సాహిత్యసౌందర్యదర్శనము

సమగ్రాలంకారశాస్త్రము

చర్ల గణపతిశాస్త్రి

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

(సమగ్రాలంకారశాస్త్రము)

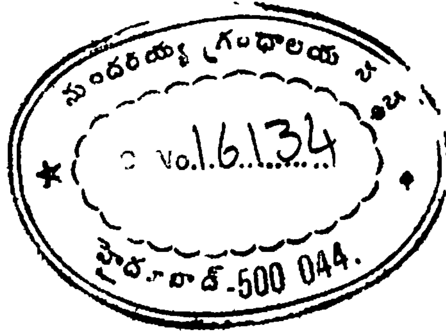

చర్ల గణపతిశాస్త్రి

ప్రథమ ముద్రణ :
సంక్రాంతి, 1972
ప్రతులు 2000

ముద్రణ :
లలితా ప్రెస్
ఖైరతాబాద్, హైదరాబాద్-4

ప్రతులకు :
లలితా ప్రెస్
6-2-977/1, ఖైరతాబాద్, హైదరాబాద్-4.

వెల :
15 రూపాయలు.

శ్రీ లక్ష్మీనారాయణ స్వరూపులైన

వేంకమ్మ నారాయణశాస్త్రి

జ న ని జ న కు ల

పా ద ప ద్మ ము ల కు

గ్రంథకర్త :

చర్ల గణపతిశాస్త్రి

(ఆర్ష విజ్ఞాన పరిషత్తు)

'సాహిత్యోపాసకులపాలిటి కల్పవల్లి'

డాక్టర్ దివాకర్ల వేంకటావధాని
(ఆంధ్రశాఖాధ్యక్షులు, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము)

సాహిత్య విమర్శకు సంస్కృతమున నలంకార శాస్త్రమనియు, సాహిత్య శాస్త్రమనియు నామములు కలవు. వీనిలో మరల నలంకార శాస్త్ర మను నామమునకే యధిక ప్రచార మున్నది. ఇందుకుఁ బూర్వ లాక్షణికులు పలువురు సాహిత్యమున కలంకారములే ప్రధానము లని తలంచి తమ లక్షణ గ్రంథములలో నలంకార వివరణమున కెక్కువ ప్రాధాన్య మొసంగుటే కాక వానికి భామహాలంకారము రుద్రటాలంకారము మున్నగు నలంకార ప్రాధాన్య సూచకము లగు పేర్లు పెట్టుట కూడఁ గారణమై యుండును. నిజమున కా గ్రంథము లందలంకారములతో పాటు సాహిత్యాంగము లైన రసధ్వని రీతి గుణాదులు కూడ వివరింపఁబడి యుండుటచే వానిని సామాన్యముగా సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథము లని పిలుచుటయే యుచితముగాఁ గనిపించును. పూర్వులు సాహిత్యమును ప్రత్యేకముగా నొక శాస్త్రముగాఁ బరిగణింపక పోయినను అది యవశ్య పఠనీయమని భావించి రనుటకు

వ్యాసతు సతు గౌతమతు వ్యాశేంద్రతు యస్య నాస్తి సాహిత్యం
తం ప్రతి సంప్రతి కం ప్రతి శిరో మమ తిరశ్చిన పురశ్చిన
అను జగన్నాథ పండితుని శ్లోకమే తార్కాణము.

సంస్కృతమున సాహిత్య శాస్త్రమునకు సంబంధించిన గ్రంథము లనేకము లున్నవి. బహుశః సాహిత్యాంగము లైన రసధ్వన్యలంకారాదులను గూర్చి ప్రాచ్య పండితులు కావించినంత సమగ్రమైన సమాలోచనము మఱెవ్వరును గావించి యుండలే దనుటలో నతిశయోక్తి లేదు. ప్రాచ్య లాక్షణికులలో నగ్రేసరుఁడు భరతాచార్యుఁడు. అతఁడు ప్రధానముగా రూపకములనే దృష్టియందుంచుకొని నాట్యశాస్త్రమును రచించినను అందు సర్వ సాహిత్య ప్రక్రియలకు సంబంధించిన సిద్ధాంతములును బీజ ప్రాయముగా నిక్షేపింపఁబడిన వని చెప్పవచ్చును. వాని నాధారముగా గ్రహించియు, స్వతంత్రముగను గూడ భామహుఁడు, దండి, వామనుఁడు, ఆనందవర్ధనుఁడు, అభినవగుప్తుఁడు మున్నగు మహా విద్వాంసు లెన్నో సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథములను రచించిరి.

సాహిత్యమునకు నామాంతరమైన కావ్యమున కానందమే పార్యంతికమైన ప్రయోజనమని వారందఱు గుర్తించినను ఆ యానందమునకుఁ బ్రధాన హేతు వేదను విషయమునఁ దమ తమ యనుభవ విశేషములను బట్టి కొంత భేద భావము వహించిరి. కొన్ని విషయములలో నట్టి భేదాభిప్రాయములు గోచరించి నను సాహిత్యాంగములను గూర్చి వారొనరించిన పరిశీలన మపారమును, ఆశ్చర్యకరమును నైనట్టిదని చెప్పుటకు సందేహింపఁ బనిలేదు.

ఆంధ్రులు తొల్లింటి రోజులలో సర్వ సాహిత్య మార్గములందును సంస్కృత లాక్షణికులనే యనుసరించిరి. నిజము పరిశీలింప నాంధ్రులకుఁ బ్రత్యేకమైన యలంకార శాస్త్రము లేదని చెప్పవచ్చును. విన్నకోట పెద్దన కావ్యాలంకార చూడామణి, భట్టుమూర్తి నరస భూపాలీయము మున్నగునవి కొన్ని యున్నవి కాని యవి సంస్కృత లక్షణ గ్రంథముల ననుసరించి వ్రాయఁబడినవే కాని స్వతంత్రము లైనవి కావు. భారత దేశమున నాంగ్ల భాషా ప్రచారము పొందిన తరువాతఁ దన్నిష్ణాతులైన వారు పాశ్చాత్యవిమర్శ సూత్రములను దెలుఁగునకుఁ దెచ్చుటయే కాక వాని ననుసరించి కొన్ని విమర్శ గ్రంథములను గూడ వెలయించి యుండిరి. ఇటీవలఁ గొందఱు పండితులు సంస్కృతము నందలి లక్షణ గ్రంథములలోఁ గొన్నిటిని దెలుఁగున కనువదించిరి. కొన్నిటిని విపులములైన వ్యాఖ్యానములతో వివరించిరి. కొందఱు ప్రాచ్య పాశ్చాత్య విమర్శ సిద్ధాంతములను జతచేసి స్వతంత్రములైన విమర్శ గ్రంథములను వెలయించిరి.

వివరణాత్మకముగా సంస్కృత లక్షణ గ్రంథము లందలి సర్వ విషయ
ములను దెలుఁగునఁ బ్రపంచించు నుద్దేశముతో రచింపఁబడిన యుత్తమ విమర్శ
శాస్త్రి గ్రంథములలో నీ సాహిత్య సౌందర్య దర్శన మగ్రగణ్యమైనది
దీనిని రచించినవారు పూజ్యులును, బహుగ్రంథ కర్తలును, విద్వత్కవి
శేఖరులు నైన శ్రీ చర్ల గణపతిశాస్త్రిగారు. వారు సంస్కృతమునుండి పెక్కు
గ్రంథముల ననువదించి యుండిరి స్వతంత్రముగాఁ దెలుఁగున ననేక పద్య
గద్య కావ్యములను వెలయించిరి. శాస్త్రములను మంత్రములను గూడ వివరిం
చుటకు యత్నించిరి. వారు రచించిన గ్రంథము లర్ధశతమునకు మించి యుం
డును. వారి యభిరుచి వైవిధ్య మాశ్చర్యకరమైనది; జీవిత విధానము నిర్మ
లము నిరాడంబరము నైనది. పాండితీ ప్రతిభ లనన్య సాధారణములైనవి.
మహాత్మ గాంధిగారి సిద్ధాంతములను భక్తి విశ్వాసములతో జీవితమున ననుసం
ధించుచు నిరంతర రచనా తత్పరులై యొకవంక సంఘ దేశములకును నింకొక

వంక భాషా సారస్వతములకును నెనలేని సేవ కావించు మహనీయులలో వారొక్కరు వారి జీవిత విధానము భారతీయు లందఱికి శిరోధార్యమైనట్టిది. "సరసాలంకార రాజ్యం బఖండముగా ముందట దేవభూమికల నుండంగాంచి నద్దాని భవ్యముగా నీ మన యాంధ్ర భూమివయిఁ దీర్ప" వలెనను నుద్దేశముతో వారు సర్వ సాహిత్య విజ్ఞాన కోశ మని చెప్పఁదగిన యీ దర్శనమును నిర్మించిరి

ఈ దర్శనమునందలి ప్రథమ ప్రకరణము కావ్యసంబంధి. ఇందు కావ్య నిర్వచన ప్రయోజనములును, కావ్య వస్తువును, కవితా రీతులును, కావ్య హేతువులును, విద్యా కళావిశేషములును, కవి సమయములును వివరింపఁబడినవి. రెండవ ప్రకరణమున నభిధా లక్షణా వ్యంజనా వృత్తుల స్వరూపము తెలుపఁబడినది. తృతీయ చతుర్థ ప్రకరణములు ధ్వని గుణీభూత వ్యంగ్యములకు సంబంధించినవి. అందారెండింటి భేదములును సోదాహరణముగా విశదీకరింపఁబడినవి. పంచమమైన రసప్రకరణమున రసము యన్నిష్ఠ మను విషయమునఁగల వాదములును విభావానుభావ సాత్త్వికస్థాయి వ్యభిచారి భావాదుల వివరణమును ప్రదర్శింపఁ బడినవి. ఆఱవది నాయక ప్రకరణము. ఏడవ ప్రకరణమున రూపక భేదములును దల్లక్షణములును వివరింపఁ బడినవి. ఎనిమిదవ ప్రకరణ మౌచిత్యమునకు సంబంధించినది. అష్టమ, నవమ, దశమ ప్రకరణములు గుణసంఘటనలకుఁగల సంబంధమును, రీతివృత్తిపాకాదులను, గుణదోషస్వరూప భేదములను, సంస్కృతికి సంబంధించిన ముఖ్యవిషయములను దెల్పుచున్నవి. ఏకాదశ ప్రకరణము ప్రాసయమకాది శబ్దాలంకారములను, చివరి ప్రకరణము లుపమాద్యలంకారములను వివరించుచున్నవి. గ్రంథాంతమున లక్ష్యసిద్ధియను శీర్షికలో నలంకార శాస్త్రముల లక్ష్యమును ప్రయోజనమును సంగ్రహముగాఁ జెప్పఁబడినవి. ఈ విధముగా నీ సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము సమగ్రమై, సర్వకావ్యాంగముల స్వరూపమును విశదీకరించుచు సంస్కృతమునందుఁగల వివిధ లక్షణ గ్రంథముల సారమును దనలో నిముడ్చుకొని యున్నది. దీనిని రచించుటలో శ్రీ శాస్త్రిగారు ప్రదర్శించిన పాండితీప్రకర్షయు పరిశోధన పాటవమును వివరణవైదగ్ధ్యమును నాన్యతోదర్శనీయములై యాశ్చర్యము కలిగించుచున్నవి

వారిందుఁగొన్ని నిర్వచనములను సూత్ర రూపమున నొసంగి యా సూత్రములకు సమగ్రమైన వివరణము కావించిరి. ఏ విషయమునందైన లాక్షణికులలో నభిప్రాయభేద మున్నచో వానినన్నిటిని జక్కఁగా వివరించియుండిరి, కావ్య నిర్వచనము విషయమునను, రూపకభేద విషయమునను పాశ్చాత్య లాక్షణికుల యభి

ప్రాయములనుగూడఁ బ్రదర్శించిరి కవితారీతులనుగూర్చి వ్రాయుచు వారాధునిక కవు లవలంబించు "ఇజము" ల నన్నిటిని సూచించియుండిరి. అవసరమగుచోట్ల నెల్ల నుచితములును నర్థగంభీరములునైన యుదాహరణము లొసంగి యుండిరి. పెక్కుదాహరణములు లక్షణ గ్రంథములందలి శ్లోకములకు వారు కావించిన యాంధ్రీకరణములే. కొన్ని పద్యములను వారు కీ. శే. వీరేశలింగం పంతులు గారు, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు అనువదించిన నాటకములనుండి గ్రహించిరి. కొన్నిచోట్ల వారాంధ్ర భారత భాగవతాదులనుండి యుచితములైన పద్యములను లక్ష్యములుగా నొసంగి లక్షణ సమన్వయము కావించి యుండిరి. స్వీయకావ్య ములనుండి వారిచ్చిన యుదాహరణములుకూడఁ బెక్కుగలవు. వారాధునికాంధ్ర కవుల గేయముల నుండియు, వచన కవితల నుండియుఁగూడ గొప్ప లక్ష్యము లను గ్రహించి యుండిరి. ఇది వారి యోపికనేకాక సమరస భావమును సైతము తెన్నుగాఁ బ్రకటించుచున్నది. ఉత్తమమైన ప్రతిభ పూర్వులయందున్నను నవీనుల యందున్నను గౌరవింపఁ దగినదేకదా!

అర్థాలంకార ప్రకరణమునందు వా రాయా యలంకారముల స్వరూపమును బ్రదర్శించుటకై యొక్కొక్కదానికే పెక్కుదాహరణము లొసంగి యా యుదా హరణములందు లక్షణమెట్లు సరిపోవుచున్నదో ప్రదర్శించినతీరు మిక్కిలి ప్రశంసింపఁ దగియున్నది రూపకము, పరిణామము సమాసోక్తి, అప్రస్తుత ప్రశంస, విభావన, విశేషోక్తి మున్నగు నలంకారముల జంటలకుఁ గల భేదములను వివరణమునందు స్పష్టముగా వ్యక్తీకరించి యుండిరి. ఉపమ, రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష అను వానియందలి భేదములను నిరూపించుటలో వారు ప్రదర్శించిన నేర్పునన్యసామాన్యమైనది. ఉపమాలంకార ప్రకరణమున వారు శాబ్దబోధ ప్రకరణమునుగూడఁ జేర్చి పాఠకుల యవగాహనమునకు సౌకర్యము కలిగించి యుండిరి. కొన్ని యలంకారములకుఁగల పరస్పర భేదము కనుఁగొనుట పండితులకు సైతము క్లేశకరము-నై యుండును అట్టి సూక్ష్మ భేదములను శ్రీ శాస్త్రిగారు చక్కఁగాఁ బ్రదర్శించి "ఇది యీ యలంకారము" అని చెప్పు టకుఁ దగినట్లు విశదమైన వివరణములు కావించి యుండిరి.

శ్రీ శాస్త్రిగారి వివరణమెంత సులభమో యంత కూలంకషమై యున్నది వారనవసర విషయ మెచ్చటను జెప్పియుండలేదు. అవసరమైన దానిని జెప్పక విడిచి యుండలేదు. వారి వివరణము సంస్కృతము నందుఁగల సర్వలక్షణ గ్రంథములను వారెంత విశదముగాఁ బరిశీలించి జీర్ణము చేసికొని యుండిరో తెల్పుచున్నది నిజమునకు వారి గ్రంథమును శ్రద్ధగాఁ బఠించిన యాంధ్రవిద్యార్థు

లకు సంస్కృత గ్రంథముల సార మంతయుఁ గరతలామలక మగు ననుటలో సందేహములేదు. వారు వాడిన భాష లక్షణ యుక్తమైన గ్రాంథికమే యయ్యు సులభము, సరళమునై సర్వసుబోధముగా నున్నది. వారి భాష వారి జీవితము వలెనే నిరాడంబర మైనది. వారిదృష్టి తాము చెప్పు విషయ మెల్లరికి సుబోధము కావలె నను నభిలాషమునందే లగ్నమై యుండునుగాని పాండితీ ప్రదర్శన పరాయణమై యుండదు. ఈ ప్రవృత్తి వారిగ్రంథమును సంస్కృతానభిజ్ఞులకుఁగూడ నెంతో యుపయోగకరమును ఉత్సాహకరమును గావించుచున్నది.

ప్రాచీనులెంతో తపస్సుచేసి లోకహిత కాంక్షచే నద్భుతములైన సాహిత్య శాస్త్రగ్రంథములను నిర్మించి యుండిరి. దేశ కాల పాత్రములనుబట్టి వారు చెప్పిన కొన్ని విషయముల నించుక మార్పు చేయవలసిన యవసరముండ వచ్చును. అట్లని వారి గ్రంథములన్నియు నిరుపయోగములనియు నీకాలమునకుఁ బనికి రావనియు భావింపరాదు. వానియందు విశ్వజనీనములైన సిద్ధాంతము లెన్నో యున్నవి. అందుచే సాహిత్యోపాసకులందఱు వానిని క్షుణ్ణముగాఁ బరింపవలసిన యావశ్యకత యెంతైననున్నది. శ్రీ శాస్త్రిగారి యీ దర్శన మీ యావశ్యకత దృష్టితోఁ జూచినచో సాహిత్యోపాసకులపాలిటి కల్పవల్లి యని చెప్పఁదగియున్నది. యువకులైన సాహితీవరు లీ దర్శనము నవలోకించి తమ సాహితీ పరిశ్రమను సఫలము చేయుదురనియు, పండితాఖండులైన శ్రీ శాస్త్రిగారింకను ఇట్టి మహత్తర గ్రంథములు రచించి యాంధ్రభాషాయోష యశీతి కపూర్వాలంకారములు సమకూర్తురనియుఁ గోరుచున్నాను.

దీపిక

మొలకతోపాటు చివురురంగు పువ్వు పరిమళము బయలుదేరినట్లు జీవితోపాటు బుద్ధిభావము చైతన్యము ఆనందము విలసిల్లినవి. ఆ భావము ఫలమువలె వాగ్రూపముగా విశదమగుటకు ఎంతో సాధన చేసి మార్పులను పొందును జీవుని హృదయములోని భావము వాగ్రూపము పొందుటకు ముందు వాక్కు. పర పశ్యంతి మధ్యమ, వైఖరి అని నాలుగు విధములై వెడలును విమర్శనా రూపమై శబ్దతత్త్వమును బోధపఱచుచు పదార్థ బోధకమైన నాదము పర. వర్ణపద వాక్యాది విభాగములులేక అంతస్సూక్ష్మమై స్వరూప జ్యోతికలిగి పదార్థములను జూచునది పశ్యంతి. లోపల సంకల్పరూపమై క్రమరూపములను అనుసరించుచు ప్రాణవృత్తిని అతిక్రమించి పదార్థ రూపమును పొందినది మధ్యమ. కంఠాది స్థానములయందు వాయువు వివృతముకాఁగా వర్ణపదాది రూపమును పొందినది వైఖరి, భావము వాగ్రూపముగా వికసించి ఫలించుటతోడనే భాషయు, వాఙ్మయము, సారస్వతము. సాహిత్యము కవిత్వము ఒకదానినుండి యొకటి వరుసగా ఏర్పడినవి. మనకుఁ దెలిసినంతవఱకు దైవభాష యనఁబడు సంస్కృతము అందులో వైదిక వాఙ్మయము అతి ప్రాచీనములు. వేదములు దేవతా స్తుతి రూపములు. అందులోని యుపనిషత్తులు సత్య జ్ఞానానంద బోధకములు. ఆత్మ స్వరూప నిరూపకములు. వేదములనే శ్రుతులందురు. అవి మహర్షులకు ధ్యానములో వినఁబడినవిగాన శ్రుతులని యనఁబడినవి అవి ప్రభు శాసన తుల్యములు. శ్రుతులలోని విషయములు మరల స్మరింప బడుటచే స్మృతులను పేరుతో ధర్మ శాస్త్రాదులు తరువాత వచ్చినవి. అందుఁగల విషయములను కథల రూపముగా సులభముగాఁ దెలిపినవి పురాణములు అవి మిత్రతుల్యములై బోధించును. అందుఁగల విశ్వశ్రేయస్సును వర్ణించి ఆకర్షణ కరముగా, గర్ణపేయముగా హృదయానందకరముగాఁ దెలిపినవి కావ్యములు. అవి కాంతాతుల్యముగా సత్య జ్ఞానానందములను, విశ్వశ్రేయస్సును మృదు మధురమైన యుచితములైన పలుకుల సొంపులతో మనస్సున కెక్కునట్లు చేయునవి. భామహుఁడిట్లు అనెను,

స్వాదుకావ్య రసోన్మిశ్రం శాస్త్ర మప్యుపయుంజతే।
ప్రథమాలీఢ మధవః పిబంతి కటుభేషజం ॥ అని.

ఆహ్లాదకరమైన కావ్యరసముతో కూడినచో శాస్త్రమును గూడ ఉపయోగించెదరు. ముందు తేనెతోఁ గలిపినవారై కటువైన మందును త్రాగుదురు అని

ఇది దృష్టిలో నుంచికొనియే రామాయణకథా సుధారసమును చిప్పిలఁజేసి మనకందించి ఆత్మైక్య మొందఁజేసి యాశ్రమములను నందన వనములుగాఁ దీర్చిదిద్దినది వాల్మీకి కోయిల. అష్టాదశ భువనములను నిర్మించి భాగవతామృత మానస సరోవరమును సృజనచేసినవాఁడు వ్యాసశిల్పి. అందు

కవి, ఋషులు

పోతనవంటివారు మునకలాడి మైమఱచి జగమును మఱపింపఁ జేసిరి. సౌధ సరోవరములను సంతరించుకొన్న నందన వనములను ఆశ్రమ భూములుగా తీర్చిదిద్దినవాఁడు కాళిదాసు. అల్లసానిపెద్దన్న అల్లి(వరూధినివంటి)సానులను పెద్దన్నయై త్రోసివైచి ప్రవరుని విప్రవరునిజేసి తన విప్రపరత్వమును సార్థకము చేసికొనెను.

ఇట కావ్యములనే ఆంధ్రులు ప్రబంధించుకొని ప్రబంధము లల్లినారు.

వైదిక వేదికలలో లోకపావనియై చరించిన వాగ్దేవి ఉపనిషదాశ్రమ భూములలో సచ్చిదానంద బోధప్రదాయిని యయినది. ఆమెయే ఇతిహాస పురాణ భూములలో హరి పదాంభోజ మరంద చషకములను పంచిపెట్టినది. ఆమె

వాగ్దేవి

సొరు తగ్గిపోకుండునట్లు నారచీరలు కట్టించి హిమాలయ సుందర దరులలో తపస్సు చేయించి ఆమెచేఁ గాళిదాసు కణ్వాశ్రమములలో వన జ్యోత్స్నల చెల్లెండ్రకు నిర్మల జలాభిషేకములు చేయించెను.

అశ్వఘోషాదులు నిర్వాణానందమున నోలలాడించిరి. అప్పుడే బ్రహ్మానంద సబ్రహ్మచారి యయిన పరమానందములోఁ గావ్యములు ముంచెత్తఁ గలవు.

ధర్మార్థ కామ మోక్షేషు వైచక్షణ్యం కళాసు చ
కరోతి కీర్తిం ప్రీతించ స్వాదుకావ్య నిషేవణం.

ప్రబంధ కవులు ఆమెను దివ్య సుందరినిచేసి భోగములలోఁ బడవైచిరి. ఆధునికులు ఆమెను ప్రణయినిగా భోగ వనితనుగా, సామ్యవాదినిగా, నగ్ననుగా విప్లవవాదినిగా, స్వస్వభావ ప్రచారిణిగాఁజేసి యీ యావేషములు వేయించిరి.

అన్య దగ్ధోదర స్యార్థే కిం న కుర్వంతి పండితాః
వానరీమివ వాగ్దేవీం, నర్తయంతి గృహే గృహే.

పండితులు ఈ పాడు పొట్టకోసము ఏమి చేయరు! ఆ వాగ్దేవిని ఆడు కోతినివలె ఇంటింట ఆడించుచున్నారు. అది యొక కవి వ్రాక్రుచ్చినాఁడు ఎవరేమనుకొన్న నేమి ఎవరిష్టము వచ్చినట్లు వారు తమతమ యభిరుచుల ననుసరించి ఆ సరస్వతిచే అనేక వేషములు వేయించిరి. కాలక్రమేణ పొట్టకూటి విద్యక్రింద మారుట విచారకరము. కావ్యములలో, నాటకములలో, రంగస్థలములలో సినిమా రంగములలో గజ్జె కట్టించిరి.

కొందఱు ఆ దేవిని ఛందస్సుల పల్లకీలలో నెక్కించిరి. గేయముల గుఱ్ఱపుస్వారీలు చేయించిరి, ఆశువుల కాళ్లపై షికార్లు చేయించిరి. గద్య పద్య నందనవనములలో సరస్సులలో విహరింపజేసిరి. ఇవన్నియు బంధములని స్వేచ్ఛగా వచన గేయములలో గేయవచనములలో ఇపుడు నడపించుచున్నాము.

ఇంకను ఎట్లు నడిపింపగలమో ఎట్లు నడిపించిన నడపించ వచ్చును. అందు దోషములేదు. సరిగదా వైవిధ్యముగా గుణమె కాని తమకు రుచింపని నడకలు మంచివిగావని నిరసింపరాదు. అట్టె రసిక హృదయము శుష్కము కారాదు, కఠినము కారాదు; ఆత్మహత్యా కరము కారాదు. ఇదే నిత్యము మనముకోరునది.

అందుకనే పరమానందమును తెలిసికొని ఆచరించు ఋషియై కావ్యము వ్రాయవలయునను సంగతిని సూచించు "నా నృషిః కురుతే కావ్యం" అనువాక్యములు దేఱినది. ప్రతివాఁడు కావ్యము వ్రాసినచో దేశము అధోగతిచెందును కాళిదాసాదులు ఋషులై కావ్యాలు వ్రాసిరి.

ఆ వాగ్దేవికి రసము రసధ్వని ఆత్మయని లక్షణకర్తలైన వ్యాస భరతాదులు అనిరి భామహుఁడు అలంకారమనెను, దండి గుణమనెను. వామనుఁడు రీతియనెను, కుంతకుఁడు వక్రోక్తియనెను. క్షేమేంద్రుఁడు ఔచిత్యమనెను. మహిమభట్టు అనుమానమనెను. ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వనియనెను! అర్వాచీనులు ఎవరికి వచ్చిన దానిని వారు అనుసరించిరి.

రసము ఆత్మయన్నవారు భావమునకు ప్రాధాన్యమిచ్చినట్లు అయినది. అలంకారములు ఆత్మయన్నవారు శబ్దార్థములకు ప్రాధాన్యమిచ్చిరి. గుణమన్నను రీతియన్నను శబ్దసంఘటనలోఁ జేరును. ఆ పక్షమున శబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యమిచ్చినట్లయినది. వక్రోక్తియన్నది ఉక్తివైచిత్ర్యము గాన అర్థములోనికిఁ జేరును. ఔచిత్యమన్నది శీలమువలె ఎల్లపుడు శబ్దార్థ భావము లన్నిటికి వర్తించును. అనుమానము అర్థములోనికి వచ్చును. మొత్తము

మీఁద రసము ఔచిత్యము అన్నవారుతక్క తక్కినవారు భావమునకు అప్రాధాన్యమిచ్చినట్లే. ఆధునికులు అనుప్రాసలకు అందులో ముఖ్యముగా అంత్యానుప్రాసలకు ప్రాధాన్యమిచ్చిరి. కాని భావములోనె అంతయునున్నది భావము లేనిది ఆత్మలేని శరీరమువంటిది ఆ భావమునకె ధ్వని ఆత్మ యన్నవారు ప్రాధాన్యమిచ్చిరి.

మనుష్యుఁడు ఎంత యందముగా నున్నను ఎట్టి వేషభాషలు వేసినను వాని భావము ఉదాత్తముగా లేనిచో వాఁడు గొప్పవాఁడు గాఁడని అందఱును అనునదే. కాని భావము ముందుగా కనిపించునది గాదు. పైపై

ధ్వని

యలంకారములు పైపై వేషభాషలు మొదట ఆకర్షించును. కాని తరువాత అలంకారాదులున్నను ఉదాత్తభావములు లేనిచో దానిని ఎవరును గౌరవింపరు. అయినను అలంకారాదులు సులభముగా సంపాదింపవచ్చును. ఉదాత్తభావములు సంపాదించుట కష్టము. అందుచే ధ్వనియే రసధ్వనియే అందఱి చేత శిరోధార్యమగుచున్నది.

ఎంత చక్కఁగ నెన్నిరంగులతో దిద్దినను కాగితపు పువ్వు సమగ్రము కాదు దానికి సౌరభములేదు. మధురకంఠము గల కోయిల పూర్ణమైనదిగాదు. దానికి రూపములేదు. నెమిలి ఎంత యందమైనదయినను అదియు

వ్యుత్పత్తి అభ్యాసములు

అసంపూర్ణమె. దానికి మధురకంఠములేదు. ఆ సౌందర్యాదులు గూడ అయత్నముగా లభించినవిగావు. ఎంత తపస్సు ఎంత సాధన చేసి ఎంత పుణ్యముచేసి జీవి కోయిలయై పుట్టి మధుర నాదమాలాపించినది. ఎన్ని జన్మలెత్తి యెత్తి నెమిలిజన్మ యెత్తినది. ఎంత ప్రసవవేదన పడి స్త్రీ చక్కని సంతానమును గనునో ఎంత యత్నములుచేసి యొక్కొక్క రక్తబిందువు ఒక్కొక్క సువర్ణముగా మాఱి వాగ్దేవతకుఁ గంఠహారమై వచ్చిన కావ్యము సహృదయ హృదయములకెక్కునో, మృదుమధుర శబ్దార్థములతోఁబాటు ఉదాత్తభావములు వ్యంగ్యవైభవముగలవై యున్నచో పింగళి సూరన్నగారు చెప్పినట్లు మాధుర్యమునకు మెత్తదనము, దానికి సౌరభము దానికిఁ జల్లన. దానికి సౌందర్యము సిద్ధించినచో—బంగారమునకుఁ బరిమళాదులు అబ్బినట్లే యగును.

మాకు వ్యుత్పత్తి, అభ్యాసము విద్యలలో కళలలో వైదగ్ధ్యము అక్కఱలేదు. మాకు ప్రతిభయున్నదని యనుచుందురు. ఆ ప్రతిభయు ఊరకే

ప్రతిభ

లభించినదికాదు. అది పూర్వజన్మలో చేసి చేసిన సాధనలమీఁద ఆధారపడినదే. పూర్వజన్మలు లేవన్నవారును కారణకార్య భావమును అంగీకరింపక తప్పదు. అయత్నముగా ఏదియు లభ్యముగాదు. ప్రతిదానికి ఏదో కారణములేక ఏదియుఁగానేరదుగదా!

ఎన్ని యత్నముల ఫలితముగా మల్లె గులాబి మాలతి పొగడలు అట్టిజన్మలు సాధించి పరిమళాలు గుబాళించినవో. ఎన్ని జన్మలెత్తి యెత్తి చిలుకలు నెమళ్లు కోయిలలునై ఇంపుపలుకులు అందాలువిసరినవో. ఎన్ని శ్రమలు పడినచో విద్యావంతులవుదురు. ఎంతసాధన చేసినచో ఉత్తమగాయకులు కాఁగలరు. ఎన్ని గీతలు గీసి ఎన్నిచెఱిపి చిత్రలేఖకులుగాఁ దయారవుదురో. "ప్రపేదిరే ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః" పార్వతికిఁ బూర్వజన్మలో సాధించిన విద్యలు చిన్నతనమందే వచ్చిన వన్నాఁడు క్రాంతదృష్టిగల కాళిదాసు. ఎవరికో ఒకరికి అంతకుఁబూర్వము గాని పూర్వజన్మలలోఁగాని చేసిన సాధనలవల్ల వ్యుత్పత్త్యాదులవల్లఁ బ్రతిభ వ్యక్తమైనదను సత్యమును దెలిసికొనక ప్రతిభ అయత్నముగానే సిద్ధించును గాని కృషిచే సిద్ధింపదనెడి భ్రమలోఁబడి చదువక అభ్యసింపక సాధింపకపోయినచో ఇప్పుడు గాదుగదా ఇంకెప్పుడును అది సిద్ధింపనే సిద్ధింపదు. అందుకు యత్నము సాధన అభ్యాసము ఆవశ్యకములే.

విద్యలు కళలు విమర్శనాపద్ధతులు ఈదృశాలంకార దర్శనములు అనావశ్యకములనుట అనాలోచితముగా అన్నమాటయే. మొదట ఱాయికూడ

అలంకార శాస్త్రము

అరగఁదీసిననే నున్ననిదగును. అనఁగాననఁగారాగమతిశయిల్లును సానపట్టినపుడే రత్నము వన్నెవన్నెలుచిలికి అందాలతోఁ దొణికిసలాడును. వన్నెపెట్టిననే బంగారము మెఱిసిపోవును పలికించిననే వీణియ మధురనాదములను జిమ్మును. వ్యుత్పత్తి అభ్యాసము సాధన అవసరము. దానినిబట్టియు ప్రతిభ విజృంభించును.

కోయిల పలుకఁగలదు. అందు గుబాళించు భావముల పెంపాఱు సాహిత్య సౌరభమేది? సంగీత సాహిత్యముల మేళన ఏది? భావరాగలయ నృత్యముల మేళవింపుగల నాట్యమేది? కనులు చెవులు ఒడలు మనసు హృదయము మఱచి మైమఱపు గూర్చు స్పందనమేది?

విద్యలకు కళలు తోడుకావలయును. ఆనందస్వరూపము తెలిసికొనవలయును. తాత్కాలికానందముగాదు. శాశ్వతానందము కావలయును అది

దుఃఖమిశ్రితము కారాదు. ఆనందమును ఉపనిషత్తులు మీమాంసించినవి. సమస్త శక్తులు గలిగి సాధుయువకుఁడై సమస్త భూమండలాధిపతియైన వాని యానందము ఒక మానుషానందము అని, దానికి నూఱు రెట్లు ఆనందము మానుషగంధర్వానందమని. అట్టి యానందము కామములచే హతుఁడుగాని వేదవేత్తకుండునని యుపనిషత్తులన్నవి అంతేకాదు అంతకు నూరేసిరెట్లున లెక్కించుచు పోఁగా వచ్చిన అట్టి ఆనందము పితృదేవులకు అజానదేవులకు కర్మదేవులకు దేవులకు బృహస్పతికి ప్రజాపతికి ఉండునని అంతటిది అట్టిది ఆనందము కామహతుఁడు కాని వేదవేత్తకుండునని అది కోరికలు పోఁగొట్టుకొన్నపుడే దుఃఖమిశ్రితముగాని ఆనందము కలుగునని ఉపనిషత్తులు ఘోషించినవి. ఇట్లు పరమానందమును దెల్పునుపనిషద్విషయములను విద్యలను కళామయముగఁజేసి చెప్పినచో వాని యందుఁ బ్రవృత్తికలుగును.అట్లు కలిగినపుడే విశ్వశ్రేయస్సు గలుగును. విద్యలన్న మాటేమిటి గృహములు సర్వవస్తువులు గూడఁ గళామయముగావలయును. ఆనందమె కళ కళయె ఆనందము కావలయును. కళ భోగముకొఱకు వ్యామోహము కొఱకుఁ గారాదు అపుడే కళ కళకొఱకే అన్నమాట సార్థకమగును.

ఈ సాహిత్యసౌందర్యదర్శనము పూర్వాధునాతన కవిత్వతత్త్వవేత్తలయిన యాలంకారికుల – సాధువాక్యతత్త్వ పరిశీలకుల – పరిశీలనవల్ల సిద్ధించిన యమృతఫలము. వ్యాసుఁడు భరతుఁడు భామహుఁడు మొదలుకొని జగన్నాథ పండితరాయలవఱకు నాగోజిపండితుని వఱకుఁ గల రసికహృదయ శిఖామణుల విమర్శనాదర్శమిది. కవిత్వమన్నది పద్యముగాని గద్యముకాని ఏదైననుసరే అది బయలుదేఱినది మొదలు నేఁడు వఱకుఁగల మృదుమధుర పరిమళసుందర కీర్తిల భాగ్యముల పరిపక్వరుచుల చరమసీమల పరిశీలన చరిత్రయిది.

దీనికి వ్యాస భరత భామహాదులు మొదలుకొని నేఁటివఱకుఁ గల యాలంకారికుల రచనలు ఆధారము. ఆనందవర్ధనాభినవగుప్తులధ్వనులు పోషకము. జగన్నాథపండితుని నిశితపరిశీలనము సర్వస్వము. ఇందు వ్యక్తుల విమర్శనమునకుఁ గాక విషయమునకే ప్రాధాన్యమీయఁబడినది. దూషణ తిరస్కారములు పరిహరింపఁబడినవి.

పూర్వాధునాతన మహానుభావుల రచనలు నాకు మిగుల తోడ్పడినవి. వారికి నా కృతజ్ఞతాభివందనములు. నా కృతుల కితరుల కృతజ్ఞతలు పరిచయాదులు చేర్చు నాచారము లేదు. ఏదైనఁ గొంతవెలుఁగు

వానిలో మన్నచో అవే వెలుఁగులోనికివచ్చునని నా నమ్మకము.

ఇప్పుడు శ్రీ దివాకర్ల వేంకటావధానిగారి సహృదయత నన్ను ఆకర్షించి లోఁగఁదీసికొన్నది. వారు సహజౌదార్యవినయవివేకములు గల రసికులు కవిపండితులు విమర్శకులు పూజ్యులు. వారు నేను కోరిన మాత్రముననే ఈ దర్శనమును సాహిత్యపిపాసువులకుఁ బరిచయము గావించిరి. ఇందులకు వారి యుదారహృదయమునకెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను.

కవి ఏదో యనుభవించి జీర్ణము చేసికొని దాని నితరులకుఁ దెలుపఁ గోరును. పూర్వము కవుల కృతులను – అవి వ్రాయఁబడినవే తడవుగ మహాప్రసాదముగ స్వీకరించి స్వయముగా వ్రాసికొని చదివి ధారణచేసికొని సహృదయులగు పఠితలు ఆనందించెడివారు. ఇపుడు వ్రాయుట అచ్చొత్తించుట ప్రకటించుట ప్రచారముచేయుట మొదలగు భారములన్నియు రచయితలమీఁదనే పడినవి. ధనాదులను సంపాదించి ప్రకటింపఁజేసికొను తరగతిలోనికిఁ జేరకపోవుటచే నేనె దైవముమీఁద భారముంచి ఈ మహాసముద్రములోని కుఱికితిని.

నాకు మొదటినుండి అన్నివిధముల సాయపడిన మేనత్తకొడుకు చి. వేదుల నరసింహమూర్తికిని, ఇట్టి పుస్తకముల ప్రకటనకై ఈ లలితా

ఆశీస్సులు — ప్రెస్సును పెట్టుటకు తోడ్పడిన మా అల్లుఁడు చి. ఆకుండి రాజగోపాలమునకును నాభార్య సుశీలకు మా సంతతికిని కృతజ్ఞతాపూర్వకాశీస్సులు.

నా యీ కృషికి దోహదము చేయఁదలఁచి యుదారభావముతో నా యీ హోమకుండములో ఒక సమిధగా ఒక పేయి రూప్యములను విరాళ

అభివందనములు — మిప్పించి సాయపడిన ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి కార్యదర్శి ఉదారహృదయులు శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావు గారికిని సరసులైన అకాడమి అధ్యక్షులు శ్రీ బెజవాడ గోపాలరెడ్డిగారికిని నా హృదయపూర్వకాభివందనములను సమర్పించుచున్నాను.

ఆర్షవిజ్ఞానపరిషత్తు
6-3-1972

ఇట్లు
బుధవిధేయుఁడు
చర్ల గణపతిశాస్త్రి

పూర్వాలంకారికుల కాలాదికము

పేరు	కాలము	గ్రంథము	అలంకారసంఖ్య	మతము
వ్యాసముని	క్రీ. పూ. 5000	అగ్నిపురాణము		
భరతముని	100_300	నాట్యశాస్త్రము	4	రసము
భామహుఁడు	క్రీ.శ. 500_700	కావ్యాలంకారము	38	అలంకారము
దండి	500 700	కావ్యాదర్శము	37	గుణము
వామనుఁడు	750 పిదప	కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తి	34	రీతి
ఉద్భటుఁడు	800 ప్రాంతము	కావ్యాలంకారసంగ్రహము	41	అలంకారము
భట్టలోల్లటుఁడు	800_840			
రుద్రటుఁడు	825_875	కావ్యాలంకారము	78	
శ్రీశంకుఁడు	840_			
ఆనందవర్ధనుఁడు	860_890	ధ్వన్యాలోకము		ధ్వని
భట్టనాయకుఁడు	900_1000			
రాజశేఖరుఁడు	900_952	కావ్యమీమాంస		
భట్టతోతుఁడు	950			
భట్టేందువు	960_990	కావ్యాలంకార సంగ్రహవ్యాఖ్యానము		
ధనంజయుఁడు	974_990	దశరూపకము		
కుంతకుఁడు	950_1000	వక్రోక్తి జీవితము		వక్రోక్తి
అభినవగుప్తుఁడు	980_1020	ధ్వన్యాలోకవ్యాఖ్య లోచనము, అభినవభారతి		ధ్వని
క్షేమేంద్రుఁడు	960_1066	ఔచిత్య విచారచర్చ		ఔచిత్యము

పేరు	కాలము	గ్రంథము	అలంకారము	మతము
ధనికుఁడు	1000	దశరూపకవ్యాఖ్య		
భోజుఁడు .	1005-1054	సరస్వతీ కంఠాభరణము		
మహిమభట్టు	1020-1100	వ్యక్తివివేకము		అనుమానము
మమ్మటుఁడు	1020-1100	కావ్యప్రకాశము	67	ధ్వని
హేమచంద్రుఁడు	1088-1172	కావ్యానుశాసనము		
రుయ్యకుఁడు	1135 1150	అలంకార సర్వస్వము	78	అలంకారము
శార్ఙ్గదేవుఁడు.	1230	సంగీత రత్నాకరము		
జయదేవుఁడు	1200-1250	చంద్రాలోకము	106	
అచ్యుతరాయఁడు		సాహిత్యసారము		
సింగభూపాలుఁడు	1330	రసార్ణవ సుధాకరము		
విశ్వనాథకవిరాజు	1330-1384	సాహిత్యదర్పణము	86	
విద్యానాథుఁడు	1400	ప్రతాపరుద్రీయము		
అప్పయ దీక్షితులు	1554-1626	వృత్తివివేకము కువలయానందము	123	
జగన్నాథ పండితరాజు	1620-1660	రసగంగాధరము		
గోవిందుఁడు	1700	కావ్యప్రదీపము		
నాగేశభట్టు	1700	రసగంగాధర మర్మప్రకాశము		
ధర్మసూరి	1800	సాహిత్యరత్నాకరము		
చర్ల వెంకటశాస్త్రి	1800	వెంకటాద్రి గుణరత్నావళి		
		అప్పారాయ యశశ్చంద్రోదయము		
బసవరాజు వెంకటఅప్పారావు	1900	ఆంధ్రకవిత్వ చరిత్రము		

విషయసూచిక

కావ్యప్రకరణము

వృత్తిప్రకరణము

ధ్వనిప్రకరణము

రసప్రకరణము

నాయక ప్రకరణము

నాటక ప్రకరణము

ఔచిత్య ప్రకరణము

సంఘటనాప్రకరణము

గుణప్రకరణము

సంస్కృతి

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

దేవతా గురుస్తుతి

కం. నిత్య మనంత మనాద్యము
శ్రుత్యంత జ్ఞేయ మఖిల లోకాశ్రయమున్
సత్య స్వరూప మవ్యయ
మత్యంతానంద తత్త్వ మనయముఁ గొలుతున్.

మ. తొలి నారాయణుఁ డాత్మరూపమున నెంచున్ క్షీర మబ్ధొప్పి. లీ
లలకై ఆపయి పాలమీఁగడయటుల్ వ్యక్తాకృతిన్ బొంది ని
ర్మల మాకాశము, నందు గాలి, జ్వలనం బాపై సటన్ నీరు, సం
దిల. యన్నం బయి జీవియై వెలుఁగు లోకేశున్ సదా మ్రొక్కెదన్.

ఉ. బ్రహ్మముఖంబునం దమృతవాహినియై విశదంబు నొంది ఆ
బ్రహ్మఋషిప్రశాంత విమలాశ్రమవాటి మెలంగి సత్కవి
బ్రహ్మల మోముఁ దమ్ముల సరస్సులలో జలకేళిఁ దేలు నా
బ్రాహ్మి మదార్యసూక్తిరసపావనియై విహరించుఁగావుతన్.

ఉ. తీయని కైతమావి నునుఁదిన్నని కొమ్మను గూరుచుండి క్రొం
దీయనిగొంతుతోఁ జివురుఁదీయము లూరఁగ రామ రామ రా
మాయని యక్షరామృతము లానుచు నయ్యమృతంబు లిచ్చు రా
మాయణగాత వాల్మికిమహాకవికోయిలఁ బ్రస్తుతించెదన్.

ఉ. వైదికసంహితాటవుల బాటలు దీర్చి యజ్ఞశాలలన్
వేదిక లాశ్రమా లమృతవీధులు చక్కఁగ దిద్ది యందులో
పాదము లుంచలేని జనపాళికి మేడలు పూవుఁదోఁట ల
ష్టాదశరీతి నంతరులు సల్పినశిల్పిని వ్యాసు మ్రొక్కెదన్.

సీ. వ్యాస భరతముని భామహదండు లు
ద్భట వామనాదులు దారి నెఱప
ఆనంద వర్ధనుఁ డభినవగుప్తుఁడు
మూల విరాట్టులై పుష్టి గూర్ప

రాజశేఖరుఁడును భోజుఁడు క్షేమేంద్ర
హేమచంద్ర ధనికు లింపునింప
రుద్రట మంఖకుల్ రుయ్యక కుంతకుల్
మమ్మట జయదేవు లంద మిడఁగ
ఆశార్ఙ్గదేవ విద్యానాథులు నటింప
విశ్వనాథుఁడు విజృంభించి నడువ

గీ. నరసి యప్పయదీక్షితుల్ ఖ్యాతి గూర్ప
రథి జగన్నాథ పండితరాయ లేర్చి
రసవదుత్త మాలంకారరాజ్య మేలె
నవల గోవింద నాగేశు లడ్డపడిన.

మ. రమణీయంబ ఘనుల్ రచించు సరసాలంకార రాజ్యం బఖం
డముగా ముందట దేవభూమికల నుండంగాంచి యద్దాని భ
వ్యముగా నీమనయాంధ్రభూమిపయిఁ దీర్పంగంటి. నింపొప్పు హ
ర్మ్యములన్ బూవులతోటలన్ సరసులన్ మైమర్వఁ గ్రీడింపుఁడీ॥

గీ. ఖండఖండములుగ నలంకార రాజ్య
మిది తెనుంగుకుఁ గొంద ఱందించినార
లట్లుగాక యఖండ మౌనట్లు దిద్దఁ
జాలుదును చర్లగణపతిశాస్త్రి నేను.

మ. నవభావోచిత గద్య పద్య పద నానావాహనోల్లాసియై
వివిధాలంకృతి రీతి వృత్తి రచనా విఖ్యాత మార్గంబులన్
సువిభక్తం బయి హృద్య మౌ సరసులన్ సొంపై గుణామోదియౌ
కవితోద్యానమునన్ విహారములు చక్కన్ జేయ రండో బుధుల్॥

కం. శ్రీ నారాయణశాస్త్రిని
జ్ఞానధురీణుని ననేక శాస్త్రజ్ఞుఁ గవీ
శానుని జనకుఁ దలఁచి గురు
నౌనన సౌందర్య దర్శనంబు రచింతున్.

గీ. వివిధ విజ్ఞాన వీథులన్ విమల కమల
చరద్బుద్ధ నారాయణశాస్త్రి విదుల
మృదుల యను నాసుతులు నాంధ్రు లెఱుఁగఁ దెనుఁగు
సలిపితిని చర్లగణపతిశాస్త్రి నేను.

* సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

కావ్య నిర్వచనము.

సూ. మఱి యింక శబ్దతత్త్వమును మీమాంసింప వలసి యున్నది.

సూ శబ్దబ్రహ్మమును తెలిసికొన్నవాఁడు బ్రహ్మానంద స్వరూపుఁ డయి ముక్తి పొందును.

సూ. బ్రహ్మపదవాచ్యుఁ డయినయాపరమాత్మ రసమయుఁడు, అతఁడు రసమునె పొంది యానందించు నని శ్రుతి

వివరణము:— 'రసో వై సః రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనందీ భవతి' 'ఆపరమాత్మ ఆనందస్వరూపుఁడు. ఇతఁడు రసమునె పొంది ఆనందము గలవాఁ డగును' (తైత్తి. బ్రహ్మానందవల్లి 8, అను.) అని శ్రుతి, జీవాత్మ పరమాత్మ స్వరూపుఁడు కనుక జీవాత్మయు రసమునె పొంది ఆనందించునని భావము ఇందు రసము రసమయము లగుశ్రవ్యదృశ్య కావ్యములు రస జీవితము లగుధ్వనులు ఔచిత్యము గుణములు సంఘటనారీతులు రసాపకర్షకము లగుదోషములు అలంకారములు నిరూపింపఁబడును.

సూ. శబ్దము నిత్యము,

సూ. వ్యక్తము అవ్యక్తము నని శబ్దము రెండు విధములు.

సూ. వానిలో వ్యక్తము మనుజులచేఁ బలుకఁ బడుచు నర్థద్యోతకమై సంగీతకవీణాది వాద్యములందును పశుపక్ష్యాదిధ్వను లందును ప్రసిద్ధము.

సూ. వ్యక్త మగుశబ్దమునకును అర్థమునకును గల సంబంధము కూడ నిత్యమె.

సూ. సహృదయ హృదయానంద నిష్యందులై లోకోత్తర చమత్కార బోధకములై యుదాత్తవిషయము గల శబ్దార్థములు విడి విడిగఁ గావ్య మనఁబడును.

---

* హిత మగురసముతోఁ గూడినదిసహితము, విద్యాకళాదిసహితము సహితము. దాని భావము సాహిత్యమని వ్యుత్పత్తులు.

వివ:— రసభావాది మయకావ్య పరిజ్ఞాన నిపుణులు సహృదయులు. వారిని రసజ్ఞు
లనియు నన వచ్చును. "నీకుఁ గొడుకు కలిగెను" "నీకు ధన మిచ్చెదను" ఇత్యా
దులు సహృదయ హృదయానంద కరమైన లోకోత్తర చమత్కారమును గలిగించునవి
కావు. అందుచే అవి కావ్యములు అనఁబడవు. చమత్కారవాచకము అని యనక
చమత్కారబోధకము అని యనుటచేత వాచ్యవాచకములే గాక లక్ష్యలక్షక వ్యంగ్య
వ్యంజకములును కావ్యము లగును. రాగాలాపము నాట్యాభినయము లో నగునవి
శబ్దార్థరూపములు గావుకనుక వానికి కావ్యత్వ వ్యవహారము లేదు. కావ్యము ఆస్వా
దోద్భేదకమని గాని రసోద్బోధకము అని గాని చెప్పినచో రాగాలాపాదులందు
అతి వ్యాప్తి కలుగును గాన అట్లు చెప్ప రాదు. చంద్రమండల ముదయించె సూర్యుఁ
డస్తాద్రి వ్రాలె ఇత్యాదులు సహృదయ భావితములై భక్తులకు ప్రార్థనాసమయమును
మౌనులకు సంధ్యోపాసనాకాలమును రాజులకు సభాసమాప్తివేళను యుద్ధభటులకు
యుద్ధవిరామమును కామినులకు ప్రియాసమాగమసమయమును విరహిజనులకు మహా
నర్థమును ఇట్లే యితరులకు వారివారిభావముల కనుగుణ మైనవిషయములను సూచిం
చుచుఁ గావ్యము లనఁబడును.

దోషములు లేని గుణాలంకారసహితము లయిన శబ్దార్థములు కావ్యము అని
పూర్వులుచెప్పిరి. దీనిప్రకారము పైదానిలో గుణములుగాని ఉపమాద్యలంకారములుగాని
లేవు గాన అవికావ్యములు కాకపోవలసి వచ్చును. వీనిలో సహృదయహృదయానందని
ష్యందులై లోకోత్తర చమత్కారము గల శబ్దార్థము లున్నవి కాన ఇవి కావ్యములె
యగును. వీనికి కావ్యవ్యవహారము లేదనుట సహృదయ జన విరుద్ధము. నాయికా
నాయకులు శృంగారవీరాదిముఖ్యరసపుష్టిని గూర్చువిభావాదులు ఇందు లేక పోవుట
వలన ఇవి రసవదలంకారములును గావు. ఏదోవిధముగఁ బైవాక్యములందును రసము
ఉన్నదన్నచో గోవునడచుచున్నది. మృగము పరువెత్తు చున్నది ఇత్యాదివాక్య
ముల లోను రస మున్న దనవలసి వచ్చును. మఱియు గుణములు రసధర్మములు
గావు కాన శబ్దార్థములకు గుణములేని అని విశేషణము వేయరాదు. అలంకారములును
కావ్యశరీరమున కుత్కర్షను గలిగించు నవి గాని కావ్యశరీరధర్మములు గావు. దోష
ములులేని యనువిశేషణము గూడయుక్తము గాదు. దోషములు లేని అనుదానికి స్వల్ప
దోషము లైనను లేని అని యర్థము చెప్పరాదు. అట్లు చెప్పినచో అసలు ఏమాత్రము
దోషము లేని కావ్యము దొరకుట అసంభవమే యగును. ఒకవేళ అట్టిది సంభవించు
నన్నచో అట్టికావ్యములు విరళములే యగును.

ఉ॥ న్యక్కృతెగా యిదే యరులు నాకన, నందును దాపసుం డితం.
డిక్కడె కూల్చె దైత్యకుల మీయొకఁడే; బ్రదికుండె రావణుం
డొక్కఁడు, నింద యింద్రజికి, నూరక యేమగుఁ గుంభకర్ణునిన్
గ్రక్కున లేపినన్; సురల గ్రామము దోఁచు భుజాళి వేటికిన్.

అనుపద్యము ధ్వన్యాలోకమున నుత్తమకావ్యముగా ఆనంద వర్ధనాచార్యులచే నుదాహరింపఁబడినది. ఉత్తమకావ్యముగానుదాహృతమైనయాపద్యములోనె అవిమృష్టవిధేయాంశ మనుదోషము కనుపట్టుచున్నది అనువాద్యభాగమును ముందుచెప్పి తరువాతవిధేయాంశమును జెప్పవలయును. అట్లుగాక ముందు విధేయాంశమును జెప్పి తరువాత అనువాద్యాంశమును జెప్పినచో అది అవిమృష్టవిధేయాంశ మనుదోషము అగును. అరులు నాకు నున్నా రనునదే న్యక్కృతె గాదె అని చెప్పవలయును. అట్లు చెప్పక పోవుటచే అవిమృష్టవిధేయాంశ మనుదోష మిందుఁ బట్టెను. కాననిది కావ్యము కాకపోవలసి వచ్చుచున్నది. పోనీ యిది కావ్యము కా దందమా, ధ్వనికారులు ఉదాహరించినదానిని కావ్యము కాదనుట యెట్లు. ఆదోషముగూడఁ బట్టరాదన్నచో నిట్లు ఆపద్యమును గూర్పవలయును.

శా॥ ఎందున్ధిక్కృతె నాకు నుండి రరు లంటే. నందు నీమౌనియా
యిందున్ వాఁడును జంపుటా యసురుల. న్నిట్లుండె నారావణుం
డిందే, యింద్రజి యుండియేల, యెది సల్పెన్ గుంభకర్ణుండు లే
పం దా, నియ్యెడ స్వర్గవీధి విలుఠద్వ్యర్థోరు లీబాహువుల్.

చెట్టుచివర క్రోతి గలదు అన్నచోట చివర క్రోతిసంయోగము గలదు, మొదట క్రోతి సంయోగము లేదు అనునట్లు ఈ పద్యము లోని మొదటిభాగము కావ్యము కాదు. తరువాతిభాగము కావ్యమని చెప్పుట సంగతము కాదు కదా. కాన దోషములులేని అనువిశేషణమును వేయుటయు యుక్తము కాదు. సహృదయహృదయానందనిష్యందు లనుటచే సహృదయులకు ఉద్వేగము కలిగించుదోషములకుఁ గావ్యములోఁ బ్రవేశము కలిగింపరాదు. సహృదయులకు ఉద్వేగము కలిగింపక కవి ప్రతిభచేఁబైకిఁదోఁపనియత్యల్పదోషములు క్షంతవ్యములు. కీటములచేఁ దినఁబడి చిల్లులుచేయఁబడినను రత్నములు రత్నములే యనఁబడును. అట్లే ఏవో స్వల్పదోషము లున్నను అవి కావ్యములు కాకపోవు అని తెలియునది.

"ఉదాత్తభావవిషయములు గల" అనుటచేత సత్యజ్ఞానంద సౌశీల్యాదులను బోధింపనివియును అసభ్యశృంగారవిషయకములు నగునవియును తాత్కాలిక చమత్కృతిని గలిగించినను అవి కావ్యపదభాజనములు కానేరవు.

కావ్యము చదువఁబడియె కావ్యమును వింటిని ఇత్యాది వ్యవహారములనుబట్టి తాదృశార్థసహితశబ్దమును, కావ్యము తెలియఁబడియె, కావ్యమును పరిశీలించితిని, ఇత్యాదివ్యవహారములనుబట్టి శబ్దగత మైనయర్థమును కావ్యమగును. కనుక శబ్దార్థములు విడివిడిగాఁ గావ్య మని చెప్పఁబడెను. శరీర మందున్నయాత్మయు, ఆత్మసహిత మైనశరీరమును జీవుఁ డనఁబడి నటు శబ్దగత మైనయర్థమును అర్థసహిత మైనశబ్దమును కావ్య మని చెప్పఁబడినది. శరీరము లేక ఆత్మవ్యక్తము కానట్లు శబ్దము లేని యర్థము వ్యక్తము కానేరదు. శరీరములేని ఆత్మ వలె శబ్దములేని అర్థము వ్యక్తము కాదు. ఆత్మలేని శరీరమువలె అర్థములేని శరీరము అచేతనమై యుండును. ఇటఁ గావ్యత్వ వ్యవహారము శబ్దార్థములు రెండింటియందు ఉన్నది కాన కావ్యపదప్రవృత్తి నిమిత్తము వ్యాసక్తము. అనగావ్యాసజ్యవృత్తిగలది వ్యాసక్తము వి+ఆ+సక్తము విశేషముగా ఆసక్తమై సంబద్ధమై యుండునది. వ్యాసజ్యవృత్తిత్వ మనఁగా మిశ్రిత ద్రవ్యములందుఉండుట. ద్విత్వత్రిత్వాదులు మిశ్రితద్రవ్యములు. ఏకత్వాదులు ఏకత్వమునకు ఆశ్రయ మైనఘటాదులం దుండును. ఇంక ద్విత్వాదులు ఎక్కడ ఉండును. రెండు మూఁడు మొదలగు ఘటములందు ఉండు నంద మన్నచో ప్రతియొక ఘటమందు ద్విత్వాదులు ప్రసక్త మగును. ప్రతియొకఘటమందు ఏకత్వమె గాని ద్విత్వాదులు ఉండవుగదా. ఒకటి రెండు గావు. ఒకటి ద్విత్వము గలది గాదు. ద్విత్వత్వ భిన్నము అను జ్ఞానము ఇంక దేని ననుసరించి కలుగును. కనుక ఒకటి రెం డగును అను జ్ఞానము లేక పోవుటనుబట్టి అనఁగా ఒకటి రెండు గావు అనుజ్ఞానము ఉండుట చేత సమవాయముకంటె భిన్న మైనయింకొక సంబంధము ద్విత్వాదులకు తమయాధారములతోఁ గల్పింపఁ దగియున్నది. అదే మిశ్రితవృత్తిత్వ మని పర్యాప్తిత్వము అని వ్యాసజ్యవృత్తిత్వము అని చెప్పఁబడును, అట్లే ఇక్కడను కావ్యము చదువఁబడుచున్నది పరిశీలింపఁ బడుచున్నదను నుభయవిధవ్యవహారము కనఁబడుచుండుట వలనకావ్యపదప్రవృత్తినిమిత్తము శబ్దార్థములందు లక్షణచే ఉండును కాన ఒకటిరెండు కానేర వను దోషము ఇట పట్టదు. ఇట్లే వేదశాస్త్రపురాణముల లక్షణము గూడ ఉభయవిధ మైనదె యని తెలియనది. త దధీతే ఇత్యాది సూత్రములందలి పాతంజల భాష్యము ఈవిషయమునే తెలుపుచున్నది.

రసాత్మకమగు వాక్యము కావ్యమనికావ్యలక్షణము చెప్పినచో వస్తుప్రధానములు నలంకారప్రధానములు నగువానికిఁ గావ్యత్వము సిద్ధింపదు. కనుక కపిబాలాదివిలసితములు జలపాత ప్రవాహ నిపతనోత్పతన భ్రమణ వర్ణనలును గిరికందరోద్యాన సూర్యోదయ యాస్తమయ సంధ్యా సమయ వర్ణనలును నదీ పులిన సరోవరాశ్రమ మృగాది ప్రకృతి రామణీయక దృశ్యములును కావ్యములు కావని చెప్పవలసివచ్చును. ఇట్లు చెప్పుట సహృదయ జన విరుద్ధము. వస్త్వలంకార ప్రధానము లగుశబ్దార్థములందు కావ్యత్వవ్యవహారముగౌణ మని కొందఱు. రసాత్మక మనుచోట రసపదమునకు శృంగారవీరాదిరసము లని గాక ఆస్వాదరూపము లని చెప్పినచో నపుడు ఆలక్షణమును నిర్దుష్టమె యగును.

“రసాత్మక మగువాక్యముకావ్య మనువిశ్వనాథుని నిర్వచనములో వాక్యపదము వైదికద్రష్టలు ఉపయోగించిన "వాగ్దేవి" యనుపదమునకు పర్యాయపదముగ నుండి తద్భావమును సువ్యక్తము చేయుచున్నది. కావున వాక్య మనుపదము కావ్యమున ఆధ్యాత్మిక ప్రపంచమును ఆధ్యాత్మిక శక్తిని ప్రదర్శించుచు ప్రయోజనకారి యని సూచించుచున్నది” అని ఆంధ్రకవిత్వ చరిత్రములో బసవరాజు వెంకట అప్పారావు.

అలంకారమును బట్టి కావ్యము గ్రాహ్యము అనియు, అలంకార మనఁగా సౌందర్య మనియు, ఇది యుపమా ద్యలంకారములం దున్న దనియు వరవామనుఁడు. అలంకారపదము "అలంకరించునది" అనువ్యుత్పత్త్యర్థములో రసధ్వన్యాదులకును వర్తించును. కాని చాలామంది ఆలంకారికులు అలంకారపదమును అనుప్రాసోపమాదులకు యోగరూఢిగా ఉపయోగించిరి. ఆలంకారికులచే అలంకారశాస్త్రము ఇత్యాదులలో మాత్రము అలంకారపదము రసధ్వన్యాదిపరముగనే వ్యవహరింపఁబడినది. “అర్కుఁడ స్తమించె, చంద్రుఁడు భాసిల్లు చున్నాఁడు పక్షులు వాసములకుఁ బోవుచున్నవి." ఇత్యాదులందు ప్రసాదశ్లేషాది గుణము లున్నను కావ్యవ్యవహారము వానియందుఁ బ్రవర్తింపక పోవుటవలన గుణములు కావ్యశోభను గలిగించు ధర్మములు అలంకారములు మాత్రము కావ్యశోభను అతిశయింపఁ జేయును. అనువామన మతమును హేమచంద్రుఁడు ఖండించెను, కావ్యాలంకారసార వ్యాఖ్యాన కర్త వామనుని మతమునే యనుసరించెను. మఱియు హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనమున లోకోత్తర మగు కవికర్మ కావ్య మనియు, గుణాలంకారసహితము కావ్య మనియుఁ జెప్పి అలంకారములులేని శబ్దార్థములును ఒకచోఁ గావ్య మనఁబడును." అని యుద్ఘాటించెను. పూర్వు లగు లాక్షణికుల భిన్న భిన్నాభిప్రాయములు వారు ఏమే విషయములకు ప్రాధాన్య మిచ్చిరో తెలుపుచున్నవి. సహితము లగు శబ్దార్థములు

వివ:— రసభావాది మయకావ్య పరిజ్ఞాన నిపుణులు సహృదయులు. వారిని రసజ్ఞులనియు నన వచ్చును. "నీకుఁ గొడుకు కలిగెను" "నీకు ధన మిచ్చెదను" ఇత్యాదులు సహృదయ హృదయానంద కరమైన లోకోత్తర చమత్కారమును గలిగించునవి కావు. అందుచే అవి కావ్యములు అనఁబడవు. చమత్కారవాచకము అని యనక చమత్కారబోధకము అని యనుటచేత వాచ్యవాచకములే గాక లక్ష్యలక్షక వ్యంగ్య వ్యంజకములును కావ్యము లగును. రాగాలాపము నాట్యాభినయము లో నగునవి శబ్దార్థరూపములు గావుకనుక వానికి కావ్యత్వ వ్యవహారము లేదు. కావ్యము ఆస్వాదోద్బోధకమని గాని రసోద్బోధకము అని గాని చెప్పినచో రాగాలాపాదులందు అతి వ్యాప్తి కలుగును గాన అట్లు చెప్ప రాదు. చంద్రమండల ముదయించె సూర్యుఁడస్త్రాద్రి ్రవాలె ఇత్యాదులు సహృదయ భావితములై భక్తులకు ప్రార్థనాసమయమును మౌనులకు సంధ్యోపాసనాకాలమును రాజులకు సభాసమాప్తివేళను యుద్ధభటులకు యుద్ధవిరామమును కామినులకు ప్రియాసమాగమసమయమును విరహిజనులకు మహానర్థమును ఇట్లే యితరులకు వారివారిభావముల కనుగుణ మైనవిషయములను సూచించుచుఁ గావ్యము లనఁబడును.

దోషములు లేని గుణాలంకారసహితము లయిన శబ్దార్థములు కావ్యము అని పూర్వులుచెప్పిరి. దీనిప్రకారము పైదానిలో గుణములుగాని ఉపమాద్యలంకారములుగాని లేవు గాన అవికావ్యములు కాకపోవలసి వచ్చును. వీనిలో సహృదయహృదయానందనిష్యందులై లోకోత్తర చమత్కారము గల శబ్దార్థము లున్నవి కాన ఇవి కావ్యములె యగును. వీనికి కావ్యవ్యవహారము లేదనుట సహృదయ జన విరుద్ధము. నాయికానాయకులు శృంగారవీరాదిముఖ్యరసపుష్టిని గూర్చువిభావాదులు ఇందు లేక పోవుట వలన ఇవి రసవదలంకారములును గావు. ఏదోవిథముగఁ బైవాక్యములందును రసము ఉన్నదన్నచో గోవునడచుచున్నది. మృగము పరువెత్తుచున్నది ఇత్యాదివాక్యముల లోను రస మున్న దనవలసి వచ్చును. మఱియు గుణములు రసధర్మములు గావు కాన శబ్దార్థములకు గుణములేని అని విశేషణము వేయరాదు. అలంకారములును కావ్యశరీరమున కుత్కర్షను గలిగించు నవి గాని కావ్యశరీరధర్మములు గావు. దోషములులేని యనువిశేషణము గూడయుక్తము గాదు. దోషములు లేని అనుదానికి స్వల్పదోషము లైనను లేని అని యర్థము చెప్పరాదు. అట్లు చెప్పినచో అసలు ఏమాత్రము దోషము లేని కావ్యము దొరకుట అసంభవమే యగును. ఒకవేళ అట్టిది సంభవించు నన్నచో అట్టికావ్యములు విరళములే యగును.

ఉ॥ న్యక్కృతెగా యిదే యరులు నాకన, నందును దాపసుం డితం
డిక్కడె కూల్చె దైత్యకుల మీయొకఁడే; బ్రదికుండె రావణుం
డొక్కఁడు, నింద యింద్రజికి, నూరక యేమగుఁ గుంభకర్ణునిన్
గ్రక్కున లేపెనన్; సురల గ్రామము దోఁచు భుజాలి వేటికినిన్.

అనుపద్యము ధ్వన్యాలోకమున నుత్తమకావ్యముగా ఆనంద వర్ధనాచార్యులచే నుదాహరింపఁబడినది. ఉత్తమకావ్యముగానుదాహృతమైనయాపద్యములోనె అవిమృష్ట విధేయాంశ మనుదోషము కనుపట్టుచున్నది. అనువాద్యభాగమును ముందుచెప్పి తరువాతవిధేయాంశమును జెప్పవలయును. అట్లుగాక ముందు విధేయాంశమును జెప్పి తరువాత అనువాద్యాంశమును జెప్పినచో అది అవిమృష్టవిధేయాంశ మనుదోషము అగును. అరులు నాకు నున్నా రనునదే న్యక్కృతె గాదె అని చెప్పవలయును. అట్లు చెప్పక పోవుటచే అవిమృష్టవిధేయాంశ మనుదోష మిందుఁ బట్టెను. కానఇది కావ్యము కాకపోవలసి వచ్చుచున్నది. పోనీ యిది కావ్యము కా దందమా, ధ్వనికారులు ఉదాహరించినదానిని కావ్యము కాదనుట యెట్లు. ఆదోషముగూడఁ బట్టరాదన్నచో నిట్లు ఆపద్యమును గూర్పవలయును.

శా॥ ఎందున్ధిక్కృతె నాకు నుండి రరు లంచే. నందు నీమానియా
యిందున్ వాఁడును జంపుటా యసురుల. న్నిక్షిండె నారావణుం
డిందే, యింద్రజి యుండియేల, యెది సల్పెన్ గుంభకర్ణుండు లే
పం దా, నియ్యెడ స్వర్గవీధి విలుఠద్వ్యర్థోరు లీబాహువుల్.

చెట్టుచివర క్రోతి గలదు అన్నచోట చివర క్రోతిసంయోగము గలదు, మొదట క్రోతి సంయోగము లేదు అనునట్లు ఈ పద్యము లోని మొదటిభాగము కావ్యము కాదు. తరువాతిభాగము కావ్యమని చెప్పుట సంగతము కాదు కదా. కాన దోషములులేని అనువిశేషణమును వేయుటయు యుక్తము కాదు. సహృదయహృదయానందనిష్యందు లనుటచే సహృదయులకు ఉద్వేగము కలిగించుదోషములకుఁ గావ్యములోఁ బ్రవేశము కలిగింపరాదు. సహృదయులకు ఉద్వేగము కలిగింపక కవి ప్రతిభచేఁబైకిఁదోఁపనియత్యల్పదోషములు క్షంతవ్యములు. కీటములచేఁ దినఁబడి చిల్లులుచేయఁబడినను రత్నములు రత్నములే యనఁబడును. అట్లే ఏవో స్వల్పదోషము లున్నను అవి కావ్యములు కాకపోవు అని తెలియునది.

"ఉదాత్తభావవిషయములు గల" అనుటచేత సత్యజ్ఞానంద సౌశీల్యాదులను బోధింపనివియును అసభ్యశృంగారవిషయకములు నగునవియును తాత్కాలిక చమత్కృతిని గలిగించినను అవి కావ్యపదభాజనములు కానేరవు.

కావ్యము చదువఁబడియె కావ్యమును వింటిని ఇత్యాది వ్యవహారములనుబట్టి తాదృశార్థసహితశబ్దమును, కావ్యము తెలియఁబడియె, కావ్యమును పరిశీలించితిని, ఇత్యాదివ్యవహారములనుబట్టి శబ్దగత మైనయర్థమును కావ్యమగును. కనుక శబ్దార్థములు విడివిడిగాఁ గావ్య మని చెప్పఁబడెను. శరీర మందున్నయాత్మయు, ఆత్మసహిత మైనశరీరమును జీవుఁ డనఁబడి నట్లు శబ్దగత మైనయర్థమును అర్థసహిత మైనశబ్దమును కావ్య మని చెప్పఁబడినది. శరీరము లేక ఆత్మవ్యక్తము కానట్లు శబ్దము లేని యర్థము వ్యక్తము కానేరదు. శరీరములేని ఆత్మ వలె శబ్దములేని అర్థము వ్యక్తము కాదు. ఆత్మలేని శరీరమువలె అర్థములేని శరీరము అచేతనమై యుండును. ఇటఁ గావ్యత్వ వ్యవహారము శబ్దార్థములు రెండింటియందు ఉన్నది కాన కావ్యపదప్రవృత్తి నిమిత్తము వ్యాసక్తము. అనగావ్యాసజ్యవృత్తిగలది వ్యాసక్తము వి + ఆ + సక్తము విశేషముగా ఆసక్తమై సంబద్ధమై యుండునది. వ్యాసజ్యవృత్తిత్వ మనఁగా మిశ్రిత ద్రవ్యములందుఉండుట. ద్విత్వత్రిత్వాదులు మిశ్రితద్రవ్యములు. ఏకత్వాదులు ఏకత్వమునకు ఆశ్రయ మైనఘటాదులం దుండును. ఇంక ద్విత్వాదులు ఎక్కడ ఉండును. రెండు మూఁడు మొదలగు ఘటములందు ఉండు నంద మన్నచో ప్రతియొక ఘటమందు ద్విత్వాదులు ప్రసక్త మగును. ప్రతియొకఘటమందు ఏకత్వమె గాని ద్విత్వాదులు ఉండవుగదా. ఒకటి రెండు గావు. ఒకటి ద్విత్వము గలది గాదు. ద్విత్వత్వభిన్నము అను జ్ఞానము ఇంక దేని ననుసరించి కలుగును. కనుక ఒకటి రెం డగును అను జ్ఞానము లేక పోవుటనుబట్టి అనఁగా ఒకటి రెండు గావు అనుజ్ఞానము ఉండుట చేత సమవాయముకంటె భిన్న మైనయింకొక సంబంధము ద్విత్వాదులకు తమయాధారములతోఁ గల్పింపఁ దగియున్నది. అదే మిశ్రితవృత్తిత్వ మని పర్యాప్తిత్వము అని వ్యాసజ్యవృత్తిత్వము అని చెప్పఁబడును, అట్లే ఇక్కడను కావ్యము చదువఁబడుచున్నది పరిశీలింపఁ బడుచున్నదను నుభయవిధవ్యవహారము కనఁబడుచుండుట వలనకావ్యపదప్రవృత్తినిమిత్తము శబ్దార్థములందు లక్షణచే ఉండును కాన ఒకటిరెండు కానేర వను దోషము ఇట పట్టదు. ఇట్లే వేదశాస్త్రపురాణముల లక్షణము గూడ ఉభయవిధ మైనదె యని తెలియునది. త దధీతే ఇత్యాది సూత్రములందలి పాతంజల భాష్యము ఈవిషయమునే తెలుపుచున్నది.

రసాత్మకమగు వాక్యము కావ్యమని కావ్యలక్షణము చెప్పినచో వస్తుప్రధానములు నలంకారప్రధానములు నగువానికిఁ గావ్యత్వము సిద్ధింపదు. కనుక కపిబాలాదివిలసితములు జలపాత ప్రవాహ నిపతనోత్పతన భ్రమణ వర్ణనలును గిరికందరోద్యాన సూర్యోదయాస్తమయ సంధ్యా సమయ వర్ణనలును నదీ పులిన సరోవరాశ్రమ మృగాది ప్రకృతి రామణీయక దృశ్యములును కావ్యములు కావని చెప్పవలసివచ్చును. ఇట్లు చెప్పుట సహృదయ జన విరుద్ధము. వస్త్వలంకార ప్రధానము లగుశబ్దార్థములందు కావ్యత్వవ్యవహారముగౌణ మని కొందఱు. రసాత్మక మనుచోట రసపదమునకు శృంగారవీరాదిరసము అని గాక ఆస్వాదరూపము అని చెప్పినచో నపుడు ఆలక్షణమును నిర్దుష్టమె యగును.

"రసాత్మక మగువాక్యముకావ్య మనువిశ్వనాథుని నిర్వచనములో వాక్యపదము వైదికద్రష్టలు ఉపయోగించిన "వాగ్దేవి" యనుపదమునకు పర్యాయపదముగ నుండి తద్భావమును సువ్యక్తము చేయుచున్నది. కావున వాక్య మనుపదము కావ్యమున ఆధ్యాత్మిక ప్రపంచమును ఆధ్యాత్మిక శక్తిని ప్రదర్శించుచు ప్రయోజనకారి యని సూచించుచున్నది" అని ఆంధ్రకవిత్వ చరిత్రములో బసవరాజు వెంకట అప్పారావు.

అలంకారమును బట్టి కావ్యము గ్రాహ్యము అనియు, అలంకార మనఁగా సౌందర్య మనియు, ఇది యుపమా ద్యలంకారములం దున్న దనియు వరవామనుఁడు. అలంకారపదము "అలంకరించునది" అనువ్యుత్పత్త్యర్థములో రసధ్వన్యాదులకును వర్తించును. కాని చాలామంది ఆలంకారికులు అలంకారపదమును అనుప్రాసోపమాదులకు యోగరూఢిగా ఉపయోగించిరి. ఆలంకారికులచే అలంకారశాస్త్రము ఇత్యాదులలో మాత్రము అలంకారపదము రసధ్వన్యాదిపరముగనే వ్యవహరింపఁబడినది. "అర్కుఁ డస్తమించె, చంద్రుఁడు భాసిల్లు చున్నాఁడు పక్షులు వాసములకుఁ బోవుచున్నవి." ఇత్యాదులందు ప్రసాదశ్లేషాది గుణము లున్నను కావ్యవ్యవహారము వానియందుఁ బ్రవర్తింపక పోవుటవలన గుణములు కావ్యశోభను గలిగించు ధర్మములు అలంకారములు మాత్రము కావ్యశోభను అతిశయింపఁ జేయును అనువామన మతమును హేమచంద్రుఁడు ఖండించెను, కావ్యాలంకారసార వ్యాఖ్యాన కర్త వామనుని మతమునే యనుసరించెను. మఱియు హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనమున లోకోత్తర మగు కవికర్మ కావ్య మనియు, గుణాలంకారసహితము కావ్య మనియుఁ జెప్పి అలంకారములులేని శబ్దార్థములును ఒకచోఁ గావ్య మనఁబడును." అని యుద్ఘాటించెను. పూర్వు లగు లాక్షణికుల భిన్న భిన్నాభిప్రాయములు వారు ఏయే విషయములకు ప్రాధాన్య మిచ్చిరో తెలుపుచున్నవి. సహితము లగు శబ్దార్థములు

కావ్య మని భామహుఁడు. దోషములు లేని గుణాలంకారసహిత మగు శబ్దార్థములు కావ్యము అని వాగ్భట మమ్మట భోజ మల్లినాథ విద్యానాథాదులు.

అలంకారములు లేకున్నను గుణ సహిత మగు నది కావ్య మని వామన ప్రతీహారేందు ప్రభృతులు

ఇష్టార్థవ్యవచ్ఛిన్న పదావళి గల వాక్యము కావ్య మని వ్యాసదండికవులు.

రసాదిమంత మయిన వాక్యము కావ్య మని ఆచార్యశౌద్ధోదని.

రసాత్మక మగువాక్యము కావ్యము అని విశ్వనాథుఁడు.

ఆహ్లాదమును గలిగించు వక్రోక్తి రచనతోఁ గూడిన శబ్దార్థములు కావ్య మని రాజానక కుంతకుఁడు.

లలితోచిత చారువు కావ్య మని ఆనంద వర్ధనాచార్యులు.

లలితోచితచారు వనఁగా గుణాలంకార విషయక మైన యౌచిత్యమె యని యభినవగుప్తపాదాచార్యులు.

రమణీయార్థప్రతిపాదకశబ్దము కావ్యము అని జగన్నాథ పండితరాయలు.

శబ్దముతోఁ గూడిన తాదృశార్థముకూడఁ గావ్య మని వాగేశభట్టు.

ఈ విధముగ లాక్షణికులకావ్య లక్షణములోని మూలభావము సహృదయ హృదయానందజనక మగు వాక్యరచనయె అని తేలిన సారాంశము.

పాశ్చాత్యుల యాశయములు

"ఛందస్సహిత మైన రచనా విశేషము * కవిత్వము అని జాన్సను.

యుక్తితో (రీజను) జతపఱచి సత్యమును ఆనందముతో సమ్మేళనము చేయు కళయె కవిత్వము! అనియు జాన్సను.

ఆవేశము అప్రయత్నముగా మూర్తీభవించి యుండుపదములును భావములును గాక కవిత్వ మన నింకేమి అని జాన్‌స్టూవర్టుమిల్.

---

* కవిత్వము కవిత కావ్యము అనువానికి కవియొక్క భావము కర్మ అని వ్యుత్పత్తి. కవిత్వము కావ్యము అనునవి వ్యవహారములో వేఱుగఁ గనిపించినను తత్త్వమునకు అవి యొకటె. కవయతి రమణీయం వర్ణయతీతి రమణీయముగా వర్ణించునుగాన కవి అని వ్యుత్పత్తి.

దాపనకు ఒకవిధముగా భ్రాంతిని గలిగించునట్టి పదములను ఉపయోగించు కళయె కవిత్వము చిత్రలేఖకుఁడు రంగులసాయమున చేయుపనిని కవిత్వము శబ్దముల సాయమునఁ జేయును అని మెకాలే.

"భావనావ్యక్తీకరణమె కవిత్వ మని సామాన్యముగానిర్వచింపవచ్చును" అని షెల్లీ.

భావనావేశముల వ్యక్తముచేయు భాష కవిత్వము అని లేహన్టు.

"శక్తివంత మైనభావముల అప్రయత్నముగ పెల్లు ఉబుకుటయె కవిత్వము" అని వర్డ్సువర్తు.

"మానవవాక్కుకును సాధ్యమైనంత అధికా నందకరముగను నిర్దుష్టముగఁ జెప్పఁ జాలుటయె కవిత్వము. అది మానవుఁడుసత్యము చెప్పుటకు మిక్కిలి సన్నిహితముగా రాఁజాలుసమగ్రమైన వాగూపము. కవితాసత్య సౌందర్యనియమముల అను జీవితవిమర్శము కవిత్వము" మాథ్యూఆర్నాల్డు.

"సౌందర్యమును లయాన్వితముగ సృజించుటయె కవిత్వము"—ఎడ్గారు ఆవెన్‌పో.

ఉప్పొంగివచ్చు భావపరంపరల వ్యక్తీకరణమే కవిత్వముఅని జాన్‌కేభెలు.

ఉత్తమావేశములకుఁ గల ఉత్తమహేతువులను ఛందస్సహిత మైన భాషలో వ్యక్తీకరించుటచే ఆనందమును ఉత్పాదించు కళ కళ— ప్రొఫెసరు కోర్టుహోపు.

ఆవేశయుక్తమును లయాన్వితమును అయిన భాషతో మానవమనస్సును కళాన్వితముగా వ్యక్తము చేయుట కవిత్వము—వాట్సుదాంటరు (ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వము ౬౫ పుట)

సోదె జోస్యము చెప్పువారికి వలె ఈ కవులకును ఏదో యొకవిధ మైన సహజశక్తిచేతను భావోద్రేకముచేతను వా రట్లు రచనలను జేయగల రంతె గాని వారు చెప్పునది వారికె తెలియదు. "కళా కోవిదుల విషయములోఁ గూడ నింతే" అని సోక్రటీసు.

భోగములను కామమును దీపింపఁ జేయునది సరియైన కావ్యము కళయుఁ గా నేరదు. సత్యజీవితమార్గమును బోధింపఁ జేయునదియె సరి యైన కావ్యము కళయు నగునని టాల్‌స్టాయి.

ఇందులో జాన్సను ఎడ్గారు ఆవెన్‌పో, కోర్టుహోపు వాట్సె డాంటరు అనువారు ఛందస్సును లయయును కవిత్వములో ఉండవలె నని భావించి నట్లు తోఁచుచున్నది.

ఇట్లు పాశ్చాత్యుల కావ్యనిర్వచనము కూడ మనయాలంకారికుల నిర్వచనమును పోలి యున్నది.

కావ్య ప్రయోజనము

సూ. జీవితమునకు లక్ష్యము లగుసత్యాదిధర్మములను సచ్చిదానందతత్త్వమును బోధించుచు విశ్వశ్రేయస్సును గూర్చుట మూలమునఁ గలుగు పరమానందమె కావ్యమునకుఁ బరమప్రయోజనము.

వివ:- కాళిదాసాదులకువలెఁ గీర్తి, ధావకాదులకువలె (ధావకుఁడురత్నావళి రచించి శ్రీహర్షుని పేరుపెట్టెనని ప్రసిద్ధి) ధనప్రాప్తి, మయూరాదులకువలె సూర్యాదులైన యిష్ట దేవతల ప్రసాదము మొదలగు ప్రయోజనములు గలుగును. కాని యివి ప్రధాన ప్రయోజనములుగావు, కావ్యము ప్రీతికీర్తులకు హేతు వగుటవలన దృష్టాదృష్టప్రయోజనములు గల దని వామనుఁడు. కావ్యమునకు 'విశ్వశ్రేయస్సు గూర్చుట ప్రయోజన మని నన్నయభట్టారకుఁడు. కావ్యము ఆనందముకొఱకు యశస్సుకొఱకు కాంతాతుల్యముగా నుపదేశించుటకొఱకు అని చెప్పి వెంటనే రసాస్వాదమువలన జన్మించి నిరస్తవేద్యాంతరమై బ్రహ్మాస్వాదసదృశ మైనప్రీతియె ఆనంద మని నిర్వచించి ఆనందమె సర్వప్రయోజనోపనిషద్భూత మని హేమచంద్ర మమ్మటాదులు. "సాధు కావ్యములను సేవించుటవలన ధర్మార్థ కామ మోక్షములందుఁ గళలందు నేర్పును కీర్తియుఁ బ్రీతియుఁ గలుగును, అను భామహునిమతమును ఉపన్యసించి అయినను ప్రీతియే ప్రధానము. అట్లుగానిచో ప్రభుసమ్మితము లైన (తుల్యము లైన) వేదశాస్త్రాదులకంటె, మిత్రసమ్మితము లైనపురాణములకంటె జాయాసమ్మితము లైనకావ్యములకుఁ గలవిశేష మేమి. వ్యుత్పత్తి వేదశాస్త్రాదులవలనఁ గలుగును గదా. కావ్యము కాంతాసమ్మిత మనుటచేతఁ బ్రధానముగా ఆనందమే ఫల మని చెప్పఁబడినది. చతుర్వర్గఫలముకంటెను గూడ ఆనందమె పార్యంతిక మైనముఖ్యఫలము" అని యభినవగుప్తపాదాచార్యులు వచించెను. తాత్కాలిక మైనస్వల్పప్రయోజనములను దెలుపునదిగా కావ్యము ఉండరాదు. త్రికాలములందు జీవితసత్యములను ఉదాత్తముగా గమనీయముగా మృదుమధురముగా లలితోచిత పదములతో వర్ణించునదై ఉండవలయునని ఫలితార్థము.

కావ్యప్రయోజనవిషయమున పాశ్చాత్యులభావములు.

"ఆనందమే శ్రేయము ఆనందమే కావ్యప్రయోజనము" కేస్టెల్ వెట్రో.
"ఆనందకర మైనబోధయె కావ్యప్రయోజనము" అని స్కాలిజరు
"ఉపదేశించుట ఆనందపఱచుట కావ్యప్రయోజనము" సర్ ఫిలిఫ్‌సిడ్నీ.

"ఆనందము ఏకైకప్రయోజనము కాకున్నను కావ్యమునకు ముఖ్యప్రయోజనము. ఉపదేశమును ఆనుషంగికముగా మాత్రమె అంగీకరింపవచ్చును" జాన్‌డ్రైడరు.

"ఆహ్లాదకరముగా ఉపదేశించుటయె కావ్య ప్రయోజనము" డాక్టరు జాన్సను

"ఆనందము కావ్యము నెప్పుడును వెన్నంటియె యుండును" షెల్లీ.
"విజ్ఞానవినోదముల సమ్మేళనము కావ్యప్రయోజనము" హోరేస్

(ఆంధ్ర విజ్ఞాన సర్వస్వము.)

కవులు కవిత.

సూ.– ఆనందోపాసకుఁ డగుఋషితుల్యుం డొకండె కావ్యమును రచింప సమర్థుఁడు.

వివ:- "నాఽనృషిః కురుతే కావ్యం" ఋషి (తెలిసిసత్య మాచరించువాఁడు) కానివాఁడుకావ్యమును రచింపఁడు అనుసూక్తి ఈ విషయమునె తెలుపుచున్నది. త్రికాలసత్యమును దెలిసి లోకకళ్యాణమునకై కావ్యమును రచించును. అతఁడు ఋషి. అట్లు ఋషికానివాఁడు కావ్యమును రచింపఁడు. కేవలతాత్కాలికవినోదమునకై రచింపఁబడినవి కావ్యములు గావు. కవులును గారు. 'కురుతే' అన్నది ఆత్మనేపదక్రియ. అట్టి కావ్యము ఋషితనకొరకె ఆత్మతృప్తికై కూర్చును. అతనికిలోకకల్యాణమెఆనందము కర్తవ్యము కాన రచించును. అనగా ఋషియైనవాఁడు లోకకళ్యాణముకై జీవించును కాన కావ్యమురచించునని భావము. ఆనందోపాసకులును ఋషితుల్యులును కానివారిచే రచింపఁబడు నవి సత్కావ్యములుకానేరవు. అట్టి వొకవేళ వేశ్యాంగనా సౌందర్య విలాసాదులవలె స్వప్రయోజనమునకై కూర్పఁబడు తాత్కాలిక వ్యాసోపన్యాసములవలె తాత్కాలికానందమును గూర్చినను పరమానందమును గూర్పక పరిణామమున దుఃఖ దాయకములె యగును. కేవలైహిక భోగవిషయకవర్ణనమాత్రపరము లగు కావ్యములు సత్యజీవితమార్గ. ప్రదములుకావు. కాన అవి బ్రహ్మానంద సబ్రహ్మచారి యగుపరమానందమును గూర్చ నసిగావు. "కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్" కావ్యాలాపములను పరిత్యజింపవలెను అనుస్మృతి పరమానంద కరములును సత్యాదిధర్మ

మార్గప్రదర్శకములును గాని దుష్టకావ్యముల విషయ మని గ్రహింపవలయును. కేవలైహిక భోగములను కేవల విషయ వినోదములను కొందఱుకవులు వర్ణించుచు అజ్ఞానములో దుఃఖములో పడవేయుచుండుదురు. అట్టివి సత్యజీవితమార్గమును ప్రదర్శించునవి కావు కాన వానిని వర్జించుటకై కావ్యాలాపములను విడువవలయు నను శ్రుతిపుట్టవలసి వచ్చినది.

మ. హరినామస్తుతి సేయుకావ్యము సువర్ణాంభోజ హంసావళీ
సురుచిభ్రాజిత మైనమానస సరస్స్ఫూర్తిన్ వెలుంగొందు, శ్రీ
హరినామస్తుతి లేని కావ్యము విచిత్రార్థాన్వితం బయ్యు శ్రీ
కరమై యుండ దయోగ్య*దుర్మలినవత్కాకోల గర్తాకృతిన్.
అని పోతనమహాకవి. (భాగవత. ౧. ౫౯.)

సూ. బహుశ్రుతుండును సాధుశీలుండు నయి తత్తద్రసోచితపద నిబంధననైపుణిచే విశ్వశ్రేయస్సుకు మార్గమును జూపువాఁడు కవి యగు.

వివ:—"కవి ర్మనీషీ పరిభూ స్స్వయంభూః" ఆపరమేశ్వరుఁడు సర్వద్రష్ట యగుకవి, మనస్సునకు మార్గము చూపువాఁడు సర్వవ్యాపకుఁడు స్వయముగనే ప్రభవించినవాఁడు (ఈశోపనిషత్తు) అని యుపనిషత్తులోఁ గవిపదము సర్వద్రష్ట యగు పరమేశ్వరుని పరముగా వాడఁబడినది. కవయతి వర్ణయతి ఇతి కవిః జీవితసత్య తత్త్వవిషయములను రమణీయముగా వర్ణించువాఁడు కవి అని వ్యుత్పత్తి. కౌతి శబ్దాయతే విమృశతి రసభావాన్ ఇతి కవి; రసభావములను విమర్శించువాఁడు కవి అని భట్టగోపాలుఁడు. వర్ణనానిపుణుఁడు కవి యని భామహుఁడు. "కవిః క్రాంతదర్శీ" లోకాతీతవిషయములను దర్శించువాఁడు కవి అని పెద్దలసూక్తి. "అపారే కావ్యసంసారే కవి రేవ ప్రజాపతిః యథాఽస్మై రోచతే విశ్వం తథైవ పరివర్తతే" అపారమగుకావ్యసంసారములో కవియె ప్రజాపతి. ఇతనికి విశ్వము నెట్లు తయారు చేయవలయునని యభిరుచి కలుగునో అట్లే యీవిశ్వ మంతయు మాఱిపోవును" అని యానందవర్ధనుఁడు, భగవంతునివిధప విశ్వమును రసామృతనిష్యందము లొలికించి ప్రపంచమును ప్రసన్నాశ్రమముగను సుందరోద్యానముగను రచించి యందుఁ బరబ్రహ్మానందమున మునుక లాడించువాఁడై కవి యుండవలయును.

---

* దుర్మలిన కాకోల గర్తాకృతిన్=దుర్గంధపూరిత మైన విషపు గుంటవలె.

"యతే ర్దృష్టిః కవే ర్వచః' యతిదృష్టివలెఁ గవి వచస్సు పవిత్రమై యుండవలయును అను సూక్తిని బట్టి గవివాక్కు పావనమైయుండవలెనని తెలియవలయును.

'విభావకో భావిత వస్తువర్ణనః, ప్రభుః పురాణాగమ శాస్త్రదృక్ కవిః ప్రశస్తోజ్జ్వలవాక్ ప్రయోగవిత్ప్రమోద, మాప్నోతి పరత్రేహచ" విశేషభావనాశక్తిగలవాఁడును. వస్తువర్ణనలను భావించువాఁడును ప్రాభవముగలవాఁడును పురాణాగమ శాస్త్రదృష్టి గలవాఁడును ప్రశస్తోజ్జ్వల వాక్కులు గలవాఁడును, ఆయారసముల కనుగుణమైనయుచితరచనాప్రయోగములను దెలిసినవాఁడును అగుకవి యిహపర లోకముల నానంద మొందును.' అని తత్త్వవేత్తలభాషితము.

'జయంతి తే సుకృతినో రససిద్ధాః కవీశ్వరాః" పవిత్రచరిత్రులును రససిద్ధిని పొందినవారు నగుకవీశ్వరులు సర్వోత్తములై యుందురు.' అని భర్తృహరి. "రవి గాంచనిచోఁ గవిగాంచునేగదా' (సూర్యుఁడు లోకసిద్ధములనే గాని లోకోత్తర సత్యవిషయములను గాంచనిచో కవి వానిని గాంచును గదా) ఇత్యాద్యభియుక్తోక్తులు కవిస్వరూపమును నిర్వచించుచున్నవి. పై సూక్తులను బట్టి తత్త్రరసోచితిని వీడి జీవితసత్యములనుగాక కేవల తాత్కాలికచమత్కారములను నికృష్టవిషయానందమును గూర్చురచనలను రచించుట ద్వారా కవి కానేరఁ డని తెలియుచున్నది. కావ్యము త్రికాలములందు సత్యమయి సుందరమై శుభమై యుండవలెనే గాని ఏదో కాలములో తాత్కాలికపరిస్థితిని వర్ణించునదై యుండరాదు. "తత్త్రరసవర్ణనలందు ఔచిత్యమును వీడి అసమీక్ష్యకారులై మహాకవులుగూడఁ గనుపట్టుచున్నారు. అది దోషమే'అని యాలంకారికశిరోమణి యైనయానందవర్ధనుఁడు. "ప్రతీయమానాను ప్రాణిత (= ధ్వనిచేత అనుప్రాణితమైన) కావ్యనిర్మాణ] నిపుణ ప్రతిభా భాజనులు మహాకవులు అని యభినవగుప్తుఁడు.

ఆకవులు రచించుకవిత్వరీతి యెట్లు ఉండవలెనో తెలుపుచు ఆంధ్రకవితాపితామహుఁ డిట్లు వచించెను.

'పూఁతమెఱుంగులుం బసరుపూపబెడంగులుఁ జూపునట్టి వా
కైతలు జగ్గునిగ్గు నెనగావలె గమ్మన గమ్మనన్‌వలెన్
రాతిరియుం బవల్ మఱుపురానిహొయల్ చెలియారంజంపు ని
ద్దాతరితీపులన్ బలెను దారసిలన్‌వలె లోఁ దలంచినన్
....

చేతముఁ జల్లిచేయవలె జల్లనఁ జల్లవలెన్ మనోహర
ద్యోతక గోస్తనీ ఫలమధుద్రవ గోఘృత పాయస ప్రసా
రాతిరస ప్రసారరుచిర ప్రతిమంబుగ సారెసారెకున్'

అనియల్లసానిపెద్దన.

'చలువగల వెన్నెలలచెలువునకు సౌరభము
గలిగినను సౌరభము చలువయుఁ దలిర్పం
బొలు పెసఁగుగప్పురపుఁబలుకులకుఁ గోమలత
నెలకొనిన, సౌరభముఁ జలువ పసయుం గో
మలతయును గలిగి జనములమిగులఁబెంపెసఁగు
మలయపవనంపుఁ గొదమలకు మధురత్వం
బలవడిన, సీదు గల దనఁగ వచ్చుఁ గడు
వెలయఁగల యీ సుకవి పలుకులకు నెంచన్. (కళా. ౧. ౧౨౬)

అని పింగళి సూరన్న.

కవితా వస్తువు

సూ. కవులు వర్ణనీయ విషయముగా స్వీకరించువస్తువు ఉదాత్తమై యుండవలయును.

వివ:—ఉత్తమపురుషచరిత్రలు నిబంధింపఁబడనికావ్యములు పరిత్యాజ్యములనియుఁ గావ్యములలో నుత్తమశీలముగల వారిచరిత్రలె నిబంధింపఁబడ వలయు ననియు దండి విద్యానాథాదులు తెలిపియున్నారు. ఈదృష్టితోనె పూర్వులురచించినకావ్యములు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. పూర్వకావ్యముల యితివృత్తములు శృంగారవీరాదిరసములను బట్టి భిన్నభిన్నములుగ రచింపఁబడినవి, అభిజ్ఞానశాకుంతలాదులలో శృంగారము వేణీసంహారాదులలో వీరము. ప్రహసనములు మొదలగువానిలో హాస్యము నాగానందాదులలో శాంతము ప్రధానముగా నున్నవి. ఇట్లే యితరకావ్యములలో ఇతరరసములు ప్రాధాన్యము వహించెను.

వివిధ కవితా రీతులు

ఆధునికులు ఇతర వాఙ్మయసంబంధమును బట్టి భిన్నభిన్నేతి వృత్తములను గ్రహించి వానిని ఆయావాదములుగ దర్శించి వ్యవహరించిరి. అవి యిందు సంగ్రహముగఁజూపఁబడును.

భావకవిత్వము——

ముఖ్యముగ ప్రకృతి స్వప్రేయసి స్వచ్ఛంద ప్రణయము ప్రణయ విషాదము ఆత్మగుణసౌందర్యము మొదలగువానిని ఆశ్రయించి ఆత్మాశ్రయమై ఆత్మనాయకమై యుండునది భావకవిత్వము. ఇందు కవియే వర్ణనవిషయమునకు ఆధారమయి యుండును. కవియే నాయకనాయికాదిరూపము" అను ధరించి తాను వర్ణించు విషయములను ఆత్మాశ్రయ మొనరించును.

భవిష్యద్వాదము (Futurism)

ప్రాచీనశిథిలముల నుండి ప్రభవమైనది భవిష్యద్వాదము. ప్రాఁతదానిని ధ్వంసముచేసి ఆశిథిలములనుండి నూతనసృష్టిని చేయు కవిత్వము.

విధ్వంసవాదము—— (Dadaism)

నిరాశ· పగ మొదలగువానినుండి పుట్టినది.సమాజములో విప్లవము లేవఁదీయుట దీని యాశయము.

అధివాస్తవికత (Surrealism)

పూర్వపద్ధతులపై తిరుగుబాటు వ్యంగ్య(ఆక్షేప) రచన హేళన దీనికి సాధనములు. నగరజీవనచిత్రణ కామప్రాధాన్యము వైచిత్రీప్రియత, ఇందుండును. శబ్దాలంకారములు.లయ, అంత్యానుప్రాసము ఇందుముఖ్యముగా నుండును.

భావచిత్రవాదము 'Imageism)

ఇది దీర్ఘగీతములను వర్ణనాగీతములను నిరసించి కథలు వర్ణనలు కవితను భగ్నము చేయు ననును.

ప్రతీకవాదము—— (Simbalism)

సంగీతములో రాగముల కున్నప్రాధాన్యము కవిత్వములోశబ్దముల కున్న దనీ కవిత్వములోనిప్రతిశబ్దమును సూచ్యార్థప్రధానముగా నుండవలె నని చెప్పువాదము.

అభ్యుదయకవిత—

వర్గసంఘర్షణ, విప్లవ ప్రబోధము, వీర్యగాథాకథనము, యుద్ధవిముఖత, శాంతి ప్రియత, నవసమాజనిర్మాణము. ఇత్యాది విషయములను బోధించునది.

ఇట్లేఅరాచకవాదము (Anarchism) నిరాశావాదము (Pessimism) అతివ్యత మొదలగు వాదములుగూడఁ గలవు.

దేశకాలభేదములనుబట్టియు విషయభేదములనుబట్టియు బయలుదేఱిన వివిధ భావములు పైవాదములలో వ్యక్తమగుచున్నవి. విశ్వశ్రేయస్సును గలిగించుటద్వారా ఆనందమును గలిగించుటయె గదా కవులయాశయము. భిన్నభిన్న పద్ధతులలో విశ్వ శ్రేయస్సును దర్శించుకవులు స్వీకరించుమార్గములే ఆయావాదములుగా వ్యవహరింపఁ బడిన వనిగ్రహింప వలయును. విస్తరభీతిచేత వానివివర మింపు చూపఁబడ లేదు.

ఆకవిత పద్యగద్యగేయ రూపముగను ఉండవచ్చును. కవిప్రతిభా వ్యుత్పత్తు లనుబట్టిపద్యభాగములు యతిప్రాసాదిబద్ధము లైనను సులభముగానే కవికి రచింప వీలగును. అవి రసప్రతిబంధకములు గానేరవు. ప్రతిభా వ్యుత్పత్తులు లేనివారు సులభమైనగద్యలో రచించినను అది రమణీయము గానిచో కావ్యవ్యవహారమును పొందదు, 'గద్యం కవీనాం నికషం వదంతి' అనుసూక్తి గద్యకవితకవులకునొకనిక షమువంటిది. ఆధునికులలో కొందరు ఛందస్సులను నిరసింతు రది యుక్తముగాదు. ఛందయతీతి ఛందః భావములను పద్యాదులచే కప్పునుగాన ఛందస్సు అనివ్యుత్పత్తి. "ఛందాంసి ఛాదనాత్" అనినిరుక్తములో యాస్కుఁడు (చూ. ౩ఽ౪అ, ౭.౩ఖం.౧౨) వస్తువులనుసుందరములైన పెట్టెలుసంచులు మొదలగువానిచే సులభముగా బద్ధముచేసి నట్లు భావములను వాక్యములనుసుందర పద్య గేయ భాగములచేఛాదించి అనఁగా కప్పి ఛందో బద్ధముచేసినచో వాక్యాదులను సులభముగాను సుందరముగానుగ్రహించి ఆనం దింప వీలగును. కావ్యాదులను ఛందో బద్ధము చేసినచో ధారణ చేయుటకును గానము చేయుటకును వీలయిసుకరమై సుందరమగును. ఛందతే ఆహ్లాదయతి వృత్తాదిరూప ముగా సంతోషపెట్టునది అనియు వ్యుత్పత్తి కలదు. కనుక వారివారియభిరుచులనుబట్టి హృదయంగమముగా ఛందోబద్ధము చేయవచ్చును. గద్యములోను రచింప వచ్చును. పూర్వ కవులు ధారణాదులకై ఛందస్సులో నెక్కువగా కవిత సాగించిరి.

కవులు కాఁబోవువారికిఁ గొన్నిసూచనలు

కవులు కాఁబోవువారినిగూర్చి యిందుఁ గొన్నిసూచనలు చేయఁబడు చున్నవి. "కవులు అరోచకినులనియు సతృణాభ్యవహారు లనియు(=అవివేకులు)రెండుతెఱగుల

నుందురు.వారిలో అరోచకినులు వివేకు లగుటవలన వారినె ఈదృశాలంకారశాస్త్రాదులద్వారా తీర్చి దిద్ది శాసింపవలయును. ఇందుపకాయ కొంచెము ముఱికిగా నున్న నీటినే గాని కేవలము ఎక్కువ చిక్కని బురదను విఱుచుటయందు సమర్థము కాని లాగున అలంకారాదిశాస్త్రములు అవివేకు లయినయనర్హులను శాసింప సమర్థములు గావు" అని వరవాసుఁడు.

కావ్యమీమాంసలో రాజశేఖరుఁ డిట్లు వివరించెను. సారస్వతుఁడు ఆభ్యాసికుఁడు ఔపదేశికుఁడు అని కవులుముగ్గురు, జన్మాంతర సంస్కారముచే సిద్ధించిన సరస్వతి కలిగి కవితచెప్పు వాఁడు సారస్వతుఁడు. వీనిని సహజకవి యన వచ్చును. ఈ జన్మమున అభ్యసించుటచే ప్రకాశించిన సరస్వతి గలవాఁడు ఆభ్యాసికుఁడు. ఇతనిని ఆహార్యకుఁ డనియు అన వచ్చును. ఇతరులచే నుపదేశింపఁ బడి దానియందు తనవాగ్విభవమును జూపించినవాఁడు ఔపదేశికుఁడు. 'అని.మఱియు నందే యీక్రిందివిధముగఁ గవినిరూపణచేయఁబడినవి. "ప్రతిభయు వ్యుత్పత్తియుఁ గలవాఁడు కవి యనఁబడును. ఆకవులు శాస్త్రకవి కావ్యకవి ఉభయకవి అని మూఁడు విధములుగ నుందురు. వారిలో ఉత్తరోత్తరుఁడు గొప్పవాఁడు" అని శ్యామదేవుఁడు. అట్లుగాదని యాయావరీయుఁడు.

తన విషయమునఁ బ్రతివాఁడును శ్రేష్ఠుఁడె. రాజహంస వెన్నెలను త్రావలేదు. చకోరపక్షి నీటిలోఁ గలిసిన పాలను విడఁదీయలేదు. శాస్త్రకవి కావ్యమున రస సంపదను విచ్ఛిన్నము చేయును. కావ్యకవి శాస్త్రమున తర్కకర్కశ మైన యర్థమునుగూడ ఉక్తి వైచిత్రమున విశ్లథ పఱచును. ఉభయకవి రెండిటిని తెలిసిన వాఁడు గాన రెండిటియందు గొప్పవాఁడు. శాస్త్రకవికావ్యకవు లిద్దఱుపరస్పర మొకరి కొకరు ఉపకరింతురు. అందుశాస్త్రకవి మూఁడువిధములు శాస్త్రరచయిత యొకఁడు, శాస్త్రమందు కావ్యసంవిధానము చేయువాఁడు రెండవవాఁడు. శాస్త్రార్థమును రచించు వాఁడు మూఁడవవాఁడు. కావ్యకవి ఎనిమిది విధములుగనుండును. ౧రచనాకవి ౨శబ్దకవి౩అర్థకవి ౪అలంకారకవి౫ఉక్తికవి౬రసకవి౭మార్గకవి౮శాస్త్రార్థకవి:అని. రచనాది ప్రాధాన్యమును బట్టి కవులకు ఆయానామములు గలిగినవి. అవస్థావిశేషమును బట్టి వారందఱు పది విధములుగ నుందురు. ౧కావ్య విద్యాస్నాతకుఁడు ౨హృదయకవి౩ అన్యాపదేశి౪సేవిత౫ఘటమానుఁడు.౬మహాకవి౭కవిరాజు౮ఆవేశికుఁడు౯అవిచ్ఛేది౧౦

సంక్రామయిత" అని. కవిత్వమును రచింపఁగోరి కావ్యవిద్యలను గ్రహించుటకై *గురుకులమును ఉపాసించువాఁడు విద్యాస్నాతకుఁడు. హృదయమందె కవిత్వము చెప్పుకొనుచుఁ బ్రకటింపనివాఁడు హృదయకవి. దోషములున్న వందురేమోయని భయపడి తనకావ్యమునే యితరునికావ్యముగాఁ గప్పిపుచ్చి పఠించువాఁడు అన్యాపదేశి. తానురచన ప్రారంభించియుఁ బరోగాము లగువారిలో నొకని రచనాచ్ఛాయల ననుసరించువాఁడు సేవిత. నిర్దుష్టముగఁ గవిత్వము చెప్పుచు గ్రంథబద్ధము చేయనివాఁడు ఘటమానుఁడు. ఏదో యొకప్రబంధ రచన యందునిపుణుఁడైనవాఁడు మహాకవి. ఆయాభాషలయందు ఆయాప్రబంధములందు ఆయారసముల స్వతంత్రుఁడైనవాఁడు కవిరాజు. ఇట్టివారు అరుదుగ నుందురు. మంత్రాదులవలన సిద్ధి పొందిఆవేశము కలిగినవెంటనే కవిత్వము చెప్పువాఁడు ఆవేశకుఁడు. తాను చెప్పఁగోరిన దెల్ల అవిచ్ఛిన్నముగఁ జెప్పువాఁడు అవిచ్ఛేది. ఆకుకవు లీతరగతిక్రిందికి వత్తురు. మంత్రసిద్ధిని పొంది ఇతరులయందు సరస్వతిని సంక్రమింపఁజేయువాఁడు సంక్రామయిత.

అయస్కాంతమువలె అర్థమును ఆహరించుటను బట్టి కవులు పురల నలుగురు. (1) భ్రామకుఁడు—అనన్యదృష్ట మగుపురాతనవస్తువును అప్రసిద్ధ్యాదులనుబట్టి మార్పుచేయువాఁడు. చుంబకుఁడు = పరవర్ణితవిషయమునకుఁ గొంత నవ్యత్వమును స్వమనోహరవాక్యములచే స్పృశింపఁజేయువాఁడు కర్షకుఁడు—పరవాక్యార్థమును తన వాక్కులందు రచనాభేదముగా రచించువాఁడు. ద్రావకుడు—పరవాక్యార్థమును గుర్తింప రానట్లు స్వవాక్యములందు నూత్నముగా ద్రవింపఁ జేయువాఁడు. చింతామణి అనునైదవవాఁడు అలౌకికరసాది నిబంధనము చేయువాఁడు' అని.

సంతతము కవిత్వ మభ్యసించుకవికి ఆయారచనాపాకములు కలుగును. కవి కాకుండుట యైనను మేలే కాని కుకవి మాత్రము కారాదు. కుకవిత్వమన్నది ఎగయూపిరి గల మరణమే. ఈపైని జెప్పఁబడిన కవులు తగినరీతిని సంస్కరింపఁబడిన

---

* ఏకాదశసహస్రాణి యోఽన్నదానాదినా భరేత్
స వై కులపతి ర్నామ వేదవేదాంగపారగః ॥

పదునొకండు వేల మంది శిష్యాదులకు అన్నపానాదులు ఏర్పాటు చేయుచు విద్యలను బోధించుచు బోధింపఁ జేయుచు ఉన్న వేదవేదాంగ పారగుఁడైన వాఁడు కులపతి. అట్టి వానియాశ్రమకులము గురుకులము.

వారగుచో సర్వగుణశోభితు లగుదురు.ఇందు మనోవైశద్యమునకై రాజశేఖరుని వాక్కులు సంగ్రహించి చెప్పఁబడినవి.కవులను గూర్చి చెప్పుసందర్భములో నే రాజశేఖరుఁ డిట్లుచెప్పెను.'ఒక్కొక్కకవివాక్కులను భావించువాఁడుగను;ఒకఁడు హృదయమును ఒక్కొకఁడుసాత్త్వికాంగికానుభావములను భావించువాఁడుగను ఉండును. ఒకఁడు గుణములను స్వీకరించి దోషములను విసర్జించుచు భావుకుఁడై యుండును. కవిప్రయత్నము సమాన మైనను కవి భావించుక్రమపద్ధతి విచిత్రమై యుండును. కావుననే ఆ కవి కావ్యములవలన మానవులకు దివ్య మైనయానందము కలుగును. ఒక్కొక్క కవి కావ్యము గృహమందె పడి యుండును.ఇంకొకరిది సుహృదుల యిండ్లయందె పడి యుండును.ఒకరిది పండితుల వదనములందుఁబ్రకాశించును. మఱియొకనిది ఎల్లప్పుడునుకుతూహలము గలదివలె విశ్వమందు విహరించుచుండును. ప్రతిభలోని తారతమ్యమును బట్టి కవిప్రతిష్ఠ యనేకవిధములై యుండును.భావుకుఁడైనకవి తఱచుగా అధమస్థితిని పొందఁడు"అని.

ప్రతిభ– వ్యుత్పత్తి

సూ. కావ్యరచనకుఁ గవియం దున్నకేవలప్రతిభ హేతువు.

వివ;–నవనవోన్మేషశాలిని యగు(క్రొంగ్రొత్తగా వికసించుస్వభావము గల) బుద్ధి ప్రతిభ.ఆప్రతిభ దేవతామహాపురుషాదులయనుగ్రహమువలనఁ గాని, పూర్వజన్మసంస్కారమువలనఁగాని, లోకశాస్త్ర కావ్యకళాది పరిశీలనవలనఁగాని కావ్యకరణాభ్యాసమువలనఁ గాని పై యన్నికారణములవలనఁగాని కొన్ని కారణములవలనఁ గాని జనించును. ఒక్కొక్కపుడు పూర్వజన్మమందలి ప్రతిబంధక కారణములవలనఁ ప్రతిభ పుట్టక పోవుటయు సంభవించును. ప్రసన్న పదములను నూతనార్థయుక్తులను ఉల్లసింపఁ జేయు సర్వతోముఖ మైన కవిబుద్ధి ప్రతిభ యని వాగ్భటుఁడు.

సూ. ప్రతిభాజన్యమగు కావ్యమునకు వ్యుత్పత్తి భూషణమై అభ్యాసము మాటి మాటికి జనకమై యుండును.

వివ:– లోకవ్యవహారమందును. వ్యాకరణము ఛందోనుశాసనము అభిధాన కోశము శ్రుతి స్మృతి పురాణేతిహాసములు ఆగమములు తర్కము నాట్యము కామశాస్త్రగ్రంథము లనువీనియందును, అరువది నాలుగు కళలయందును గల నైపుణివలన జనించిన సంస్కారమె వ్యుత్పత్తి యనఁబడును. కవి సహృదయుల సమయములను తెలిసికొని మాటిమాటికి కావ్యరచనా శిక్షణము చేయుట అభ్యాసము. మేఘావరణము

పోయి మరల భావిలో మేఘావరణము కలుగ కుండుటచే ప్రకాశించు సూర్యునివలె జ్ఞానావరణము క్షయించి యింక ముందు జ్ఞానావరణము కలుగకుండు సమయమున జనించుప్రకాశమె సహజప్రతిభ యనియు ప్రతిభను వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు సంస్కరించుననియు హేమచంద్రుఁడు. కావ్యకర్మయందుఁ గపిసమాధియె మిగుల వ్యాపించును.మనస్సుకుఁ గల యేకాగ్రతయె సమాధి. సమాధానముగల చిత్తమె అర్థములనుగాంచును అని. శ్యామదేవుఁడు. అవిచ్ఛిన్నముగఁ బరిశీలించుటయె యభ్యాసము. అదియె సర్వగామియై అంతట నిరతిశయ మైనకౌశలమును గలిగించును. అట్టి అభ్యాసమె అర్థములను గాంచును అని మంగళుఁడు. ఆంతర ప్రయత్నమె సమాధి. బాహ్యప్రయత్నమె అభ్యాసము ఆ రెండును శక్తిని భాసిల్లఁ జేయును. ఆశక్తి యొక్కటియె కావ్యమునకు హేతువు అని యాయావరీయుఁడు. ఆశక్తిని బట్టియె ప్రతిభయు వ్యుత్పత్తియుఁ గలుగును. అది శక్తి గలవానికి భాసించును. శక్తిగలవాఁడె వ్యుత్పన్నుఁ డగును శబ్దాదులను హృదయమందుఁ బ్రతిభాసింపఁ జేయునది ప్రతిభ. ప్రతిభ లేనివానికి సర్వము పరోక్షమువలె నుండును. ప్రతిభ గలవాఁడు మాత్రము ఏమియుఁ జూడ కున్నను వానికి సర్వము ప్రత్యక్షమువలె నుండును.

ఆ ప్రతిభ కారయిత్రి (చేయించునది) భావయిత్రి (భావింపఁజేయునది) అని ద్వివిధము, కవి కుపయోగించునది కారయిత్రి. అది మరల సహజము ఆహార్యము ఔపదేశికము అనిమూఁడు విధములు. జన్మాంతరమును అపేక్షించినది సహజము, ఇప్పటిజన్మసంస్కారమునకు కారణ మైనది ఆహార్యము. మంత్రతంత్రాద్యుప దేశఘులవలన ప్రభవించినది ఔపదేశికము.

భావుకునికి ఉపకరించునది భావయిత్రి. అదియె కవియొక్క శ్రమను అభిప్రాయమును భావింపఁజేయును. దాని చేతనే కవి వ్యాపార తరుపు పుష్పించి ఫలించునని రాజశేఖరుఁడు.

“బహుజ్ఞతయె వ్యుత్పత్తి” అని ఆచార్యులు. ఉచితానుచిత వివేకమె వ్యుత్పత్తి అని యాయావరీయుఁడు.

ప్రతిభావ్యుత్పత్తులలో ప్రతిభయె శ్రేష్ఠము. ఆ ప్రతిభయే వ్యుత్పన్నుఁడు కానీ కవిలోని సర్వదోషములను కప్పివైచును.

అవ్యుత్పత్తి కృతో దోషః శక్త్యా సంవ్రియతే కవేః
యస్త్వశక్తికృత స్తస్య ఝగిత్యేవాఽవభాసతే॥

అవ్యుత్పత్తికృత మైనదోషము మాత్రము కవి యొక్క ప్రతిభాశక్తిచే కప్పి వేయఁబడును. అశక్తికృత మైన కవియొక్కదోష మైతే శీఘ్రముగనే ప్రతిభాసించు నని యానందవర్ధనుఁడు.

"వ్యుత్పత్తియె శ్రేష్ఠము అదె కవిలోని అశక్తివలని దోషము నంతను కప్పి వేయును.

కావ్యే సంవ్రియతే శక్తి ర్వ్యుత్పత్త్యా కావవర్త్మని
వైదగ్ధీ చిత్ర చిత్తానాం హేయా శబ్దార్థ గుంఫనా ॥

కావ్యమార్గమందు కవి కున్న యశక్తి వ్యుత్పత్తిచేఁ గప్పఁబడును. పాండితి చేతఁ జిత్ర మైన చిత్తము గలవారికి శబ్దార్థగుంఫన హేయ మైనది అని మంగళుఁడు ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు కలిసి యున్నచో శ్రేష్ఠ మని యాయావరీయుఁడు.

లోకము విద్య ప్రకీర్ణమును కావ్యాంగము లని చెప్పి లక్ష్యజ్ఞత్వము కావ్య రచనాయత్నము. కావ్యతత్త్వోపదేష్టృసేవ, ఉచిత పదరచన అనుచిత పదత్యాగము ప్రతిభయు చిత్తైకాగ్రత అనునవి ప్రకీర్ణము లని వామనుఁడు.

విద్యలు

సూ సత్యానంద బోధకము లగు విద్యావిషయములను ఉచితలలితకళల ద్వారా సుందరముగా మృదుమధుర రచనలచే తెలిపినచో ఆనందమును గలిగించున నవి మనుజులను కర్తవ్యపరాయణులను గూడఁ జేయును.

వివ:—ఆ విద్యలు పదునాలుగు, ౧ ఋగ్వేదము ౨ యజుర్వేదము ౩ సామవేదము ౪ అథర్వవేదము అని వేదములు నాలుగు, ౫ శిక్ష ౬ కల్పము (కర్మానుష్ఠానవిధి) ౭ వ్యాకరణము—పదసాధుత్వాసాధుత్వబోధక శాస్త్రము, ౮ నిరుక్తము (వైదిక పద వ్యుత్పత్త్యాదిబోధక శాస్త్రము నిఘంటువును) ౯ ఛందస్సు ౧౦ జ్యోతిషము అని వేదాంగములు ఆఱు అలంకారశాస్త్రము ఏడవయంగమనియాయావరీయుఁడు, ౧౧ పురాణములు ౧౨ న్యాయము ౧౩ మీమాంస ౧౪ ధర్మశాస్త్రము అని యుపాంగములు ఇవే.
ఆయుర్వేదము ౨ ధనుర్వేదము ౩ గాంధర్వ వేదము ౪ అర్థశాస్త్రము అను నాలుగు ఉపవేదములతోఁ గలిసి పదునెనిమిది విద్యలు,

ఉపపురాణములు పురాణములందు అంతర్భవించును. వైశేషికము న్యాయము నందు వేదాంతశాస్త్రము మీమాంసయందు, మహాభారత రామాయణములు సాంఖ్య పాతంజల పాశుపత వైష్ణవాదులు ధర్మశాస్త్రములందు అంతర్భవించును. మాధ్యమిక యోగాచార సౌత్రాంతిక వైభాషిక సౌగత చార్వాక జైన మతములు వేదబాహ్యములు కాన ఇందు చేర్పఁబడలేదు.

ఇందు ధర్మమును ప్రతిపాదించునట్టి అపౌరుషేయ వాక్యము వేదము. అది కర్మకాండము జ్ఞానకాండము నని ద్వివిధము, కర్మకాండము ధర్మార్థములను దెలుపును. జ్ఞానకాండము మోక్షమును దెలుపును, విషయ భేదమును బట్టి ఆవేదము సంహిత (అగ్న్యాదిదేవతా స్తుతిరూపము,) బ్రాహ్మణము (కర్మవిధిబోధకము) ఆరణ్యకములు (అరణ్యమందలి జ్ఞానచర్చాదికము) ఉపనిషత్తులు (ఆత్మజ్ఞానబోధకములు).

పురాణములు:—సర్గ ప్రతిసర్గ వంశ మన్వంతర వంశానుచరిత ప్రతిపాదకములు, వ్యాస ప్రోక్తములు.

౧ బ్రాహ్మము ౨ పాద్మము ౩ వైష్ణవము ౪ శైవము ౫ భాగవతము ౬ నారదీయము ౭ మార్కండేయము ౮ ఆగ్నేయము ౯ భవిష్యము ౧౦ బ్రహ్మవైవర్తము ౧౧ లైంగము ౧౨ వారాహము ౧౩ స్కాందము ౧౪ వామనము ౧౫ కౌర్మము ౧౬ మాత్స్యము ౧౭ గారుడము ౧౮ బ్రహ్మాండము అని పదునెనిమిది, సనత్కుమారము మొదలైనయుపపురాణములు అనేకము.

న్యాయము గౌతమముని రచితము, వైశేషికము కణాదముని రచితము, మీమాంస–కర్మమీమాంస–జైమిని రచితము, శారీరక మీమాంస–వేదవ్యాస రచితము, ధర్మశాస్త్రము మనుయాజ్ఞవల్క్యాది రచితము, ఆయుర్వేదము బ్రహ్మప్రజాపతి శివ ధన్వంతరీంద్రాది ప్రణీతము, కామశాస్త్రము, వాత్స్యాయన రచితము. ధనుర్వేదము విశ్వామిత్ర ప్రణీతము, గాంధర్వశాస్త్రము భరతముని ప్రణీతము.

అర్థశాస్త్రము:—నీతి శాస్త్రము అశ్వశాస్త్రము గజశాస్త్రము శిల్పశాస్త్రి సూపకారశాస్త్రము చతుష్షష్టి కళలు అని బహువిధము.

పాశుపతము—భగవంతుఁడైనపశుపతిచే పశు (జీవ) పాశమోక్షమునకుఁజెప్పఁబడినది, శైవము మంత్రశాస్త్రమును ఇందులోనివె.

పాంచరాత్రము-వైష్ణవనారదాదులచే ప్రణీతము వైష్ణవమంత్రశాస్త్రము పాంచరాత్రాంతర్గతము. వామాగమాదిశాస్త్రములు వేదబాహ్యములు.

ఇవన్నియు సాక్షాత్తుగాఁగాని పరంపరగాఁగాని పరమేశ్వరప్రవర్తకములు (వీని విశేషము నా ప్రస్థానభేదము, విద్యలు - కళలు అను గ్రంథమున విస్తరించి చెప్పఁబడెనది.)

క ళ లు

ప్రసంగమున అర్థశాస్త్రాంతర్గత మగుచతుష్షష్టి కళలు వివరింపఁ బడుచున్నవి:

౧ గీతము ౨ వాద్యము ౩ నృత్యము ౪ ఆలేఖ్యము—చిత్రకళ ౫ విశేషకచ్ఛేద్యము—తిలక పత్ర భంగాది రచన. ౬ తండుల కుసుమ బలివికారములు-ముగ్గులు ౭ పుష్పాస్తరణము-పూవులతో శయ్యాదుల నలంకరించుట ౮ దశన వసనాంగ రాగము-దంతాదులకు రంగులు పూయుట ౯ మణిభూమి కర్మ-మణులతో బొమ్మల రచన ౧౦ శయన రచనము-ఋతుభేదములను బట్టి శయ్యారచనము ౧౧ ఉదక వాద్యము-జలతరంగిణి. మొ. ౧౨ ఉదకాఘాతము-వసంతాదులలో పిచికారులు మొదలగువానితో నీళ్ళు చల్లుట ౧౩ చిత్రయోగము-రకరక మైన వేషములు ౧౪ మాల్య గ్రంథన వికల్పములు-చిత్రచిత్ర పుష్పమాలికా రచన ౧౫ శేఖరకాపీడయోజనము-పుష్పాదులతో కిరీటోష్ణీషాది రచన ౧౬ నేపథ్య యోగములు—అలంకారణ విధానములు ౧౭ కర్ణపత్రభంగములు = గజదంతాదులతో కర్ణపత్రరచన. గంధయుక్తి = అత్తరులు గంధములు చేయునేర్పు ౧౯ భూషణ యోజనము—నగలు ధరించుపద్ధతి, ౨౦ ఇంద్రజాలము – ప్రేక్షకులకు భ్రమ కలిగించు గారడీవిద్యలు. కౌచుమారయోగము – సుభగంకరణాదిపద్ధతి ౨౧ హస్తలాఘవము ౨౨ విచిత్ర శాక యూష భక్ష వికారక్రియలు—వంటలు పిండివంటలు, మొ ౨౩ పానకరస రాగాసవయోజనము—పానకములు మద్యములు, మొద లగునవి కూర్చుట, ౨౪ సూచీ వాన కర్మ—వస్త్రములు, కుట్టుట, మొ, ౨౫ సూత్రక్రీడ—దారములు ముక్కలుచేసి కాల్చి మరల రప్పించుట, మొ, ౨౬ వీణాడమరుకవాద్యలు ౨౭ ప్రహేళికలు – గూఢకవిత్వరచనలు, ౨౮ ప్రతిమాల – కట్టుపద్యములు చదువుట, ౨౯ దుర్వాచక యోగములు – విలాసకై క్లిష్టరచనలు చదువుట, మొ, ౩౦ పుస్తక వాచనము —అర్థయుక్తముగాపుస్తకాది పఠన నైపుణి, ౩౧ నాటకాఖ్యాయికా దర్శనము ౩౨ కావ్యసమస్యా పూరణము.

పట్టికా వేత్ర వాన వికల్పములు—పేముతో కుర్చీలు మొదలగునవి యల్లుట, ౩౪ తక్ష కర్మ —విలాస కై బొమ్మలు చేయుట ౩౫ తక్షణము—వడ్రంగిపని, ౩౬ వాస్తు విద్య—గృహాది నిర్మాణవిద్య, ౩౭ రూప్యరత్న పరీక్ష ౩౮ ధాతువాదము—లోహాదు లు గనులు తెలిసికొనుట క్షేత్రవాదము, ౩౯ మణిరాగాకరజ్ఞానము ౪౦ వృక్షాయు ర్వేద యోగములు — చెట్లవైద్యము గృహోద్యానవిధి, ౪౧ మేష కుక్కుట లావక యుద్ధవిధి—పొట్టేళ్లు కోళ్లు లావకపక్షుల పందెములు, ౪౧ శుక శారికా ప్రలాపనము— చిలుకలు గోరువంకలకు మాటలు నేర్పుట, ౪౩ ఉత్సాదన సంవాహనకేశమర్దన కౌశ లము—ఒడలు పట్టుట మొలగువానిలో నేర్పు, ౪౪ అక్షర ముష్టికా కథనము—అక్ష రములను మధ్యమధ్య గుర్తించుచు కవిత్వ రచన, అక్షర గోపనమును, ౪౫ మ్లేచ్ఛిత వికల్పములు—సాధుశబ్దములను అక్షరవ్యత్యయముచేత అసాధువుగా భ్రమింపఁ జేయుట ౪౬ దేశభాషాజ్ఞానము ౪౭ పుష్ప శకటిక—పూవులతో రథములు పల్లకీ మొద లగువానిని కూర్చుట ౪౮ నిమిత్తజ్ఞానములు — శకునములు తెలికొనుట ౪౯ యంత్రమాతృక—సజీవ నిర్జీవ యంత్ర ఘటనము ౫౦ ధారణమాతృక—ఏకసంథావి గ్రహణజ్ఞానము ౫౦ సంపాఠ్యము—ఒకరు పఠించుచుండ పలువురు వల్లించు క్రియ ౫౨ మానసీక్రియ—దృశ్యాదృశ్యాది భేదవిషయక చిత్తాపధాన కార్యములు ౫౩ కావ్యక్రియ ౫౪ అభిధాన కోశజ్ఞానము ౫౫ ఛందోజ్ఞానము ౫౬ క్రియాకల్పము— కావ్యాలంకార శాస్త్రజ్ఞానము. ౫౭ ఛలిత యోగములు—పరవ్యామోహన కరములు. మారువేషముతో ఇంకొక వ్యక్తివలె నటించుట ౫౮ వస్త్రగోపనము ౫౯ ద్యూత విశేషములు ౬౦ ఆకర్షక్రీడ ౬౧ బాలక్రీడనకములు ౬౨ వైనయికీజ్ఞానము—స్వ పరకృ నయశాస్త్రము ఆచరణ శాస్త్రము గజాశ్వశాస్త్ర పరిజ్ఞానము ౬౩ వైజయికీవిద్యలు— విజయసాధ నోపాయములు ౬౪ వ్యాయామికీజ్ఞానము—వ్యాయామ జ్ఞానము.

కళా శబ్దవివరణము

కళ అనుపదము కల—శబ్ద సంఖ్యానములందు అను ధాతువునుండి గాని, కల యతి అవ్యక్తమధురముగాఁ జేయునది అనుదానినుండి గాని యేర్పడవచ్చును. కం— సుఖమును లాతి—తెచ్చునది అనియు వ్యుత్పత్తి చెప్పవచ్చును. విద్య జ్ఞానమును గలి గించును. కళ వినోదసుఖానందమును గలిగించును. ఆరోగ్యమును శరీర మానసా నందములను గూర్చు రసాయనా ద్యౌషధములతో తేనె చక్కెర మొద లైన మృదు మధుర ద్రవ్యములను మిశ్రము చేసి ఆనందమును గూర్చునట్లు హితములగు సత్య ధర్మజ్ఞాన బోధక విద్యలందు లలితకళలు కలిపి అనఁగ లలిత కళల ద్వారా విద్య

లను బోధించినచో హితము ఆనందము గలుగును. సత్యము పలుకుము ధర్మము చేయుము దుష్టకార్యములను హానింపకుము ఇత్యాది కర్తవ్యములను రామాయణాదికావ్య కళలద్వారా బోధించుచు కవి కావ్యనాట్యాదులలో తన్మయుఁడై బ్రహ్మానందమునఁ దేలుచు సహృదయులను దేలించుచు నుండ వలయును. అపుడే కావ్య నాటక నాట్యాది కళా రచనము వానియధ్యయనప్రయోగాదిశ్రమయు సఫల మగును. అపుడే లలిత కళలు లలితములయి సరియైన కళ లగు నని తెలియునది. కళలను ఆంగ్లభాషలో. Arts అందురు. ఆ కళ కామాదిభోగోద్రేకమును గలిగించుచో అదిసరియైన కళ కాద నియు సత్యబోధకమై విశ్వశ్రేయస్సును గూర్చునదే నిజ మైనకళ యని టాల్‌స్టాయి What is art అనుగ్రంథములో విస్తరించి నిరూపించి యుండెను.

కళ కళకొఱకే. కేవలానందముకొఱకే హితబోధ కొఱకుఁ గాదనియు నన వచ్చును. అపుడు ఆ యానందము హితరూపమైపోవలయును. అప్పుడు హితములు కళయు ఒకటే యగును. కటువుగాఁ జేదుగాఁ దోఁచు నౌషధములను సేవించుటకు తేనె చక్కెర మొదలగునవి యుపయోగపడి మనుజుని జీవితమును ఆరోగ్య పఱచును. అట్లుగాక రోగముక్తికిఁగాక అనఁగా ఆరోగ్యమునకుఁ గాక ఆనందమునకు తేనె చక్కెర మొదలగుపానీయములు భావుకునికి ఆనందపారవశ్యమును గలిగింపవచ్చును. సత్యసాధనలో సత్యము శీలము ధార్మికజీవనము సాత్త్వికానందమున ముంచివేసి నట్లు. ఉత్తమకావ్యనాటకనాట్యాదికళలు మానవుని ఆనందమున ముంచివేయఁగలవు. అప్పుడే ఆ యానందము బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారి కాఁగలదు. అవి మద్యములవలె మోహమున ముంచరాదు. మోహమువేఱు. ఆనందము వేఱు. ఉదాత్తవస్తుబోధక మైనకళలు ఉదాత్తస్థితిని గలిగించును. ఉదాత్తబోధకములు గానివి మోహమునఁ బడవైచును.

ఇందు ఉత్తమమైనకళలు ఉత్తమమనుజులకు ఆనందమును గూర్చును. ఉత్తమకళలను ఉత్తమముగాఁ దీసికొనుటలో మనుష్యులయౌన్నత్య కూడ సాయపడును. వాస్తవమునకు కళలు ఉత్తమములే యైనను పుష్పములు పరిమళములు చల్లనికమ్మ తెమ్మరలు ఉద్యానసరోవరవిహారములు మొదలయినవి ఉత్తములకు ఉత్తమజీవితానందము గలిగింపఁగలవు. సౌందర్యోపాసన చేయువారికి అత్యంతానందమును గూర్చునుకాని నీచులకు మాత్రము నీచజీవితభోగసాధనములు గాఁగలవు. 'గుణా గుణజ్ఞేషు గుణా భవంతి తే నిర్గుణం ప్రాప్య భవంతి దోషాః ఆస్వాద్యతోయాః ప్రభవంతి నద్యః సముద్ర మాసాద్య భవం త్యపేయాః" గుణములు గుణజ్ఞులను పొంది గుణము లగును నిర్గుణుని పొందిదోషము లగును; మధురజలములు గల నదులు లవణసముద్రమునుపొంది త్రాగరాని వగు చున్నవి. అనుసూక్తి చొప్పున

ఉత్తమకళలును నీచునిచే సేవింపఁబడినీచనామమును పొందుచున్నవి. అందుచే కొన్ని కళలు వేశ్యాదిహస్తములఁ బడి అపఖ్యాతిపాలైనవి.

కాని యుత్తమకళలు ఎప్పుడు ఉత్తమకళలే యగును. అవి కూడ ఉత్తమ వస్తుకథాదులను ఆశ్రయించినచో అవి కలిగించు నానందమునకు మితియే లేకపోవును. బంగారమునకు పరిమళ మబ్బినట్లే యయి కళలు కళలకొఱకే సత్యానందమునకే అను సూక్తి సార్థకమగును.

క వి స మ య ము

సూ. శాస్త్రములందు చెప్పఁబడనిదియు అలౌకికమును పరంపరాయాతమును నయిన యర్థము కవిసమయము.

వివ: పూర్వవిద్వాంసులు సహస్రశాఖలు గల సాంగవేదముల నవగాహనము చేసికొని శాస్త్రములఁదెలిసికొని దేశాంతరములను ద్వీపాంతరములను పరిభ్రమించి గ్రహించినవియు అనుభవించినవియు నగువిషయములు దేశకాలాంతరవశమున అన్యవిధముగఁ దోఁచినను అదేవిధముగ నిబంధించుటయు తత్త్రదనోచితముగా సాఘ కల్పనలు చేయుటయు కవిసమయ మనఁబడును. వీనికి మూలస్వరూపము తెరియక పోయినను పూర్వప్రయోగములను మాత్రమె దర్శించిన వారిచే నీకవిసమయములు ప్రయుక్తములై రూఢము లయి పోయినవి.

ఈకవిసమయము లేవిధముగ నుండునో కొన్నిసూచనలు చేయఁ బడుచున్నవి.

౧. జాతిద్రవ్యగుణక్రియాదు లున్నను లేనట్లు వర్ణించుట.

౨. జాత్యాదులు లేకున్నను ఉన్నట్లు వర్ణించుట.

౩. ఇతర మగుచోటుల నున్నను ఒకచోటనె యున్నట్లు జాత్యాదులను నియమించుట.

"జాతిలో—వసంతఋతువులో మాలతిపువ్వు లున్నను లేనట్లు వర్ణింపఁబడెను

ఉదా:—"మాలతీ విముఖ శ్చైత్రో వికాసీ సర్వసంపదాం

ఆశ్చర్యం జాతిహీనస్య కథం సుమనసః ప్రియా:(కావ్యమీమాంస)

గీ. ఎల్లపుష్పసంపద వికసింపఁ జేయు
ప్రముఖ చైత్రేచ్ఛ మాలతీవిముఖ మయ్యె

ఉచ్చైరు కదియ జాతి లేనట్టివాని
కెటుల సుమనః స్థితి ప్రియమై యెసఁగు నౌర॥

చందవృక్షములకు పూవులు పండ్లు లేనట్లు వర్ణించుట కుడా:-
యద్యపి చందనవిటపీ విధినా ఫలకుసుమ వర్జితో విహితః
నిజవపు షైవ తథాపి సంతాప మపనయతి"

౧౦. పరికింప బ్రహ్మ ఫలపు
ష్పరహితముగఁ జేసెఁ జుమ్మి చందనతరువున్
ధర నిటు లయినను బాపును
పరులకుఁ దాప మది యెపుడు స్వశరీరముచే
నస్యా జ్జాతి వసంతే న చ కుసుమఫలే గంధసార ద్రుమాణాం
(సాహిత్యదర్పణం.)

వసంతమున జాజిపువ్వు లేదు
చందనవృక్షములకు పూలు పండ్లు లేవు

అశోకవృక్షమునకు పండ్లు లేనట్లు వర్ణించుట కుడా:-
దైవాయత్తే హి ఫలే కిం క్రియతాం
అత్ర తు వదామః నాఽశోకస్య కిసలయై
ర్వృక్షాంతర పల్లవా స్తుల్యాః (కావ్యమీమాంస.)

౧౧. ఫలములు దైవవశం బయి
యలరఁగ నేమిటి కొనర్తు మందొక్కటియే
పలికెద మశోక పల్లవ
ముల కితరద్రుమకిసలయములు కావు తులల్

ద్రవ్యములో— కృష్ణపక్షమున వెన్నెల యున్నను లేనట్లు వర్ణించుట కుడా:-
దదృశాతే జనై స్తత్ర యాత్రాయాం సకుతూహలైః
బలభద్ర ప్రలంబఘ్నౌ పక్షా వివ సితాసితౌ॥

౧౨. జను లాయాత్రను గుతుకం
బున బలభద్రుని మురారిఁ బొడఁగని రంతన్
మనమందు శుక్లపక్షం
బును మరియును గృష్ణపక్షమును బోలె గడున్॥

శుక్లపక్షమున అంధకార మున్నను లేనట్లు వర్ణించుట కుదా:—
మాసి మాసి సమా జ్యోత్స్నా పక్షయోః కృష్ణపక్షయోః
తత్రైకం శుక్లతాం యాతో యశః పుణ్యైరవాప్యతే॥

కం. అలకృష్ణపక్షమందును
అలశుక్లపుఁ బక్షమందు నాజ్యోత్స్నా సమం
బలరు. నయిన నందొక్కటె
యలశుక్ల మనఁబడెఁ, గీర్తి యగుఁ బుణ్యములన్

గుణములో—కుందకుడ్మలములకు, కామిదంతములకు రక్తత్వము, తామర మొగ్గలకు హరితత్వము, ప్రియంగుకుసుమములకు పీతత్వము ఉన్నను లేనట్లు వర్ణింపఁ బడెను. కుందకుడ్మలముల కుదా;—

ద్యోతితాంతః ప్రభైః కుందకుడ్మలాగ్రదతః స్మితైః
స్నపితే వాఽభవత్ తస్యశుద్ధవర్ణా సరస్వతీ।

గీ. మెఱయుజలకాంతులను బోలు చిఱునగవులఁ
గుందముకుళాలఁ బోలు పల్గొనల వరుస
స్నాన మొనరించినదివోలె వానిశుద్ధ
వర్ణ యయిన సర్వతి వఱలుచుండె

తామరమొగ్గలకు హరితత్వము లేకపోవుట కుదా:—
ఉద్దండోదర పుండరీక ముకుళభ్రాంతి స్పృశా దంష్ట్రయా
మగ్నాం లావణ సైంధవేఽంభసి మహీ ముద్యచ్ఛతో హేలయా
తత్కాలాకులదేవ దానవ యుతై రుత్తాల కోలాహలం
శౌరే రాదివరహలీల మవతా దభ్రం లిహాగ్రం వపుః

గీ. లవణజలధి మున్గులీలమెయి మూర్ధ్వ
బహుళ గర్భాబ్జ కుడ్మలభ్రమను జూపు
దంష్ట్ర నవని నెత్తఁగ దేవదనుజు లదర
మింటి నంటుశౌరివరాహ మేను బ్రోచు॥

ప్రియంగుకుసుమములకు పీతత్వము లే దనుట కుదా:—
ప్రియంగుశ్యామ మంభోధి, రంధ్రీణాం స్తనమండల
మలంకర్తు మివ స్వచ్ఛాః సూతే మౌక్తికసంపదః

గీ. ఆ ప్రియంగునీల మయిన యాంధ్రసతుల
బొమ్మల నలంకరించుకృత్యమ్ముకొరకుఁ
బోలె సంబోధి స్వచ్ఛమై పొలుపుమీఱు
నడిఁది ముత్తెపుసంపదల్ కనుచు నుండె॥

క్రియలో:— పగలు నీలోత్పలవికాస మున్నను లేనట్లు' శేఫాలికాకుసుమములు రాత్రి రాలుచున్నను రాల నట్లు వర్ణించుటమొదలగునవి ప్రయోగములఁ దెలియ వల యును.

లేనివి యున్నట్లు వర్ణించుటలో జాతిలో—
నదులందు తామరపువ్వులు నల్లఁగలువలు లేకున్నను ఉన్నట్లు వర్ణించుటకుదా:—

దీర్ఘీకుర్వన్ పటుమదకలం కూజితం సారసానాం
ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోద మైత్రీకషాయః
యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతిగ్లాని మంగానుకూలః
శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనా చాటుకారః (మేఘసందేశము.)
అట శిప్రానదిశీతలానిలుఁడు రాయంచల్ రొదల్ సొంపు పెం
పటు హెచ్చింపుచు, వేగుజామున రతాయాసంబునన్ సోలికొఁ
గిటఁజొక్కు౦ జవరాండ్రయంగములపైఁ గెందమ్మి తావుల్
హటాహటిమైఁ జిమ్ముచుఁజాటు వాక్యముల నెయ్యుం డట్లు ప్రార్థించెడున్.
(నాయనువాదము మొయిలురాయబారము)

అట్లే నదులందు కుముదములు, నీరమున్నచోట నెల్లహంసలు ప్రతిపర్వతమందు సువర్ణము రత్నములు లేకున్నను ఉన్నట్లువర్ణించుట. చీకటిగుప్పిళ్లచే గ్రహింపఁదగిన దని, చీఁకటి సూదులచే భేదింపఁదగిన దని వెన్నెలలు కుండలు దోసిళ్లు మొదలగువా నిచేఁ దీసికొని వెళ్ళఁదగినవనివర్ణించుట మొదలగు నవి తెలియ వలయును.
గుణము:—కీర్తి నవ్వులు తెల్లని వని, అపకీర్తి పాపము నల్లని వని, కోపము అను రాగము ఎఱ్ఱని వనివర్ణించుట.

క్రియ:— చకోరములు వెన్నెలలను త్రాగుట, చక్రవాక మిథునములు రాత్రి భిన్నతటములం దుండుట. మొ.

ఇతర మగుచోట నున్నను ఒకచోట మాత్రమె యున్నట్లు వర్ణించుటలో జాతి కుదా:—మొసళ్ళు సముద్రమందుమాత్రమె యున్నట్లును ముత్యములు తామ్రపర్ణీ నదియందు మాత్రమె యున్నట్లును వర్ణించుట. ద్రవ్యమున కుదా:- మలయపర్వతమె చందన వృక్షములకు స్థాన మని భూర్జవృక్షమునకు హిమాద్రియె యుత్పత్తిస్థాన మని వర్ణించుట. మొ.

గుణమున కుదా:—విశేషించి కాక సామాన్యముగా వర్ణించు నపుడు రత్నములు ఎఱ్ఱనివే యని పుష్పములు తెల్లనివే యని మేఘములు నల్లనివే యని ఇంద్రుని యేనుఁగు తెల్లని దని వర్ణించుట.

క్రియ కుదా:—గ్రీష్మాదులలో కోయిలకూఁత యున్నను వసంతఋతువు నందే యున్న దని మయూరములు వర్షాకాలమందె కూయు నని నాట్యములు చేయు నని వర్ణించుట. మొ.

మఱియుఁ గవిసమయములు కొన్నిచోట్ల నియమితము. ఉదా:— కృష్ణనీలవర్ణములను, కృష్ణహరితవర్ణములను, కృష్ణశ్యామలములను, పీతరక్తములను, శుక్లగౌర వర్ణములను, ఒకటిగా వర్ణించుట. ఇట్లే యితరములందును,

కన్నులనుతెల్లనివిగా నల్లనివిగా శ్యామలములుగా మిశ్రవర్ణములుగా వర్ణించుట,

చంద్రునిలోని శశ హరిణములకు మన్మథునిలోని మకర మత్స్యములకు, అత్రినేత్రమందు పుట్టిన చంద్రునికి సముద్రజాతుఁ డగుచంద్రునికి, ద్వాదశాదిత్యులకు నారాయణ దామోదర విష్ణు మాధవ కూర్మాదులకు, కమలాసంపదలకు నాగ సర్పములకు, దైత్య దానవాసురులకు ఐక్యవర్ణనము. హిరణ్యాక్ష హిరణ్యకశిపు ప్రహ్లాద విరోచన బలి బాణాదులు దైత్యులు, విప్రచిత్తి శంబర నముచి పులోమాదులు దానవులు బలవృత్ర విక్షుర స్తవృషపర్వాదులుఅసురులు, అయినను మువ్వుర కైక్యము వర్ణింపఁ బడినది.

బహుకాలముక్రితమె పుట్టినను శివునిశిరస్సు మీఁదిచంద్రునికి బాలత్వము, కామునికి సశరీరత్వము అశరీరత్వమును వర్ణించుట,

దేశకాలముల విభజనములోఁ గూడఁ గవిసమయములు వేఱుగ నున్నవి.

భూమ్యాకాశరూపమైన దంతయు ఒకటే జగత్తు అని కొందఱు, భూమ్యాకాశములు రెండు వేఱని కొందఱు, స్వర్గ మర్త్య పాతాళములు జగత్తులు మూఁడని కొందఱు, ఆమూఁడు జగత్తులు భూర్భువ స్సు వర్లోకము అని మఱికొందఱు, మహర్జన స్తపస్సత్యలోకములతోఁ గూడ పదని మఱికొందఱు. ఆవాయుస్కంధము లేడింటితోఁ గూడఁ బదునాలు గని కొందఱు, తలాతలాది పాతాళములు ఏడిటితోఁ గూడ నిరువదియొక టని వేఱె కొందఱు· అన్నియు నుపపన్నములె యని యాయా వరీయుఁడు. సామాన్యదృష్టితోఁ జూచినచో ఒకటి. విశేషదృష్టితోఁ జూచినచో అనేకములు.

అందు మహాద్వీపములు ఏడు. ౧ జంబూద్వీపము ౨ ప్లక్షము ౩ శాల్మలము ౪ కుశము ౫ క్రౌంచము ౬ శాకము ౭ పుష్కరము, అని, సముద్రములు ఏడు ౧ లవణసముద్రము ౨ రససముద్రము ౩ సురా సముద్రము ౪ సర్పిస్సముద్రము ౫ దధి సముద్రము ౬ క్షీరసముద్రము ౭ స్వాదుసముద్రము అని.

ఆయేడు ద్వీపములను ఈయేడు సముద్రములు చుట్టుకొని యున్న వని కొందఱు. ఈయేడును ఒక లవణసముద్రమె అని కొందఱు, సముద్రములు మూఁడని, నాలు గని కొందఱు. కవులు భిన్న భిన్నాభిప్రాయులు గాన సర్వము ఉపపన్నమె అని యాయావరీయుఁడు. దిక్కులు నాలుగుగను, ఎనిమిదిగను' పదిగను వర్ణింపఁబడెను.

మేరు పర్వతమునకు నలువైపుల నున్నది ఇలా వృతవర్షము. ఇలా వృత వర్షము హరివర్షము కింపురుష వర్షము అని వర్షములు మూఁడు. గంగా కపిశాదులు నదులు.శోణ లౌహిత్యములు నదములు. పడమరగాప్రవహించునవి నదములు. రఘు దశరథ దుష్యంత విక్రమాదులకు భూమియందెగాక స్వర్గమందును గమనము గలదు. శ్రీరామాదులకు దివ్యగమనము లేదు. ఇత్యాది విశేషములు కవులు గ్రహించి ప్రయోగములఁ దెలిసికొని వర్ణింప నగును.

బుద్ధి దర్పణమునఁ గవులకు సర్వము ప్రతిబింబించును. సిద్ధ ప్రణిధానులగుయోగులు దేనిని దర్శింతురో అందుఁ గవులు వాక్కులతో విహరింతురు,కవులు స్వయం స్రష్టలుగను, పరివర్తనము చేయువారుగను, పూర్వోక్తులను ఆచ్ఛాదనము చేసి వానినే నూతనముగా వేఱొకభంగిగా వర్ణించువారుగను అనేకకావ్యార్థములను గ్రహించువారుగను ఉందురు, అందు చౌర్యము లేదు, శబ్దార్థోక్తులందు నే దైన నూత

నత్వము ఉన్నచో అది ప్రాచీన మైనను దానిని మన్నింపవలెను. అట్లు నూతనముగ వర్ణించువాఁడు మహాకవి యని రాజశేఖరుఁడు.

అ ను క ర ణ ము

"పూర్వము న దృష్టము లయినయర్థములు కూడ కావ్యమందు రసమును స్వీకరించుటవలన మధుమాసమందు తరువుల వలె నూత్నములై ప్రకాశించునని యానంద వర్ధనుఁడు. ఈ కావ్య రచన అనంతము లైన కవి మతులచే అనుభవింపఁబడినను తగ్గిపోక పోవుటయె గాక పైఁగా నవ నవ వ్యుత్పత్తులచేత వర్ధిల్లుచునే యుండును. ఇతర కావ్యవస్తువుతో సాదృశ్యము గల కావ్యార్థము ప్రతిబింబ తుల్యము (అద్దము లోని ప్రతిబింబము వంటిది) అని, ఆలేఖ్యాకారతుల్యము (చిత్రపటము వంటిది.)అని తుల్య దేహితుల్యము (మనిషిని పోలియున్నది) అని మూఁడు విధములుగ నుండును. అందు అనన్యాత్మమై తాత్త్వికశరీర శూన్యమై ప్రతిబింబతుల్యమైన కావ్యవస్తువును పరిత్యజింపవలయును. ఆలేఖ్యతుల్య మైనది అన్యముతో సామ్యము గలిగినది. అవి శరీరాంతరయుక్త మైనను తుచ్ఛరూప మైనది గాన అదియునుపరిత్యాజ్యమే. మూఁడవ రకమైన దైతేకమనీయమైన శరీరముతో ఉన్నచో స్వసంవాద మైన కావ్యవస్తువును కవి త్యజింప నవసరములేదు. ఒక శరీరి యింకొక శరీరితో సమముగా నున్నను అతఁ డొక్కఁడే యని చెప్ప శక్యముగాదు గదా. సారభూతమైన ఇంకొకయాత్మ తత్త్వము ఉండఁగా అది పూర్వస్థితిని అనుసరించు నది యైనను ఆవస్తువు తన్వంగి యొక్క చంద్రకాంతి గల వదనమువలె భాసిల్లును. పురాణ రమణీయ కాంతిచే అను గ్రహింపఁబడిన వస్తువు శరీరమువలె పరమశోభను పోషించును. కాని పునరుక్తి వలె నుండదు. అక్షరములను గాని పదములను గాని ఎక్కడను లేనివిక్రొత్తగా వాచస్పతికూడఁ గూర్పలేఁడు. కావ్యములందు నిబద్ధము లైన — యాపదములే కావ్యము లందు నూతనత్వమునకు విరోధులు గానేరవు. లోకములోని దేదైనను రమ్యముగా నున్నట్లు దోఁచినచోఏది సహృదయులకు చమత్కృతి గలిగించుచో పూర్వకవుల ఛాయగా నున్నను దానిని నిబంధించుకవి నింద్యుఁడు కాఁడు.

వాల్మీకి రామునిచే సీతదగ్గఱకు హనుమంతుని సందేశహరునిగాఁ బంపఁగాఁ గాళిదాసు యక్షునిచే మేఘుని అతని ప్రియదగ్గరకు సందేశహరునిగాఁ బంపెను. యక్షుఁడు కామార్తుఁడు గాన అచేతనమును జూచి చేతనముగా భావించి తన సందేశమును జెప్పెను. అచేతన నగుమేఘము మరల ప్రియనుండి సందేశము తెచ్చి నట్లు వర్ణించుట యనుచితము. హంసాదుల చేత సందేశముపంపు నట్లు చేయుట

సకల సంవేశములు అవి అందించు నట్లు కూర్చుట కవి ప్రతిభచేత. ఉచితముగా ఎన్నెట్లు చూపించఁబడినది. సుగ్రీవుఁడు సీతాన్వేషణకై పోవు వానరులకు మార్గములోని దేశ దేశములను పర్వతాది వర్ణనలను చేసిచెప్పఁగా యక్షుఁడు అలకాపురికి మార్గము చెప్పుచు దారిలోని సరోవరోద్యానాదులను వర్ణించెను. ఇందు వాల్మీకిని గాళిదాసు అనుసరించియు కవితకు నూతనాలంకారమును గూర్చెను. సీతను రావణుఁ డెత్తి కొనిపోయినపుడు గలిగిన రాముని విరహమును వాల్మీకి వర్ణింపఁగా ఊర్వశి లతయైనపుడు పురూరవునికిఁ గలిగిన యున్మత్తవిరహమును కాళిదాసు వర్ణనచేసెను ఇత్యాద్యనుకరణములు కవులనవనవోన్మేషశాలిని యగు ప్రతిభకు అలంకారములే కాని దోషములు కావు. అనుకరణలో కవులు నూతనభంగిని ఔచితిని పాటింపక మక్కికి మక్కిగా అనుకరించినచో హాస్యమునకు పాలగుదురు. కవులు పూర్వ కవులను అనుకరించినను అనుకరించినట్లు పైకి తోఁపనీయరాదు.

ఇట్లు కవిసమయములను గవులు గ్రహించి నూతనముగాఁ గూడ నుచితరీతిని వర్తింప నగు. అది సరస్వతికి అలంకారమె యగును.

రెండవ ప్రకరణము—వృత్తులు

అభిధ

సూ॥ కావ్యమునకు శబ్దము బాహ్యశరీరము, అర్థము ఆంతరశరీరము. ధ్వని ఆత్మ, రసము జీవితము, నాయికానాయకులు ఆలంబనము, నాటకాదులు దృశ్యరూపములు, ఔచిత్యము శీలము, సంఘటన రీతి పాకము శయ్య వేషరచన వర్ణవిచ్ఛిత్తి వంటివి, గుణములు ఆత్మోత్కర్షహేతువులు పరిమళములవంటివి చమత్కారాపకర్షకములు దోషములు అనుప్రాసోపమాదులు కటకకుండలములవలె అలంకారములు,

వీనివివరణము ఆయాసందర్భములలో వివరించఁబడును.

సూ॥ వాచకము లక్షకము వ్యంజకము అని శబ్దము త్రివిధము.

సూ॥ వాచ్యము లక్ష్యము వ్యంగ్యము అని యర్థమును త్రివిధము,

సూ॥ ఆయాశబ్దములకు ఆయాయర్థములను గలుగఁ జేయుశబ్దశక్తులు అభిధ లక్షణ వ్యంజన అని మూఁడు విధములు

సూ॥ ధ్వనులచే వ్యక్తమై నిత్యమై స్ఫోటమైనది శబ్దము,

పదార్థములను ప్రతీతము చేయుధ్వని శబ్దము అని పతంజలి.

సూ॥ శబ్దమునకు అర్థమందును, అర్థమునకు శబ్దమందును సహజమైయుండు సంబంధరూపమైన శక్తి అభిధ,

అది మఱియొకపదార్థమని వైయాకరణ మీమాంసకాదులు. ఈ శబ్దము వలన ఈ యర్థము కలుగుననెడి యీశ్వరసంకేతమె అభిధ అని నైయాయికులు. కర్తకుఁ గల యిచ్ఛయే శక్తి, అందుచే ఆధునిక సంకేతమందు శక్తిగల దని నవ్యులు, సాక్షాత్తుగా సంకేతితమైనయర్థమందు శబ్దమునకుఁ గలుగు ముఖ్యవ్యాపారము అభిధ అని యొకరు, సంకేతితార్థమును బోధించువ్యాపారము అభిధ అని విశ్వనాథ కవిరాజు. అట్టి యభిధావ్యాపారముచేఁ జెప్పఁబడు నర్థమును వాచ్యము అభిధేయము శక్యార్థము అనియు అందురు. ఈయర్థమును దెలుపుశబ్దమును వాచకము శక్యము అనియు

సంచుచు. 'అభిదధాతి పదార్థాన్' పదార్థములను ధరించును, చెప్పును గాన అభిధ అని. వ్యుత్పత్తి.

గోవును దీసికొని రమ్ము' అని చెప్పఁగా ఆ వాక్యమునకు గంగ దోలుగల యాకారమును దీసికొని రావలయు నని మొదటఁ దెలిసికొని పిదప 'గోవును కట్టుము గుఱ్ఱమును దీసికొని రమ్ము, మొదలగువాక్యములందు * అన్వయవ్యతిరేకములను బట్టి గంగదోలు గలది ఆవు, గంగదోలులేనిది ఆవు కాదు, అనురీతిగా గోపదమును ప్రయోగించి నపుడు గంగదోలు కల యాకారము అర్థ మగుచున్నది. గుఱ్ఱమును కొని రమ్ము, అన్నచోట గోపదము లేనందున గంగదోలు గల యాకారము అర్థ మగుట లేదు. ఇట్లే తీసికొని రమ్ము అని యన్నపుడును తీసికొని వచ్చుట అని యర్థము కలుగుచున్నది. గోవును కట్టుము అన్నచోట 'తీసికొని రమ్ము' అనుపదము లేదు గాన తీసికొని వచ్చుట అను నర్థము కలుగుటలేదు. ఇట్టియన్వయవ్యతిరేకము లను బట్టి గవాదిపదములకు గంగదోలు మొద లైనవి గల యాకార మగుసంకేత మందు అర్థనిశ్చయము గలుగు చున్న దని విశ్వనాథుఁడు. శబ్దార్థములకు సహజమై యుండు శక్తియె అభిధ అని జగన్నాథపండితరాయలు, శబ్దార్థములందు సహజమై యుండుశక్తియె అభిధ కావున 'శక్తిచే అర్థమును ప్రతిపాదించునది అభిధ అని అప్పయదీక్షితులు చెప్పిన అభిధాలక్షణము సరి యైనది కాదు, శక్తి అనఁగనే అభిధ అని యర్థము. దానిచేత ప్రపాదించునది అన్నది కుదురదు లేక "ధాన్యముచేత ధన వంతుఁడు' అన్నచోట ధాన్యరూప మైనధనము గలవాఁడు అని చెప్పినట్లు అభిధారూప ముగా ప్రతిపాదించునది అని యర్థము చెప్పినచో అపుడు అది కుదురును.

సూ॥ రూఢి యోగము యోగరూఢి అని యభిధాశక్తి మూఁడు విధములు.

సూ॰ కేవలసముదాయమం దున్నశక్తి రూఢి అనఁబడు

మణి, నూపురము, జలము, డిత్థుఁడు మొదలగు వానియందు సముదాయా ర్థమె కాని అవయవార్థము భాసిల్లుట లేదు కాన ఈ పదములు రూఢిపదములు అనఁ బడును.

---

* ఒకవిషయమును నిర్ణయింపవలసినపుడు ఆ విషయమును అన్వయవ్యతిరేకములచే దెలిసికొనవలెను. ఎక్కడెక్కడ పొగయున్నదో అక్కడక్కడ నిప్పు గలదు. అన్న దానిని అన్వయవాక్య మందురు. ఎక్కడెక్కడ నిప్పులేదో అక్కడక్కడ పొగలేదు అన్నదానిని వ్యతిరేకవాక్య మందురు. ఈ రెండు వాక్యములచేత పొగను బట్టి నిప్పు ఉన్న దని నిశ్చయింపఁ బడుచున్నది.

సూ॥ కేవలావయవములం దున్నశక్తియే యోగము.

పాచకుఁడు' పాఠకుఁడు, శ్రోత, ద్రష్ట' విరించిభవనము, నాభిపద్మము రోమావళి మొదలగువానియందుఁ బ్రకృతి ప్రత్యయ రూప పాక కర్తృత్వాద్యవ యవ పదములశక్తియె ప్రతిభాసించుచున్నది కాన ఇవి యోగపదము లనఁబడును. నిశాంతపదము గృహ మనునర్థములో రూఢము. నిశ యొక్క అంతము అనునర్థ ములో యోగము. ఇట్లే యితరస్థలములందును గ్రహింపఁ దగును.

సూ॥ సముదాయావయవశక్తులు రెండును గలిసిన శక్తి యోగరూఢి అనఁబడును.

పంకజము అంబురుహము మొదలగువానికి పద్మమనియె గాని బురదలోను నీటి లోను బుట్టిన చేప నత్త మొదలగు నర్థములను జెప్పరాదు. సురాలయము కమలా లయ పినాకపాణి సహస్రనయనుఁడు ఇత్యాదులు యోగరూఢిచేత మేరువు, లక్ష్మి ఈశ్వరుఁడు ఇంద్రుఁడు లోనైన అర్థములనె చెప్పునుకాని విశేషార్థములను జెప్ప వలసివచ్చినపుడు వానిని యౌగికములుగఁ గూడ గ్రహింప వలసివచ్చును

"కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణే ర్ధైర్యచ్యుతిం కే మమ ధన్వినోఽన్యే" (కుమారసంభవము) పినాక మనుధనుస్సు చేతియందుఁ గలహరుని యొక్క కూడ ధైర్యమును వోఁగొట్టఁగలను నాకింక ఇతరధనుర్ధరుల లెక్క యేమి" అనుచోట విశే షార్థప్రతిపత్తికై పినాకపాణి పదము యౌగికము గా వాడఁబడినది. 'న ఇంద్ర సహస్రనయనోఽపి అద్భుతరూపం పరిఛేత్తుం' సహస్రనయనుఁ డైన యింద్రుఁడును అద్భుతరూపమును కొల్వఁ జాలఁడు 'కహ్లార కైర వ ముఖేష్వపి పంకజేషు, పంకజము లయినఎఱ్ఱఁదామర తెల్లఁగల్వ మొదలగువానియందు 'దిశి దిశి జలజాని సంతి కుసు మాని, ప్రతిదిక్కునందు జలజము లగు కుముదము లున్నవి, ఇత్యాదులందు సహస్ర నయన, పంకజాది పదములకు యౌగికార్థమె గ్రహింపఁ బడును.

పైచోటులందు యోగరూఢ్యర్థము సందర్భింపదు గాన లక్షణచే యౌగికార్థ మును జెప్పుకొనవలయు నని కొందఱు.

'అశ్వగంధారసము త్రాగుము' అన్నచోట పెన్నేరు దుంప రస మనునోషధ్య ర్థమున యోగరూఢము. అశ్వగంధ, గుఱ్ఱపు సాల యను నర్థమున యౌగికము. ఇట్టి విశేషములు ప్రయోగములను బట్టి తెలియవలెను. కొందఱు పైస్థలములందు యౌగిక రూఢి అనునాల్గవశక్తిని గూడ అంగీకరించుచున్నారు. శబ్దములుఅఖండములు, సమాస

పదములలోని విభాగమును ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగమును కాల్పనికమె కాన యోగశక్తి ఎక్కడిది. విశిష్టమునకు విశిష్టమునందె రూఢిఅనియుఁ గొందఱందురు. మఱి

గీ॥ ఆంగిరసుఁడు గీష్పతి యయ్యుఁ గూడ
నీగుణగణాలు ధృతిఁ జెప్పనేరఁ డెపుడు
ఇంద్రుఁడు సహస్రనయనుండై యెసంగి కూడ
అద్భుతపురూపుఁ గొల్వఁగ నలఁతిగాఁడు.

ఇత్యాదులందు రూఢ్యర్థమును బట్టి పునరుక్తిదోషము గాదా అని యన వలసివచ్చును. ఇటువంటిపదద్వయము లున్నచోట అవయవార్థము మాత్రమె ప్రకృతోపయోగి యైన రాజనిష్ఠ గుణాద్యతిశయవిశేషమును గలిగించునుకాన యోగరూఢపదము అవయవార్థమును బోధించు నన రాదు. ఇట్లయినను అపుడు యోగరూఢ పదములోని రూఢిశక్తి నియమింపఁబడక పోవుటచేత యోగార్థమును మాత్రమె ప్రతిపాదించు నని తెలియక పోవుటచేత ఉక్తదోషము ప్రసక్త మగును. ఒకపదముచేతనె అతిశయార్థక ప్రకటనకు ఆవశ్యకము లగురూఢ్యర్థములు రెండును ఉపస్థిత మగుటచేత రెండవపదము నిరర్థకము గావలసి వచ్చును గూడ, అని యన్నచోఇక్కడ ఇట్లు చెప్పుదురు—

"ఒకపదమునె చెప్పుటవలన ఆ యొకపదములో నున్న యోగార్థ రూఢ్యర్థములకు పరస్పరము అన్వయము కలుగఁగా" వాక్పతిత్వ సహస్రనయనత్వ విశిష్టార్థములకేఇతరపదార్థముతో అన్వయము కాని. ఆవాక్పతిత్వరహిత సహస్రనయత్వరహితమైనయ్యాయోగరూఢ్యర్థములకు ఇతరపదార్థములతో అన్వయముకాదు, అను న్యాయసిద్ధ మైనయర్థము లేదు. అయినను శక్తిచేత అర్థమును ప్రదిపాదించుటలో ఇట్లు అన్వయముకలుగును, మఱి యిక్కడ లక్షణను స్వీకరించి నపుడైతే యోగరూఢ పదములు గీష్పతి సహస్రనయన పదములు యోగార్థమును మాత్రమె ప్రతిపాదించును. ఇంక దానిని బాధించు నది ఏదియును లేదు. రెండవ పదప్రయోగమును వ్యర్థము కాదు. అపుడు రూఢ్యర్థమును మాత్రము బోధించు రెండవపదము స్వీకరింప నపుడైతే రూఢ్యర్థమును బోధించి గతార్థమైన యోగరూఢశబ్దముచేత ప్రతిపాదింపఁబడుచున్న యోగార్థము "పంకజాక్షి" ఇత్యాదులందువలె ముఖ్య తాత్పర్యమునకు విషయము కాదు అను శంకచే యోగార్థమునకు కార్యకారిత్వము నశించును. ప్రకృతమున ఉపయోగించెడి 'అంగిరసుఁడు వాక్పతి యైనను నీగుణములు చెప్పసమర్థుఁడు కాఁడు. ఇంద్రుఁడు సహస్రనయనుఁ డైనను నీరూపము కొలువ లేఁడు, అనువిశేషాతిశయమును వ్యక్తపఱచుట పాక్షికము కావలసి వచ్చును. రెండవ పదముయొక్క సంబంధ

మున్నపు డైతే -దానిచేతనే గీష్పతి సహస్రనయ వాదిపదప్రయోగములో రూఢ్యర్థ ప్రతి పాదనము సిద్ధించుచుండఁగా మరల అంగిర సేంద్రాది రూఢపదములు ప్రయోగించుట వలన పైని చెప్పిన శంకకు అవకాశము లేదు. అపుడు వాక్పత్యభిన్నుఁడు అంగిరసుఁడు, సహస్రనయనాభిన్నుఁడు ఇంద్రుఁడు అని అన్వయ బోధ కలుగును. ఇట్లు పదద్వయమును స్వీకరించి నపుడు మార్గము చెప్పఁబడినది.

ఇంక "పీకరుణవలనఁ బుష్పధన్వ లోకమును జయించు" ఇత్యాదులందు ఒక పదముచేతనే రూఢ్యర్థోపస్థితి యోగార్థముద్వారా నిష్పన్న మగునపుడు అక్కడ మన్మథుని యందు రూఢ మైనమతియొక్క పదమును ప్రయోగింపక పుష్పధన్వ పదమును స్వీకరించి ప్రతిసంధానము చేయుటచేత అట్టి యోగార్థమందు అద్విరూపమును వాచ్యకారిగా కవి కూర్చె నని తెలిసికొన వలయును, కనుక ఇట్లు రెండవ పదమును ప్రయోగించినను ప్రయోగింపక పోయినను క్షతి లేదు.

'దిశి దిశి జలజాని సంతి కుముదాని' దిక్కు దిక్కునను జలజంబు లైనకుముదములు గలవు. అనుచోట జలజ పదము రూఢ్యర్థమైన కమలమం దున్నకమలత్వ జాతికి భిన్న మైన కుముదత్వ జాతితోఁ గూడిన యర్థమును జెప్పకుముదముతోఁ గూడఁ జెప్పబడుటవలన యోగరూఢ మైన జలజపదము లక్షణచే జలాపది కోత్పత్తి శాలి రూపయోగార్థమును ప్రతిపాదించునది యైనది. యోగశక్తిచే బోధిత మైన తాదృశార్థ మైతే రూఢ్యర్థముతోఁ గలిసి యుండుటచేతఁ గమలత్వజాతితోఁ గూడిన యర్థము గలదిగానే ప్రతీత మగును. అపుడుభిన్నజాతి విశిష్ట కమలముతో మిళిత మైనకమలమునకు కమలత్వ జాతిభిన్న జాతితోఁ గూడిన కుముదముతో అన్వయము కుదరదు, కాన ఇక్కడ లక్షణనే ఆశ్రయింప వలయును అని తెలియునది. ఇట్టి అభిధాశక్తిచే ఏ శబ్దము ఏ యర్థమును బోధించునో అది దానికి వాచక మగును. ఆ శక్తిచేతఁ గలుగు నట్టిఅర్థము అభిధేయ మగును.

సూ॥ అభిధాశక్తిచే సిద్ధించిన యర్థము జాతి గుణ క్రియాయాదృచ్ఛిక రూపమై యుండును.

'గోవును దీసికొని రమ్ము' అనుచోట గోపదమునకు గంగడోలు గలయాకార మున్న గోత్వజాతి యర్థము, జాతి యని యర్థము చెప్పక పోయినచో ఏగోవు నుద్దేశించి ఆ గోవుపదము వాడఁబడెనో అదే అర్థమై మిగిలిన గోవులు అర్థము కాక

పోవలసివచ్చును. గోత్వజాతి నంతను దీసికొని వచ్చుట సంభవింపదు కాన లక్షణచే గోత్వ జాతిగత వ్యక్తి అర్థ మగు నని భావము. ఈ గోపదమునకు అభిధా శక్తిచేత గోజాతి అని యర్థము మాత్రము కలుగును, అంతతో అభిధాశక్తి ముగియును. పిదప లక్షణచే గోజాతి గలవ్యక్తి యర్థ మగును అని భావము. లేక జాతినిబట్టి వ్యక్తిని ఆక్షేపించుటవలనఁ గాని కలుగును. గోత్వాదిజాతులు ప్రత్యక్షసిద్ధములు. ఘ్రాణరసనత్వాదులు ఇంద్రియగోచరము కావు కాన ఘ్రాణరసనాది పదములకు ఘ్రాణరసనత్వాదులు అనుమానప్రమాణముచేత సిద్ధించు నని భావము. ఇవి లక్షణచేత సిద్ధించు నని అప్పయదీక్షితులు. ఈ జాతినే శబ్దార్థ ప్రాణద మనియు వ్యవహరింతురు. ప్రాణమును=వ్యవహార యోగ్యతను ఇచ్చునది, కాన ప్రాణదము అనివ్యుత్పత్తి. గోవు స్వరూపముగాగోవునుగాదుఅగోవునుగాదుగోత్వాభిసంబంధముచేగోవు. దీనియర్థ మిది. గంగడోలు మొదలైన ధర్మములు గలగోవు స్వరూపముగా గోత్వధర్మములు తెలియని ధర్మిస్వరూపమాత్రముచేత గోవు అను వ్యవహారమును నిర్వహింపదు. గోభిన్న మనువ్యవహారమును గూడ నిర్వహింపదు, దూరమున దాని యవయవసంస్థానము తెలియక పోవుటచేత గోవా అని గాని గోభిన్నమో అని గాని వ్యవహార మగును. స్వరూపము తెలియక పోవుటచే ఘటమును గోవు అని గాని గోవును ఘటముఅనిగాని వ్యవహరింపవలసివచ్చును. కానగోత్వాభిసంబంధమువలన గోత్వగుణము గలుగుటచే గోత్వగుణములజ్ఞానము కలుగఁగా అపుడు అది గోవు అనువ్యవహారము గలుగు నని భావము. గుణము;— శుక్లాదిపదములకు ద్రవ్యాది గతశుక్లాది గుణములు అర్థము. క్రియ:— చలనాదిపదములకు వస్తుగత చలనాది క్రియలు అర్థము. ఆశ్రితవ్యక్తులనుబట్టి గుణాదులు వేఱు వేఱుగఁ గనిపించినను వాస్తవమునకు అది ఒకటే. భేదప్రతీతి భ్రమమె. 'వర్ణములు నిత్యము' అను వాదమున గోపదాది గత గకారాద్యుత్పత్తివినాశప్రతీతి భ్రమమూలక మని స్వీకరించుటవలనఁ దత్తద్వ్యక్త్యుచ్చారణ విరామములందు గోపద గత గకారాద్యుత్పత్తి వినాశ ప్రతీతి గూడ భ్రమమె అని తెలియునది. యాదృచ్ఛికమున కుదా:— వక్తచే యదృచ్ఛగా డిత్థాదిశబ్దముల ప్రవృత్తి యందు నిమిత్తముగా నివేశిత మైనధర్మమె యాదృచ్ఛిక మనఁబడును పరంపరగా నర్థప్రకటనలోఁ గలిగిన చివరి వర్ణముచే వ్యక్తీకరింపఁబడిన యఖండ మైనస్ఫోటమె యాదృచ్ఛిక మని కొందఱు, 'ఆనుపూర్వికగా నున్నవర్ణసముదాయ మని మఱికొందఱు. కేవలవ్యక్తి యని మఱికొందఱు. అందు మొదటి రెండుమతములలోను విశేషణజ్ఞానమునుబట్టి విశిష్టప్రత్యయమును మూఁడవ మతమున నిర్వికల్పక మైనప్రత్యయమును గలుగును, ఇట్లుశబ్దములకుఁ గల ప్రవృత్తి నాలుగువిధములు. 'చతుష్టయీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిః' అని మహాభాష్యము. గుణక్రియాశబ్దములకు గుణక్రియాగత జాతిఅర్థము. అన్నిటికి జాతియె అర్థము, జాతినిబట్టి వ్యక్తి లక్షణచేసిద్ధించును. నానార్థకములందు సంయోగాదులు విశేషార్థమునునిర్ణయించి అభిధను నియమించునని భర్తృహరి.

సూ. నియమముగఁ బ్రసిద్ధ మైనసంబంధము గలిగి యుండుట సంయోగము.

శంఖచక్రధరుఁ డగుహరి వచ్చెను. నియమముగా శంఖచక్రములు విష్ణువు నందుఁ బ్రసిద్ధ మైనసంబంధము గలిగి యుండుటవలన ఇట హరి యనఁగా విష్ణువు అర్థముచెప్ప వలయును. ఇంద్రాదులకు శంఖచక్రధారణ నియమము లేదు గాన హరి పదమున కిట ఇంద్రాదు లర్థము గాదు. ఇట్లే సగాండీవుఁ డైన యర్జునుఁడు వచ్చెను. ఇట గాండివమునుబట్టి పాండవార్జునుఁడే గాని కార్తవీర్యార్జునుఁడు అర్థము గాదు.

సూ ప్రసిద్ధ సంబంధ విశ్లేషము విప్రయోగము.

శంఖచక్రములు లేనిహరి వచ్చెను. విష్ణువునందు ప్రసిద్ధసంబంధముగా నున్నశంఖచక్రములకు విశ్లేషము గలదు గాన నిట హరి యనఁగా విష్ణువని యర్థము.

సూ ఒకకార్యమందె పరస్పరాపేక్ష గలిగి యుండుట సాహచర్యము.

రామలక్ష్మణులు లక్ష్మణాపేక్షచే రామపదమునకు దశరథపుత్త్రుఁడగు రాముఁడు అర్థము. ఇట్లే సీతారాములు భీమార్జునులు గాండీవార్జునులు. మొ.

సూ ప్రసిద్ధ మైనవైరమును, కలిసి యుండక పోవుటయును విరోధము.

వివ:— ప్రసిద్ధవైరమున కుదా:— రామరావణులు కర్ణార్జునులు. రామార్జునులు అనుచోట రామపదముచే అర్జునపదమునకుఁ గార్తవీర్యార్జునుఁ డనియు, అర్జునపద ముచే రామపదమునకుఁ బరశురాముఁ డనియుఁ జెప్పఁగాఁ బరస్పరాశ్రయదోషము పట్టుచున్నది గాన రామార్జునులు అన్నది అన్యశబ్దసన్నిధికి ఉదాహరణముగా అప్పయ దీక్షితులు చెప్పెను. ఇది ప్రసిద్ధవైరమునకు ఉదాహరణ మని మమ్మటాదిప్రాచీ నులు. పరస్పరసాహచర్య మున్నది. కాన సాహచర్యమున కుదాహరణ మని చెప్ప వచ్చును. ఒక్కసారిగా రామార్జునపదములు రెండిటికి అభిధానియమనము కలుగును గాన అన్యోన్యాశ్రయదోషములేదు. కలిసియుండక పోవుట కుదా:— ఛాయాతపములు. ఆతపముతోఁ గలిసియుండదు. గాన ఛాయ అనఁగా నీడ అనియె గాని సూర్యభార్య మొదలగునవి యర్థము గాదు.

సూ ఇతరవిధముగా సాధింపరాని ప్రయోజనము ఫలము.

భవనాశమునకు స్థాణువును భజింపుము. ఇట స్థాణు వనఁగ ఈశ్వరుఁడు అర్థము. స్థాణుపదమునకు చెట్టు అని యర్థము చెప్పినచో భవనాశనఫలము సాధింపఁ బడదు గాన ఇట నీశ్వరుఁ డనియె యర్థము. మోక్షమునకై హరిని సేవింపుము. మొ

సూ వక్తృశ్రోతలబుద్ధియం దున్నది ప్రకరణము.

దేవర కన్నియుఁ దెలియును అని రాజుతో సేవకుఁడు పలుకఁగాఁ బ్రకరణమునుబట్టి దేవరకు అనఁగా నీకు అని అర్థము.

సూ మఱియొక యర్థము చెప్పినచో నన్వయింపని యొకానొక ధర్మవిశేషము లింగము.

మకరధ్వజుఁడు కోపించెను. కోపించుట అనులింగమునుబట్టి మకరధ్వజుఁ డనఁగా మన్మథుఁ డని యర్థము. సముద్రమునకుఁ గోపించుట కుదురదు గాన సముద్రుఁ డని యర్థము చెప్పరాదు. భూభృత్తు కోపించెను. ఇట కోపించుటను బట్టి నృపతి యనియె గాని పర్వత మర్థము కాదు.

సూ నానార్థములు గలపదములకు ఒక యర్థమందు మాత్రమె సంసర్గము గలిగించు నట్లు అర్థాంతరవాచక పదములతోఁ గలిసి యుండుట యన్యశబ్దసన్నిధి.

నాగము కరముచే శోభిల్లుచున్నది. నాగపదముచేఁ గర మనఁగా తొండమనియు' కరపదముచే నాగ మనఁగా ఏనుఁ గనియు నర్థము నొక్కసారె యన్వయము పొందు నట్లు ఇట అభిధ నియమింపఁ బడుచున్నది. భూభృత్తు నిషధునిఁ జూడుము. ఇట నిషధశబ్దసన్నిధిచే భూభృత్పదమునకు రాజు అర్థము.

సూ సామర్థ్య మనఁగాఁ గారణత్వము.

మధువుచేఁ గోయిల మదించి యున్నది. కోయిలకు మదమును గలిగించుటలోఁ గారణ మగుటచే నిట మధు వనఁగా వసంతఋతు వనియే గాని తేనె అర్థము చెప్పరాదు.

సూ యోగ్యతయె ఔచిత్యము.

వివ:— భవతాపఖిన్ను లగుమీరు హరిని సేవింపుఁడు. ఇట భవతాపహరణ యోగ్యతను బట్టి హరి యనఁగా విష్ణువు.

సూ. నగరాదులు దేశ మనఁబడు.

హరి వైకుంఠమందుఁ గలఁడు. ఈ పట్టణమునఁ బరమేశ్వరుఁడు భాసించుచున్నాఁడు. ఇట వైకుంఠమును బట్టి విష్ణు వనియు, పట్టణమునుబట్టి రాజనియు అర్థము.

సూ. దివసాదులు కాలము.

పగలు చిత్రభానుఁడు ప్రకాశించుచున్నాఁడు, చాతుర్మాస్యమున హరి పరుండును. ఇట పగటిని బట్టి సూర్యుఁ డనియు చాతుర్మాస్యమును బట్టి విష్ణువనియు అర్థములు.

సూ. స్త్రీ పుం నపుంసక లింగాదులు వ్యక్తులు.

మిత్రుఁడు=సూర్యుఁడు, మిత్రము=స్నేహితుఁడు. మన తెనుఁగున మిత్రుఁ డనఁగా స్నేహితుఁ డనియుఁ జెప్పవచ్చును. కాలము = వత్సరాదికాలము, కాలుఁడు = యముఁడు, నగజ=పార్వతి. నగజము పర్వతమునఁ బుట్టినది,

సూ. ఉదాత్తాదులు స్వరములు.

ఉదాత్తాదిస్వరములు వేదమునఁ బ్రసిద్ధములు. ఉదా:— ఇంద్ర శత్రు ర్వర్ధస్వ. ఇట సమాసముచివర ఉదాత్తము పలికినచో యింద్రునియొక్క శత్రు వనియు సమాసము మొదట ఉదాత్తము పలికినచో ఇంద్రుఁ డనుశత్రువు అనియు నర్థము వైదిక వ్యాకరణము ప్రకారము వచ్చును. చివర ఉదాత్తము పలికినచో షష్ఠీతత్పురుష సమాసమును. మొదట ఉదాత్తము పలికినచో కర్మధారయ సమాసమును అగును. ఇంద్రునిఁ జంపుటకై హోమము చేయుచు ఇంద్రశత్రు పదమును ఆద్యుదాత్తముగా పలుకుటకు బదులు అంతోదాత్తముగాఁ బలుకుటవలన స్వరాపరాధముచే రాక్షసులు తామే హతు లయిరి. స్వరము లో నగునవి యనుటవలన అభినయాదులు గ్రహింపఁబడును. 'ఇంతలు కన్నులుండఁ దెఱు వెవ్వరి వేఁడెదు' (స్వామను.) అని యభినయముచే అర్థనిర్ణయము. ఇట ఇంతలు తెనుఁగులో అరసున్న బండిఱాలచే నర్థనిర్ణయము కలుగును. కాఁక = వేఁడి, కాక = నిషేధార్థకము. చేఁత = కృత్యము. చేత — తృతీయావిభక్తి. నీఱు — భస్మము. నీరు — జలము. ఇత్యాదులు గ్రహించునది.

ఇది
అభిధ

లక్షణ

సూ. శక్యార్థమునకు సంబంధించిన యన్యార్థమును లక్షింపఁ జేయునది లక్షణ.

వివ:- గంగయందు గొల్లపల్లె గలదు ఇత్యాదులందు శక్యార్థ మగుప్రవాహ రూపార్థమునకు సంబంధించిన తటాది రూపాద్యర్థములను లక్షింపఁ జేయునది లక్షణ యని భావము, వాక్యార్థమును గలిగించుటలో ముఖ్యార్థము అన్వయించక పోవుటె లక్షణకు బీజ మని చెప్పినచో "కాకులనుండి పెరుగును కాపాడుము" అనుచోట లక్షణ ప్రవర్తించక పోవలసి వచ్చును, అపుడు వక్తకు తాత్పర్యమైన, పెరుగును పాడుచేయు కుక్క మొదలగువాని నన్నిటి నుండి పెరుగును రక్షింపుము అనునర్థము సిద్ధించదు. కనుక గంగయందు గొల్లపల్లెకలదు, ఇత్యాదులందు గంగాత్వాదిరూపముగా ముఖ్యార్థమునకుఁ ప్రతియోగియయిన తటాదిజ్ఞానము లేకపోవుటగాని' రూఢిగాని ప్రయోజనముగాని లక్షణకు బీజము. గంగయందు గొల్లపల్లె గలదు అనుచోట సామీప్యము, ముఖచంద్రుఁడు అనుచోట సాదృశ్యము ఉపకారము చేసితివిలే అనుచో చేయపనివ్యతిరేకము. ఆయువునేయి అనుచోట కారణత్వాదులయిన సంబంధములు వీలు నుబట్టి లక్షణాశరీరములు. "అభిధేయముతో సంయోగమువలన సామీప్యమువలన సమవాయమువలన వైపరీత్యమువలన క్రియాయోగమువలన అని లక్షణ యయిదువిధ ములు. అనియభినవగుప్తపాదాచార్యులు.

సంయోగము వలన అనుదాని కుదా:—

ద్విరేఫను, ద్విరేఫ శబ్దముచే దేనికి సంయోగము సంబంధము ఉన్నదో ఆషట్పదార్థము ద్విరేఫశబ్దముచే లక్షింపఁ బడుచున్నది దీనిని లక్షితలక్షణ అని కొంద ఱనిరి,సామీప్యమున కుదా:- గంగయందు గొల్లపల్లె గలదు. సమవాయము అనఁగా స్వసంబంధము, సమవాయమున కుదా:— యష్టులను ప్రవేశపెట్టుము, యష్టిసంబంధ మున్నవారిని అని యర్థము,వైపరీత్యమున కుదా:— శత్రువును ఉద్దేశించి"వాఁడు నా కేమి యుపకారము చేయ లేదు'అని పలుకుట. క్రియాయోగము అనఁగా కార్యకారణ భావము, అన్నము అపహరించిన వానివిషయములో 'వీఁడు నాప్రాణములను అపహ రించు చున్నాఁడు' అని. ఈవిధముగా ఈయయిదువిధము లైనలక్షణచే ప్రపంచమే వ్యాప్తమైనది" అని యభినవగుప్త పాదాచార్యులు,అభిధా సంబంధముచేత ఈలక్ష్యా ర్థము సిద్ధించుచున్నది కాన దీనిని అభిధాపుచ్ఛ మందురు;

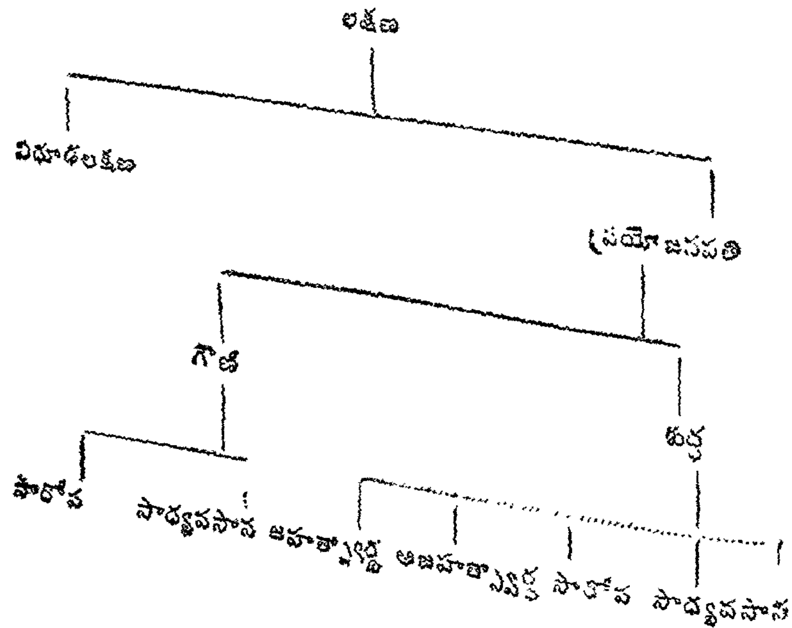
శక్యార్థకపదములనుండిఅశక్యార్థముయొక్కఉపస్థితి లక్షణఅనిమీమాంసకులు ముఖ్యార్థసంబంధముచేత శబ్దమునకు ప్రతిపాదకత్వము లక్షణ అని అప్పయదీక్షి

తులు, ముఖ్యార్థమునకు అనఁగా తాత్పర్యమునకు బాధకలుగఁగా రూఢిప్రయోజనములనుబట్టి యన్యార్థకల్పన లక్షణ అని విశ్వనాథ కవిరాజు. ముఖ్యార్థబాధాది సహకార్యపేక్షార్థ ప్రతిభాసనశక్తి లక్షణ అని యభినవగుప్తపాదాచార్యులు. గౌణము, భాక్తము ఔపచారికము అనుపదములు లక్ష్యార్థమునకు పర్యాయపదములు.

రాజపురుషుఁడు వెళ్లుచుండఁగా ఇదిగో రాజు వెళ్లుచున్నాఁడు అని ప్రయోగించిన చోట స్వస్వామిభావసంబంధమును, చేతిచివరిభాగము అనుసర్థములో ఇది హస్తము అన్నచోట అవయవావయవిభావసంబంధము, బ్రాహ్మణుఁడైనను ఇతఁడు వడ్రంగి అనుచోట తాత్కర్మ్యమును ఇంద్రునికొఱకైన స్తంభములను జెప్పుచుఁ వీరు ఇంద్రులు' అనుచోట తాదర్థ్యమును లక్షణచే సిద్ధించును. 'ఇంటిలోనికిఁ బిల్లి వచ్చెను' అనుచోట వస్తురక్షణసంబంధము 'ఛత్రధారులు వెళ్ళుచున్నారు' అనుచోట ఛత్రధారులతో పాటు ఛత్రరహితులును వెళ్ళుచున్నారు. అనుసర్థములో ఛత్రసహితత్వ రహితత్వ సంబంధమును జెప్పుకొనవలయును.

సామీప్యాదులు గుణములు, ఆ గుణములతో అర్థాంతరమును వర్తించుట గుణవృత్తి, గుణద్వారముగా ఉండుట గాని ఆ గుణమువల్ల వచ్చినది గాన గౌణము. అభిధేయమును ఇంకొకయర్థమున ఉపచరింపఁజేయుట ఉపచారము, ఇంకొకయర్థము భజింపఁ జేయుట భక్తి అనఁగా వానివల్ల నింకొకయర్థము సిద్ధించుచున్నది కాన గౌణము ఔపచారికము.

పండితరాయలమతమున లక్షణా విభాగము—

నిరూఢలక్షణకుదా:—

అనుకూలము ప్రతికూలము, అనులోమము లావణ్యము. మొ॥ ఇందు అను + కూలము = అనుకూలము, కూలము = గట్టును అను = అనుసరించినది అను వ్యుత్పత్తినిబట్టి యర్థముగలిగినను అనుగుణమైన దను నర్థము రూఢినిబట్టి గలిగినది గాన నిరూఢలక్షణ అని పేరుగలిగినది. ప్రతికూలము అనుదానికి వ్యుత్పత్తినిబట్టి గట్టునకు వ్యతిరేకము అను నర్థమైనను రూఢినిబట్టి విరుద్ధగుణము అను నర్థము గలిగినది. అనులోమము. రోమముల ననుసరించినది అనివ్యుత్పత్త్యర్థము. రలలకభేదము. పైనుండి క్రిందవఱకుఁ గలిగినదను నర్థము గలిగినది. లావణ్యము అనుచోట వ్యుత్పత్తినిబట్టి లవణసంబంధమైనది అని యర్థమైనను సౌందర్యము అని యర్థము రూఢిని బట్టి కలిగినది, కూలానుగతాది శబ్దార్థమునకు సాదృశ్యసంబంధముచే అనుగుణాద్యర్థములుగలుగుచున్నవి. ఇట్లేనీలముఘటము మొదలగు వానియందు నీలాదిపదములు గుణవాచకములైనను "నీలగుణముగలది" అని గుణివాచకములుగా సమవాయ రూపముగ గుణరూప శబ్దార్థసంబంధముచే నీలాది పదములచే నీలగుణయుక్తములు లక్షింపఁబడుచున్నవి. గజాదిపదములకుఁ జిత్రపటాదిగత గజాదులు లక్షణచేత సిద్ధించును శీతలత్వాదిగుణ సంబంధము వలనఁ గలిగినది గాన గౌణియనఁబడెను.

వేఱువేఱుగ నిర్దేశింపబడిన యుపమానోపమేయములకు అభేదము చెప్పుట ఆరోపము. ఆయా రోపములతోఁ గూడిన లక్షణ సారోపలక్షణ ప్రస్తుతవిషయము ఉపమేయము. సాదృశ్యములను బట్టి పోలిచెప్పెడి అప్రస్తుతవిషయము ఉపమానము గౌణిసారోపలక్షణకుదా;— ముఖము చంద్రుఁడు. ఇటఁ బ్రస్తుతమగు ముఖము చంద్రునితోఁ బోల్చబడినది, ముఖము చంద్రునివంటి దని భావము. ఇట ముఖము చంద్రుఁడుగ ఆరోపింపబడినది. ఉపమేయమును వేఱుగఁ జెప్పక యుపమానమందు ఉపమేయమును అభేదముగఁ జెప్పుట అధ్యవసానము. అధ్యవసానముతోఁ గూడినది సాధ్యవసానము. గౌణిసాధ్యవసానమునకుదా:— మేడలపైని చంద్రులపంక్తి శోభిల్లుచున్నది. ఇట ఉపమేయమగు ముఖపంక్తి చెప్పఁబడలేదు. ఉపమానమగు చంద్రుల పంక్తియందు ముఖపక్తి అభేదముగఁ జెప్పఁబడినది. సాదృశ్యాది గుణసంబంధమునుబట్టి గౌణియనఁబడును ముఖచంద్రుఁడు అనఁగా చంద్రసదృశమైన ముఖము అని యర్థము. శుద్ధఅనఁగా సాదృశ్యాదిగుణములను జెప్పక సంబంధార్థమును మాత్రమె చెప్పునది. గౌణిని సాదృశ్య నిబంధన అనియు శుద్ధను సంబంధ నిబంధన అనియు విద్యానాథుఁడనియె. గ్రామములు శోకించుచున్నవి అనఁగా గ్రామములకు సంబంధించిన జనులని యర్థము, ఈటెలుపోవుచున్న వనఁగా ఈటెలు ధరిం

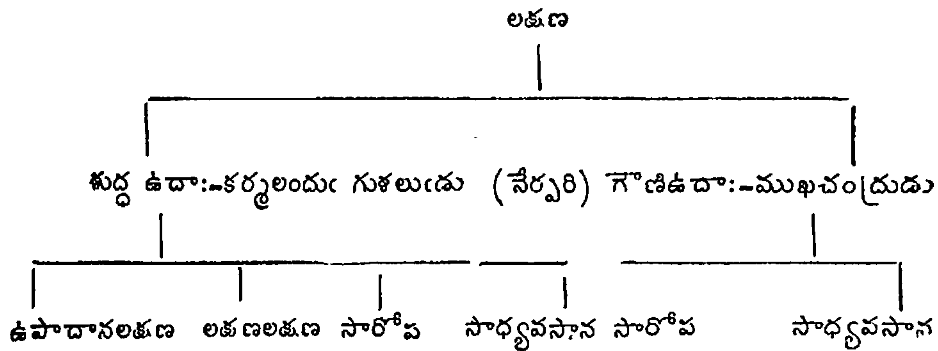
చిన వారని యర్థము. జహత్స్వార్థ అనఁగా తన యర్థమును విడచి అన్యార్థమును జెప్పునది యని వ్యుత్పత్తి. ఉదా:— మంచములు ఏడ్చుచున్నవి ఇట మంచములు అను తన యర్థమును విడచి మంచమందున్న నల్లులు అనునన్యార్థము వచ్చుచున్నది. కాన ఇది జహత్స్వార్థ అనఁబడును తన యర్థమును వీడక యన్యార్థమును జెప్పునది. అజహత్స్వార్థ ఉదా:— కత్తులు పోవుచున్నవి, ఇట కత్తులు అనునర్థమును వీడకయె కత్తులను ధరించినవారు అనెడి యన్యార్థమును గూడఁ జెప్పుచున్నది కాన ఇది అజహత్స్వార్థ అనఁబడును. అప్పయదీక్షితులు వృత్తివార్తికమున జహదజహల్లక్షణయని యింకొక రకమును గూడఁ జెప్పి దానికి గ్రామము తగులఁ బడెను, వనములు పూచెను. అని యుదాహరించెను, గ్రామము అనుదానికి కొన్ని యిండ్లు తగులఁబడక కొన్నితగులఁ బడెను అనునర్థము గలుగుటచేఁ గొన్ని విడువఁబడి కొన్ని విడువఁ బడక పోవుటచే జహదజహల్లక్షణ యయ్యెను.ఇట్లే వనములోనికొన్ని చెట్లుపూచి కొన్ని పూయలేదు అని యర్థము గలుగుచున్నది. ఎక్కువ భాగము తగులఁబడెను. ఎక్కువ చెట్లుపూచెను అనునర్థము స్ఫురించుచున్నది.

శుద్ధసారోప:—నేయి యాయువు.

శుద్ధసాధ్యవసాన:—ఇదియాయువె.

లక్షణలోఁ గలభేదములు ఆలంకారికులచే అనేకవిధములుగఁ జెప్పఁబడెను. అందలిముఖ్యమతభేదములు చూపఁబడును.

మమ్మటాచార్యమతము:—

ఇట్లు మమ్మటాచార్యునిచేఁ గావ్యప్రకాశమున లక్షణ సామాన్యముగ ఆఱు విధములుగ జెప్పఁబడెను. ఉక్తలో ఉపాదానలక్షణ:—కుంతములు ప్రవేశించుచున్నవి కుంతములు గలవారని యర్థము.

ఉద్ధరో లక్షణలక్షణ:—గంగయందు గొల్లపల్లె గలదు. గంగాపదమునకు లక్షణచే గంగాతీరము అర్థము' గంగాతీరమందు అని చెప్పినచో సరిపోవుచుండఁగా గంగయందు అని చెప్పుటచే గంగాతీరమును బట్టి మరల లక్షణచే శీతలత్వపావనత్వాదులు స్ఫురించుచున్నవి కాన లక్షణలక్షణ అనఁబడెను

ఉద్ధసారోప:—నేయి యాయువు,ఆయువును వృద్ధిపఱచు నది యర్థము'
ఉద్ధసాధ్యవసాన:—ఇది ఆయువె.

గౌణసారోప:—బాహీకుఁడు ఎద్దు. శాస్త్రాచారబహిర్భూతుఁడు బాహీకుఁడు. ఎద్దువంటి మొద్దుగుబాహీకుఁడు అని భావము.

"చేయుము' అనగాఁ బని చేయుము అని 'తీయుము' అనఁగా తలుపుతీయుము అనియర్థము అధ్యాహారము వలన సిద్ధించినట్లే దేవదత్తుఁడుబలిసి యున్నాఁడు పగలు తినుట లేదుఅనుచోటఁ గూడ రాత్రి తినుచున్నాఁడు అనునర్థము అధ్యాహారము వలన సిద్ధించుచున్నది కాన ఇట లక్షణకవకాశము లేదు అని మమ్మటుఁడు. దీనిని అర్థాపత్తికిఁ గొందఱు ఉదాహరించెదరు. అర్థము ఉపపన్నము కానపుడు అర్థాంతరమును గల్పించుట అర్థాపత్తి అనఁబడును.

కావ్యప్రదీపములో గోవిందుఁడు మమ్మటాచార్యుని మతమును అనుసరించి సామాన్యముగా లక్షణ ఆఱువిధములనియె చెప్పెను'

విశ్వనాథకవిరాజు మాత్రము లక్షణను వివరించి ఎనుబది రకములుగా విస్తరించిచెప్పెను, దాని వివరము ఈక్రిందచూపఁబడుచున్నది,

సాహిత్యదర్పణకారుఁడు విశ్వనాథునిమతమున లక్షణ:—

లక్షణ

రూఢి | ప్రయోజన

ఉపాదానలక్షణ లక్షణలక్షణ = అజహల్లక్షణ ఉపాదానలక్షణ లక్షణలక్షణ—జహల్లక్షణ

సారోప సాధ్యవసాన సారోప సాధ్యవసాన సారోప సాధ్యవసాన సారోపసాధ్యవ.

శుద్ధ గౌణి శు. గౌ. శు. గౌ. శు గౌ. శు గౌ. శు గౌ. శు. గౌ శు గౌ.

౧, ౨, ౩, ౪, ౫, ౬, ౭, ౮, ౯, ౧౦, ౧౧, ౧౨, ౧౩, ౧౪, ౧౫, ౧౬..

ప్రయోజనలక్షణలోని వ్యంగ్యము గూఢము అగూఢము అనుభేదములచే ఎనిమిదియు బదునాఱునగును, అవి మరల ధర్మగతము ధర్మిగతము అను రెండుభేదములచే ముప్పది రెండుభేదము లగును. అవి మరలపదగతము వాక్యగతము అనువానిని బట్టి యరువది నాలుగు భేదము లగును ఇట్లు రూఢిలోని పదునాఱును ప్రయోజనములోని యఱువదినాలుగును గలిసి మొత్తము ఎనుబది రకము లయినవి పండితరాయలు మమ్మటుఁడు సామాన్యముగఁ జెప్పిరి దర్పణకారుఁడు మాత్రము పదగతాది భేదములను వ్యంగ్యగతభేదములను విస్తరించి చెప్పె నని తెలియునది. వ్యంగ్యవిభాగములో మాత్రము మమ్మటాచార్యులు గూఢాఽగూఢాదిభేదములను చెప్పెను.

ఇందు ముఖ్యము లగుకొన్నిటి కుదాహరణములు చూపఁబడును.

౧ రూఢిలో సారోపోపాదానలక్షణ:—తెలుపు(గల) గుఱ్ఱము పరువెత్తుచున్నది.

౨ ,, ,, లక్షణలక్షణ:—కళింగము(లోని జనము) పోవుచున్నది.

౩ ,, సాధ్యవసానోపాదానలక్షణ:— తెలుపు పరు వెత్తుచున్నది.

౪ ,, ,, లక్షణలక్షణ:— కళింగము సాహసము గలది,

౬ ప్రయోజనగౌణి సారోపలక్షణ లక్షణ.- దాహీకుడు ఎద్దు వెళ్ళుచున్నాడు.

౭ " గౌణి సారోపోపాదానలక్షణ:—తైలము లివి హేమంతమున సుఖములు (తైలము లనగా తిలములవేగాక యితరమైన నూనెలు గూడ అర్థమె)

౮ " గౌణి సారోపలక్షణ;—రాజు గౌడేంద్రుని గంటకమును పెరికి వేయుచున్నాడు.

౯ " గౌణి సాధ్యవసానోపాదానలక్షణ:—తైలములు హేమంతమున సుఖములు

౧౦ " గౌణి సాధ్యవసానలక్షణలక్షణ:—రాజు కంటకమును బెరికి వేయుచున్నాడు. పైయుదాహరణములు రూఢియందుఁ జెప్పఁబడినవి. పదగతవాక్యగతోదాహరణములు ఊహింప నగును.

ఇంక ప్రయోజనలక్షణలోనివి యుదాహరణములు చూపఁబడును.

౧ ప్రయోజన సారోపోపాదాన లక్షణ:— ఈ భటగణములు కుంతలములు ప్రవేశించుచున్నవి.

౨ "సారోప లక్షణలక్షణ:—నేయి ఆయువు.

౩ "సాధ్యవసానోపాదానలక్షణ:— కుంతలములు ప్రవేశించుచున్నవి.

౪ " సాధ్యవసాన లక్షణలక్షణ:— గంగయందు గొల్లపల్లె గలదు.

౫ " గౌణి సారోపోపాదాన లక్షణ:—వీరు రాజకుమారులు. వెళ్ళుచున్నారు. ఇట అందఱు రాజకుమారులు గాకున్నను రాజకుమారు లెక్కువమంది వెళ్ళుచున్నా రని తెలుపును.

౬ " గౌణి సాధ్యవసానోపాదానలక్షణ:— రాజకుమారులు వెళ్ళుచున్నారు.

౭ " గౌణి సాధ్యవసానలక్షణ:— ఎద్దు ప్రేలు చున్నది.

గూఢత్వమునకుదా:— ఎక్కువగా ఉపకారముచేయఁ బడెను అందు చెప్పు నదేమున్నది.

అగూఢత్వమునకుదా:— కామినులయౌవనమదమె లలితముల నుపదేశించు చున్నది (ఆవిష్కరించుచున్నది తని లక్ష్యమగుచున్నది.)

ప్రయోజనము ధర్మియం దుండుట కుదా:— రాముఁడను అన్నిసహింతును. (ఎన్ని జరిగినా బ్రతికే యుంటిని అని ఆత్మ తిరస్కృతి)
„ ధర్మ మందుంటుట కుదా:— గంగయందుగొల్లపల్లెగలదు.

పదవృత్తి కుదా:— గంగయందు గొల్లపల్లె గలదు.
వాక్యవృత్తి కుదా:—ఎక్కువ ఉపకారము చేసితివిలే. చెప్పునదేమున్నది.

మిగిలిన యుదాహరణములు ఊహించుకొనవలెను.

లక్షణలోఁ గలయన్వయాది విశేషములు

అందు సారోపలక్షణలో 'ముఖము చంద్రుఁడు' అనుచోట ఉపమానముగ తెలుపు చంద్రాదిపదములు లక్షణచే చంద్రాదిసదృశములు అనునర్థమును బొంది అభేదసంసర్గము ద్వారా ముఖాదిశబ్దములచే సిద్ధించినముఖత్వాది విశిష్టము లైన ముఖాదులతో నన్వయించును. అపుడు చంద్రసదృశాభిన్నము ముఖము అని * శాబ్దబోధ కలుగును. సాదృశ్యరూప ధర్మలక్షణ యందైతే సాదృశ్యముతోఁ గూడ ముఖాదులకు - నామార్థములకు అభేదము కంటె నితర మైన సంసర్గముచేత విశేష్యవిశేషణ భావము అనుపపన్న మగుటవలన - అన్వయము కలుగదు. కాన ధర్మి లక్షణచే (సాదృశ్యము గల అని చెప్పు లక్షణచే) అభేదముగా అన్వయము నంగీకరింపఁగా బోధలో. విలక్షణతలేకపోవుటవలన 'చంద్రసదృశము ముఖము' అనెడి యుపమ కంటె 'ముఖము చంద్రుఁడు' అను రూపమునకు భేదమేమి. బోధ విలక్షణత మాత్రమును బట్టి వేఱుగా అలంకారమును జెప్పుట కుదురక పోవుటవలన సదృశ విశేషణ మైన చంద్రునియొక్క సంబంధమును బట్టియు అసంబంధమును బట్టియు బోధవిలక్షణత్వము ఉన్న దనరాదు. అట్లన్నచో చంద్రునివలె అనుచోట చంద్రసదృశము

* శాబ్దబోధ అనఁగా పదజ్ఞాన కారణకమైన వాక్యార్థ జ్ఞానము.

అనుమానించె వేఱుగా నింకొక యలంకార మున్నదని చెప్పవలసి వచ్చును— అన్నచో—

ఇచ్చట కొందఱు ఇట్లందురు—

“రూపకమునకు ఉపమకంటె స్వరూపసంవేదనాంశమును బట్టి విలక్షణత్వము లేకున్నను లక్షణకు ఫల మైన తాద్రూప్యసంవేదమును బట్టి· విలక్షణత్వము నిర్బాధము. తాద్రూప్య సంవేదన మనఁగా ఉపమేయము లైన ముఖాదులందు చంద్రాదిజ్ఞానము. మరియు శక్తి లక్షణలలో ఏదేనియొక యుపాయము లేకపోవుటవలనను భేదజ్ఞానముచే ప్రతిబంధమువలనను లక్షణాప్రయోజ్య మైన తత్సదృశబోధచేతఁ గూడ ఎట్లు తాద్రూప్యప్రత్యయము కలుగును భేదజ్ఞానము ప్రతిబంధకము గాని చో·చంద్రసదృశము ముఖము' అన్నచోటఁ గూడ తాద్రూప్యప్రసక్తి కలుగు నన్నచో - శ్లేషస్థలమందు వలె ఇక్కడఁ గూడ ఇంకొకశబ్దమును స్వీకరించుటచేత బైలుదేఱిన వ్యంజనయొక్క యుపాయమువలన వ్యంజనాసంబంధబోధలో - ‘చంద్రసదృశము ముఖము’ అను దానిలో ‘ముఖము చంద్రుఁడు గాఁడు’ అనునాశబుద్ధి ప్రతిబంధకము గాకపోవుట వలనను — తాద్రూప్య ప్రసక్తి కలుగు ననరాదు. మఱియైతే చంద్ర చంద్రసదృశములు ఏకపదముచేత స్వీకరింపఁబడుటవలన చంద్రసదృశ మైనదానియందు చంద్ర తాద్రూప్యప్రత్యయము ఏలాగో ఒకలాగైనను ముఖత్వవిశిష్ట ముఖమందు మాత్రము అట్లు చంద్రతాద్రూప్యప్రత్యయముకాదు. వదన మైన చంద్రుఁడు ఉండఁగా ఇంకొక శీతాంశువు విజృంభించుచున్నాఁడేమి, ఇత్యాదులందు ఉపమేయమందు ఉపమాన తాద్రూప్యజ్ఞానము అనుభవసిద్ధము గూడ. సత్యమే. చంద్రతాద్రూప్యములో సదృశాభేదబుద్ధిచే చంద్రాదితాద్రూప్యము సుబోధకమగుటచేత ఉపమేయమందు తాద్రూప్య ప్రత్యయము సిద్ధించుచున్నది.” అని.

మఱికొందఱైతే ‘ముఖచంద్రుఁడు’ అనుచోట ‘చంద్ర సదృశముఖము’ అని వాక్యార్థోపస్థితి కలుగుచున్నది. కాని అన్వయము మాత్రము ‘చంద్రునితో అభిన్న మైన ముఖము’ అని కలుగుచున్నది. అనఁగా ఇటువంటి చోట్ల అర్థోపస్థితియు శాబ్దబోధయు వేఱుగాఁ గలుగుచున్నవి. ప్రాచీనులు లక్షణాజ్ఞానమును శక్యసంబంధ ప్రకారక (చంద్రత్వభిన్నలక్ష్య విశేషక (ముఖ) బోధనుగూర్చి కారణముగా అంగీకరించుచున్నారు. కావున అక్కడ ‘చంద్రసదృశముతో అభిన్న మైన ముఖము అని యొక విధముగనే అర్థోపస్థితియు అన్వయబోధయు కావలయును. పదమువల్ల ఏరూపములో ఏ యర్థము ఉపస్థిత మగునో అర్థోపస్థితియు ఆ రూపములో ఆ యర్థము యొక్క యన్వయబోధయు సమానముగా నుండవలయునని వారిమతము. కాని యిట

అర్థోపస్థితియు శాబ్దబోధయు వేఱుగానున్నవే అన్నచో - చంద్రసదృశము అన్న చోట చంద్రపదమునందలి లక్షణాజ్ఞానము చంద్రాదిపదగత చంద్రత్వాది ప్రకారక లక్ష్యాన్వయబోధలో హేతువగుచున్నదనియు, 'ముఖచంద్రుఁడు, అన్నచోట చంద్ర సదృశముఖమును, అను నుపస్థితియును 'చంద్రాభిన్నముఖము, అను శాబ్దబోధయును సమానముగా నుండవలయు నను నియమమును అనుభవసాక్షికమైన వైలక్షణ్యము గల లాక్షణిక బోధకంటె నితరమైన చోటఁ బ్రవర్తించు ననియుఁ గల్పింపవలయును. కనుకనే అభేదాన్వయబోధలో 'గంగయందు గొల్లపల్లె, అనుచోట తటముగా ఉప స్థాపితమైన తటమునకు గంగారూపముగా అన్వయబోధయును తత్ప్రయోజ్యమైన శైత్యపావనత్వాది ప్రత్యయమును సరిపడుచున్నవి. చంద్రత్వ ప్రతీతిలేకుండ ముఖ మందుఁ జంద్రనియత విజాతీయాహ్లాదకత్వాది గుణములు గలిగిన బుద్ధిని ఉప పాదించుటకు శక్యముగాదు. ఇట్లు విజాతీయాహ్లాదకత్వ రూపభేదమేగాక ఉపమలో చంద్రసదృశము ముఖము అనియు, రూపకములో చంద్రాభిన్నము ముఖము, అని ప్రాథమిక స్వరూప ప్రతీతి కృతమైన భేదముకూడఁ గలుగును. తాద్రూప్య పదము చేత 'ధానియందుఁగల యసాధారణ గుణములు గలిగియుండుట యనియె ప్రాచీను లచేఁ జెప్పఁబడెను. ఈ విధముగ అంగీకరింపఁబడిన రూపకమందు బోధలోను ఫలములోను స్వరూపజ్ఞానకృతమైన భేదమును ఫలజ్ఞానకృతమైన భేదము ను ఉపమ కంటె రూపకమునకు స్పష్టమె, అనియు నందురు.

ఇంకఁగొందఱైతే 'భేదవిశిష్టమైన సాదృశ్యము ఉపమకుజీవము భేదవిశిష్టము గాని సాదృశ్యము గౌణసారోపలక్షణకు జీవము, అని భేదము స్ఫుటముగా నుండఁగా ఫలమునుబట్టి కలిగిన వైలక్షణ్యము వలకు వెదకుట యనవసరము. ఈ పక్షములో భేదగర్భసాదృశ్య ప్రతిపత్తివల్ల తాద్రూప్య ప్రతిపత్తి యెట్లు కలుగును అని పైనిగల యను పపత్తిని పరిహరించుటకు ఆయాసపడుటయు నవసరమేయును నింకొకసంగతి యనుకూలము, అనియు నందురు.

ఈ విధముగా ప్రాచీనుల యాశయములు మతభేదముగా వర్ణింపఁబడెను.

నవ్యులైతే ఇట్లు అందురు. ముఖము చంద్రుఁడు వాహీకుఁడు ఎద్దు,ఇత్యాదు లందు చంద్రాదులకు ముఖాదులతో లక్షణలేకుండఁగనే అభేదసంసర్గముచేతనె యన్వ యము సంభవించును. బాధనిశ్చయమునకు ప్రతిబంధకమైనవానిలో "శుక్తి రజతము గాదు" అనునపుడు "ఇదిరజతమె" అను నాహార్యజ్ఞానమువలె (బాధకాలీనేచ్ఛాజన్య భిన్నత్వమువలె) శబ్దాన్యత్వమును (శబ్దముకంటె నితరమైనది ప్రతిబంధకమగును అనుదానిని) నివేశింపఁదగును. కాన "ముఖము చంద్రుఁడుగాదు" ఇత్యాదిబాధ

యుండుటచేత బాధయెట్లు కలుగును" అని యనరాదు. కనుకనే "అత్యంతములేని విషయమునందైనను గూడ శబ్దము (శశశృంగమును చెమ్మ అను దానివలె) జ్ఞానమును కలిగించును" అను ప్రాచీనుల ప్రవాదము సరిపోవుచున్నది. యోగ్యతా జ్ఞానము లేకపోవుటవలన "నిప్పుచేతఁ దడుపుచున్నాఁడు" అనువాక్యమువలనను శాబ్దబోధ గలుగదు. 'ముఖము చంద్రుఁడు ఎద్దువాహీకుఁడు" ఇత్యాదులందైతే ఇష్ట చమత్కారమునకుఁ బ్రయోజకమైన జ్ఞానమునకు అధీనమైన యిచ్ఛయుండుట వలన ఆహార్య యోగ్యతాజ్ఞానము పూర్తిగాఁ గలదు కనుకనే శాబ్దబోధలో యోగ్యతాజ్ఞానము కారణము" అనుప్రాచీనోక్తి సరిపోవుచున్నది పోనీ ఆహార్యమేయైనను అభేదాన్వయ బోధకలుగుగాక దానిబుద్ధికి ప్రతిబంధకమైనదానిలో శాబ్దాన్యత్వనివేశనముఉండక పోవుఁగాక, శాబ్దబుద్ధిలో యోగ్యతాజ్ఞానమునకు కారణత్వమును గలుగకపోవుఁగాక ఆహార్యము ప్రాత్యక్షికమే యను నిశ్చయమును కలుగకపోవుఁగాక. "ముఖము చంద్రుఁడు" ఇత్యాదులందు పరుల కభిమతమైన సాక్షేపలక్షణోదాహరణములో వాచ్యార్థములకే అభేదాన్వయము అంగీకరింప వలయునుగాని వాచ్యలక్ష్యార్థములకు అభేదాన్వయమును అంగీకరింపరాదు. అటుగానిచో "లక్ష్మి రాజనారాయణుఁడవగు నిన్నుఁ జేరుచున్నది" "మంజుమంజీరశింజిత మనోహరమైన యంబికా పాదాబ్జము నాకు విజయముకూర్చుఁగాక" ఇత్యాదులందు క్రమముగా ఉపమిత విశేషణ సమానముల కధీనమైన యుపమారూపకములందు రూపకోపమలను నిర్ణయించు లక్ష్మీకర్తృక గమన మంజు మంజీర శింజిత మనోహరత్వముల యను పపత్తి ప్రాచీనులచే అక్కడ నిబద్ధమైనది - విరుద్ధమగును ఏలయన మొదటిదానిలో ఉపమనువలె రూపకమును గూడ స్వీకరించుటలో బాధసమమగుటచేత తన్నిర్ణాయకత్వము అసంగతము. రెండవదానిలో రూపకమును స్వీకరించుటలో బాధకము లేకపోవుటచేత ముఖచంద్రాదులందు సమాసములో ఇదివఱకుఁ జెప్పిన ప్రకారము లక్షణ లేకుండనే బోధయుపపన్నము కావచ్చును కాని వ్యస్తములో మాత్రము లక్షణకు బాధకములేదు' అనరాదు అట్లన్నచో 'కరుణన్ సుధచేఁ దడపుము, హరి తాపముచేత మూర్ఛనందినననున్నన్" ఇత్యాదులలో వ్యస్తములో బోధ అనుపపన్నముకావలసివచ్చును. ఉత్ప్రేక్షాదులకంటె నితరమైన యతిశయోక్తి యపహ్నవములోనగు వానియందువలె ఆహార్యజ్ఞానముచేత నుపపత్తి కలుగుటలో లక్షణయందు బీజములేకుండుటవలనను అనుభవ విరుద్ధమగుటవలనను లక్షణచే "తడుపుట" అను దానికిఁగూడ లక్ష్యార్థము చెప్పుట అనుపపన్నముకాదు అని అనరాదు. మఱియును ఉపమానవాచకములైన చంద్రాదిపదములకు రూపకములో ఉపమానసదృశములందు లక్షణ" అని ప్రాచీనుల సమయముగదా. అక్కడ సదృశనియామక ధర్మము

సాదృశ్యము. అది సమానధర్మరూపమైనది. అదియును లక్ష్యాంశలో సుందరత్వాది రూపముగా ప్రతీయమానమగుట విశేషరూపముగానా? లేక సామాన్యరూపముగానా? సుందరమైన ముఖము చంద్రుఁడు ఇత్యాదులలో ముఖచంద్రుఁడు అన్ననే చంద్ర సమానసుందర ముఖము అని యర్థము కలుగుచుండుటచేత పునరుక్తి ఆపన్నమగు చున్నది. కాన విశేషరూపముగా అన్నది సరిపోదు. అనుభవవిరుద్ధమగుట వలన ఇటువంటి యుపాత్తధర్మములుగల రూపకమందు తద్ధర్మాతిరిక్తమైన ధర్మము లక్ష్యతానియామక ధర్మముగల సాదృశ్యము అనియు నేరాదు.

1 కం. * అనయంబ జక్ష వ్రజములఁ
బొనరుచు నెప్పుడు సరోగభూయిష్ఠములై
మనుజుల తనువులు జగతిన్
వనజములగు; సంశయంబు వలదు దీనన్

ఇత్యాదులందు శ్లేషమూలకాభేదాధ్యవసిత ధర్మమువేఱుంక ధర్మాంతరమను అన్నివిధముల స్ఫురింపకపోవుట వలనను సాదృశ్యము శబ్దోపాత్తమగుటచేత ఉప మానత్వము ఆపన్నము కావలసియుండుట వలనను సామాన్యరూపముగానా అన్నదియు పోవలసివచ్చును. అపుడు "ఆననము నళిన పక్షము" ఇత్యాదులందు సాదృశ్యము లేక

మఱియు:—

* మ. సరసోన్నతమానసహంసః వైరికమలాసంకోచదీప్తద్యుతిః
స్థిరదుర్గాహారజేందుశేఖరః సముత్సిక్తహార వైశ్వానరా;
వరసత్వ్రజయాదిదక్ష విజయప్రాగ్భవభీమా; మహే
శ్వర; బ్రాహ్మణబంగునేంద్రు హూరు క్షితిరాజా; రాజ్యమీవేలుమీ

1 * అక్షవ్రజములు = ఇంద్రియసమూహములు, పద్మాక్ష సమూహములును, సరోగము లు = రోగ సహితములను సరోగతములను. వనజములు = పద్మసమములు అని లతులచేత.

* సరసుల, ఉన్ = ఉత్తమమైన మానస మను మానసమందు హంసరూపా; కమలాసంకోచ = లక్ష్మీసంకోచ మను, కమలముల సంకోచమునకు, అసంకోచ మును = వికాసమును గలిగించుటలో దీప్తద్యుతీ; = సూర్యరూపా; దుర్గము

[మిగత 55వ పేజీలో]

ఇందు రాజునందు హంససూర్యత్వాదులు ఆరోపింపఁబడినవి. ఇత్యాది శ్లిష్టపరంపరిత రూపకములందు శ్లేషనిష్పత్తిలో శ్లేషమూల కాభేదాధ్యవసానము చేత మానసహంసపూర్వరూపమందు భూపహంసాదులకు సాదృశ్యము సిద్ధింపఁగా సదృశలక్షణామూలమైన భూపతియందు హంసాది రూపకములు సిద్ధించుచున్నవి. అవి సిద్ధింపఁగా సరోమనోరూపార్థద్వయాభిధాన రూపముగల శ్లేషకు నిష్పత్తి యని పరస్పరాశ్రయదోషము. రూపకము స్ఫురింపకపోఁగా సరోరూపమైన యర్థములో మానస శబ్దమునకు తాత్పర్యమును దెలుపుట కేదైన ప్రమాణము అవతరింపదుగదా. రూపకము స్ఫురించనపుడైతే రూపక ఘటక సాదృశ్యము ఇంకొక విధముగా సిద్ధింపదుగాన ఆ ప్రమాణముచే అర్థద్వయాభేదబోధ ఫలకమైన తదుభయ ప్రతిపాదకమైన శ్లేషకు స్ఫురణ కలుగుచున్నది. కనుక నామార్థములకు అభేదాన్వయ సంబంధమే రూపక స్థలములో రమణీయము. సదృశలక్షణకు ఫలము రూపకమందు ఉపమానతాద్రూప్యజ్ఞానమె అన్నది గూడ హృదయంగమముగాదు. 'తత్సదృశము' అని శబ్దమువలన సాదృశ్య జ్ఞానము కలుగుచున్నను చంద్రసదృశము అన్నచోట తాద్రూప్యజ్ఞానము కలుగవలసి వచ్చును గనుక" అని. నవ్యులు అందురు.

ఇక్కడఁ బరిశీలింపవలసి యున్నది—

నామార్థములకు అభేదముగా అన్వయబోధచేతనే సరిపోవుచున్నపుడు రూపకమందు లక్షణ లేదు. అని చెప్పఁబడుదానిలో—చమత్కారియైన సాధారణ ధర్మము ఉపస్థితము కానపుడు ఉపమాలంకారమునకువలె రూపకాలమునకుఁ గూడ నిష్పత్తిగాని చమత్కారముగాని లేదనుట-సకలహృదయసిద్ధము. అట్లుగానిచో "భారతము నాకమండలము" 'నగరము విధుమండలము' ఇత్యాదివాక్యములను విన్నవెంటనే ప్రకటముగాని రూపకజ్ఞానము * 'సుపర్వాలంకృత సకలకళాది శబ్దములను (= దేవాలంకృతత్వము ఆదినభాదిపర్వసహితము పండితాలంకృతత్వను. సకలకళాత్వము

[54 వ పేజీ తరువాయి]

ఆహరణ మనెడి· దుర్గా = పార్వతిని. ఆహరణ = గ్రహించుటలో, ఇందుశేఖరా! సమిత్తులు = యుద్ధములు. అనెడిసమిధలను స్వీకరించుటలో, వైశ్వానరా = అగ్నిరూపా! సత్యమందు ప్రణయము = ప్రీతియనెడి. సతీ = సతీదేవియొక్క అప్రణయము అప్రీతి, మొదలగువానిలో దక్ష! = దక్షప్రజాపతిరూపా! విజయ = శత్రువిజయమనెడి. విజయ = అర్జునునికి· ప్రాగ్భవ = ముందు జన్మించిన· భీమా = భీమసేనరూపా! మహేశ్వర! రాజా! నీవు బ్రహ్మశతవత్సరములు రాజ్యమేలుమని యర్థము.

కళ = కౌశలమును, కళ సహితము) సాధారణధర్మము విన్న మీఁదటనే అందఱకు ప్రకటనమగుచున్నది. ఇట్లే ముఖచంద్రుఁడు ఇత్యాది ప్రసిద్ధోదాహరణములందును. ప్రసిద్ధోదాహరణములో సాధారణ ధర్మము ప్రసిద్ధమగుటచే నియమమువలన స్వబోధకశ్రుతిని అపేక్షింపదు. అప్రసిద్ధోదాహరణములో నైతే అప్రసిద్ధమగుటచేత నియమముగా స్వబోధక శ్రుతిని అపేక్షించును, ఇది యిందుఁగల విశేషము. ఇట్లుండఁగా సాధారణధర్మవత్త్వరూపమైన సాధర్మ్యము రూపకమధ్యను ప్రవేశింపనిచో అప్పుడు ధర్మవిశేషము ఉపస్థితముగాని స్థితిలో ఎట్లని రూపకముగాఁ బర్యవసింపదు. చమత్కారమునుగాని ఎందుకుఁగలిగింపదు. ఉపమానోపమేయములందు అనన్యాపేక్షయే పర్యవసానముగాఁగల యాహార్యమైన యభేదబుద్ధికే స్వాతంత్ర్యము సామ్రాజ్యము గలదు గనుక.

ఇక్కడ నాగేశుఁడిట్లు చెప్పెను. "ఇక్కడ లక్షణ యుండకపోవుఁగాక. నామార్థములకు అభేదాన్వయమె గలుగుఁగాక. సాదృశ్యజ్ఞానము ఉత్తేజకముగాన బాధజ్ఞానము ప్రతి బంధకముగాదు. సాధారణ ధర్మమును స్వీకరింపనపుడు ఏకసంబంధి జ్ఞానమువల్ల అపరసంబంధి స్మరణకలుగును. సాధారణ ధర్మ స్మరణ జ్ఞాన విశేష సహకారముచేత శబ్దమువల్ల అభేదజ్ఞానము — శంఖమందు పీతత్వాభావనిశ్చయములో కాచకామలాది నేత్ర దోషముచేత తత్పీతత్వ ప్రత్యక్షమువలె—కలుగును. రూపకములో ఆహార్యబుద్ధి అను ప్రాచీన వ్యవహారములో బాధబుద్ధికాలికత్వమాత్రమందు ఆహార్యపదము లాక్షణికము. 'వలె' మొదలగు వానిని ఉపయోగించినపుడు మాత్రము దానితో భేదగర్భ సాదృశ్యమునే ఉపస్థాపించుటవలన అభేదప్రతీతికలుగునని నాకుఁదోఁచుచున్నది. అని"

ఆహార్యపదార్థద్వయాభేదబుద్ధిలోఁగాని తచ్చమత్కారములోఁగాని సాధారణ ధర్మజ్ఞానము ప్రయోజకమని చెప్ప శక్యముగాదు.

ఏలయనఁగా

గీ అగ్నిహోత్ర మనుష్ఠమై మయినయెడల
జల మశీతమె యెందును నలరునెడల
దృఢమయిన వ్రతమఁగలిగి యొసఁగు రాముఁ
డవు డసత్య వాక్యుండయి యగునటందు"

ఇత్యాదులందు సాధారణధర్మము తోఁచక పోయినను అగ్న్యాదులకు అనుష్ఠత్వాదులకు అభేదజ్ఞానము అనుష్ఠాభిన్నము వహ్ని. అశీతాభిన్నము జలము అని

కలుగుచున్నది. ఇటువంటి విశేషము గప్పింపుటకుఁ బ్రమాణము లేక పోవుటవలనను, సాధారణ ధర్మము ఉపస్థితము గానపుడుగూడఁ ముఖము చంద్రుఁడైనచో అపుడు ఆ ముఖము భ్రామియం దున్నది గాక పోవును, ఇత్యాదు లందు తాదృశ ప్రతీతి (చంద్రముఖము లనురూపకముండుటచేత అభేదప్రతీతి) వలనను "ఉపమానోపమేయస్థలము లందే యీ క్రొత్తవిశేషము (లక్షణాసౌకర్యము) అని చెప్పరాదు.

రూపక ప్రక్రియలో ఉపమానాభేద విషయములేనపుడు (నామార్థములకు అభేదాన్వయ మనుసరణిని అంగీకరింప నపుడు) సింహముతో నీ రాజు సదృశుఁడుగాఁడు కాని సింహమే' ఇత్యాదులందు నిషేధ్యమునకు సింహము రాజు అను శబ్దమునకు అసంగతి కలుగును. అన్నచో—త్వరలో నిపుడే ప్రాచీన మతద్వయమునందును రూపకములో తాద్రూప్య ప్రతిపత్తిని స్వీకరించుటను గూర్చి ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది.

మఱి ప్రాచీనమతములో—విధేయకోటిలో 'రాజు సింహము' అనుదానిలో సాదృశ్యముగూడఁ బ్రవేశించుటచే తాద్రూప్య ప్రతిపత్తిని అంగీకరించినను తన్నిషేధానుపపత్తి యుండనే యున్నది అన్నచో—భేద ఘటిత సాదృశ్యరూప మైన యుపమయే నిషేధింపఁ దగియున్నదగుట వలనను తిరోభూతభేదముగల సాదృశ్యరూపమైన రూపకము, విధేయ మగుటవలనను అనుపపత్తిలేదు.

"రూపకములో లక్షణనుఅంగీకరించినపుడు లక్ష్మి రాజనారాయణుఁడవగునిన్నుఁ జేరుచున్నది' 'అంబికా పాదాబ్జము విజయము కూర్చుఁగాక' ఇత్యాది స్థలములలో ఉపమారూపకములు బాధకములగుటచేతను రూపకోపమలు నిర్ణాయకము లగుటచేతను, ప్రాచీనులు చెప్పిన — లక్ష్మీకర్తృ కాగమన మంజుమంజీర శింజితముల యనుపపత్తి విరుద్ధ మగును", ఇత్యాదికముగ ఏదియైతే పూర్వము చెప్పఁబడెనో. అదియుఁగూడదు. ఏలయనఁగా, రూపకమందు ఉపమానత్వ నియామకరూపముగా తత్సదృశజ్ఞానము ఉపపాదింపఁ బడుటచేత 'రాజనారాయణుఁడ వగు నిన్ను' ఇత్యాదులందు విశేషణ సమా సాయత్త మైన (మయూరవ్యంసక సమాసాయత్తమైన) రూపకమును స్వీకరించినపుడు ప్రధాన భూతోత్తర పదార్థమైన నారాయణ సదృశుఁడును నారాయణుఁడుగానే ప్రతీతమగుటవలన లక్ష్మీకర్తృ కాగమన కర్మత్వమునకు అనుపపత్తి లేదు. ఉపమను ఉపమిత సమాసాయత్తమైన (ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాఽప్రయోగే అను సమా సాయత్తమైన) దానిని స్వీకరించి నపుడైతే ప్రధాన భూతోత్తర పదార్థమైన రాజునకు రాజురూపముగానే ప్రత్యయము గలుగుటవలన తాదృశ కర్మత్వము అనుప

పన్నమగు చున్నది. 'పాదాంబుజము' ఇత్యాదులందును రూపకమును స్వీకరించి నపుడు ప్రధాని భూతోత్తర పదార్థమైన అంబుజ సదృశమునకు అంబుజత్వ రూపముగా ప్రతీతియగుటవలన 'మంజు మంజీర శింజిత మనోహరత్వము' అనుపపన్నమగుచున్నది. "ఉపమిత సమాసాయత్తమైన యుపమయందైతే పాదత్వరూపముగానే ప్రతీతమైన ప్రధానపాదముయొక్క మంజీర శింజిత మనోహరతకు అనుపపత్తిలేదు. కాన ఏ దోషమును లేదు. ఉపమితసమాసమందు పూర్వపదార్థోపమేయమునకు ఉపమేయతా నిర్ణాయక ధర్మరూపముగానే ప్రతీతి కలుగుననుట యుక్తముగాదు. ఏలయన 'వక్రమైన చంద్రునియందు' అని యిదివఱలోఁ జెప్పిన రూపకమందువలె ఉపమాన తాద్రూప్యము గలయభేదబుద్ధిచేత తత్తాద్రూప్యమును *ఇక్కడఁగూడ గ్రహించుట శక్యమగుటవలన 'లక్షణను స్వీకరించుట తుల్యమగుటవలన" అని యన రాదు' ఉపమిత సమాసమందు భేదఘటిత సాదృశ్యము లక్ష్యకోటిలోఁ ప్రవేశించుట చేతఁ గలుగు వైలక్షణ్యము ముందు చెప్పఁబడును.

శంక:— * పాదమునకు పాదత్వరూపముగానే ప్రతీతియగుననుట యుక్తముగాదు. వక్త్రమైన చందురుఁడుండఁగా ఎందువల్ల ఇంకొక శీతాంశువు విజృంభించు చున్నాఁడు' అనుచో చంద్ర సదృశునికి చంద్రునికిని ఏకపదోపస్థాప్యత్వ రూపముగా అభేదాధ్యవసాయము చేత తాద్రూప్యము (అభేదము) కలుగును కనుక చంద్రతాద్రూప్యము చంద్ర సదృశునితోఁ గూడ అభేదమువలన (నామార్థములకు) ముఖమునకును చంద్రత్వము కలుగునని నాచే పూర్వము సాధింపఁబడినది. దాని ననుసరించి అంబుజ సదృశమునకు పాదముతోఁ గూడ అభేదాధ్యవసాయమువల్ల పాదమునందును అంబుజసాదృశ్యము సిద్ధించును. రూపకమందైతు (సదృశ) లక్షణ స్వీకరింపవలెనో అట్లే ఉపమిత సమాసమందును లక్షణను స్వీకరింపవలయును. ఏలయన, పురుషవ్యాఘ్రము'డు' ఇత్యాదులందు 'వలె' శబ్దము లేక పోవుటచేత ఆ యర్థమును గలిగించుటకై వ్యాఘ్రపాద మునకు వ్యాఘ్రసదృశమందు లక్షణ అనివైయాకరణు లంగీకరించిరి కనుక అట్లుకాఁగా అంబుజతాద్రూప్య ప్రత్యయము కలుగఁగా పాదమందు నూపుర సంబంధముయొక్క అనుపపత్తి ఉపమిత సమాసమందును అట్లేయున్నది. అని శంక.

సమాధానము :— ఉపమిత సమాసమందు భేదఘటిత సాదృశ్యము లక్ష్యకోటి యందు ప్రవేశించినది. విశేషణ సమాసమందైతే సాదృశ్యము భేదాఘటితము అని లక్షణ రెండుచోట్ల సమానమైనను ఉపమయందు రూపకమందును భేదఘటితత్వాభేదఘటితత్వములనుబట్టి భేదము కలుగును. కనుక భేదఘటిత సాదృశ్య ప్రత్యయముచేత ఉపమితసమాసములో అంబుజ తాద్రూప్య ప్రతీతిలేదు. అని సమాధానము.

"సాదృశ్యమును శబ్దముచేత ఉపాదానము చేయుటవలన ఉపమ ఆపన్నమగును" అని చెప్పినచో, గుణరూప ఏలయనఁగా భేదావిశిష్టసాదృశ్య సహితము రూపకమందు లక్ష్యమగుటవలన ఉపమావ్యవహారమె ప్రసక్తమగుటలేదు ఏలయనఁగా 'ఉపమానోపమేయములకు భేద మున్నపుడు సాదృశ్యము ఉపమ' అని వారి సిద్ధాంతముగదా. 'పురుష వ్యాఘ్రము' అనెడి యుపమితసమాసమందు భేదమిశ్రిత సాదృశ్యము 'ముఖము చంద్రుఁడు' అనురూపకములో అభేదఘటిత సాదృశ్యము ఉండును. ఈ యుభయ విధమైన సాదృశ్యము లక్షణచే బోధింపఁబడును.

మఱి భేదఘటిత సాదృశ్యముగల ముఖాదులందు లక్షణచే 'ముఖము చంద్రుఁడు' అనివక్త చేతనెక్కడఁ బ్రయోగింపఁబడెనో అక్కడ తాద్రూప్య ప్రతిపత్తిని అంగీకరించినను సాదృశ్యము భేదఘటితమగుటచే ఉపమాలంకృతి యుండనే యుండు నన్నచో అపుడు భేదఘటిత సాదృశ్యమును ప్రతిపాదింపఁగోరినకాలములో లక్షణచే తద్విశేషమందు లాక్షణికప్రయోగము విరుద్ధమగును. తాద్రూప్యమును బ్రతిపాదింపఁ దలఁచినపుడు ఆలక్షణ ప్రవర్తించును. ప్రయోజనములేకుండ రూఢికి వ్యతిరిక్తమైన లక్షణచే అర్థమును ఆర్యులు ప్రతిపాదింపరుగదా. భేద తాద్రూప్యములు (భేదాఽభేదములు) విప్రతిషిద్ధములు గాన ఒకేసారిగాఁ దెలిసికొనువారి బుద్ధికెక్కుట యసంభవముగూడ.

మఱి యుపమిత సమాసమందు 'పురుష వ్యాఘ్రము' ఇత్యాదులందు ఉత్తర పదమునకు వ్యాఘ్రసదృశమందు లక్షణయె యంగీకరింపఁ దగినది. అట్లు అంగీకరింపనిచో సాదృశ్య బోధకము లేకపోవుటచేత సమాసమందు సాదృశ్యజ్ఞానము కలుగక పోవును. పురుషవ్యాఘ్రము అను సమాసములో వలెశబ్దసంబంధము లేక పోవుటచే 'వ్యాఘ్రము వలె' అన్నచోట వలెశబ్దము సాదృశ్యమును బోధించునని యనరాదు. అక్కడ సమాసములో వలె శబ్ద సంబంధమున్నదన్నచో అది యున్నచో ఆ వలె శబ్దమును నివర్తింపఁ జేయు శాస్త్రము లేదుగదా! "పురుషుఁడు వ్యాఘ్రము వలె' అను విగ్రహవాక్య గతమున 'వలె' శబ్దమైతే ఆ వలె శబ్దమున్న వాక్యమునకు ఉపమను ప్రతిపాదింపఁ గలుగును కాని పురుషవ్యాఘ్రము అను సమాసవాక్యములో ఉపమను ప్రతిపాదింపదు. పురుషుఁడు వ్యాఘ్రమువలె' అను వాక్యముద్వారా పురుష వ్యాఘ్రము అను సమాస వాక్యమునకు వివరణము అనుపపన్నముగూడ, వివరింపఁ దగిన వాక్యములోని శబ్దములచే ప్రతిపాదింపఁదగిన యర్థమును వివరించుట యుక్తము గాదుగదా! సరే ఇట్లు లక్షణయె యంగీకరింపఁ దగియుండుటచేత దానికిఁ బ్రయోజనమైన తాద్రూప్యజ్ఞానము ఉన్ననుగూడ ఎట్లుప్రాచీనులచేత ఉపమ ద్విలుప్త (సామాన్య ధర్మ వాచకములలుప్త)గా చెప్పఁబడెనన్నచో—

ఈ విషయముగూర్చి చెప్పఁబడుచున్నది—

ఉపమిత సమాసమునకు భేదఘటితోపమాన సాదృశ్య విశిష్టోప మేయమందు విశిష్టశక్తివలనఁగాని (సమానసఘటకీ భూతమైన యుపమానశబ్దమునకు భేదఘటిత సాదృశ్య విశిష్టమందు సముదాయశక్తినిగాని) ఉపమితసమాసఘటిత వ్యాఘ్రశబ్దమునకు భేదఘటిత సాదృశ్యయుక్తమైన నిరూఢ (ప్రయోజనానుసంధాన రహిత) లక్షణను గాని స్వీకరించుటవలన తాద్రూప్య ప్రతిపత్తికి సంబంధమె లేదుగాన దోషము లేదు, కాన ద్విలుప్తాత్వ విరోధము ప్రసక్తముగాదు. శక్తిని స్వీకరించినపుడు లక్షణయెలేదు నిరూఢ లక్షణను స్వీకరించినపుడు లక్షణ నిరూఢమగుట వలన తాద్రూప్య ప్రతిపత్తికి సంబంధములేదు. కాన ద్విలుప్తాత్వ విరోధము పట్టదు. వలె మొదలైన నిపాతములు ద్యోతకములుగాని వాచకములుగావు అను వారి మతమున 'ముఖము చంద్రునివలె' ఇత్యాదులందును వాచకలుప్తోపమ యందును ఈ పద్ధతియె యనుసరింపఁదగును. ఉపమానమైన వ్యాఘ్రాదులకు సాదృశ్యవాచకత్వమును స్వీకరించినపుడు పురుషవ్యాఘ్రము ఇత్యాదులలో వాచకలోపము ఎట్లు ప్రసక్తమగునని శంక. ఉపమానా ద్యవిశిష్టమైన దానికి సాదృశ్యవాచకమైన వలె మొదలగునవి శూన్యమగుట వాచకలోపమని చెప్పఁదగును. ఉపమానముచేత సాదృశ్యప్రతీతి కలుగుచున్నను సాదృశ్యవాచకమున్నట్లు అంగీకరింపఁబడదు. అందుకై వలె మొదలైనవానికి వేఱుగా ప్రయోగము అపేక్షితము ప్రకృతములో వలె మొదలగునవి లేవుగాన ద్విలుప్తయగునుగాన దోషములేదని తెలియునది. వాచకలోపమైతే ఉపమానాద్యవిశిష్టసాదృశ్యమునుగాని తద్విశిష్టమునుగాని దెలుపు శబ్దము లేక పోవుటచే ద్విలుప్తాత్వము ఉపపాదింపఁదగును.

'సరసోన్మానసహంస!' అనుచోటఁ జెప్పఁబడిన దోషము రూపక ప్రకరణములో పరిహరింపఁ బడఁగలదు

'తత్సదృశము' అని శబ్దజన్యబోధ కలిగిన తరువాతఁగూడ తాద్రూప్యప్రతీతి జ్ఞానము ఆపన్నమగుటవలన "రూపకములో సదృశలక్షణకు ఫలము తాద్రూప్య జ్ఞానమె అనుట యుక్తముగాదు'' అని చెప్పఁబడినదియు సరికాదు. 'తత్సదృశము'' అనుచోట లక్షణ లేకపోవుటచే తాద్రూప్యజ్ఞానమును ఆపాదించుట వీలులేదుగదా! తాద్రూప్య జ్ఞానమె లక్షణకు ఫలమని ప్రాచీనుల సమయము. మహాభాష్యాది గ్రంథములును 'రూపకములో లక్షణను అంగీకరింపఁదగును' అను విషయములో అనుకూలములుగూడ. ఆ భాష్యములో నిట్లు చెప్పఁబడెను. "భిన్నవస్తువులకు అభేదము లేదుగాన 'దానియందు అది' అన్నది యెట్లు కలుగును. తాద్రూప్యము నాలుగు విధ

ములుగా ఆరోపింపఁబడుచున్నది. కాని ముఖ్యముగా మాత్రముగాదు. ౧ తాత్స్థ్యము వల్ల ౨ తాద్ధర్మ్యమువల్ల ౩ తత్సామీప్యమువల్ల ౪ తత్సాహచర్యమువల్ల" అని. తాత్స్థ్యమునకుదా :— మంచములు నవ్వుచున్నవి. మంచమునందున్నవారని యర్థము తాద్ధర్మ్యమునకుదా :— జటిబ్రహ్మదత్తుఁడు. బ్రహ్మదత్తుని యందే ధర్మములు = కౌర్యములున్నవో అవి జటియందును ఆరోపింపఁబడుచున్నవి. తత్సామీప్యమునకుదా:— గంగయందు గొల్లపల్లెగలదు. తత్సాహచర్యమునకుదా :— కుంతములను ప్రవేశ పెట్టుము'' అని.

నవ్యమతమందైతే అవి వ్యాకులము కావలసివచ్చును. నవ్యమతమందు అభేదాన్వయ బోధయె కలుగును.

సాధ్యవసానలక్షణ యందును చంద్రపంక్తి భాసిల్లుచున్నది. త్యాదులందు చంద్రాదిపదములచేత లక్షణచే ఉపస్థాపితమైన ముఖాదులకును చంద్రత్వాది రూపముగా లక్షణాజ్ఞానమహిమవలన శాబ్దబోధకలుగునని యొకరు.

లక్షణచేత చంద్రాదులందు ముఖత్వరూపముగా ముఖాదులకు శాబ్దబోధకలుగఁగా చంద్రతుల్య ముఖబోధకై 'చంద్రముఖము' అని పదద్వయమును ప్రయోగింపక కేవల చంద్రశబ్దమునే స్వీకరించుటచేత ప్రాదుర్భవించిన వ్యంజనచేత చంద్రత్వరూప బోధయని యన్యులు.

ఈ పై రెండుమతములందును ముఖాదులందు చంద్రత్వాది భానసామగ్రిచేత ముఖాదుల స్వధర్మ భావమునివారింప బడదు. ఇట్లును ఒకే ధర్మియందు చంద్రత్వాదులకును ముఖత్వాదులకును సాక్షాత్తుగా భానమె సారోపలక్షణకంటె ఈ సాధ్యవసాన లక్షణకుఁ గల భేదము.

మఱికొందఱైతే ఈ విరుద్ధ భావసామగ్రిచేత స్వధర్మభానము నివారింపఁబడుచునేయుండును. రజతత్వభానసామగ్రిచేత శుక్తిత్వము భాసించుటలేదుగదా' అని యందురు.

ఈ మతములో ముఖత్వమఱిదు సాధారణ ధర్మరూపమైన యాహ్లాదకత్వాదులె దీనికి సారోప లక్షణనుండి భేదమును గలిగించునవి. సారోపయందు ముఖమందు ఆహార్యకత్వప్రతీతి గలుగును.

ఆలోచింపఁగా సాధ్యపసానలో ముఖత్వాద్యుపమేయ ధర్మభానమును గుఱించి సహృదయ హృదయ ప్రమాణమున్నచో అపుడు దాని నివారణకై కారణ కల్పనము అనుచితమే. శుక్తిరజత భానస్థలములోనైతే శుక్తి భానము గలిగినచో నెదుటనున్న వస్తువునందు రజతత్వభానము అన్నివిధముల విరుద్ధమె. అందువల్ల శుక్తి రజతముగా భాసించినపుడు శుక్తిత్వభానమును వారించుట ఆవశ్యకమె. అనఁగా యథార్థమునకు అక్కడ ఉన్నది శుక్తియే అయినను అది భ్రాంతునికి రజతముగా భాసించుచున్నది. కాన అట్లు శుక్తి రజతముగా భాసించుటకు శుక్తిత్వభానమును భ్రాంతుఁడు వారించి యిది రజతమెగాని శుక్తిగాదు. అని శుక్తిత్వభానములోని. కారణములను వారించుట యవసరముగదా. చంద్రుఁడు అట్లు భాసించుట అనుభవసిద్ధముగాని ఇక్కడనో అట్లు భేదించువదిగాదు.

ఇంక సహృదయ హృదయము ముఖత్వాది భానములో ప్రమాణముగావిచో అపుడు తద్వారణకై కారణత్వకల్పనము ఉచితయే యగును.

ఇ ది

ల క్ష ణ

వ్యంజన

సూ.— అభిధాలక్షణలు తమయర్థమును బోధించి విరమింపఁగ అన్యార్థమును తోఁపింపఁజేయుశక్తి వ్యంజన.

'చంద్రమండల ముదయించె, సూర్యుఁడస్త్రాద్రి వ్రాలె, ఇత్యాదివాక్యములకు ప్రస్తుతమగు సంధ్యోపాసనాదులను అప్రస్తుతమగు యుద్ధ సమాప్త్యాదులను దోఁపింపఁజేయుశక్తిని వ్యంజనయందురు. ఈ శక్తిచే సిద్ధించెడియర్థము వ్యంగ్యము. దీనిని బోధించు శబ్దము వ్యంజకము. ఈ వ్యంగ్యార్థమునె ధ్వనియందురు. ఇది యభిధాలక్షణ మూలాది భేదములనుబట్టి బహువిధములుగలది. దీనివివరము ధ్వని ప్రకరణములో విస్తరించి చెప్పఁబడును

సూ:— నానార్థములుగల శబ్దముయొక్క వాచకత్వము సంయోగాదులచే నియమింపఁ బడఁగా ఆవాచ్యార్థముయొక్క బుద్ధిని గలిగించునది వ్యంజనయె.

వివ :— దీనిని అభిధామూలవ్యంజన అందురు.

ఇక్కడఁ గొందఱిట్లు చెప్పుదురు—

"నానార్థములుగల శబ్దమునకు సర్వార్థములందు సంకేతమును గ్రహించుట తుల్యము గాన విన్నమాత్రనే ఆశబ్దమందు అన్నియర్థములు ఉపస్థితముకాఁగా ఈశబ్దమునకు ఏ యర్థమందు తాత్పర్యము కలుగునో అని సందేహము కలుగఁగ తాత్పర్యమును నిర్ణయించు పూర్వోక్త సంయోగాదులను ప్రకరణాదులను పర్యాలోచన చేయు పురుషునికి దాని నిర్ణయము కలుగఁగా తాత్పర్యజ్ఞానాత్మకపదజ్ఞానమువలనఁ గలిగిన యేకార్థమాత్ర విషయమైన పదార్థోపస్థితికి పిదప మరల అన్వయ బోధకలుగును." అనుమతములో—రెండవ పదార్థోపస్థితికి మొదటిదానికివలె నానార్థగోచరత్వము ఎందువలన కలుగదు అన్నచో ప్రకరణాది జ్ఞానముగాని ప్రకరణాదులకు అధీనమైన తాత్పర్యనిర్ణయముగాని అప్రస్తుతార్థోపస్థితిలో ప్రతిబంధకమగునని చెప్పనగును. అట్లు ప్రతిబంధకముగాదన్నచో శాబ్దబుద్ధిలోఁగూడ నానార్థవిషయత్వము కలుగవలసివచ్చును. కనుకనే తాత్పర్యమునకు సందేహము కలుగఁగా పూర్వోక్తములగు సంయోగాదులు (చూ. 40 పుట) విశేషస్మృతికి హేతువులగును. అని చెప్పబడెను. విశేషస్మృతి అనఁగా ఒకే యర్థమునకు మాత్రమైన స్మృతి.

ఇట్లు తాత్పర్యమునకు విషయమైన యొకేయర్థము ఉపస్థితమైనపుడు 'సురభి మాంసమును భక్షించుచున్నాఁడు' ఇత్యాది వాక్యములవలనఁ గలుగు ద్వితీయార్థ

ప్రతీతి గవాద్యుపస్థితిలేక పోయినపుడు ఎట్లుకలుగును? మఱిదానియుపస్థితికై వ్యంజనా వ్యాపారమునంగీకరింపవలయును' ఎందువలన అనఁగా మఱిప్రకరణాదిప్రతిబంధక మున్నపుడుఒకశక్తిచేత ద్వితీయార్థోపస్థితి కలుగక రెండవశక్తిచేత ద్వితీయార్థోపస్థితి అగునన్నచో అట్లుఅనరాదు ప్రకరణాది జ్ఞానరూప ప్రతిబంధకము ముగియక పోవుట వలన ముగియునన్నచో ద్వితీయార్థోపస్థితియందేఅప్రస్తుతార్థమనువిషయముకావలసి వచ్చును, ప్రకరణాదిజ్ఞానము తాదశపదజన్యమైన యర్థోపస్థితి సామాన్యమందే (ద్వితీయార్థోపస్థితిఅంతయందు)ప్రతిబంధకమగుటవలన'వ్యంజనచేతఁగూడ ఎట్లు అర్థాంతరోప స్థితికలుగును' అని శంకింపరాదు అర్థాంతరోపస్థితి కలుగుటకు కారణముగా వ్యంజనను గ్రహించు ప్రమాణమునుబట్టి అప్రస్తుతార్థోప స్థాపకత చేతనే తాదృశ శక్తియుల్లసించుటవలన వ్యంజనవల్లఁ గలుగని యుపస్థితిలోనే ప్రకరణాది జ్ఞానము ప్రతిబంధకమగునని కల్పించుటవలన. లేకవ్యంజనా జ్ఞానము ఉత్తేజకమగునని కల్పించుట వలనఁగాని పై విధముగా శంకింప వీలులేదు. అనఁగా వ్యంజనకన్న భిన్నమైన యభిధవల్లఁగలిగెడి యర్థోపస్థితిలోనే ప్రతిబంధకమగునుగాని వ్యంజనవల్లఁ గలిగెడి యర్థోపస్థితికి ప్రతి బంధకముగాదు. అప్రస్తుతార్థమును ఉపస్థాపించుటకే గదా వ్యంజనను అంగీకరించుట. ప్రకరణాదిజ్ఞానముచేత అప్రస్తుతార్థోపస్థితి ప్రతిబంధింపఁబడినది. కాని వ్యంజనాజ్ఞానము అందు ఉత్తేజకమగును గాన దాని యర్థోపస్థితిలో బాధలేదు. ప్రతిబంధక మున్నను ఉత్తేజకములైన మణ్యాదులు ఉన్నపుడు అగ్నికి దాహకశక్తి ప్రతిబంధింపబడనటే ఇందును ప్రతిబంధింపఁబడదని తెలియవలయును.

ఇదంతయు ఉద్దేశించియే 'అనేకార్థములు గల శబ్దమునకు వాచకత్వము సంయోగాదులచేత నియమింపఁబడఁగా వాచ్యార్థబుద్ధివలనఁ గలుగని దానిని వ్యంజనా వ్యాపారము సిద్ధింపఁజేయు'నని చెప్పబడెను. నియమింపఁ బడఁగా అనఁగా ఇతరార్థోప స్థాపన ప్రతిబంధము కలుగఁగా అని యర్థము.

మఱికొందఱిట్లు అనిరి—

నానార్థక శబ్దమువల్లఁ గలిగిన శాబ్దబోధలో హేతువును గల్పించుట తప్పని సరి యగుటవలన మొదట నానార్థకశబ్దమునుండి యనేకార్థములు కలిగినను తాత్పర్య నిర్ణయ హేతువులైన ప్రకరణాదులచేత తాత్పర్య నిర్ణయము కలిగింపఁబడఁగా ఏ యర్థమందు తాత్పర్య నిర్ణయమగునో ఆ యర్థమునకే అన్వయ బుద్ధి కలుగు చున్నది. కాని యితరమునకుఁ గలుగదు అను పద్ధతిని ఆశ్రయించినపుడు ఒక యర్థము మాత్రమే గోచరమగు స్మృతికి అపేక్షలేదు. ఇతరార్థోపస్థితికి ప్రతిబంధ

కల్పనయుమలేదు. ఇట్లు కాఁగా ఇదివరకుఁ జూపఁబడిన నానార్థక స్థలమందు ప్రకరణాది జ్ఞానమునకు అధీనమైన తాత్పర్యనిర్ణయమువలన ప్రస్తుతార్థ శాబ్దబుద్ధి కలుగఁగా అ తాత్పర్యార్థ విషయకమైన శాబ్దబుద్ధియును ఆ శబ్దమువల్లనే కలుగును. మఱిదానిని వ్యంజనగాక ఇంకే వ్యాపారము సాధింపఁగలదు దానిని శక్తి సాధించు ననరాదు. ఏలయన. శక్తికి అధీనమైన బోధను గూర్చి తాత్పర్యనిర్ణయము హేతు వగుటవలన వ్యంజన కధీనమైన బోధయైతే అవశ్యము తాత్పర్యజ్ఞానమును అపేక్షింపదు మఱి దాని శాబ్దబోధబుద్ధిలో ఏకార్థ మాత్ర గోచరస్మృతి అపేక్షింపఁబడనపుడు 'విశేషస్మృతికి సంయోగాదులు హేతువులు' అను ప్రాచీనుల గ్రంథము ఎట్లు సరిపడును? మఱియును ప్రకరణాది జ్ఞానము ఇతరార్థోపస్థితికి ప్రతిబంధకము కాకపోఁగా సంయోగాదులచే అనేకార్థక శబ్దముయొక్క వాచకత్వమునకు నియంత్రణము కలుగునని చెప్పుటయును ఎట్లు అన్నచో—అది యిట్లు. స్మృతి శబ్దము నిశ్చయ పరమగుటచేత విశేషస్మృతి శబ్దముచేత విశేషమైన తాత్పర్య నిర్ణయము గ్రహింపఁబడును సంయోగాదులచే వాచకత్వ నియమనమును ఏకార్థ మాత్ర విషయక తాత్పర్యమును నియమించుటద్వారా శాబ్దబుద్ధికి అనుకూలత్వము కలుగును. అవాచ్యార్థము అనఁగా అతాత్పర్యార్థము ఇందుచే ప్రాచీన గ్రంథమునకు అసంగతి లేదనియు నందురు మఱి 'ప్రస్తుతార్థ బోధ తరువాత తాత్పర్య జ్ఞానాత్మక పదజ్ఞానము ముగియుటవలన వ్యక్తి వాదిచేఁ గూడ అర్థాంతర బుద్ధి సులభముగా ఎట్లు ఉపపాదింపఁ దగియున్న దన్నచో ఇట ఇట్లనరాదు. ప్రథమార్థ ప్రతీతి వ్యాపారము ఉండుటవలన దోషములేదని కొందఱు అర్థ ప్రతీతిలో శక్యార్థమువలెఁబడదము విశేషణముగా భాసించుటవలన ప్రాథమిక శక్యార్థ బోధయె పదజ్ఞానమగుటవలన దోషములేదని యింకి కొందఱు. ఆవృత్తి చేయుటచేత పదజ్ఞానము సులభమని యొకరు కనుక ఈ విధముగ నానార్థస్థలములో అనుసరణీయ వ్యంజనము శబ్దమూలకమైనది. శబ్దము పరివృత్తిని సహింపదు. కాన వ్యంజనచే ఆయర్థము సిద్ధించును అని ధ్వనికారానుయాయులు వర్ణింతురు. కొంద ఱీమత ద్వయములో ఇట్లు ఎదుర్కొనుచున్నారు. తాత్పర్య నిర్ణయముపిదప ఏకార్థ మాత్ర విషయకమైన పదార్థోపస్థితి దాని యన్వయ బోధలో అపేక్షింపఁబడు నని చెప్పఁబడిన దానిలో సారములేదు. నానార్థ శబ్దమువలన అర్థద్వయము ఉపస్థిత మైనను ప్రకరణాది జ్ఞానమున కధీనమైన తాత్పర్య జ్ఞానమహిమచేతనె వివక్షితమైన శాబ్దబోధ యుపపన్నమగుచున్నది కాన మఱియిట ఏకార్థ మాత్రోపస్థితిని అపేక్షించుటలో మానములేదు. ఇతరార్థోపస్థితి సామగ్రి పదజ్ఞానమునకు ఉండుటచేత ద్వితీయార్థము ఉపస్థిత మగుటలోఁ గూడ ఔచిత్యమున్నది కూడ మఱియింక ప్రకర

ణాది జ్ఞానముగాని తదధీన తాత్పర్య జ్ఞానముగాని పదార్థోపస్థాపనలో ప్రతిబంధక మగుననియుఁ జెప్పశక్యముగాదు, కోశాది జ్ఞానబలమువలన నానార్థక శబ్దమందు గలిగిన యనేకార్థక విషయమైన దృఢసంస్కారమును తదుద్బోధకమైన తాదృశ ప్రసంగాదులను ఉండఁగా స్మృతికి ప్రతిబంధము ఎందుకు జూడఁబడుట లేదు. పోనీ. ఈ స్మృతిలోనే ప్రతిబధ్య ప్రతిబంధక భావము కల్పించఁబడును గాని స్మృత్యంతరములోఁ గల్పింపఁబడదు అన్నదియు హృదయంగమము గాదు. ఏల యన తాదృశ కల్పన నిష్ఫలమును అనుభవ విరుద్ధమును గూడ. అదెటులనఁగా, నానార్థ శక్తి విషయక దృఢ సంస్కారముండి ప్రకరణాది జ్ఞానముకలిగిన వారికిఁ గూడ 'పయస్సు రమణీయము' ఇత్యాది వాక్యమువలన మొదట రెండు అర్థములు ఉపస్థితమగుట అనుభవ సిద్ధము. కనుకనే "పయస్సురమణీయము" ఇత్యాది వాక్యములను అకస్మాత్తుగా నైన విన్నవారి చేతను ప్రకరణాదులు తెలిసినవారి చేతను ప్రకరణములు తెలియని వారు "వక్తభావము ఈ శబ్దమునకు పాలయందేగాని జలమందు తాత్పర్యముగా దని తెలియఁజేయఁ బడుదురు మఱి ప్రకరణాది జ్ఞానము నానార్థక శబ్దమువలనఁగలుగు నప్రస్తుతార్థోప స్థితిని అడగించినచో అపుడు జలోప స్థితిని పొందని ఈ ప్రకరణజ్ఞులు ఆ జలతాత్పర్యమును ఎట్లు నిషేధింతురు. కనుక ప్రకరణాది జ్ఞానము అప్రస్తుతార్థోప స్థితిని అడ్డగించునన్నది అహృదయంగమమే.

మఱి ప్రకరణాది జ్ఞానమువలన ప్రస్తుతార్థము తాత్పర్య విషయముగా నిర్ణయింపఁ బడినపుడు దాని ప్రాకరణికార్థ సంబంధి శాబ్దబోధకు పిదప కలుగుచున్న అతాత్పర్యమునకు విషయమైన యర్థబోధ వ్యంజనా వ్యాపారముచేత సాధ్యమగునని చెప్పఁబడుచున్నది గదా, ఆ విషయములో ఈ వ్యంజనోల్లాసము నానార్థ స్థలమందు అంతటను గలుగునా లేక కొన్ని చోట్లనా? ప్రస్తుతాప్రస్తుతార్థములందు శాబ్దబోధ అంతట అంగీకరింపఁ బడుచుండఁగా నింక తాత్పర్య జ్ఞానకారణ కల్పన నిరర్థకము కావలసివచ్చును. కాన మొదటి పక్షముకూడదు శక్తి జన్యబోధలో తాత్పర్య జ్ఞాన కారణత్వము కల్పింపఁబడును. వ్యంజనా జన్యబోధయైతే తాత్పర్య జ్ఞానములేకుండఁ గూడ అగును. కాన వ్యంజనా జన్యబోధ స్థానములో శక్తిబోధ వారణకై తాత్పర్య జ్ఞానకారణ కల్పనము చేయవలయునని యనరాదు ఏలయన అతాత్పర్యార్థ బోధ అంతట కలుగునన్నపుడు అది శక్తి బోధలోఁగూడ బాధకము గాదుగదా. మఱి నానార్థ బోధవలన రెండు అర్థములు ఉపస్థితముకాఁగా ప్రకరణాదుల చేత ఒక యర్థ మందు తాత్పర్యము కలుగుచుండగా ఆయర్థమునకే మొదట శాబ్దబోధ కలుగునుకాని మఱియొక యర్థమునకుఁ "గలుగదు అను నియమమును రక్షించుటకై శక్తి వలనఁ

గలిగిన తదర్థ శాబ్దబుద్ధితో తదర్థ తాత్పర్య జ్ఞానము హేతువగుననుట యిష్టమగు చున్నది అట్లగానిచో తాత్పర్య విషయముగా నిర్ణయింపఁబడిన యర్థమునకు వలె అతాత్పర్య విషయమైన యితరార్థమునకుఁ గూడ మొదట శాబ్దబోధ కలుగవలసివచ్చును. తరువాతనైతే తాత్పర్యవిషయకమైన యర్థ బోధ వలన అతాత్పర్య విషయకమైన శాబ్దబోధకూడ ఇష్టమగునని శక్తి జన్య నిర్ణాయక కోటిలో తదర్థ బోధ విషయక బోధనుగూర్చి తదర్థ విషయక తాత్పర్య బోధ హేతువగునను కార్యకారణ భావమును ప్రవేశ పెట్టవచ్చునన్నచో అట్లనరాదు.

*మ బలిజిత్కాయమె యేస్మరార్దనునిచేఁ బంక్తిన్ మహాస్త్రీకృతం
బలసర్పాంచిత దేహుఁడెవ్వఁడ చలాగాగాంబులన్ దాల్చెనో
యెలరారన్ శశిమచ్ఛిరోధరునిగా నెవ్వాని శ్లాఘింత్రు దే
వులె యాయంధక రాజుమాధవుఁడిలన్ బ్రోచున్ మమున్ సర్వదా

---

*హరపక్ష :— బలి జిత్కాయము = బలిని జయించిన విష్ణుదేహము స్మరార్ద నుఁడు:—స్మరునిమర్దించినవాఁడు, పంక్తిన్ = సేనలో. మహాఅస్త్రీకృతము = గొప్ప అస్త్రముగాఁజేయఁబడెనో, అల = ఆ సర్పాంచిత, సర్ప = సర్పముచే అలంకరింపఁబడిన ఎవ్వఁడు = ఎవఁడైతే, చల = చలించు, ఆ = అంతట నిండిన గాంగాంబులన్ దాల్చెనో = గంగోదకములను దాల్చెనో, శశిమత్ = శశిగల శిరస్సును ధరించిన వానిఁగా. అంధక రాజు = అంధకాసు రుని జంపిన ప్రభువు (అనఁగా అతనిని నిగ్రహించిన ప్రభువైన) లేక అంధక + అంధకుని, రా = ఖండించిన రై = వానము, (అవనము = అవఖండన) అజు = పుట్టుక లేని, ఉమా (రాజు + ఉమాధవుఁడు = రాజు మాధవుఁడు) ఉమాధవుఁడు = పార్వతీపతి, హరిపక్ష:— బలిజిత్ కాయమె = బలిని జయించిన తనశరీరమె. స్మరార్దనునిచే = స్మరునిచే ప్రార్థింపఁబడిన హరిచే, పంక్తిన్ = సురాసుర పంక్తిలో, మహా + స్త్రీకృతము = గొప్ప జగన్మోహినిగాఁ జేయఁబడెనో, సర్పాంచిత = ఆదిశేషునిపైన రమ్యమైన, అచలా = భూమిని అగ = గోవర్ధనగిరిని అంగ = శరీరములను, అంబులన్ నీళ్ళను వరాహ మూర్తి కృష్ణుడు నారాయణుఁడునై తాల్చెనో, శశిమత్ = శశిని మ్రింగిన రాహువుని, శిరసును = అధరునిగాఁజంపి క్రిందుగాఁ జేసినవానినిగా, అంధక నృపులను, రాజు = రాజు రంజింపఁజేసిన, కృష్ణుఁడై యదురాజునురంజింపఁ జేసిన, మా + ధవుఁడు = లక్ష్మీపతి మమున్ సర్వదా ప్రోచుఁగాక.

ఇత్యాది శ్లేషకావ్యములందు రెండు అర్థములను గ్రహించినట్లు ప్రకృతాప్రకృతార్థ బోధను స్వీకరించినచో బాధ లేకపోవు చున్నది కాన కనుక దృష్టాంతమందు అర్థద్వయములోఁగూడ—రెండు అర్థములు ప్రకృతమునకు సంబంధించినవి గాన ప్రకరణ సామ్యము ఉండుటవలన తాత్పర్య జ్ఞానము ఉన్నది కాఁబట్టి యొకే సమయములో రెండిటికి బోధ ఉపపన్నమగుచున్నది దార్ష్టాంతికమందైతే ప్రకృతార్థములలో ఒకచోటనే ప్రకరణాది వశమువలన తాత్పర్యజ్ఞానము గలుగునుగాన ఒకే సమయములో రెండిటికి బోధ యుపపన్నముకాదనరాదు తాత్పర్య జ్ఞానకారణమే సిద్ధము కాకపోవుట చేత ఒకే సమయములో అర్థద్వయ బోధ యనుపపన్నము కాదను వచన యుక్తి రమణీయము కాదు కనుక అటువంటి జ్ఞానమునకు హేతుత్వ సిద్ధి యందు మాత్రము ఇట్లు చెప్పుటకు శక్యమగును అయితే మఱి తాత్పర్యజ్ఞానము ఎక్కడ ఉపయోగపడు నన్నచో ప్రయోగ ప్రవృత్తికి ఆవశ్యకమైన ఈ యర్థమందు ఈ శబ్దము కవిచే ప్రమాణముగా గ్రహింపఁబడినది ఈయర్థము ప్రమాణవేద్యము ఇత్యాది నిర్ణయములో దానికి ఉపయోగము కలుగునని గ్రహింపవలయును ఇట్లును నానార్థక స్థలమందు తాత్పర్య బుద్ధికారణమను సంగతి శిథిలము కాఁగా అతాత్పర్యార్థ శాబ్ద బుద్ధిని సంపాదించుటకై—శక్తి చేతనే బోధద్వయము ఉపపన్నమగుచుండుట వలన—వ్యంజనను స్వీకరించుట అనుచితమే హేతువు లేకపోవుటవలన రెండవ మతమును (నానార్థక స్థలములో ఒకచోటనే వ్యంజన అనునది) యుక్తముగాదు వ్యంగ్యార్థ విషయక కవితాత్పర్య జ్ఞానము హేతువన్నచో—వ్యంజనా జన్య బోధలో తాత్పర్య జ్ఞానమును హేతువుగా నీవంగీకరింపక పోవుటవలనను ఎక్కడ అశ్లీలత్వ దోషమో అక్కడ సకలానుభవ సిద్ధమైన యప్రస్తుతార్థములో కవికి తాత్పర్యము లేకపోవుటచే కవి తాత్పర్యజ్ఞానము వ్యంజనా బోధ హేతువు వ్యభిచార దోష దూషితమగుట వలనను — తాత్పర్య జ్ఞానము హేతువని యనరాదు మఱి శ్రోతయొక్క శక్తి విశేషము వ్యంజన యొక్క యుల్లాసములో హేతువు అది ఫలబలమును బట్టి చమత్కారముగల యర్థమందె వ్యంజనను ఉల్లసింపఁ జేయునుగాని అచమత్కారార్థమందుమాత్రముగాదు కాన వ్యంజనోల్లాసము చమత్కార స్థలములో క్వాచిత్కము అని సిద్ధించినదన్నచో — అపుడు వ్యంజనను ఉల్లసింపఁజేయునని చెప్పుటకు బదులు అది ప్రకరణాదులచే నియమింపఁబడిన శక్తినే యుల్లసింపఁ జేయునని చెప్పిన సరిపోవునుగదా ఇంక వ్యంజనను కల్పించు పనియే లేదు

మఱియును కాలె కరవాల మహాంబు వాహమును ఉల్లసింపఁ జేసి ఇత్యాది నానార్థక వ్యంజక స్థలమందు ద్వితీయార్థ శక్తిని గ్రహించిన పురుషునికిఁ గాని

ఇక్కడ అశక్తుల ద్రవ్యము హరించి జలవాకుకులైన పురుషులతోఁ గూడి పుంశ్చలులు తిరుగుచున్నారు అనునర్థాంతరమ అబలాః జలధర చపలావళీ శబ్దము లచే ద్వితీయార్థ శక్తిని గ్రహించి మఱచిపోయిన పురుషునికిఁ గాని అన్ని విధముల వ్యంజనచేత ద్వితీయార్థ బోధఁ ఉదయింపక పోవుటవలన అక్కడ వ్యంజనచేత అప్రస్తుతార్థబోధ ఆవన్నమగుట (నానార్థ స్థలములో వ్యంజనచే అప్రస్తుతార్థ బోధకలుగునని వాదించు) నీకు దుర్వారమగును ఏ శబ్దముచేత ఎయర్థము వ్యక్తమగునో ఆశబ్దమునకు ఆయర్థమందలి శక్తిజ్ఞానము ఆయర్థ వ్యక్తియొక్క యుల్లాసములో హేతువగుననరాదు అట్లన్నచో ధ్వనిస్థలము లలో అదియున్నను దాని చేతనె ఆశక్తి గ్రహముచేతనే బోధ కలుగుచుండఁగా వ్యంజనా కల్పన వ్యర్థము కావలసివచ్చును నానార్థ వ్యంజకస్థలమందే ఏ శబ్దము చేత నేయర్థము వ్యక్తమగునో ఆశబ్దమునకు ఆయర్థమందలి శక్తిజ్ఞానము ఆయర్థ వ్యక్తియొక్క యుల్లాసములో హేతువు అనునట్టి కార్యకారణ భావము కల్పింపఁ బడుచున్నచో మఱి అక్కడ శక్తి నియమింపఁ బడుటచేత ఆశక్తి గ్రహము అప్రయోజక మగును అందుచే వ్యంజనా కల్పన యుచితము అనియనరాదు ఏలయన కేవలము ఇందుకోసము ఇంకొక క్రొత్త కార్యకారణ కల్పనలో గౌరవము ప్రసక్తమగును అపుడు శక్తి నియంత్రణము ఇదివఱకె దూఁషింపబడుటచేత ఆవ్యక్త్యుల్లాస హేతువైన శక్తి గ్రహము వలననే ద్వితీయార్థ బోధ కలుగుఁగాక వ్యక్త్యుల్లాస కల్పన వ్యర్థము అనున్యాయము అవత రించును గూడ

మఱి అప్రాకరణి కార్థముకూడ బాధితము గాని చోటనే శక్తి వేద్యమేయయి యన్యబుద్ధికి గోచర మగుఁగాక అది యెక్కడ బాధితమగునో అక్కడ మాత్రము *జైమినీయము నమలమును ఈ ద్విజుడు తనరసన యందు ధరించుచున్నాఁడు ఇత్యాదులలో జుగుప్సితమయిన యర్థమును గూడ—

అగ్ని చేత దడపుచున్నాడు ఇత్యాదులందలి అగ్ని సేచనార్థమువలె బోధ కాదు అగ్ని చేత దడపుచున్నాడు అను దానిలో తడపుట అను బాధ నిశ్చయము తద్వత్తా జ్ఞానమునుగూర్చి (గోద్ధ కతా జ్ఞానమునుగూర్చి) ప్రతిబంధకమగుట సర్వ జన సిద్ధముగదా కేవలము ఇందుకోసము వ్యంజనను అంగీకరించిన ప్రమాణమును

*జైమినీయము జైమినికి సంబంధించిన అమలము = స్వచ్ఛమైన శాస్త్రమును అని యొకర్థము జైమినీయమున = జైమినికి సంబంధించిన దానినే మలమును అని రెండవ యర్థము

బట్టి బాధితమైన యర్థమును గూడ వ్యంజన బోధించును అన్నది సిద్ధమైనది. కాన వ్యంజనను అంగీకరించు వారికి దోషములేదు అన్నచో అట్లనరాదు. ఏలయన. 1. ఈ సరస్వతి పతంజలి వ్యాజమున భూమిని అవతరించినది* 2 ఈ నగరము యొక్క మౌళులు సూర్యునిఁ గలియుచున్నవి ఇత్యాదులందు సరస్వతి భూమిని అవతరించుట మౌళులు సూర్యుని గలియుట అను వాచ్యార్థము బాధితమగుటచేత తదన్వయ బోధకై అనుసరింపఁదగిన (బాధజ్ఞానమును అయోగ్యతాజ్ఞానమును శాబ్దబోధలో ప్రతిబంధకము గాదు ఇట్లు యోగ్యతా జ్ఞానమును ఆహార్య బోధగాని శాబ్దబోధ జ్ఞానములోఁ గారణముకాదు అను) యత్నముచేత అనఁగా ఇందుకై తప్పనిసరిగా నంగీకరింపఁబడిన వ్యంజనచేతనే ఏకార్థక స్థలములందు వలె నానార్థకస్థలములందును బాధితమైన యర్థబోధ ఉపపన్నము కావలసివచ్చును అట్టి యత్నమును అనుసరింపక పోయినచో తటుచుగా అన్ని యలంకారములందును వాక్యార్థ బోధయుపపన్నమగుటకు వ్యంజనను అంగీకరింపవలసియుండును. కనుక "నానార్థక శబ్దమునకు అప్రాకరణి కార్థమందు వ్యంజనను అంగీకరింపవలయును" అను ప్రాచీనుల సిద్ధాంతము శిథిలమె. ఉపమలో ప్రాకరణి కాప్రాకరణికార్థములందు 'ఉమావల్లభుఁడు ప్రోచుఁగాక' ఇత్యాదస్థలములలో ఉమావల్లభుఁడు పార్వతివల్లభునివంటి ఉమానామక శ్రీవల్లభుఁడు మిమ్ముఁ బ్రోచుఁగాక' అను నర్థములలో అవ్యంజన ఒకానొకపుడు అంగీకరింపఁబడవలసి వచ్చుననియు ఈ విషయములో మాకు తోఁచుచున్నది.

ఇట్లయినను 'యోగమును రూఢి అపహరించును బాధించును రూఢిర్యోగాపహారిణీ' అను సిద్ధాంతమునుబట్టి యోగ రూఢిస్థలమునందు రూఢి జ్ఞానముచేత యోగము బాధితమగుట సకలతంత్ర సిద్ధమగుటచేత రూఢిలేని యోగార్థము గల యర్థాంతరము వ్యంజనలేకుండ ప్రతీతమగుటఉపపాదింపశక్యమైనదికాదు. ఎట్లన.

కం. అబలాఖల శ్రీగొని రే
యిఁ బవలు జలధరులతోడ నెటఁగూడి దన
ర్చుఁ బలు చపలావళులు కడు
ప్రబలముగ, నా కాలమిపుడు వచ్చెను నిదిగో.

---

* . ఇక్కడ శారదవలె పతంజలి అవదాత విద్యాశాలి అని వ్యంగ్యము

*2. ఇక్కడ మేడలు అత్యున్నతములు అని వ్యంగ్యము.

లచే యోగరూఢిచే బోధింప శక్యముగాదు ఇట మేఘ విద్యుదాది పదములు లేకుం డనెయర్థాంతరము ప్రతీతమగుచున్నది. ప్రతీతముకానిచో చమత్కారమె యుండదు. కనుకనే కేవలయోగశక్తిచే గూడ జమత్కారముగలుగదు. రూఢ్యర్థ మిశ్రితముగాని అర్థమునుబోధించుట రూఢితోఁ గూడఁగలిసిన యోగశక్తికి అసంగతము, పుంశ్చలీ త్వాద్యర్థము అన్నివిధములదానికి విషయముగాదు. అశక్తుల ద్రవ్యమును అపహరించి, ఇత్యాద్యర్థములో కేవల యౌగికార్థమెగాని మేఘత్వ విద్యుత్త్వాది రూపమైన రూఢ్య ర్థము కలిసిలేదు. ఇట్టి యర్థము యోగరూఢిచే సంభవింపదు. ఏలయన అది రూఢ్య ర్థమునఁ గూడ సహకరించును. కేవల యోగశక్తిచే దాని ప్రతీతి సంభవింపదు. రూఢితోఁగూడిన యోగశక్తి కేవల యౌగికార్థమును బాధించుటలో సమర్థముగాదు. మేఘాద్యర్థమును పుంశ్చలీత్వాద్యర్థమును కేవలయోగశక్తికివిషయముగాదు. కనుకనె రెండు అర్థములు సిద్ధించుటకు వ్యంజనను స్వీకరింపవలెను. ఆవ్యంజన చేత నేతాదృశ ప్రతీతి సంభవించునని తెలియునది.

ఇంకొక యుదా :—

* గీ వేగ భవదీయ చాంచల్య యోగినయన
మెపుడును జలజ శ్రీల హరించుఁగాక
కాని పని నతి చంచలంబైన యల్ల
మృగ గణంబుల శ్రీల హరించునెట్లు.

ఇక్కడ చాంచల్య గుణముగల నీనయనము చాంచల్య గుణములేని కమల ముల శ్రీలను హరించుట ఆశ్చర్యకారి కానేరదు. చాంచల్యగుణయుక్తమైన హరి ణముల శ్రీలను హరించుటమాత్రము ఆశ్చర్యకారిఅని వాచ్యార్థము పర్యవసించినను రూఢిలేని కేవల యోగమర్యాదచేత మూర్ఖపుత్రులు వారు మూర్ఖపుత్రులు గనుకనే ప్రమత్తులైన వారి శ్రీలను ధనములను చోరాదులైన నాయకులుహరించుటసులభము. కాని గవేషకుల యొక్క (వారు గవేషకులు గనుకనే అప్రమత్తుల యొక్క) శ్రీలను హరించుట సులభముగాదు అని నయన జలజమృగ శబ్దములవలనఁ బ్రతీయ మైన యర్థము వ్యంజనా వ్యాపారము లేకుండ ఉపపాదింప శక్యముగాదు. కనుకనే యోగరూఢ పదములవలన యోగార్థము మాత్రము లభింపకపోవుటవలననే పంకజాది

* నయన = కన్ను, చోరాదులు తీసికొనుటయు, జలజ = జడజ = మూర్ఖ పుత్రులు (లడల కభేదము) మృగ = మృగములు, మృగయంతీతి వెదకుచున్నారు గాన మృగులు = అన్వేషకులు.

పదములనుండి పంకజనన కర్తృత్వముద్వారా కుముదములు లక్షణచేతనే యుపస్థిత ములగునని నైయాయికులు తలంచుచున్నారు మఱియు నందుచేతనే గూడ పురుషుడు త్రికాలపతి యాపురుషు డె య్యానాడు రేపు పొలుచుచునుంతున్ కర ౨ ౨

నాయనువాదము ఉపనిషత్తుప్రథ I1) అనుచోట ఐశ్వర్యముగల జీవు డిచ్చట ప్రతిపాదింప బడుచున్నా డాలేక యాశ్వరు డా అను సంశయము కలుగ గా జీవు దే యనిపూర్వ పక్షమురాగా త్రికాలపతి అనుశబ్దమువల్లనె (నాయనువాదము చూ (శబ్దా దేవ ప్రమిత బ్రహ్మ సూ ౧ ౩ ౨౪) ఈశ్వరు డె యర్థమని యుత్తరమీమాంసా కారులైన బాదరాయణ చరణులచే సూ తము చెప్ప బడెను మఱియు యవి వ్యంజనా వేద్యమే యథాశ్రుతమైన యర్థమె యిట ఉపపన్నమగుచున్నది కాన నింక ముఖ్యార్థ బాధాది రూపలక్షణ లేకపోవుట వలన ఇది లక్ష్యము అనియు జెప్ప రాదు తాత్పర్యార్థమైతే (ద్వితీయార్థమైతే) యోగరూఢ లభ్యమైన) తదర్ధ బోధ యైన పిదపనే తెలియ దగినది అదె ఆద్వితీయార్థమె యెటు అగునని యీవ్యంజనాంగీకారరూపమైన యుపాయము చింతింప బడుచున్నది ౯కులనుండి పెరుగును కాపాడుము ఇత్యాదులందు అపహర్తృ వ్యవహారము వక్తచేత వివక్షితముగాదు కాన శ్రోతకు బోదకలుగుటలో సహృదయ హృదయములచే నున్మేషింప బడిన వ్యంజనా వ్యాపారముకంటె వేఱుగా నింకొక యుపాయమే దైన గలదా ఇటు ఇతరమగు చోట్లను యోగరూఢి స్థలములందు ఊహింపవలయును

అటువంటి ద్వితీయార్థ ప్రతిపత్తి మస్మృతీకృతాంతః కరణులచే చెప్ప శక్యము కాదు కనుక దీని సంగ్రహమిది యోగము రూఢిచే నియమింప బడ గా యోగ స్పర్శగల యర్థ బుద్ధిని ఏది కలిగించునో అది వ్యంజనయె అని ఇత్యాదులనుబట్టి నానార్థ స్థలమందును ప్రస్తుతాప్రస్తుతార్థ గతమైన యుపమ యొక్కయుపపత్తికై యపశ్యము చెప్ప దగిన వ్యంజనచేతనే యప్రస్తుతార్థముగూడ సిద్ధించుచుండ గా నింక శ్లిష్టకల్పన ఎందుకు అనునాశయముతో ప్రాచీనులచే జెప్ప బడిన నానార్థవ్యంజకత్వముగూడ దోషముగాదు నానార్థ శక్తినియమమునకై ప్రాచీనులచే సంయోగాదులు నిరూపింప బడెను అని అభిధా ప్రకరణములో వివరింప బడెను

[చూ ౪౦ పుట]

అంధకరాజు మాధవు డు రాజు + ఉమాధవు డు ధ్రాజు + మాధవు డు అనియు ప్రస్తుతమునకు సంబంధించిన నానార్థక పదస్థలములందును

కం॥ ఉదయము గొని కాంతి గని ప్ర
మదమున మిక్కిలిగ రక్తమండలుఁడయి యా
మృదు నూతనకరములచే
నిదిగో సర్వస్వము హరియించును రాజే.

ఇత్యాదులలోను రక్తమండలుఁడు = ఎఱ్ఱనిబింబము గలరాజు = చంద్రుఁడు. మృదుకరములు- చల్లనికిరణములు అనిప్రస్తుతచంద్రోదయ వర్ణనపరమైన యర్థము కంటె వేఱైన రక్తమండలుఁడు—అనురాగము గల రాజ్యముగల రాజు—భూపతి. మృదుకరములు—దయగల మెత్తనిచేతులు. అనునప్రస్తుతమైన భూపతి పరమైన యర్థము గల స్థలము లందును అభిధామూల శాబ్ది వ్యంజనచే అర్థబోధ కలుగునని ప్రాచీనులందురు అభిధచేతనే అవి సిద్ధించునని నవీనులు.

వ్యంజన చేత సిద్ధించిన యర్థమును ధ్వని యనియు వ్యక్తి ద్యోతనము అనియు నందురు వీనిలోఁగలభేదములు ఉదాహరణములు ధ్వని ప్రకరణములో విస్తరముగఁజూపఁబడును.

తాత్పర్య శక్తి

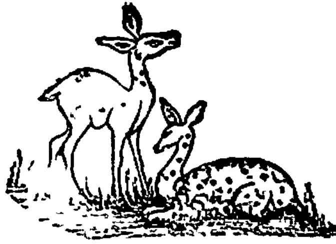
వాక్యార్థ రూపమును, పదాన్వయ బోధకము నగు తాత్పర్య శక్తి యనునది యింకొకటి గూడఁగలదని కొందఱందురు. ఆకాంక్షాయోగ్యతా సన్నిధి వశము వలన పదార్థములకుఁబరస్పరము సమన్వయము గలుగు నపుడు పదముల యర్థము కంటె విలక్షణమైన వాక్యార్థము కలుగును. అది తాత్పర్యార్థ మనఁబడును. అని యభిహితాన్వయ వాదులందురు. ఒక పదమునకు ఏపదము లేనిచో అన్వయము కుదురదో ఆపదము కలిగి యుండుట యాకాంక్ష యన బడును ఉదా:—ఏనుఁగు గుఱ్ఱము గోవు గోడ పీఁట ఇందు ఆకాంక్ష లేదు. అర్థమునకు బాధ లేకపోవుట యోగ్యత యనఁబడును. ఉదా:—అగ్నిచేఁదడపుమన్నాఁడు ఇటఅగ్నిచేఁదడపుట అనునర్థములో బాధ గలదు గాన యోగ్యత లేదు కాన నిది సరి యగు వాక్యము గాదు. పదములకు కాల వ్యవధానము లేకుండఁ బలుకుట సన్నిధి. ఉదా.—గోవు అని పలికి మఱి కొంత సేపటికి తీసికొని రమ్ము, అని పలుకుటలో వ్యవధానమున్నది గాన సన్నిధిలేదు. కనుక ఆకాంక్షాదులు గల వాక్యము ప్రమాణము. అట్టి వాక్యమునఁగల పదములకు ఆ పదముల కంటె విలక్షణమైన సముదాయ రూపమైన వాక్యార్థము తాత్పర్యార్థమని యభిహితాన్వయ వాదులు, అభిహితమైన వానికి అనఁగా తమతమ వ్యాపారము

లచేఁ బదములచే నుపస్థితమైన యర్థములకు పరస్పరము అన్వయము కలుగునని చెప్పువారు గాన అభిహితాన్వయ వాదు లనఁబడిరి. వీరు మీమాంసకులు. సముదాయవ్యాపారము లేనిదే యర్థ బోధము కాదు కాన వాక్యార్థమందుఁ దాత్పర్యము గలిగించు తాత్పర్య మను నొక శక్తిని అంగీకరింప వలయునని వారిభావము వాచ్యార్థమే వాక్యార్థము గానఁదాత్పర్యార్థక శక్తి నంగీకరింప నవసరము లేదని యన్వితాభిధానవాదులు 'ఓ దేవదత్తుఁడా గోవును దీసికొని రమ్ము' అని పెద్దలు పలుకఁగా దానిని దెలిసికొన్నవాఁడు గోవును దీసికొనిరాఁగాఁ జూచి బాలుఁడుకూడ దాని యర్థమును ఊహించి 'గోవును తోలుము గుఱ్ఱమును తీసికొని రమ్ము' అని మరలఁ బ్రయోగింపఁబడిన వాక్యమునుబట్టి గోవును తోలుటలోను గుఱ్ఱమును దీసికొనివచ్చుటలోను బ్రవర్తించుటనుజూచి 'ఇట్లు చెప్పినపుడు ప్రవర్తించెను ఇటు చెప్పనపుడు ప్రవర్తింపలేదు' అని యన్వయ వ్యతిరేకములచేఁ గారకపదమునకుఁ గ్రియాపదార్థముతో నన్వయించిన కారకమందును క్రియాపదమునకుఁ గారకపదార్థముతో నన్వయించిన క్రియయందును శక్తిని నిశ్చయించుకొని బాలునకు మొదటనే పదములు పరస్పరము అన్వయించిన బుద్ధి గలుగుచున్నది. కనుక అభిధచేతనే అన్వయబోధ కలుగుచుండఁగా నింక తాత్పర్యార్థ మను నింకొక శక్తిని కల్పించుట యేల యని యన్వితాభిధానవాదులు. అన్వయించిన పదములనుబట్టియే అభిధ అర్థము చెప్పును అని చెప్పువారు గాన అన్వితాభిధానవాదు లనబడిరి. వీరు ప్రభాకరుఁడు మొదలగువారు. తాత్పర్యార్థము వ్యంగ్యార్థమే గాని వేఱుకాదని విద్యాధర విద్యానాథ భావప్రకాశకారాదులు. 'అభిప్రాయవిశేష రూపమైన వ్యంగ్యము శబ్దార్థములచేఁ బ్రకాశింపఁజేయఁబడినదై తాత్పర్యముచేఁ బ్రకాశింపఁజేయ బడినట్లు వివక్షితము' అని యానందవర్ధనుఁడు 'బలముతో వేగముగా వేయఁబడిన బాణమొకటే ఒకే వేగవ్యాపారముచేత అనేక కార్యములను అనఁగా శత్రువుల కవచములను మర్మములను ప్రాణములను భేదించునట్లు సుకవిచేఁ బ్రయుక్తమైన శబ్దమొకటే యొక్క యభిధావ్యాపారముచేతనే పదార్థోపస్థితిని అన్వయబోధను వ్యంగ్యప్రతీతిని గలిగించును గాన వ్యంగ్యముగాఁ దలఁపఁబడు శబ్దార్థము వాచ్యమే యగును. వివక్షితార్థ ప్రతీతి యైనవెంటనే దాని వ్యాపారము ముగియును. శబ్దార్థ వ్యాపారము బాణమునకువలె దీర్ఘదీర్ఘమైనది' అని యన్వితాభిధానవాదులగు భట్టలోల్లటాదులు. బాణవేగములో అనేక వేగములుండును ఆ వేగము కూడ రెండు క్షణములె ఆ వేగములోని వేగములు సజాతీయములైనను 'సజాతీయ

కార్యమందు మొదట ఆగినతరువాత వ్యాపారము కలుగును అనుట శబ్దకర్మ బుద్ధ్యాదులలో పదార్థవేత్తలచే నిషేధింపఁబడెను అను న్యాయమునుబట్టి శబ్దమునకుఁ గల వ్యాపారము సజాతీయము కాదు. మఱియు భిన్నవ్యాపారమే అభిధ లక్షణవ్యంజన అను శక్తుల వ్యాపారము కాన వ్యంజనను అంగీకరించితీరవలయునని యిత్యాదికముగా విమర్శించి మమ్మటుఁడు ఆనందవర్ధనుఁడు అభినవగుప్తుఁడు మొదలగువారు అన్వితాభిధానవాదుల మతమును ఖండించిరి. విస్తర మాయా గ్రంథములఁ దెలియునది.

ఇది

— వ్యంజన —

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

ధ్వ ని ప్ర క ర ణ ము

కా వ్య భే ద ము లు

సూ. ఇతివృత్త, నాయికానాయక, వర్ణ్యవిషయప్రకటనాది పద్ధతుల ననుసరించి కావ్యము ఉత్తమ మధ్యమ సామాన్యాది వ్యవహారము లొందును.

వివ:— ధర్మ జ్ఞాన భక్తి ప్రేమ సత్యాద్యుత్తమాదర్శములను దెలుపు నితివృత్తము గలవి యుత్తమములు. ధర్మములకుఁ గలుగు ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యములను బట్టి వానికి మధ్యమాది వ్యవహారములు గలుగును. ధీరోదాత్తాద్యుత్తమ నాయికానాయకుల చరితము లుత్తమములు. ధీరోద్ధతాది నాయకుల చరితము మధ్యమాది వ్యవహారము గలది. నాయకులు రాజవంశస్థులుగాక సామాన్యమానవులుగా నున్నను వారి పవిత్రమైన నడతనుబట్టి వారు ఉత్తములే యగుదురు. పై వానికి రామాయణాదులు ఉదాహరణమగును. వర్ణ్యవిషయ ప్రకటన పద్ధతిలో వ్యంగ్య (=ధ్వని) ప్రధానములు ఉత్తమములు. వ్యంగ్యముల ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యములనుబట్టి వానికిమధ్యమాది వ్యవహారము గలుగును. వాని వివరము విస్తరించి ముందు చూపఁబడును. పూర్వ లాక్షణికులు వ్యంగ్య ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాదులనుబట్టి మాత్రమే యుత్తమ మధ్యమాదులుగఁ గావ్యములను జెప్పిరి ఉదాత్తభావ విషయములు ఉచితరస నిబంధన ఉదాత్త నాయకాది విషయములు గలవానినిగూర్చి కూడ ఉత్తమాది విభాగముచేయుట న్యాయము. ఉదాత్త విషయములను ఉత్తమనాయక వాక్యములను వ్యంగ్యాదికముగఁ బ్రకటించినచో అవి యింకను ఉత్తమోత్తములగునని తెలియునది.

సూ. వర్ణ్య విషయములను ప్రకటించు పద్ధతినిబట్టి కావ్యము ఉత్తమము మధ్యమము సామాన్యము అవరము అధమము అని యైదు విధములు.

సూ. ఎందు శబ్దార్థములు అప్రధానములై భావ చమత్కారమును వ్యంగ్యము గావించునో అయ్యది ఉత్తమకావ్యము.

వివ:— భావచమత్కారమును వ్యంగ్యము కావించునో అని వచించుటచేత ౧ అతిగూఢ వ్యంగ్యము ౨ స్ఫుట వ్యంగ్యము ౩ సందిగ్ధ ప్రాధాన్యము ౪ తుల్య ప్రాధాన్యము ౫ కాక్వాక్షిప్తము ౬ అసుందరము అనునవి యుత్తమకావ్యములలోఁ

జేయవు. 'శబ్దార్థములు అప్రధానములయి' అనుటచే ఁ అపరాంగము, వాచ్య సిద్ధ్యంగము అనునవియుఁ జమత్కారకారులయ్యును ఉత్తమకావ్యము లనఁదగవు. అతిగూఢ వ్యంగ్యములు మధ్యమకావ్య వివరణములోఁ దెలుపఁబడును.

ఉదా:—

ఆ లలితాంగి చాలతడ వచ్చట నమ్మెయి నుండి సాహసో
ద్వేలత నంతఁజేరి కడుఁ ద్రిమ్మటచే శ్రమపొందినారు కాఁ
బోలును బోదునా నిదురఁబోయెదరే యని కప్పురంపుఁ దాం
బూలపు దావి భుగ్గురనిముంచుకొనన్ జెవి దండఁ బల్కినన్.

(కళాపూర్ణ)

కృత్రిమాలంకారవిభూషిత యగు పత్ని సుగాత్రియెడ శాలీనుఁడు ఉదాసీనుఁ డయియున్న సమయమున ఆ సుగాత్రి యిటు పలికినది. ఇందు నాయకుఁడు ఆలంబన విభావము. అలంకరింపఁబడిన శయనగృహాదులు ఉద్దీపన విభావములు. 'శ్రమఁ బొందినారు కాఁబోలును' ఇత్యాదులు అనుభావములు. 'అమ్మెయి నుండి సాహసోద్వేలత' అనుటచే వ్యంగ్యములగు లజ్జాత్యాగములును 'కప్పురంపుఁ దాంబూలపుఁ దావి' ఇత్యాదులచే వ్యంగ్యములగు దుఃఖజన్య నిశ్శ్వాసాదులు వ్యభిచారులు. ఈ విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగమువలన నిటఁ బ్రణయేచ్ఛ వ్యంగ్యము. ఆ సమయమున 'శ్రమఁ బొందినారు కాఁబోలును' ఇత్యాది శబ్దార్థములు అప్రధానములై ప్రణయేచ్ఛారూపభావ చమత్కారమును వ్యంగ్యము గావించుచున్నవి. కాన నిది యుత్తమ కావ్యము.

ఇంకొక యుదాహరణము :—

కం॥ ఇవి దుస్ససేను వ్రేళ్ళం
దవిలి సగము ద్రెవ్విపోయి తక్కినయవి కౌ
రవులకడఁ దీఱు మాటల
యవసరమునఁ దలఁపవలయు నచ్యుత వీనిన్.

(భార. ఉద్యో. ౩ ౧౦౬)

వివ:— కృష్ణుఁడు కౌరవులదగ్గఱకు రాయబారము వెళ్ళునపుడు ద్రౌపది తన జుట్టును విప్పి యిట్లు పలుకుచున్నది. ఇందు ఎట్లయినను సంధి కుదుర్పక యుద్ధమే

జరగునట్లును దుర్యోధనాదుల వధ జరగునట్లును జూదుమను నర్థము వ్యంగ్యమగు చున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

మ. మునుమున్ పుట్టెడు కొంకు లౌల్యమునిడన్ మోదంబు విస్తీర్ణతన్
జొనుపం గోర్కులు గ్రేళ్ళు ద్రిప్ప మదిమెచ్చుల్ తెప్ప లల్లార్ప స
త్యనుషంగస్థితి తీవ్రపాటొనఁగ నాయ్యారంబునం జంద్రికల్
దనుకంజూచె లతాంగి భూసురుఁ బ్రఫుల్ల నేత్రపద్మంబులన్.
(స్వా. మను. ౨-౩౦)

ఇందు వరూధినికిఁ బ్రవరునియందుఁ బ్రేమ వ్యంగ్యము.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ దటి శయనించియు మదిలో
జరించు కోరికలు దీర్పఁజాలనిదై తా
నరమోడుపుఁ గన్నులతో
నరయఁదొడఁగెఁ బ్రియ ప్రియతము నాస్యాంబుజమున్

ఇట ఆలంబనము నాయకుఁడు. రహస్యస్థానము ఉద్దీపన విభావము. తాదృశ నిరీక్షణాదులు అనుభావము. త్రపౌత్సుక్యాదులు వ్యభిచారము. వీని సంయోగముచేతఁ బ్రేమ వ్యక్తమగుచున్నది. అరమోడ్పుఁ గన్నులతో అనుటచే పరమప్రేమేచ్ఛయె వ్యంగ్యము. కాని చుంబనమాత్రేచ్ఛమాత్రము గాదు. ఎట్లయినను వాచ్యవృత్తికిఁ దోఁచఁబడని వ్యంగ్యమె చమత్కారకారి యగును అని యాలంకారికుల సిద్ధాంతము.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ గురువుల నడుమ నతాంగిని
సరసిజముకుళమున నేను జల్లఁగఁ గొట్టన్
దరకుండల తాండవమున్
సరస నతభ్రువులు మీఱ ననుగని తిరిగెన్

ఇట తిరిగెను అనుటచే ఓయి అసమీక్ష్యకారీ! ఏమి అనుచితము చేసితివి అను నర్థముతోఁగూడిన యమర్ష చర్వణా విశ్రాంతిధామమగుటవలన ప్రధానముగా వ్యక్తమగుచున్నది. అందు శబ్దార్థములు అప్రధానములె.

ఇంకొక యుదా :—

> కం॥ ఏసుతను సెజ్జఁ బండియు
> శ్వాసాసంగమును సుంత సైచఁగ లేదో
> ఆ సుతను విపుకు తనమెద
> వేసిన ప్రియుకేలు మెల్ల వెనుకకు జరిపెన్.

ఇట నవవధువు మొదట సిగ్గుగలదైనను తన ప్రియుఁడు దేశాంతరమగుట దలపోసి మెల్లఁగా ప్రియునిచేతిని స్వస్థానమునకు వెనుకకు జరిపెను. దానిచే రత్యాఖ్య మైన స్థాయి సంలక్ష్యక్రమముగా వ్యక్తమగుచున్నది.

సూ. ఎందు వ్యంగ్యార్థము అప్రధానముగనె యుండి చమత్కారమునకు మూల మగునో అది మధ్యమకావ్యము.

ఉదా :—

> ఎన్నటికిన్ ఁ మూద్వహుని నేనును, నన్నిఁక రామచంద్రుఁడున్
> గన్నులఁ జూడఁగల్గనొకొ కల్గకయుండినఁ బ్రాణమేల పో
> దన్న! రఘుప్రవీరు చెవులారఁగ నింతయుఁ దెల్పు, నాదు మే
> నున్నది చెంత గంగమడు వున్నది యైనది యైనటు లయ్యెడున్ మదిన్.
>
> (ఉ. రామా.)

ఇందు 'చెంత గంగమడువున్నది' అనువానినిబట్టి కల్గు 'నా శరీరమును విసర్జింతును' అను వ్యంగ్యార్థము 'కన్నులఁ జూడఁగల్గనొకొ, ప్రాణమేలపోదు' ఇత్యాది వాచ్యములచే అప్రధానమైన చమత్కారమును గలిగించుచున్నది గాన నిది రెండవ దగు మధ్యమకావ్యమున కుదాహరణము.

మఱియొక యుదాహరణము :—

> మ. అకటా! ఏమని దూఱుదాన మిము నాథా! వేగుజామయ్యెఁ బొం
> దికగాఁ బాదములొత్త రమ్మనుటగానీ యింక నెయ్యంపుఁ బూ
> నికతోఁ గన్నులు విచ్చి చూచుటయెగానీ యొంటి నేమోగదా
> నికటక్షోణికి నేగుదెమ్మనుట గానీ లేద యొక్కింతయున్.
>
> (కళాప్రపూర్ణ)

ఇవియు సుగాత్రి శాలీనునితో నన్న మాటలు. ఇందు వ్యంగ్యమగు ప్రణయము పాదములొత్త రమ్మనుటలేదు ఇత్యాది వాచ్యములచే అప్రధానమై చమత్కారజనక మగుచున్నది గాన రెండవ కావ్యము.

ఇంకొక యుదా :—

మ. అవుఁగాఁ మీరిట మున్ను గన్గొనని చాయల్లేవుగా...

కం। మీ రింద్రప్రస్థము గని
నారా పాండవులఁ జూచినారా సఖులై
వారందఱు నొకచో ను
న్నారా వీరాగ్రగణ్యు నరు నెఱుఁగుదురా,
(విజయ విలాసము)

ఇది యతివేషములో నున్న యర్జునునిఁ జూచి సుభద్ర పలుకు పలుకులు. ఇందు 'నరు నెఱుఁగుదురా' అనుదానివల్లఁ దోఁచు నతనిమీఁద సుభద్రకుఁ గల ప్రేమ. మీ రింద్రప్రస్థము గనినారా ఇత్యాది వాచ్యములచే అప్రధానమయి చమత్కారముగఁ దోచుచున్నది గాన రెండవ కావ్యము.

ఇంకొక యుదా :—

గీ। రామచంద్రు విరహపు జ్వాలలఁ దపించు
సహ్యశైల శిఖరముల సౌఖ్యమొదవ
శిశిరమునఁ బరుండిన కపుల చిత్తమందు
పవనతనయుని పనికిఁ గోపంబు గాంత్రు.

ఇట సీతా క్షేమవార్తను దెలుపుటచే శ్రీరాముఁడు చల్లఁబడెను అను వ్యంగ్యము ఆకస్మికముగా కపులు హనుమంతునిపైఁ గోపపడిరని కోపమును తెలుపుటచే అప్రధానమైనను దౌర్భాగ్యవశముచే దాస్యము ననుభవించు రాజుకాంతవలె ఏదో యొక యందమును గలిగించుచున్నది

ఇందు వ్యంగ్యముయొక్క ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యములనుబట్టి సహృదయవేద్యమైన చమత్కారము గలదు.

సూ. ఎందు వ్యంగ్య చమత్కారముతోఁ గలిసియుండని వాచ్యచమత్కారము కలుగునో యది సామాన్య కావ్యము.

ఉదా :—

చ. నను భవదీయదాసుని మనంబున నెయ్యపుఁ గిన్కఁ బూని తా
చిన యది నాకు మన్ననయ చెల్వగు నీ పదపల్లవంబు మ
త్తను పులకాగ్రకంటకవితానము దాఁకిన మెచ్చునంచు నే
ననియెద నల్క మానవుగదా యిఁకనైన నరాళకుంతలా।
(పారి ౧-౧౨౩)

ఇవి కృష్ణుని వాక్కులు. నీవు తన్నినను నాకు మన్ననయే. యనుటచే కృష్ణుని కున్న ప్రేమ వాచ్యమే యగుచు చమత్కారము గలిగించుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

'తనయుఁడగు మైనాకుని నన్వేషించుటకై దీర్ఘముగాఁ జాపిన, జలధిగర్భమునఁ బ్రవేశించిన హిమవంతుని భుజమువలె నయిన భగవతియైన భాగీరథికి నమస్కారాలు'

ఇందు వాచ్యమైన యుత్ప్రేక్షయే చమత్కారహేతువు. శీతత్వపాతాలతల చుంబితత్వాదుల చమత్కారము కొంచెముగా నున్నను ఉత్ప్రేక్షా గర్భమున విలీనమై నాగరికకంఠ నికటమైన నాయికచే కల్పింపఁబడిన కాశ్మీరద్రవాంగరాగ విశీర్ణమైన నిజాంగరాగ గౌరిమవలెఁ బ్రతీయమానమగుచున్నది. కొంచెము స్పృశింపఁబడని వ్యంగ్యమేయయిన తాదృశ వాచ్యార్థ మేదియు రమణీయత్వమును గలిగింపఁజాలదు. చమత్కారమును గలిగింప గుణీభూత వ్యంగ్యము గలదియు మందముగానున్న గుణీభూత వ్యంగ్యము గలదియు నగు నీ రెండు రకములందే అలంకారప్రధానమై సకల కావ్య ప్రపంచము నిలిచి యున్నది.

సూ. ఎందు అర్థ చమత్కారముచేఁ బోషింపఁబడిన శబ్ద చమత్కారము ప్రధానమగునో అది యవర కావ్యము.

ఉదా :— సీ. లలనాజనాపాంగ వలనావసదభంగ
తులనాభికాభంగ దోఃప్రసంగ
మలసానిలవిలోల దళనాసవ రసాల
ఫలసాదర శుకాలపన విశాల
మలినీ గరుదనీకమలినీకృత ధునీక
మలినీసుఖితకోకకుల వధూక
మతికాంత సలతాంత లతికాంతర నితాంత
రతికాంత రణతాంత సుతనుకాంత

గీ. మకృతకామోద కురవకా వికల వకుల
ముకుళ సకలవనాంత ప్రమోదచలిత
కలిత కలకంఠ కులకంఠ కాకలీ వి
భాసురము వొల్చు మధుమాసవాసరంబు. (వసు. ౧-౧౩౫)

ఇందు అర్థ చమత్కారము శబ్ద చమత్కారములో అణఁగిపోయినది కాన ఇది అవర కావ్యము.

ఇంకొక యుదా :—

'అమరఁగ వింత లింపొనఁగు నందు విటాళికి వేశవాటి హ
ర్మ్యములు విమానమాన హరహారి శిరోగృహ భాగభోగధా
గమర భుజంగ సంగహృదయంగమ రంగదసంగసంగత
క్రమ రమణీమణీమణిత కల్పన నేర్చిన హారువాలచేన్.
(కళా. ౧౦)

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ * మిత్రాత్రి పుత్రనేత్రుఁడు
సత్రత్రుండు త్రయిశత్రు శాత్రవుఁడును నా
గోత్రారి గోత్రజత్రుఁడు
గోత్రాత్రుండయిన నీకుఁ గోట్ల నమస్సుల్.

సూ. అర్థచమత్కారము లేక కేవల శబ్దచమత్కారము గలది అధమ కావ్యము.

ఏమాత్రము అర్థచమత్కృతి లేక కేవల శబ్దచమత్కారము మాత్రమె గల యేకాక్షర పద్యార్థావృత్తి. యమక పద్మబంధాదులను గావ్యముగఁ జెప్పరాదని జగన్నాథ పండితరాయలు. అందుఁ గావ్య సామాన్యలక్షణమగు సహృదయ హృదయాహ్లాదక శబ్దార్థములు లేవు. అయినను దండ్యాది ప్రాచీన మహాకవులు వానినిఁ గూడఁ జెప్పుటచే నియ్యది అధమ కావ్యముగాఁ బేర్కొనఁబడినది. వాని కుదాహరణములు చివరి ప్రకరణమున శబ్దాలంకార ప్రకరణమున విస్తరించి చూపఁబడును.

---

* మిత్ర = సూర్యుఁడు, అత్రిపుత్ర = చంద్రుఁడు, ఈ సూర్య చంద్రులు నేత్రుఁడు=నేత్రములుగాఁ గలవాఁడు, సత్రత్రుఁడు = సత్రములను రక్షించు వాఁడు, త్రయి = వేదత్రయికి శత్రువైన మన్మథునికి శత్రువైనవాఁడు, రాక్షసులకు శత్రువయిన, గోత్రారి = ఇంద్రుని, గోత్రమునఁ బుట్టిన దేవతలను త్ర = రక్షించువాఁడు, గోత్రాత్రుండు = గోత్రములను రక్షించు నీకు నమస్కారములు.

మచ్చున కొక యుదా :—

— ఏకహల్వర్ణము —

కం॥ నానా నూనైనోను
నానన నానానను. నిను. నానాననునున్
నైనో నృనన నినీన్ నిన్
నే నెన్నను నూన నౌనె నేనేన ననా.

వివ:— నాన=అనేక అనూన=గొప్ప ఏనన్=అపరాధములచే నున్న=పోఁగొట్టఁబడిన ఆనన=ప్రాణములుగల నానానను=దశకంఠుఁడు గలిగినట్టియు ఇనున్-ప్రభువైనట్టియు నానానను=చతుర్ముఖుని నుర్—నాభియందుఁ గలుగునట్టియు నైనస్—అపరాధములులేని, నృ=మనుష్యులకు నన = కష్టాభావమును నినీన్ = పొందించి నట్టియు నిన్=నిన్ను నేనెన్నను = నేను ఎన్నుటకును, ఊనన్ = వహించుటకును ఔనె = తగునా నేనేన(న+ఇన+ఇన) నేన = (న+ఇన) = అనాథులకు ఇన = ప్రభువైనవాఁడా ! ననా = (ప్రేమచేఁగాని) ధనాదులచే క్రీతుఁడు గానివాఁడా!

(నారాయణీయ కావ్యాదర్శము ౯౨ వ.) మొ.

మ. ఎదపై చందనమెల్ల జాఱె, నెఱుపింతేన్ లేదు క్రీమోవిపై
వదలెన్ గన్నులప్రక్కఁ గాటుక, గగుర్పాటొందె ఈసన్నమే
నదనన్ బంధుల కష్టముల్ గనని మిథ్యావాదినీ ! దూతి ! నీ
వెది స్నానానికి వావి కేగితివ, యేమీ పోవ వా హీనుకై.

అను పద్యమును అప్పయదీక్షితులు ఉత్తమకావ్యమగు ధ్వని కుదాహరించుచు ఇట్లు వ్యాఖ్యానించెను. ఉత్తరీయముయొక్క రాపిడిచే చందనము జాఱెనన్నది యింకొకదానిచేఁ గూడ సిద్ధించుచున్నది. కాన దానిని పరిహరించుటకు 'చందనమెల్ల' అనుచోట 'ఎల్ల' పదము. స్నానముచేసినపుడిట్టి గుణములుండునను సంగతి నివారించుటకై పురుషసంగమ చిహ్నములున్నవని తెలుపుటకై 'పై' అను పదము వేయఁబడినది 'క్రీమోవి' (క్రింది పెదవి) అనుటచే ఇట్లు ఎఱుపేమియు లేకపోవుట తాంబూల రాగము చుంబనమువలననే లేకపోయినదని తెలియుచున్నది .... ఇట్లు పై మాటలు ప్రధాన వ్యంగ్యమును వ్యక్తపఱచుటలో సాయపడుచున్నది' అని. చందనాదులు పూర్తిగా పోవుట మొదలగునవి స్నానాదులవలనఁ గూడ జరగును. కావ్యప్రకాశము అయిదవ యుల్లాసములో 'చందనమెల్ల' మొదలగునవి స్నానమువల్లఁ గూడ జరగ

వచ్చును అని చెప్పఁబడెను. ఇందు 'నీవు బావికి స్నానమునకు వెళ్ళితివా. ఆ హీనుని దగ్గఱకు సంగమమునకు వెళ్ళలేదా సంగమమువలన చందనాదిరాగాదులు పోయిననేల' అని యర్థము చెప్పరాదు. ఉత్తమనాయిక తన ప్రియునితో దూతిక సంగమము అనెడి తన నాయకుని యపరాధమును సఖులయెదుట చెప్పదు. అట్లు చెప్పిన నాయకుని జాతికి కర్మకు నీచత ఆపాదింపఁబడును. అందును ఉత్తమనాయిక అట్లు చెప్పదు. కాన ఇక్కడ స్వార్థపరాయణురాలవు సమయము మించిపోవును అని నీవు బావికే వెళ్ళితివి నదికి వెళ్ళలేదు. ఆ హీనునిదగ్గఱ నా సందేశము అందించుటకు వెళ్ళలేదు" బావి దగ్గఱ అనేకులుందురు గాన సంకోచముచే సిగ్గుచే ఱొమ్ము పైభాగమునే తోము కొంటివి. కాన పైపైనున్న చందనమే పోయినది గాన ఱొమ్ముమీది చందనము పోలేదు. తొందరగ తోముటచే క్రింది పెదవే గాని పైపెదవి తాంబూలరక్తిమ పోం సరిగా తోమకపోవుటచే కన్నులప్రక్కనే కాని మిగిలినచోట కాటుక పోలేదు. చని వల్లను ఆమె సన్నగా నుండుటచేతను శరీరము గగుర్పొడిచినది అని యర్థము వచ్చుచున్నది. కాన నూతికే వెళ్ళితివి గాని ఆ హీనునిదగ్గఱకు వెళ్ళలేదు అని యర్థము. ఇట్లు నేర్పరురాలగు నామె గూఢతాత్పర్యోక్తియే యది యని చెప్పుట యుక్తము. అట్లు గానిచో నేర్పునకు భంగము గలుగును. ఇట తాత్పర్యము వెంటనే భాసిల్లక పోవుటచే తాత్పర్యానుపపత్తిని ఆశ్రయించి లక్షణ చెప్పుట సంభవింపదు కాన పై వ్యాఖ్య యుత్తమమైనది కాదు

ప్రాచీన లాక్షణికులు ఉత్తమ మధ్యమాధమ భేదములచే త్రివిధ కావ్యములనే చెప్పిరి. 'ఉత్తమోత్తమ కావ్యము' అని మొదటి కావ్యముగాఁ జెప్పి పండితరాయలు కావ్యములు నాలుగనెను' అర్థచిత్రశబ్ద చిత్రములకు భేదము స్ఫుటముగాఁ గనిపించుట వలన అర్థచిత్రశబ్ద చిత్రముల నొకటే విధముగఁ జెప్పుట న్యాయము గాదు. వ్యంగ్య ప్రాధాన్యాప్రాధాన్య కృతమగు స్వభేదమునుబట్టి రెండు విధములగు కావ్యములను జెప్పినపుడు ఈ విషయమునఁగూడఁ జెప్పుట న్యాయముగదా శబ్దార్థ చిత్రము లున్న చోట లక్షణానుసారముగా ఆ యా కావ్యభేదములను దెలిసికొనవలయును. సమముగా నున్నయెడల మధ్యకావ్యమె యగును.

ఉదాహరణము :—

మ. జలజాగార పరంపరల్ మఘవదాశాభిత్తిఁ దీండ్రించుచున్
దళమై వెన్నెల చిచ్చులంటిన మిళద్బాహ్యచ్ఛదశ్యామితా
చ్ఛలనన్ గంది ముడుంగుచో సమసమచ్ఛబ్దంబుతోఁ బుట్టు న
గ్గలపుం గ్రొంబొగలో యనంగ వెడలెన్ గర్భ స్వనద్భృంగముల్.
(స్వా. మను. ౩—౨౨)

ఇందు శబ్దార్థ చిత్రములు సమముగా నుండుటచే నిది మధ్యమ కావ్యమై యగును.

సూ. కావ్యము శబ్దార్థ చమత్కారములనుబట్టి అయిదు విధములై యయినను వాని ప్రయోగ విశేషమునుబట్టియు, గద్యపద్యాది రచన విషయములనుబట్టియు ఆ యయిదు మరల శ్రవ్యదృశ్యాది భేదములచే ననేకవిధములయి యుండును.

వివ:— శ్రవణయోగ్యమైన పురాణేతిహాసాఖ్యానాదులు శ్రవ్యములు. దర్శన యోగ్యమైన నాటకాదులు దృశ్యములు. గాన యోగ్యమైనవి గేయములు. ప్రభుశాసన తుల్యములయిన వేదశాస్త్ర స్మృత్యాదులును మిత్త్రతుల్యములైన పురాణేతిహాసాదులును విషయాది ప్రధానములగుటవలనను రసానందకరణ ప్రధానములు గాకపోవుట వలనను వానిని కావ్యములని ప్రాచీనులు వ్యవహరింపలేదు నాటకములు నాటక ప్రకరణమున విస్తరించి చెప్పఁబడును.

సూ. కేవల గద్యాత్మకములు ఆఖ్యాయికాదులు.

వివ:— నాయకాదులు స్వవృత్తాంతమును జెప్పుకొనునవి ఆఖ్యాయికలు. కవులచేఁగాని చెప్పఁబడునవి కథలు. ప్రబంధ మధ్యమున నితరులకుఁ దెలుపుటకై అభినయించుచుఁ గాని పాడుచుఁ గాని చెప్ప బడునది ఆఖ్యానము. మృగాదుల చేష్టలచేఁ గాని మనుజుల చేష్టలచేఁ గాని కార్యాకార్య నిశ్చయముచేయు పంచతంత్ర హితోపదేశాదులు నిదర్శనములు. ముఖ్యమగువానినిగూర్చి ఇద్దఱు వివాదపడునట్లు రచింప బడినది ప్రవహ్లిక. ఆరంభించిన కార్యము నెఱవేర్చలేనపుడు పురోహితామాత్య తాపసాదులఁ బరిహసించునట్లు నిబంధింపబడినది మతల్లిక. మొదటఁ గథావస్తువు తెలియక పిదపఁ బ్రకాశింపఁజేయఁబడినది మణికుల్యా. అవాంతర క్రియా సమాప్తియందు వసంత వర్ణనాద్యేకవర్ణనీయోద్దేశముచేఁ బ్రవృత్తమైనది పర్యాయ బంధము. ధర్మాది పురుషార్థముల నుద్దేశించి ప్రకార వైచిత్ర్యములతో అనంత కథలను వర్ణించుటయే ప్రధానముగాఁ గలది హరికథ. గ్రంథ మధ్యమునఁ గాని గ్రంథోపాంతమునఁ గాని యితర గ్రంథములందుఁ బ్రసిద్ధములైన యితివృత్తములను వర్ణించుట ఖండకథ. ఏకదేశవర్ణన గలదియు ఖండకథయే. సమస్త ఫలములు నెఱవేఱువఱకు ఇతివృత్తమును వర్ణించుట సకలకథ. చరిత్రము లిందులోఁ జేరును. ఒకని చరిత్రము నాశ్రయించి ప్రసిద్ధమైన యితర కథను నిబంధించుట యుపకథ. లంబాంకితమైన యద్భుతార్థములు గలది బృహత్కథ. ఈ యాఖ్యాయికాదులలో వక్త్రము అపరవక్త్రము ఆర్య అను ఛందోవృత్తములు అక్కడక్కడ నుండిన

నుండవచ్చును. ఆదిలో దేవతాది నమస్కారము లుండవచ్చును. కథాంశములకు మధ్య మధ్య వ్యవచ్ఛేదము చేయవలసివచ్చినపుడు ఉచ్ఛ్వాసము ఆశ్వాసము ఇత్యాది భాగములుగా భాగింపనగును ఈ యాఖ్యాయికాది లక్షణములు కావ్యానుశాసనమున హేమచంద్రునిచేఁ జెప్పఁబడినవి. దండి సామాన్యముగ ఆఖ్యాయిక కథ అని రెండు విధములుగనే చెప్పెను. ఆఖ్యాయిక కథ ఖండకథ పరికథ కథానిక (చిన్నకథ) అని గద్యకావ్యము అయిదు విధములని అగ్నిపురాణము. కల్పితేతివృత్తము గలవి నవలలు. ఇవి యితర భాషా సంప్రదాయమునుబట్టి ఇందు గ్రహింపఁబడినవి. నవలా అనఁగా, స్త్రీ అర్థము అయినను అది విస్తృత మైన కథకలు యాఖ్యాయికకు పర్యాయపదముగా నేఁడు వాడఁబడెను. ఇవి చరిత్రాత్మకములు అపరాధ పరిశోధనాత్మకములు. సాంఘికములు మొదలుగా ననేక విధములు

సూ. గద్యము వృత్తగంధి చూర్ణము ఉత్కలికాప్రాయము అని మూఁడు విధములు.

సూ. పద్యభాగముఁ దోపింపఁజేయు గద్యము వృత్తగంధి అనఁబడు.

వివ :— చంద్ర మండల ముదయించె, భానుఁ డస్త్రాద్రి వ్రాలె ఇత్యాదులు తేటగీతి పద్యభాగములవలెఁ దోఁచుచున్నవి. కాన వీనిని వృత్తగంధి అనవచ్చును. పద్యములవలెఁ దోఁచుచు ఛందోబద్ధము గాక యాధునికులచే రచితములై పద్యములవలె నుండు గద్యములు దీనిక్రిందకు వచ్చును. వీనిని వచన పద్యములనియు వచన గేయములనియు నందురు ఇందు అందమునకై ఆది మధ్యాంతములందు అనుప్రాసములను వాడవచ్చును ఇందులో ఆధునికులు అంత్యప్రాసములు ఎక్కువగా వాడిరి.

సూ. దీర్ఘసమాసములు లేక లలితమై మృదులములైన పదములు గలది చూర్ణము.

ఉదా:- చెలువ! చెక్కుటద్దంబునం జేయిడి యేల చింతించెదవు ‥ ‥ ఏ కారణంబున నశ్రుకణంబు లురల నేడ్చెద వీ సంతాపంబునకు నేది హేతువు. తప్పనాడం గదా. ఆత్మ నిహ్నవం బపరాధంబొక్కొ. శుద్ధాంతఃప్రవేశంబు దోసంబొ. దేవ దూత్యంబు ప్రత్యవాయంబొ చెప్పుము. సేవకుం దప్పు గలదె. కలదేనియుం గిరీట మాణిక్య మయూఖ పుంజంబులఁ జరణకంజంబుల నివాళించెద ననుగ్రహింపుము

(శృం. నై. ౪—౯౧ మొ)

సూ. దీర్ఘసమాసములు గలిగి యుద్ధతమైన పదములు గలది యుత్కలికాప్రాయము

ఉదా :— ధూర్జటి జటాకిరీటాలంకారంబైన శశాంకుని సౌకుమార్యంబును నమృతంబున కుత్పత్తి స్థానంబైన పయోనిధానంబు గాంభీర్యంబును, విశ్వ విశ్వంభరాంభోజ కర్ణికాయమానంబగు సువర్ణాహార్యంబు ధైర్యంబును విభ్రమ భ్రూలయ

భంగలీలా విజిత సుమనస్తాయక విలాసరేఖా సారంబై నిర్వికారం బెవ్వరియందునుం
గలదె (శృం. నై. ౪-౧౨)

సూ. పద్యభాగములతో నిండిన కావ్యము ముక్తకాది భేదములచే ననేకవిధములు.

వివ :– ముక్తకము. సందానితకము, విశేషకము కలాపకము. కులకము
కోశము సంఘాతము ప్రజ్య మహాకావ్యము, మొ॥ ఒక ఛందస్సుతో వాక్యార్థ
సమాప్తి పొందిన పద్యమొకటి ముక్తకము రసనిష్యందులగు నమరుక పద్యములును,
గాథాసప్తశతిలోని పద్యములు స్తోత్రములును, త్యాగరాజ కీర్తనలును ఇట్టివే. కేవలైక
తేజఃపరమాణువు ప్రకాశింప నట్లు విడివిడిగా నున్న ముక్తకము ప్రకాశింపదని వర
వామనుఁడు. రెండు పద్యములు గలది సందానితకము యుగ్మకమని విశ్వనాథ కవి
రాజు. మూఁడు పద్యములు గలది విశేషకము నాలుగు గలది కలాపకము. అయిదు
మొదలుకొని పదునైదు పద్యములవఱకు గలది కులకము. అన్యోన్యాపేక్ష లేని పద్య
ముల సమూహము కోశము. ఆర్యాసప్తశతి, కల్పితవస్తువు గలదై యొక ఛందస్సు
తోనే రచింపఁబడినది సంఘాతము. మేఘమాలాదులు. వీనినే సాహిత్యదర్పణకారుఁడు
ఖండకావ్యములనెను. ఏదో యొక విషయముమీఁదఁగాని వ్యక్తినిమీఁదఁగాని కొన్ని
పద్యములతో వర్ణింపఁబడినవి ఆంధ్రములో అనేకములు గలవు. వానినిగూడ ఖండ
కావ్యములనవచ్చును. సజాతీయముల కొకచోట సన్నివేశము ప్రజ్య. ముక్తావళి మొ॥
అకారాది హకారాంతాద్యక్షర శ్లోకసంఘాతము ప్రజ్య అని సాహిత్యదర్పణ టిప్పణి.
'ఇది ప్రశంసామాత్రమె కాన వ్రజ్యాఘటితము ఒక రకము. ఇతరము అన్యవిధము.
మొదటిదానికి ఆర్యాసప్తశత్యాదులు. రెండవదానికి సుభాషితావళి యుదాహరణములు.
అని వ్యాఖ్య గద్యపద్యమయ రాజస్తుతి బిరుదము. ముక్తకాదులకు అప్పకవి
వేర్వేఱు పేర్లు పెట్టెను ఒక పద్యము ముక్తకము. రెండు పద్యములు ద్వికము.
మూఁడు పద్యములు త్రికము అయిదు పద్యములు పంచరత్నములు. ఎనిమిది పద్య
ములు వారణమాల తొమ్మిది పద్యములు నవరత్నములు పండ్రెండు భాస్కర
మాలిక. పదియాఱు గలది శశికళ. ఇరువదియేడు నక్షత్రమాల. ముప్పది త్రింశత్తు.
ముప్పదిరెండు రాగము. ఏఁబది పంచాశత్తు. నూటఎనిమిది శతకము. ఏడు వందలు
సప్తశతి" అని. ౧ నగరము ౨ అర్ణవము ౩ శైలము ౪ ఋతువులు ౫ సూర్య
౬ చంద్రోదయములు ౭ ఉద్యానము ౮ జలక్రీడ ౯ మధుపానము ౧౦ రతోత్సవ
౧౧ విప్రలంభము ౧౨ వివాహము ౧౩ కుమారోదయ ౧౪ మంత్రము ౧౫ ద్యూతము
౧౬ ప్రయాణము ౧౭ యుద్ధము ౧౮ నాయకాభ్యుదయము అనెడి పదునెనిమిది వర్ణ
నలు గలది మహాకావ్యమని దండి. ఇయ్యది సుందర విషయ వర్ణన సామగ్రీప్రదర్శన

పరముగా గ్రహించునది. కాన అష్టాదశవర్ణన లండితీరవలయునని తలఁచి యా యన్ని వర్ణనలకై యనవసరమైనవానినికూడ ఎక్కడనో అక్కడనుగూర్చి కావ్యమును అతుకుల బొంతగా తయారుచేయరాదని ముఖ్యముగాఁ గవులు గ్రహింపవలెను.

— ధ్వని —

సూ. వ్యంగ్యార్థమె కావ్యమున కాత్మ యగు ధ్వని.

శబ్దార్థములనుండి ధ్వనించునది ధ్వని యని వ్యుత్పత్తి రీతి ఆత్మ యని వామనుఁడు. రీతి పదశైలీ రూపము. వక్రోక్తి ఆత్మ అని కుంతకుఁడు వక్రోక్తి అలంకారరూపమైనది. గుణములు ముఖ్యమని దండి. అవి సంఘటనా రూపములు. కాన ధ్వనియే ఆత్మ యని తెలియునది. ఈ ధ్వని సహృదయజన ప్రకాశమానము కుచున్నను అది లేదని కొందఱందురు. అది యున్నను శబ్దార్థరూపమైన కావ్యమునకు భూషణము లైన యనుప్రాసాది శబ్దాలంకారములకంటెను, ఉపమాద్యర్థాలంకారములకంటెను వర్ణసంఘటనా రూపములగు మాధుర్యాది గుణములకంటెను వానికంటె భిన్నముకాని ఉపనాగరికాదులకంటెను పదశైలీరూపమగు వైదర్భి లోనగు రీతులకంటెను ధ్వని యన్నది వేఱుగా నెందున్నది యని కొందఱు పలుకుదురు 'సహృదయ హృదయ ములకు ఆహ్లాదమును గూర్చు శబ్దార్థములతోఁ గూడినదే కావ్యమనఁబడును గాన అటువంటి శబ్దార్థములయందె గుణాలంకారములయందె సహృదయహృదయాహ్లాద కత్వము గలదు గాని యితరమగు నృత్త గీతాద్యభినయములందు సహృదయహృద యాది శబ్దార్థవత్త్వము సంభవింపదు. కాన శబ్దార్థములకంటె గుణాలంకారములకంటె భిన్నమైనది కావ్యమని చెప్పరాదుగదా. పోనీ యట్టి యపూర్వమైన ధ్వని స్వరూపమె కావ్యమనువారె సహృదయు లందమన్నచో దానిని సకల విద్వాంసులు అంగీకరింపరు. కాన గుణాలంకారములకంటె వేఱుగా ధ్వని యన్నది లేనేలేదని కొందఱు.

"కావ్యమునకు భూషణములగు కారణములందె యది యంతర్భవించుచుండఁగా అనంతమయిన వాక్యరచనలలో ఏదో యొకచోట ఏదో కొంచెము పూర్వులచేఁ జెప్పఁ బడనిది యున్నంతమాత్రమున 'ధ్వని ధ్వని' అని భావనానిమీళితనేత్రులై యంతగా నృత్యములు సేయుట ఎందుకు. ఆ నృత్యములోని యర్థము తెలియుటలేదు. ఏదో యొక కావ్యచారుత్వ హేతువునకు ధ్వని యని పేరు పెట్టినచో అంత గొప్ప యేమున్నది. మహాత్ములనేకులు వేలకొలఁది యలంకారములు చెప్పిరిగదా. వాని కిట్టి దశ కన్పిం చుటలేదు కావున ధ్వని యన్నది యెదో యొక ప్రవాదమాత్రమె గాని తత్త్వమునకు

దాని నిది యని చెప్పుటకు వీలుగాదు' అని మఱికొందఱందురు. కొంద ఱా ధ్వనినే భాక్తమందురు. భక్తినుండి వచ్చినది భాక్తము అని వ్యుత్పత్తి. సారూప్యము సామీప్యము సంబంధము వైపరీత్యము క్రియాయోగము అను ధర్మములు భజింపఁబడును. సేవింపఁబడును అనఁగా ప్రసిద్ధముగా భజింపఁబడును గాన (భజ సేవాయాం అని క్రియ) భక్తి యయ్యెను. లేక యనేక గుణములను జెప్పునట్టి శబ్దమునకు సామీపశీ సారూప్య తైక్ష్ణ్యాద్యర్థములను భజింపఁజేయుట భక్తి లేక ప్రతిపాదింపఁదగిన సామీప్యాద్యర్థములందు శ్రద్ధ భక్తి. ఆ శ్రద్ధను ప్రయోజనముగా నుద్దేశించి ఆ భక్తి నుండి కలిగినది భాక్తము. లేక ముఖ్యార్థమునకు బాధ కలుగుటవలనఁ గాని ఏదైన నిమిత్తమునుబట్టిగాని యేదోయొక ప్రయోజనమునుబట్టిగాని ముఖ్యార్థమునకు (భంజ్) భంగము గలుగుట భక్తి. దానివలన వచ్చినది భాక్తము. ఆ ధ్వనినే భాక్తముగాఁజెప్పి యందు ధ్వనిమార్గము కొంచెము స్పృశింపఁబడినదందురు. అనఁగా గౌణార్థమందు లక్ష్యార్థమందు అది యంతర్భవించుననిరని భావము. కొందఱు దానికి సరియగు లక్షణము చెప్పలేక యది వాచామగోచరమనియు సహృదయ హృదయైకవేద్య మనియుఁ బలికిరి

ఈ విధముగా ధ్వని లేదనువారిని మూఁడు తరగతులుగ విభజింపవచ్చును.

౧. శబ్దార్థములకుండు సహజశక్తినిబట్టి యర్థము గలుగును గాన వాచ్యార్థము కంటె వ్యంగ్యమనునది లేదనువారు మొదటివారు.

౨. ఒకవేళ వ్యంగ్యమన్నది యున్నను అది అభిధచే ఆక్షిప్తమై శబ్దముచే నవగతమగు నర్థబలముచే నాకర్షింపఁబడుటవలన అది భాక్తమగుననువారు రెండవ రకమువారు.

౩. అది అభిధచే నాక్షేపింపఁబడకపోయినను అది యిటువంటిదని చెప్ప శక్యముగానిది యనువారు మూఁడవ రకమువారు.

మఱియు నభిధకంటె వ్యంగ్యము వేఱుగ లేదనువారి మతమున మరల మూఁడు విప్రతిపత్తులు గలవు

౧. శబ్దార్థమునకు శోభను గలిగించు శబ్దార్థ గుణాలంకారములకంటెను మఱి యొకటి మేము చెప్పనిది కావ్యశోభాహేతువు లేదనునది మొదటిది.

౨. మేము చెప్పనిదేదైన నున్నచో అది కావ్యశోభాహేతువు గానేకాదు అనునవి రెండవది

౩. పోనీ ఏదేని కావ్యశోభాకరమగునది యున్నచో అది మేము చెప్పిన గుణాలంకారములందె యంతర్భవించును. దాని కింత పాండిత్యము చూపి క్రొత్తపేరు పెట్టుటలో గొప్ప యేమున్నది యనునది మూఁడవది. మొత్తము ఇట్లు అయిదు తరగతులుగ వారి విప్రతిపత్తులున్నవి. ఇందు ముఖ్యములు మూఁడే. వీరందఱు అప్రగల్భబుద్ధులె. వీరిలో ఒకరికంటె నొకరు భావన చేయఁగల బుద్ధికలవారు. మొదటివారన్ని విధముల భ్రాంతబుద్ధి గలవారె. మధ్యమ రకమువారు ఆ ధ్వనిరూపమును దెలిసినవారైనను సందేహముచే ఆ ధ్వనిని గప్పిపుచ్చుచున్నారు.

ఇంక మూఁడవ రకమువారు ఆ ధ్వనిని గప్పిపుచ్చకపోయినను దాని స్వరూపము నిర్వచింపలేనివారు. ఈ విధముగ విప్రతిపత్తులుండుటవలన సకల సత్కవికావ్యోపనిషద్భూతమైన అతిరమణీయమైన యా ధ్వని స్వరూపము రామాయణ మహాభారతాది లక్ష్యములందుఁ బ్రసిద్ధ వ్యవహారము పొంది వాల్మీకి వ్యాసాది మునులచే నాదరింపఁబడినదగుటచే దానిని దర్శించు సహృదయుల యానందముకొఱకు నశ్వరముగాని స్థితి మనస్సున ప్రతిష్ఠింపఁబడు గాక యని యిందు వివరింపఁబడును.

— మహిమభట్టు – అనుమానాంతర్భావ వాదము —

"ధ్వని యనుదానిని ప్రత్యేకముగ నంగీకరింపవలసిన పనిలేదు అది యనుమాన ప్రమాణమున నంతర్భవించును. వాచ్యార్థముకంటెను మేయార్థము చమత్కారకరము. వాచ్యార్థముగాని, వాచ్యార్థమువలన అనుమితమైన యర్థముగాని మఱియొక యర్థమును వ్యాప్త్యాది సంబంధమువల్లఁ బ్రకాశింపఁజేయును. అది కావ్యానుమితి యనఁబడును అది కావ్యమనఁబడును. ప్రదీపమువలన ఘటాదులు ప్రకాశించునట్లు అనుమానమువలన అన్యార్థము భాసించును కాన వ్యంగ్యముగాని ధ్వనిగాని వేఱుగ లేదు" అని ధ్వన్యుదాహరణములన్నియు సమన్వయించి ధ్వని మతమును వ్యక్తివివేక కారుఁడు మహిమభట్టు ఖండించెను. పూర్వులు ధ్వనినిగూర్చి సందేహాదులు వెల్లడించిరి ఈ మహిమభట్టు మాత్రము ధ్వని విషయమును అంగీకరించుచు దానిని అనుమానమున అంతర్భవింపఁజేసెను. అంతర్భవింపఁజేయవలయునని పట్టుదల యున్నచో లోకమున ఇన్ని అవాంతర భేదములు చెప్పనవసరములేదు. విభిన్న విషయములను మనోవైశద్యముకొఱకు హృదయానందముకొఱకు వేఱువేఱుగ నంగీకరించుటలో సరసత్వము ఔచిత్యము గలదు కాని సహృదయులచే రమణీయముగ మనోహరముగ నంగీకరింపఁబడిన ధ్వన్యాదులను ప్రతిష్ఠయు నిలుకడయు లేని యనుమానమున నంతర్భవింపఁజేయుదునని ప్రతిన పూనుటలో సహృదయత్వము లేదు.

మల్లెలు సన్నజాజులు మాలతిపువులు గులాబీలు కేదారములు మొదలగునవి త్రుంపి నలిపి మట్టిచేసి ఇవి మట్టిలో నంతర్భవించునని చెప్పునట్లు ఇది యున్నది. అది సహృదయులకు ఆవేదన కలిగించుచున్నది. అయినను వ్యక్తివివేకకారుని యనుమానాంతర్భావ కథనము వీలునుబట్టి యెంతవఱకు తగియున్నదో ఆయాయి లక్ష్యస్థలము లందుఁ జర్చించి తెలుపఁబడును.

ఆ ధ్వనిని వ్యక్తి యన్నను భక్తి యన్నను వ్యంగ్యమన్నను అనుమానమన్నను నామములోనే గాని యసలు వ్యక్త్యాదులవలనఁ దోఁచు విషయము లేకపోలేదు కాన దాని తత్త్వ మిందుఁ దెలిసికొనుట అత్యావశ్యకము. 'అభిధా తాత్పర్య లక్షణలకంటె భిన్నమై ధ్వననము, ద్యోతనము వ్యంజనము ప్రత్యాయనము అవగమనము మొదలగు పదములచే వ్యవహరింపఁదగినది ధ్వని" అనియు, 'అభిధాతాత్పర్య లక్షణారూపమైన మూఁడు శక్తులచేఁ గలిగిన యర్థబోధనుబట్టి వాని ప్రతిభచేఁ బవిత్రము చేయఁబడినదై గ్రహించువాని ప్రతిభయొక్క సాయముచేత సిద్ధించిన యర్థమును ద్యోతనచేయు శక్తియె 'ధ్వనన వ్యాపారము' అని యభినవగుప్తుఁడు.

సూ. కావ్యమున కాత్మయై సహృదయ శ్లాఘ్యమయి యలరారెడి యర్థము ప్రతీయమానమగుచు వాచ్యముకంటె భిన్నమైనది.

వివ :— లలితము నుచితము నగు సంనివేశముచే రమణీయమైన కావ్యమనకు శరీరమునకు ఆత్మవలె సహృదయ శ్లాఘ్యమై ప్రతీయమానమైన యర్థము గలదు. పూర్వులచే వాచ్యములుగాఁ జెప్పఁబడిన గుణాలంకారాదులకంటెఁ బ్రతీయమానమగు నర్థ మొకటి యున్నది కాన 'గుణాలంకారములకంటె ధ్వని భిన్నము కాదు' అనరాదని భావము. పూవులు కాంతలు పూఁదోటలు తామరకొలఁకులు మొదలగు రమణీయ దృశ్యములందు వాని యవయవములకంటె భిన్నముగ లావణ్య సౌభాగ్యగరిమ మనోజ్ఞమై యున్నతీరుననే మహాకవుల వాణియందు వాచ్యముకంటెఁ బ్రతీయమానమైన సహృదయ భావనాభావితమై యమృత నిష్యంది యగు నొక యనిర్వచనీయార్థము గలదు. వాచ్యశక్తిచే నాక్షిప్తమైన యా ప్రతీయమానమైన యర్థమె లౌకికమని కావ్య వ్యవహారగోచరమని రెండు విధములు. లౌకికము మరల వస్తురూపమై యలంకారరూపమై యుండును. కావ్య వ్యవహార గోచరమగు రెండవది 'స్వప్నములో నైనను స్వశబ్ద వాచనము గాక లౌకిక వ్యవహార పతితమును గాక శబ్దములచేఁ దెలుపఁదగినదై హృదయమునకు సంవాదమును గూర్చు విభావానుభావములతోఁ గూడి యదివఱకే యున్న రత్యాది వాసనానురాగములచే సుకుమారమై స్వానుభవైక

వేద్యమై యానందచర్వణా వ్యాపారముచే రసనీయమైన రసము. అది కావ్య వ్యాపార గోచరమై రసధ్వని యనఁబడును. ఆ రసధ్వని కావ్యమున కాత్మ యగును. అది కావ్యాంశమె గాని కావ్యరూపము గాదు' అని చెప్పిన భట్టనాయకుని వాక్యము రసధ్వని విషయకము గాదు. అది వస్త్వలంకార ధ్వని విషయకము. రసధ్వనిని కావ్యమున కాత్మగా ఆతఁ డంగీకరించెను. ఆ యర్థము వాచ్య సామర్థ్యాక్షిప్తమైన వస్తుమాత్రము అలంకారములు రసాదులు నయి యుండును. ఆ అలంకార రసాదిరూపము ముందు ఆ యా ప్రకరణములలోఁ జూపఁబడును. వాని యందన్నిటియందు అది వాచ్యార్థముకంటె వేఱుగానే యుండును. అందు వస్తురూపమైన ప్రతీయమానార్థము వాచ్యముకంటె మిగుల భిన్నమైనది. వాచ్యము విధి రూపమైనను ఆ ప్రతీయమానార్థము ఒకప్పుడు ప్రతిషేధరూపముగ నుండును. ఎట్లన—

గీ॥ ఇంక నోయి ధార్మికుఁడ! యథేష్టముగను
దిరుగు, మిపుడె గోదావరీ తీరభూమిఁ
బొదలఁ బెనఁగొను వని నున్న పొగరు సింహ
మెనసి యా కుక్కఁ జంపివైచినది లెమ్ము,

(గాథా సప్తశతి)

పరుల శ్రేయస్సు సహింపనివాఁడని సూచించుటకు నిందు ఓయి ధార్మికుఁడ! అని యాక్షేపించుచు సంబోధింపఁబడుచున్నది. తనకు జీవిత సర్వస్వమై సంకేతస్థానమగు గోదావరి నదీతీరపుఁ బొదలలోఁ బ్రియసమాగమ శోభను వెలార్చు పూవులను గోసి పాడుచేయు ధార్మికుని నిషేధించుటకై పలుకు స్త్రీయొక్క మాటలివి. ఇందు నిషేధము విధి ముఖమునఁ జెప్పఁబడుచున్నది. అదివఱకు అక్కడఁ దిరుగు కుక్కయె అక్కడకు ఎవ్వరిని రాకుండఁ గాచుచుండెను. ఇప్పుడో యా కుక్కను జంపివేసిన పొగరుసింహమునకై స్థానమై యిదివఱకుకంటె నెక్కువ భయస్థానమగుటచే తిరుగఁగూడదు. అసలు ఈ వైపునకే రాఁగూడదని నిషేధార్థము ధ్వనించుచున్నది. ఇందు తిరుగుట అనుదానికి నిషేధార్థము ధ్వనించుచున్నది. ఇందు తిరుగుము అనుదానికి విషేధార్థమును అభిధ బోధింపలేదు. ప్రతి శక్తికి ఒకే శక్తి యుండును. తిరుగుము అనుదానికి తిరుగుమనియే అభిధ బోధించును. కాని తిరుగకుము అని యింకొక యర్థమును బోధింపలేదు. 'విశేషార్థమును చెప్పి తన శక్తిని పోఁగొట్టుకున్న యభిధాశక్తి మరల విశేషార్థమును బోధింపదు' అను న్యాయమును బట్టి 'తిరుగుము' అని మొదటఁ జెప్పి ఆగి పిదప 'తిరుగకు' అని మరల అర్థమును బోధింపలేదు. ఇంక ముఖ్యార్థమునకు శక్యమగు సంబంధమును గల్పించు నవసరము

లేకుండఁగనే యన్వయించుటచే నిట లక్షణను జెప్పరాదు. భక్తికూడ లక్షణవంటిదే గాన దానివల్లను ఇట అర్థము సిద్ధింపదు కాన నిట విధి వాక్యమునకు నిషేధ పరముగ బోధించు శక్తి ధ్వని యని తెలియునది. అనుమానవాది యగు మహిమభట్టు ఇట్లనెను. 'తిరుగుము' అను విధి వాక్యముచే 'తిరుగవలదు' అను నిషేధార్థము పొగరు సింహముయొక్క వ్యాపారమునుబట్టి యనుమానము చేయఁబడుచున్నది. ఇందు 'తిరుగుము' అనునది వాచ్యార్థము. పొగరు సింహముయొక్క వ్యాపారము హేతువు. 'తిరుగవద్దు' అను నిషేధార్థము అనుమేయము. కరి కుంభస్థలములను భేదించు సింహము కుక్కను జంపుటలో ఔచిత్యము లేదు. కుక్కను సింహము చంపెనన్నచో రసభంగమగును. కాన పొగరుసింహము అనుటకు బదులు 'ఎలుగు బంటి' అనవలయునని చెప్పి యీ యుదాహరణమును అనుమాన ప్రమాణమునకు ఉదాహరణము" అని

అనుమానము వ్యాప్తిజన్య జ్ఞానము కలదై యుండవలయును.

ఇట "గోదావరీతీరము భీరువులు తిరుగుటకు అయోగ్యమైనది. సింహముండుటవలన. ఎచ్చట సింహములు లేవో అచట భీరువులు తిరుగుటకు అయోగ్యత లేదు. గృహమువలె. 'అనునది' అనుమాన వాక్యము. ఎక్కడెక్కడ భీరువులు తిరుగుట యున్నదో అక్కడక్కడ భయకారణములేని జ్ఞానము గలదు.' అని యట వ్యాప్తిని జెప్పుకొనవలయును. వ్యాప్తి అనఁగా సాహచర్య నియమము. అట్టి వ్యాప్తితోఁ గూడిన పక్షధర్మతాజ్ఞానము పరామర్శము సందేహింపఁబడిన సాధ్యము గలది పక్షము. అట్టి పరామర్శవలనఁ గలిగిన జ్ఞానము అనుమానము. సింహములున్నచోట భీరుసంచార యోగ్యతయు భీరుసంచార యోగ్యత లేనిచోట సింహములు లేకపోవుట అనువ్యాప్తి యున్నది గాన ఇది అనుమానములో అంతర్భవించునని మహిమభట్టుయొక్క ఆశయము. ధార్మికుఁడు భీరువైనను సింహాది భయకారణము లున్నను గురువు నాజ్ఞచేఁ గాని, ప్రభు శాసనముచేఁ గాని, ప్రియానురాగముచేఁ గాని మఱి నిధినిక్షేపాది ముఖ్యకారణములచేఁ గాని తిరుగుచున్నాఁడు అని చెప్పుకొన వచ్చును గాన నిట హేతువు సరియైనది కాదు. దీనిని అనైకాంతికమందురు. భీరుని భ్రమణమున్నచోటనెల్ల భయకారణ నివృత్తి యుపలబ్ధిమగుచున్నదను వ్యతిరేకవ్యాప్తి సిద్ధింపదు. శునక స్పర్శజన్య పాపమునకు భయపడినను వీరుఁడగుటవలన సింహమునకు భయపడఁడు అనియుఁ జెప్పుకొనవచ్చును గాన ఈ హేతువు విరుద్ధమగుచున్నది. సింహముండుటకు భీరు భ్రమణాభావమునకు సాహచర్య నియమము లేదు గూడ. గోదావరీతీరమున సింహమున్నట్లు తాను చూడలేదు. పైని జెప్పిన హేత్వాభా

పల్లవలన హేతు నిశ్చయము లేకపోవుటచే అనుమానమును కాదు. ఇంక శబ్దప్రమాణ మందమా. ఇది ఆ స్త్రీ ఆప్తురాలు గాదు కాన ఆ స్త్రీ పలికిన మాటయుఁ బ్రమాణము కాదు. కాన ఎట్లును సాధ్యము సిద్ధింపదు. కాన ధ్వనిని అంగీకరింపవలయును గాని ధ్వని అనుమానములో అంతర్భవింపననరాదు. ఇక్లే ముందును గ్రహించునది.

మఱియొక యుదాహరణము :—

కం॥ పగఱకు వెన్నిచ్చినచో
నగరే నిను మగతనంపు నాయకు లెందున్
ముగురాడువారమైతిమి
నగపేటికి జలకమాడ వచ్చినచోటన్.
(చాటుధార)

యుద్ధమునకుఁ బోయి ఓడి వచ్చిన రణతిక్కననుగూర్చి భార్య పలికిన పలుకు లివి. 'ముగురాడువారమైతిమి నగపేటికి' అను విధి వాక్యము నిషేధపరమైనది. అకటా! యిట్లు మాతో పాటు ఆడదానవై యుండక పౌరుషము నెఱపుము. నగవు ఉండవలదా వెన్నిచ్చినందులకు. వీరుఁడవు కదా, వెళ్ళి యుద్ధమున శౌర్యమును జూపి శత్రువులఁ జంపుము. లేదా వీరస్వర్గము పొందుము అని ధ్వనించుచున్నది.

ఒకచోట వాచ్యము నిషేధరూపమైనను విధి రూపము ధ్వనించుచున్నది—

గీ॥ వయసువారును జక్కనివారు వీరు
మనసు మర్మంబులేమియు మనకుఁ దెలిసె
యున్నయవి గావు సేవకు నునుపఁ దగునె
కన్నె, నది యేమొ తెలిసికొమ్మన్న నమఁడు.
(విజయ విలాస ౨-౧౧౯)

సుభద్రను పెండ్లి చేయించుటకై, తీర్థయాత్రలకు బయలుదేఱిన యర్జునునిచే యతివేషము వేయింపఁగా ఆ కపటయతిని బలరాముఁడు తన యింటికిఁ దోడ్కొని వచ్చి యా యతి సేవకై సుభద్రను పంపుమని కృష్ణునితోఁ జెప్పఁగాఁ దానేమియు నెఱుఁగనట్లు నటించుచుఁ గృష్ణుఁడు పలుకు పలుకు లివి. వయసువారు చక్కనివారు నగు వారి మనసులోని మర్మములు మనకుఁ దెలిసినవే. వీరి సేవకు వివాహముకాని కన్య సుభద్రను పంపుట యుక్తమే అనియు ఓ యర్జునా! నీవు ఈమెను స్వీకరింపఁ దగుదువు అని విధిరూపము ధ్వనించుచున్నది.

ఒకచోట వాచ్యము విధి రూపమైనను విధిరూపముగాఁ గాని నిషేధరూపముగాఁ గాని ధ్వని కనిపింపదు.

ఉదా:— మునిపతి వచ్చి పూ వొసఁగి మోదముతోడ భవత్ప్రియాంగనన్
వినుతి యొనర్పఁగా వినిన వీనుల మా చవిగాని మాటలన్
వినవలసెం గదా యిపుడు వీటికి వచ్చుట పారిజాత వా
సన ప్రకటించి నాకు నెకసక్కెము సేయున కాదె చెప్పుమా.

(పారిజాత. ౧—౧౨౮)

రుక్మిణికిఁ గృష్ణుఁడు పారిజాతపుష్పము నిచ్చినట్లు విని సత్యభామ కోపముతోఁ బలుకు పలుకులివి. 'నన్నుఁ బరిహాసము చేయుటకు వచ్చితివి. అని చెప్పుచున్నది. ఇందుఁ దనమీఁదనే గాని యన్యులపైఁ బ్రేమతో నుండుట సహింపలేనిదని ధ్వనించుచున్నది. ఇందు పొమ్మని విధిరూపముగాఁ గాని పోవద్దని నిషేధరూపముగఁ గాని ధ్వనించుటలేదు

కొన్నిచోట్ల వాచ్యము ప్రతిషేధ రూపమైనను విధి నిషేధ రూపములను దెలుపదు.

ఉ భృంగా ! కృష్ణుఁడు మంచివాఁడనుచు సంప్రీతిన్ బ్రశంసించెదన్
సంగీతంబున నేమి చొక్కుడుమె తచ్చారిత్రముల్ వింతలే
యంగీకార్యము గావు మాకుఁ బురకాంతాగ్ర ప్రదేశంబులన్
సంగీతంబొనరింపు వారిడుదు రోజన్ నీకు నిష్టార్థముల్.

(భాగ. ౧౦—)

కృష్ణుఁడు గోపికలను వీడిపోయి కొంతకాలమునకు గోపికలను జూచిరమ్మని యుద్ధవునిఁ బంపఁగాఁ గోపికలు ఉద్ధవునితోఁ దుమ్మెద నెపంబుపెట్టి కృష్ణునిఁ గూర్చి పలుకు పలుకు లివి. ఇందు విధి గాని నిషేధము గాని తెలుపక కృష్ణునిమీఁది గాఢానురాగపు ధ్వనిని తెలుపుచున్నది.

మఱియొక యుదాహరణము: —

ఉ. ఇంకిటు నిన్ను నమ్మి నను నేమిటికిం గెరలించె. దెంతయున్
బొంకము గాని యీవలన బొంకులు మా చవి గావు రుక్మిణీ

పంకజపత్రనేత్రకును బ్రాణపదంబవుఁ గాని వల్లవీ
కింకర! చాలుఁ జాలు నడికింపకు నింపకు లేని కూటముల్.

(పారిజాత. ౧-౧౨౬)

ఇవి సత్యభామకృష్ణునితోఁ బలికిన పలుకులు. నిన్ను నమ్మను, అని వాచ్యము నిషేధపరముగ నున్నదా? ఇందు విధి గాని నిషేధము గాని ధ్వనించుటలేదు.

కొన్నిచోట్ల వాచ్యముకంటె విభిన్న విషయముగఁ గూడ ధ్వనించును.

ఉదా:— రాజుల నెఱుఁగవు బలిమిని
రాజిల్లేదు చీరలీవు రమణుల మింకన్
రాజున కెఱిఁగించెద మో
రాజీవదళాక్ష! యీవు రాజువె ధరకున్.

(భాగ. ౧౦—౭౫౭)

ఇవి గోపికల్కృష్ణునిఁగూర్చి పలుకు పలుకులు. పైకి ఒక యర్థమును శ్రీకృష్ణుని కింకొక యర్థమును స్ఫురింపఁజేయుచున్నవి. 'మేము రమణులము, నీవు రాజవే'(రంజింపఁ జేయువాఁడవే)ఇత్యాదివాక్యములు సాభిప్రాయగర్భములై కృష్ణుని మీఁదగోపికలకున్నయనురాగమునుద్బోధింపఁజేయుచున్నవి. ఇంకనుఇటులె వాచ్యముకంటె ననేకవిధములైన వ్యంగ్యభేదము లిట్టివి సంభవించును. ఇట దిఙ్మాత్రముగఁ జూపఁబడెను. అలంకారధ్వనిగూర్చి ముందు సవిస్తరముగ వివరింతుము. రసాది ధ్వనిమాత్రము వాచ్య సామర్థ్యమువలన నాక్షేపింపఁబడినదై సహృదయులకు హృదయ సంవాదబలమునుబట్టి విభావానుభావ ప్రతీతి గలుగఁగఁ దన్మయీభావముచే నాస్వాద్యమానమై యనుభవైకవేద్యమై లౌకిక సుఖాదులకంటె విలక్షణమై ప్రకాశించును. విభావాదులచేఁ బ్రతిపాదింపఁబడని కేవలక రుణశృంగారాది పదములచేమాత్రము రసము స్ఫురింపదు. కరుణ శృంగారాది పదవాచ్యము గాక విభావానుభావాదులచే వ్యంగ్యమై యుండును గాన రసాది ధ్వనియును బ్రతీయమానమగునే కాని వాచ్యము మాత్రము గాదు. వివిధ విశిష్టవాచ్య వాచక రచనా ప్రపంచ చారువగు కావ్యమునకు సారభూతమైన యీ ప్రతీయమానార్థ సన్నిహిత సహచర విరహ కాతర క్రౌంచపక్షి రోదనజన్యమైన శ్లోకమె ఆదికవి యగు వాల్మీకికి శోకరూపముగఁ బరిణమించినది.

గీ॥ * క్రౌంచ మిథునంబులోనుండి కామవశుని
నొకనిఁ జంపి మహాకార్య మొనరిచితివి

* క్రౌంచ మిథునంబు = కొంగలజంట, రాక్షసులజంట, మహాప్రతిష్ఠ మహాకీర్తి, మహా + అప్రతిష్ఠ. పొందుమా + నిషాద. పొందు = మానిషాద = లక్ష్మీపతి యని రెండు అర్థములు.

కాన శాశ్వతమగు నేండ్లు వేనవేలు
మహి మహాప్రతిష్ఠను బొందుమా విషాద

కరుణరసమునకు స్థాయి భావమగు శోకమె ప్రతీయమానముగ నుండునని యిదివఱకె చెప్పఁబడినది. ప్రతీయమానములు వస్త్వాదులుగ నున్నను అదిరస మందుఁ బర్యవసించుటవల్లఁ రసము వ్యభిచార ముఖముగనే కనిపించును. ఇట్లు మహాకవుల సరస్వతి వస్తుతత్త్వములో దివ్యానందమును గురిపించుచు అలౌకికార్థమును వ్యక్తము చేయును. అట్లు వ్యక్తమైన యర్థము కేవల వ్యాకరణ జ్ఞానముచేఁ దెలియఁ బడదు. అది కావ్యార్థతత్త్వవిదులగు కాళిదాసాది మహాకవు లయిదాఱుగురకు మాత్రమె గోచరించును. కాని వాచ్య వాచక లక్షణమాత్రమందు కృతనిశ్చయులయి కావ్యతత్త్వార్థ భావనా విముఖులైనవారికి ఈ యర్థము గోచరము గాదు. అట్టి వ్యంగ్య వ్యంజకములను సరిగా తగినరీతిని ప్రయోగించినవారె మహాకవులగుదురు. వాచ్య వాచక రచనచే మాత్రముగాదు. ఇంత సూర్య ప్రకాశము ననుభవించుచును దీపాదుల సాయము జనులచే అపేక్షింపఁబడునట్లు ప్రతీయమానార్థమునకు వాచ్యార్థము అపేక్షింపఁబడును.

సూ. ఎందు వాచ్యము ప్రధానముగాక సహృదయ శ్లాఘ్యమగు మఱియొక యర్థము ప్రతీయమానమగునో యది ధ్వని యనంబడు.

వాచ్యార్థము ప్రధానము గాక మఱియొక యర్థము ప్రతీయమాన మగునో యనుటచే వాచ్య వాచక చారుత్వ హేతువు లయిన యుపమానుప్రాసాదుల కంటెఁ ప్రతీయమాన చారుత్వహేతువగు ధ్వని భిన్నమనియు, రెండిటికి విషయ భేదము గలదు గాన గుణాలంకారములకంటె ధ్వని యన్నది వేఱుగా లేదని యనరాదనియు భావము. ప్రాచీనులగు లాక్షణికులు చెప్పనంతమాత్రమున ధ్వని యన్నది లేదనరాదు మహాకవి లక్ష్యములను బరిశీలింపఁగా అందు వాచ్యార్థముకంటెఁ ప్రతీయమానార్థరూపమగు ధ్వనియె సహృదయ హృదయాహ్లాదకారి యను కావ్యతత్త్వముగ భాసించుచున్నది. వాచ్యవాచక చారువులగు నలంకారములందు వ్యంగ్య వ్యంజకములను ఆశ్రయించియుండు ధ్వని యెట్లు అంతర్భవించును. వాచ్య వాచక చారుత్వ హేతువులగు నలంకారము లా ధ్వనికి అంగములగునే కాని ధ్వనిరూపములు గానేరవని ముందు నిరూపింపఁబడును.

సమాసోక్తి ఆక్షేపము అనుక్తనిమిత్త విశేషోక్తి పర్యాయోక్తము అపహ్నుతి, దీపకము, సంకరము మొదలగువానియందు వాచ్యార్థమె ప్రధానము. వాచ్యార్థము

ప్రధానమైనచో అలంకారమును వ్యంగ్యార్థము ప్రధానమైనచో ధ్వని యనియుఁ జెప్పఁబడును.

కం॥ తనముందె రాగమున జా
ఱిన చీఁకటి ముసుగుజారఁ లెఱుఁగని రీతిన్
అనురక్తుఁడు శశి మిను
కను తారలు గల నిశాముఖంబు గ్రహించెన్.

ఈ సమాసోక్తిలో నాయికా నాయకులుగా ఆరోపింపఁబడిన నిశా శశులు వాక్యార్థములు గాన వ్యంగ్యముతోఁ గూడిన వాచ్యార్థమె ప్రధానముగాఁ దోఁచుచున్నది. ఇది సమాసోక్త్యలంకారమె గాని వ్యంగ్యప్రధానమగు ధ్వని గాదు. సమాన విశేషణములచే నన్యార్థము స్ఫురించుట సమాసోక్తి యని లక్షణము.

కం॥ అనురాగవతియె సంధ్యయు
మునుకొని దివసమును దాని ముందె చరించున్
కన దైవము గతి యెట్టిదొ
యొనరదు కలయికయు వార లుభయుల కెపుడున్.

ఈ యాక్షేపాలంకారములోఁ గూడ వ్యంగ్యప్రతీతి యున్నను వాచ్యమె అధిక చారువు గాన నదియె ప్రధానముగ వివక్షింపఁబడినది. విశేషము చెప్ప కోరికతో ఇష్ట మును ప్రతిషేధించుదానివలె నుండునది యాక్షేపాలంకారము. వామనుని మతమున నీది యాక్షేపము. భామహుని మతమున నిది సమాసోక్తి. దీనిని ఆక్షేపమనినను సమాసోక్తి అనినను వాచ్యమె యిందుఁ బ్రధానమని తెలియునది.

గీ॥ నెచ్చెలులు పిల్వ 'నిదే నేను వచ్చుచుంటి'
ననుచు నిద్దురనుండి మేల్కాంచియుఁ దాను
వెడలఁ దలఁచియుఁ బథికుఁడు వెడలఁ డపుడు
నుండ సంకోచమును గూడ నొగిని విడఁడు.

ఇతానిద్యనుక్త నిమిత్త విశేషోక్తులలో ప్రసంగవశమున వ్యంగ్యము తోఁచినను అందు అందములేదు. వాచ్యమె చమత్కారి యగును. ఈ సంకోచము చలివల్లనని భట్టోద్భటుఁడు. కాంతావిరహమున గాంతాదర్శనమునకు స్వప్నమును ఉపాయముగా సంకోచమును విడఁడని చెప్పినను ఎక్కువ అందములేదు. ఏకదేశమును వీడఁగా విశేషమును జెప్పుటకు గుణాంతరమును స్తుతించుట విశేషోక్తి.

గీ॥ అరుల విచ్ఛేదమొనరించు నధిక వాంఛ
నిలను స్వైరవిహారముల్ సలుపునట్టి
పరశురాముని కీర్తిదు ప్రకట రీతి
ఈ ధనుస్సు ధర్మము నుపదేశించె సరిగ.

ఇందు భీష్ముని ప్రతాపము పరశురాముని నతిశయించినది అని తోచినను అది వాచ్యార్థమునె శోభింపఁజేయుచున్నది. వాచ్య వాచక సంబంధము లేకుండ వ్యంగ్య రూపముగా నన్యవిధముగాఁ జెప్పఁబడినది పర్యాయోక్తము అని లక్షణము. ఒకవేళ పర్యాయోక్తములోను ప్రధానముగ వ్యంగ్యమె యుండునన్నచో అది ధ్వనియందె అంతర్భవించును. కాని ధ్వని పర్యాయోక్తములో నంతర్భవింపదు. ధ్వని మహావిష యము గలది గాన అంగిగానే యుండును. కాని యంగముగా నుండదు. ఈ సంగతి మునుముందు ప్రతిపాదింపఁబడును.

గీ॥ ఆకసం బిది నాఁడగ దబ్ధి కాని
తార లివి గావు ఫేనచిత్రములు గాని
శశియుఁ గాఁడు కుండలిత శేషాహి కాని
అంక మిది కాదు శయికమురారి కాని.

(నారీహృదయవిలాసము)

ఈ యపహ్నవాలంకారములో కూడ వాచ్యమునకె చమత్కారము. ఇందు ధ్వని కవకాశమె లేదు. అభీష్టార్థమునకు అపహ్నవార్థము ద్వారా అర్థాంతరమునఁ గించి దర్పసామ్యము చెప్పుట అపహ్నుతి. ఇట్లే దీపకము సంకరము అప్రస్తుతప్రశంస మొదలగువానిలోఁ దెలియునది. సంకరము అప్రస్తుత ప్రశంసలలో వ్యంగ్యము ప్రధానము గాదు. ఒకవేళ వ్యంగ్యమె ప్రధానముగా నుండునన్నచో అపుడు అది ధ్వనియందె అంతర్భవించును. వాచ్య వ్యంగ్యములకు సమప్రాధాన్యమున్న సంకరా ద్యలంకారములందు వ్యంగ్యము ప్రధానముగ వివక్షింపఁబడకపోవుటవలన అదియు ధ్వనికి విషయము గాదు కాన 'ధ్వని యన్నది లేదు' అనరాదు. అంగిగా నున్న యీ ధ్వనికి అలంకారములు గుణములు వృత్తులు అనునవి యంగములు కాన అంగములలో అంగి యెట్లు అంతర్భవించును.

సర్వవిద్యలకు మూలమనఁదగిన వ్యాకరణము నెఱిఁగిన మొదటి విద్వాంసులు వర్ణములు వినఁబడుచుండఁగా ఘంటానురణనరూపమైన యా వర్ణములను ధ్వని శబ్దముచే వ్యవహరించిరి. "ఇంద్రియ సంయోగ వియోగములచే స్ఫోటరూపముగ

వ్యక్తమైన చప్పుడె ధ్వని అని భర్తృహరి యనెను ఇట్లే ఘంటాని నాదమును బోలి యనురణన రూపముగఁ గనిపించు వ్యంగ్యార్థమె ధ్వని యని యిందు వ్యవహరింపఁబడినది. అభిధా తాత్పర్య లక్షణలకంటె నతిరిక్త వ్యాపారమె ధ్వని.

ధ్వనతీతి ధ్వనిః ధ్వనించునది కాన ధ్వని అని యనుటచే వ్యంజక శబ్దమును, ధ్వన్యతే అనేన దీనిచే ధ్వనింపఁబడును అనుదానిచే వ్యంజనావృత్తి, ధ్వన్యతే యః ఏది ధ్వనింపఁబడునో అనగా వ్యంగ్యములగు రసాది ధ్వనులును, ధ్వననం ధ్వనిః ధ్వనించుట ధ్వని అనుదానిచే వ్యంగ్యార్థ ప్రతీతి రసాది ధ్వనియు ధ్వన్యతే అస్మిన్ దీనియందు ధ్వనించును కాన ధ్వని కావ్యమును అని యిట్లు పేర్వేరు వృత్తులవలన ధ్వని శబ్దమునకు అనేకార్థములు కలిగినవి. అట్టి ధ్వని వ్యంగ్య మనఁబడినది. ఇట్టి మహావిషయములు గల ధ్వని యలంకారాదులలో నంతర్భవించుననరాదు.

ఇట్టి ధ్వనియు భక్తియు ఒకటి కావు వాచ్య వాచక తాత్పర్యములు వాచ్య వ్యతిరిక్తమైన యర్థము నెందు వ్యంగ్యము గావించునో అది ధ్వని గదా. భక్తి యనఁగా ఉపచారము మాత్రమె. ఉపచారమనఁగా అతిశయితమైన శబ్దముల వాడుక. లక్షణయె భక్తి యనఁబడును. లక్షణయు ధ్వనికి మూలమగును. కాన ధ్వనియు లక్షణయు నొకటి గావు. లక్షణా విషయము వేఱు ధ్వని విషయము వేఱు. కాన ధ్వని భక్తి యని కాని భక్తిలో ధ్వని యంతర్భవించునని గాని యనరాదు. వ్యంగ్యము లక్ష్యము వేఱు అను సంగతి వృత్తిప్రకరణమున వివేచింపఁబడినది.

ఈ ధ్వని కావ్యమునకు ఆత్మ. రసము కావ్యమునకు ఆత్మ యని భరతుఁడు. అలంకార సహిత శబ్దార్థ సమితి ఆత్మయని భామహాదులు. గుణము ప్రాణమని దండి. రీతి ఆత్మ యని వామనుఁడు. వక్రోక్తి జీవితమని కుంతకుఁడు. అనుమానమె ధ్వని యని మహిమభట్టు. ఔచితీ జీవమని క్షేమేంద్రుఁడు ధ్వని ఆత్మ యని ఆనందవర్ధనాదులు. అలంకారములు కంకణాదులవంటివి. గుణములు శౌర్యాదులవంటివి. రీతి అవయవ సౌష్ఠవము వంటిది. వక్రోక్తి వాగ్రచన వంటిది. అవి కావ్యశరీరమున కంగములే యగును. అంగికాఁ జాలవు కాన అవి ఆత్మ కావు. రసధ్వనియె ఆత్మ.

సూ. ఆధ్వని యవివక్షిత వాచ్య మనియు వివక్షితాన్య పరవాచ్య మనియు సామాన్యముగ ద్వివిధము.

ఏ ధ్వనియందు వాచ్యము అవివక్షితమై (ప్రధానముగఁ జెప్పఁబడనిదై) యప్రధానముగ నుండునో అది యవివక్షిత వాచ్యము. అన్యమును అనఁగా వ్యం

గ్యార్థమును జెప్పుట యందు పరమైన అనఁగాఁ దాత్పర్యము గల వాచ్యము అన్యపరవాచ్యము. వివక్షితమైన=ప్రధానముగఁ జెప్పఁబడిన యన్యపరవాచ్యము ఏ ధ్వని యందు ఉండునో అది వివక్షితాన్య పరవాచ్యము. అవివక్షిత వాచ్యము లక్షణా మూలకము. వివక్షితాన్య పరవాచ్యము అభిధామూలకము.

సూ. అందు అవివక్షిత వాచ్యము అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్య మనియు అత్యంత తిరస్కృత వాచ్య మనియు రెండువిధములు.

వాచ్యార్థము ప్రధానముగాక అర్థాంతరమందు సంక్రమించినది గాన అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యమనఁబడినది. అర్థాంతరమందు సంక్రమించినవాచ్యము గలది యని యవయవార్థము. అప్రధానమైనవాచ్యముయొక్క యర్థము అత్యంతము తిరస్కరింపఁబడిన అనఁగావాచ్యార్థము అనుపపన్నమైనపుడు ఉపాయముగాఅర్థాంతర ప్రతిపత్తినిగూర్చి పరువెత్తినదానివలె నున్న వాచ్యముగలది యని యవయవార్థము. ఈ రెండు విధములచేఁగూడ వ్యంగ్యమునకే విశేషముగలుగుచున్నది. కాననివి వ్యంగ్యమును బ్రకాశింపఁజేయు ధ్వనియొక్క రూపాంతరములని తెలియునది.

సూ. ఇవి మరలఁబద వాక్యగత భేదములచే నాలుగు విధములు.

సూ. ఇంక వివక్షి తాన్యపరవాచ్యము సంలక్ష్య క్రమ మనియు అసంలక్ష్య క్రమ మనియు రెండు విధములు.

వివక్షి తాన్య పరవాచ్యములో వ్యంగ్యార్థముయొక్క క్రమము సంలక్షింపఁదగిన దైనపుడు అది సంలక్ష్య క్రమమనఁబడినది. సమ్=బాగుగా లక్షింపఁదగిన క్రమముగలది సంలక్ష్య క్రమము అని యవయవార్థము. ఇదిఘంటానాదము ననుసరించి నాదము రణించునట్లు ధ్వనించునట్లు ఉండుటచే అది అనురణనరూపమై యుండును.

ఇంక రెండవ విధములో వ్యంగ్యార్థముయొక్క క్రమము బాగుగా లక్షింపఁదగినదిగాదు కాన అసం లక్ష్య క్రమమనఁబడినది. బాగుగా లక్షింపఁదగిన క్రమము లేనిది యసంలక్ష్య క్రమమని యవయవార్థము.

సూ. అందు అసంలక్ష్య క్రమము రస భావ రసాభాస భావాభాస భావోదయ భావ శాంతి భావసంధి భావశబలతాదుల రూపమై యుండును.

రసభావాదులు వ్యక్తమగునపుడు వాని క్రమము బాగుగాఁగానఁబడదు కాన అవి యసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యభేదములగును. రసాది రూపమైన యర్థము గల యాయసంలక్ష్య క్రమమె ధ్వనికి ఆత్మ అరసాదికము కేవలము అసంలక్ష్య

క్రమమే కాదు. ‘అని యనుటచే అభినవగుప్తుల మతమున రసాదికము సంలక్ష్య క్రమముగా’గూడ నగును. (చూ. సలంక్ష్య భావశాంతి ఉదా:) రసాదులు అంగము లుగాఁ గాకఅంగులుగాభాసిల్లినచో అదిధ్వని రూపములగును. రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమాహితాదులలో రసాదులు అంగముగానుండుటచే నవివాచ్య రూపమైన యలంకార ములె యగునుగాని ధ్వనులుగావు. వివిధరూపములైన వాచ్య వాచకములును ఇతర చారుత్వ హేతువులును రసాది పరములైనపుడు ధ్వని యనియు అప్రధానములైనచో రసవదాద్యలంకారము లనియుఁ జెప్పఁబడును.

సూ. ఆరస భావ తదాభాసాదులు వర్ణపదాది వాక్య సంఘటనా ప్రబంధగతములై యుండు.

ధ్వని కావ్యవిశేషమైనను అలంకారములచేఁ గామిని శోభిల్లినట్లు వర్ణపదాదులచే ధ్వని వ్యక్తమై కావ్యమందు ప్రకాశించును.

సూ. అందు పదాదిగతము నామక్రియాది విభక్తి, వచన, సంబంధ, కారక, కృ త్తద్ధిత సమాసములచే వ్యక్తమగు.

‘పదాది’లోనియాది పదముచేఁ బదైక దేశ పదద్వితీయాదులు గ్రహింపఁ బడును.

సూ. సంఘటన అసమాస మధ్యమసమాస దీర్ఘసమాస రూపమైయుండును

సూ, అనురణన రూపమైన యసంలక్ష్య క్రమము శబ్ద శక్తి మూలము అర్థ శక్తి మూలము ఉభయ శక్తి మూలము అని మూఁడు విధములు.

శబ్ద శక్తిచే సాక్షాత్తుగా అలంకారము వాచ్యమై ప్రతిభాసించినచో అది శ్లేషాలంకారమగును. శబ్ద శక్తిచే ఆక్షిప్తమై వాచ్యముకంటె భిన్నముగ వ్యక్త మయిన యలంకారాంతరము భాసిల్లినచో అది శబ్దశక్తి మూలధ్వనికి విషయమగును. శబ్ద శక్తిచే అలంకారమేగాని వస్తువు వ్యంగ్యము కాదనియు వస్తు ద్వయము శబ్ద శక్తిచే ప్రకాశించినచో అది శ్లేషయగుననియు ఆనంద వర్ధనుఁడు

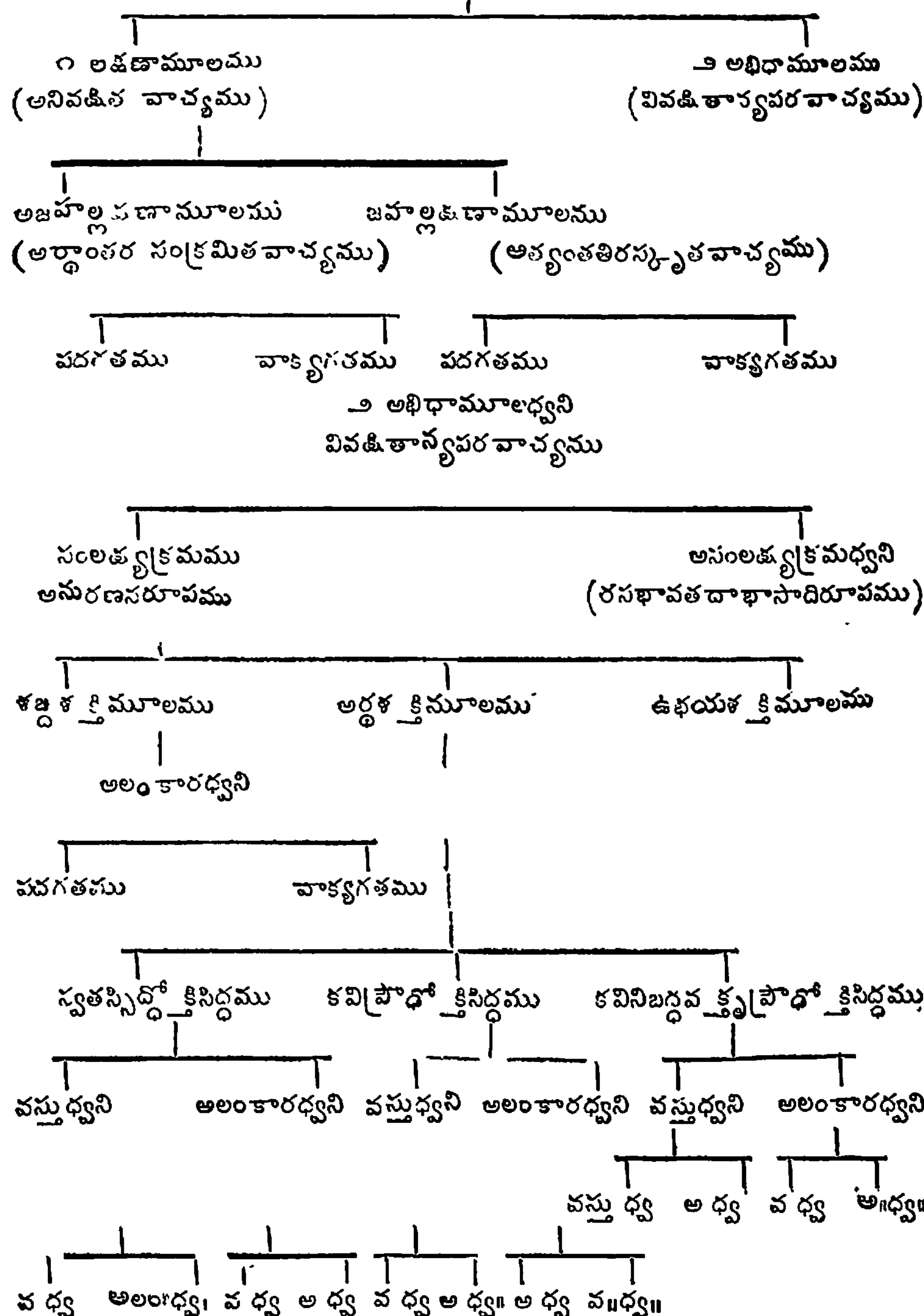
సూ. అవి మరల పదవాక్య భేదములనుబట్టి నాలుగు విధములు.

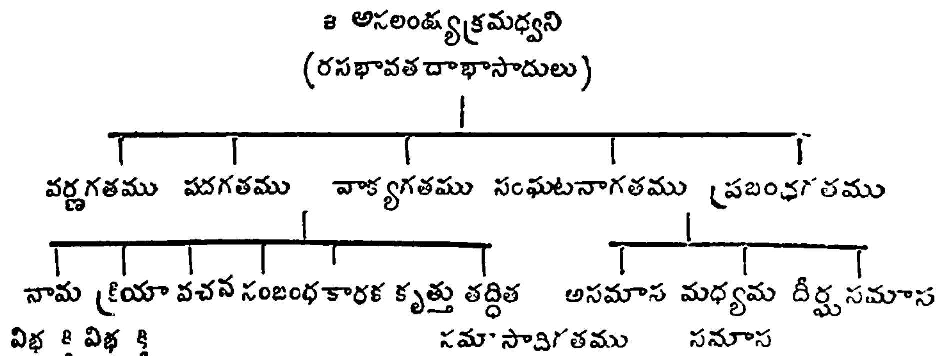
సూ. అర్థశక్తి మూలధ్వని స్వతస్సిద్ధోక్తి సిద్ధము కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము కవినిబద్ధ వక్తృ ప్రౌఢోక్తి సిద్ధమునని మూఁడు విధములు.

సూ. అవి ప్రత్యేకముగ వస్త్వలంకార ధ్వని భేదములనుబట్టి ఆఱు విధములు.

సూ. మరల నవి ప్రత్యేకముగా వస్తువుచే అలంకారములు అలంకారముచే అలం కార వస్తువులు ధ్వనించుటను బట్టి పండ్రెండు విధములు.

ఆనంద వర్ధనుని మతమున ధ్వని:—

రేఫతోఁ గూడిన శషలును ఢకారము మొదలగునవియు శృంగారాదులలో రస విరోధులై భీభత్సాదులలో అనుకూలములై కనిపించుటనుబట్టి వర్ణములును రస ధ్వని ద్యోతకములని యానందవర్ధనుఁడు.

వర్ణరచనా విశేషములు మాధుర్యాది గుణాభివ్యంజకములె గాని రస వ్యంజకములు గావు. మాధుర్యాది గుణాభివ్యంజకములై వానిద్వారా రస వ్యంజకములగునని పండితరాయలు.

పదాదిగతములనుచోట ఆదిపదముచే పదైకదేశ పదద్వితీయాదులు గ్రహింపఁబడును. 'సమాసాది' లోని ఆది పదముచే అవ్యయము ఉపసర్గలు కాలాదులు గ్రాహ్యములు.

వ్యంగ్యార్థము ప్రధానమైనచో ధ్వని యనియు అప్రధానమైనచో గుణీభూత (=అప్రధాన) వ్యంగ్యమనియుఁ జెప్పఁబడును. గుణీభూత వ్యంగ్యముకల కావ్యము మధ్యమ కావ్యములోఁ జేరును. దీని భేదములు మునుముందు చూపఁబడును. కావ్య భేదమగు గుణీభూత వ్యంగ్యములోఁగూడ రసభావాది తాత్పర్య పర్యాలోచన యున్నచో మాత్రము అది ధ్వనియె యగును. సంలక్ష్య క్రమమున శబ్దశక్తిలో అలంకార ధ్వని పదగతము వాక్యగతము అని రెండు విధములును, అర్థశక్తిలోని పండ్రెండు విధములును ప్రత్యేకముగా పదవాక్య ప్రబంధగత భేదములచే మూఁడు విధములు కాఁగా అర్థశక్తిమూలము మొత్తము ముప్పదియాఱు భేదములు గలది యగును. అసంలక్ష్య క్రమములోని రసభావ తదాభాసాది వ్యంగ్యము వర్ణ, పదాది, పదైకదేశ, వాక్యసంఘటనా, ప్రబంధగత భేదములచే ఆఱు విధములు. పదాదిగతము నామ విభక్త్యాదులచే ఎనిమిదియు, సంఘటన అసమాసాది భేదములచే మూఁడును గలిసి మొత్తము పదునేడు విధములగును. ఇవన్నియు కలిసి యఱువదియొకటి.

అభిధా మూలములో — వివక్షితాన్య పరవాచ్యములో —

అర్థశక్తిమూలము	౩౫	సంలక్ష్యక్రమ భేదములు
శబ్దశక్తిమూలము	౩	
ఉభయశక్తిమూలము	౧	
రసభావాదిగతములు	౮	అసంలక్ష్యక్రమ భేదములు
	౪౭	

లక్షణామూలములో

అవివక్షిత వాచ్యములు	౪
మొత్తము	౫౧

కావ్య ప్రకాశకారుఁడు నామవిభక్త్యాదులు ఏడిటిని అసమాసాదులు మూఁడిటిని విడిచి యేఁబదియొక్క భేదములని చెప్పి యా యేఁబదియొక్క భేదములను అన్యోన్యము యోజించినచో (౫౧ × ౫౧ = ౨౬౦౧) రెండువేల యాఱువందలయొక్క భేదములగుననియు, తిరుగ నవి అంగాంగి భావము సందేహాస్పదము ఏకవ్యంజకానుప్రవేశము అను మూఁడు విధముల సంకరములచేత సంసృష్టిచేత (౨౬౦౧ × ౪ = ౧౦౪౦౪) పదివేల నాలుగువందల నాలుగు భేదములగుననియు, వీనికి శుద్ధభేదములను ఏఁబదియొకటింటిని గలిపినచో ౧౦౪౦౪ + ౫౧ = ౧౦౪౫౫) పదివేల నాలుగు వందల యేఁబదియైదు భేదములగునని చెప్పెను.

సాహిత్య దర్పణకారుఁడగు విశ్వనాధకవిరాజు సజాతీయ విజాతీయములగు నిరువదియాఱింటిచే నా యేఁబదియొక్క భేదములను గుణింపఁగా ౫౧ × ౨౬ = ౧౩౨౬) ఒక వేయి మూఁడువందల ఇరవైయాఱు భేదములగుననియు, తిరుగ నవి సంసృష్ట్యాదులు నాలుగు భేదములచే (౧౩౨౬ × ౪ = ౫౩౦౪) అయిదువేల మూఁడు వందల నాలుగు భేదములు కలుగఁగా వానికి శుద్ధభేదములు ఏఁబదియొకటి కలుపఁగా (౫౩౦౪ + ౫౧ = ౫౩౫౫) అయిదువేల మూఁడువందల యేఁబదియైదు భేదములు కలుగుననియుఁ జెప్పెను. ఈ మతమునె విద్యానాథుఁ డనుసరించెను. సామాన్యముగ గణించినపుడు ఏఁబదియొక్క భేదములు అందఱకు సమానమె.

ఆ యేఁబదియొక్క నామములు చెప్పఁబడుచున్నవి : —

— లక్షణా మూలములు —

(౧) పదగతార్థాంతర సంక్రమితావివక్షిత వాచ్యధ్వని.

(౨) వాక్యగతార్థాంతర సంక్రమితావివక్షిత వాచ్యధ్వని.

(౩) పదగతాత్యంత తిరస్కృతావివక్షిత వాచ్యధ్వని.
(౪) వాక్యగతాత్యంత తిరస్కృతావివక్షిత వాచ్యధ్వని.
(౫) పదగత శబ్దశక్తిమూల సంలక్ష్యక్రమ వస్తుధ్వని.

— అభిధా మూలములు

(౬) పదగత శబ్దశక్తిమూల సంలక్ష్యక్రమ వస్తుధ్వని.
(౭) వాక్యగత శబ్దశక్తిమూల సంలక్ష్యక్రమ వస్తుధ్వని.
(౮) వాక్యగత శబ్దశక్తిమూల సంలక్ష్య క్రమాలంకారధ్వని
(౯) పదగత స్వతస్సిద్ధార్థ శబ్దశక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని.
(౧౦) పదగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే నలంకారధ్వని
(౧౧) పదగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే నలంకారధ్వని.
(౧౨) పదగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే వస్తుధ్వని.
(౧౩) వాక్యగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని
(౧౪) వాక్యగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే నలంకారధ్వని.
(౧౫) వాక్యగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో అలంకారముచే నలంకారధ్వని.
(౧౬) వాక్యగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే వస్తుధ్వని.
(౧౭) ప్రబంధగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని.
(౧౮) ప్రబంధగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే నలంకారధ్వని
(౧౯) ప్రబంధగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే నలంకారధ్వని.
(౨౦) ప్రబంధగత స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే వస్తుధ్వని.
(౨౧) పదగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని.
(౨౨) పదగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే నలంకారధ్వని.
(౨౩) పదగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే నలంకారధ్వని.
(౨౪) పదగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే వస్తుధ్వని.
(౨౫) వాక్యగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని.
(౨౬) వాక్యగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే నలంకారధ్వని.

(౨౭) వాక్యగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో అలంకారముచే నలంకారధ్వని.

(౨౮) వాక్యగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో అలంకారముచే వస్తుధ్వని.

(౨౯) ప్రబంధగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని.

(౩౦) ప్రబంధగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే నలంకారధ్వని.

(౩౧) ప్రబంధగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో అలంకారముచే నలంకారధ్వని.

(౩౨) ప్రబంధగత కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

(౩౩) పదగత కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని

(౩౪) పదగత కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో వస్తువుచే నలంకారధ్వని.

(౩౫) పదగత కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి " " నలంకారముచే నలంకారధ్వని

(౩౬) పదగత కవినిబద్ధ " " " నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

(౩౭) వాక్యగత కవినిబద్ధ " " " వస్తువుచే వస్తుధ్వని.

(౩౮) వాక్యగత కవినిబద్ధ " " " " నలంకారధ్వని.

(౩౯) వాక్యగత కవినిబద్ధ " " " నలంకారముచే నలంకారధ్వని.

(౪౦) వాక్యగత కవినిబద్ధ " " " నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

(౪౧) ప్రబంధగత కవినిబద్ధ " " " వస్తువుచే వస్తుధ్వని.

(౪౨) ప్రబంధగత " " " " " నలంకారధ్వని.

(౪౩) ప్రబంధగత " " " " నలంకారముచే నలంకారధ్వని.

(౪౪) ప్రబంధగత " " " " నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

— అసంలక్ష్యక్రమ ధ్వనులు —

(౪౫) ప్రబంధగతాసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యరసాదిధ్వని.

(౪౬) వాక్యగతాసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యరసాదిధ్వని

(౪౭) పదగతాసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యరసాదిధ్వని.

(౪౮) పదైకదేశగతాసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యరసాదిధ్వని.

(౪౯) సంఘటనాగతాసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యరసాదిధ్వని.

(౫౦) వర్ణగతాసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యరసాదిధ్వని

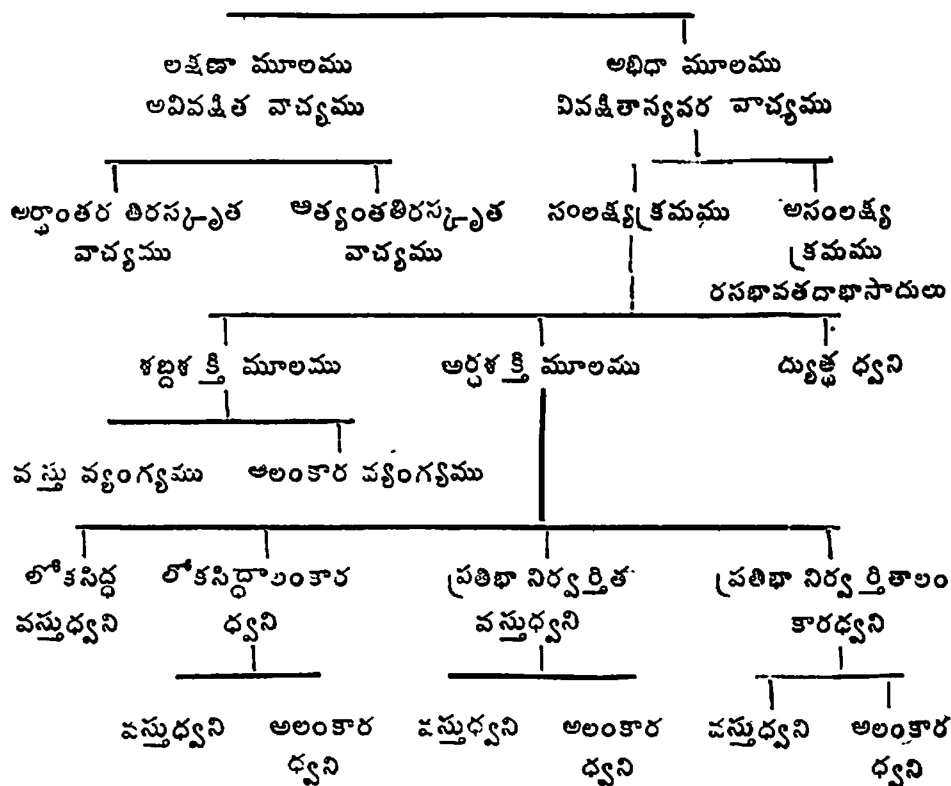
— ఉభయశక్తిమూలములు —

(౫౧) వాక్యగతోభయ శక్తిమూల రసాదిధ్వని.

జగన్నాథ పండితరాయలు అభిధామూలమగు సంలక్ష్యక్రమధ్వనిలో శబ్దశక్తి మూలము, అర్థశక్తిమూలము, ద్వ్యర్థధ్వని (ఉభయశక్తిమూలము) అని మూఁడు భేదములు చెప్పెను. అర్థశక్తిమూలములో స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలమునకు లోక సిద్ధార్థ శక్తిమూలమనియు, కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలమునకుఁ బ్రతిభామాత్ర నిర్వర్తితార్థ శక్తిమూలమనియుఁ బేరు పెట్టెను. మొత్తము స్థూలముగా ధ్వనులు పది చెప్పెను. కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తిగూడఁ గవికృతమే యగుటవలన దానికి వేఱుగ గణన యనవసరమనియు అట్లే దానిని గణించుట యవసరమన్నచోఁ గవి నిబద్ధమును బట్టి మరల కవి నిబద్ధ నిబద్ధమనియుఁ గవి నిబద్ధ నిబద్ధ నిబద్ధమనియు నిట్లే వ్యవస లేకుండ ననంతములగు భేదముల నంగీకరింపవలసివచ్చునని చెప్పి కవి నిబద్ధవక్తృ ప్రౌఢోక్తిని అంగీకరింపలేదు.

పండితరాయల మతమున ధ్వని విభాగము

ధ్వని

ఇట్లు సామాన్యముగ పదుమూఁడు ధ్వనిభేదములు చెప్పఁబడెను.

— లక్షణా మూలధ్వనులు —

సూచీకటాహ న్యాయమున లక్షణా మూలధ్వనులు స్వల్పము గాన అవి ముందు ఉదాహరింపఁబడుచున్నవి

అవివక్షిత వాచ్యమున కుదాహరణము :—

కం। చిలుకలకొలికి కిది నాతోఁ
బలుకంగాఁ గొంత సిగ్గు పడియెడు, మున్నే
చిలుకా! నీతో నైనను
బలుకంగారాదె పలుకు బంగా రటవే. (విజయ విలాసము)

ఇట చిలుకలకొలికి, వలుకు బంగారు అనునవి అవివక్షిత వాచ్యములు.

ఇంకొక యుదాహరణము :—

గీ॥ సేవ యొనరింప నెఱిఁగిన సేవకుండు
శూరవరుఁడు, విద్వాంసుఁడు వీరు మువురు
మెఱుఁగు బంగారు పూవులు విఱియఁబూచు
ధారుణిని నేలుకొంద్రు బంగారు పువులు.

ఇట బంగారు పువులు అనునది అవివక్షిత వాచ్యము.

అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యమున కుదాహరణము :—

శా. ఏమీ పార్థుఁడు నీవు దండిమగలై యీవచ్చు కౌరవ్య సం
గ్రామ క్షోభము, బాహుదర్పమునఁ దీర్పన్ బెద్దమిట్టెక్కి మి
మ్మెల్లన్ వెఱఁగంది చూచెదము గా కీ సారెకుం బోయిరా ;
భీముం డిత్తఱి రిత్తమాటలకుఁ గోపింపండు సూ వెంపఁగన్.

(భార. ఉద్యో. ३-౬౫)

ఇట భీముఁ డను పదము శౌర్యపరాక్రమాదులను దోఁపింపఁజేయు నర్థమందు సంక్రమించిన వాచ్యము గలది.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ సహృదయులగు వారలచే
గ్రహియింపంబడి గుణంబు లగును గుణంబుల్
మహిత రవికరముల యను
గ్రహమునఁ గాంచి కమలములు కమలములగున్.

ఇట రెండవ కమల పదము సౌందర్య సుగంధాద్యర్థములందు సంక్రమించిన వాచ్యము గలది.

అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యమున కుదా :—

కం॥ కౌరవులకుఁ బాండవులకు
నారయ నీ వాక్కురూప యసదృశ ధర్మా

చారుండవు ; రాజునకుం
గూరుతు. గతమేమి యిట్లగుటకుం జెపుమా.

(భార. ఉద్యో. ౩–౨౧౭)

ఇవి శ్రీకృష్ణ రాయబార సమయమున శ్రీకృష్ణునితోఁ బలికిన దుర్యోధన పలుకులు. కౌరవులకు శత్రువవు అధర్మాచారుఁడవు అని వ్యంగ్యము. వాచ్యమంతయు ఇందు అత్యంతము తిరస్కరింపఁబడినది.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ రవియందు సంక్రమించు వి
భవము గలిగి మంచు కప్పు భాసిలఁడు నిశా
ధవుఁ డభ్రమున నిట్టూరుపు
లవి యలమఁగ గ్రుడ్డిదైన యద్దము వోలెన్.

ఇట గ్రుడ్డిదైన యను పదము. అసాధారణ విగతచ్ఛాయత్వమును అనుపయోగత్వమును వ్యక్తము చేయుచున్నది. యోగరూఢములైన లావణ్య కుశలాది శబ్దములు తిరస్కృత వాచ్యములు గావు.

అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యములో వాక్యగతధ్వని కుదా :—

కం॥ కొందఱకు విషము ; నమృతము
కొందఱకు ; విషామృతమయి కొందఱకు, మఱిన్
కొందఱ కవిషామృతమయి
యందఱ కన్నివిధములుగ నగుఁ గాల మిటన్.

ఇట విషశబ్దము దుఃఖపరముగను అమృతశబ్దము సుఖపరముగను అర్థాంతరమందు సంక్రమించుచు వాక్యగతధ్వని యగుచున్నవి.

అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యములో పదగతధ్వని కుదా :—

కం. ధీరత్వంబును శౌచము
కారుణ్యము మధురవాక్కు క్షమయును దయయున్
కూరిమిసఖులకు ద్రోహము
గోరమి యేడు లక్ష్మి కొప్పును సమిధల్

(వ్యాసమహర్షి—నాయనువాదము)

ఇట సమిధ పదము అత్యంత తిరస్కృతము.

ఇంకొక యుదా :—

శా. గంగా తుంగ తరంగ ఫేన విమలాకాశంబునన్ త్వద్వినీ
లాంగం బెంతయు నేత్రపర్వమయి యందందున్ విజృంభింప సే
వాంగీకారిత నన్నుఁబోలు జనుఁ దస్వాధీనుఁడే గాకయు
న్నం గ్రూరోరు వియోగఖిన్న ప్రియ నెన్నండే నుపేక్షించునే.

(మొయిలు రాయబారము-నాది)

ఇట విజృంభింప అనుపదము.

ఇంకొక యుదా :—

చ. నలుదెస నాచు చుట్టుకొనినన్ సరె తామరపువ్వు రమ్యమౌ
మలినమె యయ్యుఁ జందురుని మధ్యఁ గళంకము కాంతులీను. ఈ
లలనయు నారబట్ట లొడలన్ ధరియించియుఁ జిందు నందముల్
లలిత మదేది కాదు మధురాకృతి గల్గిన వారి కెయ్యెడన్.

(శాకుంతలము - నా యనువాదము)

ఇందు మధుర పదము.

అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యములో వాక్యగతధ్వని కుదా :—

అనుష్టుప్పు :— సర్వప్రాణి కేది రాత్రో, అందే సంయమి మేల్కొనున్
ఎందు ప్రాణులు మేల్కాంచు, రాత్రదే చూచు మౌనికిన్.

(నా యనుష్టుప్పు గీత.)

ఈ వాక్యముచే రాత్రియందు మేల్కొనుట యను నర్థము వివక్షింపఁబడలేదు. తత్త్వజ్ఞానమందు శ్రద్ధయు, అతత్త్వజ్ఞానమందు పరాఙ్ముఖత్వమును మౌనికి వివక్షింపఁబడుచున్నవి. కాన తిరస్కృత వాచ్యము.

ఈ లక్షణా మూలములనే జహత్స్వార్థారూప లక్షణామూలముగను అజహత్స్వార్థారూప లక్షణామూలముగను పండితరాయలు వ్యవహరించెను.

జహత్స్వార్థా మూలమున కుదా :—

గీ॥ ఈవు శ్రేష్ఠకృత్యంబు గావించినావు
ప్రవిమలంబగు కీర్తిని బడసినావు

నేను బ్రతుకునంతవఱకు నీకు సఖుఁడ।
యేను నాకొస్నలిచ్చెద నధిక రీతి

ఇది యొకనికి అపకారము చేసినవానిని గూర్చిన వాక్యము. ఖేదకరమైన గొప్ప యపకారము చేసినను మధురముగానే యెవఁడు పలుకునో పరుషములాడఁడో అట్టి నావిషయములో పాపముచేయు నీ సాహసము చెప్పశక్యము గాదని వ్యంగ్యము.

అజహత్స్వార్థా మూలమున కుదా :—

గీ. గట్టిగా వేగ నడుము కట్టు గంగ।
తలను బాలేందు నురగాలఁ దాల్చి నిల్చు
ఇతర సామాన్యతఁ దిరస్కరింపకమ్మ।
* వడు జగన్నాథుఁ బ్రోచెడి కాలమిదియ.

ఇట జగన్నాథుని అనుటచే శక్యార్థమె పాపవిశిష్టత్వ రూపముగా లక్ష్యమగుచున్నది. ఇతర పదములచేఁ జెప్పరాని పాపముగలవాఁడని వ్యంగ్యము.

ఇది

లక్షణా మూలములో అవివక్షిత వాచ్యము

* పాఠాంతరము :— గణపతిని నుద్ధరించెడి కాలమిదియ.

సంలక్ష్యక్రమ ధ్వని

అభిధా మూలమైన వివక్షితాన్య పరవాచ్యములోని సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము నకుఁ గొన్ని యుదాహరణములు చూపఁబడుచున్నవి.

శబ్దశక్తిమూల వస్తుధ్వని కుదా :—

చ. జనవరుసూనుఁ డందులకుఁ జాలఁ బ్రియంబుఁ దొలంక, నన్నెలం
తను గని నీ కుమారుఁడఁగదా యిటు తక్కినవారికిం బలెన్
జననిరొ! నాకు నింత యుపచారము చేయఁగ నేటికమ్మ! నేఁ
డనవుడు నాకు మారుఁడవె యొటను జేయుదునంచు నేడ్చినన్

(సారంగ ౨—౫౫)

ఇది సారంగధర చిత్రాంగుల సంభాషణము. ఇట నీ కుమారుఁడను నా కుమారుఁడవు' అనువానికి శబ్దశక్తిచే నీకు మారుఁడను నాకు మారుఁడవు అను నర్థములు స్ఫురింపఁజేయుటచే నన్నుఁ బ్రేమఁ జూడుము అను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

గీ. ప్రకటమున నన్ను బాధించు రాజు వలన
అధికమైన భయంబు సంప్రాప్తమయ్యె
వస్త్రదానంబు లొనరించి వనిత నీవు
బాటసారినౌ నా భీతిఁ బాపఁదగుదు.

ఇట రాజు పదముచేఁ జంద్రుఁ డను నర్థము స్ఫురించి కోరిక తీర్పుము అను వస్తువు వ్యక్తమగుచున్నది. ఇట నృప చంద్రులకు ఉపమానోపమేయ భావము గాని భేదాపోహరూపమైన రూపకము గాని చెప్పరాదు. ఇందు నృపరూపమైన యర్థము చంద్రరూపమును గప్పిపుచ్చుటకు మాత్రమె స్వీకరించితిమి గాన ఒకమాటుగా స్ఫురించు ఉపమానోపమేయములు గల యుపమా రూపకములకు సంబంధించిన తాత్పర్య విషయము సంభవింపదు. పరస్పరము సంసృష్టము గాని (కలియని) రెండు అర్థములను బోధించుటకు తుల్యకక్షగా వాక్యభేదమునుగూడఁ జెప్పరాదు. పైకిఁదోఁచు నృపార్థము స్ఫురించునపుడు చంద్రార్థమును చంద్రార్థము తోఁచునపుడు నృపార్థమును స్ఫురింపదు. కాన రెండిటికిఁ దుల్యకక్ష కుదురదు.

శబ్దశక్తి మూలాలంకారధ్వని కుదా :—

కం॥ ద్విజుఁడఁ గురువిషయజాతుఁడ
సుజనప్రియుఁడైన ధర్మసుతుసఖుఁడఁ, బరి
వ్రజనాశ్రమ కలితుండ, మ
నుజవల్లభ ! యోగ్యబహు వినోదకరుండన్.
(భార. విరా. ౧—౧౯౫)

ఇవి ధర్మరాజు విరటునిఁ గొల్వవచ్చినపుడు చెప్పిన మాటలు. 'ద్విజుఁడఁ గురు విషయజాతుఁడ' మొదలగు పదములనుబట్టి కంకుఁడనుబ్రాహ్మణునికి ధర్మరాజునకు ఉపమానోపమేయ భావము ప్రధాన వాక్యార్థముగాఁ గల్పింపఁబడుచున్నది. కాన ఉపమాలంకార ధ్వని

ఇంకొక యుదా.—

కం॥ నిరతము కరతలమునఁ గడుఁ
గురిసెడు దానోదకములఁ గుతలము నిండన్
వరధనదాగ్రార్చితమై
పరి పరి యీ సార్వభౌమ మహిమ జయించున్.

ఇక్కడ రాజు ప్రకరణములో కర-దాన-ధనద-సార్వభౌమ శబ్దముల యభిధా శక్తి నియమింపఁబడినను ఆ శక్తిమూలకమైన ధ్వనిచేతఁ బ్రతీయమానమయిన యప్రస్తుతార్థమును జెప్పుట కాఁగూడక పోవుఁగాక అని ప్రకృతాప్రకృతములకు సార్వభౌమనామక గజమువంటి సార్వభౌముఁడు (చక్రవర్తి) అని యుపమానోపమేయ భావము కర (=తొండము చేయి) దాన (=మదజలము దానజలము) ధనదాగ్ర (=కుబేరుని యెదుట, ధనికుల యెదుట) పదములనుబట్టి కల్పింపఁబడుచున్నది కాన ఉపమాలంకార ధ్వని. మఱి శ్లిష్ట విశేషణములు గల విశేషోక్తియందు ప్రకృత ధర్మియందు ఆరోపింపఁబడుచున్న యప్రకృత వ్యవహారము గల వ్యంగ్యముకూడ ప్రకృతమునకు ఉపస్కారమగుటచేత గుణీభూత వ్యంగ్య మెట్లయ్యెనో అట్లే యిక్కడఁగూడ గుణీభూత వ్యంగ్య మగుననుట యుచితము ఉపమ ప్రకృతార్థమునకు ఉపస్కారిక కానేరదని చెప్పుటకు శక్యము గాదు. 'కాలకరవాలంబువాహమును ఉల్లసింపఁజేసి' 'దురధిరోహతనువైన భద్రాత్మకు' ఇత్యాది ప్రాచీనోదాహృత పద్యములందును 'నిరతము కరతలమున' ఇత్యాది పూర్వోదాహృత పద్యములందును వ్యంగ్యోపమ ప్రకృతమగు రాజునకుఁ బ్రకర్షము గూర్చుట సకలానుభవసిద్ధముగదా.

అట్టి యనుభవము లేనప్పుడైతే సమాసోక్తియందుఁగూడ అప్రకృత వ్యవహారము ప్రకృతమునకు ఉపస్కారము కాదు అని చెప్పుట సువచము. కాన ఇందుఁగూడ గుణీభూత వ్యంగ్య మగుననుట యుచితము. ఓయి 'ఇదిగో ఐంద్రీముఖమును జూడుము' అను సమాసోక్తిలో ప్రకృత వ్యవహారము నిర్వహించు ధర్మి నానార్థక శబ్దము గలది కాదు. ఇక్కడనో ప్రకృత వ్యవహారము నిర్వహించు ధర్మి 'సార్వభౌమ మహిమ' అన్నది నానార్థకము గలది గదా ఇవి ఈ రెండిటిలో గల విశేషము అన్నచో – ఇంతమాత్రముచేత ఏమిలాభము. ప్రకృత వ్యవహారమును నిర్వహించు ధర్మి నానార్థకము గలదైనంతమాత్రముచేత అప్రకృత ధర్మి యగు దిగ్గజముచే నిరూపితమైన యుపమ ప్రకృత వ్యవహారము నిర్వహించు చక్రవర్తిరూప ధర్మికి–గుణీభూత వ్యంగ్యము కాకపోవుటచే–ఉపస్కారమగుటను వారింపదుగదా. "ఉపమాదులైన యలంకారములు స్వభావసిద్ధముగా సుందరములగుటవలన అట్లగుట కావ్య ప్రవృత్తికి ఉద్దేశ్యమగుటచేతను - వస్తుమాత్రముచేత అభివ్యక్తమైన యలంకారముల వలె వానివంటివే గాన – వస్తుమాత్రమందు గుణీభావము సంభవింపదు. సమాసోక్తికి అవయవమైన అప్రకృత వ్యవహారమైతే అలంకారము కాకపోవుటచే సమాసోక్తిలో వస్తువునందు ఉపస్కారమగుట విరుద్ధము కాదు'' అని చెప్పరాదు. ఏల యనఁగా ఇట్లు చెప్పినను 'బాధ (ఉక్తదోషమును నివారించు బాధ) దృఢము కాఁపుడు ఇతర ముతో సామ్యముండుటవలన ఏమి దృఢమైన దానియందు ఇతరమైనదికూడ (ఉదాహరణ స్థలముగూడ) బాధింపఁబడుఁ గాక' అను న్యాయముచే ఉక్తయుక్తి శిథిలమై పోవుచున్నది గదా. అపరాంగమగుట కప్పిపెట్టరానిది గదా. పైవాని శంకా సమాధానము లిట్లు. ప్రాధాన్యమునుబట్టి కలిగిన చమత్కారము లేకున్నను అలంకారముల స్వాభావిక సౌందర్యమునుబట్టి వస్తురూపముగా అభివ్యక్తములైన యవి ధ్వనులగునే గాని గుణీభూతములు కావు కనుక అలంకారములందున్న చమత్కారహేతువు తుల్యమగుటవలన అవి ఇక్కడఁగూడ గుణీభూతములు కారాదు అని శంక.

బాధించు (ఉక్తదోషములను నివారించు) యుక్తి శిథిలమైనచో అపుడు ఇతర స్థలములో ఇట్లు అగును అను దృష్టాంతముచే ఏది సాధ్యమగును. (ఎట్లన ఇక్కడనే అలంకారములు ఉపస్కారములైనను ధ్వనులగునని కావ్య ప్రకాశకారుఁడు చెప్పెను అను దృష్టాంతముచే ఫలమేమి) యుక్తి ప్రబలమైనపుడు ఇతరమైనదికూడ (నిదర్శన స్థలముగూడ) బాధింపఁబడుఁ గాక. అనఁగా ప్రధానమునకు ఉపస్కారమైనపుడు అది గుణీభావము అగునని యనుగమము దృఢముకాఁగా కావ్య ప్రకాశాద్యుక్తస్థలమందును గుణీభావమగుటయె ఉచితము అని సమాధానము.

'ఉపమానము ఉపమేయము సాధారణ ధర్మము' అనిగదా ఉపమా శరీర సంపాదక సామగ్రి. అంతకంటె వేఱైనదైతే ఉపమా సంపాదక సామగ్రి కాదు. ఆ సామగ్రిలేనిదే ఉపమ నిష్పన్నము కాదు. కాఁగా ఉపమేయము సాదృశ్యాంశముచే ఉపస్కారమైనను ఉపమ ఇతరమైనదానికి అంగముకాదు. ఏలయన ఉపమేయము అపరము కాదుగదా. సార్వభౌమ మహిమతో (దిగ్గజ మహిమతో) సామ్యము (ఇది యుపమయొక్క యొక యంగము.) ప్రకృతమైన రాజునకు ఉపస్కారకమైన మాత్రముచే దాని అంగియైన యుపమకు అపరాంగమైనది చెప్పశక్యము గాదు. ఈ యుపమ తనకంటె భిన్నమైన యింకొకదానికి అంగమైనపుడే ఇది యపరమునకు అంగమగును. ఇక్కడనైతే ఉపస్కార్యమైన యుపమేయము ఉపమలోనిదె. కనుక అపర పదముచేత ఎట్లని దానిని వ్యపదేశించుట యుచితము. సమాసోక్తిలో ఎట్లు అప్రకృతవ్యవహారముచేత ప్రకృతమును ఉపస్కరించినను అది ప్రకృతాప్రకృత ఘటితము గాన సమాసోక్తి అపరాంగము కాదు. ఇట్లు ఇక్కడఁగూడ నగు''నని మఱి చెప్పినచో—అనఁగా సమాసోక్తికి ప్రకృతము అప్రకృతము అని అంగములు రెండు. అందు ప్రకృతము ప్రకృతోపస్కారకమైనను ప్రకృతాప్రకృతఘటితమైన యంగియైన సమాసోక్తి అపరాంగమగునని వ్యవహరింపఁబడనట్లే యిక్కడఁగూడ ఉపమ అపరాంగము కాదు అని చెప్పినచో—అట్లు చెప్పినను సమాసోక్తివలె ఈ ప్రభేదము కూడ గుణీభూత వ్యంగ్యము కావలసివచ్చును. అపుడు దీనివలెఁగాక సమాసోక్తి కూడ ధ్వని యని వ్యవహరింపవలసివచ్చును. కాన ఇటువంటి స్థలములలో అభేదాధ్యవసానమె రూపకమె వ్యంగ్యము గాని యుపమ మాత్రము గాదు.

మఱియును శ్లేషయందైతే శ్లేషమూలకమైన యభేదాధ్యవసానమె రెండు అర్థములందు అగునన్నది సకలాలంకారికులచే నిబంధింపఁబడినది. అనుభవసిద్ధముకూడ. అందు మూలమును అన్వేషింపఁగా ఒకటే పదమును (సార్వభౌమ పదమును) స్వీకరించుటవలన ఇంకొక మూలమును నిర్వచించుట శక్యముగాదు. ఒకటే పదముచే స్వీకరింపఁబడినది అనేకార్థములు గలదైనను అభిన్నముగానే భాసించును. ఇట్లుకాఁగా 'కాలకరవాలాంబువాహమును ఉల్లసింపఁజేసి' ఇత్యాదులందును రెండు అర్థములు ఒకటే పదముచే స్వీకరింపఁబడుటవలన అభేదాధ్యవసానమె యుక్తమగుటచే అభేదమె (రూపకమె) వ్యంగ్యమనుట యుచితము కాని ఉపమ వ్యంగ్యమనరాదు. శ్లేషములో రెండు అర్థములు వాచ్యములగును. ఒకటే కాలము గలవిగూడ. ఇందులోనైతే ఒకటి వాచ్యము రెండవది వ్యంగ్యము. భిన్నకాలములు గలవిగూడ''

వ్యంగ్యము భిన్నకాలములు గలదిగా నుండుట అభేద ప్రతిపత్తిలో బాధకము గాదు కనుక ఇంతమాత్రముచేతనే ఒకటే పదమును స్వీకరించుటనుబట్టి కలిగిన యభేదాధ్యవసానమును విడుచుటకు శక్యము కాదు. ఇందుచే 'రూపకము ఉపమా జ్ఞానమునకు అధీనమైన జ్ఞానము గలదగుటచేత ముందుగా ఉపస్థితమైన యుపమ కే ప్రకృతాప్రకృత సంబంధము కల్పించుట యుచితము' అని కావ్యప్రకాశ టీకాకారులు చెప్పినదానిలో ఎక్కువ శ్రద్ధ చూపరాదని తెలియునది. అట్లే ఇక్కడ౯ గూడ ఒకటే పదమును స్వీకరించుట యను నభేదాధ్యవసానముచే రూపకమె వ్యంగ్యమని గ్రహింప వలయును.

ఇట్లు ఉపమకంటె నితరమైన యలంకారముగూడ శబ్దశక్తి మూలానురణనము నకు విషయమగును. ఉదా:— 'రవికులప్రీతి నావహించుచు నరవికుల ప్రీతిని ఆవ హించుచున్నది. అవారిత ప్రవాహయై సువారితప్రవాహ యగుచున్నది' అను నీ యమునా నదీవర్ణనములోనదులకును(వి=పక్షి) గణమునకును ప్రీతినిగలిగించుచున్నది అను ప్రకతార్థము సిద్ధింప౯గా (న+రవికుల ప్రీతిని) రవికులప్రీతిని గలిగించుట లేదు అను రెండవ యప్రకృతార్థమును విరోధాలంకారమును గలదు. ఇట్లే సువారిత ప్రవాహయై అవారితప్రవాహ యగుచున్నది అన్నచోటను గూడ ఎట్లైతే రవికుల ప్రీతిని ఆవహించుచున్నను రవికులప్రీతిని ఆవహించుటలేదు, అవారిత ప్రవాహ యైనను సువారితప్రవాహ యైనది' అనుచో 'అయినను' అను నర్థము అంతర్భవింప౯ జేయ౯బడినచో అపుడు ఆ విరోధాంశ కూడ 'అయినను' అనుదానిచే చెప్ప౯బడుట వలన ద్వితీయార్థముకూడ దానిచే ఆక్షిప్తమగుటవలన ధ్వని కాదు 'అయినను' మొద లగునవి ద్యోతకములు అను మతములో౯గూడ స్ఫుటముగా ద్యోతకమైనదియు దానిచే ఆక్షిప్తమైనదియు వాచ్యముతో సమానమైనవే గాన అవి ధ్వని కాదు.

మఱి 'మృణాలవలయము దవదహనము' అనుచోట విరోధాభాస మెట్లు వాచ్యా లంకారమగును. ఏలయన, విరోధాంశము శబ్దవాచ్యము గాకపోవుటచే వ్యంగ్యమె అని యంగీకరింప౯బడుచున్నది గదా విరోధముతో౯ గూడిన రెండర్థములకు అభే దము సంసర్గ విధానముచే౯ జెప్ప౯బడ౯దగినదగుటవలన వాచ్యార్థ బోధలో విషయ ముగా విరోధము వాచ్యమగుచున్నదని యనరాదు. ఏలయన౯గా, రెండర్థములకు విరోధము అభేదమును పరస్పరము విరుద్ధములు గాన ఏకకాలములో రెండిటికి సంసర్గత్వము అనుపపన్నము గాన. నానార్థములకు అభేదమె సంసర్గమగుటచే విరో ధము కూడ సంసర్గమగుటలో ప్రమాణము లేదు గాన. పర్యవసానములో చివరకు దవదహన పదము సాదృశ్యార్థములో లాక్షణికము గాన విరోధము పోవుచున్నది

కూడ అని ఇట్లు అనరాదు. పై పద్యము విరోధమునకు ఉదాహరణము. అది వ్యంగ్య మైనను విరోధాలంకారమగుటలో అపాయము లేదు. వాచ్యవిరోధోదాహరణములో నైతే 'అయినను' అన్నది అంతర్భావింపఁజేయఁదగినది.

కొందరైతే "విరోధాంశ వ్యంగ్యమైనను విరోధిద్వయము వాచ్యమగుట చేతనే విరోధాభాసము వాచ్యాలంకార వ్యవహారమునకు ఉపపన్నమగుచున్నది. ఇట్లే అంశాంతరము వ్యంగ్యమైనను ఒక యంశమునుబట్టి సమాసోక్త్యాదులకుఁ గూడ వాచ్యాలంకార వ్యవహారము కలుగును" అని యందురు

ఇంకొక యుదా :—

గీ। ప్రచుర * కృష్ణపక్షాధిక రుచిని మీఱి
మఱియు నీఁక సదా సంపూర్ణ మండలుఁడయి
ధరణిపతి యీతఁడు వసుధాతలాన
నిష్కలంకాత్ముఁడై పొందు నిండు ముదము.

ఇక్కడ భగవత్పక్షాధిక ప్రీత్యాదిరూపమైన ప్రకృతార్థము ప్రకృతమైన భూపుని విషయమై ఉపయోగి యగుటవలన శక్తిచే ప్రతీతముకాఁగా రెండవదైన అర్థము అప్రకృతము వైధర్మ్య రూపము అప్రకృతార్థ ప్రయుక్త వ్యతిరేకాలంకారము గూడ ప్రతీతమగును.

శబ్దవ్యాపారము లేకుండనె అర్థశక్తిచే వ్యంగ్యము తోఁచుచోట అర్థశక్తి మూలకమగును

అర్థశక్తిమూల ధ్వనిలో లోకసిద్ధ వస్తువుచే వస్తుధ్వని కుదా :—

కం॥ విచ్చెం దిమిరము, కాఁపులు
వచ్చె మధుపకులములబ్జవనముల ; కురులన్

---

* కృష్ణపక్ష = భగవత్పక్షమందు, కృష్ణపక్షమందు అధికరుచి = ఎక్కువ రుచి, ఎక్కువ కాంతి, సదా సంపూర్ణమండలుఁడు = సత్ + ఆపూర్ణ మండలుఁడు = సత్పురుషులచే (ఆ) అంతట పూర్ణమయిన దేశముగలవాఁడు, సదా = ఎల్లపుడు సంపూర్ణమైన బింబము గలవాఁడు. నిష్కలంక = దోషములేని, కళంకము లేనివాఁడయి.

జొచ్చె విరులు తరులతికల,
నిచ్చె రథాంగములు సంత యెల్లఁదొగలకున్.

(భార. విరాట. ౨-౨౩౭)

తిమిరములు విచ్చుట మొదలగు లోకసిద్ధ వస్తువుచేఁ బ్రభాతమయినదను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

అర్థశక్తిమూలకానుస్వానోపమ వ్యంగ్యధ్వని కుదా :—

కం॥ సురముని యిట్లు వచించెడు
తఱిఁ బార్వతి శిరసు వంచి తన తండ్రి దరిన్
మురువుగఁ దాల్చిన తామర
విరిఱేకుల నపుడు లెక్కపెట్టఁగఁ దొడఁగెన్.

(కుమార సంభవము — నా యనువాదము)

ఇట లీలా కమలపత్త్రి గణము అప్రధానమై శబ్దవ్యాపారము లేకుండనె వ్యభిచారి భావరూపమైన యర్థాంతరమును ప్రకాశింపఁజేయుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ పరిపరి నిటు నటు తిరుగుచు
మురియుచు మధురముగ మిగుల ముదమున రొదలన్
మొరయుచుఁ దుమ్మెద పిండుల్
సరసులలో రాక పోక సలిపెఁ గడు తమిన్.

తుమ్మెదలు తిరుగుట మొదలగు లోకసిద్ధ వస్తువులచే పదోత్పత్తి ధ్వననము ద్వారా శరదాగమము సమీపించె నను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

శబ్దశక్తి మూలములో పదగతధ్వని కుదా :—

గీ॥ అర్థి జనముల ధనముచే నలరఁజేయ
పరమపురుషుచే సృజియింపఁబడని యెడలఁ
జగతి బాటను స్వచ్ఛంబు సరసుగానొ
బానిసగనొ * జడుఁడేఁ జేయఁబడకపోతి

* జడుడు, మూర్ఖుడు, జడుడు జలస్వరూపుడు, శీతలుఁడు, నిర్వేది తాపరహితుఁడు.

ఇట జడ పదము నిర్వేదముగల వక్తచే ప్రయుక్తమై కూడసమానాధికరణత్వ మును శబ్దశక్తిచే ప్రతిపాదించుచున్నది.

శబ్దశక్తిమూలములో వాక్యగతధ్వని కుదా :—

"ఈ మహాప్రళయంబు గడువ ధరణిని ధరింప నీవ శేషుండవు"
(హర్ష చరిత్ర)

ఈ శోకకారణము గడువఁగా రాజ్యము భరించుటకు నీవు శిక్షింపఁబడుదువు (నేర్పఁబడుదువు) అని వాక్యార్థము పూర్తికాఁగా 'ప్రళయము చివర దిగ్గజములెల్ల పోవఁగా ఒక యాదిశేషువు మాత్రమె సమర్థుఁడు అని యర్థాంతరము ధ్వనించు చున్నది.

అర్థశక్తిగత కవిప్రౌఢోక్తిలో పదగతధ్వని కుదా :—

గీ॥ తత్క్షణ ప్రసరణ మహన్మధుర సురభి
యయి చూతాంకురావతంసాధ్యమగుచుఁ
జెన్నుఁబరు మధుమాస లక్ష్మీముఖంబ
యీయఁబడకున్నను సుమేషువే గ్రహించె

ఈయఁబడకున్నను అను పదము కుసుమశరునికి బలాత్కారమును ప్రకాశింపఁ జేయుచున్నది.

అర్థ శక్తిగత కవిప్రౌఢోక్తిలో వాక్యగతధ్వని కుదా :—

గీ సురభి మాసము సంసిద్ధపఱుచుఁ గాని
యువతి జనలక్ష్య ముఖములె నవములైన
పల్లవసుపత్త్రినూ మారబాణములను
అభినవ సహకారముఖాన నద్ది యిడదు

అచేతనమైన వసంతము స్వయముగా నీయదనుటచే మన్మథోన్మాదమునకు ఆరంభము గాఢగాఢము కాఁబోవుచున్నదని వ్యక్తమగుచున్నది.

కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి కుదా :—

గీ॥ ఏ గిరిని నెంతకాలము నెట్టి తపము
చేసెనో కాని భశిర ! యీ చిఱుతశుకము

తరుణి ! నీ యధరముపోలె నరుణమైన
దొండపండును గొఱుకుచు నుండు నిదిగో.

కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తిలోఁ బదగతధ్వని కుదా :—

కం! సత్యము భామలు రమ్యలు
సత్యంబు విభూతులెల్ల సరసంబులగున్
సత్య మివి కాని జీవం
బత్యంత మబల యహాంగభంగచలంబో.

ఇందు కామములు విభూతులు జీవితమాత్రోపయోగములు. విషయములను నిందించి యేమి యుపయోగము. నీ జీవితమునే నిందించుకొనుము. అదికూడ ప్రకృతిచేఁ జంచలము దాని యపరాధమును లేదు ! అని గాఢవైరాగ్యము జీవ మనుపదముచే ధ్వనితమగుచున్నది.

కవినిబద్ధ ప్రౌఢోక్తిలో వాక్యగతధ్వని కుదా :—

గీ! ఏ గిరిని నెంతకాలము నెట్టి తపము
అను పద్యమె యుదాహరణము.

మఱి ధ్వని యన్నది కావ్యవిశేషమని చెప్పఁబడెగదా. అది యెట్లు పద ప్రకాశకమగును కావ్య విశేషము విశిష్టార్థ ప్రతిపత్తికి హేతువైన శబ్దసందర్భ విశేషము. తద్భావమును పదప్రకాశకత్వముచేత ఉపపన్నమగుచున్నది. పదములు స్మారకములు గాని వాచకములు గావుగదా అన్నచో ఆ పదములు వ్యంజకములు గాని వాచకములు గావు. కావ్యములకు శరీరులకువలె చారుత్వప్రతీతి సంస్థాన విశేష సహిత సముదాయ సాధ్యమైనను వాని భాగములందుఁ గల్పింపఁబడుచున్నది. కాన పదములకు వ్యంజకముఖముగా వ్యవస్థిత మైనధ్వనివ్యవహారము విరోధి కాదు. విచ్ఛిత్తిచే శోభించు నొక భూషణముచేత భామినివలె పదద్యోత్యమైన ధ్వనిచేత సుకవిభారతి భాసించునని యానందవర్ధనాచార్యులు.

లోకసిద్ధ వస్తువుచే అలంకారధ్వని కుదా :—

నీలిమేన్ చూచుచున్ గేకలేయున్ నెమి
ళ్లొలి హంసల్ భయంబొంది కెందమ్మిపూ

మాలలన్ దాగొనుం భ్రాంతిభీతుల్ చనన్
లీల శ్రీకృష్ణుఁడున్ వేణువూదున్ దమిన్.
(శ్రీకృష్ణ కర్ణామృతము — నా యనువాదము)

ఇట కృష్ణుని నీలిమేనును జూచి నెమిళ్ళు కేకలువేయుట హంసలు భయపడుట అను వస్తువుచే మబ్బులను భ్రాంతి గలిగెఁగాన భ్రాంతిమదలంకారము వ్యంగ్యము

ఇంకొక యుదా :—

గీ॥ రాహు భయమును లేశమాత్రంబు లేదు
మొదటె లేదు కళంకు ; వెల్లఁదన మేది
కాంత ! యెంతయు నీ ముఖకాంతి మిగుల
నెల్లయెడ విజృంభించి వర్థిల్లుచుండె.

రాహు భయాదులు లేవను వస్తువుచే వ్యతిరేకాలంకారము ధ్వనించుచున్నది.

లోకసిద్ధాలంకారముచే వస్తుధ్వని కుదా :—

చ. అహరహమున్ ప్రభాతముల హర్మ్యతలోపరి చంద్రశాలికా
గృహములఁ గామినీసురత కేలివిసూత్రితహార మౌక్తిక
గ్రహణ పరాయణంబులగుఁ గావునఁ దన్మతి భ్రాంత తారకా
గ్రహములఁ జంచులన్ గమిచి క్రాయుపురిం జిలుకపోదిపార్వముల్.
(కవికర్ణ రసా ౧—౮)

ఇట భ్రాంతి మదలంకారముచే హర్మ్యముల యౌన్నత్యాది వస్తువు ధ్వనించు చున్నది.

లోక సిద్ధాంతాలంకారముచే అలంకార ధ్వని కుదా :—

కం ఉదయించెఁ జంద్రమండల
మది గనియు వియోగివర్గ మడలఁగఁ జొచ్చెన్
ముదమందెనుగూడ సకల
మదవతిమణిశాసకుఁ డగు మదనుం డంతన్.

ఇట ననేక క్రియల యౌగపద్యరూపమైన సముచ్చయాలంకారముచే కార్య పౌర్వాపర్య విపర్యయాత్మకాతిశయోక్తి.

అలంకారముచే వస్తుధ్వని కుదా :—

చ॥ తరువుల పొట్టఁ జీల్చుకొని ధారుణి వ్రాలి చరించు రశ్మిలన్
మెఱుఁగు పసిండి తీవలుగ మెచ్చి జనంబులు పట్టనెంచ ని
వ్వెఱఁ దలిరాకుమీఁది హిమబిందులు దానిమ గింజలంచు లోఁ
జిఱుచిలుకల్ దినన్ దరియఁ జెన్నగు సూర్యుని రశ్మి లోముతన్.

ఇట భ్రాంతిమదలంకారముచే సూర్యుఁ డెంత యానందకరుఁడోగదా యను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది

స్వతస్సంభవి శరీరార్థ శక్త్యుద్భవ వాక్యధ్వని కుదా :—

గీ॥ మంచి ముత్యాలసరముల నంచితముగ
మెడ ధరించిన సవతుల నడుమ నెలమి
నెమిలికన్నులు పీసులన్ నెఱిని దాల్చి
వ్యాధుదయిత గర్వమున నిట్టటు చరించు.

ఈ వాక్యముచే నెమిలికన్నులు దాల్చిన నవోఢ యగు నొక వ్యాధుని భార్య యొక్క సౌభాగ్యాతిశయము ప్రకాశించుచున్నది. 'ముత్యములు ధరించిన' అనుటచే సవతులతోఁ గలిసిన ప్పుడు ఆ వ్యాధుఁడు ఏనుఁగులను జంపెననియు ఈ నవోఢతోఁ గలిసినపుడు నెమిలిని మాత్రమె చంపెననియు ఈ భూషణములనుబట్టి తెలియుచున్నవి.

(కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తిమూలములో వస్తువుచే వస్తుధ్వని కుదా :—

గీ॥ ఏ గిరిని నెంతకాలము నెట్టి తపము
చేసెనో గాని భళిర ! యీ చిన్నిశుకము
తరుణి ! నీ యధరమువోలె నరుణమైన
దొండపండును గొఱుకుచు నుండు నిదిగో.

ఇది కవినిబద్ధుఁడైన యభిలాషకల తరుణుని ప్రౌఢోక్తి. ఇట దొండపండు కొఱుకు చిన్నశుకముయొక్క అదృష్టరూప వస్తువుచేఁ దన కట్టి యదృష్టము గలుగ వలయునను కోరికరూపమైన వస్తువు ధ్వనించుచున్నది.

కం॥ హరిణీ శాబకనేత్రల
సురుచిరమగు దృగ్విలాస సోకనివఱచే

నిరత శ్రుతిశాస్త్ర స్మృతి
పురాణ విజ్ఞానమైన బోధకై యైనన్.

కామిని దృగ్విలాసలు సోకినవానికి వివేకము గలుగదను వస్తువుచే ఇంక దృగ్విలాసలందు మునిఁగిన వానికి వివేకము పోవునను సంగతి చెప్పనేల యను వస్తువు కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధవస్తువుచే ధ్వనించుచున్నది. దృగ్విలాస సోకుట యనునది లోకసిద్ధము గాదు కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధము.

కవిప్రౌఢోక్తి వస్తువుచే అలంకారధ్వని కుదా :—

గీ. ఈ శరము వాఁడిది యని సుదృశకుఁ గంటఁ
గుటిలవయసున తన శక్తి కూర్చె మరు'డు
ఎచట నా దృష్టి పడునొకో యచటఁ గలిసి
యలరి వికసించును దశలు వ్యతికరముగ.

ఇచట ఒకసారిగా పరస్పరము విరుద్ధమైనను వ్యతికరముగా అవస్థలు పుట్టు చున్నవను వస్తువుచే వ్యతికరపద పదముచే విరోధాలంకారము వ్యక్తమగుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

ఉ. పంతముతో సురాసురలు పాణులఁ దిప్ప భ్రమించు మందరం
బెంతొ కలంచు క్షీరనిధి వీచుల యందవుఁ బొంగణంచుచున్
ఎంతయు దప్పి స్రుక్కెడు మునీశులు చూచి ముదంబు పొంద రో
గ్రోంతరమెల్ల నీ యశములో క్షితిభూష ! యలంకరించెడిన్.

ఇట మునులు సంతోషముతోఁ జూచి ముదంబు పొందుచున్నా రనుకవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధవస్తువుచే మునులు పాలని భ్రాంతి పడుచున్నారు అని భ్రాంతి మదలం కారము ధ్వనించుచున్నది

కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలములో అలంకారముచే వస్తుధ్వని.

మ. పరిమగ్నారుల ప్రాణమున్ వయసు నాస్వాదించి శోభిల్లు నీ
కరవాలాహి కనుంగవన్ బడనియందాకన్ రాజ ! యో మృత్యుభీ
కర ! వాకొంద్రు విరోధిసైన్య విలసత్ శస్త్రోద్భటుల్ నాకడన్
'సురలెవ్వారొ నిశాటులెవ్వరొ మనుష్యుల్ వేరొ' యంచున్ గడున్.

ఇటఁ గవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధమైన కరవాల సర్పరూప రూపకాలంకారముచే నీవు కత్తి పట్టఁగా నింక శత్రుల నాశము ఎక్కడిది అను వస్తువు వ్యంగ్యమగుచున్నది.

కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధమైన యలంకారముచే నలంకార ధ్వని :—

కం ప్రేయసి ! త్వదీయ దంత
చ్ఛాయల మిషఁ గేసరముల సొ రిదె మీఱున్
తీయని తేనెలు గొన నళు
లీయవె ముంగురుల వేష మెసఁగఁ జరించున్.

ఇందు ఇవి దంతకాంతులు కావు కింజల్కములె. ఇవి ముంగురులు గావు తుమ్మెదలె అనెడి యపహ్నవాలంకారముచే నీవు కాంతవు గావు తామరపువ్వుఁదీవవు అనెడి యింకొక యపహ్నవాలంకారము వ్యక్తమగుచున్నది.

శబ్దార్థముల సంబంధము లేకుండ వ్యంగ్యము స్ఫురింపదు కావున వాస్తవమునకు ఇన్ని వ్యంగ్యములు శబ్దశక్తిమూలములగను నుండుట సమానమె. అయినను సమానార్థకములయిన యితర శబ్దములను ప్రయోగించి ప్రస్తుత శబ్దములను మార్చుటకు వీలులేనిచోట అర్థశక్తికంటె శబ్దశక్తి ప్రధానముగా నుండును గాన అట్టిచోట శబ్దశక్తి మూలకమనియు, శబ్దములను మార్చుటకు వీలున్నచోట అర్థశక్తి ప్రధానము గాన అట్టిచోట అర్థశక్తిమూలకమనియు గ్రహింపవలయును. 'నీ కుమారుఁడను' అను చోట నీకు పుత్త్రుఁడను అని మార్చినచో నీకు మారుఁడను అను నర్థము చెడును. 'రాజువలన భయము' అన్నచోట నృపతి అని మార్చినచో చంద్రుఁడను నర్థము రాదు. కాన పై స్థలములలో శబ్దశక్తికి ప్రాధాన్యము గలదు. కాన ఇవి శబ్దశక్తిమూలకములు. అర్థశక్తికి ప్రాధాన్యమున్న ప్రాభాతవర్ణనలు సరోవరవర్ణనాదులు అర్థశక్తి మూలములు.

ఇంక శబ్దార్థములు రెండిటి శక్తి సమానముగ నున్నచోట మార్చరానివిగను మార్చదగినవిగను ఉన్న శబ్దములు గలుగుచోట శబ్దార్థోభయశక్తిమూలకమైన వ్యంగ్య ముండును దీనిని మమ్మట పండితరాయాదులు ద్వ్యర్థధ్వని యనిరి. ఆనందవర్ధనాదులు ఉభయశక్తిమూలమనిరి. శబ్దార్థశక్తిమూలక సంకరముతోఁ గూడిన ధ్వని వేఱుగా నుండుటవలన శబ్దార్థశక్తిమూలక సంకరములో నంతర్భవింపఁజేయుటకు వీలులేదు సంకరములో రెండు శక్తులకు భిన్నమైన వ్యంగ్యములు రెండు ఉండును. ఇందులో ఉభయశక్తిమూలకమైన వ్యంగ్యమొకటే యని విశేషము,

ఉ మాధవ ! గోపరాగమున మామకదృష్టి నశించెఁ గానఁ దా
దో ధర భ్రష్టనౌ పతిత నూర్జిత రీతిని నుద్ధరింపవే

మాదృగశక్తులా విషమ మార్గణ భ్రాంతుల కీవ దిక్కటం
చీ దృశయుక్తి గోపిక వచింప గ్రహించు ముకుందుఁ డేలుతన్.

ఇట గోపుల పరాగముచే దృష్టి పోయెను. మార్గ(ధర)భ్రష్టనుపతితనుపైకి లేవనెత్తుము. విషమ స్థలములను = ఎగుడు దిగుడు చోటులలో, మార్గణములో = వెదకుటలో భ్రాంతులైన మావంటి యశక్తులైనవారికిన్ నీవ దిక్కు అని యొక యర్థము. మాధవ ! గోప ! రాగముచే గ్రుడ్డిదాననైతిని, భ్రష్టురాలనైతిని. పతి + తను + ఊర్జిత రీతిని = భర్తృశరీరముతో నూర్జితమైన పద్ధతితో ఉద్ధరింపుము. విషమమార్గణ = విషమబాణునిచే భ్రాంతిగల మావంటి యశక్తులకు నీవ దిక్కు అని రెండవ యర్థము. యుక్తి గ్రహించు పదములు రెండవ యర్థమును ద్యోతకము చేయునవి. నీవే భాగ్యశాలివి నీవు నన్ను అనుగ్రహింపుము లేనిచో నా జీవితము వ్యర్థము నాకు రక్షణ లేదు అని భావము.

ఇత్యాదులన్నియు వాచ్య శ్లేషకు విషయములనియు ఎక్కడైతే సామర్థ్యముచే (=ధ్వనన వ్యాపారముచే) ఆక్షిప్తమగుచు ఇతరాలంకారము శబ్దశక్తిచే ప్రకాశించునో అది యంతయు ధ్వనికి విషయమగునని ఆనందవర్ధనుఁడు. పై పద్యమును విశ్వనాథ కవిరాజు గుణీభూత వ్యంగ్యమున కుదాహరించెను. 'ఇంతలో * కుసుమ సమయ యుగమును ఉపసంహరించుచు గ్రీష్మమని పేరుగల ఫుల్లమల్లికా ధవళాట్టహాసము గల మహాకాలగతి విజృంభించెను.'

ఇత్యాదులలో అప్రాకరణికమైన యర్థాంతరము శబ్దశక్తిచే ప్రకాశింపఁగా వాక్యము అసంబద్ధార్థాభిధాయి (సంబంధింపని యర్థము గలది) కారాదు గాన అప్రాకరణిక ప్రాకరణికార్థములకు ఉపమానోపమేయ భావము వ్యంజనా వ్యాపారమువలన కల్పింపఁదగినది కావున అర్థాక్షిప్తమైన యాశ్లేషము శబ్దోపారూఢము గాదు కనుకనే అనుస్వానోపమ వ్యంగ్య రూపమయిన ధ్వనికి శ్లేషకంటె విభిన్నమైన విషయమె గలదు.

"పై యుదాహరణములో అభిధాశక్తులు ఋతువర్ణ ప్రస్తావములు నియమింపఁబడినవి. కనుకనే అవయవ ప్రసిద్ధికంటె సముదాయ ప్రసిద్ధి బలీయమైనది" అను

* కుసుమసమయ యుగము = వసంతఋతు సంబంధిమాస యుగము. ధవళాట్ట + హాసము = హృద్యములైన ఆపణములు గల మల్లికా వికాసము మహా = గొప్పది దినదీర్ఘత్వముచే దురతివాహము. అట్టి కాలము. మహాకాలము. యుగమును ఉపసంహరించుచు మహాకాలుఁడు యముఁడు వచ్చెను అని రెండవ యర్థము.

న్యాయమును అపాకరించుచు 'మహాకాలగతి' మొదలైన శబ్దములు ఒకే యర్థమును చెప్పి కృతకృత్యములే యయినవి. ఆ పిదప ఇతరార్థావగతి శబ్దశక్తిమూలక ధ్వనన వ్యాపారమువల్లనే అగును అని యభినవగుప్తుఁడు. కొందఱు—ఈ శబ్దములకు దేనివల్ల మొదట అర్థాంతరమందు అభిధాంతరము దృష్టమో దానివలన అటువంటి యర్థాంతర మందుఁ జూడఁబడిన యా యభిధాశక్తివలననే తెలిసికొనువానికి నియమితాభిధాశక్తిగల యీ శబ్దములనుండి జ్ఞానము ధ్వనన వ్యాపారమువల్లనే కనుక శబ్దశక్తిమూలత్వము వ్యంగ్యాత్మత్వము అవిరుద్ధము'' అని యందురు. ఇతరులు—ఆ యభిధయే గ్రీష్మమునకు భీషణదేవతా విశేష సాదృశ్యరూపమైన ద్వితీయార్థసామగ్రిని సహకారిగా అవలంబించినది గనుక ధ్వనన వ్యాపారరూపమైనదని చెప్పఁబడును' అని యందురు

ఒకరు ''శబ్దశ్లేషమందైతే భేదముండఁగా శబ్దార్థ శ్లేషయందును శక్తిభేదము వలన శబ్దభేదము కలుగు' అను దర్శనములో రెండవ శబ్దము అక్కడకు తీసికొనబడుచున్నది. అదియు ఒకానొకప్పుడు అభిధావ్యాపారమువల్ల ఎట్లన రెండు సమాధానములకై 'శ్వేతము పరువెత్తుచున్నది' అను ప్రశ్నోత్తరాదులందుఁ గాని, అక్కడ శబ్దాంతర బలమువలనఁగూడ ఆ యర్థాంతరము ప్రతిపన్నమై ప్రపేయమానగూఢమగుటవల్ల ప్రతీయమానమనుటయె యుక్తము'' అని యందురు

ఇతరులు—ఏ యర్థసామర్థ్యము ద్వితీయ పక్షముచే వ్యాఖ్యానింపఁబడెనో దానిచే రెండవ యభిధయె ప్రతిప్రసవము చేయఁబడును. కాన రెండవ యర్థము చెప్పఁబడుచునె యుండును. ధ్వనింపఁబడదు. తరువాత దానికి ద్వితీయార్థమును. ప్రతిపన్నమైన దానికి మొదటి ప్రాకరణికమైన యర్థముతోఁగూడ ఏ రూపణ గలదో అది యితర శబ్దమువల్లనే భాసిల్లదు. అది ధ్వనన వ్యాపారమువల్లనే భాసిల్లును. అందు ఏ యొక యభిధాశక్తియు ఆశంకనీయము గాదు గనుక. అందును రెండవ శబ్దశక్తిమూలము. అది లేకుండ ఆరూపణము బయలుదేఱదు. కనుకనే ఇది అలంకారధ్వని యనుట యుక్తము' అని యందురు

శబ్దశక్తిమూలానుస్వానరూప వ్యంగ్యధ్వనియందు ఇతరాలంకారములు గూడ సంభవించుచునే యుండును.

ఉదా :— * ఎక్కడను ప్రమదలు మత్తమాతంగగామినులై శీలవతులుగాను,

* మత్తమాతంగులను బొందినవారు అను నర్థములో విరోధము వి + భవ (శివ) రతులు శివునికంటె నితరునియందు ప్రేమగలవారని విరోధము. శ్యామలు = యౌవన మధ్యలు, నలుపువారు, పద్మరాగిణులు = ఎఱ్ఱనివారని విరోధము, ద్విజ = పండ్లు, బ్రాహ్మణులు

గౌరులై విభవరతలుగాను, శ్యామలై పద్మరాగిణులుగాను, ధవళద్విజవదనలై మది రామోదిశ్వసనయగాను.........ఉంచురో'' (కాదంబరి)

ఇక్కడ వాచ్యము విరోధమా· తచ్ఛాయయనుగ్రహించు శ్లేషమా? ఇది చెప్ప శక్యము గాదు·

గీ॥ సకల సుజనైక * శరణు నశయు నధీశు
దీశు హరిని గృష్ణునిఁ జతురాశయయుతు
నిష్క్రియాత్మస్వరూపుని నిపుణమతిని
అరిమధనుఁ జక్రధరు సదా యంజలిడుఁడు·

ఇక్కడ శబ్దశక్తి మూలానుస్వానరూపమైన విరోధము స్ఫుటముగానే తోఁచు చున్నది. ఇట్లే ఇతరమైన శబ్దశక్తి మూలానుస్వానురూప వ్యంగ్యధ్వని ప్రకారము లున్నవి· అవి సహృదయులచే స్వయముగా నూహింపఁదగినవి.

ఉభయ శక్తిమూల ధ్వని :—

కం॥ సురుచిరహాస మెసఁగఁ బల్
సరసత సేవింపఁబడుచు రసికాళులచే
మురువై సర్వాంగ మనో
హరి పద్మిని యెవరికిఁ బ్రియమైయుండ దిలన్.

ఇట తామరతీఁగ అను నర్థములో హాసమనఁగ వికాసము సరసత = నీళ్ళు గలిగియుండుట, రసిక + అళులు = పువ్వుల రసమెఱుఁగు తుమ్మెదలు, పద్మిని = తామరతీగ పద్మినీజాతి స్త్రీ యను నర్థములో, హాసము = నవ్వు· సరసత = సరస ముగా నుండుట, రసికాళి=రసికుల గణము. దీనినిబట్టి యిట్టి కాంత అందఱను ఆకర్షించునని వ్యంగ్యము· ఇట మార్చుటకు వీలులేని శబ్దములను సార్థక శబ్దము లను గలిగియుండుటచే ఉభయ శక్తిమూలకధ్వని· నానార్థములు గల పద సమూహ మును నానార్థములు లేకయు నర్థశక్తిగల పదసమూహమును గలిగియుండుటచే నుభయశక్తిమూల మయ్యెను.

* శరణు = గృహముగల, అశయు = గృహము లేనివాఁడెట్లు, అధీశుఁడు = దీశు గానివాఁడు, దీశుఁడు=దీకి ఈశుఁ డెట్లు, చతురాశయయుతుఁడు నిష్క్రియు డెట్లు, అరి=అరములు ఆకులు గలది, చక్రధరు=చక్రములను ధరించు పెట్లు·

నానార్థములను దెలుపు శబ్దములు లేనిచోట నర్థశక్తిమూల వ్యవహారమును, నానార్థములను దెలుపు శబ్దములున్నచోట శబ్దశక్తి వ్యవహారమును గలుగును గాన నానార్థక శబ్దములు గల పై యుదాహరణాదులందు శబ్దశక్తిమూలముగనే వ్యవహరింపవలయునని కొందఱు.

ఇంకొక యుదాహరణము :—

ఉ॥ మాధవ! గోపరాగమున మాచుకదృష్టి నశించె....
.... మొదలగునవి.

వస్తువుచే అలంకారము, అలంకారముచే వస్తువు, అలంకారముచే అలంకారము మొదలగునవి ధ్వనించునపుడు విశేషములు చూపఁబడినవి. అర్థశక్త్యుద్భవమైన ధ్వని యందు వస్తువువలె అలంకారముకూడ ధ్వనించునని యానందవర్ధనునిచే నుదాహరణములు చూపఁబడెను. అవి యిందును జూపఁబడుచున్నవి.

ఉపమా ధ్వని :—

గీ॥ లక్ష్మికిం దమ్ము లైనట్టి రత్నములను
లాగుకొనఁ దత్పరంబగు రాజసాళి
యా హృదయమ్ము నీకఁ గుసుమాయుధుండు
ప్రియుల బింబాధరంబున లీల నిలిపి

ఇక్కడ అతిశయోక్తి వాచ్యము ఉపమాలంకారము వ్యంగ్యము.

ఆక్షేప ధ్వని :—

కం॥ జలకుంభంబుల నెవ్వఁడు
జలనిధిని గొలువంగ మిగుల శక్తుండగునో
యల యతఁడు హయగ్రీవు స
కల గుణములు సరిగఁ జెప్పఁ గలుగును భువిలో.

ఇట నతిశయోక్తిచే హయగ్రీవ గుణములు వర్ణింపరానివని ప్రతిపాదించు సాధారణ తద్విశేష ప్రకాశపరమైన యాక్షేపము ధ్వనించుచున్నది.

అర్థాంతర న్యాసము శబ్దశక్తి మూలానురణన వ్యంగ్యముగను అర్థశక్తి మూలానురణనధ్వనిగాగ నుండును.

మొదటిదాని కుదా :—

కం॥ ఫలములు దైవవశంబయి
యలరఁగ నేమిటి పౌనర్తు మందొక్కటియే
పలికెదను శోకపల్లవ
ములకితర ద్రుమ కిసలయములు కాపు తులల్.

అశోకమునకు ఆమ్రాదులకువలె ఫలములుండవు. ఏమిచేయుదుము. పల్లవము లైతే మిక్కిలి హృద్యములు' అని చెప్పి యింతతో అభిధ ముగియును. ఇక్కడ ఫల శబ్దముయొక్క శక్తిబలమువలన ఈ వస్తువును సమర్థించునది ముందుగనే తోఁచుచున్నది. లోకోత్తర జిగీషాతదుపాయ ప్రవృత్తునికిఁగూడ సంపదరూపమైన ఫలము దైవాయత్తమై యొకపుడు సిద్ధింపదనునది సామాన్య రూపము. ఇక్కడ ఫల పదములో అర్థాంతరన్యాసధ్వని ప్రధానముగా నున్నది. వాక్యములో అప్రస్తుతప్రశంస యున్నను సమర్థక భావప్రాధాన్యముచే అర్థాంతరన్యాసయే యిట పదప్రకాశమై ప్రకాశించుచున్నది.

రెండవదాని కుదా :—

గీ॥ మన్యు వెద నిల్పి రోషముం బయికి మొగము
నందుఁ జూపకున్నను గడు నన్ననుగ్ర
హింపఁ జేయుచును బహుజ్ఞ! యీవు నేర
మొనరిచినను నిన్ గోపింప నోపలేము.

ఇట నిది వైదగ్ధ్యముగా ననునీతయై అసూయతో పలుకు ఖండితా నాయిక వాక్యము. ఎవఁడైన నొక ధూర్తుఁడైన బహుజ్ఞుఁడు సాపరాధుఁడైనను స్వాపరాధమును గప్పిపెట్టుకొనుచున్నాఁడు అని నీవు నీయందు మిథ్యగా బహుమానమును గ్రహింపకుము అని పలికెను. ఇక్కడ బహుజ్ఞ అను నామంత్రణార్థము విశేషమందు పర్యవసించినది. ఇట వాచ్య విశేషముచే సాపరాధుఁడైనను బహుజ్ఞునికి కోపము చేయుట శక్యముగాదు అన్నది అర్థాంతర సామాన్యము. విశేష సామాన్యముయొక్క సంబంధమువలన అన్వితమైన యితరము తాత్పర్యముచే ప్రకాశించుచున్నది.

— వ్యతిరేక ధ్వని —

వ్యతిరేక ధ్వని కూడ రెండు విధములుగ నున్నది.

అందు మొదటిదాని కుదా :—

ఉ రాగము నీకుఁ గ్రొంజివురులన్, ప్రియ! మేలిగుణాల నాకగున్
రేగి శిలీముఖాలు మునరెన్ నిను, నన్నును మారుఁ డేయఁగన్
రాగవతీ పదాహతి నెలర్తువు నీ, వటె నేను, సర్వ మి
ట్లీగతి తుల్య, మొక్కటనను నీకుఁదశోక ! సశోకుఁ గూర్చెన్

(నా యనువాదము)

రెండవదాని కుదా :—

గీ కుబ్జ మగుచు వనమున నాకులును లేని
చెట్టువలెఁ బుట్టుదును గాక యిట్లు లింక
జనులలోనఁ ద్యాగైకరసంబు గలుగు
నొక దరిద్రుఁడుగాఁ బుట్టకుండుఁ గాక

ఇక్కడ త్యాగైకరసము గల దరిద్రుని జన్మను అభినందింపక పోవుట ఆకులు లేని చెట్టు కుబ్జ మైన చెట్టుజన్మను అభినందించుటయు వాచ్యము. అటువంటి చెట్టు కంటెఁ గూడ అటువంటి పురుషునికి ఉపమానోపమేయత్వ ప్రతీతి పూర్వకముగా శోచ్యతయందు ఆధిక్యము తాత్పర్యముచే ప్రకాశించుచున్నది

ఉత్ప్రేక్షాధ్వని కుదా :—

గీ॥ చందనాసక్త భుజగ నిశ్శ్వాస వాయు
మూర్ఛితంబయి దారిని పోవుచున్న
బాటసారులన్ మధుమాసవర్తియైన
మలయమారుత మిది మూర్ఛితులను జేయు

ఇట మధుమాసమును మన్మథోన్మాదదాయిగానె పథికులకు మూర్ఛకలిగించును. అదియైతే చందనాసక్త భుజగ నిశ్శ్వాసానిల మూర్ఛితముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది కాన ఉత్ప్రేక్ష సాక్షాత్తుగాఁ జెప్పఁబడకపోయినను వాక్యార్థ సామర్థ్యమున అనురణన రూపమై వ్యంగ్యమగుచున్నది. విషవాతముచేత మూర్ఛితమై యుపచితమై మోహము గూర్చును. మూర్ఛితుఁడైన పథికుఁడు ఇతర పథికులను గూడ భయపెట్టును అని యుభయ విధోత్ప్రేక్ష.

శ్లేష ధ్వని కుదా :—

గీ॥ రమ్యలని * పతాకలను సంప్రాప్తమనుచు
ఇట వివిక్తలనుచు రాగ మెచ్చుచేసి
చలవళీకపువలభులన్ పడుచువాండ్రు
ఎపుడు సతులతోబాటు సేవింతు రెందు.

ఇట సతులతోబాటు వలభులను సేవింతురని వాక్యార్థప్రతీతియైన పిదప సతుల వలె వలభులు అని శ్లేషప్రతీతి అభిధచే నాక్షిప్తము కాకపోయినను అర్థ సౌందర్య బలముచలననే అన్నివిధముల ముఖ్యముగా ధ్వనిగా మారుచున్నది.

యథా సంఖ్య ధ్వని :—

గీ॥ వరరసాల మంకురితము పల్లవితము
కోరకితము పుష్పితమును సౌరభితము
స్మరుగతి హృది నంకురితముం బల్లవితము
కోరకితము పుష్పితమును సౌరభితము.

ఇక్కడ యథోద్దేశముగా అనుసరించి యుద్దేశించినదానిలో అనురణన రూపమైన చారుత్వమును మదనునకు విశేషణమైన యంకురితాది శబ్దగతమైన మదన రసాలములకు తుల్యయోగిత్వ సముచ్చయరూపమైన వాచ్యమును అతిక్రమించి యథా సంఖ్యము ధ్వనించుచున్నది

అప్రస్తుత ప్రశంసా ధ్వని :—

కం భ్రమరా ! ముళ్ళలతో నొ
ప్పు మొగిలి తోటల భ్రమింతువు గదా యేలన్
భ్రమించి చుమ్మని చచ్చెద
వు మాలతి పువునకు సాటి పొందవు సుమ్మీ

ప్రియునితో గూడ ఉద్యానములో విహరించుచు నొక నాయిక తుమ్మెదను గూర్చి పలికెను. తుమ్మెదనుగూర్చి పలుకుటలో అభిధలో ప్రస్తుతమె. అభిధ ముగియగా అన్యాపదేశత్వము ధ్వనించుచున్నది. సౌభాగ్య భాగ్యాభిపూర్ణయు, సుకుమార పరిమళ మాలతీ కుసుమసదృశయు నగు కులవధువు నిర్వ్యాజప్రేమ పరముగా కృత

---

* పతాక=జెండా, ప్రసిద్ధి రాగము=ఎఱుపు, అనురాగము. వివిక్తలు=ఏకాంతలు, విభక్తాంగులు. వళీక=ఛది పర్యంకభాగములు త్రివళులుగల.

వైదగ్ధ్యలబ్ధి ప్రసిద్ధ్యతిశయ శంభలీకంటక వ్యాప్తములు దూరామోద కేతకీవనస్థానీయములను నగు వేశ్యకులములలో నిటు నటు చంచలుఁడై సంచరించు ప్రియతముని నిందించుచున్నది.

ఇట్లే యన్ని యలంకారమును ధ్వనిత్వము నొందును అవి సహృదయులు ఊహింపనగును

ఇది

సంలక్ష్యక్రమ ధ్వని.

అసంలక్ష్యక్రమ ధ్వని

వాచ్యమైన విభావాదులద్వారా రసభావాదుల వ్యంగ్య క్రమము లక్షింపఁబడదు కాన అసంలక్ష్యక్రమమని పేరు గలిగినది. వాచ్యముగాఁ గాక అంగిరూపముగా భాసమానమై యుండునట్టి యసంలక్ష్యక్రమ రసాదిధ్వనులకు ఉదాహరణములు స్థూలముగాఁ జూపఁబడుచున్నవి శృంగారరసాది వివరణమును వాని పరిశీలనమును రస ప్రకరణములోఁ జూపఁబడును. రసభావ తదాభాసాది పదములోని ఆది పదముచే భావాభాస, భావోదయ భావస్థితి భావశాంతి భావ శబలతలు గ్రహింపఁదగును. రత్యాది స్థాయి భావములు ధ్వనించినచో రసధ్వని యగును.

రసధ్వని కుదా :—

ఉ. ఆ లలితాంగి చాలతడ వచ్చట నమ్మెయి నుండి సాహసో
ద్వేలత నంతఁ జేరి కడుఁ ద్రిమ్మటచే శ్రమఁ బొందినారు కాఁ
బోలును బోదునా నిదురఁ బోయెదరే యని కప్పురంపుఁ దాం
బూలపుఁదావి భుగ్గురని ముంచుకొనన్ జెవిదండఁ బల్కెనన్.

(కళాపూర్ణ.)

ఇంకొక యుదా :—

కం. దరి శయనించియు మదిలోఁ
జరించు కోరికలఁ దీర్పఁజాలనిదై తా
నరమోడుపుఁ గన్నులతో
నరయఁదొడఁగెఁ బ్రియ ప్రియతము నాస్యాంబుజమున్.

మఱియొక యుదా :—

చ. సుదతి ముఖేందుమండలము సొంపున రాగరసాంబురాశి. య
భ్యుదయముఁ బొంది యెంతయును నుబ్బిన వేళ నతిక్రమించుచున్
మదిఁ గడు భీతిఁబొందిన క్రమంబున భూవరు దృష్టి చేరె న
మ్మదగజరాజయాన కులమండల తుంగమహీధ్ర శృంగమున్.

(శృంగార నై. ౩–౧౪౮)

వేఱొక యుదా :—

మ. ఎటులో యూరుయుగంబు దాటి జఘనంబీక్షించి యల్లాడి యి
ట్టటు ; కాంతా త్రివళీ మహావిషమమధ్యాప్తిన్ దిగంబడ్డదై

ఎటులో మెల్లనఁ దుంగభాగములపై కే యెక్కియున్ దప్పి గా
న్నటు నా దృష్టి కసున్ బయఃకణములన్ స్యందించు వాల్గన్నులన్.

ఇట చిత్రఫలకమందలి నాయిక రూపమును జూచి వత్సరాజు యొక్క యా యా యవస్థలనుబట్టి రతిస్థాయి భావము ఆస్వాద్యమానమగుచు ఆనందమును వ్యక్తపఱచుచున్నది హెచ్చుతగ్గులుగా నున్న మార్గములోఁ జిక్కుపడువానికిని దృష్టికిని ఉపమానోపమేయ భావము కల్పితము.

— భావధ్వని —

భావధ్వని యనఁగా నేమి? విభావానుభావములకంటె వేఱయి రసమును వ్యక్త పఱచునది భావమన్నచో రసకావ్య వాక్యమందు అతివ్యాప్తి కలుగును. అపుడు అర్థము ద్వారా శబ్దముకూడ రసవ్యంజకమగును. ఇతరాపేక్ష లేకుండఁ దనకుఁ దానే రస వ్యంజకమయినది భావమని విశేషణము చెప్పినచో భావముకూడ భావసద్వారానే వ్యంజకమగుచున్నది కాన అట్టి భావము ఉండుట సంభవము కానేకాదు అపుడు భావనలోఁగూడ అతివ్యాప్తి కలుగును. కనుకనే విభావానుభావ భిన్నమైనది భావము అని విశేషణము చెప్పినను అతివ్యాప్తిదోషము పోదు. పైఁగా రసవ్యంజకత్వము లేకపోవుటవలన అవ్యాప్తియును గలుగును. అందులోఁగూడ ఇంచుమించుగా రసము వ్యక్తమగుచున్నదన్నచో అపుడు రసమే వ్యక్తమగును భావధ్వనియే యుండక పోవలసివచ్చును. ఇంక భావ చమత్కారము ప్రకృష్టముగా ఉన్నచోట భావధ్వని యుండుననవలయును. రసమైతే అక్కడ వ్యక్తమైనను చమత్కారి కాకపోవుటవలన ధ్వని యని వ్యవహరించుటకు హేతువు గాదనికూడఁ జెప్పుటకు వీలులేదు. చమత్కారము లేని రసధ్వని యుండుననుటలోఁ బ్రమాణము లేదు గనుక. రసమందే దానిని గ్రహించు ప్రమాణముండుటచే రసమందే ఆనందాంశ యుండిదీరును గదా.

పోనీ ప్రధానముగా ధ్వనించు భావమునకు ఇంచుమించు రసాభివ్యంజకత్వము ఉన్నదందము. అపుడు భావధ్వని యుండనే యుండును గదా అన్నచో అయినప్పటి కిని దేశ కాల వయోఽవస్థాది నానాపదార్థఘటిత వాక్యము రసాభివ్యంజకమగుటవలన ఆ వాక్యార్థములో అతివ్యాప్తి కలుగుచున్నది. పోనీ అవి రసాభివ్యంజక చర్వణా విషయచిత్తవృత్తి యనియు అనరాదు

కం కాలాగురు ద్రవంబును
హాలాహలమటు లతాంగి యనుకొనుచుఁ గడున్

నీలోత్పలమాల నయిన
దాల తలఁచుచుండు వ్యాళపంక్తిగ మదిలో.

అనుచోట హాలాహల సదృశత్వప్రకారజ్ఞానములో అతివ్యాప్తి కలుగుచున్నది ఏలన అది విప్రలంభానుభావము అగుటచే రసాభివ్యంజక చర్వణావిషయమై యున్నది గను కను ఆ జ్ఞానము చిత్తవృత్తి యగుటవలనను. పోనీ భావత్వము గలది భావము అని గాని అఖండమని గాని అనరాదు. అట్లు అనుటలో ప్రమాణము లేదు కనుక.

విభావాదులచే వ్యజ్యమానమయిన హర్షాది భావములలో నేదో యొకటి భావము అని దాని లక్షణము చెప్పవలయును. వ్యభిచారులచే వ్యక్తమగునది భావము అని పూర్వు లనిరి

సామాజికులందలి హర్షాదులు స్థాయి భావమువలె అభివ్యక్తమగును. రస ములవలె అభివ్యక్తమగునని కొందఱు. ఇతర వ్యంగ్యములవలెనె అభివ్యక్తమగునని మఱి కొందఱు. ఇక్కడ విభావానుభావములు వ్యంజకములగును

ప్రకరణాదులనుబట్టి ఒక భావము ప్రధానమైనపుడు ఇంకొక భావము అప్రధా నము అగును అపుడు ప్రధానమైనదానిని అప్రధానభావము వ్యక్తపఱచి పోషించును. అపు డది భావధ్వని కాదని యనుకొనరాదు.

ఇంతకు 'ఉద్రేకావస్థను పొందిన వ్యభిచారి భావము చమత్కారాతిశయమును గలిగించినపుడు భావధ్వని యనంబడును' అని యభినవగుప్తుఁడు.

'విభావానుభావములయితే స్వశబ్ద వాచ్యములె. వాని చర్వణకూడఁ జిత్తవృత్తు లందే పర్యవసించును. కనుక ఎక్కువ చర్వణీయము కాదు కాన భావధ్వనివలె విభావానుభావ ధ్వనికూడఁ గలదు అని యనరాదు. 'విభావానుభావములు వ్యంగ్యము లైనచో వస్తుధ్వనియె' అని యభినవ గుప్తపాదాచార్యులు.

భావధ్వని కుదా :—

ఉ॥ ఎక్కడఁ జప్పుడైనఁ దరళేక్షణ వచ్చెనటంచు లేచు, నే
దిక్కున నల్కడైన సుదతీమణి పల్కెనని యాలకించు, నే
చక్కిఁ దళుక్కుమన్న నల జవ్వని మైసిరి యంచుఁ జూచు న
మ్మక్క! కిరీటిమోహ సముదగ్రత కేమనవచ్చు నయ్యెడన్

(విజయ విలా. ౩—౬)

ఇక్కడ వితర్క మను వ్యభిచారి గుణము ధ్వనించుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

మ॥ అలుకన్ వైభవ మేది యుండును జిరం బా కాంత కోపింపలే
దలఁతన్ స్వర్గము చూడఁగా నెగిరెనో స్వాంతంబొ భావార్ద్రమై
పొలచున్ నా యెడనే, హరింతు రెటు నాముందున్న యా కాంత దై
త్యులు, గానంబడ దెంతమాత్రమును నోహో యేమి చిత్రంబొకో.

(విక్రమోర్వశీయ. ౪-౯ నా యనువాదము)

ఇందు పురూరవునికి ఊర్వశీవిషయక విప్రలంభరస మింతగా నున్నను వితర్కమనెడి వ్యభిచారి భావముచే ఆస్వాదాతిశయము ప్రయుక్తమై ధ్వనించుచున్నది. ఇది భావస్థితికిని ఉదాహరణమగును.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ పెట్టిన గడువు దినాంతము
నెట్టన దరియ, గడపదరి నిలుచుండి తమిన్
ఇట్టటు గని వచ్చిన ప్రియు
నిట్టె గని, ప్రియ మొగము వికసించెను నెలమిన్

— రసాభాసము —

'రసముగా పైకి ఆభాసించును గాని రసము గాదు' అని వ్యుత్పత్తి. అనుచిత విభావములను ఆధారము చేసికొనినది రసాభాసము అనుచితముగా ప్రవృత్తమైన స్థాయి గలది రసాభాసమని భావము అనుచిత విభావత్వము లోకవ్యవహారమును బట్టి తెలియఁదగును. అనుభయ నిష్ఠము అనఁగా పరస్పర ప్రేమగల నాయికా నాయకు లిరువురిలో నొకరియందు అనురాగములేక కోపాదులున్నపుడు అది ఆభాసమె అగును. నిషిద్ధ వ్యక్తులను ఆలంబనము చేసికొన్నను ఆభాసమే. ఈ యాభాసముగూడ అలంకారమేనని అభినవగుప్తుఁడు నిషిద్ధ వ్యక్తులనఁగా బహునాయకులు గల పురుషులు, ఉపనాయకుఁడు, గురుపత్ని, ముని గురు రాజాదులును. పశుపక్ష్యాదులందలి యనురాగము రసాభాసమని పూర్వులనిరి. అది సరికాదు. కుమార సంభవములో వసంత వనమున వర్ణింపఁబడినపశుపక్ష్యాదుల యందలి స్థాయి రసమేగాని రసాభాసము గానేరదనుటలో సహృదయులె ప్రమాణము. పరస్పర ప్రేమము గలిగినపుడు రసమే యగును. దానికి భంగము గలుగుట రసాభాసమే.

ఉదా :—

మ॥ జలజాతాసనవాసవాది సురపూజాభాజనంబై తన
ర్చు లతాంతాయుధు కన్నతండ్రి శిర మచ్చో వామపాదంబునం
దొలఁగం ద్రోచె లతాంగి యట్ల యగు నాధుల్ నేరముల్ చేయుచో
నలుకన్ జెందిన యట్టి కాంత లుచిత వ్యాపారముల్ నేర్తురే.

(పారిజాత ౧–౧౨౦)

ఇటఁ గోపన యగు సత్యభామచేఁ గృష్ణుఁడు తిరస్కరింపఁబడెను. ఇది రసాభాసము.

ఇంకొక యుదాహరణము :—

మ॥ నెఱిఁ బల్ యుక్తుల నెట్లొ మేడకు నృపుండేతెంచినన్ సున్నపున్
నుఱుగుంబోల్ విరిపాన్పునన్ విజనమందుం బందురాక్రాంతసుం
దరి క్షామాంగిని లేపి, యక్కఁ గనులన్ గన్నుండు స్మేరాస్య న
త్రటి నిట్టూర్పులఁ గౌఁగిటం బొదువుచున్ ధన్యత్వమొందెన్ బళీ ;

ఇటఁ దిరస్కరించి పోయి యేకాంతమందుఁ బరుండిన కాంతను జేరుట రసాభాసము. అంతఃపురములో పరపురుషాగమన శంకి లేదు. ఇంక లేపినవాఁడు ప్రియుఁడు గాన స్మేరాస్య అయినది కాని తిరస్కరించి వచ్చుటచే ఆమెయందు రతిభావము లేదు. కాన ఆభాసము

ఇంకొక యుదా :—

కం భుజపంజరమునఁ జిక్కిన
నిజపత్ని నవోఢ భీతి నెలకొన వణఁకున్
గజిబిజి నప్పుడె వలమ
ధ్యఁ జిక్కువడి జడియు బాలహరిణము పోలెన్.

ఈమె నవవధువు గాన రతిభావము కొంచెముకూడఁ దెలియదు. స్త్రీ పురుషు లిద్దఱిలో ఒకరికిఁ బ్రణయము లేదు గాన రసాభాసము. ప్రవరునిపై వరూధినికిఁ గల భావము, కచునిపైని దేవయానికి, రావణునికి సీతపైని గల భావము రసాభాసము.

"విభావానుభావాభాసమువలన రత్యాభాసోదయము గలుగునో అపుడు విభావానుభావాభాసమువలన చర్వణలో ఆభాసమగును గాన అది రసాభాసకు విషయమగును. పరస్పరాస్థా బంధము లేకపోవుటవలన ఇందు రతిభావము లేదు. దీనిని రతి యని యెవరందురు ? అది రత్యాభాసము అభిలాష ఇద్దఱిలో ఒకనియం దున్నను శృంగార పదముచే అక్కడక్కడ వ్యవహార మున్నది గాని దానిని ఆభాసగా

గ్రహింపవలయును. శృంగార పదముచేత వీరాదులకు ఆభాసరూపత్వము ఉపలక్షితమే'' అని అభినవగుప్తపాదాదులు.

సీతపైని రావణుఁడు, కచునిపైని దేవయాని, ప్రవరునిపైని వరూధిని చూపిన రతిస్థాయి ఆభాసమే. ప్రవరుని రూపము ధరించిన గంధర్వునిపైని వరూధిని చూపినది మాత్రము రసమే. దేవయానికి యయాతియందు గల రతి స్థాయి అలంకృత యగు సుగాత్రికి శాలీనునిపైని గల రతి రసము కాలేదు. ఆభాసమైనది. అలంకరణములు తీసినపుడు శాలీనుఁడు అనుకూలుఁడుగా నున్నాఁడు గాన అపుడు రతిభావము రసమైనది ''ఒకచోట అనుమానమున్నపుడు, తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛులయందును స్త్రీలకు పెక్కుమందిపై ఆసక్తి యున్నను రసాభాసమని పూర్వులనిరి. తిర్యక్కులందు మ్లేచ్ఛుల అనఁగా (నీచపరము) నీచులందు ఉన్నది కేవల కామమె గాని యుదాత్తప్రేమ కాదు గాన అది లోకోత్తర రసము గాక ఆభాసమై యుండును గావున మధురము గాని పానకమువలె రసాభాసమగునని ప్రాచీనుల వాక్యమున కాశయముగా గ్రహింపవలయును.

కం॥ తన యిల్లు ప్రవేశించుచు
తనతో వచ్చెడి యువకుల త్వరగమనజ్ఞా
పన లవ లాభపరులఁ గని
వనిత నయనకమలమాల పడవైచె దయన్.

వనితా రూపయౌవన గృహీత మానసులయిన యువకులు అనుసరించుచుండఁగాఁ జూచి నిజసేవా సార్థక్యవిజ్ఞానముకొఱకు పాపము వారింత శ్రమపడి తనతో వచ్చిరి గదా యని దయతో వారిని జూచెను. ఇట బహువిషయక రతి గమ్యమానమగుచున్నది గాన రసాభాసము.

కం నమితములై చలమయి దీ
ర్ఘములయి పరమాకులములగుచుఁ గడు ద్రౌపది మొ
ట్ట మొదటి చూపులు పాండవ
కుమారులపయిఁ బ్రసరించె గూఢమితోడన్

ధర్మరాజు ధర్మాత్ముఁడు గాన భక్తి నమితములై, భీముఁడు స్థూలాకారుఁడు గాన చంచలములై, అలౌకిక శౌర్యశ్రవణముచే నర్జునునియెడ హర్షముచే దీర్ఘములై పరమ సుందరులుగాను నకుల సహదేవులందు పరమాకులములై ద్రౌపది

చూపులు పడెననుటచే బహువిధ రతి అభివ్యంజకమగుటవలన ఇది రసాభాసమె అని నవ్యులు. వివాహము చేసికొనని బహునాయకుల విషయములోనే రసాభాసము అగు నని ప్రాచీనులు.

శృంగార రసమువలె శృంగార రసాభాసముకూడ రెండు విధములు

విప్రలంభాభాసమున కుదా :—

మ త్రుటి వ్యత్యస్తముగా వచించు, త్రుటి యాలోచించు మౌనంబుగా
నిటులట్టుల్ గను నెల్లసంగతి నెదో దృష్టిన్ నిరాలంబతన్
పటుదీర్ఘంబుగ నూర్చు, పొందఁడు ధృతిన్ స్వల్పంబు నంగంబులన్
కట ! లంకేశుఁడు జానకీతనురుచిగ్రస్తాత్ముఁడై యెంతయున్.

ఇట సీతాలంబనమైన యీ లంకేశగత విప్రలంభరతి ఉభయ నిష్ఠము కాక పోవుటచేతను జగద్గురు పత్నీవిషయక మగుటచేతను ఆభాసమైనది. వ్యత్యస్తముగాఁ బలుకుటచే నున్మాదము, మౌనముచే శ్రమ, నిరాలంబదృష్టిచే మోహము దీర్ఘమైన నిట్టూరుపుచే చింత, అంగములలో ధృతి లేకపోవుటచే వ్యాధి తోఁచుటచే ఉన్మాదాదులచే ఆ విప్రలంభరతి ప్రధానముగా పోషింపఁబడుచు ధ్వని వ్యవహారమునకు హేతువైనది. ఇట్లు బ్రహ్మహత్యాద్యుత్సాహము, అధమపాత్రగతోత్సాహము కలహశీల కుపుత్రాద్యాలంబనమును వీతరాగాది నిష్ఠముగాను వర్ణింపఁబడు శోకమును, అపహసింపఁదగని గుర్వాది విషయ హాసమును బ్రహ్మవిద్యకు అధికారులు గాని చాండాలాదులందు నున్నట్లు రచింపఁబడు నిర్వేదము, కదర్య కాతరాదిగతముగాఁ గాని పిత్రాద్యాలంబనముగాఁ గాని క్రోధోత్సాహములను, మహావీర నిష్ఠముగ భయము, యజ్ఞీయ పశువసా సృఙ్మాంసాద్యాలంబనముగా వర్ణింపఁబడు జుగుప్సయు అలౌకికోత్తర వస్తుదర్శన జాతవిస్మయము హీననిష్ఠ శాంతము రసాభాసములగును. వీని యుదాహరణములు ధీమంతులు ఊహింపనగును. ఇట్లే అనుచితవిషయములైన భావాభాసములును.

— భా వా భా స ము —

గీ। నాఁటి విషయంబులెల్ల స్వప్నసమమయ్యె
కష్టభూయిష్ఠమగు విద్య కడకుఁ బోయె
మఱి హరిణశిశులోచనమాత్ర మొకటి
పోవదు హృదినుండియు నధిదేవతవలె.

గురు గృహమందు విద్య నభ్యసించి గురుకన్యా లావణ్యమును స్మరించు విద్యార్థి వాక్య మిది.

ఇది యనుచిత విషయము గాన స్మృతి భావమున కాభాసము కనుక భావాభాసము ఒకవేళ ఈ వాక్యము ఆ కన్యను పెండ్లిచేసికొన్న యువకునిదైనచో భావ ధ్వనియే యగును

— భావశాంతి —

''విభావాది వ్యంగ్యములగు హర్షాదులలో నేదో యొకటి నాశము పొందుటయె భావశాంతి ఆ భావనాశము ఉత్పత్తికాలికమైనచే గ్రహింపవలయును. అదే సహృదయ చమత్కారి యగును. భావప్రశమమె భావశాంతి'' అని యభినవగుప్తుడు.

ఉదా :—

కం. నేఁడును భామిని! కోపము
వీడ విదె మొయిళుల పంక్తి వెడలె నటంచున్
వేడెదు ప్రియు సూక్తులఁ బువుఁ
బోఁడికనుఁగొలఁకుల యెఱుపుఁ బొలుపుఱ తగ్గెన్.

ఇటువంటి ప్రియుని వాక్యము అనుభావము. ఎఱుపు తగ్గుట గాని దానివలన వ్యక్తమైన యనుగ్రహముగాని అనుభావము. ఉత్పత్తికాల మందున్న రోషనాశము వ్యంగ్యము.

భావస్థితి :— అలుకన్ దైవిక శక్తి దాగెనా—చిరంబాకాంత కోపింపదే
అలస్వర్గంబును జేరఁ బోయె నాకా—తత్ప్రాంతంబు నాపైఁ గదా
లలనన్ బల్మి హరింప రాక్షసు లెటుల్ శక్తుల్ మదగ్రాన—క
న్నులకున్ గోచర మేల కాదు ప్రియ యెందున్ దీని తీరేమిటో.

భావము యొక్క పుట్టుకయె భావోదయము. భావోదయమున కుదా :—

కం. అరికాంత హార వల్లరి
నురమున దయితుండు దాల్చియుండుట గనుచున్
సరసత మెడఁ బెన వైచిన
కరలతికల లాగుకొనియెఁ గామిని త్వరగన్.

ఇట శత్రుస్త్రీ హారమును తనపతి మెడలోఁ గనుఁ గొనుట విభావము. కోపాదులు వ్యంగ్యము. తన బాహువును వెనుకకు లాగుకొనుట అనుభావము.

భావసంధి :—

పరస్పరము తిరస్కరింపఁ దగియుండియుఁ దిరస్కరింపఁ బడని భావముల కలయిక భావసంధి.

ఉదా:- కం శ్రీరాము యౌవనపుఁ బస
నారసి శంకించి సిగ్గునందును, బలము క్రూ
రత శీలము కాంతిని
నారసి వికసించు సీతన యనాంబుజముల్.

ఇట శ్రీరాముని యందలి లోకోత్తర యౌవనోద్యమమును అట్టి శీల శౌర్యాదులను జూచుట విభావము. నయనములందలి సంకోచవికాసములు అనుభావము. లజ్జౌత్సుక్యముల సంధి వ్యంగ్యము.

భావశబలత :

భాధ్య బాధకములుగను ఉదాసీనములుగను ఉన్న భావములకలయిక భావశబలత అనఁగా ఒకే చమత్కారమును గల్గించు జ్ఞానమునఁ గనిపించుట యని భావము.

ఉదా :— సీతను గానడించి కట ఛీ! హతకుండ నొనర్తు బాపమున్
ఈ తఱి నేను లేనియెడ యెట్లువనిన్ సతి నిల్పుఁ బ్రాణముల్
చూతునెటుల్ బుధాస్యములు, చూచిననున్ బుధులేమి యందురో.
యీతఱి నిల్పనే నసువు, లేగుత రాజ్యము మట్టిపాలుగా.

ఇట పాప మనుటచే మతి, హతకుండ అగుటచే అసూయ, సీతను అనుటచేత విషాదము సతి అగుటచే స్మృతి, నేను అనుటచే వితర్కము, చూతుననుటచే లజ్జ బుధులు అనుటచే శంక రాజ్యము మట్టిపాలుగా అగుటచే నిర్వేదము. వీని కలయిక ఉన్నది గాన భావశబలత. కొబ్బరినీరు పాలు పంచదార అరటిపండ్లు కలిపి నపుడు గలిగిన విలక్షణాస్వాదమువలె భావముల కలయి లో విలక్షణాస్వాదము కలుగు నటే వేఱు వేఱుగా అభివ్యక్తములైన యీ భావములు కూడ మహావాక్యార్థ బోధలో కలిసి అపూర్వమైన చమత్కారమును గలిగించును

కొందఱు భావశాంత్యాదులలో ప్రశమాదులకే ప్రాధాన్యము గలదనిరి.

— భావధ్వని విచారణ —

ఈ యుదాహరింపఁబడిన భావ శాంత్యాదులను భావధ్వనులే. విద్యమానములై యాస్వాదింపఁబడు భావములందు వలె పుట్టుచు నశించుచుఁ గలియుచు పరస్పరము కలయిక పొందుచున్న యవస్థలో నున్న భావములుగూడ ప్రధానముగా నుండుటచే భావ శాంత్యాదులను భావధ్వనులే యగును. అపుడే చమత్కారము విశ్రమించును. భావధ్వనులలో భావమునకే గాని విద్యమానతావస్థకుఁ బ్రాధాన్యముండనట్లు భావోదయ భావ శాంత్యాదులందును ఉత్పద్యమాన వినశ్యమానత్వాది ప్రకారములకు ప్రాధాన్యము ఉచితము కాదు. అందు భావములకే ప్రాధాన్యము. ఆలోచింపఁగా ఉత్పత్తి వినాశ సంధిశబలతలకును వానికి సంబంధించిన భావములకును గల చర్వణా విషయము సమానమైనపుడు వానిలో దేనికి ప్రాధాన్యము గలదని నిర్ధారించుటకు శక్యము గాదు. అయినను స్థితిలో భావములందు ప్రాధాన్యమును కల్పించుటవలన భావ శాంత్యాదులందును శాంతికిఁ బ్రతియోగులుగ వ్యజ్యమానములైన భావములందె ప్రాధాన్యమును గల్పించుట యుచితము. అట్లుగాక భావ శాంత్యాదులలో భావము ప్రధానము గానిచో—భావము గౌణముగాఁ గల శాంత్యాదికమె ప్రధానమని యంగీకరించినచో అపుడు వ్యంజనచే భావము వ్యంగ్యమై శాంత్యాదులు అభిధచే వ్యంగ్యములై యుండు కావ్యములందు భావప్రశమాదులు ధ్వనులు కాకపోవలసివచ్చును.

ఎట్లనఁగా.

కం॥ ఉదయమున శత్రు కాంతా
సదనమునుండి ప్రియుఁడు తన సదనము చేరన్
సుదృశకుఁ గనుదోవ కోనలం
చుదయించెను నెఱుపుఁ గాంతి యోగి శీఘ్రముగాన్.

ఇట ఉదయించెను అను క్రియచే భావోదయము వాచ్యముగానె వ్యక్తమగుచున్నది. ఉదయించుట అన్నది వాచ్యమైనను భావము వాచ్యము గాకపోవుటవలన ధ్వని కాకపోదు అన్నచో ప్రధానములైన ఉదయాదులు ధ్వని వ్యవహారమునకు ఉపయోగులు అర్హములు గానపుడు అప్రధానమైనదానినిబట్టి ధ్వనులని వ్యవహరించుట ఉపపన్నము కానేరదు.

ఉదయ స్థలమందు వలెనె శాంతిస్థలములో భావమునకు ప్రతియోగియైన శాంతి (ప్రశమము) వాచ్యమైనపుడు భావశాంతి ధ్వని కాకపోవును.

ఎట్లన—

కం॥ క్షమియింపఁ బ్రధాన స్థా
నములగు పదములఁ బ్రియుండు నమ్రుఁడయి పడన్
కమలదళాక్షీలోచన
-ముల నరుణ ద్యుతులు కాంతి పొందెను త్వరలో.

మఱి శబ్దవాచ్యములైన ప్రశమాదులు అరుణ ద్యుతులతోనే యన్వయించుట వలన అరుణద్యుతి ప్రశమాదులకే కాని తాదృశ ప్రశమాది వ్యంగ్యమైన రోష ప్రశమాదులకు వాచ్యత్వము పర్యవసింపలేదు. ఏలయన వ్యంగ్య వ్యంజక భేదము ఆవశ్యకమగుటవలన, వాచ్య వ్యంగ్య ప్రతీతులు ఆనుపూర్విగా (ఒకదానిపిదప నొకటి) సిద్ధించుటచే వాచ్య ప్రతీతి పిదప వ్యంగ్య ప్రతీతి గలుగును గాన వాచ్యముతో నన్వయించు వేళలో వాచ్యములతోఁ గూడ ఆరుణ్య వ్యంగ్య రోషముతో నన్వయము అనుపపన్నమగుటవలన ఆరుణ్య వ్యంగ్యమైన రోషముననే, వాచ్యములైన ప్రశమాదులతో అన్వయము కలుగునని యనరాదు. అట్లు గానిచో 'సుదృశకుఁ గనుదోవ కొనలన్' అనుదానికి అన్వయము కలుగదు. అన్నచో ఇట్లు అనరాదు. ఇట్లయినను –

కం॥ సరసాక్షుల ధృతిఁ ద్రోలెడు
హరి శోభను త్రావుచున్న హరిణాక్షి క్రుధా
భర మిది చిరాపరాధ
స్మరణను షష్టంబె యయ్యె క్షణ మతిథి యగున్.

ఇత్యాదులందుఁ గూడ భావము వాచ్యమైనను తత్ప్రశమము వ్యంగ్యమగుటవలన భావప్రశమము కూడ ధ్వని కావలసివచ్చును ప్రధానాప్రధానములలో రెండును అవాచ్యములని యుపేక్షింపఁబడునన్నచో ఇదివరకు చెప్పిన రెండు పద్యములందు శమత్వోదయత్వములనుబట్టి శమోదయములు వాచ్యములగుటవలన ఉదాహరణములు కాకపోవలసివచ్చును అది యిష్టమే యన్నచో అది సహృదయులకు అనుచితమెగదా. కనుక భావ ప్రశమాదులందుఁగూడ భావములె ప్రధానముగా చమత్కారులు. ప్రశమాదులు అప్రధానములగును గాన వానికి వాచ్యత్వదోషము లేదు. భావధ్వనిలో చర్వణయందు భావగతస్థితి యందలి యమర్షాదికమును గాని, అమర్షాది ప్రకారమె గాని, భావశాంత్యాదులలో నైతే ప్రశమావస్థ యందలి యమర్షాదికముగూడ గలుగునన్నదే ఈ భావధ్వనులకంటె భావశాంత్యాది ధ్వనులందు గల చమత్కార వైలక్షణ్యములోని నిదానము భావధ్వనిలో స్థిత్యవస్థను పొందిన యమర్షాదికము గాని కేవలామర్షాదికము

గాని విశేషణముగా చర్వణీయమగును. భావశాంత్యాదులందైతే భావములలోఁ గూడ ప్రశమోదయాదికృత చమత్కారముగూడ ఆస్వాదింపఁదగినదగునని భావము. రసము లైతే స్థాయి మూలకములు గాన వానికి ప్రశమాదులు సంభవింపవు. ఒకవేళ సంభవించినచోఁ గాని అవి చమత్కారములు గానేరవు కాన అది చర్చింపఁబడుటలేదు.

ఈ భావ ధ్వనుల విషయమున అభినవగుప్తుని యాశయ మిది. "రసముచేతనే సర్వకావ్యము జీవించును అయినను ఆ రసము ఏకఘన చమత్కారాత్మగలదైనను ప్రయోజకమైన ఒకానొక యంశనుబట్టి ఈ చమత్కారము యధికముగాఁ గూడ నగును అందు ఉద్రేకావస్థను పొందిన వ్యభిచారి చమత్కారాతిశయమునకుఁ గారణమైనపుడు భావధ్వని యగును" అని వ్యభిచారి భావములు ఉదయము, స్థితి, అపాయము (ప్రశమము) అను మూఁడు అవస్థలు గలవి. అందుకవియె వివిధముగా అభిముఖ్యముగా చరించునని వ్యభిచారులు' అను పేరు సార్థకమగుచున్నది. వ్యభిచారి ఉదయావస్థా ప్రయుక్తమైనపుడు భావోదయము. వ్యభిచారిభావము స్థిరముగా నున్నపుడు భావస్థితి, శాంతిన్నినపుడు భావశాంతి భావములు కలయికచే భావసంధి ఇతర భావములతో గలిసినపుడు భావశబలత అనబడును అని

— అసంలక్ష్యక్రమ ధ్వని – సంలక్ష్యక్రమ ధ్వని విమర్శ —

ఈ రత్యాది రూపమైన రసాదిక వ్యంగ్య ప్రపంచ మంతయు ప్రకరణము స్పష్టముగా నున్నపుడు శీఘ్రముగా ప్రతీయమానమైన విభావానుభావ వ్యభిచారులందు సహృదయునికి సూక్ష్మసమయములోనే ప్రతీయమానమగును కాన హేతుహేతుమంతముల పౌర్వాపర్య క్రమము లక్షింపఁబడదు. కాన అవి అలక్ష్యక్రమమని వ్యవహరింపఁబడినవి. ఎక్కువ తామరతేకులను దొంతరగాపెట్టి వానిపై సూది గ్రుచ్చినపుడు ఆ సూది వానిపైని క్రమముగానె దిగును కాని దేనితరువాత దేనిపైని సూది ఎప్పుడు దిగెనో ఆ క్రమము సూక్ష్మమగుటచే సులభముగా తెలియఁబడదు. అట్లే విభవాదుల క్రమము తెలియఁబడదు కాన అసంలక్ష్యక్రమ మనఁబడెను ఎక్కడనైతే ప్రకరణము అస్ఫుటముగా నుండి ఆలోచింపఁదగినదై యుండి విభావాదులు ఊహింపఁదగినవై యుండునో అక్కడ రసాది జ్ఞానము ఆలస్యమై తత్తచ్చమత్కృత్యాదులు మందముగా నగును గాన ఈ రసాదుల క్రమము తెలియఁబడును. అందుచే ఇది సంలక్ష్య క్రమము గూడ నగును.

కం ఏ సుతనువు సెజ్జఁ బండియు
శ్వాసాసంగమును సుంత సైచఁగ లేదో

ఆ సుతను విపుడు తన మీద
వేసిన ప్రియు కేలు మెల్ల వెనుకకు జరపెన్.

ఈ పద్యములో 'ఇపుడు' అనుదాని యర్థజ్ఞానము ఆలస్యముగా నగుచున్నది. మొదట ఆమె నవ వధువుగా నున్నపుడు ఆ సంకోచ పద్ధతి లేదు. ఇపుడు ఆ సంకోచము క్రమముగా నగుచున్నది, అని ఇపుడు అను పదముచే పూర్వపరాను సంధానముచే అర్థజ్ఞానము విలంబముగా నగుచున్నది. రత్యాదిధ్వనికి అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యత్వము ధర్మిని గ్రహించు మానముచే సిద్ధముగూడ గాదు రత్యాదుల ధ్వనులు ఏ ప్రమాణముచే గ్రహింపఁబడుచున్నవో ఆ ప్రమాణముచేతనే వానికి అసంలక్ష్యక్రమత్వము అనుగ్రహింపఁబడుచున్నది'' అనునదికూడ లేదు కనుకనే సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్య ప్రసంగములో—

కం॥ సురముని యిటు వచియించెడు
తఱిఁ బార్వతి శిరసు వంచి తన తండ్రి దరిన్
మురువుగఁ దాల్చిన తామర
విరిఱేకుల నపుడు లెక్కపెట్టఁగ దొడఁగెన్.

అనుచోట కుమారి స్వభావము వలనను గూడ తామరరేకులను లెక్కించుట యుపపన్నమగుటచేత మెల్లగా ఆలస్యముగా నారదముని వివాహ ప్రసంగము తెలిసిన పిదప సిగ్గును చమత్కరించుటవలన ఇది సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యధ్వని యని ఆనంద వర్ధను లనిరి. ఈ తామర రేకులను లెక్కించుట స్వభావమువలనఁ గాదని ప్రకరణముచే పిదప తెలియుటచే క్రమము తెలియుచున్నది. రసభావావ్యర్థము ధ్వన్యమానమె కాని వాచ్యము గాదు. అయినను సర్వము అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమునకు లక్ష్యము గాదు (అనఁగా సంలక్ష్యక్రమముగూడ నగునని భావము) అని యభినవగుప్తపాదాచార్యు లనిరి. సరే యిది యిట్లు గానిండు. ఈ రసాదికము సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమునకు విషయమైనచో అనుకరణ ధ్వని భేదములను లెక్కించు ప్రస్తావములో 'అర్థశక్తి మూలమునకు పన్నెండు భేదములు' అను నభినవగుప్తుని వాక్యమును 'అందే ఇది పన్నెండు విధములు' అను మమ్మటుని వాక్యమును సరిపడదు. వస్త్వలంకారములు వలె రసాదులను స్వతఃసంభవ కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధ కవినిబద్ధ ప్రౌఢోక్తి భేదములచే అభివ్యక్తములగును గాన పదునెనిమిది విధములగుచున్నవిగదా అన్నచో ప్రకటమైన విభావానుభావ వ్యభిచారులచేత అసంలక్ష్యక్రమముగా వ్యంగ్యమైన రత్యాదికము రత్యాదిస్థాయి భావము రసమగును. సంలక్ష్యక్రమముగా వ్యంగ్యమైన రత్యాదికము

మాత్రము రసము గాదు. రసీభావమనఁగా శీఘ్రముగా అలౌకిక చమత్కారమునకు విషయమైన రత్యాది స్థాయి భావములు పుట్టుట యనియె. సంలక్ష్యక్రమముగా వ్యజ్యమానమయిన రత్యాదులైతే వస్తుమాత్రములె యగును గాని రసాదులు మాత్రము గావు' అని యిట్లు వారి యాశయమని గ్రహించినచో వారి వాక్యములకు విరోధము ఉండదు. 'రసభావాద్యర్థము ధ్వన్యమానమె గాని వాచ్యము గాదు. అయినను సర్వము అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యమునకు లక్ష్యముగాదు' అనుచోట రసభావాది పదమునకు వారి మతములో అసంలక్ష్య క్రమములోనే రసత్వము గనుక రత్యాదికమె గ్రహింపఁదగినది.

అన్నిచోట్ల అసంలక్ష్యక్రమముగా ప్రసిద్ధమైన రత్యాదికమునకు ఈ విధముగా సంలక్ష్యక్రమత్వ స్వీకార విషయములో ఉపపత్తిని సహృదయులు ఆలోచింప వలసి యున్నది

'విభావాదులు ప్రతీతము కాఁగా ఒక ప్రతీతిలోఁ గలుగు సూక్ష్మక్రమము సహృదయులకు తెలియునన్నచో రసము విగళిత వేద్యాంతరము కాకపోవును గాన రసత్వమునకే భంగము కలుగును. విగళిత వేద్యాంతరము రసము అనుట సకలహృదయానుభవ సాక్షికము గదా' అని నాగేశుఁడు.

ఏ రసాది రూపమైన యర్థము గలదో ఆ క్రమమె (అసంలక్ష్య క్రమమె) ధ్వనికి ఆత్మ అసంలక్ష్య క్రమమె గాదు, అన్నచోటను గూడ రసాది పదము రత్యాది పరమగునని భావము.

— రస వ్యంజకము లేవి? —

ఈ రసము పదవర్ణ రచనాదులచేతనే గాక అవర్ణాత్మకమైన భైరవి కాంభోజి మోహన మొదలగు రాగములచేతను గూడ అభివ్యక్తమగును.

''సరీ వీరేఽద్భుతే రౌద్రే గో బీభత్సే భయానకే
కరుణే చ ధనీ కార్యౌ హాస్య శృంగారయోర్మపౌ''

వీరాద్భుత రౌద్రరసములందు స, రి అను స్వరములను బీభత్స భయానకములందు 'గ' అనుదానిని కరుణరసమందు 'ధ, ని' అను వానిని హాస్య శృంగారముల 'మ, ప' అను వానిని ఎక్కువగా ఉపయోగింపవలెను' అని చెప్పుటచే ఆ యా వర్ణములు ఎక్కువగా ఉపయోగించిన రాగములు ఆ యా రసములను అభివ్యక్తము చేయునని తెలియుచున్నది. విస్తరము సంగీత రత్నాకరాదులలోఁ గనఁదగును.

అందు వాక్యమందలి పదములన్నియు తమ యర్థములను ఉపస్థితము చేయుట ద్వారా వాక్యార్థ జ్ఞానములో ఉపాయమగుట సమానమైనను కార్యకారులగుటచే చమత్కారము గల కొన్నిటికే ధ్వని వ్యవహారము గలుగును. రచనావర్ణములైతే పదవాక్యాంతర్గతములు గాన పదవాక్యములద్వారా వ్యంజకములగును గాని స్వతంత్రముగా కేవలము వ్యంజకములు గావు అని యిటుల సులభముగాఁ జెప్పుకొనవచ్చును. అయినను అవి పదవాక్యములందున్న రచనలుగా రసవ్యంజకములగునా లేక రచనలతోఁ గూడిన పదవాక్యములుగా వ్యంజకములగునా అని చెప్పుటలో నిశ్చయ బోధకము లేదు. కాని ఘటాదులకు దండముతోఁ గూడి కుమ్మరి సారె హేతువగునా లేక కుమ్మరిసారెపై నున్న దండము హేతువగునా అను సందేహములో దండమును హేతువే కుమ్మరిసారెయు హేతువే అని ప్రత్యేకముగా దండమును కుమ్మరిసారెను గ్రహించినట్లు వర్ణ రచనలును రసవ్యంజకములే పదవాక్యములును వ్యంజకములే యగునని ప్రాచీనులు.

"వర్ణ రచనా విశేషములు మాధుర్యాది గుణములకే గాని రసములకు వ్యంజకములు గావు. అట్లు అన్నచో రసాది వ్యంజకములను అధికముగా అంగీకరించినచో గౌరవము గలుగును. అవి రసవ్యంజకములనుటలో ప్రమాణమును లేదు గుణి యగు రసమును అభివ్యక్తము చేయకుండ గుణములగు మాధుర్యాదులను అభివ్యక్తము చేయవు' అను నియమము లేదు. ఈ నియమము ఘ్రాణరసనా శ్రోత్రరూపములైన యింద్రియములందు వ్యభిచరించుచున్నది ఘ్రాణముచే గంధము, రసనచే రసము, శ్రోత్రముచే శబ్దము అను గుణములే అభివ్యక్తములగుచున్నవి గాని గుణులగు పృథివి గాని జలము గాని ఆకాశము గాని వ్యక్తములగుటలేదు కాన ఇట ఆ నియమము వ్యభిచారదోష దూషితము గదా. ఈ విధముగా తమ తమ వ్యంజకములతోఁ గూడిన గుణులకును గుణములకును గుణ గుణిత్వ సంబంధము లేక యుదాసీనముగ నున్న వానికిని పరస్పర సంబంధముచేఁ గాని ఉదాసీనత్వముచేఁ గాని తత్తద్రసములు యథార్థానుభవ గోచరములైనట్టి రసములును గుణములును తమ తమ వ్యంజకములచే వేఱువేఱుగా అభివ్యక్తములైనను ఒకప్పుడు గుణములతోఁ గలిసి ఒకొకపుడు ఉదాసీనములై యుండి అభివ్యక్తికి విషయములగును. అనఁగా మాధుర్యాది గుణములను వ్యక్తము చేసినపుడు గుణులగు రసములు వ్యక్తములగును అను నియమము లేదు. ఆ వర్ణ రచనాదులు స్వతంత్రముగా మాధుర్యాది గుణములకే వ్యంజకములగును గాని రసములకు వ్యంజకములు గావు అని స్వీకరింపవలయునని నవీనులు

సంఘటన గుణములను ఆశ్రయించి రసాదులను వ్యక్తపఱచును అని ప్రాచీనులు. గుణములే సంఘటనను ఆశ్రయించి యుండునని కొందఱు. ఈ విషయము గుణ ప్రకరణములో విస్తరించి చర్చింపఁబడును.

ఎక్కడ రసభావ తదాభాస తత్ప్రశమరూపమైన ముఖ్యార్థమును అనుసరించిన శబ్దములు అర్థములు అలంకారములు గుణములు పరస్పరము ధ్వనికంటె భిన్నముగా వ్యవస్థీకరింపఁబడెనో అక్కడ ధ్వని వ్యవహారము అని ప్రాచీనులు.

దీనినిబట్టి ఇట్టు ముఖ్యార్థమును అనుసరించినవి - రసవదాద్యలంకారములని విషయ విభాగము చూపఁబడినది.

'ఏ కావ్యమందు వాక్యార్థము అన్యముగాను రసాదులు అంగముగాను ఉండునో ఆ కావ్యమునకు సంబంధించి యంగములైన యా రసాదులు రసవదాద్యలంకారము లగును అని నవీనులు.

వీని విషయ విభాగ మిది.

౧ ఎక్కడ ప్రధానముగా అంగిగా రసాదులు వాక్యార్థములైనవో అక్కడ అవి ధ్వనులు అనఁబడును

౨ ఎక్కడ రసము అలంకరింపఁదగినదై యితర రసము అంగముగా నుండదో అక్కడ శుద్ధములైన యుపమాదులు.

౩ ఎక్కడ కావ్యమునకు ప్రధానముగా ఇతరార్థము వాక్యార్థమై యుండి దానికి సంబంధించిన రసాదులు అంగములై చారుత్వమును గలిగించునో అక్కడ రసాదులు రసవదాద్యలంకారములగునని వివేకము. దీనినిబట్టి ప్రేయస్వి ఊర్జస్వి సమాహితాద్యలంకారములును గ్రహింపఁబడును. వీని యుదాహరణములు 'అలంకార ప్రకరణములోఁ జూపఁబడును.

ఆనందవర్ధనుఁడు చెప్పిన యసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యములోని రసభావాదులలో వర్ణములు పదైకదేశములు వాక్యములు మొదలగునవి రసద్యోతకములు అనుదానికి నుదాహరణములు చూపఁబడును.

వర్ణద్యోతకధ్వని కుదా :—

మ. బల మత్తాకృతియైన భీముఁ డను శుంభత్కుంభి సంరంభమున్
నిలిపెన్ నాఁడును సంకుశంబయి ; తుదిన్ నేఁడుం దదుద్రేకమున్

ములుఁగంజేయ నజాతశత్రుని కృపా మౌగ్ధ్యంబ చాలంగ వా
రల కేలా నయ విక్రమోచిత విచార క్లేశముల్ సంజయా.

(భార. ఉద్యో. ౧—౩౭౭)

ఇందు 'భంభత్కంభి సంరంభమున్' అనుచోట భకారములు వీరరసాతిశయమును ధ్వనింపఁజేయుచున్నవి.

ఇంకొక యుదా :—

గీ॥ ఇదె యశోకము నీవు దోహదము సేయ
వలెనె; నేఁడొ రేపో యింక విరులు పూఁచుఁ
గురులఁ దుఱుమంగఁ దగిన యీ విరులు చెలియ
యెట్లు తర్పణముగ నీకు నీయఁగలను

(అజ విలాసము — నా యనువాదము)

ఇట మృదుల వర్ణములు కరుణరసమును పోషించుచున్నవి

ఇంకొక యుదా :—

ఉ॥ ఎక్కడి యూరు కాల్నిలువ కింటికిఁ బోయెదనంచుఁ బల్కె దీ
వక్కట! మీ కుటీర నిలయంబులకున్ సరి రాకపోయెనో
యిక్కడి రత్నకందరము లిక్కడి నందన చందనోత్కరం
బిక్కడి గాంగసైకతము లిక్కడి యీలవలీ నికుంజముల్.

(స్వా. మయ. ౭—౫౦)

ఇక్కడి 'నందన చందన' గాంగసైకతములు, లవలీ నికుంజములు' మొదలగు సుకుమార వర్ణములు రసధ్వని ద్యోతకములు.

నామవిభక్తి క్రియావిభక్తి వచనాదులు ద్యోతకములనుట కుదా :—

శా॥ ఎందున్ ధిక్కృతె నాకునుండి రధులంచే నందు నీ మౌనియా
యుందే పోఁడును జంపుటా యసురుల, న్నెట్లుండె నీ రావణుం
డిందే, యింద్రజి యుండి యేల, యెది సల్పెన్ గుంభకర్ణుండు శే
షం, దా; స్వర్గవీధి విలురద్వ్యర్థోరు లీ బాహువుల్.

ఈ పద్యములో ఇంచుమించు నామ విభక్త్యాదు లన్నియు రస వ్యంజకములే. 'శత్రుదళము' అనుచో నామవిభక్తి, అందున్ ఈ మౌనియా, అనుచోట అందు అన్నది విభక్తి. మౌనియా, (మౌని వేషధారి) మౌనము గలవాఁడు అను నర్థములో తద్ధిత ప్రత్యయము రసవ్యంజకము. 'చంపుటా అసురులన్' అనుచోట చంపుట కృత్తు. అసురులన్ అనుచోట ద్వితీయా కారకము. 'ఇట్లుండె నీ రావణుండు' అనుచో క్రియా విభక్తి. 'ఉండి యేల' అనుచో అవ్యయములు. 'ఎది సల్పెన్' అనుచోటఁ గ్రియా విభక్తి. స్వర్గవీథి విలుఠ ద్వ్యర్థోరు లీ బాహువుల్' అనుచోట ఉపసర్గ సమాసములు రసవ్యంజకములు రసవ్యంజకములలో ఒక్కొక్కటి యున్నపుడు ధ్వని యగు చుండఁగా బంధచ్ఛాయ ఎక్కువ బాగుగా నున్నపుడు ఇంక అనేకములున్నచో ఇంక చెప్పునదేమి. 'ఈ రావణుఁడు' అనునది అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యముచే అలంక రింపఁబడినను తరువాతివైన వ్యంజకములు భాసిల్లుచున్నవి.

ఇంకొక యుదా :—

మ॥ గురు భీష్మాదులు చూచుచుండ సభ మీకుం గీడు నా దట్లు ము
ష్కరులై చేసిరి, యంత సేసియును బశ్చాత్తాపముం బొంద నో
పరు వారెన్నఁడు, నట్టిచోటఁ గృపయున్ బంధుత్వముం దక్క, మె
వ్వరుఁ గోపింపరె యా దురాత్మకుల గర్వ క్రౌర్యముల్ చూచినన్.

(భార. ఉద్యో. ౩—౩౬)

ఇవి రాయబార సమయమున ధర్మరాజుతోఁ గృష్ణుఁ డాడిన పల్కులు. ఇందు గురు భీష్మాదులు అనుచోట నామవిభక్తి బహువచనము, చూచుచుండ అనుచోట అవ్యయము. సభ అనుచోట నామవిభక్తి, నాఁ దట్లు, అంత సేసియును అనుచోట అవ్యయములు. దురాత్మకులు అనుచో ఉపసర్గములును రసవ్యంజకములు.

ఇంకొక యుదా :—

చ అనుటయుఁ చిన్నినవ్వు నగి అంబుజనాభుఁడు పల్కె నెన్నఁడున్
విననివి భీముపాలఁ గడు వింతలు వింటిమి మాట, లగ్గి చ
ల్ల నగుట, భూరిభూధరము లాఘవ మొందుట గాదె యివ్విథం
బున నిత డిష్టు మార్దవముఁ బొందుట, నింకిటఁ జెప్పనేటికిన్.

(భార. ఉద్యో.)

ఇట, నగి, విననివి. భీముపాల, ఇంతలు, అగ్ని చల్లనగుట మొదలగునవి రస వ్యంజకములు.

ఇంకొక యుదా :—

కం। వెల పెట్టిదియో యెన్నఁడు
నెఱుఁగని నీ యట్టివాని కెవ్వరొకో యీ
పిఱికితన మింత యలవడఁ
గఱపినవాఁ డనుచు శౌరి కలకల నవ్వెన్.

(భార. ఉద్యో. ౩—౫౬)

ఇట ఎట్టిదియో నీయట్టి, ఎవ్వరొకో, ఇంత, కలకల నవ్వెన్ అనునవి రస వ్యంజకములు.

నామవిభక్తి మాత్రమున కుదా :—

మ కరరాజన్మణి కంకణంబు లవి ఘల్ ఘల్లంచు మ్రోయన్ మనో
హరమౌ తాళములన్ లయానుగతి నా యర్ధాంగి యాడింప భా
సుర నృత్యంబులు సేయు బర్హిణము మీ చుట్టంబు తత్ప్రీతికో
పరి కూర్చుండి దినాంతమందు నిను నాహ్వానించు మా యద్రికిన్

(మేఘమాత — నా యనువాదము)

ఇట 'తాళములన్' అను బహువచనము అనేక విధములగా విప్రలంభోద్దీపితము లగు భావములను వ్యక్తపఱచుచున్నది.

క్రియావిభక్తి మాత్రమున కుదా :—

గీ। అరసినంతనె మతి స్థిరములేక
యిట్టి నీ హృదయంబును నెఱుఁగలేని
యీ కనుఁగవ యేడ్చుటకె సృజింపఁబడియె
తప్పుకొనుము చెడె నివి యీదకుము చాలు.

ఇట 'తప్పుకొనుము' అను క్రియావిభక్తిచే మతి స్థిరము లేనివాని కేమి తెలి యును, ఇది యెవరి యపరాధము గాదు దేవుఁడె యిట్లు సృజించెను దైవేచ్ఛను

మార్చుటకు శక్యము గాదు తప్పుకొనుము అనవసర ప్రయత్నము చేయకుము' అని వ్యక్తమగుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ కడచినకాలఁది సుఖంబయి
గడవక మును దారుణమయి కాలము లడరున్
పుడమియొ యెప్పటికప్పుడు
కడుఁ బాపీయ దివస యయి గత యౌవనయా.

ఇటఁ 'గాలములు' అను బహువచనము, 'పాపీయ దివస' అనుచోట పాప శబ్దముమీఁద (ఛ=ఈయ) తద్ధిత ప్రత్యయము 'గత' అనుచోట 'క్త' అను ప్రత్యయము ఇవి యన్ని శాంతరసమును వ్యక్తపఱచుచున్నవి. 'గత యౌవన' అనుదానిచే అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యధ్వనియుఁ బ్రకాశింపఁ జేయఁబడినది.

ఇంకొక యుదా :—

మ॥ ప్రియుఁడో వ్రాలిన మోముతో వెలిని పృథ్వీం గీయుచున్ జిక్కె; నీ
ప్రియచేటుల్ కను లుబ్బ నేడ్చుచు సతం బట్టుల్ నిరాహారలై
రి; యవే చిల్కలుఁ బంజరాలఁ బలుకుల్ చిర్నవ్వు లేకుండె; నీ
వ యిటుల్ బ్రుక్కెదు; మానుమీ కఠినురాలా! కోప మిప్డేనియున్.

చాల దినములనుండి భర్తపైఁ గోపగించి మ్రగ్గుచున్న నాయికను గూర్చి సఖురాలు పలుకు పల్కులివి. 'గీయును' అని గాని 'గీసెను' అని గాని యనక 'గీయుచున్ జిక్కె' అనుటచే ఆమెకు అనుగ్రహము వచ్చువఱకు 'గీయుచునే చిక్కెన్' అనియును పృథివిపైని అనక 'పృథ్వీం గీయుచున్' అనుటచే విచారముచేతనే ఏమియుఁ దోఁచక గీయుచున్నాఁడు అనియే గాని భూమిపైని ఏ బొమ్మలో గీయుచున్నాఁడని యర్థము గాదు. ఇట పృథ్వీని అనుచో నామవిభక్తియు 'గీయుచున్ జిక్కె' అనుచో క్రియా విభక్తియును రసాతిశయమును వ్యక్తపఱచుచుండెను.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ అట్టి గుణ వర్ణనలకున్
అట్టి మహోత్కంఠలకును నట్టి నుడులకున్
అట్టి మన ప్రేమమునకున్
ఇట్టిద పరిణామ మయ్యె నిటుల మనోజ్ఞా!

ఇట 'వర్ణనలకున్' మొదలగుచోటుల బహువచనమువలన 'ప్రేమమయినకున్' అనుచోట ఏకవచనమువలనను 'ప్రేమ ఎన్నఁడును అన్యథా కాలేదు' అని వ్యక్త మగుచున్నది.

సంబంధమున కుదా :—

కం॥ మఱియొక చోటికి బాలక !
యరుగుమి యిటు తేఱిపాఱి యరసెద వేలా ?
అరరే జాయా భీరుక
పురుషుల కిది తావు గాదు పోపో బేలా !

ఇట 'తావు గాదు' అనుటచే వారి సంబంధమే పనికిరాదని వ్యక్తమగుచున్నది. ఇది 'ఇటు' 'ఏలా' అను నవ్యయములును ద్యోతకములు. భీరు 'క' అనుచోటి తద్ధిత ప్రత్యయము అవజ్ఞను వ్యక్తపఱచుచున్నది.

ఉపసర్గ కుదా :—

ఉ॥ నీ తలఁ పేను గంటి నొక నేర్పున శౌరికి లంచమిచ్చి సం
ప్రీతునిఁ జేసి కార్యగతి భేదము సేయఁగఁ జూచె దింత బే
లై తిఁ గదే సుమేరు సదృశార్థముఁ జూచియుఁ బార్థుఁ బాయునే
యాతఁడు, క్రీడి భక్తియును నచ్యుతుఁ బెంపును నీ వెఱుంగవే.

ఇట 'సంప్రీతుని' అనుచోట 'సం' అను నుపసర్గము రసాభివ్యంజకము.

రెండు ఉపసర్గము లున్నను రసవ్యక్తికి లోటు రాదు. ఉదా :—

ఉ॥ ఉవిదల్ సిగ్గులు మాని కన్గవల నీ రొండొండ వర్షించుచున్
వివశత్వంబులతోఁ గపోలతట సంవిన్యస్త హస్తాబ్జలై
పవనోద్ధూత లతాభలై మము గృపం బాలింపు గోవింద ! మా
ధవ ! దామోదర ! యంచు నేడ్చిరి సుజాతంబులైన గీతంబులన్.
(భాగ. ౧౦—౧౧౩౦)

ఇట 'సం విన్యస్త' అనుచోట 'సం, వి' అను రెండు ఉపసర్గములును రసాభివ్యంజకములే.

ఇంకొక యుదా :—

మ॥ నరమూర్తిన్ సముపాచరించును మునీంద్రాదుల్ సుబోధంబుగా
నరయంజాలని నిన్ను నీశ్వరుని మూఢాత్ముల్ స్వతర్కాంబుల్

నరసామాన్యపు బుద్ధితోడ ననుమానంబుల్ గడున్ జేసి ని
న్నెఱుఁగం గోరుదు రీశ! యెట్టి జడులో యీ లోకు లిద్ధారుణిన్.

ఇట 'సముపాచరించుచు' అనుచోట 'సం, ఉప' 'ఆ' అను నుపసర్గలు రస వ్యక్తికి లోటు గలిగించుటలేదు.

కాల వ్యంజకత్వమున కుదా :—

కం॥ సమమని విషమమని విశే
షము లేకయ మంద మంద సంచారములై
స్వమనోరథములకు నలం
ఘ్యములై కాఁగలవ యెందు నచిరము పథముల్.

ఇందు 'కాఁగలవ' అనునది భవిష్యత్కాలబోధకమై రసపోషకమగుచున్నది. ఇది ప్రవాస విప్రలంభ శృంగార విషయకముగా భావింపఁబడుచు రసవంతమైనది.

ఇందు ప్రత్యయాంశము వ్యంజకమైనట్లే కొన్నిచోట్ల ప్రకృత్యంశము గూడ వ్యంజకమై కనుపట్టుచున్నది

ఉదా :—

మ॥ ఇది గోడల్ దిగి వంగు గేహ, మది మిన్నే చూలునౌ మందిరం
బిది యెంతో ముదియావు, మబ్బులటు లిక్లైగున్ గజవ్రాతముల్
అది రోఁకళ్ళ నినాద, మిద్ది సతు లొయ్యం బాడు సంగీతకం
బదిరా! రోజులు తెచ్చె నీ ద్విజుని కీ పా, ల్లైంత యాశ్చర్యమో?

ఇందు 'రోజులు' అను పదములోని ప్రకృత్యంశము గూడ ద్యోతకమగుచున్నది. ఇందులోని అది 'దిగి వంగు గేహము' అను ప్రకృత్యంశ సహాయమున గేహము సమస్తామంగళ నిధానమై మూషకాద్యాకీర్ణమని వ్యక్తమగుచున్నది. ఇందు ఇది అది మొదలైన సర్వనామములును వ్యంజకములు

ఇంకొక యుదా :—

ఉ॥ ఈ నియగౌరవం బ్రియము లీవన లీ మొగ మిచ్చమాట, లే
లా నిను నమ్మి యుండిన ఫలం బిదె తోడనె గల్గె నాకు నీ
యాన సుమీ ననుం జెనకి యాఁడి వెట్టిన నవ్వువారలం
గాన నెఱుంగనౌ పసులకాపరి భావజ మర్మకర్మముల్.

(పారిజాత. ౧-౧౨౫)

ఇందును 'ఈ, ఇదె' అను సర్వనామములును రసపోషకములై యున్నవి ఈ విధముగా నింకను నితరములైన వ్యంజక విశేషములు సహృదయులు = (రస భావాది మయ కావ్యస్వరూప నిపుణులు) ఊహింపనగును. ఇది యంతయును పద వాక్య రచనా ద్యోతనోక్తిచేతనే గతార్థమగును అయినను వ్యుత్పత్తికొఱకుఁ దిరుగఁ జెప్పఁబడెను.

పద ద్యోతకధ్వని కుదా :—

ఉ॥ అంతలు చేసి పో నడిచి యక్కడ సంజయుచేతఁ జెప్పి పు
త్తెంతురె ; యట్టి యూరట మదిం బ్రియమంది యుధిష్ఠిరుండు వా
నంతన యూళు లేవురకు నైదు సుయోధనుఁ డిచ్చ నొక్కొ యా
కంత కృపావిహీనమతి నాతఁడు నేఁచునె యన్నదమ్ములన్.

(భాగ ఉద్యో. ౩.౧౦౧)

ఇది రాయబార సమయమున ద్రౌపది శ్రీకృష్ణునితోఁ జెప్పినది. అంతలు అను పదము వీరరస ద్యోతకము.

ఇంకొక యుదా :—

ఉ॥ ఎంతకు లేఁడు నారద మునీంద్రుఁడు శౌరి వినంగ రుక్మిణీ
కాంత వినంగ నేను వినఁగాఁ బలికెం 'బతిఁ గూర్చుదాన నా
యంతటివారు లేరని యహంకృతి నెప్పుడు విఱ్ఱవీగుచున్
వంతున వచ్చు సత్య గరువం బిఁకఁ జెల్లదటంచు మానినీ ।

(పారిజాత ౧—౮౦)

స్వర్గము నుండి తెచ్చిన పారిజాతము రుక్మిణికి శ్రీకృష్ణుఁ డిచ్చిన పిదప ఆ రుక్మిణి యింట నారదుఁ డన్న మాటలు ఇట్లు సత్యభామ చెలికత్తె సత్యభామతోఁ జెప్పెను. ఇట 'ఎంతకు' 'ఇఁక' అను పదములు ప్రణయ కోపమును వర్ధిల్లఁజేయుచు రసస్ఫోరకము లయినవి.

ఇంకొక యుదా :—

చ॥ ఒడలు వడంక భీతిమెయి నూడి భువింబడు చీర చెంగులన్
దడఁబడి దూరదేశగతు నన్ను మదిం దలపోసి యా కనుల్
ఎడనెడఁ జిమ్ము నీవు ప్రియ ! యట్టె దయన్ విడి దారుణంబుగాఁ
గడువడి దగ్ధమైతె పొగ గ్రమ్మఁగ సంధుఁడె యైన యగ్నిచే.

వాసవదత్త అగ్నిలోఁబడి తగులఁబడినదని విని శోకించు వత్సరాజు పలుకు లివి. ఇట 'అకినుఱు' అను పదము పూర్వానురాగముచే నన్నుఁ జూచిన కన్నులు అను నర్థమును దెలుపుచు అత్యంతము రసనిష్యంది యగుచున్నది. అగ్నికూడ పొగచే గ్రుడ్డివాఁడై నిన్నుఁ దగులఁబెట్టెనే కాని లేనిచో అట్టి అందముగల నిన్ను ఎట్లు తగులబెట్టును. అను భావముచే సౌందర్యాతిశయము శోకముచే వ్యక్తమగుచున్నది.

పదైకదేశ వ్యంగ్యధ్వని కుదా :—

చ తన కిరుప్రక్కలన్ జెలులు తార్కొని రా మదనోత్సవంబులన్
గనుఁగొనఁ గేళికావనికిఁ గాల్నడ వచ్చుచు నన్నుఁ జూచియున్
జనములు చూతురేమొ యని చయ్యనఁ జూపు మరల్చి వెండియున్
గనుఁగొనలన్ గనుంగొనుచుఁ గ్రమ్మఱ నొప్పెడి బాల నెన్నెదన్.

(బిల్హణ విలాసము — నా యనువాదము)

ఇట' 'గనుఁగొనలన్' అను పదములోని యేకదేశమగు 'కొనలు' అనునది బిల్హణునిమీఁద యామినీపూర్ణతిలకకుఁ గల ప్రేమాతిశయమును వ్యక్తము చేయుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

ఉ. ఎచ్చటఁ గంటిరో విజయు నిక్కువ నిక్కువమౌనె రాఁడుగా
యిచ్చటికంచుఁ గోరికలు నీరికలెత్త ఁటిపోక్తిఁ బల్కఁగా
నాచ్చెములేని బీర మెద నూఁగ నూఁగ సాగె వెంటనే
పచ్చని వింటవాఁ డపుడు పైఁదలి పైఁదఁరాకుఁ గైదువున్

(విజయ విలా. ౨—౧౬౭)

అర్జునుఁడని తెలియక యతివేషముతో నున్న యర్జునునితో అర్జును సంగతి తెలిసికొనఁగోరు సుభద్ర పలుకు లివి. ఇట 'రాఁడుగా' అను పదములోని ఏకదేశము లోని 'గా' అనునది సుభద్రకు అర్జునునిమీఁదఁ గల ప్రేమాతిశయమును వ్యక్త పఱచుచున్నది.

వాక్యరూపమైన యసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యధ్వని శుద్ధము అలంకార సంకీర్ణము అని రెండు విధములు.

ఏ యలంకారమును గలియని శుద్ధ వాక్యధ్వని కుదా :—

ఉ॥ ఆ గతిఁ దల్లి యాపినను నాగక యశ్రుల లేని యల్కతో
వేగడు జాలిఁగొల్పఁ గని ప్రేయసి ! నాయెడఁ బ్రేమచే వనం
బేగితి ; విట్టి నిన్ విడచి యీ తొలిమబ్బుల నీలిచిక్కు లే
మో గనుచుండి నే బ్రతికియుంటిఁ బ్రియుండను ఖాతిగుండెతో.

(రామాభ్యుదయము)

ఈ వాక్యము పరస్పరానురాగమును పరిపోషించునట్లు ప్రదర్శించుచు రసాతి శయమును వ్యక్తపఱచుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :-

ఉ నీవు సుభద్రకంటెఁ గడు నెయ్యము గారవముం దలిర్ప సం
భావన చేయు, దిట్టి నను బంకజనాభ ! యొకండు రాజసూ
యావ బృథంబునందు శుచియై పెనుపొందిన వేణి నట్టిచో
యేవురుఁ జూడఁగా సభకు నీడ్చె గులాంగన నిట్టొనర్తురే ?

(భార ఉద్యో ౩—౧౧౦)

శ్రీకృష్ణ రాయబార సమయమున ద్రౌపది శ్రీకృష్ణునితోఁ జెప్పు మాట లివి. ఇట యిట్టి యవమానము చేసినవారితో సంధి తగదని వారిని జంపినఁగాని నా యావే దన తీరదను సంగతి పై వాక్యముద్వారా వీరరసము పోషింపఁబడుచున్నది

అలంకార సంకీర్ణ ధ్వని కుదా :—

మత్తకోకిల ! ఇందుబింబ సురంగ మార్గము నెల్ల దాటుచు వచ్చి భూ
మందిరంబునఁ బైకి లేచి సుమాస్త్ర చోరకుఁ డత్తఱిన్
సుందరాంగుల మాన విత్తము చూఱగొంటకు నై యిటుల్
ముందు చల్లిన మోహభస్మము పోయనందగె వెన్నెలల్.

(బిల్హణ విలాసము)

ఇట రూపకాలంకారముచేతఁ గామినుల హృదయములు ప్రేమరసార్ద్రము లగుచుండెనని ధ్వని సంకీర్ణమైనది

ఇంకొక యుదా :—

మ॥ స్మరుఁడన్ నూత్న నదీప్రవాహము వహించన్, బెద్దలన్ సేతువుల్
దరి నిల్పన్, దమ కోర్కె దీటక మదిం దాపంబు పొందున్ మనో

హరులన్ హంసము : లై న నిశ్చలములౌ నంగాల మోమెత్తి క్ర
చ్చర౯ గన్దమ్ముల తూండ్ల౯ గ్రోలి రస మాస్వాదించు నన్యోన్యతన్.

ఇందు స్మరాత్మలై పెద్దలదగ్గర౯ దమ కోర్కెలు దీఱక బాధపడుచు మనోహరీ మనోహరులు కన్నులతో౯ ప్రేమరసమును గ్రోలుటను నదుల వఱదలో నుండి సేతువు లడ్డగింప౯ దాము విడిపోయి తమ కోర్కె దీఱక బాధపడుచు హంసలు తామరతూండ్లతో నీరు త్రాగుటతో రూపింప౭బడెను. ఈ రూపకముచే శృంగారరసము బాగుగా వ్యక్తమగుచున్నది.

సంఘటనలో వీరరసములో అసమాస ద్యోతకధ్వని కుదా :—

మ అట మిన్నందిన యట్టివాని పొడ వెంతన్నట్లు పాలాక్షు నె
క్కటి కయ్యంబున౯ గొన్న ఫల్గును భుజాగర్వంబు లెక్కించు టం
తటి వానిం గొని ధర్మసూతి సమరోత్సాహంబుమై నెత్తి వ
చ్చుటకుం గొంకునె వీ౯పు సక్కనయి నిల్పుంగాక మీ సైన్యముల్.

(భార. ఉద్యో. ౨—౧౭౪)

చ ఎవ౭డెవడై తె పాండవ బలేచ్ఛ భుజోద్ధతి౯ గత్తి పట్టెనో
ఎవరెవరై తె యా ద్రుపదు నింటి నపత్యము వార లౌదురో
ఎవ౭డెవ౭ డట్టి కర్మ౯ గనె ; నెవ్వ౯డెవండని నన్నెదుర్చునో
అవనిని వారి వారికిని నా జగదంతకుకున్ గృతాంతు౭డన్.

(వేణీ సంహారము — నా యనువాదము)

సంఘటనలో మధ్యమ సమాస ద్యోతకధ్వని కుదా :—

మ। గద సారించుచు నంత్యకాల విచలత్కాలాకృతిన్ భీము౯ డు
న్మద మాతంగచయంబు నుగ్గుగ లసన్నానారథవ్రాతముల్
చదియన్ భూరి హయవ్రజంబు పొడిగా సంరంభ తుంగాంగు౭డై
కదియం జూచి బలే సుయోధను౭డు భాగం బిచ్చు రాజ్యంబునన్.

(భార. ఉద్యో. ౨—౧౩౮)

ఇంకొక యుదా :—

శా. అంభో గర్వము సొచ్చి పాండుసుత బాహాగర్వదుర్వార సం
రంభం బోర్వక దా౭గి యుండె నట రా జిప్పిరో చచ్చుచో

గాంభీర్యంబును ధైర్యమున్ విడచి దోర్గర్వంబు బెండయ్యెనే
కుంభన్మానము దూలెఁగా కవి జనస్తోమంబు నిందింపరే ?

(భార. శల్య. ౨-౫౮)

సంఘటనలో శృంగారమున దీర్ఘసమాస ద్యోతకధ్వని కుదా :—

కం॥ పంకజముఖి కప్పుదు మై
నంకురితము లయ్యెఁ బులకలావిష్కృత మీ
నాంకానల సూచక ధూ
మాంకురములఁ బోలె మఱియు నతనిం జూచెన్.

(స్వా. మను. ౨-౩౧)

ఇంకొక యుదా :—

శా॥ ఆ కంఠ ప్రణయప్రమత్తము లపూర్వాశ్చర్య నిష్యందముల్
సాకూతాయతపాతముల్ సుఖ విశేషాంత ర్మహార్మగ్నముల్
హ్రీకీణాంచల చంచు లాలస వశ ప్రీతి ప్రసాదోదయ
వ్యాకోచంబులు నైన వీక్షణములన్ వామాక్షి సూచెం బలిన్.

(కళాపూర్ణ. ౩-౬౭)

ఇంకొక యుదా :—

ఉ॥ ఈసునఁ బుట్టి డెందమున హెచ్చిన శోక దవానలంబుచే
గాసిలి యేడ్చెఁ బ్రాణవిభు కట్టెదుటన్ లలితాంగి పంకజ
శ్రీ సఖమైన మోముపయిఁ జేల చెఱంగిడి బాల పల్లవ
గ్రాస కషాయ కంఠ కలకంఠ వధూకల కాకలీ ధ్వనిన్.

(పారిజాత. ౧-౧౩౪)

ఇంకొక యుదా :—

ఉ॥ సౌరత కేళిలోన నిశి జాగరముండుటఁ జేసి సోలుచున్
దారులు చంచలంబులయి తద్దయు వక్రములై తగన్ ప్రసా
ధారమునన్ ముఖాంబుజము వంచు మనోహరిఁ గాంచ నెంతు శృం
గార విహారహారి కమలాకర రాజిత రాజహంసినిన్.

(బిల్హణ విలాసము — నా యనువాదము)

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ అనవరత నయన జలలవ
వినిపతన నిమీలిత దళవృతరేఖంబై
తనరెడి యీ మొగమలచే
తను ప్రేం నబల ! యెవరిని దహియింప దెదన్.

ప్రణయ కుపిత యగు నాయికను ప్రసన్నురాలిని జేయుటకుఁ బలికెడి నాయకుని పలుకు లివి.

ప్రబంధ ద్యోతక ధ్వనికి గృధ్ర గోమాయు సంవాదాదులందు ఉదాహరణములు తెలియఁదగు.

ఉదా :—

సీ॥ ....విదిశా పట్టణమున నొక్క
బాలుండు మృతుఁడైన బంధులు ప్రేతభూ
మికిఁ గొనిపోయి యమేయ శోక
వివశాత్ములై పలవింపఁగా గ్రద్ద యొ
క్కటి వచ్చి "మీర లిక్కడ భయంబు
దక్క యేర్పచనుండఁ దగ దిదె క్రుంకెడుఁ
బ్రొద్దు రాక్షసులును భూతములుఁ బి
శాచములు వచ్చి తిన నిపు డేవి వచ్చి
జనన మరణముల్ వింతలె చన్న శిశువు
తోన యందఱుఁ జనుటకుఁ బూనియుండు
వారలే ! పొండు పీనుంగు వైచి వేగ.

కం॥ తెగిపోయిన వారేచ్చిన
మగుడుదురే వెఱ్ఱులార ! మానుఁడు మీరుం
దెగుదురు దడసిన నావుడు
నగు నట్టిద కర్జమనుచు నందఱు భీతిన్.

వ॥ శవంబు విడిచి పోవం జూచిన, నొక్క నక్క బొక్కలోనుండి వెడలి వారలతోడ.

సీ। గ్రద్ధ మాటల కేల కడుభీతిఁ బొదలి
రక్కసా ! బాలుని నబ్జవదను
నిటు వైచి పోవఁ గాశ్చెటులాడు నేడ్వఁడు
శోకంబు పోవ నిచ్చోటఁ గొంత
ప్రొద్దంతలో విధి కూర్చుండు గాకున్నఁ
బ్రాణంబు క్రమ్మఱ రాక గల్గ
నో యెఱుంగుదురె ; యనుండు మనస్త్రాద్రి
జేరఁడు వెలవక మీరు నిల్వఁడు

(భార. శాంతి. ౩-౩౬౯)

ఈ సంవాదములో గ్రద్ధ నక్కల పలుకులు తమ తమ యభీష్టసిద్ధిని దెలుపు భావమును ద్యోతకము చేయుచున్నవి. ఇట్లే యోగవాసిష్ఠ రామాయణమున శాంత కరుణ రసములను రత్నావళీ మాలతీ మాధవము మొదలగువానియందు శృంగారమును జగన్నాథ పండిత రచిత పంచ లహరులలోను భావమును వ్యక్తము లగుచున్నవి. ఇట్లే తదితర స్థలములం దూహించుచున్నది. ఇట్లు రసాదులకు ప్రధానముగా ఉదాహరణములు నిరూపింపఁబడెను. రసాదులు అప్రధానములై నపుడు వాని కుదాహరణములు రసవదాద్యలంకారములలోఁ జెప్పఁబడగలవు. అవి ప్రధానములై నపుడు రసములే యగును అట్లు గానిచో రత్యాదులే యగును పేరులో రస పదము రత్యాది పరమని యొకరు, రసాదిత్వము గలదు గాని ధ్వని వ్యవహారమునకు హేతువు మాత్రము గాదని మఱి కొందఱు ఇక్కడ రసపదమునకు రతిప్రభృతిస్థాయులు అర్థమని గ్రహింపవలయును.

గుణీభూత [ధ్వని] వ్యంగ్య ప్రకరణము

సూ:— ఎందు వ్యంగ్యార్థము గుణీభూత రూపమును (=అప్రధానరూపమును) పొంది వాచ్యార్థమె యెక్కువ సుందరమగునో అది గుణీభూత వ్యంగ్యము.

వివ :— శరీర లావణ్యమువంటి వ్యంగ్యార్థము ప్రధానముగా నున్నపుడు ధ్వని యని క్రిందటి ప్రకరణములోఁ జూపఁబడినది. ఆ వ్యంగ్యమగు వస్తువు తిర స్కృత వాచ్యార్థము గల శబ్దములనుండి ప్రతీయమానమై వాచ్యార్థముకంటె నప్రధాన మయినపుడు గుణీభూత వ్యంగ్యమగును.

గీ॥ ఎందు నల్లఁగల్వలు తేలు నిందుతోఁడ
ఎందు నేస్గు కుంభస్థలా లీదులాడు
ఎందుఁ దమ్మిఁదూండ్లు నసఁటిబొంద లమరు
అట్టి లావణ్య జలధి యిదెట్టి దొక్కొ.

నదిలో స్నానముచేయు స్త్రీ లావణ్యము చూచి వర్ణించు తరుణుని వాక్య మిది. ఇందు నల్లఁగల్వలవల్ల గటాక్ష కాంతులు ఇందునివలన ముఖము కుంభస్థలాలవల్ల ఉరోజములు తమ్మితూండ్లవల్ల కరములు అనఁటిబొందలవలన తొడలు తోఁచు చున్నవి కాని వాచ్యముకంటె నిది రమణీయము గాదు గాన నిది గుణీభూత వ్యంగ్యము. నల్లఁగల్వలు మొదలగు పదములు తిరస్కృత వాచ్యములై కటాక్షాది పరము లగుచున్నవి.

తిరస్కృతము గాని శబ్దమువలనను గూడఁ బ్రతీయమానమగు వ్యంగ్యము వాచ్య చారుత్వమునకంటె అప్రధానముగా నున్నపుడును గుణీభూత వ్యంగ్యమగును.

ఉదా:— కం॥ అనురాగవతియె సంధ్యయు
మునుకొని దివసమును దానిముందె చరించున్
కన దైవము గతి యెట్టిదొ
యొనరదు కలయికయు వార లుభయులకున్.

గురు పారతంత్ర్యము వలన యువతీ యువకులకుఁ గలయిక కలుగుటల్లే దను వ్యంగ్యము ద్వారా వాచ్యమె చారువుగ నున్నది. కాన నిది గుణీభూత వ్యంగ్యము.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ సంకేత కాలమునకై
జంకక వచ్చు రసికునిఁ గని జాణ యొకతె తా
వంకర చూపులఁ గనుచున్
సంకోచపఱచె విలాస జలజదళంబున్.

ఇట సంకేత సమయము ప్రదోష సమయమని వ్యక్తమగుచు నీ వ్యంగ్యము స్వోక్తిచేతనె చెప్పఁబడెను గాన వాచ్యముకంటె రమణీయము కాదు.

రసాది రూపమైన వ్యంగ్యము గుణీభావము పొంది రసవదలంకార మనఁబడును. అలంకార రూపమైన వ్యంగ్యము గుణీభావము పొంది దీపకాద్యలంకారము లగును. అట్లే ప్రసన్న గంభీర పదములు గల కావ్య బంధములు సుఖావహములై గుణీభూత వ్యంగ్య వ్యవహారము లగును. అవి మేధావంతులయినవారిచే యోజింపఁ దగినవి.

ఉదా:— కం। కమలాలయ సుత, యల్లుఁడొ
కమలాక్షుండు, గృహిణి గంగయె యలరున్
అమృతము చంద్రుఁడు సుతులై
యమరిరి ; జలనిధి కుటుంబ మమరె నెటు లహో ;

అమృతమనఁగ మద్యము. గంగాస్నాన హరిచరణారాధనాద్యుపాయ శతములచేఁ బొందఁబడిన లక్ష్మికిఁ జంద్రోదయ పానగోష్ఠుల యుపభోగరూపమైన ఫలము త్రైలోక్య సారముగఁ దోఁచుచున్నదై "జలనిధి కుటుంబ మహో యెటులమరెను'' అని యహో శబ్దముచే వ్యంగ్యము గుణీభావమును పొందుచున్నది.

దీపక సమాసోక్త్యలంకారములవలె ఇతరమైన యలంకారములును దఱచుగ వ్యంగ్యములయిన తదితరాలంకారములను తదితర వస్తువులను స్పృశించుచు శోభను గలిగించుచున్నవి. అన్ని యలంకారములును అతిశయోక్తిగర్భములై యున్నవి. కావున మహాకవులచే ఆ యతిశయోక్తి తీర్చి దిద్దఁబడి యనివాచ్యమైన కావ్యశోభను పోషించుచున్నది. కాన ఆ యతిశయోక్తి సంబంధము ఆ యా విషయములందు ఉచితరీతిని నిబంధింపఁబడి యుత్కర్ష హేతువగును.

ఉదా :—

ఉ చూపులలోన నాగి పఱచొప్పులఁ గన్నులు బేల లయ్యెడున్
రేపును మాపు స్రుక్కి నొద, లెండిన తామరతీవ తూండ్లటుల్

ఆ పయి గడ్డిపోచ పడునట్టులు చెక్కు-లు వెల్లవెల్లనౌ
నేపఱ గొల్ల జవ్వనుల కీ దశయా హరి యౌవన స్థితిన్.

ఇందు శ్రీకృష్ణుని సౌభాగ్యాతిశయము వ్యక్తమగుచు లోకోత్తర శోభను గూర్చుచున్నది.

''వక్రోక్తిచేతనె యన్నియెడల అర్థము విశేషముగా భావింపఁబడును. కనుక దీనికై యత్నము చేయవలయును. ఇది లేనిచో అలంకార మెట్లు'' అను భామహుని వాక్య మీ భావమునే సూచించుచున్నది. కవి ప్రతిభవలనఁ గలిగిన యా యతిశయోక్తి భాసిల్లిన యలంకారము చారుత్వాతిశయ యోగ్యమగును. ఆ యతిశయోక్తిచే అర్థము సకల జనోపయోగముచేఁ బ్రాతదైనను విచిత్రమై భాసిల్లును. అది లేని యలంకారము అలంకారము గాదు కాన ఆ యతిశయోక్తియే అభేద రూపముగా సర్వాలంకార రూపమగును

ఆ యతిశయోక్తి ఒకప్పుడు వాచ్యముఖముగను, వ్యంగ్యముఖముగను ఇత రాలంకారములతో సంకీర్ణమగును. ఆ వ్యంగ్యము కూడ ఒకప్పుడు ప్రధానముగను ఒకప్పుడు అప్రధానముగను నుండును. ఆయతిశయోక్తి వ్యంగ్యముఖమై ప్రధానమైన ధ్వనిలోను అంతర్భవించును. అది వాచ్యముఖమైనపుడు వాచ్యాలంకారమగును. వ్యంగ్యముఖమై అది గుణీభావము పొందినపుడు గుణీభూత వ్యంగ్యమగును వ్యంగ్యమై గుణీభావమును పొందిన యీ రకము ఇతరాలంకారములకును గలదు గాన అది సర్వాలంకార విషయము గాదు అతిశయోక్తి మాత్రము సర్వాలంకార విషయ మగును. ఇది విశేషము. రూపకోపమాతుల్యయోగితా నిదర్శనాద్యలంకారములందు సాదృశ్యముఖముగనె తత్త్వము ప్రతిలబ్ధమగును. వానియందు గమ్యమానధర్మ ముఖముగనే సాదృశ్యము శోభాతిశయశాలి యగును కావున అవి యన్నియు చారు త్వాతిశయ యోగము గలిగినవై గుణీభూత వ్యంగ్య విషయములగుచున్నవి. సమా సోక్తి ఆక్షేపము పర్యాయోక్తము మొదలగు వానియందు గమ్యమానాంశము తప్పని సరిగ నుండును. కాన అవి గుణీభూత వ్యంగ్యములగుట నిర్వివాదము.

కొన్ని యలంకారములు గుణీభూత వ్యంగ్యస్థితిలో నుండి యితరాలంకార విశేష గర్భములగుట నియమము. వ్యాజస్తుతి ప్రేయోలంకారగర్భమై యుండును.

ఉదా:— గీ॥ ఉన్నతి పతనంబు కొఱకె యన్నమాట
ఇందు శ్రీమంతులకును బోధించు కొఱకు

మందమగు కాంతి గల సూర్యుఁ డందె చూడు
మస్తమించుచు నున్నాఁడు యనవరతము.

కొన్ని యలంకారములు అలంకారమాత్ర గర్భములు. సందేహాదులు ఉపమా గర్భములు. కొన్ని పరస్పర గర్భములు. దీపకము ఉపమాగర్భము. ఉపమాలంకార మును ఒకప్పుడు మాలోపమలో దీపకచ్ఛాయ ననుసరించును. ఈ విధముగా వ్యంగ్యాంశ సంస్పర్శ యుండగా రూపకాదులు చారుత్వాతిశయ యోగము గలవై గుణీభూత వ్యంగ్యము లగుచున్నవి. ఒక్కొక్కదానికే రూప విశేషమును జెప్పుట ద్వారా శబ్దముల తత్త్వమును తెలిసికొనుట శక్యము గాదు శబ్దము లనంతములు. ఆ వాగ్వికల్పములును అనంతములే. ఆ వాగ్విశేష రచనలే అలంకారములు. ఇట్టి ధ్వని విషయమైన రెండవ రకమయిన యీ గుణీభూత వ్యంగ్యముకూడ మహాకవి నిబద్ధమై అతి రమణీయమైనది. అది సహృదయులచే లక్షింపఁదగినది. ప్రతీయమానార్థ స్పర్శ లేనపుడు సహృదయ హృదయహారి యగు కావ్యమునకు సౌభాగ్యమె లేదు. ఇది లలనకు భూషణమైన లజ్జవలె రమణీయమైనది.

ఉదా:— గీ. మదను నాజ్ఞ స్వైరవిహార మాచరించు
లలిత ముగ్ధాక్షి లీలావిలాస లెవ్వి
నవనవత ననిర్వాచ్యమౌ, నవి సతంబు
నొంటి భావింపవలె మనస్సొకటి నిల్పి.

ఇట 'అనిర్వాచ్యమౌ' అను పదము అనంతభావములను తోఁపింపఁజేయుచు అధిక చారుత్వమును గలిగించును.

—* కాక్వాక్షిప్తము *—

సూ:— కాకుస్వరముచే అర్థాంతరమును వ్యక్తము చేయు వ్యంగ్యము గుణీభావమును
పొంది మఱొక రకమగు గుణీభూత వ్యంగ్యమగును.

కక లౌల్యే కకధాతువు లోలత్వమందు అను క్రియచే భీతి శోకాదులఁ గంఠస్వరము లోలత్వము పొందుట అను నర్థముతోఁ గలిగినదిగాఁ గాని, ఈషదర్థ కా కుశబ్దమునకు 'కా'- అను రూపము గలుగఁగా నేర్పడినదిగాఁ గాని తలఁపవలయును. హృదయ మందలి వస్తు ప్రతీతికి కొంత స్వరూపమును గలిగించు స్వరము హేతువు. ఉదా :—

చ. ఖలులయి నాఁడు లక్క యిలు గాల్చి విషాన్నము పెట్టి జూదపుం
గొలువు ప్రవేశపెట్టి మముఁ గ్రూరత జీవవనంబులందుఁ బే

దల నొనరించి చాల కది ద్రౌపదిఁ గొప్పును బట్టి యీడ్చి చీ
రలు సభ నొల్చినట్టి ధృతరాష్ట్రజులేఁ గలుగంగ స్వస్థులే.

(వేణీ సంహారము – వద్దాది సుబ్బారాయుడుగారు)

ఇందు 'స్వస్థులే' స్వస్థులుగా నుందురా అను కాకుస్వరముచే స్వస్థులు గారు అని ప్రతీయమానమగుచున్నది ఇందు శబ్దశక్తియె స్వాభిధేయసామర్థ్యముచే ఆక్షిప్తమై కాకు సహాయమున అర్థ విశేషమును దెలుపుటలో హేతువగును కాని కాకువు మాత్రమె హేతువు గాదు ఏలన, ఇతరమగుచోట్ల కేవల కాకువుచేతనే అటువంటి యర్థ ప్రతిపత్తి సంభవింపదు గాన కాకు సహాయముచే అర్థ విశేషము లబ్ధమైనను సుశబ్దార్థ సామర్థ్యముచే లభ్యమైన యర్థము గలది గాన వ్యంగ్యరూపమె యగును. ధ్వనికిని గుణీభూత వ్యంగ్యమునకు సంకీర్ణత్వము గనిపించినచోట్ల చారుత్వ ప్రతీతినిబట్టి వ్యవహరింపవలయును. కాని యన్నిచోట ధ్వని యను నభిమానము చూపరాదు.

ఉదా:— గీ॥ రమ్యముగఁ బాదములకుఁ బారాణి బూసి
దయితు తలమీఁది శశికళన్ దన్ను మనుచుఁ
బరిహసించుచు దీవెనల్ పలుకు సఖిని
మార్వ్వలుకకుండ గౌరి పూమాలఁ గొట్టె.

ఇట 'మార్వ్వలుకకుండఁ గొట్టె' అను మాటచే వ్యంగ్యార్థము కొంత విషయముగాఁ జేయఁబడెను గాన గుణీభూత వ్యంగ్యమె.

ఎక్కడనైతే వక్రోక్తి లేకుండ వ్యంగ్యార్థము తాత్పర్యముచేఁ బ్రతీయమానమగునో అక్కడ ఆ వ్యంగ్యమునకే ప్రాధాన్యము కాన

కం॥ 'సురముని యిటు వచియించెడు'

అనుచోట ధ్వనియె యగును. గుణీభూత వ్యంగ్యము కూడ రసభావాది తాత్పర్య పర్యాలోచనచేత మరల ధ్వనియె యగును. ఉదా :—

చ॥ ఎడనెడఁ గంటినీరు, హృదయేశ్వరి – యీ జఘనాంశుకంబుచేఁ
దుడిచెడు నీకు నో సుభగ! తోఁచదె రాధను దీర్ప రామియున్
పడఁతు లెదల్ గరోర, మిఁకనైనను సేవలు చాలునంచుఁ దీ
ర్చెడి తఱులన్ జెలుల్ పలుకఁ జెన్నగు శౌరి శుభంబు లిచ్చుతన్.

ఇందు రాధ కోపము తీర్పరానిదై యున్నదనుటచే శౌరి చేయు శరకృత్యము లను 'సేవలు చాలు' అనుటచే స్త్రీల చిత్తముమ అనునయింప శక్యము గాదనియు 'తీర్చెడి తలులు' అనుటచే ఇట్లు కోపములు తీర్చు సమయములు తఱచు వచ్చుచుండు ననియు బహువల్లభులు గల వారి స్థితి యిటులుండుననియు ధ్వనించుచు శోభావహమై ధ్వని వ్యవహారయోగ్య మగుచున్నది.

మఱియు,

శా॥ ఎందున్ ధిక్కృతె నాకుమండి రరులంటే, నందు నీ మౌనియా
యిందే వాఁడును జంపుటా యసురుల, న్నిట్లుండె నీ రావణుం
డిందే, యింద్రజి యుండి యేల, యెది సర్వం గుంభకర్ణుండు వే
పం దా, నేఁటికి స్వర్గ పౌర విలుఠ ద్వ్యర్థోరు లీ బాహువుల్.

అను పూర్వోదాహృత పద్యములో నిర్దేశింపఁబడిన పదములు వ్యంగ్య సహిత వాచ్యమును ప్రతిపాదించుచున్నను ఈ వాక్యముల కర్థమైన రసము ద్వారా వ్యంగ్యము లయ్యెను. ఈ పదములు వాచ్యములు గనుక వానిని అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వను లుగా భ్రమింపరాదు. అందు వాచ్యము వ్యంగ్య విశిష్టమై ప్రతీయమగుచున్నది కాని వ్యంగ్యరూప పరిణతమై ప్రతీయమానమగుటలేదు. కాన ఇట వాక్యము ధ్వని. పద ములు మాత్రము గుణీభూతములు.

ఎక్కడనైతే గుణీభూత వ్యంగ్య పదములచే ఉద్యోతితమైనను రసాది తాత్పర్యము లేదో అక్కడ సముదాయ ధర్మము గుణీభూత వ్యంగ్యత్వమె.

ఎట్లనఁగా,

కం॥ భజియింత్రు రాజునైనను
భుజియింత్రు విషంబునైన మోదముతో నీ
రజ నయనల మతిఁ జొత్తురు
నిజముగ మానవులు మిగుల నేర్పరు లౌరా!

ఇందు నిర్వేదరూపమైన శాంతరస ప్రతీతి గలుగుచున్నది. కాని యీ చమ త్కారము వాచ్య నిష్ఠమైనదే కాన గుణీభూత వ్యంగ్యము. ధ్వనికి గుణీభూత వ్యంగ్య మునకు అలంకారములకు సంకీర్ణత బాగుగాఁ దెలియఁబడునట్లు వాచ్య వ్యంగ్యముల యొక్క ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యములఁ గూర్చి వివేచన చేయుటలో ఎక్కువ ప్రయత్నము చేయవలయును. అట్లు గానిచో ప్రసిద్ధాలంకార విషయమందె వ్యామోహము గలుగును.

ఎట్లన,

ఉ. అందము సొమ్ము ఖర్వగు నటంచును జూడఁడు కష్ట మెంతయో
పొందును, స్వేచ్ఛగాఁ దిరుగు పూరుషులన్ గడుఁ జింతఁ గూర్చి నిం
దందును బాప మీమె తగినట్టి వరున్ గనలేక దీనతం
గుందును ; సుందరాంగి మెయిఁ గూర్చు ప్రజాపతి భావ మేమొకో.

ఇది యనురాగము గల పురుషుని సూక్తి గాని విరాగము గల పురుషుని సూక్తి గాని కాదు. కనుక ఇది యప్రస్తుత ప్రశంస. తన్ను ఇతరులకంటె గొప్పవానినిగాఁ దలఁచెడి యొకని పరిదేవన మిది.

అప్రస్తుత ప్రశంస యందున్న వాచ్యము ఒకప్పుడు వివక్షితముగను మఱొకప్పుడు అవివక్షితముగను ఇంకొకప్పుడు వివక్షితావివక్షితముగను నుండును. ఇట్లు బంధచ్ఛాయ మూఁడు విధములు

అందు వివక్షితమున కుదా .–

చ. ఎది సకలోపకారమున కీల్గునొ, త్రుంచినఁ గాని తీపెయో
ఎదియు వికారమొందియును నెందును నందఱు కిష్టమైనదొ
అది సరికాని నేలఁ బడి యంతనె వృద్ధిని జెందకున్నచో
అది గనుదోషమా చెఱకుదా మఱి కావొకొ చౌటినేలదై.

ఇందుఁ జెఱకును వర్ణించుట ప్రస్తుతము గాదు. మహాగుణములు గలిగి యుండియు అస్థానమందుఁ బుట్టిన కారణముచే గొప్పఁదనము పొందని యొకని స్వరూపమును వర్ణించుట యిచ్చఁ బ్రస్తుతము. కవిచే వివక్షితమైన విషయము వర్ణింపఁ బడినది. కాన ఇది వివక్షితము.

ఇంకొక యుదా :–

మ. భ్రమరా ! దుర్జన మిత్ర ! ముట్టకుము మా పాదాబ్జముల్ నాగర
ప్రమదాళీముఖ కుంకుమాంకితల సత్ప్రాణేశ దామప్రసూ
న మరందారుణి తాన నుండనగుటన్ నాథుండు మన్నించుఁ గా
క మమున్నేఁపుచుఁ బౌరకాంతలకుభాగారంబులన్ నిత్యమున్.

(భాగవత. ౧౦–౧౩౩౭)

అవివక్షిత వాచ్యమున కుదా :—

శా. ఓరీ! యెవ్వఁడ వీవు? చెప్పెద నభాగ్యున్ దుమ్మచెట్టందు నన్
వైరాగ్యానఁ బలెన్ వచింతు? సరిగా నన్ దెల్పి, తేలా? యిదే
చేరం జెప్పెద; నిందె యీ వటమునే సేవింత్రు పాంథుల్ గడున్
దారిన్ నిల్చి పరోపకారమునకై నన్ గావ నా నీడయున్.

ఇందుఁ గల ప్రశ్నయును జవాబును తుమ్మచెట్టు పక్షముతో (= శ్మశాన మందలి యగ్నిజ్వాలలచేఁ దగులఁబడి లతా పలవాదులు లేని వృక్ష విశేషముతో) సంభవింపవు. కాన ఇట్టి యవివక్షితార్థము గల యీ పద్యమున సమృద్ధుఁడైన యసత్పురుషుని సమీపమందున్న మనస్వి యగు నొక నిర్ధనుని పరిదేవన మిటఁ దాత్పర్యముచే వాక్యార్థముగాఁ జేయఁబడినట్లు వ్యక్తమగుచున్నది.

వివక్షితా విపక్షిత వాచ్యమున కుదా :—

కం॥ తగ నట్టియెడఁ బొడమి చ
క్కఁగ నందమె లేక పువులు గాయలు లేకన్
తగు రేఁగుచెట్టు చుట్టున్
తగఁ గంచెను వేసి జడుఁడ. నగుఁబాటొదే.

పువ్వులు కాయలు లేని రేఁగుచెట్టు చట్టు కంచె వేయుట యెందును సంభవింపదు తగని కులమునఁ బుట్టి సుందరి కాని సంతానములేని వనితను రక్షించుట తగనిదని వ్యక్తమగుచున్నది. ఇందు వాచ్య వ్యంగ్యములకు ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యములు యత్నపూర్వకముగా నిరూపింపఁదగును.

ఇట్టి గుణీభూత వ్యంగ్యమును మమ్మట విశ్వనాథులు మొదలగువారు ౧ అగూఢము ౨ అపరాంగము ౩ వాచ్య సిద్ధ్యంగము ౪ అస్ఫుటము ౫ సందిగ్ధ ప్రాధాన్యము ౬ తుల్య ప్రాధాన్యము ౭ కాక్వాక్షిప్తము ౮ అసుందరము అని యెనిమిది విధములుగఁ జెప్పిరి. అగూఢమును స్ఫుట వ్యంగ్యముగను అస్ఫుటమును అతిగూఢముగను జగన్నాథ పండితుఁడు వ్యవహరించెను.

వ్యంగ్యము అప్రధానమైనపుడును, శ్లిష్టముగాఁ దోఁచినపుడును, వాచ్యముతో పాటు సమ ప్రాధాన్యమున్నపుడును, వ్యంగ్య ప్రాధాన్యము అస్ఫుటముగా నున్నపుడును అది ధ్వని కాదు అని ఆనందవర్ధాభినవగుప్తులు వచించిరి.

—* అగూఢము *—

వ్యంగ్యము అగూఢము అనఁగా గూఢముగా నుండక స్ఫుటముగ వాచ్యమాన మగునది అగూఢము. ఉదా :—

కం॥ నీ వలుగుల పడుటకు దుః
ఖావేశము పొందనో, నిరర్థకమగు ని
య్యేవపుఁ బుట్టువు పుట్టిన
నా వగ పెవ్వరికి నెక్కు నళినదళాక్షీ ।

(భార. విరా. ౩—౫౪)

కీచక వధానంతరము బృహన్నల ద్రౌపదితోఁ బలికిన పలుకు లివి. ఈ 'యేవపుఁ బుట్టువు' అనుమాట అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యరూపమైన వ్యంగ్యము అగూఢముగా నున్నది.

అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యరూప వ్యంగ్యము అగూఢముగా నుండుట కుదా:—

చ॥ విడిచిన యెఱ్ఱఁగల్వ నురివెచ్చని పుప్పొడి పూఁత మేనితో
వడి నెఱిఁదుమ్మెదల్ దిగుడు బావులఁ దీయఁగ బాట పాడు, ని
య్యెడ నిదె యెఱ్ఱమంకెనల యీ పువుతేకులఁ బోలె మించి పొ
ల్చెడు రవి బింబ మద్దిర ! బళీ ! యుదయాద్రిని ముద్దులన్ గొనున్.

ఇట 'రవి బింబము ముద్దులన్ గొనున్' అనునది యత్యంత తిరస్కృత వాచ్యము అంగరాగము గల మత్తుఁడు సంచరించుచున్నాఁడు అని రవి బింబ మనెడి యువకుఁడు ముద్దు గొనుచునియుఁ దోఁచుచున్నది. ఉదయకాలమయ్యెనని ధ్వని గుణీభూత మయ్యెను. ఇది శబ్దశక్తి మూలము.

అర్థశక్తిమూలమున అగూఢమున కుదా :—

మ॥ ఇటనే బంధము నాగపాశములు నయ్యెన్, శక్తిచే సీమఱం
దిటఁ గొట్టంబడ నాంజనేయుఁడును నిట్టే తెచ్చె సంజీవనిన్
అటనే లక్ష్మణు దివ్యబాణములచే నా యింద్రజిత్తీల్గె, ని
చ్చటనే జానకి ! యా నిశాటపతి యాస్యారణ్య మగ్నిం బడెన్.

ఇందు 'ఇచ్చటనే' ఆ నిశాటపతి అనునవి యర్థశక్తి మూలము.

....* అ ప రాం గ ము *....

అపరములైన రసాదులకును, వాక్యార్థమైన వాచ్యమునకును అంగముగా నున్న వ్యంగ్యము అపరాంగము.

ఉదా:— కం॥ మొలనూలిని లాగుచుఁ బల్
బలిసిన పేనుగుబ్బ లదిమిపట్టుచు నెటఁ బొ
క్కిలి తొడ జఘనముల మెసవి
యలయుచుఁ బోఁకముడి యూడ్చు నాకర మిదియే.

భారత రణమునఁ జనిపోయిన భూరిశ్రవసుని కరమును జూచి వాని భార్య దుఃఖించు సందర్భములోనిది. ఇట కరుణరసమునకు శృంగారము అంగముగా నున్నది.

రసము భావమునకు అంగముగా నుండుట కుదా :—

మ॥ భవు ఫాలంబున మీఱు లోచనరుచుల్ పారాణిఁ బూయంగ నీ
భువి పోటీపడి వాలెఁగెంకొవల పొల్పుల్ మించు నేత్రాంచల
చ్ఛవి విఖ్యాతిని దోఁచి రాజనుచుఁ బల్ సౌందర్యముల్ చిమ్ముచున్
జవు లూరించెడి గౌరి పాద నఖరచ్ఛాయల్ మిముం బ్రోచుతన్.

ఇందు ఈశ్వరుఁడు పార్వతికాళ్ళపైఁ బడినట్లు ధ్వనించుచున్నది ఇటఁ రతి భావమునకు శృంగార రసము అంగముగా నున్నది.

భావమునకు భావము అంగముగా నుండుట కుదా :—

మ॥ కడు నెత్తైన గిరుల్ మహాజలనిధుల్ గన్పించు నల్దిక్కులన్
బుడమీ! యిన్నిటిఁ దాల్చి పొందవు శ్రమంబున్ నీకు జోహారు లి
య్యెడ, నంచున్ స్తుతి చేతు నచ్చెరువుతో నె, ట్లింతలో భూమి తా
ల్చెడు నీ బాహువు గుర్తురాఁగ నృపతీ హ్రీ పొందు నా యీ నుడుల్.

ఇందుఁ గవివర్ణిత భూవిషయక రతి భావమునకు నృపతిగత రతిభావము అంగము.

ఇంకొక యుదా :—

మ నృప! నీ యోధులు వైరికాంతలఁ—బతుల్ వీక్షింపఁ—గౌఁగిటఁ జొ
న్పి పదాలంబడి లొంగఁదీసికొని యెంతే ముద్దులం గొంద్రు 'హూ

ర్వపుఁ బుణ్యంబున మాకుఁ గన్పడితి వీ వౌచిత్యపాథోధి ! మా
విపదల్ సర్వము పోయె' నంచు స్తుతి గావించ్రెపు నీ శత్రువుల్.

ఇటఁ గవిచే వర్ణింపఁబడిన రాజ విషయక రతిభావమునకు సైనికగత బలాత్కృత పరస్త్రీ విషయక శృంగార రసాభాసమును శత్రుగత రతిభావాభాసమునకు అంగములు.

భావమునకు భావోదయము అంగముగా నుండుట కుదా :-

గీ॥ ప్రమదతో స్నేహితులతోడ రాజ ! నీదు
వైరి మద్యపానము చేసి వఱలునపుడు
ఇతరుఁ దెలిపెడి నీ నామ మెవరొ యనఁగ
వినిన యంతట మిక్కిలి వణఁకఁ దొడఁగె.

ఇందు కవిచే వర్ణింపఁబడిన రాజవిషయక రతిరూప భావమునకు శత్రుగతత్రాసోదయము అంగముగ నున్నది.

భావమునకు భావశాంతి అంగముగా నుండుట కుదా :-

కం॥ నిరతం బసి యుశిపించుచుఁ
గరముఁ గనుబొమ ముడివెట్టి గర్జింపఁగ నీ
యరి మద మెట్టిదొ కనఁబడె,
మఱి నినుఁ గని యా మదంబు మాయం బయ్యెన్

ఇందు రాజవిషయక రత్యాఖ్య భావమునకు మదరూప భావశాంతి అంగమయ్యెను.

భావమునకు భావ సంధి యంగమగుట కుదా :-

ఉ॥ అప్పటి దుస్సహంబయిన యా తపమున్ సహియింపలేక తా
నప్పగిది న్నమా కథల నమ్మిన యా రసికుండు; ప్రేమతో
నప్పుడు వంచనాపటుని యాకృతి వీడి ససంభ్రమత్వరల్
చప్పునఁ బైకొనన్ మసలు శంకరుఁ డిచ్చుత మీకు మోదమున్.

ఇందు ఈశ్వరగతములైన ససంభ్రమ త్వరలవలనఁ దోఁచుతాప ధైర్యముల కలయిక లనెడి భావసంధి కవివర్ణిత శంకరనిష్ఠ రతిభావమునకు అంగముగా నున్నది.

భావమునకు భావశబలత అంగముగా నుండుట కుదా :—

మ॥ (1) కనువేడైనను (2) తప్పుకో చపలః (3) కంగారేల (4) నేఁగన్నెఁ (5) జే
తిని నిమ్మాఁతగ (6) నిద్ది యేమిపని (7) యెందేఁ బోదువో అక్కటా!
అని యో రాజ! యరణ్యవాసి యగు నీ శత్రురాట్కన్య పం
డ్లను పూలన్ గొన వచ్చి యిట్లొకసితో నర్మోక్తులన్ బల్కెడున్.

ఇందు 1 శంక 2 అసూయ 3 ధృతి 4 స్మృతి శ్రమ 6 విరోధము 7 ఔత్సుక్యము 8 దైన్యము అను భావముల శబలత కవి వర్ణిత రాజవిషయక రతి భావమునకు అంగముగా నున్నది.

ఇవియును రసవదాద్యలంకారములె ఆలోచింపఁగా భావోదయాదులు అలంకారములుగాఁ జెప్పఁబడలేదు. అయినను ఎవరైన నివి యలంకారము లనవచ్చును అని మమ్మటుఁడు

వాక్యార్థము ఇతరమై దానికి రసాదులు అంగమైనచో రసవదాద్యలంకారము లగునని యానందవర్ధనాచార్యులు.

సంలక్ష్యక్రమములోని శబ్దశక్తిమూలానురణన రూపోపమాలంకారము వాచ్యమున కంగముగా నుండుట కుదా :—

మ సజన స్థానమునందు స్వర్ణ మృగతృష్ణన్ గ్రుడ్డినై తిర్గితిన్
కుజనుం బిల్చియుఁ బిల్చి యశ్రు లొలుకన్ గొంతెత్తి వాపోయితిన్
నిజ మా రావణరాజుపై వదలుకొంటిన్ పల్ శరా లిట్లు. నే
ద్విజుఁడన్ రామతఁ గంటి సీతను భువిన్ స్వీయార్థమొందన్ గటా!

జనస్థానములోఁ గూడినచోట స్వర్ణమృగమంచలి యాశచే గ్రుడ్డినై తిర్గితిని. కు=భూమికి, జనున్=పుట్టిన సీతను పిల్చి పిల్చి ఏడ్చితిని. రావణునిమీఁద బాణములు వేసితిని. ద్విజుఁడను=క్షత్రియుఁడను, నేను రాముఁడను అయినను, సీతను పొందను స్వీయార్థము=నాకొఱకు అని రామపరమైన యర్థము సజన = జనముతోఁ గూడిన చోట, స్వర్ణమృగతృష్ణన్=బంగార మనెడి యెండమావిలో గుడ్డినైతిని. కు=చెడ్డ, జనున్ = మనుష్యుని (లోభివానిని) పిల్చి పిల్చి ధనమీయకపోవుటచే ఏడ్చితిని. ఆ రావణరాజు—ఏడ్పించెడి లోభియై యా రాజుపైని, శరాలు=నీళ్ళు వదులుకొంటిని. ద్విజుఁడన్=బ్రాహ్మణుఁడను రామత్వమును పొందితిని. సీ+తను సీ+ఛీ. తను భువిన్+కొంచెము భూమిని గాని స్వీయార్థము = నాకైన ధనమును గాని

పొందను అని యాచకపరమైన యర్థము. శబ్దశక్తిమూలానురణనరూపమైన యుప మానోపమేయ భావము వాచ్యమున కంగమైనది

అర్థశక్తి మూలానురణన రూపమైన లక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము వాచ్యమున కంగముగా నుండుట యుదా :—

గీ॥ ఎచ్చటనొ రాత్రి గడపి యా హిమకరుండు
ఇపుడె వచ్చి విరహంబుచే నెంతొ కుములు
పద్మినిని బ్రొద్దుటనె పాదపతితుఁ డగుచు
అల్లిన బ్రతిమాలు నిదె తన్వంగి! చూడు

ఇవి నాయికతో నఖురాలు పలుకు పలుకులు అప్రస్తుతమగు పద్మినీ వృత్తాంత ముచే ఆరోపింపఁబడి నాయికా నాయకుల వృత్తాంతము అర్థశక్తిమూలముచే గమ్య మానమైన యర్థముచే అలంకరింపఁబడిన వాచ్యమున కంగముగా నున్నది.

....* వా చ్య సి ద్ధ్యం గ ము *....

వాచ్యముయొక్క సిద్ధికి అంగమైన వ్యంగ్యము గలది వాచ్యసిద్ధ్యంగము. అది ఏకవక్తృక పద వాచ్యాంగము అని అన్యవక్తృక పద వాచ్యాంగము అని ద్వివిధము.

ఏకవక్తృక పద వాచ్యాంగమున కుదా :—

గీ॥ జలద సర్పవిషం బది విరహిణులకు
భ్రమను, మరతియు నలసభావంబు మఱియు
ప్రళయమును మూర్ఛయును తమం బదియుఁ గాక
తను కృశత్వము మృతిఁ గూర్చుఁ దప్పకుండ.

ఇందు జలద మనెడు సర్పముయొక్క విషము భ్రమణాద్యవస్థలను గలిగించు చున్నదని యర్థము. విషమనఁగా జలము హాలాహలవిషమును. సర్పమువంటి జల దముయొక్క విషము అనఁగా జలము అనియుఁ జెప్పవచ్చును. కాని యిందు విష పదముచే హాలాహలమని వ్యక్తమగుచున్నది. అది జలదమనెడు సర్పముయొక్క అని వాచ్యమగు రూపకమును సిద్ధింపఁజేయుచున్నది. హాలాహల విషము వ్యంగ్యము గానిచో అది యుపమయె యగును. కాన వాచ్యమగు రూపకముయొక్క సిద్ధికి ఈ హాలాహలరూప వ్యంగ్యము అంగముగా నున్నది కాన ఇది వాచ్యసిద్ధ్యంగమైనది. ఇందు కవి యొకఁడె వక్తయయి యుండుటచే ఏకకర్తృక వాచ్యాంగమైనది.

వాచ్యసిద్ధ్యంగములో అన్యవక్తృక వాచ్యాంగమున కుదా :—

చ॥ ఇట నిను నచ్యుతా! కనినఁ దృప్తి జనించునె పోయి వచ్చెదన్
ఇట నదిగాక గ్రుడ్డి జను లెంతురు వేఱుగ నొంటిఁ జూచియున్
ఇట వృథ నుండు 'చే' లనుచునే సెల వొంది వ్యథాలసాంగి యై
ఎటొ చను గోపికన్ గవుఁగలించియుఁ జొక్కెడు శౌరి ప్రోచుతన్.

ఇందు అచ్యుతా! అనుటచే నీవు చ్యుతుఁడవు గావు, ధీరుఁడవు గాన నన్నాదరించుట లేదని వ్యంగ్యార్థము. సెలవొంది అను పదముచేఁ గలిగిన వాచ్యార్థము యొక్క సిద్ధికి పై వ్యంగ్యార్థము అంగముగా నున్నది. ఇందుఁ గొంత భాగము గోపిక చెప్పినది. కొంత భాగము కవి చెప్పినది. కాన ఇది కవి కర్తృకమె గాక అన్యమైన గోపికా కర్తృకము గూడ నైనది కాన అన్యకర్తృక వాచ్యాంగము.

....• అ స్ఫు ట ము •....

వ్యంగ్యార్థము స్ఫుటముగా భాసింపకపోవుట అస్ఫుటము.

అస్ఫుటమున కుదా :—

గీ॥ నీ వగపడమి నిను గనన్ బెంగ పొడము
అగపడిన నెపు పోదువో యనుచు వగతు
అగపడకపోయిన మఱి నీ వగపడినను
కలుగ దింతయు నాకు సుఖంబు ప్రియుఁడ!

నీ వెప్పుడును గనఁబడుచు ఎప్పుడును నీ వియోగము గలుగకుండునట్లు చేయుమను వ్యంగ్యము స్ఫుటము గాదు కాన అస్ఫుటమని తెలియునది.

—* సం ది గ్ధ ప్రా ధా న్య ము *—

వ్యంగ్యార్థము ప్రధానమా వాచ్యార్థము ప్రధానమా అను సందేహము గలది సందిగ్ధ ప్రాధాన్యము. ఉదా :—

గీ॥ చంద్రుఁ డుదయించునప్పటి జలధివోలె
స్వాంతమున ధైర్య మెడల నీశ్వరుఁడు బెదరి
పార్వతి మొగంబు నును దొండపండుఁ బోని
పెదవిదఁడిఁ గన్నులను మెల్ల మెదలఁ జేసె.

ఇందు ఈశ్వరుఁడు ప్రేమచే ముద్దుగొనఁ జూచె నను వ్యంగ్యము ప్రధానమా లేక చూచుట యను వాచ్యము ప్రధానమా అను సందేహము గలుగుచున్నది. కాన సందిగ్ధ ప్రాధాన్యము.

.... తు ల్య ప్రా ధా న్య ము ....

వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థము సమముగా నున్నది తుల్య ప్రాధాన్యము.

ఉదా :— గీ. బ్రాహ్మణులను తిరస్కరింపకయ యుంట
కరము మీకె యోగక్షేమకరము సుండి
అట్లు గా చేని యట్టి బాల్యంపు సఖుఁడు
ఈ పరశురాము మనసు క్షోభింపఁగలడు.

ఇది మాల్యవంతునికి పరశురాముఁడు పంపిన వృత్తాంతము. ఇందు పరశురాముఁడు క్షత్రియులను వలె రాక్షసులను గూడ క్షణములో నశింపఁజేయఁగలఁడు అను వ్యంగ్యమును వాచ్యార్థమును సమమైన ప్రాధాన్యము గలవి. బ్రాహ్మణులను దిరస్కరింపకుము, తిరస్కరించితివా నీకు నాశము తప్పదను వ్యంగ్యము. 'క్షేమకరము సుండి' అను వాచ్యమును సమ ప్రాధాన్యము గలవి. ఒకే వాక్యములో ఇవి యున్నవి గాన 'భిన్న వాక్యగతములు గాన దోషము' అనరాదు.

కాక్వాక్షిప్తము :—

ఉ. తల్లడమందఁ గౌరవ శతంబును బట్టి యనిన్ మథింపనే
ప్రల్లదు దుస్ససేను రుధిరంబు నురంబును వ్రచ్చి త్రావనే
పెళ్ళుమనన్ సుయోధనుని పెంతొడలన్ గద నుగ్గుసేయనే
యూళ్ళయిదింటితో నృపతి యొప్పగఁ జేసెడుఁ గాక సంధులన్.

(వేణీ సంహారము — వడాది సుబ్బారాయుఁడు.)

ఇందు మథింతును, త్రావుదును, నుగ్గుసేయుదును అను వ్యంగ్యము మథింపనే ఇత్యాదుల నిషేధ సాహాయ్యముచే కాకుస్వరమున ఆక్షిప్తమైనది.

.... అ సుం ద ర ము ....

అసుందరమున కుదా :—

గీ. ఇప్పటులు ప్రబ్బలి పొదల నెగురుచున్న
విహగముల కలకలములు వినుచు నుండి

అనయ మింటి పనులలోన మునిఁగి తేలు
వధువు నంగము లెల్ల మిగుల వగలఁ బొగులు

సంకేతము ప్రకారము ప్రియుఁడు లతా గృహమును బ్రవేశించె నను వ్యంగ్యము వాచ్యముకంటె సుందరముగా లేదు గాన నిది యసుందరము.

వస్తుమాత్రముచే అలంకారములు వ్యంగ్యములైనపుడు అవి కావ్యవ్యాపారమునకు ఆశ్రయములై యుండుటవలన ధ్వనికి అంగములే యగును. కాన అవి గుణీభూత వ్యంగ్యములు కావు. స్వతస్సిద్ధము, కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధము, కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధము అను మూఁడును పదవాక్య ప్రబంధగతములైన వస్తు వ్యంగ్యాలంకారములు తొమ్మిది ధ్వనులే గాన అవి మొత్తము సామాన్యముగాఁ జెప్పఁబడిన ౫౧ ఏఁబది యొక్కటిలో తీసివేయఁగా నలుబది రెండు అగును. అవి పైని జెప్పఁబడిన యగూఢాదులైన యెనిమిది భేదములనుబట్టి ౪౨ × ౮ = ౩౩౬ మూఁడు వందల ముప్పదియాఱు యోజింపఁగా ౩౩౬ × ౩౩౬ = ౧౧౨౮౯౬ ఒక లక్ష పన్నెండువేల యెనిమిది వందల తొంబదియాఱు అయినవి. అవి తిరిగ సంసృష్టి, అంగాంగి భావము, సందేహాస్పదము, ఏక వ్యంజకానుప్రవేశము అను నాలుగు భేదములనుబట్టి ౧౧౨౮౯౬ × ౪ = ౪౫౧౫౮౪ నాలుగు లక్షల ఏఁబదియొక వేల అయిదు వందల యెనుబది నాలుగు అయినవి వీనికి మఱల ౩౩౬ శుద్ధ భేదములను గలుపఁగా ౪౫౧౫౮౪ + ౩౩౬ = ౪౫౧౯౨౦ నాలుగు లక్షల యేఁబదియొక్క వేల తొమ్మిది వందల యిరువది భేదములయినవి

ఆ ధ్వనికిఁ దన ప్రబేధములచేతను, గుణీభూత వ్యంగ్యములచేతను వాచ్యాలంకారములచేతను, సంకర సంసృష్టి వ్యవస్థయందు అనేక ప్రభేదములు లక్ష్యములలోఁ గనుపట్టుచున్నవి. స్వప్రభేద సంకీర్ణము, స్వప్రభేద సంసృష్టము, గుణీభూత వ్యంగ్య సంకీర్ణము, గుణీభూత వ్యంగ్య సంసృష్టము వాచ్యాలంకారాంతర సంకీర్ణము వాచ్యాలంకారాంతర సంసృష్టము అని యనేక విధములుగా ఆ ధ్వని ప్రకాశించుచున్నది. సూచన ప్రాయముగాఁ గొన్ని యుదాహరణములు చూపఁబడుచున్నవి. అందు ఒకప్పుడు అంగాంగి భావములో అనుగ్రాహానుగ్రాహక భావముచే స్వభేద సంకీర్ణత్వము గలుగును.

ఉదా:— కం॥ సురముని యిటు వచియించెడు
తఱిఁ బార్వతి శిరసు వంచి తన తండ్రి దరిన్

మురువుగఁ దాల్చిన తామర
విరిచేకుల నపుడు లెక్కపెట్టఁగఁ దొడఁగెన్.
(కుమార సంభవము — నా యనువాదము)

ఇక్కడ సిగ్గుచేత వ్యంగ్యమైన యభిలాష శృంగారము వ్యభిచార భావముచే అనుగ్రహింపఁబడుచున్నది. ఇది అర్థశక్త్యుద్భవానురణన రూప వ్యంగ్య ప్రభేదము చేత అలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్య ప్రభేదము అనుగ్రహింపఁబడి ప్రతీయమానమగుచున్నది.

సందేహాస్పదములో ఒకప్పుడు ప్రభేదద్వయ సంపాతసంకరముచే కలిగిన స్వప్రభేద సంకీర్ణమున కుదా :—

గీ॥ పిలిచి పేరంటమునకు రావించియున్న
యీమె నో బావ! నీ భార్య యేదొ యనియె
శూన్యమగు వరండా యొప్పుచున్న యింట
వనట నేడ్చెడు నా దీన ననునయింపు.

తన భర్తతో సంబంధము గల స్త్రీని భార్య నిందింపఁగా అది చూచిన స్త్రీ తన బావతో అతనియం దనురక్తయై పలుకు పలుకు లివి. నీ భార్య కీ సంగతి తెలిసినదిలే యని యిరువైపుల కలహించుట కిట్లు ఈమె పలికినది. ఇందు 'అనునయింపుము' అనునది 'ఏకాంతమున నామెతోఁ గలియుము' అను నర్థాంతరమందు సంక్రమించిన యర్థము చెప్పుకొనవలయునా లేక నీవు ఈమెయందె అనురక్తుఁడవై యుంటివి అని యీర్ష్యా కోపములు గలుగుటచే 'అనునయము' ఈర్ష్య పరముగా అన్యపర వాచ్యముగా వివక్షింపఁబడునా అని యీ విధముగా అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యమా, వివక్షితాన్య పరవాచ్యమా అను సందేహము గలుగుచున్నది. రెండిటిలో ఏదో యొకదానిని నిశ్చ యించు ప్రమాణ మిందు లేదు

ఏకవ్యంజకానుప్రవేశముగా వ్యంగ్యత్వము అసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమునకు ఇతర స్వభేదములకంటె నెక్కువ సంభవించును కావ్యమంతట రస సన్నివేశము ఉండును గాన రస ధ్వనియు, భావ ధ్వనియు ఒకే వ్యంజక పదముచే అభివ్యక్త మగును. ఉదా :—

మ॥ నను నీలద్యుతి మింటఁ బూయు ఘనులన్ గొల్చెన్ బలాకాంగనల్;
అనిలంబుల్ జలధారఁ జిల్క ; ఘనమిత్రాళుల్ నెఱింగూయు, నై

నను గానిమ్మిటు నేను వజ్రహృదయుండన్ రాముఁడన్ సైతు నం
తమ, గానీ కట ! సీత యేమగునొ చింతన్, దేని యోర్పానుమే !

ఇందు 'వజ్ర హృదయుండన్' అను పదము రామ శబ్దార్థమునకు ధ్వని విశేషము తెలుపుట కుపయోగింపఁబడినది. 'రాముఁడన్' అనునది రాజత్యాగ వనవాస జటాదిధారణ సీతా వియోగ ప్రేమాద్యర్థములందు సీత లేకుండ జీవింపఁ గలను అను నర్థములోఁ బరిణమించినది నను నీలద్యుతి అను నొక పదముచే విప్రలంభ శృంగార రస ధ్వనియును దాని వ్యభిచారి భావములైన శోక వేగాది భావధ్వనులును అభివ్యక్తము లగుచున్నవి.

స్వప్రభేద సంసృష్టమున కుదా :—

మ 'నను నీలద్యుతి'............మొ. (చూ పై పద్యము)

ఇందు అచేతములగు ఘనులు మేఘములు నీలద్యుతి పూయుట సంభవింపదు. ఘనములకు మిత్రులయిన నెమిళ్ళతోఇందు స్నేహమును సంభవింపదు కాన పూయుట మిత్రత్వమును అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యము రాముఁడు అను పదము అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యము ఈ రెంటిటికిని ఇందు సంసృష్టి.

గుణీభూత వ్యంగ్య సంకీర్ణమున కుదా :—

శా॥ ఎందున్ ధిక్కృతె నాకు నుండి రరులంచే ; నందు నీ మౌనియా
యిందే వాఁడును జంపుటా యసురుల, న్నిట్లుండె నీ రావణుం
డిందే, యింద్రజి యుండి యేల, యెది సల్పెం గుంభకర్ణుండు వే
పం దా, నేటికి స్వర్గవీధి విలుత ద్వ్యర్థోరు బాహువుల్.

ఇందు 'నాకు నుండి రరులంచే' ఇత్యాది పదములచే రౌద్రము ధ్వనింపఁబడుచున్నది. అది యీ పద్యమందలి వాచ్య చమత్కారక గుణీభూత వ్యంగ్యములచే సంకీర్ణమగుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

సీ॥ కపటంపు జూదంబు కల్పించిన ఖలుండు
లక్క యిల్లాల్చిన మ్రొక్కలీఁడు
పాంచాలి కొప్పును బైటఁ దూల్చిన గాలి
యట్టిట్టు గాని మహాభిమాని

బానిసీలుగఁ బాండుసుతులను గొను పాపి
దుశ్శాసన ప్రభృతులకు రాజు
తులువలౌ నూర్గురు తోఁబుట్టువులయన్న
యంగరాజునకును బ్రాణ సఖుఁడు

గీ॥ నగు మహారాజుగారు మీ యధిపులిప్పు
డెందు గొలువున్నవారొ మాకెఱుఁగఁజెపుఁడ
మేము పగచేత రాలేదు. మిన్నకితని
వదనమును జూచి పోవఁగవచ్చినాము

(వేణీసంహారము. వడ్డాది సుబ్బరాయకవి)

ఇందు వాక్యార్థమైన యసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యమైన రౌద్రమునకు "కపట ద్యూతము కల్పించిన ఖలుండు" మొదలగు వాచ్యార్థములను దెలుపుపదములతో సంకీర్ణత్వము

ఇతరములగు స్వప్రభేదములందు వలెనే యిందును పదార్థముల నాశ్రయించిన గుణీభూత వ్యంగ్యమునకును వాక్యార్థమును ఆశ్రయించిన ధ్వనికిని సంకీర్ణత కలుగుటలో విరోధములేదు. ఒకే వ్యంగ్యమును ఆశ్రయించినపుడైతే ప్రధానా ప్రధానభావము మాత్రము విరోధించును. అనికూడ వ్యంగ్యములు భేదించినపుడు ఉండనేయుండదు. ఈ సంకరసంసృష్టి వ్యవహారము గూడ అనేక పదముల కొకచోట వాచ్య వాచక భావమువలె వ్యంగ్యవంజక భావమునందును విరోధము లేదని తలఁపవలయును.

ఎక్కడనైతే కొన్ని పదములు అవివక్షిత వాచ్యములుగాఁగాని వివక్షితాన్య పరవాచ్యముగాఁగాని యుండునో అక్కడ ధ్వనికిని గుణీభూత వ్యంగ్యమునకును సంసృష్టియగును. ఉదా:—

మ॥ ప్రమదల్ గోపుల యా విలాస సుహృదుల్ రాధారహః సాక్షులౌ
యమునాతీరపునాఁటిపూవుఁ బొదరిండంవాలు సేమంబె, భ
ద్ర! మరుం బాసుపు దీప్తి మెల్లనినె గోళ్ళంద్రుంచు సాఫల్య మొం
దమి నీలద్యుతి జాఱ నా చివురులెండన్ వాడునంచెంచెదన్.

ఇందు 'విలాస సుహృదుల్' రాధారహః సాక్షులౌ, అనునవి ధ్వని ప్రభేద రూపములు. నాఁటి, ఎంచెదన్, అను పదములు గుణీభూత వ్యంగ్యరూపములు. వీనిటకి సంసృష్టి.

అలక్ష్య వ్యంగ్యాపేక్షచేత రసవంతమయిన రసాలంకార సంకీర్ణత్వము చక్కఁగా నేర్పడి యుండును.

అనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకభావముచే వాచ్యాలంకార సంకీర్ణత్వమున కుదా:—

చం॥ అదరివణంకి బీతిలు సపాంగపుఁజూపుఁ బొరిన్ బొరిన్ స్ప్రశిం
చెదు ; మెలమెల్ల మంతనము చెప్పునటుల్ చెవిచెంతఁజేరి మ్రో
సెదు ; చెదరంగఁ గేల్ కదపు చేడియ యారతి సీమ మోవి గ్రో
లదు ; భ్రమరా ! నిజాల్ గనుటలోనె భ్రమింతుము జాణ వీవెసూ.

(నా మధుర శాకుంతలము)

ఇందువాచ్యమగు స్వభావోక్త్యలంకారము శృంగార రసమును అనుగ్రహింపఁ జేయుచున్నది. సందేహాస్పదములో సంకీర్ణత్వమున కుదా:—

కం తగినట్టి యెడఁబొడమి చ
క్కఁగ నందమె లెక పువులు గాయలు లేకన్
తగురేఁగి చెట్టు చుట్టున్
తగఁ గంచెను వేసి జడుఁడః నగుఁబాటొదే.

ఇందుఁ బ్రకరణములేని యపుడు పరుని స్వభావోక్తియా లేక ధ్వనియా యను సందేహము ఈ సందేహముద్వారా వాచ్యాలంకార సంకీర్ణము

ఏక వ్యంజకాను ప్రవేశమునకుదా:—"అదరి వణంకి బీతిలు' అనుపై పద్యములోని స్వభావోక్తికిని శృంగార రసమునకు ఏక వ్యంజకములగు 'జాణ వీవె' భ్రమింతుము, ఇత్యాది పదములచే అభివ్యక్తి కలుగుచున్నది.

వాచ్యాలంకార సంసృష్టి కుదా :—

మ॥ పలుకిన్కన్ మృదులోల బాహులతికా పాశాల బంధించి, న
ట్టిలు సాయంతనమందుఁజేరి సకియల్ వీక్షింప "నింకెప్పు డి
ట్టులఁ గాపింపపుగా' యటంచు నెటిఁ గొట్రుం బాటుతో నేడ్చుచున్
లలిఁ గొట్టుంబ్రియ, తప్పు గప్పికొని మెల్లన్ మెల్ల నవ్వుంబ్రియున్

ఇట వాచ్యాలంకారములో రసధ్వనికి సంసృష్టి రసాదిధ్వనికి వ్యతిరిక్తమైన యితర ప్రబేదములకును ఒకప్పుడు సంకీర్ణత్వము గలుగుచునే యుండును

ఉదా —

మ॥ రసముల్ భోగ్యము సేయు సత్కవియపూర్వం బౌకశాదృష్టియున్
అసమార్ధంబుల దీర్పఁగఁ వికసితంబౌ జ్ఞాని సద్దృష్టియున్
పస నీదృష్టుల విశ్వముఁ సతము నిర్వర్ణించి వేసారి, మే
మన లీక్షింపము భక్తికిఁ సమమయా నానంద మబ్ధీశయా.

దృష్టి యనఁగా ప్రతిభారూప దృష్టి ఇట దృష్టి యనఁగా కంటి జ్ఞానమన్నచో రస విషయమున విరోధమగును, కనుక నిట విరోధాలంకార మగుచున్నది. కనుకనే యపూర్వమని చెప్పఁ బడినది దానిచే నిట ధ్వని యనుగ్రహింపఁ బడుచున్నది. ఏ మాత్రము అసంభవము గాకపోవుట వలన అనఁగా ఏదో కొంత సంభవించుటవలన ఇట కంటిజ్ఞానము అవివక్షితము గాదు. అన్యపర వాచ్యమునుగాదు కాని యర్థాంతర మైన యింద్రియ సంబంధి విజ్ఞాన భాసోల్లసితమైన ప్రతిభా రూపార్థమందు సంక్రమించినది. ఈ సంక్రమించుటలో విరోధమును గ్రాహకమె యగుచున్నది. సత్కవి యపూర్వకశా దృష్టి జ్ఞాని సద్దృష్టి యగుటచే 'నేను సత్కవినిగాను, జ్ఞానినిగాను అని విషయము సూచిత మగు చున్నది. 'నిర్వర్ణించి వేసారి' అనుటచే ప్రతిదియు కణ కణము చొప్పున పరిశోధించి, పరిశోధించి విసిగి మిథ్యాదృష్టియందు వ్యసనము గలవారమై విసిగి యలసిపోయితిమి. సారము లభింపకపోఁగా ఖేదమె లభించినది. 'అబ్ధీశయ' అనుటచే యోగనిద్రలో నీవు సారమెఱిఁగిన నీవు సారముయొక్క స్వరూపమును దెలిసి నిశ్చింతగా క్షీర సముద్రములోబరుండి యున్నావు. అలసి పోయిన మాకును సకల భువన సారమైన నీ భక్తి నుపాసించినచో మాకును విశ్రాంతియును ఆనందమును లభించును. ఇందు అనుగ్రాహ్యను గ్రాహక భావమును, దృష్టి పదము ప్రతిభా రూపార్థమందు సంక్రమించినదా లేక పూర్వము చెప్పఁబడిన అంధ శబ్దము వలె అత్యంత తిరస్కృతమా అను సందేహముచే సందేహాస్పదమును దృష్టి అను నేక పదముచే ధ్వన్యాదులును సిద్ధించుటచే ఏక వ్యంజకాను ప్రవేశమును చెప్పవచ్చును దృష్టిచే నిర్వర్ణించుటయను విరోధాలంకారముచే అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యాములకు సంకీర్ణత్వము.

కొన్ని పదములు వాచ్యాలంకారములు గలవై కొన్ని పదములు ధ్వని ప్రభేదములు గలవై యున్నచోటఁ బదములనుబట్టియె వాచ్యాలంకార సంసృష్టి యగును

ఉదా:-

మ। అట శిప్రానది శీతలానిలుఁడు రాయంచల్ రొదల్ సొంపు పెం
పటు హెచ్చింపుచు వేగు జాముల రతాయాసంబున్ సోలి క్రాఁ

గిట జొక్కుచుం జవరాండ్ర మేని కనుకై కెందమ్మిపూఁదావి. పొం
దటుపైఁ బూయుచుఁ జాటు వాక్కులఁ బ్రియుండట్లల్లఁ బ్రార్థించెడున్.

(వామొయిలు రాయబారము)

ఇటఁ 'దావిపొందు' (తావిస్నేహము) అనుచోటఁ బొందు అనునది యవి వక్షిత వాచ్యము, ఇతర పదము లందలి ఈ యుత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తి రూపకోపమా లంకారముల సంసృష్టి.

సంసృష్టిగల యితరాలంకారములతో సంకీర్ణమై యుండుట సంసృష్టాలంకార సంసృష్టత్వము ఉదా :—

గీ॥ మిపులఁ బులకించి విచ్చ నీ మేనిపైని
రక్త హృదియైన మృగరాజ రమణియుంచు
తలచగు నఖక్షతములు దంతక్షతాలు
మునులచేఁ గూడ స్పృహతోడఁ గనఁగఁ బడియె.

తన బాలుని జంపఁ దలఁచిన యాడుసింహమునకుఁ దన శరీరమును సంతోష ముతో బలిగానిచ్చు బోధిసత్త్వుని గూర్చి యొకనిచేఁ జాటువుగాఁ జెప్పఁబడిన పద్య మిది. పరార్థమునకై తన శరీరము నిచ్చుచుంటినను సంతోషముతో శరీరము పుల కించినది. రక్తహృది రక్తమందు హృదయముగల మృగరాజమణి గొప్ప ఆడు సింహము. చంపఁ బూనుచు ఉంచిన గోళ్ళ గాయములు=కోరల గాయములు చూచి మేముకూడ ఇటు కరుణతో మా శరీరములు గూడఁ బరార్థమీయఁ గలమా యని స్పృహతో మునులు చూచి రనునది ప్రస్తుతార్థము ప్రేమచేఁ బులకించిన భర్త శరీ రముపైని అనురాగముగల హృదయముగల నాయిక యుంచిన నఖక్షత దంతక్షత ముల శృంగార విలాసలు చూచిన మునులు గూడ స్పృహ గలిగినవారైరి యని యప్రస్తుతార్థము తోఁచుచున్నది. ఒకఁడు తన ప్రేయసీ ప్రేమచేఁ బులకితుఁడైనట్లు నీవు నీ శరీరదానమున పులకితుఁడవైతివను కరుణాతిశయ భావము సమాసోక్తిచే సిద్ధించుచున్నది ఇందు వీర రసము ధర్మవీరము ఉత్సాహము స్థాయి భావము. ఈ రసము సంసృష్టాలంకారములచే ననుగ్రహింపఁబడు చున్నది. సమాసోక్తిచే సంసృష్ట మైన విరోధాలంకారముచే సంకీర్ణమైన యసంలక్ష్య క్రమధ్వని ప్రకాశించుచున్నది.

స్వప్రభేదముచే సంసృష్టమైన యలంకార సంసృష్టి సంసృష్టాలంకార సంసృష్టి యగును

ఉదా:-

గీ॥ నవపయోధర రసిత సుందరము లగుచు
పథికులకును శ్యామాయితంబగు దినముల
మిగుల మెడలు సారించి నెమిళ్ళగములు
చేయు మధుర నృత్యములు చెలువు మీఱు.

నవపయోధరములు = క్రొత్త మేఘములయొక్క రసిత = ఉఱుములచే సుందరమునగుచు. పథికులకు మోహవశమున శ్యామాయితములయిన యందమైన రాత్రులుగానైన దినములందు లేకదుఃఖముచే శ్యామిక గల దినములందు మెడలుచాపి నెమిళ్లుచేయు నృత్యములు అందముగా నున్నవి. అను నీ యర్థమందు నవకుచరస సౌందర్య యుక్తములై సుందరములగు తన భార్యలను విడిచి దేశాంతరమేగిన పథికుల శ్యామ (యువతి) వలె నయిన దినములందు సంగీతము పాడునపుడు. మెడలు సారించి నెమిళ్ళగములనెడు నాట్యకత్తెలు చేయు నృత్యములు అందముగానున్నవా అను నర్థములో నెమిళ్ళు నాట్యకత్తెలుగా రూపింపఁ బడెను. కావున రూపకము శ్యామాయితము అనుచో (శ్యామవలె) లుప్తోపమ. ఈ రూపకము లుప్తోపమలతో నవపయోధర రసితాది శబ్ద శక్త్యుద్భవమైన యనురణనరూప వ్యంగ్య ధ్వనికి సంసృష్టి గలిగినది. వ్యాఘ్రాదులతో ఉపమితము సమసించును అను వ్యాకరణ సూత్రమున వ్యాఘ్రాదులు ఆకృతి గణముగాన ఇటు ఉపమయా రూపకమా అను సందేహము గలుగుటచే సంకీర్ణములయిన యుపమా రూపకములచేత సంకీర్ణత్వము. రసికుల ఇత్యాదులందు శబ్దశక్త్యుద్భవములో అనుగ్రాహకము లేకపోవుటవలన దానికి సంసర్గము. పథిక సమాజములందు అనుచోట నైతే పదములో సంకీర్ణములతో శబ్ద శక్తి మూలధ్వనికి ఏకవ్యంజకాను ప్రవేశము వలన సంకీర్ణత్వము. కానసంకీర్ణాలంకార సంసృష్టము సంకీర్ణాలంకార సంకీర్ణముగ తలంపవలయు అని యభినవగుప్తుఁడు.

ఈ విధముగా ధ్వనియొక్క ప్రభేదములును వానియొక్క ప్రభేద భేదములను జెప్ప నలవిగానివి. దిఙ్మాత్రముగా నిందుఁ జూపఁబడినవి.

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

౧వ ప్రకరణము

సూ॥ కావ్య ప్రదర్శితములును సహృదయ హృదయ భావితములును * విభావాను భావ సముదితములును ప్రాక్తనవాస నానురాగ సుకుమార స్వసంవిదానంద చర్వ్యమాణములు నగు రత్యాదులు రసము.

వివ:- రస్యంతే ఆస్వాద్యంతే సామాజికైః సామాజికులచే ఆస్వాదింపఁబడును. కాన రసములు అని వ్యుత్పత్తి, ఆయాయుచిత మృదుమధుర సన్నివేశములచే రమ్యమగు దృశ్య శ్రవ్య కావ్యములందుఁ బ్రదర్శింపఁబడి, సహృదయుల హృదయములచే భావింపఁబడి, సీతారామ శకుంతలా దుష్యంతాది విశేషనాయక రూపములను విడచి సాధారణ స్త్రీ పురుషాది రూపమును పొంది. అలౌకికములగు విభావానుభావ వ్యభిచారి శబ్దములచే వ్యవహరింపఁబడి మాటి మాటికి అనుభవింపఁబడు సీతారామా ద్యాలంబన విభావముల తోడను పండువెన్నెల పూవుఁదోటలు మొదలయిన యుద్దీపన. విభావముల తోడను రోమాంచాశ్రుపాతాది కార్యములతోడను హర్ష చింతాది సహకారులతోడను గూడి యంకురింపఁ జేయఁబడిన యలౌకిక వ్యాపారముచేఁ దత్కాలమునఁ గలిగిన యానందాంశావరణా జ్ఞానమును నివర్తింపఁజేసి పరిమితములయిన ప్రమాతృత్వాది నిజ ధర్మములుగల భావుకునిచేఁ దనయందు ప్రకాశించు వాస్తవమైన నిజస్వరూపానందముతోఁ గూడ గోచరమైన ప్రాక్తన వాసనారూపమైన రత్యాదులు రసము అని భావము.

"ఏది స్వప్నములోఁగూడ శృంగార వీరాది స్వశబ్దములచే వాచ్యముఁగాక, లౌకిక వ్యవహారమందు ఉన్నదియుఁగాక తత్తద్రసోచితము లగు శబ్దములచే సమర్పింపఁబడి హృదయ సంవాద సుందరములగు విభావాను భావములతోఁ గూడి పుష్టమై ఇది వఱలోనున్న వాసనానురాగముచే సుకుమార సంవిదానంద చర్వణ వ్యాపారముచే నాస్వాదింపఁ దగినది రసము 'అని యభినవగుప్త పాదాదులు.

---

* విభావములు = సుఖ దుఃఖాదులను విశేషముగా భావింప జేయు కారణములు
అనుభావములు = కార్యములు

విభావాను భావ వ్యభిచారుల సంయోగము వలన రసము నిష్పన్నమగు నను భరతముని సూత్రమును వివరించుటలో అనేకులు అనేక విప్రతి పత్తులు చూపిరి.

విభా వానుభావ వ్యభిచారులతో సంయోగము వలన అనఁగా సంబంధమువలన రసము నిష్పన్న మగునను నీ యర్థము అన్ని మతములలోను సమానమె. సంబంధము వలన అన్నచోట సంబంధ మనఁగా ఉత్పత్తియని కొందరు. అనుమితి అని కొందరు భుక్తియని మరియొకరు. అభివ్యక్తి అని పేరొకరు చెప్పిరి. భట్టలోల్లటాదులు ఉత్పత్తి వాదులు శ్రీశంకు కాదులు అనుమితి వాదులు. భట్టనాయకాదులు భుక్తి వాదులు. అభివ్యక్తి వాదమునె మమ్మట విశ్వనాథ విద్యానాథాదులు నవ్యమత వాదులైన జగన్నాథ పండితాదులును అనుసరించిరి. పై వాదముల వివరము ఈ క్రిందఁ జూపబడును

ఉత్పత్తివాదము—భట్టలోల్లటాదులు

ఈ యుత్పత్తివాదములో రత్యాది స్థాయి భావములకు విభావములతో గమ్య గమక భావ సంబంధమును. వ్యభిచారి భావములతోఁ బోష్య పోషకభావ సంబంధమును ఉండుటచే రసనిష్పత్తి అనఁగా రసమునకుఁబుట్టుక కలుగుచున్నదని యర్థము లలనాద్యలైన యాలంబన విభావ రూపకారణములచేతఁ బుట్టి, పూఁదోఁటలు వెన్నెల మొదలైన యుద్దీపన విభావ రూపకారణములచేత నుద్దీపనము పొంది కటాక్ష భుజక్షేపణాదులైన యనుభావ రూపకార్యములచేఁ బ్రతీతిని పొంది బెంగ విచారము సంతోషము మొదలైన వ్యభిచారి భావ రూప సహకారులచేఁ బుష్టినిపొంది రత్యాదిస్థాయి భావములు అనుకరింపఁదగిన సీతారామాదులందు ఉన్నను సీతారామాది రూపములను అనుసంధించుట వలన నర్తకునియందుఁగాని కావ్య పాఠకునియందుఁగాని ప్రతీయమానములై రసమనఁబడునని భట్టలోల్లటాదులు పలికిరి.

సర్పము లేకపోయినను త్రాడును జూచి పామని భ్రాంతి పడుటచే ప్రజలకు భయాదులు తోచునట్లు రామాదులు ఇప్పుడు లేకున్నను నటులను జూచి వారి యభినయాది నైపుణ్యముచే రామాదులుగా అనుకొనుటచే సీతానురాగ రూప రామాది రతి భావము నటాదులందున్నట్లు సామాజిక పాఠకాదులయిన సహృదయులకుఁ దోఁచి చమత్కారమును గలిగించుచు రస పదవిని పొందుచున్నదని వీరి భావము.

ఉత్పత్తివాదములోని యసంగతి

పై యుత్పత్తి వాదములో రామాదులందు పుట్టిన రత్యాది భావము నర్తకాదు లందు ఆరోపింపఁ బడుచున్నది. ఆరోపింప బడినది ఆనందదాయకముగా నుండుట యనుభవ విరుద్ధము మంచిగందము. పూఁతవలననే చల్లఁదనము సుఖము గలుగును గాని మంచి గందము పూసికొనినట్లు ఆరోపించుట వలనఁ జల్లఁదనము సుఖాదులు గలుగుటలేదు. ఇందు రామాదులందు రత్యాదికము పుట్టి నర్తకాదులందు ప్రతీయ మాన మగుచున్నదని చెప్పినపుడు సామాజిక పాఠకాదులకు రసనిష్పత్తి లేకపోఁగా వారికిఁ జమత్కారము గలుగకపోవలసి వచ్చును. రామాది గతరత్యాదుల జ్ఞానము వలననె చమత్కారము గలుగునన్నచో కావ్య నాటకములకంటె భిన్నమగు లోక వ్యవహారమునఁ గలుగు శృంగారాదులను జూచుటవలనఁగూడఁ జమత్కారము గలుగ వలసి వచ్చును. అట్లు గలుగుటలేదు. మరియు ఈ మతమునఁ గార్య కారణ భావమును గుదురదు. రసము కార్యము. విభావాదులు కారణము అని చెప్పవలెనుగదా లోకమున దండ ఖలాలాదులు నశించినను ఘటాది కార్యములు గనిపించు చున్నవి. ఇందు నిమిత్త కారణరూపమైన యుద్దీపనాదులు లేనిచో రసము గలుగుటలేదు. పైఁగా లోకమున కార్య కారణములు సమకాలీనములుగ నుండవు. కాన రసప్రతీతి విభావాది సమకాలీనము గాకపోవలసి వచ్చును. విభావాది నాశమున రసము నష్టమగుట, కార్య కారణములు సమకాలీనములుగా నుండుట మొదలగు వానినిబట్టియుఁ గార్యకారణ భావము గుదురదు కార్య కారణములకు ఇట సామానాధికరణములేదు. రామాద్యను కార్యగత రసము రామాదులకు ఆనందము కలిగించునుగాని సంబంధములేని తద్భిన్ను లగు సామాజికుల కానంద మెట్లు గలిగించును. సీతాదులు రామాదులకే విభావములు గాని సామాజికులకుఁగాదు గదా. ఈ విధముగా ఈ యుత్పత్తి వాదములో అసంగతి గలుగుట వలన అనుమితి వాదము బయలు దేరినది.

అనుమితివాదము—శ్రీ శంకుకాదులు

రత్యాదిస్థాయి భావములకు విభావాదులతో అను మాప్యానుమాపక భావము ఉండుటచే రసమునకు నిష్పత్తి అనఁగా అనుమితి గలుగునని యీ యనుమితి వాదము లోని భావము

రాముఁడే యితఁడు, ఇతఁడే రాముఁడు అని సమ్యక్ప్రతీతియును. ఇతఁడు రాముఁడుగాఁడు రాముఁడు గానిచో నింకెవఁడు ఇతఁడు రాముఁడు అని మిథ్యా ప్రతీతి యును, రాముఁ డితఁడగునా కాఁడా అని సంశయ ప్రతీతియును గలిగీ ఇతఁడు రామ

సదృశుఁడు అని సాదృశ్య ప్రతీతియును గలుగును. బొమ్మయందలి గుఱ్ఱమును జూచి యిది గుఱ్ఱము అను బుద్ధి కలుగుచున్నది ఇట్లు విలక్షణ జ్ఞానముచే గ్రహింపఁదగిన నటునియందు ఆయాభావములను అనుసంధించు బలము వలనను నేర్పు అభ్యాసము మొదలగు వానిని బ్రకటించుట వలనను నటునిచేఁ బ్రకాశింపఁబడినవై కార్యకారణ సహకారులు కృత్రిమములైనను నటునియందు సహజములుఁగా దలఁపఁబడిన యావిభావాదులతో సంయోగమువలన అనఁగా గమ్యగమక భావసంబంధమువలన అనుమేయ మానములై యూహింపఁబడినను వస్తు సౌందర్య బలమువలన ఆస్వాదింపఁబడినవై లోకములో నూహింపఁబడు నిప్పు మొదలగు వానికంటె విలక్షణమై స్థాయిగా ఊహింపఁబడిన రత్యాదికము నటునియందు లేకున్నను సామాజికులకు వారి వారి సంస్కార వాసనలనుబట్టి చర్వ్యమాణమై రసమనఁబడునని శ్రీశంకుకాదులు. పొగమంచుతో నిండిన ప్రదేశమున ధూమము లేకపోయినను ఉన్నట్లు ప్రకాశించుటచే దానినిబట్టి నిప్పును అనుమానించినట్లు నటునియందు రామత్వాదులు లేకున్నను అభినయాది నైపుణ్యముచే రామత్వాదులు ఉన్నట్లు ప్రకాశించుటచే దానినిబట్టి రసము అనుమానింపఁబడుచు సామాజికులకుఁ బ్రతీయమాన మగుచున్నదని వీరి భావము.

అనుమతి వాపములోని యసంగతి భట్టతోతుఁడు

ప్రత్యక్షజ్ఞానమె చమత్కారమును గలిగించును గాని అనుమానము వలన సిద్ధించినది చమత్కారమును గలిగింపదు. ధూమమునుబట్టి యగ్నిని అనుమానించుటలో చమత్కృతియు నానందమును లేనట్లే విభావాది జ్ఞానమున రసాద్యనుమానములో చమత్కృతియు ఆనందమును లేదనవలసి వచ్చును. రసమును సాక్షాత్కరింపఁ జేసికొనుచున్నాను అనియే లోక ప్రసిద్ధి కలుగుచున్నది. కాని రసమును అనుమానించుచున్నాను అని ప్రసిద్ధిలేదు గాన ఇట్లు చెప్పుట యనుభవ విరుద్ధము, మఱియు, పూర్వకాల మందున్న రామాదులందలి రత్యాదులు వర్తమాన కాలమందున్న నటునియందు అనుమానించుటయుఁ గుదురదు కాన ఈ యనుమతి వాదము అసంగతమైనది.

ఈ విషయమున భట్టతోతుఁ డీ విధముగా ఆక్షేపించెను. రసము అనుకరణ రూపముగా అనుమానింపఁ బడుచున్నదని చెప్పినపుడు ఆ యనుకరణము సామాజిక ప్రతీతిని బట్టియా నటునిబట్టియా, లేక రామాది వస్తువృత్తము యొక్క జ్ఞానమును దెలుపు వాఖ్యాతల బుద్ధిని బట్టియా. ఇందు మొదటి పక్షముభరతముని వచన

మునుబట్టి అసంగతమైనది. ప్రమాణముచే సిద్ధించిన దానినేగదా అనుకరింప వలయునని చెప్పవలెను. నటుఁడు సురాపానమును అనుకరించుచు జలపానముచేయుటమనకు గనిపించుచున్నది. అనుకరణ రూపముగా నటునియందు అదే కనిపించుచున్నదనుట చింతింపఁదగినది ఆ రామాది శరీరమును ఆ శరీరమందున్న రోమాంచ గద్గదికాదులను కటాక్ష భుజాక్షేపాదులను చిత్తవృత్తి రూపమైన రత్యాదులకు అనుకరణ రూపముగా నెవనికిని భాసించుటలేదు. రత్యాదులు జడములు అవి యితరుల యింద్రియములచే గ్రహింపఁదగినవై వేఱు వేఱు చోట్ల నుండుటవలన రామాది గతములైన వానికంటె విలక్షణముగానున్నవి. పోనీ రామాదిగత రత్యాదికములను ప్రత్యక్షముగాఁ జూచినపుడును ఎవరును వాని ననుకరించుటగాని యితరలో ఆ రామాదిగత రత్యాదులను అనుభవించుటగాని లేదు కాన దీనినిబట్టి నటుఁడు రాముని అనుకరించుచున్నాడను ప్రవాదము నిరసింపఁబడినది మఱి నటగతమైన చిత్తవృత్తియె తెలిసికొనఁబడినదై రత్యాది భావముల ననుకరించు శృంగారముగాఁ జెప్పఁబడుచున్నది. అందులోఁగూడ అది ఏ రూపముగాఁ బ్రతీయమాన మగుచున్నదో యాలోచింపవలసి యున్నది. ప్రమదాది కారణముల చేతను కటాక్షాది కార్యములచేతను ధృత్యాది సహకారులచేతను లోక వ్యవహార గతమైన చిత్తవృత్తి ప్రతీతియోగ్యమైన చిత్తవృత్తిగా భాసించుచున్నదిగదా. అపుడది రత్యాది కారణముగాఁ దెలియఁబడుచున్నది. కాన దానిని రత్యాదులను అనుకరణముగాఁ జెప్పరాదు. కాని యా విభావాదులు అనుకరింపఁదగిన రామాదులందు వాస్తవముగా నున్నవి. కాని అనుకర్తయగు నటునియందు మాత్రము వాస్తవములుగావు. అవి సామాజికులచేఁ గృత్రిమముగానే గ్రహింపఁబడుచున్న వన్నచో వానివల్ల రత్యాది భావములెటు అవగతమగును. పొగ మంచును జూచి పొగగాఁదలఁచినపుడే గాని పొగమంచుగాఁ దెలిసికొన్నపుడు దానిని బట్టి నిప్పు జ్ఞానము గలుగునట్లు నటునియందు ప్రదర్శితములైనవి. కృత్రిమములని తెలిసినపుడు వానివల్ల రస ప్రతీతి గలుగదు ఈ విధముగా అనుమితి మతములో అనేకమైన యసంగతములున్నవని భట్టతోతుఁడనెను.

(1) భుక్తివాదము—భట్టనాయకుఁడు

రత్యాది భావములు నటునియందున్నట్లు అనుమానించుటకు వీలులేదు. ఇపుడు రామాదులు లేరు గాన రామాదిగత రత్యాదులును ఉండవు అపుడు లేనివానిని ఉన్నట్లు అనుమానించుట సంభవింపదు. వాస్తవమునకు నటునియందు ఉన్నట్లు అనుమానింపఁబడిన రామాదిగత రతిభావములు సామాజికునియందు లేవు. రామ దుష్యంతాదుల ప్రేమకే సీతాదులు ప్రేమ విషయములు సామాజికులకు గాదుగదా! కనుక అవి

చమత్కారమును గలిగింపవు. మఱి విభావాదులు వాస్తవములుగావు గనుక రామాది నాయకులందును అవి పుట్టవు. సిద్ధమైన దానికే వ్యంగ్యత్వము సంభవించును. రసమో సిద్ధముగా లేదు గనుక రత్యాదులు సామాజిక గతములుగాఁ గూడ అభివ్యక్తములుగావు. ఒకవేళ అభివ్యక్తములగుననన్నచో అందఱకును అభివ్యక్తము గావలసి వచ్చును. కనుక విభావాదులచే సంయోగము వలన అనఁగా భోజ్య భోజక భావసంబంధము వలన రసమునకు నిష్పత్తి అనఁగా భుక్తి కలుగునని భట్టనాయకుడు. రసభోగమును అలౌకికముగా అంగీకరించుట వలన "భోగపక్షములోఁగూడ రసము సిద్ధముగాక పోవుచున్నది. అందుచే భోగము సిద్ధింపదు" అని యనరాదు.

రసము పరగతముగా (నటగతముగా) ప్రతీయమానమైనచో తటస్థమైనదే అగును. పోనీ స్వగతముగా (సామాజికగతముగా) రామాది చరిత్రమయమైన కావ్యము నుండి యీ రసము ప్రతీయ మానముగాదు. స్వయముగాఁ ప్రతీతి కలిగినచో తనయందు (సామాజికునందు) రసోత్పత్తి అంగీకరింపఁబడినదగును అపుడు రామ దుష్యంతాదులను గూర్చియేకాని సామాజికులను గూర్చి సీతా శకుంతలాది విభావములు గలుగవు గాన అదియును యుక్తముగాదు. కాంతాత్వము సీతా శకుంతలాది విశేష రూపములను విడచి సామాన్య స్త్రీ రూపమై బీజరూపముగానున్న వాసన వికసించుటకు హేతువై భావనయందుఁ ప్రయోజక మగునన్నచో దేవతా వర్ణనాదులందు అదియెట్లు కుదురును. మధ్యలో స్వకాంతా స్మరణము తెలియఁబడదుగదా. అట్లు సామాన్య రూపమును పొందునన్నప్పుడు లోక సామాన్యులుగాని రామాదులందు సముద్ర సేతు బంధనాదులైన విభావములు ఎట్లు సామాన్య రూపము పొందును. అందుఁగల యుత్సాహాదులను మాత్రమే స్మరింతుమన్నచో సామాన్యుఁడగు సామాజికునికి అవి అనురూపముగాదు. నాయక మిథునమును జూచినపుడు ప్రత్యక్షజ్ఞానము వలన రసోత్పత్తి కలుగునట్లు కేవల శబ్దమువలన శబ్దానుభవ జ్ఞానముగలిగినను రసోత్పత్తి కలుగదు. ఉత్పత్తి పక్షములోఁ గరుణము ఉత్పన్న మగుటవలన దుఃఖము గలుగుచుండును. కాన మరలఁ గరుణ దృశ్యములను జూచుటకుఁ ప్రవృత్తి కలుగదు. అట్లు లోకములోఁ ప్రవృత్తి కలుగుటలేదు. పోనీ ఉత్పత్తియును అభివ్యక్తి కాదు. అదివరకు శక్తి రూపముగా ఉండి (అనఁగా వాసనా రూపముగాఉండి) సామాజికులందు శృంగారము అభివ్యక్త మగునన్నచో వివిధ సామాజికుల శక్తులు హెచ్చు తగ్గులుగా నుండును కాన విషయములను అర్జించుటలో హెచ్చుతగ్గులుగా ప్రవర్తించును. అట్లే విభావాదులను అర్జించుటలోఁ గూడ హెచ్చు తగ్గులుగా ప్రవర్తింపవలసివచ్చును కాని విభావాదులు అట్లు హెచ్చు తగ్గులుగా నుండవు. అందును రసము

నటగతముగా అభివ్యక్తమగునా సామాజిక గతముగా అభివ్యక్త మగునా అను దోషము వెనుకటి వలెనే ప్రసక్త మగును. కనుక రసము కావ్యముచే ప్రతీయమానము గాదు. పుట్టదు అభివ్యక్తమును గాదు. కాని కావ్యరూపమైన శబ్దమునకు ఇతర శబ్దములతో విలక్షణత్వము గలదు. అట్టి విలక్షణత్వ మేమనఁగా శబ్దరూపమైన కావ్యమునకు అభిధ భావన భుక్తి అను మూఁడు వ్యాపారములు గలవు అందు అభిధ వాచ్య విషయమైనది. భుక్తి అనఁగా భోక్తృత్వము సహృదయ విషయమైనది అందు అభిధాభాగమే శుద్ధమైనచో అభిధ మీఁద ఆధారపడుట మొదలైనవిగల శాస్త్ర న్యాయములకంటె శ్లేషాద్యలంకారములకు భేదము ఏమున్నది. అభిధ కంటె నితరమైన వృత్తుల భేదమువలనఁ బ్రయోజన మేమున్నది. శ్రుతి దుష్టాది దోషములను వర్జించుటవలన నుపయోగ మేమి. అందుచే రసమును భావించుట అను భావనా వ్యాపార మింకొకటి యంగీకరింప వలయును. దానినిబట్టి అభిధయును లక్షణయె అగును. అభిధకు బాధ కలిగినపుడు గదా లక్షణ ప్రవర్తించును. ఆయా భావన అనఁగా కావ్యములోని అయా సీత శకుంతలాది విభావాదులకు స్త్రీత్వాది సామాన్య రూపమును ఆపాదించుటయె. ఇట్లు రసము స్త్రీత్వాది సామాన్య రూపముగా భావింపఁబడఁగా దానిని సహృదయులు భోగింతురు గాన భుక్తి యను వ్యాపారాంతరము నంగీకరింపవలయును. ఈ భోగము అనుభవముకంటె, స్మరణముకంటె. తెలిసికొనుటకంటె విలక్షణమై ద్రుతి (హృదయము ద్రవించుట) విస్తర (హృదయము విస్తరించుట) వికాసములు (హృదయము వికసించుట) అను పేరుగలదై రజస్తమోగుణ వైచిత్ర్యములేని శుద్ధమైన సత్త్వగుణమయమైన నిజచిత్స్వభావము యొక్క నిర్వృతిచే ద్రుతి విశ్రాంతి (విగళిత వేద్యాంతరమైన) రూపములను పొంది పరబ్రహ్మాస్వాదముతోఁ దుల్యమయి యుండును. అట్టి విశ్రాంత రూపమై సాక్షాత్కార విషయమై భావనోపనీతమయిన సాధారణీకృతమైన రత్యాది రసములందు ఆ భోగమె ప్రధానమైన యంశముగ సిద్ధిని పొందినది. అవి సిద్ధించుట కుపయోగపడిన వ్యుత్పత్తి ప్రధానమైనదికాదు సారాంశ మేమనఁగా అభిధా వ్యాపారముచేఁ గావ్యార్థ బోధకాఁగా భావనా వ్యాపారముచే విభావాది రూప సీతాదులును రామాది సంబంధియగు రతియును సీతాత్వ రామత్వ రూప విశేష సంబంధములను వీడి సామాన్యముగా కామినీత్వ రతిత్వాది రూపముగా నిలచును. సాధారణ రూపమును పొందిన విభావాదులతోఁగూడి భోక్తృత్వ వ్యాపారము ఆ గతి సహృదయులచే ఆస్వాదింపఁబడును. అది రసము కాన రసాస్వాదమె రస నిష్పత్తి అని భట్టనాయకుఁడనియె.

వ్యక్తి వాదము — అభినవగుప్తుఁడు

లోకమందలి నాట్య ధర్మములతో సమాన ధర్మములుగల కావ్య మందును స్వభావోక్తి వక్రోక్తి రూపముగా అలౌకికములును ప్రసన్నములును మధుర గంభీర ములును నగు శబ్దములచేఁ దీర్చి దిద్దఁబడిన విభావాదుల సంబంధమువలన ఈ రస మనకే ప్రతీతి గలుగును. పోనీ కావ్యమందు నాట్యముకంటె విలక్షణమైన రస ప్రతీతియె యగునుగాక నాట్యముకంటెఁ గావ్యమందు సాధనములో వైలక్షణ్యము ఉండుటవలన ఈ పద్ధతి యనుసరింపఁ దగినది ఈ విధముగా మొదటి పక్షమందె రసప్రతీతి స్వగతమా పరగతమా అని వికల్పించుటలో ఈ దోషములన్నియు సంభ వించును. రసప్రతీతి సామాజిక గతమనినను నటగత మనినను అన్ని పక్షములందు ప్రతీతి మాత్రము తప్పక గలుగును. అట్లుగానిచో రసప్రతీతి మానస సంకల్పము వలననె గలుగు పిశాచ ప్రతీతివలె వ్యవహరింప రానిది యగును.

ప్రతీతిలో సామ్యమున్నను ఉపాయ వైలక్షణ్యమునుబట్టి ప్రతీతి ప్రత్యక్ష సిద్ధ మని అనుమాన సిద్ధమని, ఆగమ సిద్ధమని, ప్రతిభా సిద్ధమని యోగి ప్రత్యక్ష సిద్ధ మని, భిన్న భిన్నముగా నున్నట్లు ఈ ప్రతీతి గూడఁ జర్వణము ఆస్వాదము భోగము అని వేఱు వేఱు పేర్లు గలది అగుఁగాక. ప్రతీతికి మూలాధారమై హృదయ సంవా దాదులచే నుపకరింపఁబడినదైన విభావాది సామగ్రి లోకోత్తర రూపమయిన దగుట వలన రసములు ప్రతీయమానములగును. 'అన్నము వండుచున్నాఁడు' అను వ్యవ హారమువలె (అన్నముగా అగునట్లు బియ్యమును వండుచున్నాఁడు అని భావము.) ప్రతీయమానమయినదె రసము. ప్రతీతియె విశేషముతోఁగూడిన యాస్వాదము. ఆ ప్రతీతియును నాట్యమునందు లౌకికానుమాన ప్రతీతికంటె విలక్షణమైనదై మన యెదుట సాధనముగా నుపయోగించును. ఇట్లే యా ప్రతీతి కావ్యమందు శాబ్దప్రతీతి కంటె విలక్షణమై ఆ శాబ్ద ప్రతీతియొక్క ప్రాధాన్యమును అపేక్షించును కనుక రస ప్రతీతి యెట్లు గలుగును అను పూర్వపక్షము విభావసామగ్రి లోకోత్తరమగుటచే ఉత్థానముగాక యుపహతమె యగును మనస్సు చిద్వాసనా విశేషముతోఁగూడిన దగుటవలన రామాది చరితము అందఱకు హృదయసంవాది కాదనుట మహా సాహ సమె యగును. ఆత్మ నిత్యముగాన ఆ వాసనలును అనాదులె. "ఆ వాసనలకు జాతి దేశకాలములఁబట్టి వ్యవధానమున్నను ఆ యాత్మయందున్న స్మృతి సంస్కారములు ఏకరూపముగా నుండుటచే వానికి వ్యవధానము గలుగదు.' అను యోగ సూత్రకారుని యుక్తినిబట్టి యిపుడు రసమునకుఁ బ్రతీతి సిద్ధించినది. ఆ ప్రతీతియును ఆస్వాద రూపముగా ఉత్పన్న మగును. అవాచ్యవాచకములలో అభిధాశక్తి లేని వ్యంజనా రూప మైన ధ్వనన వ్యాపారమె యగును. కావ్యమున కాత్మయైన రసమునుగూర్చి భోగీ కరణ వ్యాపారముగూడ ధ్వననరూపమైదే. కాని మఱొకటి కాదు. విభావాను భావ

ములను భావించుట అను భావనగూడ సముచితాలంకారములను పరిగ్రహించుటయె రూపముగాఁగలది. రసములనుగూర్చి భావించుట అను భావనా వ్యాపారముగల కావ్యము క్రొత్తదిగాదు. భావనను అంగీకరించుటవలన ఉత్పత్తి పక్షమె తిరుగ జీవింపఁజేయఁబడి నట్లయినది.

అర్థము తెలియనపుడు ఆ భావకత్వము ఉండదు గనుక కేవలము కావ్యగత శబ్దమునకు భావన లేక భావకత్వము ఉండదు. ఇతర శబ్దములచే సమర్పింపఁబడి నపుడు ఆ భావకత్వము ఉండదు. కనుక కేవలార్థములకును భావకత్వములేదు. ఇంక శబ్దార్థములు రెండిటికిని భావకత్వముండును కనుక వ్యంజక మనెడి వ్యాపారముచేత గుణాలంకార రౌచిత్యములచేతఁ జేయఁబడిన దానిని దెలుపుచు భావింపఁజేయు కావ్యము రసములను భావింపజేయును ఇందువలన అభిధ భావన భోక్తృత్వము అను మూఁడు భావములుగల భావనయందు కారణముగా ధ్వనన వ్యాపారమె సరిపడును. ఆస్వాద మను నామాంతరముగల రసానుభవమందు. భోగముకూడఁ గేవల కావ్యశబ్దముచేఁ గాక బద్ధముగాఁ బ్రోగుపడియున్న మోహముచే గ్రుడ్డివి అయిన ప్రాపంచిక ఘటనలు నివర్తించుట ద్వారానె యగును. ద్రుతివిస్తర వికాస రూపమైన (భావముతో హృదయము ద్రవించుట విస్తరించుట వికసించుట అను) అలౌకిక భోగము అనుభవించు నపుడు లోకోత్తరమైన ధ్వనన వ్యాపారమె అన్నిటికంటె శ్రేష్ఠమైనది అభోక్తృత్వముగూడ రసము ధ్వనన వ్యాపారముచే సిద్ధించినపుడే సిద్ధించును. భోగమనఁగా ఆస్వాదింప దగిన యుచిత చమత్కారముకంటె అభిన్నమైనదే. సాత్త్విక భావములకు అనంతముగా నుండుటవలన రత్యాది రూపముగా ఆస్వాదము గలుగునని గణించుట యుక్తముగాదు. ఈ రసాస్వాదముగూడ పరబ్రహ్మాస్వాద సబ్రహ్మచారిగానుండుఁ గాక. శాస్త్రమునుబట్టి యితిహాసమునుబట్టి చేయబఁడిన శాసన ప్రతిపాదనములనుబట్టి వ్యుత్పాదనము మాత్రము విలక్షణమైనది. 'రామునివలె నేను అను నుపమానము కంటె భిన్నముగా రసాస్వాదోపమానమైన స్వప్రతిభా విజృంభణాత్మకమగు వ్యుత్పత్తినె ప్రతివాఁడు చేయును గాన ఎవనిని నిందింతుము కావున రసములు ప్రయుక్తములై ప్రతీతిచేతనె యనుభవింపఁబడును, అని చివరకు దేలిన సారాంశము, అందు రసాభి వ్యక్తి ప్రధానముగనైననుసరే అప్రధానముగనైననుసరే కలుగును. రసము ప్రధానమైనచో ధ్వని యనఁబడును. అప్రధానమైనచో రసాద్యలంకారమనఁ బడునని అని యభినగుప్త పాదాచార్యును.

దీనినే కావ్య ప్రకాశకారుఁడీ క్రింది విధముగా వర్ణించెను.

కావ్యప్రకాశకారుని వర్ణన.

'లోకమున ఆలంబ నాదు లైన ప్రమదాదులచే రత్యాది స్థాయిభావములు అను మానింపఁ బడి ఆయాయనుమానమునందు మాటిమాటికిఁ బరిశీలించుచభ్యాసము పాట వముగల సామాజికుల హృదయమందు వాసనారూపముగ నుండి కావ్యనాటకములందు అభివ్యక్తములై కారణ కార్య సహకారిత్వాది ధర్మములను విడిచి విభా వానుభావ వ్యభి చరణ రూప వ్యాపారముగల వగుటవలన అలౌకిక మైన విభా వానుభావ సంచారి శబ్దములచే వ్యవహరింపఁ దగిన ఇవినావి, ఇవి శత్రులవి. ఇవి యుదాసీనులవి. అను సంబంధ విశేష స్వీకార నియమమున ఇవినావికావు, ఇవిశత్రువులవి ఇవియుదాసీనులవి కావు. అనుసంబంధ విశేష శూన్యనియమ తెలియక పోవుటవలన సీతాత్వాది విశేష రూపమును విడచి కామినీత్వాది సామాన్య రూపములతో ప్రతీతములైన వారిచే అభి వ్యక్తములైనరత్యాది స్థాయిభావములు ఆయా ప్రమాతలందున్నను విభావాదిసామాన్య బలమున ఆకాలమందుఁ గల పరిమితత్వమును ప్రమాతృత్వమును పోఁగావేద్యాంతర సంపర్క శూన్యముగా విషసించిన యపరిమిత భావముగల ప్రమాతచే సకల సహృ దయ సంవాదముగల సామాన్యరూపముగాఁ దన యాకారమువలె అభిన్న మైనను గోచరించి, రసా స్వాద మొకటె ప్రాణముగాఁ గలిగి, విభావాదు లున్నంత వరకు నిలిచి, ఏలకులు మిరియాలు పంచదార కప్పురము మొదలగు విలక్షణ వస్తువులతోఁ గూడిన పానీయమువలె అనుభవింపఁ బడుచు ముందు స్ఫురించు నదివలె, హృదయ మునఁ బ్రవేశించునది వలె. సర్వాంగములందు లయించునదివలె. మిగిలిన సర్వప్రపం చమును మాయము చేయునదివలె బ్రహ్మానందమును అనుభవింపఁ జేయునదివలె నుండి అలౌకిక చమత్కారమును గలిగించు శృంగారాదికము రసము.

దండాదులు నశించినను ఘటాదులున్నట్లు విభావాదులు నశించినను రసము ఉం డుటసంభవింపవలసి వచ్చునుగాన అది కార్యముగాదు. అవి వఱకు రసము సిద్ధముగా న అది జ్ఞాప్యమును గాదు. మఱి అది విభావాదులచే వ్యక్తీకరింపఁబడినదై యాస్వాద నీయమగును. కార్యమునుగాక జ్ఞాప్యమునుగానిచో అదియిం కెక్కడఁగనిపించునన్నచో అది యెక్కడను గనిపింపదు గనుకనే అలౌకికమగుచున్నది. కనుక ఈ యలౌకి కత్వము భూషణమెగాని దూషణముకాదు. ఆస్వాద నిష్పత్తిని బట్టి రసనిష్పత్తి యను ఉత్పత్తిగా వ్యవహరింపఁబడినది. కాన నీ విధముగా ఔపచారిక మని యన్నను అనవచ్చును. లౌకిక ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములచే సిద్ధించిన ఘటపటాది జ్ఞానము కంటెను, తటస్థముగానున్న పరిమిత జ్ఞానముగల యపరిపక్వ యోగిజ్ఞానము కంటెను. వేద్యాంతర స్పర్శలేక తనయందు మాత్రమే పర్యవసించిన పరిపక్వయోగి

జ్ఞానముకంటెను. లోకోత్తరమైనదిగను స్వానుభవైకమైనదిగను ఉండుటనుబట్టి దీనిని ఔపచారికముగా జ్ఞాప్యమనియన్నను అనవచ్చును. అట్టి రసగ్రాహకజ్ఞానము విభావాది పరామర్శయే ప్రధానముగాఁగల దగుటవలన నిర్వికల్పమును, చర్వ్యమాణమైన యలౌకికకానందమయమైన రసము స్వానుభవైకవేద్య మగుటవలన సవికల్పకనిర్వికల్పక రూపోభయరూపములు లేకున్నను. ఉభయ రూపముగా నుండుటనుబట్టి ఇదివఱకువలె లోకోత్తరమె యగుచున్నదిగాన విరోధములేదు "అని.

(2) 'ఇందు' వ్యక్తీకరింపఁబడినది' అనఁగా వ్యక్తిచేఁ దెలుపబడినదనియర్థము. ఆవరణములేని చైతన్యమే వ్యక్తియనఁబడును. మూకుడుపళ్లెరము మొదలగుపాత్రలచేఁ గప్పఁబడిన దీపము ఆ పాత్రలు తొలఁగింపఁగా దగ్గఱగానున్న పదార్థములను ప్రకాశింపఁజేయుచుఁ దాను ప్రకాశించునటు ఆత్మ చైతన్యముతోఁ గూడిన విభావాదులు రత్యాదులను ప్రకాశింపఁజేయుచు తామును ప్రకాశించును. అంతఃకరణ ధర్మములు సాక్షిగా భాసించునని యంగీకరించుట వలన విభావాదులుగూడ స్వప్నమందలి రథతురగములవలె రంగరజతములవలె సాక్షిగా భాసించుట విరుద్ధముగాదు. రసవ్యంజకములైన విభావాదుల చర్వణగాని యావరణభంగముగాని యుత్పన్నమగుటనుబట్టి రసోత్పత్తియును, వాని నాశనమునుబట్టి రసనాశమును, ఆ రసమందు ఔపచారికముగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి. కావున చైతన్యరూప రసనిత్యత్వమునకు హానిలేదు. ఆవరణభంగము విభావాది చర్వణ వఱకే యుండుటవలన ఆరసచర్వణ పోఁగా రసప్రకాశము ఉన్నప్పటికిని ఆవరింపఁబడుటవలన స్థాయి ప్రకాశింపదు. లేక తన సహృదయత్వముచే వికసించిన విభావాది చర్వణా మహిమచే సమాధియందు యోగికివలె సహృదయునికి ఆ యా స్థాయి భావములతోఁగూడిన స్వరూపానందాకారముగల చిత్తవృత్తి గలుగును, తన్మయత్వము కలుగునన్నమాట. ఆ యానందము అంతఃకరణ వృత్తులందున్న యా చైతన్యరూపమైనది గాకపోవుటవలన శుద్ధచైతన్యాత్మక మగుటవలన ఇతర లౌకిక సుఖములవంటిది కాదు. ఇట్లు అభినవగుప్త మమ్మటాదుల యాశయముననుసరించి 'ఆవరణముపోయిన చైతన్యముగల రత్యాదిస్థాయిభావములె రసము' అని తేలిన సారాంశము. ఆత్మచైతన్య రూపమైన రసము చిత్తవృత్తిగతమైన స్థాయిగా ఔచిత్యమువలనఁ జెప్పఁబడినది, విభావానుభావోచిత చిత్తవృత్తి సంస్కారములచే సుందరమైన యాస్వాదము ఉదయించుటవలనను హృదయసంవాదియైన లోక చిత్తవృత్తిని దెలిసి కొనునవస్థలో ఉద్యాన పులకాంకు రాదులచే స్థాయులుగా నున్న రత్యాదులు అవగతమగుటవలనను స్థాయిభావములకు రసీభావము ఔచిత్యమువలనఁ జెప్పఁబడుచున్నదని గ్రహించునది. ఆలోచింపఁగా 'రసోవైసః'

రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వా ఆనందీభవతి "ఆ పరమాత్మ రసస్వరూపుఁడు. ఇతఁడు రసమును పొంది ఆనందముగల వాఁడగును' అను శ్రుతులనుబట్టి రత్యాదులందు ఆవర్ణములేని చైతన్యమె రసము చైతన్యమె రసమని చెప్పినపుడు విశేష్యమునుబట్టియు చైతన్యయుక్త స్థాయిభావము రసమని చెప్పినపుడు విశేషణముగానున్న చైతన్యమును బట్టియు దీనికి నిత్యత్వమును స్వప్రకాశత్వమునుసిద్ధించును. రత్యాద్యంశమునుబట్టి అనిత్యత్వమును ఇతరములచే భాసింపఁదగి యుండుటయును సిద్ధించును చర్వ్యమాణము రసము అను ప్రాచీనుల మతములో చైతన్యగతమైన యావరణ భంగమె చర్వణయనఁబడును లేక చర్వణాకారముగల యంతఃకరణ వృత్తిగాని చర్వణ యనఁబడును. ఈ రసచర్వణ విభావాది విషయములతోఁగూడిన చిదానందమె యాధారముగాఁగల దగుటవలన పరబ్రహ్మానందముగల సమాధికంటె విలక్షణమైనది. ఆ రసచర్వణయు వ్యంజనచేతనె భావింపఁదగినది మరి యీ రసచర్వణలో సుఖాంశము భాసించుటలో ప్రమాణమేమున్నదన్నచో సమాధిలోఁగూడ ఆ సుఖాంశము భాసించుటలోఁ బ్రమాణమేమి అను ప్రశ్నగూడ సమానమె. 'సుఖమాత్యంతికం యత్తత్, బుద్ధిగ్రాహ్య మతీంద్రియం' సమాధియందు ఆత్యంతిక సుఖము ఇంద్రియముల కతీతమైనది అది బుద్ధిచే మాత్రమే గ్రహింపఁదగినది.' ఇత్యాదులు అందులో ప్రమాణమన్నచో ఇక్కడఁగూడ 'రసోవైసః' రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వానందీ భవతి. అను శ్రుతియు సకలహృదయ ప్రత్యక్షజ్ఞానమును అను రెండు ప్రమాణములు గలవని తెలియునది ఈ రెండవ పక్షములోఁ జెప్పఁబడిన తదాకార చిత్తవృత్తి రూపమైన శబ్దవ్యాపారముచే భావింపఁ దగినదిగాన శాబ్దియగును అపరోక్ష సుఖమునకు ఆధారముగాన అపరోక్షాత్మకము. తత్=అది త్వం=నీవు అసి=అయితివి అనుచోటఁగలిగిన బుద్ధివలె శాబ్ది అపరోక్షాత్మకమును అయినది. అని యభినవగుప్తపాదుఁడనియె.

[3] నవీనుల మతము.

కావ్యమందుఁ గవి చేతను నాట్యమందు నటునిచేతను విభావాదులు ప్రకాశింపఁ జేయఁబడఁగా వ్యంజనా వ్యాపారముచే దుష్యంతాదులందు శకుంతలాది భావము గ్రహింపఁబడగాఁ బిదప సహృదయత్వముచే విలసిల్లిన భావనారూపదోష మహిమచే ముత్యపుచిప్పయందు వెండివలె కల్పిత దుష్యంతత్వముచేఁ గప్పఁబడిన స్వత్వము పోయిన తనయందు ఉత్పన్నమై అనిర్వచనీయమై, సాక్షిగా భాసింపఁదగిన శకుంతలా విషయక రత్యాదులె రసము సహృదయ హృదయ భావనా మహిమచే ఈ రసము కార్యమై ఆ భావనా మహిమ నశించిపోఁగా నశించును. సహృదయులకు

తరువాతఁ గలుగఁబోవు లోకోత్తరమైన యానందముచే దుష్యంతాభేదము గ్రహింపఁబడక పోవుటవలన ఆ రసము సుఖముగా వ్యవహరింపఁదగిన దగును. సహృదయులందు అదివఱకే యున్న రత్యాది భావములచే దుష్యంతాది భేదము గ్రహింపఁబడకపోవుటచే దుష్యంతాది రతితో నొకటిగా అధ్యవసానము చేయుటవలనఁగాని ఆ రసము వ్యంగ్య మనియు వర్ణనీయమనియుఁ జెప్పఁబడును. సహృదయ హృదయములను గప్పిపెట్టిన దుష్యంతాది రతిగూడ అనిర్వచనీయమె. దీనినిబట్టి "దుష్యంతాదులందలి రతి ఆస్వాద్యముకాదు. మనకు సంబంధించని శకుంతలాదులచే మనయందలి రసమునకు అభివ్యక్తియెట్లు, మనయందు దుష్యంతాద్యభేదబుద్ధి బాధతోఁ గూడినది" అని యితరులు చెప్పినది పరాస్తమైనది. విభావాదులకు సాధారణ్యమును జెప్పిన ప్రాచీన వాక్యమును కావ్యముచే శకుంతలాత్వ బాధజనకములైన శకుంతలాదులందు దోషవిశేష కల్పన లేకుండఁ గుదురదు. కనుక దోషవిశేష కల్పన అవశ్యము కల్పింపఁదగినదే. దానిచేతనే మనయందు దుష్యంతా ద్యభేదబుద్ధిని గూడ సులభముగా ఉపపాదింపవచ్చును.

సరేపోనీ దుష్యంతునియందువలె సహృదయునియందు రత్యాదులు సుఖవిశేషమును గలిగించునని యందము. కాని కరుణ రసాదులందు స్థాయి భావము లయిన శోకాదులు దుఃఖజనకములుగాన సహృదయులకెట్లు ఆహ్లాదమునుగలిగించును. పైఁగా నాయకునియందువలె సహృదయునందును దుఃఖము గలుగుటయె యుచితము. సత్యముగా జరిగిన శోకాదులు దుఃఖము గలిగింపవచ్చును. కాని నాటకాదులందు కల్పితములగు శోకాదులవలన నాయకునికేకాని సహృదయులకు దుఃఖము గలుగ దన రాదు. అట్లేయన్నఁ గో పాముగా భ్రాంతిపడిన త్రాడు మొదలగువానివలన భయకంపాదులు గలుగ వని చెప్పవలసివచ్చును. అవును నిజమె కాని శృంగార రసప్రధానము లగు కావ్యములనుండివలె కరుణరసప్రధానములగు కావ్యములనుండియును కేవలము ఆహ్లాదమె సహృదయ హృదయప్రమాణముగా సిద్ధించుచున్నపుడు కార్యమునుబట్టి కారణమును కల్పింపవలసియుండును గాన లోకోత్తర కావ్యవ్యాపారమువలన ఆహ్లాదముగలుగునటే దుఃఖప్రతిబంధకమును గలుగునని కల్పింపవలయును. మఱి ఆనందమువలె దుఃఖము కూడ సహృదయ హృదయ ప్రమాణసిద్ధమైయుండినచో దుఃఖ ప్రతిబంధకత్వమును కల్పింపక పోవలసివచ్చెడిది. పోనీ స్వస్వకారణములనుబట్టి ఆహ్లాద జనకత్వమును దుఃఖ జనకత్వమును గలుగునని అందమా. అయితే అట్టి కావ్యములను కవులు రచించుటకును సహృదయులు వినుటకును ప్రవృత్తి ఎట్లు కుదురును. అట్టి కరుణ రసప్రధాన కావ్యములు అనిష్టసాధనములుగాన తద్రచనాదులందు

నివృత్తియె యుచితముగదా అన్నచో—ఇష్టము అధికముగను అనిష్టము తక్కువగను ఉండుటవలన మంచిగంధము పూఁతయందు గంధము తీయుట మొదలగు వానిలో శ్రమ తక్కువయు పూసిన పిదపఁగలుగు సుఖము ఎక్కువయుఁ గలుగునట్లు కావ్యరచనాదిశ్రమము తక్కువయు తద్దర్శనాది సుఖము ఎక్కువయుఁగలుగుట వలన తత్ప్రవృత్తి యుపపన్నమగుచున్నది. కరుణ రసప్రధానములగు కావ్యముల వలనఁగేవలము ఆహ్లాదమె గలుగునని వాదించువారికైతే అట్టి కావ్యములను రచించుటలోఁ బ్రవృత్తి నిర్బాధమె. కన్నీళ్లవచ్చుట మొదలగునవి కూడ ఆ యానందానుభవముచేతనేగాని దుఃఖానుభముచేత మాత్రముకాదు. కనుకనే భగవద్భక్తులకు భగవంతుని వర్ణనలను వినుటలోఁగన్నీళ్లు మొదలగునవి గలుగుట యుపపన్నమగుచున్నది అందులో గొంచెముకూడ దుఃఖానుభవము లేనేలేదుగదా. కరుణరసాదులలో సహృదయులందు శోకాదియుక్త దశరథాది తాదాత్మ్యము ఆరోపింపఁబడినపుడు ఆహ్లాదమె గలుగునన్నచో స్వప్నాదులలోను సంనిపాతాది జ్వరములతోను తన యందు శోకాదియుక్త దశరథాది తాదాత్మ్యము ఆరోపింపఁబడినప్పటికిని అట్లె ఆహ్లాదముగలుగవలసివచ్చును. మన యనుభవములో మాత్రము ఇట్టి స్వప్నాదిస్థలములలోఁగేవలము దుఃఖమె గలుగుచున్నది. కాన ఇందును ఆ దుఃఖమె గలుగుట యుక్తము అని యనరాదు ఏలయన ఇదేగదా లోకోత్తర కావ్యవ్యాపారమహిమ అనఁగా దీనివలననే అరమణీయములైనను శోకాది పదార్థములు అలౌకికానందమును గలిగించుచున్నవి. ఇతరప్రమాణములచే సిద్ధమైన యనుభవముకంటెఁగావ్య వ్యాపారజన్యమైన యాస్వాదము విలక్షణమును కమనీయమునుగదా. కావ్య వ్యాపారజన్యత్వమనఁగా సహృదయ హృదయజన్యమైన భావనవలన జన్యమైన రత్యాదివిషయములు గలిగియుండుట అని తెలియునది. కాన రసాస్వాదము కావ్యవ్యాపారజన్యమని చెప్పినను హానిలేదు. ఇట్టి రసాస్వాదవాసనలేనివారు రంగస్థలములోని కాష్ఠకుడ్య శిలాసన్నిభులు

"సవాసనానాం సభ్యానాం రసస్యాస్వాదనం భవేత్ నిర్వాసనాస్తు రంగాంతః కాష్ఠకుడ్యాశ్మ సన్నిభాః" అని యభియుక్తోక్తి. శకుంతలాదులు పరకాంతలు అగమ్యలు గనుకఁ దద్విషయక రతి భావము అనుచితముగదా అన్నచో సహృదయులందు దుష్యంతాద్యభేదబుద్ధి గలుగుటవలన స్వకీయ పరకీయ జ్ఞానము నశించును కాన తాదృశ జ్ఞానోత్పత్తి బాధితమగును. కాన బాధలేదు" అని నవీనులందురు.

(4) వ్యంజనా వ్యాపారమును, అనిర్వచనీయ ఖ్యాతిని అంగీకరింపకపోయినను ఇదివరలోఁ జెప్పఁబడిన భావనామహిమచేఁ దనయందు దుష్యంతాది తాదాత్మ్య

మును పొందినవారై శకుంతలా విషయక రత్యాదులతో అభేదజ్ఞానము గలిగినవారై కావ్యార్థ భావనచేఁ గలిగిన మానసిక విలక్షణ విషయమె రసము స్వప్నాదులవలని ఏతాదృశజ్ఞానము కావ్యార్థ చింతన వలనఁ బుట్టినదిగాదు కాన రసమని చెప్పఁబడదు. కనుక స్వప్నాదులందు అటువంటి యాహ్లాదము కలుగవచ్చుననెడి యాపత్తిలేదు. ఇట్లయినను తనయందులేని రత్యాది భావములకు అనుభవమెట్లు గలుగుననరాదు. ఇది తప్పక విషయ సద్భావమును అపేక్షించు రత్యాది లౌకిక సాక్షాత్కారముగాదుగదా. పైఁగా నిది భ్రమయె. ఆస్వాదమునకు రసవిషయకత్వ వ్యవహారమైతే రత్యాది విషయములనుబట్టియె గలిగినది.'' అనియుఁ గొందఱందురు. దీనిలో తాను శకుంతలా విషయక రతిగల దుష్యంతుఁడను అనియు శకుంతలా విషయకమైన రతిగల దుష్యంతుఁడను నేను అనియు నేను దుష్యంతుఁడను శకుంతలా విషయక రతిగలవాఁడను గూడ అను త్రివిధమైన బోధ రసపదార్థమునకు అర్థముగా అంగీకరింపవలయును. అందు మొదటిబోధలో నేను దుష్యంతుఁడను, అని నేను అనుదాని నుద్దేశించి దుష్యంతత్వము విధింపబడుచున్నది రెండవదానిలో దుష్యంతుఁడనై నేనుంటిని అనుదానిలో దుష్యంతత్వమును ఆధారముచేసికొని అహంత్వము విధింపఁబడుచున్నది మూఁడవ దానిలో తనయందు దుష్యంతత్వమును రతియును విశేష్యముగాఁ జేయఁబడుచున్నది. విశేషణమైన రతి శబ్దములచేఁ బ్రతీతము గాకపోవుటవలనను దానిని బోధించు వ్యంజనా వ్యాపారమును అంగీకరింపక పోవుటవలనను. మొదట విశేషణజ్ఞానము కొఱకు చేష్టాది చిహ్నములు కారణముగా అనుమానమును అంగీకరింపవలయును. అనుమానముచేత శకుంతలాది రతి దుష్యంతునియందు సాధింపబడెను

(5) "ముఖ్యముగా దుష్యంతాదులఁ దున్నరసమే యందములైన విభావాదులను అభినయించుటలో నేర్పుగలిగి దుష్యంతాదులను అనుకరించు నటునియందు చక్కఁగా ఆరోపింపఁబడి సాక్షాత్కరింపఁ బడుచున్నది'' అని యొకరందురు. ఈ మతములో ఈ దుష్యంతుఁడు శకుంతలాది విషయక రతి గలవాఁడు అని కలిగిన సాక్షాత్కారము ఇదివఱకువలె ధర్మియంశములో లౌకికము. ఆరోప్యాంశలోనైతే అలౌకికము.

ఇతర మతభేదములు.

(6) దుష్యంతాది గతమైన రత్యాదులు దుష్యంతుఁడుగా గ్రహింపఁబడిన నటునియందు విభావాదులు కృత్రిమములైనను అకృత్రిమములుగా గ్రహింపఁబడిన భిన్న విషయమందు అను మితి సామగ్రి బలముగలదగుటవలన రసము అనుమేయ మగునని మఱికొందఱు.

(7) విభావాదులు మూడింటి సముదాయము రసము అని చాలమంది.

(8) మూఁడిటి యందేది చమత్కారియో అదేరసము. అట్లగానిచో మూఁడును గూడ రసమని యనఁబడునని యితరులు.

(9) భావింపఁబడువిభావమె రసమని పరులు.

(10) అట్లు అనుభావమును రసమె అని యన్యులు,

(11) వ్యభిచారిభావమె అట్లు మారు నని కతిపయులు.

ప్రతివాదులకే రసస్వరూప విషయములో విప్రతిపత్తులు గలవని యభినవగుప్తుఁ డీరీతిగాఁ జెప్పెను.

పూర్వావస్థలోని స్థాయిభావమె వ్యభిచారి భావసంబంధము వలనఁబరిపుష్టిని పొంది అనుకార్యులగు రామాదులందు ఉన్నదై రసము అగును. అది నాట్యమందుఁ బ్రయోగింపఁబడుటచే నాట్యరస మనఁబడునని పేతేకొందరు.

ప్రవాహధర్మముగల రామాదుల చిత్తవృత్తియందు ఆచిత్తవృత్తికి ఇతర వ్యాపారముతో పరిపుష్టిపొందుటకు ఎట్లు వీలుగలుగును. పోనీ అట్లు భావన వలనఁ గలుగు నందమన్న విస్మయశోక క్రోధాదులకు క్రమముగా అపుడు పరిపుష్టిగలుగదు కాన రసము అనుకార్యము కాదు. నటునియందు రసముండునన్నచో మరణాదులను అనుకరించుట సంభవింపక పోవలసివచ్చును. కాన నటునియందును రసముగలుగదు. రసము సామాజికునియందుండుటలో చమత్కారమేమున్నది. పైఁగాఁ గరుణాదు లందు దుఃఖము ప్రాప్తింపవలసివచ్చును. కనుక ఈ పక్షము సరియైనదికాదు. అయితే మఱి ఏ పక్షమును స్వీకరింపవలయును రసము అనంతము కాననియతమైన స్థాయిని అనుకరించుట శక్యముకాదు. నటుఁడు తటస్థుఁడు. అతనికి వ్యుత్పత్తి యుండదు కనుక విశేష ప్రతీతిలోఁగూడఁ బ్రయోజనములేదు కాన నియతావస్థ లేని. స్థాయిని ఉద్దేశించి యన్యోన్యసంయోగము పొందిన విభావానుభావ వ్యభిచారులచే 'ఈ రాముడు సుఖి' అను స్మృతినిబట్టి విలక్షణమై స్థాయియందుఁ బ్రతీతి గోచరమగుట ద్వారా ఆస్వాదరూపమై అనుకర్తయగు నటుఁడే ఆధారముగాఁగలిగి నాట్యమందు మాత్రమె గోచరించు జ్ఞానమె రసము. అది మఱియొక యాధారమును అపేక్షింపదు. కాని యనుకార్యులగు రామాదులకంటె అభిన్నముగా అంగీకరింపఁబడిన నర్తకుని యందె సామాజికుఁడు ఆస్వాదించును. అన్నదిమాత్రమె భేదము, కాన నాట్యమందె రసము అది అనుకార్యాదులందు ఉండదు అని యింకొకరు చెప్పుదురు.

గోడపైని అరిదళము మొదలగు వానిచే వ్రాయబడిన అశ్వములు భాసించునట్లు అనుకర్తయందు అభినయాది సామగ్రివలన స్థాయి భాసించును. అదియే లోకాతీతముగా ఆస్వాద మనుపేరుగల ప్రతీతిచే అనుభవింపఁబడుచు రసమనఁబడును. నాట్యమువలన భాసించు నవిగాన రసములు నాట్యములు అని పేరొకరందురు.

విభావాదులచే భావింపఁదగి యనుభవింపఁ దగినస్థాయిభావముల రూపము పొందు చిత్తవృత్తియందు వృద్ధిపొందిన వాసనాసంస్కారము గలిగి స్వసంవేద్యానందముచేతఁ జర్వ్యమాణములై విశేష సామగ్రితోఁ గూడిన విభావాను భావములే రస మని యింకొకరు.

ఒకరు కేవల విభావములె రసమని, యింకొకరు భావ్యమానవిభావమె రసమని, కొందఱు కేవలానుభావములె రసమని, మఱియొకరు స్థాయిమాత్రమె రసమని, యింకొకరు వ్యభిచారులె రసమని, కొందఱు అట్లు పరిణమించు వ్యభిచారి భావములె రసమని ఒకరు విభావాదుల సంయోగమె రస మని, మరొకరు అనుకార్యము రస మని, యందురు. సకలసముదాయము రసమని, మూఁడిటియందుఁ జమత్కారియయినదె రసము అట్లుగానిచో ఆ మూఁడును ఉండవని చాలమంది చెప్పుదురు. అని చెప్పి తన మత నిరూపణము చేసెను. అది యిదివరలోఁ జెప్పఁబడినది.

'విభావానుభావ వ్యభిచారులతో సంయోగమువలన రసనిష్పత్తి కలుగును. అను భరత సూత్రమునకు ఈ విధముగా అనేక వివరణములు బయలుదేరినవి. వానిని మరల సంగ్రహముగా సులభముగాఁ దెలియుటకై యీ క్రిందఁ జెప్పఁబడుచున్నవి.

మతభేదములు

1. విభావాదుల సంబంధము వలన నటుని యందు రసమునకు ఉత్పత్తి =ఆరోపము గలుగును అని యొకరు.
2. విభావాదుల సంయోగమువలన=జ్ఞానము వలన జ్ఞాన విశేషమైన రసమునకు నిష్పత్తి యుత్పత్తికలుగునని కొందఱు ఉత్పత్తి వాదులు.
3. కృత్రిమములైనను అకృత్రిమములుగా గ్రహింపఁ బడిన విభావాదులతో సంయోగమువలన నటుని యందు అనుమానించుట వలన రసమునకు (రత్యాదులకు) నిష్పత్తి అనఁగా అను మితిగలుగు నని యనుమితి వాదులు
4. విభావానుభావ వ్యభిచారులకు (సం = సమ్యక్) బాగుగా సాధారణరూపముగా యోగము వలన భావకత్వ వ్యాపారముచే భావించుట వలన స్థాయియందున్న

సత్త్వోద్రేకముచేఁ బ్రకాశింపఁ జేయఁబడిన స్వాత్మానంద రూపమైన రసమునకు నిష్పత్తి = భోగసాక్షాత్కారముచే విషయీకరణము అని భుక్తివాదులు.

5. విభావానుభావ వ్యభిచారులతో సంయోగము వలన = వ్యంజనము వలన చిదానందముతోఁ గూడిన స్థాయిరూపమున రసమునకుఁ గాని స్థాయియందలి చిదానందాత్మకరసమునకుఁ గాని నిష్పత్తి = స్వరూపముగా భాసించుట అని యభివ్యక్తి వాదులు.

6. విభావాను భావ వ్యభిచారుల సంయోగమువలన = భావనా విశేష మహిమ వలన అనిర్వచనీయ దుష్యంత రత్యాది రూపమై రసమునకు నిష్పత్తి = ఉత్పత్తి యగు నని నవీనులు.

7. విభావానుభావాల మూఁడిటి సంయోగము వలన = సముదాయము వలన రస నిష్పత్తి = రస పదవ్యవహారము గలుగు నని మఱి కొందఱు.

8. విభావాదులందు సమ్యగ్యోగము వలన రసము గలుగునని చాలమంది.

అని యీవిధముగా సంయోగ నిష్పత్తి పదములకు ఆయా యర్థములు చెప్పి తమతమ మతములను వివరించిరి. కేవల విభావాను భావ వ్యభిచారు లొక్కొక్కటి రస మను మూఁడు మతములలో ఒక్కొక్కటియైనచో అవి యితర రస సాధారణ ములుగాఁ గూడనగును గాన నియత రసమును వ్యక్త పఱచుటకు వీలులేదు గాన సూత్రములో వానికే యుపాదానము గాన భరతసూత్రమునకు విరోధము గలుగును.

ఎక్కడనైనను ఒకచో అసాధారణమైన యొక్కొక్క వాని వలననె రసోద్బోధ గలిగిన చోట మిగిలిన రెండును ఉన్నట్లు ఊహింప వలయును.

ఇట్లు అనేక శాస్త్రీయులైన ప్రతిభలచే అనేక రూపములుగా నిశ్చయింపఁ బడినను బుద్ధిమంతులచే అవశ్యము పరమాహ్లాదముగా భావింపఁబడి రసము ప్రతీయమానమై ఈ జగము రమణీయ మగుచున్న దనుట నిర్వివాదము.

"రసము అను కార్య గతము కాదు. అనుకరింపఁ దగిన వారు అనుకార్యులు వారు సీతారాములు. రసము అనుకార్యులందే యుండు నన్నచో పరిమితులైన సీతారామాదులు తత్తచ్ఛృంగారాదులను అనుభవించు నప్పుడు సుఖము అయినచో సుఖములను, దుఃఖము అయినచో దుఃఖమును మాత్రమె అనుభవింతురుగాని ఆనంద మునుగూడ ఎల్లపుడు అనుభవింపరు. సామాజికుఁడు నాయకగత సుఖదుఃఖాదులను

జూచుచు ఆనందమును అనుభవించుచుండుట సర్వ ప్రసిద్ధము. రసము అనుకార్యగతము అన్నపుడు ఇది విరోధించును. రసము అలౌకికము అలౌకిక (లోకమందుండని) విభావాదిజన్యము గాన అట్టి సీతారామాదులం దెట్లు ఉండును. పైఁగా రామాదులు ఏకాలమందుండిరో ఆకాలము నందే రసము ఉత్పన్నము కావలసివచ్చును. కాలాంతరమందు సామాజికులు అనుభవించుట యెట్లు కుదురును. సీతారామాదులు నాట్య దర్శన కావ్య శ్రవణ ప్రతికూలురు. దర్శకులే శ్రోతలే అనఁగా సామాజికులె వానిని జూచి చదివి వానిని స్వపరముగా భావించుకొని యలౌకికానందమును అనుభవింతురు. కాన రసము అనుకార్య గతము కాదు' అని సాహిత్య దర్పణకారుఁడు.

'అనుకార్యులగు సీతారామాదులకు రస మున్న దన్నచో నాటకాది దర్శనములో లౌకిక నాయకునియందువలె శృంగారవంతుఁడితఁడని ప్రతీతియెగాని రసాస్వాదము గలుగదు. సత్పురుషులకు లజ్జ ఇతరులకు అసూయానురాగాపహారేచ్ఛాదులు కలుగును రామాదులు గడచిపోయిన వారుగాన నేఁడు వారియందును నేటి సామాజికులందును రసము గలుగక పోవలసి వచ్చును' అని రూపక టీకాకారుఁడు ధనికుఁడు

ఇట్లు సంకోచమగుట లౌకిక మగుట కాలదేశాంత రాద్యంతరాయములు గలుగుట మొదలైన దోషములు గలుగును గాన రసము అనుకార్య నిష్ఠము కాదు.

రసము అనుకర్తలైన నటులందు ఉండునది కాదు. పోనీ రసము సీతారామాదులను అనుకరించి నటించు నటులందు ఉండునా? వారి యందును రసము ఉండదు. సీతారామాది వేషభాషా ప్రవృత్తులను నేర్చుకొని యభ్యసించి సీతారామాదుల స్వరూపమును నటించుచు వారితో సమాన రూపమై పోవుచుందురు. ఆనటించు సమయములో వారు రసమును అనుభవింపలేరు. అనుభవించు వారేయైనచో అట్లునటించలేరు. సీతారామాది తాదాత్మ్యమును పూర్తిగాఁ బొందినచో నటుల ప్రవృత్తిలో అనర్థము కలుగును. తాము నటుల మనియు నటించుచున్నామనియుఁ గొంత జ్ఞానములేనిచో వారునటించుటె కుదురదు ప్రతి నిముషము నటించుచున్నామని జ్ఞానమున్నచో సరిగా నటింపనులేరు. సీతారామాదుల సమాన రూపమును పొందుచు నటించు చున్నామను జ్ఞానమును గలిగి యుండుటఁ గూడ నుండవలయును. అపుడే వారి నటనలో ఉత్తమత్వము సిద్ధించును. రసము నటాదులచేతఁ బ్రకాశితమై సామాజికులు రసానందమును అనుభవించి నట్లే నటులు గూడ సహృదయతగల సామాజిక రూపమును పొంది -సమును అనుభవింతురే గాని నట రూపముగా వారు రసమును అనుభవింపలేరు.

రసము నటనిష్ఠ మన్నచో పై యనుపపత్తులు కలుగుటయె గాక అవి సామాజికులకు ఆనందము కలుగక పోవలసి వచ్చును కాన రసము నట నిష్ఠముగాదు 'కించి న్న రసం స్వదతే నట.' రసమును కొంచెమును నటుఁడాస్వాదింపఁడు అని సంగీతరత్నాకరము నర్తకుఁడును లౌకిక రసము చేత భోగ్యముగా స్వభార్యాదులను గ్రహింపక పోవుట వలన రసవంతుఁడుకాఁడు. కావ్యార్థ భావనచేత నైతే సామాజికులమగు మనవలెనే కావ్య రసాస్వాదము గలుగదని వారింపఁబడదు' అని ధనికుఁడు. శ్రీ శంకుని యను మితివాదములో రసము నటనిష్ఠమని చెప్పఁబడెను అందలి యనుపపత్తి ఇదివఱకే చూపఁబడెను.

రసము సామాజిక నిష్ఠము

ఇంక చివరకు పైనిజెప్పిన కారణములను బట్టి రసము అను కార్యగతమును నట నిష్ఠమునుగాను రసము సామాజిక నిష్ఠమె సామాజికుఁడును సహృదయుఁడు అయినప్పుడే రసమును పూర్తిగా అనుభవింపఁగలఁడు. నటుఁడు గూడ రసమును అనుభవించు తరుణములో సామాజికుఁడె యగును నాట్యములను దర్శించువారును, కావ్యములను పఠించువారు విను శ్రోతలును సామాజికులె

శ్రవ్య కావ్యమును వినుపాఠకులును సామాజికులె శ్రవ్య కావ్యములను పఠించు పాఠకులు విను శ్రోతలును నాయ కాభేదమును పొంది సామాజికు లగుదురు

"శబ్దోపహిత రూపా అస్తాన్ బుద్ధే ర్విషయతాం గతాన్
ప్రత్యక్షానివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే"

(వాక్య పదీయమున భర్తృహరి)

పాఠకులు కవి శబ్ద వర్ణ నాదులచేత నాయకా ద్యభేదమును పొంది కంసాదులను సాధనముగా తలఁచి మనోనేత్రము చేతరసానందము పొందుదురు అని భర్తృహరి.

రసము జ్ఞాప్య కార్యాది విలక్షణము—అలౌకికము.

రసావస్థాన కాలమందు సభ్యులకు రసప్రతీతిలో వ్యభిచారము లేక పోవుట వలన ఎపుడును అంతః కరణమందు ప్రతీతియుండుట వలన ఘటాదులవలె రసము జ్ఞాప్యము కాదు ఉన్నప్పటికిని ఘటాదుల జ్ఞాన సామగ్రి లేనపుడు ఘటాది బోధకాలములోఁ గాని స్వప్న కాలములో గాని అజ్ఞాతములుగా నుండును ఇది అట్లుగాక ప్రతీతి లేకుండ నుండదు. ప్రతీతి యున్నపుడు ఉండును.

ఇది విభావాది సమూహాలంబన రూపమైనదే. విభావాది జన్యము కాదు కాన కార్యమునుగాదు రసము కార్యమే యయినచో విభావాది జ్ఞానము కారణముగలదిగానే యుండును రసప్రతీతి కాలములో విభావాదులు ప్రతీతము కావు. కార్యకరణ జ్ఞానములు ఒకసారిగా కనిపించుటలేదు. చందన స్పర్శ జ్ఞానమును దానివలనఁ గలిగిన సుఖజ్ఞానమును ఒకమారె సంభవింపవు రసమో విభావాది సమూహాలంబన రూపముగానే ప్రతీతమగుట వలన విభావాది జ్ఞానకారణకము గాదని తెలియునది. విభావాది జ్ఞానమునకు పూర్వము రసజ్ఞానము లేదుగాన నిత్యమును గాదు

విభావాది పరామర్శ గలిగి బుద్ధిమంతులకు పరమానంద రూపముగాఁ దెలియఁదగి యుండుట వలన నిర్వికల్పకమును వాచ్య వాచకాది వచన ప్రయోగ శూన్యమై వ్యంగ్యమగుట వలన ఇది సవికల్పమునుగాదు సాక్షాత్కారమగుట వలన పరోక్షమును శబ్ద సంభవ మగుట వలన అపరోక్షమునుగాదు కనుక ఈ రసము సర్వవిలక్షణమై అలౌకికమై సహృదయ వేద్యమైయుండును రసమున్నదనుటలో చర్వణయె ఆస్వాదమె ప్రమాణము. రసము నిష్పన్న మగుచున్నదను ప్రయోగము ఔపచారిక ప్రయోగము రసము వ్యక్తమగునే కాని యుత్పన్నము కాదను సంగతి ఇదివరకే నిరూపింపఁబడినది. కవికి రసము స్వప్రకాశము అఖండము బ్రహ్మానంద సబ్రహ్మచారి యని తెలియునది.

రసము ఒక్కటెయని కొందఱు

రసస్యానంద ధర్మత్వా దైకధ్యం భావ ఏవ హి
ఉపాధి భేదా న్నానాత్వం రత్యాదయః ఉపాధయః

రసము ఆనంద ధర్మము గలది గాన భావమందు ఒకే విధమైనే భావముగలది. అది ఉపాధి భేదము వలన రత్యాదులను బట్టి అనేక మగుచున్నదని అలంకార కౌస్తుభ కారుఁడు 'ఏకోరసః కరుణ ఏవ' ఒకటే రసము కరుణమని భవభూతి హృదయమును ద్రవింపఁ జేయునది కరుణమని అతని భావము. కరుణము శృంగారముగాని శాంతముగాని ఏదో యొకటి రసము ప్రకృతి అనియు వాని కంటెను మిగిలినది దానికి వికృతులు గాన వికృతి రసము లగునియు నందురు

అన్నియు మనుజుల యిచ్ఛా(కామ) సముద్భవములు గాన ఆయిచ్ఛకు మారు రూపమె శృంగారము అదె ప్రకృతి యని కొందరు శృంగార ఏవ మధురః పర ప్రహ్లాదనో రసః 'శృంగారమె మధురమైన ఎక్కువ యానంద పెట్టు రసము' అని యానంద వర్ధనుఁడు

రసములు

సూ. శృంగారము కరుణము శాంతము రౌద్రము వీరము అద్భుతము హాస్యము భయానకము బీభత్సము అని రసములు తొమ్మిది

సుఖ దుఃఖ శాంత క్రోధోత్సాహాశ్చర్య హాసజుగుప్సలు మనుజుల మానస మందు సంభవించు వికారములు వానిని శాస్త్రకారులు శృంగారాది రసములుగా అభి వర్ణింరు సుఖవికారము శృంగారము. దుఃఖ వికారము కరుణము శమవికారము శాంతము క్రోధవికారము రౌద్రము ఉత్సాహ వికారము వీరము ఇట్లే మిగిలినవి యును 'శృంగం ఇయర్తి' ప్రాధాన్యమును పొందుచున్నది కాన శృంగారమని వ్యుత్పత్తి శృణాతీతి శృంగం = మన్మథాది మరణ పర్యంత స్థితినిపొందించు నవస్థ దానిని పొందునది శృంగారమని కొందఱు కుర్వంతి ఆత్మానం అధీనం అనేన' దీనిచే ఆత్మను అధీనముగాఁజేయుదురు. కనుక కరుణము 'శమయతీతి శాంతం' శాంతి పొందించునది శాంతము రోదయంతి అనేన దీనిచే రోదింపఁజేయుదురుగాన రౌద్రము. వి—ఈరయంతి విశేషముగా దీనిచే ప్రోత్సహింతురు కాన వీరము. అత్—ఆశ్చర్యార్థ: వ్యయము ఆశ్చర్యము వలన సంభవించినది అద్భుతము హాసయతీతి నవ్వుగూర్చునది కావున హాస్యము భయమును గలిగించునది కనుక భయానకము, బద్ధుమిచ్ఛతి బంధించుట కిచ్ఛగూర్చునది ఎందలో సన్ప్రత్యయము అది బీభత్స గలదిగాన బీభత్సము. రాగమువలన శృంగారము. రౌద్రమువలనఁ గరుణము వైరాగ్యమువలన శాంతము తీక్ష్ణత వలన రౌద్రము అవష్టంభము వలన వీరము. వీరము వలన అద్భుతము శృంగారము వలన హాస్యము బీభత్సము వలన భయానకము సంకోచము వలన బీభత్సము పుట్టునని యగ్నిపురాణమునఁ జెప్పఁబడెను ఇట్లే భరతుండును జెప్పెను కామము సకల ప్రాణి పరిచితమై హృద్యమగుటవలన శృంగారము మొదటఁ జెప్పఁబడెను శాంతరసమునకు శమము స్థాయి (స్థిరమైన) భావముగా నుండుటవలన అది నటునియందు సంభవింపదు. కనుక నాట్యమందు ఎనిమిదె రసములు శాంత రసము నాట్యమందుండదు అని కొందరు పలికిరి నటునియందు ఎట్లును రసాభివ్యక్తి అంగీకరించుటలేదు మఱి సామాజికులు శమవంతులై యుందురు కాన సామాజికులందు రసోద్బోధ కలుగుటలో బాధలేదు కనుక నాట్యమందు శమము నంగీకరింపవచ్చును. వాస్తవముగా నటునియందు క్రోధాదులు లేకపోయినను శిక్షాభ్యాసాదులవలనఁ గృత్రిమముగా వధ బంధాదులను అభినయించునట్లు శమకార్యములనుగూడ అభినయింపవచ్చును. నటుడు ఆధారము. అనుభవించువాఁడు సామాజికుడు మఱి నాట్యమందు గీత వాద్యాదుడు విరోధులుగాన విషయనై ముఖ్యరూపమైన శాంత

రసమునకు సామాజికులకు ఉద్రేకమెట్లు గలుగునన్నచో శాంతరసమును అంగీకరించు వారిచే ఫల బలమునుబట్టి గీత వాద్యాదులు విరోధులుగా నంగీకరింపఁబడక పోవుట వలన ఇది దోషముగాదు శృంగారములోని పరసీమయగు సంయోగము ప్రదర్శన యోగ్యము గానట్లు శాంతములో నిశ్చల సమాధ్యవస్థయుఁ బ్రదర్శనయోగ్యముకాదు శాంత రసములో విషయచింతనమె విరోధమగును అన్నచో శాంతరసమునకు ఆలం బనమైన సంసారానిత్యత్వము ఉద్దీపనమైన పురాణశ్రవణ సత్సంగపుణ్యవన తీర్థావ లోక నాదులు విషయములేకాన అవిగూడ విరోధులు గావలసివచ్చును భర్తృహరి నిర్వేదము ప్రబోధ చంద్రోదయము మొదలైనవి శాంత రసప్రధానములైన నాటక కములు సంగీత రత్నాకర కారుఁడు ఆనందవర్ధనుడు జగన్నాథ పండిత రాయలు మొదలగువారు శాంత రసమును నాట్యమందును అంగీకరించిరి. విశ్వనాథుఁడు మొద లగు వారు నాట్యమందు అంగీకరింపలేదు నాట్యమందు శాంత రసమునకు అంగీక రింపనివారు కూడఁ గావ్యమందు శాంతరసమును అంగీకరించిరి కనుకనే మహాభార తాదులందు శాంతము ప్రధానమగుట ప్రసిద్ధము

భక్తి మొదలగునవి వేఱురసములుగావు కొందరు భగవంతుఁడు ఆలంబనము గను రోమాంచాశ్రుపాతాదులు అనుభావములుగను గలిగి హర్షాదులచేఁ బోషింపఁబడి భాగవతాది పురాణశ్రవణ సమయమున భక్తులచే ననుభవింపఁబడు భక్తియనునది వేఱు రసమనియు దానికి శ్రద్ధ స్థాయి అని మధుసూదన సరస్వతి అది గురుదేవాది విషయక రతి అగుటచే రతిస్థాయి భావమందె అంతర్భవించును. స్నేహము వేఱు రసము దానికి ఆర్ద్రితస్థాయి, లౌల్యము వేఱె రసము దానికి అభిలాష స్థాయి అని కొందఱు ప్రేయోరసము వేఱుదానికి స్నేహము స్థాయి అనిరుద్రటుఁడు. వాత్సల్యము వేఱు రసము అనియు నందురు పుత్రాది విషయక రతియందు వాత్సల్యమును, మిత్రాది రతియందు స్నేహమును అయుక్త విషయక లౌల్యము (సీతయందు రావణు నికిఁ గల లౌల్యము) హాస్యాస్పదముగాన అది హాస్యమందును అంతర్భవించును అవి భిన్న రసములుగావు, కొందరు స్థాయిభావములనే రసములని యనిరి. అది సరి కాదు కావున రసములు తొమ్మిదె భరతమునిచేఁ జెప్పఁబడెను.

సూ శృంగారమునకు రతి, కరుణమునకు శోకము, శాంతమునకు నిర్వేదము, రౌద్రమునకుఁ గ్రోధము వీరమునకు ఉత్సాహము, అద్భుతమునకు విస్మయము హాస్యమునకు హాసము, భయానకమునకు భయము బీభత్సమునకు జుగుప్స స్థాయి భావములు,

కావ్యము చివరవరకు ఈ భావములు చిరస్థాయులుగా నుండునుగాన వీనిని స్థాయిభావములందురు చిత్తవృత్తులు త్వరగా నశించుచున్నను ఇవి మాత్రము వాసనా రూపముగా మనస్సునందు స్థిరముగానుండునని తెలియనది విరుద్ధావిరుద్ధ భావములచే విచ్ఛిన్నము గాక వానిని సముద్రము నదులవలెఁ దన స్వరూపమును బొందించునది స్థాయిభావము. అది విభావాదులతో మనస్సునఁ జిరకాలము వఱకు నుండి రసత్వమును బొందును" అని స్థాయి భావలక్షణమును పెద్దలు విశదీకరించిరి. నరులు రాజులను ఆశ్రయించినట్లు విభావానుభవ వ్యభిచారి భావములు స్థాయిభావములను ఆశ్రయించియుండును నరులకు రాజువలె శిష్యులకు గురువువలె భావములకు స్థాయి రాజువలెనుండును. ఈ రిత్యాది స్థాయి భావములు అధిక విభావాదులచేఁ బరిపుష్టములైనపుడు స్థాయి భావములనియు అల్ప విభావములచే పరిపుష్టములైనపుడు వ్యభిచారులనియును జెప్పబడును వీరరసము ప్రధానముగానున్నచో క్రోధమును రౌద్రరసము ప్రధానముగానున్నచో ఉత్సాహమును, శృంగార వీరరసములు ప్రధానముగానున్నచో హాసమును వ్యభిచారులగును వీనిని సంచారి భావములనియు నందురు. ప్రధాన రసపోషణకై అనేకూడ అధికవిభావాదులచేఁ బరిపుష్టమైనచో అపుడది రసాలంకారమనఁబడును రత్యాదులగు స్థాయిభావములు విభావాదులచేఁ బరిపుష్టములై రసములగును. నిర్వేదాదులు అటు పరిపుష్టములు గాకపోవుటచే రసము లనఁబడవు. దానిలో ఆస్వాదకత్వమును లేదు కాన అవి స్థాయులెకాని రసములుగావు.

సూ అనుకార్య గతములై భావములు కావ్యపాఠ్యములందు దర్శితములైన సుఖ దుఃఖాది భావములను భావించుట భావము.

"వాగంగ సత్త్వోపేతములయిన కావ్యార్థములను భావింపఁజేయునవి భావములు లోకములో గంధముచే రసముచే అంతయు భావింపఁబడును. వాగంగ సుఖరాగముచే సత్త్వాభినయముచేఁ గవిలోనిభావమును భావింపఁజేయుచు భావమనఁబడును" అని భరతుఁడు అనుభావ భిన్నమై రసాభివ్యంజక చర్వణా విషయక చిత్తవృత్తి గలిగి యుండుట భావమని కొందరు విభావాదులచే వ్యజ్యమానమైన హర్షాదులలో నేదో యొకటి భావమని పండితరాయలు.

సూ ఆభావము స్థాయిభావము విభావము అను భావము వ్యభిచారి భావము అని నాలుగు విధములు

రత్యాదులుస్థాయిభావములు, స్త్రీ పురుషాదులు ఉద్యానాదులు విభావములు. స్త్రీ పురుషాదులను ఆలంబన విభావములనియు నందురు. ఉద్యానాదులు ఉద్దీపన విభావ

ములు రోమాంచాశ్రు పాతాదులు అను భావములు, హర్ష చింతాదులు వ్యభిచారి భావములు. విభావాదులకు వ్యుత్పత్త్యర్థాదులు విభావాది వివరములు తరువాత చెప్పఁబడును.

అలౌకిక చమత్కార రూపమైన రసాస్వాదము కావ్యగత విభావాదిచర్వణయె ప్రాణముగాఁగలది, ఇది స్మరణానుమానాదులచే ఖలీకార పాత్రముగాఁ జేయఁదగినది కాదు. కాని లౌకికమైన కార్యకారణానుమానాదులచే సంస్కరింప బడిన హృదయము గలవాఁడు విభావాదులను పొందుచునే తటస్థ భావమును పొందఁడు పైఁగా హృదయసంవాదాపరపర్యాయమైన సహృదయతచే గలిగిన పారవశ్యముచేఁ బూర్వము కాఁపొవుచున్న రసాస్వాదాంకురీభావముచేత అనుమాన స్మరణాది సరణిని పొందకయె తన్మయీభవనమున కుచితమైన చర్వణా ప్రాణత్వము గలవాఁడగును పూర్వమందు ఇదియుండి యిపుడుస్మరణకు వచ్చుటకు ఈ చర్వణ—ప్రమాణాంతర జన్యమైనదికాదు. అలౌకికముల విషయములో ప్రత్యక్షాది వ్యాపారములుండవు గాన ఇపుడది యింకొక ప్రమాణముచే నుత్పన్నమైనదియునుగాదు కనుక విభావాదుల వ్యవహారము అలౌకికమె "కనుకనే వాగంగ సత్త్వకృతమైన యీ యభినయము అనుభావింపఁ జేయును గనుక అనుభావ మని చెప్పఁబడుచున్నది" అని చెప్పఁబడినది. సీతారామాదుల చిత్త వృత్తితో తన్మయము పొందుటయెగదా అనుభవన మనఁగా లోకములో అది కార్యమని చెప్పఁబడుచున్నది కాని అనుభావమని చెప్పఁబడదు కనుకనే పరకీయ చిత్తవృత్తి తెలిసికొన బడదను నభిప్రాయముతోఁ విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగము వలన రసనిష్పత్తి అగునను భరత సూత్రములో స్థాయిగ్రహణముచేయఁబడదు స్థాయిని గ్రహించినచో దానికి వ్యతిరేకముగా అనౌచిత్యమె యయియుండును తద్విభావాను భావోచిత చిత్తవృత్తిసంస్కార సుందరచర్వణ యుదయించుటవలనను హృదయ సంవాదోపయోగి లోకచిత్తవృత్తి పరిజ్ఞానావస్థలో ఉద్యానపులకాదులతో స్థాయిమైన రత్యాదులు తెలియఁబడుటవలనను ఔచిత్యమునుబట్టి స్థాయికైతేరసీభావమె చెప్పఁబడుచున్నది వ్యభిచారియైతే లోకచిత్తవృత్తి రూపమైనను ముఖ్యచిత్తవృత్తి పరవశమెయయి ఆస్వాదింపఁబడును గాన అది విభావానుభావములమధ్య గణింప బడినది కనుకనే ప్రబంధ ప్రవృత్త బంధుసమాగమాది కారణాదిత హర్షాది లౌకిక చిత్తవృత్తికంటె వేఱుగా చర్వణా రూపముగా నుండుటే ఆస్వాదమునకిదియె నివృత్తి అనఁగా కనుక ఇక్కడ చర్వణ యనగాఁ అభివ్యక్తమగుటయె గాని ప్రమాణవ్యాపారమువలె జ్ఞాపనముగాదు, హేతు వ్యాపారమువలె ఉత్పత్తియుఁగాదు సరే ఇది జ్ఞప్తియుఁగాదు నిష్పత్తియుఁగాదు మఱి యింకేమిటి అన్నచో ఇయ్యది అలౌకిక రసముగాదు అదియేమనఁగా చర్వణో

పయోగియె స్వసంవేదన సిద్ధముగాన ఇది యప్రమాణకముగాదు. జ్ఞాన విశేషమే చర్వణా రూపముగానున్నది కనుకనే ఈ రసము అలౌకికము '' అని యభినవగుప్త పాదాచార్యులు. రసములవలన భావములు అభినిర్వృతములగునా ? భావములవలన రసములు అభినిర్వృతములగునా అని ప్రశ్నించుకొని నా నా విధద్రవ్యములచే వ్యంజనము భావింపబడునట్లు భావములు అభినయములచే రసములను భావింపజేయును. భావములు లేక రసములేదు రసములేని భావము లేదు వ్యంజనౌషధి సంయోగము అన్నమును స్వాదుత్వ మొందించునట్లు భావములు రసములు పరస్పరము భావింపఁబడి స్వాదుత్వ మొందించునని భరతముని యనెను.

స్థాయిభావాది వివరములు

సూ స్త్రీపురుషులకు పరస్పరము ఆలంబనమైన చిత్తవృత్తి విశేషమైనప్రేమ రతి యను స్థాయి భావమనఁబడును.

గురు దేవతా పుత్రాదులు ఆలంబనముగాఁగల ప్రేమము వ్యభిచారియనఁబడును

సూ పుత్రాది వియోగ మరణాదులవలనఁ గలుగు వైక్లబ్య మనెడి చిత్తవృత్తి విశేషము శోకము

స్త్రీ పురుషులకు వియోగము కలిగినప్పుడైతే నాయికా నాయకు లెవరోయొకరు జీవించినట్లు తెలిసినపుడు వైక్లబ్యము వలనఁ బోషింపఁబడిన రతియె ప్రధానముగా నుండును గాన విప్రలంభశృంగారమె యగును. ఇందు వైక్లబ్యము సంచారి భావమగును మరణించినట్లు తెలిసినపుడైతే రతిచేఁ బరిపోషింపఁబడిన వైక్లబ్యమునకు ప్రాధాన్య ముండునుగాన కరుణ రసమె యగును చనిపోయినట్లు తెలిసినను దేవతా ప్రసాదాదుల వలనఁదిరుగ బ్రతికినచోఁ జిరప్రవాసమునందువలె విప్రలంభ శృంగారమె యగును. కాని కరుణము కాదు. చంద్రాపీడునిగూర్చి మహాశ్వేత వాక్యములు విప్రలంభ శృంగార రసయుక్తములగును మొదట కరుణము ఆకాశవాణి విన్నపిదప విప్రలంభమని అభియుక్తులు చెప్పుదురని ధనికుఁడు విశ్వనాథుడు, కొందఱు కరుణ విప్రలంభమను మఱియొక రసమును అంగీకరింతురు ఉత్తర రామ చరిత్రమందు శ్రీరామునిఁ విలాపాదులు కరుణ విప్రలంభ విషయకములనియు నందురు. సంగమ ప్రత్యాశానంతరము కూడ కలుగు విప్రలంభ శృంగారమునకు ప్రవాసాఖ్యమను భేదము కలదని యందురు. అని విశ్వనాథుఁడు ఉత్తర రామ చరిత్రలో ''రాముఁడు ధీర లలితుఁడు నాయకుడనియు అది నాటిక యనియు చెప్పి దానికి నాయకునిగా రాముని

జ్రేయుట అత్యంతము అసమంజసమని యభినవగుప్తుఁడు నాటకమైన యుత్తర రామ చరిత్రములో సీత మరణించినట్లు స్ఫుటముకాలేదు కాన విప్రలంభ శృంగారమె యనియు నాయకుఁడు ధీరోదాత్తుఁడనియు మిగిలిన యాలంకారికులు చెప్పిరి.

సూ॥ నిత్యానిత్య వస్తు విచారమువలనఁగలిగిన విషయ వైరాగ్యము నిర్వేదము

గృహ కలహాదుల వలనఁ గలిగిన నిర్వేదము వ్యభిచారి యగును.

సూ॥ గురు బంధు వధాదిరూపమైన మహాపరాధము వలనఁ గలిగినఁ గోపము క్రోధము

ఇదే పర వినాశాదులకుఁ గారణమగును. స్వల్పాపరాధము వలనఁ గలిగినదైతే పరుష వచనములకును సంభాషించకపోవుట మొదలగు వానికిని హేతువగును. ఇదే అమర్షమను పేరుగల వ్యభిచారి భావమగును.

సూ పర పరాక్రమమునకు హాని కలుగుట మొదలగువాని స్మృతి వలనఁ గలిగిన యౌన్నత్యమె యుత్సాహము.

సూ అలౌకిక వస్తు దర్శనాదులవలనఁ గలిగిన యాశ్చర్యమె విస్మయము.

సూ అవయవ వాక్యాది వికారములను జూచుటవలనఁ గలిగిన వికాసము హాసము.

సూ వ్యాఘ్రదర్శనాదుల వలనఁ గలిగి పరమానర్థ విషయకమైన వైక్లబ్యము భయము

పరమానర్థ విషయముగాని త్రాసము వ్యభిచారి. కొందరైతే ఉత్పాతాదుల వలనఁ గలిగినది త్రాసమని తన యపరాధము వలనఁ గలిగినది భయమని రెండిటికి భేదము చెప్పుదురు.

సూ॥ అసహ్యమైన వస్తువును జూచుటవలనఁ గలిగిన విచికిత్సయను చిత్తవృత్తి విశేషము జుగుప్స

సూ లోకమున ఆ యా నాయకులందున్న స్థాయి భావములకు ఆలంబన కారణము గను ఉద్దీపన కారణముగను ప్రసిద్ధములైన శకుంతలాదులును ఉద్యాన చంద్రి కాదులును కావ్యనాట్యములందు వ్యజ్యమానములై విభావములనఁ బడును

విశేషముగా భావింపఁబడునవిగాన విభావములు అని వ్యుత్పత్తి. వాగంగాభిన యాశ్రయములైన బాహ్యార్థములు విశేషముగా భావింపఁబడుగాన విభావములని భర

తుఁడు అవి ఆలంబనములు ఉద్దీపనములు అని రెండు విధములు. స్త్రీ పురుషాదులు ఆలంబనములు ఉద్యానాదులు ఉద్దీపనములు.

సూ కార్యములైన కటాక్ష భుజాక్షేపాదులు అనుభావములు సాత్త్వికభావములయిన స్తంభ రోమాంచాదులు అనుభావరూపములుకాన వేఱుగాఁ జెప్పఁబడలేదు.

కారణములకు, అను=తరువాత భవించునవి=కలుగునవి లేక భావింపఁబడునవి అనుభావములు అని వ్యుత్పత్తి. రజస్తమోగుణముల స్పర్శలేని మనస్సు సత్త్వమనఁబడును లేక పరగత దుఃఖ హర్షాదులను భావించుటలో అనుకూలమైన యంతఃకరణము కలిగియుండుట సత్త్వము దానివలనఁ గలిగినవి సాత్త్వికములు అని వ్యుత్పత్తి. సంగీత రత్నాకరకారుఁడు ధనంజయుఁడు విద్యానాథుఁడు మొదలగువారు సాత్త్వికభావములను వేఱుగా పరిగణించిరి స్తంభము (=అవయవములు చేష్టలు లేక పడియుండుట) ప్రళయము (స్మృతిలేక పోవుట) రోమాంచము స్వేదము (=చెమట) వివర్ణత్వము (శరీరము చింతచే పాలిపోవుట) వేపథువు (వణఁకు) అశ్రువులు విస్వరత్వము (కంఠస్వరము వికారము పొందుట) అని యవి యెనిమిదని చెప్పఁబడెను

సూ సహకారులైన నిర్వేదాదులు వ్యభిచారి భావములు.

వి+అభి+చారి = విశేషముగా అభిముఖములై చరించునవి (=సంచారి భావములు) గాన వ్యభిచారులని వ్యుత్పత్తి సముద్రమునందుఁ బుట్టుచు లయించుచున్న తరంగములవలె రత్యాది స్థాయి భావములందు ఆవిర్భవించుచు మాయమగుచు వ్యభిచారి భావములు ఉండునని భావము. ౧ హర్షము ౨ స్మృతి ౩ వ్రీడ ౪ మోహము ౫ ధృతి ౬ శంక ౭ గ్లాని ౮ దైన్యము ౯ చింత ౧౦ మదము ౧౧ శ్రమము ౧౨ గర్వము ౧౩ నిద్ర ౧౪ మతి ౧౫ వ్యాధి ౧౬ త్రాసము ౧౭ సుప్తము ౧౮ విబోధము ౧౯ అమర్షము ౨౦ అవహిత్థ ౨౧ ఉగ్రత ౨౨ ఉన్మాదము ౨౩ మరణము ౨౪ వితర్కము ౨౫ విషాదము ౨౬ ఔత్సుక్యము ౨౭ ఆవేగము ౨౮ జడత ౨౯ ఆలస్యము ౩౦ అసూయ ౩౧ అపస్మారము ౩౨ చపలత ౩౩ ప్రతిపక్షధిక్కారజన్యమైన నిర్వేదము ౩౪ గురుదేవతానృప పుత్రాది విషయకమైన రతి అని ముప్పదినాలుగు వ్యభిచారులు వీనిని సంచారి భావము లనియు నందురు వీని లక్షణోదాహరణములు ముందు చూపఁబడును.

శృంగారాదుల ఆలంబనాదులు

౧ అందు శృంగారమునకు— స్త్రీ పురుషులు ఆలంబనము వెన్నెల వసంత ఫు రకరకమైన పూఁదోటలు, మందపవనము రహస్య స్థానము మొదలగునవి పనములు. ముఖావలోకనము గుణశ్రవణకీర్తనములు మొదలగునవి యితరమైన క భావములును అనుభావములు. స్మృతి చింతాదులు వ్యభిచారులు నయన భ్రూ విక్షేప కటాక్ష సంచార లలిత మధురాంగ హార వాక్యములచే అభిన ఁదగును.

౨ కరుణమునకు— బంధునాశనాదులు ఆలంబనము బంధువుల గృహాతుర ణ దర్శనాదులు వారి కథా శ్రవణాదులును ఉద్దీపనములు. గాత్రక్షేపాశ్రుపాదులు వములు గ్లాని క్షయ మోహ విషాద చింతౌత్సుక్య దీనతా జడతాదులు వ్యభి ం. అశ్రుపాత పరిదేవన ముఖశోషణ వైవర్ణ్య స్రస్తగాత్రతా నిశ్శ్వాసస్మృతి ములచే అభినయింపఁదగును

౩ శాంతమునకు— అనిత్యజ్ఞానముగల జగత్తు ఆలంబనము. వేదాంతశ్రవణ వన తాపస దర్శనాదులు ఉద్దీపనములు. విష యారుచి శత్రు మిత్రాద్యౌదాసీన్య గని నాసాగ్ర దృష్ట్యాదులు అనుభావములు హర్షోన్మాద స్మృతి మత్యాదులు రులు. యమనియమాధ్యాత్మజ్ఞాన ధారణోపాసన సర్వభూత దయాలింగ ణాదులచే అభినయింపనగును

౪ రౌద్రమునకు— అపరాధము చేసిన పురుషాదులు ఆలంబనము వారియప లు ఉద్దీపనములు వధ బంధాదులు ఫలముగా గల నేత్రారుణ్య దంతపీడన భాషణ శస్త్ర గ్రహణాదులు అనుభావములు అమర్ష వేగౌగ్ర్య చపలతాదులు రులు రక్తనయన స్వేద భ్రుకుటీకరణావష్టంభ దంతౌష్ఠ పీడన గండ స్ఫురణ గ్ర నిష్పేషాదులచే అభినయింపఁదగినది.

౫ వీరమునకు—నాయక ప్రతినాయకాదులు ఆలంబనము వారి నయ వినయా హాధ్యవసాయ బలశక్తి ప్రతాప ప్రభావ విక్రమాధిక్షేపాదులు ఉద్దీపనములు ధైర్య శౌర్య గాంభీర్య త్యాగ వైశారద్యాదులు అనుభావములు ధృతి స్మృతి ము గర్వము అమర్షము మతి ఆవేగము హర్షము మొదలగునవి వ్యభిచారులు స్థైర్య శౌర్య త్యాగ వైశారద్యాదులచే అభినయింపఁదగును

౬ అద్భుతమునకు-ఆశ్చర్యకర ప్రవర్తనలు చేసినవారు ఆలంబనము. దివ్యదర్శనము ఈప్సిత మనోరథావాప్తి యుపవనదేవాలయాది గమనము సభా విమాన యానేంద్ర జాలాతిశాయి శిల్ప కర్మాదులు విభావములు నయన విస్తారానిమేష ప్రేక్షణ రోమాంచాశ్రు స్వేద సాధు వాద దాన హాహాకార చేలాంగుళీ భ్రమణాదులు అనుభావములు హర్షావేగ జడతాదులు వ్యభిచారులు, నయన విస్తారానిమేష ప్రేక్షణ రోమాం చాశ్రుస్వేదహర్ష సాధువాదదాన ప్రబంధహాహాకార బాహువదన చేలాంగుళీ భ్రమణాదులచే అభినయింప నగును

౭ హాస్యమునకు-వికృత వేషధారులగు విదూషకాదులు ఆలంబనము. దేశ కాల పాత్రాది విరుద్ధములైన కేశ వస్త్రధారణ విచిత్రవాక్య నటన భూషణాదులు ఉద్దీపనములు. నాసికౌష్ఠ కపోలస్పందన దృష్టి వ్యాకోచ చాకుంచన స్వేదాస్య రాగ పార్శ్వ గ్రహణాదులు అను భావములు నిద్రాతంద్రావహిత్థశ్రమాలస్యాదులు వ్యభిచారులు ఓష్ఠనాసాకపోల స్పందన దృష్టి వ్యాకోచ స్వేదాలస్యరాగ పార్శ్వగ్రహదులచే అభినయింపఁదగును

౮ భయానకమునకు-భయంకర మానవ పిశాచాదులు ఆలంబనము. తద్వికృత స్వరశ్రవణ తద్దర్శన స్వజన బంధ వధాది దర్శన శ్రవణశూన్య గృహారణ్య గమనాదులు ఉద్దీపనములు కరకంపచలద్దృష్టి నిరీక్షణ హృదయ పాదస్పంద శుష్కోష్ఠ కంఠత్వ ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేదాదులు అనుభావములు శంకాపస్మార మరణ త్రాస చాపలావేగ దైన్య మోహాదులు వ్యభిచారులు ప్రవేపితకర చరణ నయన చపల పులక ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేదాదులచే అభినయింపఁదగును.

౯ బీభత్సమునకు-రమణీయ దర్శనము లేనివారు ఆలంబనము వారి యుద్వాంత వ్రణపూతి క్రిమికీటకాదుల దర్శన శ్రవణాదులు ఉద్దీపనము. అంగ సంకోచ హృల్లాసనాసావిముఖ విధూనన నాచ్ఛాదన నిష్ఠీవనాదులు అనుభావములు. అపస్మారౌగ్ర్య మోహగదాదులు వ్యభిచారులు సర్వాంగ సంహార ముఖనేత్ర విఘూర్ణనోల్లేఖన నిష్ఠీవనోద్వేజనాదులచే అభినయింపఁదగును.

—శృంగారము—

సూ శృంగారము సంయోగము విప్రలంభము నని రెండు విధములు

స్త్రీ పురుషులు కలిసియున్న కాలమందున్న ప్రేమము సంయోగ శృంగార మనియు విడియున్న కాలమందున్న ప్రేమము విప్రలంభ శృంగార మనియుఁ జెప్పఁ

బడును. ఈ రెండును అంతఃకరణ ధర్మ విశేషములు. కాన దేశ కాలాదులచేత వ్యవధానము లేకపోయినపుడు గూడ విప్రలంభము గలుగవచ్చును పూర్వులు సంయోగమునే సంభోగముగ వ్యవహరించిరి జగన్నాథాదు లీపేరునే వాడిరి ధనంజయునిచే దశరూపకమున అయోగము, అని యింకొకదానిని జేర్చి మూఁడు రకములని చెప్పఁబడెను ఏక చిత్తులగు నవయువకులకు అనురాగమున్నను పిత్రాది పరాధీనత వలనఁ గాని దైవవశమునఁగాని గలుగు వియోగము అయోగమని అందు చెప్పఁబడినది కలయికకుఁ బూర్వము కలిగిన వియోగమును అయోగమనియు అందుఁ జెప్పఁబడినది. కలయికపిదపఁ గలిగిన వియోగమును వియోగమనియు, విప్రలంభ మనియు అందు చెప్పఁబడెను. లైలా మజ్నూల అనార్కలీ సలీముల ప్రేమము దీని కుదాహరణము తదితరులు ఈ మూఁడవ భేదమును గణింపక విప్రలంభములోనే యంతర్భవింపఁజేసిరి. కలయికకుఁ బూర్వము అయినను తరువాత అయినను ఎట్లును వియోగమేగాన విప్రలంభములోనె యంతర్భవించునని తెలియునది శృంగారము అంకురించి పల్లవించి పుష్పించి ఫలించు నవస్థలనుబట్టి మన్మథావస్థలు పన్నెండు.

౧ చక్షుఃప్రీతి ౨ మనస్సంగము ౩ సంకల్పము ౪ ప్రలాపము ౫ జాగరము ౬ కార్శ్యము ౭ అరతి ౮ లజ్జాత్యాగము ౯ వ్యాధి ౧౦ ఉన్మాదము ౧౧ మూర్ఛ (జడత) ౧౨ మరణము అని. ఇందు మరణము వర్ణింపరాదు. చాలకాలము ఆ మరణ స్మృతి మాటి మాటికిఁ గలుగని చో దానిని వర్ణించుట అత్యంత విరోధము గాదని ఆనంద వర్ధనుఁడు

సంయోగమునకుదా .—

కం॥ దటి శయనించియు మదిలోఁ
జరించు కోరికలఁ దీర్పఁ జాలనిదై తా
నరమోడుపుఁ గన్నులతో
నరయఁగొడగె బ్రియ ప్రియతము నాస్యాంబుజమున్.

గుణ శ్రవణాదులచేఁ గలిగిన యభిలాష, గురుజన లజ్జాదులచే విరహము, అన్యస్త్రీ గమనాదులచే ఈర్ష్య, ఇతరదేశ గమనముచే ప్రవాసము, ఋషి దేవతాది శాపము అను వానిని బట్టి విప్రలంభము అయిదు విధములని మమ్మటుఁడు. ఈ మార్గము సాహిత్య దర్పణాదులందు అనుసరింపఁబడినది. అభిలాషాదులకు విప్రలం

భములో భేదము కనిపింపక పోవుటవలన ఇందు ఒక విధముగనె గ్రహింపఁబడినది.

ఉదా:—

అదె చనుచున్నవాఁడు ప్రియుఁడల్లదె తే, రదె వైజయంతి య
ల్లదె రథఘోటకాంఘ్రిరజ, మాదెసమార్గము చూడుఁడంచు లో
నాదవెడి మక్కువన్ హరిరథోన్ముఖులై గములై వ్రజాంగనల్
గదలకనిల్చి చూచిరిటు కన్నుల కబ్బియంత దూరమున్
(భాగవత ౧౦ పూ. ౧౨౨౭)

ఇందు ఆలంబనము హరి అన్యోన్య సంభాషణాదులు అనుభావములు. విషాదచింతాదులు వ్యభిచారులు. వీనిసంయోగము వలన రతి వ్యక్తమగుచున్నది వియోగకాల సంబంధి కాన విప్రలంబమనఁబడును

ఇంకొక యుదా:—

గీ. పతిప్రయాణపు వేళ శుభాలు పలికి
కేళి గృహ గవాక్షము చెందఁ గేలి పయిని
మోమువాల్చి యున్నఁ దనుచు మోవి క్రింద
నశ్రు లొలుకంగఁ బ్రియుని లోలాక్షి చూచు.

ఇందు ఆలంబనము ప్రియుఁడు. నిశ్వాస సాశ్రుపాతాదులు అనుభావములు. విషాద చింతా వేగాదులు వ్యభిచారులు వీని సంయోగము వలన రతి వ్యక్తమై వియోగ కాల సంబంధియగుటచే విప్రలంభ మనఁబడును

ఇంకొక యుదా —

కం. మును నయనాంచల సంస్ప
ర్శను గూడ నొకపుడు సైచఁ జాలనిదై యొ
ప్పిన యబల పోవఁ దలఁచిన
ప్రణయుండు కవుఁగ లిడినను బ్రాన్పడి యుండెన్.

మొదటఁ గలిగిన యనురాగము నీలిరాగము (మనోరాగము ఎక్కువ శోభింపకయు పోకుండుటయు లేనిది) కుసుంభరాగము (పోవును, శోభించును) మంజిష్ఠ రాగము (పోకుండ మిగుల శోభించును) అని విప్రలంభము మూఁడు విధములని

విశ్వనాథుఁడనియె.

కరుణ రసమునకుదా:—

గీ॥ అదిగొ సహకార మిదిగొ ప్రియంగులతిక
వీని దాంపత్య మీవు కల్పించినావు
కాని వానికిఁ బెండ్లి సత్కారమేని
యాచరింపక చనుట భావ్యంబె చెలియ!.

(నాయజ విలాపము)

ఇందు మృతి చెందిన యిందు మతి ఆలంబనము. సహకార ప్రియంగు లతి కాదులు ఉద్దీపనములు, విలాపాదులు వ్యభిచారులు.

ఇంకొక యుదా —

గీ సకల బాంధవ చింతను సంత్యజించి
గురుకులంబుల ప్రేమంబు గోసివైచి
తనయ! యుత్తమ సౌశీల్య వినయశీల!
మమ్మ విడి యెట్లు పోతి స్వర్గమ్ముచేర.

ఇందు మరణించిన కుమారుఁడు ఆలంబనము తత్కాల బాంధవ దర్శనాదులు ఉద్దీపనము రోదనము అను భావము దైన్యాదులు సంచారులు।

విక్రమోర్వశీ యోత్తర రామచరిత్ర కాదంబరీ గతములైన విలాపాదులలో నాయికాదుల మరణము నిశ్చయము గాలేక పునర్మిలన పునర్జీవితాశలుండుటచే అవి శృంగార భేదాంతర్గతమగు విప్రలంభమె కాని కరుణము కాదు

శాంతమునకుదా.—

చ కనఁబడి నీటిలోని బుడగంబలె వెంటనె రమ్యమైన యౌ
వనము నశించు నిప్పటికి వచ్చిన దుర్లభ మర్త్య జన్మమున్
గనియును నాత్మ సద్గతిని గోరి యెవండు భజింపఁ డీ ఘుఁ ద
న్మనుజుని జీవితమ్ము పతితమ్ము హతమ్ము మృతమ్ము సుమ్మిఁకన్

(నాటక రంభా సంవాదము)

ఇందు అనిత్యమైన మర్త్యజన్మ ఆలంబనము. యౌవన నాశాది దర్శనము అనుభావము. మత్యాదులు వ్యభిచారులు.

ఇంకొకయుదా:—

మలయ మారుతముల హాలాహల విషాల
ప్రమద ముంగురులను పాముపడగలందు
శ్వపచునందును మది మహాజ్ఞానియందు
నాస్తితి సమమై పరమాత్మనందు నిలిచె ॥

ఇట అనిత్యముగాఁ దెలియఁబడిన సర్వ ప్రపంచము ఆలంబనము, అంతటను సమత్వబుద్ధి అను భావము. మత్యాదులు సంచారులు.

ఈ క్రిందిది యుదాహరింపరాదు.

గీ॥ చెలఁగి గంగా పులిన మధిష్ఠించి, కనులు
మూసికొని విషయంబులు పోవ, నెపుడు
లోఁదమము తలిమి మధురలోన చిత్త
నందు నవఘనార్ద్ర రుచిన్ లయంబు గాంతు.

ఇట విషయములు ఆలంబనము గంగానది పులిన తటాదు లాలంబనముగా నయన మీలనాదులు అనుభావములుగా స్థాయి నిర్వేదము ప్రతీత మగుచున్నది. కాని భగవంతుఁడైన శ్రీ కృష్ణుఁ డాలంబనముగాఁగల దేవి రతిలో గుణీభూతమగు చున్నది కాన శాంత రసధ్వని వ్యవహారము లేదు. ఇది భక్తి లహరిలోనిది కాన భగవద్భక్తికే ప్రాధాన్యము పూర్వపద్యాలు 'పరమాత్మనందు నిలిచె' అనుటచే తత్త్వాద్రూపావ్యవ గమమువల్ల రతికి ప్రతిపత్తి లేదు.

రౌద్రమునకుదా:—

మ॥ గద సారించుచు నంత్యకాల విచలత్కాలాకృతిన్ భీముఁ డు
న్మద మాతంగ చయంబు నుగ్గుగ, లసన్నానా రథవ్రాతముల్
చదియన్, భూరి హయవ్రజంబు పొడిగా, సంరంభతుంగాంగుఁడై
కదియం జూచి బలే ! సుయోధనుఁడు భాగంబిచ్చు రాజ్యంబునన్

(భార ఉద్యో-౨ ౧౬౮)

ఇవి సంజయుఁడు ధృతరాష్ట్రునితోఁ జెప్పు మాటలు. పాండవులకు భాగ మీయనన్న దుర్యోధనుఁ డాలంబనము. దుర్యోధను వాక్కులు ఉద్దీపనము. క్రోధోక్తులు అనుభావము. గర్వోగ్రతాదులు సంచారులు

ఇంకొకయుదా:—

కం॥ ఫాలాక్షుని చాపము బా
హా లఘు సత్త్వమున విఱిచి తని జనులెల్లం
బోల మహేంద్రాద్రిని విని
వాలిన నీలావు చూడవచ్చితి నిటకున్

(భాస్కర రామా బాల 72వ)

ఇవి రామునితోఁ బరశురాముఁడు చెప్పు మాటలు. ఈ రౌద్రరసము ఉత్తమ మధ్యమాది ప్రకృతు లందుండ వచ్చును

ఈ పద్యము ఉదహరింపరాదు

మ తగుఁ గైవార మెుసర్ప విక్రమ కళాధౌరేయతా శాలి శ్రీ
ప్రెగడన్న ధ్వజినీశుఁ డంబునిధి గంభీరుండు శుంభద్ద్విష
న్నగరద్వార కవాటపాటన విధాన ప్రౌఢ బాహార్గళా
యుగళుం డాహవ సవ్యసాచి ధరలో నొక్కండు పేరెక్కెనన్.

(శృంగారనై ౧ ఆ, ౩౬)

ఇవి కవిగత రతిలో గుణీభూతముగాన దానికి రౌద్ర రస ధ్వని వ్యవహారము లేదు

వీరము--

వీరము దానవీరము దయావీరము యుద్ధవీరము ధర్మవీరము నని వీరమున కుపాధియగు నుత్సాహము నాలుగు విధములు గనుక ఇది నాలుగు విధములు. వీర రసము ఉత్తమ ప్రకృతులందె వర్ణింప నగునని సాహిత్య దర్పణ సంగీత రత్నాకరాదులు.

దానవీరమునకుదా:-

గీ అర్థివై వచ్చు ద్విజునకు నలరి నావి
యా కవచకుండలము లిచ్చు టేమి గొప్ప

ఇదిగో నిపుడ నటకి నివేదింతుఁ గొనుము
స్రవ దధిక రక్తధారా రసార్ద్రి మౌళి.

ఇది బ్రాహ్మణ వేష ధారియయిన యింద్రునికిఁ గవచ కుండలములను దాన మొసఁగఁబూను కర్ణుని వాక్కులు.

ఇందు యాచించు బ్రాహ్మణ వేషధారి ఆలంబనము. వానిస్తుతి యుద్దీపనము కవచకుండలము లిచ్చుట. నిర్లక్ష్యత్వము అనుభావము. నావి యను నర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యపద వ్యక్తమగు గర్వము స్వకీయ వంశోన్నతి స్మారక స్మృతియు సంచారులు. మొదటి మూఁడు పాదములలోని "ఏమి గొవ్వ" అను తేలికఁ దనమును దెలిపెడి యసమాస రచనయును నాలుగవ పాదమున సమాసయుక్త రచనయును సహృదయ చమత్కారిణి. బ్రాహ్మణునియందు వినయము తన నిర్గర్వత్వమును దెలుపుటకు "ఇచ్చెదను దానము చేయుదును' అనిచెప్పక 'నివేదింతును' అని చెప్పఁబడెను. ఇట్లే బలిచక్రవర్తి శిబి మొదలగువారిది దానవీరము.

దయావీరమునకుదా:-

కం। పావురపుఁ గూన కొఱకై
నీ వేమాత్రమును గోర్కె నిల్పకు డేగా।
నీవు సుఖము పొందుటకై
యీవిమల శరీర మిదె త్యజింపఁగఁబడియెన్

ఇది డేగను పావురమును గూర్చిన శిబిచక్రవర్తి వాక్యము. ఇందు పావురము ఆలంబనము. అది వ్యాకులత్వమును పొందుట ఉద్దీపనము. దాని కొఱకు స్వ శరీరమును అర్పించుట అనుభావము శరీరమును దానము చేయుచుండుట వలన ఇది దానవీర మగునని భ్రమపడరాదు ఏలయన శ్యేన కపోతములు భక్ష్య భక్షకములుగాన శ్యేనము ఇందు అర్థిభావముతో రాలేదు. కపోత శరీరమునకు బదులుగాఁ దన శరీర మివ్వఁబడుచున్నది. కాన ఇట దయయెగాని దానము లేదని తెలియునది.

యుద్ధవీరమునకుదా:-

ఉ॥ నాకు మహోపకారము మనంబున నీడక చేసి తింక నే
లోకము దూఱు వాఁడను వెలుంగుచు నీ వెనువెంట నాశ రా

సీక వచ్చినం దుటువ నిన్నిట నెవ్వరు గాచువారు ది
క్కా- కమలాసన ప్రభృతులైన, వధింపక రాము(డేగనే

(భాస్కర. రామా యుద్ధ. 842)

ఇది రాముడు రావణుని(గూర్చి పలికిన వాక్యము. రావణు(డాలంబనము. రణదర్శనము ఉద్దీపనము. దశాస్యుని తిరస్కారము అనుభావము గర్వము సంచారి యుద్ధవీరములో సత్యదృష్టి పట్టుదల యుండును. దురహంకారము కలుగదు. రౌద్ర ములో దురహంకారము అశాస్త్రీయమైన యుద్ధములో మోహ విస్మయాదులకు ప్రాధాన్యము ఉండునని తెలియునది. ఇట్లే మహా వీర చరిత్రములో రామునిది యుద్ధ వీరము, ధర్మవీరమున కుదా:-

గీ॥ ఇపుడె రాజ్యలక్ష్మి నశియించు(గాక
పయిని ఖడ్గధారలు కడు(బడునుగాక
మృత్యుదేవత శిరసు హరించు(గాక
ధర్మమునుండి నామతి తప్పి చనదు.

అధర్మముగానైనను శత్రువును జయింప వలయునని పలుకు వానిని గూర్చి ధర్మరాజు పలుకు పలుకు లివి. ధర్మ విషయము ఆలంబనము. "ఎప్పుడు జీవితేచ్ఛ వలన(గాని భయము వలన(గాని లోభము వలన(గాని ధర్మమును విడువరాదు" అను వాక్య పరిశీలనము ఉద్దీపనము. శిరసుపోయినను సరేయని యంగీకరించుట అనుభావము. ధృతి సంచారిభావము.

ఈ విధముగా(బ్రాచీనులు వీరమును నాలుగు విధములుగా(జెప్పిరి. జగన్నాథ పండితు(డు సత్య వీరమును గూడ అంగీకరించెను. సత్య వీరము ధర్మ వీరములో అంతర్భవించునన్నచో దాన దయా వీరములుగూడ ధర్మవీరములో అంతర్భవించు ననవచ్చును, కాన దాన దయా వీరములను ధర్మ వీరము కంటె వేఱుగా(జెప్పుట యుచితమై నట్లే సత్య వీరములు గూడ వేఱుగా జెప్పుట యుచితమని భావము. కొందఱు విద్యావీర తపోవీర యోగవీర కళావీరాదులనుగూడ(జెప్పిరి. ధర్మవీరములోని యుదాహరణమున చివరిపాదమును "సత్యముననుండి నా మతి సడలి చనదు." అని మార్చినచో ఆ పద్యము సత్యవీరమున కుదాహరణమగును.

పాండిత్య వీరమునకుదా:-

గీ॥ వాక్పతియగు నా బృహస్పతి పలుకఁగాక
వాక్కులకు దేవి స్వయముగా వచ్చి తాను
పల్కుచోఁ బల్కనీ, నిలఁబడితి నెదుట
హయముఖ స్మృతి తీర్ణ వాగబ్ధి నేను।

ఇందు బృహస్పత్యాదులు ఆలంబనము సభాది దర్శనము ఉద్దీపనము నిఖిల పండిత తిరస్కారము అనుభావము. గర్వము సంచారి. వీనిచే నుత్సాహము పోషింపఁ బడినది. యుద్ధవీరములోని యుద్ధపదము వాద వివాద సాధారణ పరముగాఁ జెప్పినచో నపుడు ఇది యనవసరము.

క్షమావీరమునకుదా:-

గీ॥ బహుళతర శత్రు కోపాగ్ని వచ్చి మీఁద
నెంతయుఁబడి సంతతము దహించుఁగాక
వడిని గత్తుల పండుగ మొదరుఁగాక
స్వల్పముగనైన మెదలక పలుక కుందు।

ఇది క్షమావంతుని పలుకు.

బలవీరమునకుదా:-

ఆ. వె. ఆదిశేషువు భువి మోయ కరుగుఁగాక
ఆది కూర్మంబును సుఖంబు నందుఁగాక
ఇందె దేవేంద్ర! నా తెక్క యొఁక మీఁద
ఈ సకల జగంబును లీల నిదె వహింతు।

ఇది యింద్రుని గూర్చి గరుత్మంతుని పలుకు. పైనిజూపిన పద్యములలో గర్వము, ఈ పద్యములో ధృతి యనుభావములే గలవు. కాన ఇవి భావ ధ్వనులే యనుచో యుద్ధ వీరాదులలో గర్వమె గలదు కనుక వానిని గూడ భావ ధ్వనులుగనె పరిగణింప వలయును. గర్వాది వ్యభిచారులు ధ్వనించుటచే రసధ్వని సామాన్యములో నైన నంతర్భవింపఁ జేయవచ్చును వానిలో స్థాయి భావము తప్పక ప్రతీయమాన మగుచున్నదన్నచో నిందును అటె చెప్పవచ్చును. దయావీరాదులందు అట్లు ప్రతీయ మానమగుట లేదనుట యాగ్రహము మాత్రమె కాని సరికాదు. దాన దయావీరాను లందు ఉత్సాహ శక్తిని మాత్రమె సామాన్యముగఁ జెప్పినచో ఒక్క వీరమునే చెప్పిన సరిపోవును.

అద్భుతమునకుదా:-

మ॥ కలయో వైష్ణవ మాయయో యితర సంకల్పార్థమో సత్యమో
తలఁపన్నేరక యున్న దాననొ యశోదాదేవిఁగానొ పర
స్థలమో బాలకుఁడెంత యీతని ముఖస్థంబై యజాండంబు ప్ర
జ్వలమై యుండుటకేమి హేతువొ మహాశ్చర్యంబు చింతింపగన్.

(భాగవత ౧౦ పూ. 383)

శ్రీకృష్ణుని ముఖముచూచి యశోద పలుకు పలుకు లివి.

ఇందు ముఖము ఆలంబనము. లోని యజాండంబు ఉద్దీపనము తనుఁదాను తెలియక మోహమునఁ బడుట యనుభవము. భయాదులు వ్యభిచారులు. ఇందు పుత్ర ప్రీతి తోఁచుటలేదు. హాస్యమునకుదా:-

కం॥ ఆడంజని వీరల పెరుఁ
గోడక నీ సుతుఁడు త్రావి యొకయించుక తాఁ
గోడలి మూతిం దుడిచినఁ
గోడలి మ్రుచ్చనుచు నత్త గొట్టె లతాంగీ ॥

(భాగవత, ౧౦ పూ. ౩౧౨)

ఇవి గోపికలు వచ్చి చిన్ని కృష్ణుని కొంటె పనులు యశోదతోఁ జెప్పు పలుకులు. ఇందు వెన్న మూతికిఁ బూయఁబడిన కోడలు ఆలంబనము గోపిక పలుకులు ఉద్దీపనము తనుప్రకాశాదులు కొట్టుట మొదలగునవి అనుభావములు ఉద్వేగాదులు వ్యభిచారులు. ఈ హాస్యము ఆత్మస్థము పరస్థము అని రెండు విధములు మరల అది ఉత్తమ మధ్యమ నీచగతమగుటచే మూఁడు విధములు ఇటుల అది ఆఱు విధములు. ౧ ఉత్తములందలి హాసము స్మితము ౨ హసితము అని మధ్యము లందున్నది. ౩ విహసితము ౪ ఉపహసితము అని నీచులందు ౫ అపహసితము ౬ అతిహసితము అనఁబడు. ౧ దంతములు కనిపింపకుండ నవ్వు చిఱునవ్వు స్మితము. ౨ కొంచెము దంతములు కనిపించునట్లు నవ్వు చిఱునవ్వు హసితము ౩ శబ్దముతో మధురముగా కనులు కొంచెము మూసి మెల్లఁగా నవ్వునది విహసితము. ౪ భుజములు తల వంచి వంకర చూపులతో పెద్దదైన ముక్కుతో నవ్వు నవ్వు ఉపహసితము. ౫ కన్నీళ్లురాఁగా వికట స్వరముతో భుజములు జుట్టు కంపించునట్లు నవ్వు నవ్వు

అపహసితము – చెవులకుఁ గటువై కన్నీళ్లుఁ గన్నులు గలిగి చేతులతో పార్శ్వ భాగములు మూసికొనునట్లు నవ్విన అతిహసితము. ఈ హాస్యమును ఔచిత్యమును దాటి వర్ణింపరాదు. హాస్యరసమును తఱచుగాఁ బరగత దోషములను సుకుమారముగఁ జేయుచు దద్గత దోషములను బోగొట్టుటకై నిబంధించినచో నెంతయు నుచితస్థితిని బొందును. పారిజాతాపహరణములో సత్యభామ ప్రవర్తనము హాస్యమునకు ఆలంబనమయి అట్లు స్త్రీలు ప్రవర్తింపరాదని తెలుపును. భారతము విరాటపర్వములో ఉత్తరుని ప్రగల్భోక్తులు మహావీరుల జూచి యతఁడు చూపిన భయము హాస్యమునకుఁ బాలయి ధీరుల చిత్తవృత్తిని దోపింపఁజేయుచున్నది. కన్యాశుల్కములో గిరీశము సంభాషణములు బడాయికోరులను–అసత్య ప్రవర్తనులై పైకి ధర్మములు గొప్పలు పల్కుచున్న సంఘములోని పెద్దలను వారి విమర్శకుఁ దోడయిన వారిని–సరియైన మార్గములో పెట్టుట కుపకరించును నిమూషకాచుల సభాషణాదులు హాసకరములు.

భయానకమునకుదా:—

శా॥ పక్షీంద్రుం డురగంబుఁ బట్టు విధ మొప్పం గేశబంధంబు లో
కక్షోభంబుగఁ బట్టి మౌళిమణు లాకల్పాంత వేళా పత
న్నక్షత్రంబుల భంగి రాల రణ సంరంభంబు డిందించి రం
గక్షోణిం బడఁద్రొబ్బెఁ గృష్ణుఁడు వెసం గంసున్ నృపోత్తంసునిన్.

ఇట కంసుఁ డాలంబనము పట్టుట మొదలగునవి యుద్దీపనములు. మౌళిమణులు రాలుట మొదలగునవి అనుభావములు దైన్యాదులు వ్యభిచారులు.

బీభత్సమునకుదా —

గీ॥ అవయవంబులు రూపఱఁగఁ గ్రవ్యాద భక్షి
తంబులై యునికిఁ గొన్ని శవంబు లువిద
లెంత చూచియు నవిగొంద తెఁలుఁగ జాల
రయ్యెదరు సూడు తమ బంధువులగుటఁ గృష్ణ!

(భార. స్త్రీ. ౨. ౨౩.)

ఇందు శవములు ఆలంబనము క్రవ్యాద భక్షితములగుట ఉద్దీపనము. ఎఱుఁగఁ జాలక పోవుట మొదలగునవి అనుభావములు. ఆవేగ దుఃఖాదులు వ్యభిచారులు.

ఈ విధముగ రసములు సంగ్రహముగ నిరూపింపఁ బడినవి. ఇవి ప్రధానములై నపుడుధ్వనివ్యవహారమును, అప్రధానములైనచోరసాలంకారవ్యవహాము నగును. కొందఱు మాత్రము "ఈ రసములు ప్రధానముగా నున్నచో రస వ్యవహారమును అప్రధానములైనచో అలంకార వ్యవహారమును గలుగును. అలంకార ధ్వని వ్యవహారమువలెనే రసాలంకార వ్యవహారము కలుగును. అలంకార ధ్వని స్థలమందు ఉపమాదులు సర్వోపకరణములచేత ప్రధానముగా భూషింపఁదగిన వగును కాన అవి యలంకార్యములగునేగాని ఇతరులను భూషించు నలంకారములు గానేరవు. కాని పూర్వ ప్రసిద్ధిని బట్టి వానికి ఎట్లు అలంకార వ్యవహారములు గలుగుచున్నదో అట్లే రసమునకును అలంకార వ్యవహారము గలుగును ఇట్లు ఈ వ్యవహారము అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యములందె అట్లు గానపుడు సంలక్ష్య క్రమములో అది వస్తు మాత్రమె అగును" అని యందురు. ఈ రసములును అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యములో రసాభి వ్యక్తిలో విభావానుభావ వ్యభిచారి క్రమ మున్నను వందలకొలది తామర ఱేకుల దొంతరపైని సూది గ్రుచ్చి నపుడు వాని క్రమమున్నను క్రమము తెలియఁ బడనట్లు విభావాది క్రమమునహృదయులకు తెలియఁబడక పోవుటచే వీనిని అసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యములందురు కాని వీని క్రమ వ్యంగ్యత లేక కాదు. అట్లన్నచో కార్య కారణ భావము అసంగతము కావలసి వచ్చును

రస విరోధములు—రస దోషములు

వీనికి పరస్పరము వేనితో విరోధముగలదో వేనితోవిరోధము లేదోతెలుపఁబడును.

శృంగార వీరములకు, శృంగార హాస్యములకు వీరాద్భుతములకు, వీర రౌద్రములకు శృంగారాద్భుతములకుఁ బరస్పర విరోధము లేదు.

శృంగార బీభత్సములకు. శృంగార కరుణములకు వీర భయానకములకు శాంత రౌద్రములకు శాంత శృంగారములకును బరస్పరము విరోధము కలుగును.

"శృంగారమునకు కరుణ బీభత్స రౌద్ర వీర భయానకములును హాస్యమునకు భయానక కరుణములు, కరుణమునకు హాస్యశృంగారములును రౌద్రమునకు హాస్య శృంగార భయానకములును వీరమునకు భయానక శాంతములును భయానకమునకు శృంగార వీరరౌద్ర హాస్య శాంతములును శాంతమునకు రౌద్రవీర హాస్య భయానకములును బీభత్సమునకు రౌద్రమును విరుద్ధములు" అని సాహిత్య దర్పణ కారుఁడనెను.

కవులు ప్రకృత రసమును పోషించుటకుఁ గావ్య నాటకములందు విరుద్ధ రసములను నిబంధింపరాదు. అట్లు విరుద్ధ రసములను నిబంధించినచో విరుద్ధ రసము ప్రకృత రసమును బాధించును. సుందోపసుంద న్యాయముచే అన్యోన్యము బాధగూడ సంభవించును. విరుద్ధ రసములను ఒకచోటనిబంధింపవలసి వచ్చినపుడు విరోధమును పరిహరించి రచింపవలయును.

రస విరోధములేని చోటులు.

విరోధము రెండు విధములు. ఒకటి స్థితి విరోధము. రెండు జ్ఞాన విరోధము. దాని యాధారమందుండకపోవుట స్థితి విరోధము. దాని జ్ఞానమునకుఁ బ్రతి బంధకమైన జ్ఞానము గలది జ్ఞాన విరోధము. ఇతరమైన యాధారమునందు విరోధి రసమును స్థాపింపఁగా మొదటి రసము నివర్తించును. ఎట్లనఁగా—నాయకునియందు వీర రసము వర్ణింపఁదగి యుండఁగాఁ బ్రతి నాయకునియందు భయానకమును వర్ణించుట ముఖ్య రసమునకు విరోధము.

రసము సామాజికుని యందేగాని, నాయకాదులందు ఉండదు. కాన రసపదముచే ఈ ప్రకరణమున దానికి ఉపాధియైన సాయిభావము గ్రహింపఁబడును. రసము అద్వితీయానందకర మగుటచే విరోధము సంభవింపదుగూడ. అనఁగా మొదటఁ బ్రధాన రస స్థాయిభావమునకు విరోధము కలుగఁగా ప్రధాన రసము పుట్టనే పుట్టదని భావము.

మొదటి స్థితి విరోధాభావమున కుదా :—

కం. పంచిన కోదండమును ధ
రించిన దోర్దండము గల యీ నీయెదుటన్
పంచాస్యమును నెదుట నీ
క్షించి మృగములట్టులు పరువెత్తిరి శత్రుల్.

విరోధము లేని యితర రసమును మధ్యగా ఉంచినచో రెండవ జ్ఞాన విరోధమును నివర్తించును ఉదా :—

కం. సురసతులు కౌఁగిలింపఁగ
త్వరగ విమానంబు లెక్కి-వర వీరులు చూ
తురు రణమునఁబడి జంబుక
తరుణులచేఁ జుట్టుఁబడినతమ దేహములన్ ॥

ఇందు సురసతులు ఆలంబనముగాఁ గల శృంగార రసమునకును, శవములు ఆలంబనముగాఁ గల బీభత్స రసమునకును మధ్యగా స్వర్గలాభమున ఊహింపఁబడిన వీరరసము ఉంచఁబడినది. మధ్యగా ఉంచుట అనఁగా ఆ రెండిటి యాస్వాదకాలముల మధ్యగా నున్న కాలమందు ఆస్వాదింపఁ దగియుండుట, అది పై పద్యమున శృంగార రసాస్వాదమును, పిదప వీరరసమును ఉత్తరార్ధమున బీభత్సరసమును స్పష్టముగా నున్నవి. ఈ విధముగా ఉదాసీన రసాస్వాదముచే ప్రతిబంధక జ్ఞానము నివర్తిల్లఁగా ప్రతిబంధకమగు రసము యొక్క యాస్వాదము నిర్విఘ్నముగా నగునని ఫలితార్థము.

అంగముగా నున్న రసమునకు అంగిగా నున్న రసమునకు అంగి రసమందును అంగములైన రసములకు అంగిగా నున్న రసమందును విరోధములేదు. అట్లు విరోధమే గలుగుచో అంగముగా నుండుటయే యుపపన్నముగాదు. ఉదా :—

గీ॥ మోము మోమున గదియించి ప్రేమ నిపుడు
మధుర రసయుక్త గండూష మధువులాని
యకట ! మదిరాక్షి ! యెట్లు నా కంటి నీటఁ
గలఁగిన తిలోదకము త్రాగఁగలవు దివిని.

(నాయజ విలాసము)

చనిపోయిన యిందుమతిని గూర్చి యజుని విలాపములోనిది యిది. ఇందు కరుణమునకు శృంగారము అంగము.

అంగ రసములకుదా:—

గీ॥ అధిక కంటకయుత భూరుహాళు లెవ్వి
వనుల వెంబడిఁ ఒరుగు నీ వైరి సతుల
జుట్టు బట్టలు పాదముల్ పట్టి పట్టి
వేగ నెన్నెన్ని చిక్కులన్ బెట్ట వకట !

ఇందు సమాసోక్తికి అవయవములైన వృక్షరూప కామి కర్తృక రిపుసతీ కేశాది గ్రహణ రూప ప్రకృతా ప్రకృత వ్యవహారములచే వ్యక్తమైన కరుణ శృంగార రసములు రాజ విషయక రతికి అంగములుగా నున్నవి మఱియుఁ ప్రకృత రస పుష్టిని గోరు వానిచే ప్రకృత రసమును బాధించునట్లు విరోధి రసమును నిబంధించుటయుఁ జేయవలసినదే. అపుడే వైరి విజయకృతమైన శోభ వర్ణ్యమున కినిర్వాచ్యమగును.

రసములు బాధితములై యుండుట అనఁగా పరి పుష్టము కాని యంగరసముల కాస్వాదమునకు పరిపుష్టములైన విరోధి రసాంగములు ప్రతి బంధకములుగా నుండుటయె. ఇంక వ్యభిచారులు బాధితములగుట యనఁగా వ్యభిచారి భావములచే పోషింపఁదగిన రసముయొక్క నిష్పత్తిలో ఆస్వాదమునకు ప్రతిబంధకము కలుగుటయె. కాని రసమువలె స్వకీయ రసాస్వాద ప్రతిబంధము కలుగుట మాత్రము కాదు. ఏలయన రసాస్వాదములో బాధకము లేదు గనుక. విరోధి రసాంగములు అభివ్యక్త మగుట చేత ప్రతి బంధము కలుగుచున్నది. కాని ప్రధాన రసము అభివ్యక్త మగుట లేదని యనరాదు ఏలయన, రస వ్యంజక శబ్దముల జ్ఞాన మున్న సమయములో విరోధి రసాంగములను వ్యక్తముచేయు శబ్దార్థ జ్ఞానము దగ్గరలేదు గనుక, ప్రతిబధ్య ప్రతి బంధక భావశబలతయె లేక పోవలసి వచ్చునుగూడ రస నిష్పత్తిలో ప్రతి బంధకము అనుభవసిద్ధమె గనుక దానిని గురించి బలవంతములైన విరోధ్యంగములు ప్రతి బంధకము లనుట న్యాయ్యము. సాధారణమైన విశేషణముల మహిమచేత ఎక్కడ విరుద్ధ రసమునకు అభివ్యక్తి యుండునో అక్కడఁగూడ విరోధము మరలిపోవును.

ఉదా:-

గీ మాటి మాటికి యౌవనోన్మత్తు లగుచు
ప్రకట రణమున గాఢాను రక్తు లగుచు
వీర ! భవదీయరిపులు పృథ్వీలతాంగి
దృఢతఁగౌఁగలించుకొని నిద్రింతు రెపుడు.

ఇట 'యౌవనోన్మత్తులు గాఢాను రక్తులు' అను విశేషణ బలము వలన శత్రు మరణ ప్రతీతి వలన ముందుగా కరుణ రసమును పిదప శృంగార రసాభివ్యక్తియును గలుగుచున్నవి. ఇట కరుణ శృంగారములకు విరోధములేదు.

విధిలో విరోధ రసములను సమావేశ పఱచుట దోషము. అనువాదములో దోషము కాదు. రసములు ప్రధాన వాక్యార్థములైనచో విధీయమానములగును వాక్యార్థముల కంగములైనచో అనువాద్యములగును.

ఉదా:-

కం। ఇటురా, పొమ్మటు కూర్చో,
యిటులె, మ్మెది చెప్పు వాగ కిఁక చా లనుచున్

ఇటు ధనికులు క్రీడించెద
రిట ఆశాగ్రహారతిఁ బడియెద రర్థులతో.

ఇత్యాదులలో విధి ప్రతిషేధములు అనువదింపఁబడుటచే ఈ సమావేశము విరోధముగానట్లు శృంగార కరుణాది సమావేశమును విరోధముగాదు ఈ విధముగా విరోధములను పరిహరించి రస నిబంధన చేయవలయును.

రసదోషములు

ఇట్టి రసమును రస శబ్దము చేతను శృంగారాది శబ్దములచేతను వాచ్యముగ వర్ణించుట యుచితముగాదు. రసాస్వాదనము వ్యంజనా వ్యాపారము చేతనే నిష్పా దింపఁ దగినదిగాఁ జెప్పబడుటచే రసాది శబ్దములచేఁ జెప్పఁబడినపుడు అవి ఆస్వాద యోగ్యము కాదు

(౧) విభావాదులచే అభివ్యక్తమైన రసమును రసాది స్వశబ్దములచేఁ జెప్పిన పుడు వ్యంగ్యమైన రసము వాచ్యమగునుగాన అందు సామాన్యముగా వమనాఖ్య దోషము సంభవించును. కాన అట్లు స్వశబ్దములచే రచింపరాదు. ఒక వేళ ఎక్కడ నైనను శృంగారాది పదములున్నను విభావాది పరిపుష్టి పూర్ణముగా నున్నచో ఆ వమ నాఖ్య దోషము సంభవింపదు.

(౨) ఆస్వాద్య రూపముగా రస స్థలమందు జ్ఞానము గలుగదు. కాన వాచ్య వ్యాపారము వానర చేతము వంటిది అగుటచే విశేష దోషముగూడఁ బట్టును. రసాది శబ్దములచే రసమును అందు నిబంధింపరాదు

(౩) ఇట్లే స్థాయి భావములను వ్యభిచారులను స్వశబ్దములచే వాచ్యముగాఁ జెప్పుట దోషమగును.

(౪) ఈ విధముగా విభావానుభావముల జ్ఞానము సరిగాఁ గాకపోయినను ఆలస్యముగా వాని జ్ఞానము గలిగినను రసాస్వాదము గలుగదు కాన దోషము.

(౫) సమ బలముగాఁగాని ప్రబలముగాఁగాని ప్రతి కూలముగాఁగాని అంగ రసముల నిబంధించుటయుఁ బ్రకృత రసములకు విరోధమె యగును.

(౬) ప్రబంధ మందు ఇతర ప్రసంగముచేత విచ్ఛిన్నమైన ప్రకృత రస మును మరల ఉద్దీపింపఁజేయుటలో సామాజికులకుఁ బూర్తిగ రసాస్వాదము గలుగదు. కాన విచ్ఛిన్నమైన దానిని మరల ఉద్దీపింపఁజేయుట దోషమె.

(౮) అశ్లీ యా యా రసములను ప్రస్తావించుటకు అవసరము లేనపుడు ప్రస్తావించుటయును రసవిచ్ఛేదము చేయరానిచోట విచ్ఛేదము చేయుటయు దోషమగును. ఎట్లనఁ ఉదా:— సంధ్యావందనము దేవయజ్ఞము మొదలగు ధార్మిక విషయములను వర్ణించు నపుడు ఒకానొక కామినితో ఒక కాముకునికి అనురాగమును వర్ణించుట.

(౯) మహారణ్యములో నున్మత్తులైన ప్రతి భటులు మర్మ భేదకములైన వాక్యములు పలుకుచున్నపుడు నాయకుని సంధ్యావందనాదికమును వర్ణించుట.

(౯) అప్రధానమైన ప్రతి నాయకుల నానావిధ చరిత్రలను అనేక విధ సంపదలను నాయకుని చరిత్రాదులకంటె అతిశయముగా వర్ణించుట. ఇట్లు వర్ణించినచో వర్ణింపఁదగిన నాయకుని యుత్కర్షకు భంగము వాటిల్లును. ఆ నాయకుని గూర్చిన రసపుష్టియు సిద్ధింపదు. ఒక వేళ ఆ నాయకుని కిరాతాదు లెవరైన విష బాణాదులచే చంపినచో ఆ కిరాతాదులకు ఉత్కర్ష గలుగదు.

(౧౦) ప్రకృత రసమునకు ఉపయోగింపని వస్తువును వర్ణించుట వలనఁ ప్రకృత రసమునకు విరామమును గూర్చును గాన అదియు దోషమె

రస భంగమునకు హేతువగుటవలన అనౌచిత్యమును పూర్తిగా విసర్జింప వలయును పానకాది రసములలో పడిన యిసుక పుల్లలు బాధను గూర్చునట్లు రస భంగము బాధాకర మగును.

ఈ యనౌచిత్యము జాతి దేశకాలోత్తమ నీచ వర్ణాశ్రమ వయోఽవస్థా ప్రకృతి వ్యవహారములను బట్టి కలుగును.

జాతికి:— ఆవులకు తేజోబల కార్యములైన పరాక్రమాదులను సింహాదులకు సాధుత్వాదులకు వర్ణించుట

ఆశ్రమ వర్ణనలలో సింహాదులకు సాధుత్వాదులను వర్ణింపవచ్చును.

దేశ.— స్వర్గమున రోగ జరా మరణాదులను భూలోకమున అమృత పానాదులను వర్ణింపరాదు.

కాల:— శిశిరమున జల విహారాదులుఁ గ్రీష్మమున-వహ్ని సేవ

వర్ణ:- బ్రాహ్మణులకు మృగయావర్ణనము క్షత్రియునికి ప్రతిగ్రహ వర్ణనము కూడదు.

ఆశ్రమ:- బ్రహ్మచారి యతులకుఁ దాంబూలచర్వణము దారస్వీకారము

వయస్సు:- యువకులకు విరక్తి. బాలవృద్ధులకు రక్తి.

అవస్థ:- దరిద్రులకు భోగ విలాసాదులు ధనికులకు దారిద్ర్యాచరణము.

ప్రకృతి:- ఉత్తమ మధ్య మాధమ మని ప్రకృతులు మూడు విధములుగ నుండును. వారి వారి ప్రకృతిని బట్టి వర్ణన యుండవలయును. నాయకులు దివ్యులు గను. అదివ్యులుగను దివ్యాదివ్యులుగను ఉందురు. అందు దివ్యులను మానవులుగను మానవులను దివ్యులుగను వర్ణింపరాదు.

ధీరోదాత్త ధీరోద్ధత ధీల లలిత ధీర శాంతులుగా నాయకులుందురు. ధీరోదాత్తు లకు ఉత్సాహము ధీరోద్ధతులకు క్రోధము. ధీరలలితులకు కామినీవాంఛ. ధీర శాంతు లకు నిర్వేదము ప్రధానముగనుండును. భయము కంటె నితరమైన రత్యాది స్థాయి భావములు అంతట సమానమైనను సంయోగరూప రతి మనుష్యులందువలె ఉత్తమ దేవతలందు సక లానుభావములతో స్ఫుటముగ వర్ణించుట తగదు. లోక భస్మీకరణ శక్తిని దినములను రాత్రులుగను, రాత్రులను దినములుగను ఇట్టి యనేకాశ్చర్య ములను గూర్చు క్రోధమును దివ్యులందువలె అదివ్యులందు వర్ణింపరాదు. దివ్యులందు ఆరాధ్యత్వమును అదివ్యులందు పూర్వోక్తానుభావములును (అతిలోక క్రోధాదులను) మిథ్యాత్వమును ప్రతీత మగుటచే రసోద్బోధకాఁజాలదు. సహృదయులకు రసోద్బోధ ప్రమాణ సిద్ధమైన చోటనే సాధారణీకరణము (నాయకుల పాత్రలతో నైక్యము) కల్పి తముగాన అరాధ్యత్వ జ్ఞానము ఉత్పన్న మగును. అట్లుగానిచో స్వమాతృ విషయక రతిలోఁగూడ సహృదయునికి రసోద్బోధ కలుగ వలసివచ్చును సకల సహృదయ సమ్మతమైన యీ మార్గము జయదేవాదులచే గీత గోవిందాదులందు మదోన్మత్త మాతంగములచే వలె భిన్నమయినది కాన వారిని బట్టి యాధునికులును అట్లు వర్ణిం చుట సమంజసము గాదు. విద్యా వయోవర్ణాశ్రమ శీల తపస్సులచే నుత్కృష్టులైన వారు స్వతహా అపకృష్టులైన వారియెడ గుణ వేష భాషాదులలో ఎక్కువ గౌరవము చూపరాదు. వారిపై వాత్సల్యాదులను జూపవచ్చును అపకృష్టులు ఉత్కృష్టుల యెడ గౌరవాదులను జూపవలెను. పూజ్యుఁడా భగవానుఁడా మొదలైన పదములచే ముని గురుదేవతాదులే గాని రాజాదులు సంబోధింపఁబడరాదు. పరమేశ్వర మొదలగు పద

ములచే ద్విజులుగాక శూద్రాదులు చక్రవర్తులను సంబోధింపవలెను. ముని ప్రభృతులను అట్లు సంబోధింపరాదు. ఈ మొదలగు విశేషములు ఇట ప్రసంగ వశమునఁ గొన్ని చూపబడెను ఔచిత్య ప్రకరణమున విస్తరించి వివరముగఁ జూపఁబడును.

వ్యభిచారి భావధ్వనులు - ఉదాహరణములు

సూ। ఇష్టప్రాప్తి మొదలగు వానివలనఁ గలిగిన సుఖ విశేషము హర్షము.

"ఈ హర్షమునకు దేవ భర్తృ గురు ప్రసాదము. ప్రియ సంగమము, మనోరథాప్తి, అప్రాప్యమనోహరుని రాక, ధనప్రాప్తి, పుత్రాద్యుత్పత్తి, ఇవి విభావములు నేత్ర వక్త్ర ప్రసాదము ప్రియోక్తి పులకాంకురములు. అశ్రుస్వేదాదులు అనుభావములు" అని అందురు.

ఉదా:-

కం పెట్టిన గడువు దినాంతము
నెట్టన దరియ గడప దరి నిలుచుండి తమిన్
ఇట్టటు గని, వచ్చిన ప్రియు
నిట్టె గని ప్రియ మొగము వికసించెను నెలమిన్.

ఇందు గడువులో ప్రియాగమనము విభావము. ముఖ వికాసము అనుభావము,

సూ। సంస్కారము వలనఁ బుట్టిన జ్ఞానము స్మృతి.

ఉదా:-

ఔర. స్ఫురించుచున్న వవె హారి వివర్తిత కంధరంబు, ల
జ్జారె। వికర్క శోన్నత కుచత్రుటితోజ్జ్వలహార పంక్తు, ల
య్యారె. మృణాల కోమల భుజాగ్ర సుసంగత కుంతలంబు, లా
హా। రమణీయ వక్రనయనాంచల వీక్షణముల్ మనంబునన్,

(నాబిలణ విలాసము)

ఇందు చింతా విశేషాలును విభావము, భావనాగమ్యములగు నేత్ర భ్రూన్నతి గాత్ర నిశ్చలత్వాదులు అనుభావములు. 'స్మరింతును' అని స్వపదంబుచేఁ జెప్పినపుడు అది భావమెయగును.

సూ॥ స్త్రీలకుఁ బురుష ముఖావలోకనాదుల వలనను, పురుషులకుఁ బ్రతిజ్ఞా భంగ పరాభవాదుల వలనను గలిగిన వైవర్ణ్యాధోముఖత్వాదులకుఁ గారణమైన చిత్త వృత్తి విశేషము వ్రీడ.

ఉదా:-

గీ॥ వక్షమందు సోకిన నా నఖక్షతాల
గగురుపాటుతో మెల మెల్లఁ గాంచుచుండి
ముద్దియ గవాక్షమున నాదు ముఖము గాంచి
యిట్టె చకితయై వెంటనే గృహము చొచ్చె.

ఇందు ప్రియునిదర్శనము, నఖక్షతజన్య హర్షమును దెలుపు గగురుపాటు విభావములు. వెంటనే గృహము చొచ్చుట అనుభావము.

సూ॥ భయ వియోగాదుల వలన వస్తుతత్త్వమును నిశ్చయింపలేని చిత్తి వృత్తి మోహము.

ఉదా:-

గీ। ఎంతయు వియోగమున శూన్య హృదయ యగుచు
ప్రియ ! ప్రియా ! యంచుఁగడు విలపించుచుండి
ప్రియుఁడు చనుదెంచి దరిని నిల్చినను గూడ
పరిచయము లేని యదివోలె బాలచూచు

ఇటఁ బ్రియుని వియోగము విభావము. ఇంద్రియ వైకల్యము లజ్జాత్యాగము అనుభావములు.

సూ। లోభ శోక భయాదుల వలనఁ బుట్టిన యుపద్రవములను నివారింపఁ గలుగు చిత్త వృత్తి విశేషము ధృతి.

ఉదా:-

ఆ. వే. ధరణీనిటుల నటులఁ బరువెత్తి పరువెత్తి
వెతల మదిని దుఃఖపెట్టు కోన
ఎపుడు నాదు తలను నెడయక నివసించు
నెందుఁ బరమ విభుఁడు నందసుతుఁడు॥

ఇందు వివేకాదులు విభావము. చాపల్యాదులు లేకపోవుట అనుభావము.

సూ॥ ఏమి యనిష్టము గలుగునో యనెడి చిత్తవృత్తి శంక.

ఉదా:- గీ॥ సకియ! ప్రియుని సంకేత వాసంబునకును
దైవ వంచితురాలనై పోవనైతిఁ
గట కటా! నన్ను నిప్పుడా కామనృపతి
యేమి యొనరింప నున్నాఁడొ యెఱుఁగలేను.

ఇందు రాజాపరాధము విభావము. ఊహింపఁ దగిన ముఖవైవర్ణ్యాదులు అనుభావములు. ఇది భయజనితము.

సూ। ఆధివ్యాధుల వలనఁగలిగిన బలహీనతచేఁ బుట్టిన వైవర్ణ్య శిథిలాంగత్వ దృగ్భ్రమణాదులకు హేతువైన దుఃఖము గ్లాని.

ఉదా:- గీ। మృదుల మగు నాఁడుఁబాన్పున మేను వ్రాల్చి
క్రొత్త చందురు కళవోలెఁ గొమరె మిగిలి
ప్రియుఁడు చనుదెంచి దరిని నిల్చిననుగూడ
చాన మధుర దృష్టులతోనె సత్కరించు.

ఇందు ప్రియావిరహము విభావము. 'దృష్టులతోనె' అని యవధారణముచేఁ దోఁచెడి యెదురుగా వెళ్ళుట కాళ్ళపైఁ బడుట కౌఁగిలించుకొనుట మొదలగునవి లేకపోవుట అనుభావము

సూ। దుఃఖ దారిద్ర్యాపరాధాదుల వలనఁ గలిగిన స్వాపకర్షాదులకు హేతు వైన చిత్తవృత్తి విశేషము దైన్యము.

ఉదా:- గీ॥ చెనఁటి నిర్భాగ్యుఁడ నగు నా చేత వనిని
వెంటనే సాధ్వియొ వఱి పెట్టఁబడియె
ఇంక నాకామె యెచట లభించు నిపుడు
పతితునకుఁ బరాసతి సరస్వతియపోలె.

ఇందు సీతను విడిచిన శ్రీరాముని పలుకులివి. సీతాపరిత్యాగాపరాధముగాని, దాని వలనఁగలిగిన దుఃఖముగాని విభావము. పతితునితో సమాన మగు స్వనిందా భాషణము అనుభావము.

సూ॥ ఇష్టము ప్రాప్తించకపోవుట అనిష్టము ప్రాప్తించుట మొదలగువాని వలనఁ గలిగి వైవర్ణ్య భూలేఖ నాధోముఖత్వాదులకుఁ గారణమై ధ్యానరూపమైన చిత్తవృత్తి విశేషము చింత.

ఉదా:- ఆ॥ మోవిసోరు, చివురుమురువుల నిరసించు
మోముతీరు చంద్రు పొలుపుఁదెగడు
మేనుచూడ సాటిలేనిదై చెలువారు
ఎందు కొఱకు బ్రహ్మ యింతిఁజేసె.

ఇందు ఇష్టవనితను పొందక పోవుట విభావము. ఊహింపఁదగిన విభావాదులు అనుభావములు. 'ఎందుకొఱకు' అనుదానినిబట్టి చింతయె ప్రతీయ మానమగు చుండుటచే ఔత్సుక్యమున్నను అది ప్రధానముగాఁ దోఁచక పోవుటవలన ఇందు చింతా ధ్వనియె గాని యౌత్సుక్యధ్వనికాదు.

సూ। మద్యాదులను ఉపయోగించుట వలన శయన హసితాదులను గూర్చెడి యుల్లాసరూపమైన చిత్తవృత్తి విశేషము మదము.

ఉత్తమపురుషుని యందు నిద్రయు, మధ్యమునియందు హసితగానములు, నీచుని యందు రోదన పరుషోక్తులును అనుభావములు. ఈమదము తరుణము, మధ్యమము, అధమము అని మూఁడు విధములు అవ్యక్తమైన యసంగత వాక్యములచే సుకుమారమై తొట్రుపడుగతితో నభినయింపఁబడునది తరుణము. భుజాక్షేపస్ఖలిత ఘూర్ణితాదులతో నభినయింపఁ బడునది మధ్యమము. గతిభంగ స్మృతినాశములు, ఆవలింతలు, వమనములు మొదలగునవి గలుగునది అధమము

ఉదా:- గీ॥ మధుర రసములకన్నను మధురమైన
యధరముఁ దరుణి నామోముఁ గదియఁజేర్చు
నాదు కేల్దమ్మి పట్టుకొ నీదుకేల
అయయయో పపపడుచుంటి నవనిపయిని.

ఇందు మాదక ద్రవ్యసేవనము విభావము. అధికవర్ణోచ్చారణాదులు అనుభావము. పూర్వార్ధమున గ్రామ్యోక్తియును ఉత్తరార్ధమునఁ దరుణీకరమును పద్మముతో పోల్చుటకు బదులు తన కరమును తమ్మితోఁ బోల్చుటయును మదమునే పోషించును.

సూ ॥ అధిక శరీర వ్యాపారమువలన నిశ్వాసాంగసంమర్ద నిద్రాదులను గూర్చు ఖేద విశేషము శ్రమము.

ఇది బలమున్నప్పుడు కలుగును. శ్రమము శరీర వ్యాపారము వల్లనే గలుగును గ్లాని శరీర వ్యాపారముచేఁ గలుగదు. కనుక గ్లానికంటె శ్రమము వేఱు.

ఉదా:— గీ॥ తన కపోల మూలమును మద్వదనమునకు
అనువు గనిడి నా హృదిని నొయ్యనను బోలి
చిత్తరువున వ్రాయఁబడిన చెలువు మీఱ
అల్పముగను మెదలఁ జాలదయ్యెఁ దన్వి

ఇందు ఉపరతిరూప శరీరఖేదము విభావము. మెదలకపోవుట మొదలగునవి యనుభావములు.

సూ॥ రూప ధన విద్యాదుల యాధిక్యమును బట్టి యితరులను అవహేళన చేయుట గర్వము

ఉదా:— గీ మేరుగిరి నుండి పాథోధి మేరవఱకుఁ
గలుగు కవులార ! నిశ్శంకఁ బలుకుఁడిపుడు
మహిత ద్రాక్షాలహరీ మధుర రచన
నేనుగాక యాచార్యుఁ డింకెవఁడు గలఁడు.

ఇందు స్వకీయకవిత యనన్య సాధారణమైనదని తెలిసికొనుట విభావము. పరులను అధిక్షేపించెడి వాక్యములను బలుకుట యనుభావము. దీనిని అల్పమైన యసూయగూడఁ బోషించును. వీర రసధ్వనిలో ఉత్సాహము ముఖ్యమై గర్వము గూఢముగ నుండును. ఇదైతే గర్వమె ప్రాధాన్యముగఁగలది కాన దానికిని దీనికిని భేదమిది. పాండిత్య వీరమున కుదాహరించిన "వాక్పతి యగునా బృహస్పతి పలుకుఁగాక" అను పద్యములో వ్యక్తమైన యుత్సాహమునకే "నేను గొప్పవాఁడను" అను గర్వము పోషకమైయున్నది. ఈ పద్యములో అట్లుగాక సర్వపృథ్విలోను నేనుగాక యింకెవఁడు లేఁడని యెత్తిపొడుపు మాటచే గర్వము ప్రధానముగాఁ బ్రతీయమాన మగుచున్నది.

సూ శ్రమాదుల వలన మనస్సు సంకోచము పొందుట నిద్ర.
దీనికి నేత్ర నిమీలన శరీర నిశ్చేష్టత్వాదులు అనుభావములు.

ఉదా:— గీ॥ వెలఁది నా రాక కుబ్బి తబ్బిబ్బులగుచు
జాగరం బుండి నిశ సమస్తంబు గడిపి
ప్రొద్దుటనె ముఖ సౌరభమునకు వచ్చి
గుబురుకొను తేంట్లు లేప మేల్కొనకె యుండె

ఇందు రాత్రి జాగరముండుటచేఁ గలిగిన శ్రమ యనుభవము తేంట్లచే మెల్కొవ రాకుండుట యనుభావము

సూ॥ శాస్త్రాది పరిశీలన వలనఁ గలుగు నిశ్చయ జ్ఞానము మతి.

ఇందు నిశ్శంకగాఁ గార్యానుష్ఠానము సంశయోచ్ఛేదము మొదలగునవి యనుభావములు.

ఉదా:- గీ॥ అఖిల జగ మిది నశ్వర; మందుఁగూడ
ఈ కళేబర మిట్టె నశించిపోవు.
అట్టిదాని కొఱకయి నేనిట్లు లిపుడు
అకట! యెంత పరిశ్రమ ఆచరింతు.

'ఈ శరీరము నీటిబుడగ వంటిది.' అనుశాస్త్ర పర్యాలోచనము ఇందు అనుభావము 'అకట!' అనుటచేఁ దోఁచెడి నింద రాజసేవా విరతి విత్తృష్ణయును అనుభావములు. ఇందు మతియె శీఘ్రముగ స్ఫురించుచున్నది. విలంబముగాఁ బ్రతీయమానమగుట వలన శాంతముగాదు.

సూ॥ రోగ విరహాదుల వలనఁ గలుగు మనస్తాపము వ్యాధి.
గాత్ర శైథిల్యాదులు ఇందు అనుభావములు.

ఉదా:-

గీ॥ హృదయమున నాచుఁ దీవియల్ దీర్చియుండ
విరుల పాన్పున నిట్టటు దొరలుచుండి
చెలువుని యుదంతమును దెల్పు చెలుల మోము
జాలి చూపులఁజూచు నీ లోలనయన.

ఇందు విరహము విభావము, అంగక్షేపాదులు అనుభావములు

సూ॥ పిరికివానికి ఘోర జంతువులను జూచుట 'పిడుగు చప్పుడు వినుట' మొదలగు వానివలనఁ గలుగు చిత్తవృత్తి విశేషము త్రాసము.

దీనికి రోమాంచ కంప స్తంభ భ్రమాదులు అనుభావములు.

ఉదా:-

కం। కొరడా చేతను బట్టుకు
కరుణామయి నాదు మనసు కడువడి వణఁకున్
మరి గోపులతో నాడుచు
కర మాలస్యంబు చేయఁ; గనుమిఁక నమ్మా.

ఇవి తల్లితోఁ జిన్ని కృష్ణుఁడు పలుకు పలుకులు. ఇటఁ దల్లి కోపము విభావము. వణఁకుట భయోక్తులు అనుభావములు.

సూ నిద్రా విభావమువలనఁ గలిగిన జ్ఞానము సుప్తము.

కలయని భావము. దీనికిఁ బ్రలాపాదులు అనుభావములు. నేత్ర నిమీలనాదులు నిద్రయందెగాని కలయందుఁ గలుగవు.

ఉదా.-

గీ। "కూటవాది. నిర్దయుఁడః నా కొంగు విడువు
అతి పరచితమ నీ స్నేహ" మని వచించు
సత్రు నేత్రను భూషలు లేని యబల నెవరు
ఇటు తెలుపుదురో శుభనిద్ర । యీవుతక్క.

ప్రవాసములో స్వప్నమందు పై విధముగఁ బలుకు ప్రియురాలిని జూచుచు స్వప్నముద్వారా తన కుపకారము చేసిన నిద్రను గూర్చి పలుకు యువకుని పలుకులివి. స్వప్నములోఁ జూడఁబడిన ప్రియురాలు ఆమె పలుకులు విభావములు. యువకుని యీ పలుకులు ఊరడిల్లుట అనుభావములు.

సూ। నిద్ర నశించిన పిదపఁ గలుగు మెలఁకువ విబోధము.

నిద్ర పూర్తి యగుట. స్వప్నము అంతమగుట. పెద్ద శబ్దము. స్పర్శ మొదలగునవి యనుభావములు.

ఉదా:-

గీ। భద్రముగ హితంబును గూర్చు నిద్ర నాకుఁ
జివరి జాముడ హరిణాక్షి సువచనముల

వినుపు చుంభ నే నెంతలో వినుచునుంటి
నంతలోఁ బాడు మబ్బయ్యెఁ యలిగె నుటిమి.

ఇందులో గర్జిత శ్రవణము విభావము. ప్రియావచనముల వినుటచేఁ గలుగు సంతోషము పోవుట అనుభావము ఊహింపఁదగినది. కొందఱు అవిద్య నశించుట వలనఁ గలుగు బోధను విబోధమందురు. వారి పక్షమున కుదా:—

అనుష్టుప్పు:— మోహంబు పోయె, స్మృతియున్. వచ్చె నీదయ నచ్యుతా.
ఎల్ల సందేహముల్ పోయె, నీ చెప్పినట్లు చేసెదన్.
(నాతెనుఁగు గీత ౧౮ అ ౭౩.)

సూ॥ ఇతరులు చేసిన తిరస్కారము మొదలైన యనేకవిధాపరాధముల చేతఁ గలుగు మౌనము వాక్పారుష్యము మొదలగు వానికిఁ గారణమైన చిత్తవృత్తి విశేషము అమర్షము

ఉదా:— ఉ. ఈసునఁబుట్టి డెందమున హెచ్చిన శోక దవానలంబుచేఁ
గాసిలి యేడ్చెఁ బ్రాణ విభుకౌగిటుటన్ లలితాంగి పంకజ
శ్రీసఖమైన మోముపయిఁ జేల చెఱంగిడి బాలపల్లవ
గ్రాస కషాయకంఠ కలకంఠ వధూకల కాకలీధ్వనిన్
(పారిజాత.)

ఇటఁ బ్రాణ విభుఁడును అతఁడు రుక్మిణికిఁ బారిజాత మిచ్చుట మొదలగు నపరాధములు విభావములు. మోముపయిఁ జేల చెఱంగిడి యేడ్చుట మొదలగునవి యనుభావములు. వీని వలన అమర్షము వ్యంగ్యము. శత్రువులు మొదలయిన యనిష్టుల మీఁదిది క్రోధము. ఇష్టులయెడఁ దిరస్కారములు అమర్షము అని రెండిటికి విషయ భేదము తెలియునది.

సూ సిగ్గు మొదలగువానిచే హర్షాద్యనుభావములను గప్పిపుచ్చుటకై గలిగిన భావ విశేషము అవహిత్థము.

ఉదా:— గీ॥ గోపకుల ప్రసంగంబులో గురులదరిని
హరిమహిమ విని స్వేద రోమాంచితయయి

విషపు శిఖలఁ గ్రక్కెడు సర్ప విభుని పడగఁ
గృష్ణు నృత్య మెన్నను గులస్త్రీ యొకర్తు ।

ఇందు క్రీడ విభావము కాళీయ కథావర్ణన అనుభావము. భయాదులవలనఁ గలిగినదియు నుదాహరింప నగును.

సూ. అధిక్షేప పాప మానాదులవలన 'వీని కేమిచేయుదును' అనురూపముగల చిత్త వృత్తి యుగ్రత.

ఉదా:— గీ। సంగరంబునఁ గర్ణుచే భంగమొంది
యెంతయు నళుకుంద వయి నీవెల్లయపుడు
కర మితరుల ప్రభావంబు గాండివధనుస్సు
మిగుల దూఱు- నీ మనసు కంపింప దెటులు.

కర్ణునిచేఁ బరాభవింపఁ బడి యర్జునుని గాండివమును నిందించు ధర్మరాజు గూర్చి యర్జునుని పలుకులివి. ధర్మరాజుచేయు గాండీవనింద యిక్కడ విభావము. వధేచ్ఛ అనుభావము.

సూ విప్రలంభ మహావిపత్తి పరమానందాదులవలన ఒక విధమైన చిత్త వృత్తి మఱొకటిగా భాసించుట యున్మాదము.

ఉదా:— కం కరుణా విహీన ! ప్రియతమ !
మఱి యింకెప్పుడును నిన్ను మఱి విడ ననుచున్
త్వరితంబుగఁ దన సకియల
కరమున్ బట్టుకొని యామె కరము వికలయౌ.

ప్రవాసములోనుండి తన ప్రియురాలి వృత్తాంతమును అడుగు నాయకుని గూర్చి దూతి పలుకు పలుకు లివి. ప్రియ విరహము విభావము. అసంబద్ధోక్తి అనుభావము ఉన్మాదము వ్యాధివంటిదే యయినను ఇతర వ్యాధులకంటె విలక్షణ మగుటచేఁ బ్రత్యేకముగాఁ జెప్పఁబడెను.

సూ రోగాదుల వలన మరణమునకుఁ బూర్వము గలుగు మూర్ఛావస్థ మరణము. ఇట మరణమనఁగాఁ బ్రాణ వియోగ రూపమైన మరణము చెప్పరాదు అది అశుభమైనది. చిత్తవృత్త్యాత్మకమైన భావములలో దానికిఁ బ్రసక్తిలేదు.

ఉదా:- కం. చెలువుని గుణమ్ములు మదిన్
దలఁచుకొనుచు నెవతె సెజ్జ నగపడియెనొ యా
లలితాంగి యిప్పుడక్కట!
పలుమాఱులు పలుకరింపద యేమిన్,

ఇందుఁ బ్రియుని విరహము విభావము. పలుకకపోవుట యనుభావము. చెలువుని గుణములు దలఁచుకొనుచు, అనుటచే విప్రలంభముగాని శోకముగాని పోషింపఁబడుచున్నది తరువాత సంఘటనలో నాయికాదులు జీవించినచో విప్రలంభమునకును జీవింపనిచోఁ గరుణమునకును పోషక మగు నని గ్రహింపవలయును. అశుభ మనుదృష్టితోఁ దలఁచుగ దీనిని వర్ణింపరు.

సూ. సంశయమునకుఁ బిదప నిశ్చయానుకూలమైన యూహ వితర్కము.

ఉదా:- కం. జనకుని యాప్రియసుత ధర
జీ నిపుడు ప్రాణములతోనె నిలువక యున్నన్
కన నెది నాబ్రతు, కెపుడై
నను భువి నాశ్రయము వోవ నాశ్రిత మున్నె!

తన్నుఁగూర్చి యిది రాముని వాక్యము భువిలో సీత యున్నదో లేదో యను సందేహము విభావము. తోఁచెదు భ్రూ విక్షేప శిరోంగుళి నర్తనాదులు అనుభావములు. చింతలో నిశ్చయానుకూల మైన యూహ యుండదు కాన నిది చింతకన్న వేఱు ఏమి కాఁగలదో ఎట్లు కాఁగలదో అను చింతకు ఇది యెట్లు బహుశా కాఁగలదనెడి వితర్కమునకు విషయములో విలక్షణత్వము గలదు "ఆధారములేకుండ ఆధేయ స్థితి యుండదు" ఇత్యాది నిశ్చయానుకూల వితర్కమునకేఁ జెప్పఁబడిన లేకుండ, ఉండదు ఇత్యాదులచేఁ జెప్పఁబడిన యర్థాంతరన్యాసముకూడ ఇందే అనుకూలము.

సూ. ఇష్టము సిద్ధింపక పోవుట రాజగుర్వాద్యపరాధము మొదలగు వానివలనఁ గలిగిన యనుతాపము విషాదము.

ఉదా:- కం. రవిసూనుఁ డస్తమింపఁగ
భువిలోఁ బాండవులు విజయ మొందుచు నుండన్
అవియక యిటు లుంటివి పో
వవ దుర్యోధనుని పాడు ప్రాణమ! యిపుడేన్,

ఇందు తన యపకర్షమును పరుల యుత్కర్షమునుజూచుట విభావము. ప్రాణము పోవలె నను కోర్కె, తోఁచెడు వదనావనతి మొదలగునవి అనుభావములు. పరవీరుఁడైన దుర్యోధనునికి ఏమాత్రము యోగ్యముగాదు కాన ఇది త్రాసముగాదు. 'యుద్ధముచేసి చచ్చెదను' అను నిశ్చయమును బట్టి యిది చింతయునుగాదు. సకల సైన్యము పోయినను లెక్క లేకపోవుటవలన ఇందు దైన్యములేదు. మరణమును శరణు బొందుటలోఁ బరాపకర్షమై జీవితముగాఁ గల యుత్సాహము లేకపోవుట వలన వీరరసధ్వనియుఁగాదు.

సూ. ఇపుడే యీవస్తువు నాకు లభింపఁగాక' యను గోరిక యౌత్సుక్యము.

ఇందు ఇష్ట విరహాదులు విభావము. త్వరాచింతాదులు అనుభావములు. ఇష్ట విరహము వలన పుట్టి ప్రియసంస్మరణవలన ఉద్దీప్తమై నిద్ర తంద్ర గాత్రగౌరవము చింత అను వీనిచే అనుభావితమై యౌత్సుక్యముండునని భావకోవిదులు చెప్పిరి.

ఉదా:—కం॥ కనులం గాచెడి యశ్రులు
కనీనికల చంచలతను గడువడి నాపన్
దనచెడి భీతమృగాక్షి న
యమోత్పలము దనివి దీఱ నరయుట యెపుడో

సూ అనర్థాతిశయము వలనఁ గలుగు చిత్త సంభ్రమ వ్యాపారము ఆవేగము.

ఉదా:—కం॥ శ్రీరాముం డవలీలగఁ
బారావారమును గట్టి వచ్చెడు నిదిగో
ఈరావణుఁడా మదాంధుం
డీరహిఁ దరిసెఁ గులనాశ మెచటకుఁ బోదున్.

ఇవి మందోదరి తనలో ననుకొను పలుకులు. శ్రీరామునిరాక విభావము. 'ఎచటకుఁ బోదున్' అనుటచేఁ దోఁచెడు ధైర్యము అనుభావము. ఎచటకుఁ బోదున్ అనుటచే స్ఫుటముగా నధైర్యముచే నుద్వేగమె తోఁచుచున్నదిగాని చింత ప్రధానముగాఁ దోఁచుటలేదు కాన ఇటఁ జింత యనరాదు. కాని ఆవేగమును ఆస్వాదించుటలో దానికిఁ బోషకముగాఁ జింత అప్రధానముగ గోచర మగు చున్నది.

సూ॥ చింత ఉత్కంఠ భయము విరహము అనిష్టదర్శనశ్రవణములు మొదలగు వానివలన అవశ్యము చేయఁదగిన దానిని ప్రతిసంధానము చేయుటలో విఫలమైన చిత్తవృత్తి జడత.

ఇది మోహమునకు ముందుఁ దర్వాతఁ గూడఁ గలుగును. ప్రియానిష్ట దర్శన శ్రవణములు రోగము విభావములు. ఊరకుండుము మఱపు మొదలగునవి అనుభావములు.

ఉదా:—కం॥ కందోయిలో మసలు ప్రియుఁ
దెందాఁక విధిగతి దౌల నెడఁబడి యుండున్
అందాఁక నింద్రియములం
దంద శిథిలమగుచునుండెఁ దమకృత్యము లన్

ఇందు ప్రియవిరహము విభావము. ఇంద్రియములు తమ కృత్యములనుండి విరమించుట అనుభావము. మోహమందు నేత్రాదులచే నేత్రప్రత్యక్షాదులు పుట్టవు. ఇక్కడనైతే ప్రకార విశేషముతోఁ గూడిన బాహుళ్యము చేత 'పుట్టదు'. అనిదానికంటె దీనికిఁగల విశేషము. అందుచేతనే ఉదాహరణములో 'శిథిలమగుచు' అని చెప్పఁబడెను. 'విడుచుచు' అనిచెప్పఁబడలేదు.

సూ॥ అతితృప్తి, గర్భము, వ్యాధిశ్రమము మొదలగు వానివలన చిత్తము క్రియలందు విముఖ మగుట ఆలస్యము.

ఇందు అసామర్థ్యములేదు. కార్యాకార్యవివేక శూన్యత్వమునులేదు. కనుకఁ గార్యము చేయలేక పోవుట సమానమైనను గ్లానికంటెను జడత కంటెను దీనికి భేదము గలదు.

ఉదా:—కం॥ దయ దవ్వునుండి వచ్చెం
బ్రియుతో నిశియెల్లఁ గదల మేల్కొంటిని. నం
తయు నీకుఁ జెప్పఁగఁ జాలఁ జె
లియ! సీనాలుక యినుపది ప్రేలకు చాలున్.

ప్రియుఁడు వచ్చిన మరునాఁడు మాటిమాటికి రాత్రి వృత్తమును అడుగు సఖురాలిని గూర్చి జాగరణ శ్రమాలసయగు నొకతెయెక్క పలుకు లివి. ఇందు రాత్రిజాగరణ విభావము ఎక్కువమాటాడపోవుట యనుభావము జడత యందు మోహము నకుఁబూర్వము నందుఁగాని తరువాత గాని యుండుటనియతము. ఇక్కడ అట్లు గాదు ఇది యిక్కడఁ గల విశేషము.

సూ॥ పరోత్కర్ష దర్శనాదుల వలనఁ బరనిందకుఁ గారణమైన చిత్తవృత్తి విశేషము అసూయ. దీనినె అసహనము మొదలైన పదములతో వ్యవహరింతురు.

ఉదా:—కం శంకరు కార్ముక మెక్కడ
కుంకయయిన యిట్టి బాలకుం డెక్కడ భం
గంకరమగు నీ క్రియ ని
శ్శంకగ సర్వమును మ్రింగు సమయమె చేసెన్

హరుని విల్లు విఱిచిన శ్రీరాముని పరాక్రమమును సహింపక యక్కడఁ జూచుచున్న రాజుల పలుకులివి. ఇందు రాముని బలమును సర్వోత్కృష్టముగా దర్శించుట విభావము. కుంక, బాలకుఁడు మొదలగు వానిచేఁ దోఁచు నింద యనుభావము.

సూ। వియోగశోక భయ జుగుప్సాదుల యాధిక్యము వలనను: గ్రహావేశాదుల వలనను గలిగిన వ్యాధి విశేషము అపస్మారము.

వ్యాధిగా దీనిని జెప్పినను జెప్పవచ్చును గాని బీభత్స భయానకములు ఈ వ్యాధికే యంగములు గాని యితరములకుఁ గావని తెలుపుటకే యిది విశేష రూపకముగా మరలఁ జెప్పఁబడెను. విప్రలంభములో నైతే ఇతర వ్యాధులు గూడ దీనికే యంగములు.

ఉదా—కం అంతకుని యంతు చూచు ము
రాంతకుఁడు మథురకు వచ్చి నట్టులు విని తా
నెంతయు గడగడ వడఁకుచు
నింతయు స్మృతి లేక కంసుఁ డిలపైఁ బడియెన్.

ఇందు భయము విభావము. కంప నిశ్శ్వాస పతనాదులు అనుభావములు.

సూ అమర్షాదులవలన వాక్పారుష్యాదులకుఁ గారణ మైన చిత్తవృత్తి చపలత.

ఉదా:—కం ఓ వైరివ్రత! పాపీ!
యీ విధి నీ మొగము నాకుఁ జూపకురా
యీ విధముగ మదిలో నిను
భావించుచుఁ జెడిన యాత్మ పడఁ గూల్తు నిదే

భగవంతుని యందలి భక్తిభావమును మాన్పించుటకు ఉపాయము గానక ప్రహ్లాదుని గూర్చి హిరణ్యకశివుఁ డాడెడు మాట లివి. భగవద్ద్వేషమువలనఁ గలిగిన పుత్రద్వేషము ఇందు విభావము. ఆత్మవధేచ్ఛయుఁ బరుషోక్తియును అను భావములు. ఎల్లపుడును భగవంతునియందు అనుభాగము గల ప్రహ్లాదుని యందు హిరణ్యకశిపునకు అమర్షము చిరకాలమునుండి పెరుగుచుండుటచే ఆత్మవధేచ్ఛకు ఇదే మొదలు గఁ

చెప్పుట యుపపన్నముగాదు కాన ఇందు అమర్షమె వ్యక్త మగు చున్న దనరాదు. ఇదేమొదలుగాఁ గలకారణముగాఁ జెప్పుటకు ఇది వఱకటి చిత్తవృత్తి కంటె విలక్షణమైన చపలతయనెడు చిత్తవృత్తి సిద్ధించుచున్నది గూడ. స్వభావముకంటె విలక్షణమైన లక్షణము అవశ్యకమగుటచే అమర్ష ప్రకర్షమె చపలతా పదార్థమగుచుండుటచే అమర్ష ప్రకర్షమె యాత్మవధేచ్ఛకుఁ గారణముగా వ్యక్తమగునని యనరాదు.

సూ॥ నీచపురుషులందు ఆక్రోశనాధిక్షేప వ్యాధి తాడన దారిద్ర్యేష్టవిరహ పరసంపత్తి దర్శనాదుల వలనను, ఉత్తములందైతే అవజ్ఞాదుల వలనను గలిగినదై రోదన దీర్ఘనిశ్శ్వాస దీనముఖత్వాదులకుఁ గారణమై విషయములను ద్వేషించు చిత్తవృత్తి నిర్వేదము.

ఉదా:—కం॥ కను లక్ష్మణ ! హరిణేక్షణ
కనుఁగవ మార్గంబులోనఁ గలియని యెడలన్
పనికిన్ మాలిన యీ జీ
వనమునను విఫల జగమున ఫలమేమి యగున్

నిత్యానిత్య వివేక జన్యముగాదు కాన దీనికి శాంతరస వ్యవహారము గలుగదు. దేవాది విషయక రతికుదా:—

మ॥ ధనమున్ గోరను గోర ధర్మమును తత్తద్భోగముల్ గోర నే
మును గావించిన కర్మకుందగు ఫలమ్మొక్కండ యౌఁ గాక పా
వనమౌ నీ పదపద్మముల్ గొలుచు సద్భక్తిన్ ప్రసాదించుచే
నిను జన్మాంతర మందు నైనను మదిన్ నేఁ గోరుకోర్కెల్ ప్రభూ.

ఇందు ధనాదులను గోరక పదపద్మ సేవగొలుచు కోరికవలన భగవంతుని యందు అత్యంతానురాగము వ్యక్తమగుచున్నది.

మాత్సర్యము ఉద్వేగము దంభము ఈర్ష్య వివేకము నిర్ణయము క్లైబ్యము క్షమ కుతుకము ఉత్కంఠ వినయము సంశయము దార్ఢ్యము మొదలైనవి పైని జెప్పిన వాని లోనే యంతర్భవించును కాన వ్యభిచారి భావములు ముప్పది నాలుగే. అసూయలో మాత్సర్యము, త్రాసములో ఉద్వేగము, అవహిత్థములోదంభము, అమర్షములో ఈర్ష్య,

మతిలో వివేక నిర్ణయములు, దైన్యములో వైక్లబ్యము, ధృతిలో క్షమ, ఔత్సుక్యములో కుతుకోత్కంఠలు, లజ్జలో వినయము, తర్కములో సంశయము, చాపల్యములో దార్ఢ్యము అంతర్భవించును. ఈ సంచారి భావములలో కొన్నిటికి కొన్ని విభావములుగాను అనుభావములుగను అగును ఈర్ష్య నిర్వేదమును గూర్చి విభావమగును. అది అసూయలో అనుభావము. చింత నిద్రను గూర్చి విభావము, ఔత్సుక్యమును గూర్చి అనుభావము, ఇట్లే మిగిలినవి యూహింపనగును. ఈవిధంగా రసము సంగ్రహముగా నిరూపింపఁబడెను.

ఇది రసప్రకరణము.

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

నాయక ప్రకరణము

—o—

శ్రీరాముడు హరిశ్చంద్రుడు ధర్మరాజు కృష్ణుఁడు గాంధిమహాత్ముఁడు మొదలగు నుత్తమపురుషుల పవిత్ర ఆచరణను బట్టి లోకము నడిచినచో అది సుఖశాంతులను పరమానందమును పొందఁగలుగును. శ్రీరాముడు మొదలైన వారు కావ్యములకు నాయకులుగా నుండఁదగుదురు. అటువంటిఉదాత్తపురుషుల చరిత్రలను వర్ణించి వాల్మీకి వ్యాసుడు, కాలిదాసు మొదలగు మహాకవులు శ్రీరామాదుల కీర్తిని తమ కీర్తిని శాశ్వతముగా నిలుపుటయేగాక లోకులను పరమానందభరితులఁ గావించిరి. కావ్యమునందు వర్ణింపఁబడు నుత్తమపురుషుల చరిత్రలను జనులు తమ కాదర్శప్రాయముగా తీసుకొనవలెను. సత్యాది ధర్మములను ఆచరించుట చేతనే జనులు శ్రీరామాదుల వంటి వారగుదురు.అట్టి వారి చరిత్రలే కావ్యమునకు అలంబన మగును.

"నాయకాదులను బట్టి రసోదయ మగును. కనుక నాయకాదులు కావ్యమున కాలంబన, మని విశ్వనాథుడు. "యథారాజా తథాప్రజాః" రాజు ఎట్టి వాఁడై యుండునో ప్రజలును అట్టి వారై యుందురు. అను సూక్తి ప్రకారము అనగా నాయకుడు అనగా ఉత్తమపురుషుడు ప్రజలనుమంచిమార్గమున నడుపువాడు గాన అతఁడు ధర్మపరుఁడై సుశీలుఁడై ఆదర్శపరుఁడై యుండవలెను. ఉత్తమ గుణములను బట్టి ఉత్తములుగను, హీనగుణములను బట్టి హీనులుగను ఉందురు. కాన వాని వివరములు తెలుసుకొనుట అవసరము.

ఇప్పుడు ఆనాయకాదుల వివరములు వివరింపఁబడును.

సూ. నాయకుఁడు ధర్మపరుఁడై త్యాగియై వీరుఁడై కులీనుఁడై హితమితోచిత భాషియై సుశ్రీకుఁడై రూపయౌవనోత్సాహవంతుఁడై తేజోవైదగ్ధ్య శీలములు మొదలైన యుత్తమ గుణములు గలవాఁడై యుండవలెను.

నాయకుల ప్రవర్తన వేషభాషాదులు వారివారి గుణములకు అనురూపమై యుండవల యునని ఆలంకారికులు.

రాముఁడు, ధర్మరాజు మొదలైనవారు ధర్మపరులు. కర్ణుడు శిబి జీమూత వాహనుఁడు మొదలగువారు త్యాగులు, శ్రీ రాముఁడు, అర్జునుఁడు మొదలైన వారు వీరులు. రఘువు మొదలైన వారు కులీనులు. ఇట్లే మిగిలిన వారిని గ్రహింపవలెను.

సూ. ఆ నాయకుఁడు ధీరోదాత్తుఁడు, ధీరోద్ధతుఁడు. ధీరలలితుఁడు అని నాలుగు విధములు.

సూ. అందు ధర్మపరుఁడై ఆత్మశ్లాఘా పరాఙ్ముఖుఁడై క్షమకలవాడై యతి గంభీరుఁడై మహాసత్త్వుఁడై కర్మలందు స్థిరుఁడై యుండువాఁడు ధీరోదాత్తుఁడు.

ధీరుఁడైన ఉదాత్తుఁడు ధీరోదాత్తుఁడని వ్యుత్పత్తి. ఉదా:రాముఁడు ధర్మరాజు, మహాత్మాగాంధి మొదలగువారు.

సూ. మాయాపరుఁడై ప్రచండుఁడై అహంకారదర్పభూయిష్ఠుఁడై, ఆత్మశ్లాఘా నిరతుఁడై యుండువాఁడు ధీరోద్ధతుఁడు.

ధీరుఁడై ఉద్ధతుఁడై యుండువాడు ధీరోద్ధతుఁడని వ్యుత్పత్తి.

ఉదా : భీమసేనుఁడు, లక్ష్మణుఁడు, మొ.

సూ. నిశ్చింతుండై ఎల్లప్పుడు మృదువై కళాపరుఁడై యుండువాఁడు ధీరలలితుఁడు.

ధీరుఁడై లలితుఁడై యుండువాఁడు ధీరలలితుఁడని వ్యుత్పత్తి. రత్నావళిలోని వత్సరాజు, మాళవికాగ్నిమిత్రములోని అగ్నిమిత్రుడు మొదలైనవారు.

సూ. సామాన్య గుణ భూయిష్ఠులై యుండు వణిక్ ద్విజాదులు ధీరశాంతులు. ధీరుఁడై శాంతుఁడై యుండువాఁడు ధీరశాంతుఁడు అని వ్యుత్పత్తి

ఉదా : మాలతీ మాధములోని మాధవుఁడు. మృచ్ఛకటికములోని చారుదత్తుఁడు మొదలగువారు. పౌరాణికైతిహాసిక చారిత్రిక సాంఘికాదికములైన యితివృత్తము లందుఁజైని జెప్పిన గుణములనుబట్టి నాయకాదులను గ్రహింపవలయును. సాంఘికేతి వృత్తములందున్న నాయకులు రాజవంశీయులుగా

నుండవలయునన్న నియమములేదు. ఆయాగుణము లున్నచో ఆయానాయకు లగుదురు.

సూ. మరల వీరు దక్షిణుఁడు ధృష్టుఁడు అనుకూలుఁడు శఠుఁడు అను భేదములను బట్టి పదునాఱుగురు.

దక్షిణ ధీరోదాత్తుఁడు, దక్షిణ ధీరోద్ధతుఁడు దక్షిణ ధీరలలితుఁడు దక్షిణ ధీర శాంతుఁడు అని యీ విధముగా ధీరోదాత్తాది పదములకు దక్షిణ అనునది చేర్చినట్లే ధృష్టాది పదములను చేర్పవలయును.

సూ అందు అనేకనాయికలందు సమానమైన యనురాగము గలవాఁడు దక్షిణుఁడు.

ఉదా : దుష్యంతుఁడు, అర్జునుఁడు మొ

సూ. సాపరాధుఁడయ్యు విశ్శంకుఁడై తర్జితుఁడయ్యు నిర్లజ్జుఁడై దుష్టదోషుఁడయ్యును మిథ్యావాది యయియుండువాఁడు ధృష్టుఁడు.

ఉదా : రావణుఁడు దుర్యోధనుఁడు మొ.

సూ. ఒక నాయికయందె యాసక్తుఁడైనవాఁడు అనుకూలుడు.

ఉదా : శ్రీరాముఁడు. మొ.

సూ. ఒక నాయిక యందె బద్ధ భావుఁడై యితర నాయిక లందును పైకి అనురాగము చూపుచు ఇతర నాయికలకు గూఢముగా విప్రియము చేయువాడుఁ శఠుఁడు.

మరల వీరందఱు ఉత్తములు మధ్యములు అధములు అని మూఁడు విధములు. ఇట్లు మొత్తము నలువది యెనిమిది విధములుగా నుందురు వారి వారి గుణములను బట్టి పౌరాణిక కాదీతివృత్తములలోని నాయికా నాయకులను గ్రహింప వలయును. భరతుఁడు "ఉత్తమ మధ్యమాధమ ప్రకృతులు మూఁడని చెప్పి ఆ ప్రకృతులలో అనేక లక్షణములతోఁ గూడిన నాయకులు నాలుగు విధములై యుందు రనెను. సాంఘిక నాటకాదులలోని పాత్రలు ఆ గుణములను బట్టి ఆయా నాయకు లగుదురు.

సూ. పీఠమర్దుఁడు విటుఁడు చేటుఁడు విదూషకుఁడు మొదలగువారు నాయకులకు సహాయులై యుందురు.

సూ॥ నాయకుఁడు బహువ్యాపియై దూరముగా నుండఁగా, ప్రసంగ సంగతమగు నితి వృత్తములో నాయక సామాన్య గుణములతోఁ గొంచెము తక్కువవాఁడై రాజ కార్యములు చూచుచు నుండువాఁడు పీఠమర్దుఁడు.

ఉదా:— పీఠమును మర్దించువాఁడు అనివ్యుత్పత్తి. రామచంద్రాదులకు సుగ్రీవాదులు.

సూ॥ నాయకునికి శృంగారమున సహాయులై నర్మ వాక్యములలో నిపుణులై కుపిత వధూమానభంజనులై యుండువారు విట చేట విదూషకులు. వేశ్యానాగర కులకు సందేశ మందించువాఁడు విటుఁడు చేటుఁడు ప్రసిద్ధుఁడే. కుసుమ వసంతకాది నామములు గలిగి కర్మ శరీర వేషభాషాదులచే హాస్యము గలిగించుచు కలహప్రియుఁడై భోజనాది స్వకర్మ ప్రియుఁడైనవాఁడు విదూషకుఁడు. వినోదమునకై దాసీలు మొదలగువారిని దూషించువాఁడని వ్యుత్పత్తి.

సూ॥ రాజ తంత్ర సహాయులు అమాత్యాదులు.

వామనషండ శకార కంచుకి ప్రతీహారాదులు అంతఃపుర సహాయులు. మద మౌర్ఖ్యములు గలిగి దుష్కులత్వము ఐశ్వర్యము గలిగి "దమయంతిని రావణుడు ఎత్తికొని పోయినట్లు నిన్నెత్తికొని పోదును" వంటి అసంబద్ధ ప్రలాపములు చేయువాఁడై యనూఢాభ్రాతయైన రాజశ్యాలకుఁడు శకారుఁడు. విటచేట శకారాదులు మృచ్ఛకటికాదులలోఁ బ్రసిద్ధులు.

మిత్ర కుమారాటవికాదులు దండ సహాయులు వేదవేత్తలగు ఋత్విక్పురో హితతాపసాదులు ధర్మ సహాయులు

అందు పీఠమర్ది మంత్రి ఋత్విజాదులు ఉత్తములు. విటచేట విదూషకులు మధ్యములు, చేట శకారాదులు అధములు. పైవారే గాక మంత్రులు, సేనానులు విప్రులు వైశ్యశూద్రులు కవులు రైతులు ఉద్యోగస్థులు మొదలగు నాయకులు సామాన్య నాయకులుగా నుందురు. ప్రఖ్యాతేతివృత్తము లందును కల్పితేతి వృత్తములందును కథనుబట్టి కవులు తాము గ్రహించు విషయములనుబట్టి పాత్రలు ఉత్తమ మధ్యమాధ ములై యుందురు వారివారి గుణములనుబట్టి ఆయాపాత్రలు నాయకులై యుందురు. సాంఘికేతి వృత్తములలోని పాత్రలు కవులు చెప్పఁదలచుకొన్న విషయమును బట్టి వారివారి గుణములనుబట్టి ఉత్తమ మధ్యమాధమ సామాన్య పాత్రలగుదురు.

శోభ, విలాసము, మాధుర్యము గాంభీర్యము ధైర్యము, తేజస్సు లలితము (శృంగారచేష్ట) ఔదార్యము అనునవి సాత్త్వికములైన నాయక గుణములు.

వీని కుదాహరణములు ఆయానాటకాదులలో ద్రష్టవ్యములు.

నా యి క లు

నాయకుల వలెనే నాయికలును ధర్మత్యాగాది నాయక గుణములు యథా సంభవముగాఁగలిగి యుండవలెను.

సూ. నాయికలు స్వస్త్రీ పరస్త్రీ సాధారణస్త్రీ అని మూ డు విధములు.

సూ. అందు స్వస్త్రీ వినయాదులు గలిగి గృహకర్మల యందు ఆసక్తి గలిగి పతివ్రతయై యుండును.

ఆ నాయికయు ముగ్ధ, మధ్య ప్రగల్భలని మూఁడు విధములు

సూ. ప్రథమావతీర్ణ యౌవనయై శృంగార చేష్టాదులందు లజ్జ గలిగి సంకోచముతో నుండునది ముగ్ధ.

సూ ప్రరూఢయౌవనయై శృంగార చేష్టాదులందు స్వల్ప లజ్జ గలిగినది మధ్య,

సూ. గాఢ యౌవనయై శృంగార చేష్టాదు లందు లజ్జ వీడి ప్రౌఢయై నాయకుని వశపరచుకొని యుండునది ప్రగల్భ.

అందు మధ్యా ప్రగల్భలు ధీర (కళాప్రగల్భ) అధీర (కళలందు అప్రగల్భరాలు) ధీరాఽధీర అని మూఁడు విధములుగ నుందురు. మొత్తము ఆఱువిధములు

పరస్త్రీ కన్యక, పరోఢ అని రెండు విధములు సాధారణస్త్రీ వేశ్య, ధనమాత్ర కామిని.

తప్పని సరియైనపుడే పరస్త్రీ సాధారణస్త్రీల యితి వృత్తములు వర్ణింప వలయును. వారి దుర్గుణములను జెప్పి అవి వర్జనీయములని చెప్పుట ద్వారా నీతి బోధింపవయును.

సూ. వారికి మూర్ఖులు తస్కరులు మొదలగువారు సహాయులయి యుందురు.

సూ. ముగ్ధాది నాయికలు వారివారి యవస్థలను బట్టి ఎనిమిది విధములు.

౧) స్వాధీనపతిక ౨) ఖండిత ౩) అభిసారిక ౪) కలహాంతరిత ౫) విప్రలబ్ధ ౬) ప్రోషితభర్తృక ౭) వాసకసజ్జ ౮) విరహోత్కంఠిత అని.

సూ విలాస ప్రేమాదులచే భర్తను స్వాధీన పఱచు కొనినది స్వాధీన భర్తృక

ఉదా — గీ ప్రియుఁడు స్వయముగ చేతితో వింతరీతి
పత్రభంగాలు చెక్కి-లిన్ వ్రాసెననుచు
గర్వపడకు వేపదు వద్దు కాదయేని
అన్నియును ఇట్టివానికి నర్మ కాదె

సూ అన్యస్త్రీ సంయోగ చిహ్నములతో భర్తరాఁగా ఈర్ష్యా కోపములతోఁ గూడి నది ఖండిత.

ఉదా

పలుకింకన్ మృదులోల దాహలతికాపాశాల బంధించి న
ట్టిలు సాయంతన మందుఁ జేరి సఖియల్ వీక్షింప ఇంకెప్పు డి
ట్టుల గావింపవుగా యటంచు నెఱి దొ్రటుం బాటుతో నేడ్చుచున్
లలి గొట్టుం బ్రియ తప్పు కప్పికొని మెల్లఁ మెల్లనవ్వున్ బ్రియున్

సూ కామ వశయై ప్రియుఁడు చెప్పిన సంకేత స్థానమునకై పోవునది అభిసారిక
ప్రియునికై అభి=ఎదురుగా సరించునది పోవునది అని వ్యుత్పత్తి

ఉదా

సరిగా నప్పుడె కన్ను మిన్ను కనుపించన్ రాని చీఁకట్లఁ గొం
దరతో నొంటిగఁ బూవు బోండ్లు ప్రియలిండ్లన్ జేరఁ జన్నుందు రే
మఱుదేమోసుమి గీటురాతి మెఱుఁ గుంబంగారు నున్ గీట్లఁబోల్
మెఱుపుందీవల మెల్లమెల్లఁగనె దారిం జూపి పంపింపు మీ

(నా మొయిలు రాయబారము)

సూ ప్రియుఁడు తన్నుఁ బొగడుచున్నను రోషము వలన గెంటి వైచి పిదపఁ బశ్చాత్తాప పడునది కలహాంతరిత

ఉదా

ప్రియుఁడో వ్రాలిన మోముతో వెలిని పృథ్విం గీయుచున్ జిక్కు నీ
ప్రియచేటుల్ కనులుబ్బ నేడ్చుచు సతం బట్టుల్ నిరాహారలై
రి యవే చిల్కలుఁ బంజరాలఁ బలుకుల్ ఛిన్నవ్వులేకుండె నీ
వ యిటుల్ ప్రుక్కెదు మానుమీ కరినురాలా కోప మిప్టేనియున్.

సూ. ప్రియుఁడు చెప్పిన సంకేత స్థానమునకు వెళ్ళి ప్రియునిచే మోసగింపఁ బడి నది విప్రలబ్ధ.

ఉదా॥

పోవుద మిద నుండి త్వరగలెమ్మ
యామము గడచె అయిన రాడయ్యె నతడు
యెవతి యికపయిన్ జీవించు నొక్కొ
ఆమె కతడు ప్రాణేశ్వరుఁడగును గాక

సూ. నానా కార్యాది వశమున దూరదేశము ప్రియుఁడు పోఁగా కామ వశగయై దుఃఖించునది ప్రోషిత భర్తృక.

ఉదా॥

అదె. నారెండవ ప్రాణమన్న! చెలితో నైనన్ దగన్ మాటలా
డదు; నే నిట్టుల దూరదేశమున నుండన్ జక్కవంబోలె నొం
టిదియై బెంగను నీదినాల్ యుగము లక్లే పుచ్చుచున్ దిక్కులే
కది లే మంచునఁ దమ్మితీవ వలెనే నైయుండు నంచెంచెదన్.

సూ. ప్రియుని రాక నిరీక్షించుచు గృహాదులను అలంకరించుచు నిరీక్షించునది వాసక సజ్జిక.

వాసకములను వస్త్రాదులను అలంకరించుచు సజ్జ సిద్ధము చేయునది వాసకసజ్జ అని వ్యుత్పత్తి.

ఉదా॥

కరములందు కంకణములు వలదు కూర్ప
పెద్దదగు కంఠహారంబు వేయ ?పుడు
కాత్తవగు నొంటిపేట సరుల రచింపు
ఇట్టి మదనోత్స వంబుల ఎన్నొ తగవు.

సూ. రావలయునని యున్నను ప్రియుఁడు దైవ వశమున రాకపోవుటచే తదాగమన దుఃఖముచే దుఃఖించునది విరహోత్కంఠిత.

ఉదా॥

మాసిన చీర వీడకయె మత్ప్రియ యంకమునందు వీణి యన్
దా సవరించి యశ్రువుల నానిన తంత్రుల నెట్లొ సారణన్

జేసి తనంతటన్ మునుపుఁ జేసిన మూర్ఛననే పదేపదే

చేసియు సౌమ్య! విస్మృతిని జెందుచునై న నటం గనం బడున్.

పాశ్చాత్యముగా వర్ణింపఁబడుటను బట్టి శృంగారనాయికలు చెప్పఁబడిరి. ప్రవత్స్యత్పతిక అను నింకొక నాయిక కూడ నుండునని నవ్యులు. పతి ప్రయాణము నాపునది అని దానిలక్షణము

ఈ విధముగా పలువిధములై న నాయిక మరల ఉత్తమ మధ్యమ అధమ అని మూఁడువిధములు.

స్వీయ, ముగ్ధ మధ్య ప్రగల్భ అని మూఁడు విధములు. అందు ముగ్ధ ఒకటె విధము. మధ్య ప్రగల్భలు ధీరాధీరోభయ భేదముచే ఆరు విధములు. ఇవి మరల జ్యేష్ఠ కనిష్ఠా భేదముచే పన్నెండు. ఇవి ముగ్ధతో కలిసి పదుమూడు విధములు. ఇట్లు స్వీయ పదుమూఁడు విధములు పరకీయ, కన్యక పరోఢ అని రెండు విధములు. సామాన్య ఒకటి. ఇవి అన్నియు స్వాధీన పతికా ద్యష్ట భేదములచే ($13 \times 8 = 104$) నూట నాలుగు. ఇవి స్వీయా భేదములు. పరకీయ పదునారువిధములు.

సామాన్య ఎనిమిది విధములు ఇట్లు $104 + 16 + 8 = 128$ నూట ఇరవై యెనిమిది. వారు ఉత్తమ మధ్యమ అదమలను భేదములచే $128 \times 3 = 384$ అయినవి. వారు మరల దివ్య అదివ్య ఉభయ అనుభేదములచే 1152 అయినవి." అని విశ్వనాథుఁడు

సూ యౌవనమున భావము హావము హేల అని యంగ భవములై న సాత్త్విక భావములు మూఁడు.

మొదట వికారము లేని చిత్తములోని భావము భావము. ప్రేమచేఁ గలుగు భ్రూనేత్రాది గూఢ వికారము హావము పై కిఁగనిపించు వికారము హేల.

శోభ కాంతి దీప్తి మాధుర్యము ప్రగల్భత ఔదార్యము ధై ర్యము అని అయత్నముగా గలిగిన భావములు ఏడు.

శరీర భూషణము శోభ, ఆశరీరాలంకారము అతిశయించినచో కాంతి, ఆ కాంతి యింకను విస్తరించినచో దీప్తి, సర్వావయవము లందు సౌందర్యము మాధుర్యము, తొందర పడకపోవుట ప్రగల్భత, వినయము ఔదార్యము, ఆత్మ శ్లాఘలేని చిత్తవృత్తి ధై ర్యము అనఁబడును.

సూ. స్వభావసిద్ధములై న విలాస భావములు లీల, విలాసము, విచ్ఛిత్తి బిబ్బోకము కిలకించితము మోట్టాయితము కుట్టమితము విభ్రమము లలితము మదము

విహృతము తపనము మౌగ్ధ్యము విక్షేపము కుతూహలము, హసితము చకితము కేళి అని పదునెనిమిది.

సూ. అంగ వేషాలంకార ప్రేమ వచనాదులచే ప్రియుని అనుకరించుట లీల.

ఉదా:— గీ॥మృదు మృణాలపు వ్యాళముల్ కేలఁజుట్టి
జుట్టుముడి కపర్దంబును నిట్టె ముడిచి
హరునిలీల ననుకరించు నా యపర్ణ
సకల జగముల నెపుడు సాకుఁ గాక

సూ. ఇష్ట దర్శనమునకు యానస్థానాసన ముఖనేత్రాది కర్మలలో విలాసము చూపుట విలాసము.

ఉదా॥

తనకీరు ప్రక్కలన్ జెలులు తార్కొని రా మదనోత్సవంబునన్
గనుగొన గేళికావనికిఁ గాల్నడ వచ్చుచు నన్నుఁ జూచియున్
జనములు చూతురేమో యని చయ్యనఁ జూపు మరల్చి వెండియున్
గనుఁగొనలన్ గనుంగొనుచు గ్రమ్మఱ నొప్పెడి బాల నెన్నెదన్.

సూ. కాంతిని పోషించు నట్టి స్వల్పమైన భూషణాది రచన విచ్ఛిత్తి.

ఉదా॥

కురులన్ మొల్లపువుల్ రచించి, సిగలో గోరింట పూల్గుచ్చి, లో
ధ్రరజం బద్దినమోము తెల్పు నెఱపై ఎంజిల, లీలాబ్జమున్
గరమం దూఁపుచు బావటన్ గడిమి మొగ్గల్ గూర్చి కర్ణంబునన్
మురువౌ దిర్సెనపూలు వ్రేల విహరింతుర్ పూవుఁ బోం డ్లప్పురిన్.

సూ. ఇష్ట వస్తువునందు గూడ అతిగర్వము చేత అనాదరము చూపుట బిబ్బోకము.

ఉదా॥

ప్రియంవద:—ఈమె గురువులకు ఈమెను తగిన వరుని కిచ్చుట యందె సంకల్పము.

శకుంతల:— (రోషముతో) అనసూయా! నేను వెళ్ళి పోదును.

ఇంకొక ఉదా:-

కనులన్ వేఱొకవైపె యుంచినను స్నిగ్ధం బామె కన్నట్లగున్;
దన్మశ్రోణుల్ బరువౌట మెల్లననె చన్నన్ లీలమైఁ బోవుటౌఁ;
జనఁబోవన్ నిలుమంచు నాపసఖి. యీర్ష్యన్ బల్కెఁ;

సూ ప్రియ సమాగమము వలనఁ గలుగు సంతోషము వలన స్మిత శుష్కరోదన హసితత్రాస క్రోధ శ్రమాది సాంకర్యము కిలకించితము.

ఉదా:-

ఇందినవేడ్క నొక్కయపు డెగ్గొనరించిననన్నుఁ గాంచి కో
పించియు వంతఁ బైకుబికి వెల్వడు నశ్రులఁ గంఠ మందు స్తం
భించియు నీళ్ళ గ్రుక్కకొనుచేమి వచింపఁగలేక యూర్పులన్
ముంచెడి మోవి చెన్దఱుగ నేడ్చెడి ప్రేమమయిన్ భజించెదన్.

సూ. ప్రియ సద్భావముతో చిత్తము వ్యాప్తముగాఁగా ప్రియుని కథాదులు విన్నపుడు కర్ణ కండూయ నాదులు చేయుట మోట్టాయితము.

ఉదా।

మెల్లనమూసి నేత్రములు మేల్కను బొమ్మలు పైకిఁ జిమ్ముచున్
దెల్లని చెక్కుటల్ కరము నీటుచలింప గళంబు వంచియున్
ఘల్లన హస్త కంకణఝణంకృతు లొప్పఁగఁ గర్ణమందు వే
లల్లనఁ జొన్పి గోకికొను నన్నులమిన్నను లోన నెన్నెదన్.

సూ ప్రియుని విలాసాదులు ఇష్టమై సంతోషమును కలిగించినను చేతులు తల యూపి విసరుట కుట్టమితము.

ఉదా॥

బలిమిఁ గరంబు కేశములఁ బట్టిన పట్టున దంతపంక్తి చేఁ
జలదదరోష్ఠ పల్లవము చట్టన మెల్లన నొక్కఁగాఁ దమిన్
బులకిత చేవిదుర్చుచు గనుంగవ మోడిచి పాఁగవశ్యమున్
గలిగి చెలంగు సీత్కరణ గర్భ ముఖాబ్జము విస్మరింతునే.

సూ. ప్రియాగమ నాదులందు హర్ష రాగాదుల వలన అసమయములో పెభ్రమ విన్యాసము విభ్రమము.

ఉదా॥

హొంతరి కత్తె నేత్రముల నోరఁగ వైచి హొయల్ గనంగ నే
కాంతమునందు దర్పణము గైకొని చూచుచునప్డు వెన్కగా
వింతగ నిల్చినాడు ప్రతిబింబము గాంచి వణుంగు సంభ్రమం
బెంతయు సిగ్గుగల్గఁ బ్రణయేచ్ఛను మించెను దాని నెంచెదన్.

సూ. సుకుమారముగా అంగము లుంచుట లలితము.

ఉదా॥

గమగమతావి పర్వఁగ సుగంధము. కాంతములైన చెక్కుట
ద్దములఁ కిలంది పైమళ్గ మదంబున మిక్కిలి మోహంబుగా
గ. మకరికాది పత్రలతికల్ రచియింపఁ జెలంగునట్టి భీ
త మృగ విలోచనాస్యము మదంతర దర్పణమందుఁ గాంచెదన్.

సూ. వక్తవ్య కాలమునఁ జెప్పక పోవుట విహృతము.

నేనెదుటకాఁగ పల్కక దృష్టి తిప్పి
ఏదొ యన్య హేతువుచే హసించు సుంత
ఎడనెడను వినయము వారించుచుండ
మరుఁడు వ్యక్తమున్ గాఁడైన మరుగుఁ బడఁడు.

సూ, యౌవన సౌభాగ్యాదుల వలని వికారము మదము.

మదము:-మధుపానాది వికారము మదము.

మ:— తనతో పాటుగ నొక్కపాత్రమున మద్యంబానునర్థాంగి లోచన రోచిః
ప్రతిబింబ మాసవరస స్వాదుత్వ మెచ్చింప.

సూ. ప్రియ విరహములో స్మరావేగ జన్యచేష్ట తపనము.

మ. మొగమో చెక్కులు చిక్క సన్నపడె, తొమ్మోవాడి పొంకంబతెన్
సగ మౌనెన్నడు మింకజింకెఁ, గడునంసంబుల్ నతింజెందె; మై
జిగి తెల్లంబడె; జాలిగొల్పెఁయుఁ గనన్ జెల్వొందుఁ గామార్తయే
యగు, బత్రంబులె మాడ్చుగాడ్పు తగులన్నల్లాడు వాసంతినాన్!

సూ. ప్రియునియెదుట తెలిసిన సంగతిని గూడఁ దెలియనట్లు అడుగుట మౌగ్ధ్యము.

ఉదా॥

సుఖదుఃఖాలు సమంబుగాఁ గలసఖుల్ సుప్రీతిఁ బల్కింప, ఈ
సఖు వాక్రుక్క్వక మానదింక స్వమనస్సంతాప హేతున్‌దమిన్
ముఖమున్ దిప్పియు నీమెగన్గొనెసు నన్నున్ ప్రేమతోనైన స
న్ముఖి యేమాడునొ యన్న యాతురత క్రమ్మన్ లోన నాకంతలో

సూ. ప్రియుని దగ్గర నగలు ధరించుట, ఇటునటు అనవసరముగా చూచుట కొం
చెము రహస్య మాడుట మొదలగునవి చేయుట విక్షేపము.

ఉదా ప్రియుడు చనుదెంచి దరిని నిల్చినను గూడ
పరిచయములేని యదివోలె బాల పలుకు.

సూ. రమ్యవస్తు దర్శన లోలత్వము కుతూహలము.

సూ. యౌవన వికాసములో వృథగా నవ్వుట విహసితము.

ఉదా॥

నేనెదుట కాగ వెనుకకు దృష్టి తిప్పు
ఏదొ యన్య హేతువుచే హసించు నంత
ఎదనెదను వినయము వారించుచుండ
మరుఁడు వ్యక్త మున్గాఁదైన మరుగుఁ బడఁడు.

సూ. ప్రియుని యెదుట ఏదో కారణముచే భయపడుట చకితము.

ఉదా॥

లలినొకనాఁడు సౌధశిఖరంబున హాయిగఁ గూరుచుండి త
న్నిలయము నొద్ద నిట్టటులు దిర్గు ననున్ బ్రియకన్న యంతటన్
గలగల నవ్వినెచ్చెలులు గాఢముగాఁ బరిహాస మాడఁగాన్
వెలవెలఁ బాటి మైహొయలు పెల్లుగఁ జూపు సువక్త్రి నెంచెదన్.

సూ. ప్రియునితో విహరించుట కేళి

ఉదా

కిసలయమందు మల్లియలు కెంపున ముత్యము లుండు చాడ్పునన్
ముసి ముసి నవ్వు వెన్నెలలు మోవిపయిన్ దళుకొత్త మేల్ సుధా
రస మధురంబులై మృదుతరంబయి మారు విహార కేళికా
రసహృదయంగమం బయి పరంగు విహారము లెంతు నెప్పుడున్

సూ. నాయికలకు సఖి నటి దాసి ప్రతివేశిని బాల ప్రవ్రజిత రజకి శిల్పిని మొదలగు వారు దూతికలు.

ఇంక ప్రతి నాయకుడు గాని ప్రతి నాయిక గాని పాపకారులు వ్యసనులునైన వారు ధీరోద్ధతులుగా ఉండ వలయును. ఉదా:— రావణుడు

ఇది
నాయక ప్రకరణము.

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

నా టక ప్ర క ర ణ ము

శ్రవ్యకావ్యముల విషయము చెప్పఁబడినది. ఇంక దృశ్య కావ్యముల విషయము చెప్పఁ బడుచున్నది. దృశ్యములో శ్రవ్య భాగమెక్కువ యున్నను ఉత్తరోత్తర దృశ్య విషయములకు ప్రాధాన్యము గాన దృశ్య శ్రవ్య వ్యవహారము.

సూ దృశ్యము అభిన యింపఁ దగినది. అది నాట్యము నృత్యము నృత్తము అని మూఁడు విధములు.

అంగాదులచే నభినయింపఁ దగిన నాయకాది చరితము నాట్యము నృత్యము నృత్తము అనఁబడును.

సూ ధీరోదాత్తాది నాయకాదుల యవస్థలను అనుకరించుట నాట్యము.

ఈ యనుకరించుటనే యభినయ మందురు. ఇది వాక్యార్థాభినయ రూపమై యుండును. నట-అవస్కందన మందు అనఁగా కొంచెము కదలికయందు అను ధాతువునుండి నాట్యము నటకుఁడు నటన ఇత్యాదులు ఏర్పడినవి. అనుకరించుటలో రసానుగుణముగా అవయములను గదలించు వారు నటకులు.

సూ. ఆ నాట్యము దృశ్య మగుచుండుటచే రూపము అనఁబడును.

సూ. రామాదులందు ఆరోపముగ నుండుట రూపకము.

ముఖాదులందు చంద్రత్వాదులను ఆరోపించుట వలన రూపకమనఁ బడినట్లు నటులందు రామాద్యవస్థలు రసాశ్రయముగా ఆరోపింపఁ బడుటచే రూపక మనఁబడును.

సూ. అంగికాభినయముల ద్వారా ఏ నర్తనము భావములను వ్యక్తపఱచునో అది నృత్యము.

దానిని మార్గమనియు నందురు. ఆంగికము వాచికము ఆహార్యము (=వేష రచనాది విషాద్యము) సాత్త్వికము (= స్తంభస్వేదాది రూపము) అని యభిన యము నాలుగు విధములు. నృతీ=గాత్ర విక్షేపే శరీరమును గదపుటయందు అను ధాతువునుండి నృత్య నృత్త శబ్దములు ఏర్పడినవి. అవి పదార్థాభినయ రూపము. అది తాండవము,లాస్యము అని రెండువిధములు. తాండవము పురుషులచే నభినయింపఁబడు నది పరుషమైనది. లాస్యము స్త్రీలచే నభినయింపఁబడునది అది కోమల రూపము.

సూ. శీర్షహస్తాది కాంగ, గ్రీవా బాహ్వాది ప్రత్యంగ దృష్టి భ్రువాద్యుపాంగ ప్రకార ములచేఁ గేవల గాత్ర విక్షేపము మాత్రమె కలిగి సర్వాభినయవర్జితమైనది నృత్తము.

దానిని దేశియని యందురు ఈ నృత్తము తాళలయాన్వితమై విషమము వికటము లఘువు అని మూఁడు విధములుగ నుండును ఈ నృత్య నృత్తములు నాట కాంగములుగను ఉండును. ఈ నృత్య నృత్త వివరములు నాట్య శాస్త్రముల వలన తెలియనగును.

రూ ప క ము లు

సూ. రసాశ్రయమైన రూపకము ౧ నాటకము ౨ ప్రకరణము ౩ భాణము ౪ ప్రహ సనము ౫ డిమము ౬ వ్యాయోగము ౭ సమవకారము ౮ వీధి ౯ అంకము (= ఉత్సృష్టి కాంకము) ౧౦ ఈహామృగము అని పది విధములు.

వివ:— శ్రవ్యములలో వర్ణనలు గాని విషయములుగాని గూఢముగాను అధిక ముగాను సమాన భూయిష్ఠములుగను నున్నను సావకాశముగా వానిని పాఠకులు శ్రోతలును గ్రహింప వచ్చును. రూపకములలో అట్లున్నచో శ్రోతలు వెంటనే గ్రహిం పఁ జాలరు గాన వర్ణన విషయములు గాని సంభాషణలు గాని ఝటితి స్ఫూర్తిని గలిగించు నవిగాను విసుగుదల కలిగింపనివిగాను ఎప్పటి కప్పుడు త్వరగా ముందేమి జరుగును అను ఆతురత కలుగునట్లుగాను ఉండవలయును. కనుక సంభాషణములు, వర్ణనలు సులభ శైలిలో నుండవలయును. వర్ణనలుగూఢముగను, దీర్ఘముగాను ఉండ రాదు. అట్లు దీర్ఘముగా నున్నవి ప్రదర్శన యోగ్యములుగా నుండక శ్రావ్యములె యగును.

సూ. ౧ నాటిక ౨ త్రోటకము ౩ గోష్ఠి ౪ సట్టకము ౫ నాట్యరాసకము ౬ ప్రస్థా నము ౭ ఉల్లాప్యము ౮ కావ్యము ౯ ప్రేంఖణము ౧౦ రాసకము ౧౧ సంతా

పము ౧౨ శ్రీగదితము ౧౩ శిల్పకము ౧౪ విలాసిక ౧౫ దుర్మల్లిక ౧౬ ప్రకరణి ౧౭ హల్లీశము ౧౮ భాణిక అని పదునెనిమిది యుపరూపకములు.

సూ. వస్తువు నాయకుఁడు రసము అను వీనిని బట్టి నాటకాదులు భిన్నములుగ నుండును.

సూ. వస్తువు ప్రఖ్యాతము కల్పితము మిశ్రము అని మూఁడు విధములు.

పురాణేతిహాసాదులందుఁ బ్రసిద్ధమైనది ప్రఖ్యాతము కవి భావనచేఁ గల్పితమైన సాంఘికాదులు కల్పితము రెండును గలిసినది మిశ్రము. ఇతి వృత్తము సుఖాంతముగాను దుఃఖాంతముగాను ఉండ వచ్చును. మంగళాదీని మంగళ మధ్యాని మంగళాంతాని ప్రథంతే 'మంగళాదులై మంగళము మధ్యయందుఁ గలిగి మంగళము చివరగలిగియున్న గ్రంధములు ప్రథితములగును' అనుభారతీయసంప్రదాయమును బట్టి మన నాటకములు ఇంచుమించు అన్నియు సుఖాంతములుగానే యున్నవి. భాసుని యూరు భంగము మొదలైనవి దుఃఖాంతములు. ఉత్తరరామ చరిత్రలో కవి చివర సీతారాములు గలిసినట్లు చిత్రించి సుఖాంతముగ మార్చెను సుఖాంతమైనను దుఃఖాంతమైనను సాజికులకు ఆనంద కరముగాను. ప్రబోధ రూపమున సందేశ మిచ్చునదిగాను ఉండి హృదయమును స్పందింపఁ జేయ వలయు నన్నది సహృదయుల యాశయము

నా ట క ము

సూ అందు ప్రఖ్యాతమైన యితివృత్తము గలిగి, నాయకుఁడు దివ్యుఁడుగాని యదివ్యుడుగాని యయిన ధీరోదాత్తుఁడైన రాజర్షి గలిగి అయిదు నుండి పదివఱకు అంకములు గోపుచ్ఛమువలె క్రమముగ సూక్ష్మముగ నుండి, శృంగారమో వీరమో ప్రధాన (అంగి) రసము గలిగి నలుగు రైదుగురు కార్య పురుషులు గలదై పంచ సంధులు సుఖదుఃఖోత్పత్తిగల నానా రసములు గలదై యున్నది నాటకము.

ప్రఖ్యాతులైన యుదాత్తులు నాటకములో నాయకులుగా నుండ వలయునని భరతముని. ఇట ఉదాత్తులనఁగా ధీరోద్ధతాదులు గూడ గ్రహింపఁ బడుదురని కొందఱు. విద్యానాథుఁడు దశరూపక కారుఁడు విశ్వనాథుఁడు మొదలగు వారు ధీరోదాత్తుఁడే నాటకమున నాయకుఁడుగా నుండ వలయుననిరి. దీనిని బట్టి యుదాత్త పదమునకు

ధీరోదాత్తుఁడని విద్యానాథాదులు వ్యాఖ్యానించిరని గ్రహింప వలసియున్నది. ఉత్తర రామచరిత్రలో రాముని ధీరలలితునిఁగాఁ జెప్పిన వారి మతమును ఖండించుటను బట్టి యభినవగుప్తుఁడును నాటకమున ధీరోదాత్తుఁడే నాయకుఁడుగా నుండవలయునని తలఁచినట్లు తోఁచుచున్నది.

అభిజ్ఞాన శాకుంతలము ఉత్తరరామ చరిత్ర వేణీ సంహారము అనర్ఘరాఘవము మొదలగునవి నాటకములు

నాటకము పూర్ణము ప్రశాంతము భాస్వరము లలితము సమగ్రము అని యయిదు విధములనియు కృత్యా రావణము పూర్ణ నాటకమని, స్వప్న వాసవ దత్త ప్రశాంత నాటకమని, బాలరామాయణము భాస్వర నాటకమని, విక్రమోర్వశీయము లలిత నాటకమనియు మహానాటకము సమగ్ర నాటకమనియు సుబంధు వనెను. పది యంకము లున్నది మహానాటక మని విశ్వనాథుఁడు.

సూ. లౌకిక కల్పితేతి వృత్తము గలిగి అమాత్య వణిక్కులైన ధీర శాంతులు నాయకులుగాఁ గలిగి, అపాయములతోఁ గూడిన ధర్మార్థ కామములు కలిగి, కులజగాని వేశ్యగాని యిద్దఱుగాని నాయికలు గలిగి శృంగార రసము ప్రధానముగా నుండి కితవ ద్యూత కారాది విటచేట సంకులమై యయిదు నుండి పది వఱకు అంకములు పంచ సంధులు గలిగి కార్య పురుషులు నలుగురైదుగురు గలిగి నానా రసాశ్రయమై యుండునది ప్రకరణము

ప్రకరోతీతి ఎక్కువ చేయునది గాన ప్రకరణము. విప్రనాయకము లైన మృచ్ఛకటిక పద్మావతీ పరిణయాదులు. అమాత్య నాయకమైన మాలతీ మాధవము, వణిఙ్నాయకమైన పుష్ప భూషితము మొదలగునవి ప్రకరణములు. పుష్ప భూషితములో కులస్త్రీ నాయిక, రంగ వృత్తమున వేశ్య నాయిక, మృచ్ఛ కటికములో ఇద్దఱును నాయికలే మిగిలినలక్షణములు నాటకమువలెనే యనితెలియునది. సాంఘిక నాటకములు కొన్ని యిందులోఁ జేరవచ్చును.

భాణము

సూ. ధూర్తుల చరిత్రలు గలిగి కల్పితేతి వృత్తము గలిగి ఒక యంకము గలదై, నిపుణుఁడును పండితుఁడును అయిన విటుఁడు నాయకుఁడుగాఁ గలిగి తానుగాని యితరుఁడుగాని యనుభవించు విషయములను దెల్పుచు, సంబోధనోక్తి ప్రత్యుక్తులు గల యాకాశ భాషితములతో శౌర్య సౌభాగ్య వర్ణనలచే వీర శృం

గారముల సూచనలు గలిగి ముఖ నిర్వహణ సంధులు రెండు గలిగి లాస్యాంగ ములు పదియుఁ గలిగి తఱచు భారతీ వృత్తియు ఒక చోట కైశికి గలిగి యున్నది భాణము

భాణ్యంతే అత్ర - ప్రవేశములేని పాత్రలు ఇందు పలికింపఁ బడుదురు గాన భాణము. లీలా మధుకరము మొదలైనవి భాణములు

ప్ర హ స న ము

సూ॰ ప్రహసనము శుద్ధము వికృతము సంకీర్ణము అని మూఁడు విధములు ప్రకృష్టముగా హసింపఁ చేయునది గాన ప్రహసనము

సూ నాస్తికులు జాతి మాత్రోపజీవులైన విప్రులు మొదలగు నింద్యులగు చేట చేటీ విటులతో ఒకి ధృష్టుఁడు నాయకుఁడుగాఁ గలిగిన కల్పిత వృత్తము గలిగి మిగిలిన భాణలక్షములు గలిగి యుండునది శుద్ధము.

ఇందు ఆరభటిగాని విష్కంభ ప్రవేశకములుగాని ఉండవు ఉదా —కందర్ప కేళి. మొ

సూ కాముకులైన భుజంగ చార భటాదుల వేష భాషలు గలిగిన షంఢ కంచుకి తాపస వృద్ధాదులచే వికృతమైనది వికృతము.

సూ॰ ఆ వికృతమె వీథ్యంగములచే సంకీర్ణమై సంకీర్ణమగును॰ ధూర్తచరిత్రమె, లటకమేలకము మొదలైనవి.

ఇందు ఒకటిగాని రెండుగాని అంకము లుండ వలయును. ఇందు హాస్యము మోటుగా నుండక మృదువుగా నుండి అశ్లీలములుండ రాదని గుర్తుంచు కొనవలెను.

డి మ ము

సూ. ప్రఖ్యాత వృత్తము గలిగి, మాయి, ఇంద్రజాలము, యుద్ధములలో క్రోధము ఉద్భ్రాంతాది చేష్టలు, సూర్య చంద్ర గ్రహణములు పిడుగు పాటులు ఉల్కా పాతములు గలిగి రౌద్రము ప్రధాన రసము గలిగి ఇతర రసములు అంగ ములై నాలుగు అంకములు గలిగి విష్కంభ ప్రవేశ రహితమై దేవ గంధర్వ యక్షరక్షో మహోరగ భూత ప్రేత పిశాచాదులైన నాయకులు ఉద్ధతులుగాఁ గలిగి దీప్తము లైన శాంత హాస్య శృంగారేతర రసములు గలిగి యుండు నది డిమము.

డయంతే అత్ర ఇట ఉద్ధత నాయకులు విజృంభింతురు గాన డిమము.
ఉదా - త్రిపుర దాహము, వీరభద్ర విజృంభము మొదలైనవి

వ్యా యో గ ము

సూ. ప్రఖ్యాత వృత్తము గలిగి, రాజర్షిగాని దివ్యుఁడుగాని యయిన ప్రఖ్యాత ధీరోద్ధత నాయకుఁడు గలిగి స్వల్పస్త్రీ యుతమై గర్భ విమర్శ సంధులు లేక బహు నరులతో నిండి స్త్రీనిమిత్తముగాని యుద్ధము గల్గి యొక యంకము గలిగి కైశికీ వృత్తి రహితమై హాస్య శృంగార శాంతముల కన్న భిన్నమైన రసములు అంగరసములుగాఁ గలిగి యుండునది వ్యాయోగము.

యుద్ధ ప్రాయముగు వ్యాయోగమున పురుషులు నియోగింపఁ బడుదురు గాన వ్యాయోగము. సౌగంధి కాహరణము జామదగ్న్య విజయము, నరకాసుర విజయము మొ.

స మ వ కా ర ము

సూ. ప్రఖ్యాతమైన దేవాసుర వృత్తములు గలిగి ప్రఖ్యాతులైన దేవదానవులు ధీరోదాత్తాది ద్వాదశ నాయకులుగాఁ గలిగి సముద్ర మధనమందు వలె వేర్వేరు ఫలములు గలిగి ఒక వీర రసము గలిగి కైశికీ భిన్నవృత్తులు గలిగి బిందు ప్రవేశకములు లేక వీధ్యంగములు పదుమూఁడును యథాలాభముగఁ బ్రవేశము గలిగి ధర్మార్థ కామప్రవృత్త త్రివిధ శృంగారములు స్వాభావిక కృత్రిమ దైవజ రూప త్రివిధకపటములు అచేతన చేతన (గజాది) చేతనా చేతన ప్రవృత్త త్రివిధ విద్రవములు గలిగి, మూఁడు అంకములు గలిగి మొదటి యంకమున వృత్తము పండ్రెండు నాడికల చేతను (నాడిక=ఘటికాద్వయము) రెండవ యంకము నాలుగు నాడికలచేతను మూఁడవ యంకము రెండు నాడికలచేతను నిష్పాద్యమైన వృత్తము గలిగి యుండునది సమవకారము.

కామ శృంగారము మొదటి యంకమందె యుండవలెను ఇతరము లందు నియమములేదని యందురు. సముద్ర మధనము మొ. అనేక ఫలములు సమవకీర్యంతే నిబధ్యంతే నిబంధింపఁ బడునుగాన సమవ కారము అని వ్యుత్పత్తి.

వీ ధి

కల్పితమైన యితివృత్తము గలిగి, ఒక యంకము గలిగి ఉత్తమ మధ్య మాధములలో నొక నాయకుఁడు గలిగి, ఆకాశ భాషితములచే చిత్రితమైన ప్రత్యుక్తులు గలిగి, అన్యరసముల కంటె నెక్కువగ శృంగారము కలిగి, ముఖ్యనిర్వహణ సంధులుండి, బీజాదులైన యర్థ ప్రకృతులయిదు కలిగి రసౌచితిని బట్టి కౌశికి వృత్తి గలిగి వీథి యందుండ వలయు.

ఇది వీథి వలె నుండునదిగాన వీథియనఁబడును

వీ థ్య ం గ ము లు

సూ. వీథికి ౧ ఉద్ఘాత్యకము ౨ అవలగితము ౩ ప్రపంచము ౪ త్రిగతము ౫ ఛలము ౬ వాక్కేళి ౭ అధిబలము ౮ గండము ౯ అవస్యందితము ౧౦ నాళిక ౧౧ అసత్ప్రలాపము ౧౨ వ్యాహారము ౧౩ మృదవము అని యంగములు పదుమూఁడు

సూ. గతార్థముకాని పదములను అభిమతార్థ బోధకమై అభిప్రేతార్థక పదములచే అభిప్రేతార్థ మందు సంక్రమింపఁ జేయుట ఉద్ఘాత్యకము.

ఉదా —ముద్రారాక్షసములో

గీ క్రూరపు గణంబు కేతువుదారి చంద్రు
నిపు డసంపూర్ణ మండలు నింతి యధిభ
వంబొనర్పఁ జూచెదు బల్మి మెఱయ

తె ర లో

ఆ ఎవఁడురా నే నుండఁగనే చంద్ర గుప్తు నభిభవింపఁ దలఁచుచున్నాడు.
(తిరుపతి వెంకట కవులు)

ఇక్కడ అర్థములను హృదయస్థ గతిని బట్టి అన్యార్థము సంక్రమింపఁ జేయఁబడెను

సూ. ప్రయోగములో ఒక చోట సాదృశ్యోద్భావనము వలన మఱియొక పాత్ర ప్రవేశక కార్యము సూచింపఁ బడునది యవలగితము.

ఉదా:—"నీ గానపు రాగంబు చేత .. నేనీడ్వఁబడితి......"(నామధుర శాకుంతలము)

సూ. హాస్యకరమైన యసత్తయిన పరస్పర వాక్యములు ప్రపంచము

ఉదా.—విక్ర మోర్వశీయములో వలభియందున్న విదూషక చేటికల సంభాషణము.

సూ. శ్రుతి సామ్యమును బట్టి యనేకార్థములను యోజింపఁ జేయుట త్రిగతము

ఉదా:—విక్ర మోర్వశీయములో...పురూరవుఁడు ఊర్వశీ వియోగములో ఊర్వశిని వెదకుచు పర్వతరాజు నుద్దేశించి "సుందరి ఊర్వశి కనిపించినది" అని కాకు స్వరమున పలుకఁగా పర్వత గుహలోని ప్రతిధ్వనియె మరల అట్లే రాఁగా కనిపించినది అనుదానికి కనిపించినట్లు రాజు యోజించుకొనుట త్రిగతము

సూ ప్రియమువలెఁ దోఁచు నప్రియవాక్యములచే లోభపెట్టి మోసగించుట ఛలము. ప్రయోజనాంతరము నుద్దేశించిన సమాధానము ఒకరికి దోషము ఒకరికి హాస్యము ఒకరికి అభిసంధిని గలిగించుట ఛలమని కొందఱు.

వేణీసంహారములో— దుర్యోధనుని యుద్ధరంగములో వెదకుచు ఎత్తిపొడుపు వాక్యముల చేస్తుతించుచు నిందించు వాక్యములు

సూ. ప్రక్రాంతమైన వాక్యమును విని వర్తింపఁజేయుట ఇద్దఱు ముగ్గురు యుక్తి ప్రత్యుక్తులచే విని వర్తింపఁ జేయుట అని వాక్కేళి రెండు విధములు.

మొదటి దానికి'—

వాసంతి-

ఉ॥ నీవు మదీయ జీవితము నీవు ద్వితీయ మదంతరాత్మవున్
నీవిల నేత్ర కౌముదివి నీవమృతంబవు మేని కంచు నాఁ
డీ విధి ముగ్ధతో శత విధేష్ట వచస్సులఁ బల్కియామె నే
యే విధి నీవు...

పాపము శమించుతఁ బోని యిఁకేల చెప్పఁగన్

(ఉత్తరరామ చరిత్ర—నాయనువాదము)

రెండవ దానికి:—

రత్నావళిలో—విదూ - ఓసి మదనికా! ఓసి చూతల తికా! ఈ చర్చ రీకమును నాకుఁగూడ నేర్పెదరా?

మదనిక:-ఓరి భ్రష్టా. ఇదిచర్చరీకముగాదు

విదూ:-మఱి యేమిటది

మద:-ఇది ద్విపదీఖండముకాదా.

విదూ.-అలాగే కానిమ్మ ఈ ఖండములతో మోదకములు చేసె దరా? లడ్డూలు చేసెదరా?

మద -(నవ్వి) కాదు కాదు ఇది పాడెడిది కాదటయ్యా
(శ్రీ వీరేశలింగము గారి యనువాదము.)

సూ. స్వర్థచేత పరస్పర వాక్యాధిక్యోక్తి అధిబలము

సూ. ప్రస్తుతమునకు సంబంధించినదై భిన్నార్థములు గల సత్వర వాక్కు గండము.
ఉత్తరరామ చరిత్రములో—

రాముఁడు:—

ఉ ఈమె గృహాన లక్ష్మి యిది యీకనులంద మృతంపుఁ గాటుకే
ఈ మెది మేని స్పర్శ మెయి నెల్లెడఁ బూసిన మంచి గందమే
ఈ మెకరంబు నామెడ ధరించిన చల్లని ముత్యపున్ సరం
బీ మెది యేదికాదు ప్రియ; మీమె వియోగమె దుస్సహం బగున్.

ప్రతీహారి:-(ప్రవేశించి) ఇదేవచ్చెను ప్రభూ!

రాముఁడు:-ఓరి ఎవఁడురా

ప్రతీహారి.-ప్రభువారి దగ్గర పరిచారకుఁడు దుర్ముఖుఁడు
(ఉత్తరరామ చరిత్ర-నాయనువాదము)

సూ -స్వరసోక్త వాక్యమునకు అన్యథా వ్యాఖ్యచేయుట అవస్యందితము
ఛలిత రామములో—

సీత:-నాయనా! రేపు ఉదయము మీ యిద్దఱు అయోధ్య వెళ్ళవలసి యున్నది అపు డారాజు వినయముగా నమస్కరింపఁ దగినవాఁడు

లవుఁడు:- అమ్మా! మేము ఏమి రాజ సేవకులముగా నుండ వలయునా?

సీత.-నాయనా! అతఁడు మీ తండ్రిగదా!

లవుఁడు.- ఏమి రఘుపతి మాకు తండ్రియా!

సీత:-(సాశంకముగా) నాయనా! మీకేగాదు సకల పృధివికిఁగూడ.

సూ. రహస్యముతోఁ గూడిన ప్రహేళికయె నాళిక

రత్నావళిలో—

సుసంగత:-సఖీ ఎవరికోసము నీవు వచ్చితివో అతఁడిక్కడే యున్నాఁడు

సాగరిక:-ఎవరికోసము నేను వచ్చితిని.

సుసంగత:-చిత్ర ఫలకము కోసముకాదు

(రాజు కోసము వచ్చితి వను నర్థము వచ్చినది)

(వీరేశలింగము గారిది)

సూ. అసంబద్ధమైన వాక్యముగాని, అసంబద్ధ సమాధానముగాని. సూక్తిని గ్రహింపని మూర్ఖుని ముందు చెప్పిన హితవాక్యము గాని అని ఈ మూఁడు విధము లయిన అసత్ప్రలాపము మూఁడు విధములు

ప్రభావతి నాటకములో—

ప్రద్యుమ్నుఁడు.-(సహకార మంజరిని చూచి ఆనందముతో) అహో! ఏమి యిక్కడనే

కం॥ అలికుల మంజుల కేళియు
పలు పరిమళములు గలిగి రస బహుళయుఁ దనుగా
త. లలిత కిసలయకర. కో
కిల కలభాషిణి ప్రియతమ క్షితిలో నాకున్.

ఇట్లు అసంబద్ధోత్తరము నూహించునది

మూఁడవ రకము -వేణీ సంహారములో—

దుర్యోధనుని గూర్చి గాంధారి వాక్యము.

సూ. పరుని కొఱకై చెప్పఁబడిన హాస్య క్షోభకర వాక్యము వ్యాహారము.

మాలవికాగ్ని మిత్రములో—

(మాలవిక లాస్య ప్రయోగమైన పిదప నిష్క్రమింపఁబోవును)

విదూ:—అమ్మా పోకనిలువుము. నీవుఆటయం దుపక్రమము మఱచిపోతివి.

గణదాసుఁడు:—(ఆ గౌతమునితో) మీ మనస్సులో నున్నదేమో చెప్పుఁడు.

విదూ.—ప్రథమోప దర్శన సమయమందు ముందుగా బ్రాహ్మణ పూజ చేయ వల యును. మీరాపూజ మఱచి పోయినారు (మాళవిక నవ్వును.)

రాజున కిష్టమైన యిట్టి హాస్యలోభ కరమైన వాక్యము

సూ. దోషములు గుణములుగను, గుణములు దోషములుగను ఎందుండునో అది మృదవము

శాకుంతలములో—

మ ఒడలున్ గొవ్వ కరంగి పొట్ట సడల న్నుత్థాన యోగ్యంబగున్
అడవిన్ జంతుల కోపభీతి వికృతి స్వాంతంబు గుర్తింపనౌ
వడి ధన్వుల్ చలలక్ష్యముల్ పొదుచు నాప్రావీణ ముత్కృష్టమౌ
నెడ వేఁటన్ వ్యసనం బటంద్రు గలదే యీ దృగ్వినోదం బెటన్.

(నా మధురశాకుంతలము)

ఇట దోషము గుణముగాఁ జెప్పఁబడెను ఇట్లే మిగిలినవియును.

ఇవి యన్నియు నాటకాదులందు సంభవించుచున్నను వీథియందు తప్పక కూర్పవలయును స్పష్టముగా నాటకాదులందు నివిష్టములైనను ఇక్కడ ఉదహరింపఁ బడెను వీథివలె నానారసములు ఇక్కడ మాలారూపముగా నుండుట వలన వీథియనఁ బడెను.

ఉదా.—మాళవికాగ్నిమిత్రము

ఉత్సృష్టికాంకము

సూ ఉత్సృష్టికాంకములో తెలుచగా ప్రఖ్యాతమైన యితి వృత్తము గలిగి, ప్రాకృతులైనవారు నాయకులుగాఁ గలిగి కరుణరసము గలిగి, బహుస్త్రీ రోదన సహితమై వాగ్యుద్ధము బహు నిర్వేద వచనములు గలిగి, జయపరాజయములు గలిగి ఒక యంకమె యుండి భాణమునకు వలె సంధి వృత్త్యంగములు గలిగి యుండవలెను.

ఉత్క్రాంతమైన (విలోమరూపమైన) సృష్టికలది యుత్సృష్టి కాంకమని వ్యుత్పత్తి. నాటకాద్యంతర్గతమైన యంకము కంటె దీనికి భేదము తెలియుటకై యీ పేరు వాడఁబడెను.

ఉదా:- శర్మిష్ఠాయయాతి. మొ. దీనిలో సాత్వతి ఆరభటి కైశికి వృత్తులు మొదలగు నవి యుండరాదు

ఈ హా మృ గ ము

సూ. ఈహామృగములో మిశ్రవృత్తము గలిగి నాయక ప్రతినాయకులు నియమము లేకుండ ధీరోద్ధతులైన నర దివ్యులుగా నుండి. ప్రతినాయకునకు అయుక్త కారిగాఁ గలిగి అనిష్టస్త్రీ బలాత్కారమునఁ గొంచెము శృంగారాభాసము గలిగి పతాకా (ప్రాసంగికమైన యితరకథ) నాయకులు దివ్యులుగాని మర్త్యులుగాని పదిమంది యుద్ధతులు గలిగి, ఎక్కువ సంరంభముగల యర్థమును ఏదో వ్యాజముచేమరలించఁబడి, వధప్రాప్తుఁడైన మహాత్ముని వధింప నీయక నాలుగు అంకములు మూఁడు సంధులు గలిగి యుండవలెను

దేవతయె యిందు నాయకుఁడుగా నుండవలయునని యుద్ధము దివ్యస్త్రీ హేతుకమై యుండవలయునని ఇతర నాయకులు ఆరుగురు ఉండవలయునని కొందఱు.

మృగమునకు వలె అలభ్యమైన నాయికయి (మృగస్యేవ ఈహా అస్మిన్) ఇందు కోరిక ఉండుగాన ఈహామృగమని వ్యుత్పత్తి. దీని కుదాహరణములు కుసుమ శేఖర విజయాదులు.

ఇవి

రూపకములు

—o—

ఉ ప రూ ప క ము లు

సూ. నాటిక కల్పిత మైన యితి వృత్తముగలిగి స్త్రీ ప్రాయమై, ప్రఖ్యాతుఁడైన ధీర లలితుఁడు రాజు నాయకుఁడుగాఁ గలిగి, నాలుగు అంకములు గలిగి, అంతఃపుర బద్ధురాలయి సంగీత వ్యాపృతురాలయి నవానురాగముగల నృప

వంశజయయిన కన్య నాయికగాఁ గలిగి. నృపవంశ్యయు ప్రగల్భయు మాన వతియు నయిన దేవిభయముచే నాయకుఁడు ఈమెయందు రహస్యముగాఁ బ్రేమగలిగి వారికిలయిక దేవివశమందుండి కైశికి వృత్తి గలిగి విమర్శ భిన్న సంధులు గలిగి యుండును

రత్నావళి. విద్ధసాలభంజిక మొదలగునవి నాటికలు.

మన తెనుఁగున నాటిక లనుపేరఁ జాలఁగా గల్పితేతి వృత్తమాత్ర లక్ష ణము గలిగి వివిధరీతులుగా వ్యవహరింపఁ బడుచున్నవి

సూ. తోటకము దివ్యమానుష వృత్తము గలిగి అయిదో, ఏడో, ఎనిమిదో, తొమ్మిదో అంకములుగలిగి శృంగారము ప్రధానముగాఁ గలిగి ప్రతి యంక మున విదూషకుఁడు గలిగి యుండవలెను

అయిదు అంకములు గలది విక్రమోర్వశీయము, ఏడు అంకములు గలది స్తంభితరంభము. మొ

సూ. గోష్ఠి ప్రాకృతులైన తొమ్మండుగురో పదుగురో పురుషులచే నలంకృతమై యుదాత్త వచనముగాక, కైశికివృత్తి గలిగి, గర్భ విమర్శ సంధులు లేక, అయిదారుగురు స్త్రీలతోఁగూడి కామశృంగార యుక్తమై యొకయంకము గలిగి యుండవలెను.

రైవతమదని కాదులు గోష్ఠులు.

సూ పట్టకము అద్భుతరస ప్రాచుర్యము గలిగి ప్రవేశకము విష్కంభకములు లేనిదై యుండ వలయును మిగిలినది నాటికతో సమానమై యుండవలయు.

కిర్పూర మంజరి మొదలగునవి సట్టకములు.

సూ నాట్యరాసకము ఉదాత్తులు నాయకులుగను పీఠమర్దుఁడు ఉపనాయకుఁడు గను గలిగి, యొక యంకము గలిగి, బహుతాళలయలు గలిగి, శృంగార హాస్య ములు ప్రధానరసములుగా నుండి వాసక సజ్జిక నాయికగాఁ గలిగి ముఖ నిర్వ హణ సంధులు రెండును లాస్యాంగములు పదియుఁ గలిగి యుండవలయును.

కొందఱిట ప్రతి ముఖసంధి గాక మిగిలిన నాలుగు సంధులు నుండు నందురు. రెండు సంధులు గలది నర్మవతి. నాలుగు సంధులు గలది విలాసవతి.

సూ. ప్రస్థానకము—దాసుఁడు నాయకుఁడుగాఁ గలిగి హీనుఁడైన యుపనాయకుఁడు గలిగి, దాసి నాయికగాఁ గలిగి కైశికి భారతీవృత్తులు గలిగి సురాపాన సంబంధము వలన ఉద్దిష్టార్థము ఉపసంహృతమైనదిగా నుండి లయతాళములు బహువిలాసములు రెండు అంకములు గలిగి యుండవలెను.

ఉదా :—శృంగార తిలకము. మొ

సూ. ఉల్లాప్యము, దివ్య వృత్తము కలిగి ఉదాత్త నాయకులుగలిగి, ఏకాంక భూషితమయి శిల్పకాంగములతో హాస్య శృంగార కరుణరసములతోఁ గూడి బహుసంగ్రామములుగా త్రిపదీ గీతములతోఁ మనోహరమై నలుగురు నాయకులు కలిగి యుండవలయును.

ఇందు మూఁడంకములుండవలెనని కొందఱు శిల్పకాంగములు ముందు చెప్పఁబడును.

ఉదా : దేవీ మహాదేవము.

సూ. కావ్యము హాస్యసంకులమై ఆరభటి కలిగి ఒక యంకము ఖండమాత్రా ద్విపదికాభగ్న తాలములతో నలం కృతమై వర్ణమాత్రా గణికా చ్ఛందస్సులు గలిగి శృంగార భూషితమయి ఉదాత్తనాయికా నాయకులుగలిగి మొదటిరెండు సంధులు గలిగి యుండవలయును.

ఉదా; యాదవోదయాదులు.

సూ. ప్రేంఖణము హీన నాయకులు గలిగి గర్భావమర్శ సంధులు సూత్రధారుఁడు గలిగి విష్కంభ ప్రవేశములు లేక యంకము గలిగి యుద్ధములేని రోషభాషణములు గలిగి సర్వ వృత్తులు గలిగి నేపథ్యము గేయమాన మగు నాంది ప్రరోచన గలిగి యుండవలయును

ఉదా : వాలివధాదులు.

సూ రాసకము ఖ్యాత నాయిక మూర్ఖ నాయకుఁడు గలిగి ఉత్తరోత్తరము ఉదాత్త భావ విన్యాస సంశ్రితమై అయిదు పాత్రలు గలిగి ముఖ నిర్వహణ సంధులు గలిగి భాషావిభాషలు గలిగి భారతీకైశిక వృత్తులు గలిగి సూత్రధారుఁడు లేక ఒక యంకము వీథ్యంగములు గలిగి కళలతోఁ గూడి శ్లిష్టనాంది గలిగి యుండవలయును.

సంలాపకములో మూఁడుగాని నాలుగుగాని అంకములు గలిగి, పాషండుఁడు నాయకుఁడుగాఁగలిగి, శృంగార కరుణములకంటె వేరైన రసముగలిగి, పట్టణాక్రమణము ఛలము, సంగ్రామము విద్రవములు భయాదుల వలన సంభ్రమములు గలిగి భారతీకైశికీ భిన్న వృత్తులుగలిగి యుండవలెను.

ప్రియముల వంటివి అప్రియముల వంటివి అయిన వాక్యములచే లోభపెట్టుట ఛలము. శంకవలన భయత్రాసముల వలనఁ గలిగిన సంభ్రమము విద్రవము.

ఉదా:—మాయాకాపాలికాదులు.

శ్రీగదితములో ప్రఖ్యాతమైన యితివృత్తము, ఒకే యంకము, ప్రఖ్యాతుఁడైన యుదాత్తనాయకుఁడుగలిగి ప్రసిద్ధురాలయిన నాయికగలిగి, గర్భవిమర్శ సంధులు లేక భారతీవృత్తి బహుళమై శ్రీ అను శబ్దములచే బహుళమై యుండవలెను.

ఇందు శ్రీ శబ్దములు బహుళముగా నుండునుగాన శ్రీ గదితమని వ్యుత్పత్తి.

ఉదా:— క్రీడారసాతలాదులు.

లక్ష్మీవేషధారిణి యగు నటి కూర్చుండి ఏదైనపాడుటగాని ఏదైనఁజదువుటగాని చేయవలయును ఏకాంకముగలిగి భారతీప్రాయమై శ్రీగదితము ఉండవలెనని కొందఱందురు.

శిల్పకములో నాలుగు అంకములు, నాలుగువృత్తులు శాంత హాస్య భిన్నరసములు, బ్రాహ్మణనాయకుఁడు, శ్మశానాదివర్ణన, హీనుఁడైన యుపనాయకుఁడు గలిగి, 1 ఆశంస 2 తర్కము 3 సందేహము 4 తాపము 5 ఉద్వేగము 6 ఆసక్తి 7 ప్రయత్నము 8 గ్రథనము 9 ఉత్కంఠ 10 అవహిత్థ 11 ప్రతిపత్తి 12 విలాసము 13 ఆలస్యము 14 బాష్పము 15 ప్రహర్షము 16 అశ్వాసము 17 మౌఢ్యము 18 ఇష్టసాధనానుగమము 19 ఉచ్ఛ్వాసము 20 విస్మయము 21 ప్రాప్తి 22 లాభము 23 విస్మృతి 24 సంఫేటము 25 వైపుణ్యము 26 ప్రబోధనము 27 చమత్కృతి— అను పంచసంధులలోని యిరవదియేడు అంగములుగలిగి యుండవలయును.

ప్రసక్తి = ఆసక్తి. అవహిత్థ = ఆకృతి గోపనము. ప్రతిపత్తి = క్రియార్థానగమము. సంఫేటము = రోషభాషణము. ఉపన్యాసము కావ్యగ్రథనము. వైశారద్యము = నైపుణ్యము తక్కినవి సుబోధకములు.

ఉదా:— కనకావతీ మాధవాదులు.

విలాసికలో శృంగారబాహుళ్యము ఒకే యంకము పది లాస్యాంగములు విదూషక విటపీఠ మర్దులుగలిగి గర్భ విమర్శ సంధులు లేక హీననాయకుఁడుగలిగి, స్వల్పమైన వృత్తములు గాని స్వల్పే తివృత్తముగాని గలిగి, సునేపథ్యముగలిగి యుండ వలయును.

ఇట కొందఱు విలాసికకు బదులు వినాయిక అని యందురు. అది దుర్మల్లికలో అంతర్భవించునని మఱి కొందఱు.

దుర్మల్లికలో నాలుగు అంకములు, కైశికీ భారతీ వృత్తులు, గర్భసంధి లేక నాగరులైన నరులుగలిగి అపకృష్టజాతిగల నాయకుఁడుగలిగి నాడికాత్రయ నిష్పాద్యేతివృత్త బద్ధమైన విటక్రీడాయుక్తమైన మొదటి యంకముగలిగి, పంచనాడికాయుతేతివృత్తము విదూషక విలాసలుగల ద్వితీ యాంకముగలిగి, ఆఱునాడికల కాలముగల వృత్తము గలిగిన మూడవయంకము గలిగి పీఠమర్ద విలాసలతోఁగూడి యుండవలయును, నాలుగవ యంకములో పదినాడికల కాలముగలిగి నాగరక్రీడలతోఁ గూడి యుండవలయును.

ఉదా:— బిందుమతి మొదలైనవి.

ప్రకరణిక అన్నను నాటిక అన్నను ఒకటే. ఇందు సార్థవాహులు పురోహితామాత్యాదులు నాయకులు ఉందురు. వారితో సమానమైన వంశమునఁబుట్టిన నాయిక యుండును.

హల్లీశములో ఒకే యంకము ఉండును. ఏడుగురుగాని ఎనమండురుగాని స్త్రీలు ఉండవలయును. వాక్కులు ఉదాత్తముగా నుండి ఒకఁడే పురుషుఁడు ఉజ్జ్వలమైన కైశికివృత్తి యుండవలయును ముఖనిర్వహణ సంధులు బహుతాళ లయలు గలిగి యుండవలయును.

ఈ యుపరూపకములు గేయరూపములు అనియు వృత్తములోని భేదములు అనియు అభినవ గుప్తుఁడు వ్రాసెను.

ఉదా:— కేలిరైవతకాదులు.

సూ. భాణిక—హీననాయకుఁడు ఉదాత్త నాయిక కలిగి శ్లక్ష్ణనైపథ్యము ముఖ నిర్వహణ సంధులు కైశికీ భారతీవృత్తి యుక్తమైన యొక యంకము గలిగి యుండవలెను.

ఉదా;— కామదత్తాదులు దీనికి 1 ఉపన్యాసము (కార్యకీర్తనము) 2. విన్యాసము (నిర్వేదవాక్య ప్రపంచము) 3. విబోధము (భ్రాంతినాశము) 4. సాధ్వసము (మిథ్యాఖ్యానము) 5. సమర్పణము (అమర్షబాధచే సోపాలంభవచస్సు) 6. నివృత్తి (నిదర్శనోపన్యాసము) 7. సంహారము (కార్యసమాప్తి) అను నేడును అంగములు-

ఇవియుపరూపకములు.

పాశ్చాత్య నాటకముల తీరులు

పాశ్చాత్యులు రూపకములను ఈక్రింది విధముగా విభజించిరి.

1. Tragedy (విషాదరూపకము ఉత్తమ పాత్రలు సంఘర్షణలు ఉండాలని అరిటిషాలు)
2. Comedy (సుఖాంతము)
3. Farce (ప్రహసనము)
4. Miracle Play (దివ్యలీలారూపకము)
5. Mystery Play (అద్భుతరూపములు)
6. Pantomime (మూకాభినయరూపకము)
   (ఇంద్రజాలాదిక ప్రయోగసహితము)
7. Masks (జానపదుల వీథినాటక ప్రదర్శనలు)
8. Melodrama (గేయ రూపకము)
9. Ballet (నృత్యరూపకము)
10. Opera (సంగీత రూపకము)

1. సాంప్రదాయక రూపకశాఖ (Classical Drama)
2. కాల్పనిక రూపకశాఖ (Romantic Drama)

PURE COMEDY (పూర్ణసుఖాంతము)

1. Pure Tragedy (పూర్ణవిషాదము)
2. Mixed Tragedy (విషాదమిశ్రితము)

or ,,
Tragi-Comedy ,, (విషాదసుఖమిశ్రితము)
3. Mixed Comedy ,, (సుఖమిశ్రితము)
or ,,
4. Romantic Comedy ,, (కాల్పనికము)
Low Comedy (తక్కువ రకము)
or ,,
Farce ,,
Satiric Comedies ,,

ఇవి ఇతివృత్తములలోని విషయవిభాగాదులను బట్టి యట్లుచెప్పఁబడినవి

నేఁడు తెలుగులో వ్యవహారములోనున్న తీరులు

నాటకరచనలోని పరిణామములు.

1. వీధి నాటకాలు
2. పగటివేషాలు
3. గారడీలు
4. బొమ్మలాటలు
5. యక్షగానములు
6. నృత్య నాటకములు (భామాకలాపము, ఉషాపరిణయము, ప్రహ్లాద చరిత్ర మొ.)
7. అనువాదనాటకములు
8. పౌరాణికములు
9. సాంఘికములు
10. చారిత్రకములు
11. ప్రచారరూపకాలు
12. మనస్తత్త్వరూపకాలు
13 విషాద రూపకాలు
14 ప్రహసనములు
15 నాటికలు

16. ఏకాంకికలు
17. పద్యనాటికలు
18 గేయనాటికలు
19 శ్రవ్యనాటికలు

ఇవియన్నియు దేశకాలపాత్ర విషయాదులను బట్టి ఆయారూపములను పొంది ప్రచారములోనికి వచ్చినవి. సమగ్రరూపకములు కావు. ఇవియుపరూపకముల వంటివని గ్రహింపవచ్చును

నాటకాది రచనా పద్ధతి

సూ. నాటకమందు మొదట పూర్వరంగము. నాటకముయొక్క పూర్వ ప్రయోగము నాంది సభాపూజ, కవి సంజ్ఞాదికము, ఆముఖము కూర్పవలెను.

సూ నాట్య వస్తువునకు ముందుగా రంగ విఘ్నముల శాంతికై కుశీలవులు చేయు నాందీ పాఠగీతవాదిత్రాది నానావిధాంగములుగల నాట్యశాలయు. తత్కార్మయు. పూర్వరంగము. ఇందు పూర్వము నాందీ పాఠాదులు రంజింపబడును. కాన పూర్వరంగమని వ్యుత్పత్తి. సభాపతి సభ్యులు గాయకులు, వాదకులు, నటీనటకులు సూత్రధారుడు పరస్పరము రంజించునది పూర్వరంగమని భావ ప్రకాశిక ఇదియు నాందియు యవనికలోపలనే చేయబడును గూవంతి అత్రజనాః ఇతి యవనికా అని వ్యుత్పత్తి. యుమిశ్రణే అను ధాతువు యవ నిక, ప్రతి శిర, తిరస్కరిణి అనునవి పర్యాయ పదములు.

సూ ఆశీర్వచనముతోఁ గూడిన దేవ ద్విజ నృపాదుల స్తుతి యెందు చేయఁ బడుచుఁ గావ్యార్థమును సూచించునో అది నాందియనఁబడును ఎందు కవులు; కుశీలవులు, పారిషదులు, సజ్జనులు కావ్యములను ఆనందింతురో అది నాంది యని వ్యుత్పత్తి. నందీశ్వరాది దేవతలను ఆనందపెట్టునవి నాంది యని కొందరు. ఆనాంది ఎనిమిదిగాని, పదిగాని, పండ్రెండుగాని, పదునెనిమిది పద ములుగాని గూడి యుండవలయునని సాహిత్యదర్పణాదులు తెలుపుచున్నని. పదములనఁగా పద్య పాదములనియు నగు నందురు ఉత్తర రామచరిత్రలో పండ్రెండు పదములచేతను, రత్నావళిలో పండ్రెండు పద్యపాదముల చేతను నాంది చేయఁబడినది. ఈ నియమమును కాళిదాసు పాటింపలేదు. పూర్వాధు నాతన కవులును చాల మంది పాటింపక స్వేచ్ఛగ రచించిరి.

సూ. సామాజికాది పూజ సభాపూజ.

సూ. పిదప కవియొక్క గోత్రనామాది నాటక వివరణము చేయవలయును.

సూ. సూత్రధారుఁడు పూర్వరంగమునుగూర్చి ఇతి వృత్తమునుగాని నాటక బీజమునుగాని, ప్రస్తుత వృత్తాంత ప్రతిపాదిక ముఖమును (వాగ్విశేషమును) గాని పాత్రనుగాని సూచించి మధుర పద్యములతో కావ్యార్థమును దెలిపి కవి రూపకాదులను కీర్తించి భారతివృత్తి నాశ్రయించి యేదో ఋతువును వర్ణించి నివర్తించవలెను. నాటక ప్రయోగానుష్ఠానము సూత్రము దానిని ధరించువాఁడు సూత్రధారుఁడు. అతఁడు నాట్య ప్రయోగ నిపుణుడై యుండవలయును. ఉదాత్తరాఘవాదులలో ఇతి వృత్తమును, "నిర్మల చంద్రహాసము'' అను దానిలో వాగ్విశేషమును, రత్నావళిలో నాటక బీజమును, శాకుంతలములో హరిణముచే దుష్యంతుఁడటుల్ అని పాత్రయు సూచింపబడెను. అన్నిచోట్ల సూచించకుండ పాత్ర ప్రవేశము చేయరాదు.

సూ. సంస్కృతప్రాయమై పురుషాశ్రితమైన వాక్య ప్రధాన వ్యాపారము భారతి.
భారతి శబ్ద ప్రధానమూర్తి కాదనియు దశరూపకకర్త పొరపడెననియు ఒకరు.

సూ. భారతికి ప్రరోచన, వీధి, ప్రహసనము, ఆముఖము అనునవి అంగములు

సూ. ప్రస్తుతాభినయమునందు ప్రశంసనుబట్టి శ్రోతలను నాటకాభిముఖులను జేయుట ప్రరోచన.

ఉదా:- మ॥ కడు శ్రీహర్షుఁడు ప్రౌఢసత్కవి,గుణగ్రాహుల్
సభాస్తాదులున్
బుడమిన్ వత్స చరిత్ర సుందరము, మమ్మున్
దక్షులంద్రాటము
న్నొడఁగూరందగు వాంఛి తార్థముల నిందొం
దొండెనా నిచ్చటన్
వడిఁజేకూరెను సర్వలాభములు మద్భాగ్యంబు
నింకేమనన్

(వీరేశలింగముగారి రత్నావళి)

వీధి. ప్రహసనములు ఇదివఱలోఁ జెప్పబడెను.

ప్రస్తావన

సూ. నటిగాని నటుఁడుగాని, విదూషకుఁడుగాని, పారి పార్శ్వకుఁడుగాని సూత్రధారునితో ప్రస్తుతములగు చిత్ర వాక్యములతో నెందు సంభాషింతురో అది ఆముఖము. దానిని ప్రస్తావన యనియు నందురు.

సూత్రధారుని పరిపార్శ్వమున సమీపమున చరించువాఁడు పారి పార్శ్వకుఁడు. వానికంటెఁ గొంచెము తక్కువవాఁడు నటుఁడు

ప్రస్తావనా భేదములు

సూ. ఉద్ఘాత్యకము. కథోద్ఘాతము, ప్రయోగాతిశయము ప్రవర్తకము, అవలగితము అని ప్రస్తావన యయిదు విధములు.

ఉద్ఘాత్యకమును అవలగితమును వీథ్యంగములలోఁ జేర్చి దశరూపకకారుఁడు వేఱు లక్షణములను జెప్పెను.

సూ. గతార్థతార్థముకాని పదములను అభిమతార్థ బోధకై అభిప్రేతార్థ ప్రతిపాదిత పదములచే అభిప్రేతార్థమందు సంక్రమింపజేయుట ఉద్ఘాత్యకము.

ముద్రారాక్షసములో

ఉదా:— "కేతువుతోఁ గూడిన క్రూర గ్రహము అసంపూర్ణమండలముగల చంద్రుని బలిమిని ఎదుర్కొనఁగోరుచున్నాఁడు—పిదప (తెరలో) ఆహా ! నేను జీవించి యుండఁగా ఎవఁడురా చంద్రగుప్తుని ఎదుర్కొనఁ గోరుచున్నాఁడు"—అని,

గీ క్రూరపు గ్రహంబు కేతువుదారి చంద్రు
నిపు డసంపూర్ణ మండలునింత ; అభి భ
వంబొనర్పఁజూచెడు బలిమి మఱల.

దీని పిదప—తెరలో—ఆ ఎవఁడురా నేనుండఁగనే చంద్రగుప్తుని నభిభవింపచూచుచున్నాఁడు—అని ఇక్కడ అర్థ యుక్తములైన పదములను హృదయ స్థార్థగతిచే అర్థాంతరమందు సంక్రమింపఁ జేసి పాత్ర ప్రవేశము.

ఇట అన్వార్థము గలవైనను ఆ పదములను అర్థాంతరమందు హృదయ స్థితార్థగతిచే సంక్రమింపఁజేసి చాణక్య పాత్ర ప్రవేశ పెట్టఁబడెను.

సూ. సూత్రధారుని వాక్యమును బట్టిగాని, దాని యర్థమును గ్రహించి గాని పాత్ర లను బ్రవేశపెట్టుట కథోద్ఘాతము

ఉదా:— రత్నావళిలో—

...ద్వీపాంతరంబు నుండియైన, దిగంతంబునుండియైన, జలధినడుమ నుండియునైన సంఘటించు—అని సూత్రధారుఁడనగా, -సాధుః భరతపుత్రాః ......అందుకు సందేహమేమి—అనుచది చదువుచు యౌగంధరాయణుఁడు ప్రవేశించును.

(వీరేశలింగముగారి రత్నావళి)

వేణీ సంహారములో

'స్వస్థులౌదురుగాక' అని భీమసేనుఁడు ప్రవేశించును.

సూ. ఒకదానిని గూర్చి ప్రయోగింపఁబడిన దానిని ఇతరమందుఁ బ్రయోగించి పాత్ర ప్రవేశము చేయుట ప్రయోగాతిశయము.

"ఈః దుష్యంతరాజువలె" అనిపలికి సూత్రధారుఁడు దుష్యంతుని ప్రవేశమును సూచించి నిష్క్రమించును.

సూ. ప్రవృత్తమైన శరదాది కాలమును ఆశ్రయించి సూత్రధారుఁడు వర్ణింపగా దానినిఁ బట్టి పాత్రప్రవేశము ప్రవర్తకము

ఉదా:—నిర్మల చంద్రహాసము విశుద్ధికాంతమునగు ఈశరత్కాలముగాఢతమస్సును పెల్లగించి రాముడు దశాస్యునివలె—ప్రాప్తించెను." అని

సూ. ప్రయోగములో, ఒకచోట సాదృశ్యోద్భావనము వల్ల మఱియొక కార్యము సూచింపఁబడినది యవలగితము.

ఉదా:— నీ గానపు రాగంబుచేత... నీ నీడ్వఁబడితి. (నా మధుర శాకుంతలము)

ఇంకొక యుదాహరణము సీతాదోహద కార్యమును ప్రస్తావించి జనాప వాదమువల్ల అరణ్యములో త్యాగము. ఇందు వీలునుబట్టి వీథ్యంగములును యోజింపఁ దగును

సూ. పాత్రలస్వభావము సూచించుఛందోగీతినిధ్రువయందురు. ఇది ప్రావేశికి ఆక్షేపికి ప్రాసాదికీ, నైష్క్రామికి అంతరీ అని అయిదు విధములు. పాత్ర ప్రవేశ మును సూచించునది ప్రావేశికి. అన్యార్థమును రప్పించునది ఆక్షేపికి, వ్యాకులు లైన పాత్రల ప్రసన్నము చేయునది ప్రాసాదికి పాత్రల నిష్క్రమణమును సూచించునది నైష్క్రామికి. వీని వివరము నాట్యశాస్త్రమున గననగును.

ఇది ఆముఖము లేక ప్రస్తావన

నా ట క సా మా న్య ల క్ష ణ ము లు

నాటకమునకు సామాన్యముగానుండు లక్షణములు ముప్పదియాఱు. ముందు చెప్పఁబోవు పంచ సంధులలో కొన్ని అంతర్భవించినను అవి ముఖ్యములని సాహిత్య దర్పణ కారుఁడు. వీనిని వేఱుగాఁ జెప్పనవసరము లేదని ధనికుఁడు.

1. భూషణము 2. అక్షర సంఘాతము 3. శోభ 4 ఉదాహరణము 5 హేతువు 6. సంశయము 7. దృష్టాంతము 8. తుల్యతర్కము 9. పదోచ్చయము 10. నిదర్శన 11. అభిప్రాయము 12. ప్రాప్తి 13. విచారము 14. దిష్టము 15. ఉపదిష్టము 16. గుణాతిపాతము 17. అతిశయము 18. విశేషణము 19. నిరుక్తి 20. సిద్ధి 21. భ్రంశము 22. విపర్యయము 23. దాక్షిణ్యము 24. అనునయము 25. మాల 26. అర్థాపత్తి 27. గ్రహణము 28. పృచ్ఛ 29. ప్రసిద్ధి 30. సారూప్యము 31. సంక్షేపము 32. గుణకీర్తనము 33. లేశము 34. మనోరథము 35. అనుక్తసిద్ధి 36. ప్రియవచస్సు. ఇవి యాయా సందర్భములలోఁ గూర్చవలెను.

సూ. మాధుర్యాది గుణములు ఉపమాద్యలంకారములలో కలిసి యుండుట భూషణము.

ఉదా:— కం. సరసిజములు నీ వదనపు
సిరిగని ఆక్షేపణమును జేయును ముగ్ధా!
ధరఁగోశ దండపూర్ణులు
నరులకు దుష్కరముగను గనంబడరెంచున్

కోశము అనఁగా బీజకోశము భాండాగారమును, దండ మన తూడును దండోపాయమును. ఇందు పద్మములు అచేతనములు గాన నింద సంభవింపదు కాన ఉపమ కల్పింపఁబడును గాన అది నిదర్శన. కనుక నిదర్శన అర్థాంతరన్యాస శ్లేషాలంకార ములతోఁ గూడిన మాధుర్య ప్రసాద గుణములకు సంబంధము.

చిత్రార్థములుగల మితాక్షరములచే వర్ణించుట అక్షర సంఘాతము, సిద్ధమైన యర్థములతో ఎక్కడ అప్రసిద్ధార్థము ప్రకాశితమగునో అటువంటి శ్లిష్ట శ్లక్ష్ణ చిత్రార్థముగలది శోభ. తుల్యార్థయుక్తమైన వాక్యముచే ప్రదర్శించుటవలన అభిమతార్థమును సాధించుట ఉదాహరణము. ఇష్టమును గూర్చి హేతుదర్శనము వలన సమాసముగాఁ జెప్పఁబడిన వాక్యము హేతువు. తెలియని తత్త్వమును వాక్యములో అనిశ్చయముగాఁ జెప్పుట సంశయము. పదార్థ సాధనమునకై నిదర్శనము చెప్పుట దృష్టాంతము. ప్రకృతిని పొందిన సంగతితో తుల్యమైన తర్కము తుల్యతర్కము అర్థ

ముల కనుకూలమైన పదోచ్చయము సంచయము పరపక్ష నిషేధమునకై ప్రసిద్ధార్థములను కీర్తించుట నిదర్శనము సాదృశ్యమును బట్టి అభూతార్థ కల్పనము అభిప్రాయము. ఏదోయొక యంశముచే ఏదోకొంత అనుమానించుట ప్రాప్తి యుక్తి వాక్యములచే అప్రత్యక్షమైన సంగతిని సాధించుట విచారము. దేశకాల స్వరూప ములను వర్ణించుట దిష్టము శాస్త్రానుసారముగా మనోహరమైన వాక్యము జెప్పుట ఉపదిష్టము. గుణములను గూర్చి విపరీతమైన కార్యము గుణాతిపాతము. సామాన్య గుణోద్రేకము గుణాతిశయము. సిద్ధించిన యనేకార్థములను విశేషముగాఁ జెప్పుట విశేషోక్తి. ఇదివరకె సిద్ధించిన యర్థమును కీర్తించుట నిరుక్తి. అభిమతమైన దాని సిద్ధికై అనేకమును గీర్తించుట సిద్ధి. గర్వించినవారు సంభాషించినవారు మొదలైన వారివిషయములో వాచ్యముకంటె నితరార్థమును జెప్పుట భ్రంశము సందేహము వలన ఆలోచనను అన్యథా చేయుట విపర్యయము. చేష్టచేత వాక్కుచేత పరచిత్తము నను వర్తించుట దాక్షిణ్యము. స్నిగ్ధ వాక్యములచే అర్థమును సాధించుట అనునయము. అభీ ష్టము కొఱకు అనేకార్థములను జెప్పుట మాల. అర్థాంతరోక్తి వల్ల అర్థాంతరము తోఁచుట అర్థాపత్తి. దూషణముల ఉద్ఘోషించుటలో భర్త్సనము గర్హణము అభ్యర్థనా పరమైన వాక్యములతో అన్వేషించుట పృచ్ఛ. ఉత్కృష్టములైన లోకసిద్ధార్థములచే అర్థమును సాధించుట ప్రసిద్ధి. అనురూపమైనవాని సారూప్యమును బట్టి క్షోభను వృద్ధి పొందించుట సారూప్యము. సంక్షేపమువల్ల అన్యార్థమునందు ప్రవర్తించుట సంక్షేపము. గుణములను గీర్తించుట గుణకీర్తనము. సాదృశ్య పురఃసరముగా చెప్పుట లేశము. తన యభిప్రాయమును భంగ్యంతరముగాఁ జెప్పుట మనోరథము. విశేషార్థములతోఁ గూడిన యూహను విస్తరింపఁ జేయుట అనుక్తసిద్ధి. ప్రమాణముగాఁ జెప్పుటకు పూజ్యమైన హర్షభాషణము ప్రియవచస్సు

నాట్యాలంకారములు :—

1. ఆశీస్సు 2. ఆక్రందనము 3 కపటము 4. అక్షమ 5 గర్వము 6. ఉద్య మము 7. ఆశ్రమము 8. ఉత్ప్రాసనము 9. స్పృహ 10 క్షోభ 11 పశ్చాత్తాపము 12. ఉపపత్తి 13. ఆశంస 14 అధ్యవసాయము 15. విసర్పము 16 ఉల్లేఖము 17. ఉత్తేజనము 18 పరీవాదము 19 నీతి 20. అర్థవిశేషణము 21. ప్రోత్సాహ నము 22. సాహాయ్యము 23 అభిమానము 24 అనువర్తనము 25 ఉత్కీర్త నము 26. యాచ్ఞ 27. పరిహారము 28 నివేదనము 29. ప్రవర్తన 30 ఆఖ్యా నము 31. యుక్తి 32 ప్రహర్షము 33. ఉపదేశనము ఇవియన్నియు నాట్యమును భూషించు హేతువులైన నాట్యాలంకారములు

ఇష్టజనాశంస ఆశీస్సు. దుఃఖముచే నేడ్చుట ఆక్రందనము. మాయచే ఇంకొక రూపమును భావించుట కపటము, స్వల్పమైన తిరస్కారమును సహించక పోవుట అక్షమ. మదముతోఁ గూడిన వాక్యము గర్వము' కార్యము పూనుట ఉద్యమము. గుణముకల కార్యహేతువును గ్రహించుట ఆశ్రయము. సాధునముకొను నసాధువును పరిహసించుట ఉత్ప్రాసనము. రమణీయమగుటవల్ల ఆ వస్తువును గోరుట స్పృహ. అధిక్షేపముతోఁ గూడిన వాక్యము పల్కుట క్షోభము. మోహముచే తిరస్కరింపఁబడిన దానిగూర్చి సంతాపము పశ్చాత్తాపము, అర్థసిద్ధికై హేతువును జెప్పుట ఉపపత్తి. ఆశంసించుట ఆశంస. ప్రతిజ్ఞయె అధ్యవసాయము, అనిష్ట ఫలము నిచ్చు పనిని ప్రారంభించుట విసర్పము. కార్యదర్శనము ఉల్లేఖనము. స్వకార్యసిద్ధికై అన్యుని పేరేపించుటకై కఠోరముగా పలుకుట ఉత్తేజనము. భర్త్సనము సరీవాదము, శాస్త్రప్రకారము వర్తించుట నీతి, చెప్పఁబడిన దానిని అనేక రకములుగా ఉపాలంభ విశేషముతో కీర్తించుట అర్థవిశేషము ఉత్సాహవాక్యముచే ఇతరుని గూర్చుట ప్రోత్సాహనము కష్టములో నితరుల కనుకూలముచేయుట సాహాయ్యము. అభిమాన మన్నను నదియె, వినయముగా అనువర్తించుట అనువర్తనము, జరిగిన కార్యమును జెప్పుట ఉత్కీర్తనము. స్వయముగాఁ గాని దూతద్వారాఁ గాని యాచించుట యాచ్ఞ. తిరస్కరింపఁ బడిన కర్తవ్యమును జెప్పుట నివేదనము. పనిని జక్కఁగా నడుపుట ప్రవర్తన. పూర్వము జరిగినదానిని జెప్పుట ఆఖ్యానము. అర్థమును అవతరింపఁజేయుట యుక్తి. సంతోషము ఎక్కువగా నుండుట ప్రహర్షము, నేర్పుట ఉపదేశనము.

వీనియందుఁ కొన్నిగుణాలు భావసంధ్యంగములలో నంతర్భవించినను నాటకములో ప్రయత్నించి చేయవలసినవిగా విశేషించి చెప్పఁ బడెనని విశ్వనాథుఁడు.

నృత్యము తాండవము లాస్యము అని రెండు విధములు.తందు ప్రదిపాదితము తాండవము. ఇది పురుషులచే నభినయింపఁబడును. లాస్యము లసశ్లేషణ క్రీడనయోః క్రీడింపఁ దగినది. లాస్యము అనివ్యుత్పత్తి. లాస్యము మృదునృత్యము స్త్రీలు అభినయింపఁ దగినది. లాస్యము. నాట్యములోఁ గాక నాటకములలోను అభినయింపబడును. దీనియంగములు లాస్యాంగములు.

లాస్యాంగములు :—

1. గేయపదము 2. స్థిత పాఠ్యము 3. ఆసీనము 4. పుష్పగండిక 5. ప్రచ్ఛేదకము 6. త్రిగూఢము 7. సైంధవము 8. ద్విగూఢకము 9. ఉత్తమోత్తకము 10. ఉక్తప్రత్యుక్తము అనునవి పది లాస్యాంగములు.

సూ. తంత్రీ భాండాది వాద్యములను ఆసనములముందుంచుకొని కేవలము పాడుట గేయపదము.

ఉదా :— నాగానందములో మొదటి అంకములో మలయవతీ వీణావాదనము

సూ :— మదనోత్తాపితయై నిలుచుండి పాడుట స్థిత పాఠనము

ఉదా :— రత్నావళిలో రెండవ యంకమున సాగరికనిలుచుండి పఠించు వాక్యము స్థిత పాఠ్యము. క్రోధోద్భ్రాంతుఁడైన వాఁడు పఠించునదియును స్థితపాఠ్యము అని యభినవ గుప్తుఁడు.

సూ :— ఏవాద్యములు లేకుండ శోకచింతతోఁ గూడియుండి శరీరము నలంకరించుకొనక కూర్చుండుట ఆసీనము.

ఉదా :— రత్నావళిలో రెండవ అంకములో రాజు ప్రవేశించుట.

సూ :— ఆతోద్యములతోఁ గూడి వివిధ ఛందస్సులు గలిగిన స్త్రీ పురుషుల విపర్యాస చేష్ట పుష్ప గండిక.

ఉదా :— రత్నావళిలో రెండవ యంకమున సాగరికచిత్రఫలకమును వాసవదత్త చూచుట.

సూ :— పతియన్యాసక్తుఁడని తెలిసి ప్రేమ విచ్ఛిన్నమైన కోపముతో వీణా పురస్సరముగా స్త్రీ గానము చేయుట ప్రచ్ఛేదకము.

సూ :— స్త్రీ వేషము ధరించు పురుషుల శ్లక్ష్ణమైన నాట్యము త్రిగూఢకము.

ఉదా :— మాలతీ మాధవములో-మకరందుఁడు "నేను మాలతినై పోతిని" అనుట.

సూ :— వీణాది సువ్యక్త కరణములతోఁ గూడిన చతురస్ర పదములుగల రసభావయుత గీతము ద్విగూఢము.

సూ :— కోప ప్రసాదము వలనఁ గలిగి అధిక్షేపముతోఁ గూడి రసోత్తరమై హావ హేలలుఁ గలిగి చిత్ర శ్లోకబంధముచే మనోహరమైనదిఉత్తమోత్తమకము

సూ :— ఉక్తిప్రత్యుక్తులు గలిగి ఉపాలంభయుతమై అలీకయుతమై విలాస సహిత గీతార్థము. ఉక్తప్రత్యుక్తము.

లాస్యాంగములలో గేయ పదము మొదలగునవి చెప్పఁబడినవి. ధ్రువలను ఈ లాస్యాంగములను వస్తు రస భావాదులను బట్టియు ఋతు దేశ కాల వయో ఽవస్థాదులను బట్టియు ఉపయోగింపవలయును.

ఇతివృత్తము

సూ నాటకాదుల కాధార మయి ప్రఖ్యాత కల్పిత మిశ్ర మయిన యితి వృత్తము మరల ఆధికారికము ప్రాసంగిక మని రెండువిధములు.

ఇతి వృత్తముయొక్క ఫలమందు స్వామిత్వము అధికారము. దానికి ప్రభు వైనవాఁడు అధికారి. వాని వృత్తాంతము ఆధికారికము. రామాయణ మహాభారతాదులందు శ్రీరామ చరిత్ర మొదలగునవి యాధికారికములు

సూ. ప్రధానమైన యాధికారిక వృత్తాంతమునకు సాయపడి ప్రసంగవశమున వచ్చిన ఉప వృత్తాంతము ప్రాసంగికము

రామాది చరిత్రలకు సాయపడు సుగ్రీవాది చరిత్రలు ప్రాసంగికములు.

సూ ప్రధానకథలో ప్రసంగవశమున వచ్చి దూరముగా ననుసరించిన వృత్తమును పతాక యనియు· స్వల్పముగా అనుసరించిన ప్రాసంగిక వృత్తమును ప్రకరి యనియు నందురు.

సుగ్రీవాది వృత్తాంతములు పతాక యనఁబడును. జటాయుః, శ్రమణ కంబంధ్యాది కథలు ప్రకరి యనఁబడును. కథలకు పురుషార్థము లైన ధర్మార్థకామ మోక్షములు పొందుట ఫలము (ప్రయోజనము)

సూ. కథా ప్రయోజనమును సిద్ధింపఁజేయు హేతువులను అర్థ ప్రకృతులందురు. అవి బీజము, బిందువు, పతాక ప్రకరి· కార్యము అని యయిదు

వానిని యథావిధిగాఁ దెలిసి యోజింపవలయును.

సూ. మొదట అల్పముగానుండి పిదప నెక్కువగా విస్తరిల్లిన ఫలమునకు మొదటి హేతువు బీజము రత్నావళిలో వత్సరాజుకు రత్నావళి ప్రాప్తి హేతువు. దైవానుకూలములో పోషితమై యొప్పిన యౌగంధరాయణుని వ్యాపారము బీజము వేణీ సంహారములో ద్రౌపదీ కేశసంయమనము హేతువు· భీమసేన క్రోధముచే నుపచితమైన యుధిష్ఠిరుని యుత్సాహము బీజము·

సూ కథలో అవాంతరార్థము విచ్ఛేదముకాఁగా విచ్ఛేదము కాకుండఁ జేయు కారణము బిందువు

రత్నావళిలో—అనంగపూజ పరి సమాప్తియందు కథార్థము విచ్ఛిన్నము కాఁగా

"భూరమణులందఱు—పాదములాశ్రయింప నత్యంతము గాచి యుండెదరు. హర్షముతో సభ వత్సభూవరా,"

సాగరిక:— (హర్షముతో—) ఏమి మా తండ్రిగారు నన్నిచ్చెదమన్న వత్స మహా రాజు గారా యీయన (వీరేశలింగముగారి రత్నావళి)
ఇత్యాదికమైన యవాంతరార్థ హేతువు బిందువు.

సూ. వ్యాపియైన ప్రాసంగిక వృత్తాంతము పతాక నాఁబడు.
రామ చరిత్రలో సుగ్రీవాదుల. వేణీసంహారములో-భీమాదుల శాకుంతల ములో విదూషకుని చరిత్ర పతాక. పతాకనాయకునికి స్వకీయమైన ఫలాంత రము లేదు. గర్భ విమర్శసంధులలో అది నిర్వహింపఁబడును.

ఉదా:- సుగ్రీవాదులకు రాజ ప్రాప్త్యాదికము.

సూ. ప్రసంగ ప్రాప్తమై ప్రదేశస్థమైన చరిత్ర ప్రకరి.

ఉదా:- కులపత్యంకమందు రావణ జటాయుస్సంవాదము ప్రకరీనాయకునికి స్వకీయ ఫలాంతరము లేదు.

సూ. అపేక్షితమైన సాధనమును బట్టి యారంభముండును తత్సిద్ధి కాఁగా సమా పనమే కార్యము.

ఉదా:— రామ చరితమందు రావణకధ.

సూ. ఫలార్థులచేఁ బ్రారంభింపఁబడిన కార్యమునకు ఆరంభము, యత్నము. ప్రాప్త్యాశ నియతాప్తి ఫలాగమము అనునవస్థలు అయిదు ఉండును,

రచింపఁబడెడియే యితి వృత్తమందైనను ప్రారంభము మొదలుకొని ఫలసిద్ధి వఱకే యవస్థలుండునో వానిని కవులు నాటక విభాగములైన పంచసంధులుగ అంక ములందు విభజించి నిబంధింప వలయును.

ఇతి వృత్తాది విషయములలో పాశ్చాత్యుల భావములు. ఇతి వృత్తము అయిదు భాగములని పాశ్చాత్య విమర్శకులు

1. Initial Incident ప్రారంభము 2. Rising action, growth or complication ప్రయత్నము 3. Crisis or climax or turning point ఫలప్రాప్త్యాశ 4 Falling action or resolution or denouement నియతఫలప్రాప్తి 5. Catastrophe or conclusion ఫలయోగము.

అరిస్టాటిల్; ఈ క్రిందివి సరిగా కూర్పవలె ననియెను.

1 Plot (ఇతి వృత్తము) 2. Character (పాత్రపోషణము) 3, Thought or Sentiment (భావములు) 4. Dictions (శైలి) 5 Song (సంగీతము) 6. Spectale (రంగాలంకరణము దృశ్యము—సీనరీ) 7. ప్రకృతి పోషణ (Characterisation)

పాత్రలగుణ శీలములులోక స్వభావమునకు అనుకూలముగా నుండవలెను. మాటలలో. వేషములో, చేష్టలలో, నడకలో లోకధర్మి లోకస్వభావమునకు అనుకూల స్వభావమున కనుకరణము

నాట్యధర్మి (లోకస్వభావమునకు భిన్నమై నాట్యసౌందర్యధర్మము.) కలిగి యుండవలె. "నానాశీలాః ప్రకృతయః శీలేనాట్యం ప్రకీర్తితం" అమాత్యాది" ప్రకృతులు నానాశీలము గలవారు. శీలమునుబట్టి నాట్యము ప్రకీర్తితమైనది" అని భరతుడు.

కవి, నటుడు, ప్రేక్షకుడు సమానానుభవము కలవారని అభినవగుప్తుని గురువు భట్టతోతుడు, అరిస్టాటిలు గురువు ప్లేటో అనిరి రామాదుల సాధించుట కంటె రామాదులుగనే రంగస్థలము మీఁద జీవించుట ముఖ్యము అని ఆధునికులు.

—పంచావస్థలు—

సూ. ముఖ్యఫలసిద్ధికై కలుగు నౌత్సుక్యమే ఆరంభము రత్నావళిలో—రత్నావళిని అంతఃపురమున ప్రవేశపెట్టుటకై యౌగంధరాయణుని యౌత్సుక్యము ఆరంభమగును.

సూ. ఫలప్రాప్తికై యతిత్వరగాఁ జేయఁబడు వ్యాపారము ప్రయత్నము.

వత్సరాజసంగమోపాయమైన రత్నావళి యొక్క చిత్రలేఖ నాదికము, రామ చరితములో సముద్రబంధనాదికము

సూ ఫలప్రాప్తిలో ఉపాయాపాయ శంకల చేత ప్రాప్తి సంభవించుట ప్రాప్త్యాశ.

రత్నావళిలో మూఁడవ యంకమున వేషపరివర్తనాభిసరణాదికమై సంగమోపాయము వలనను, వాసవదత్తా రూపాపాయ శంక వలనను నిశ్చయము లేని సంగమ రూప ఫలప్రాప్తి ప్రత్యాశ.

సూ. అపాయము లేనందువలన నిశ్చిత ఫలప్రాప్తి నియతాప్తి

రత్నావళిలో—"దేవీ ప్రసాదము లేకుండ ఇంకొక యుపాయము కనిపించుట లేదు." అనురాజు వాక్యముచే నియతాప్తి సూచితము.

సూ. సంపూర్ణ ఫలోదయమే ఫలాగమము.

రత్నావళిలో—రత్నావళీ లాభము చక్రవర్తిత్వ రూప ఫలాంతర సహితమైనది. యథాసంఖ్యముగా ఈ పంచావస్థలచేత ఇతి వృత్తమునకు భాగములు అయిదేయగును అవి పంచసంధులు

పంచసంధులు నాటక విభాగరచనా పద్ధతులు. పైని జెప్పిన ఫలసిద్ధి హేతువులను, ఫలావస్థలను సిద్ధింపఁ జేయుటకు కవి యితివృత్తమును విభజించుకొన వలసిన పద్ధతులే శాస్త్రమునఁ బంచసంధులుగా నిరూపింపఁబడినవి

సూ. ఒకే ముఖ్యప్రయోజనముతోఁ గూడిన కథాంశములను సమన్వయించుటలో అవాంతరార్థ సంబంధము సంధానరూపముగా నుండుటను బట్టి సంధి యనఁబడును

సూ. ముఖము' ప్రతిముఖము' గర్భము. విమర్శము, ఉపసంహారము (నిర్వహణము) అని సంధులు అయిదు.

నానార్థరసములను బట్టి ప్రారంభముతోఁ గూడిన బీజ సముత్పత్తి ముఖసంధి. ఇది రత్నావళిలో మొదటి యంకమునఁ గలదు ముఖ సంధియందు నివేశింపఁబడిన ఫలప్రధానోపాయము కనిపించియు కనిపించనిది వలె ఎక్కడ ప్రకాశించునో యది ప్రతిముఖసంధి. రత్నావళిలో రెండవ యంకములో వత్సరాజు సాగరికల సమాగమమునకు హేతువై, మొదటి యంకమున ఉపక్షిప్తమైన యనురాగము. సుసంగతా విదూషకులచే తెలియఁబడి, కనిపించియుఁ గనిపింపనిది వలె నుండి వాసవదత్తచే చిత్రఫలక వృత్తాంతముచే కొంచెము పైకిఁ దీయఁబడినదై ప్రకాశించినది గాన ప్రతి ముఖసంధియని తెలియునది. ప్రతిముఖసంధియుఁ గనిపించియుఁ గనిపించక యున్న బీజము అంతరాయములచే విచ్ఛిన్నమై మరల ప్రాప్తించి మరల

విచ్ఛిన్నమై మాటిమాటికి అన్వేషింపఁబడి నిర్ధారణ లేని ఫలప్రాప్తిరూపమైనది గర్భసంధి. రత్నావళిలో రెండవ యంకములోని వత్సరాజ సాగరికల సమాగమము వాసవదత్తా ప్రవేశముచే విచ్ఛిన్నమై మూడవ యంకములో విదూషకుని ప్రయత్నములచే మరలకనిపించి మరలవాసవదత్త ప్రత్యభిజ్ఞానముచే తగ్గి-మరల సాగరికా సంకేతస్థాన గమనమందు అన్వేషింపఁబడి మరల లతాపాశ బంధనముచే ప్రకాశితమైనది.

ముఖ్యఫలాద్యుపాయము గర్భసంధి కన్న వికసితమై శాపాదులచే అంతరాయముగల పరామర్శ విమర్శసంధి. శాకుంతలములో నాలుగ వయంకము మొదట శాకుంతల శాపము మొదలుకొని యేడవ యంకము వఱకు జరిగిన విషయము విమర్శసంధి. బీజములుగల ముఖాది సంధులలోఁ జెల్లాచెదరైన విషయములు ఒకనిశ్చయములోనికి దీసికొనిరాఁబడినవి ఉపసంహారసంధి (నిర్వహణసంధి)—శాకుంతలములో శకుంతలను గుర్తించిన పిదప సర్వసమాగమాది సర్వలాభసిద్ధి. ముఖసంధి మొదలగువానిలో కవులు తమతమ రచనా పద్ధతులు తెలిసికొనిరచించుటకు సూచకములైన అంగములు విడివిడిగాఁ జెప్పఁబడినవి.

అవి క్రింద వివరింపఁబడినవి.

ముఖసంధ్యంగములు

1. ఉపక్షేపము 2. పరికరము 3. పరిన్యాసము 4 విలోభనము 5 యుక్తి 6. ప్రాప్తి 7. సమాధానము 8. విధానము 9. పరిభావన 10 ఉద్భేదము 11. కరణము 12. భేదము అనిముఖసంధి యంగములు పండ్రెండు.

సూ. ఇతివృత్తమునకు బీజమైన సంగతిని జెప్పుట యుపక్షేపము.

రత్నావళిలో—దైవమనుకూలమగునేని...అభిమతార్థంబుఁదెచ్చి...జలధినుండియైన సంఘటించు (అంకం. ౧.) అనిరత్నావళిప్రాప్తిహేతువైన దైవము బీజముగాఁ జెప్పఁబడినది.

సూ కథాబీజోత్పత్తి బాహుళ్యము పరికరము.

"అట్లు కాని పక్షమున ఆమెను వివాహ మాడువాఁడు మహాభాగ్యశాలి యగునని సిద్ధుఁడు చెప్పిన మాటనునమ్మి నేనడుగఁబంపిన సింహళరాజు పుత్త్రిక సముద్ర

మధ్యమున నోడపగిలి మునిఁగి పోవునప్పుడు పలక దొరకి బ్రదుకుట యెక్కడ? వీనినన్నిటిని బట్టిచూడఁగా స్వామి కార్యము సఫలమైనట్లే" రత్నావళి (౧అంకము) ఇందు బీజోత్పత్తి బాహుళ్యము.

సూ. బహుళముగా సూచింపఁబడిన కథాబీజోత్పత్తి నిశ్చయముగాఁ జెప్పుట పరిన్యాసము.

గీ॥ స్వామి యభివృద్ధి కీపని సలిపి నాఁడ
సాయపడియెడు దైవంబుఁ జేయియిచ్చె
అగు నమోఘంబె సిద్ధోక్తి. యట్టులయ్యు
స్వామి కెఱిఁగింపకునికి నే జడియవలయు

(వీరేశలింగముగారి రత్నావళి ౧ అం.)

ఇట్లు యౌగంధరాయణుఁడు దైవ బీజోత్పత్తి చెప్పెను.

సూ. కథాబీజమున కనుగుణమయిన నాయికా నాయకుల గుణములను వర్ణించిలోభ పెట్టుట విలోభనము.

రత్నావళిలో :—

ఉ॥ కాంతి సమస్తముం దొఱగి క్రన్నన భాస్కరుఁడస్తమించి సా
యంతనవేళ భూరమణులందఱు నింద్రునిఁ బోలు నీదు కం
జాత రుచిన్ హరింపఁగను జాలిన పాదము లాశ్రయింప న
త్యంతముఁ గాచియుండెదరు హర్షముతో సభ వత్స భూవరా॥

(అంక. ౧)

వైతాళిక ముఖమున నిట రాజ గుణవర్ణన సాగరి కానురాగ బీజోత్పత్తి.

సూ కర్తవ్యమైన విషయములను నిర్ధరింపుట యుక్తి

రత్నావళిలో—"నేనును ఆ చిన్నదానిని సగౌరవముగా రాణిగారి సంరక్షణమున కొప్పగించుట మంచిపనియే చేసినాను. ఆమెను తీసికొని వచ్చుట కయి వెళ్ళిన బాభ్రవ్యుఁడను కంచుకియు......వసుభూపతియు ......రుమణ్వంతునితో కలిసి కొన్నారని విన్నాను. (అం, ౧.)

సూ. కథాఫలసుఖమును పొందుట ప్రాప్తి.

రత్నావళిలో—సాగరిక:-(వినిసంతోషముతో తిరిగి స్పృహతో చూచును) ఏమి ఎవనికై యివ్వ సంకల్పించెనో ఆ ఉదయనుఁడితఁడా! పరప్రేషణ దోషితమైన నా జీవితము ఇతని దర్శనముచే బహుమతమైనది.'' ఇది సాగరికకు సుఖప్రాప్తి.

సూ కథాబీజమును మరల స్వీకరించుట సమాధానము.

రత్నావళిలో—వాసవదత్తకు సాగరిక ఉపకరణములు తీసికొనిరాఁగా అక్కడికి సాగరిక వచ్చుట వాసవదత్తకు ఇష్టముకాక పోవుటచే సాగరికను సారికను చూడమని ఋషపెట్టి పంపివేయును. సాగరిక అప్పుడు చాటునుండి మరల రాజును చూచును. ఇట్లు కథాబీజము మరల స్వీకరింపఁబడెను.

సూ. కథా బీజమునకు అనుగుణమైన ప్రశ్నములతో సుఖదుఃఖములు కలుగుట విధానము.

వేణీసంహారములో—ద్రౌపది : — నాథా! మరల వచ్చి నన్నాశ్వాసింప వలయును. భీముఁడు:—ఓ పాంచాల రాజతనయా! ఇంకను వట్టివట్టి యూరడింపులా! అనిలో కౌరవులను నిశ్శేషముగాఁ జంపకుండ నినుఁ జూడను.

ఇది ద్రౌపదికి సుఖకరము.

సూ. ఫలసిద్ధిలోఁ గలుగు నద్భుతావేశము పరిభావన

రత్నావళిలో-సాగరిక: — (చూచి ఆశ్చర్యముతో) ఏమి! ప్రత్యక్షముగా అనంగుఁడీపూజను గ్రహించునా. నే నిక్కడ నుండియే యతనిని పూజింతును.

అని వత్సరాజును అనంగునిగాఁ దలచుటచే అద్భుత రసావేశము.

సూ ఇతి వృత్తములోని గూఢములను వెల్లడించుట ఉద్భేదము.

రత్నావళిలో—"కాంతి సమస్త ముందొఱగి..........వత్సభూవరా'' అను నంతవఱకు బీజానుగుణముగా వెల్లడించుటచే ఉద్భేదము.

సూ. మరల ప్రస్తుత విషయముల సమారంభము కరణము.

రత్నావళిలో—కుసుమాయుధా! నీకు నమస్కారము. నాకు అయమోఘ దర్శనుఁడవగుము. చూడవలసినది చూడబడినది. కనుక నన్నెవరు చూడని లోపుగానే

వెళ్ళిపోవుదును— అని తరువాత యంకములోని నిర్విఘ్న దర్శమును ఆరంభించుట వలన కరణము.

సూ. స్వకార్య నిర్వహణలోని ప్రోత్సాహము భేదము.

వేణీ సంహారములో—"నాథా! ద్రౌపది పరిభవకోపముచే ఉద్దీపితులై,

స్వశరీరము చూచుకోకుండా తిరగరాదు. శత్రుబలములు అప్రమత్త సంచరణీయములుగా నున్నవని వినుచున్నాము." అను ద్రౌపదిని ప్రోత్సాహ పఱచుచు భీముఁడనిన "పాండుపుత్రు లిందు పండితులే" అను మాటలు భేదము.

ఈ యాంగములు సాక్షాత్తుగాఁగాని, పరంపరగాఁగాని కూర్పవలయును ఇందు ఉపక్షేప పరికర పరిన్యాస యుక్త్యుద్భేద సమాధానములు తప్పనిసరిగాఁ గూర్పవలయును

2. ప్రతిముఖసంధియంగములు

సూ. 1. విలాసము 2. పరిసర్పము 3 విధుతము 4, తాపనము 5. నర్మ 6. నర్మద్యుతి, 7. ప్రగమనము 8. నిరోధము 9. పర్యుపాసనము 10. పుష్పము 11. వజ్రము 12. ఉపన్యాసము 13. వర్ణసంహారము అని ప్రతిముఖసంధికి అంగములు పదమూఁడు.

సూ. స్త్రీపురుష విషయక భోగేచ్ఛ విలాస.

విలాసాదులకు ఉదాహరణములు:—శాకుంతలములో—
చూడఁ బ్రియమెంత మాత్రము సులభ కాదు.
స్వాంతమొ ప్రియభావమెఱుంగ శ్రమలు చెందు
మనసిజుఁడు తాఁ గృతార్థత గనఁడు గాని
యుభయులకుఁ గోర్కె సంప్రీతి నొసంగు చుండు. ।

(నా అనువాదము.)

సూ. దృష్టఫలము నష్టము కాఁగా మరల ననుసరించుట పరిసర్పము.

ఉదా:—రాజు:— బహుశః ఇట ఆమె యుండవచ్చును.

కం. ఎత్తయిముందుగ, మిక్కిలి
హత్తిన జఘనంపు గురుత నవతల లోతై

క్రొత్తదయి యదుగుల వరుస
యిత్తటి ద్వారమునఁ దెల్లయిసుకను గననౌ.
(నా మధురశాకుంతలము. వె, ౩.)

సూ. చేయఁబడిన యనునయమును మొదట స్వీకరింపక పోవుట విధుతము.

ఉదా:- శకుంతల (ప్రియంవదను జూచి) అంతఃపుర విరహముచే బెంగగొని యున్నరాజర్షిని ఏల యాపెదవు.
(నా మధుర శాకుంతలము)

సూ. ఫలోపాయనమును జూడక పోవుట తాపనము.

ఉదా: గీ॥ దుర్లభజనాను రాగంబు తొడరె నాకు
నాత్మ వివశమయ్యెడు లజ్జ యధిక మగుచుఁ
బ్రియసఖీమణీ! విషయంబు ప్రేమమరయ
మరణ మొక్కటియె నాకు శరణ మింక.
(వీరేశ-రత్నావళి. ౨ అంకం)

సూ. పరిహాస వాక్యము నర్మ.

ఉదా:- రత్నావళిలో-సాగరిక—

సుసంగత:- సఖులారా! ఏపనికై నీవు వచ్చితివో ఆ పని నీయెదుటనే యున్నది.

సాగరిక:- (అసూయతో) ఏ పనికై వచ్చితిని.

సుసంగత:- చాలు ఇంకొకటి శంకించకోకు. ఆత్మ శంకితులారా! చిత్రఫలకపు పనికై

సూ. పరిహాసము వలనఁ గలిగిన ద్యుతి నర్మ ద్యుతి

ఉదా:-రత్నావళిలో-సుసంగత:- సఖీ! ప్రభువు నీ చేయిపట్టుకొనినను కోపము వీడక దాక్షిణ్యము లేనిదానవైతివి.

సాగరిక:-(కనుబొమ్మ విఱుపుతో కొంచెము నవ్వి)

సుసంగతా! ఇప్పటికిని నీమాట మానవు.

సూ. అనురాగ బీజమును ఉత్తరోత్తర వాక్యములచేఁ బ్రకాశింపఁ జేయుట ప్రగమనము.

ఉదా:-విక్రమోర్వశీయములో:— ఊర్వశి:—

మహారాజా ! జయము జయము.

రాజు:—నీవు జయము పలుకు చున్నావు. కాన నాకు జయమె.

సూ. వ్యసనము కలుగుట నిరోధము

ఉదా:-చండకౌశికములో—

రాజు; నిజముగా సరిగా పరిశీలించి చేయని నేను గ్రుడ్డివానివలె జ్వాలల గుంపుగల నిప్పును కాళ్ళతో దాటితిని.

సూ. చేయఁబడిన దానిని మరల ననునయించుట పర్యుపాసనము,

ఉదా;-రత్నావళిలో—విదూషకుఁడు—ఓయీ ! కోపపడకు. ఈమె కదళీ గృహము లోనికి వెళ్ళినది. (రత్నావళి. ౨)

సూ. విశేషవాక్యము పుష్పము.

ఉదా:-రత్నావళిలో-రాజు—(సాగరికను జేత పట్టుకొని, స్పర్శసుఖమును నటించును.) విదూషకుఁడు:-ఓయీ! వయస్యా! ఈ యపూర్వలక్ష్మిని నీవు పొందితివి.

రాజు :—

గీ॥ లక్ష్మియే యీ లతాంగి తలంచి చూడ
పారిజాత పల్లవము లీపాణియుగము
కాకయుండిన స్వేదమన్ కైతవమున
నటు లమృతంబు గురియింప నెట్లు గలుగు. (రత్నావళి. ౨)

సూ ప్రత్యక్ష నిష్ఠుర వాక్యము వజ్రము.

ఉదా:-రాజు—ఎట్లునేను ఇక్కడ నున్నట్లు నీవు తెలిసి కొంటివి.

సుసంగత:—కేవలము నీవు మాత్రమెగాదు. చిత్రఫలకముతోఁ గూడ. కనుక వెళ్లిదేవికి నివేదింతును. (రత్నావళి ౨)

సూ. ప్రసన్నము చేసికొనుట యుపన్యాసము.

ఉదా :— సంసంగత :— ప్రభూ : చాలు శంకింపకు. నేను గూడ ప్రభువుగారి ప్రసాదముచేత ఆడితినంతియే. కాన చెవిప్రోగు లెందుకు. "నీవు నన్నెందుకిచట వ్రాసితివి." అని నా ప్రియసఖి సాగరిక కోపించినది. ఆమెనే అనుగ్రహింపఁజేయుము. నా కదియే గొప్ప ప్రసాదము.

సూ॥ వివిధ పాత్రల సమ్మేళనము వర్ణ సంహారము.

వర్ణపదము వివిధ పాత్రల కుపలక్ష్యమని యభినవ గుప్త పాదులు చెప్పిరి.

ఉదా : సుసంగత :— నాకదియే గొప్ప ప్రసాదము. ఆమె చేయి పట్టుకొని అనుగ్రహింపఁజేయుము.

రాజు :— ఆమె యెక్కడ. ఆమె యెక్కడ.

(రత్నావళి. ౨.)

3. గర్భాంగములు

సూ॥ 1. అభూతాహరణము. 2. మార్గము 3. రూపము. 4. ఉదాహరణము. 5 సంగ్రహము. 6. అనుమానము. 7. ప్రార్థన 8. క్షిప్తి. 9. తోటకము. 10. అధిబలము. 11. ఉద్వేగము. 12. విభ్రమము.

అని గర్భాంగములు పండ్రెండు—

సూ॥ కపటముతోఁగూడినది అభూతాహరణము.

ఉదా : 'సాధు ! ఓ అమాత్యా ! వసంతక ! సాధు ! ఈ సంధి నిగ్రహచింతచే అమాత్యుఁడైన యౌగంధరాయణుని అతిశయించితివి.' ఇత్యాదికముగా వాసవదత్తా వేషమును ధరించిన సాగరికను వత్సరాజు దగ్గరకు మోసముగా రప్పించుట అభూతాహరణము. (రత్నావళి.)

సూ॥ తత్త్వార్థ కథనము మార్గము.

ఉదా : విదూషకుడు :— నీకిష్టమైన యధిక కార్యసిద్ధిచే వర్ధిల్లుచున్నావు.

రాజు :— వయస్యా ! ప్రియకుఁగుశలమా.

విదూ :— త్వరలో చూచి నీవే తెలిసికొందువు.

రాజు :— దర్శనముకూడ అగునా.

విదూ :- (గర్వముతో) ఎందుకుకాదు. బృహస్పతి బుద్ధి విభవమునుగూడ పరిహరించు నమాత్యుఁ డున్నాఁడుగదా.

రాజు :— అయినను ఎట్లని వినగోరుచున్నాను.

విదూ :— (చెవిలో చెప్పును) దానిచే సాగరిక సమాగమ తత్త్వము చెప్పఁబడెను.

సూ॥ వితర్క వాక్యము రూపము.

ఉదా : రాజు : ఓహో ! స్వభార్యాసమాగమము నేవగించుకాముకునకు నూతన ప్రియురాలి విషయమైన పక్షపాతమునే మనను.

శా॥ సంకేత స్థితిఁజేరువెంత ప్రియనాస్యంబున్ విలోకింపఁగా
శంకించునే, మెడకొఁగిలించుతటి వక్షంబంటఁజన్దోయి
బింకంబారఁగఁ గ్రుమ్మనోడు. పతిదానిల్పంగఁబల్మాఱునున్
జంకుంబాటునఁబోకఁజూచు, నయినన్ సంతోషమెచ్చయ్యెడిన్.

అయ్యో ! వసంతకుఁడేల యాలస్యము చేయుచున్నాఁడు. ఈ వృత్తాంతము దేవియైన వాసవదత్తకు తెలిసినదేమో.

(వీరేశ. రత్నావళి.)

సూ॥ ఉత్కర్షయుక్తి వాక్యము ఉదాహరణము,

ఉదా :— విదూషకుఁడు :- (సంతోషముతో) ఓహోహో ! నావల్ల ప్రియవచనము విని సంతుష్టుఁడై ఎట్లు అగునో అట్లు కౌశంబీ రాజ్యమును పొందికూడ కాదని అనుకొందును. (రత్నావళి)

సూ॥ భావతత్త్వోపలబ్ధి క్రమము.

ఉదా :— రాజు :— మంచిది. రెప్పపాటు మఱచిన కంటితోఁజూచెదను విలయన.

కం॥ వెలినొక కన్బొమ పైకిడి,
సలిలఁబధములను గూర్చు సఖియామొగమున్.
పులకించిన చెక్కిలిచే
వలరి తెలుపు నా యెడఁ దన యనురాగంబున్.

(నా మధుర శాకుంతలము ౩.౧౮)

సూ॥ సామదానార్థములతోఁ గూడినది సంగ్రహము.

ఉదా ; "సాధు! వయస్యా! సాధు! ఇదిగో నీకీ కడియమును బహూమతిగా నిచ్చుచున్నాను." ఇట్లు పారితోషికముచే విదూషకుని సంగ్రహించుటచే సంగ్రహము.

సూ॥ హేతువు వలన నూహించుట యనుమానము.

ఉదా : రాజు :— ఛీ మూర్ఖుఁడా! నీవు నన్నేల పరిహసించుచున్నాఁడవు. నీ మూలముననే నిష్కారణముగా నాకీ యనర్థము వచ్చినది.

ఉ। అంతకునంతకుంబెరుగు నర్మిలిచేతను ప్రేమ హెచ్చె. ని
ట్లింతకుమున్ను నేనుదనకెన్నఁడుజేయని యప్రియంబుచే
నింతయుఁదాళలేక త్యజియించును వాసవదత్త ప్రాణముల్,
వింతగ ప్రేమహెచ్చిన భువిం జిలు తప్పును దుస్సహంబగున్.

(వీరేశ. రత్నావళి-౩ అం)

సూ॥ రతిహర్షోత్సవముల ప్రార్థన ప్రార్థన.

ఉదా : రాజు :- ప్రియా! సాగరికా!

వదనము చందురుండు కలువల్ నయనంబులు, ప్రాణులబ్జముల్
కదళికలూరువుల్, భుజయుగంబును తామరతూండ్లు నీకు నో
సుదతిరో! కౌఁగిటంజొనిపి నూన శరాగ్నినిగాలియున్ననీ
ప్రిదిలినయంగకంబులను ప్రేమను జల్లపడంగఁ జేయుమా॥

సూ॥ రహస్యార్థ ప్రకటనము క్షిప్తి.

ఉదా ; వేణీ సంహారములో :— అశ్వత్థామ

కం. ఒక దానికి పరిణామమె
సకల జగంబున నిటులను సరి, దారుణమై
ఇక రెండవదియయిన తం
డ్రి కేశవు గ్రహణమున ప్రజ నిశ్శేషితమౌ॥

సూ॥ సంరబ్ధ వాక్యము తోటకము.

ఉదా ; చండకౌశికములో—కౌశికుఁడు : ఆహా! ఏమి యిప్పటికి మరల స్వర్ణ దక్షిణలు సంభూతములు గాలేదా.

సూ॥ అభిసంధిచ్ఛలముతోఁ గూడినది అధిబలము.

ఉదా :— కాంచనమాల :— భర్త్రి ! ఇది ఆ చిత్రశాలిక. వసంతకునికి సంజ్ఞ చేయుదును.

సూ॥ నృపాదులవలని భయము ఉద్వేగము.

ఉదా ; సాగరిక :— (తనలో) ఏమీ పుణ్యము చేసికొనని వారికి తమకోరికచే చనిపోవుటకును వీలుపడదు—అని అని సాగరికకు వాసదత్తవలన భయము.

సూ॥ శంకాభయత్రాసముల వలన సంభ్రమము విభ్రవము.

ఉదా :— విదూషకుఁడు :— ఎవతె ఈమె. ఏమి దేవి వాసవదత్త తన్నుఁ జంపుకొనుచున్నదే.

రాజు :— ఈమె యెక్కడ' ఈమె యెక్కడ. దీనిచే వాసవదత్త అనుకొని పట్టుకొన్న సాగరిక యొక్క మరణశంకచే సంభ్రమము.

4. ఇంక విమర్శాంగములు :—

సూ॥ 1. అపవాదము. 2. సంఫేటము. 3. వ్యవసాయము 4. ద్రవము. 5. ద్యుతి. 6. శక్తి. 7. ప్రసంగము. 8. ఖేదము 9 ప్రతిషేధము. 10 విరోధనము 11. ప్రరోచన. 12. ఆదానము 13. ఛాదనము అని పదుమూడు విమర్శాంగములు.

సూ॥ దోష ప్రకటనము అపవాదము.

ఉదా ; వేణీ సంహారములో :— యుధిష్ఠిరుఁడు :— పాంచాలక! దురాత్ముఁడైన ఆ కౌరవాపసమునిజాడ ఎక్కడనైన తెలిసినదా.

పాంచాలకుఁడు :— జాడయేకాదు దేవీ కేశపాశమును తాకిన పాపమునకు ముఖ్య హేతువైన ఆదురాత్ముఁడే దొరికినాఁడు.

సూ॥ రోగభాషణము సంఫేటము

ఉదా ; ఓరోరీ! మరుత్తనయా! ముసలి రాజు నెదుట నిందితమైన నీ కర్మను గూడ పొగడుకొనుచుంటివా, ఏమి! ......భీముఁడు ఓరి, పాపీ.

రాజు ; ఓరీ. పాపీ. మొ॥ (వేణీ సంహారము)

సూ. ప్రతిజ్ఞాహేతువుల సమ్మేళనము వ్యవసాయము.

"సమస్త కౌరవులను జంపిన. దుశ్శాసన రక్తపానముచే బలిసిన. దుర్యోధనుని తొడలు విరుగఁగొట్టిన భీముఁడిదిగో నమస్కరించుచున్నాఁడు" అనునది వ్యవసాయము.

సూ. శోకావేగాదులవలన గురువ్యతిక్రమము ద్రవము.

ఉదా ; శా॥ వారల్ పెద్దలు, తచ్చరిత్రలు గణింపన్‌రా, దెటుల్ చెప్పనౌ
నారిన్ తాటకఁజంపియున్ జగతిఁబ్రఖ్యాతులై రీ ఘనుల్.
వీరోయాఖరు పోరమూఁడడుగులన్ వెన్దీయలేదేగదా,
వీరా వాలినిజంపువేళనెటు తెల్విన్ జూపిరో చూడమే.

(నా యుత్తర రామ ప్రణయ చరితము ౬.౩౪)

సూ. తర్జనోద్వేజనములు ద్యుతి.

కర్ణాదివీరులందఱు చనిపోయిన పిదప దుర్యోధనుడు జలస్తంభన విద్యచే హ్రదములో దాగియుండఁగా అతనిని పైకి రప్పించుటకై భీముఁడు పలికిన 'ఇంతటి పనులుచేసిన గొప్పవాడవు బురదలో దాగినాడవు' మొదలగుఎత్తిపొడుపుగల మాటలు.

సూ. విరోధ ప్రశమనము శక్తి

ఉదా : లవుఁడు :— (ఆశ్చర్యము)

మ॥ ఇతనిన్ గంటినొ లేదొ కాని త్రుటిశాంతించెన్ విరోధంబు, ని
ర్వృతిచే నిండు రసంబెదోయలమె, నాయీగర్వమెల్లన్ జనెన్
మదిలో నమ్రతకల్గె, నావశములోనన్ నేనెలేనైతి, సు
వ్రత తీర్థంబులటుల్ మహాత్ములె యనిర్వాచ్య ప్రభావుల్ గదా.

(౬. ౧౧. నా యుత్తరరామ ప్రణయ చరిత్ర)

సూ. గురుకీర్తనము ప్రసంగము.

ఉదా : "దేవా! వాసవదత్త తగులఁబడిపోయినదని విని సింహళేశ్వరుఁడు ఇది వరకే ప్రార్థింపఁబడి నాడే పంపిన తన కూతురే యీ రత్నావళి!(రత్నావళియను గొప్ప విషయము కీర్తింపఁబడినది.)

సూ॥ చిత్తచేష్టలవలనఁ గలిగిన శ్రమము ఖేదము.

ఉదా :- మ॥ హృదయంబెంతయు స్రుక్కి బ్రద్దలగుఁగానీ, రెండుగా వ్రీలిపో
దు. శూన్యంబయి మేను మూర్ఛపడునట్లాయైనఁ జైతన్య మే
గదు. లోవేదన మేనుగాల్చినయినన్ గావింపఁగాఁబోదు బూ
డిద. మర్మాల్ విధిచీల్చిత్రుంచుఁదుద ముట్టింపంద యీ ప్రాణముల్.
(నాయుత్తర రామ ప్రణయ చరిత్ర. ౩. ౩౨)

సూ॥ ఈప్సితార్థ ప్రతీఘాతము ప్రతిషేధము.

ఉదా ; (ప్రభావతీ నాటకములో)

ప్రద్యుమ్నుఁడు :- సఖా! ఏమి యిక్కడ ఒంటిగా నున్నావు. ప్రియసఖులచే ననుసరింపబడిన నీ ప్రియతమ ప్రభావతి ఎక్కడనున్నది.

విదూషక :- అసురపతి పిలిచి ఎక్కడికో పంపెను.

ప్రద్యుమ్నుఁడు :- (దీర్ఘముగా నిశ్వసించి) మొ.

సూ॥ కార్యాత్యయోపగమనము విరోధనము.

ఉదా ; వేణీ సంహారములో—యుధిష్ఠిరుఁడు చివర—భీముఁడు దుర్యోధనునితో హ్రద సమీపమున గదా యుద్ధము చేయుచున్నాఁడని విని భీమజయము విషయములో భయపడుచు నన్నమాటలు.

సూ॥ ముందు జరుగఁబోవు దాని నుపసంహరించు ప్రోత్సాహము ప్రరోచన.

ఉదా : పాంచాలకుఁడు :- నేను దేవుడైన చక్రపాణిచే పంపఁబడితిని. (అని సమీపించి) సందేహముతో చాలు. రాజ్యాభిషేకమునకై సకల సన్నాహములు చేయవలసినదిగా యుధిష్ఠిరుఁడా జ్ఞాపించుచునన్న పలుకులు.

(వేణీ సంహారము)

సూ॥ ఫలప్రాప్తిని సంగ్రహించుట ఆదానము

ఉదా : భీముఁడు ;- ఓ, ఓ! స్యమంతపంచకమున తిరుగు జనులారా! నేను రాక్షసుడనుగాను. ప్రతిజ్ఞా భారమును నిర్వర్తించిన భీముఁడను" అన్న పలుకులు.

సూ॥ ఫలప్రాప్తికై అవమానాదులను సహించుట ఛాదనము.

ఉదా ; అర్జునుఁడు ;- ఆర్య! ఈ దుర్యోధనుఁడు హతభ్రాతలుగలవాఁడై వాక్కులాడగలడుగాని పనిచేయజాలఁడు. వానిప్రలాపములచే వ్యథయేమి అనిన పలుకులు

5. నిర్వహణ సంధి యంగములు

సూ॥ 1. సంధి. 2. విబోధము. 3. గ్రథనము. 4. నిర్ణయము. 5. పరిభాషణము. 6. కృతి. 7. ప్రసాదము. 8. ఆనందము. 9. సమయము. 10. ఉపగూహనము. 11. భాషణము. 12. పూర్వవాక్యము. 13. కావ్యసంహారము. 14. ప్రశస్తి అని నిర్వహణ సంధ్యంగములు పదునాలుగు.

సూ॥ ముఖసంధిలో బీజమును మరల ఉద్భావింపఁజేయుట సంధి.

ఉదా ; వసుభూతి :- బాభ్రవ్య! ఈమె రాజపుత్రితోఁ సుసదృశియే.

బాభ్రవ్యుఁడు :- నాకుఁగూడ యిట్లే తోచుచున్నది.

(రత్నావళి. వీరేశ)

సూ॥ కార్యాన్వేషణము విబోధము.

ఉదా ; వసుభూతి ; (నిరూపించి) దేవా! ఈ కన్య యెక్కడిది.

రాజు : దేవి యెరుఁగును.

వాసవదత్త ; ఆర్యపుత్రా! ఈమె సాగరమునుండి దొరికినదని యౌగంధరాయణుఁడు నాచేతిలో పెట్టెను ఈమె సాగరిక యని పిలువఁబడుచున్నది.

రాజు : (తనలో) ఏమి, యౌగంధరాయణుఁడు ఉంచెనా? ఏమి, యితఁడు నాకు తెలుపకుండనే చేసెను.

సూ॥ కార్యముల గమనము యుపన్యాసము.

ఉదా ; యౌగంధరాయణుఁడు :- దేవా! దేవరకు తెలుపక నేనిది చేసినందులకు నన్ను క్షమింపుము. (రత్నావళి)

సూ॥ అనుభూతార్థ కథనము నిర్ణయము.

ఉదా : యౌగంధరాయణుఁడు :- (కృతాంజలియై) దేవా! వినుము "ఏ రాజు ఈమె పాణిగ్రహణముఁజేయునో వాడు సార్వభౌముఁడగును." అని యీ సింహళేశ్వరసుత సిద్ధాదేశముచే యుపదేశింపబడినది. ఆ విశ్వాసము వలన మేము స్వామి కొఱకై చాలసార్లు ప్రార్థించినను, వాసవదత్తకు దుఃఖము కలుగునని దెలిసి దుఃఖము కలుగకుండ సింహళేశ్వరుఁడు ఈయకున్నపుడు అప్పుడీ లావణి కాగ్నిలో దేవి దగ్ధ అని ప్రసిద్ధిని కల్పించి అతని దగ్గఱకు బాభ్రవ్యుఁడు పంపఁబడెను. అని చెప్పుట.

(రత్నావళి)

సూ. పరివాద కృతవాక్యము పరిభాషణము.

ఉదా : రాజు :— ఆర్యులారా! ఆ పూజ్యురాలు ఏ పేరుగల రాజర్షిపత్ని.

తాపసి : ధర్మపత్నినివిడిచివైచినయా రాజుపేరుతలంచుట కెవరి కిష్టముండును.

(నా మధుర శాకుంతలము ౭. ౧౧౬ పుట)

సూ లబ్ధార్థ ప్రశమనము కృతి.

ఉదా : కృష్ణుడు ; ఈ పూజ్యులైన వ్యాస వాల్మీకి ప్రభృతులు అభిషేకమునకై సిద్ధముగానున్నారు. (వేణీ సంహారం)

సూ. కోపశమనాది శుశ్రూషాదులు ప్రసాదము.

ఉదా : భీముఁడు ద్రౌపది కేశములను ముడివేయుట.

(వేణీ సంహారము)

సూ. వాంఛిత సిద్ధి ఆనందము.

ఉదా : ద్రౌపది ;- మఱచిపోయిన యాపనిని నాధుని యనుగ్రహముచేత మరల నేర్చుకొందును. (వేణీ సంహారము)

సూ. దుఃఖమును పోఁగొట్టుట సనుయము.

ఉదా : వాసవదత్త : (రత్నావళిని కౌఁగలించుకొని) సోదరీ, ఊరడిల్లుము ఊరడిల్లుము. (రత్నావళి)

సూ. అద్భుతార్థ సంప్రాప్తి ఉపగూహనము.

ఉదా; యుధిష్ఠిరుఁడు;— దేవీ ! ఈ నీకేశములు ముడివేయుటను ఆకాశచారులగు సిద్ధజనులు అభినందించిరి. (వేణీ సంహారము.)

సూ. సామదానాది వాక్యము భాషణము.

ఉదా ; చండకౌశికములో; . ధర్ముఁడు : అయితే యిటు రమ్ము. ధర్మలోకము నధిష్ఠించుము.

సూ. యథోక్తమైన యర్థమును జూపుట పూర్వ వాక్యము.

ఉదా ; భీముఁడు ;- బుద్ధిమతికా! ఆ భానుమతి ఎక్కడ ? పాండవుల భార్యను ఇపుడు పరిభవించునుగాక. (వేణీ సంహారము)

సూ. నరప్రదాన సంప్రాప్తి కావ్య సంహారము.

ఉదా : "నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గూర్తును.

(ఇది అన్ని నాటకాంతములలో నిది)

సూ॥ నృపదేశాది శాంతి ప్రశస్తి.

. ఉదా:— "భగవంతుఁ డింకను ప్రియము చేయఁదలఁచినచో ఈ భరతవాక్యము సిద్ధించుఁ గాక.

చం॥ ప్రకృతుల మేలుకై నృపతి దాగుగ యత్నము చేయుఁగాక యా
యకలుష విద్యలూను ఘనులందు సరస్వతి నాట్యమాడుతన్
సకల పవిత్రశక్తులకుఁ జాలి తనంతనె జన్మమొంది స
త్ప్రికృతిని లీనుఁడౌ శివుఁడుఁ బాపుత నాకిల భావిజన్మలన్.

(నా మధుర శాకుంతలము. ౭.౩౪)

ఈ యంగములను రసానుగుణముగా నిబంధింపవలయునే కాని కేవల శాస్త్ర మర్యాదకోసమై నిబంధింపరాదు' ఈ యంగములకు ఇష్టార్థరచన, ఆశ్చర్య లాభము. వృత్తాంత విస్తారము, రాగప్రాప్తి, గోప్యములయొక్క- గోపనము, ప్రకాశింపఁదగిన వాని ప్రకాశనము అనునవి ప్రయోజనములు. అంగహీనుఁడైనవాఁడు ఏ యత్నము లకు క్షముఁడు గానట్లే అంగహీనమైన నాటకము ప్రేక్షకానురాగమునకు క్షమము కాదు. ఈసంధ్యంగములతో ప్రాసంగికేతివృత్తమైన పతాకకు సంబంధించిన పతాక స్థానములు కూడియున్నచో అది యుత్తమమగును.

సూ॥ ఆ పతాకా స్థానములు నాలుగు

సూ॥ చింతితమైన యొక వస్తు వృత్తమందు ఇంకొక తత్సమానమైన వృత్తము ఆగంతుక భావముచే ఎక్కడ ప్రయోగింపఁబడునో అది పతాకా స్థానము.

ఉదా:— రత్నావళిలో- ఇది "వాసవదత్త" యని కంఠపాశము విడదీయఁగా ఆమె మాటచే గుర్తించి ఏమి ఈమె 'సాగరికయా' అని ఫలప్రాప్తికి ప్రయోగించుట పతాకా స్థానము.

సూ॥ అధిక క్లిష్టమై నానాబంధములచే సమముగా ఆశ్రయించినది రెండవ పతాకా స్థానము.

ఉదా : "రక్త ప్రసాధిత భువులును క్షతవిగ్రహులును నగు కురురాజ సుతులు సభృత్యులై స్వస్థులగుదురు గాక" అనుచోట రక్తాదులకు రుధిర శరీరార్థ హేతుకశ్లేషవశముచే బీజార్థమును ప్రతిపాదించుటవలన మంగళప్రతిపత్తి కలుగఁగా రెండవ పతాకా స్థానము

సూ॥ అవ్యక్తముగానున్న సంగతిని శ్లిష్ట ప్రత్యుత్తరములచే ఆ యర్థమును ఉపక్షేపించుట మూడవ పతాకా స్థానము.

ఉదా : కంచుకి :- దేవా ! భగ్నమైనది. రాజు:- ఎవనిచేత ?
కంచుకి:- భీమునిచేత. రాజు:- ఎవనిది ?
కంచుకి:- నీది. రాజు:- ఆఁ ! ఏమి ప్రేలుచుంటివి ?
కంచుకి:- (భయముతో) అయ్యా ! నేను చెప్పునది ఇది.
రాజు:- ఛీ ! వృద్ధాపసదా ! నీ కీ వ్యామోహ మేమి ?
కంచుకి:- దేవా ! వ్యామోహము లేదు. సత్యమే.

"భీమమరుత్తుచే మీ రథకేతనము భగ్నమైనదై కింకిణీ క్వాణబద్ధాక్రాంతమైనదివలె క్షితిపై పడినది". ఇట దుర్యోధ నోరుభంగము, ప్రస్తుతమునకు సంక్రమించినది గాన యర్థోపక్షేపణము.

సూ॥ రెండు అర్థములు గలిగి సుశ్లిష్టమై ఇతరమైన ప్రధానార్థమును రప్పించు వచన విన్యాసము నాల్గవ రకమైన పతాకా స్థానము.

ఉదా:- రాజు:-. (సంతోషముతో)

సీ॥ అధికతరోత్కలికాళిచే అలరారి
పాండుర వర్ణంబు పరగ దాల్చి
ప్రారబ్ధ జృంభయై పలుమాఱు నెడ నెడ
శ్వసనోద్గమంబులఁ జాలఁ దన్ని
నాయాసపఱచుకొం చభిరామమయి యున్న
యీ లతాకూనను జాల వలపు
గొలిపెడిదానిని గుసుమాయుధావస్థ
నత్యంతమును బూని యలరుచున్న

గీ॥ అన్యకాంతనువలెఁ గన్నులారఁ జూచి
యతిశయంబుగ దేవి ముఖాంబుజమును
నివుడు కోపంబుచేతను నెఱ్ఱపడెడు
నట్లుగాఁ జేయఁగలవాఁడ నరయ నేను.
(రత్నావళి. ౨ అం)

ఇట భావి సంగతి సూచితము.

ఈ పతాకా స్థానములు కొన్నిచోట్ల మంగళముకొఱకు, కొన్నిచోట్ల నితర ప్రయోజనముకొఱకు సంధు లన్నిటిలోను అగును. కవి యిచ్ఛనుబట్టి తఱచుకూడ నుండవచ్చును. "ముఖసంధి మొదలుకొని నాలుగు సంధులం దివి క్రమముగా నగును" అని ఒకరనిరి. అవి యితరు లంగీకరింపరు. మఱల స్వీకరింపదగిన యివి నియమము లేకుండ అన్నిచోట్ల ఉండవచ్చును. ఇవి భావ్యర్థ సూచకములుగా నుండవలె నని ధనికాదులు.

అంకముల రచన

"అంక ఇతి రూఢి శబ్దో భావైశ్చ రసైశ్చ రోహ
యత్యర్థాన్ నానావిధానయుక్తో యస్మా త్తస్మా దృవే దంకః"
(భరతుఁడు.)

అంకము అనునది రూఢి శబ్దము. అది నానావిధానములతోఁ గూడినదై భావములచేతను, రసములచేతను, విభావానుభావ వ్యభిచారిరూపమైన అర్థములను ఆరోహింపఁజేయునది, హృదయమున ఆరోహింపఁజేయునది అంకమువంటిది (ఒడి) గాన అంకము. బీజము అంకురముగా బయలుదేఱినట్లు విభావాదులు రసాకారము పొందించునది అని అభినవగుప్తుఁడు. విసుగు కలిగింపని రీతిగా ప్రతిభతో నాటకమున కథా సంవిధానమును అంకములుగాఁ గాని, రంగములుగా గాని రచింపవలయును.

సూ॥ రసభావములతో సముజ్జ్వలమై, ప్రత్యక్షమువలె తోచు నాయక చరిత్ర కలిగి ఒక దినమున జరిగిన, ఒకచే ప్రయోజనము కలిగిన చరిత్ర కలిగి, బిందు వ్యాప్తి యుండి, ఎక్కువ పాత్రలు లేకుండా, ముగ్గురు లేక నల్గురు పాత్రలు మాత్రమే కలిగి నాయకుని సాన్నిధ్యము కలుగునట్లు, ఎక్కువ పద్యములు లేకుండా అంకమును గూర్చవలయును.

మనుష్యునకు ఉత్సంగమువలె నాటకమునకు ఒడి వంటిది గాన, అంకమని పేరు కలిగినది. ఆధునికులు అంకములను దృశ్యములు, రంగములని కూడ వాడిరి. అనేక రసాంకితమగును గాన అంకమని పేరు గలిగినదని కూడ అభినవ గుప్తుని వ్యాఖ్య.

ఒక రోజులో జరిగిన కథను ఒక యంకములో చెప్పవలయునని భరతుఁడు,

అంకములందు ప్రదర్శింపరానివి.

దూరాహ్వానము, వధ, యుద్ధము, రాజ్యదేశాది విప్లవము, వివాహము, భోజనము, శాపోత్సర్గములు, మృత్యువు, శయన, చుంబనాలింగనానులేపన, గృహ్యకార్య, దంతచ్ఛేద్య, నఖక్షత, నీవీస్రంసన, శైలక్రీడ, సంగమ ప్రభృతి వర్ణనలును ఇతర వ్రీడాకర కృత్యములు ప్రత్యక్షముగా వర్ణింపరాదు. తండ్రి, కొడుకు; అత్త, కోడలు; స్త్రీలు, పురుషులు; కలిసి చూచెదరు గనుక అట్టివి వర్జనీయములని భరతుఁడు.

అంకము చివర పాత్రలు నిష్క్రమింపవలెను. ఇందు పతాకా స్థానములు కూర్పవలయును. బీజమువలె చివర బిందువును గూర్పవలయును. ఈ యంకములయందు అంకములలో వర్ణింపఁబోవు విషయములను వీలు ననుసరించి సూచించు ప్రవేశకాదులను రచింపవలయును. వానిని అర్థోపక్షేపకములందురు. నాటక కథావస్తువును గొంత దృశ్యముగను, కొంత శ్రవ్యముగను విభజించి, నీరసము అనుచితము నగు శ్రవ్యవస్తువును అర్థోపక్షేపకముల ద్వారా సూచింపవలయును. దృశ్యవస్తువును అంకములలో చూపవలయును.

అ ర్థో ప క్షే ప క ము లు

సూ॥ విష్కంభము, చూళిక, అంకాస్యము, అంకావతారము, ప్రవేశకము నని అర్థోపక్షేపకము లయిదు.

సూ॥ భూత, భావి కథాంశములను మధ్య పాత్రలచేత సంక్షిప్తముగా తెలుపునది విష్కంభము.

సూ॥ ఒకరు గాని యిద్దఱు గాని మధ్యమ పాత్రలచేత ప్రయోగింపఁబడినది శుద్ధ విష్కంభము.

సూ॥ నీచ, మధ్యమ పాత్రలచే ప్రయోగింపఁబడునది సంకీర్ణ విష్కంభము.

సూ॥ తెరలోపలి పాత్రలచేత అర్థమును సూచించుట చూళిక.

ఉదా : (తెరలో) "ఓ! ఓ! వైమానికులారా, రంగమంగళములు ప్రవర్తిల్లును గాక!" మొ "రామునిచే పరశురాముఁడు జయింపఁబడెను" అని తెరలోని పాత్రలచే సూచింపఁబడెను. (మహావీర చరిత్రము–నాల్గవ అంకము మొదట)

సూ॥ అంకము చివరి పాత్రలచేత విచ్ఛిన్నమైన యంకముయొక్క యర్థమును సూచించునది యంకాస్యము.

ఉదా : రెండవ అంకము చివర —

సుమంత్రుఁడు:- (ప్రవేశించి) పూజ్యులైన వసిష్ఠ విశ్వామిత్రులు భార్గవునిని, మిమ్ములను పిలుచుచున్నారు.

ఇతరులు:— ఆ పూజ్యు లెక్కడ ?

సుమంత్రుఁడు:— మహారాజు దశరథుని దగ్గర.

ఇతరులు:— అట్లయినచో, అక్కడికే పోదము.

— ఇంతతో అంకము ముగిసినది. —

(పిదప కూర్చుండి వసిష్ఠ విశ్వామిత్ర పరశురాములు ప్రవేశింతురు.) ఇట్లు ద్వితీయాంకాంతస్థ సుమంత్రునిచే తృతీయాంకాది పాత్రలు సూచితములు.

(మహావీర చరిత్ర)

సూ॥ అంకాంతమందు ఉత్తరాంకముతోఁ గలిసియె సూచింపఁబడి అవతరించెడి యంకమే యంకావతారము.

ఉదా :— శాకుంతలములో అయిదవ యంకమునందు పాత్రలచే సూచింపఁబడిన షష్ఠాంకము ఆ యంకమునకు అంగ విశేషము వలె నవతరించినది.

సూ॥ రెండు అంకముల మధ్య ఉదాత్తము గాని వాక్కులచే తక్కువ పాత్రలచే ప్రయోగింపఁబడినది ప్రవేశకము.

ఉదా:— వేణీసంహారములో రాక్షస మిథునము. శాకుంతలములో ప్రియంవదానసూయల ప్రవేశము. ఇందు అనేక గూఢ విషయములు గాని దివసాన కార్యములు అనేక విషయములు సంక్షేపించి అంకమును ముగించిన పిదప ప్రవేశకములో సూచింపవచ్చును.

అంకమునకు అంకమునకు మధ్య జరిగిన కథ కొన్ని దినముల లోపునఁగాని మాసములోపలఁ గాని, వత్సరము లోపలఁ గాని, కొన్ని వత్సరములలోఁ గాని జరిగినది యై యుండవలెను.

సూ॥ నాట్యధర్మమును అనుసరించి మరల కథావస్తువు అందఱు వినఁదగినది, కొందఱె వినఁదగినది, ఎవరును వినరానిది అని మూఁడు విధములు.

సూ॥ అందఱును వినఁదగినది ప్రకాశముగా అని చెప్పఁబడును.

సూ॥ వినరానిది స్వగతము లేక ఆత్మగతము. దానిని 'తనలో' అనియు నన వచ్చును

రంగమున పాత్రలన్నిటి యెదుట స్వగతముగా చెప్పుకొనుట సరికాదనియు ఆ స్వగతవిషయముల ఇంకొకవిధముగా వెల్లడింపవలెననియు ఆధునికులు. స్వగతము లను (Soliloquy) గ్రీకు రూపకర్తలు. మోలియరు. షేక్స్పియరు మొదలగువారు వాడిరి. ఆధునికులు ఠాగూరు మొదలగువారు పరిహరించిరి. స్వగతమును పరిహరించక నేపథ్య గానాదులలో స్వగత విషయములను వెల్లడించిరి. నాట్యధర్మి అను పేరుతో కొన్ని అసహజములున్నట్లు స్వల్పముగా ఇదియు నుండవచ్చునని కొందఱు.

సూ॥ కొందఱే వినఁదగినది జనాంతికము, అపవారితము లని రెండు విధములు.

సూ॥ త్రిపతాకీకరముచేత ఇతరులను తప్పించి ఒండొరులు జనుల చివర చెప్పుకొనునది జనాంతికము.

అన్నివేళ్ళు పైకెత్తి అనామికను వక్రముగా నుంచి నది త్రిపతాకీకరము.

సూ॥ ఇతరుని తప్పించి రహస్యముగాఁ జెప్పునది అపవారితము.

ఇంకొకరకమైన భాషితము కలదు. అది ఆకాశ భాషితము.

సూ॥ పాత్రలు లేకుండ ఒకరు వినుచున్నట్లును ఉండి 'ఏమనుచున్నావు' అని పలికి చెప్పునది ఆకాశ భాషితము.

ఇంకను ఇతరములయిన ప్రథమ కల్పము మొదలయినవి కలవు. అవి అభారతీయములు గాన ఉపేక్షితములని ధరింకుఁడు. కర్ణభాషితాదులు కొన్ని సర్వ శ్రావ్యములు గాక యుండును.

— వృత్తులు —

శృంగారమున కైశికి, (కేశ సమూహమువలె మృదువైనది) వీరమున సాత్వతి (సాత్త్వతి=మనస్సునుండి పుట్టిన హర్ష శౌర్యాదులు ప్రధానముగా గలది). రౌద్ర

మున, భీభత్సమున ఆరభటియు, (ఆరాత్ =భటుల కాయమునుండి పుట్టినది; ఆర + భటి) అన్యరసములందు భారతి అను వృత్తులు ప్రయోగింపఁబడవలయును. ఈ వృత్తు లనుగూర్చి సంఘటనా రీతులందగ్గర చెప్పఁబడినది. అవి నాటకమునఁ గూడ ఉపయో గింపవలయును వాని వివరమును, అంగములును క్రిందఁ జూపఁబడును.

కైశికి :—

సూ। మనోహరమై నేపథ్య విశేషములచేఁ జిత్రమై, స్త్రీ సహితమై, పుష్కర నృత్య గీతములు గలదై కామోపభోగములవలనఁ గలిగిన యుపచారముల గలిగి చాతుర్యవిలాస యుక్తమైనది కైశికి.

నాయకాది వ్యాపార స్వభావము వృత్తి యని ధనికుఁడు (దశ రూపకములో.)

సూ॥ నర్మ, నర్మస్ఫూర్జము, నర్మస్ఫోటము, నర్మగర్భము, అని కైశికికి నాలుగు అంగములు.

నర్మ స్ఫూర్జమునే నర్మ స్ఫింజమని ధనంజయుఁడు.

సూ సామాజికాదీష్టజనులకు ప్రీతిని గలిగించు నైపుణ్యచేష్ట నర్మ.

అగ్రామ్యమైన యిష్టజనరంజన రూపపరిహాసము నర్మ అని ధనికుఁడు.

అది శుద్ధహాస్య నర్మ అని, శృంగారసహిత హాస్యనర్మ అని, భయసహిత హాస్యనర్మ అని మూఁడు విధములు. శృంగారసహిత హాస్యమునుగూడ స్వాను రాగ నివేదనము; సంయోగేచ్ఛా ప్రకాశనము, సాపరాధ ప్రియభేదనము అని మూఁడు విధములు. భయసహిత హాస్యనర్మ కూడ శుద్ధము, రసాంతరాంగ భావము అని రెండు విధములు. ఇది మరల వాక్కు-చేష్ట వ్యతికరములచే పదు నెనిమిది విధములు.

హాస్యనర్మ కుదా:- (కుమారసంభవములో 7.19 పద్యం)

అలంకరించుచు పార్వతితో సఖులన్న మాటలు. భర్త శిరశ్చంద్రకళను చరణపారాణితో తన్నుము అన్నవి. వేషనర్మ : నాగానందములో విదూషక శేఖరక వ్యతికరములు క్రియానర్మ:- మాలవికాగ్నిమిత్రములో కలవరించు విదూషకుని పైని సర్పభ్రమ కల్గించు దండమును నిపుణికకీయుట. మొ।

సూ॥ నర్మస్ఫూర్జము:— నవసంగమమున సుఖాదియు భయాంతము నైనది నర్మ స్ఫూర్జము.

ఉదా:— మాలవికాగ్నిమిత్రములో నాయకుని చేరిన నాయిక మాలవికతో నాయకుఁడన్న మాటలు.

సూ॥ నర్మస్ఫోటము భావావేశముంచేత సూచితమైన యల్పరసము గలది.

ఉదా:— మాలతీమాధవములో 1–20 శ్లోకము. మకరందుఁడు పలికిన పలుకులచే మాలతియందు మాధవుని యనురాగము.

సూ॥ ప్రచ్ఛన్నముగా నున్న నాయకుని వ్యవహారము నర్మగర్భము.

ఉదా :— అమరుక శతకములో — ప్రియురాలి కన్ను మూసి యన్య స్త్రీని ముద్దుగొనుట.

సాత్త్వతి :—

సూ॥ సత్త్వ, శౌర్య, త్యాగ, దయార్జనములతో బహుళమై హర్షము గలిగి స్వల్ప శృంగారమై శోకములేక అద్భుతమైనది సాత్త్వతి.

సత్త్వ శౌర్యాదియుక్త నాయక వ్యాపారము సాత్త్వతి.

సూ॥ ఉత్థాపకము, సాంఘాత్యము, సంలాపము, పరివర్తకము అని సాత్త్వతి నాలుగు విధములు.

సూ॥ శత్రువును ఉత్తేజపఱచు వాక్కు ఉత్థాపకము.

ఉదా:— మహావీర చరిత్రలో (5–19) పరశురాముఁడు రామునితో 'ధనుస్సు విజృంభించుగాక' అన్న పలుకులు.

సూ మంత్రార్థ, దైవశక్త్యాదులచే సంఘమును భేదించుట సాంఘాత్యము.

ఉదా:—ముద్రారాక్షసములో రాక్షస సహాయాదుల భేదనము, పర్వతభూషణముచే మలయకేతు సహాయోత్థాయి భేదనము; రామాయణములో రావణ, విభీషణ భేదనము.

సూ॥ నానాభావ రసాశ్రయమైన గంభీరోక్తి సంలాపము.

ఉదా:— రామ, పరశురామ సంవాదము.

సూ ప్రారంభించిన దానికంటె నితర కార్యములను జేయుట పరివర్తకము.

ఉదా:— మహావీర చరిత్రలో (2–38) పరశురాముఁడు శ్రీరామునితోఁ గోపముతోఁ బలుకుచు "నిన్నుఁ గౌఁగిలించుకొనవలయునని నా వక్షము కోరుచున్నది". అన్న పలుకులు.

ఆరభటి :—

మాయ, యింద్రజాలము, యుద్ధము, క్రోధము, ఉద్భ్రాంత చేష్టలు గలిగి వధ బంధాదులతోఁ గూడినది యారభటి.

సూ॥ వస్తూత్థాపనము, సంఫేటము, సంక్షిప్తి, అవపాతనము అని ఆరభటి నాలుగు రకములు.

సూ॥ మాయాదులచే ఉత్థాపితమైన వస్తువును ప్రకాశింపఁజేయుట వస్తూత్థాపనము.
ఉదా:— ఉదాత్తరాఘవములో యుద్ధ వర్ణనము.

సూ॥ క్రోధముచే సంరబ్ధులైన యిద్దఱి పోరాటము సంఫేటము.

ఉదా :— మాలతీ మాధవములో మాధవా ఘోరఘంటులకు, రామాయణములో ఇంద్రజిత్తు లక్ష్మణులకు యుద్ధము.

సూ॥ ఒక రాజు నివర్తింపఁగా, నింకొక రాజు నుంచుట సంక్షిప్తి.

ఉదా : వాలి నివర్తింపఁగా సుగ్రీవుని రాజ్యము, పరశురాము శౌర్యనివృత్తి కాఁగా బ్రాహ్మణత వచ్చుట.

సూ॥ ప్రవేశ త్రాస నిష్క్రాంతి హర్ష పలాయనాదులవలనఁ గలిగిన వృత్తము అవపాతనము.

ఉదా:— రత్నావళిలో ప్లవంగము నృపతి మందిరము ప్రవేశించునప్పటి వర్ణన.

భారతీవృత్తి "పూర్వరంగము నాంది" అనుచోట విస్తరించి చెప్పఁబడెను కొందఱు బొద్భటి అను వృత్తినిగూడఁ జెప్పెదరు.

— నాటకాది నామరచన —

సూ॥ నాటకముల పేర్లు గర్భితమైన యర్థమును ప్రకాశింపఁజేయునవిగా నుండ వలయును.

ఉదా:— రామాభ్యుదయము, అభిజ్ఞాన శాకుంతలము, ముద్రారాక్షసము, మృచ్ఛకటికము. మొ.

సూ॥ నాయికా నాయకుల పేర్లనుబట్టి ప్రకరణాదుల పేర్లు కూర్పవలయును.
ఉదా:— మాలతీమాధవము. మొ

సూ॥ నాటికా సట్టకాదుల పేర్లు నాయికలఁబట్టి కూర్పవలయును.

ఉదా:- రత్నావళి, కర్పూర మంజరి. మొ.

— పాత్రాది నామరచన —

సూ॥ వేశ్యల పేర్లు, దత్త సిద్ధ సేన అను పేర్లు చివర నుండునట్లును. వణిక్కుల పేర్లు దత్త అని చివర నుండునట్లును. చేట చేటికల పేర్లు వర్ణింపఁదగు వసంతాది ఋతువులనుబట్టి కలహంసుఁడు, మందారక మొదలుగాను రచింపవలయును.

ఇట్లే విదూషకాదుల పేర్లు వారి వారి యిష్ట ప్రవృత్తులనుబట్టి నామరచన చేయవలయును.

— నాయకాది పాత్రలను బిలుచు పద్ధతి

సూ॥ భృత్యులచే రాజు స్వామి, దేవ అని, రాజర్షులచేత విదూషకునిచేత వయస్య అని. అధములచేత భర్త అని, ఋషులచేత రాజా! అని, రాజపత్నులు పరిజనముచేత, బంధులచేతను, భట్టిని, స్వామిని, దేవి అని; రాజుచేతను, పరిజనముచేతను దేవి మహిషి అని పిలువఁబడవలయును.

సూ॥ విద్వాంసులు, దేవర్షులు, బ్రహ్మచారులు, ఉత్తములచే భగవంతులారా! అని విప్రులు, అమాత్యులు, నటీ సూత్రధారులు పరస్పరము పత్నీపతులు ఆర్య! అని, సూతునిచేత, పూజ్యులచేత రథికుఁడు ఆయుష్మంతుఁడా! అని, శిష్యులు, ఆత్మజులు, అనుజులు పెద్దలచే వత్స! అని, వృద్ధుఁడు తాత అని సూత్రధారుఁడు అనుచరులచేత భావ అని, అనుచరునిచే సూత్రధారుఁడు మారిష అని ఆచార్యుఁడు ఉపాధ్యాయ అని, భూపతి సామి మహారాజ అని, యువరాజు కుమార భర్తృదారక అని, అధములచే భద్ర సౌమ్య అని పిల్వఁబడవలయును

సూ॥ సమ వయస్కులను చెలి సఖి అని, వరిష్ఠురాలిని పూజ్య అని, కుమార్తెలు తల్లిని అంబ అని ఇత్యాదికముగ కర్మ, శిల్ప, విద్యాజాతులనుబట్టి యా యా నామములచే పిలువవలయును.

— పాత్రోచిత భాష —

సూ॥ ఉత్తమ పాత్రలకు ఉత్తమమును, శిష్టము తద్గౌరవోచితము నగు భాషను, నీచపాత్రలకు తత్తదుచిత వ్యవహారసిద్ధ భాషను ఉపయోగింపవలయును.

తత్తత్పాత్రోచిత భాష నుపయోగించినపుడే నాటకాదులు రసపుష్టిని గలిగించుచు సహృదయుల కానందము గలిగించును. ప్రతాపరుద్రీయాదులలో యుగంధరుఁడు మొదలగువారు మాటాడిన మాటలు.

ఉత్తమ ప్రకృతులకు ఉదాత్తమైన భాషను, నీచులకు తగు హీనభాషను ప్రయోగింపవలయును.

వయోనురూప స్తు వేషః, వేషానురూపశ్చ గతిప్రచారః,
గతిప్రచారానుగతం చ పాఠ్యం, పాఠ్యానురూపోఽభినయశ్చ కార్యః॥
(అని భరతుఁడు)

— గద్య పద్య గేయ రచన —

సూ॥ సంభాషణలు. కథాభాగము మొదలైనవి గద్యములోను, వర్ణనాభాగము. సంఘటనాదులు పద్యములలోను. వసంతాది వర్ణనలు. సఖీ చేట్యాదుల వర్ణనలు గేయములలోను గూర్పవలయును.

గద్య, పద్యాదులు తత్తద్రసములకు ఉచితమైన పద్ధతిని రచింపఁబడవలెను. శృంగార, కరుణ, హాస్య, శాంతములలో మధుర, లలిత పదములను లఘు మధుర వృత్తములను సమాస రహితముగా రచింపవలయును.

వీర రౌద్రాదులను ఓజః సహితముగా దీర్ఘవృత్తములతో సమాస సహితముగాఁ గూర్పవలయును.

నాటకములకు ముప్పదియాఱు లక్షణము లుండవలయునని, ఇందు నాట్యాలంకారములు, వీథ్యంగములు, లాస్యాంగములు వీలునుబట్టి రస దృష్టితో ప్రయోగింపవలయునని విశ్వనాథుఁడు. ఇవి శ్రవ్యకావ్య లక్షణములుగాఁగూడ నాట్యశాస్త్రములోఁ జెప్పఁబడెను

— క్రీడనకములు —

తత్తద్రసములకు అనుగుణముగాఁ గావ్యములందు క్రీడనకాదులను నిబంధింపవలయును. వీనిని ప్రకీర్ణకములని భోజుఁడనెను.

— చైత్రమాసము —

అష్టమీ చంద్రకము—చైత్ర చతుర్థినుండి ఎనిమిదవనాఁడు కామినులచే స్వీకరింపఁబడి యర్చింపఁబడునది

కుంద చతుర్థి—యవ్రస్తరములందు అబలలు ఊరేగునది.

సువసంతకము—వసంతఋతువు అవతరించు దినమున ఆడు ఆట.

ఆందోళన చతుర్థి— స్త్రీలు ఊయలలూగు రోజు—శ్రావణ శుక్ల తృతీయనాఁడు.

ఏకశాల్మలి — పూలతో నిండి శాల్మలిచెట్టెక్కి కన్నులు మూసికొనుచు ఆడు ఆట.

మదనోత్సవము—త్రయోదశినాడు కామదేవపూజ.

ఉదకక్ష్వేణిక—పిచికారీలు మొదలగువానిచే గంధపురంగునీళ్లు చల్లుకొనుట.

అశోకోత్తంసిక—ఉత్తమస్త్రీలు పాదాభిఘాతముచే అశోకమును పుష్పింపఁజేసి పూలు అలంకరించుకొనుట (మాలవికాగ్నిమిత్రములో ఈ వర్ణన కలదు)

చూతభంజిక — మామిడిపూతలు కోసి స్త్రీలు అనంగునికై బాణముగా నిచ్చి అలంకరించుకొను క్రీడ. (ఇది అభిజ్ఞాన శాకుంతలములో రాజు విచారముగా ఉన్నపుడు నిషేధింపఁబడినట్లు వర్ణితము)

పుష్పాపచాయిక— స్త్రీలు మదిరాగండూష దోహదముచేత పొగడచెట్టును వికసింపఁజేసి ఆ పూవులు కోయు క్రీడ. (ఇది అజవిలాప మేఘ సందేశములలో వర్ణితము.)

చూతలతిక— 'నీ ప్రియుఁడెక్కడ' అని అడుగువారిచే పలాశాది నవలతలచే ప్రియజనముఁ కొట్టఁబడు క్రీడ.

భూతమాతృక—పంచభూతాత్మకముగా అనుసయించు క్రీడ.

కదంబ యుద్ధములు—వర్షాకాలములో కదంబ నీపహారిద్రకాది పుష్పములచే ఇరుపక్షములుగాఁ విభజింపఁబడి కొట్టుకొను క్రీడ.

నవపత్రిక— తొలకరిలో పచ్చికబయలుపై పూజించి భుక్తపీత (భుజించి త్రాగిన) జనుల బొమ్మల పెండ్లిండ్ల ఆట.

బిసఖాదిక—క్రొత్త తామరతూండ్లు గల సరస్సును చేరి కామిమిథునముల ఆట.

శక్రార్చ—శక్రోత్సవ దివసము.

కౌముది—అశ్వినమందలి పూర్ణిమ.

యక్షరాత్రి—దీపోత్సవము–(దీపావళి)

సహకార భంజిక—మామిడికాయలు కోసి ఆడుట.

అభ్యూష ఖాదిక— అగ్నిపక్వములు ఆర్ద్రములు నైన శమీధాన్యముల భోజనము, విటపస్థల ఫల ఖాదనము.

ఇక్షుభక్షిక—మొదటిలో చెఱకుకణ్ణలు తిను క్రీడ.

తోయ క్రీడ—గ్రీష్మములో జలక్రీడలు.

ప్రేఙ—నాథాది దర్శనము.

ద్యూతములు, మధుపానములు (రాగోద్దీపనకై మాధ్వీసేవనము.) ఇవి ప్రకీర్ణములని భోజుఁడు. ఇవి దేశ్యములు, మాహిమాన్యములు (మహిమ, మహత్త్వము గలవి) ప్రాదేశికములు, సాధారణములు అని యనేక విధములు. ఇక్లే హోళి, బువ్వపుబంతి అని క్రీడలు విభిన్నముగా నున్నవి. అవి ఆ యా దేశ కాలములలో వ్యవహరింపఁబడినవి గ్రహించి తగుచోట్ల వర్ణింపనగును.

ఇది

నా ట క ప్ర క ర ణ ము.

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

ఔచిత్య ప్రకరణము

సూ॥ ప్రాణులకు శీలమువలెఁ గావ్యమునకు ఔచిత్యమె శివము, శుభము, సుందరము నగును.

అలంకారములు అలంకారములె, గుణములు గుణములె రససిద్ధమైన కావ్యమునకు ఔచిత్యమన్నదె స్థిరమైన జీవితమని క్షేమేంద్రుఁడు.

సీతారాములు, చంద్రమతీ హరిశ్చంద్రులు, ప్రహ్లాదుఁడు, శిబి, ధర్మరాజు, అంబరీషుఁడు, బుద్ధభగవానుఁడు, గాంధిమహాత్ముఁడు మొదలగు ధీరోదాత్తులు వారు తమ సౌశీల్యమునుబట్టియె యుత్తములైరి.

రావణుఁడు, హిరణ్యకశిపుఁడు, దుర్యోధనుఁడు మొదలగువారు ధీరోద్ధతులు. తమ దుశ్శీలమునుబట్టి యధములైరి. చరిత్రలలోను, సంఘములోను నాయకులు, మంత్రులు, సేవకులు, నీచజాతులు మొదలగువారు గలరు. వారి వారి గుణ వేష భాషలు వారి కుండవలయును. కవులు తమ కావ్యములందు ఉత్తమ శీలము గల నాయికా నాయకులనె ఎన్నుకొనవలయును. చరిత్రలనుండి, పురాణములనుండి యుత్తమ చరిత్ర గలవారినె స్వీకరింపవలయును. ఇతిహాసాదులందు (ఇతి + ఇట్లు హ + ఆస ఉండెనట అని తెలుపు కథలును) రసవతత్కాలందు విభావాద్యౌచితము గల కథా శరీరమునె గాని తదితరములను గ్రహింపరాదు.

కల్పితములైనచో ఉత్తమశీలము గలవారినె కల్పింపవలయును. పాత్రలలో నీచశీలము గలవారిని వర్ణించి అట్లుండరాదని తెలుపుటకై నీచపాత్రలను గల్పింపవలయును. ఉత్పాద్య వస్తువులలో అనుచితములగు నాయికా నాయక స్వభావానువర్ణనలలో కవులు ప్రమాదములకు లోనుగాకుండ జాగ్రత్త వహింపవలయును. వాస్తవిక నాయకాదులందు వారి వారి కుచితమైన శీలమును మధ్యమాధమ పాత్రలకుఁ దత్తదుచిత ప్రవర్తనములను వర్ణింపవలయును. దీనినె పాత్రౌచితి యందురు. కావ్యములకు ముఖ్యులైన నాయికా నాయకులు ప్రతి నాయికా నాయక మంత్రి భృత్యాదులు వారి కంటె తక్కువగను ఉందురు. కాన వారికిఁ దగిన యౌచిత్యము ప్రదర్శింపవలయును.

అట్లు రచించుటవలననే కావ్యము ఆనందదాయకమగును కనుకనె పెద్దలు 'అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభంగస్య కారణం. ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా" అనౌచిత్యముకంటె రసభంగమునకుఁ గారణమైనది యింకొకటి లేదు. ప్రసిద్ధౌచిత్య నిబంధనము రసమునకు గొప్పదగు ఉపనిషత్తు వంటిది అని యందురు. ఔచిత్యము లేని కావ్య జీవితము జీవితము గాదు' అనియు, 'దేని కేదేది యనురూపమైనదో యది యుచితము. ఉచితముయొక్క భావము ఔచిత్యము అనియు, ఔచిత్యవిచార చర్చా కారుఁడు క్షేమేంద్రుఁడు. దేని కేది యుచితమనునది నాయికా నాయకాది పాత్రలనుబట్టి తెలిసికొనవలయును. ధీరోదాత్తులగు రామాది నాయకు లెట్లుండవలెనో నాయక ప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడినది. ఆత్మశ్లాఘ పరనిందాది గుణములులేక సత్యాద్యుత్తమ గుణములు గలవారుగా ధీరోదాత్తులుండవలెను. ఆత్మశ్లాఘాపరనిందాదులు గలిగి ధీరోద్ధతులగు దుర్యోధనాదులుండవలయును ఉత్తమనాయిక పతివ్రతయై దయగలదై సత్యాది గుణములు గలిగి యుండవలయును. కులాదులనుబట్టి గాని, గుణాదులనుబట్టి గాని ప్రభువులు, మంత్రులు, సంన్యాసులు, భటులు, సేవకులు వారి వారి వేష భాషలలోను తగిన రీతిని నాయక ప్రకరణములోఁ జెప్పఁబడిన రీతిని ఔచిత్యమును పాటించి వర్ణింపవలయును. ప్రభువుల గుణములు, వేషభాషయు ఉత్తమమై అంతకంటె తక్కువవారికి కొంత తక్కువయై తరతమ భేదములు గుణ వేషభాషలలో గలిగి యుండవలయును. ఉత్తముల గుణ వేషభాషలు నీచులకు, నీచుల గుణ వేషభాషలు ఉత్తములకున్నచో అనౌచిత్యమగును.

సూ॥ కథా రచన, కథా సంవిధానము, పాత్రచిత్రణ, రసనిబంధన, సంభాషణము మొదలగువానియందుఁ గవి ఔచిత్యమును మీరరాదు.

కల్పిత కథలలోను, గుణాదులను పాత్రలుగాఁ జిత్రించిన యారోపిత కథలలోను గవి యౌచిత్యమునకు భంగముకాని రీతిగా వర్ణింపవచ్చును. ఇచ్చను కామదేవునిగాను, మన్మథుని గాను, లోభాది గుణములను లోభుఁడు, క్రోధుఁడు మొదలగు దుష్టపురుషులుగాను వర్ణింపవచ్చును. తార, చంద్రుఁడు, బృహస్పతి మొదలగు ఖగోళ విషయక వస్తువులను నాయా పాత్రలుగను గల్పింపవచ్చును కాని యందు శీలమునకు భిన్నమైన రీతిని ప్రదర్శింపరాదు. ప్రసిద్ధ కథలలో నున్న యనౌచితిని రసానుగుణముగా కూర్చవచ్చును. ప్రబంధ రచన చేయు కవి సర్వవిధముల రసపరతంత్రుఁడై యుండవలయును. ఇతివృత్తమందు రసమున కనుగుణము గాని స్థితి యున్నచో దానిని మార్చియైనను రసానుగుణమైన కథాంతరమును గూర్పవలయును.

ఇతివృత్తమాత్ర నిర్వహణము చేయుటలో కవికి ప్రయోజనము లేదు. అది ఇతిహాసము వలననే సిద్ధించును అని యానందవర్ధనుఁడు. ఇతిహాస పురాణాదులు వస్తుప్రధానములు గాన వానియందు ఉన్నదున్నట్లును, జరిగినది జరిగినట్లును వర్ణించినను దోషములేదు.

కావ్యములందో అట్లుగాక కర్తవ్యబుద్ధికై వానిని ఉచితరీతిని మార్పుచేసి నిబంధించుట దోషము కాదు సరికదా గుణమై అది రసపోషకము నగును. ఈ మార్గమును కాళిదాసాది మహాకవులు అనుసరించిరి. పాత్రల గుణ వేష భాషాదులలోనేగాక వర్ణనలలోఁగూడ గూఢావయవములను, చుంబన సంగమాదులను వర్ణింపరాదు. ఏవి వర్ణింపఁదగినవో, ఏవి వర్ణింపరానివో తెలిసికొని వర్ణింపవలెను.

కవులు శృంగారాది రస వర్ణనలలో నిరంకుశులై ప్రవర్తించిరి. ఔచిత్యమును దప్పినచో అది దోషమే. వనితల గూఢావయవ విషయములను జయదేవ, కాళిదాసాదులు వర్ణించిరి. నాయికా నాయక సమాగమ సందర్భములలో అతిగా వర్ణించిరి. అట్లు వర్ణించుట తగదు. ఇట్టి విషయములలో మహాకవులు అసమీక్ష్యకారులై యున్నారు. అది దోషమే. కాని వుత్పన్నులగు కవుల విషయములో ఇది పైకి గనుపింపదు. కుమారసంభవాదులలో పార్వతీ పరమేశ్వరుల శృంగార రస వర్ణనము మాతాపితల శృంగార వర్ణనమువలె అనుచితమే అని యానందవర్ధనుఁడు. పూర్వకవులు విశృంఖలవాక్కులై వర్ణించి ఖ్యాతి గడించిరని వారినిబట్టి మనమును వర్ణింపరాదు. ఆలంకారికుల యుదాహరణములలోను పరిశీలనలోను అధిక శృంగారవర్ణనకే ప్రాధాన్యము చూపఁబడినది. ఎంత తగ్గింతమన్నను పూర్వోదాహృత లక్ష్యములను అనుసరించుటవలన అవి తప్పనిసరి యైపోయినది.

కథా సంవిధానములో నౌచిత్యమున కుదా :— "దుష్యంతుఁడు అడవికి వెళ్ళి యక్కడ కణ్వాశ్రమములో శకుంతలను గాంధర్వ విధిచే బెండ్లియాడును. శకుంతలను గొంతకాలమునకు పిదప తన రాజ్యమునకు తీసుకొనివెళ్ళెదనని చెప్పి యతఁడు తన రాజ్యమునకు వెళ్ళిపోయెను. శకుంతలకుఁ గుమారుఁడు గలిగెను. అపుడు కణ్వమహర్షి శకుంతలను గుమార సహితముగా దుష్యంతునిదగ్గరకుఁబంపెను. శకుంతలను గాంధర్వ విధిచే బెండ్లియాడినట్లు తెలిసియు "నీవు నా భార్యవు గావు" అని పలికి ఆమెను తిరస్కరించి యబద్ధమాడెను. పిదప ఆకాశవాణి పలుకులచే స్వీకరించెను. ఇది మహాభారతములోని కథ. ధీరోదాత్తుఁడైన యుత్తమ నాయకుఁడు దుష్యంతుఁడు నిండుసభలో శకుంతల తనచేఁ బరిణీతపూర్వ యని తెలిసియుఁ దిరస్కరించుట యనుచితము. ఈ యనౌచిత్యమును పరిహరించుటకై కాళిదాస మహాకవి శకుంతలా

దుష్యంతులు విహరించు నపుడు ఆశ్రమమునకు వచ్చినట్లు దూర్వాసుని గల్పించి ఆ మహర్షిచే శకుంతలయశ్రద్ధవలన "వచ్చిన యతిథులను నీ భర్త యనురాగములో నుండి మఱచితివి గనుక నీ భర్త నిన్ను భావిలో మఱచును." అని శాపమిప్పించును. సఖులు వెళ్ళి బ్రతిమాలగా ఆనవాలును జూచి దుష్యంతుఁడు స్వీకరించును అని శాపాంతమును దూర్వాసుఁడు చెప్పును, ఆనవాలుగా నిచ్చిన యుంగరము దారిలో శకుంతల స్నానము చేయునపుడు జారిపోవును. ఆ యానవాలు చూడకపోవుటచే శాపము వలన శకుంతలను పర స్త్రీ గా భావించి తిరస్కరించును. కొంత కాలము నకు ఆ యుంగరము దొరకఁగా శకుంతలా వృత్తము జ్ఞప్తికి రాఁగా శోకించును." ఇది కాళిదాసకవి కల్పన. ఈ కల్పనలో ధీరోదాత్తుఁడైన నాయకుఁడు దోషరహితుఁడుగాఁ గూర్పఁబడెను. శాపవశమున దుష్యంతుఁడు శకుంతలను మరచుట దోషముగాదు ఇట్టి కథా సంవిధానౌచిత్యమును కల్పించి మరల కథను కవి మార్చెను. ఇది యెంతయు ఔచిత్యమును బోషించుచున్నది.

ఉత్తరరామ చరిత్రలో మూలరామాయణములో లేని చిత్రపట దర్శనము, శంభూకవధకై పంచవటికి రాముఁడు వచ్చి తాను సీత అడవిలో నున్నపుడు కలిసి తిరిగినచోటులను చూచుట. ఆ ప్రదేశముల వలన రామునికిఁ గలుగు దుఃఖాతిశయ మును ఉపశమింపఁజేయుటకు తిరస్కరిణీ విద్య (రామునికి సీత కన్పింపకుండి సీతకు రాముఁడు కన్పించునట్లు చేయు దైవమాయ) గల్గు సీతను ప్రవేశపెట్టుట. రాము నికిఁ దన మీఁదఁగల ప్రేమనుజూచి సీత మనస్సులో రాముఁడు తన్ను వదలిపెట్టిన బాధ పోవునట్లు ప్రదర్శించుట. చివరి అంకమున అంతర్నాటికలో రాముఁడు సీతను వదలినప్పుడు సీత గంగలోఁ బ్రవేశించుట, భాగీరథి రక్షించుట, మొదలగు పరోక్షముగ జరిగిన సంగతులను రామునికిఁ జూపుట మొదలగు విషయములను నిబంధించి కథా సంవిధానములో ఔచిత్యము గూర్పఁబడెను.

కథాసంవిధానములో అనౌచిత్యమునకు ఉదా:—

వీరరస ప్రధానమైన వేణీ సంహారములో రెండవ యంకమున దుర్యోధనుఁడు తన భార్యయగు భానుమతితో సరస సల్లాపము లాచరించునట్లు నిబంధించుట యను చితము. యుద్ధ సమయములో వీరులందరు రణరంగమునఁ బరాక్రమించునపుడు తన సైన్య సన్నాహమును జేయుటకు బదులు ప్రియురాలయిన భానుమతితో సర సాదు లాడినట్లు గూర్పఁబడినది. అది ప్రతిపక్షనాయకుఁడైన దుర్యోధనునకును గూడఁ దగదు.

ఇట్లే శృంగారరస ప్రధానమైన వానియందు వీరరసమును సముచిత స్థితిని బాయునట్లు ఎక్కువగా వర్ణించుట తగదు. కవులు తమ రచనలో కల్పనలు చేయుటలో ఔచిత్యమును ముఖ్యముగా పాటింపవలయును. కాళిదాసు దుష్యంతుని ధీరోదాత్తునిఁగఁ జేయఁ దలఁచి యతని తప్పును ఒప్పుగాఁ జేసినట్లు చేయవలయును. భౌగోళికాధ్యాత్మికవిషయములలోఁగూడ నిదే పాటింపవలయును. అట్లు పాటింపనిచో అవి వాస్తవములని తలఁచి వానివలెఁ బ్రవర్తించి, యవినీతికిఁ బాల్పడుట తటస్థించును. అపుడు జీవిత సత్య మార్గమును బోధించుటద్వారా విశ్వ శ్రేయస్సును గూర్చుట అను కావ్య ప్రయోజనమును సిద్ధింపదు.

భౌగోళిక విషయములో:—

బృహస్పతి నక్షత్రము, తారయు నక్షత్రమే. చంద్రుఁడొక్కొక దినమున గ్రహసంచారములో ఒక్కొక్క నక్షత్రము దగ్గరకు వచ్చును అను భౌగోళిక విషయమును ఆధారము చేసికొని గురు వగు బృహస్పతికి భార్యయగు తారతో శిష్యుఁడగు చంద్రుఁడు కలిసెను అనెడు అవినీతిగల కథను గల్పించుటవలన ప్రజలకు అవినీతి నేర్పినట్లగును. అందుచే అట్లు గల్పించుట తగదు. అట్లే మఱియు "అహల్యాయై జార" అను నింద్ర సంబోధక పరనైఘంటిక సూక్తినిబట్టి (హల్య = దున్నినభూమి, అహల్య = దున్నని భూమి) దున్నని భూమిని వర్షముచే తడిపి జీర్ణముగ=మెత్తగ తడుపుటకు యోగ్యమైనదిగా చేయుట అను భౌతిక విషయమునుబట్టి గౌతమఋషి పత్ని యగు అహల్యను ఇంద్రుఁడు పాడుచేసినట్లు వర్ణించి, దేవతలు ఇట్లు చేయఁగా మనుషులమగు మనకేమి అను స్థితిని బోధించినట్లు అగును. లేక యిక్కడ అహల్య వంటిదే చెడినది గాన సామాన్యులమైన మనము అతి జాగ్రత్తగ శీలమును గాపాడు కొనవలయును నను విషయమును బోధించు చున్నదని యైన సమర్థించు కొనవలయును.

ఆధ్యాత్మిక:—

బ్రహ్మముఖమునఁ బుట్టిన వాక్కును సరస్వతీదేవిగాఁ బోల్చి కల్పించి బ్రహ్మ తన కుమార్తెనే వివాహమయ్యెను అను దానిని తెలుపుట" మొదలయిన కథా కల్పనలలో కవులు జాగ్రత్తను వహింప వలెను.

పాత్రల చిత్రణలో ఔచిత్యము:—

ధీరోదాత్తుఁడైన నాయకునికిఁ బరనింద, ఆత్మస్తుతి, తొందర పనికిరావు. ఇవి ధీరోద్ధతునికి గుణములు. శృంగార వర్ణనాదులు ధీరలలితునికి గుణములు. ఇవి ధీర

శాంతునికి అగుణములు. నాయకుఁడు ఏకపత్నీవ్రతుఁడై యుండుట శ్రేయస్కరము సాధారణముగాఁ బూర్వకవి కృత నాటకములలోని నాయకులు బహు పత్నీకులుగాఁ జూపట్టుచున్నారు. పూర్వము కవులు గూడ కేవల రాజుల చరిత్రములనే యాధార ముగాఁ జేసికొని నాటకములు వ్రాసిరి ఆ రాజులు కూడా బహు పత్నీకులుగా నుండిరి. అందుచేత నాయకులను దక్షిణుఁడు (భార్యలందఱను సమానముగాఁ జూచు వాఁడు) ధృష్టుఁడు (భార్యల విషయములో నపరాధము చేసియు సిగ్గులేక యనృత మాడువాఁడు) అనుకూలుఁడు (ఏక పత్నీకుఁడు) శఠుఁడు (బహు పత్నీకుఁడయి గూఢ ముగా అప్రియము చేయువాఁడు) అని విభజించిరి. పూర్వ నాటకములు తరచు పౌరా ణికములు. సాంఘికములు తక్కువ. సంఘోన్నతికై సాంఘికములు ఎక్కువ యావ శ్యకములు. వానియందు ధీరోదాత్తాదులేకాక నిరతర నాయకులనుగూడ గల్పింప వలసి యుండును

పాత్రౌచిత్యమునకు ఉదా:—

ఉత్తరరామ చరిత్రలో లక్ష్మణుఁడు సీతకు గత చరిత్రకు సంబంధించిన చిత్ర పటమును జూపుచుఁ గైకేయి వృత్తాంతమును దెలుపు భాగమును జూపఁ గోరఁగా ధీరోదాత్తుఁడైన రాముఁడు - కైకేయి నిందను ఇష్టపడనివాఁడై వానిని దాటించి వేచెను ఇది రామునికి గుణము.

వేణీసంహారములో భీము పాత్ర ద్రౌపది మొదలగు వారితో నాడు మాటలలో బాగుగాఁ బోషింపఁబడినది.

ఉత్తర రామ చరిత్రలో సీత పాత్ర "రాముఁడు తన్ను నిష్కారణముగా వద లినను భర్తృని నింద చేయక భర్తృ కర్తవ్య నిష్ఠాపరాయణత్వమును మెచ్చుకొనుచు" నన్నట్లు గూర్పఁబడి బాగుగా పోషింపఁబడినది.

అభిజ్ఞాన శాకుంతలములో దుష్యంతుఁడు ఆశ్రమపథమున ప్రవేశించి శకుంత లను జూచి శకుంతలయందు నా మనస్సు ప్రేమానుబంధము గలదగుచున్నది. ఇది దోషముగాదా—అనుకొని "యీమె క్షత్రపరిగ్రహక్షమ యగును. సత్పురుషులకు సందేహ స్థానములందు అంతఃకరణ ప్రవృత్తియె ప్రమాణము" అనునట్లు గూర్పఁబడి నది. అయిదవ యంకములో గర్భవతియగు శకుంతలను ముని శిష్యులు తీసుకొని రాఁగా శాపముచే మఱచి శకుంతలను పర స్త్రీగాఁ దలఁచి చూడఁబోయి "పర కళ త్రము అనిర్వర్ణనీయము" అనెను ఇవి ధీరోదాత్తుఁడుగాఁ జిత్రింపఁబడిన నాయక పాత్రయొక్క యౌచిత్యమును బోషించుచున్నవి.

రామాయణములో సీతను రావణుఁడు తీసికొని పోయినపుడు సీతను వెదకుచు పోయి సుగ్రీవుఁడు చూపిన సీతనస్తువులు చూచి రాముఁడు 'తమ్ముఁడా! కన్నీళ్ళవలన నేను సరిగా ఈ నగలు సీతవో కావో చూడలేను, నీవు చూడుము'' అనఁగా లక్ష్మణుడు "నేను భుజ పురులను కుండలములను ఎరుగను. నిత్యము పాదములకు నమస్కరిం చుటవలన ఈ కాలి యందెలను ఎఱుఁగుదును" అనెను. ఇట్లు సీతను తల్లిగాఁ జూచు లక్ష్మణుని పాత్ర అద్భుతముగాఁ బోషింపఁబడినది.

అధునాతన నాటకములలో ప్రతాపరుద్రీయమున చాకలి పేరిగాని పాత్ర. పిచ్చివాని పాత్ర. ఈ పాత్రలు వానికి తగిన రీతిగఁ బోషింపఁబడెను. కన్యా శుల్కములో గిరీశము పాత్ర. వారి వారి భావముల కనుగుణముగా కథా విధాన ముగూర్చి తగిన రీతిని పోషింపఁబడినది. గిరీశము ఆడంబరుడు, అనృతవాది, బడాయికోరు గాన వాని కుచిత రీతిని కవి నిబంధించెను. ఎంకి పాటలలో తక్కువ జాతిదైన ఎంకి పాత్రకుఁ దగిన భాషను కవి వాడి ఔచిత్యమును పోషించెను.

పరిబంధముకూడ రసాదులకు వ్యంజకమగును. అది వ్యంజకమగుటలో మొదటి నిబంధన మయితే విభావభావాను భావసంచారౌచిత్యములచే నందమైన కథా శరీ రముయొక్క విధానము. తగునట్లు చెప్పఁదలఁచిన రసభావాద్యపేక్షచే ఏదైతే ఉచితమైన విభావము భావము అనుభావము సంచారిగాని కలదో దాని ఔచిత్యముచే అందమైన కథా శరీరముయొక్క విధి వ్యంజకత్వములో నిబంధనమొకటి. అందు విభావౌచిత్యము అయితే ప్రసిద్ధమె. భావౌచిత్యమైతే ప్రకృతియొక్క యౌచిత్యమును బట్టియుండును. ప్రకృతి ఉత్తమ మధ్య మాధమ భావముచేతను దివ్య మానుష భేదముచేతను విభిన్నముగా నుండును. ఆ ప్రకృతిని తగిన రీతిగా అనుసరించి సంకీ ర్ణముగాని స్థాయి భావము ఉప నిబధ్యమానమై యౌచిత్యము కలది యగును అట్లు గాక కేవల మానవత్వమును ఆశ్రయించి దివ్యునికిని కేవల దివ్యత్వమునుఆశ్రయించి మానుషునికిని ఉత్సాహాదుల నిబంధింపఁబడి యనుచితములగును. అట్లును కేవలమాన వులైన రాజాదులను వర్ణించునపుడు సప్త సముద్ర లంఘనాది వ్యాపారములు ఉప నిబంధింపబడినవై వర్ణనామహిమచే సౌష్ఠవముగా నున్నను నీరసములుగానే తప్పక భాసిల్లును. అందుకు అనౌచిత్యమే హేతువు. మఱి శాతవాహనాదులకు నాగ లోక గమనాదులు వినఁబడుచున్నవి. వారి లోక సామాన్యముగాని ప్రభావమును బట్టి అతిశయ వర్ణనలో సర్వోర్వీ భరణక్షములగు రాజు కో అనౌచిత్య మేమి యను సంగతి లేదు. రాజులను వారి ప్రభావములను బట్టి వర్ణించుట యనుచితమని

యనుటలేదు కాని కేవల మనుష్యులకు కల్పిత కథలో దివ్యమైన యౌచిత్యము సంయోజింపరాదు. దివ్యులను మానుషులునైన పాండ్వాదుల కథలో మాత్రము ఉభయమైన యౌచిత్యమును సంయోజించుట అవిరుద్ధమే. సాతవాహనాదులయందైతే ఎవరియందు ఎంత యనుభావము (మహిమ) వినఁబడుచున్నదో వారి యందు అంత మాత్రము అనుసరింపఁబడి యనుగుణముగానే ప్రతిభాసించును. ఇతరమైనవైతే వారికే అది నిబంధింపఁబడినచో అనుచితమగును. రస వర్ణనలో గ్రామ్య శృంగార వర్ణన అనుచితము. ఇందు కవులు అసమీక్ష్యకారులై యున్నారు. కొందరు కవులు అలంకార నిబంధనైక రసులై అనపేక్షిత రసులు అగుచున్నారు. స్త్రీల గూఢావయవ వర్ణన ప్రాయికముగా సర్వకవుల కావ్యములందుఁ గనుపట్టుచున్నది. అది యుచితము గాదు. అదియు గ్రామ్య శృంగారములోనికిఁ జేరును. అట్లుగాక స్త్రీ పురుషుల హస్త పాద నేత్ర నాసికాముఖాద్యవయవములతోపాటు యుత్తమ గుణములను వర్ణించుట ఎంతయుచితముగా నుండును. కాని ఇట్టి వర్ణన పూర్వసంస్కృతాంధ్ర కావ్యములం దెక్కువగ నుండును. అందును నాటకములలో తక్కువగా నున్నది. ఇతర భాషా కావ్యములలో నిట్లు వర్ణించుట తక్కువగా కన్పట్టుచున్నది. ఉత్తములకుత్తమ వేషభాషలను. అట్లే నీచులకు వారికి తగిన వేష భాషలను నిబంధింపవలెను.

రసనిబంధన:—

అన్నిరసములకంటె శృంగారరసమే మధురము. అది యాహ్లాదకరము. కనుక దీనిని వర్ణించునపుడు కవులు జాగరూకులై యుండవలెను. అర్థ చమత్కార వర్ణనలు మితిమీఱినచో యసభ్యమగును. శబ్దసంఘటనలో ప్రసన్నత వీడినచో మాధుర్యమునకు బదులు విరసత్వము గలుగును. శృంగార కరుణలందు దీర్ఘసమాస సంఘటన అనుచితము. శృంగారరస వర్ణనలో గూఢావయవవర్ణన, సురతవర్ణన అనుచితము. "పరస్పర ప్రేమదర్శన సల్లాపాద్యనేకవిధ భేదములున్నవిగదా! అవి యేల కవులు వర్ణింపరాదు? సురతప్రకార మొక్కటేనా శృంగారములో వర్ణింపవలసినది? "ఉత్సాహాదులందువలె రతి వర్ణనాదులందు ఔచిత్యమును వీడరాదు" అని యానందవర్ధనుడు, శంకరాదుల వైరాగ్య వర్ణనలోను, జయదేవాదుల భక్తివర్ణనలోను, గాళిదాసాదుల శృంగారవర్ణనలోను అవయవ వర్ణనలు, రతివర్ణనలు కనుపట్టును. అవి కూడవు. సహృదయ సమ్మతమైన యా సమయము మత్తమతంగజములచేతవలె భిన్నమైనది. అవి వారి ప్రతిభా విశేషమువలన అనుచితములుగా భాసింపకపోయినను వారివలె నితరు

లను వర్ణించుట యేమాత్రము తగదు" అని జగన్నాథపండితరాయలు. శృంగారనైషధ విజయ విలాసాదులయిన యాంధ్ర ప్రబంధములుగూడా ఈ దారినే తొక్కెను గాని అవి సర్వదా పరిహరణీయమే. ఆ వర్ణనలలోగూడా నూత్నత్వము గల్పింపవలయును. గతాగతికముగ "నాయకాదులు వేటకుఁబోవుట అందు అలయుట, విశ్రమించుట, సంగీతశ్రవణము, స్త్రీదర్శనము, స్త్రీని మోహించుట, విరహము, మదనచంద్రాద్యుపాలంభము, నాయికా నాయక సమాగమాదులను "అదే పనిగా గతానుగతికముగ కవులు వర్ణించుట తగదు." నూతనత్వము లేనిచో ఆ రసము ఆనందదాయకమగుటకు బదులు నీరసమగుట గాని, విరసమగుట గాని సంభవించును. "ధ్వనికి ఆత్మయైన శృంగారమందు యమకాది శబ్దాలంకారములను నిబంధింపరాదు. కవికి యమకాది నిబంధనలో శక్తియున్నను ప్రమాదము గలుగును. విప్రలంభములో విశేషముగా శ్రద్ధ వహించి, యమకాదులను అసలే నిబంధింపరాదు" అని యభియుక్తోక్తి. ఇందుకు భిన్నముగా కవులు గొందఱు వర్ణించిరి. అది విరసమగును.

ఉదా:— సీ॥ కానక కన్న సంతానంబు గావునఁ
గానక కన్న సంతానమయ్యె
నరయ గోత్రనిధానమై తోఁచు గావున
నరయు గోత్రవిధానమయ్యె నేఁడు
ద్విజకులాదరణ వర్ధిష్ణుఁడు గావున
ద్విజకులాదరణ వర్ధిష్ణుఁడయ్యె
వివిధాగమాంత సంవేద్యుండు గావున
వివిధాగమాంత సంవేద్యుఁడయ్యె

తే॥ కటకటా ! దాశరథి సముత్కట కవీంద్ర
కటకకృత దానధారార్ద్రి కటక మార్గ
గామి యెట్లు చరించు నుత్కట కవీంద్ర
కటకలిత దానధారార్ద్రి కటకతటులు.

ఇవి రామవియోగ సాగరమగ్నుఁడగు దశరథుని వాక్కులు. అర్థాలంకార విషయములో "శక్తియున్నను అలంకృతులను అనురూపముగా యోజింపవలయును" అని యందురు. అలంకారములు రచించుటలోఁ గష్టములయ్యును రససమాహిత

చేతస్కుఁడై ప్రతిభగల కవికి అహంపూర్వికగా వానియంతట నవే వచ్చినపుడు అవి రసపోషకములై యగును అని యానందవర్ధనుడు.

ఔచిత్యముతోఁ గూడిన శృంగార రసములు సకలజన హృదయవ్యాపులయి అశోకవృక్షమును వసంతఋతువువలె మనస్సును అంకురింపఁజేయును.

ఉదా: — సీ॥ అధికతరోత్కలికాళిచే నలదారి
పాండువర్ణంబును పరఁగఁ దాల్చి
ప్రారబ్ధజృంభయై పలుమారు వడలెడు
శ్వసనోద్గమంబులఁ జాలఁ దన్ను
నాయాసపఱచుకొంచభిరామయయి యున్న
యీ లతకూనను జాల వలపు
గొలిపెడుదానిని కుసుమాయుధావస్థ
నత్యంతమును బూని యలరుచున్న

గీ॥ యన్యకాంతనువలెఁ గన్నులారఁ జూచి
యతిశయంబుగ దేవి ముఖాంబుజమును
నిపుడు కోపంబుచేతను నెఱ్ఱబడెడు
నట్లుగాఁ జేయఁగలవాఁడ నరయ నేను.''

(వీరేశలింగముగారి రత్నావళి)

ఇందు వాసవదత్తయందుఁ జూడఁబోవు ఈర్ష్యా విప్రలంభ శృంగారరసమును లలితవనితాతుల్యముగా నవమాలికా లతికయందు విరహావస్థను ఆరోపించుటచే మిక్కిలి యౌచిత్యరుచిర చమత్కారకారిణి యగు దీప్తి చెప్పఁబడినది.

మరియొక యుదా :—

తే॥ సరిగ విడువమి బాలేందు సమములగుచు
మిగుల నెఱ్ఱనై మోదుగుపువ్వులు వెలయు
అప్పుడె వసంత సంగమమంది యెలరు
సరస వనదేవతల నఖక్షతములట్లు.

(కుమార సంభవము)

ఉపభుక్తమైన రసము స్వసామగ్రిచే పరిపుష్టమై మాటిమాటికి పరామర్శించినచో అది వాడినపువ్వు వంటిదగును. వృత్తి వ్యవహారముల యనౌచిత్యము గూడ రసభంగహేతువే! నాయకునిగూర్చి నాయిక యుచితాంగభంగి సల్లాపాదులు లేకుండా చెలికత్తెలద్వారా గాక స్వయముగా స్వప్రేమాభిలాష కథనము ఉచితముగాదు అని యభినవగుప్తుఁడు.

హాస్యరసమున కుదా :—

తే॥ ఏమె యేమె యిదేమేమె లేమ! యేమె
మేఘపుష్పంబుఁ దేవంచు మేలిమాడ
మేమె మేమెలు దఱచయ్యె మేలు మేలు
మేఁక మేఁకన సభవారు మిగుల నగిరి.

(శృం. నై. ౬—౧౧౪)

ఇందు మేమే యిత్యాదులు హాస్యరస పోషకములైన యౌచిత్య మాపాదించుచున్నవి. హాస్యరసముద్వారా ఇతరులను దుర్మార్గములనుండి నివర్తింపఁజేసి సన్మార్గ ప్రవర్తకులను జేయవచ్చును. ఇది కవులు జాగ్రత్తగా అనుసరింపదగును.

కరుణరసమున కుదా:—

తే॥ అకట! నీదు నిశ్వాసంబు ననుకరించు
పొగడపూవులు నాతోడ సగము గ్రుచ్చి
సోయగంపు మేఖల పూర్తిచేయకుండ
నిట్లు కిన్నెరకంఠి! నిద్రింప దగునె.

(నాయజలిలాపము)

ఇందు పొగడపూలమాల యనుభావమై యజుని శోకమునకుఁ బుష్టిని గూర్చుచున్నది.

సంభాషణౌచిత్యమున కుదా :—

రాయభారమునకై కౌరవుల దగ్గఱకుఁ బోవు శ్రీకృష్ణునితో ద్రౌపది యీవిధముగాఁ బలికినది.

ఉ॥ అంతటఁ బోసిపో నడచి యక్కడ
సంజయుచేత చెప్పి పుత్తెంతురె ... ...

ఉ॥ ఓటమొకింతయేనియు సుయోధను చిత్తమునందు లేదు నీ
మాటలఁ దోఁపునే దురభిమానము యొక్కుడు పూనుఁగాక, య
చ్చోటన సంగరంబులగు చొప్పులు పుట్టిననైనఁ బాండవుల్
పోటునకిచ్చగింతురరాకా ! పోదురె కానలనుండ నచ్యుతా !"

అని తనలో నుడుకుచున్న కోపము నాపలేక యవి మరలఁ దనమీఁద తప్పు పడకుండునై

ఉ। ఏ నిటులంటి నావల. వింకను నీవునురాజుఁ దమ్ములుం
గా నుచితంబు సూచి మన కార్యము. మీ జవసత్వముం, జెడం
గా నొకభంగి సేయక, తగం గురువర్గముతోడి సంధి కీడ
కైన తెఱంగునన్ వలచినట్టుల చేయుఁడు నేర్పులేర్పడన్

అని పలికినది. కాని లోన ఆపుదమన్నను ఆగని దుఃఖమునకు వశమై తిరిగి యిట్లు పలుకు చున్నది.

ఉ। నీవు సుభద్రకంటెఁ గడు నెయ్యము గౌరవముం దలిర్ప సం
భావన సేయుదిట్టిననుఁ బంకజనాభ! యొకండు రాజసూ
యావభృథంబునందు శుచియై పెనుపొందిన వేణి పట్టి యీ
యేవురుఁజూడఁగా సభకు నీడ్చెఁ గులాంగన నిట్లొనర్తురే ॥

చ॥ అరయమిఁ జేసి కోడ లనకప్పుడు దాసిగఁ జేసె, నమ్మవో
పురుషుని పాలికిం బతులు వోవఁగ వీరులతోన యేను జె
చ్చెరఁ జని కోటరంబుతగఁ జేయుదునో, యటుగాన పాడియై
వరపుడ మోపి చేయుదునొ వారికి మాధవ! నిశ్చయింపుమా

అని యుగ్గడించినది. అంతతో నాగలేదు. దుస్ససేనుచేతఁ బట్టి యీడ్వఁ బడిన తన జుట్టును శ్రీకృష్ణునిముందుఁ బెట్టి చూపుచు

క॥ ఇవిదుస్ససేను వ్రేళ్లం
దవిలి సగము ద్రెవ్విపోయి దక్కినయవి కొ

రవుల గడఁ దీఱు మాటల
యవసరమునఁ దలఁప వలయు నచ్యుత ! వినిన్"

అని తన యిట్టి జుట్టును మనసునందుంచుకొని మఱి సంధిమాటల నడుపుమని చెప్పిన ద్రౌపది సంభాషణము ఎంతయు వీర రసమున కుచితమై ఔచిత్యమును పోషించుచున్నది. ఇంకొకయుదా :—

వరూధిని ప్రవరుని జూచి ఝళం ఝళత్కటక సూచిత వేగపదారవిందయై బయలుదేరి పూఁచిన యొక్కపోఁక నును బోదియఁ ! జేరి విలోకన ప్రభావీచికలతోఁ ప్రవరుని పదవీ కలశాంబుధివెల్లి గొల్పుచు ఇట్లు సంభాషణములోనికిఁ దిగినది.

"ఇంతలు కన్నులుండఁ దెరుకెవ్వరి వేఁడెదు భూసురేంద్ర !" అని మొదలుపెట్టి

"ఎక్కడియూరు కాల్నిలువ కింటికిఁ బోయెద నంచుఁ బల్కె దీ
వక్కట ! మీకుటీర నిలయంబులకున్ సరిరాక పోయెనే
యిక్కడి రత్నకందరము లిక్కడి చందన నందనోత్కరం
బిక్కడి గాంగ సైకతము లిక్కడి యీలవలీ నికుంజముల్"

అని తనలోని ప్రేమమును పై సంభాషణ ద్వారా దెల్పుచు నౌచిత్యమును వెల్లి గొల్పుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

సుభద్రకై యర్జునుఁడు యతివేషమును బూనియుండెను. సుభద్ర యర్జునుఁ డని తెలియక సేవచేయుచు అర్జునుని వార్తలు అడుగును.

"అవుఁగా మీరిట మున్ను గన్గొనని బాయల్ లేవుగా నాటనుం
డివిశేషంబులు గొన్ని మిమ్మడుగన్ వేడ్కయ్యెడున్ నాకు నె
య్యవి గన్గొంటిరి పుణ్యభూము లట రాజ్యంబుల్ మనోజ్ఞంబు లె
య్యవి యేయే పురముల్ గనంబడియె మీ కందంద మార్గంబునన్

కం॥ మీ రింద్ర ప్రస్థము గని,
నారా, పాండవులఁ జూచినారా, సుఖులై

వారందఱు నొకచో ను
న్నారా. వీరాగ్రగణ్య నరు నెఱుఁగుదురా॥

సుభద్రకు తనప్రియుఁడగు అర్జునునివార్త తెలిసికొనుటయె ముఖ్యము. అయి నను అదియొకటి వాచ్యముగా అడుగుట యుచితము గాదని తలఁచి పాండవు లందఱ క్షేమమును అడుగుట మొదలుపెట్టి యర్జునుని క్షేమవార్తలోనికి దిగినది.

కం॥ తదవాయె భూ ప్రదక్షిణ
మదరింపఁగఁబోయి య మ్మహామహుఁడు పదం
పడి పుణ్యస్థలముల నె
న్నఁడు మీ రందందు నరుగ, నరుఁ గానరుగా॥

అని యడుగుచు 'నరుఁ గానరుగా' అనుమాటలో అర్జునునిమీఁది తనకున్నప్రేమ యంతయు గ్రుమ్మరించినది. అప్పు డా కపటియతి యిట్లు జవా బిడును :

"..................సమస్త భూములు"
గనినారము తీర్థయాత్ర గావించునెడన్
గనుఁ గొనినారము సంక్రం
దన నందను"
సుభద్ర యప్పుడు గోరిక లీరిక లెత్తఁగ

ఉ॥ 'ఎచ్చటఁగంటిరో విజయు నిక్కువ, నిక్కువ మౌనె రాఁడుగా
యిచ్చటికి' అని పల్కినది.
అప్పుడు యతివేషములో నున్న యర్జునుఁడు ఇట్లు వల్కును :

భా॥ అక్కఱతోడ మంతనమునం దిటు వేఁడెదుగాన నెంతయున్
నిక్కముగాఁగఁ దెల్పఁదగు నీ. కటులైన సురేంద్రసూతి యీ
దిక్కున నున్నవాఁ డనుచుఁ దెల్పినతోడనె మాటలాడకే
యెక్కడఁ బోయెదో యని యొకించుక సంశయమయ్యెడుంజెలీ

కం॥ ఆ కపటి యతి వేషము
చేకొనియున్నాఁడు నీకుఁజెంతనె యెన్నా
ళ్ళో కలదు వచ్చి యింకను
నీ కీలక మించుకైన నీ వెఱుఁగవుగా"

అని చక్కగాఁ దన నిజస్వరూపము జెప్పివైచెను. అపుడు అర్జునుఁడని తెలిసి, సహజమగు సిగ్గుచే దూరముగాఁబోయి మాటాడకుండును. అపుడు అర్జునుఁడు చిలకమీఁదఁ బెట్టి

కం॥ "చిలకల కొలికిది నాతోఁ
బలుకంగాఁ గొంత సిగ్గుపడియెడు, ముంజే
చిలుకా ! నీతో నైనను
బలుకంగారాదె పలుకు బంగారటవే"

మ॥ రతికిన్ భారతికిన్ వినోదకథలం బ్రాగల్భ్యముం జూపి త
త్పతులం గూరిచి మాటవాసిగను పెద్దల్ గాదె మీవార లా
చతురత్వం బిటఁ గొంత గానఁబడ నీచంద్రాననన్ గూర్చి నన్
బ్రతికింపంగదె ముద్దుఁగీరను! సుధాబందూ భవద్గీరమా !
అని పలుకును. అపుడు సుభద్ర

తే॥గీ॥ "మేరలా యివి మీయంత వారలకును
బెద్ద లున్నారెఱిఁగి వారె బెండ్లి సేయఁ
గలరు వేగిరపాటింత వల దటంచు
విన్నపము సేయరాదె యో చిన్నచిలుక" (విజయవిలాస)

అని చమత్కారముగాఁ బలికినది. ఇందుఁ గవి యోర్పుతో నౌచిత్యమును బాటించి సంభాషింపఁజేసెను.

ఇంకొక యుదా :-

సుగాత్రికిఁ జెలికత్తెలకు జరిగిన సంభాషణమునందుఁ జెలికత్తెలు సుగాత్రితో నిట్లు పలుకుదురు.

"ఆ.వె. పొలఁతి ! యాలిమగని పోడుము లేమియుఁ
గలిగినట్టి చొప్పు గానరాదు
మీ తెఱంగుచూడ మేల్మేలు దంపతు
లిరువురును వివేకు లేమిచెప్ప"

కం॥ కాంతుఁ డుచితజ్ఞుఁ డైనను
గొంతకు సిగ్గువడఁ జెల్లఁగాక కటకటా ;

కాంతుఁడు సిబ్బితికాఁడై
కాంతయు నట్లైన నెట్లు కాఁపుర మింకన్.

ఆ.వె. నలిన వదన, యెన్నినాళ్ళైనఁ జిన్ని కూఁ
తురవుగావు నీవు తొడఁగి పతికిఁ
దగినసేవఁ జేయ కగునె యూరక యుండ
నాతఁ డేమియు ననఁ డనుచు నిట్లు,
....

కం॥ గారామునఁ దోడ్తోడన
రా రమ్మనఁ డనుచు మగుడ రా నేటికిఁ గ
ర్పూరంపు బాగా
లీరాదో యాకు మడిచి యీరాదొ చెలీ -
అని చెలు లడుగఁగా సుగాత్రి
"అన విని యా పెదమాటల
నను నేటికిఁ జంపెదరు వినన్ సైపవు నా"

కని పలికినది. మఱియు సుగాత్రి భర్త ఏ మాటయు మాటాడకుంటచే ఆ లఱి తాంగి చాల వచ్చుట నమ్మెయినుండి సాహసోద్వేలత నంతఁజేరి

"కదుత్రిమ్మటచే శ్రమ బొందినారు గాఁ
బోలును బోదునా నిదురఁ బోయెదరే యని కప్పురంపుఁ దాం''

బూలము తావి ఘుగ్గురని ముంచుకొనన్ జెవిదండ నౌచిత్యముతోఁ బల్కినది. ఇది యెంతయు రసపోషకమై యున్నది.

ఉత్తమ నాయికా నాయకులు మొదటఁ గలిసినపుడు వారి సంభాషణము మృదు మధురమై ప్రేమను దోఁపఁజేయునట్లు ఉండవలయునేకాని నీచు లాడునట్లు గ్రామ్యముగా నుండరాదు. ఆ ప్రేమసల్లాపములను వ్యంగ్యములుగానే యుండవలయునేగాని వాచ్యములుగా నుండరాదు.

ఉదా॥ కణ్వాశ్రమములో శకుంతల తన చెలులతో మొక్కలకు నీరు పోయు చుండును. అపుడు దుష్యంతుఁడు వచ్చును. అతిథిమర్యాద లైన పిదప శకుంతలను గూర్చి రాజు

"పూజ్యులైన కాశ్యపులు శాశ్వత బ్రహ్మచర్యములో నున్నారని విందుము. మఱి ఈ సఖురాలు వారి కుమార్తెయగుట యెట్లు" అని యడుగఁగా విశ్వామిత్రుని తపస్సుచెడుపుటకై మేనకను ఇంద్రుఁడు పంపినట్లు తెలిపి అనసూయ "పిదప వసంతఋతు సమయములో పిచ్చియెత్తించెడి యామె రూపమునుజూచి" అని సిగ్గుచే ముగింపఁగా

రాజు "తరువాతసంగతి తెలియుచునె యున్నది" అని రాజుచే విశ్వామిత్ర మేనకాసంగమ విషయము దాటించి కవి శ్రీలయెదుట ఔచిత్యమును పోషించెను.

ఉత్తరరామ చరిత్రలో - లక్ష్మణుఁడు కైకేయి వృత్తాంతమును, ప్రస్తుతింపఁ దలఁచి ఇవిగో - మంధర - అని యనఁగా రాముఁడు - (జవాబుచెప్పక మరొకవైపు చూపుచు) దేవీ ! జానకీ !!

అని శృంగి బేరపుర వృత్తాంతమును జెప్పుచు కైకేయీ వృత్తాంతమును దాటించి ఆత్మశ్లాఘా విముఖతను ప్రదర్శించెను. ఇది ధీరోదాత్తుఁడైన రామునికి ఉచితము.

ఇట్లే యితరములు గ్రహించునది.

ఈ ఔచిత్యమునుగూర్చి పరిగణించుచు పదము, వాక్యము, ప్రబంధార్థము, గుణము. అలంకారము, క్రియ, కారకము, లింగము, వచనము, విశేషణము, కాలము, దేశము. మొదలగు కావ్యాంగములందు ఔచిత్యమును పాటింపవలయునని మహాకవి క్షేమేంద్రుఁడు ఔచిత్యవిచార చర్చలో చెప్పెను. వానికుదాహరణములు చూపఁబడును

పదౌచితి :—

వనితకుఁ గస్తూరీతిలకమువలె ఉచితమైన పదము రుచిర మగును !

తె ॥ నీ యాత్మేశున కేను గూర్మిసఖుఁడన్ మేఘుండఁ గల్యాణి ! నే
నీయాత్మన్ ధరియించి త్వత్ప్రియుని సందేశంబులం దెచ్చితిన్
జాయావేణిని విప్పఁగోరి పథిఁ గష్టం బొందు పాంథావళిన్
స్వీయ స్నిగ్ధ గంభీరమౌ నురుములన్ ప్రేరేచుచే నాపనుల్.

(నా మొయిలు రాయబారము)

ఇవి యక్షుఁడు మేఘునిచేఁ దన ప్రియురాలికిఁ జెప్పు మన్న మాటలు. ఇందు ఆత్మేశుఁడు, త్వత్ప్రియుని—అనుపదములు యక్షునికి బ్రియురాలిపైని గలప్రేమను,

కల్యాణిపదము నీ భర్త జీవించి యున్నాడు అనుభావమును సూచించుచు నీవు నిరాశ పడకు త్వరగా నిన్ను ఆదరించును''అను అర్థము ఔచిత్యమును దెల్పుచు శరదిందు వదనయు మనోహర తిలకయు నగు సుందరివలె నత్యంత రుచిరమై యున్నది.

ఈ క్రిందిది యుదాహరణము గాదు.

ఉ॥ అందము సొమ్ము ఖర్చగు నటంచును జూడఁడు కష్ట మెంతయో
పొందును స్వేచ్ఛగాఁ దిరుగుపూరుషులన్ గడు జింతఁ గూర్చె నిం
దందును బాప మీమె తగినట్టివరున్ గనలేక దీనతన్
గుందును తన్విదేహమును గూర్చు ప్రజా పతిభావ మేమొకో

ఇందు విరహవిధురస్త్రీల కుచిత మైన తన్వి అను పదము ఇచ్చట నుచితము గాదు"సుందరాంగి మెయి గూర్చు"అని యున్నచో సుందరాంగి పదము ఔచిత్యపోషక మగును.

ఇంకొక యుదా :—

చ॥ ఘనజఘనంబునుం గుచయుగంబును సోకుట నీవలావలన్
ఘనముగ వాడిమధ్య జిఱగొ నది యంటమి వాడిపోక చెం
తను భుజయుగ్మ మిట్టటుగఁ దాల్చుట నల్లఁదఁ దూలిపోలి ను
న్ననియరవిందపత్రశయనం బదె తెల్పెడుఁ దన్వి తాపమున్
(వీరేశలింగము రత్నావళి)

ఇందుఁ దన్విపదము విరహార్త యగు సాగరికను దెలుపుచు ఔచిత్యమును బోషించుచున్నది. మూలమున సంస్కృతమున లతాంగ్యాః అని ఔచిత్యపోషకపద మున్నది. అనువాదములో మాత్రము "కాంతతావము" అని యున్నది. కాంతపదము ఔచిత్యపోషకము గాదు. కాన ఔచిత్యపోషణకై "తన్వితాపమున్"అని నాచే దిద్దఁబడి యుదాహరణమునఁ జూపఁబడినది.

వాక్యౌచితి :—

ఔచిత్యముతోఁ గూడిన వాక్యము త్యాగముతోఁ గూడిన యైశ్వర్యమువలె శీలముచే నుజ్జ్వల మైన శ్రుతమువలె సుజనులకు సమ్మతమై యుండును.

ఉదా :— ఉ॥ నీవు సుభద్రకంటెఁ గడునెయ్యము గారవముం దలిర్ప సం
భావనసేయు. దిట్టి ననుఁ, బంకజనాభ। యొకండు రాజసూ
యావభృథంబునందు శుచియై పెనుపొందిన వేణి వట్టి యీ

యేవురుఁ జూడఁగా సభకు నీడ్చెఁ గులాంగన నిట్లొనర్తురే।

ఇందు ద్రౌపది పలికిన దంతయు ఔచిత్యోజ్జ్వలమై యున్నది.

ఇంకొకయుదా :—

చ॥ మనమునఁ బక్షపాతమును మాదెస మానుము ధర్మనీతి వ
ర్తనముల రెండుదిక్కుల హితంబును బెంపును గల్గు నట్టి చా
ప్పున, విదురాది సజ్జనులబుద్ధికి రా నుచితంబుతోడి మె
ల్పునఁ బరుసందనంబునను భూపతు లెల్ల నెఱుంగ నాడుమీ

ఇట్లు ధర్మరాజు కౌరవులదగ్గరకు రాయబారమునకై పోవు కృష్ణునితో నన్న పలుకులు ఔచిత్యదీపనములై యెంతయు సహృదయామోదము గూర్చుచున్నవి.

ప్రబంధౌచిత్యము :—

ఉజ్జ్వల ప్రతిభా భాసురమై ప్రబంధార్థాప్యాయి సుధాధారాసారామోదమై మహాకావ్యము అర్థవిశేషముచే బహుళచమత్కారకారి యగును.

ఉదా:—తే। గీ॥ పుష్కలావర్తమేఘముల్ పొడమినట్టి
భువన విదిత వంశంబునఁ బుట్టినావు
మేఘ! కామరూపంబుతో మెలఁగు నిన్ను
నెఱుఁగుదును నింద్రుని ప్రధాన పురుషుఁడ వని॥

తే॥ గీ॥ దైవవశమున దూరబాంధవుఁడ నగుట
నిట్లు నిన్ను దైన్యముగ యాచింప వలసె
నధికునెడ యాచ్ఞ యది మేలు వ్యర్థ మయ్యు
నల్పు నెడ మేలుకా దది సఫల మయ్యు

(నా మెయిలు రాయబారము)

ఇందు నచేతన మగు మబ్బునందు దౌత్య సిద్ధికై చేతనత్వము ఆరోపింపఁ బడినది. అందును పుష్కలావర్త మేఘములలో నుత్తమవంశజన్మయును అమాత్య ప్రకృతి పురుషత్వమును తెలుపఁ బడినవి. అది సమస్తప్రబంధార్థమును ఔచిత్య యుక్తముగ విలసిల్లఁ జేయుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :— (తెలుగులో)

గీ సప్తభువనైక వీరప్రశస్తి గాంచి
క్రూర దశకంఠ కుంభభేదకుండు నైన
రాఘవు విజయధ్వజం బశ్వరాజ మిద్ది
పోని యిది వీరఘోషణ మౌనుజుండి

లవుఁడు: గీ క్షత్రియులు లే రనెద వేని, కలర యిదిగొ
ఏల పనికి మాలినబెదరింపు లివ్వి
ఇంక నిపుడు మాటలతోఁ బనేమి మనకు
ఇదిగొ మీ పతాక నపహరింతుఁ గనుఁడు

మ॥ విలునారే పెనునాల్క-. నారివలనన్ వే వంచఁగాఁ బద్ధ యం
చులె పెన్గోరలు, వానిఘోషణలె యిచ్చో ఘోరగర్జాధ్వనుల్
పెలుచన్ వంచినవింటిపొట్ట-త్వరగా మ్రింగన్ దరిన్ వచ్చు ను
జ్జ్వలుఁడౌ నంతకు నట్టహాసముఖజృంభన్-బోల విల్లేచుతన్॥

(నా ఉత్తర రామప్రణయచరిత్ర)

ఇందు లవుని ప్రతాపము ప్రబంధమున ఔచిత్యమును గలిగించుచున్నది.

ప్రబంధమున అనౌచిత్యమునకు నుదా :—

కుమార సంభవమునఁ గాళిదాసువర్ణించిన పార్వతీ పరమేశ్వర శృంగార వర్ణనలో ఊరుమూల గత నఖక్షత పంక్తి దర్శనలోలుఁడై శివుఁడు పార్వతి కట్టుకొనఁ బోవుచున్న వస్త్రమును లాగినట్లువర్ణించుట. యనుచితమై ప్రబంధమునకు విరసత్వము నాపాదించు చున్నది

గుణౌచితి:—

ఓజః ప్రసాద మాధూర్య సౌకుమార్యాది గుణములు చంద్రుని వెన్నెలలవలె సహృదయ హృదయానంద సందోహములై యౌచిత్యమును సర్వోత్కృష్టత్వ మొందించును.

ఉదా:— మ బహులోద్యత్ప్రళయానిలక్షుభిత శుంభత్పుష్కలావర్త మే
ఘ హరాద్భైరవ గర్జితారవ సదృశంబై, విశీర్ణశ్రవః

కుహరంబై, తతరోదసీ భరితమై షుభ్యత్కులక్షోణిభృ
ద్గృహమై యుద్భవమయ్యె యుద్ధభువి నీ కోలాహలంబేమొకో

(వేణీ సంహారము)

ఈ యశ్వత్థామ వాక్యములు స్వార్జ దూర్జిత ప్రతాపాను గుణములై యోజో గుణయుక్తములై విక్రమౌచిత్య గౌరవమును వహించుచున్నవి.

ఇంకొక యుదా:—

తే। క్రౌంచిపుళ్ళ పానుపునందుఁ గూడ నీదు
సుందర మృదుదేహము నుంచఁ గంది పోవు
నిట్టియెడఁ గరభోరూ వచింపు; కటిక
కాటఁబడి యెట్టులోర్చు నీ కాయలతిక

(నాయజనిలాపము)

ఇందు ప్రసాద గుణము కరుణరసమును బోషించుచున్నది:

అలంకారౌచితి:—

ప్రస్తుతార్థమున కుచితమైన యుత్ప్రేక్ష రూపకాదులచేత సూక్తి ప్రకాశించును.

ఉదా:— అమరఁగ విగ్రహంబువిడనాడి, కడున్ రతి మందుఁ డాచు ని
త్యమును జనాళి చిత్తములయందె వసించుచు. వేడ్కతో సుహృ
త్తముని వసంతకుం గలసి, దర్పకుఁడే తన యుత్సవంబు నం
దముఁ గన వచ్చెనో యనఁగఁ దానలవత్స నృపాలుఁ డొప్పుఁగున్

ఇందు వత్సేశ్వరుని దర్పకునిగా నుత్ప్రేక్షించుటచే ఈ యుత్ప్రేక్ష శృంగా రావసర నరస చారుత్వమును ఔచిత్యముచే మనస్సుకు ఏదో చెప్పరాని చమత్కార మును ఆవిష్కరించు చున్నది.

క్రియా పదౌచిత్యము:—

క్రియాపదము ఉచితముగా నిబంధింపఁబడినచో సుజనునికి వలెఁ గావ్యము నకు మాధుర్యాదిగుణములు సువృత్తములు పరిపూర్ణలక్షణసాధుత్వముగలిగి శోభా దాయక మగును.

ఉదా:— కం॥ మీ రింద్రప్రస్థము గని
నారా పాండవులఁ జూచినారా సుఖులై
వా రందఱు నొకచో ను
న్నారా వీరాగ్రగణ్య నరు నెఱుఁగుదురా

శా॥ ఏమేమీ కలహాశనుం డచటికై యేతెంచి యట్లాడెనా
యామాటల్ చెవి యొగ్గి తా వినియెనా యాగోపికావల్లభుం
డేమే మాడెను రుక్మిణీసతియు నీ వింకేటికి దాచెదే
నీమోమాటలు మాని నీరజముఖీ నిక్కం బెఱింగింపవే

కార కౌచిత్యము

సచ్చరిత్రములచేత సద్వంశభూషితమైన యైశ్వర్యమువలె సదవ్యయము గలవాక్యము ఉచితకారకములచేత విరాజిల్లును.

కర్తకారకమున కుదా:—

గీ॥ దేవ జయము జయము భవదీయశత్రు
సతులకుచయుగం బశ్రులస్నాన మాడి
యహరహము విముక్తాహార మగుచు దీర్ఘ
వ్రతము మొనరించు హృదయతాపాగ్నిదరిని.

శత్రుస్త్రీలు వ్రత మాచరించుచున్నా రనుటకు బదులు కుచయుగము అశ్రులలో స్నాన మాడి హృదయశోకాగ్నిదగ్గర ముక్తాహారమై విముక్తభోజనమై సద్వ్రతము చేయు చున్న దని చెప్పఁగఁ కర్తృకారము ఔచిత్యమును పోషించుచున్నది.

కర్మపదౌచిత్యమున కుదా:—

కాముకత కర్ణఫలమందు గనెదు లెమ్మ
మొల్లదరి జేరి యుఱుముల మేలుకొల్పి
వడఁకుఁదరఁగలబొమముడి పాటు చూపు
నేత్రమతి రసాస్యంబుఁ జుంచింపుమెలమి॥

(నామొయిలు రాయబారము)

కరుణ (తృతీయ) పదౌచిత్యమున కుదా:—

సీ॥ బలవైభవంబుచే గెలుచు మాత్రమెగాదె గమనలీలను గెల్చు గంధకరిని
కీర్తివిస్ఫూర్తిచే గెలుచుమాత్రమెగాదు, నగుమొగమ్మునఁ గెల్చు దొగలరేని
బలుసాహసంబుచేగెలుచుమాత్రమెగాదుమిన్నుఁగానునగెల్చుమృగకులేంద్రు
నలఘుదానంబుచేగెలుచుమాత్రమెకాదు, నెఱులనీతినిగెల్చునీరదముల

గీ సకల సద్గుణ సౌందర్య సార మూర్తి
యనియు మును నారదుఁడు దెల్ప వినియ యుంటి
మిమ్మహాభుజు నిప్డ డోకొమ్మలార,
కంటిమిగదమ్మ కన్నుల కఱవు దీర

ఇట్లు సంప్రదానాదికారకములందు నూహించునది.

లింగౌచిత్యము:—

రాజలక్షణముచే శరీరమువలెఁ బ్రస్తుతార్థమున కుచితమైన లింగముచే కావ్యము భవ్య మగును.

గీ॥ కాముకత కర్థఫలమందుఁ గనెదు లెమ్ము
మెల్ల దరిఁ జేరి యుఱుముల మేలుకొల్పి
వడఁకుఁదఁడిఁగల బొమముడి పాటు చూపు
వేత్రవవతి రసాస్వంబు చుంబింపు మెలమి

ఇందు వేత్రవతి యనుచోటఁ గలస్త్రీలింగము ఉచితమై యొప్పారి విశేషార్థముల నిచ్చుచున్నది.

మ॥ అటుశిప్రానది శీతలానిలుఁడు రాయంచల్ రొదల్ సొంపు పెం
పటు హెచ్చింపుచు వేగుజామున రతాయాసంబునన్ సోలి కౌఁ
గిట జొక్కుంజవరాంద్ర యంగములపైఁ గెందమ్మి తావుల్ హుటా
హుటిమైఁ జిమ్ముచుఁ జాటువాక్యముల నెయ్యుండట్లు ప్రార్థించెడిన్
(నా మొయిలు రాయభారము)

శీతలానిలుఁడు అనుచో పుంలింగము.

వచనౌచిత్యము —

దైన్యము లేక యుదారమై యొప్పువాక్కులు గల విద్వాంసుల ముఖమువలె ఉచిత మైన ఏకవచనబహువచనములచే నొప్పుకావ్యము సుందరమై తనరారును.

మ దినముల్ లెక్కలుపెట్టుకొంచు నెవ దేతెంచంగదో మత్ప్రియుం
డని ప్రాణం బఱచేతఁ బట్టుకొని మద్ధ్యైకచిత్తాన జీ

వనమున్ వెళ్ళఁగఁ బుచ్చిమీవగినె కన్పట్టుం జుమీ యామె మ
త్ప్రణయారాధిని యంచు నీకుఁ దెలుపున్ దద్దేహ-దీనస్థితుల్

ఇందు దినముల్ లెక్కలు దీనస్థితుల్ అనుబహువచనము ఎంతయు ఔచిత్యా పాదకమై విరహవేదన సహింపరాని దని తెలుపుచున్నది.

విశేష ణౌచిత్యము:—

గుణోదారుఁ డగుసాధువు ఉత్తమగుణు లగుస్నేహితులచేవలెఁ గావ్యార్థము సముచితవిశేషణములచే శోభిల్లును.

గీ॥ ప్రణయ రస పూర్ణ గోపికా వందితములు
సిద్ధయోగీంద్ర భృంగసంసేవితములు
అమల వందారు బృందార కాశ్రితములు
నైన నీపదంబులకు జోహార్లు కృష్ణ

(నా కృష్ణ హృదయామృతమునుండి)

కాలౌచిత్యము:—

తత్తత్కాలావసరములను దెలిసినవారి శరీరము కాలయోగ్య మైనవేషము చేతఁ బోలెఁ గాలౌచిత్యముతోఁ గూడిన యర్థముతో వాక్యము సుందర మగును.

దేశౌచిత్యము:—

పూర్వపరిచయము దెలుపు సత్పురుషుల వ్యవహారమువలె హృదయసంవాది యగుదేశవిష యౌచిత్యముచేత కావ్యార్థము ప్రకాశించును.

ఉదా :- నెగడున్ మున్పట నెలు లందిసుకతిన్నెల్ నేడుఁ గాన్పించు గ్రం
దగుచోటన్ గొలఁదై గొలంచి యగుచో దట్టంబులై చెట్లగున్
అగపించన్ గని చాలకాలమగుట న్నన్యంబుగా నీ వనుల్
తగ స్వస్వస్థలిఁ గొండ లుండి యిదె యాతా వంచు బోధించెడున్

ఇట చిరకాల విపర్యయముచే మాఱిన కొండలను, వనమును వర్ణించుటచే హృదయ సంవాదియగు దేశస్వభావము మిగుల నౌచిత్యమును ప్రకాశింపఁ జేయుచున్నది.

అనుకరణౌచితి

ఇట్లు ఔచిత్యమును పాటించుచు కవులు పూర్వకవుల వాక్కులను గ్రుడ్డిగాఁ గాక యుచితముగా అనుకరించుచున్నను అవి నూతనముగానేయుండి యానందమును గలిగించును శృంగార వీరాది విషయములు ఏకజాతికి చెందినను ఉక్తివైచిత్ర్య మునుబట్టి "ముఖేముఖే సరస్వతీ" ప్రతి ముఖమునందు సరస్వతినూత్నమై చిందులు ద్రొక్కుచుఁ జమత్కార విశేషమును గలిగించును.

కనుకనే వాల్మీకి వ్యాసాదికవి వర్ణిత వర్ణనలను మరల మరల వర్ణించినను కాళిదాసు భవభూతి బాణ మహాకవుల సూక్తులు నవనవములై హృదయానంద నిష్యందు లయి యున్నవి

అపారే కావ్యసంసారే కవి రేవ ప్రజాపతిః
యథాస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే

అపార కావ్యసంసారములో కవియే ప్రజాపతి ఇతనికి ఎట్లు రుచించిన అట్లే ఈ సంసార మంతయు మార్పు చెందును.

శృంగారీ చేత్ కవిః కావ్యేజాతం రసమయం జగత్
స ఏవ వీతరాగీచేత్ నీరసం సర్వమేవచ

కవి కనుక శృంగారి యయినచో కావ్యజగత్తంతయు రసమయమయిపోవును అతఁడే వీతరాగి యయినచో అదియంతయు నీరసమైపోవును.

భావా నచేతనా నపి చేతనవ చ్చేతనా నచేతనవత్
వ్యవహారయతి యథేష్టం సుకవిః కావ్యే స్వతంత్రతయా

అచేతన భావములను చేతనములుగాను, చేతనములను అచేతనములుగాను సుకవి స్వేచ్ఛగా కావ్యమందు వ్యవహరించును'' అను నభియుక్తోక్తులీ విషయమునే దృఢపరచుచున్నవి

దృష్టపూర్వా అపిహ్యర్థాః కావ్యేరసపరిగ్రహాత్
సర్వే నవా ఇవాభాంతి మధుమాస ఇవ ద్రుమాః"

విషయములు ఇదివఱలోఁ జూడఁబడి యిపుడు మరల మరలఁ జూచుచున్న కావ్యమందు రసస్వీకారమువలన వసంత ఋతువులోని తరువులు వలె చివురించి పుష్పించి ఫలించి ఆహ్లాదకరము లగు నని తెలియవలయును.

రసభావాది సంబద్ధా యద్యౌచిత్యాను సారిణీ
అన్వీయతే వస్తుగతి ర్దేశ కాలాదిభేదినీ.
వాచస్పతి సహస్రాణాం సహస్రైరపి యత్నతః
నిబద్ధాపి క్షయంనైతి ప్రకృతి ర్జగతామివ

రసభావాది సంబద్ధమై అర్థౌచిత్యానుసారియై దేశకాలాది భేదియగు లోకవస్తు గతి మహాకవులచేతనే యనువర్తింపఁ బడుచున్నది

ఇంకః పరిమితశక్తులగు కవుల సంగతి చెప్పునదేమున్నది. అది వాచస్పతులు వేలకువేలు ప్రయత్న పూర్వకముగా నిబద్ధమైనను ఆ జగత్తులు ప్రకృతివలె క్షయము పొందక యనంతమై యుండును.

వాల్మీకిరామాయణములో రాముఁడు సీతకు హనుమంతునిచే సందేశమును పంపెను కాళిదాసు యక్షునిచే మేఘుని ద్వారా ప్రియురాలికి సందేశమును పంపెను. ఇందు విరహ కారకుఁడగు యక్షుఁడు పిచ్చివాఁడయ్యెను. అంతలో "జలవాయుద్యుతి ధూమముల్ గలిసి పింజల్ గట్టి మబ్బేమి" అను దృష్టిగల్గినది. విరహోన్మాదుల అస్థితిని "చేతనాచేతనంబులఁ బాపమెంతొ కృపణాత్మల్ గాదె జంబుగన్" అని కవి సమర్థించి సందేశముతోనే పూర్తిచేసి యెంతయు ఔచిత్యమునుపాటించెను కొందఱు ఉత్తర మేఘమును రచించి మేఘుఁడు యక్షుని పత్నికి సందేశమందిచ్చి తిరుగ సందేశమును దెచ్చినట్లు వర్ణించిరి అది యుచితముకాదు జడమైన మేఘము అచే తనము. అచేతనము వెళ్ళుట సందేశము అందించి తిరుగ క్షేమాదికము చెప్పుట యసంభవము. యక్షుఁడు విరహోన్మాది కనక సందేశహరునిగా మేఘుని భావించి సందేశము చెప్పెను ఇది యెంతయనుచితము. కవిపిచ్చివాఁడుగాఁడుగదా.

ఇంక దానిని జూచి హంస సందేశము. భ్రమర సందేశము, కీర సందేశము మొదలగు సందేశములు బయలుదేరెను. ఇందు హంసాదులను జూచి పిచ్చివాఁడును మనుజునిగా అనుకొనఁడు. మేఘాకార చిత్రములను మనుజులుగాఁ బోల్చుకొనవచ్చును. అందుచే అనుచితములుగావు. లేక యెట్లో సమర్థింపవలెనన్నచో పశు పక్ష్యాది భేదమును గూడ తెలియని విరహోన్మాది పంపించెనని యనవలయును. హంస వెళ్ళి నలునికి దమయంతికి పరస్పరము రాయబారము నడపినది. కవి ప్రతిభాశక్తిచే హంస వచనములు మానవుని వాక్యములను మఱపింపఁజేయుటచే హంస ఎట్లు సందేశము చెప్పఁ గలిగెనను సందేహమే జనింపనేలేదు అనవలయును. భ్రమరాదులపై పెట్టి ప్రియుని ఉపాలంభించు సంగతి వేఱు

రసమునకుఁ బ్రతికూలమైన అనౌచిత్యమెగాని పుష్టిగలిగించెడి అనౌచిత్యము మాత్రము నిషేదింపబడదు.

ఉదా॥ ఇదిసమయంబుగాదు పరియింపఁ బ్రజాపతి బైటనిల్వు: నె
మ్మదిగ వచింపు దేవగురు . మంద ! సురేంద్రు సభాస్థలంబుగా
దిది ! యిఁక వీణె నారద ముగింపుము, తుంబర ! చాలుస్తోత్రముల్
హృదిఁబడ సీత, బెంగమెయి నిద్దె దశాస్యుని స్వాస్థ్యముం చెడెన్.

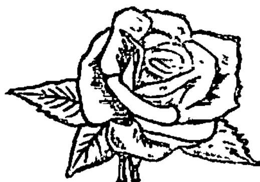
ఇది రావణాసురుని ద్వారము దగ్గరకు వచ్చిన బ్రహ్మాదులనుగూర్చి ద్వారపాలుని వాక్యము. ఇచ్చట సీత విషయక విప్రలంభ శృంగారమున కంగమైన వీర రసము నాపేక్షించు పరమైశ్వర్యమును పోషించునది యగుటచే బ్రహ్మాదుల నధిక్షేపించెడి ద్వారపాలుని, వాక్యములోని యనౌచిత్యము దోషముగాదు. ఇట్లే మిగిలినవి యూహింపవలయును.

ఉ ఇది రమ్యంబగు బద్ధిలోకమున యందేయే విలాసంబునం
దుదయించున్ సహజంబుగా. నడియ సద్యో వర్ణ నాహ్లాదనం
పద దై వారఁగ గుంఫితంబగుచుఁ బూర్వచ్ఛాయతోఁ గూడి యు
న్నది యయ్యుం గృతికర్త నించుకయు నింద్యత్వంబు రానీదిలన్

చ అమృతము బిందు లొక్కవివిదార్థములొప్పు సుభాషితంబులం
దముగను బోహణింపుఁడి యొనర్పకుఁడీ కవులార ! దోషభూ
న్యములగు స్వప్రయోగములకై కలహంబు, పరార్థ సంగ్రహీ
చ్ఛ నుదిని లేని సత్కవికి శారదయే సమకూర్చు వస్తువున్

(ఆంధ్రధ్వనితో శ్రీ అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు)

ఇది ఔచిత్య ప్రకరణము

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

సంఘటనా ప్రకరణము

రసాంగ మగు రచనా విశేషములు నిరూపింపఁబడును. సంఘటన అసమాస, మధ్యమ సమాస దీర్ఘసమాసలయి యుండునని ధ్వని ప్రకరణములోఁ జెప్పఁబడినది. ఆ సంఘటన మాధుర్యాది గుణములను ఆశ్రయించియుండును అని గొందఱు చెప్పిరి. ఈ విషయము విమర్శింప వలసియున్నది.

"(1) గుణములు, సంఘటన అనునవి యొకటియా? (2) లేక భిన్నములా? భిన్నములన్నచో—(3) సంఘటన గుణములను ఆశ్రయించియుండునా? (4) సంఘటనను గుణములు ఆశ్రయించియుండునా?"—అని.

(1) గుణములు—సంఘటన ఒకటే అనుపక్షములోను, గుణములు సంఘటనను ఆశ్రయించి యుండునను పక్షములోను ఆత్మరూపములుగాఁ గాని రసములను ఆధేయముగాఁ జేసికొనిగానీ ఉన్న గుణములను ఆశ్రయించి, సంఘటన రసాదులను వ్యక్తపఱచునని భావము. గుణములను ఆశ్రయించి సంఘటన యున్నదను పక్షములో గుణములను ఆశ్రయించి యున్నదనఁగా రాజును అమాత్యాదులవలె గుణముల కధీనమైన స్వభావముకలది అని యర్థము గాని, గుణరూపమైనదని యర్థము కాదు. గుణములు, సంఘటనయు ఒకే తత్త్వమునకు సంబంధించినవనిగాని, గుణములు సంఘటనను ఆశ్రయించినవి యనిగాని యన్నచో సంఘటన నియమిత విషయము గానట్లు గుణములును నియత విషయములు గాక పోవలసి వచ్చును. గుణములలోని వగు మాధుర్య ప్రసాదములు, ప్రకర్షముగా నుండుట కరుణ విప్రలంభ శృంగార విషయకమె యగును. ఓజస్సు రౌద్రాద్భుత విషయకమె యగును. మాధుర్య ప్రసాదములు రసభావ తదాభాస విషయకమె యగును. అని వాని విషయ విభాగము వ్యవస్థ చేయఁబడినది. సంఘటనకైతే ఈ విషయ విభాగ వ్యవస్థ కుదరదు. 'ఏలయిన, 'మందార కుసుమరేణు పింజరితాలక' అనుచోటను

కం. అనవరత నయన జలలవ
వినిపతన నిమీలితదళ వృత రేఖంబై
తనరెడి యీ మొగ మఱచే
తను ప్రేల నబల యెవరిని దహియింపదెదన్..

ఇత్యాదులలోను శృంగారములో అసమాస సంఘటనయేగాక దీర్ఘసమాస సంఘటనయును,

చ "ఎవఁడెవఁడైతె పాండవ బలేచ్ఛ భుజోద్ధతిఁ గత్తిపట్టెనో
ఎవరెవరైతె యా ద్రుపదునింటి నపత్యము వారి లొచురో
ఎవఁడెవఁ డట్టి కర్మగనె, నెవ్వఁడెవండని నన్నెదుర్చునో
యవనిని వారివారికిని నా జగదంతకుకున్ గృతాంతుఁడన్.

(వేణీసంహారము నా యనువాదము)

ఇత్యాదికముగ రౌద్రాదులలో దీర్ఘసమాస సంఘటనయేగాక యసమాస సంఘటనయుఁ గనిపించుచున్నది. కనుక (1) గుణములు సంఘటనా స్వరూపములు గావు. (4) సంఘటనను ఆశ్రయించినవియుఁగావు. అయితే మఱి సంఘటనగుణముల నాశ్రయించి యుండునా ? మఱి యట్లు సంఘటన గుణముల నాశ్రయించియుండనిచో ఆ గుణములు ఇంక దేని నాశ్రయించి యుండును ? అన్నచో అంగియయిన రసాదికమును ఆశ్రయించినవి గుణములు. అంగములను కటకాదులవలె ఆశ్రయించినవి యలంకారములు — అని చెప్పఁబడెను. దీనినిబట్టి యలంకారములకంటె గుణములకు భేదము స్ఫుటమగుచున్నది.

పోనీ గుణములు శబ్దములను ఆశ్రయించినవని యందము. అపుడు ఇవి యనుప్రాసాదులతో తుల్యమై నవిగావు అనుప్రాసాదులు అర్థవిస్తారమునుగాక శబ్దమును మాత్రమే అపేక్షించు ధర్మముగలవి. ఇవి రసరూపమైన యాత్మయందున్నను శౌర్యాదులు ఉపచారముచే శరీరధర్మములైనట్లు శబ్దధర్మములగును. ఉపచారముచే శబ్దములందు గుణములుండును. అన్నపుడు శృంగారాది రసాభివ్యంజక వాచ్య ప్రతిపాదన సామర్థ్యమే శబ్దమునకు మాధుర్యమనఁగా అదియును శబ్దగతముగ విశిష్ట సంఘటనలచే లభ్యమగుచున్నది. అర్థసంఘటన యని వేరుగాలేదు. పైఁగా శబ్దములు సంఘటితములే. అపుడు తత్సామర్థ్యము శబ్దాశ్రితము గనుక సంఘటనాశ్రితమని చెప్పఁబడిన దగుచున్నది.

"అయితే మఱి గుణములు శబ్దములను ఆశ్రయించిన వన్నచో గుణములు సంఘటనా రూపములుగాఁగాని, సంఘటనను ఆశ్రయించినవిగాఁగాని యయినవిగదా. అసంఘటితములైన శబ్దములు అర్థవిశేషమును దెలిపి రసాదులందు ముఖ్యముగానున్న గుణములకు వాచకములు గాకపోవుటవలన ఆశ్రయములు గావుకదా" అన్నచో వర్ణ పదములచే రసాదులు వ్యంగ్యములగునని యిదివఱకే ప్రతిపాదింపఁబడెను గాన అట్లు

అనరాదు. రసాదులలో అంగీకరింపఁబడిన వాక్యవ్యంగ్యత్వమందైనను నియమిత మైన యేసంఘటనయు ఆ గుణములకు ఆశ్రయముగాదు.

అనియత సంఘటన గల శబ్దములె గుణాలకు వ్యంగ్య విశేషానుగతములైన యాశ్రయములు.

సరే, మాధుర్య గుణము విషయములో ఇట్లు చెప్పినను ఓజో గుణవిషయ ములో అనియత సంఘటనగల శబ్దములను ఆశ్రయించుట యెట్లు ? అసమాన సంఘ టన యెప్పుడును ఓజస్సుకు ఆశ్రయము కానేకాదు-అన్నచో ఓజస్సునకు అసమాస సంఘటన యెందుకు ఆశ్రయముగాదు ? రౌద్రాదులను ప్రకాశింపఁజేయు కావ్యమునకు దీప్తియెగదా ఓజస్సు అనఁగా. ఓజస్సుకు రౌద్రాదిప్రకాశనమె లక్షణము. అట్టి ఓజస్సు అసమాస సంఘటనలో గూడనైనచో దోషమేమున్నది. అసమాస సంఘటనలో ఓజస్సు ఉండుటయు, అది చారువై యుండుటయు సహృదయ సంవేద్యమై యున్న దని చెప్పఁబడెనుగదా. కనుకనే యనియత సంఘటన గల శబ్దములను గుణములు ఆశ్రయించుటలో క్షతి యేమియులేదు. ఆ గుణములు మాత్రము చక్షురాదులవలె న్వస్వ నియత విషయములందు తప్పక యుండనే యున్నవి, కనుక-సంఘటన వేరు. గుణములు వేరు. గుణములు సంఘటనను ఆశ్రయించినవియు గావు

పోనీ సంఘటనారూపములె గుణములు అని యందము. మఱి యప్పుడు పూర్వోక్త లక్ష్యములలో వ్యభిచారము గనిపించుచున్నది గాన సంఘటనకు వలెనే గుణములకును అనియత విషయత్వము ప్రాప్తించును గదా అని యన్నచో పూర్వోక్త లక్ష్యములలో తత్తద్రసములకు అనుకూలముగా సంఘటన యున్నను అవి కవి ప్రతిభాశక్తిచే అచారుత్వ గాసహృదయులకుఁగనిపించుటలేదు. "అవ్యుత్పత్తి కృతమైన దోషము కవి శక్తిచేఁ గప్పఁబడిపోవును. అశక్తి కృతమైన దోషమైతె త్వరగా భాసిం చును" అని పెద్దలు చెప్పిరిగదా. కావున "గుణములు సంఘటనా రూపము" అనియు ననవచ్చు ననియుఁ దేలిన సారాంశము

మఱి యింక "సంఘటన గుణముల కంటె వేరు అని యన్నను. "సంఘటన గుణరూపమైనది" అని యన్నను సంఘటన యెక్కడ నుండునో నియమించు హేతు వును చెప్పవలసియున్నది అనఁగా అది కవిని బట్టిగాని వాచ్యమును బట్టిగాని యాయాచోటులనుండునని చెప్పుకొనవలయును. కవినిబద్ధ వక్త రసభావరహితుఁడై నను సరే, రసభావసమన్వితుఁడైననుసరే-రసము కూడా కథానాయకులనుగాని, ప్రతి

పక్షనాయకులనుగాని యాశ్రయించియుండును. కథానాయకాదులు ధీరోదాత్తాదులు. వాచ్యమో, వాచ్యమును ధ్వన్యాత్మరసాంగముగను, రసాభాసాంగముగను, అభినేయార్థముగను, అనభినేయార్థముగను, ఉత్తమాది ప్రకృత్యాశ్రయముగను అను బహు ప్రకారములుగలది. ఎప్పుడైతే కవి రసభావహీనుఁడైన వక్తయగునో యప్పుడు సంఘటన ఎట్లున్నను నుండవచ్చును ఎప్పుడైతే వక్త రసభావహితుఁడై యుండునో రసమును ధ్వనికి ఆత్మయై యుండునో అప్పుడుకూడా నియమముగనే అసమాస మధ్యమసమాస సంఘటనలై యుండవలయును కరుణ విప్రలంభ శృంగారములందు అసమాస సంఘటనయె రసమును ప్రధానముగాఁ బ్రతిపాదింపఁదలఁచినపుడు రసప్రీతికి అడ్డు గలిగించు విరుద్ధమైన వానిని సర్వ విధముల బరిహరింపవలయును. కనుక దీర్ఘసమాస సంఘటన అనేకరీతులుగా రసప్రతీతిని కలుగకుండఁ జేయవచ్చును గాన దాని విషయములో ఎక్కువ పట్టుదల కూడదు విశేషించి అభినయింపఁదగిన కావ్యములోను, ఇతర కావ్యములలోను ఎక్కువగా కరుణ విప్రలంభ శృంగారములలోను పరిహరింపవలయును. రౌద్రాదులలో మధ్యమ సమాసయును, ధీరోద్ధత నాయక విషయముగా దీర్ఘ సమాసముకూడా విగుణముగాదుగాన అది ఎక్కువగా పరిహరింపరాదు అన్నిసంఘటనలలోను ప్రసాదగుణము వ్యాప్తిగానుండవలయును. ప్రసాదగుణము సర్వరససాధారణము సర్వసంఘటనలకు సాధారణమైనదికూడ. ప్రసాద గుణమును అతిక్రమించినచో అసమాస సంఘటకూడ కరుణ శృంగారములను వ్యక్తము చేయదు. ఆ ప్రసాదమును విడువనిచోఁగూడ మధ్యమ సమాసగూడ కరుణ విప్రలంభ శృంగారములను ప్రకాశింపఁజేయదు కనుక అన్నిచోట్ల ప్రసాద గుణమును అనుసరింపవలయును. కనుకనే ఎపఁడెప డైతే, ఇత్యాదులలో ఓజస్సు లేకపోయినను ప్రసాదము ఉండుటవలన అచారువుకాలేదు. ఇట్లు సంఘటన గుణములకంటే వేఱయినను, ఒకటయినను విషయ నియమ హేతువు కలదని తెలియవలయును.

ముక్తకాది కావ్యములలో తత్తద్రసోచితినిబట్టి సంఘటన యుండవలయును తఱుచుగా కథలలో అసమాసగాని, మధ్యమసమాసగాని చేయవలయును సంభాషణలలో దీర్ఘసమాసము యుక్తముగాదు ఖండకథానకములలో దీర్ఘసమాసము ఉన్నను విరోధములేదు. అందులోను విప్రలంభ శృంగార కరుణలలో దీర్ఘసమాసము శోభింపదు. నాటకాలలో అసమాస సంఘటనయే. వీరరౌద్రాదులలో విషయమునుబట్టి సంఘటన యుండవలయును.

ప్రసంగవశమున రచనా విశేషములైన వృత్త్యాదుల వివేచనము చేయఁబడు చున్నది.

కావ్యములకు వృత్తులు మాతృకలని భరతముని—

మాధుర్య వ్యంజక వర్ణములతోఁ గూడిన వృత్తి ఉపనాగరిక (నాకరికస్త్రీతో సమానమైనది) యని యోజః ప్రకాశక వర్ణములతోఁ గూడినవృత్తి పరుషయని ప్రసాద వ్యంజక వర్ణములతోఁ గూడినవృత్తి కోమలయనిచెప్పి, కావ్య ప్రకాశ కారుఁడు "వామనాదుల మతములో వైదర్భిగౌడిపాంచాలి యనురీతు లని యనఁబడెను." అనిచెప్పెను

దండివైదర్భగౌడీయ మార్గములనుచెప్పి అందు వైదర్భ మార్గమునకు శ్లేష, ప్రసాదము, సమత, మాధుర్యము, సుకుమారత అర్థవ్యక్తి, ఉదారత్వము, ఓజస్సు కాంతి, సమాధి, అనుపదిగుణములు ప్రాణములనియు, వీనికి విపర్యయమైన అల్ప ప్రాణాక్షరోత్తర రూప శైథిల్యము గౌడీయ మార్గమునఁ గనఁబడుననియుఁ జెప్పెను.

విశేషగుణయుక్తమైన పదరచనరీతి యనియు, అదివైదర్భి, గౌడీయ, పాంచాలి అని మూఁడు విధములు అనియు విదర్భాది దేశములందుఁజూడఁబడుటవల్ల వానికాపేర్లు కలిగెననియు వరవామనుఁడు చెప్పెను.

''రసాద్యనుగుణముగా ఔచిత్య యుక్తమైన వాచ్యాశ్రాయ శబ్దార్థ వ్యవహారమే కైశిక్యాది వివిధవృత్తులు వాచకాశ్రయములు ఉపనాగరికాదులైనవృత్తులు. వృత్తులు రసాదులను బట్టిసంనివేశింపఁబడి నాటకమునకు కావ్యమునకు ఏదోగొప్పకాంతిని అవ హింపఁ జేయును. అని యానందవర్ధనుఁడు "పరంపరగా వచ్చుచున్నవి (రియంతేపరం పరయా గచ్ఛంతి) గనుక రీతులు. వైదర్భి, పాంచాలి, గౌడీయ, అవంతిక, లాటీయ, మాగధి అని రీతులుఆఱుఅనియు, మనస్సును వికాసమందు, విక్షేపమందు సంకోచ మందు, విస్తరమందు వర్తింపఁజేయునది 'వృత్తి' అనియు, అవి కైశికి, అరభటి, భారతి, సాత్వతి మధ్యమారభటి, మధ్యమకైశికి అని వృత్తులు ఆఱు అనియు భోజుఁడు చెప్పెను.

శరీరమునకు ముఖాద్యవయవ సంనివేశ విశేషమువలె రసాదులకు ఉపకర్త్రి యగు పద సంఘటనరీతి యనియు అది వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి, లాటిక—అని నాలుగు విధములని సాహిత్య దర్పణకారుఁడు. వైదర్భాది మార్గగతిగల పద రచనా రూపమైన సంఘటన రీతి యనియు అంతరంగికమై చిత్త వికాస విక్షేప సంకోచ విస్తర రూపమైన చిత్తవృత్తులు వృత్తు లని రెండింటికిఁ గల భేదము.

రీతులు—వైదర్భి

రీతియనఁగా గుణాశ్లిష్ట పదసంఘటన అని విద్యానాథుఁడు. అసమాసయు, నిశ్లేష శ్లేషాది గుణ గుంఫితయు, విపంచీ స్వర సౌభాగ్యమయినది వైదర్భి అని భోజుఁడు మాధుర్య వ్యంజక వర్ణములచేత రచన లలితాత్మకమై, అసమాస వృత్తిగాఁగాని, అల్పసమాస వృత్తిగాఁ గాని, యున్నది వైదర్భి—అని విశ్వనాథ కవి రాజు.

అసమస్తయై లేక అల్ప సమాసయుక్త వర్గద్వితీయ బహుళయై స్వల్ప ప్రాణాక్షరయై పది గుణములతోఁ గూడినది వైదర్భి అని రుద్రటుఁడు

బంధ పారుష్య రహితమై శబ్ద కాఠిన్య రహితమై నాతి దీర్ఘ సమాస యైనది వైదర్భి యని విద్యానాథుఁడు.

సామాన్యములు విశేషములు నగు దోషములు లేక మధుర సుందర పద వర్ణ విన్యాసము గలిగి నిర్మాత యొక్క వ్యుత్పత్తిని వెల్లడి చేయుచు ప్రసాద గుణములు గల దానిని వైదర్భి యందురు అని పండిత రాయలు.

ఉదా:— బాలికల్ తాళముల్ వైచుచుండన్ లయన్
లీలమైఁ గన్నెలుల్ వింతగాఁ ద్రిప్పుచున్
బాలికల్ పాడు నాపాట లాలించుచున్
లీల గోపాలుఁడున్ వేణు వూదెన్ బళీ

(నా శ్రీకృష్ణ హృదయామృతము)

ఇంకొక యుదా:—

ఇంపుఁ జివురుఁబోలె నెఱ్ఱన యధరంబు
మృదుల శాఖఁ బోలు నీ భుజాలు
పుల్ల సుమము బోలె మోహకరమై
తీవె మేన నొదిగె యౌవనంబు

(నా మధుర శాకుంతలము)

ఇంకొక యుదా:—

సందె సాగిన కొలఁది ప్రశాంత మగుచుఁ
జలువయును మాంద్యమును దన్ను నలముకొనఁగ

ద్రోవ సోలింపు వెడలఁ బ్రదోష పవన
మల్ల నల్లన వీచె నాయబలమీఁద

తృణకంకణము

ఇంకొక యుదా:—

చేరఁ జేరి యచట శిరము దువ్వుచుఁ జిఱు
చెమట పోవఁ దుడిచి చెక్కు నిమిరి
యక్కు గదియఁ జేర్చి మిక్కుటమగు జాలి
కితన నిట్లు పలికె గౌతముండు

సౌందరనందము

పాంచాలి

సమాస యుక్తమైన యయిదారు పదములు గలిగి ఓజః కాంతి వర్జితమై మధురము సుకుమారము నైనది పాంచాలి యని భోజుఁడు. ఇంచుమించు ఇట్లే విశ్వనాధ కవిరాజు చెప్పెను. కాని వైదర్భి గౌడీయరీతి వ్యంజక భిన్న వర్ణములతోఁ గూడినది యని చెప్పెను. వైదర్భి గౌడీ రీ త్యుభయాత్మిక పాంచాలి యని విశ్వనాథుడు.

ఉదా:— హైమాంభోజ విరాజిమానస సరః స్వచ్ఛాంబువుల్ గ్రోలి యు
ద్దామైరావత వక్త్రి మందు త్రుటి వస్త్రంబై విడంబించి నీ
వామీఁదన్ సురభూజ పల్లవదుకు లాగ్రంబు వాతంబులన్
మై మైఁ బాపుచుఁ దన్న గేంద్రమున నానా క్రీడలన్ దేలుమీ.

నామొయిలు రాయబారము

ఇంకొక యుదా:—

జలధారాంతర కేళికా నిలయ మష్టాస్యంబు తత్క్రీడలో
పల స్వేచ్ఛా వరణీయు లాగుదురు కుంభ ద్వ్యోమ గంగా సరి
త్కుల హంసీ మృదురావ గీతముల నాకాంక్షించుచున్ రాచ వా
రలు చేటీజన హాస్య వాగమృత ధారా మోహితాత్మ వధుల్

హంపీ క్షేత్రము

ఇంకొక యుదా:—

పరమ పదామృతమ్మటులు పారణ సల్పిన యాత్మ బోధముల్
విరిసి తమంతటన్ హృదయ వీధుల వెల్లువలై తొలంకె నా

నరుణ సరోజ సుందర తదక్షియుగమ్మునఁ జాలువాచె సం
సరణ మహాబ్ధి మగ్నమగు మానవకోటి పొరిన్ గృపాఝరుల్.

సౌందరనందము.

ఇంకాక యుదా:—

తరుణ శృంగారమధుర మాధవుఁడ వీవు
కలికి పాటల కోయిల కొలము మాది
తావకీన సభావన తరువితాన
శాఖికల నిత్య నూతన స్వాదుగాన
జీవసారముఁ గురియించి చివురులెత్తఁ
దొడు కొన్నారు మాకుల స్వాములెల్ల

కృష్ణపక్షము

గౌడీయరీతి:—

సమాస యుక్తమై అత్యద్భుత పదయై ఓజః కాంతిగుణ సహితయై యున్నది గౌడీయ యని భోజుఁడు. ఓజః ప్రకాశకవర్ణ యుక్తమై సమాస బహుళమైన ఆడంబర బంధము గౌడియని విశ్వనాథ కవిరాజు బహు సమాస యుక్తయై మహా ప్రాణాక్షర యుక్తయై అనుప్రాస పరతంత్రయై స్తోక వాక్యములు గలది గౌడి యని పురుషోత్తముఁడు.

ఓజః కాంతి గుణయుక్తము గౌడియని విశ్వనాథుఁడు.

మ॥ ఉదా:— శరధి ప్రోద్ధృతి శింజినీ ఘటన మాశబ్దగ్రహా కృష్టియం
బరవీధీగతి లక్ష్యభేధమవనీ పాతంబులక్షింపరా
కరి వక్షస్థల రంధ్ర పంక్త్యనుమితం బౌనాజిరంగంబులం
దర విందానన వీని బాణనికరంబత్యద్భుత ప్రౌఢిమన్

శృంగార నైషధము

శా ఉదా:— శ్లాఘా లంఘన జాంఘి కోజ్జ్వల గుణాలంకార ఘీంకారహే
షాహేషోద్భట ఘాటికా గజఘటాశ్వక్షుణ్ణ విశ్వంభరా
మోఘీభూత భుజంగ భోగభర సంఫుల్లాబ్జ పత్రేక్షణా
ద్రాఘీయః ప్రతిభావిచక్షణ త్రయీధర్మైక సంరక్షణా

మనుచరిత్రము

ఇంకొక యుదా:—

శా॥ యోధాగ్రేసరుఁ డిద్ధతేజుఁడు రణోద్యోగానురక్తుండు దు
స్సాధ ప్రక్రమ బాహు వీర్యుఁడు గురుక్ష్మాపాలవాల్లభ్య ల
క్ష్మీసాధాత్ముఁడు జామదగ్న్య కలిత శ్రేష్ఠాస్త్ర విద్యాఢ్యుఁ డీ
రాధేయుండొక చీఱిం గొనఁడు వీర వ్రాతముం బోరులన్

భారతము

అవంతికారీతి.

సమాసయుక్తమైన రెండో మూడో నాలుగో పదములతోఁ గూడి పాంచాలీ వైదర్భీ రీతులకు మధ్యగా నున్నది అవంతిక అని భోజుఁడు. ఈ పేరుతోనింకెవరును జెప్పలేదు

దీనినే లాటీ యనెను విశ్వనాధకవి రాజు.

ఉదా:— దీ॥ పద్మ దళనేత్ర యానీదు భాషణములు
కమల బ్రతుకు పువ్వునకు వికాసనములు
మోదనములు సర్వేంద్రియ మోహనములు
శ్రవణ సుభగములు మనోరసాయనములు

(నాయుత్తర రామప్రణయ చరిత్ర)

ఇంకొక యుదా:—

పరిసరోద్యానములలోఁ బ్రభాతములను
వివిధ పుష్పాపచయము గావించు పుష్ప
లావికా గీతములకుఁ దాళములువేయు
నన్నది సదాతరంగ హస్తములతోడ.

(పంచవటి)

ఇంకొక:— నీలాభ్రసరసిలో నిండుజాబిల్లి
రాయంచవలె విహారము సల్పుచుండె
కమ్మతెమ్మెరలు శాఖాపత్రములనో
కల్లోలినీ తరంగములనో దాగె.

(కృష్ణపక్షము.)

అమృత శీతలమైన చంద్రాంశువితతి
సోకిన నిమేషమందె యీ లోకమెల్ల
స్వప్నమోహనమై స్వర్గ సౌఖ్యలేశ
మురుచి చూపించుచుండె సమ్మోద మొదవ.

(దువ్వూరిరామిరెడ్డి యువకస్వప్నము. ౬)

లాటీయ.

అన్ని రీతులు గలిగినది లాటీయ యని భోజుఁడు, వైదర్భీపాంచాలీ రీతులకు మధ్యయైనది లాటీయని విశ్వనాథకవిరాజు.

మృదుపద సమాసయుక్తమైనది లాటీయని మఱికొందరు.

ఉదా:— ఆలీలావతి యాస్యమప్పుడొకతీరై గానుపింపన్ బ్రకం
పాలోలాలసుఁడయ్యె మాధవుఁడు కన్యారత్నమున్ వాని క
ల్లోలం బెల్లనెఱింగి యిట్లనియె వాలుంజూపుసారింపులన్
రాలం జక్కఁదనాల నవ్వు సుకుమారం బైన వీణాకృతిన్

(కష్టకమల ౩౭)

ఇంకొక యుదా:—

ప్రేయసి! నీ మనోజ్ఞనవవేషము గన్గొని మోహితుండనై
పోయితిఁగాని యీ భువనమోహన సుందర దృగ్విలాస ని
నీన్న యెడదాఁచలేదు, కడు నేర్చిన జాణల కౌత్మలౌల్యమున్
బాయనినై నినున్ గుఱుతుపట్టఁగ నిచ్చెడి పీయపాంగముల్.

(నా స్వాతంత్ర్య దీక్ష. ౨౭)

ఇంకొక యుదా :—

నాకీ లోకముతోఁబనేమీ వినుమన్నా! పొలముస్నిటిలో
నేకాంతమ్మగుచోఁ బ్రవాళములచే నేపారు ద్వీపమ్ములో
నాకుల్ రాలని పూలువాడని వసంతారామ మధ్యమ్ములో
రాకాచంద్ర సహస్రముల్ వెలుఁగు హర్మ్యాగ్రమ్ము నందొక్కటన్

(సౌందరనందము)

మాగధి.

ఒకరీతితోఁ బ్రారంభించి పిదప నింకొకరీతితో సందర్భము నిర్వహించు ఖండ రీతి మాగధి యని భోజుఁడు.

ఉదా:— మ॥ పరితాపార్తులకీవ దిక్కు ప్రభుతీవ్రక్రోధమే జీవితే
శ్వరినిన్ నన్నెడఁ బాపెనయ్య ప్రియ క్రీసందేశ ముందింప నీ
వరుగంగావలె యక్షశోభితము బాహ్యారామనృత్య న్మహే
శ్వర చూడా శశిధౌత సౌధ మలకాపట్నంబు జీవప్రదా

(నామొయిలు రాయబారము మార్గ. ౧౨)

ఇంకొక యుదా :—

శిలలు ద్రవించి యేడ్చినవి జీర్ణములైనవి తుంగభద్రలో
పల గుడిగోపురంబులు సభాస్థలులైనవి కొండ్రముచ్చుగుం
పులకు చరిత్రలో మునిగిపోయిన దాంధ్ర వసుంధరాధి పో
జ్జ్వల విజయ ప్రతాపరభసం బొక స్వప్నకథా విశేషమై.

(హంపీక్షేత్రము)

ఇంకొక యుదా:—

మ తలమే బ్రహ్మకునైన నీనగ మహత్త్వం బెన్న నేనియ్యెడం
గల చోద్యంబులు తేపుగన్గొని యెదంగాకేమినేఁడేగెదన్
నలినీ బాంధవ భానుతప్త రవికాంత స్యందినీహార కం
దళ చూత్కారపరంపరల్ పయి పయిన్ మధ్యాహ్నమున్ దెల్పెడిన్

స్వారోచిషమను. ౨.౧౨)

వృత్తులు — కైశికి కేశసమూహమ్ముకైశికము. కైశికమువలె చిత్తద్రుతి కారి యగు సుకుమారమైన యర్థ సందర్భముగలది కైశిక అని సంగీతరత్నాకర వ్యాఖ్యాత చతుర కల్లి నాథుఁడు. మృద్వర్థముగలది కైశికయని భోజుఁడు అత్యర్థ సుకుమార మైన యర్థ సందర్భముగలది కైశికియని విద్యానాథుఁడు. సాహిత్య రత్నాకరకారుఁడు ధర్మసూరియునిట్లేయనెను. శృంగార హాస్యములందు ఈ కైశికి

యుపయోగింప వలయునని భరతముని అతికోమలముగా అత్యంత సుకుమార కరుణ శృంగారములు వర్ణింపఁబడునపు డని విద్యానాథుఁడు.

ఉదా :— తెలవసిగ నుండి పువుదండ తీసివేసి
విరహమందిన తొలినాఁడె వేసినట్టి
వేణినల్లన శాపాంత వేళనేనె
గళితశోకుండనై విప్పవలయుఁ జుమ్మ

(నా మెయిలు రాయభారము)

ఇంకొక యుదా :—

ఇదె యశోకము నీవు దోహదము సేయ
వలలె, నేఁడొ రేపోయింక విరులు పూచుఁ
గురులఁ దురుమంగఁ దగినయా విరులు చెలియ
యెటులు తర్పణముగ నీకు నీయఁగలను

(నా అజవిలాపము)

ఇంకొక యుదా :—

రేకలదరిఁ జెమర్చిన వ్రేలు సోకు
గురుతు మలినమై తోఁచుఁ జిత్తరువులోన
అలరుఁ జెక్కిలిన్ రాలిన యశ్రుకణము
నిదె కనఁబడు దీర్చిన రంగు లిచట నుబుక

(నా మధురశాకుంతలము)

ఇంకొక యుదా:—

ఇది హరిచందనానఁ జివురించు చివుళ్ళ రసంపుఁ బూతయో
ఇది సరికూర్చిపిండిన నవేందుని వెన్నెల మొల్కసోనయో
ఇది తపియించ వాడు మెయికింపును దృప్తియుఁ గూర్చ మెల్లనన్
హృదిఁ జిలికించి చిమ్మ బ్రతికించెడి జీవరసాయనౌషధో

(నా యుత్తరరామ ప్రణయ చరిత్ర)

ఇంకొకయుదా :—

ఇవి ప్రియతమాలు స్నేహార్ద్ర మృదులములును
కరుణ దారుణము లగువాక్యాలుగావు
విసముగలిసిన-నీలోన వెదలుచుండి
జాలువడు తేనెసోన రసాలుగాని

(నా యుత్తరరామ ప్రణయ చరిత్ర)

మరియు నేవేవొ కలలు ముంగురుల జారి
వాలి కనుబొమ్మనునుగొమ్మవంపులందు
దూరి చూపుల చెక్కిళ్ళజేరి మంద
మందహాసంపు మసకలో మాయమౌను.

(ఊర్వశి)

సారమేది ఈ యీసమస్త సంసారమందు
శౌరి చరణ యుగళ పంకజార్చనంబె
ఉర్వి నంధకారమునందు జ్యోతియేది
మాధవ పదారవింద సంస్మరణమొకటె

(నా శ్రీకృష్ణ హృదయామృతము)

ఆరభటి :— (ఆరాత్) ఉత్సాహముగల (భటి) భటులకు సంబంధమైనది ఆరభటి అని శార్ఙ్గదేవుడు. చిత్తక్షోభకారియయిన ప్రౌఢార్థ సందర్భముగలది ఆరభటి యని భోజు డు అత్యుద్ధతార్థసందర్భముగలది ఆరభటి యని విద్యానాథుడు.

భయానకరౌద్ర బీభత్సములందు. ఇదియుపయోగింపవలయునని భరతముని. అత్యుద్ధతరసములైన రౌద్రబీభత్సములు అతిప్రౌఢసందర్భముగాఁ తెలుపఁబడునపుడు ఆరభటియని విద్యానాథుఁడు.

ఉదా : భరమౌ దుందుభి ఘోషవల్ల ద్విగుణంబౌ నారిపెన్మోత గిం
గురుపెట్టన్ జెవుదొందు గహ్వర కరుల్ ఘూర్ణిల్లి గీపెట్టగన్
ధరపై ఖండితరుండ భాండములు పందల్ ప్రేల బాఱం దనం
తరతృష్యద్యమవ క్త్రపీత శత పాత్రన్ బోలఁజేయున్ క్షితిన్

(నా యుత్తరరామ ప్రణయ చరిత్ర

శా॥ శక్తిస్ఫారధనంజయాయత భుజాసంరంభగాండీవ ని
ర్ముక్తక్రూరశరావళీదళిత శత్రువ్రాతముల్ శోణితా
సిక్తాకారతఁబొంది సాంద్రకుసుమశ్రేణీవికాసోల్లస
ద్రక్తాశోక తరువ్రజంబులక్రియన్ రంజిల్లియొప్పెంగడున్
(భార. విరా ౫౩౬)

ఇంకొకయుదా :

మహాస్రగ్ధర :-

గళగర్తక్రోడనిర్యత్కహకహనినదో, గ్గాఢహాసంబు భూభృ
ద్బిలముల్ మోయింపఁ గాదంబినిగతిన్ బొగల్-పెంపమిన్నెల్ల మ్రింగ
జనితాస్య క్రూరదంత-క్షత రద వసన-క్షారకీల్లాల వేల్ల
జ్జ్వలనజ్వాలాభజిహ్వాంచలుఁడగుచుగడన్-జాళెముల్ దిప్పుకొంచున్
(మనుచరిత్రము)

భారతి :

భరతదేశస్థ మానవులచే ప్రయుజ్యమానమైన వాగ్వ్యృత్తిభారతి అని శార్ఙ్గదేవుఁడు

కోమల ప్రౌఢపదసందర్భయై కోమలార్థముగలది భారతియని శార్ఙ్గదేవుఁడు
కొంచెము మృదువైనయర్థ సందర్భముగలది భారతిఅని విద్యానాధుఁడు
కరుణాద్భుతములందిది యుపయోగింపవలయునని భరతముని
నాతిసుకుమారములైన హాస్యశాంతాద్భుతములు నాతిసుకుమార సందర్భముగా
గ్రథితములగునపుడిది యుపయోగింపవలెనని విద్యానాథుఁడు

ఉ :- తనువున్ బుట్టలు గప్పఁ గూసము లురస్థానంబునందంతటయుం
డెను, గంఠంబును నెండుతీవియల చుట్టైనొన్న కడున్ జుట్టి నా
క్కను నంసంబులదాఁకుపెన్జడలఁబక్షుల్ గూండ్లుగట్టున్ గనున్
గొను మందే రవిముందుస్థాణువటులుండున్ మౌనియాచోటిదే.
(నా మధుర శాకుంతలము)

మ॥ తనయా! తాదృశమైన యచ్చరల సౌందర్యమ్ము్మనున్ నాశమై
చనుఁ బ్రేమింతువు నశ్వరంబయిన యా చక్కందనమ్మీవు ని
త్యనవీనంబును నాత్మ భాగ్యమును, సత్యంబైన సౌందర్యమున్
గనరాదే? విషయప్రపంచమునఁ గాంక్షల్ పండవెవ్వారికిన్
(సౌందరనందము)

హాస్యములో నుదా :-

వెనుకన్ బెద్దది తోకయున్నదది తా వేమాఱులాడించు నుం
డెను దీర్ఘంపు గళంబు; డెక్కలవియుండెన్ నాల్గె, లేగడ్డినే
తిను ఆ మామిడికాయలంత పలుఁద్దెల్ వేయు; నిట్టిట్టు లం
చును వ్యాఖ్యానము లేల, రండుచను నెంతోదూర మీపాటికిన్
(నా యుత్తరరాయప్రణయ చరిత్ర)

సాత్వతి. సత్త్వప్రకాశమైనది మనస్సు. మనఃప్రభవములైన హర్షశౌర్య త్యాగాదులు సాత్వతములు అవి ప్రధానముగా గలది సాత్వతి అని శార్ఙ్గ దేవుఁడు ప్రౌఢా ర్థమై కోమల ప్రౌఢార్థ సందర్భముగలది సాత్వతియని భోజుఁడు ఈషత్ప్రౌఢార్థము గలది సాత్వతి యని విద్యానాథుఁడు వీర రౌద్రాద్భుతములకు ఆశ్రయమైనది సాత్వతి యని భరతముని.

నాతి ప్రౌఢములైన వీర భయానకములు నాతి ప్రౌఢ సందర్భముగా నిర్వ హింపఁబడునపుడు సాత్వతి యని విద్యానాథుఁడు

వీరములో:-

శా। ఆయుష్మంతుఁడె యైన యాలవుని కాయాయోధనంబారాజు సే
నా యోధాగ్ర్యులతోడఁ నేమియని నావౌరా! సఖా యట్లనా
ఈ యెల్లన్ భువి సార్వభౌముఁడను పేరే నేఁడిదే మాయుతన్
నా యీచాపము ముందు క్షత్రియుల బాణాగ్నుల్ శమం బొందుతన్
(నా యుత్తరరామ ప్రణయ చరిత్ర)

భయానకములో:-

కం। దంతిఘటా సంతానము
కుంతీసుతు నారసములఁ గూలినతఱి న
త్యంతనిబిడాభ్రములు దివి
యెంతయు సొంపారు భంగిని నెల సెలువొందెన్
(భార విరా)

మధ్యమకైశికి:-

ప్రౌఢ సందర్భముగలిగి కోమలార్థము గలది మధ్యమ కైశికి యని భోజుఁడు.

మృద్వర్థమందును, అనతి ప్రౌఢబంధము గలదిమధ్యమకైశికి యనియు అతి సుకుమారములయ్యును శృంగార కరుణము లందు ఈ యలంకార ప్రౌఢత్వము దూష్యము గాదనియు విద్యానాథుఁడు.

ఉదా:— కిసలయ మందు మల్లికలు కెంపున ముత్యము లుందుచాడ్పునన్
ముసి ముసి నవ్వు వెన్నెలలు మోవిపయిన్ దళుకొత్త మేల్సుధా
రస మధురంబులై మృదుతరంబయి మారవిహార కేళికా
రస హృదయంగమంబయి పరంగెడి జిల్బిలి పల్కులెంచెదన్

(నా బిల్హణ చరిత్ర)

ఇంకొక యుదా :—

ఉదా:— ఈ తృణకంకణంబు ధరియింపుము నీమణి బంధమందు సం
ప్రీతినిసప్పునష్టి నలంపిపుల నెయ్యము జ్ఞప్తిఁ గొన్నఁ బ్రా
భాతికవేళ నీ ప్రణయ బాష్పకణాంజలి నింతయిచ్చి యే
రీతిని వాడకుండ నలరింపుమిదే తుదివాంఛ సోదరీ

(తృణకంకణము)

మధ్యమారభటి.

ప్రౌఢార్థము గలిగి కోమల బంధము గలది మధ్య మారభటి యని భోజుఁడు.

ప్రౌఢార్థము గలిగి నాతి మృదుక్రమము గలది మధ్యమారభటి యనియు అతి ప్రౌఢములైన రౌద్ర భీబత్సములందును ఈసన్మృదుబంధము దూష్యము గాదనియు విద్యానాథుఁడు.

ఉదా:— చ॥ కలబడె సైన్యముల్ తెగినకంఠము లంబరమందు బంతు ల
లట్టులు నటియించుచుండెను కఠోరములై కకుభావృతంబులై
ప్రళయసముద్రఘోషణముభాతిఁ ప్వసించెశతఘ్నికల్ మహా
నలమొకమంచుముద్దగ కనంబడె సైనికపాళి కచ్చటన్

(హంపీక్షేత్రము)

మ రిపులాధాటికి నాగలేకయె దిశల్ వీక్షించుచున్నంతలో
నపుడే కాళికవోలె నావిజయ ఘోరాసిన్ గయిం బూని భూ
తపిశాపంబులరూపుగల్గుప్రజతోఁదావచ్చుటం గాంచియా
రిపులెల్లన్ విజయాశ వీడియసువుల్ నిల్పం బ్రయత్నింత్రిఁకన్.

(నా స్వాతంత్ర్యదీక్ష)

శయ్య :

పదసంఘటనలో పదార్థములకు పరస్పర యోజన శయ్య యని భోజుడు. పదానుగుణ్య విశ్రాంతి శయ్య అని యభినవ గుప్తుడు. పద వినియమును సహించని బంధానుగుణ పదముల యుత్కృష్టమైన యన్యోన్యమైత్రి శయ్య యని విద్యానాథుడు.

మ చతురంభోధిపరీతయౌ ధరణితో సాపత్న్యముంబొంది సు
వ్రతు దుష్యంత తనూజు నప్రతిరథున్ లక్ష్మీయుతుంజేసి నీ
సుతుపై విశ్వకుటుంబ భారము వడిం జొప్పించు నీ భర్తతో
ధృతి. శాంతంబగు నీ తపోవనికి నాడే క్రమఱన్ వత్తులే.
(నా మధుర శాకుంతలము)

ఈమె గృహాన లక్ష్మి యిది యాకనులం దమృతంపుగాటుకే
ఈమెది మేనిస్పర్శ మెయి నెల్లెడ బూసినమంచిగందమే
ఈమెకరంబు నామెడ ధరించినచల్లనిముత్యపున్ సరం
బీమెది యేది కాదు ప్రియ మీమెవియోగమె దుస్సహంబగున్
(నా యుత్తరరామ ప్రణయ చరిత్ర)

ఉ। కౌముదిలేని చంద్రుబలె గంధముఁ జిమ్మని పూవుపోలికన్
ప్రేమ విహీన జీవనము నీరసమైనది శంకయున్ వెతల్
। ప్రేమకులేవు స్వర్గమన బ్రేమయె ప్రేమమనంగ స్వర్గమే
ప్రేమయె హృద్విలాసమదె ఈశ్వరు సత్ప్రతిబింబమూర్తియున్
(నా స్వాతంత్ర్య దీక్ష)

సంతతాభ్యాసవశమున సుకవి వాక్యము పాకమును పొందును. ఈ పాకమన నేమి అని యాచార్యులు. పరిణామమే పాకమని మంగలుడు. ఈ పరిణామ మన నేమి యని యాచార్యులు. వ్యుత్పత్తి రూపమైన నామక్రియాశ్రవణయె అని మంగలుడు. ఇది సౌశబ్ద్యము। పదనివేశ నిష్కంపత పాకము అని యాచార్యులు. పదముల పరివృత్తి వైముఖ్యము పాకము. అని వామనీయులు "దేనిలో పదములు పరివృత్తి సహిష్ణుతను విడచునో దానిని శబ్దపాకమని శబ్దన్యాయ నిష్ణాతులు అందురు" అని వామనీయులు. ఇది అశక్తి గాని పాకముగాదు. ఒకే వస్తువునందు మహాకవుల యనేక పాఠములో గూడ పరిపాకము గలదగును కనుక రసోచిత శబ్దార్థసూక్తి

నిబంధనమైనది పాకము. ధీమంతులకు ఆస్వాదయోగ్యమైన గుణాలంకార రీత్యుక్తి శబ్దార్థ గ్రథనక్రమము వాక్య పాకము, అని యవంతి సుందరి. సహృదయ ప్రసిద్ధి సిద్ధమైనది పాక వ్యవహారమున కంగమగునని యాయావరీయుఁడు.

కవిత్వమభ్యసించువారి (కవులుకాఁదలఁచువారి) పాకములు తొమ్మిది. 1) ఆద్యంతము అందు స్వాదువుగానిది పిచుమందపాకము. 2) ఆదిలో స్వాదువు గాక చివర మధ్యమముగా నున్నది బదర పాకము 3) ఆదిలో స్వాదువు కాక చివర స్వాదువైనది మృద్వీకా పాకము 4) ఆదిలో మధ్యమమై చివరను స్వాదువు గానిది వార్తాక పాకము 5) ఆద్యంతము అందు మధ్యమమైనది తింతిడీక పాకము 6) ఆదిలో మధ్యమమై చివర స్వాదువు గానిది సహకార పాకము 7) ఆదిలో ఉత్తమమై చివర స్వాదువుగానిది క్రముక పాకము 8) ఆదిలో ఉత్తమమై చివరమధ్యమమైనది త్రపుస పాకము 9) ఆద్యంతములలో స్వాదువైనది నాళికేర పాకము. వానిలో మూఁడు మూఁడిటిలో మొదటివి మూఁడు త్యాజ్యములు. రీతి, వృత్తి, శయ్య. పాకములనే గాక జాతి, గతి, ఛాయ ముద్ర ఉక్తి యుక్తి భణితి గుంఫన పరితి వాకోవాక్యము ప్రహేళిక మొదలగు రచనా విశేషములను గూడ భోజుఁడు చెప్పెను. జాతి అనునది అర్థౌచితి వాచ్యౌచితి దేశసమయౌచితి మొదలగు వానిచే వాక్యాలంకారమునకు జాతమగును గాన జాతి అనఁబడెను. పద్య గద్య మిశ్రకావ్యముల ద్రుతవిలంబలాదిగతులనుబట్టి గతియనఁబడెను. లోక, విదగ్ధ బాలికోన్మత్త, దాసీ, మత్తల వాక్కులను అనుకరించుట ఛాయ, వాక్యమునందు సాభిప్రాయవచనముల నుపయోగించుటముద్ర. అది పదముద్ర వాక్యముద్ర విభక్తివచనముద్ర సముచ్చయముద్ర సంవృతిముద్ర. అనివిధములు. విధిముఖముగాఁ గాని నిషేధముఖముగాఁ గాని తోఁచు విశిష్టార్థము ఉక్తి. యుక్తియుక్తముగాఁదోఁపనిశబ్దార్థములను పరస్పరము యుక్తియుక్తముగా చేయు రచన యుక్తి. సంభవములు, అసంభవములు విశేషములును సంవృతములు ఆశ్చర్య కల్పనలునైనవానియొక్క ఉక్తిపద్ధతి భణితి. వాక్యమందుశబ్దార్థముల సమగ్రరచన గుంఫన. కాకుస్వరము పదచ్ఛేదము పదభేదము అభినయము మొదలైన వానిని బట్టి అర్థ విశేషముకై పరించుట పరితి. ఉక్తి ప్రత్యుక్తులు గల వాక్యము. వాకోవాక్యము. అది ఋజూక్తి వక్రోక్తి వైయాత్యోక్తి గూఢోక్తి ప్రశ్నోత్తరోక్తి అని వివిధము. క్రీడాగోష్ఠి వినోదములందు తద్విదుల ఆకీర్ణమంత్రణమందు పరవ్యామోహము నందు తద్విదులచే గూఢముగా ప్రయోగింపఁబడునది ప్రహేళిక. అది చ్యుతాక్షరము చ్యుతదత్తాక్షరము అక్షరముష్టిక. బిందుమతి క్రియాగుప్తము కారకగుప్తము పాదగూఢము వస్తు

గూఢము మొదలైన వానిచేవివిధము. ఇవి యన్నియు వాక్య రచనా పద్ధతులు వీని విస్తరము సరస్వతీ కంఠాభరణాదులలోఁ గానఁ దగును.

పాకములు:–

అర్థముయొక్క ద్రుతవిలంబిత ప్రతీతులను బట్టి పాకములు విద్యానాథాదులు చెప్పిరి.

సహృదయ హృదయంగమైన యర్థగంభీరిమ పాకమని అది ద్రాక్షాపాకము నారికేళ పాకమని రెండు విధములు అని విద్యానాథుఁడు ధర్మసూరియును జెప్పిరి. రసాస్వాద ప్రభేదములు పాకములు అని యభినవ గుప్తుఁడు

ద్రాక్షాపాకము:–

బాహ్యాంతరములందు స్ఫురించు రసముగలది ద్రాక్షాపాకము అని విద్యానాథ ధర్మసూరులు.

మ ఎదికష్టాలసుఖాలనొక్కటగు, నే దెల్లపుడున్ సౌమ్యమౌ
ఎది విశ్రాంతి మనస్సుకిచ్చు, జరయందే నేది మోదంబిడున్
ఎదియా పెండిలినాది మృత్యువటకున్ ప్రేమైకసారంబయౌ
అదె దాంపత్యము, దానికిన్ శుభమగున్ బ్రార్థింతుమెల్లేనదే

ఇంకొకయుదా:–

ఉ ఏ సఖి మీకు నీరిడక యెన్నఁడు ముందుగఁ ద్రావనెంచదో
ఏ సఖి మీదు ప్రేమఁ జివురేన్ ప్రియమండన యయ్యుముట్టదో
ఏ సఖికిన్ సుమాలు ప్రసవించెడి మీతొలి కాన్పు పండువో
ఆ సఖి మీ శకుంతల ప్రియాంతికమేగు ననుజ్ఞ యీయరే?
(నా మధుర శాకుంతలము)

మ। ఇటు నేఁ బొమ్మని గెంట బంధువులనే యేణాక్షి వెన్నాడె నీ
వెట కేతెంచెద నాగుమంచు గురుతోసీదైన తచ్ఛిష్యుఁ డం
తట గర్జింపఁగ నశ్రువుల్ దొరలుచుండన్ గ్రూరుఁడౌనాపయిన్
అటులన్ జిమ్మిన యామెచూపు విషశల్యంబట్లు వేధించెడిన్
(నా మధుర శాకుంతలము)

ఉ॥ అన్నయఁటే మహామహిముఁడట్టె జగమ్మున వారికెంతయున్
మన్నన సల్పుచున్ గురుఁడు మాకనదైవమునాఁజెలంగు లో
కోన్నతుఁడట్టెనిట్లునిల యోపగతుండయి భిక్షవేడి య
న్నన్న! మతేమనన్ మగిడెనట్టెచెలీ! కను నాయ భాగ్యతన్.

(సౌందరనందము)

నారికేళపాకము:-

అంతర్గూఢమైన రసోదయము గలది నారికేళ పాకమని విద్యానాథుఁడు. పైకి ఖరమై లోపల మృదువైనది నారికేళ పాకమని ధర్మసూరి.

మ॥ దళ దిందీవరకాంతిఁ బంచషదళ త్వక్స్ఫోటనానంతరో
జ్జ్వల రంభాతరు గర్భసంపుట లసచ్ఛాయాకలాపంబుతోఁ
గలయంగూర్చి చతుర్ముఖుండీ సతిరచించెంగాఁ బోలునా కర్ణశ
ష్కులి కాపాంగకమైన యాచిగురుటాకుంబోఁడి నేత్రద్వయిన్

(శృంగార నైషధము)

ఇంకొక యుదా:-

మ॥ మృదురీతిం బ్రతివానరంబుగమి కర్మీభూతనానానదీ
నదకాంతారపురీశిలోచ్చయుఁడనై నైకాద్భుతశ్రీజిత
త్రిదివంబైన విదర్భ దేశమున నారీరత్నమున్ గాంచితిన్
సదసత్సంశయ గోచరోదరి శరత్సంపూర్ణ చంద్రాననన్

(శృంగార నైషధము)

ఇట్లే కదళీరసాల మధుక్షీరాది పాకములు ఊహింపఁదగినవి.

ఇది
సంఘటనాప్రకరణము

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

గుణ ప్రకరణము

o°o

సూ. ౧ రసాది రూపమై యంగిని శౌర్యాదులవలె ఆశ్రయించియున్నవి గుణములు

అవి మధురాది రసములకు వ్యంజకములైన శబ్దార్థము లందు ఉపచరితములు శబ్దార్థములలో నున్న మాధుర్యాది గుణములు మధుర శృంగారాదిరసాభివ్యక్తి సమర్థకములు

సూ మాధుర్యము ఓజస్సు ప్రసాదము అని గుణములు మూఁడు. సంయోగ శృంగారము నందు మధురముగాను విప్రలంభ శృంగారమున మధురతరముగాను కరుణయందు మధురతమముగాను ఈరచన యుండవలయును. ఒకదానికంటె నొకదానియందుఁ జిత్తము ఎక్కువగా ద్రవించుటవలన సంయోగ శృంగారమున మాధుర్యమును కరుణయందు ఆ మాధుర్యము ఇంకను ఎక్కువగాను, విప్రలంభమందు ఇంకను ఎక్కువగాను శాంతమందు మరియు ఎక్కువగాను ఉండవలయునని కొందరు" సంయోగ శృంగారముకంటె కరుణ శాంతములందు ఎక్కువగాను వానికంటెఁగూడ విప్రలంభమందు మఱియెక్కువగాను ఉండవలయునని వేఱే కొందఱు. సంయోగ శృంగారముకంటె కరుణ విప్రలంభ శృంగార శాంతములందెక్కువగానుఉండ వలయును. కాని మరల వానిలోఁ గూడఁ దారతమ్యము లేదని యింక కొందఱు వీర భీభత్స రౌద్రములందు ఓజోగుణము ఒకదాని కంటె నొకదానియందు ఎక్కువగా నుండవలయును. ఒకదానికంటె ఒకదానియందు ఎక్కువగాచిత్తముదీప్తిచెందును అద్భుతహాస్యభయానకములలోమాధుర్యముఓజస్సు రెండుగుణములును ఉండునని కొందఱమతము. మరి కొందఱుప్రసాదగుణ మొకటే యుండునందురు. ప్రసాదగుణము మాత్రము అన్నిరసములకును అన్ని రచనలకును సామాన్యమె. మాధుర్య గుణమువల్లఁ జిత్తద్రుతి, ఓజోగుణమువల్ల చిత్తదీప్తి ప్రసాదగుణమువల్లఁ జిత్తవికాసము అను చిత్తవృత్తులు గలుగును. మాధుర్యాది గుణములవల్ల తద్రసాస్వాదమువలన చిత్తము ద్రవించుచు దీప్తిపొందుచు వికసించుచు

నుండునని భావము. "ఆత్మధర్మములైన శౌర్యాదులవలె మాధుర్యాది గుణములు రస ధర్మములు రచనమధురమై బంధమై ఓజస్వియై యుండునను వ్యవహారము. వీని యా కారము శూరము" అను వ్యవహారమువలె నౌపచారికము. శౌర్యాదులు ఆత్మకె గుణములు ఆకారమునకుఁ గానట్లే రసములకె మాధుర్యాగుణములుగాని వర్ణములకుఁ గావు. ఒకచోట శౌర్యాదియుక్తమైన యాకార మహత్త్వము కనిపించుటవలన "వీని యాకారమె శూరము" అని వ్యవహరింప బడుటవలన ఇంకొకచోట అశూరున్ని యందును పై యాకార గౌరవమును బట్టి వీరుఁడు శూరుఁడు అనియు శూరుని యందుఁ గూడ వాని పైయాకార లఘుత్వమును బట్టి వీఁడు అశూరుఁడని లోకులు వ్యవహరింతురు. అట్లే మధురాది వ్యంజక సుకుమారాది వర్ణములకు మధుర వ్యవహారముగలిగెను మాధుర్యాదులు రస ధర్మములే. అవిసముచిత వర్ణములచే వ్యక్తము చేయఁబడెనే గాని వర్ణమాత్రాశ్రయములుగావు. అంగియైన రసమును ఆశ్రయించినవి గుణములు. అంగములైన వాచ్యవాచకాదిరూపశబ్దార్థముల ద్వారా ముఖ్యరసమునకు హారాదులవలె శోభనుగూర్చునవి యలంకారములు అని మమ్మట భట్టాదులు. కావ్యమునకు మహాచ్ఛాయ అను గ్రహించునది గుణమని అగ్నిపురాణము. గుణములుసంఘటనాధర్మములని భట్టోద్భటాదులు కావ్యశోభను గలిగించు ధర్మములు గుణములు. ఆశోభను అతిశయింపఁజేయునవి యలంకారములు అని వరవామనాదులు. జగన్నాథ పండితరాయలు గుణములను రసధర్మములుగా అంగీకరింపలేదు. అగ్నికార్యములైన దాహాదుల కంటె అగ్నియందలి యుష్ణస్పర్శ వేఱుగా అనుభవమైనట్లు రసకార్యములైన ద్రుత్యాది చిత్తవృత్తులకంటె వేరుగా తదితరమైన రసగత గుణములు అనుభవముగాకపోవుటవల్ల రసధర్మములుగఁ జెప్పఁబడెడి మాధుర్యౌజః ప్రసాదగుణములు రసధర్మములుగాఁ బ్రత్యక్షమగుటలేదు. పోనీ మాధుర్యాది గుణములుగ రసములె ద్రుత్యాదులకు కారణములగుట వలన కారణములైన రసములతో పాటు గుణములను అనుమానించి ఆ రసములందు మాధుర్యా గుణములున్నవని యందమన్నచో శృంగారాది రసములే ద్రుత్యాదులకు కారణముగా ఉపపన్నమగు చుండ నింక రసములతో పాటుగుణములను కల్పించి అరసములందు గుణములున్నవని చెప్పుటలో లాఘవము లేదు గౌరవమున్నది. కాన అట్లు అనుమాన ప్రమాణముచేఁగూడ రసములందు గుణములున్నవని చెప్పరాదు. శృంగార కరుణ శాంత రసములు మాధుర్య గుణము గలవగుటచే ద్రుతికికారణముగా శృంగార కరుణ శాంతములను కారణముగ గల్పించుట కంటె మాధుర్యాదులనే గారణములుగాఁ గల్పించుట లాఘవముగాదా అన్నచో మమ్మట భట్టాదులు గూడ మధురాధి గుణములు శృంగారాదులకంటె వేఱుగా ఎక్కువ ద్రుతిని (ద్రుతత్వాదులను)

కలిగించునని వానిని అంగీకరించిరి. కానమాధుర్యాది గుణములు కల వగుటచే కారణములగుచున్నవని కారణములు కల్పించుట వ్యర్థము. కాన శృంగారాదులె ద్రుత్యాదులకు కారణములని కల్పించుటలోనేలాఘవమున్నది మఱియు ఆత్మనిర్గుణమైనట్లేఆత్మరూపమైనరసములు నిర్గుణమైనవె కాన నిర్గుణమైనరసములకుమాధుర్యాదిగుణములున్నవనుట ఉపపన్నముగాదు. ఇట్లేశృంగారాదుల కుపాధులై నరత్యాదులకుగుణములున్నవనుటలో ప్రమాణములేక పోవుటవలన రత్యాదులకు గుణములున్న ననుటయు పొసఁగదు ఒక గుణమునందు ఇంకొక గుణము ఉన్నదనుట యనుచితముకూడ. శబ్దార్థరస రచనాగతమైన మాధుర్యాదులే చిత్తద్రుత్యాదులకుఁ బ్రయోజకములగును. శృంగారము మధురమైనది అను వ్యవహారమువలె పెన్నేరునేడి (వాజిగంధాఉష్ణం) అను వ్యవహారమువలె అక్షతమైనదని తెలియవలెను. కాన శబ్దార్థములందును ఇటువంటి మాధుర్యాములు ఉండుటచే వీని యాకారము కూరము "ఇత్యాదులందువలె" రచనమధురముబంధము ఓజస్విఅనుచోటఔపచారికత్వ కల్పనచేయరాదు అని జగన్నాథ పండితరాయలు. ఇది ఆనందవర్ధనుఁడు అంగీకరించినదే. వాస్తవమునకు మాధుర్యమన్నది శృంగారాది రసములకె గుణము. అది మధురాభి వ్యంజకములగు శబ్దార్థములందు ఉపచరితమైనది. శబ్దార్థములు మధుర శృంగార రసాభి వ్యక్తి సమర్థములగుటయే మాధుర్యము. అని లక్షణము అని యభినవ గుప్త పాదాచార్యులు. మాధుర్యమను నది శృంగారాది రసగుణము. అది మధురాభి వ్యంజకములగు శబ్దార్థములందు ఉపచరితమని. ఆనందవర్ధనుఁడు. విశ్వనాథకవిరాజు మమ్మటభట్టు మొదలగువారు మూఁడు గుణములనె యంగీకరించిరి గుణములు సంఘటనయు ఒకటిగావు అని యిదివఱలోఁ జెప్పఁబడెను.

సూ శ్లేషము ప్రసాదము సమత మాధుర్యము, సుకుమారత అర్థవ్యక్తి ఉదారత్వము
ఓజస్సు, కాంతి సమాధి అని శబ్దార్థముల గుణములు పదియని ప్రాచీనులు.

ఈ పదింటిని భరతముని యంగీకరించెను.

ఇందలి శ్లేషము సమాధి ఉదారత్వములు ఓజస్సునందును, అర్థవ్యక్తి ప్రసాదమునందును, అశ్రావ్య, గ్రామ్యత్వదోషములు లేకపోవుటయందె సుకుమారతయు కాంతియు, సమత మాధుర్య ప్రసాదములందును అంతర్భవించునని మమ్మటాదులనిరి.

శ్లేషము ప్రసాదము సమత మాధుర్యము సుకుమారత అర్థవ్యక్తి కాంతి ఉదారత్వము ఉదాత్తత ఓజస్సు, ఔర్జిత్యము, ప్రేయాంసము సుశబ్దత సమాధి సౌక్ష్మ్యము

గాంభీర్యము విస్తరము సంక్షేపము సంమితత్వము భావికత్వము గతి ఉక్తి ప్రౌఢి అని భోజుఁడు ఇరువది నాలుగు గుణములనెను ఈ మార్గమునె విద్యానాథుఁడనుసరించెను.

శ్రుతికటు దోష వారణకై సుకుమారతను గ్రామ్యదోష వారణకై కాంతివి అపుష్టార్థవారణకై అర్థవ్యక్తిని, న్యూనాధిక పదవారణకై సమ్మితత్వమును, అనుచితార్థ వారణకై ఉదాత్తతను, విసంధివారణకై ఔర్జిత్యమును పతత్ప్రకర్షవారణకై రీతిని క్లిష్టా క్లిష్ట వారణకై ప్రసాదమును అశ్లీలవారణకై ఉక్తిని చ్యుత సంస్కారవారణకై సమతను పరుషదోషవారణకై ప్రేయాంసమును. తదితర దోష పరిహారముకై మఱికొన్నింటిని స్వీకరించినట్లు విద్యానాథుఁడు వచించెను.

ప్రాచీనులు చెప్పిన యాపది గుణములకు లక్షణములు చెప్పఁబడుచున్నవి.

సూ. శబ్దములు వేఱైనను ఒకేపదముగాఁ దోఁపింపఁజేయుచు సంహితచే (సమీపోచ్చారణచే) ఒకే రకమైన వర్ణముల విన్యాసవిశేషము గలిగి గాఢ మను మారుపేరు గలది శ్లేషము.

ఉదా :—

ఉ॥ ఘోర గదా విదారణ విఘూర్ణిత శాత్రవకుంభి కుంభ కుం
భీర చిరోరుమౌక్తిక గభీర తరారుణ సాగరాంబు కే
శీరస లోలుఁడై సమదలీల బకాంతకుఁడేగుదేరఁ గ
న్నారఁగఁజూచి కాక యిటులంతకు నీమది త్రుళ్లడంగునే.

(భార. అర.)

ఇందు "కేశీరస లోలుఁడై" అనునంత వఱకు ఁ శైథిల్యము స్పష్టము గానట్లు గూర్చుట శ్లేషము అని పూర్వులు.

సూ. రచన మొదట శిథిలముగను పిదప గాఢముగను కలిసియుండుట ప్రసాదము.

ఉదా :—

శా॥ సింగం బాఁ కటితో గుహాంతరముననన్ జేడ్పాటుమైనుండి మా
తంగ స్ఫూర్జిత యూధదర్శన సముద్రక్రోధమై వచ్చునో
జంగాంతార నివాసఖిన్నమతి నస్మత్సేనపై వీఁడె వ
చెం గుంతీసుత మధ్యముండు సమరస్థేమాభి రామాకృతిన్'

ఇందు "చేడ్పాటుమైనుండి" అనునంత వఱకు శైథిల్యము "సముద్యత్రోక్ఖితమై" అనునంతవఱకు గాఢత్వము.

సూ. ఉపక్రమించినది మొదలుకొని ముగియువఱకు ఉపనాగరికాది రీతులలో ఏదో యొకటి అభేదముగా నుండుట సమత్వము.

ఉపనాగరిక, పరుష, కోమల అని రీతులు మూఁడు. ఉపనాగరికా రీతిని వైదర్భి అని, పరుషరీతిని గౌడీ రీతియని, కోమల రీతిని పాంచాలీ రీతియని యందురు. మాధుర్య వ్యంజకమైన వర్ణములు గలది వైదర్భి, ఓజస్సును వ్యక్తపఱచు వర్ణముల్తోగలది గౌడి. మాధుర్యౌజస్సుల వ్యక్తపఱచు వర్ణములు గలది పాంచాలి.

ఉదా :

గీ. తరుణ సుందరమందార తరువుక్రింద
మురువు పొందపండగు మోవి మురళిమోపి
గోవులును గోపికలు గోపకులును గొలువ
మోహనముగఁ బాడెడి గోపమూర్తిఁ గొలుతు.
(నా శ్రీకృష్ణ హృదయామృతము)

సూ. సంయుక్తాక్షరములు పరమందున్న హ్రస్వాక్షరముల్లు లేకున్న వేఱువేఱు పదములుగలిగి యుండుట మాధుర్యము.

ఇట సంయుక్తాక్షరములనఁగా ఇట పరసవర్ణముచే నిష్పన్నముగాని హల్లు లేకుండుటయే యని తెలియ వలయును.

గీ బాలికల్ తాళముల్ వైచుచుండన్ లయన్
లీలమైఁ గన్నొమల్ వింతగాఁదిప్పుచున్
బాలికల్ పాడు నాపాట లాలింపుచున్
లీల గోపాలుఁడున్ వేణువూఁదెన్ బళీ.
(నా శ్రీకృష్ణ హృదయామృతము రాసక్రీడాష్టకము)

సూ. పరుషవర్ణములు లేకుండునది సుకుమారత్వము.

ఉ॥ కౌముదిలేని చంద్రుబలె గంధము' జిమ్మని పూవువోలికన్
ప్రేమ విహీనజీవనము నీరసమైనది; శంకయున్ వెతల్

ప్రేమకు లేవు: స్వర్గమన ప్రేమయె. ప్రేమమనంగ స్వర్గమే
ప్రేమయె హృద్విలాస మదె యీశ్వర సత్ప్రతిబింబ మూర్తియుగా.
(నా స్వాతంత్ర్యదీక్ష ప్రియవియోగము)

సూ. విన్నవెంటనే అర్థము అన్వయము తోఁపింపఁజేయునది యర్థవ్యక్తి

ఉ.
మాసిన చీర వీడకయె మత్ప్రియ యంకమునందు వీణియన్
దా సవరించి యశ్రువుల నానిన తంత్రుల నెట్లొ సారిణన్
జేసి తనంతటన్ మునుపుచేసిన మూర్ఛననే పదేపదే
చేసియు సౌమ్య! నిష్కృతివి జెందుచునైన నటంగనంబడున్
(నా మొయిలు రాయబారము ప్రణయ సందేశము)

సూ. కఠినమైన వర్ణ సంఘటన గలిగి వికటమైన లక్షణములు గలది ఉదారత
పదములు నృత్యప్రాయములై యుండుటయె వికటత్వమని కావ్యప్రకాశ
టీకాకారులు.

ఉదా :

మ॥
వికట భ్రూకుటి ఘోర ఫాలకలిత స్వేదోద్భటుండుం జల
ద్వికృతోష్ఠద్వయుఁడుం బ్రవర్ధన దశావిర్భావ సంభావితాం
గకుఁడుం జిత్తవిదాహదోహల సముగ్ర క్రోధవేగుండునై
బక విధ్వంసకుఁ డయ్యెడన్ నిలిచె శుంభన్మూర్తి పిస్ఫూర్తితో
(భార విరాట.)

సూ. సంయుక్తాక్షరము పరముగా నున్న హ్రస్వాక్షరము ప్రచురమైయున్న
గాఢత్వము ఓజస్సు.

ఉదా :

శా॥
దుర్వారోద్యమ బాహు విక్రమ రసాస్తోక ప్రతాప స్ఫుర
ద్గర్వాంధ ప్రతిపీర నిర్మథన విద్యాపారగుల్ మత్సుతుల్
గీర్వాణాకృతు లేపరిపునైన దుర్లీలన్ వెసం ద్రుంచి గం
ధర్వుల్ మానముఁ బ్రాణముం గొనుట తథ్యం బెమ్మెయిం గీచకా
(భార. విరా.)

సూ. నేర్పరితనము లేని పదములను బరిహరించి ప్రయోగింపఁబడు పదములలో
లోకోత్తర శోభారూపమైన యౌజ్జ్వల్యము కలిగియుండుట కాంతి

ఉదా :

మ॥ ప్రణతాశేషది వౌకి సుండ గుకుమారస్వామి నాసంబుచే
సినశైలంబది. కామరూపిని గదా జీమూతః పుష్టాబ్దిమూ
ర్తిని నీవప్పుడెదాల్చి స్కందుఁడయి వర్షింపదగుంజూమిశ్ర పా
వన గంగాలహరీజలార్ద్రములు దివ్యమోద పుష్పమ్ములన్
(నా మొయిలు రాయబారము మార్గకథనము)

సూ రచనాబంధములో గాఢత్వ శిథిలత్వములను క్రమముగా నిలుపుట సమాధి. దీనినె ప్రాచీనులు ఆరోహమనిరి. ప్రసాద గుణములో గాఢత్వ శిథిలత్వములు వ్యుత్క్రమముగ నుండును. ఇందు అవిక్రమముగా నుండును ఇదే రెండిటికిఁగల భేదము.

ఉదా :

మ॥ బహురత్న ద్యుతి మేదురోదరదరీ భాగంబులం బొల్చు ని
మ్మహికాహార్యము నంజరింతు మెపుడుం బ్రేమన్, నభోవాహినీ
లహరీ శీతల గంధవాహ పరిఖేలన్మంజరీ సౌరభ
గ్రహణేందిందిరతుందిలంబు లివి మత్కాంతారసంతానముల్
(స్వా. మను.)

ఇందు "భాగంబులను అనునంత వరకు ఆరోహము "ప్రేమ" అను నంత వఱకు అవరోహము మరల "నభోవాహినీ" మొదలుకొని "తుందిలంబులు" అను నంతవఱకు ఆరోహము పిదపటిభాగము అవరోహము. ఇందు దీర్ఘ సమాసము ఉండుటచేత ఇది మాధుర్యమున కుదాహరణముగాదు.

ఇవి పది శబ్దగతమైన గుణములు

అర్థ గుణములు

సూ. ఆయా వ్యాపారముల వెలువచే నేర్పుగల చేష్టలును, అవి స్ఫుటము గాకుండుటయు దానిని దెలుపు యుక్తియుఁ గలసంబంధముగలిగియుండునది శ్లేషము

ఉ ఈ లలితాంగి చంద మొకయించుక చూచెదనంచు ధూర్త గో
పాలుఁడు తాల వృంతమొక భామిని సత్యపియించ మండి మం
దాలస లీలమై విసర నాపెట గైకొని పీచెఁ దద్వపుః
కీలిత పంచసాయక శిఖిం గరి కొల్పుచు నున్న కైవడిన్,
(పారిజాత.)

కృష్ణుఁడు భామిని చేత నుండి తాలవృంతముతీసికొని విసరుట నేర్పుగల చేష్ట. అది సత్యభామకుఁ దెలియదుగాన అస్ఫుటత్వము. లతాంగి చందమునుగూర్చి యాలో చించుట, విసనకఱ్ఱ తీసికొనుట విసరుట అను వ్యాపారముల వరుసగలదు. లీలగా విసరుటకై గైకొనుట యుక్తి ఇవియన్ని గలిసియుండుటచే నిందు శ్లేష గుణము కలదు.

సూ. అన్ని పదములకు అర్థము స్వచ్ఛముగా నుండుట ప్రసాదము.

ఉ. ఆమె వదనంబు కమలంబు ననుకరించు మొ.
దీనికి ప్రత్యుదాహరణము :- "ఆమె ముఖము కమలకాంతిననుకరించు"
ఇందు కాంతిపదము అధికముగా నున్నది
ఇది అనవసరము కాన ప్రత్యుదాహరణము

సూ. ఉపక్రమించినదానికి భంగము కలుగకుండ వైషమ్యములేని అర్థము ఘటించుట సమత్వము

ఉదా :

గీ॥ ప్రాణులన్నింటికిని శుభంబగునుగాక
ప్రాణులన్నింటికిని శాంతియగునుగాక
ప్రాణులన్నింటికిని సౌఖ్యమగునుగాక
ప్రాణులన్నింటికి సమస్తమగునుగాక

ఇట ప్రాణులన్నింటికిని అని మొదలుపెట్టి సర్వప్రాణులకు అనిగాని ఎల్ల జీవులకు అని యన్నచో ఉపక్రమించినదానికి భంగము గలిగి వైషమ్య మగును అపుడు విషమత్వమె గాని సమత్వ గుణము ఉండదు. అది ప్రత్యుదాహరణముఅగును

సూ. ఒక విధమైన వాక్యమునె మఱియొకరీతిగా మరల వాక్య వైచిత్ర్యము గలుగు నట్లు చెప్పునట మాధుర్యము.

ఉదా :

చ హరుఁడిపుడేనియున్ వదలఁడమ్మేను దుస్సహకాలకూటమున్
ధరణిని పృష్ఠ భాగమునఁదాల్చి భరించును గూర్మరాజు తా
గరము దహించినన్ జలది గట్టిగఁదాల్చుగబాడబాగ్నినిన
మఱియొక శ్రీతిచేయుదురెమానునలు చేయఁగస్వీకరించినన్.

(నాబిల్హణవిలాసము ప్రియాస్మరణము.)

మాన్యులు చేయఁగ స్వీకరించిన దానిని వదలరు అను విషయము ఇట అనేక విధములు వాక్య వైచిత్ర్యముగ చెప్పఁబడెను గాన మాధుర్యము. ఇట్లు వాగ్వైచిత్ర్యముగ చెప్పఁబడెను గాన ఇది క్రొత్త క్రొత్తగా నున్నది అట్లు గానిచో చెప్పినదే చెప్పినట్లయి ప్రాతదై పోయెడిదే.

సూ. అసమయమందు శోకము గలుగు నట్లు పరుషముగా చెప్పక పోవుట సుకుమారత్వము.

ఉదా :

"త్వరగ పాంథుఁడు చనుఁ బ్రియా విరహభీతి"
ఇట 'ప్రియా విరహభీతి' అన్నచో ప్రియామరణ
భీతి అని యన్నచో పరుషముగా చెప్పినట్లు అగును.
ఇది అశ్లీల (అమంగళ) దోషముతోఁ గూడినది కూడనగును.

సూ. అసాధారణక్రియా రూపమైయున్న వస్తువును వర్ణనీయ విషయమును వర్ణించుట అర్థవ్యక్తి.

గీ॥ గురుజనులమధ్య పలుకుచుఁ గూరుచుండ
నళినముకుళంబుచేఁ గొట్టఁదలఁచునన్ను
పంటిచే నాల్క కఱచి క్రీగంటి కొనల
కదపుచును నివారించెను కమల నేత్ర

సూ. గ్రామ్యార్థము లేకుండ రచించిన రచన ఉదారత్వము.

ఉదా :

కం॥ నీమన సెఱుఁగను నిర్ఘృణ
నీకుఁ ద్రి మనోరథాల నిటు లయిన యీ
నా మృదు లాంగంబులనో
కాముఁడు క్రూరుఁడయి రేపగలుతపియించున్

(నా మధుర శాకుంతలము)

గీ। ఇపుడె కామచండాలుని తృప్తికొఱకు
ఓసి నాభార్యనాకు ముద్దొసఁగరమ్మ

ఇత్యాదులు గ్రామ్యార్థములు.

సూ. ఒక పదార్థమును అనేక పదములచేతను, అనేక పదార్థములను ఒక పదార్థము చేతను, ఇట్లే ఒక వాక్యార్థమును అనేక వాక్యములచేతను. అనేక వాక్యార్థములను ఒక వాక్యముచేతను చెప్పుటయును. విశేషణములు సాభిప్రాయములై యుండుటయును అని ఓజస్సు అయిదు విధములు

"పదార్థ మందు వాక్య రచన, వాక్యార్థమందు పదరచనయు, వ్యక్తపదరచన, సమస్త పదరచనయు అని విషయ ప్రతిపాదన వైచిత్ర్యము నాలుగు విధములు. సాభిప్రాయత్వము అని మొత్తము ఓజస్సు అయిదు విధములు అని ప్రాచీనులు.

ఒక పదార్థమును అనేక పదములతోఁ జెప్పుట కుదా :

ఉదా :

ఓమిహిరాంశువంశ కలశోదధి కౌస్తుభరత్న ! (శృంగై)

ఓనలా అనుటకు బదులిట్లు చెప్పబడెను

ఉదా :

ఓచతురాస్యవంశకలశోదధి పూర్ణశశాంక !

ఓబ్రాహ్మణా! అనుటకిట్లు చెప్పఁబడెను.

ఉదా :

ఓలలితేంద్ర నీలశకలావగకైశిక! (పారి)

ఓవనితా అనుటకిట్లు చెప్పబడెను.

ఒక పదార్థముచే అనేక పదార్థములను చెప్పుటకుదా :

ఉ. ఆనలినాయతాక్షి గడియారము నందభిసారికా జిఘాం
సానిరత ప్రసూన శరచాప గుణధ్వనులోయనంగ ఘం
టానినదంబులయ్యెడ వినంబడి యెంగుపితాబ్జలోచనా
మానసముల్ చలింపఁబ్రథమ ప్రహరాపగమ ప్రశంసలై (పారి.)

ఇట అభిసారిక పదమొక్కటి ప్రేమచే భర్తల యిండ్లకు పోవుచున్న స్త్రీలు అని అనేక పదార్థములను చెప్పుచున్నది.

ఒక వాక్యార్థమును అనేక వాక్యములచే చెప్పుటకుదా:

చ హరుఁడిపుడేనియున్ వదలఁడయ్యెను దుస్సహ కాలకూటమున్
ధరణిని పృష్ఠభాగమునఁదప్పక దాల్చెను గూర్మరాజు తాఁ
గరము దహించినన్ జలధి గట్టిగఁ దాల్చెను బాడబాగ్నినిన్
మఱియొక రీతిఁజేయుదురె మాన్యులు చేయఁగ స్వీకరించినన్
(నాటిపాఠ విలాసము)

మాన్యులు చేయనొప్పుకొన్నది చేసితీరుదురన్న యొక వాక్యార్థముఁ బిన్న భంగులుగనిట చెప్పఁబడినది.

సాభిప్రాయత్వమనగా ప్రకృతార్థమును పోషించుట.

ఉదా :

మ వివిధోపాయ పరాయణుండు రిపువోర్గర్వాపహారక్రియా
ప్రవణోద్యోగుఁడు మంత్రరక్షణ కళాప్రావీణ్యగణ్యుండుదై
ర్యవివేకాది గుణోత్తరుండ ఖిలవిద్యాజాల సంవేది మా
ధవుఁడా దిక్కగు పాండవేయుల కసాధ్యం బెద్దియున్ గల్గునే
(భార. ఉద్యో).

పాండవేయులకు ఏది యఅసాధ్యముగాదు అనుటకు వివిధోపాయపరాయణుం డిత్యాది విశేషణములు విశేషార్థమును దోపుచు ప్రకృతార్థములు పోషించుచున్నవి

సూ: రసము దీప్తమై యుండుట కాంతి.

ఇందు రసము స్ఫుటముగా తోఁచుచుండును.

మ గదధారించుచునంతకకాల విచలత్కాలాకృతిన్ భీముఁడు
న్మదమాతంగ చయంబునుగ్గుగ. లసన్నానారథవ్రాతముల్
చదియన్. భూరిహయవ్రజంబుపొడిగా సంరంభతుంగాంగుఁడై
కదియంజూచి బలేః సుయోధనుఁడు భాగంబిచ్చురాజ్యంబునన్
(భార. ఉద్యో. మొ.)

సూ ఇది వఱలో వర్ణింప బడనిదిగాని ఇతివలకు వర్ణింపబడిన ఛాయగలదిగాని యయిన కవి యాలోచనము సమాధి.

జ్ఞానము ఆత్మ గుణమైనను అర్థవిషయకమైయుండునుగాన అర్థగుణమని చెప్పఁబడినది.

చ । **నను భవదీయదాసుని మనంబున నెయ్యపుఁగిన్కఁబూని తా**
చినయది నాకుమన్ననయ చెల్వగు నీపదపల్లవంబు మ
త్తనుపులకాగ్రకంటకవితానము దాకిన నొచ్చునంచు నే
ననియెద నల్క మానవుగదా యిఁకనైన నరాళకుంతలా

(పారి.)

(ఇది గుణప్రకరణము)

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

దోషప్రకరణము

రసాదివర్ణనలో వర్జనీయ రచన

ఇపుడడాయాగుణములను వ్యక్తముచేయఁదగిన రచనను గుఱించి పరిచయము చేయుటకు సామాన్యముగను విశేషముగను వర్జింపఁదగినది కొంత యిట నిరూపింపఁబడుచున్నది.

వర్ణములు ఇతర వర్ణములచే వ్యవధానముగాకుండ అవే యొకపదములో ఒక్కసారి వచ్చుట కొంచెము అశ్రావ్యముగ నుండును.

ఉదా : కకుభ సురభి, వితత గాత్రుఁడు పలలఖండము. మొ.

అవే చాలసార్లు వచ్చినచో మిక్కిలి అశ్రావ్యమగును.

ఉదా : వితతతరువిది దగ్ధ భూమి భాసించును.

భిన్న పదములందున్నను ఇట్లే అశ్రావ్య మగును.

ఉదా :

గీ॥ "చిలుక! కదుశూన్యవనములో నిలుతువేల"

చాలసార్లు భిన్న పదమునందున్నచో ఇంకను అధికముగ అశ్రావ్యము

ఉదా :

"పిక! కకుభముల ముఖరితంబెంతచేయు."

ఒకసారి ఒక పదములో సమానవర్గులోని పదములు అన్ని వ్యవధానముగ వచ్చుటయు అశ్రావ్యమె.

ఉదా :

"వితథంబునీ మనోరథము "

చాలసార్లు అయినచో ఇంకను ఎక్కువ అశ్రావ్యము

ఉదా :

నీదుపలుకు వితథ తరంబై దనర్చు"

భిన్న పదములందున్నను ఇట్లే యగును.

ఉదా :

"కథ తఱచు చెప్పవినుచుందు"

చాలసార్లు భిన్నపదమునందున్నచో మఱియు నెక్కువ అశ్రావ్యము

ఉదా :

"కథ తథా గతముగ చెప్పు."

ఇట్లును వర్గులలో ప్రథమ ద్వితీయాక్షరములకు, తృతీయ చతుర్థాక్షరములకు అయినచో అశ్రావ్యమె యగును. ప్రథమ తృతీయాక్షరములకు, ద్వితీయ తృతీయాక్షరములకైనచో అంతగా అశ్రావ్యముగాదు. కాని అది ఈషన్నిర్మాణ మార్మికులకు మాత్రమె తెలియును ఇది చాలసార్లైనచో వారి కంటెను అధికమగును గాన సామాన్యులకును తెలియును.

ఉదా :

'ఖగః కలానిధి యిదిగో ప్రకాశమొందె'

వర్గ పంచమాక్షరములు మధురములగుటచేత తన వర్గాక్షరము అవ్యవధానముగా వచ్చినను అట్లు అశ్రావ్యముగాదు.

ఉదా :

'సుతను తను తనుత్వము చూడ పతి చలించె.'

మఱి ఆ వర్గపంచమ వర్ణములు మరల వచ్చినచో అశ్రావ్యమె

ఉదా :

'నననలువు గను మియ్యదె'

ఇవి యిన్నియు గుర్వక్షరము వ్యవధానమైనపుడు అశ్రావ్యములుగా నుండవు. దీర్ఘములు బింద్వక్షర సంయుక్తాక్షర పూర్వ వర్ణములును గురువులు.
దీర్ఘవ్యవధానమున కుదా :

మామా మామది చూడు మిప్పుడు.
లలనాలాప కథా సుధానుభవ లీలాలోల చేతస్కులై

(శృం నై)

బింద్వక్షర పూర్వకమున కుదా :

చలదిందిందిర తుందిలంబులయి స్వేచ్ఛనమలు

సంయుక్తాక్షర పూర్వకమున కుదా :

తత్త్తరుషండంబులు. మొ॥

దేనికి గురువు వ్యవధానముగ నుండునో దానికే అశ్రావ్యత్వము ఉండదు. త్ర్యక్షర సంయోగము తరచు అశ్రావ్యమె అగును.

ఉదా :

ఉష్ట్రాంగీకృతరాష్ట్రముల్. మొ॥

ఇట్లే అనుభవమును బట్టి ఇతరమైనవియు తెలియనగును.

ఇంక విశేషించి కొన్నిటి విషయమై వర్జింపఁదగినవి చెప్పఁబడును. మధుర రసములందు వర్జింపఁదగినవి ఓజస్విరసములందు అనుకూలములై యుండును. ఓజస్వి రసములందు అనుకూలములైక యుండునవి మధుర రసములందు ప్రతికూలములని సామాన్యమయిన నిర్ణయము

మధుర రసములందు ఓజస్సహిత దీర్ఘసమాసము ఉపయోగింపరాదు. హ్రస్వములై నున్న ఝ భ ఘ ఢ ధ జ బ గ డ ద క ప అను వర్ణములతోడి సంయుక్తాక్షరములను, సంస్కృతములో జిహ్వామూలీయ (≍క ≍ఖ) ఉపధ్మానీయము(≍ప ≍ఫ) లను, ట ఠ డ ఢ ణ ఝ భ ఫ ఠ జ బ గ డ ద లను రేఫముతోఁగాని హకారముతో గాని కూడి సంయుక్తాక్షరములను తనతో సంయుక్తమైన ల మ నేతర హల్లులను. ఝ భ ఢ ధ జ బ గ డ ద క ప ల ద్విత్వముతోఁ గూడి సంయుక్తాక్షరములను మాటిమాటికి దగ్గఱ దగ్గఱగా ప్రయోగించుట వర్జింపవలయును సవర్ణములైన ఝ భ ఘ ఢ ధ జ బ గ డ ద క ప ల ద్విత్వములతోఁ గూడిన సంయుక్తాక్షరములను శ ష స లను విడిచి మహాప్రాణాక్షరములతోఁ గూడిన సంయుక్తాక్షరములను ఒకసారిగూడ ప్రయోగింపరాదు

దీర్ఘ సమాసమున కుదా :

ఉ॥ తాలిమితో స్మరింతు శయితన్ క్షణబుద్ధను మీలితాక్షి: ని
ద్రాలస. నంగ భంగ కలితన్ విమలోజ్జ్వల పాండుగండ. జృం
భాలలితోజ్జ్వల ద్వదన పంకజ మారుత గంధలోభ సో
ద్వేల మదభ్రమద్భ్రమర విభ్రమలోల విశాలలోచనన్

(నా బిల్హణ విలాసము.)

ఇందు ఉత్తరార్థము శృంగార రసమున కనుగుణమైనదిగాదు హ్రస్వముపైని ఝ భ ఘ ఢ ధా ద్యక్షర సంయోగమున కుదా :

"మద భ్రమద్భ్రమర విభ్రమ" అను పై పద్యభాగము శృంగార ప్రతికూలము. పూర్వార్థము మాత్రము శృంగార రసానుగుణము. జిహ్వా మూలీయములకు:-ప్రాతఃకాలముచేతః కలన నెసంగె

ట ఠ డ ఢ ణా దులను తఱచు ఉపయోగించుట కుదా :

గీ "అటుల చటులాక్షి క్రీగంట విటునిఁ జూచె."

ఇట "ఆ గతి మృగాక్షి క్రీఁగంట నతనిఁ గనియె" అన్నచో శృంగార రసానుగుణమగును

రేఫాది ఘటిత సంయుక్తాక్షరములు తఱచు ప్రయోగించుట కుదా : 'ప్రమద నేత్ర పర్వముగ గర్వమునఁజూచె.'

ఇట 'ప్రమద కనుల విందుగఁ జూచె ప్రాణపతిని' అన్నచో రసానుగుణమగును.

తమతోఁ గూడిన లమనేతర హల్లులు తఱచు ప్రయోగించుట కుదా :

"అయ్యతివ నెయ్యమున నొయ్య నొయ్యఁ గనియె."

ఇట "అలలన నెయ్యమున నల్ల నల్లఁ గనియె" అన్నచో అనుగుణ మగును.

ల మ న లు తమతో సంయుక్తమైనచో అంత పరుషము గాదు.

ఉదా : వనిత ప్రియుఁజూచె నుల్లము పల్లవింప
కొమ్మ నెమ్మిని గనె విలాసమ్మ లొలుక.
తన్నుఁగను ప్రియు నన్నుల మిన్నగనియె ... మొ

ఝ భ ఘ ఢ ధా ద్యక్షరముల కుదా :

"తజ్ఝషకేతుఁడు సభ్యత
నుజ్ఝించి సుదార్ఢ్యముగను నువిదం గొట్టెన్" మొ॥

ఇట "ఆ మీనాంకుఁడు సరసత
యేమియుఁ గనక పువుబోఁణి యెదపై వేసెన్"

ఇట్లు గూర్చుట అనుగుణము

ఝభగడధాది ద్విత్వ సంయుక్తాక్షరములను ఒకసారిగూడ ప్రయోగింపరాదనుటకుదా:

'ఆక్రాంత దృక్కు లెక్కుడు
నెక్కొనియె నెలమిని భర్త నెమ్మోము పయిన్'

ఇట 'ఆ లలన చూపు మివులన్
ప్రాలె నెలమి ప్రియు మనోజ్ఞ వదనాబ్జముపై.' ఇది సాధువు.

మహాప్రాణఘటిత సంయుక్తాక్షరముల కుదా :

'తద్భామిని వీక్షించెను.' మొ।

ఇక్లేత్వప్రత్యయమును (సుందరత్వాదులు) యఙ్ఞంత (శోభాయమాన, మొ) యజ్ఞగంతము మొదలగు శాబ్దిక ప్రయోగములకు మధుర రసములందు ప్రయోగింపరాదు. వ్యంగ్య చర్వణాతి రిక్త రచనలను. పైపైకి ఎక్కువ చమత్కారములుగ తోఁచెడి అనుప్రాస యమకాదులను అవి సంభవించుచున్నను వానిని ఏ మాత్రము నిబంధింపరాదు. అవి రసచర్వణతా బాధ కలిగించుచు సహృదహృదయములను రస పరాఙ్ముఖ మొనరించును. విప్రలంభ శృంగార శాంత కరుణములలో అసలే పనికిరాదు. ఇవి మిగుల మధుర తమములు గాన అనుప్రాసాదులు పానక రసములోఁ గలసిన సన్నని యిసుక రేణువులవలె ఆస్వాదనమున అడ్డుపడి యుద్వేగమును గూర్చును

"ధ్వనికి ఆత్మయయిన శృంగారమందు యమకాదులను శక్తియున్నను నిబంధింపరాదు విశేషించి విప్రలంభ శృంగారములో అసలే పనికిరాదు " అని ఆనందవర్ధనుఁడు

''కష్టపడకుండ, వానికై ప్రత్యేకముగా భావింపనవసరము లేక రసచర్వణము అతి సులభముగా దొరలి వచ్చు అనుప్రాసాదులను వదలివైచుట తగ''దని పండితరాయలు

ఉదా :— గీ। రతి పరీమళ ఘుమఘుమల్ పైకి పర్వఁ
గులుకు వెలయాంధ్ర బిగికౌగిళులఁ బెనంగ
నాగరుల యౌవన విజృంభణంబు దెలుప
నందు సుందర కందర మందిరములు.

(నా మొయిలు రాయభారము)

మీ కుటీర నిలయంబులకున్ సరిరాకపోయెనే యిక్కడి రత్నకందరము లిక్కడి నందన చందనోత్తరం బిక్కడి గాంగ సైకతము లిక్కడి యీ లవలీ నికుంజముల్

(స్వా. మను)

గీ. మృదుమృణాల డోలిక నూఁగు కొదమయంచ
నాఁచు కంరాన నురివడనవయుకరణి
పూవులకుఁ బోయిమము వీడిపోయినావె
పున్నెముల కల్పవల్లి! మా కన్నతల్లి."

(కష్ట కమల)

అలరుదామముగూడ దేహమున సోకి
ప్రాణములఁ దీసివేయ సమర్థమెని
యటుఁకబూని యకట చంపఁదలచి నపుడు
ఏదికాదు విధాతకు సాధనంబు

(నాయజ విలాపము)

ఇట్లు ప్రసంగానుసారముగ మధుర రసమును వ్యక్తపఱచు రచనలో సంగ్రహముగ కొన్ని దోషములు చూపఁబడినవి.

ఇంక వాక్య పదాదిగత దోషములు రసాపకర్ష హేతువులు చూపఁబడును. ఇవి శబ్దగతములు, అర్థగతములు రసగతములని మూఁడు విధములు. పదగతములు వాక్యగతములు అని శబ్దదోషములు ద్వివిధము గోవిందుఁడు పదైకదేశ దోషములను చెప్పెను గాని అవి పదదోషములలో అంతర్భవించును

అవి— 1. అసాధువు 2. అప్రయుక్తము 3. పరుషము 4 శ్రుతికటువు 5. అనర్థకము 6. అన్యార్థకము 7. అపుష్టార్థకము 8. అసమర్థకము 9. అప్రతీతికరము 10. క్లిష్టము 11. గూఢము 12. నేయార్థము 13. సందిగ్ధము 14. విరుద్ధము 15. అప్రయోజకము 16. గ్రామ్యము 17 అశ్లీలము అని పదునేడు.

భరతముని దోషములు పదియనెను. అసాధువు అని భోజుఁడనఁగా దానిని చ్యుతసంస్కారమని విద్యానాథుఁడనియె. శ్రుతి కటువును భోజుఁడు కష్టమనెను. పరుషమని విద్యానాథుఁడనెను. అనర్థకమును విద్యానాథుఁడు నిరర్థకమనెను, అశ్లీలాదులను వేఱుగ చేసెను ఇంచుమించు వీనిని కావ్యప్రకాశ కారుఁడును చెప్పెను.

సూ. శబ్దశాస్త్ర విరుద్ధమైనది అసాధువు

ఉదా :— మహదపకారము. మొ ।

ఇట విశేషణ విశేష్య రూప సమానాధికరణములో 'మహాపకారము' అనియె యుండవలెను. మహాంతునియొక్క అపకారము అని వ్యధికరణములో 'మహదపకారము' అనియుండవచ్చును. ఇట్లే రాముని గొడుగు అనియే గాని రామగొడుగు యిత్యాదులు యుండరాదు. తెనుఁగులో వ్యావహారిక భాష (లోక వ్యవహారమంతయు) శుద్ధ మన్నచో నిఁక అసాధు వన్నదే యుండదు. అపుడు రాముడు వచ్చితిని. ఇత్యాదులు ఉదాహరింపవలసి వచ్చును

సూ. కవులు ప్రయోగింపని శబ్దము అప్రయుక్తము.

పేచ, ఊష మొదలగు శబ్దములు అప్రయుక్తములని చెప్పి విశాలమైన వాఙ్మయములో ప్రయోగింపఁబడని శబ్దమన్నది లేదని, పై శబ్దములు వేదములలో నున్నవని దానికి ప్రయోగములు చూపెను ఇట్లే తెనుఁగు భాషకును వర్తింపవచ్చును. కాని ప్రసిద్ధమైన శబ్దములే రసపోషకములగుననియు, వానినే కవులు ప్రయోగింపవలయుననియు దీనిబట్టి తెలియునది. 'దుశ్చ్యవనుఁడు' అన్నది ఇంద్రార్థములో నిఘంటు ప్రాక్తమైనను కవులు ప్రయోగింపలేదు. కాన అప్రయుక్తము.

సూ వినుటకు శ్రావ్యముగాలేని శబ్దము శ్రుతికటువు.

ఉదా .— ఝర్ఝరము, ధార్ష్ట్యము, చతుష్ట్వము, త్రైవిష్ట్యము. మొ ।

సూ. పాద పూరణాదులకై ప్రయోగింపఁబడిన నిరర్థక పదములు అనర్థకము

ఉదా : కం మీవంటి గృహస్థుల సుఖ
జీవనమునఁగాదే తీర్థసేవయుఁదలఁపన్

(స్వా. మను.)

ఇందు తలఁపన్ అనునది నిరర్థకము. ఇట్లే సాధారణముగా కవులు— ఉర్విన్, భువిన్. మానుగ, క్రాల' మొదలగు పదములు ఛందోనియమాదులను బట్టి ప్రయోగింతురు. ఇవి నిరర్థకము. ఏ పదము లేకపోయినచో అక్కడ అర్థసారస్యము చెడునో అదే సార్థకము. మిగిలినవి యనర్థకములని తెలియునది.

సూ. రూఢి సిద్ధముగాని పదము అన్వార్థము.

ఉదా :- నత్తగుల్ల, చేప మొదలగువాని యర్థములో జలజమ మొదలగువాని ప్రయోగము అన్వార్థము అగును 'నిపుణ హృదయ' అను నర్థములో రూఢమగు 'విదగ్ధ హృదయ' అనుదానిని విశేషదగ్ధ హృదయము అను నర్థములో ప్రయోగించుట.

సూ : ప్రకృతమున కుపయోగింపని అర్థము గలది అపుష్టార్థకము.

ఉదా : త్రిలోచనుఁడనుదానికి ద్వాదశార్ధార్ధలోచనుఁ డనుట. మొ॥

సూ. అసంగతార్థము గలది అసమర్థము.

ఉదా : జలధర పదమును మేఘవాచకము గను, వార్ధి పదమును మేఘపరదముగను బృంహితము అశ్వముల విషయములలో హ్రేషితమును, ఏనుఁగుల విషయములలోను ప్రయోగించుట

సూ శాస్త్రమునందెగాని లోకమునఁ బ్రసిద్ధముగాని పదము ప్రయోగించుట అప్రతీతికరము.

ఉదా :- రూపస్కంధము, నాంతరీయకము మొదలైనవి.

'రూపస్కంధము నాంతరీయకము మొదలైనవి, 'రూపస్కంధము' అనునది— రూపము, వేదన, సంజ్ఞ, సంస్కారను, విజ్ఞానము- అను పంచస్కంధములలోనిది, శాస్త్రీయ పరిభాషగలది. అది లోకమున ప్రయోగింపరాదు 'నాంతరీయకము' అనునది తర్కశాస్త్ర ప్రసిద్ధము.

సూ. సులభముగా అర్థజ్ఞానము కలుగనిది క్లిష్టము.

ఉదా : విజితాత్మ భవద్వేషి గురుపాదాభి హతము.

వి=పక్షిచేత (గరుత్మంతునిచే); జిత=జయింపఁబడిన (ఇంద్రునియొక్క) భవ=కుమారుఁడైన అర్జునుని; ద్వేషి=ద్వేషించు కర్ణునియొక్క; గురు=గురువైన సూర్యుని యొక్క; పాద=కిరణములచేత; అభిహతము=కొట్టఁబడినది—అకాశముఅనుట క్లిష్టము. ఇట్లే వ్యవధానముగా అర్థమగుటయు క్లిష్టమే! హిమాపహామిత్రధరులు-హిమాపహ=నిప్పునకు;అమిత్ర = శత్రువైన జలమును; ధరులు = ధరించినవి— మేఘములు అను నర్థములో వ్యవహితము

సూ అప్రసిద్ధమైన యర్థము గలది గూఢము:

ఉదా॥ శోణితపదము రక్తార్థమునఁ బ్రసిద్ధము. దానిని పాటలార్థమునఁ బ్రయోగించుట గూఢము సహస్రగుపు సహస్రాక్షుఁడను నర్థములో . . . ఈ శబ్దమును అక్షి పరముగా ప్రయోగించుట గూఢము

సూ॥ స్వ సంకేతముచే సంకల్పించుకొనఁబడిన యర్థము గలడి నేయార్థము.

ఉదా: వ్యత్యస్తనవవృత్తులు. నవవర్ణములు వ్యత్యస్తముగా నున్న పదము వనము. కాన, 'నవవృత్తులు, యని యర్థము కవి తాను మాత్రమే సంకేతముచే సంకల్పించుకొని ప్రయోగించుట నేయార్థ మగును; ముఖాంశవంతుఁడు ముఖము యొక్క అంశము హనువు. అది కలవాఁడు హనుమంతుఁడు. ఇత్యాదికముగ కల్పించుట నేయార్థము.

సూ॥ నిశ్చితార్థమును ఇవ్వని పదము సందిగ్ధము.

ఉదా రాజు మహీభృత్కటక నివాసము చేయుచున్నాఁడు—అనుచోట. రాజు నగరములందా లేక పర్వత నితంబములందా నివాసము చేయుట!—అని సందేహము. నీలలోహితమూర్తి జగత్రయమును దహించుచుం డెను—అనఁగా అగ్నియా, సూర్యుఁడా శివుఁడా ఈనీలలోహితమూర్తి అని సందేహము చేత నిశ్చితార్థము కలుగుటలేదు.

సూ: విపరీతార్థమును గల్పించుట విరుద్ధము.

ఉదా: అనుత్తమ పదమునకు ఉత్కృష్టావ కృష్టార్థములను; అపిహిత తేజస్కులు అనుదానికి పిహితము గాని దనియు, అపిహితము ఆనాచ్ఛాదితమని యర్థమనను; అకార్యసుహృదులు కార్యము లేకుండ స్నేహితులు అనియు. అకార్యమునందు-దుష్కార్యము నందు స్నేహితులు అనువిపరీతార్థములను గల్పించుట; అంబాపతి శబ్దమునకు పార్వతీ పతి మాతృభర్త అను అర్థమును గల్పించుట విరుద్ధము.

సూ: విశేష ప్రయోజనములు లేని విశేషణ వాచకము గలిగి యుండినది అప్రయోజకము.

ఉదా: తమాలశ్యామలమును క్షారయుతమును స్వచ్ఛము నతిఫేవిలమునగు సాగరమును హనుమంతుఁడు దాఁటెను.— తమాలశ్యామల త్వాదులు గల

హనుమంతుడు లంకను దాటుటలో ప్రయోజకములు గావు గాన అప్రయోజకము.

సూ॥ పామర వ్యవహారయుతమైనది గ్రామ్యము.

ఉదా॥ గల్లశబ్దము కపాలపరముగా పామరులచే వ్యవహృతము. ఇట్లే "చంక" మొదలైనవి.

సూ: అమంగళము. జుగుప్స. వ్రీడ తోఁపింపఁజేయునది అశ్లీలము.

ఉదా: నా కభిప్రేత మిది కొన నాళపడిలిని-ఇట ఇష్టమైనదను నర్థములో 'అభిప్రేత' పదము వాడఁబడినది. ప్రేత అనునది ప్రేతార్థమును సూచించుచున్నదిగాన అమంగళము, రాముండరిగెను -అను దానిలో 'ముండ' పదము జుగుప్సాకరము. రహస్యావయవక బోధకము లగు గుహ్యాది పదములు వ్రీడా కరములు.

వా క్య దో ష ము లు

1. శబ్దహీనము 2. క్రమభ్రష్టము 3. విసంధి 4. పునరుక్తి 5. వ్యాకీర్ణము 6. వాక్యసంకీర్ణము 7. అపూర్ణము 8. వాక్యగర్భితము 9. భిన్నలింగము 10 భిన్న వచనము 11. న్యూనోపమ 12. అధికోపమ 13 భగ్నచ్ఛందము 14. యతిభ్రష్టము 15. అశరీరము 16 అరీతికము 17. అస్థానసమాసము 18. వాచ్యవర్జితము 19 సమాప్త పునరాత్తము 20 పతత్ప్రకర్షము 21. అధికపదము 22. ప్రక్రమభంగము అని వాక్యదోషములు ఇరువదిరెండు.

శబ్దహీనము :-

సూ. శబ్దశాస్త్ర సంప్రదాయ విరుద్ధమైనది శబ్దహీనము.

ఉదా:- రాముఁడు కృష్ణుఁడు వచ్చెను.

ఇక్కడ వచ్చిరి అని బహువచనము ప్రయోగింపవలెను. కాన నిది శబ్దశాస్త్ర విరుద్ధము.

క్రమభ్రష్టము :-

సూ. అర్థముగాని, శబ్దముగాని వరుసగా లేనిది క్రమభ్రష్టము.

ఉదా :- నాకు మజ్జిగయైననుసరే లేనిచో పెరుగైనను సరే పోయుము.
ఇట పెరుగైనను సరే మజ్జిగయైనను సరే యనవలయును.

శబ్దము వరుసగా లేకుండుటకుదా :– 'రాముని కీర్తి ప్రతాపములందు రవిచంద్రులు మునిఁగిపోయిరి'. ఇట కీర్తి ప్రతాపములందు చంద్ర రవులు మునిఁగిరనవలయును. కీర్తిని చంద్రునితోను, ప్రతాపమును సూర్యునితోను పోల్చవలెను గాన నిదిదోషము.

విసంధి :–

సూ. సంధిచేయని వాక్యము విసంధి.

ఉదా – గీ. రాముడు అనేకులు అయిన దుర్మతులఁ జంపె.

ఏష్టతకై విసంధి గద్యములో చేయుట దోషముగాదు.

పునరుక్తి :

సూ. మరల మరల చెప్పినశబ్దార్థములు గలది పునరుక్తి.

ఉదా : గీ. సుందర మనోజ్ఞ వనులను జూడు వనుల.

ఇట సుందరమన్నను మనోజ్ఞమన్నను అర్థమొకటే. ఇది అర్థపునరుక్తి. వనుల–వనుల అనునది శబ్దపునరుక్తి. (విశేషార్థముఁ జెప్పవలసి వచ్చినప్పుడు పునరుక్తి దోషముగాదు– 'రామ! సీతాపతీ! నను్రబోవ రమ్ము రమ్ము' అనుచోట సీతాపతీ! అన్నచి– రావణుని చంపి సీతను రక్షించిన భర్తవు నన్నుఁ బ్రోవరమ్ము త్వరగా రమ్ము అను విశేషార్థము గలుగుచున్నది గాన దోషము గాదు.

వ్యాకీర్ణము :–

సూ. పరస్పరము అన్వయించునపుడు విభక్త్యంత పదము సంకీర్ణమై భ్రాంతికరమైయుండిన వాక్యము వ్యాకీర్ణము.

ఉదా : రాజులు ఉదరమున ఆజ్ఞను, శిరస్సున క్రోధముద్రికను ధరించుచున్నారు — ఇట శిరస్సున ఆజ్ఞను, ఉదరమున క్రోధముద్రికను అనకపోవుట సంకీర్ణమై భ్రాంతి కలిగించుచున్నది గాన వ్యాకీర్ణము.

వాక్యసంకీర్ణము :–

సూ. ఇంకొక వాక్యములోని పదములతోఁ గలిసియున్న వాక్యము వాక్యసంకీర్ణము.

ఉదా : ఎక్కువ యభిమానముచే నోటిలో మా జీవితము వింధ్యవమునలో ఉన్నప్పుడు గడ్డి పెట్టుకొనఁగా రక్షింపఁబడెను.

అపూర్ణము :—

సూ. క్రియాన్వయము పూర్తికాని వాక్యము అపూర్ణము.

ఉదా : 'నరపతి యొసఁగును ద్రవ్యము వరగుణుఁడౌదార్యశాలి బహుళము.' ఇట బహుళముగా ఇచ్చును అని క్రియాన్వయము లేదు గాన అపూర్ణమైనది.

వాక్య గర్భితము :—

సూ. శబ్దార్థములు నిగూఢమైయున్న వాక్యము వాక్య గర్భితమగును.

ఉదా : అధికారుల క్రోధాగ్నిలో పోనీలే దైవము దాటరానిది దీనులు పడిపోదురు. అనుటలో అధికారుల క్రోధాగ్నిలో దీనులు పడిపోదురు. దైవము దాటరానిది అని తాత్పర్యము. ఇట అధికారుల క్రోధాగ్నిలో దీనులు పడిపోదురను వాక్యములో దైవము దాటిరానిది అను వాక్యము మధ్యగావచ్చినది గాన వాక్యగర్భితము

భిన్న లింగము :—

సూ. ఉపమానోపమేయములు ఒక లింగములోనె యుండక వేఱువేఱు లింగములలో నున్నచో భిన్నలింగమగును.

ఉదా : 'రాజుసేన పర్వతము వలెనున్నది.' సేన స్త్రీ లింగము. పర్వతము పుం లింగము. పర్వతపంక్తి వలెనున్నది. అనిన సాధువే!

భిన్న వచనము :—

సూ. ఉపమానోపమేయములు భిన్న వచనములలో ఉండిన భిన్నవచనము

ఉదా : రాజు మనస్సు సముద్రములవలె నున్నది. ఇట సముద్రములవలె అనుట తప్పు సముద్రమువలె గంభీరమై యున్నది అనుట అదోషము.

న్యూనోపము :—

సూ ఉపమానము న్యూనమైనదైనచో అది న్యూనోపమ.

ఉదా : రాజు కుక్కవలె రణమున పోరాడెను. ఇట రాజును కుక్కతో పోల్చి చెప్పుటచేత అనుచితము.

అధికోపమ :—

సూ. ఉపమానము ఎక్కువదైనచో యది అధికోపమ.

ఉదా: కుక్క రుద్రుని (ఈశ్వరుఁడు) వలె మీఁదపడెను

భగ్నచ్ఛందము :-
సూ. ఛందస్సు భంగమైనచో యది భగ్నచ్ఛందము.

ఉదా : గీ. రాజు యుద్ధంబున్ గావించె రిపులతోడ. ఇట యుద్ధంబున్ అనునది మగణము. ఇది గీతములో నుండరాదు. రిపులతోడ- సాజాత్య రూపమైన యతి భంగమైనది.

అశరీరము (అక్రియము) ; క్రియాపదములేనిది అశరీరము.

ఉదా : 'నిర్దయుఁడైన దేవుఁడు ఈ బాలురను'-ఇటబాలురను 'చంపెను' అను క్రియ యుక్తముగాలేదు కాన అశరీరము.

అరీతికము :-
సూ రసముల కనుకూలముగాని రీతి గలది అరీతికము

ఉదా : 'అయ్యో ! అఖర్వ గర్వ దుర్వార దోర్దర్గళమైన బంధు వర్గములంజటు యముని కతిథులైరి.' ఇట కరుణరసమునకు అనుగుణముగా రచన లేదు.

అస్థాన సమాసము :-
సూ తగనిచోట సమాస రచన అస్థాన సమాసము

ఉదా : 'వీరుఁడు శత్రులను జంపెదనని వికటభ్రుకుటీ విపుల క్రోధాంధుఁ డయ్యె.'

వాచ్యవర్జితము :-
సూ చెప్పవలసినది చెప్పకపోవుట వాచ్యవర్జిము.

ఉదా :- దుర్దశనుపొందిన మాజీవితము మాకిష్టమె!- ఇట'దుర్దశను పొందినప్పటికిని అనిచెప్పఁబడకపోవుటయె దోషము'

సమాప్తపునరాత్తము :-
సూ వాక్యముపూర్తిచేసి మరల ప్రారంభించుట సమాప్తపునరాత్తము

ఉదా :- కమలాక్షుఁ, గమలనాభుం, గమలాపతిఁ గొల్తుము క్తికై విభుదేవున్ ఇట కొల్తు అని ముగించి మరల ముక్తికై విభుదేవున్ అనుట దోషము.

పతత్ప్రకర్షము :-
సూ. క్రమములో ప్రకర్షము పడిపోవుట పతత్ప్రకర్షము

ఉదా : •ధావన్మృగములు, భ్రామ్యత్కరులు, ఉద్యత్తరక్షులు నగు వింధ్యారణ్యములందుంటిమి. ఇట•భ్రామ్యత్కరులు ఉద్యత్తరక్షులు, ధావన్మృగములు నగు.....•అని మొదట ప్రకర్ష జంతువులను చెప్పక నికృష్ట జంతువులను చెప్పుట దోషము.

అధికపదము :—

సూ. వలసిన దానికంటె ఎక్కువ పదములను ప్రయోగించుట అధికపదము.

ఉదా : 'పతులు లేని మూర్ధర సతుల్ వనిని
చంద్రమండలాకార రూప విపాండురలయి
భ్రమయుదురు'.

ఇట ఆకార పదముచేతనే సరిపోగా 'రూప' పదము అధికముగా ప్రయుక్తము.

ప్రక్రమ భంగము:—

సూ. మొదలు పెట్టిన నియమును విడుచుట ప్రక్రమభంగము.

ఉదా :— 'గుహలు గృహములు శబరులు కూర్మిజనులు
గిరితలము, పురి. నదులు తామర కొలనులు
అడవులు ధ్యానములు జంతు లక్కటకట
మాకు పరిజను లిటులయ్యె మాదినాలు'

ఇట బహువచనముతో మొదలుపెట్టి గిరితలము, పురి, అని ఏకవచనము చెప్పుట ప్రక్రమభంగము.

ఇవి వాక్యదోషములు

1. వ్యర్థము 2. కష్టము 3. వ్యాహతము 4. అపక్రమము 5. ఏకార్థము 6. నపంశము 7 భిన్నము 8. అతిమాత్రము 9. పరుషము 10. విరసము 11. అసదృశోపమ 12. అప్రసిద్ధోపమమ 13. హేతుశూన్యము 14. అశ్లీలము 15. విరుద్ధము 16. సహచరచ్యుతము 17. అనవీకృతము— అని అర్థదోషములు

వ్యర్థము:—

సూ. ప్రస్తుతార్ధమునకు ప్రయోజనముకాని యర్ధము 'వ్యర్థము'.

ఉదా :— అమలహృదిని హనుమంతుడవనిదాటె— ఇందు అమలము, అవని అను నర్ధములు దాటుటలో ప్రయోజనముగావు దీనినే మమ్మటభట్టు అపుష్టమనెను.

కష్టము :—

సూ. అర్ధప్రతీతిలో క్లేశము గలిగించునది కష్టము.

యమకాదులు అష్టదళ బంధాదులు దీనికి ఉదాహరణములగును

వ్యాహతము :—

సూ. స్తుతించిన దానిని గాని, నిందించిన దానిని గాని, అన్యధా చెప్పుట వ్యాహతము.

ఉదా :- సహజ మధురంబులౌ నూత్న చంద్రకళలు
లోకమున రమ్యములె కాని నాకుఁ గావు.

చంద్రకళలను మొదట స్తుతించి, అవినాకు రమ్యములుకావు అనుటచే వ్యాహత దోసము.

అపక్రమము :-

సూ. క్రమము తప్పిన యర్థము అపక్రమము

ఉదా :- ఇందు మేకలు పెద్దపులులు ఖరములు సింహములున్నవనుట.

ఏకార్థము :-

సూ. ఉక్తార్థముకంటె భిన్నముకాని యర్థము ఏకార్థము.

ఉదా :- మూర్ఛిలినవానిఁగన దుఃఖమొదవెనాకు
చేష్ట దక్కిన జనుఁగాంచఁజింతగలిగె.

ఇందు ప్రథమ ద్వితీయ పాదముల యర్థము భిన్నముగా లేదు గాన నిదిఏకార్థము

సంశయము :-

సూ. సంశయసహితమైన వాక్యార్థము సంశయము.

ఉదా :- 'ధరణి విభుని ధైర్యమును మహీధరము గెల్చు
సుతను కదులు మేను మెఱపులత జయించు.

ఇందు దేనినేది జయించుచున్నదో సంశయముగా నున్నది.

భిన్నము :-

సూ. సంబంధములేని వాక్యార్థము భిన్నము

ఉదా :- అరిమహీపతి ఆపదలందు చుండి
తన నుదుట బ్రహ్మవ్రాయలేదని తలంచె.

ఆపదలందుటకు బ్రహ్మవ్రాయక పోవుటకు నిటసంబంధము లేదు.

అతిమాత్రము :-

సూ. సర్వలోకాతీతమైన యర్థము గలది.

ఉదా :- 'కాన మోకాలిబంటిఁగా దేనె కురియు
నంతగా తుమ్మెదలు మొగ్గలాని తెచ్చె'

మోకాలిబంటి తేనెలు కురియుట లోకమున అసంభవముకదా!

పరుషము :-

సూ. మిక్కిలి క్రూరమైన యర్థము గలది పరుషము.

ఉదా:- పిడుగు పడుఁగాక పడి చావు విషము త్రాగు
మనియెతల్లిపాలకై దానేడ్చు తనయుఁ గాంచి.

ఇది అతిక్రూరమైనది గాన- పరుషము

విరసము :-

సూ. ప్రస్తుతమునకు వర్తించని రసము గలది విరసము.

ఉదా :- వనములో నీకు నివసించు టనుచితంబు
మరణమొందిన పితఁగూర్చి మానుచింత
కూర్మిగలిగిన నాతోడఁగూడి సుతను
ఈపడుచుఁదనమ్ము సార్థకం బిపుడొనర్పు.

తండ్రిచావుకు విచారించు వనితతో నిట్లు పలుకుట అప్రస్తుతము.

అసదృశోపము :-

సూ. ఉపమానము తగనిదై యుండునది అసదృశోపమ.

ఉదా :- కొమరు మిగులు మన్మథుమేనుఁగోప వహ్ని
బూది పాల్సేయు హరు నకు మొక్కులిడుఁడు
పృథునితంబము నుండియు వెడలి పాఱు
జాహ్నవి లహరి గల హిమాచలుని కట్లు

ఇందలి విశేషణయుక్తోపమానము తాదృశహరునికి సదృశముగాదు గాన నిది అసదృశోపము.

ప్రసిద్ధోపమము :-

సూ. ప్రసిద్ధముగాని యుపమానముగలది అప్రసిద్ధోపమము.

ఉదా:- 'ఆమె ముఖము తెల్లఁగలువ యట్లు తరుణి
శరతు వలె గావ్యము శశాంకు సరణిఁ దనరు

ఇందు ముఖమునకు తెల్లకలువనకు తరుణికి శరత్తునకు, కావ్యము నకు చంద్రునకు ఉపమానము లు అప్రసిద్ధము ,

హేతుశూన్యము :-

సూ. హేతుశూన్యమైనది హేతుశూన్యము .

ఉదా :— ముత్యములుగల పదివెంట'బోతి వృధగ.
ప్రియచనిన దారి కా దింక వెళ్ళుదు నటు.

ఇట ప్రియచనిన దారికాదనుటకు హేతువు చెప్పబడలేదు.

సూ. అశ్లీలమైన యర్థము గల వాక్యము అశ్లీలము.

ఆమె తిరిగె నొయ్యారె మమర జనుల

ఇట వ్యభిచరించె నను నర్థము స్ఫురించుచున్నదిగాన అశ్లీలము.

సూ. దేశకాలాదులకు విరుద్ధమైన విషయము విరుద్ధము.

దేశవిరుద్ధము :-

ఆంధ్రదేశములో ఢిల్లి యలరుచుండె
వంగదేశాన గుంటూరు పరఁగు మిగుల
దాని దరినె గోదావరి దనరు మఱియు
మంచుకొండలచే నది మించి వరలు.

ఢిల్లీ ఆంధ్రములో లేదు. గుంటూరు ఆంధ్రములోనిది. గోదావరి గుంటూరు దగ్గర లేదు. రాజమండ్రి దరిని గలదు. మంచుకొండలు ఉత్తర హిందుస్థానములో గలవు కాన దేశ విరుద్ధము

కాలవిరుద్ధము :-

నళిని రాత్రుల వికసించుఁ గలువ పగలు
కాఱుమేఘాలు వేసవిఁ గ్రమ్మియుండె'

నళిని పగలు వికసించు. కలువలు రాత్రి వికసించును. వర్షకాలమున క్రమ్ము మేఘములు వేసవియందు క్రమ్మవుగాన కాలవిరుద్ధము.

లోకవిరుద్ధము :-

ఏనుఁగులు జూలు విదలించి యేపుమీఱు.
గుఱ్ఱములు కొమ్ములాడించి కుమ్మవచ్చె.

ఇట ఏనుగులకు జూలు. గుఱ్ఱములకు కొమ్ములు నుండవు కాన లోకవిరుద్ధము ఇట్లే యుక్తివిరు ద్ధౌచిత్యవిరుద్ధ శాస్త్రవిరుద్ధముల నూహించునది.

సహచరచ్యుతము —

తుల్యములు గాని వాని నిబంధనము సహచరచ్యుతము.

ఉదా :- శ్రుతము శాంతిచే విలసిల్లు, సతియు లజ్జ
మదనుచే రతోత్సవమొప్పు, మతి శ్రుతాన.

శ్రుతము శాంతిచేత అని యుపక్రమించి మతి శ్రుతముచేత అన్నచో అవి తుల్యములుగా నుండును. కాని సతియు లజ్జచేత అని మదనుచే రతోత్సవము అని తుల్యములుగాని వానిని నిర్బంధించుటచే సహచరచ్యుతము.

అనవీకృతము :

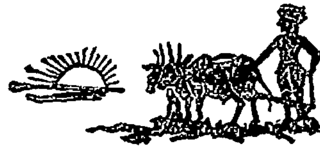
సూ. నూత్న భంగిమము లేకుండఁ జెప్పినదే చెప్పుట అనవీకృతము.

గీ॥ అఖిల సంపదలు లభించె నయిననేమి
అరిగణంబులఁ ద్రోలితి మయిననేమి
ఆప్తులకు విభవము గూర్తు మయిననేమి
అధిక కాలము బ్రతికితి మయిననేమి

ఇటు అయిననేమి. అయిననేమి అని చెప్పినదే చెప్పుట వలన అనవీకృతము. ఇట్లే యితరము లూహించునది.

ఈ దోషములు అనుకరణోన్మత్త మధ్య మత్తప్రలాప విదూషకాది వచన ప్రహేళికా (గూఢ కవితా) బాలభాషిత శ్లేషాదిస్థలములలో, గుణములే యగును అవి యాయా సందర్భములలో ఊహింపనగును. వీని యుదాహరణములు సరస్వతీ కంఠాభరణాదులందు విస్తరించి చెప్పఁబడెను కవి ప్రతిభను బట్టి కూడ కొన్ని దోషములు దోషములుగాఁ గూడఁ గనిపింపవు.

ఇది దోషప్రకరము

సాహిత్య సౌందర్యదర్శనము

సంస్కృతి

వైదిక సంస్కృతి

ప్రాచీనుల లక్ష్యము—జీవుఁడు—స్వర్గము—ఆనందము—మోక్షము.

ఇంతవఱకు భిన్నభిన్న రచనలలోఁగల సౌందర్య రీతులు వివరించఁబడినవి. ఇంక ఆ రచనలు దేనిని ఆధారముగాఁ జేసికొని రచింపఁబడినవో ఆ యితివృత్తము పరిశీలించఁబడును.

సామాన్య మానవులు మొదలుకొని మహాకవులు పండితుల వఱకు తమతమ దేశ కాలముల యందలి యుత్తమ వాఙ్మయములచే ప్రభావితులై యుందురు. ఆ వాఙ్మయము కూడ ఎల్లప్పుడు ఒకే విధముగా నుండక యుత్తమ సంస్కారములను బట్టి ఉన్నతిని పొందుచుండును. హీనస్థితిని గూడఁ బొందవచ్చు. ఆ సంస్కారమునకుఁ మాఱుపేరే సంస్కృతి.

ఆ సంస్కృతి ఆయాదేశములలో సహజముగా నుండు పరిస్థితిపైని ఆధారపడియుండును. దేశ కాలములఁ బట్టి అది మాఱుచుండును గూడ. దేశ స్థితియనఁగా దాని భౌగోళిక స్థితి. భారత వర్షముయొక్క భౌగోళికాదిస్థితులు వేఱు; విదేశముల భౌగోళికాది స్థితులు వేఱు వానిని బట్టియే ఆయాదేశ సంస్కృతులు వేఱుగనుండును.

ఉదాహరణకు భరత వర్షము — ఆదేశమును సస్యశ్యామలముగ, మధుర ఫల భరితముగ, సురభిళ కుసుమమంజరీ మనోహరముగ, మందమలయ సమీర సరోవరోద్యాన విహారముగ, నిర్గుణ బ్రహ్మ సమాధి పరమానంద సందోహముగఁ జేయు జీవనదులు; పచ్చని పైరులు; ఆమ్ర పనస నారికేళాది ఫల నిర్భర వనములు; నందన తుల్యారామములు, పద్మవన రాజహంస భ్రమర గుంజితమగు సరోవరములు; మునిజన నిలయ బదరికాద్యాశ్రమ పావన హిమాలయ వింధ్యాది తపోభూములు గలిగి ప్రకృతి రామణీయక దృశ్యములలో నలరారును.

అందు-శుక పిక శారికా మయూర రాజహంసల మధుర గానములు హరిణ గో వృషభ శార్దూల పంచాస్యముల విహారములు వీణామృదంగాది మనోహర వాద్య నిక్వాణములు, మధుర గాయనీ గాయక గాత్ర రాగాలాపములు నృత్య నాట్య నాటక దృశ్యములు, పరమ పవిత్ర వైదిక మంత్ర ఘోషలు - చెవులకు విందు. కనులకుఁబండువు, హృదయములకు పారవశ్యము మానవత్వమునకు బ్రహ్మత్వము గూర్చుచుండును.

అచట-నిర్వికల్ప బ్రహ్మసమాధిలో లీనులగు బ్రహ్మర్షులు వారి శరీరము లను పుట్టలు గప్పఁగా వక్షఃస్థలములందు సర్పంబుల కూసములు ప్రేలుచుండ, కంఠ ములను తీవెలు పెనవేసికొన, భుజములదాఁక జాలువాఱు జడలలో పక్షులు గూండ్లు రచింప స్థాణువులై బ్రహ్మానందమున మునిఁగి యుందురు

అచటనే తపోధనులు - పొడిగాలే ఆహారముగఁగొని కెందమ్మిలతో ముమ్మరమై పుప్పొడులతో రంగురంగులై ఒయ్యారములాడు సరోవర నదీజలము లలో పుణ్యాభిషేకము సమర్పించుచు, ప్రశాంతాశ్రమముల ధ్యానులై, దేవతాస్త్రీలు వచ్చి తమ శృంగార హావభావ విలాసాదులచే లోఁగొనఁజేయు నృత్యగీతగాన విహారము లను మదిని చొఱనీయక జపములు చేసిరి.

అయ్యెడనే బ్రహ్మవేత్తలగు బ్రాహ్మణులు - శిలోంఛ వృత్తులచే శరీరమును నిలుపుకొనుచు రేపటి సంగతి చూడనైనఁ జూడక యదృచ్ఛా దైవలబ్ధములచే శరీ రము నిల్పుకొనుచు జ్ఞాన సాధకులై జీవబ్రహ్మయోగమునె పొందుచు వేద వేదాంగ పారంగతులై షడ్దర్శనీపార దృశ్వులై ఐహికా ముష్మిక భోగములు తుచ్ఛములని అశాశ్వతమని వానివి పనికి మాలినవిగాఁ ద్రోసి పాఱవైచి నిష్కామ కర్ములై ధన సంపాదన బోధక పాఠశాలలకుఁగాక తమ పుత్రులను జ్ఞానబ్రహ్మ బోధకము లగు నాశ్రమములకుఁ జిన్నతనముననే పంపి బ్రహ్మచారులను గావించి జ్ఞానబ్రహ్మ బోధక విద్యల బోధింపఁ జేయుచు లోకసంగ్రహమునకై కర్మలు చేయుచుఁ జేయించుచు తాము సత్కర్మలుచేయుచు తదితరులకు ధర్మములు బోధించుచు బ్రహ్మ మందు లయించుటే పరమగమ్యమని తలఁచి కామహతులు గాక యుండిరి.

అచ్చోట క్షత్రియులు-తమ శరీరమును ఒక తృణముగఁ దలఁచి దుష్ట శిక్షణ శిష్ట రక్షణ చేయుచు తప్పుచేసిన పుత్రులనైన శిక్షించుచు క్షతులైనవారికి త్రాణయిచ్చు టకై దీక్షితులై రాజ్యము ఆశ్రమముగాఁ జేసి పాలన గావించుచు ధర్మ యుద్ధములో వెన్నుచూపక శరీరమును ఆహుతి చేసిరి.

అచ్చట వైశ్యులు—దేశావసరములకుఁ గావలసిన ధనమును సంగ్రహించుచు కృషిగోరక్షణముచేయుచు దేశీయుల కన్నపానములకు లోటు రాకుండ సప్లయి చేయుచు స్వార్థమునకు మాత్రము ధనముకూడఁబెట్టక నిస్స్వార్థ సేవకులయి యుండిరి.

అచ్చటి శూద్రులు—శరీరకష్టమునకు లెక్కచేయక, ధనసంపాదన పాపమని తలఁచి, బ్రహ్మ వేత్తలయి పురాణాదులద్వారా ధర్మము బోధించు బ్రాహ్మణులకును, శరీరమును తృణముగాఁ దలచి ధర్మయుద్ధమునందు వీరస్వర్గము అలంకరించు క్షత్రియులకును, దేశావసరములకు ధనధాన్య క్షీరాది సంపదలను నిస్స్వార్థముగఁ బంచి యిచ్చు వైశ్యులకును ఏమాత్రముఁ దీసిపోక తమ శరీర శ్రమమును నిష్కామముగ చేయుచు అందఱికంటె మేము ముందు మేము ముందు అని శరీరశ్రమము చేయుచు అందఱికంటెఁ ద్యాగములో వెనుక పడక అన్నివృత్తుల వారికి ఆధారభూతులై త్యాగమూర్తులై యుండిరి. శరీర సుఖమును జూడకపోవుటచే ఎండవానలలోఁబడి కృష్ణవర్ణులైరి. ధర్మవ్యాధునివలె శాంతస్వభావులు, సమర్థులునై మోక్షమొందు వారలై యుండిరి. నాలుగు వృత్తులేగాని అయిదవ వృత్తి లేకపోవుటచే 'నాస్తితు పంచమః' అనుస్థితికి వచ్చిరి.

ఈ చతుర్వర్ణముల వారును భగవంతుని ముఖములవలె, బాహువులవలె, తొడలవలె, పాదములవలెనుండి దేశ శరీరమునకు సమానముగా వివిధరీతుల సేవ లొనర్చి స్వర్గ మోక్షాది ఫలములను అనుభవించుటలో సమభాగులై జీవించిరి ఇది భారతదేశ సాంస్కృతి సంగ్రహ స్వరూపము.

జీవుఁడు భగవంతునితో ఐక్యమొందుటయే భారతీయ సంస్కృతి లక్ష్యం: దానిని ప్రవృత్తి నివృత్తి మార్గములద్వారా పొందుచుండిరి. ప్రవృత్త్యానందమును బోధించు కావ్యాదులద్వారా సవికల్ప బ్రహ్మానంద సబ్రహ్మచారియై కావ్యామృత రసాస్వాదనమునుపొందుటయు, నివృత్త్యానందమునకై వేదవేదాంగములద్వారానిర్వికల్ప బ్రహ్మానందమును పొందుటయు భారతీయ సంస్కృతియై యుండెను.

ఈ సంస్కృతి లక్ష్యసాధనకై వేద వేదాంగములు ఉపనిషత్తులు, పురాణేతిహాసాది సకల వాఙ్మయము వెలసినది. ఇట్టి మహోత్తమ సంస్కృతిని కావ్యాది కళల ద్వారా కవులు వర్ణించుచు వచ్చిరి. ఇంతటి విశిష్టాదర్శ సంస్కృతినె ఆంగ్లేయుల పాలన మనదేశమునకు వచ్చునంతదాఁక కాపాడి వర్ధిల్లఁజేసి మహాకవులు, పరిపాలకులు ఈ భరతవర్ష తరువును మొలకెత్తించి పెంచి పెద్దజేసి చివురింపఁజేసి కుసు

మింపఁజేసి ఫలింపజేసి. ఆ మధురఫల రసాస్వాదనచేసి చేయించి తాము ఆనంద పరవశులై శ్రోతలను, పాఠకులను సహృదయులను ఆనంద లహరులలో ఓల లాడించిరి.

జైన బౌద్ధ సంస్కృతి

కాలక్రమమున లక్ష్యములు మాఱినవి. మానవులుశుభముగాక సుఖమునెగోరిరి. మోక్షమునకు మాఱు స్వర్గము పరమలక్ష్యముగాఁదలఁచి యజ్ఞయాగాదులను జనులు చేయఁదొడఁగిరి. స్వర్గము ఐహిక సుఖముగా మాఱినది. ఐహిక సుఖమునకు ధనమె ప్రధానసాధనమైనది. త్యాగాయ సంభృతార్థానాం అనుమాట భోగాయ సంభృతార్థానాం అను స్థితిలోనికి వచ్చినది. ప్రజాయై గృహమేధినాం అను నాదర్శము సుఖాయ గృహమేధినాం అను స్థితికి వచ్చినది. దేశపరిస్థితులును మాఱినవి. సంఘమును నడపు కర్ణధారులై బ్రహ్మవేత్తలైయుండు బ్రాహ్మణులు తమ స్వధర్మమును వదలి పతనమైరి. అవిద్యలను విద్యలనుగాఁ దలఁచి వానిని స్వార్థమునకుఁగా నుపయోగించిరి. వారినిబట్టి క్షత్రియులు క్రిందకుఁజాఱి భీరులై ధైర్యము గోల్పోయి భోగులై శరీరమును దాఁచుకొని జీవచ్ఛవములైరి. వైశ్యులును దేశావసరములకుఁగాక తమ ఆస్తులను పెంచు ధన సంపాదనమె ఆదర్శమని తలఁచి స్వర్గమోక్షములను మఱచి సంపాదన నరక కూపమునఁ గూలిపోయిరి.

ఇంక శూద్రులు నిస్స్వార్థసేవ చేయక శరీర కష్టమునకు భయపడి త్యాగము విడిచి స్వార్థపరులై పై వారి వృత్తులవలంబించి అన్యాయముగ ధన మార్జించెడి యితర వర్ణముల మార్గములనుబట్టి ధర్మ దూరులైరి.

బ్రహ్మవేత్తలుగ, స్వకర్మలచేత నుత్తములుగఁ బరిగణింపఁబడిన బ్రాహ్మణులు జన్మచే మాత్రమె తాము ఉత్తములమనుకొనిరి. అర్హత లేకున్నను గౌరవమును మాత్రము గోరువారైరి. వారినిబట్టి యితరులును తమ్మును జన్మచేతను ఉత్తములుగా భావించి పతనము పొందిరి. చివరకు అయిదవ వర్గమును ఏర్పుచుకొని "నాస్తితు పంచమః" అని స్మృతులు ఘోషించినను పెడచెవిని బెట్టి పంచమ వర్ణమునుగూడ సృష్టించి నరకకూపమునఁ బడిపోయిరి.

ఇట్టి స్థితిలో జైన బౌద్ధ మతము లేర్పడినవి. హింస ప్రబలుటచే అహింసను ప్రచారముచేయు జైనమతము బుద్ధికిఁ బ్రాధాన్యమిచ్చు బౌద్ధ మతము వ్యవహారము లోనికివచ్చినవి. అన్నివర్ణములు సమానమె అని బోధింపఁబడెను. వానినిబట్టి యుత్త

మమగు జైన బౌద్ధ సాహిత్యములు విహారములు సల్పి క్షోభపడు లోకమును కరుణా రసార్ద్రశీతల మొనర్చినవి. వాని మూలాశయ మెఱుఁగని తరువాతివారు సర్వము క్షణికమని ఏదియు లేదని నాస్తిక మతమును అవలంబించు చార్వాకు(వారువాకు)లైరి.

'రాజా కాలస్య కారణం' అనుసూక్తి చొప్పున భారతవర్ష మాక్రమించిన మహమ్మదీయ రాజుల యొక్కయు, ఆ పిదప విదేశీయులైన పాశ్చాత్యుల యొక్కయు ప్రభావముచే నాకర్షితులై సామాన్యులగు ప్రజలే గాక కవులు పండితులు గూడఁ బూర్వమైన యుత్తమ సంస్కృతికిఁ దిలోదకములిచ్చి వైదేశిక సంస్కృతికి దాసులైరి.

విదేశ సంస్కృతిలోఁగూడ పాశ్చాత్య సంస్కృతి మూలముగా ఏసుక్రీస్తు సందేశములు, మహమ్మదు సూక్తులు, మహావీరుఁడైన సోక్రటీసుని యమృత వాక్కులు, మహర్షితుల్యుఁడైన టాల్‌స్టాయి జీవిత రచనలు మొదలగునవి ప్రవేశించి మన సాహిత్యమునకు మేలు చేకూర్చినవి.

క్రమక్రమముగ విదేశ సంస్కృతికి బానిసలై స్వాతంత్ర్యమును గూడఁ బోగొట్టుకొని మానవత్వమునకుఁ గూడ దూరమైన హైందవులను ప్రాచ్య పాశ్చాత్య సంస్కృతులను జీర్ణింపఁ జేసికొన్న మహాత్మగాంధియొక్క జీవితము రచనలును మరల పూర్వ సంస్కృతి వైపునకు త్రిప్పి అపూర్వమైన ఆర్ష సంస్కృతియే యుత్తమమని నిరూపించినవి.

అయినను వానికి మూలమగు తత్త్వములను పూర్ణానందమును మనము సరిగా గ్రహింపలేక తాము ఆత్మగల మనస్సుగల మనుష్యులమని మఱచి మానవతకు అనుకూలమైన రచనలు చేయక ఆయా హీన కవిత్వరీతులను అవలంబించి రచనలు సాగించుచున్నాము

పూర్వము పాలకులు ప్రజల జీవిత సౌఖ్యములను తీర్చువారుగా నుండుటచే జ్ఞాన మోక్షములను ఆదర్శముగా గ్రహించి యప్పటి వారుండిరనికూడ మనము కొనవచ్చును "ప్రజానాం వినయాధానా ద్రక్షణాద్భరణా దపి సపితా పితరస్తాసాం కేవలం జన్మహేతవః" ప్రజలశిక్షణ రక్షణ పోషణాదులు చూచువాఁడగుటవలన దిలీపుఁడు ప్రజలకు తండ్రియయ్యెను, కేవలము తల్లి తండ్రులు సంతానమునుగను వారలే వారికి పోషణాది బాధ్యతలు లేకుండెను అని కాళిదాసు వర్ణించెను. పాలకుల లోపము వల్లను తమకర్తవ్యలోపము వల్లను జీవికనుగాక జ్ఞానమును సంపాదింపవలసిన ప్రజలు జీవిత సంఘర్షణలో శరీర పోషణకై తిండి ధనము సంపాదించుటలో నిమ

గున్నదై దానికి సంబంధించిన జీవితమె సాగించుచు దానిని బోధించు వాఙ్మయమె గొప్పదిగా గాఁదలఁచుటచే అట్టి కవితలు (అభ్యుదయ కవిత్వరీతులు మొదలగునవి) బయలుదేఱినవని అనుకొనవలయును. మానవుఁడు తాను తన యుచిత కర్తవ్యమును జేయుచున్నచో జీవిత సమస్యలు సమస్యలు కాకపోయియుండెడివి. ఏసుక్రీస్తు చెప్పినట్లు పక్ష్యాదులు గింజలు చల్లవు కోయవు దాచుకోవు బ్యాంకులు కట్టవు అయినను దేవుని నమ్మియుండుటచే వానికి ఆహారాదికము లభ్యమయినట్లు జ్ఞానముగల మానవునికి లభ్యము కాదా అని ఆలోచించవలసియుండును అందుకై ఉచితకర్తమునె బోధించుట కవుల విధి.

భగవంతునిపైని విశ్వాసముంచినప్పుడును, తానెవరో భగవంతుఁడెవరో తనకును భగవంతునికిని గల సంబంధమెట్టిదో తెలిసికొని ఆ జ్ఞానమునకై మనుష్యుఁడు 'నారుపోసిన వాఁడు నీరు పోయఁడా' అను సామెత ప్రకారము మానవుఁడానందించుట తక్క వేతేపని లేకుండెడిది. ఎప్పటికప్పుడు అనాది కాలమునుండి ఋతువులు కాలములు, నక్షత్ర సూర్య చంద్ర భూలోకాలను సృజించి మనుష్యుఁడు వండుకొననక్కర లేకుండనే తగిన రుచులకై ప్రయత్నము చేయనక్కర లేకుండనే సుందరములైన పువ్వులు మధురాతి మధురములైన కాయలు పండ్లు కాపించి పండించి ఎప్పటికప్పుడు అందించు భగవంతుని నమ్మక, సకల యోగక్షేమములుచూచు తల్లిదండ్రులను నమ్మక స్వేచ్ఛగా సంచరించు పెంకి పిల్లవానివలె. ఉండుట చేతనే మనుష్యుఁడు తాను అనేక కష్టములతోఁ గూడిన జీవితవృత్తికై, సేవకయజమాని ధనిక నిర్ధనిక ప్రభృతి వర్గముల నేర్పఱచుకొని కష్ట పరంపరలలోఁ దగుల్కొని జీవించుచు అందు తాను కల్పించుకొన్న కష్టముల నివారణకై వర్గ సంఘర్షణ, అసంతృప్తిగల సాహిత్యములను సృష్టించుకొనవలసి వచ్చినది. అందుచేత దేశ విదేశములలో భిన్న కాలములలో వివిధ సంస్కృతులేర్పడి వానికిఁదగిన సాహిత్యములు వానిని రచించు కవులు వివిధములుగా నేర్పడిరి.

ఏది యెట్లయినను విశ్వశ్రేయస్సును పరమానందమును దృష్టిలో నుంచికొని యుత్తమమైన సంస్కృతిని ప్రతిబింబించు రచనలు సాగించుట యుత్తమ కవుల కర్తవ్యము. అప్పుడే వారు సరియగు కవులనఁ బడుదురు. ఆ యుత్తమ సంస్కృతి సాధనకు విద్యలు కళలు సాధనములని గ్రహింపవలయును. విస్తరభీతిచే సంస్కృతిని గూర్చి ముఖ్యసూచనలు మాత్రమె సంగ్రహముగ చేయఁబడెను.

ఇది సంస్కృతి వివరణము

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

శబ్దాలంకార ప్రకరణము

ఇప్పుడు కావ్యశోభాకరము లయిన యనుప్రాసోపమాద్యలంకారములు చెప్పఁబడుచున్నవి.

కావ్యశోభనుగూర్చు ధర్మములు గుణములు, కావ్యశోభను అతిశయింపఁ జేయునవి అలంకారములు అని వరవామనుడు; గుణములు సంఘటనను, అలంకారములు శబ్దార్థములను ఆశ్రయించి యుండునని విద్యానాథుఁడు

సూ. అనుప్రాస యమకాదులు శబ్దాలంకారములు.

కావ్యప్రకాశకారుఁడు, సరస్వతీ కంఠాభరణకారుఁడు, కావ్యప్రదీపకారుఁడును వక్రోక్తిని శ్లేషమును పునరుక్తి వదాభాసమును శబ్దాలంకారములలో చేర్చిరి. శబ్దముల భంగా భంగ శ్లేషములనుబట్టి అర్థభేదము వచ్చుటచే వానిని శబ్దాలంకారములలో చేర్చిరి. సరస్వతీకంఠాభరణకారుఁడు మాత్రము రీతి, వృత్తి, భణితి, గుంఫన, శయ్యలోనగు వానినిగూడా శబ్దాలంకారములలోఁ జేర్చెను. ఇవి అర్థధర్మములను గూడ అపేక్షించుటచే వీనిని గొందఱు శబ్దాలంకారములలోఁ జేర్చలేదు. అనుప్రాసాదులు అర్థవిస్తారముల నపేక్షింపని శబ్దధర్మములె అని ఆనందవర్ధనుఁడు. అనుప్రాసాది శబ్దాలంకారములు అధమ కావ్యములుగాఁ దలఁచి శబ్దాలంకారములను జెప్పక ఉపమాద్యర్థాలంకారములను మాత్రమె జగన్నాథ పండితుఁడు చెప్పెను. దండ్యాది మహాకవులు వీనిని జెప్పుటచే ఇందు అవి చెప్పఁబడుచున్నవి.

అనుప్రాసము :

స్వరసాదృశ్యములేకున్నను అనేక వ్యంజనములకుఁ సాదృశ్యము దగ్గఱగానున్నచో అది అనుప్రాసమగును. రసాదులను (అను) అనుసరించి (ప్ర) ప్రకృష్టముగా (= దగ్గరగా) (అస) న్యాసముచేయుట అనుప్రాసమని వ్యుత్పత్తి. అది వ్యంజనానుప్రాసము, పదానుప్రాసము అని ద్వివిధము. అందు వ్యంజనానుప్రాసము—ఛేకానుప్రాసము, వృత్త్యనుప్రాసము అని ద్వివిధము.

(1) వ్యంజనానుప్రాసము—(అ) ఛేకానుప్రాసము :— ఒకటిగాని వ్యంజనములకు సదృశమై యనేకములగు వ్యంజనములు దగ్గఱగా ఒకసారి అనువర్తించినపుడు అది ఛేకానుప్రాసము. ఛేకులనఁగా విదగ్ధులు. విదగ్ధులచే అంగీకరింపఁబడిన అనుప్రాసము ఛేకానుప్రాసము అనివ్యుత్పత్తి.

ఉదా : కుందనంపుందళుకొ్కాలుక్క తీ్రల్ చుట్టఁగన్
దెందమున్ పై జంతీరుచుల్ సోకఁగా
నందబృందావనిన్ భామినీ మధ్యఁదై
విందుగాఁ గృష్ణుఁడున్ వేణుగానం బిడెన్.

(నా శ్రీకృష్ణహృదయామృతము)

(ఆ) వృత్త్యనుప్రాసము :—

ఒకటి రెండు వ్యంజనములు రెండుసార్లు గాని, పలుమార్లుగాని సదృశముగా వచ్చుట వృత్త్యనుప్రాసము.

ఉదా : తరుణ సుందర మందార తరువుక్రింద
మురువు దొండ పండగు మోవి మురళి మోపి
గోవులును గోపికలు గోపకులును గొలువ
మోహనముగఁ బాడెడి గోపమూర్తిఁ గొలుతు.

(నా శ్రీకృష్ణహృదయామృతము.)

(2) పదానుప్రాసము పదగతము. నామగతము అని ద్వివిధము. పదానుప్రాసనము లాట దేశజముల కిష్టమగుటచేత లాటానుప్రాసమనఁబడును. అందు పదగతము—అనేకపదగతము, ఏకపదగతము అని ద్వివిధము. నామగతము—ఏక సమాసగతము. విభిన్న సమాసగతము, సమాసా సమాసగతము అని త్రివిధము. ఇట్లు పదానుప్రాసము మొత్తము అయిదు విధములైనది.

(అ) అనేకపద గతమునకు—

ఉదా : నీవ యనుగ్రహింతువ పనేమిటి కృష్ణ ! యిఁకన్ గుణావళుల్
నీవయనుగ్రహింపవ పనేమిటి కృష్ణ! యిఁకన్ గుణావళుల్

భావమునం బ్రియుండె యనురక్తుఁడెయైన విరక్తుఁడైన నిఁ
దేవిధి వ్యర్థమౌనుగదె యింతుల కుంకుమ పత్త్రిభంగిమల్.

(నా శ్రీకృష్ణహృదయామృతము)

ఏకపదగతమునకుదా :—

మనసః మేల్కొని మేల్కొని మనలు మెపుడు
నేఁటికిఁగదా కృతార్థత నెగడెనీకు
అనుభవింపు మనుభవింపు మనవరతము
ఇదిగొ పూర్ణబ్రహ్మానంద మెదుటనుండె. 33

(నా శ్రీకృష్ణహృదయామృతము)

యుద్ధంమీఁద యుద్ధంవచ్చినా
మనిషిగుండె పగులలేదు
మనిషిమీద మనిషి చచ్చినా
కన్నుతుదల జాలి లేదు.

('తిలక్')

(అ) ఏకసమాసగతమునకు—

ఉదా:— గీ॥ నమ్మియుండకు గాపుదనంబుమాని
కలకల కషాయ మాధురీ విలసనముల
నాడు బిడ్డ పులుఁగుల నరయవమ్మ
లేచిరావమ్మ మాతల్లి! లేచిరమ్మ.

(రాయప్రోలువారి తెనుఁగుతోట)

(ఈ) విభిన్నసమాసగతమునకు—

ఉదా:— గీ॥ సూరి వినుత! వినుతసుయశోభిరామ!

(ఉ) సమాసాసమాసగతమునకు—

ఉదా : సుగుణ నిర్మల! నిర్మలమగు మనీష
నిచ్చి ననుబ్రోవు మెప్పుడు నెలమితోడ
అరివిరామ! రామ! గుణ గణాభిరామ!

(3) అంత్యానుప్రాసము—స్వరములతోపాటు వ్యంజనములు ఒకటి రెండు పాదముల చివరఁగాని, మూఁడు నాలుగు పాదముల చివరఁగాని. నాలుగుపాదముల చివరఁ గాని సదృశ్యముగా వచ్చినచో అది యంత్యానుప్రాసము.

ఒకటి రెండు, మూఁడు నాలుగు పాదముల చివర కుదా :-

గీ. తీయఁదనమున కంటెను దీయనగుచుఁ
గొంటెఁదనమున కంటెను గొంటెయగుచు
ఇట్టిదనరాని యాచిన్ని కృష్ణలీల
లీ మనసు నీడ్చుకొని పోవు నిట్టెలీల

(నా శ్రీకృష్ణహృదయామృతము)

నాలుగు పాదముల చివరకుదా :

పద్మదళనేత్ర! యా నీదుభాషణములు
కమలు బ్రతుకు పువ్వునకు వికాసనములు
మోదనములు సర్వేంద్రియ మోహనములు
శ్రవణ సుభగములు మనో రసాయనములు.

(నా ఉత్తరరామ ప్రణయ చరిత)

అంత్యానుప్రాస రగడలలో వాడఁబడినది

నేర్పుమై నల యది నెఱలఁ దొలుపూఁదుఱిమె
దర్పకున కర్పింపఁ దలఁతెంతటి పెరిమె
....
సులభమై దొరికె మంజులవాణి చంపకము
చిలుక పన్నెపుఁ బొదలు చేరియిఁక వంపకుము
చనకుఁడిఁక దవ్వులకు సఖులార ! పువ్వులకు
ననుచు నలరులు కోసి రతివ లల్లన డాసి

అల్లసాని పెద్దన

గేయాదులలో అనుప్రాసము అంత్యానుప్రాసముగా ఎక్కువగా వాడఁబడినది.

యెల్ల లోకము లొక్కయిల్లై
వర్ణభేదము లెల్ల కల్లై
వేలనెఱుఁగని ప్రేమ బంధము
వేడుకలు గురియు

(గురజాడ అప్పారావు)

యమకము— భిన్నార్థములైన సస్వర వ్యంజనములు అనేకము ఆవృత్తములై యర్థము గలిగి యున్నపుడు అది యమకమగును. యమములు = సమముగా ఒకచోటఁబుట్టిన వర్ణములు.

వానికి ప్రతికృతి యమకము యమకములలో అర్థచమత్కృతి లేకపోవుటచే నిందుఁ జూపఁబడలేదు. వీని వివరములు. ప్రహేళికలు మొదలగునవి చూడఁదలఁచిన వారు కావ్యాదర్శాది గ్రంథములఁ జూడఁదగునది. మా తాత పాదులచే నాంధ్రీకరింపఁ బడిన నారాయణీయ కావ్యాదర్శమునందు వీని వివరము గలదు.

మచ్చునకొకటి రెండు ఉదా :—

గీ. సమయ సమయము రవిశిఁ బశ్చిమదిశయటు
పాటలా పాటలాంశుకప్రావృతాంగి
సౌరభా సౌరభా స్పద సర్వదేహ
రమణి రమణియై నాకు హర్షము నొసంగు

(నారాయణీయ కావ్యాదర్శము 3.19)

ఇందు సర్వపాదములందు యమకము గలదు గేయములలో నీయనుప్రాసము అంత్యానుప్రాస రూపమును పొందినది.

ఉదా:—

జుట్టులో పువ్వులు పెట్టుకొన్నావా ?
ముత్యాల జూకాలు పెట్టుకొన్నావా
గజ్జెల మొలతాడు కట్టుకొన్నావా
వచ్చి ముద్దియ్యవే వరహాలతల్లీ

ఇంకొకయుదా :—

ఈయుత్తరీయురులతో
ఇరులతో రొదలతో
సొదలతో ఈ హాస
మృదుల వాసనలతో
వినముతో. సిగ్గుతో
కొసరు తేనియలతో

ఈ పాడు బ్రతుకు నీకేపాటిదోయి, నా

నెచ్చెలీ !
నెచ్చెలీ !

(ప్రవాసము)

నవ నవ పసంతచర
ణముల నాట్యముద్రలా,
భవ దమృత లావణ్య
వసన విలసనములా,

మెరపులై
పిలుపులై
మెరసినవి !
పలికినవి !

దిశలబడి పరువులిడు
శిశిరంపుటడుగులో,
తుదివీడుకొలుపులో
ముదుసలి నిరాశలో

నీడలై
జాడలై
వెరచినవి
పరచినవి

(ప్రవాసము)

కోయిలా కోయిలా
కూయబోకే
గుండెలు బ్రద్దలూ
చేయబోకే

కోయిలా !

తీయనీ రాగాలు
　　తీయబోకే
తీపితో నామనస్సు
　　కోయబోకే
　　　　కోయిలా !

చిట్టినీ జ్ఞాపకం
　　చేయబోకే
చింతతో ప్రాణాలు
　　తీయబోకే
　　　　కోయిలా

(బసవరాజు అప్పారావు)

ఇది శబ్దాలంకార ప్రకరణము

సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము

అర్థాలంకార ప్రకరణము

భరతుఁడు మూఁడు అలంకారములను చెప్పెను. అగ్నిపురాణమున ఎనిమిది చెప్పఁబడెను. విష్ణు ధర్మోత్తర ఖండమున పదునేడు చెప్పఁబడెను. భామహుఁడు ముప్పదియాఱు చెప్పెను. దండి ముప్పదియైదు. ఉద్భటుఁడు ముప్పదియేడు వామనుఁడు ముప్పదియొకటి. విద్యానాథుఁడు అరువదియాఱు. విశ్వనాథుఁడు డెబ్బది. రుద్రటుఁడు అరువదియెనిమిది. భోజుఁడు డెబ్బదిరెండు. మమ్మటుఁడు ఏబదితొమ్మిది. రుయ్యకుఁడు డెబ్బదిమూడు. జయదేవుఁడు నూఱు. అప్పయ్యదీక్షితులు నూటయిరువదినాలుగు అలంకారములను జెప్పెను. జగన్నాథపండితరాయలు ఉత్తరాలంకారము వఱకు డెబ్బది అలంకారములను అసంపూర్ణముగా చెప్పెను.

అలంకారములన్నియు ఈ క్రిందివిధముగా విద్యానాథునిచే ప్రతాపరుద్రీయములో విభజింపఁబడినవి.

ప్రతీయమానవస్తుకములు 2. ప్రతియమానౌపమ్యములు. 3. ప్రతీయమాన రసభావాదికములు. 3. అస్ఫుట ప్రతీయమానములు. 5. (సాధర్మ్యమును బట్టి) భేదప్రధానములు. 6. అభేదప్రధానములు. 7. భేదాభేదప్రధానములు. 8. అధ్యవసాన మూలములు. 9 విరోధమూలములు. 10. వాక్యన్యాయ మూలములు. 1. లోకవ్యవహారమూలములు 12 తర్కన్యాయ మూలములు. 13. శృంఖలా న్యాయ మూలములు 14. అపహ్నవమూలములు. 15 విశేషణ వైచిత్ర్య మూలములు" అవి

1. ప్రతీయమాన వస్తుకములు :—

సమాసోక్తి పర్యాయోక్తి ఆక్షేపము వ్యాజస్తుతి ఉపమేయోపమ అనన్వయము అతిశయోక్తి పరికరము అప్రస్తుతప్రశంస అనుక్త నిమిత్త విశేషోక్తి".

2. ప్రతీయమానౌపమ్యములు :—

రూపకము పరిణామము ససందేహము భ్రాంతిమంతము ఉల్లేఖము అపహ్నవము ఉత్ప్రేక్ష స్మరణము తుల్యయోగిత దీపకము ప్రతివస్తూపము దృష్టాంతము సహోక్తి వ్యతిరేకము నిదర్శనము శ్లేష.

3. ప్రతీయమాన రస భావాదికములు :—

రసవంతము ప్రేయస్వి సమాహితము భావోదయము భావసంధి భావశబలత.

4. అస్ఫుట ప్రతీయమానములు :—

ఉపమ వినోక్తి అర్థాంతరన్యాసము విరోధము విభావన ఉక్తగుణనిమిత్త విశేషోక్తి విషమము సమము చిత్రము అధికము అన్యోన్యము కారణమాల ఏకావళి వ్యాఘాతము మాలాదీపకము కావ్యలింగము అనుమానము సారము యథాసంఖ్యము అర్థాపత్తి పర్యాయము పరివృత్తి పరిసంఖ్య వికల్పము సముచ్చయము సమాధి ప్రత్యనీకము ప్రతీపము విశేషము నిమీలనము సామాన్యము అసంగతి తద్గుణము అతద్గుణము వ్యాజోక్తి వక్రోక్తి భావికము ఉదాత్తము.

5. భేదప్రధానములు :—

దీపకము తుల్యయోగిత నిదర్శన దృష్టాంతము ప్రతివస్తూపమ సహోక్తి ప్రతీపము వ్యతిరేకము.

6. అభేదప్రధానములు :—

రూపకము పరిణామము సందేహము భ్రాంతిమంతము ఉల్లేఖము అపహ్నవము

7 భేదాభేద ప్రధానములు:—

ఉపమ అనన్వయము ఉపమేయోపమ స్మరణము.

8. అధ్యవసానమూలములు :—

ఉత్ప్రేక్ష అతిశయోక్తి

9 విరోధమూలములు :—

విభావన విశేషోక్తి విషమము చిత్రము అసంగతి అన్యోన్యము వ్యాఘాతము అతద్గుణము భావికము విశేషము.

10. వాక్యన్యాయమూలములు :—

యథా సంఖ్యము అర్థాపత్తి వికల్పము సముచ్చయము.

11. లోకవ్యవహారమూలములు :—

పరివృత్తి ప్రత్యనీకము తద్గుణము సమాధి సమము స్వభావోక్తి ఉదాత్తము వినోక్తి.

12. తర్కన్యాయమూలములు :-
కావ్యలింగము అనుమానము అర్థాంతరన్యాసము.

13 శృంఖలావైచిత్ర్యమూలములు :-
కారణమాల ఏకావళి మాలాదీపకము సారము.

14 అపహ్నవమూలములు :-
వ్యాజోక్తి వక్రోక్తి మీలనము.

15. విశేషణవైచిత్ర్యమూలములు :-
సమాసోక్తి పరికరము

అలంకారములకుఁగల పరస్పర వైలక్షణ్యము

ఆరోప్యమాణము ఆరోపగర్భమైనను అప్రకృతోపయోగిగా నుపయోగములను బట్టి పరిణామ రూపకములకు భేదము.

ఆరోప విషయమునకు సందేహ భ్రాంత్యపహ్నవములచేత సందేహ భ్రాంతిమదపహ్నవములకు పరస్పరము భేదము.

సాధర్మ్య మూలములైనను తుల్యయోగితా దీపక నిదర్శనా వ్యతిరేక దృష్టాంతముల కంటె సాధర్మ్యము వాచ్యమగుటవలన ఉపమ అనన్వయము ఉపమేయోపవులు భిన్నములు.

సాధర్మ్యము యొక్క వాచత్వ గమ్యత్వములను బట్టి ఉపమేయోపమా ప్రతివస్తూపమలు భిన్నములు.

వస్తు ప్రతివస్తు భావ బింబ ప్రతిబింబ భావములను బట్టి ప్రతివస్తూపమా దృష్టాంతములు భిన్నములు.

ప్రస్తుతాప్రస్తుతములకు వ్యస్తత్వ సమస్తత్వములను బట్టి తుల్యయోగితా దీపకములకు భేదము.

ఉపమానము యొక్క ప్రసిద్ధత్వా ప్రసిద్ధత్వములనుబట్టి ఉపమకు ఉత్ప్రేక్షకును భేదము.

అర్థసామ్య శబ్దసామ్యములను బట్టి ఉపమా శ్లేషలకు భేదము.

ఉపమానోపమేయములకు భేదాభేదములను బట్టి ఉపమకు అనన్వయమునకును భేదము.

ఉపమానోపమేయ భావమునకు పర్యాయ యోగపద్యములను బట్టి ఉపమకు ఉపమేయోపతకును భేదము.

అప్రస్తుతము యొక్క వాచ్యతన్గమ్యత్వములను బట్టి అప్రస్తుత సమాసోక్తులకు భేదము.

వాచ్యవ్యంగ్యములు రెండుప్రస్తుతమైనచో పర్యాయోక్తి, వాచ్యము అప్రస్తుతమైనచో అప్రస్తుత ప్రశంస.

వ్యాప్తి పక్షధర్మతాదులు లేకపోవుటవలన కావ్య లింగము అనుమానము కంటె భిన్నము.

సాధారణ గుణయోగమువలన భేదము తోఁపకపోఁగా సామాన్యము ఉత్కృష్ట గుణ యోగమువలన న్యూన గుణము తిరోహితము కాఁగా మీలనము.

అన్య వ్యవచ్ఛేదములో తాత్పర్యము లేకపోవుటవలన ఉదాత్తాలంకారమునకు పరిసంఖ్య కంటె భేదము.

కాకతాళీయముగా కార్య సాధనములో కారణాంతరోపనిపాతమందు సమాధి.

అహమహమిక చేత కార్యసాధనములో బహు కారణములు ఉద్యమింపఁగా రెండవ సముచ్చయము.

నిహ్నవము యొక్క వాచ్యత్వ గమ్యత్వములను బట్టి అపహ్నవ వ్యాజస్తుతులకు భేదము

ఇతరములకు భేదము స్పష్టమే. వ్యాజోక్తి మీలన సామాన్యములందు ఏదో రకముగా సాదృశ్యమున్నది. కాని అది అవివక్షితమగుటవలన వానికి సాదృశ్యము లందు గణనలేదు.

ఉపమాలంకార ప్రకరణము

సూ. వాక్యార్థములను అలంకరించు సుందరమైన సాదృశ్యముగలది ఉపమాలంకారము.

సుందరమైన దనఁగా జమత్కృతిని గలిగించునది. చమత్కృతి అనునది సహృదయహృదయములే ప్రమాణముఁగాఁగల యానందవిశేషము. ఈయుపమాలంకారము కావ్యరంగస్థలమున నటించు నటివంటిది. అది యనేక వేషములను ధరించి విజ్ఞుల మనస్సును రంజింపఁజేయును. అట్టి వేషాంతరములను ధరించి యాయారూపములను పొందినట్లు యుక్తి భేదములను బట్టి ఇది అనేకాలంకార రూపములను బొందును. ముఖము చంద్రునివలె శోభిల్లుచున్నదనఁగా ఉపమ అదే చంద్రునివలె ముఖము ఉన్నది చంద్రుఁడు ముఖమువలె నున్నాడు అన్నచో ఉపమేయోపమ అగును ముఖము ముఖమువలెనే యున్నది అన్నచో అనన్వయము. చంద్రునిఁజూడఁగా ముఖము జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నదన్నచో స్మరణము. ముఖమే చంద్రుఁడన్నచో రూపకము. ముఖచంద్రునిచే తాపము శాంతించుచున్నదన్నచో పరిణామము ఇది ముఖమా లేక చంద్రుఁడా అన్నచో సందేహము. చంద్రుఁడని తలఁచి చకోరములు నీముఖముపైకి పరువిడి వచ్చుచున్నవన్నచో భ్రాంతిమంతము. చంద్రుఁడని చకోరములు. కమలమని తుమ్మెదలు నీ ముఖము నందనురాగముగలవై యున్నవన్నచో ఉల్లేఖము. ఇది చంద్రుఁడుగాని ముఖముగాదు అన్నచో అపహ్నవము. నిజముగా ఇది చంద్రుఁడే కాఁబోలు అన్నచో ఉత్ప్రేక్ష, ఇతఁడు చంద్రుఁడే అన్నచో అతిశయోక్తి. ముఖముచేత చంద్రుఁడు కమలము నిర్జింపఁబడెను అన్నచో తుల్యయోగిత. రాత్రి చంద్రుఁడును నీ ముఖమును సంతసించుచున్నవి అన్నచో దీపకము. నీ ముఖమునందె నేను చంద్రునియందె చకోరము అనురాగము కలవారమై యుంటిమి అన్నచో ప్రతివస్తూపమ. అకాశమున చంద్రుఁడు భూమిపైన నీ ముఖము రాజిల్లును అన్నచో దృష్టాంతము. ముఖము చంద్రుని సిరులను ధరించియున్నదన్నచో నిదర్శన కళంకులేనిముఖము చంద్రునినతిక్రమించుచున్నదన్నచో వ్యతిరేకము. నీ ముఖముతో సమముగా చంద్రుఁడు రాత్రులందు సంతసించుచున్నాఁడు అన్నచో సహోక్తి. నేత్రాంకరుచిరమైన ముఖము స్మితజ్యోత్స్నా శోభితము అన్నచో సమాసోక్తి, వక్త్రము అబ్జసదృశమై యాహితశక్తియైన హరితో సదృశమై యున్నదన్నచో శ్లేష ముఖమునెదుట నిష్ప్రభుఁడుచంద్రుఁడు. అన్నచో అప్రస్తుత ప్రశంస. ఇత్యాదిక్రమముగ ఉపమాలంకారము అనేకాలంకారముల వేషమును ధరించుచున్నది.

సహృదయ హృదయ ప్రమాణ సిద్ధము కాకపోవుటవలన ముఖము కుముదము వలె ప్రసన్నమైనది అన్నది ఉపమాలంకారము కాదు. వాక్యార్థములకు శోభాకర మైనదె అలంకారమగును గాన సామాన్యాలంకారలక్షణ మైనను పట్టక పోవుటచేత గవయమృగము గోవువలె నుండును అన్నది ఉపమకాదు. వాహీకుఁడు ఎద్దు అన్నది రూపకముగాదు. స్థాణువా పురుషుఁడా అన్నది సందేహముగాదు. ఇది రజతమా శుక్తియా అన్నది భ్రాంతిమంతముగాదు. ఇది త్రాడుగాని పాముకాదు అన్నది అపహ్నుతికాదు. దేవదత్తుడు బలిసియున్నాఁడు పగలు భుజింపఁడు అన్నది పర్యాయోక్తము గాదు. పర్వతము నిప్పు గలది అన్నది అనుమానముగాదు. వాఁడు దేవదత్తుఁడు అన్నది స్మరణముగాదు. క్రమముమీఁది కచటతపలకు గజడదబలగు అన్నదియథాసంఖ్యము గాదు. పుత్రునితోఁగూడతండ్రి వచ్చెను. అన్నది సహోక్తి కాదు. వాఁడు జోడు లేకుండ వెళ్ళెఁడుఅన్నది వినోక్తి కాదు. చూడు మానిషాద ! అన్నది శ్లేషగాదు. ఇట్లే మిగిలిన వానిని ఊహించునది.

గగనము గగనాకారము ఇత్యాదులందుఁ జెప్పఁబడిన సాదృశ్యము ఇంకొక సదృశ వస్తువు లేదని చెప్పుటకు మాత్రము స్వీకరింపఁబడుటచే అది సాదృశ్యములో పర్యవసించదు అందుచేత అది చమత్కారము గలదిగాదు గాన అది యుపమకాదు. కనుకనే అదియన్వయించుటలేదు అందువలన దానికి అనన్వయ మనుపేరుగలిగినది. "నీ మోమునకు జలజమెట్లు సదృశమగును?" అను వ్యతిరేకాలంకారములో చమత్కారియైన నిషేధమును నిరూపించుటకు ప్రతియోగియైన సాదృశ్యము నిరూపించుట అచమత్కారమెకాన ఇదియు ఉపమాలంకారముగాదు. ఇట్లే అభేదప్రధానములైన రూపకాపహ్నుతి పరిణామ భ్రాంతిమ దుల్లేఖాదులందును, చమత్కారులై భేదప్రధానములైన దృష్టాంత ప్రతివస్తూపమాదీపక తుల్యయోగితాదులందు అభేదాపహ్నవములను నిష్పన్నముఁ జేయుటలో నున్న సాదృశ్యము చమత్కారి కాకపోవుటచే అవి యుపమాలంకారములుగావు. ముఖమువంటి చంద్రుఁడు అను ప్రతీపము లోను చంద్రునివలెముఖము, ముఖమువలెఁజంద్రుఁడు వలెను అను నుపమేయోపమ యందును గల సాదృశ్యము చమత్కారి యగుట వలన అవి యుపమాలంకారములోనే చేరును కాన అందు అతిప్రసంగము లేదు.

"అమృత కిరణుని యందును ననలమటుల
నీవు కోపముతో నుపమింపఁదగుదు"

అనుచోట (ఉపమానమె) చంద్రునియందు అనలమె అత్యంతము అసంభవ మగుట వలన అసలు సాదృశ్యమె చెప్పుటకు వీలులేదు. అయినప్పుడింక చమత్కారము మఱి యెట్లు కలుగును అన్నచో పరార్ధోపస్థితికల కవి స్వేచ్ఛగా విడివిడిగా వాని యందు ఆయారూపములను భావన చేసియుండుటచే చంద్రుని ఆధారముగా గ్రహించి అనలమును కల్పించి దానితో సాదృశ్యమును కల్పించుటలో బాధ లేదుగాన అందు సాదృశ్యము ఉన్నదే యగును. చిత్రగతమైన రూపములును బంగారు ప్రతిమలును శిల్పములును వాని నేర్పును బట్టి అవి యాయావస్తువులుగా భావింపఁబడి మనో వికారాదులను గలిగించి యాహ్లాదమును గలిగించినట్లు లేని కల్పిత సాదృశ్యములుగూడ చమత్కార జనకములగును. ఉపమాన లక్షణములో ఉపమానోపమేయములకు సాదృశ్యము ఉండవలెనని చెప్పకపోవుట వలన ఇక్కడ దోషలేశమైనను లేదు.

కనుకనే

ముసువుఁ జెక్కులి పైనుండి యురముపైసి
లీల మెయిని వ్రాలిన కుటిలాలకమ్ము
మీఱు చంద్రబింబమునుండి మేరు గిరిని
ప్రేలుచుండిన సర్పముఁ బోలియుండు

ఇత్యాదులందును అనుపపత్తి లేదు

ఈ కల్పితోపమ ఇంకొక యుపమానము లేదని చెప్పుటయె ఫలముగాఁ గల దగుటచేత ఇది యింకొక యలంకారమెయని కొందఱనిరి. కాని ఇందు సాదృశ్యము చమత్కారకారి యగుటచేత ఉపమయందె యంతర్భవించుననుటయె యుచితము గాన ఇదిఇంకొక యలంకారమనుట సరికాదు. ఉపమానోపమేయ నిరూపిత సాదృశ్యమె యుండవలెనని లక్షణములో లేదుగదా. ఇంకొక యుపమానము లేదని చెప్పుటయె ఫలముగాఁగలదనుటయు అది ఉపమా విశేషమగుననుటలోనె సాధకము కాని ఉపమ కంటె భిన్నమైనదనుటలో సాధకముగాదని తెలియవలెను.

మఱి.

పొల్పయిన ముక్కునకుఁ దుదముత్తియంబు
గలిగి చెలువారుచున్న యాలలనమోము
బుధునిఁ గాఁగిటఁ జేర్చిన పూర్ణచంద్ర
మండలము వోలె విలసిల్లుచుండె మిగులఁ

ఇత్యాదుల ఉపమానోపమేయములకు సాధారణ ధర్మము లేకపోవుటవలన ఇది యుపమయెట్లగును? బుధుఁడు ముత్యము ఇవి రెండు ఆయా విషయములందొక్కదానియందు మాత్రమె యుండును.

ముక్కు చివఁ నున్న ముత్యముగల యామె ముఖము బుధుని కౌఁగిలించుకొన్న పూర్ణచంద్ర మండలమువలె విలసిల్లు చున్న దను దానికి అటువంటి పూర్ణ చంద్రమండలముచే నిరూపింపఁబడిన సాదృశ్యమును దెలుపు విలాసములకు ఆమె ముఖము ఆశ్రయమైనదన్నదే తాత్పర్యమగునేని అపుడు 'విలసిల్లు' అనుదాని కర్థమైన శోభా విశేషమె సామాన్య ధర్మమనిగాని, బుధుఁడుగల చంద్రమండలమువలె ముత్యము గల ముఖము విలసిల్లుచున్నదని చెప్పి అటువంటి సాదృశ్యముగల ముఖమును ఉద్దేశించి విలాసలకు ఆశ్రయమైనదని విధేయము గాఁగాని చెప్పినచో 'పద్మమువంటిది ముఖము'లో నగువానివలె లుప్తోపమయగును గాన ఆహ్లాదికారి ధర్మము ఊహింప నగునని యనరాదు. ఏలనన ఇందలి యుపమానోపమేయ శోభలుగూడ వాస్తవ మునకు అసాధారణము లైనవి అగుటచే ఇందు సాధారణ ధర్మము చెప్పుట కుదురదు.

అయితే మఱి

కం॥ లేఁ యెండ యెఱుపు మేఘము
చాయలు గల సంజకు ననుజన్మందయి తా
షాయ వసనము ధరించి యి
దే యతి కుంకుమపుఁ బూఁత యెసఁగఁ గఁ జనెడిన్

ఇత్యాదులందు ఇంకొక ధర్మము భాసిల్లుచుండుటచేతను, సుందరముగాకపోవుటచేతను లేఁత యెండ మొదలగునవి యసాధారణములగుటవలన ఉపమయెట్లగును? అన్నచో ఇచట ఉపమేయమందును ఉపమానమందునుగల ధర్మములు అసాధారణములైనను సాదృశ్యమూలకమైన అభేదాధ్యవసాయముచేత సాధారణత్వమును గల్పించుటవల్ల ఉపమసిద్ధించునని యందురు. "వాస్తవమునకు భిన్నములైన కుంకుమపుఁబూఁత లేఁత యెండ మొదలగువానికి భ్రమాత్మకమైన ఆహార్యాభేదబోధచేత సాధారణత్వ సిద్ధికొఱకు ఏ మాత్రములేని యభేదమును సిద్ధింపఁ జేయుటకెట్లు వీలగును. భ్రమ చేత అర్థసిద్ధికాదుగదా" అనరాదు. "ఇదివఱలోఁ జెప్పిన అమృత కిరణుని యందును ననలముల, నీవు కోపముతో నుపమింపఁదగుదు" మొదలగు వానియందు ఉపమా నోపమేయములు ఏ మాత్రము లేకపోయినను కల్పిన వలననె సాదృశ్యము సరి

పోయినట్లె యిచ్చటను సాధారణ ధర్మమును స్ఫుటముగ సరిపోయినట్లు ఉపపాదింప వచ్చును. ఈ సాదృశ్యమూలమైన యభేదాధ్యవసాయమునె ప్రాచీనులు బింబ ప్రతిబింబ భావముగాఁ జెప్పెదరు.

ఇట్లే

గీ॥ చంచలుండగు చాణూరుఁజదుపు నాఁటి
కృష్ణుని కరంబిదే ప్రకాశించుచుండె
ఎల్ల భువనమండలి సంహరించు నాఁటి
ప్రబలవేగంబు గలుగు ధూర్జటియపోలె

ఇచ్చట ధూర్జటికిని కృష్ణుని కరమునకును ఆకారములో సాదృశ్యము లేకపోవుటవలన, ఆయా ప్రకారములులేని కేవలప్రకాశము ప్రయోజకముకాకపోవుటచేత చాణూరుని జదుపుటకు నిమిత్తమైన చాంచల్యము సకల భువనమండలికి నిమిత్తమైన ప్రబలవేగము అనెడి ఈ రెండు ప్రకాశప్రకారములకు అభేదాధ్యవసానముచేత అభిన్నధర్మ ప్రకారకమైన ప్రకాశమనెడి సాధారణధర్మము సిద్ధించుటవలన ఉపమ సిద్ధించుచున్నది. ఇందు చాణూరుఁడును సకల భువనమండలియును నిజమునకు భిన్నములైనను రెండును మహాకాయములుగాన ఆ సాదృశ్యమునుబట్టి బింబ ప్రతిబింబ భావము గలుగుచున్నది. చదుపుట సంహారములును, చాంచల్య వేగవత్త్వములును తమ యాశ్రయముల భేదమునుబట్టి భిన్నములైనను నిజమునకు ఏక నిమిత్తకత్వ రూపమునుబట్టి అభేదముగా గ్రహించుటచేత ఏకరూపముగాన సాధారణత్వము సిద్ధించుచున్నది. కాన వస్తు ప్రతివస్తుభావము సిద్ధించునని తెలియవలయును.

ఉదా :—

గీ॥ గురుజనులభీతి, నన్నుఁజూచకోర్కె, వీని రెంటి
వలనిసంఘర్షణమున వ్యాకులతఁజెంది
దర విదళ దరవింద సుందరమునైన
హరిణనేత్ర నేత్రముఁగట ! మఱువలేను.

ఇందు సగము విచ్చపద్మము ఉపమానము. హరిణనేత్ర నేత్రము ఉపమేయము 'చక్కనైన' అనునది-సామాన్యవచనము. దానిచేతఁ బ్రతీయమానమగు నుపమ సకల వాక్యార్థమైన విప్రలంభ శృంగారమునకు-స్మృతిని అలంకరించుటద్వారా-అలంకారమగుటచేత, -అలంకారమగుచున్నది. "మఱువలేను" అనుస్మృత్యభావమును నిషేధించి స్ఫుటముగాఁదెలుపుటవలన ఇందు స్మృతియె ప్రధానముగా ధ్వనించు

చున్నదని చెప్పుటకు వీలులేదు. పూర్వార్థములోని ఒకదానినొకటి యెదుర్కొను భీతి కోర్కెల సంధికూడ ప్రధానముకాదు. ఏలయన అవి నాయికాగతముగా అనువదింపఁబడుచున్నది. ఉత్తరార్ధస్మృతికి అంగముగాఁగూడ ఉన్నది. కనుక భావసంధి చేతను ఉపమాలంకారముచేతను అలంకరింపఁబడిన స్మృతియు• 'కట' అనుపదముచే గమ్యమానమైన సంతాపానుభవమును విప్రలంభ శృంగారమునె అలంకరింపఁజేయుచున్నవి కాన ఉపమాలంకారమునకె యిక్కడ ప్రాధాన్యము.

ఇందు సందర్భవశమునుబట్టి సాదృశ్యమునకు ప్రతియోగులును (ఉపమానములు) అనుయోగులును (ఉపమేయములును) జూపఁబడుచున్నవి చంద్రకళ అంబుజ దామము• శిరీషము• విద్యుత్తు• తారలు• కనకలత, దమనకము కాంచనయష్టి దీపము లోనగు వానితో వనితను బోల్చవచ్చును రోచనము స్వర్ణము• విద్యుత్తు• పసుపు వరాటుకము (ప్రత్యగ్రపద్మబీజము) సంపెఁగ, హేమకేశకి వీనితో వనిత శరీరకాంతిని పోల్చవచ్చును• తమము శైవాలము జీమూతము, బర్హము చామరము యమునా వీచికలు, నీలమణులు నల్లఁగల్వ వీనితో జుట్టును బోల్చవచ్చును. అర్ధచంద్రుఁడు, హేమపట్టిక వల్లి, స్మరధనువు వీచి, భృంగావళి పల్లవములు వీనితో కనుబొమ్మలను బోల్చవచ్చును. కపోలమును చంద్రుఁడు అద్దములతోను ముఖమును చంద్రాబ్జదర్పణములతోను, ముక్కును తిలప్రసూనముతోను• కంఠమును కంబువుతోను నేత్రములను మృగలోచన పద్మ పద్మపత్త్రియుషఖంజన చకోర చకోరనేత్ర కేతకి భ్రమర స్మర బాణములతోను, అధరోష్ఠమును ప్రవాళ బింబఫల బంధూక పల్లవములతోను, రదనములను ముక్త మాణిక్యనారంగ దాడిమీ కుందకోరక తారకలతోను, వాక్కును హంస భ్రమర శుక కిన్నర వాక్కులతోను వాఙ్మాధుర్యమును వేణుకోకిల వీణామాధురితోను బాహువును బిసవల్లి మృణాలములతోను, కరమును పద్మముతోను• నఖములను పల్లవ విద్రుమ• చంద్రకళ కుందకోరకములతోను• నడుమును సూచ్యగ్రతల శూన్యాణువేది సింహాదులతోను ముష్టిగ్రాహ్యముగను. జఘనమును పులినముతోను, నితంబమును పీఠ ప్రస్తర భూచక్రములతోను, ఊరువులను హస్తిహస్త కదళీ కరభములతోను. పాదమును పల్లవాంభోజ స్థల పద్మ ప్రవాళములతోను, అంగుష్ఠనఖములను పూర్ణేందునితోను, నడకను హంస సింహ గమనములతోను, కటాక్షములను యమునా వీచి భృంగావళి విషామృతములతోను హాసమును జ్యోత్స్నేందు పుష్ప పీయూష ఫేనకైరవ ముక్తాఫలములతోను• దర్శనమును అద్దాదులతోను. శ్వాసమును సురభిళముగను• నూపురధ్వనిని హంస సారస శబ్దములతోను పురుషుని బాహువులను యుగార్గళ భుజంగేంద్ర దంతస్తంభేభ హస్తములతోను

వక్షఃస్థలమును కవాట శిలాపట్టములతోను ప్రతాపమును అర్కాగ్ని వజ్రాదులతోను, కీర్తిని చంద్రాది శుభ్ర వస్తువులతోను కరరేఖలను ఛత్రధ్వజ పద్మాదులతోను పోల్చవచ్చును. ఇవి మార్గదర్శనముగాఁ జూపఁబడినవి. కావ్య వర్ణనానుభవాదులను బట్టి ఇట్లే మిగతా విశేషములను గ్రహింపనది.

ప్రసిద్ధమైన యుపమానోపమేయములకు సాదృశ్యలక్ష్మి యెచ్చట నుల్లసిల్లునో అది యుపమయని చంద్రాలోకములో జయదేవుఁడు ఏదో విధముగా ఉపమానోపమేయములందు ఎట సాదృశ్యము తోచునో అది యుపమయని దండి. ఉపమానములో ఉపమేయమునకు గుణ లేశమును బట్టి సామ్యమున్నచో ఉపమ అని వామనుఁడు. ఉపమానోపమేయములకుఁ బరస్పరము ప్రచురావయవ సామాన్య సంబంధమున్నచో ఉపమయని భోజుఁడు ఉపమానోపమేయములకు భేదమున్నపుడు సాధర్మ్యము ఉపమయని కావ్యప్రకాశకారుఁడు.

ఒకేవాక్యమునందు విరుద్ధ ధర్మోక్తి శూన్యమైన సామ్యము ఉపమానోపమేయములకు వాచ్యమై యున్నచో అదియుపమయని సాహిత్య దర్పణ కారుఁడు.

ఇత్యాదికముగ ఆయా లాక్షణికులు ఉపమాఽలంకారములకు లక్షణము చెప్పిరి పై లక్షణములన్నిటిలోను ఉపమానోపమేయ పదములు రెండును స్వీకరింపఁబడినవి. అవి (ముఖము ముఖము వలె నున్నది.) తనకుతానే సాధర్మ్యము చెప్పెడి యనన్వయ వ్యావృత్తి కొఱకుఁ జెప్పఁబడెనన్నచో ఉపమానమునకుఉపమేయత్వము కల్పించిన ప్రతీపములోను రెంటికి పర్యాయముగా ఉపమేయత్వము కల్పించిన యుపమేయోపమయందును అతివ్యాప్తి కలుగును. కాన లక్షణములో ఉపమానోపమేయ పదములు రెండు చెప్పరాదు. రెండిటిలో సాదృశ్య పర్ణనము ఉండుట వలన ఉపమయె యగునన్నచో అనన్వయము గూడ ఉపమయె యగును. అయినపుడింక అనన్వయ వ్యావృత్తి కొఱకుఁ జెప్పఁబడిన యుపమానోపమేయ పదములు వ్యర్థమగును.

స్వత సిద్ధమై స్వతహా భిన్నమై ధర్మమును బట్టి సమ్మతమై వర్ణింపఁదగిన దానికి అన్యముతో (యుపమేయమునకు ఉపమానముతో) సామ్యము ఒకసారె వాచ్యమైనచో ఉపమయగునని విద్యానాథుఁడు. దీనిని చిత్రమీమాంసలో అప్పయదీక్షితులు ఖండించెను. ఉత్ప్రేక్షలో ఉపమానము కవి కల్పితమగును. లోక సిద్ధముగాదు. కాన స్వతస్సిద్ధమై అని చెప్పుటచే లోకసిద్ధముగాని యుపమానముగల యుత్ప్రేక్షయొక్క

వ్యావృత్తికై స్వతస్సిద్ధమైన అన్న పదము వేయఁబడెనని చెప్పఁబడినది. కాని ఉత్ప్రేక్షలో వలె మొదలగుపదములు ఉపమానోపమేయములకు తాదాత్మ్యాది సంభావనా వాచకములు. అందు సాదృశ్యము వాచ్యముగాదు అట్లు వాచ్యము గానందువల్లననే ఉత్ప్రేక్షకు వ్యావృత్తి కలుగుచున్నది అందుచే ఉత్ప్రేక్షా వ్యావృత్తికై స్వతస్సిద్ధమై అన్నది చెప్పఁబడెననుట సరికాదు.

మఱియు

కం. వనజారి నుండి గరళం
బనలము చందనమునుండి యగునటులు త్వదా
ననముననుండి పరుష వా
క్యనఁగ నసంభావితోపమాలాంకృతియౌ.

(కావ్యాదర్శము మా తండ్రిగారి యనువాదము)

అను నసంభావితోపమయందు అవ్యాప్తి దోషము కలుగుచున్నది. విషానలములు స్వతస్సిద్ధములైనను చంద్ర చందన ప్రభవములగుటచేఁ గవి కల్పితములగుచున్నవి. ఒకవేళ చంద్ర చందన ప్రభవత్వము చూడక కేవలము విషానలములు స్వతస్సిద్ధములు గదా అన్నచో,

ఉత్ప్రేక్షోదాహరణములలో

గీ ఎపుడు దీనికిఁ బూర్ణత్వ మెసఁగదనుచు
ఆకసము వీడి భూమిపై నవతరించు
చందురుఁడు వోలెఁ గాకతిక్షితలేంద్రుఁ
డిలను నానందపెట్టుచు వెలుఁగుచుండెఁ

(ప్రతాప రుద్రీయము. ఉత్ప్రేక్షా ప్రకరణము నా యనువాదము)

అనుచోటఁ జంద్రుఁడు స్వతస్సిద్ధుఁడగును గాన ఉత్ప్రేక్ష కుదాహరింపరాదు 'ఆకసము వీడి భూమిపై నవతరించుట' అన్నది కవి కల్పితముగదా. అందుచే ఉత్ప్రేక్షయే యందము' "వనజారినుండి" అనెడి యసంభావితోపమ యందు అవ్యాప్తి దోషము పట్టును.

మఱియు

గీ. ఆకసమున రెండుగఁ బ్రవాహములు చీలి
దేవ గంగాజలమ్ములు దిగిన యెడల
మురువు ముత్యాల సరమును హరితమాల
నీల వక్షముతోఁ బోల్చ వీలుపడును.

ఈ కవి కల్పితోపమానము గల యుపమ యందు అన్నివిధముల అవ్యాప్తి దోషము పట్టును. ఇఁక నిందు "స్వతహా భిన్నమై" అనునది అనన్వయ వ్యావృత్తి కొఱకుఁ జెప్పఁబడెనన్నచో పైని జెప్పఁబడిన యతివ్యాప్తితోఁ బాటు.

గీ. అంతులేని మణుల పుట్టుకైన గిరికి
మంచు దాని సౌభాగ్య మణంచలేదు
మహిత చంద్ర కిరణములలో మచ్చవోలె
గుణగణములలో నొక దోష మణఁగిపోవు

(నా యనువాదము)

అనెడి యుపపాదకోపమ యందు అవ్యాప్తి దోషము గలుగును. అందు ఉపమేయగుణ దోషగుణ సామాన్యములందు అంతర్గతములైన యుపమానములను గుణ దోష విశేషములును కళంక కిరణములును భిన్నములుగావు. కాన ఉపమా లక్షణమిందు పట్టకపోవలసి వచ్చును. ఉపమేయమందలి భావములకంటె భిన్నమైన యుపమాన భావముండుటయే ఉపమానమునకుఁగల భిన్నత్వమనఁగా అని చెప్పినచో—

గీ ఎడతెగక కనకము దానమిడ ధరించు
జలము గల చేతి కుబ్జ యాచకు లమర నృ
పతికి ఫణితి వోలె మతి యా మతియ వోలెఁ
జేష్ట, చేష్టవోలెఁ దెలుపై చెలఁగుఁగీర్తి"

ఈ రశనోపమ యందు అవ్యాప్తి దోషము పట్టును. మతిత్వాద్యుపమానతా గత భావములు ఉపమేయత్వ గత భావములకంటె భిన్నములుగావుగదా! ఉపమేయోపమ యందు ఉపమానతా గత భావములు రెండును తద్భిన్నములు గావు కాన పై విశేషణము చేతనే తద్వ్యావృత్తిసిద్ధి కలుగుచుండ ఒక్కసారె అనునది వ్యర్థమగును గూడ. మఱి.

గీ. పౌరగఁజను రథాల నెగురు ధూళిచేత
కాటుకమబ్బులఁ బోలిన కరులచేత
అవని జలమును బోలెను నాకసమును
ఆకసము వోలెఁ బతిచేసె నవని జలము

అనెడి పరస్పరోపమ యందు అవ్యాప్తి దోషము పట్టునుగూడ. ఉపమానము దానికంటె భిన్నముగా ఉండుట అనఁగ ఉపమేయత్వము నందున్న భావముకంటె భిన్నమైన ధర్మముతోఁ గూడుటయె అన్నను అదికూడ సరియైనదికాదు.

గీ. విశ్వకర్మచేసిన క్రొత్త వెలుఁగు గొడుగు
భానుఁ డా పరమేశ్వరు పైని బట్టె
దాని పట్టుబట్టకు దరిన్ దలయెసంగు
నతఁడు తలను గంగ పమున్నటులు తోఁచె

గీ. భిక్ష వింటింటికెప్పుడు వెళ్లి వెళ్లి
"ఏమి యివ్వక నావలె నిటులఁగాకుఁ
డిచ్చి యెప్పుడు మీవలె నిటులఁ గండు"
అనుచుఁ బ్రజలకు నేర్పును; నడుగఁబోఁడు

ఈ మొదలైన యభిన్న ధర్మికోపమలందు అవ్యాప్తి దోషము పట్టును. ఇందు పరమేశ్వరత్వాది రూపమునైన స్వోపమేయత్వ భావములె ఉపమానత్వాది భావములుగ నున్నవిగదా.

శ్లేషవ్యావృత్తి కొఱకు "ధర్మమునుబట్టి" అను విశేషణముగూడ యుక్తము గాదు.

తే. ఆంధ్రరమణులు మిగుల దీపాళిచేత
నరపతిని రుద్రు నీరాజనంబొనర్చి
చంద్రవదనలౌ రాత్రులు సౌరుమీఱు
తారకలచేత గోత్రేశు మేరుఁబోలె.

చంద్రవదనలు చంద్రుని వంటివదనములు గలవారని రుద్రనృపతిపక్షమున అర్థము. చంద్రుఁడె వదనముగాఁ గలవి అని రాత్రిపక్షమున 'సౌరుమీఱు' అన్నది రెండింటిలో సమానమే. గోత్రేశుఁడు గోత్రమున కీశుఁ డని రుద్రనృపతి పక్షమున,

గోత్రములకు పర్వతములకు ఈశుఁడని మేరుపర్వత పక్షమున అర్థము. ఇత్యాదుల పోలెవలె మొదలైనవానిచే శబ్దసామ్యమేగాక గుణసామ్యముగూడఁ జెప్పఁబడుటచేత శ్లేషవ్యావృత్తి ఎట్లును గలుగుటలేదు

'ఇందుబింబముపోలిక నీపురంబు
నేఁడు సకలకలంబౌచు నెగడుచుండె'

ఇందు బింబపక్షములో సకల కళలతోఁ గూడినదనియు పట్టణపక్షములో కలకల శబ్దములతోఁ గూడినదనియు అర్థము ఇచ్చట. ఒకేగుణము అనుగతమగుటలేదు. శబ్దమాత్ర సామ్యముగూడ అనుగత మగుచున్నదే ఉపమ యెట్లగునుఅని యనరాదు' ఇట అభేదాధ్యవసాయ మూలకమైన శ్లేషలో భేదమం దభేదరూపమైన అతిశయోక్తిచే ధర్మసామ్యము లభించుచున్నదిగాన ఉపమయె.

క్రొత్తహరి చందనపుఁ బూఁతపొదల నలఁది
వక్షమున హారముల్దాల్చి పాండ్యరేడు
చటులఁ జేత యెండలయెఱుపుఁ జెలఁగు
వాగులవిపాకు శైలాధిపతినిబోలు.

మున్నగువానియందు హరిచందనపుఁ బూతలకు లేతయెండలకు' హారములకు వాగులకు బింబప్రతిబింబ భావముచే నిర్దేశింపఁబడినవానికిఁగూడ సాధారణధర్మత్వము అంగీకరింపఁబడుటవలన ఉపమానోపమేయములకు అనుగతిచేత ధర్మమునకు ముఖ్య సాదృశ్యమున్నపుడే ఉపమాలంకారమగునని చెప్పరాదు. మఱి యిందు 'సకలకలంబు' లోనగువానియందును గుణసాదృశ్యమున్నపుడే ఉపమయగునన్నచో శబ్దసామ్యమాత్ర మున్నపు డుమాత్రముగూడ ఎందుకని యుపమకాదు? శబ్దముకంటె అన్యములైన గుణాదిసామ్యమున్నపుడె ఉపమయగునుకాని. శబ్దసామ్య మున్నచో ఉపమకాదని చెప్పునట్టి సాంప్రదాయమేమియు లేదు.

అబ్జుఁడాహ్లాదమిడి చంద్రుఁడైనయట్లు
భానుఁడు తపించుచు తపనుండైనయట్లు
సార్థకంబగు నామంబు నంది యతఁడు
రాజనియనంబడెఁ బ్రకృతిరంజమున.

దీనియందు అనుగతమైన యర్థనామరూప శబ్దసామ్యమున్నపుడుగూడ ఉపమ కనిపించుచుండుటవలన అట్టి సంప్రదాయమున్నదనరాదు. కాని యితరాలంకార లక్షణము పట్టని ప్రత్యేక విషయము లేకపోవుటచేత దానికి అవకాశము లేకపోయి

నందువల్ల ఉపమాలంకారము ప్రతిభాసించుచున్నను ఉపమాప్రతిభోత్పత్తి హేతుకమైన శ్లేషయేగాని ఉపమ గాదని మంఖ కాదులనిరి. శ్లేషకు అవకాశములేదను కారణము చేతనే గాని శబ్దసామ్యమున్నచో ఉపమ కాదనిచెప్పుటచేతగాదు కాన ధర్మమునుబట్టి అనుటచేత శ్లేషకు వ్యావృత్తి గలుగుటలేదు. కాన ధర్మమునుబట్టి అని శ్లేషవ్యావృత్తికొరకుఁ జెప్పుటవ్యర్థము.

ఇంక "అన్వయముతో సామ్యము" అనుచోట అన్వయముతో అనుమాట వ్యర్థము. ఈ యర్థమునుభిన్నమై అనుమాట తెలుపుచున్నది. ఇట పునరుక్తిదోషము గలుగును.

"తమముచే మలినమయినదగుచున్నజ్యోత్స్న
నీ యశంబునకెమటగా నెగడుచుండె."

అనెడి యప్రస్తుత ప్రశంసా సంకీర్ణోపమయందు అవ్యాప్తిదోషము పట్టుటవలన 'వర్ణింపఁదగినదానికె' అనునది చెప్పరాదు. ఇందు కీర్తియె వర్ణింపఁదగినది కాని జ్యోత్స్న వర్ణింపఁదగినదికాదు. కాన పై దోషమునంభవించును. ఉపమేయోపమావ్యావృత్తికొఱకు 'ఒకసారె' 'అని' చెప్పఁబడినది. అట్లు 'ఒకసారె' అన్నచో

పృదునితంబ వనిత చంద్రికయపోలె
కనుల కానందమిడు; కల్లుకరణి మత్తు
గూర్చు; ప్రభుతపోలిక కొమరుమిగుల
సకలలోకంబుల సమాకర్షణము చేయు

ఇందు భిన్న సాధారణ ధర్మమగు మాలోపమయందు చాలసార్లు సామ్యము ప్రతిపాదించుట వలన అవ్యాప్తిదోషము పట్టును,

వ్యంగ్యమయిన యుపమకు వ్యావృత్తికై వాచ్యపదము వేయఁబడినదని చెప్పఁబడినది. అట్లయినచో

క౦॥ తత్త్వమిది గాదువద్మం
బు. త్వన్ముఖ, మళులివిగావు పోకన్ను : లిటుల్
తత్త్వస్ఫుట సామ్యంబునఁ
దత్త్వాఖ్యానోపమయని తలఁతురు విబుధుల్

(దండికావ్యాదర్శము మా తండ్రిగారి యనువాదము)

ఈ తత్త్వాఖ్యానోపమయందు సామ్యము వాచ్యముగాకపోవుటచే అవ్యాప్తి పట్టును.

గీ॥ కనులు చలియింప దంతాలకాంతి వెదల
నీదు మోమిట్లు మిక్కిలి నెగడుచుండె
కెరలి తుమ్మెదల్ భ్రమయింపఁగేసరములు
గన్పడుచునుండ నొప్పు పంకజమువోలె

విశిష్టోపమాదులచే ఆక్షిప్తమైన విశేషణాద్యుపమాదులందును అవ్యాప్తి పట్టుచున్నది.

పై దోషముల వలన విద్యానాథుని లక్షణము యుక్తమైనది కాదని పై విధముగా అప్పయ్యదీక్షితులు విద్యానాథుని లక్షణమును ఖండించి తాను ఈ క్రింది విధముగా లక్షణము చెప్పెను.

ఉపమితి క్రియా నిష్పత్తి కలిగి దుష్టముగాక వ్యంగ్యముగాని సాదృశ్య వర్ణనము ఉపమాలంకారమనియు స్వనిషేధమునందు పర్యవసింపని సాదృశ్య వర్ణనమైనను సరే యుపమాలంకారము అని. ఇట్లు లక్షణము చెప్పినచో 'గోవు ఎట్లున్నదో అట్లే గవయమృగమున్నది' అన్నచో వర్ణన విషయకమైన సాదృశ్యమున్నది గాన ఇదియు ఉపమాలంకారముకావలసివచ్చును. చమత్కృతిని గలిగించునదె అలంకారమగును గాన లక్షణములో 'చమత్కృతిని గలిగించునది అని చేర్చినచో అప్పుడు ఉపమితిక్రియానిష్పత్తికలిగి' అనునది వ్యర్థమగును. ఉపమితిక్రియా నిష్పన్నము గానిదై పైకిఁదోఁచు కేవల సాదృశ్యము చమత్కృతి జనకము గాదు గదా. ఇంక నిషేధమునందు పరిణవసింపని అనునది రెండవ లక్షణములో నిరర్థకమైనది. నీ ముఖమునకు కమలము సదృశముగాదు అను వ్యతిరేకాలంకారములో కమలాది నిష్ఠ సాదృశ్యనిషేధమును ముఖమువంటిది ముఖము అను అనన్వయములో అన్ని విధముల సాదృశ్య నిషేధమును చమత్కారకారి యగుటచేత అందుకై సాదృశ్య పదము వేయఁబడినదని యిదివఱకే నిరూపింపఁబడినది.

మఱియు

గీ॥ మరువుఁ జెక్కిలిపై నుండి యురముపై ని
లిలమెయిని వ్రాలిన కుటిలాలకమ్ము
మీఱు చంద్రబింబమునుండి మేరుగిరిని
వ్రేలుచుండిన సర్పమ్ముఁ బోలియుండు.

ఇత్యాదులందు ఉపమితిక్రియా నిష్పత్తిగలిగి దుష్టముగాని వ్యంగ్యముగాని సాదృశ్యవర్ణనము ఇక్కడ కూడ ఉండుటచేత అతివ్యాప్తిప్రసక్తమగుచున్నది ఇదికూడ ఉపమాలంకారము గూడ ఇందులక్ష్యమె యన్నచో వ్యంగ్యమానమయిన యుపమను నివారించుటకై చేసిన ప్రయత్నమంతయు వ్యర్థముకావలసి వచ్చుచున్నదిగదా ఇక్కడ అభేదప్రధానోత్ప్రేక్ష యున్నదనరాదు. అట్లన్నచో కల్పితోపమకు విషయమే లేకపోవలసి వచ్చును. మఱియును "ఉపమితిక్రియా నిష్పత్తికల వర్ణనమె 'యుపమ' అని చెప్పినంతమాత్రము చేతనె ఇష్టసిద్ధి కలుగుచుండగా లక్షణములో సాదృశ్యవిశేషణము వ్యర్థము. కాన ఈ లక్షణము సరికాదు అట్లుగాక వర్ణన పదమునకు చమత్కార జనకజ్ఞాన విషయమును బోధించుటలోనే తాత్పర్యము అన్నచో పై దోషములు పట్టవు. మఱియు అలంకారమనఁగా శోభాకరమైనదె అలంకారము అని అలంకార సామాన్య లక్షణముగా గ్రహించి అది లక్షణములో చేయకపోయినను బాధలేదని గాని యన్నచో అప్పుడుగూడ పై దోషములు పట్టవని గ్రహించునది.

"ఉపమానోపమేయత్వయోగ్యములైన యర్థములు రెండింటికి హృద్యమైన సాధర్మ్యము ఉపమ" అని ప్రాచీనుల లక్షణములో 'హృద్యమైన సాదర్మ్యము ఉన్నచో ఉపమ అగును' అని చెప్పినచో సరిపోవును గాన మిగిలిన విశేషణములు వ్యర్థములు భేదమున్నపుడు గల సాధర్మ్యము ఉపమ అను కావ్య ప్రకాశకారుని లక్షణమును రమణీయముగాదు వ్యతిరేకములో నిషేధప్రతియోగియయిన సాదృశ్యమందు అతివ్యాప్తి కలుగును. పర్యవసానములో సాదృశ్యము లేనపుడు అని చెప్పుట చేతనే అనన్వయ మందలి సాదృశ్యమునకు నివారణము గలుగుచుండగా భేద విశేషణము వ్యర్థమగుటవలన పర్యవసానములో సాధర్మ్యము ఉండవలెనను విశేషణము చెప్పవలయునని అనరాదు. అపుడు లౌకికాలౌకిక ప్రధాన వాచ్యమగు వ్యంగ్యోపమకు సామాన్య లక్షణము చెప్పుటలో ఔచిత్యము లేక గూడ కనుకనే "భేదాభేదతుల్యత్వము ఉన్నపుడుగల సాధర్మ్యము ఉపమ" అనెడి అలంకార సర్వస్వగారుని లక్షణము గూడ అట్టిదే." "ఇట్లే ప్రసిద్ధ గుణము గల యుపమానముతో అప్రసిద్ధ గుణముగల యుపమేయమునకు సాదృశ్యము ఉపమ" అనెడి అలంకార రత్నాకర లక్షణము గూడ భద్రమైనది కాదు. శ్లేష మూలకమైన యుపమయందు అటువంటి శబ్దాత్మకమైన ధర్మము కవిచేతనే కల్పింపఁబడినది కదా. ఆ విధమైన ఉపమానము గూడ అప్రసిద్ధమే. కాన పైనిజెప్పిన ఉపమానిర్వచనమును నిర్దుష్టమని యెఱుంగునది.

సూ॰ ఉపమ పూర్ణలుప్త అని రెండువిధములు :

సూ. ఉపమానాదులన్నియు చెప్పినపూర్ణ, ఉపమానాదులొకొక్కటిగాని,రెండుగాని మూడుగాని లోపించిన లుప్త.

సూ॰ అందు పూర్ణశ్రౌతి ఆర్థి అని రెండువిధములను మరల అవి వాక్యసమాస తద్ధితగల భేదములే ఆఱువిధములు॰

శ్రౌతిలో వాక్యగతము తద్ధితగతము ఉండవు. వలె ప్రభృతులు సమాసము లోనె యుండును. శ్రౌతియగువ ప్రత్యయము తెలుఁగులో లేదువలె. పోలెలోనగునవి ఉపయోగించిన శ్రౌతి, పోలిన నిభతుల్యసదృశము సన్నిభములోనగునవి యుపయోగించిన ఆర్థి అగును. సదృశార్థకవలె ప్రత్యయము ప్రయోగించిన శ్రౌతి. వత్యర్థక కల్పప్రత్యయము ప్రయోగించినను ఆర్థి యగును. ఇంక ఇపుడు ప్రాచీనుల పద్ధతి ననుసరించి ఉపమకు కొన్ని భేదములు ఉదాహరింపఁబడుచున్నవి.

సూ. అందు లుప్తయు 1. ఉపమాన లుప్త, 2. ధర్మలుప్త, 3. వాచకలుప్త,

4. ధర్మోపమానలుప్త, 5. వాచక ధర్మలుప్త. 6. వాచకోపమేయలుప్త.
7. ధర్మోపమానవాచకలుప్త, అని పలు విధములు.

సూ. ధర్మలుప్త సమాసవాక్యగతమై శ్రౌతి ఆర్థియని నాలుగువిధములు.
సూ. ధర్మలుప్త తద్ధితగతమై ఆర్థియని ఒకటే విధము.

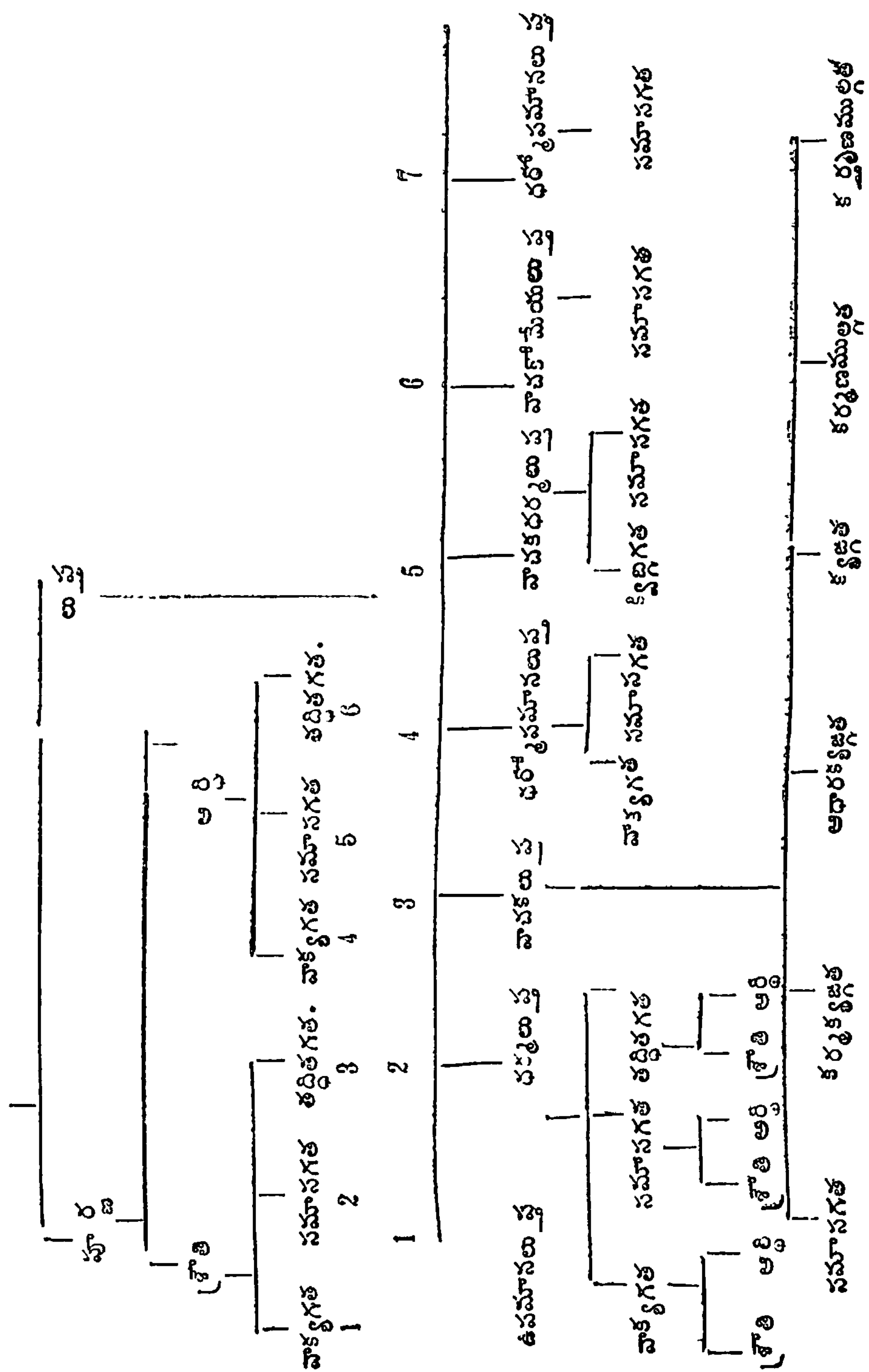
సూ. వాచకలుప్త సమాసగత. కర్మక్యజ్గత. ఆధారక్యజ్గత. క్యజ్గత. కర్మణముల్గత. కర్తృణముల్గత అని ఆఱు విధములు.
కర్మక్యజ్గతాదులు సంస్కృతములోనేగాని తెనుఁగులో ఉండవు.

సూ. ధర్మోపమానలుప్త వాక్యగత. సమాసగత అని రెండు విధములు.

సూ. వాచకధర్మలుప్త క్విబ్గత, సమాసగత అని ద్వివిధములు,
క్విబ్గత తెలుఁగులో లేదు, యొకటే విధము.

సూ. వాచకోపమేయలుప్త, ధర్మోపమాన వాచకలుప్తయు సమాసగతమై యొకటే విధమగును.

లుప్త పందొమ్మిది భేదములు పూర్ణ ఆఱుభేదములుగలిగి మొత్తము ఆ ఉపమ ఇర్వదైదు భేదములగును.

క్రమముగా ఉదాహరణములు:—

అందు పూర్ణశ్రౌతి వాక్యగత :

గీ. వేసవిని చండకరబింబ భీష్మమైన
జ్వాలలున్నెడఁదిరిగి తాపమునఁగుములు
మేను గలనాకుఁ గృష్ణుండు మేనిబాధ
లడఁచుఁగాక వార్షకాలికాబ్దమువలె

ఇందు ఉపమానము అబ్దము (మేఘము) ఉపమేయము కృష్ణుఁడు మేని బాధ లడఁచుట రెండిటికి సాధారణ ధర్మము సాదృశ్యబోధకమైన 'వలె' చెప్పఁబడుట వలన 'పూర్ణ' సాదృశ్యము శ్రుతిచే బోధింపఁబడుట వలన శ్రౌతి. అబ్దమువలె అనుచోటవలె పదము ప్రథమావిభక్త్యంత పదముదగ్గఱ విడిగా నున్నదికాన వాక్య గతమనుపరిశీలింపఁగా తెనుఁగున వాక్యగత శ్రౌతి యుండదు సంస్కృతమునందు వలె పోలె బలెమొదలగు ప్రభృతులు విడిగానుండవు సమాసములోనే యుండును. కాని వానికి ముందలి విభక్తికి లోపముగలుగదు ఇది అలుక్సమాసమగును. 'ఇవ' పర మగుచో సంస్కృతములోను విభక్తిలోపము రాదు. అదియు సమాసములోనే యుండును. కాని కవులు వ్యస్తముగా వాడుటచే వార్తికము నిత్యసమాసమన్నను వ్యాఖ్యాతలు సుప్సుపా అన్నది అనిత్యమని దానిలోనిద ఇదీనిని అనిత్యమని ప్రయో గముల చూపిరి

పూర్ణ - ఆర్థి - వాక్యగత :—

ప్రాణముల హరించెడివాఁడగుటఁజేసి
హాలహాల విషానకుఁదుల్యుఁడగుదు వొకు
ఓ శశాంక ! ఏ మూఢమర్త్యుండు నిన్ను
అమృతకరుఁడవని తెలియ కనియెఁ జెప్పు

ఇందు 'వలె' పదమునకు సమానమైన యర్థమును జెప్పు తుల్యుఁడు అను పదము వాఁడబడినది గాన ఆర్థి. విషచంద్రులు ప్రాణముల హరించుటనెడి సాధారణ ధర్మము తుల్యపదము చెప్పఁబడుటచే పూర్ణ

పూర్ణశ్రౌతి సమాసగతి :—

గీ. హరిచరణ సరోజనఖగణాళికరణి
కరము నిర్మలయై భీష్మకన్నతల్లి
దేవతటిని గంగామహాదేవి కరుణ
వసెనాలోచనములఁ జల్లబఱచుఁగాక

ఇట నఖగణాళికరణి అనుచోట నఖగణాళియొక్క కిరణి అని సమస్తపదముగాన సమాసగ. మఱియువలె పోలె ప్రభృతులు సమాసములోనెగాని విడిగానుండవు. వలె ప్రభృతులున్నవన్నియు సమస్త పదములె పలెపోలె ప్రభృతులు ప్రయోగించిన వన్నియు సమస్తములె (మా నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణము. గాణపత వివరణము సమాస ౨౨-౨ సూత్రము ౩౨౯ పద్యవివరణము) నఖగణాళిఉపమానము గంగ ఉపమేయము నిర్మలయై అన్నది సాధారణ ధర్మము కరణి ఉపమాన వాచకము. కానపూర్ణ. కరణి అను సాక్షాత్సాదృశ్యవాచక పదము శ్రుతము గాన శ్రౌతి.

పూర్ణ ఆర్థి సమాసగత: —

విశ్వములనెల్ల నానందపెట్టుకతన
ఎట్టి తాపంబునైనఁ బోఁగొట్టుకతన
అఖిల కళలకు నాధారమగుట కతన
ఓయిరాజ ! చంద్ర సమతనొప్పుదీవు

ఇందు చంద్రసమత అన్నచోట సమాసము గాన సమాసగత.

పూర్ణ ఆర్థి తద్ధిత గత —

ఎల్ల జగముల మహితమై యెవనిశోభ
నవపయోధర కల్పమై నాడెమయ్యె
వేనికనులు పద్మకల్పమై విపులమయ్యె
అట్టి సగుణమౌ బ్రహ్మను నాశ్రయింతు

కల్పప్ ప్రత్యయము సదృశార్థక తద్ధితము గాన తద్ధితగతయయ్యెను. మఱి తెనుగులో వతిప్రత్యయము లేదుగాన శ్రౌతిలో తద్ధిత గతములేదు నరసభూపాలీయములో వాక్యగత శ్రౌతికి ఉదాహరణముగా "దివిజేంద్రతటినియోయన నవిరళగతి బోల్చు నీదుయశమునృసింహ" అని యిచ్చెను. ఇట "తటినియోయన" అనుచోట

ఓయన అన్నదిపైవలెం బ్రభృతులలోనే చేరును అవి వ్యస్తముగా నెపుడును ఉండదు. ఓయన అనునదిగూడ ప్రత్యక్షముగ సాదృశ్యమును దెలుపదుగూడ. కాన ఆర్థి అగును వాక్యగతమైశ్రౌతి యుండదు. అందువలన యుదాహరణముయుక్తముగాదు.

ఉపమాన లుప్తవాక్యగత:—

కం॥ ఓ కుసుమరాజ! సంపెంగ!
లోకోత్తర వర్ణ పరిమళోద్గారములన్
నీకుంబోలిన దేదియు
మా కెందునొకప్పుడేని మహిఁగనఁబడదే.

ఇందు ఉపమానము లేకపోవుటచేత సాదృశ్యము లేకపోవుటగా పర్యవసించుట వలన సాదృశ్యము పర్యవసించుటయె ఉపమకు జీవితమగును గాన ఇట మఱియొక యలంకారమే గలదుగాని ఇది యుపమానలుప్తకాదని యనరాదు. ఏల యన, నీకుంబోలినదేదియు గనఁబడుటలేదనుటవల్ల మేము సర్వజ్ఞులము కాక పోవుటచేఁ గనిపించుటలేదు గాని నా కేదోయొకటి పోలికయుండఁగలదని తోఁచు చున్నది గనుక సాదృశ్యము పర్యవసించుట కలదు. అందుచే ఇది యుపమాన లుప్త యనెడి యుపమ కాని ఇంకొక యలంకారము కాదు.

రెండవ పాదములో "నీకుఁ దగుపోలికేదియు" అని యన్నచో అది సమాస గతమైన యుపమాన లుప్త కుదాహరణమగును. అందుచేత,

కం॥ భ్రమరా! ముల్లెలతో నా
పు మొగలితోఁటల భ్రమింతువు గదా యేలన్
భ్రమించి 'డు' మ్మని చచ్చెద
వు మాలతి పువునకు సాటిపొందవు సుమ్మీ॥

అనుచో నట ఉపమకంటె నితరమైన యసమాలంకార మనునదొకటి యున్నదని చెప్పెడి యలంకార రత్నాకర కారాదుల నిరూపణ సరియైనది కాదని తెలియ వలయును.

ధర్మలుప్త శ్రౌతి సమాసగత:—

కడకు మిగులు చంద్రునియొక్క కళయె పోలె
క్షితిని వేళ్ళడఁగులవల్లితిక పోలె
శోకమున నిండి లంక నశోకతరువు
మొదట జానకి చిరకాల ముండెనకట!

"వేసవిని చండకరబింబ" పద్యములో మేఘ సాదృశ్యము నీలిమ మొదలైన వానిచేనైనచో అప్పుడుఅక్కడఁగూడ ధర్మలుప్తయున్నదని తలంపవలెను. పూర్ణలో వార్షకాలికాబ్దమును గూర్చి వార్షకాలకాబ్దసాదృశ్య ప్రయోజకము అనిగాని తాదృశ వారిధర సాదృశ్య భిన్నమనిగాని వేదనాహరణకర్తృత్వము ప్రమేయము. అని ఉపమా విధేయక బోధ. ధర్మలుప్తలో వారిధర సాదృశ్యస్థిత మేఘమునుగూర్చి వేదన హరణకర్తృత్వ మాత్రమె విధేయము అని యుద్దేశ్యతానియామక బోధ. ధర్మలుప్త సమాసగత శ్రౌతికి అర్థి తద్ధితగతకును:—

వాక్కు లమృతమువోలె మూర్తి వసుధవోలె
కీర్తి యమృతాంశు చంద్రికాస్ఫూర్తిసమత
కలుగుమతి గభీరత యబ్ధికల్పముగను
ఘాతలిని రామునికిఁగాక కానమెందు

ఇందు మొదటి పాదములో అమృతమువోలె వసుధవోలె అనునవి సమాస గత శ్రౌతికిని. స్ఫూర్తిసమతఅనునది సమాసగతార్థికిని అబ్ధికల్పముగను అనునది తద్ధితగతార్థికిని ఉదాహరణము. అబ్ధికల్పము అనుచోట కల్ప ప్రత్యయమును ఈష దసమాప్తి అను (ఈసన్న్యూన) నర్థములో విహితము అయీషదసమాప్తి కూడ శైలీ భేదముగా ఈషన్న్యూనత్వమును సాదృశ్యమె.

గురుజనులభీతి ననుఁజూచుకోర్కె రెంటి
వలని సంఘర్షణమున వ్యాకులతఁజెందు
దర వివశ దరవిందసుందరమునైన
హరిణ నేత్రనేత్రముఁగట ! మఱువలేను

అరవిందము వలె సుందరము అని యర్థము. ఇట సాదృశ్యవాచకము 'వలె' అన్నది లోపించినది కాన లుప్త. సమాసగతముగాన సమాసగత.

వాచకలుప్తకుదా :—

కం మలయానిల మనలంబగు
విలసితమణిమందిరంబు విజనాటవియౌ
లలన విరహముచేత వి
కల హృదయమ్మయి విజలతల గతమత్స్యమహా॥

అనలము వలెఅగును విజనాటవివలె అగును. నిజల తలగత మత్స్యము వలె నగును అని 'వలె' సాదృశ్యవాచకపదము లోపమయ్యెను సంస్కృతములో అనలీయతి, అటవీయతి. మత్స్యీయతి అనిక్యచ్ క్యఙ్ ప్రత్యయములు వచ్చెను. ఇవి సాదృశ్య బోధక ప్రత్యయములు. ఇవి తెనుఁగులో ఉండవు కాన ఇవి క్యచ్ క్యఙ్వ్యార్థకములుగా గ్రహించునది తెలుఁగులో కర్తృకర్మణముల్ గత భేదముండదు.

ధర్మోపమానలుప్తవాక్యగతకు సమాసగతకును:—

కం. వనమంతయుఁ గదుఁగాలిం
చెను చెల్లెల్లఁదరిగి యరసెను నెల్లడఁ; దీ
యని మామిడిగున్నా . యై
నను ప్రథమరసము సమము నీకు నరయను జగతిన్

ఇందు చివరిపాదములో సమమునీకు అనుచో "నీ సమంబు" అన్నచో సమాసగతయగును.

తెనుఁగులో లేకపోవుటచే క్విప్ప్రత్యయగతములు ఉదహరింపలేదు,

వాచకధర్మలుప్త సమాసగత:—

కం. లలనా! యెట్టనియధరాం
శులతో మిశ్రంబులౌచు సొగసగుదంతా
వళికాంతులు నీయానన
జలజముపయిఁగేసరములు చాడ్పునమెఱయున్

జలజమువంటి యాననము అని "ఆననజలజము" అనుదాని కర్థము. జలజము వంటి యనుచోట వాచకధర్మలుప్తయని గ్రహింపవలయును

ప్రధానముగ వ్యంగ్యములగు వస్తువు అలంకారము రసములకు వాచ్యములైన వస్త్వలంకారములు ఉపస్కారములగుటచే నిట్టి భేదములుగల యుపమ అయిదు విధములు. 1. వ్యంగ్యవస్తూపకారిక 2. వ్యంగ్యాలంకారోపస్కారిక 3. రసోపస్కారిక 4. వాచ్యవస్తూపకారిక వాచ్యాలంకారోపస్కారిక.

వ్యంగ్య వస్తూపస్కారిక: -

కం. అనయము పరోపకారము
లొనర్ప వ్యగ్రమగు హృదయమొప్పారెడి యా
యనఘాత్ముల వచనంబులు
కనఁగా మందులటుపయికిఁ గటువుఁగఁదోఁచున్

ఇచట "అటువంటి వచనములను అర్థముద్వారా సేవించుచు కొంచెముకూడ. కలత చెందనివారికి పరిణామములో సుఖము గలుగు" నని వ్యంగ్యమైన వస్తువుకు ఉపస్కారకమైన శ్లేషోపమయిది.

వ్యంగాలంకారోపస్కారిక:—

కం॥ నుదుటన్ గస్తురి పూఁతయు
మదమిడ నొడియయిన నీదు మొగమును గని ప
ద్మదళాక్షి! వికసిత మృదుప
క్షదళమగు చకోరశిశువులు కదపును ముక్కుల్

ఇందుఁ జకోర శిశువులు మొగమును చంద్రుఁడనుకొనినవని వ్యంగ్యము. మొగము చంద్రుఁడుగా ఆరోపింపబడుచున్నది. ముఖ్యముగా ఇట భ్రాంతిమ దలంకారము వ్యంగ్యమగుచున్నది. ఇందు మొగమందలి కస్తురి పూఁత చంద్రుని లోని మచ్చగా ఆరోపింపఁ బడినది. ఇట్లు అభేదముగా ఆరోపింపఁ బడుచున్న యంశము యొక్క సాదృశ్యమె మూలముగా చెప్పబడుచున్నదిగనుక ఉపమాలంకారము.

రసోపస్కారిక :—

గురుజనులభీతి ననుఁజూచుకోర్కె రెంటి
వలని సంఘర్షణమున వ్యాకులతఁ జెందు
దళనిదరదర విందసుందమునైన
హరిణనేత్ర నేత్రముఁ గట మఱువలేను

రసపదముచే అసంలక్ష్యక్రమమును గ్రహింపఁబడునుగాన భావాద్యుపస్కారిక కూడ ఇందులోనే అంతర్భవింపఁజేయఁదగును.

భావోపస్కారిక :—

నాటి విషయంబులెల్ల స్వప్నసమయమయ్యెఁ
కష్టభూయిష్ఠమగు విద్య కడకుఁబోయె
మతిహరిణశిశులోచనమాత్ర మొకటి
పోవదు హృదినుండియు నధిదేవతవలె

ఇది విద్యార్థి వాక్యము. గురుకన్యాలావణ్యమును స్మరించుచు అనుకొన్నది.

ఇంకొక యుదా :—

కం॥ భుజపంజరమునఁ జిక్కిన
నిజపత్నినవోఢ భీతినెలకొన వణఁకున్
గజిబిజినప్పుడే వలమ
ధ్యఁజిక్కుపడి జడియు వన్యహరిణియబోలెన్

కం. అమృతద్రవ మాధురితో
సమవెదు వాక్యములు చెవుల కానందమిడున్
అమల శరదిందు సమమా
స్యము నీయది నాదు కనులఁ జల్లఁ బఱచుతన్

ఇందు "కనులఁ జల్లఁ బఱచుట" అను వాచ్యమగు వస్తువు విషయములో ముఖము ను శరదిందువుతోఁ బోల్చు నుపమ ఉపస్కారక మగుచున్నది.

వాచ్యాలంకారోపస్కారిక :—

గీ. మంచు దినమున నెట్టులం బంకజంబు
అమృతకరు మండలము శోభనందకుండు
నటులెతన్వి ! రోషమున నీయాననంబు
అల్పమైనఁ గూడను శోభన దకుండు

ఇందు వాచ్యమైన దీపకాలంకారమునకు ఉపమ ఉపస్కారిక యగుచున్నది. రసాదికము వాచ్యము గాదని యిదివఱకే చెప్పఁబడినది. కాన వస్త్వలంకారము లవలె రసమునకు వాచ్యత్వమును బట్టి భేదము గలుగ దని భావము.

ధ్వనిలో రసాదులను అలంకారము అలంకరింపఁజేసినట్లు అలంకారమునుగూడ అలంకరింపఁజేయుటలో విరోధములేదు. ఇట్లే అలంకారము వాచకమగుటలోను విరోధము లేదు. అపుడు ఆయలంకారము అలంకార్యమగును. ప్రధానముగ రస మున్నచో రసము అలంకార్యము అగును. అదే అలంకారము అలంకార్యమగును రసము లేనప్పుడు అలంకారమే అలంకారమునగును. అట్లగుటలో విరోధము లేదని భావము.

బజారులో అమ్మఁబడు బంగారు కడియములు రత్నాదులచేత అలంకార్యములై అవే మఱల స్త్రీలకర్ణములకు అలంకారములగును. ప్రధానమైన యితర వస్తువుల సామీప్యమునుబట్టి కడియములోని రత్నములు సాక్షాత్తుగాఁగాని పరంపరగాఁగాని అలంకారములైనట్లే రసాది సాన్నిధ్యములో రూపకాదులును ఆరూపకాదులకు ఉపస్కారములైన యితరాలంకారములును రసాదుల కలంకారములగునని గ్రహింపవలయును.

ఇట్లు ప్రాచీనుల మతమున ఇరువదియైదు భేదములు పొందిన యుపమకు మరల పైవానిని బట్టి యయిదు భేదములు గలుగఁగ నూటయిరువది భేదములయ్యెను. ముప్పదిరెండు భేదములన్న వారి మతములో నూటయిరువది భేదములయ్యెను. మిగిలిన భేదము లింకను కుశాగ్ర బుద్ధులచే ఊహింపఁదగును. అందు ఒకచోట ధర్మము అనుగామిగను, ఒకచోట బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందినదిగను ఒకచోట రెండును(అనుగామిత్వము బింబప్రతిబింబభావమును)పొంది, ఇంకొకచోట వస్తు ప్రతివస్తు భావముచే మిశ్రితమైన బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందినదిగను మఱొకచోట లేకపోయినను ఉపచారము పొందినదిగను ఒకచోట కేవలము శబ్దాత్మకమైనదిగను ఉండును. ఒకే భావమును సంబంధి భేదమును బట్టి రెండుసార్లు చెప్పుట వస్తు ప్రతివస్తు భావము. అది విశేషణముగానో విశేష్యముగానో బింబ ప్రతిబింబ భావమిశ్రితమై యుండును.

వాస్తవమునకు భిన్నములైనను పరస్పర సాదృశ్యమును బట్టి అభిన్నముగా అధ్యవసింపఁబడిన ధర్మములను రెండుసార్లు చెప్పుట బింబ ప్రతిబింబ భావము.

అందు మొదటిది.

గీ. శారదేందువు వలెఁ బూర్ణంబొనంగు
రాఘవుఁడు మెడను వనమాలను ధరించి
పయిని నింద్రధనుస్సున వఱలుచున్న
జలదమట్టుల కడు విరాజిల్లుచుండె

హర్ష మొసఁగు అనుపదము కాదంబినకు రాఘవునకు సమాన ధర్మము. అది రెండిటికి ఒకేసారిచెప్పఁబడెను. కాన మొదటి రెండుపదములలో ధర్మము ఒకసారి నిర్దేశింపఁబడుటవలన ధర్మము అనుగామి (అనగా ఉపమానమునకు ఉపమేయముగా గామియైనదిగాన పొందినదిగాన అనుగామి) ఉత్తరార్థములో అనుగామిత్వము బింబ ప్రతిబింబభావము రెండును. వనమాల ఇంద్రుని ధనుస్సుగాను రాఘవుఁడు జలముగను బింబ ప్రతిబింబ భావముగఁ జెప్పఁబడెను కడు రాజిల్లుట సమాన ధర్మము. ఒకేశబ్దమునఁ జెప్పఁబడెనుఁ గాన ఉభయమునకుదాహరణము.

బింబ ప్రతిబింబ భావమునకుదా:—

క. లేయెండ యెఱుపు మేఘము
ఛాయలుగల సంజకు ననుజన్ముండయి కా
షాయ వసనము ధరించి యి
దేయతి కుంకుమపుఁ బూఁత యెసఁగన్ జనెడిన్.

ఇందు లేయెండకు కాషాయ బట్టకు ఛాయలుగల సంజకు కుంకుమ పూఁతకు మేఘమునకు యతికి బింబ ప్రతిబింబ భావము. సామాన్య ధర్మము ఇచ్చట చెప్పఁబడలేదు. కాన కేవలము బింబ ప్రతిబింబ భావమె.

మూఁడవది కూడ మూఁడు విధములు. విశేషణ మాత్రములచేతను విశేష్య మాత్రములచేతను రెండును వస్తు ప్రతివస్తు భావముచేతను కరంబితమై యండుట మూఁడు.

అందు మొదటిదాని కుదా :—

గీ. కదలు తుమ్మెదలు గల పంకజము వోలె
హడలు లోచనంబులుగల యామె ముఖము
చూడఁబడినచో నంతట సుమశరుండు
అరసి కోపంబు గనుఁ గాక యయిననేమి.

ఇందు కదలుట హడలుట అన్నవి రెండును నిజమునకు ఏక రూపమే యయినను రెండు శబ్దములతోఁ జెప్పుటచే వస్తు ప్రతివస్తు భావము. అది విశేషణము

లుగాఁ గల నేత్రములకు తుమ్మెదలకు బింబ ప్రతిబింబ భావము ఇట చెప్పఁబడినది. కాన ఇది వానిచే మిశ్రితమై చెప్పఁబడుచున్నది.

రెండవదాని కుదా:—

గీ. బండి గురివెందలతఁ బెనవైనఁబడిన
యాతమాలమువలె లక్ష్మి చేతఁ గౌఁగి
లించుకొనఁబడ్డ హరినాదుహృదయమందు
మృత్యు వాసన్నమగు వేళ మెఱయుఁగాక.

పెనవైవంబడుట కౌఁగిలించుకొనఁబడుట అనువానికి వస్తు ప్రతివస్తు భావము. వానికి విశేష్యములైన బండి గురివెందలత లక్ష్ములకు బింబ ప్రతిబింబ భావము. ఇదియు దానిచే మిశ్రితమైనదె.

అందు మూఁడవదాని కుదా :—

కం. కరము మదంబునఁ దిరిగెడు
కరిచే లాగంగఁ బడిన కమలిని పోలెన్
గరువము గల దశముఖుచే
హరియింపంబడిన సీత యార్తిం గనియెన్

ఇందు విశేషణములైన మదించిన, గరువముగల అను వానికిని విశేష్యములై లాగఁబడిన, హరియింపఁబడిన అనువానికిని దశముఖ గజములకు బింబ ప్రతిబింబ భావము. ఇదికూడ వానిచే మిశ్రితమై యున్నది.

'అమలమై యొప్పమీఱెడి యామె మోముగన గళంకములేని మృగాంకుఁడయ్యె' అనుచోట వాస్తవమునకు ఒకేరూపమైన అమలత్వ నిష్కళంకత్వములకును బింబ ప్రతిబింబత్వముకల్గి వస్తు ప్రతివస్తు రూపమునుబొందిన అమలత్వ నిష్కళంకత్వములకును ఉపమా నిష్పాదకత్వమున్నదన్నచో అపుడు వస్తు ప్రతివస్తు భావమును పొందినదైనను ఇది ఆరవ ధర్మమగును.

ఉపచరితమునకుదా :

గీ. వజ్ర కఠినమైన స్వాంతంబుగల నాకు
అమృతమయ మైన యామె తోడ
మైత్రి గలిపినట్టి వికలమానసుండు
ఆ విధాతయె విందకు నర్హుఁడగును

సీతను అపవాదుచే అడవికి పంపివైచిన రాముని ఆత్మ గతమైన వాక్యము. ఇందు పృథివీ ధర్మమైన కాఠిన్యము మనస్సునందు ఉపచారముచే (లక్షణచే) చెప్పఁ బడినది.

కేవల శబ్దాత్మకము :—

"శీలవంతులైన మంత్రులు పండితునియందును మనుజ పశువునందును అన్నిటను సమానులై మునులవలె ఎందు వసించుచున్నారో."

ఇట సమానులైన అనుదానికి మంత్రిపక్షములో సమానోద్ధరణమును ముని పక్షమున సమదృష్టియు అర్థము. ఇట ఉపమానోపమేయగతమైన సాధారణ ధర్మమొకటి లేకపోవుట వలన సాధారణధర్మముసమాన అను శబ్దగతమేగాని అర్థగతము గాదు.

ఇట్లు ఈ పూర్వోక్త పంచవిధ సాధారణ ధర్మములకు 'వ్యామిశ్రణము' పరస్పర సాంకర్యము సంభవించును.

ఉదా :—

కం. ఓ మార్గ! నీలమగు నే
దోమచ్ఛన్న ఫాలమందు వొగి నంకితమౌ
నీమోము. శ్రీ నిదురగాను
నా మదుపము గలుగు వికసితాంబుజమె యగున్

ఇందు ఫాలస్థితమగు మచ్ఛయు నిదురించు తుమ్మెదయు బింబ ప్రతిబింబభావమును బొంది "వికసితాంబుజమె యగున్". అనుచోట కమలవర్ణమైన ఆచారము ఉన్న గామిత్వముదు అభేదమును బొందియున్నది.

ఒకచోట హేతు హేతుమద్భావముచే ధర్మమిశ్రమమునకుదా :

కం. ఇంక నపాయంబగునని
శంకించి విషంబు వలన సర్పము వోలెన్
జంకి కపట దోషము నా
శంకను దవ్వుగ ఖలుఁడు విసర్జింపఁబడున్

ఇందు కపట దోషములు విషము బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందినవై దవ్వుగాఁ విసర్జింపఁబడుట అను అనుగామియందు హేతువు లగుచున్నవి. విసర్జింపఁబడుట రెంటికి సమానమైన ధర్మము. అది విషకపటతా రూపముగా బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందెను. భేద మందును సాదృశ్యముల కభేద విశిష్ట ధర్మము హేతువు. కాన అనుగామి బింబ ప్రతిబింబ భావములను పొందిన ధర్మములకు వ్యామిశ్రణము.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. మెండుగాఁ గటుత్వములోన నిండియుండి
బాగుగాఁ బక్వమగు పెద్దపాపరవలె
రూపవతియయ్యుఁగామిని క్రూరురాలు
మిగుల దుఃఖంబు గూర్చుచు మిగులుచుండు

ఇందు రూపవత్త్వము దుఃఖము గూర్చుట అనెడి అనుగాములు రెంటిటి మధ్యలో క్రూరత్వ కటుత్వములు బింబ ప్రతిబింబ భావమునుపొంది దుఃఖము గూర్చుటతో గూడ హేతు హేతుమద్భావముతోఁ గలిసియున్నవి. ఇంకొకదానితో నైతే శుద్ధ సామాన్యాధి కరణ్యముతోఁ గలిసియుండును.

ఇట్లే ఇతరములతో మిశ్రమైయుండుటను దెలియనగును. ఇంక ఇతర ప్రకారములు లక్ష్యములను బట్టి బుద్ధిమంతులు ఊహింపనగును.

ఎట్లనః—

గుణగణంబుల నమ్రవై కోమలాంగి!
పూల వంగిన లత నెట్లు పోలియుంటి
వటుల నెఱ్ఱని మోవిచే నలరునిన్ను
చిగురుగల లత పోలును బొగరుదాన

ఇచ్చట గుణగణములు గల నేను పూలుగల లతకు ఉపమానమ నైతినని పొగరు పొందకు, ఉపమేయమగు నెఱ్ఱనిమోవిగల నీకును చివురు గల లత ఉపమానమగుచున్నది. అను వాక్యార్థమందు ఎటుల అటుల అను పదములచే ప్రతిపాదింపఁదగిన కాంతోపమానముగాఁగలలత ఉపమేయకోపమను నిష్పన్నము చేయుచున్నది. (ఇది వాక్యార్థోప స్కారిక యయిన యుపమ.) ఈ యుపమయందును నిరూపకతా సంబంధముగా ఉపమానోపమేయగతములైన రెండు ఉపమలు. పోలియుంటివి పోలును అను శబ్దములచే ప్రతిపాదింపబడిన బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందిన యుపమలు సాధారణ ధర్మములుగా నున్నవి. అందు ప్రధానమైన ఉపమ ఉపమకు ఉపమానమై కాంతా గతమైన ప్రతిబింబమైన యుపమ యందు పూవులకు గుణగణములకు వస్తుప్రతివస్తుభావములైన వంగుట వినమ్రతలు విశేషములుగాఁగల బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందినవానికి (పూవులకు గుణముల సాధారణధర్మత్వ మున్నది. ఇట్లు ఆ సంబధముచేతనే లతారూపోపమేయగతమైన బింబమైన యుపమయందు మోవికి చివురునకు సాధారణ ధర్మత్వము కలదు. లతను పోలియుంటివి మొదలగువానియందును వానిచే నిరూపింపఁబడిన సాదృశ్యమునకు ఆశ్రయమైన ఉపమేయమును నిన్ను పోలు మొదలగువానియందు వానికి సంబంధము కల సాదృశ్యమునకు ఆశ్రయమైన ఉపమానము ప్రతీతమగుట. సిద్ధించుటవలన ప్రకృతమున పోలును అను శబ్దమువలన ఉపమానభావము నివేద్యమానమైనను లతకు ఉపమేయత్వ మెట్లుకలుగుననియనరాదు. ఏలయన పోలియుంటివి యనుదానిచే ప్రతిపాద్యమైన ధర్మభూతోపమయందు ఉపమానత్వ మున్నను ఎటుల, అటులయను శబ్దములచే తెలిసికొనఁదగిన ఉపమయందు లతకు ఉపమేయత్వముండుట బాధలేదు. ఇట్లు ఇతరప్రకారములును.

కం. ఎటులన్ నీమొగము శశియొ
అటులన్ నీ నగవు వెన్నెలయ్యెడుఁ జూమ్మీ
ఎటులు శశియు శశసముఁడో
అటులీవును నీకు సదృశ వగుదువుగాదే ॥

ఈ భేదములచే ఇదివఱలోఁ జెప్పఁబడిన సధర్మములగుట భేదములకు యథా సంభవముగా లెక్కింపఁగా వాచ్య ధర్మ లక్ష్యధర్మ. వ్యంగ్య ధర్మ చాలభేదము లగును. అన్లే ధర్మములు వాచ్యములు కాఁగా వాచ్యధర్మములు చాల చెప్పఁబడెను. ధర్మములు వ్యంగ్యములుకాఁగా వ్యంగ్యధర్మములగును. ధర్మములు లోపింపఁగా ధర్మలుప్తా ప్రసంగమును చెప్పఁబడినదే

ఇంక లక్ష్యధర్మలో ధర్మములు లక్ష్యములుకాఁగా ఉదా :

గీ. సర్వ మట్టుల నీతఁడు శాంతమూర్తి
మాన పరిపూర్ణుఁ డీతఁడు శ్వానమటులు
క్షీణుఁడటు సావధానతఁ జెలఁగు వాఁడు
కరము విశ్వాసుఁడితఁడు మర్కటమువోలె ॥

ఇక్కడ ఉపమాన మహిమచే శాంతమూర్తి మొదలగు శబ్దములచే విరుద్ధ ధర్మములు లక్ష్యములగుచున్నవి.

ఈ యుపమయును ఒక్కొక్క చోట్ల ముఖ్యార్థమునకు సాక్షాత్తుగా ఉపస్కారిణి యగును. కొన్నిచోట్ల ఇతరమైన యుపస్కారమును ఉపస్కరించుట ద్వారా ఉపస్కారిణి యగును. అందు సాక్షాత్తుగా ఉపస్కారిణి యగునది యిదివఱలో అనేక విధములుగాఁ జెప్పఁబడెను.

పరంపరగా ఉపస్కారిణి యగుటకుదా :—

గీ. ప్రభువ! నీ కనుఁగొనలందు రక్తకాంతి
అంత్యకాలాగ్నివలె మండ నంతవఱకు
రిపుభవనముల మదకరుల్ ఘీంకరించు
గుఱ్ఱములు మీఱు. స్తుతి పాఠకులు. సుతింత్రు ।

ఇందు ముఖ్యార్థమగు రాజ విషయక కవిరతికి ఉపస్కారకమైన నీ యొక్క కోపము ఎప్పుడైతే మందునో అపుడే రిపుల సంపదలు భస్మమగును అను వస్తువుకు ఉపస్కారకముగా నున్న కనుగొనలందలి రక్తకాంతికి అంత్యకాలాగ్ని ఉపమ. ఇదియునువలె అటుల మొదలగు వాచక శబ్దములచేఁ జెప్పఁబడిన వాచ్యాలంకారము. లక్ష్యముగాఁగూడ అలంకారికయై కనిపించుచున్నది.

ఉదా :—

గీ. వేణునాదంబు తమ్ములై విందుసేయు
మనుషఁదీయని చూపు లనుగ్రహింపు
మీ వనుగ్రహించినఁ గృష్ణ! యితర మేల
నీ వనుగ్రహింపక యున్న నితరమేల

(నా శ్రీకృష్ణ హృదయామృతము 3)

ఇందు ఒకేతల్లి కడుపునఁ బుట్టుట అను ముఖ్యార్థముఁ గలుగుట వల్ల మనోహర లక్షణ సమానాంశహారత్వ రూపమైన ప్రయోజనము ఉండుటవలన తమ్ములు అను పదముచే సదృశార్థము లక్ష్యమగుచున్నది, అందు ఆర్థి ఉపమ ప్రతీయమానమగుచున్నది. విందుసేయు అనుగ్రహింపు అను పదములచే ప్రతీయమానమగు కృపారూపమైన యర్థమునకు ఉపస్కారకమగుచున్నది. ఇట్లే సోదర ప్రతిభట ప్రతిమల్లాది శబ్దములచే సాదృశ్య తిరస్కరణ సర్వస్వాపహరణాది ప్రయోజనములు ఉండుట వలన సాదృశ్యము గలదాని యందు లక్షణయేగాని వ్యంజన కాదు. ప్రయోజనమందైతే వ్యంజనయే.

కొన్నిచోట్ల వ్యంగ్యమయి గూడ నీ యుపమ అలంకారముగా నుండును.

ఉదా :—

కం. ద్యుతి చేత నీవె భువి న
ద్వితీయుఁడ వని కులికెదవు దేనికిఁ జంద్రా!
క్షితి వలయంబిది యంతయు
వెతికి యెవరు కనుఁగొని కనిపెట్టిరి యూహా!

కిరణములచే సంతాప పెట్టు చంద్రుని గూర్చి విదేశమందున్న యొకని వాక్యమిది. ఎపుడును వెంకిరానిదిగనుకనే నీవు ఆమె మొగమును జూడలేకపోతివి. కాని ఆమె మొగము నీకు సమానమైనది యున్నది అని ప్రతీయమానమైన యుపమ మూఢ పదముచే ధ్వన్య సమానమగు చంద్ర విషయకమైన వక్తృగతా సూయఁలోఅలంకారమైనది.

ఇదియును రూపకాలంకారమువలె 1. కేవల నిరవయవ 2. మాలారూప నిరవయవ 3. సమస్త వస్తువిషయ సావయవ 4. ఏకదేశ వివర్తి.సావయవ 5. కేవల శ్లిష్ట పరంపరిత 6. మాలారూప శ్లిష్ట పరంపరిత 7. కేవల శుద్ధ పరంపరిత 8. మాలారూప శ్లిష్ట పరంపరిత అని యెనిమిది విధములు. అందు ఉపమలో కేవలత్వము మాలానంతర గతత్వము నిరవయవత్వము అనఁగా ఇంకొక యుపమ యొక్క యపేక్ష లేకపోవుటయే.

ఇదియును చాలాసార్లు ఇదివరలోనె ఉదహరింపఁ బడెను.

మాలారూప నిరవయవ కుదా :—

గీ. ఇందు రుచివోలెఁ గనుల కానంద మొసఁగు
కంఠగత పద్మ సర మట్లు కడు శిశిరము
హృద్గత రస భావన వోలె హృద్యమగును
ఒకపుడును నామె నా స్మృతినుండి పోదు.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. తరణినుండి స్వచ్ఛ నవ చంద్రకళ వోలె
వహ్నిరాశినుండి కనక ప్రతిమ వోలె
అసుర రాజ నివాస మధ్యంబునుండి
రాము ధర్మపత్ని వెడలి రాణ మీతె.

ఇదివఱకు అనుగామియయిన భిన్న దేశ కాలములందు ధర్మముచేఁ జెప్పఁ బడెను. ఇక్కడనైనచో బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందిన ఏకః దేశః కాలము

లందున్న ధర్మముచేఁ జెప్పఁబడెను అని విశేషము. అమావాస్యనాడు రావణ వధ. పాడ్యమినాడు సీతా నిర్గమనము కాన ఏక దేశ కాలములందు రెండు అని తెలియఁ దగును. ఇక్కడ అధికదీప్తి రూపమైన వాక్యార్థమందు ఉపమలు ఉపస్కారికము లగుచున్నవి. అత్యంత వినాశ హేతువును దేదీప్యమానమును అగు సాధారణ ధర్మముచే సూర్యమండలముతోను నిష్కళంకత్వము వ్యక్తపఱచుట ద్వారా భస్మీభవన హేతువు అయిన సాధారణ ధర్మముచే వహ్నిరాశితోను లంకకు ప్రతిబింబత్వము. ఒకే యుపమేయమునకు అనేకోపమలు సమానముగా చెప్పుటచే మాలా రూపత్వము.

సమస్త వస్తు విషయమగు సావయవమున కుదా :—

గీ. వదన ముబ్జ మటు లలకలు భ్రమరములటు
కరములు మృణాలములటు తనురుహపంక్తి
నాచు గతి నెవతె కగుకనాన లినన్నేత్ర
యద్భుతమగు సరసివోలె నలడుచుండు

సరసికి అవయవములగు అబ్జములు భ్రమరములు మొదలగు నుపమానములు (సాపేక్షములుగ) చెప్పఁబడుటచే సావయవ. ఇట్లు అన్నియుపమానములు శబ్దముల చేతనే చెప్పఁబడుటచే సమస్త వస్తు విషయము. అంగములయిన యుపమానములు చెప్పఁబడుటచే సాంగరూప అగును.

ఇంకొకయుదా :—

వెన్నెలను బోలు చక్కని చిన్నినగవు
సకల కళల చంద్రుబలె నాస్యంపు సిరులు
అమర రాముని రమణి పూర్ణిమ విధాన
రమ్య రూపంబు గలిగి విరాజిలెడిని ।

ఇటను అన్ని యుపమానములచేతను చెప్పఁబడుటచే సమస్త విషయమైన సావయవ యగును.

ఏకదేశ వివర్తిని యగు సావయవకుదా :—

గీ. మకర నిభులౌ మహాభట నికరమొప్ప
రత్న సన్నిభులౌ కవిరాజు లలర
భూపతీ! కవితామృతమునకుఁ గీర్తి
చంద్రునకుఁ గారణమవై యొసంగితీవు ॥

ఇటు అమృతవంటి కవిత చంద్రుని వంటి కీర్తి అని యుపమేయము పూర్వమందుఁ గల సమాసము. జలధి అను శబ్దముచే చెప్పఁబడకపోయినను అంగము లను మకరములు, రత్నములు అమృతము చంద్రుడు అను నుపమానములచే ఆక్షిప్తమైన జలధి అను నుపమానము రాజునకుఁ జెప్పఁబడినదే ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఇట్లు ఏకదేశ వివర్తనము వలన ఏక వివర్తిని యగుచున్నది

కేవల శ్లిష్ట పరంపరిత కుదా :—

కం. దేవేంద్రనుత శ్రీ సం
భావితుఁడు నరేంద్రు నగర మధ్యము నందున్
దై వారు సురాలయమున
దేవతలటు మత్తులు గడు తేజిల్లిరిగా.

ఇట శ్లేషచే (సురాలయమను పదమునకు) ఉపస్థాపింపఁబడినను మేరువుతో మదిరాలయమునకు ఉపమ మత్తులకు దేవతలలో ఉపమను జెప్పుటకు ఉపాయమైనది గాన శ్లిష్ట పరంపరిత అయినది. ఇక్కడ మాలారూపత్వము లేదు. ఒకదాని కొకటి పరస్పరము ఉపాయముగఁ జెప్పుటయె పరంపరిత యగును. మధిరాలయము లందు సుమేరూపమానము చెప్పినఁగాని మత్తులకు దేవోపమానము చెప్పుట గుదరదు కాన అన్యోన్యాశ్రయము ఇదిగాన పరంపరిత. (ఇందుఁగల అన్యోన్యాశ్రయ దోష పరిహారము రూపకములో చూపఁబడును.

కేవలము మాలారూప శ్లిష్ట పరంపరితయు నగుదానికుదా :—

కం. భూమిభృదావళి లోపల
నా మేరు గిరీంద్ర మట్టులలరెదు నీవో
భూమిపతీ! కావ్యవాక్కుల
చేమమ వృష పర్వు డట్ల వెలయుదువు గదే ।

భూమిభృదావళి=పర్వతావళి రాజావళి అని శ్లేష.

కావ్యవాక్కులు=కావ్యుని శుక్రుని వాక్కులు. కావ్యముల వాక్కులు అని శ్లేష

ఇట శ్లేషచే ఉపస్థాపింపఁబడిన పర్వత శుక్రులతో రాజునకు కావ్యముల యుపమలు మేరు వృషపర్వులతో రాజునకుఁ జెప్పఁబడిన ఉపమల కుపాయములు. ఉపమానోపమేయ శబ్దములు విడిగా లేకపోవుట వలన పర్వతములకువలె రాజులకున్ని శుక్రునికి వాక్కులందువలె కావ్యవాక్కులందు అని ఈ యుపమ ఎటుల గుర్తింప వీలగుననఁగా శ్లేషలో ఒకే శబ్దమునే స్వీకరించుట అను అభేదా ధ్యవసానమునకు, వలె ఆ సాధర్మ్యముచేతనే సాదృశ్యాధ్యవసానమును సులభముగా చెప్పఁదగియుండుట వలనను అదే ప్రకృతమున ప్రయోగింపఁదగిన యుపమలకు అనుకూలముగా నుండుట వలనను అట్లు వీలగును.

కేవలము శుద్ధ పరంపరితకుదా :—

గీ. అఖిల ధర్మంబులకు నాశ్రయంబయగుచు
ధర యుధిష్ఠిరుఁడను పేరఁబరఁగు రాజు
ధ్రువములకుఁ బోలెను సమస్త లోకములకు
చైత్ర మాసంబు వోలిక సరిగ వెలయు

ఇట మాలారూపత్వము లేదుగానఁ గేవలము. శ్లేషలేదుగాన శుద్ధము. అన్యోన్యోపాయతా రూపమగుట వలన పరంపరితము అని తెలియఁదగును

మాలారూప శుద్ధ పరంపరిత కుదా :—

గీ. అధిపులు మృగాలటుండ సింహమటులగుచు
తరువులటులుండఁ జందన తరువటులయి
తారక లటులుండఁగ భూమితలములోని
చంద్రుఁడటులయి రాజు యొసంగుదీవు ॥

ఉపమానములకు ఉపమేయములకును పరస్పరము అనుకూల్యము ఉన్నపుడు ఉపమేయములకు ఉపాయత్వము ఇట నిరూపింపఁబడినది.

ప్రాతికూల్యములో ఉపాయత యెట్లన.

గీ. సత్త్వములకెల్ల భయమును జలుపుచుండి
యలరుచుండె దురోధనుండనెడి రాజు
దీపములకుఁ బోలెను సాధుదేశికులకు
పెద్ద గాలి తుపానట్లు వెలయుచుండె ॥

ఇట ఉపమానములైన దీపములకు తుపానునకు పరస్పరము ఉపమేయపము లైన సాధు దుర్యోధనులకు ప్రాతికూల్యము ఉన్నను పరస్పరము అనుకూలతము ఉండుట వల్ల ఉపాయత్వమే.

ఇట్లు

గీ. సరసిజములటు లొప్పారు సజ్జనులకు
హిమ ఋతువు పోలెనున్న యానృపతి యిపుడు
దర్పులటులున్న యా సర్వ ధర్మములను
ధరణి నాచరించెఁ గడు విదర్భ పోలె

ఇత్యాదులందు మాలారూపములందును ప్రాతికూల్యమందు ఉపాయత్వమె గలదు. సరసిజ హిమ ఋతువులు దర్పులు విదర్భ ఒకచోట నుండవుగాన ప్రాతికూల్యము. విదర్భలో దర్పులు లేనట్లు ఈ రాజుదగ్గర ధర్మములు లేవని భావము

తమతమ యుపమానములకు ఉపమానములు కాని యుపమేయములకు రశనో పమ యుండును.

ఉదా :—

గీ. వాక్కు పోలిక మధుర మీ ప్రభుని మూర్తి
మూర్తి పోలె నిశ్చలమగు భూపకీర్తి
కీర్తి పోలిక స్తుత్యమా క్షితిపు బుద్ధి
బుద్ధి పోలిక ధరిత్రము భూపువాక్కు.

ఇది ధర్మములు భేదమున్నపుడు చెప్పఁబడెను.

ఇంక దర్మము ఏకమైనపుడు ఉదా :—

గీ క్ష్మాధరములట్లు నరపతిమత్తకరులు
మత్తకరుల విధంబునఁ దత్తనయులు
తనయుల విధంబునను యుద్ధస్థ భటులు
నెంతొ యున్నత విగ్రహం బెనఁగువారు

మత్తకరులు = మదించిన గజములు.

ధర్మమునకు లోపము గలుగునపుడు పై చివర పా షులో
భటుల విధంబున రణమునఁ బొరులంద్రు।

అని చెప్పుకొనవలయును.

ఇట్టి భేదములను పూర్వ భేదములతో గుణింపఁగా వాక్కులకందని గొప్ప తనమును బొంది యీ యుపమ ఇంతదన చెప్ప వీలుకానిదగును.

ఇదే సమస్త వాక్యముచే ప్రధానముగ ధ్వనింపఁ బడినచో అపుడు అలంకార రూపమును విడిచి ధ్వని యని వివరింపఁ బడుటకు హేతువగును. ఎప్పుడును అలంకార భావమును పొందనట్టియు మంజూషాదులందు (నగల పెట్టెలందు) ఉన్న కడియములు మొదలైనవానియందు వలె అలంకరించునట్టి యుపమాధర్మముల స్పర్శను బట్టి దీనియందును అలంకార వ్యవహారముకలుగును.

ఒకప్పుడిది శబ్ద శక్తి మూలము ననుసరించిన ధ్వనికి విషయమును ఒకప్పుడు అర్థ శక్తి మూలము ననుసరించిన ధ్వనికి విషయమును అగును.

మొదటిదాని కుదా :—

కం. ఎడతెగకుండఁగఁబడియెడు
నిడుదగు దానాంబుధార నెఱిఁ దడిసిన యీ
పుడమి గలుగు దన దాగ్రసు
దృఢ మూర్తిగని సార్వభౌముఁ డితఁడు జయించున్ ।

దానాంబుధార=దానము చేయునప్పటి జలధార, గజ మద జలధార.

ధనదాగ్ర=ధనమును ఇచ్చువాని ముందటి=కుబేరుని ముందటి.

సార్వభౌముఁడు=చక్రవర్తి. సార్వభౌమము అను నుత్తర దిక్కునందలి గజరాజు.

ఇంకొక యుదా :—

కం. విమల తర మతి గభీరము
సుమహితము సత్త్వయుతము సురస మధురమున్
సమధిక హంసావాసము
నమరు నిగుల మానసస్థమగు ధర యిచటన్.

సుమ + హితము = పువ్వులచే హితమైనది. సు + మహితము = బాగుగఁ బూజింపఁబడినది. సత్త్వయుతము=పక్షులుగలది, బలముగలది. సురసమధురము= మంచి జలముచే మధురము, మంచి శృంగారాది రసములు గలది. హంసావాసము=హంసలకు నివాసమైనది. పరమాత్మకు నివాసమైనది. మానసస్థము= మానస సరోవరమందున్నది. మనస్సునందున్నది.

ఇక్కడ అనేకార్థములుగల శబ్దములకు ప్రకరణము అర్థశక్తిలో సంకోచము చేయఁబడినను శబ్దశక్తిమూలకమైన ధ్వననముచేత ప్రతీయమానమగు నర్థాంతరమును ప్రస్తుతమునగు సరోవరమును జెప్పుట కాకపోవుఁగాక యని ప్రకృతాప్రకృతముల కుపమానోపమేయ భావము ప్రధాన వాక్యార్థముగాఁ గల్పింపఁ బడుచున్నది.

రెండవదానికుదా :—

కం. ద్యుతిచేత నీవు భువి న
ద్వితీయుఁడవని తలఁతు వది దేనికిఁ జంద్రా!
క్షితి వలయంబది యంతయు
వెతకి యెవరు శోధచేసి వెలసిరి సుమ్మీ

ఇట 'మూఢా' మొదలయిన పదములు లేవు గాన అసూయాదులు తోఁచక పోవుటచే ఉపమ ముఖ్యముగానే వ్యంగమగుచున్నది.

అనేకార్థ యుగళమునకు సాదృశ్యము చెప్పినపుడు స్తబకోపమ యగునవియు. ఎక్కడ రెండిటికిని విధేయత్వ ముండునో అది సంపూర్ణోపమ యనియు చంద్రాలోకమున జయదేవుఁడు.

స్తంబకోపమ కుదా :—

గీ. భ్రమర మయ్యది యంబుజద్వయము బోలె
నెపుడు విష్ణు పాదము లాశ్రయించుచుంటి

సంపూర్ణోపమకుదా :—

నెఱ కమలములు వోలె వినిద్రితములు
లోచనమ్ములొప్పెడు నహర్ముఖమునందు.

శాబ్దబోధ

వాక్యార్థజ్ఞానమును శాబ్దబోధ యందురు. పదజ్ఞానకరణకమైన జ్ఞానము వాక్యార్థజ్ఞానము. వాక్యార్థజ్ఞానము కలుగవలయునన్నచో ఆకాంక్ష. యోగ్యత, సన్నిధి యుండవలయును. వీని వివరము వృత్తి ప్రకరణములో వివరింపఁబడెను. ఆకాంక్షాదులు లేని వాక్యము ప్రమాణముగాదు. ప్రకృతి ప్రత్యయములతోఁ గూడినది పదము. తత్తత్పదములకు శక్తి వ్యాకరణాదుల వలనఁ దెలియఁవగును. వైయాకరణులు ఆఖ్యాతకు (క్రియకు) కర్తయందు శక్తియని చెప్పుదురు. చైత్రుఁడు వండుచున్నాఁడు అనుచోట పచన కర్తతోఁ చైత్రునికి అభేదాన్వయము. పచన కర్త్రభిన్నుఁడు చైత్రుఁడు అనిబోధ. నైయాయికులు కృతి యందు అనఁగా క్రియయందు శక్తిని అంగీకరించిరి. వంటకు అనుకూలమైన వ్యాపారముగలవాఁడు చైత్రుఁడని బోధ. చైత్రుఁడు గ్రామమునుగూర్చి వెళ్ళుచున్నాఁడు అన్నచోట

ద్వితీయకు కర్మత్వము అర్థము క్రియకు గమనము అర్థము. సంబంధ మర్యాదచే అనుకూలత్వము భాసించుచున్నది. క్రియాప్రత్యయమునకు వర్తమాన కాలము అర్థము. కనుక గ్రామ కర్మక గమనానుకూల వర్తమాన వ్యాపారము గలవాఁడు చైత్రుఁడని బోధ. రథము వెళ్ళుచున్నది అనుచోట గమనానుకూల వ్యాపారము గలది రథము అనిబోధ. స్నానముచేసి వెళ్ళుచున్నాఁడు అనుచోట గమన పూర్వకాలీన స్నానకర్త గమనానుకూల వర్తమాన వ్యాపారము గలవాఁడు అనిబోధ. 'ఘటమును తెమ్ము' అనుచోట ఘటనిష్ఠ కర్మతా నిరూపకానయనానుకూల వ్యాపారము గలవాఁడు పురుషుఁడని బోధ. ఇట్లే అన్నిచోట్లను బోధ తెలియవలయును.

వైయాకరణులు ఆఖ్యాతకు కర్తయందు శక్తియని యందురు కనుక అభేదముగా అన్వయము. పచనకర్త్రభిన్నుడు చైత్రుఁడని, వలె పోలెవంటి నిపాతముల కంటె నితరమయిన శబ్దార్థములకు అభేదాన్వయమె చెప్పవలయును. "చంద్రుని వలె ముఖము సుందరము" అనుచోట సాదృశ్యము ముఖచంద్రుల యందు ఉన్నదే చంద్రముఖ సౌందర్య సమాన ధర్మమె కాని యతిరిక్త పదార్థము కాదని నైయాయికులు. ఆ సాదృశ్యము ఇతర పదార్థమె అని మీమాంసకులు. ఆ సాదృశ్యము మఱొక పదార్థమె అను వారి మతములో శాబ్దబోధ ఎట్లు చెపవలెనో చర్చింపఁబడును.

1 'అరవింద సుందరము' అనుచోట అరవింద పదార్థ సుందర పదార్థములకు అభేదాన్వయము చేయవలయును. అభేదాన్వయమును అరవింద వాచ్యార్థము పురస్కార మయినపుడు సంభవింపదు. ఏలయన. అరవింద సుందరము అను వాక్య స్థలములో అరవిందాభిన్నము ముఖము అను బోధ తాదృశ బోధేచ్ఛా కాలిక సుందర పద ప్రయోగ నియమ జ్ఞానమునకు అధీనమైన బాధచేగ్రస్తమైనది. కనుక అరవింద పద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రయోజక మందు లక్షణ చెప్పవలయును. అపుడు అరవింద పదమునకు అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రయోజకము అని లక్ష్యార్థము సుందర పదమునకు సౌందర్యముగలది అని యర్థము. ఇంక అరవింద పద లక్ష్యార్థమునకు అభేద సంసరముగా సుందర పదములోని యేక దేశమైన సౌందర్యముతో అన్వయము. 'నామార్థములకు అభేదము కంటె నితరమైన సంబంధము. అవ్యుత్పన్నము' అనునయము ఉండుట వలన అరవింద పదమునకు అరవింద సాదృశ్య

మందు లక్షణ చెప్పక అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రయోజకము అను నంత వఱకు లక్షణ చెప్పఁబడెను. అదియును సుందర పదార్థములో నేకదేశమగు సౌందర్యముతో అభేద సంసర్గముగా నన్వయించును. అందుచేత అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రయోజకాభిన్న సౌందర్య విశిష్టాభిన్నము అని శాబ్దబోధ.

పదార్థము పదార్థముతోనే కాని పదైక దేశములో నన్వయింపదు. కాని "దేవదత్తుని మనుమఁడు" అన్నచోట దేవదత్తుని అను పదము "మనుమఁడు" పదార్థమైన కొడుకు కొడుకుతో అన్వయించునట్లు ఇక్కడను ఏకదేశాన్వయమును అంగీకరింపవలయును. వైయాకరణులైతే పంకజాదులందు వలె సమాసమునకే విశిష్టార్థమందు శక్తి అని యందురు. అరవింద పదమే సర్వార్థములను బోధించును సుందరపదమైతే తాత్పర్య గ్రాహకము" అని మఱికొందఱు.

2 అట్లే "అరవిందము వలె సుందరము" అనుచోట వలె అను దానియొక్క యర్థమైన సాదృశ్యమందు అరవిందమునకు నిరూపిత్వ (జ్ఞానజనక జ్ఞానవిషయత్వ) సంబంధముతో అన్వయము. దానికిని సౌందర్యముతోఁ బ్రయోజకతలో సంసర్గముగా అన్వయము. కనుక అరవింద నిరూపిత సౌందర్య ప్రయోజక సౌందర్య విశిష్టాభిన్న మని శాబ్దబోధ.

3 "అరవిందమువలె" అనుచోటనైతే అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య విశిష్టము అనిబోధ.

'ఘటము పటము కాదు' అనుచోట పటము ప్రతియోగితా సంబంధముగా నఞర్థమైన భేదమందును, భేదము స్వరూప సంబంధముచేత ఘటమందును అన్వయించుటచేత 'పటప్రతియోగిక భేదము గలది ఘటము' అని సర్వసమ్మత బోధ కలిగి నఞర్థము ప్రాతిపదికార్థమును గూర్చి విశేష్యమును విశేషణమును అయినట్లు వలె-అనుదానియొక్క యర్థము గూడ విశేష్యము విశేషణమును అగును. అపుడు

అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రయోజకసౌందర్య విశిష్టా భిన్నము ముఖము అనియు అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య విశిష్టము అనియు శాబ్దబోధ కలుగును.

4 'అరవిందమువలె భాసిల్లుచున్నది' అనుచోట అరవింద నిరూపిత సాదృశ్యము ప్రకారతా సంబంధముగా ధాత్వర్థమైన భాసనములో అన్వయించుట వలన అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రకారక జ్ఞాన విశేష్యము ముఖము అని బోధ కలుగును. ఇది నైయాయిక పద్ధతి. వైయాకరణుల పద్ధతిలో అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రకారక ముఖాది విశేష్యక జ్ఞానము అనిబోధ.

5 'అరవిందమువలె సౌందర్యముచే భాసించుచున్నది' అన్నచోట తృతీయకు అర్థమైన ప్రయోజకత్వము భాసనరూప క్రియార్థము నందు అన్వయించును. కనుక సౌందర్య ప్రయోజ్యారవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రకారక జ్ఞాన విశేష్యము ముఖము అని బోధ.

6 'అట్లే గజము వలె వెళ్ళుచున్నాఁడు. కోయిలవలెఁ గూయుచున్నాఁడు' ఇత్యాదులందు ఉపమాన పదములకు తత్కర్తృక క్రియలో లక్షణచేత గజగమన పికగానాది సదృశ గమన గానాద్యనుకూల క్రియగలవాఁడు అనిబోధ.

"ఘటము చూచుటలేదు" అను వాక్యము వలన "ఘటప్రతియోగికా భావ కర్మక దర్శనానుకూల కృతిగలవాఁడు" అను ననుభవ విరుద్ధమైన యన్వయ బోధను వారించుటకై ధాత్వర్థనిష్ఠ విశేష్యతా నిరూపిత ప్రకారతా సంబంధముగా శాబ్దబోధను గూర్చి విశేష్యతా సంబంధముచే విభక్తి జన్యోపస్థితియే కారణము అని కార్యకారణ భావమును ఆశ్రయింప వలయును. అపుడు విభక్త్యర్థోపస్థితిని కారణముగా అపేక్షించుటవలన అటువంటి యన్వయ బోధ కలుగును.

ఇట్లయినచో గజమువలె వెళ్ళుచున్నాఁడు ఇత్యాదులందు 'వలె' శబ్దమునకు అర్థమైన సాదృశ్యము ధాత్వర్థ గమనాదులందు అన్వయము అసంభవమగును. ఏలన ఇక్కడఁగూడ సాదృశ్యము విశేష్యమగుటచేత 'వలె' అనుదానివలన ఉపస్థితమైన

గమనాది నిష్ఠ విశేష్యతా నిరూపిత ప్రకారతా సంసర్గము ద్వారా సాదృశ్య బోధను గూర్చి. అపేక్షితమైన విభక్త్యర్థోపస్థితిలేదు గాన, గజమువలె వెళ్ళుచున్నాఁడు' ఇత్యాది వాక్యము వలన 'గజకర్తృక గమన సదృశ గమన కర్త' అను నాకారము గల బోధయే యుచితము.

"వనమును గజమువలె రణభూమిగూర్చి శూరుఁడుపోవుచున్నాఁడు', ఇత్యాదు లందు వనకర్మక గమనానుకూల కృతివిశిష్ట గజ సదృశుఁడు సమర భూమి కర్మక గమనానుకూల కృతిగలవాఁడు శూరుఁడు" ఇత్యాది బోధ వలె దానిచేతను బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న వన సమర భూమి విశేషణక గమనమె ధర్మముగా బోధింపఁ బడుచున్నది 'వలె' మొదలైనవియు ధర్మరూపముగానే బోధకములు అన్నది' సర్వసమ్మతము. 'గజము వలె ఏ పురుషుఁడున్నాఁడో వాఁడు వెళ్ళుచున్నాఁడు అన్నచోట 'వలె' అనువానిచే గమనమందు అన్వయింపఁబడినదే శూరత్వాది ధర్మ ముగా బోధింపఁబడుచున్నది. 'పురుషుఁడెవఁడో వాఁడు వెళ్ళుచున్నాఁడు' అన్న చోట నైతే గమనమే అట్లున్నది అని వానికి విశేషణము ఉపపన్నమగును. వైయా కరణ పద్ధతిలో క్రియలకే యుపమానోపమేయ భావము. వెళ్ళుచున్నాఁడు అన్న దానిని ఆవృత్తి చేసి రెండుచోట్ల అన్వయింపవలెను. లేక గజాది పదములకు స్వ కర్తృక క్రియ యందు లక్షణ గాని చెప్పవలయును. అని నాగేశుఁడు.

7 మఱి 'యరవింద తుల్యుఁడు భాసించుచున్నాఁడు' అనుచోట శాబ్దబోధ భేదము గానా అభేదముగానా ఎట్లు. తుల్య పదము యొక్క యర్థము నిపాతముల కంటె భిన్నమైన నామార్థముగలది అగుటవలన ధాతువుయొక్క యర్థములో భేదముగా నన్వ యించుట కుదురదు. అపుడు భాసించుటలో తాదృశ తుల్యత్వాదులు ఉద్దేశ్యములు కాఁగా భాసమాత్ర విధేయతలో వివక్షితార్థము ప్రతీతముగాదు. ఇంక తుల్య పదము చేత తుల్యత్వ ప్రకారక మైనదను నర్థము లక్షణచేత ఉపస్థాపింపఁబడి యభేదముగా ధాత్వర్థమందు అన్వయించుననరాదు. మఱి యట్లున్నచో తుల్య పదము క్రియా విశేషణ మగుట వలన నపుంసక లింగము కావలసి వచ్చునుగదా అన్నచో—వాక్య

రణము సిద్ధమైన దానిచే అనువదించును గాన కొంచెముగా వందుచున్నాఁడు మొదలైనవి మాత్రమే దానికి విషయము లగును. క్రియాన్వయ విశేషణములకు నపుంసక లింగము ఇష్టమైనదని చెప్పవచ్చును. ఇందు చేత తుల్యపదము నకు లక్షణ చెప్పి యభేదముగా బోధ చెప్పఁదగును. అపుడు అరవింద నిరూపిత సాదృశ్య ప్రకాశక జ్ఞాన విశేష్యుఁడు అని బోధ

"ధాతువే లక్షణ వలన సకలార్థ బోధకమగును ఇతరమైనది తాత్పర్య గ్రాహకము" అనికొందఱు.

8 'అరవిందముతోఁ దుల్యము' అనుచోట తృతీయార్థము నిరూపితత్వము దానిని సాదృశ్యమందు అన్వయించుట వలన అరవింద నిరూపిత సాదృశ్యాశ్రయా భిన్నము' అనిబోధ.

9 అక్కడనే 'అరవిందముతో సౌందర్యముతో తుల్యము' అన్నచోటతృతీయకు ప్రయోజ్యత్వము అర్థము. అపుడు అరవిందనిరూపిత సౌందర్య- ప్రయోజ్య సాదృశ్య విశిష్టా భిన్నము అనిబోధ.

10 అరవిందము అననమును సమము అనుచోట మొదట సమశబ్దమునకు అరవింద పదార్థము తోను ఆనన పదార్థముతోను అన్వయము. కనుక సాదృశ్య విశిష్టా భిన్నమని బోధ కలుగఁగా పిదప ముఖము సాదృశ్యమునకు కమలమందును కమల సాదృశ్యమునకు ముఖమందును పరస్పరము నిరూపితమైన సాదృశ్యమునకుఁ గాని ప్రసిద్ధ నిరూపిత సాదృశ్యమునకు గాని నైయాయిక మతమున మానస ప్రతీతియును వైయాకరణ మతమున వ్యంగ్య ప్రతీతియును గలుగును.

బింబ ప్రతిబింబ సంబంధ ధర్మముగల వాక్యమందైతే.

కం. లే యెండ యెఱుపు మేఘపు
ఛాయలు గల సంజకు నను జన్మిందగుచున్
ఈ యెడఁ గుంకుమ పూఁత ని
దే యతి కాషాయ వసన మెనఁగన్ జనెడిన్

ఇత్యాదులందు కుంకుమ పూఁతగల యతి లేయెండ మొదలైన వానితోఁ గూడిన సంజతో ననుజన్ముఁడైన (లక్షణచే తత్సదృశుఁడైన యని యర్థము) యభిన్నుఁడని శక్తిచే బోధ కలుగఁగాఁ బిదప సాదృశ్య ప్రయోజకములై ధర్మముల యాకాంక్ష కలుగఁగా శ్రుతములైన లేయెండ మొదలగు నుపమానోపమేయముల విశేషణములకు సాదృశ్యమూలమునందు తాదాత్మ్యధ్యవసానము కలుగఁగా సాదృశ్య మూలా భేదాధ్యవసానముచే సాధారణత్వనిష్పత్తి కలుగుచున్నది. కుంకుమ పూఁత కాషాయ వసనములచేత నితఁడు యతి యనుచోట కుంకుమ పూఁత కాషాయ వసనములు అసాధారణములైనను సాధారణత్వమును కలిగించుటద్వారా యతివలె అని కల్పింపఁదగిన సాదృశ్య నిష్పత్తిని బట్టి ప్రయోజకములగుట వలన ప్రయోజ్య రూపముగా సాదృశ్యములో అన్వయము. ఈ పక్షములో తప్పనిసరి యగుట చేత ఏక దేశాన్వయము అంగీకరింపఁబడుచున్నదని యిది వఱకే చెప్పఁబడెను.

"సాదృశ్యము సమాన ధర్మరూపము" అనునప్పుడైతే అరవింద సుందరము వదనము అన్నచోట అరవిందమునకు లక్షణచే అరవిందము నందున్న సమాన ధర్మము ప్రతీతమగుచున్నది. దానికి అభేదముగా సుందర పదార్థములోని ఏక దేశమైన సౌందర్యముతో అన్వయము.

"అరవిందము వలె సుందరము" అన్నచోట అరవింద పదార్థమునందు ఆధేయ రూప సంబంధముచేత వలె అను దాని యర్థమైన సమాన ధర్మముతో అన్వ యించును. మిగిలినది యిదివఱకు వలెనే గ్రహించునది.

సౌందర్యముచేత అరవిందముతో సమానమైనది అనుచోట సౌందర్య పదము పైనున్న తృతీయచేత. ధాన్యముచేత ధనవంతుఁడు (ధాన్య రూపమైన ధనము గలవాఁడు) అనుచోట వలె అభేదార్థము గల తృతీయచేత, నిరూపితార్థము గల యర విందపదముపై గల తృతీయ చేతను సౌందర్యముతో అభిన్నమైనదని బోధ చెప్పు కొనవలయును.

వలె మొదలగునవి యుపసర్గములవలె నిపాతము లగుట వలన సాదృశ్యము నకు ద్యోతకములే గాని వాచకములుగావు. ద్యోతకములు అనఁగా తమతోపాటు

సమముగాఁ జెప్పఁబడిన యితర పదముంచేత శక్తిచేతఁగాని లక్షణ చేతఁగాని యటువంటి ధర్మమును బోధించుటలో తాత్పర్యమును గ్రహింపఁ జేయుట ద్వారా యుపయోగించునవి యని వైయాకరణులు. ఉపసర్గములకు ద్యోతకత్వము తప్పని సరిగాదు అన్నచోఁ గురువు ఉపాసింపఁబడుచున్నాఁడు సుఖము అనుభవింపఁ బడుచున్నది అనుచోట గుర్వాదులకు క్రియార్థక ప్రత్యయముచేత అభిధానము కుదురదు. ఉప మొదలైన యుపసర్గలు లేనిచోట కేవల ధాతువుల చేత గురువు మొదలైనవి యభిహితములైననేగాని ప్రథమాది విభక్తులు రావు. ధాత్వర్థమైన కర్మత్వమును దాను ధాతువుచే అభిహితమైనచో కర్మకారకము రాదని వ్యాకరణ నియమము. వలె మొదలయిన వానికెటువంటి బాధ లేదు కాన వానికి ద్యోతకత్వము అవసరములేదు. కాన అవి వాచకములె యగును. ఉపసర్గముల వలె నిపాతములగుట వలన వలె మొదలైనవి ద్యోతకములె గాని వాచకములు గావు అను హేతువు ప్రయోజకముగాదు. కాన ఆ హేతువు సాధకముగాదు. అట్లు గానిచో 'అవ్యయము లగుట వలన ద్యోతకము లగును' అను హేతువుచేత అవశ్యము లన్నియు ద్యోతకములు గావలసి వచ్చును అని నైయాయికులు 'దయిత సాక్షాత్కారింపఁబడును' అనుచోట సాక్షాత్ అను నవ్యయముచేత అభిహితత్వము సిద్ధించుటకై అవ్యయాది నిపాతములకును ద్యోతకత్వము కల్పించుట తప్పదు. కాన స్వతంత్ర ప్రయోగము లేకపోవలసి వచ్చును ఇది యిష్టాపత్తియుఁగాదు అనియు నాగేశుఁడు.

ఇంక ఈ యుపమాలంకారమునకు సౌందర్యమును తగించునట్టిదియు కవి సమయ ప్రసిద్ధముగాని దెల్లయు దోషమెయగును.

1. ఉపమానోపమేయములకు జాతిచేతను, ప్రమాణము చేతను, లింగ సంఖ్యల చేతను అనురూపముగా లేకపోవుట.

2. బింబ ప్రతిబింబ భావమందు ఉపమానోపమేయము లందున్న ధర్మములు న్యూనాధికములుగా నుండుట.

3. అనుగామితలో ఉపపన్నములుగాని భూతాదికాలములు ప్రథమాది పురుషలు విధ్యాద్యర్థములు కలిగియుండుట మొదలైనవి దోషములు.

ఉదా :—

గీ. లలన! నీమోము పుల్లకల్హారసమము
మోవి కుంకుమ మటు లందముగఁ దనర్చు
మిగులఁ బరిశుద్ధమైనదై మించు వాని
కప్పురపుఁబరంపరవోలెఁ గాసి మీఱు

ఇట ముఖ కల్హారములకును మోవికుంకుమములకును కప్పురము పాణులకును సాదృశ్యము కవి సమయ సిద్ధముగాదు గాన దోషము.

గీ. ఎల్లపుడు భూమిపయి సంచరించుచుండి
యీ మునీశుఁడు కుక్క యట్లెపుడు మీఱు
కర్మల సమూహమున నుండి కాంతువీడు
కుక్కకూడ లోకపు కుకుందయగుచు.

ఇట మునీశ్వరునకు కుక్కకును, కుక్కకును కుకునికిని జాతినిబట్టి అనురూప్యము లేదు గాన దోషము.

గీ. నిలిచి బాగుగఁ బండిన నిమ్మపండు
సరసులోనఁ జంచలమౌచుఁ బరఁగుచుండి
ఆదికారణమైన తోయౌఘమందు
మహిని మించును బ్రహ్మాండ మండలమటు.

ఇట జంబీర ఫల బ్రహ్మాండములకు ప్రమాణములో అననురూపత్వము కాన దోషము. దీనిలో నిమ్మపండువోలె అనియు మహిత చంచల బ్రహ్మాండ మండలంబు" అని కొలఁది మార్పులుచేసినచో బ్రహ్మాండము ఉపమేయ మైనపుడును నీ దోషమె యగును.

ఆ.వె. మంచి ద్రాక్షవోలె మధురంబు వాక్యంబు
వెన్నెల వలె చరిత మెన్నఁదగును.
అమృతమట్లు మనసు లశ్రాంత మార్ద్రము
లవని తలమున సుమహాత్ములకును.

ఇట ద్రాక్ష స్త్రీలింగము వాక్యము నపుంసక లింగముగాన లింగములో అననురూపత గాన దోషము. అమృతము ఏక వచనము మనసులు బహువచనము సంఖ్యలో అననురూపత గాన దోషము.

గీ. వామ భాగమునందుఁ బార్వతి దలర్ప
నిందు ఫాలలోచనుఁడు భాసించుచుండె
నిఁక మెఱపుఁ దీవెచేఁగౌఁగిలించఁబడిన
శారద సమయ భాసుర జలద మట్లు.

ఇందు జలదమందు ఫాల గతలోచనమునకుఁ బ్రతిబింబ మైనది చెప్పఁబడ లేదుగాన న్యూన ధర్మతా దోషము. "పరమేశ్వరుఁడు" అని యన్నచో బింబమే లేదు గానఁ బ్రతి బింబాపేక్షయె యుండదు. అపుడు సాధువే యగును.

గీ. విష్ణు వక్షస్థ్సలంబందు వెలయుచున్న
కౌస్తుభంబను మణి యెంతొ కాంతులీను
పెక్కు నక్షత్రములతోడ వెలయుచున్న
గగన తలిని నంగారక గ్రహమువోలె

ఇందు నక్షత్రములకు బింబము లేకపోవుటచే నాధిక్య ధర్మము దోషము. అలరు ముత్తెపు సరులొప్పు హరియురమున' అని యన్నచో దోషములేదు. ఇట విశేషణములకు విశేషణములైన ముత్తెపు సరులకు నక్షత్రములకు బింబ ప్రతిబింబ భావము గల్గుట వలవ వక్షోగగన తలములగు విశేషణములకు బింబ ప్రతిబింబ భావము. ఈ యుపమయుఁ దనూ్మలమైనది.

గీ. రాజరాజు హస్తము నందు రమ్యమగుచు
రాజిలెను గడుంగడు రాజహంస
హస్త నక్షత్ర సంసక్తుఁడై దనర్చి
పూర్ణుఁడయిన నిశాకరుఁ బోలె మిగుల

ఇందు 'రాజిలెను' అను భూతకాల క్రియతో రాజహంస యన్వయించినట్లు నిశాకరుఁడు అన్వయించుట లేదు. భూతకాల క్రియా విశేష రూప ధర్మము ఉపపన్నము కాని కాలముతో గూడియున్నది గాన దోషము. హస్తనక్షత్రముతోనున్న

నిశాకరుఁడు కల్పాంతము వఱకు రాజిల్లు వాఁడు. రాజహంస యట్లు రాజిల్లనది దని భావము.

ఇంకొక యుదా :—

గీ రావణ ద్వేషి యయిన శ్రీరామచంద్రు
శరములు రణాంగణమునఁ దీక్ష్ణమయి మించె
వేసవిని దిన మధ్యను వెలసి మింటఁ
గల సహస్ర కిరణు తీక్ష్ణ కరములట్లు

ఇంకొక యుదా:—

గీ. భర్త వచ్చెనని ప్రజ చెప్పఁగను వినుచు
చకితముగ నంత గుమ్మము సన్నిధికిని
నేగు దెంచి మృగాక్షి నాకెపుడు కనులఁ
గరము వెన్నెల యటు చల్లఁబఱపఁబోవు.

ఇటు వినుచు అను శత్రర్థకముచే విన్నవెంటనే గుమ్మము దరికి వచ్చె నని యతిశయోక్తిచే లోపింపఁబడిన త్వరాతిశయము నాయిక యందలి యౌత్సుక్యాతి శయమును పోషించుచున్నది. వెన్నెల యుపమానమైతే దానిచే పోషింపఁబడిన ప్రధానమైన ప్రియునందలి యౌత్సుక్యమును పోషించుచున్నది. చకితముగ అను విశేషణమును చూపునకే విశేషణమగుచు దానికే యనుకూలము గనున్నది. ఇట్లున్నను భవిష్యత్కాలమందలి చల్లఁబఱచుట యన్నది యుపమేయములో నన్వయించునట్లు ఉపమానములో నన్వయించుట చేసు

పై వానిలో భూతభవిష్యములయిన యాయాకాలముల యర్థములనే యుపమాన ములుగా చేయుటచే అన్వయించును గాన నివి కాలరూప దోషములు గానేరవని నాగోజీ పండితుఁడు

గీ. అవని మండనః యింతగా నలరి యున్న
మహిత విశ్వంభరాపాల మండలమున
మహిత తారకా పరిషత్తు మధ్యయందు
రాజ రాజిల్లుచున్నావు రాజువోలె.

ఇట క్రియయందు సంబోధింపఁదగిన యుపమేయము అన్వయించినట్లు ఉపమానము అన్వయింపట లేదు.

గీ. ప్రోగుపెట్టిన కోశమున్ భూపుఁడట్లు
సస్య మెప్పుక్షేత్రమును కర్షకుఁడు పోలె
భయములందుండి భగవంతుఁడైన శర్వుఁ
డెల్లపుడు నిన్ను మిగుల రక్షించుఁగాక.

ఇందుఁ బ్రార్థింపఁబడుచున్న రక్షణకుఁ గర్తృత్వము ఉపమేయమైన శర్వుని యందున్నట్లు ఉపమానములైన భూపకర్షకులందు లేదు. భూపకర్షకులందు రక్షణ కర్తృత్వము ఇదివఱకే సిద్ధించియున్నది గాన మరల ప్రార్థింపఁబడుట లేదు. రక్షించును అనితద్ధర్మముగాఁ జెప్పి ప్రార్థింపఁబడని రక్షణ కర్తృత్వమును చెప్పినచో అపుడు ధర్మము ఉపమేయోపమానములకు సాధారణమగును గాన దోషములేదు. అయితే మఱి "రక్షించును" అన్నపుడు ప్రార్థన లేకపోయినను రక్షణ కర్తృత్వము ద్వారా రెండిటికి సాధారణ్యము ఉండును ప్రార్థనయు త దభావమును వలె ఉపమాన నిష్ఠత్రాణ కర్తృత్వమందు అనువాద్యమును ఉపమేయ నిష్ఠత్రాణ కర్తృత్వమందు విధేయత్వమును భేదకములు అగును అన్నచో నిజమే. ఇక్కడైతే ధర్మలుప్తకంటె నితరమైన యుపమయందు ధర్మ వాచక శబ్ద ప్రతిపాద్యములచేఁ బ్రార్థన యున్నది భూతభవిష్యద్వర్తమానత్వాది రూప విశేషణములతోఁ గూడిన ధర్మమునకు ఉపమానోపమేయములతో సాధారణత్వము లేనప్పుడు సాదృశ్య ప్రయోజకమైన సాధారణ ధర్మము లేకపోవుట వలన ఉపమ నిష్పన్నమగుట లేదన్నమాట నిర్వివాదము. ఆయుపమయందు శబ్దములచే నివేదింపఁబడని విధేయత్వాను వాద్యత్వ రూపమైన విషయములతోఁ గూడిన ధర్మమునకు సాధారణత్వము లేకపోతే లేకపోనిమ్ము ధర్మవాచక శబ్దములచే నివేదింపఁబడిన విశేషణములతోఁ గూడిన ధర్మమునకేగాని ధర్మవాచక శబ్దములచే నివేదింపఁబడని విశేషణములతోఁ గూడిన ధర్మమునకు సాధారణత్వము అపేక్షింపఁబడలేదు గాదా ఇట్లే చంద్రుని వలె సుందరము ముఖము అన్నచోటనుగూడ సుందరత్వము ఉపమానమందు అనువాద్యము గాను ఉపమేయమందు విధేయముగాను ఉన్నను సాధారణత్వమునకు హాని లేదు.

నర్థేకావి.

గీ. నీలి మేలిముసుఁగు తోడఁ గ్రాలియున్న
యేణలోచన ముఖము భాసించుచుండె
నం గభీరమై యమునా జలము మధ్య
యందు ప్రతిఫలించిన హరిణాంకుఁడట్లు.

అను చోట ఉపమానమైన చంద్రునియందు యౌగికార్థమును బట్టి భాసించుచున్న హరిణ రూపమైన యంకము—ముఖ రూపమైన యుపమేయమునకు విశేషణమైన యంకమునకు బింబము లేకపోవుట వలన—దేనికి ప్రతిబింబమగును. కాని ఉపమానమందు ఆధిక్యము ఆసన్నమగుటచే దోషము కలుగును. ఏణలోచన సదృశమైన లోచనమును స్వీకరించుటచే ఆలోచన రూప బింబమునకే అంకము ప్రతిబింబమగుననరాదు. ఏలయన తాదృశలోచనము యౌగికార్థమగు కాంతకు విశేషణమగుటచే ముఖమునకు విశేషణము గాకపోవుటచే బింబముగాదు గదా అన్నచో అట్లనరాదు. ముఖవిశేషణముగా ఆటువంటి లోచనమును శబ్దముచే చెప్పకపోయినను అది కాంతకు విశేషణమగుట ద్వారానే ముఖమునందుండుట ప్రతిపన్నమగుచున్నది కాన లోచనము బింబమెయగును. అనుభవ విరుద్ధమగుట వల్ల లోచనమును విషయముగాఁ జేయకుండ కాంతను విశేషించుటకు లోచనము సమర్థము కాదు. అయినను లోచన రూప సమభివ్యాహార విశేషమును పొందిన ఏణలోచన శబ్దముచే లోచనమందు ముఖవృత్తిత్వమును చెప్పకపోవుట వలన శాబ్దబోధములో ముఖమునకు లోచన విశిష్టత్వ రూపముగా విషయత్వము లేదు అని యన్నచో ముఖమునకు సాంసర్గిక రూప విషయత్వమునో బాధలేకపోవుటవలన విశిష్ట ముఖము సంసర్గముతో తాదృశలోచనములు కాంతకు విశేషణమగుట వలన లోచనము బింబమేయగును. ఏదో విధముగా నుపమేయమందుండుటయె బింబమగుటకుఁ ప్రయోజకమగును. సాంసర్గికముగా భాషించుదానికి శాబ్దబోధ కుదురదన్నచో కాంతకు విశేషణముగా ఏణీయత్వ నాయకీయత్వ విశిష్ట లోచనములకు శాబ్దబోధము కలుగఁగా పిదప ముఖము లోచన విశేష్యముగా వ్యంజనకు సంబంధించినదిగాఁగాని మానసమునకు సంబంధించినదిగాఁ గాని బోధకలుగుటలో బాధలేదు. ఇట్లయినపుడు కాంతకు విశేషణముగా లోచనమును బోధించు వాక్యముచేఁ బ్రయోజ్యమైన జ్ఞానమందు ఉపమేయ విశేష్యముగా భాసించిన తాదృశ లోచన రూపమైన బింబము ఉండుట వలన తత్ప్రతిబింబాకాంక్ష శాంతించుటకై చంద్రునందలి హరిణ రూపమైన యంకమును ప్రతిబింబముగాఁ జెప్పుట తప్పని సరియే యగును గాన ఆధిక్య దోషము

లేదు. ఇంక ముసుగు అన్నది స్త్రీసమము జలము అన్నది నపుంసకలింగముగనుక లింగ భేదమున్నది గాన దోషముగాదా అన్నచో ఇది కవిసమయ సిద్ధమగుటచే (చమత్కార) సౌందర్యమును గ్రహించనది కాక పోవుటచే లింగభేదమను దోషమును ఇచ్చట లేదు ఇట్లును కవి సమయసిద్ధముగాఁ గాని నితర విధములుగాఁగాని ఇదివఱలో చెప్పఁబడిన కాలపురుష లింగవచనాది దోషములలో సౌందర్య(చమత్కార)ము తగ్గక పోయినచో అవి దోషములు గానేరవు అట్లు కాళిదాసాది మహాకవుల కావ్యములలో పెక్కులు గలవు భిన్న లింగ వచనాదులు సహృదయులకు ఉద్వేగము కలిగింపనిచో దోషములు కానేరవని దండి ఉదా —సరసివలె చంద్రుఁడు ధవళుఁడు' సరస్సులవలె నభము అమలము మొ·

ఉదా —

గీ. ఇతఁడు కొత్తయంగన వోలె నింటి ముందు
పోవుటకుఁ గూడఁ గంపించి పోవుచుండె
ప్రబల భటుని వోలికను సౌరాష్ట్రి నారి
యామె యుద్భటురాలయి యలరుచుండె

ఇటు లితరమైన వోటులఁ గూడఁ దెలియఁదగును. శేషించినది స్మరణాలంకార ప్రకరణములోను వికల్ప ప్రకరణములోను జెపఁబడును.

—ఇది యుపమా నిరూపణము—

ఉపమేయోపమ

ఇంక నిపుడు ఉపమాలంకారము యొక్క భేదమైన యుపమేయోపమ నిరూపింపఁబడుచున్నది —

సూ మూఁడవ సదృశ వస్తువు లేనేలేదను నిశ్చయ బుద్ధియే ఫలముగాఁ గలిగిన వర్ణనకు విషయములై ఒకదానితో నొకటి యుపమానోపమేయ భావమును పొందిన యర్థములకు సుందరమైన సాదృశ్యము యుపమేయోపమ.

"మెఱపుఁ దీవియ వోలె నీ గరిత తన్వి. గరిత పోలిక గౌరి యీ మెఱపుఁ దీవె" అనెడి యీ పరస్పరోపమ యందు అతివ్యాప్తిని వారించుటకు విషయములైన అన్నింతవఱకుఁగల విశేషణము చెప్పఁబడినది.

ఇక్కట అనుగామియైన తనుత్వ గౌర రూప ధర్మములచేఁ బ్రయోజితమైన యుపమానములు రెండును మూఁడవ సదృశ వస్తువు లేనేలేదని నిశ్చయమును చేయుట లేదు. ఇందు ఒకే ధర్మమే చెప్పినచో మెఱపునకుఁ బ్రతియోగియై గరితకు అనుయోగిగా నున్న సాదృశ్యము చెప్పుటవలన ఒకే ధర్మమె మూఁడవసదృశ వస్తువును వ్యవచ్ఛేదము చేయును. అసలు అదియుఁ జెప్పకపోయినను సాదృశ్యము సిద్ధించు న్నది. అయినను మరల తన్వి అను సాధారణ్యమును ఆ శబ్దము ద్వారా ముఖతః చెప్పుటను బట్టియే మూఁడవ సదృశ వస్తువు లేనేలేదని నిశ్చయము గలుగుచున్నది అట్లు గానిచో తన్వి అనుపద వ్యర్థమయ్యెడిదే ఒక ధర్మమే సరిపోఁగా ఇంక మరల రెండవ గౌర రూప ధర్మమును జెప్పుట వలన తృతీయ సదృశ వస్తువు లేదను నిశ్చయమె ఫలముగాఁగల బుద్ధి కలుగుటలేదు కాన ఈ పరస్పరోపమ యందు అతివ్యాప్తి నివారించుటకై విషయములైన అను విశేషణము చెప్పఁబడినది కాన అద్వితీయ సాదృశ్య వచనము తృతీయ సదృశ వ్యవచ్ఛేద ఫలకముగాదు

గీ. తన్వి! విధి నీకుఁ దుల్యమై దనరువాని
సలుపలేదను నది సర్వసమ్మతంబు
కాని నేర్పుగ భావించి కవిన యెడల
నించుకంత వెన్నెల మది కెక్కుచుండె

ఇక్కడ మూఁడవ సదృశ వస్తువు లేనే లేదని తోఁచు నీ సాదృశ్యములో అతివ్యాప్తిని వారించుటకు ఒకదానితో నొకటి అను పదము వేయఁబడినది. లింగ భేదాది దుష్ట సాదృశ్యములను వారించుటకై సుందరమైన యని చెప్పఁబడినది ఘటము వలె పటము పటము వలె ఘటము ఇత్యాదులం దేమాత్రము సౌందర్యము లేదు గాన సామాన్యాలంకార లక్షణమె పట్టదని గ్రహింపవలయును.

ఉదా — గీ. కౌముది తెలుంగునన్ నీవు కాతరాక్షి
నీ తెలుంగునఁ గౌముది నెగడుచుండె
నీరజమువోలె నీకన్ను. నీదుకన్ను
వోలె నీరజమిచ్చటఁ బొలుపులీను.

ఉక్త ధర్మ (వాచ్యప్రయుక్త ధర్మ) యని వ్యక్తధర్మ (వ్యంగ్య ప్రయుక్త ధర్మ) యని యిది రెండు విధములు. ఉపమలోఁ జెప్పఁబడిన యనుగామ్యాది ధర్మములను బట్టి ఉక్తధర్మ యనేక విధములు.

అనుగామి ధర్మమునకుదా :—

కం. శివు వలె గురువు విష్ణుం
దవును. గురువు వలె శివుండు నట్టులనె యగున్
అవునిది సర్వశ్రుతులను
భువనములను నిర్వివాదముగ భాసిల్లున్.

ఇట గరిష్ఠత్వ రూపధర్మము ఉపమానోపమేయములందు ఏక రూపముగా అన్వయ యోగ్యమౌటవలన అనుగామి.

బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందిన ధర్మమునకుదా :—

కం. లలిత సుమచయ వినమ్రలు
విలసిత సద్గుణ సమూహ వినమిత తనువుల్
ఇలను లతల పోలిక వని
తలు వనితల పోలికను లతలు రమణీయల్

ఇట పరస్పరము వస్తు ప్రతివస్తు భావమును బొందిన లలితత్వ విలసితత్వ రూపములైన విశేషణముల చేతను వినమ్రత్వ వినమితతనుత్వ రూప విశేష్యముల చేతను సంఘటితమైన సుమచయ గుణ సమూహ రూపమైన పరస్పర బింబ ప్రతి బింబ రూపమును సాధారణ ధర్మము పొందెను.

ఉపచరిత ధర్మమునకుదా :—

గీ. ఖలుల హృదయంబు వజ్రంబు వలెను ఖలులఁ
గలుగు హృదివోలె వజ్రంబు కఠిన మెంతొ.
సుజనుని ప్రకృతి సుధవోలె. సుజను ప్రకృతి
వోలె సుధయు సుమధురమై పొలుపు మీఱు॥

ఇక్కడ భూమి యందలి కఠినత్వము మనసు నందును సుధయందలి మధుర త్వము ప్రకృతి యందును ఉపచరింపఁబడినది.

కేవల శబ్దాత్మక ధర్మమునకుదా —

గీ. వృకముఁ బోలెను భీముండు పికముఁ బోలె
వృక మవిరత మౌ చింతతో వేగుచుండు
భారతమటు సాధు మనస్సు భారతంబు
సాధు మనసటు సకృపమై జగతి వెలయు

ఇట వృకమునకుఁ భీమునకు అవిరతమౌ చింత గలుగుట యన్నది సమాన ధర్మము సంతతమైన చింత యనెడి యార్థిక సమాన ధర్మము పికుని యందు ఉన్నను వృకమునందు లేదుగాన అవిరతమౌ చింత అనుచోట వృకపక్షమున అవి = మేకలను పట్టుకొనుటలో రతమౌ = ఆసక్తిగల చింతతో అనియు పికునునందు నిరతము కాని చింతతో అని శాబ్దికమైన ధర్మమే గలదు ఇట్లే భారతమునకు సాధు మనస్సునకు సకృపమన్నది సమాన ధర్మము. సాధు మనస్సునందు కృప = కరుణతోఁ గూడియున్నదను ధర్మమున్నను భారతార్థమున లేదు ఇంక సాధు మనస్సు పక్షమున కృప అనఁగాఁ గరుణ గలది యనియు భారత పక్షమున కృప = కృపాచార్యుఁడు గలది యని యర్థము సరిపోవుచున్నది గాన ఇది కేవల శబ్దాత్మకమైన ధర్మము.

వ్యక్తి ధర్మమునకుదా —

కం. ఆకాశ సమము జలనిధి
యాకాశము జలనిధి సమమగు నెల్లపుడున్
నాకనది సేతువు వలెను
నాకనది పగిదిని సేతువగు మధ్యమునన్

ఇట నాకాశ సముద్రములు అపారములనియు నాకనది సేతువులు దుర్ఘటములనియు ధర్మము వ్యజ్యమానమగుచున్నది. ఇట్లు వాక్య భేదము స్ఫుటముగా నున్నది. ఇది ప్రపంచింపఁ బడెను. ఇంక అర్థనియుక్తముగ వాక్య భేదమునందు ఉదహరింపఁ బడుచున్నది.

ఉదా :— గీ. అంబుజాననః జన మనోహరము, లంద
మునకు నిలయంబు లైన నీ కనులు రెండు
బ్రహ్మ తీర్చిన యింత ప్రపంచమునను
నొండొకటితోడ సరిపోలి యుండెఁజుమ్మ!

ఇక్కడ 'ఒండొకటితోడ సరిపోలియుండె' నను నీ సంగ్రహ వాక్యము వలన ఈ కన్ను ఆ కంటితోను, ఆ కన్ను ఈ కంటితోను పోలియున్నవను వాక్య ద్వయము వివరణ రూపమై ప్రకాశించుచున్నది ఇందు వాక్యము ఒకటిగానున్నను రెండు వాక్యములు అర్థ సిద్ధములగుచున్నవి.

ఇట్లే యుపమాలంకారమునకు వలె ఈ యుపమేయోపమకును పూర్ణాలుప్తాది భేదములన్నియుఁ దలచుగా సంభవించును. అవి యన్నియు ఈ విధముగా బుద్ధి మంతులకు ఊహించుకొన శక్యములని ప్రత్యేకముగా చెప్పఁబడుటలేదు

ఇంక నిప్పుడు ప్రాచీనులు చెప్పిన లక్షణము లెట్లున్నవో పరిశీలింతము

ప్రస్తుతా ప్రస్తుతములకుఁ బర్యాయముగా ఉపమానోపమేయత్వము వర్ణింపఁ బడినచో ఉపమేయోపమ యగునని ప్రాచీనులు చెప్పిరి ఈ లక్షణములో పర్యాయముగా అని చెప్పక రెండిటికి ఉపమానోపమేయత్వము వర్ణింపఁ బడినచో ఉపమానోపమేయమగునని అన్నచో —

గీ. ఉదయమందిన చంద్రుఁడు నుర్వీపతియు
జగతిఁ గడు గాఢమైన యాసమయమందు
జనములకు విశేషమగు కాంతిని దనర్చి
యంఘ్రిసేవ నిర్వురు తాప మడఁపు చంద్రు.

అనుచోట చంద్ర నరపతులిద్దఱకు ఒకమాటుగా ఒక ధర్మమే యన్వయించు నట్లు వర్ణింపఁ బడిన యీ తుల్యయోగితోదాహరణములో అతివ్యాప్తి సంభవింపవలసి వచ్చును. కాన పర్యాయముగా అని చెప్పఁబడినది. అయినను—

గీ. వాని ద్వీపముల్ గురియు సుద వారి వలన
సత్వముల దెక్కల యభిఘాతాళి వలనఁ
బథములో ధూళి వెంక బావరబు నొరదెఁ
బరకము మకరల ధూళి భావమును బడసె.

అనుచోట నతి వ్యాప్తి సంభవించును. ఇందులో ధూళి పంకములు పర్యాయముగా పంకధూళి భావమును బొందినట్లు వర్ణింపఁ బడెను. కాన ఉపమానోపమేయత్వము వర్ణింపఁ బడినచో అని చెప్పఁబడెను. ఇట్లు చెప్పఁబడినను,

గీ. భణితి వలెను మతియు మతి వలెను జేష్ట
చేష్టవలెఁ గీర్తి విమలమై చెలఁగియుండు.

అను రశనోపమలో పర్యాయ భేదముగా ఉపమానత్వమును ఉపమేయత్వమును ఉండుటచే అతివ్యాప్తి కలుగుచున్నది. దీని నివారించుటకై ఒక పర్యాయము దేనిని గూర్చి ఉపమానత్వము గలుగు చున్నదో దానిని గుఱించియే మఱొక పర్యాయము ఉపమేయత్వము గలుగవలయునని వివక్ష చేయఁదగును. ఇట్లయినను

గీ. లోన మొదలు మెత్తని కను గ్రుడ్ల నలరి
పొదలు నీ కన్ను. మెదలు తుమ్మెదలఁ దనరు
నబ్జ. మొకపరి విడుచు నా యందగింపు
తోడ నివి రెండు నొండొంటి తోడఁ బోలు.

అను పద్యములో ఒకమాటుగనె ప్రతిపాదింపఁబడిన యుపమానోపమేయములు గల యుపమేయోపమ యందు అవ్యాప్తి సంభవించుచున్నది. కానఁ బైన జెప్పిన లక్షణము దోషయుక్తమైనది

రెండిటికిఁ బర్యాయముగా నుపమానోపమేయత్వము చెప్పఁగా నుపమేయోపమ అని యలంకార సర్వస్వ కారుని లక్షణమును పైఁ జెప్పిన దోషములచే తను సరియగు లక్షణము గాదు.

ఈలక్షణములో పర్యాయ మనఁగా యౌగపద్యము (ఒక్కమాటుగా నుండుట) కమకనే యిక్కడ వాక్యభేదము ఉండును అని యనరాదు. ఇక్కడ 'రెండిటికి' అను పదము వ్యర్థము ఒకటే యుపమానోపమేయ భావరూపము కాఁగా కం. "గగనము గగనాకారము". ఇత్యాదులందు వాక్య భేదము లేదు కనుక పర్యాయమన్నదే లేకపోవుట వలననే దీనియందు పై లక్షణము పట్టదు. కాన దీని నిరాసకై చెప్పఁబడిన "రెండిటికి" అనునది వ్యర్థమే. పోనీ స్పష్టము కొఱకుఁగాని ఉపమానోపమేయత్వ యోగ్యత్వమును సంపాదించు లింగవచన భేదరాహిత్యమును దెలుపుట

కొఱకుఁగాని, కవి సమయ ప్రసిద్ధిని స్ఫురింపఁజేయుటకుఁగాని, రెండిటికి అన్నది గ్రహింపఁబడినచో అపుడును,

గీ. నేను తీవియకు సమానమైనదాన -
ననుచు గౌరాంగి! కను గర్వ మందకెపుడు
ఇందుఁ బరుల నన్వేషించు టింకఁ జాలు
నీమెయును నీకుఁ దుల్యమై యిప్పుడుండె

అను పద్యములో ప్రతిపాద్యోపమయందు అతివ్యాప్తి సంభవించును. పైఁగా "లోన మొదలు మెత్తని కను గ్రుడ్ల నలరి" అను పూర్వోక్త పద్యము నందు అవ్యాప్తియును సంభవించును ఇందు ఆపాత మాత్రముగా శబ్దైక్య మందును పర్యవసానములో వాక్య భేదము ఉన్నదనరాదు గదా . అట్లయినను,

గీ· కష్టసుఖములచేఁ గడుఁగ్రాగు మదికి
సూర్యుఁడు శశియగు, శశియు సూర్యుఁడగును
దినములెల్లను రాత్రులై చనుచునుండు
రాత్రులును దినంబులయి పరంగుచుండు·

అను పద్యములో అతివ్యాప్తి సంభవించును. పోనీ యిది యుపమేయోపమ యనరాదు. అట్లు అన్నచో కష్టసమయములో సుఖము గూర్చునదికూడ దుఃఖ పెట్టును. సుఖ సమయములో కష్టమును గూర్చునదికూడ సుఖపెట్టును అనెడి యీ మాత్రమైన యర్థమె యిందు వివక్షింపఁబడునన్నచో తృతీయ సదృశవస్తువు లేదను వ్యవచ్ఛేదము చేయవలసి వచ్చును. అపుడు ఇది లక్ష్యమే యగును అతివ్యాప్తియు ఉండదు. అట్టి వ్యవచ్ఛేదము అలంకార సర్వస్వకారుఁడు చేయలేదుగదా.

ఇట్లే

గీ రథము లెగురంగఁ గొట్టిన రజము చేత
ఘన సమములైన కుంజర గణముచేత
ధరణి తలమును నాకాశ తలముఁబోలె
ధరణీ తలమట్లు లాకాశ తలముఁ జేయు.

ఈ పరస్పరోపమ యందు అతివ్యాప్తి కలుగును. ఇతర సదృశ వస్తువు ఉండరాదని వ్యవచ్ఛేదము ఫలించునట్లు విశేషణము వేసినచో చివరకు తృతీయ సదృశ వస్తువు లేదనినట్లు మేము చెప్పిన లక్షణములోనికే పర్యవసించును

"ఆవాకళీ భేదము శబ్దప్రయుక్తము అర్థ యుక్తమును. శబ్ద యుక్తము నకు 'రథము లెగురంగఁ గొట్టిన" ఇత్యాది పద్యములు. దీనికిని ఇంకొకయుప మానము లేదని తిరస్కరించుటయె ఫలము కనుకనే యుపమేయోపమ అను పేరు అర్థవంతమైనది" అని యలంకార సర్వస్వ వ్యాఖ్యాకారుఁడు చెప్పినదియును సరి కాదు. 'రథము లెగురంగఁగొట్టిన రజముచేత' అను పద్యములో ఉపమాన మింకొకటి లేదను తిరస్కారము ప్రతీతమగుటలేదు ఇందు ఉపమానములకు రెండి టికి ఒకే ధర్మము లేదు ఎట్లన మొదటి యుపమానము గగనమునకు భూతలి సాదృశ్యముతో రజోవ్యాప్తత్వ రూపమైన అనుగామి ధర్మప్రయోజ్యమై యున్నది. రెండవది ఘన కుంజరములకు బింబ ప్రతిబావమును బొందిన ధర్మమె ప్రయోజ్యమై యున్నది. కాన రెండును విలక్షణములే కాని ఒకే సాధారణ ధర్మములు గలవి గావు.

ఇంక పరస్పర ముపమేయోపమేయత్వము ఉపమేయోపమ అను రత్నాకర కారుని లక్షణమును సరియైనదికాదు. అందు అది యింకొక యుపమానము లేదని చెప్పఁబడినది అనుదానికిది విరుద్ధము. అందు

"కష్టసుఖములచేఁ గ్రాగు మదికి"

అను పై పద్యము ఉదహరింపఁబడినవి. ఈ పద్యములో ఇంకొక యుప మానము లేదని ప్రతీయమానమగుట లేదు. ప్రతీయ మానమగుచున్నదో లేదో తెలియుటకు హృదయమే ప్రమాణము.

పూర్వులు చెప్పిన లక్షణములో అతివ్యాప్త్య వ్యాప్తిదోషయుక్తములని చెప్పి చిత్రమీమాంసలో అప్పయ్య దీక్షితులు ఈక్రింది లక్షణమును జెప్పెను.

(అన్యోన్య) ఒకదానితోనొకటి ప్రతియోగిగా నున్న వ్యంజనా వ్యాపారము చేతఁగాని యితర వృత్తిచేతఁగాని తెలియఁదగి యేక ధర్మమును ఆశ్రయించిన యుపమ ఉపమేయోపమ యనఁబడు.

"ఇందు 'ఒకదానితోనొకటి' అను విశేషణముచేత 'ఇది యదియును సమము' అనెడి యుభయ విశ్రాంతోపమకు నిరాసము. ఏక ధర్మమును ఆశ్రయించిన అనుటచే 'రథము లెగురంగఁగొట్టిన రజముచేత' అను పద్యములోఁ బరస్పరోపమ యందు అతివ్యాప్తి లేదు ఇందు భూతలమునకు రజోవ్యాప్తి రూప ధర్మము ఘనస సదృశ కుంజరములకు బింబ ప్రతిబింబ భావముచేతఁ గలిగిన ధర్మము వేఱువేఱుగా నున్నవి గాన నిందు అతివ్యాప్తి లేదు. వ్యంజనా వ్యాపారము చేత అనుటచే వ్యంగ్యోపమ సంగ్రహింపఁబడును. అని చెప్పబడినది. కాని—

గీ నేను తీవియకు సమానమైన దాన
నను చు గౌరాంగి! కడుఁగర్వమందకెపుడు

అని యివివఱలోఁ జెప్పఁబడిన పద్యములో ఒకదానితో నొకటి ప్రతియోగిగా నున్న తనుత్వాది రూపమైన యొకే ధర్మము గల యుపమను శక్తిచేత బోధించుట వలన అది యుపమేయోపమ కావలసి వచ్చును. తీవెలు మొదలైన వానికి సంబంధించిన సాదృశ్యములను ఆశ్రయించినవే 'నేను అని దేనితో అన్వయించుట వలన అన్యోన్య ప్రతియోగిత్వము ఉపమ యందు ప్రతీయమానము కాదు అనరాదు అట్లు అన్నచో 'ముఖసదృశుఁడు చంద్రుఁడు మఱి ముఖము చంద్ర సమము" అను నుపమేయోపమ యందు అవ్యాప్తి సంభవించును. పోనీ "నేను తీవియకు సమానమైనదాన" అనుచోట ఉపమేయోపమ యనుటకు వీలులేదు. ఉత్తరార్ధములోఁజెప్పఁబడిన యుపమానమునకు గర్వమును మాత్రము నిరసించుటయె ఫలముగాఁగలదగుట లేదు. కనుకనే నీతో సమానమైనవి యన్యములుగూడఁ యుండనే యున్నవి యయినను వానిని వెదుకుట వలన ఫలమేమి అను నర్థమును జెప్పు నుత్తరార్ధము సరిపోవుచున్నది తృతీయ సమాన వస్తువు వ్యవచ్ఛేదించుటయో యుపమేయోపమకు జీవితమని యాలంకారిక సిద్ధాంతము. అట్లు గాకపోయినచో

'ధరణి తలమును నాకాశ తలముఁబోలె
ధరణి తలమట్లు లాకాశ తలముఁజేయు'

అనుచోటఁగూడ ఉపమేయోపమత్వమును నివారింపఁజేయుటలోఁ జేసిన ప్రయత్న మంతయు వ్యర్థము కావలసి వచ్చునుగదా. పోని పై లక్షణము తృతీయ సదృశ వ్యవచ్ఛేదము ఫలకమైన విశేషణమును వేయుదన్నచో అందుఁజెప్పఁబడిన ఇతర విశేషణములు వ్యర్థమగును. సరే యీ విశేషణములు వ్యర్థములే యగును.

కానఁబైని జెప్పఁబడిన దోషయుక్తమైనది. ఇది గ్రహించియె చివరకు అప్పయ దీక్షితులు అనుగతమైన యతి ప్రసక్తిలేని లక్షణముగా ఈ తృతీయ సదృశ వస్తువు వ్యవచ్ఛేదమునకై అన్యోన్యము యుపమేయత్వము గలిగిన యుపమ యుపమేయోపమ' అని చెప్పి దానికి ఉదాహరణములు చూపెను. ఈ లక్షణము పైని జెప్పిన లక్షణమునకు అనుగుణమైనదేయని తెలియవలయును.

ఈ యుపమేయోపమ ఏదైననొక యర్థమునకు ఉత్కర్షము గలిగించునప్పుడే యలంకారమగును అట్లుగానిచో స్వవైచిత్ర్య మాత్రమే పర్యవసానముగాఁ గలది యగును. ఇట్లె యితరాలంకారమును గ్రహింపవలయును.

వ్యంగ్యమాన ధర్మమున కుదా :—

గొప్పగొప్పదౌ గాంభీర్య గుణముచేత
మఱియు మఱియును నధికమౌ మహిమచేత
రాఘవునకు రెండవ దంబురాశి యగును
నంబు రాశికి రాఘవుండట్లె యగును.

ఇట 'రెండవది' అనుదానికి సాదృశ్య విశిష్ట వస్తువునందు అభిధాశక్తి వలన సిద్ధించక పోవుట వలన వ్యంజన వలననే యిట సిద్ధించుచున్నది.

ఎక్కడనైతే లక్షణ యుండునో అపుడిది యుదాహరణము.—

గీ. పృథివీతలచంద్ర! భవదీయ హృద్యవాణి
యమృత జలధిని. నీ వాణి నమృత జలధి
మాధురివి జదివింపఁగ మార్దవంపు
హృదయ గర్వ ముద్రను ధరియించినవియ

ఇట జడములైన వాణి జలధులు పరస్పరమును జదివించుకొనుట కుదురదు గాన లక్షణచే బోధింపఁబడిన మాధుర్య సంక్రాంతిజ విశేషరహితమైన ప్రయోజనము లక్షణామూల వ్యంజనచేత ప్రయోజ్యమైన పరస్పరోపమానోపమేయ భావమై యున్నది.

ఇంక ఉపమయందుఁ జెప్పఁబడినదోషములే దీనియందును ఊహింపవలయును. ఒక యుపమానమునకు ఇంకొక యుపమానముతో వైలక్షణ్యము కేవల శ్రౌతిచేతను ఆర్థిచేతను అయినచో అది సౌందర్యాధాయకము గాదు. 'కమలము వలె నీమె

వదనము ఈమె వదనము వలె కమలతుల్యమై యున్నవి.' కమలము వదనమగు చున్నది. వదనము కమలమగుచున్నది ఇత్యాదులందు ఉపమానోపమేయ వాచక వైలక్షణ్యము మాత్రమే యున్నది కాన సౌందర్యములేదు. ఇట్లె యితర ప్రకారములలో సహృదయ హృదయోద్వేజకత యున్నచో అవి దోష యుక్తములు అగును. అవి పరిహరింప దగును

—ఇది యుపమేయోపమ—

అనన్వయము

సూ. రెండవ సదృశ వస్తువు లెనేలేదను నిశ్చయమును ఫలింపఁజేయు వర్ణనకు విషయమైన యొక్కదానికే యుపమానోపమేయభావముగల సాదృశ్యము ఎందున్నదో యది యనన్వయము.

(ఉపమాలంకారముతో అన్వయము లేనిది అనన్వయము.)

అది వ్యంగ్యవాచ్యములలో ఏ యర్థమునకైనను ఉపస్కారకమైనచో అలంకారమగును. అట్లుగానిచో అది శుద్ధమగును. అనఁగా స్వవైచిత్ర్య మాత్ర విశ్రాంతమగును.

కం. పసుపెఱుపు రంగులొప్పెడు
కుసుమంబులచేతఁ జుట్టుకొనబడు నీ శై
ల శిఖరము దవాగ్ని శిఖ లె
దొ సమయమునన లమిన యటు దోఁచును మదిలో.

ఇటి పసుపు, ఎఱుపు పూవులతోఁ గూడిన పర్వత శిఖరము ఒక సమయము అంటుకొన్నప్పుడు స్వకీయమగు దావాగ్ని శిఖల సంకీర్ణముతోనే ఉపమింపఁ బడు చున్నది. కాన ఆ రకమయిన సాదృశ్యమును నివారించుటకై రెండవ సదృశ వస్తువు లేదను విశేషణము వేయఁబడినది.

ఈ క్రిందిదికూడ నింకొక ప్రత్యుదాహరణము :—

గీ. నఖ కిరణ పరంపరల నందంబులైన
నతి విచిత్ర మురారి పాదాబ్జయుగము
అభినవ సుర నదీప్రవాహముల గతుల
కూడినదివోలె స్ఫుటముగ గొమరు లొలుకు.

ఇక్కడఁ గూడ మురారి పాదాబ్జయుగము స్వకీయమగు సురనదీ ప్రవాహ గతులఁ గూడినదానితో నుపమింపఁ బడుచున్నది. ఈ సమయములో సురనది పుట్టిన సమయములోనేగాని భగవంతుని పాదాబ్జమునకు సంబంధము లేకపోవుటవలన సురనది పుట్టిన కాలమందలి యా ప్రవాహమునకు ఉపమానత్వము తెలియుటకై 'యభినవ' అని ప్రవాహమునకు విశేషణము చెప్పఁబడినది. ప్రవాహము క్రొత్తది గాన ఈ వర్ణించు సమయములోఁ గల ప్రవాహమును అట్టిదేయని భావము. ఇక్కడ పాదసౌశ్యవర్ణనమునకు ఫలము రెండవ సదృశ వస్తువులేదని నిశ్చయించుటకుఁ గాదు. అట్టి వ్యవచ్ఛేదము ఇక్కడ ప్రతిపన్న మగుటలేదు.

గీ. మురుపుఁ జెక్కులపై నుండి యురముపైని
లీల మెయిని వ్రాలిన కుటిలాల కమ్ము
ఘనుల చంద్రబింబమునుండి మేరుగిరిని
వ్రేలుచుండిన సర్పముఁ బోలియుండు.

ఈ కల్పితోపమానముగల యుపమందు అతివ్యాప్తి నివారించుటకై ఒక యుప మానోపమేయ భావముగల అని చెప్పఁబడినది. ఇక్కడలేని యుపమానమును గల్పించుటచేత సరియైన యుపమానము లేదని రెండవ వస్తువు లేనేలేదను నిశ్చయము ప్రతీయమాన మగుచున్నది. కాన 'ఒక యుపమానోపమేయ భావముగల' అను దాని చేతనే యాయతివ్యాప్తి నివారింపవలయునని భావము.

ఉ. చిన్నవి యెన్నొ పాపములు చేసియు నష్టై తపించు మర్త్యులన్
గ్రన్నన నుద్ధరింపఁ ద్రిజగంబుల నున్నవి యెన్నొ తీర్థముల్ ;
అన్నిటి నమ్మ! పాప పరిహార పథంబుల దాటు పాపముల్
మున్నెయొనర్చు మాన్యులఁ బ్రోచి జయింతువు నీవు నీవలెన్.

(పండితరాయల గంగాలహరి)

ఈ పద్యములో అనుగామిగా నున్న ధర్మము వాచ్యము.

ఇంకొక ఉదా :—

గీ. ఇంతగా మండెడు ప్రపంచమంతలోన
బున్నెములయిన తీర్థంబు లెన్నొగలవు
ఇందు పరమార్థము పరిశీలించిచూడ
గంగమాత్రము దేవత గంగవోలె.

ఇందైతే ధర్మము వ్యంగ్యము గాన విశేషము. ఇందు 'మాత్రము' అను పదము ఇతర తీర్థములకంటె గంగ యందు వైలక్షణ్యము ప్రతిపాదించుచు దాని వలనఁ గలిగిన భగవద్భాసు దేవాత్మక ధర్మమును (శ్రీ) గంగయందు వ్యంగ్యము చేయుచున్నది. పై పద్యములోను గంగా విషయకమైన కవి గత రతికి ఉపస్కారమగుట వలన ఇది యలంకారము. బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందిన ధర్మమిట లేదు. అది యున్నచో నేవో కొంత ధర్మముతోఁ గూడిన తనతో సాదృశ్యమునకు ఇతర ధర్మముతోఁ గూడిన తనయందు అన్వయించుటలో బాధలేకపోవుట వలన ఇతర సదృశము లేదను నిశ్చయముండుట ఆపన్నమగుట వల్ల అనన్వయమె కాకపోవును.

ఇది పూర్ణము లుప్తము అని రెండు విధములు. పూర్ణమైతే ఉపమ వలె ఆఱు విధములుగాఁ గూడ సంభవించును. పూర్ణ శ్రౌతము ఆర్థము అని రెండు. అవి మరల వాక్యగతము సమాసగతము తద్ధితగతమని ప్రత్యేకము మూఁడుగాన ఆఱువిధాలు.

ఉదా:—

గీ. గంగ హృద్యమై యొప్పారు గంగ యట్లొ
గంగ పావనమైనది గంగవోలె
ఆప్తుఁడిల హరితో సముఁడైన హరియు
పరుఁడు హరి సమానుండైన హరి ధరిత్రి
గురుని పోలిక పూజ్యుఁడగును గురుండు
గురువునకు గౌరవంబగు గురుని వలెను.

1వపాదములో శ్రౌతము వాక్యగతము పూర్ణము. 2వపాదములో సమాసగతము శ్రౌతము పూర్ణము. 3వపాదములో ఆర్థము వాక్యగతము పూర్ణము. 4వపాదములో

సమాసగతము ఆర్థము పూర్ణము. 5వపాదములో ఆర్థము తద్ధితగతము పూర్ణము. 6వ పాదములో శ్రౌతము తద్ధితగతము పూర్ణము.

లుప్త భేదములలో ధర్మలుప్తము అయిదు విధములు గలదై కూడ సంభవించును.

1. శ్రౌతము వాక్యగతము. 2 ఆర్థము తద్ధితగతము 3 శ్రౌతము సమాసగతము 4 ఆర్థము సమాసగతము. 5 ఆర్థము తద్ధిత గతము. అని పైని జెప్పిన యారు పాదములలో ధర్మ వాచక పదమును దొలఁగించి మఱి యొక పదము వేసినచో ఉదాహరణము అగును

ఉదా —

గీ గంగ యున్నది యో రాజ గంగ యెట్లొ
గంగ యొప్పారు నెన్నఁడు గంగ వోలె
మాధవునితో సదృశుఁడగు మాధవుండు
మాధవ సమానుఁడెపుడు మాధవుండు
గురుని పోలిక నీ భువి గురువుదనరు
గురువునకు నీ ఋషియగును గురుని వలెను

ఇట్లే వాచక లుప్తయును

క్యజ్ సమాసములో వాచకశ్య ధర్మ వాచక లుప్తమునకు ఉదా —

గీ. మహిత రాముండు రామాయమాణుఁడగుచు
జనని జానకి జానకీ వినుత యగుచు
ఈ హృది పదమున యందు నెల్ల యపుడు
నీ జగద్గురువులు విహరింత్రు గాక.

ధర్మవాచక లుప్తకుదా —

కం అంబర మంబర మయ్యెడు
నంబుధియును గూడ నిందు నంబుధి యగు నిం
కం బుడమి విక్రమార్క న
యంబుగఁ గన విక్రమార్కుఁ – డయ్యెద వీవున్

ఇందు ముఖ్య వాక్యార్థమైతే అనన్యఫలక మైన నిరుపమత్వ రూపసమాన ధర్మము చేత ప్రయోజితమైన మాలోపమయె ఇదియును జ్ఞాన సౌకర్యము కొఱకు ఇక్కడనే నిరూపింపఁబడెను.

వాచక ధర్మోపమాన లోపములకుదా :—

కం సురలును నసురులును మనుజులు
వఱలెడి యింతటిది యీ ప్రపంచములోనన్
మఱి రామఘనుఁడు రాముఁ డె
వరితో నుపమింప బడును బ్రాజ్ఞుల చేతన్

ఇట వలె మొదలగునవి సాధారణ ధర్మము ఉపమానమును లేవు. ఇట ఉపమాన లుప్తాము లైన యితర భేదములు అసంభవములగుట వలనను హృద్యములు గాకపోవుట వలనను ఉదాహరింపఁబడలేదు.

ఇందు రత్నాకరకారునిచే నిట్లు చెప్పఁబడెను

' ఉపమానముగాఁ గల్పింపఁబడిన యుపమేయముతోఁగాని తదేక దేశముతో గాని నిశ్చిత భేదముతోఁగాని సాదృశ్యము అనన్వయము. ఉపమానముగాఁ గల్పింప బడిన యుపమేయముతోనే అముఖ్యముగా అవభాసించుచున్న సాధర్మ్యమును ఆపాదించుటయె యొక రకమైన యనన్వయము ఉపమేయైక దేశమునకు ఉపమేయము నకు వలె ఉపమాన కల్పన రెండొకరకమైన యనన్వయము లౌకిక ప్రతిబింబత్వాదులచే అభేదముగా నిశ్చయమైన యుపమేయమునకు ఉపమానత్వమును గలిగించుయె. మూఁడవ రకము

మొదటిదానికుదా —

ఉ ఆజిని నర్జునుండటుల నర్జునుఁడో ప్రథిత ప్రతాపుఁడౌ॥

రెండవదాని కుదా :—

వరమహిళలు వేలాదిగ
వఱలెడి యింతటిది యీ ప్రపంచమునన్ సుం
దర యామె యెడను పై వను
కరించు నామె కుడివైపుఁ గల కాలంబున్

మూఁడవదాని కుదా :—

గీ. ఓ గజశ్రేష్ఠ ముఖ సుంతగాఁగనైన
నీవు మైత్రిని నేర్పవై రావతాది.
కట్టి నీపెటుల త్రిణయనాచల మణి
భిత్తులందు స్వచ్ఛాయల విభుతఁగనెదు

ఈ మూఁడు భేదములందును ఇతరోపమానములు లేకటు గమ్యమగుచున్నది కనుక అనన్వయము మూఁడు విధములు అని రత్నాకర కరునిచేఁ జెప్పఁబడెను. అది సరికాదు ఇతరోపమానము ప్రతీతము కాకుంత మాత్రము చేతనే అనన్వయమైనచో 'మెరుపుఁ జెక్కిళ్ళపై నుండి యురముపైకి' అను చోటఁ జూపఁబడిన కల్పితోపమయును అనన్వయము కావలసి వచ్చును యువి పదార్థములు గల (ఇట్లయినచో అని) యతిశయోక్తి యందు అతి ప్రసక్తి కలుగును గాద. అట్టి ప్రతీతి ప్రతిఫలించెడి యొక్క యుపమానోపమేయ సాదృశ్యము అట్టిదే యైనచో భిన్నములైన ఎడమవైపునకు కుడివైపునకును సాదృశ్యము ఉన్నపుడు ఎట్లు అనన్య విశేషములుగాఁ జెప్ప బడెను దానితోఁ గాని తదేకదేశముతో గాని. తత్ప్రతిబింబముతో గాని సాదృశ్యము అనన్వయము అని చెప్పిన అతివ్యాప్తి ఎక్కడ అవ్యాప్తి ఎక్కడ అనియున్నచో—అట్లు చెప్పరాదు. అన్వయము లేనిది అననన్వయము అను యోగార్థము పైవాని యందు లేకపోవుట వలన తదేకదేశ సాదృశ్యము అనన్వయ పదార్థమగుటయే సంభవించుట లేదు మఱియును అనన్వయమందు 'గగనము గగనాకారము' ఇత్యాదులలో ఉపమేయమునే ఉపమానముగాఁ జెప్పుట వలన ఇతరోపమానము లేదను ప్రతీతి ద్వారా ఉపమేయమందలి యుపమాన రాహిత్యము సిద్ధించును. ఇక్కడను ఉపమేయమైన ఎడమభాగమునకు కుడిభాగమును ఉపమానముగాఁ జెప్పుటచే ఉపమాన రాహిత్యము విరుద్ధమే యగును కాంతాగతోపమాన రాహిత్య జ్ఞానమైతే—అది ఉపమేయ రహితముగాన—అనన్వయమునకు ఫలము కాఁదగును.

అలంకార సర్వస్వకారుఁడిట్లు చెప్పెను.

ఇట అనన్వయధ్వని యుండును అట్లు ఉండదన్నచో అలంకార ధ్వనికే విషయము అపహరించినట్లగును అని అదియుక్తము కాదు. ఉపమానము లేదను భావము గలిగి అభిన్నమైన యుపమానోపమేయములు గల సాదృశ్యము దీని

స్వరూపము అని చెప్పఁబడినది. ప్రకృతమందును ఎడమ భాగమునకు కుడి భాగ మునకు అది వాచితమని చెప్పఁబడినదే. కాంతకైతే ఉపమాన విశేషము వ్యంగ్య మైనను స్వరూపమైన అనిష్టమైన యుపమానోపమేయ సాదృశ్యస్వరూపప్రత్యయము గాకపోవుచున్నది. నిరుపమత్వ ప్రతీతు లన్నియును అభిన్నోపమానోపమేయ సాదృశ్య ప్రతీతి పూర్వకమగుట అనునియమమున్నచో కల్పితోపమ యందును అతి శయోక్తియందును అలంకార ధ్వని యందును వ్యభిచారము సంభవించును. కనుక ఇక్కడ అనన్వయ లక్షణ వాసన కూడ లేనేలేదు.

ఇక్కడఁ జిత్రమీమాంసాకారుఁడిట్లు చెప్పెను.

'ఒకదానికె ఉపమానోపమేయములు చెప్పినచో అనన్వయము".

ఒకదానికె యనుటచే ఒక యుపమితిక్రియ యందె యని తోఁచుచున్నది. కనుక ఉపమానోపమ యందును రసనోపమ యందును అతివ్యాప్తి లేదు.

ఉదా :—

కం. గగనము గగనాకారం
సాగర మిలను సాగరోపమ మనుచున్
తగు రామరావణాహవ
మగపడె ను రామరావణాహవ మటులన్.

ఇందు ధర్మము ప్రతీయమానమగుచున్నది.

నిర్దిష్ట ధర్మమునకుదా :—

గీ. జనకు నాజ్ఞ వలన వనవాస మిటు చేసి
రాముఁడపుడు స్వీయ రాజ్య మొందె
తగిన సమత వృత్తి ధర్మార్థ కామాలఁ
దనరనట్టు లెల్ల లెమ్మలందు.

ఇక్కడ ఒక్క రామునికె యుపమేయత్వమును ఉపమానత్వమును జెప్పఁ బడెను. ఇందు సముచ్చయోపమ చేత రామునికి ధర్మార్థకామములందును తమతమ అందున సమానమైన వృత్తి మాత్రమె ప్రతిపాద్యమై యుండుట వలన ఇతర

సదృశము లేదను నిశ్చయములో తాత్పర్యము లేకపోవుచున్నది. కాన ఇచ్చట అనన్వయము లేదు.

తండ్రి యాజ్ఞచే నీ సర్వధరను బోలె

ముందుగా సీతను త్యజింపఁబోదు 'జుమ్మ' అనుచోటఁ గూడ ఒకదానికె ఉపమానత్వము ఉపమేయత్వమును గలుగు తండ్రియాజ్ఞ వలన ధరాత్యాగమందు వలె అపవాదము వలన సీతను విడచుట యందు ఇతర సదృశ ప్రసక్తి లేకపోవుట చేత దానిని వ్యవచ్ఛేదము చేయుటకు ఫలములేకపోవుట వలనను ఇందుఁ గూడ అనన్వయము లేదు

ఇట్లే

గీ. బ్రహ్మచేఁ గొత్తగ సృజింపఁ బడిన గొడుగు
వీనికి సహస్ర కిరణుఁడు స్వీకరించె
పట్టు వలువదరి శిరస్సు వలువనతఁడు
శిరముపై గంగ పడుచున్న కరణిఁ బొలిచె

ఈ మొదలైన వానియందును ఉపమానోపమేయ భావము స్పష్టము సరెకాని మఱి ఒకపుడు ఈ ధర్మార్థ కామంబులందున్న వృత్తికిని సోదరులందున్న వృత్తికిని ఉపమానోపమేయ భావము స్పష్టముగా నున్నది యిగిలిన చోట్ల ధరాత్యాగమునకును సీతాత్యాగమునకును గంగా పతనమునకు పట్టు వలువ దగ్గఱగా నుండుటకును ఉపమానోపమేయ భావము గలదు. ఇందు ఒకచోటకూడ ఒక ధర్మికే ఉపమానోపమేయ భావము చెప్పఁబడుట లేదు. విశేష్యమునకు బాధకములుగఁగా విశిష్టమందు అన్వయించిన దానికిఁ గూడ విశేషణములను సంక్రమింపఁ జేయుట యుచితమగుట వలన ఒకే దానికి ఉపమానోపమేయ భావము గలదనరాదు. అనియన్నచో ఎట్లు ధర్మార్థ కామములందు సమత్వ వృత్తిని పొందెనో యట్లే సోదరులందుఁ గూడ అని యిత్యాది విధముగా ఒకదానికే యుపమేయభావము నిబంధింపఁబడినను దానికి విశేషణ సంక్రమణమును కల్పించినచో

క్రొత్త హరిచందనపుఁబూఁత హత్తు బాహు
పార్శ్వముల హారముల్ దాల్చి పాండ్యుఁడితఁడు
చఱియలన్ లేత యెండల యెఱుపు వాఱి
వాగులవి పాఱు శైలాధిపతిని బోలు.

ఇత్యాదులలోఁ గూడ హారవిస్ఫురములకే ఉపమానోపమేయత్వము కల్పింపఁబడిన దగును. అప్పుడింక బింబ ప్రతిబింబ భావము గలిగిన యుదాహరణము లన్నిటికిని వలోపమె ప్రసక్తమగును. అపుడు రామరావణాహవమగు పడియెను రామరావణాహవ మట్టులన్ ఇత్యాదులైన యభేదస్థలములందుఁ గూడ నుపమానోపమేయ భావమును అంగీకరించుచున్న యాలంకారికులకు గలిగిన విశేష్యబాధ పరిహరింప రానిదగును గూడ. కనుక ఇట "విశేష్యమందు బాధ కలుగఁగా విశేషణ విశిష్టమైనదానియందె విధినిషేధములు ఉపసంక్రమించుచున్నవి". అను న్యాయము వాక్య మీమాంసకులకే గాని యాలంకారిక మీమాంసకులకు శోభింపదు. వాక్య మీమాంసకులైతే అభేదమందు ఉపమానోపమేయ భావ నిర్దేశమె లేదు' అని తలఁచుచున్న వారై రామ రావణాహవము ఇత్యాదులందు నేటి యుద్ధమునకు నిన్నటి యుద్ధమును ఉపమానముగాఁ జెప్పుచున్నారు కనుక అలంకారిక మతమందు వీనియందు ఒకదానికే యుపమానోపమేయ భావమున్నది కనుక పైని జెప్పిన లక్షణము అతివ్యాప్తమైనది అని యున్నచో ఇప్పుడు—!!

ఎక్కడ అనుగామియైన యేకధర్మముగల యుపమ తనకు తనతోఁ జెప్పఁబడి యన్వర్థమైన యర్థము గలదై యుండునో అది యనన్వయము అనఁబడును" ఈ విధముగా లక్షణము చెప్పుకొనవలయును. తనకు తనతో అని చెప్పుట వలన ఉపమేయోపమ యందును రసనోపమ యందును అతివ్యాప్తి యుండదు.' అనుగామియైన యేకధర్మముగల అనుటచే పైని ముదహరించిన యుపమా విశేషములందు అతివ్యాప్తి లేదు. ఆలోచింపఁగా, వానియందును సమవృత్తిని పొందెను. ఇత్యాద్యంశమందు అనుగామి సోదరాది బింబ ప్రతిబింబ విశిష్టమగుట వలన ఒకటెకాదు కనుకనే వేయఁబడిన ఏకపదము సార్థకమైనది. 'అన్వర్థమైన' అన్నది మాత్రము లక్షణములోఁ జేరినదికాదు. కాని తనతోతనకు ఉపమ కూడ అనుగామి యేకధర్మములదైననే అనన్వయమగును. మఱియొక విధముగా నైనచోఁగాదు. అను ఉపపత్తిని గలిగించుటకు మాత్రమే అది చెప్పఁబడినది. ఇది యనన్వయత్వ ప్రయోజకమైన లక్షణము. ఎక్కడ దానితోనే దానికి సామ్యము గలదో అది యనన్వయము' అని భామహుఁడు చెప్పినది సామాన్య లక్షణము.

ఈ యనన్వయము వ్యంగ్యముగాఁ గూడ నున్నది.

ఉదా :—

గీ. ఈవు గోవిందః గృహమున కేగు దేఱ
వింత కాలంబునకు నుద్భవించె నేఁడు
నెట్టి సంప్రీతి, నాకప్పు డట్టి ప్రీతి
ప్రభవ మయ్యెను మఱల నీ రాకవలన

ఇట గృహమునకు వచ్చిన శ్రీకృష్ణుని గూర్చి విదురుని వాక్యములో ఈ నీరాకవలనఁ గలిగిన ప్రీతి చాల కాలమైన పిదప మఱల నీ రాకచేతనే యగును. మఱి యొక దానిచేతఁగాదు అను నుక్తి భంగిచేత నీ రాక వలని ప్రీతికి అదే సదృశ మైనది. మఱొకదాని వల్ల గలిగినది మాత్రము గాదని వ్యక్తమగుచున్నది" అనియు నప్పయ్య దీక్షితులచేఁ జెప్పఁబడినది అదియు సరికాదు. ఇందు నీ రాక వలనఁ గలిగిన ఈ ప్రీతికి ఇతరమైన రోజున నీ రాకవలనఁ బుట్టిన ప్రీతి సదృశ మైనదను నమ్మకము సర్వజన సిద్ధమగుటచేత శ్రీకృష్ణుని యాగమనము వలనఁ బుట్టిన ప్రీతి సామాన్యమునకు అవయవములైన రెండు ప్రీతి వ్యక్తులకు సాదృశ్యము అబాధిత మగుటవలన యోగార్థము లేకపోవుటచేత నిది అనన్వయమె యగుటకు వీలులేదు. ఇట అనన్వయము యోగార్థము గాదు రూఢమందమన్నచో తనయందు సాదృశ్యమున కన్వయము లేకపోవుట వలన అనన్వయము అని యుపమా ప్రకరణ ములో అప్పయ్య దీక్షితులు స్వయముగనే యోగార్థమును జెప్పెను ఉపమేయమైన ప్రీతి విశేషమునకు ఇతర సాదృశమును వ్యవచ్ఛేదము చేయుటలో సామర్థ్యము లేక పోవుట వలన శ్రీకృష్ణాగమనము వలనఁ బుట్టిన తాదృశ ప్రీతి సామాన్యమైన యవయవి నిరుపమానమగుటచేత ప్రతీయమానమైన అనుపమానము అనుపమేయ మగుటవలన ఇది 'సురలును నసురులునుమనుజు'లను పూర్వోదాహరణముతో తుల్య మైనదే. అవయవికి నిరుపమత్వ ప్రతీతి వలె మధ్యలో సాదృశ్య ప్రతీతి యగుఁ గాక యన్నచో నొకచోట అవయవములకు ఉపమకూడ అవయవగత నిరుప మత్వ ప్రతీతి వ్యంజిత అనికాఁగా సామాన్యమైన శ్రీకృష్ణాగమన జన్య ప్రీతికి అదే సదృశమైనదని వాచ్య వ్యంగ్యార్థముల మధ్యలో మరల స్వసాదృశ్య ప్రత్యయ కల్ప నము సహృదయముల కెక్కదు. రత్నాకర కారుఁడు చెప్పిన అనన్వయ ప్రకార మునకు ఇక్కడ వశింగ్యత్వమును యుక్తముగాదు. అది ఇదివరకే దూషింపఁ బడినది. ప్రకృతమున వాచ్యము కాకపోవుట వలన స్వయముగా అనన్వయ ప్రకరణ ములో అవి ప్రతిపాదింపక పోవుట వలనను అది యుక్తముగాదు. అట్లు గానిచో

అలంకార ధ్వనికి విషయమె లేకపోవలసి వచ్చును అనరాదు ఈ క్రిందిది అనన్వయ ధ్వని కుదాహరణము.

ఉదా :—

గీ. ఎల్లచోట్లఁ గోయిలలు ప్రశ్నింపఁబడియె
ఎల్లచెట్టు లెల్లెడను దర్శింపఁబడియె
ఓరసాలమః సాధర్మ్య ముర్వి నీకు
నెందు వేఱె తుమ్మెదచే గ్రహింపఁబడదు॥

ఇచ్చట 'వేఱె' అని చెప్పుటచే అభిన్నముగా అనన్వయ రూపమైన సాదృశ్యము ఖతే గ్రహింపఁబడునని ధ్వనించుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

గీ నగము లందుండి యరిగెదు నదుల నెపతె
పురహరుని తల యెక్కి చెపుమిఁక గంగ!
కడిగె నీళ్ళ నే యన్య శ్రీకాంతు కాళ్ళు
ఇంత తుల కవులిత్తురె యెందు తల్లి।

ఇక్కడ నీకంటె నేయన్య శ్రీకాంతుని కాళ్ళు నీళ్ళతోఁ గడిగెను. ఎందైన నీకునుంతైన తుల కవులిత్తురే అను నర్థముచేత నీవు మరల శ్రీకాంతుని కాళ్ళు కడిగినచో తుల ఇత్తురని యర్థము. అనన్వయ రూపమైన శ్రీగంగ యందలి నిరుపమత్వ పర్యవసాయియైన యర్థము అన్యపద మహిమచే వ్యజ్యమానమగు చున్నది.

— ఇది యనన్వయాలంకారము —

4 అసమాలంకారము

సూ. సాక్షాత్తుగాఁగాని పరంపరగాఁగాని అన్నివిధములుగానే ఉపమానము లేదని నిషేధించుటయే యసమాలంకారము.

ఇదియును అనన్వయమందు వ్యంగ్యమైనను ఉపమా నిషేధముచేతఁ జేయఁబడిన చమత్కారమునకు అనుగుణముగా రూపక దీపకాదులందు ఉపమ వలె వేఱొక్రొత్త యలంకారమను పేరును బొందదు. వాచ్యత్వములోనైతే స్వతంత్రముగా చమత్కార మగుటచేత వేఱుగ నుపదేశించుటకుఁ దగినదైనది.

ఉదా :—

గీ. నరవరా! మహాత్మ! గుణగణాల నీకు
ఈ భువినమున్నఁడు లేఁడని యేమియందు
మొకెడ విధి పునస్సృష్టి నవోపకరణ
ముల నొనర్చినన్ నీ సాటి యుండఁడెవఁడు.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. మానవులును దేవతలును దానవులును
కరము నిండిన మూఁడు లోకంబులందు
నీకు సమతా పదము పొందు నృపతి యెవఁడు
నుండఁ బోఁడుండఁ డిది పలుకుండలేదు.

ఇందు రాజస్తుతి యుత్కర్ష మగుట వలన అసమాలంకారము.

అసమాలంకారమునకు అత్యంత సాదృశ్య నిషేధమును, ఉపమాలుప్తకు క్వాచిత్క సాదృశ్యమును విషయము. అన్నివిధముల ఉపమానము లేదని నిషేధించుట చేత సాదృశ్యము అన్నదే లేకపోవుట వలన ఇట ఉపమాలేశము గూడ లేదు.

ఏద్రైతె

కం. భ్రమరా! ముళ్ళతో నా
ప్పు మొగలితోఁటల భ్రమింతువు గదా యేఁటన్
భ్రమించి దుమ్మని చచ్చెద
వు మాలతి పువునకు సాటి పొందవు సుమ్మీ॥

ఇది యుపమాలుప్తోపమ కాదు. దానికి సంభవించుచున్న యుపమానమును స్వీకరింపక పోవుటయె విషయము. కనుక ఇది యసమాలంకారమె యని రత్నాకర కారుఁడు. ఇది సరికాదు. 'ఓ తుమ్మెదా! నీవు తిరుగుచున్నను మాలతీ పుష్పముతో సమానమైనది యుంటే ఉండుఁగాక కాని అది ఎక్కడనుగూడ నీకైతె పొందరానిదే అని నమ్మకము వలన అత్యంతికమైన యుపమానమును నిషేధింపక పోవుట వలనను సంభము కాఁగల ఇంకొక యుపమానము ఉండుటకు వీలగుట వలనను ఇది ఉపమాన లుప్తోపమయెగాని అసమాలంకారము అగుటకు వీలగుటలేదు. అట్లు గానిచో మాలతీ పుష్పముతో సమానమైనది లేనేలేదనును గాని పొందవు' అనియనదు.

సరే యింక ఉపమా నిషేధము వాచ్యమైనపుడు అసమాలంకారమగును అది వ్యంగ్యమైనపుడు అసమాలంకార ధ్వనియు నగునుగదా. అసమాలంకారము ధ్వనించుటచేత చమత్కారము ఉపపన్నమగుచుండఁగా

ఇంక వేఱుగా అనన్వయాలంకారము ఎందుకన్నచో నిజమే. దీపకాదులకుఁ గూడ ఉపమాభివ్యక్తిచేతనే చమత్కారము ఉపపన్నమగు చుండఁగా దీపకాదులు ఎందుకు వేఱుగా అలంకారములయినవి. మఱి దీపకాదులలో ఉపమ వ్యంగ్య మైనను గుణీభావమైనది ఇక్కడనో తనతో సమానమైనది ఏమాత్రము లేనేలేదని తిరస్కరించుటచేత అసమాలంకారమె ముఖ్యముగా ధ్వనించుచున్నది. కనుక రెండిటికి భేదము గలదు గదా అన్నచో అట్లనరాదు. దీపక సహోక్త్యాదులలో వ్యంగ్యము గుణీభావమైనను ఎట్లు అవి అలంకారములైనవో యట్లె అనన్వయములో వ్యంగ్యము ప్రధానమైనను ఇది అలంకారమే యగును. దీనిలో విరోధము లేదు. అనన్వయమునకు శరీరమైన స్వసాదృశ్యమైనదెల్ల వాచ్యమగుటచేత వాచ్యాలంకార మని వ్యవహారము గూడ నిరుపద్రవమైనదే. సరేకాని దీపకాద్యలంకారములు గల కావ్యములో గుణీభూతమైన వ్యంగ్యము ఉండుటవలన అక్కడ గుణీభూతవ్యంగ్యము

ఉండును. మఱి ధ్వనిత్వమైతే ఎక్కడను ఏ యలంకార కావ్యమందును గనిపించుట లేదు అన్నచో పర్యాయోక్త సాదృశ్యోపమా ప్రస్తుత ప్రశంసాదులుగల కావ్యములలో ధ్వనిత్వము స్ఫుటముగా కనిపించుచున్నది గాన ఇది యలంకార మగుటలో బాధ ఏమియు లేదు. ప్రాచీనులైతే ఇది యలంకారాంతరమని యనలేదు.

ఈ యసమాలంకారము ధ్వన్యమానమై నప్పుడుదా :—

శా. నీకుంబోలిక చెప్పువేళ మిగులన్ నే మౌన మూనంగ భూ
పా! కోసింపకుమీ కవీశుఁడు ననున్ వర్ణింపఁ బోఁడంచు; నీ
లోకమ్మందు సమస్త భూతములు నేవ్వుల్ మీఱ సృష్టించు నా
లోక స్రష్ట యెడంద నీకు సముఁడెట్లున్ దోఁపలేదే గదా॥

ఇందు ఇంతకాలము బ్రహ్మ మనసునకుఁ దోఁచని వాఁడు ఇంక ముందు గూడఁ దోఁపఁడు గాన నీసముఁడు అన్ని విధముల లేనేలేఁడని దోఁచుచున్నది. ఇట్లును వ్యజ్యమానమైనను అసమము ప్రధానమైన రాజ స్తుతికి ఉత్కర్షమును గలిగించుటచే అలంకారమే. ఇది కొన్నిచోట్ల నుపమానమును వ్యంగ్యముగా నిషేధించుటను బట్టి కొన్నిచోట్ల సాక్షాత్తుగా నిషేధించుటను బట్టి రెండు విధములు.

ముఖ్యముగా ధ్వనించుటలో మొదటిదాని కుదా :—

గీ. ప్రకట సద సద్వివేక స్వరసికులైన
కవులచే సర్వలోకంబు కనుఁగొనఁబడి
కల యసద్వస్తు గగనాది గణనలోన
నీకుఁ దన్వి! సదృశురాల్ గణింపఁ బడియె॥

రెండవదానికుదా :—

గీ. రాక్షసుల తోడుత రసాతలంబు నిండె
సురలతో స్వర్గము ధరిత్రి నరులతోడఁ
బూర్ణమై యుండె నయినను భువనమందు
రఘుకుల వరులతులన నిరాశ్రయంబు।

ఇట్లే దీనికి పూర్ణాలుప్తా భేదములు యథా సంభవముగాఁ దెలియ వలయును.

— ఇది యసమాలంకారము —

5. ఉదాహరణాలంకారము

సూ. సామాన్యముగా నిరూపింపఁబడిన యర్థము సుఖముగాఁ దెలియుటకై దానిలోని యేక దేశమును నిరూపించి (సామాన్యార్థమునకు ఆ సామాన్యార్థైక దేశమునకును) రెండిటికి అవయవావయ భావము వాచ్యముగా చెప్పఁబడుచుండఁగా అది ఉదాహరణము అగును

అర్థాంతర న్యాసమందు అతివ్యాప్తిని వారించుటకై వాచ్యముగా చెప్పఁబడు చుండఁగా అని చెప్పఁబడినది. వలె, పోలె ఎట్లు అట్లు మొదలైన సాదృశ్య వాచక శబ్దములచే అవి కావ్యములందు వాచ్యమై స్ఫుటముగా నున్నది. సాదృశ్య మును దెలుపువలె ఎట్లు అను వానికి సామాన్య విశేష రూపమైన యవయవావయవి భావమందు వృత్తి లేదనరాదు. లక్షణా సామ్రాజ్యము ఉన్నది కనుక దానిచే అవయవావయ భావమందు వృత్తి (తాత్పర్యవృత్తి) కలుగును. అట్లుగానిచో ఉత్ప్రేక్షా బోధకత్వము గూడ దుర్ఘటమె యగును.

ఉదా :—

గీ. అమిత గుణములు గలదయ్యు నా పదార్థ
మొక్క దోషముచే నింద నొందు చుండు
ప్రకట సర్వ రసాయన రాజెయయ్యు
బహుళ వాసనచే నుల్లి పాయవోలె ॥

ఇట శబార్థమునకు ఉల్లిపాయకు ఉపమానోపమేయ భావము చెప్ప శక్యము గాదు. అవి సామాన్య విశేషభావములో నుండుటచేత సాదృశ్యము స్ఫుటముగా ప్రతీతము అగుటలేదు సాదృశ్యమె ప్రతీయమానమైనచో వలె పోలె ఎట్లు కరణి పగిది మొదలగు ఇవార్థకములకు వలె సదృశము సమానము మొదలైన వానికిని ఈ యలంకారములందు ప్రయోగము ఉండిసుండెడిదే.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. చాల బలవంతుల పయిని చాపలంబు
పఱుపు దుర్మతి నాశమున్ బడయు నెపుడు
ఇలను గాలితుపానుల నిలుచు గిరిని
దీకొని బలిమి పొగురు పొట్టేళ్ళె యెటులొ

ఇక్కడ శైలము బలిములు అతిబల చాపలములంను విశేషములు. పొగరు పొట్టేళ్ళు దుర్మతి అనుచోట గుణప్రధానములకు విశేషము.

ఇంకొకయుదా :—

కం. విపదను గను సద్గుణములు
నుపకారమె గలుగఁ జేయుచుండు సతము గ
ట్టి పడిన చచ్చిన యా మూ
ర్ఛ పడిన పారద ముదా హరణమగు విచ్చటన్॥

ఇట నిదర్శనమని దృష్టాంతమని పదములను జెప్పవచ్చును. వలె మొద లైన శబ్దములు ప్రయోగించినచో సామాన్యార్థ ప్రాధాన్యము ఏక వాక్యమును. నిదర్శ నాది శబ్దములను ప్రయోగించినచో విశేష ప్రాధాన్యమును వాక్య భేదమును గలుగు నని విశేషము.

'అమిత గుణములు గలదయ్యె' అను పదములో ఆఖ్యాతము క్రియా ప్రధాన మైనదను నైయాయిక మతమున అమితగుణ పదార్థక కర్తృకమైన ఏకదోష హేతుకమైన నిందా విషయీ భవనము. నిఖిల రసాయన రాజ లక్షణ కర్తృక బహుగంధ హేతుక నిందా విషయీభవనావయవము గలదని శాబ్ద బోధము. ప్రథ మాంత విశేష్యక బోధ వాదులగు వైయాకరణుల మత మ్మందైతే. బహుళ గంధ హేతుక నిందా విషయీభావనాశ్రయ నిఖిల రసాయన రాజలక్షణావయవకము అమిత గుణ పదార్థకము ఏకదోష హేతుకనిందాశ్రయము అని శాబ్దబోధము. అక్కడ కూడ విశేష వాక్యార్థమందు బహుళ గంధాదిరూప హేత్వాంతరాన్వయము కొఱకు క్రియాన్వయము అన్వేషింపఁబడుచున్నది. దానితో అన్వయము గల్గుచో దానితో నన్వయమందు నిఖిల రసాయన రాజ లక్షణావయవముగల్గ అమిత గుణ పదార్థమందె క్రియ అన్వయించుటలో ఉపపత్తి కలుగక పోవును. ఇటులే ఎట్లు అన్న శబ్దమున్ను

ప్రయోగించిన స్థలమందును విపదనుఁగను అను పద్యములో నైతే విపద్గతాభిన్న సద్గుణములు ఉపకారానుకూల కృతిమంతము అని పూర్వ వాక్యార్థము. ఇక్కడ ఈ యర్థమందు 'మూరఛపడిన (గట్టిపడిన) గాని మృతమును గాని యయిన పారదసము ఉదాహరణము అవయవము. కనుక నుత్తర వాక్యార్థమందు గుణీభూతమైనదని నైయాయికమతము. వైయాకరణులమత మందైతే విపద్గతాభిన్న సద్గుణ కర్తృకోపకార క్రియ యని పూర్వ వాక్యార్థమందు మూర్ఛాంగతాది రూప పారదము పూర్వ వాక్యార్థమునకు అవయవము అని యర్థము. ప్రధానావయమునకే గుణావయవము విశిష్టార్థావయవమగుట వలన క్రియారూపమైన పూర్వ వాక్యార్థమునకు ద్రవ్యరూపమైన పారదము అవయవము. అందఱిమతమందు కర్మటగుణమగు వలన కుండ తీసికొనిరమ్ము అనుచోట నీలఘటమును అని ఘటమును బట్టి నీలఘటము అను బోధవలె నిచ్చటను గలుగును.

గీ. పలుపు రద్ధిచేఁ గోయఁబడుచు నుండి
యా ముని రవంత కూడఁ గంపింపఁ డయ్యె
నాశమందైన నున్నత స్థానమొంది
స్థైర్యము త్యజింప లేనింత తరువె యెట్లొ.

ఇక్కడ దధీచిముని యాలంబనముగాఁ గలిగి, తదీయ లోకోత్తర చరిత్ర స్మరణచే నుద్దీపింపఁబడి, ఏతత్పద్య ప్రయోగము అను భావితమై, ఈ తత్పద్య రచయితయందలి ప్రధానీభూతమైన రతియందు ఆర్ధిచే ఆలంబనమై తత్కాలత యావాన్నిశ్రవణముచే నుద్దీపింపఁబడి గాత్రచ్ఛేదా ధ్యనుజ్ఞానము అనుభావితమై సంచారి భావధృతిచేతఁ బోషింపఁబడిన మునిగతమైన యుత్సాహము గుణము ఈ కవి గత రతియందును ఉత్కర్షగానున్న మొదటి మూఁడు చరణములందున్న యర్థాంతరన్యాసమునకు దాని బుద్ధి గత వివేచనద్వారా అలంకరణ మగుచున్నది. నాలుగవ చరణము నందున్నది యుదాహరణము.

ఇట్లే

గీ. అంతులేని మణుల పుట్టువైన గిరికి
మంచు దాని సౌభాగ్య మడంచదయ్యె
గుణగణంబులో నొక దోష మణఁగిపోవు
మహితమగు చంద్రకిరణాల మచ్చవోలె.

ఈ కాళిదాస మహాకవి పద్యములోఁ గూడ ఉదాహరణాలంకారమే అని తెలియఁదగును. ఈ యలంకార మందును అవయవావయవిభావమును దెలుపు 'వలె' మొదలైన శబ్దముల ప్రయోగము సామాన్య విశేషములకు ఏకరూప విధేయమగు నన్వయమును అర్థాంతరన్యాస విశేషముకంటె విలక్షణమైనదని అర్థాలంకార ప్రకరణమునందె మిక్కిలి నిపుణముగా నుపపాదింపఁబడును.

"ఇది యుపమచేతను గతార్థ మగుటవలన ఇది క్రొత్త యలంకారముగాదు సామాన్య విశేషములందు సాదృశ్యము స్ఫుటముగాఁ బ్రతీతము గాకపోవుటవలన ఎట్లగు ననరాదు. ఏలయన, 'నిర్విశేషము సామాన్యముకాదు' అను న్యాయముచే సామాన్యము ఏదో విశేషము లేకుండ ప్రతీతమగునట్టి యోగము లేకపోవుచున్నది. అటువంటి విశేషమునుబట్టి సాదృశ్యము స్ఫుటముగాఁ బ్రతీతము అగుటలో ఇతర విశేషమునకు బాధ లేకపోవుటవలన వలె మొదలగు శబ్దములచే మొదట ప్రతీయమానమయినను సామాన్య విశేషభావము చివరకు సాదృశ్యములోనె పర్యవసించుచున్నది. కాన సాదృశ్య మేదోవిధముగా నుండుటవల్ల ఇది యుపమలోనిదే యనియు ప్రాచీనులందురు.

— ఇది యుదాహరణాలంకారము —

6. స్మరణాలంకారము

సాదృశ్య జ్ఞానముచే నుద్బుద్ధమైన సంస్కారమును గలిగించు స్మరణ స్మరణాలంకారము.

ఉదా :—

శా. దోర్దండద్వయ కుండలీకృత లసత్కోదండ నిర్ఘోష సం
మగ్న ధ్వస్త మహోగ్ర శత్రు రణభూమధ్యస్థు నిన్ గాంచుచున్
దుర్దాంతోద్యమ చండగాండివ ధనుర్దోర్ముక్త బాణావళీ
నిర్దగ్ధాఖిల ఖాండ వార్జును స్మృతిన్ దేఁ దే నృపుం డుర్విలో.

ఇంకొక యుదా :—

మ. భుజదండ భ్రమిపట్టి శోద్ధళిత దృప్తోద్దామ దంతావళ
వ్రజు నిన్నున్ రణభూమిలోన నరయన్ వైరి వ్రజోచ్ఛేదకా!
నిజ వజ్రాహతి ఖిన్నవింధ్య శిఖరుండే యైన దేవేంద్రుఁ డిం
దుఁ జటాల్నన్ మదికెక్కఁడే సరునికిన్ భూమండలమ్మందిఁకన్.

ఈ రెండు పద్యములందుఁ బ్రధానమైన రాజవిషయక కవి నిష్ఠరతి యుత్కర్ష ముగా స్మరించుట యలంకారము. మొదటిదానిలో వాచ్యము. రెండవదానిలో లక్ష్య మని విశేషము. వీరరసముకూడ ఇక్కడ ప్రధానముగా ఉత్కర్ష మగుటచే నలం కారమే.

గీ. ప్రళయమున నేకమగుచున్న వార్ధివంటి
సంగరగతమౌ కురువీర సైన్యమరసి
ఆదిశేషతను మనోజ్ఞమైన పాన్పు.
యోగనిద్రను స్మరియించె యోగిశౌరి ॥

ఇక్కడ పాన్పు, యోగనిద్రల స్మరణ ఆలోచింపఁగా పాన్పునిద్రల సాదృశ్య దర్శనముచేత ఉద్బుద్ధమైన సంస్కారములకు బ్రయోజ్యము కాదు. అయి నను సైన్యగతమైన సాదృశ్యమును జూచుటచేత ఉద్బుద్ధమైన వార్ధి విషయక సంస్కారమువలనఁ గలిగిన వార్ధి-స్మరణకు అధీనమైన దగుటవలన వీనికొంచెము సాదృశ్యమును జూచుటచేత ఉద్బుద్ధమైన సంస్కారమునకు ప్రయోజ్యము కానే కాఁగలదు. సాదృశ్యమునందు స్మరింపఁబడుచున్న సంబంధము గలిగియుండుట అన్నది వివక్షింపఁ బడలేదు. ఇట్లు వాచ్యములైన పాన్పునిద్రల స్మరణలు ఇవే కారణములు గలవగుట ద్వారా ఆక్షిప్తమైన వార్ధి స్మరణను అవిశేషముగా సంగ్ర హించుటకై లక్షణములో జన్యత్వమును తప్పించి ప్రయోజ్యత్వము స్వీకరింపఁ బడెను. కొందఱైతే 'సాదృశ్య జ్ఞానముచే ఉద్బుద్ధమైన సంస్కారముచే జన్యమైన సదృశ విషయకమైన స్మరణమె అలంకారము ఆదిశేష సద్రాసస్మృతి మాత్రము అలంకారము కా"దని యందురు

ఉ. మెల్లనమూసి నేత్రములు మేల్ కనుదామ్మలు పైకిఁ జిమ్ముచున్
దెల్లని చెక్కుటల్ కరము నీటు చలింప గళంబు వంచియున్
ఘల్లున హస్తకంకణ ఝణంకృతులొప్పఁగఁ గర్ణమంచు వ్రే
లల్లనఁ జొన్పిగోకికొనునన్నల మున్నను లో స్మరించెదన్

(నా బిల్హణ చరిత్ర 8)

ఇక్కడ స్మరణము చింతోద్బుద్ధ సంస్కార ప్రయోజ్య మగుటవలన అలం కారము కాదు. వ్యంగ్యము లేకపోవుటచే భావమునుగాదు.

చ. తన కిరుప్రక్కలన్ జెలులు దార్కొని రా మదనోత్సవంబులన్
గనుఁగొనఁ గేళికావళికిఁ గాల్నడవచ్చుచు నన్నుఁ జూచియున్
జనములు చూతురేమొయని చయ్యన చూపు మరల్చి వెండియున్
గనుఁగొనలన్ గనుంగొనుచుఁ గ్రమ్మఱనొప్పు ప్రియన్ స్మరించెదన్.

(నా బిల్హణ చరిత్రము)

ఇక్కడఁగూడ స్మృతి భావమును గాదు. అలంకారమును గాదు. వ్యంగ్య మయినదే వ్యభిచారి భావము అగును.

ఎట్లన—

ఆ మధురముఖ లక్ష్మియె యంక రహిత ।

సాదృశ్యము మూల మయినపుడు స్మరణము నిదర్శనాదులవలె అలంకార మగుట ఆలంకారికుల సంప్రదాయము. సాదృశ్యమూలకము కానపుడు భావమును. వ్యంగ్యమును సాదృశ్యమును కానపుడు వస్తుమాత్రమును అగును.

అప్పయ దీక్షితులు ఇట్లు చెప్పెను.

"సాదృశ్యమునకు మూలమై ఇతర వస్తువును ఆశ్రయించి వ్యంగత్వ విశే షము లేని స్మృతి స్మరణాలంకారము.

ఉదా :—

గీ. కొమరులొల్కు పింఛముగల నెమలి, వాజి
ముం దెగురుచున్నను, రంగుపువులు తుఱుము
ముడి రతుల వీడఁ దగు ప్రియమురువు కురులు
అపుడె గుర్తురా శరమేయ నతఁడు మానె.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. అమరు లచ్చెరుపడ, విచ్చు నబ్జ మంద
మలరఁ జేఁదాల్చి తనముందు జలధినుండి
లేచు నొకత లక్ష్మినిబోలెఁ జూచి సెదవ
హరి సముద్ర మంథనమును నాత్మఁ దలఁచె.

"కామరులొలుకు" అను పై పద్యములో సదృశ దర్శనము వలన సదృశ కర్మకల స్మృతి "అమరులచ్చెరుపడి" అను పద్యములో సదృశ దర్శనము వలన సదృశ లక్ష్మిసంబధము గల జలధి మంథనముయొక్క స్మృతియును గల్గుచున్నది. రెండుచోట్లఁగూడ సాదృశ్యమూలకమయిన యితర వస్తు స్మృతి అవిశేషము అనఁగా సమానముగా నున్నది. కనుకనే సదృశా సదృశ సాధారణార్థముగా లక్షణమందు ఇతర వస్తుగ్రహణము సార్థకము.

శా. సౌమిత్రీ! తరుసీద కేగుమిదె తీక్ష్ణాంశుండు తాపంబిడుఁ గా:
రామా! యెక్కడ సూర్యుఁ డిద్ది నిశయే రాజిల్లు జంద్రుఁడె; యేఁ
మే మీ నీ విది యెట్లెఱుంగుఁదు; వితండీ లేఁడిఁ దాల్చెంగదా;
ప్రేమార్ద్రా! మృగనేత్ర! చంద్రముఖి నీ వెందుంటి హా! జానకీ!
(హనుమన్నాటకము)

ఇక్కడ వినఁబడిన మృగముయొక్క సంబంధముగల నేత్ర స్మరణమువలన దానితో సదృశమైన సీతా నయన స్మృతియును దానితో సంబంధము గల సీత స్మృతియును గలిగినది. కాని యిది వ్యంగ్యమును అలంకారమైనదియును. దానిని వ్యావృత్తిచేయుటకు వ్యంగ్యత్వ విశేషములేని అని విశేషణము వేయఁబడెను.

మ. కడునెత్తైగిరులెల్లెడన్ వెలయు, మృగస్ఫార మౌనబ్ధులె
య్యెడ రాజిల్లెడు నిన్నిదాల్చియు రవంతేనిన్ శ్రమబొందఁ నో
పుడమీ! నీకివె మ్రొక్కు, లిట్లనుచు నీ భూమిఁ స్తుతుల్ చేయుచుఁ
బుడమిన్ దాల్చెడు నీ కరంబు తలఁపన్ మూకంబగుఁగా నా నుడుల్.

ఇట స్తుతింపఁబడుచున్న భూమికి సంబంధము గల రాజు కరముయొక్క స్మృతి సాదృశ్య మూలముగాదు కనుక ఇట స్మరణాలంకారము లేదు. కాని సంచారి

భావమైన స్మృతికి రాజవిషయక రతి భావమునకు అంగమగుటవలనఁ బ్రేయో లంకారము.

గీ. అతఁడపుడటు లేయని ప్రతినచేసి
వేడి యెటులెట్టు లోయుమన్ వీడుకొలిపి
అతనువైరి జ్యోతిర్మయులైన సప్త
ఋషుల నచ్చటనె స్మరియించె నపుడు.

(కుమారసంభవము)

ఇట స్మృతి చింతామూలమైనది ఇందు విచ్ఛిత్తి (సౌందర్య) విశేషము లేకపోవుటవలన ఏ యలంకారమును లేదు. ఈ రెండింటిని వ్యావృత్తి చేయుటకై సాదృశ్యమునకు మూలమైనదను విశేషము" అని చెప్పఁ బడియె.

పైని జెప్పఁబడిన దంతయు రమణీయము గాదు సదృశా సదృశ వస్తువు లయిన జుట్టుముడి సముద్ర మంధనములను సంగ్రహించుటకై లక్షణములోఁ జెప్పఁ బడిన 'యితర వస్తువును ఆశ్రయించి అను పదము 'సార్థక' మనుచోట 'సాదృశ్య మూలమయిన స్మరణము' అని చెప్పినంతమాత్రముచేతనే జుట్టుముడి సంగ్రహింపఁబడి నట్లు సముద్రమంథనముఁగూడ సంగ్రహింపఁ బడినదగును. అయినపుడు ఇంక ఇతర వస్తువును ఆశ్రయించిన యను విశేషణము వ్యర్థమె. మొదటి పద్యములో సాదృశ్య దర్శనముచేత ఉద్బుద్ధమైన సంస్కారమువలన జన్యమైనదిగాను, రెండవ పద్యములో సాదృశ్య దర్శనముచేత ఉద్బుద్ధమైన లక్ష్మీస్మరణముచేత ఉద్బుద్ధమైన సంస్కారముచే జన్యమైనదిగాను సాదృశ్యమూలత్వము అవిశేషముగనున్నది. సాదృశ్య మూలమని చెప్పఁబడగా సదృశ విషయమైనదని లభ్యముగాదు. దానిచేత సముద్ర మంథన విషయ స్మృతియు సంగ్రహింపఁ బడదు. ఇంక "సౌమిత్రీ! తరుసీడ కేగు" అనుచోట స్మృతి వ్యంగ్యము అలంకరింపఁ దగినదియు. దాని వ్యావృత్తికై వ్యంగ్యత్వ విశేషములేని అని వేయఁబడెను అని చెప్పఁబడినది. ఇక్కడ ఈ స్మృతి యలంకార్యమైనదగాదు. కాని జానకీ ఆలంబనముగాఁ గలిగి నిశా సమయమందు ఉద్దీపితమై సంతాపాదులచే అనుభావితమై సంచారి భావమయిన యున్మాదముచేఁ బోషింపఁబడిన విప్రలంభ వియోగము ప్రధానముగా అలంకార్యమై యున్నది. దాని స్మృతియును ఉత్కర్షకు హేతువగుటవలన అలంకారమె. కనుక దాని వ్యావృత్తికై "వ్యంగ్యత్వ విశేషములేని" అను విశేషణము వేయుట మిక్కిలి

యనుచితము. అన్ని విధముల వ్యంగ్యములగు రసభావాదులను ఇతరములకు లింగములైనపుడు అలంకారమగునని యంగీకరింపఁ బడుటవలన వ్యంగత్వాలంకారములకు విరోధము ఉన్నదని చెప్పరాదు. ప్రధాన వ్యంగముల వ్యావృత్తికై తే సర్వాలంకార లక్షణములందు ఉపస్కారకత్వమని విశేషణము వేయవలయునని యిది వఱలోనే చెప్పఁబడెను.

ఇంకను 'కడునెత్తై గిరులెల్లెడన్ వెలయు' అనుచోట సంచారిభావమైన స్మృతి రాజవిషయక రతిభావమునకు అంగమగుట వలన ప్రేయోలంకారమగునని చెప్పఁబడెను. అది సరికాదు భావమునకు భావాదు లంగమైనపుడే ప్రేయోలంకారమగును. అవి వాచకమయిన స్మరణక్రియచే చెప్పఁబడుటవలన ఇట స్మృతి భావముగాదు. 'వ్యభిచారిచేత వ్యక్తమైనది భావము' అను సిద్ధాంతమునకు విరోధము గలుగుటవలన వాచ్యమయిన వ్యభిచారికి భావత్వము చెప్పుట యుక్తముగాదు. సర్వస్వకారునిచే అట్లును చెప్పఁబడెను.

"ప్రేయోలంకారమున కైతే సాదృశ్య వ్యతిరిక్త నిమిత్తములచేత ఉత్థాపిత మయిన స్మృతివిషయము. అందులోఁగూడ విభావాదులచే నావిష్కరింపఁబడినపుడె. ఎట్లన 'అల్కలోఁగూడ ముఖ మందమలరునొర!' అని స్వస్వశబ్దములచే నివేదింపఁ బడినపుడు మాత్రము గాదు.

ఉదా.—

వేఁటనుండి మరలి, శ్రమను వీచి పవన
మడఁప నేకాంతమందు నీ యొడిని శిరసు
నుంచి పర్ణశాలలలోఁ బఱుండ నిద్ర
నిచట గోదావరి దరి స్మరింతు నిపుడు.

(రఘువంశ)

'ఇత్యాదులందు' అని. మఱి భావాదులకు భావములు అంగములై యుండుటయే ప్రేయోలంకారమునకు లక్షణము గాదు. పైఁగా భావములకు అంగములైన సంచారులు గలిగి యుండుటమాత్రమును ప్రేయోలంకారమునకు లక్షణము. అట్లునూ ప్రకృతమున స్మరణము స్వశబ్దముచే నివేదింపఁదగి యుండుటచేత భావము కాక పోయినను సంచారి యగుటలో ఇబ్బంది యేమియు లేదుగాన ప్రేయోలంకారత్వము

అవిరుద్ధమే అన్నచో ఇట్లయినప్పుడు ఇతరములకు అంగములైన స్థాయీభావములు గలిగియుండుట మాత్రమె రసాలంకారత్వము కాని వ్యజ్యమానత్వ విశిష్టమయినది కాదు అనికూడ సులువుగాఁ జెప్పవచ్చునుగదా. ఇట్లన్నచో

గీ. జంగమ స్థావరాత్మక జగములకును
కారణంబైన యిట్టి విగ్రహము గలిగి
లోక కల్పాంతకాల సంక్రుద్ధుఁడైన
సర్వ హరహరునకు నమస్కార మిడుదు.

అన్నచోట క్రోధము స్వశబ్దముచే నివేదింపఁ బడినను దేవతా విషయక కవి నిష్ఠ రతి భావమునకు అంగమయిన స్థాయి యగుటలో ఇబ్బంది మాత్రము లేక పోవుటవలన ఇది రసాలంకారము కావలసి వచ్చును. ఇది రసాలంకారమగుట యిష్టాపత్తి కాదు. అట్లయినచో నది అపసిద్ధాంతమగును. కనుక వ్యజ్యమాన మయిన స్థాయి యే ఇతరమయిన దాని కంగమయినప్పుడు రసాలంకారమెట్లు అగునో అట్లే వ్యజ్యమానమయిన సంచారియె భావమున కంగమయినప్పుడు ప్రేయోలంకార మగును. అను కారణముచే ఇక్కడ స్మృతినిబట్టి ప్రేయోలంకారమని చెప్పరాదు కాని పూర్వార్థమందు వ్యంగ్యమయిన భూ విషయక రతి ఉత్తరార్ధమందు వ్యంగ్య మయిన భూభృద్విషయక రతిభావమునకు అంగమగుటవలన ప్రేయోలంకారమని చెప్పుట యుక్తము. మమ్మట భట్టుకూడ "ఇక్కడ భూవిషయకమయిన రత్యాఖ్య భావము రాజ విషయక రతి భావమునకు అంగము" అని చెప్పెను. కువలయానంద ములో "విభావాను భావములచే అభివ్యంజితమయిన నిర్వేదాది భావము ఎక్కడ ఇతర మున కంగమో అది ప్రేయోలంకారము"అని యప్పయదీక్షితులు స్వయముగనే చెప్పి నది మఱచి యిట్లు ఇక్కడ చెప్పుట చాల వింతగానున్నది

ఇంక 'అలంకార సర్వస్వ రత్నాకరకారులు స్మరణాలంకార లక్షణములో "సదృశానుభవము వలన వస్త్వంతర స్మృతి స్మరణము" అని చెప్పిరి. అదికూడ రమణీయము కాదు అట్లన్నచో సదృశ స్మరణమువలన ఉద్బుద్ధమయిన సంస్కా రముచేత జనితమయిన స్మరణలో అవ్యాప్తి కలుగును.

ఎట్లనఁగా,

ఉ. ఈ జగమందు రమ్యమగు నెన్నియొ పక్షులు గల్గనందు నా
కో జనియింపదిచ్ఛ, యిఁకనోపడి చత్తును చాతకా లనన్
నై జనఖుఁడా బయోదు స్మరణంబు నొసంగెడి యే మహాప్రభుల్
రాజిలి కృష్ణనామము విలక్షణ బ్రహ్మము జ్ఞప్తిఁదెత్తురో॥

ఇక్కడనో చాతక దర్శన రూపమైన యేక సంబంధి జ్ఞానమువలన ఉత్పన్నమైన—అపరసంబంధి భగవత్సదృశ జలధర స్మరణముచేతఁ బుట్టింపఁబడిన భగవత్స్మరణము భగవద్విషయక రతి భావమునకు అంగము. ఒకవేళ సదృశానుభవము వలన అన్నది తీసివేసి 'సదృశజ్ఞానమువలన' అని లక్షణమునందు వేసినచో అపుడు ఇదియును సంగ్రహింపఁ బడినదగును

ఇంక దీని ధ్వని కుదా :—

గీ. గుణగణంబుల వంగు జవ్వనుల మీఱి
హృదయమును మఱియిఁక దొంగిలింపరేని
పుష్పములచేత వంగియుఁ బొలుపు మీఱు
లతలఁ దగు వని సేవ్యమై సతత మొప్పు

ఇక్కడ పుష్పములవల్ల వంగిన లతలచేత గుణభారవతులగు జవ్వనుల స్మరణము, అలంకార్య మింకొకటి లేకపోవుటవలన ప్రధానమైనది. బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందిన గుణ పుష్పరూపమైన సాధారణ ధర్మము వాచ్యమైనను తత్సదృశ ప్రయోజకమైన స్మరణము శబ్దవాచ్యము గాకపోవుటవలన ఆ స్మరణము వ్యంగ్యము నగును.

ఇంకొక యుదా :—

కం. విరిసిన తామర పూవులు
సరసంబగు నీ యనుపమ సరసిం గను మీ
మరిమరి ప్రేలకు సఖ! యి
త్తఱిఁ గాంతల కనులు నన్నుఁ దగులం బెట్టున్.

ఇక్కడఁ గూడ తామరపూవుల జ్ఞానమున కధీనమయిన కనులయొక్క సదృశ స్మృతి ప్రధానముగా వ్యంగ్యమగుచున్నది

ఇంక నీ స్మరణాలంకారములో ఉపమలోఁ జెప్పఁబడిన యన్ని దోషములు ఇంచుమించుగ దోషములె. విశేషించి నియమముగా అర్థముచే వ్యజ్యమానముగాక శబ్దముచే వ్యజ్యమానమగు సాదృశ్యముగల దీనియందు సాదృశ్యము శబ్దవాచ్యమైనచో దోషమగును. ఎట్లన —

ఉదా —

ఆ. వె. సాధువైనయట్టి జలముని యుపకార
మెపుడు నేను విస్మరింపలేను
ఎవఁడు చూడఁబడఁగ నిట్టి ఘనశ్యాముఁ
డిలను నాదు మదికిఁ దెలుపఁ బడునొ.

ఇట స్మృతిచేరనే భగవంతునికి మేఘముతో సాదృశ్యము ప్రతీయమాన మగుచున్నదై వాచ్యవృత్తిచే నిందితముగా నివేదింపఁ బడుచున్నది. ఇట ఘనశ్యాముఁ డనుటకు బదులు "నందకుమారుఁడు" అనియున్నచో సాధువే యగును.

సాదృశ్యమునకుఁ బ్రయోజకమైన సాధారణ ధర్మమును సాక్షాత్తుగా స్వీకరించుటలోను స్వీకరింపక పోవుటలోను ఉపమయందువలె ఇక్కడఁగూడ వ్యవస్థ కలదు ఎట్లన, ఉపమయందైతే ఒకచోట ధర్మము నియమముగాఁ బ్రతీయమానమగునపుడు సాక్షాత్తుగా ఆ ధర్మము చెప్పఁదగనిదే. ఎట్లన, శంఖమువలెఁ బాండు రచ్ఛవిగలది. ఇట పాండురత్వము చెప్పఁ దగదు. ఇట శంఖమువంటి ఛవి గలది అన్నచో పాండుర చ్ఛవి యనియే సిద్ధించును. కాన పాండుర అని చెప్పరాదు. శంఖమువలె వీఁడు పాండురుఁడు ఇత్యాదులందైతే నానా విధములైన ధర్మము లుండఁగా అందు ఈ పాండురత్వ రూప ధర్మముచేత సాదృశ్యము వీనికి చెప్పఁబడు చున్నదని తెలిసికొనుట కష్టముగాన పాండురుఁడని తప్పక చెప్ప వలయును. అన్నిచోట్లను ఉపమానోపమేయములకు సాధారణమును శ్లిష్ట శబ్దాధికమును అయిన స్వావిశేషేతముగాని యితర సాధారణ ధర్మము ఉపమకుఁ బ్రయోజకము అగుట సంభవించుట వలన దానిని వారించుటకై పాండురత్వాది ధర్మములు వాచ్యరూపమును బొందింపఁబడును. ఇట్లే అరవిందమువలె ముఖము సుందరము ఇత్యాదులందు సుందరత్వాదులు. వక్తకు ఇంకొకటి ఉపస్థితిలో ఉండక పోవుట

వల్ల ప్రసిద్ధియొక్క ప్రాబల్యము వలన కొన్నిచోట్ల సాదృశ్యము వాచ్యత్వమును బొందింపఁ బడమియూడ ఎట్లన 'అరవిందమువలె ముఖము' ఇత్యాదులందు సుందరత్వాదులె అప్రసిద్ధమైన ధర్మములు అవశ్యము సాక్షాత్తుగాఁ జెప్పవలసి నవే. అట్లు చెప్పనిచో ఆ ధర్మము తెలియఁబడకపోఁగా కవి ఆ యుపమను రచించు ప్రయాస వ్యర్థమైపోవును. ఎట్లన "ఇలపయిని బలాకారాజితులయి నీదు. భటులు నీరదంబులవోలె పరఁగుచుంద్రు" అనుచోట బలాకా రాజితులని యొక యర్థమును బలాకార + అజితులు అని యొక యర్థమునందు శ్లిష్టాత్మకమై యున్నదిగాన అస్ఫుష్టము ఇట్లును ఒకానొక సాధారణ ధర్మము అనుపాదేయమె యగును. ఒకానొకటి యుపాదేయా నుపాదేయములు. ఒకటి యుపాదేయమె అను కవి సమయము సహృదయ సమ్మతము. ఇట్లే ఉపమా జీవాతువైన యీ స్మరణాలంకార మందును తెలియఁ దగినది అందు అనుగామి ధర్మములో "కృష్ణనామము విలక్షణ బ్రహ్మము జ్ఞప్తిఁ దెత్తురో" ఇత్యాదులలో స్మరణము నివేదితమే ఇట శ్యామత్వధర్మము అనుపాత్తము. ధర్మము బింబ ప్రతిబింబభావన్నమైనను "భుజదండ భ్రమిపట్టి శోద్గళిత దర్పోద్దాంత దంతావళ వ్రజు" ఇత్యాదులందు వ్రజ పట్టిశములకు వింధ్య భూధరదంతాశములకు బింబ ప్రతిబింబ భావమువలన స్మరణము నిరూపింపఁబడినది.

ఉపచరితమున కుదా —

కం. ఒక పనిలోఁ గోమలము. మ
ఱొక పనిలోఁ గఠినమగు త్వదుత్తమ హృదయం
బు కనుఁగొని నరపతీ! యెవం
డిఁక వెన్నను వజ్రమును స్మరింపఁడు మదిలో.

ఇంకొక యుదా —

క. పరిపూర్ణ మగాధము నయి
పరఁగు సముద్రమును గాంచి పవనాత్మజుఁ డి
స్థరలోన రామభద్రుని
వర హృదయమును స్మరించె స్వాంతము లోనన్.

ఇటఁ గోమలత్వాది ధర్మములు హృదయమందు ఉపచరితములు. ఇదైతే విశేషము. సాదృశ్యము రెండిటిద్వారా నిరూపింపఁ దగినదగుట వలన మొదటి

పద్యములో అనుభవింపఁ బడుచున్న హృదయములో స్మరింపఁడుచున్న వెన్నె మొదలగు సాదృశ్యములకును రెండవ పద్యములో నైతే స్మరింపఁబడుచున్న హృదయమందు అనుభవింపఁ బడుచున్న సదృశమైన సముద్రమునకును సిద్ధి గలుగుచున్నది.

కేవల శబ్దాత్మకమునకుదా :—

కం. భ్రమరహితుని ఋతురాజు ని
యమముగ నేనాఁడు నేను నాలింతునో య
ప్డు మదిని స్మృతి పథమున వ్యా
సమునియు భగవానుఁడలరె సత్వర మిలలో.

ఇట భ్రమరహిత శబ్దము వ్యాస వసంత ఋతువులకు సాధారణమైనది. వ్యాస పక్షమున భ్రమచే రహితుఁడని వసంతుని పక్షమున భ్రమరములచే హితుఁడని యర్థము. ఇట్లు ఇతరమైన ప్రభేదములను ధీమంతు లూహించుకొనవలయును. ఇట దిఙ్మాత్రముగాఁ బ్రదర్శింపఁ బడెను.

ఇట్లు భేదా భేద సాధారణ సాధర్మ్య మూలమైన యలంకారములు చూపఁ బడెను.

— ఇది స్మరణాలంకారము —

7. రూపకాలంకారము

ఇపుడు అభేద ప్రధానాలంకారములు చెప్పఁబడుచున్నవి

సూ. ముఖత్వాదులు మొదలైన యుపమేయత్వాదులను పురస్కరించుకొని శబ్దాత్మక ప్రబోధమువలన నిశ్చయింపఁబడుచున్న యుపమాన తాదాత్మ్యము రూపకము. అదే యుపస్కారక మైనచో నలంకారము.

రూపించును ఉపమానోపమేయములను అభేదారోపముచే ఏకత్వము పొందించునదిగాన రూపకము.

ఉపమేయత్వాదులను పురస్కరించుకొని ఇత్యాది విశేషణములవలన అపహ్నుతి భ్రాంతిమంతము అతిశయోక్తి నిదర్శనములకు నిరాసము అగును. స్వేచ్ఛచే నిషేధింపఁబడుటవలన అపహ్నుతియందును. భ్రాంతిజనక దోషముచేత ప్రతిబంధింపఁబడుటవలన భ్రాంతిమంత మందును. సాధ్యవసాన లక్షణామూలక మగుట వలన అతిశయోక్తి నిదర్శనము లందును. ముఖత్వాది ప్రకారక ప్రతీతి జనక శబ్దములు ఉండవు. స్వశబ్దాత్మక ప్రమాణము వలన అనుటచే ఈ ముఖము చంద్రుఁడు అను ప్రాత్యక్షికా (కృతక) హార్య నిశ్చయ గోచర చంద్ర తాదాత్మ్యమునకు వ్యవచ్ఛేదము. నిశ్చయింపఁబడుచున్నయను విశేషణము వలన సంభావనా రూపమై 'నిజముగ ముఖము చంద్రుఁడు' ఇత్యాద్యుత్ప్రేక్షకు వ్యావృత్తి. ఉపమానోపమేయ విశేషణములనుబట్టి సాదృశ్యము లభించుటవల్ల

కం. సుఖములు భామలు రమ్యలు
సుఖములగు విభూతులెల్ల సరసంబులగుఁగా
సుఖములివి కాని, జీవిత
మఖిలము నంగన యపాంగ భంగ చలంబౌ.

అను శుద్ధారోప విషయ తాదాత్మ్యమునకు నిరాసము. సాదృశ్యమూలకమైన తాదాత్మ్యముగానే రూపకమును జెప్పుచున్నారు. ఎట్లన.

"ఉపమానోపమేయములకు అభేదముగాఁ జెప్పుట రూపకము" అని మమ్మటుఁడు తిరోభూతమైన భేదముగల యుపమయే రూపకమని మఱొకరు.

ఆ తాదాత్మ్యము ఎక్కడనైతే విషయ విషయులకు ఏక విభక్త్యంతముగా "ముఖము చంద్రుఁడు" అని నిర్దేశింపఁబడినచో అక్కడ సంసర్గమును. మఱొకచోట తాదాత్మ్య పదమునకు శబ్దార్థరూపముగాను ఒకచోట ముఖము చంద్రత్వమును పొందును అనుచోట విశేషణముగాను ముఖమందు చంద్రత్వము అనుచోట విశేష్యముగాను భాసించును. ముందు ఉదాహరణములలో అవి వివేచింపఁబడును.

'సాదృశ్య ప్రయుక్తముగాఁగాని సంబంధాంతరప్రయుక్తముగాఁగాని ఉపమానోపమేయములకంటె భిన్నమైనవానికి ఎంతగా సామానాధికరణ్యము నిర్దేశింపఁబడెనో అదియంతయు రూపకమే. సాదృశ్యమూలకమైన తాదాత్మ్యమువలె సంబంధాంతర ప్రయుక్తమైన తాదాత్మ్యముకూడ సారోప లక్షణామూలక మగుటలోతుల్యమె కనుక దానినిఁగూడ సంగ్రహించుట యుచితమె. కావున ఉపమానోపమేయములకు అభేదము రూపకము. కార్యకారణములకు అభేదము మాత్రము రూపకము కాదు" అను ప్రాచీనులది దురాగ్రహము" అని రత్నాకరకారుఁడు చెప్పెను.

అది సరికాదు. అపహ్నుతి మొదలైన వానియందు (భిన్నములైన లేక కార్యకరణములైన) ఉపమానోపమేయములకు సామానాధి కరణ్యము ఉండుట వల్ల వానియందు అతివ్యాప్తి సంభవించును. మఱియు సాదృశ్యమూలకమైన స్మరణమె స్మరణాలంకారము. చింతామూలకమైనవికాదు అని తానే చెప్పెను సాదృశ్య మూలకము గాకపోయినను కార్య కారణాదికములకుఁ గల్పింపఁబడిన తాద్రూప్యమునకు రూపకత్వము అంగీకరింపఁ బడినచో అప్పుడు సాదృశ్యమూలకములుకాని చింతాదిమూలమైన స్మరణమునకుఁగూడ అలంకారత్వము అంగీకరింపవలయును గదా అట్లు చెప్పినచో 'స్మరణము భావము' అనునది నిర్విషయము గావలసివచ్చునని యన రాదు. దానికి విషయము వ్యంగములో ఉపపన్న మగునుగదా.

ఇంక అప్పయ దీక్షితులు ముందుగాఁ బూర్వోక్త లక్షములను ఈ విధముగా ఖండించిరి.

'తిరోహితరూపముగాని యారోపవిషయమునకు ఉపరంజకముగా ఆరోపింపఁ బడుచున్నది రూపకము' అని లక్షణము.

ఇక్కడ ఆరోప విషయమునకు అను దానిచే ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తులకు వ్యావృత్తి. అక్కడ ముఖాదులు ఆరోప విషయములు గావుగదా 'తిరోహిత రూపముగాని' అనుటచే సందేహభ్రాంతిమ దపహ్నుతులకు వ్యావృత్తి. వానిలో సందేహ భ్రాంత్య పహ్నవములనే విషయము తిరోహిత మగుచున్నది ఉపరంజకముగా అనుటచే సమాసోక్తి పరిణామములకు వ్యావృత్తి. వానియందైతే ముఖాది రూప విషయములందు అతాద్రూప్యాపాద కత్వ లక్షణమైన యుపరంజకత్వములేదు. సమాసోక్తియందు వ్యవహార మాత్రమునె ఆరోపించుటచేత తాద్రూప్య ప్రతీతియె లేదు. పరిణామములో ఆరోప్యమాణమె విషయ తాద్రూప్యమై యున్న మగుటచే విషయమునకు ఆరోప్యమాణ తాద్రూప్యపత్తి లేమి" అని పై లక్షణమును జెప్పిన వారందురు.

ఇక్కడ ఈ విషయము విచారింప దగును. ఆరోపాధ్యవసాయములలో నట్టి భేదము ననుసరించి (అభిసంధానము చేసి) ఆరోప విషయమునకు అనుదానిచే ఉత్ప్రేక్షావ్యావృత్తి చెప్పఁబడుచున్నది. అభిహితములైన విషయ విషయులకు అభేద ప్రతిపత్తియె ఆరోపమైనచో విషయ నిగరణముచేత (కప్పి పెట్టుటచేత) విషయికి అభేదప్రతిపత్తి అధ్యవసాయమని భేదమును(అభిసంధానముచేసి)అనుసరించి నపుడు ఉత్ప్రేక్ష ఆరోపమూలమే యగును. అపుడు 'నిజముగా ముఖము చంద్రుఁడు' అని విషయమైన ముఖమును గూడ చెప్పుటచేత దానిని కప్పిపెట్టుట లేదు అందు వలనను అందు అతివ్యాప్తి నివారింపఁబడకయే యుండును. తాద్రూప్య ప్రతిపత్తి ఆరోపము. తద భేద ప్రతిపత్తి అధ్యవసాయము. 'ముఖము చంద్రుఁడు' ఇత్యాది రూపకములలో చంద్రునకు చంద్రత్వమను ఏ రూపమున్నదో దానిచే రూపవత్తా మాత్రమె ముఖమునకు ప్రతీయమాన మగుచున్నది చంద్రాభేదము ప్రసిద్ధమైతేకాదు. 'ముఖ విషయాయాం చంద్రః'. ఇత్యా ద్యతిశయోక్తియందైతే తదభేదమే ప్రతీతమగుచున్నది అన్నచో వైపరీత్యమునుగూడఁ జెప్పుటకు శక్యముగాన అట్లనరాదు. కాని

కం॥ హరిణాక్షుల ముఖచంద్రుఁడు
హరిణాంకునికంటెఁ గూడ నతిశయ మొందున్
సురతతిచేఁ ద్రాగఁబడుచు
వరలినను నెవండు క్షయము వడయఁడొ యెపుడున్.

అని ముఖచంద్రునికి ప్రసిద్ధ చంద్రునికంటె వ్యతిరేకమైన వర్ణనము తదభేద ప్రతిపత్తియందు సంభవింపదని రూపకమందు తాద్రూప్య ప్రతిపత్తియే గలుగునని యనరాదు. అట్లయిన 'మఱియొక పాకశాసనుఁడు' మొదలగు యతిశయోక్తి స్థలములందు 'మఱొక పాకశాసనుఁడువలె' అను నుత్ప్రేక్షయందును రూపకమువలెనే ప్రసిద్ధమైన చంద్రాద్య భేద ప్రతిపత్తి లేకపోవుటచేత తాద్రూప్య ప్రతిపత్తియే యగునని వాని లక్షణమునకు అతివ్యాప్తి దీనిచేత నివారింపఁబడక పోవును. మఱి యిక్కడ చంద్రాద్య భేద ప్రతిపత్తి లేకపోయినను ఉపాత్త కల్పితా పర చంద్రాద్య భేద ప్రతిపత్తి సంభవించునన్నచో రూపకములోఁగూడ ఇట్లు చెప్ప వీలగును గనుక లక్షణము అసంభవమే యగును. మఱియును 'తిరోహితముకాని' అనుటచే సందేహ భ్రాంతి మంతములలో అతివ్యాప్తి వారింపఁబడినను అపహ్నవములో అతివ్యాప్తి వారణము జరగదు. ఇది "ముఖముగాదు కాని చంద్రుఁడు" అనుచోట ముఖమందు ముఖత్వ భావారోపమును జంద్రత్వారోపమును ఆహార్యము (కల్పితము) అగుటవలన విషయ తిరోధాయకము కాకపోవుటవలన అపహ్నుతిలో అతివ్యాప్తి వారింపఁబడదు. ఇంక ఆహార్యారోపము కూడ తిరోధాయకమయినచో రూపకములో లక్షణము సంభవవా రూపమైన యుత్ప్రేక్షకుఁగూడ 'తిరోహితముగాని రూపముగల'అను దానిచేతనే వ్యావృత్తి సిద్ధించుచుండఁగా ఇంక'ఆరోపింపఁబడిన విషయముగల' అను విశేషణము వ్యర్థమగును. అతిశయోక్తియందు నిగీర్ణమైన విషయము తిరోహిత మగుటచేత దానికిఁగూడ దానిచేతనే వ్యావృత్తి. మఱియును

గీ. ప్రథితమగు నీ చరణ నఖరత్నములకు
నెలమి లత్తుక పూయుట యేది కలదొ
అయ్యదియుఁ గప్పురపుఁ గంధ మఱది మిగుల
చందురునిఁ బాండురంబుగఁ జలుపు టగును.

అను నిదర్శనయందు ఉపమేయ వాక్యార్థమందు ఉపమాన వాక్యార్థ తాద్రూప్యా రోప సద్భావ ముండుటవలన అతివ్యాప్తి. ఆరోప విషయమైన పదా ర్థమునకు అను విశేషణ మున్నదన్నను లత్తుక రసముచే చేయఁబడిన పాద నఖ మార్జనము కప్పురపు గంధముచేతఁ జేయఁబడిన చంద్రుని పాండురీకరణ మను నిద ర్శనయందు అతివ్యాప్తి.

గీ. బలిని నిగ్రహించునపుడు పైకి నెత్తఁ
బడిన యా మహావిష్ణుని పాద దండ
మాత్మ భవు నాభి పద్మమునందుఁ గలుగ
నాళ దండము మీకుఁ బ్రహర్ష మిడుత।

అనుచోట 'పాద దండము, నాళ దండము' అను రూపకమందు అవ్యాప్తి యును గలుగుచున్నది.

ఇంక సరస్వతీ కంఠాభరణములోఁ జెప్పఁబడినఁ ఉపమాన శబ్దములు గౌణ వృత్తి నాశ్రయించుట వలన ఎపుడు ఉపమేయమునందుండునో అపుడది రూపక మందురు అను లక్షణమునకు అతిశయోక్తియందు అతివ్యాప్తి పట్టినది. "ముఖము చంద్రుఁడు' అను రూపకములో చంద్ర శబ్దమునకు ముఖమందు గౌణ సారోప లక్షణ, "చంద్రుఁడు" అను నతిశయోక్తిలో సాధ్యవసాన లక్షణ యని యాలంకారిక సిద్ధాంతము. కనుక వాస్తవమునకు అతిశయోక్తియందేగాని రూపకమందు లక్షణ లేదని వ్యవస్థ చేయుట శకలము. ఎట్లన, అతిశయోక్తి యందు విషయమును జెప్పి ముఖాది పద ప్రయోగము లేకపోవుట వల్ల చంద్రాది పదముల చేతనే విషయ ప్రత్యాయనము చేయవలసి యున్నది. కనుక దానికి అందులో లక్షణను ఆశ్రయింప వలయును. రూపకమందు స్వస్వ వాచకములచే అభిహితములైన విషయ విషయు లకు అభేద ప్రతిపత్తి సంసర్గ మర్యాద చేతనే సంభవించును ఇంక అక్కడ ఎందుకు. అక్కడ లక్షణ నంగీకరించుటకును శక్యముగాదు. ఎట్లు "ముఖము చంద్రుఁడు" అనుచోట లక్షణచే ముఖము నందు ప్రవర్తించుచున్న చంద్రత్వము ఏకారణముచేత ప్రవర్తించును. 1. ముఖత్వము చేతనా. 2. ముఖగతాసాధారణ కాంతి విశేషము చేతనా. 3 చంద్రత్వము చేతనా. 4. చంద్రగతా సాధారణ కాంతి విశేషముచేతనా, 5. చంద్రత్వము చేతనా. 6. లేక ముఖగత చంద్ర సాదృశ్యము చేతనా అట్లు లక్షణ ప్రవర్తించును. ముఖపదము చేత పౌన రుక్తి ఆపన్నమగుట వలన ముఖత్వము శక్యసంబంధి కాకపోవుటచే ఆ నిమిత్తము చేత లక్షణకు యోగము లేదు. కాన మొదటిది పనికిరాదు. కనుకనే రెండవది పనికిరాదు ముఖవృత్తి ధర్మములకు అక్కడ ప్రవృత్తి నిమిత్తయోగము లేకపోవుట వలన. మూఁడు నాలుగవ పక్షములు పనికిరావు. 'ముఖచంద్రుఁడు కాంతి మంతుఁడు' అను చోట కాంతిమత్పదముచేఁ బునరుక్తియాపన్నమగుచున్నది గాన అయిదవ పక్షమును

దనికిరాదు. సాదృశ్యము శబ్దము చేత ప్రతి పాద్య మగుటచేత అవ్యంగ్యమగు చున్నది గాన రూపకము ఉపమకంటె వేఱుగ నుండుట కుదురక పోవుటవల్ల ఆఱవ పక్షమును పనికిరాదు. రూపకము అభేద ప్రధానమైనదను సిద్ధాంతమునకు విరోధము గూడఁ గలుగుచున్నది. కనుక రూపకమందు స్వస్వ పదాభిహితము లగు విషయ విషయులకు అభేద ప్రతిపత్తి సంసర్గ మర్యాదచేతనే చెప్పవలయునను లక్షణమునకు అసంభవ దోషమును పట్టును ఎప్పుడైతే "త్వన్వదన చంద్రుఁడిచ్చట వఱల నింక, నేల రెండవ చంద్రుఁడు నిపుడు మీఱు" "జగమునకు రాజ! యిద్దఱు చంద్రులుందు రాతఁడు దివంబు పయి నీవు నవని పయిని" ఇత్యాదులందు విషయమునకు ప్రసిద్ధ చంద్రునితో అభేద ప్రతిపత్తి సంభవింపదని ఎట్టులో చంద్రాది పదమునకు విషయమందు లక్షణ కల్పింపఁబడుచున్నది. అయినను ముఖచంద్రుఁడు కాంతి మంతుఁడు ఇత్యాదు లందు కార కాధ్యాపకాదు లందువలె సంసర్గ మర్యాద చేతనే అభేద ప్రతిపత్తి సంబంధించుటచేత అతిక్లిష్టమైన లక్షణను ఆశ్రయించుటకు వీలులేకపోవుట వలన అక్కడ అవ్యాప్తి తప్పనిసరియగుచున్నది. మఱియును,

గీ. ఇదివఱకు రావణుని వధియించు కొఱకు
నీవు రాళ్ళతో సేతు బంధించినావు
ఇప్పుడో ప్రభు! యెవని జయించు కొఱకు
నిండు శిలలచే యశసు బంధించుచుంటి,

గీ. కల్ప వృక్షముగఁ జిరకాల మందు
నుండి నాకెంతొ కోరిక యుండి యుండె
నిన్నుఁ గనుఁగొన నింక నా నేత్రమిపుడు
సఫల మయ్యెను జుమ్మ రాజాధి రాజ!

ఇత్యాది వ్యంగ్య రూపకమందును అవ్యాప్తి కలుగును. ఇక్కడ మొదటి పద్యములో వర్ణింపఁ దగిన ప్రభుని గూర్చి రావణ వధకై నీచేత సేతువు బంధింపఁ బడినదని నిర్దేశింపఁ బడిన వస్తువుచే నీవే రాముఁడవను రూపకము వ్యక్తమగు చున్నది. ఆ విషయములో గౌణమైన రామ పదము లేదు. రెండవ పద్యములో నిన్నుఁ జూచుచున్న నా కంటిచే చిరకాంక్షితమైన కల్పవృక్ష దర్శనము లభించిన దని ప్రతీయమానమయిన విశేషాలంకారముచేత నీవే కల్పవృక్షమవుఅను. రూపకము

వ్యజ్యమాన మగుచున్నది. అక్కడ కల్పవృక్షపదము ప్రసిద్ధ కల్పవృక్షపరమైనదే కాని విషయ లక్షకముగాదని స్పష్టము.

కం. కుముదములకు నాథుండయి
ప్రమదల గండంబు వోలెఁ బాండువు నగుచున్
తమి నేత్రానందుండయి
యమరెడు చంద్రుఁడు మహేంద్రు నా దిశ నలరెన్

అను శుద్ధ సారోప లక్షణా మూలక రూపకమందును అవ్యాప్తి కలుగును. అక్కడ ఆనందమునకు హేతువగుట వల్ల ఆనంద రూపణమేగాని ఔపమ్యము వల్ల గాదు. ఏదైతే నేయి యాయువు ఇత్యాదులందు విచ్ఛిత్తి విశేషము గనిపింపక పోవుట వలన శుద్ధ సారోప లక్షణా స్థలమున ఏ యలంకారమును లేదు" అని చెప్పఁబడినచో అది యుక్తముగాదు. అట్లు యుక్తమన్నచో "వాహీకుఁడు ఎద్దు" ఇత్యాదులందు విచ్ఛిత్తి విశేషము కనిపింపక పోవుట చేత గౌణ సారోప లక్షణా స్థలమందుఁగూడ అలంకారము లేదను ప్రసక్తిగలుగును. ఒకచోట వైచిత్ర్యము లేక పోయినను ఇంకొకచోట వైచిత్ర్యముగల స్థలమందున్న యలంకారత్వము ఇక్కడఁ గూడ చెప్పుట యుక్తము కాన ఇంక నిట్లు లక్షణము చెప్పవలయును.

బింబా విశిష్టమైన నిర్దిష్టమైన విషయము నిహ్నుతము కానపుడు ఎప్పుడు విషయి యుపరంజకత్వమును పొందునో అపుడది రూపకమగు అని ఇక్కడ బింబా విశిష్టము అని విషయమునకు విశేషణము వేయుటవలన "ప్రథితమగు నీ చరణనఖ రత్నములకు అనుచోట విషయమైన పూయుటకు లత్తుక మొదలైన రూపములుగల బింబము ఉండుట వలన ఈ నిదర్శనకు నిరాసము. చంద్రుఁడెట్లు స్వతస్సిద్ధముగా శుభ్రమైన వాఁడగుటవల్ల అనాసంజనీయమైన ధావళ్యము గలవాఁడో అట్లే నఖములు స్వతస్సిద్ధముగా అరుణములగుట వలన అనాసంజనీయమైన యరుణ వర్ణము గలవి. అను సాదృశ్యము చేత నఖములకు చంద్రునికిని బింబ ప్రతిబింబ భావముగలదు. అలక్తక చందనములు ఇంకొకచోట రంజించు చున్నవి కనుక ఏనఖాలక్తక విశిష్టమైన రంజన మందె బింబ ప్రతిబింబ భావమున్నదో దాని ప్రతిబింబమయిన చంద్ర చందన విశిష్టమైన పాండురీ కిరణము ఉపరంజకము గానున్నది.

రూపములో ఎక్కడను విషయ విషయులకు బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న ధర్మ విశిష్టముగా ఉపాదానము ఉండదు. ఇంక నిర్దిష్టమైన అను విశేషణము వలన

నిగీర్ణ విషయమైన యతిశయోక్తి యందు అతివ్యాప్తి లేదు. 'నిహ్నుతముగాని' అను దానికి నిషేధముచే స్పృశింపఁబడని అని విశేషణము వేయుట వలన అపహ్నుతిలో అతివ్యాప్తిలేదు ఉపరంజకత్వమును అనఁగా, ఆహార్య తాద్రూప్య నిశ్చయ గోచరత్వమును పొందునో అనుటచే ససందేహోత్ప్రేక్షాసమాసోక్తి పరిణామభ్రాంతిమంతము లందు అతివ్యాప్తి లేదు. సందేహోత్ప్రేక్షలయందు నిశ్చయమే లేదు. సమాసోక్తి పరిణామములందు విషయి తాద్రూప్యము గోచరముగాదు. సమాసోక్తి యందు వ్యవహార మాత్ర సమారోపము గలదు. పరిణామ మందును ఆరోప్యమాణమే విషయ తాద్రూప్య గోచరమగు చున్నది. భ్రాంతి మంతమందును ఉన్నట్టిగాని కల్పింపఁ బడినట్టిగాని ప్రవృత్త్యాది పార్యంతిక స్వారసిక భ్రమమే నిబంధింపఁబడు చున్నది గాన అది ఆహార్యము గాదు అని అప్పయ దీక్షితులు చెప్పిరి.

ఇది సరికాదు. నీ చరణ నఖరత్నములకు ఇత్యాది నిదర్శనల వ్యావృత్తికై బింబా విశిష్టమై అను విశేషణమువేయుట యుక్తము గాదు. ఇక్కడ ముఖము చంద్రుఁడు ఇత్యాది రూపకాంతరము నందు వలె శ్రౌతారోపము వస్తువిశేషమందును వస్త్వంతర తాదాత్మ్యరోపము ఉన్నచో ఇది రూపకముకాదు. ఇది నిదర్శన అని చెప్పినచో ముఖ చంద్రుఁడు అన్నదికూడ నిదర్శనఅని చెప్పఁబడుఁగాక. రూపకము నిరసింపఁబడునుగాక. మఱియును నీ చరణ నఖరత్నములకు అన్నచోట ఉన్నది పదార్థ నిదర్శనయా లేక వాక్యార్థ నిదర్శనయా. బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందిన పదార్థములతోఁ గూడిన విశిష్టార్థములకే (బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న విశేష విశిష్టములకే) యిక్కడ అభేదము ప్రతీతమగుట వలనను నీచే చెప్పఁబడిన కువలయానంద మందు "చెప్పఁబడినపదార్థమైనయితర ధర్మియందు(ఉపమానమందుఁగాని ఉపమేయము లందుఁగాని) దానియందుండని ధర్మముగల పదార్థమునకు భిన్న వాక్యగత భేదముచే ఆరోపము" లేకపోవుట వల్లను పదార్థ నిదర్శనకాదు. వాక్యార్థ నిదర్శన అన్నచో ఇంక వాక్యార్థరూపకమే ఉచ్ఛిన్నము కావలసివచ్చును అది యిష్టమేఁ అన్నచో సకలాలంకారిక వైపరీత్యము సువచము. నిదర్శనా ప్రకరణములోఁ జెప్పఁబడఁబోవు పద్ధతిచే అభేదము శ్రౌతత్వార్థత్వ రూపములైన యుద్దేశ్య విధేయ భావసహితాసహితత్వము లను బట్టి రూపక నిదర్శనలకు వైలక్షణ్యము చెప్పుట ద్వారా సకల వ్యవస్థలు ఉపపన్నమగును వాక్యార్థ నిదర్శనయందైతే విషయ విషయులను స్వీకరించి నప

దుసు ఆరోపము అర్థగతమె కాని శ్రౌతము కాదు. కనుక "నీచరణ నఖరత్నములకు" అన్నచోట వాక్యార్థ రూపకమే గాని వాక్యార్థ నిదర్శన లేదు. వాక్యార్థ నిదర్శనకు ఇట్లు ఉదాహరణము నిర్మింప వలయును. ఎట్లన.

గీ. ప్రథితమగు నీచరణ నఖరత్నములను
నెవఁడు లత్తుకపూఁత రంజించు నొక్కొ-
అతఁడు కప్పురపుంగంద మలఁది మిగులఁ
జందురుని బాండురంబుగఁ జలుపుచుండె ॥

ఇక్కడ కర్తల యభేదము శాబ్దమైనను క్రియల యభేదము అశాబ్ద మగుట వలన అదే ముఖ్య మగుట వలన నిదర్శనయె. 'నీ చరణ రత్నములకు' అని యలంకార సర్వస్వ కారుఁడు నిదర్శనలో ఉదహరించుట భ్రాంతి మూలకమె 'నీ చరణ నఖ రత్నములకు' అన్నచోట నైతే ప్రథమాంత శబ్దోపాత్తములైన విషయ విషయులకు అభేద సంసర్గముగా బోధ కలుగుట వలన ఆరోపము శాబ్దమె గాని అర్థగతము గాదు కాన రూపకమనుట యుక్తముగాని నిదర్శనమనుట యుక్తము గాదు. రూపకములో బింబ ప్రతిభావము లేదనుట భ్రాంతి మాత్రమె. ఏ యుపమా నోప మేయములకు 'వలె' మొదలగు శబ్దములను ఉపయోగించినపుడు ఉపమ యగునో వానికే ఒకదానియందు ఇంకొకటి ఆరోపించినపుడు రూపకము అను నియ మము వల్ల ఇక్కడ రూపకమును అంగీకరింపక పోయినచో అపుడు 'వలె. ఎట్లు' మొదలగునవి యుపయోగించునపుడు గూడ ఉపమను గూడ అంగీకరింపఁ గూడదు. ఇట్లు

"కువలయాధ్యక్ష ! నీయందుఁ గోపమిపుడు
అమృత కిరణుని యందును నగ్నివోలె".

ఇత్యాదులందు స్వకల్పితమైన విశిష్టమైన ధర్మితో సాదృశ్య ప్రత్యయము వల్ల ఉపమయని యన్నచో అనవచ్చును. కాని యక్కడనే 'పోలె' అన్నది, తీసివేసినచో

కువలయాధ్యక్ష ! నీయందుఁ గోపమిపుడు
అమృత కిరణునియందు హవ్యవహుఁడు.

ఇత్యాదులందు రూపకమనికూడ అనవలయును. అట్లే

కం ఈయెదఁ గుంకుమ పూఁతల
  నీయతికాషాయ వస్త్రమిటు రాజిలఁగన్
  లేయెండ యెఱుపు మేఘము
  ఛాయలుగల సంజవోలె సతమింపారున్.

అనుచోట 'సంజయె లేదు సంశయ మించుఁగా ' అని యుంచినచో రూపక మగుట యుక్తము. ' నీయందుఁగోపము అన్నచోట రూపకము ఇక్కడ మాత్రము అట్లు గాదు అని విశేషము. నిశ్చయింపఁబడుచున్న రూపముగా అభేదము ప్రకాశించుట వలన ' ఈ మొదలయిన వానిలో ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష ఉండుననరాదు. మఱియు రూపకమందు బింబ ప్రతిబింబ భావము ఆలంకారిక సమ్మతమె రూపకాలంకార బింబములో బింబ ప్రతి భావముండుటను అలంకార సర్వస్వకారుఁడును అంగీకరించెను. ' నిర్దిష్టమైన ' అనువానికి ఏదో యొక విధముగా శబ్దముచే (ఉపమేయ నిర్ణాయక భిన్నరూపమైన శబ్దముచే) చెప్పఁబడిన ' అని యర్థమా లేక ఉపమేయతావచ్ఛేదక (ఉపమేయతా నిర్ణాయక ధర్మ) రూపముగా శబ్దముచేఁ జెప్పఁబడిన అని యర్థమా. మొదటి పక్షములో సుందర మగు నబ్జము లత. యందిది యాశ్చర్య మగుచు నవ నిన్ దనరుఁగా " అనుచోట అతి ప్రసంగము. సుందర పదముచేత సుందరత్వ రూప ముగా, ఇది యనుపదముచేతను విషయమైన యాననము ప్రతిపాదింపఁ బడుచున్నది గనుక ఇక్కడ సుందర పదార్థమునకు ఆరోపింపఁ బడుచున్న కమలమందె యన్వ యము ఆనన రూప విషయమందు మాత్రము కాదు అనరాదు. కమల పదముచే కమలతాద్రూప్యముగా ఆననమునకే లక్షణచే ఉపస్థితి కలుగుట వలన అక్కడనే సుందర పదాన్వయము యుక్తము. విశేషణమైన కమలమందు మాత్రము కాదు మఱి ఏదో విధముగా శబ్దముచేఁ జెప్పఁబడి యను విషయమును ఉద్దేశించి విషయితో తాద్రూప్యము ఎక్కడ విధింపఁబడుచున్నదో అక్కడ ఉద్దేశ్య విధేయభావ ఘటితము గూడ విధింపఁబడుచున్నది అని లక్షణ వాక్యమునకు అర్థము ప్రకృతమందు అయితే సుందరత్వ విశిష్టమును ఉద్దేశించి కమల తాద్రూప్యము విధింపఁ బడక పోవుట వలన అతి ప్రసక్తి లేదన్నచో 'ముఖచంద్రుఁడైతే సుందరుఁడు ' ఇత్యాది రూపకమందు సమాస గతమైన విషయ విషయులకు వేఱుగా విభక్తి లేకుండ ఉద్దేశ్య విధేయ భావము లేకపోవుట వలన అవ్యాప్తి ఆపన్నమగుచుండుట వలన అట్లనరాదు రెండవ దానియందైతే నిహ్నుతముగాని ' అను విశేషణము వ్యర్థము. అపహ్నుతిలో ఉప మేయతావచ్ఛేదకము నిషేధింపఁబడుటచే ఆ రూపముగా విషయము నిర్దిష్టము కాకపో

పుట వల్లనే లక్షణము ప్రసక్తము గాదు. "అవ్యంగ్యత్వ విశేషణము వలన ఇదియె అలంకారమైన రూపకమునకు లక్షణము" అని దీక్షితులు చెప్పినదియు యుక్తము గాదు. వ్యంగ్యత్వా లంకారత్వములకు పరస్పరము విరోధము లేదు. ప్రధానముగా వ్యంగ్యమైన రూపకమును వారించుటకై ఉపస్కారత్వ విశేషణము ఉచితమని చాల సార్లు చెప్పఁబడినది గదా అలంకారము కాకపోవుటలో తుల్యము గాన ప్రధాన వ్యంగ్య రూపకమును వలె ప్రధాన వాచ్య రూపకమును గూడ వారింపఁ దగియుండుట చేత దాని నివారించు విశేషణము లేకపోవుట చేత అందును గూడ ప్రసక్తి కలుగును గూడ.

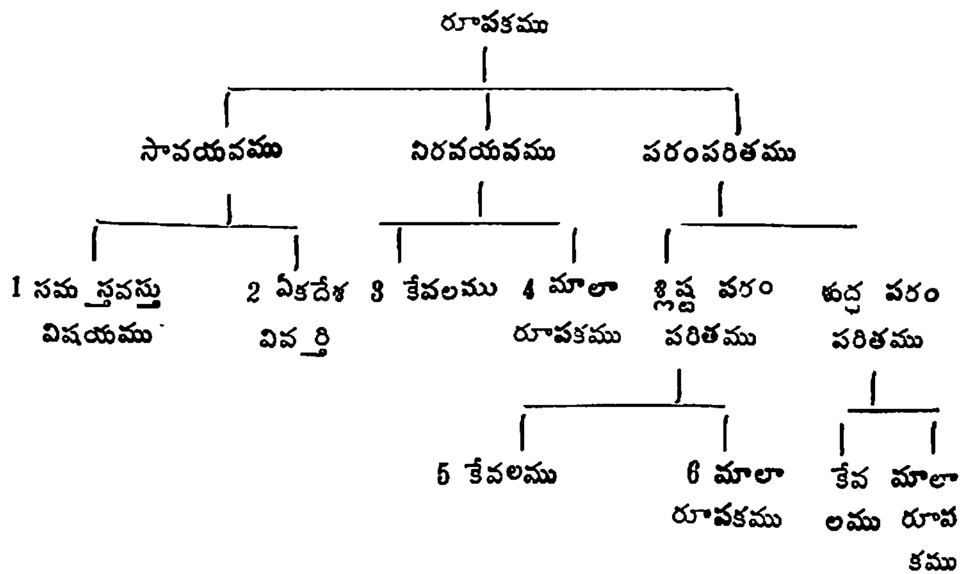
'మఱియు ఉపమానోప మేయముల కభేదమె రూపకము' అని మమ్మటా దులు చెప్పినదియు సరికాదు. అపహ్నుతి మొదలైన వానియందు ఉపమానోప మేయ ములకు అభేదము ప్రతీతి సిద్ధమగుట చేత అక్కడ అతి ప్రసక్తి సంభవించును. మఱి ఉపమానోప మేయములకు అనుదానిచే ఉపమేయతానిర్ణాయక ధర్మము నందున్న యభేదము అను నర్థము లభించుట వలన అపహ్నుతి యందును ఉపమేయతా నిర్ణాయ కము యొక్క పురస్కారము లేక పోవుట చేత అతి ప్రసంగము లేదన్నచో - అట్లు చెప్పినను 'నిజముగా ముఖము చంద్రుఁడు' ఇత్యాద్యుత్ప్రేక్షలో అతి ప్రసక్తి కలుగుచుండుట వలన - అట్లనరాదు

'ప్రకృతమును నిషేధించి యేది సాధింపఁబడునో అది యపహ్నుతి.
ప్రకృతమునకు సమముగా నేది యూహింపఁ బడునో అది యుత్ప్రేక్ష "

ఇత్యాద్యపహ్నుత్యుత్ప్రేక్షాదులు బాధకములుగా నుండుట వలన వానిచేఁ బతి గ్రహింపఁబడిన విషయముల కంటె నతి రిక్తమైన 'ముఖము చంద్రుఁడు' ఇత్యా దులె రూపకమునకు విషయ మగును బ్రాహ్మణులకు పెరుగు పోయుము కౌండిన్యు నికి మజ్జిగ పోయుము. అన్న వాక్యములో కౌండిన్యుని కంటె నితరులైన బ్రాహ్మ ణులకు పెరుగు పోయవలయునని యర్థము వచ్చినట్లు ఇటను జెప్పవచ్చునని యన రాదు రెండిటికి వైషమ్యము గలదు. ప్రకృతములో రూపకమునకు అభేద రూపమైన ధర్మము. అది గనుక ఉత్ప్రేక్ష యందున్నచో ఇంక నేధర్మము దానిని ఈవిషయము నుండి మరలించి యింకొక విషయమును గ్రహింపఁ జేయును. ఘటత్వము తన కాధారమైన పృథివీత్వ ద్రవ్యత్వములనుండి మరలించి యితర విషయములను గ్రహింపఁ జేయలేదు గదా. కనుక ఈ లక్షణములో అతి ప్రసక్త దోషము మఱి

ఉత్ప్రేక్ష సంభావనా రూపమైనది గదా దానియందు అభేద రూపమైన రూపక లక్షణము అతి ప్రసక్త మగుట ఎట్లు అన్నచో వినిగమకము లేకపోవుట చేత సంభావ్యమానాభేదము గూడ ఉత్ప్రేక్షా స్వరూపమె. విషయ సంభావనల చేత ఉత్ప్రేక్షకు రూపకోత్ప్రేక్ష వ్యవహారము ఆపన్న మగుట వలనను అట్లనరాదు. నిశ్చయింపఁ దగు రూపముగా అభేదమునకు విశేషణము చెప్పవలయు నన్నచో పైని మొదట మేము చెప్పిన లక్షణము లోనికి అపుడు పర్యవసించు చున్నదని తెలియవలయును.

ఈ రూపకము సావయవము నిరవయవము పరంపరితము అని మూఁడు విధములు. అందు సావయవము సమస్త విషయము ఏకదేశ వివర్తియని రెండు విధములు. నిరవయవమును కేవలము మాలా రూపకమునని రెండు విధములు. పరంపరితము శ్లిష్ట పరంపరితము శుద్ధ పరంపరితము అని రెండు విధములయి మరల కేవలము మాలా రూపకమని నాలుగు విధములు. ఇవియన్ని మొత్తము ఎనిమిది విధములగునని కావ్య ప్రకాశ కారాదులు చెప్పిరి. ఈ విభేదముల విషయములలో ప్రాచీన నవీనులలో భేదము లేదు.

అందు —

పరస్పరము అపేక్షతోఁ గూడిన నిష్పత్తిగల రూపకముల యొక్క సంఘాతము సావయవము.

అందులోఁ గూడ —

ఆరోపింపఁబడిన శబ్దములచే నుపాత్తములైన సమస్త వస్తువులు ఏసంఘాత రూప సావయవ రూపక మందుండునో అది సమస్త వస్తు విషయక రూపకము.

ఎక్కడనో యొక యవయవమందు శబ్దోపాత్తమైన యారోప్య మాణము గాను, ఒక యవయవమందు అర్థాక్షిప్తముగాను అయి అది ఏకదేశమైన శబ్దానుపాత్త విషయకమైన యవయవ రూపక మందు వివర్తనము (విరుద్ధ వర్తనము) వల్ల, అనఁగా స్వస్వరూప గోపనముచే ఇంకొకటిగా నుండుటవలన ఏకదేశవివర్తి యగును. లేక ఏకదేశమందు ఉపాత్త విషయిగల యవయవమందు విశేషముగా స్ఫుటముగా నుండుట వలన ఏకదేశ వివర్తి యగును.

సమస్త వస్తు విషయ సావయవమున కుదా :—

కం ప్రవిమల మౌక్తి తారా ।
ధవళ వసన చంద్రికా పద చమత్కారా ।
సువదన వరిపూర్ణ కళా
సువిదితశశి రాకవీవు సుందరి నిజమే.

ఇక్కడ సముదయ రూపమైన సావయవ రూపకము లోని మౌక్తిక తారా వసన చంద్రికా వదన చంద్ర నాయికా పూర్ణిమ లైన యవయవము లన్నిటికిని వాస్తవముగ సమర్థ్య సమర్థక భావము పరస్పరము తుల్యమైనను కవి రాకా (పూర్ణిమా) రూపమునే సమర్థించ నిష్టము గలవాఁ డగుట వలన ఇతరములను సమర్థకములుగా స్వీకరించుటయే గమ్యమాన మగుచున్నది. ఇది యిటుండఁగా విషయ విషయులలో వేఱుగ విభక్తి వినఁబడక పోవుట వలన సమర్థ్య రూపకములు అనువాద్యములుగా ఉన్నప్పటికిని ఆ విషయ విషయులలో వేఱుగ విభక్తి వినఁబడుట వలన, విధేయముగా దానిని స్వీకరించి సంఘాత రూపమైన సావయవ రూపకము నకును ఇక్కడ విధేయత్వము వ్యపదేశింపఁ బడుచున్నది. లోకము లోను భట సమూహము నందున్న ముఖ్యుఁడైన యొక భటుని జయాపజయములను బట్టి భట సమూహమునకు జయాపజయములు చెప్పఁబడుచున్నవి గదా.

ఇంకొక యుదా :—

ఉ. నెలవగు మింటివాకిలివి నీలిమ దివ్యజలానఁ దారకా
వళి ముకుళ వ్రజాంచిత నవంబగు నీ సరసిన్ బదాఱె యా
కళల దళాలతో మిగులఁ గాంతి వహించి కళంక భృంగమై
వెలుఁగున సూర్యు కట్టెదుట విచ్చిన చంద్రసరోజ మింపగున్.

ఈ సావయవ రూపకమున కైతే అనువాద్యత్వమె. ఇక్కడ వర్ణింపఁ దగిన పూర్ణ చంద్రుఁడు సూర్యుని కెదుట ఉండుట జ్యోతిశ్శాస్త్ర సిద్ధము అందు సూర్యుని కెదుట చంద్రు డెట్లు వికాసతో నున్నాఁడని శంకింపరాదు. సూర్య చంద్రులు పూర్ణిమ నాఁడు ఒకరి కొకరు ఎదురుగా నుండుటను మనము చూచు చున్నాము గదా

ఏకదేశ వివర్తి రూపకమున కుదా :—

మ. భవపుం గ్రీష్మపువేఁడి యెండలకుఁ దాపంబొందు పు
ణ్య విదుల్ మోహపు సంకెలల్ బలిమిఁ దూర్ణంబే ధృతిం ద్రెంపియున్
దవులన్ గల్మషజాలమున్ దఱుముచున్ నైరాశ్య శీతంబయై
న విశుద్ధాత్మ సుధాసరోంతరమునన్ స్నానంబు గావింత్రిఁకన్.

ఇక్కడ మోహపు సంకెలలు మొదలైన రూపకములచే పుణ్యవిదులందు గజరూపకము తీసికొనిఁరాబడుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. సహృదయు లెటఁ గావింతురో స్నానములను
అట్టి తరుణీ తరంగిణి యాకృతి జల
చంచలాక్షి నాభ్యావర్త కచాళి భుజగ
యయి యధిక విషమ యగుచు నలరుచుండు.

ఇదివఱలో కవికి సమర్థింపఁ దగినట్లు ఇష్టమైన రూపకము ఆక్షిప్త మైనది. ఇక్కడనో సమర్థకముగా నిష్టమైన కనులకు మీన రూపకము అక్షిప్తమగుచున్నదని దానిలోఁ గల విశేషము. ఇందును చమత్కార విశేషమును జనియింపఁ జేయుట ద్వారా రూపక సంఘాత రూపమైన సావయవ రూపకము గూడ రూపకాలంకార

భేదముల గణనలో గణింపఁ బడుచున్నది. మౌక్తికాలంకార భేద గణనలో ఒక నాసా మౌక్తికము వలె సంఘాత రూప మౌక్తిక మంజర్యాదులు గూడ వేఱుగ గణింపఁ బడినట్లే యిదియునని తెలియునది. అట్లు గానిచో అన్యమైన మాలా రూపమైన యుపమాదులు గూడ తద్భేదముల గణనలో గణింపక పోవలసి వచ్చును. ఇట్లనుట చేత కపిలాది గోభేదములలో గోసమూహము గణింపనట్లే రూపక గణనా ప్రస్తావములో ఈరూప సమూహరూపమైన సావయవరూపకము గణింపరాదనుట నిరసింపఁబడినదే యయినది. ఇట్లు ఈ సంఘాత రూపమైన సావయవముకంటె మాలా రూపకము సంఘాతరూపముగా విశేషము లేనిదైనను ఏక విషయకత్వ (సావయవత్వానేక విషయకత్వ) పరస్పర నిరపేక్షకత్వ (పరస్పర సాపేక్ష) ములను బట్టి చాల విశేష మున్నది.

నిరవయవమగు కేవలమున కుదా :—

గీ. ఈ నిఖిలము లోకంబున దేనిచేత
దీప్తి చెందునో యాబుద్ధి దీపకళిక
దేనిచే నేరవంతయు దీప్తిగనదో
యా యబుద్ధి తానుసిరాత్రియై యెసంగు ॥

ఇక్కడ రెండు రూపకములును సాపేక్ష రూపక సంఘాత రూపకములుగాక పోవుట వలన నిరవయవము మాలారూపము గాక పోవుట వలన కేవలము.

నిరవయవ మాలా రూపకమున కుదా :—

గీ. తమకు భాగధేయమ్ము ధర్మమున కాత్మ
సృష్టి సారము వాణికి జీవితంబు.
వైదిక బ్రహ్మమునకును బ్రస్ఫుటాజ్ఞ
క్షమపతి యితండు మిగుల రాజత్వమొందు.

ఏక విషయకమైన నానా పదార్థారోప రూపములుగల దగుట వలన నిది మాలారూపకము. పరస్పరము సాపేక్షత్వము లేకపోవుట వలనను నిరవయవము.

ఇంకొక యుదా :—

కం. భూషణములు వాణికి నఘ
పేషణములు మృత్యుచిత్త భీషణములు హృ
త్తోషణములు గళ్యాణ వి
శేషణములు హరి గుణోపచిత భాషణముల్.

(భాగ. ౧. ౯.)

సూ. ఎచ్చట ఆరోపమె యితరారోపమునకు నిమిత్తమగునొ అది పరంపరితము.

అందులోఁ గూడ సమర్థకముగా వివక్షితమైన యారోపము శ్లేష మూలకమైనచో శ్లిష్ట పరంపరితము.

ఉదా :—

కం. అహితాపకరణ భేషజ!
మహిపతి! నీవెవ్వరి కరమం దుండెదవో
మహియెల్లఁ దిరుగు నతనికి
నహిభయ మేగతిని నుండు ననవరతంబున్.

ఇచ్చట అహి సంబంధతాపకరణ భేషజము లనెడి రెండు ఆరోపములకును సమర్థ్య సమర్థక భావము నిజముగఁ దుర్లభమే యయినను అహితులకు అపకారము చేయుటయే అహులకు (పాములకు) తాపకరణము అగునని శ్లేష మూలకమైన యారోపము చేత రాజునందు భేషజ తాదాత్మ్యారోపము సమర్థ నీయమని కవి యభిప్రాయము. కనుకనె భంగ శ్లేషము చేత నివేదింపఁ బడిన యహి భయాభావము గూడ సరిపోవు చున్నది.

మాలా శ్లిష్ట పరంపరిత రూపకమున కుదా :—

కం. కమలావాస సరోవర
సమధికుఁడు క్షమాధృతి ఫణిజాలాధిపుఁడున్
అమల కువలయేందు వితడు
క్షమలో నానందపెట్టు సర్వ మనుజులన్.

కమల + ఆవాసము – కమలములకు స్థానము. కమలా + వాస కమలకు = లక్ష్మికి వాసము – నివాసము. క్షమాధృతి – భూధారణ, ఓర్పును ధరించుట. కు + వలయ – భూవలయము. కువలయ కుముదములు అను శ్లేషలచేఁ గూడినది. ఇందు రాజు వర్ణింపఁ దగినవాఁడు. ఇక్కడ శ్లేష మూలకమైన కమలావాసాద్యారోపము చంద్రారోపమందు నిమిత్త మగుటవలనను రాజునందు సరోవరాద్యనేక పదార్థములను ఆరోపించుట వలనను మాలాశ్లిష్ట పరంపరిత రూపక మయ్యెను.

ఇంకొక యుదా :—

మ. లలిత స్కంధము కృష్ణమూలము శుకాలాపాభిరామంబు మం
జులతా శోభితమున్ సువర్ణ సుమన స్సుజ్ఞేయమున్ సుందరో
జ్జ్వల వృత్తంబు మహాఫలంబు విమలవ్యాసాలవాలంబునై
వెలయున్ భాగవతాఖ్య కల్పతరు వుర్విన్ సద్ద్విజ శ్రేయమై.

(భాగ. పీఠిక ౨౧)

కేవల శుద్ధ పరంపరితమున కుదా ; —

మ. పరిముగ్ధాచల ప్రాణమర్గా వయసు లాహ్వాదించి శోభిల్లు నీ
కరవాలాహి కనుంగవగా బడని యందాకన్ రాజ! యోమృత్యుభీ
కర! వాతాంధ్రు విరోధిసైన్యవిలసత్క్షత్త్రోద్భటుల్ నాకడన్
సురలెవ్వారొ నిశాటు లెవ్వరొ మనుష్యుల్ వేరొ" యంచున్ గడున్.

ఇక్కడ భుజంగారోపము దుర్గారోపమును సమర్థించునదిగా కూర్పఁబడినది.

ఇంకొక యుదా :—

మ. వరగోవింద కథా సుధారస మహావర్షోరుధారావరం
పరలంగాక బుధేంద్రచంద్రు లితరోపాయానురక్తిం బ్రవి
స్తర దుర్దాంత దురంత దుస్సహ జనుస్సంభావితానేక దు
స్తర గంభీర కఠోర కల్మష కనద్దావానలం బాఱునే.

(భాగ. ౧. ౧౨)

మాలాశుద్ధ పరంపరితమున కుదా :—

శా. ప్రాచీసంధ్య లసద్భలద్యుమణియై గ్రాసాప్తలోకవ్రజం
డై చెన్నారు క్షుధాగ్నిలోని మద రత్నజ్వాల మాలల్ భయం
బే చూపున్, క్షితిచంద్ర! నీ కనులయందీకెంపులాజ్ఞా లతాం
గీ చార్వంఘ్రి సరోజలాక్షరుచులున్ దీవ్రంబులౌ నాజిలో.

ఆలోచింపఁగా సావయవమైన యారోపమునందుఁ గూడ ఇంకొక యారో పమున కుపాయము చేయఁబడు చున్నది అయినను ఇదివఱలోఁ జెప్పఁబడిన 'రాక వీవు సుందరి! నిజమే ' అనుచోట మౌక్తికాదులకు తారాత్వాద్యారోపము లేకపోయి నను ఔజ్జ్వల్య మాత్రముచేతఁ గూడ సుందరి యందు రాకాత్వసిద్ధి గలుగుచున్నది. అట్లే అక్కడ ఆరోపము కంటె అతిరిక్తమైన కవి సమయసిద్ధ సాదృశ్య ము చేత గూడ ఇంకొక యారోపము సిద్ధించు చున్నది ఇక్కడనైతే నేత్రమందలి కెంపు రంగులందు జ్వాలాద్యారోపము రాజునందు అనల సమారోపమును నియమముగా అపేక్షించు చున్నది.

ఇట్లు "అవనిఁ గరుణాసుమాకాశుఁడగు ఖలుండు" అనుచోట ఆకాశమునకు ఖలునికి సాదృశ్యము అప్రసిద్ధ మగుటచేత ఆరోపము సిద్ధించుటకై ఆరోపమే యుపాయము " అన్నదే యిటఁగల విలక్షణము.

ఒకరైతే " చాల యారోపములె రూపముగాఁగల సావయవము కంటె ఆరోప ద్వయ రూపమై యుండుటయే దీని వైలక్షణ్యములో బీజము ' అనిరి.

కం. అమృతము కావ్యమె రసికుల.
కమృతము కామినియె కాముకాళికి భువిలో
అమృతము ధనంబె లోభుల.
కమృతము సంన్యాసులకు మహాశాంతంబే.

ఇక్కడ ఉపమేయముల మాలికచేఁ జేయఁబడిన దేమియుఁ జమత్కార విశే షము గాదు. అని వేఱుగ గణింపఁబడలేదు. ఆరోపింపఁ బడిన వాని మాలికయైతే చమత్కార విశేషము గలదగును గాన గణింపఁ బడును.

మఱి శ్లిష్ట పరంపరితములో ' కమలావాస సరోవర ' ఇత్యాదులందు ఒక యారోపమునకు ఇతరారోపము యొక్క యుపాయ మెట్లు? ఏల యనగా శ్లేషముచేత కమలముల యావాసమునకును కమలయొక్క యావాసమునకును అభేదము మాత్రమె యిక్కడఁ బ్రతీయమాన మగుచున్నది. అది స్వతంత్రమైన విషయము యొక్క నిర్దేశమును అపేక్షించునదగుట వలన ఒకదానియందు ఇంకొకటి యారోపింపఁ బడుట దు. శుద్ధమైన యభేద ప్రత్యయమె ఆరోపము గాదు అటులయినచో విషయ (ఉపమేయ) నిగరణ (కప్పిపెట్టుట) రూపమైన యతిశయోక్తియందుఁ గూడ అతిప్రసక్తి సంభవించును. దేనికి సంభవించిన దానియఁదు దేనికి సంబంధించిన యభేదము ఉండునో దానియందు దానికి అభేదము గలుగు ననెడి కేవలాభేద ప్రత్యయము చేతఁ బ్రయోజనము లేదు. " కమలావాస సరోవర " ఇత్యాదులందు రాజు నందు సరోవరారోపము రాజ సంబంధియగు లక్ష్మ్యాశ్రయత్వమందు కాసార సంబంధి సరోజాశ్రయ త్వాభేదారోపము చేత సమర్థించుటకు శక్యము శ్లేష చేతనైతే మాత్రము లక్ష్మ్యాశ్రయత్వ సరోజాశ్రయత్వములు అభిన్నములుగా ప్రత్యయము గలుగుట వలన అభిన్న ధర్మ నిబంధనమైన యభేద ప్రత్యయము రాజ సరోవరములకుఁ గూడఁ గలుగవలసి వచ్చును. రాజు విషయములో సరోవర విషయికమైన ప్రకృతారోపమునకు సిద్ధి యైతే లేదు. ఇవి రెండు అభిన్నములు అను రూపము గల శుద్ధా (కేవలా) భేద ప్రతయము అప్రకృత మగుట వలన ఇదివఱలో జెప్పఁబడిన యారోపము మృగ్యమగును. అదియును శ్లేష సాధ్యము గాదనుట నిజము. శ్లేషము చేత భేద ప్రతిపత్తిగలుగు చుండఁగా ప్రకృతారోపమును సమర్థించుటకు మానస మందు రాజ సంబంధి యగు సరోవర సంబంధ్య భేదారోపము కల్పించుట వలన అనుపపత్తి లేదు.

అయితే మఱి పరంపరిత రూపకమైన " సౌజన్య చంద్రికా చంద్రుఁడు రాజు" ఇత్యాదులందు రూపక మెట్లు. అభేదారోప మున్నను అది సాదృశ్య మూలకము గాక పోవుట వలన అవి యన్నచో — సమర్థకారోపముచే ధర్మైక్య సంపాదనములో సాదృశ్యము నిర్విఘ్నముగా సిద్ధించును గాన అట్లనరాదు. సరే యిది యిట్లుండనీ. దేనికి సంబంధించిన దానియందు దేనికి సంబంధించిన యభేదము ఉండునో దాని యందు దానికి అభేదము కలుగును అను పూర్వోక్త న్యాయమును బట్టి ' సౌజన్య చంద్రికా చంద్రుఁడు ' అనుచోట తత్పురుషావయవమైన సామానాధికరణ తత్పురుషలో చంద్రిక యందు అభేద సంసర్గముగా సౌజన్యము విశేషణ మగుట వలన

ప్రతీయమానమైన చంద్రికాగత సౌజన్యాభేదము రాజునందు చంద్రాభేద రూపమైన రూపకమును సమర్థించుటకు శక్యముగాదు. ఏలయన దేనికి సంబంధించిన దాని యందు దేనికి సంబంధించిన యభేద ముండునో' అనెడి పూర్వోక్త న్యాయమునుబట్టి పైఁగా సౌజన్య విషయమునందు చంద్రికాభేదము కలుగును. ఎట్లన "ఙాప! నీదు సౌజన్యంబు చంద్రికయగు, నీవాయమృతనిధివి" ఇటలద్దైతే దురుపపాదమె యగును. వీనికి సమాన విత్తి (జ్ఞాన సాధన సామగ్రి చేత) వేద్యములగుట వలన అనుపపత్తి యగునని చెప్ప వీలులేదు. ఏలయనఁ బ్రాత్యక్షికమందైతే సామగ్రి తుల్యమె గదా. వ్యుత్పత్తివై చిత్ర్య నియంత్రితమైన శాబ్దబోధములో మాత్రము గాదు. ఇట్లు ఇతర మైన చోటను.

సమాసగత శుద్ధ పరంపరితములో రెండు ఆరోపములకును నిర్వాహ్య నిర్వాహక భావమెట్లు. 'శశి పుండరీకము' ఇత్యాదులందును పుండరీ కాభేద రూప మైన పుండరీక తాద్రూప్యము భావము గాక పోవుటవలన పుండరీకమెట్లు చెప్పఁబడుచున్నది. శశ్యభేద ప్రత్యయము వలనను 'పుండరీకము శశి' అనుచోటవలె శశిరూపకమె చెప్పఁబడుగాక. అట్లే నీలిమ తివ్య జలమందు తారావళి ముకుళ మండల మండితమందు పవాతెయా కళల దళాలు. కళంక భృంగము. అనుచోట ఉత్తరపదార్థమందు పూర్వపదార్థాభేదమె భాసించుటవలన పూర్వ పదార్థ రూపకాపత్తి కలుగును. అట్లు

కం ప్రవిమల మౌక్తిక తారా!
ధవళవసన చంద్రికా పద చమత్కారా;
సువదన పరిపూర్ణకళా
సువిదిత శశి! రాక వీవు సుందరి! నిజమే.

అనుచోట నుపమేయమగు సుందరియందు రాకా తాదాత్మ్యము తెలియుటవలన రాకా రూపకము స్ఫుటమె గదా. అందు మూఁడు చరణంబులందలి రూపకము రాకా రూపమునకు అనుగుణముగా స్వీకరింపఁ బడినను ఆనుగుణ్యమును గూర్చుట లేదు. తారా చంద్రికా పూర్ణచంద్రులు మౌక్తిక ధవళ వసన వదనములకు అభిన్నములని సిద్ధమైనను సుందరియందు రాకా తాదాత్మ్యమును సిద్ధింపఁజేయుటకుఁ జాలవు. పైఁగా విపరీతముగా రాకయందు సుందరీ తాద్రూప్యము గలుగును. అవి రాకా సంబంధు లగుటవలన అన్నియు వ్యాకులమగును.

ఈ విషయములో నిట్లు చెప్పుచున్నారు.

"అభేదమైతే విశేషణమునకు సంసర్గ మగును. ఆ సంసర్గమును ఎట్లు ముఖము చంద్రుఁడు, ఇత్యాది వాక్యగత రూపకములో స్వప్రతియోగియైన (స్వావిధే యము) చంద్రునకు స్వానుయోగి యయిన ముఖము నందు విశేషణముగా నిర్వాహ మగునో యట్లే సమాస గతమైన ముఖచంద్రుడు ఇత్యాదులలో రూపకమందు స్వాను యోగిఐన ముఖమునకు స్వప్రతియోగిఐన చంద్రునందు విశేషణరూపముగా నిర్వాహ మగును. ఇట్లును రెండు చోట్లను వాస్తవమునకు చంద్రాభేదమె సంసర్గము. విశేషణ విశేష్య భావ వైచిత్ర్యము వల్ల ఆ సంసర్గము కొన్నిచోట్ల (ముఖము చంద్రుఁడు అనుచోట) అనుయోగిత్వ ముఖముగను కొన్నిచోట్ల (ముఖ చంద్రుఁడు ఇత్యాదిలో) ప్రతియోగిత్వ ముఖముగను ఉండును. అనుయోగిత్వము ముఖమందు (అగ్రభాగ మందు) అని వ్యాస స్థలమందును చంద్రప్రతి యోగికానుయోగి ముఖము అని బోధ, సమాసములో ప్రతియోగిత్వము ముఖమందు ముఖానుయోగికాభేద ప్రతియోగి చంద్రుఁడు అని బోధ. ఇక్కడ అనుయోగిత్వము ముఖమందు = ఆదియందు అని ప్రతియోగిత్వము ముఖమందు – ఆదియందు అని చెప్పి సమాసమున అనుయోగిత్వ ముఖమని వ్యష్టిలో ప్రతియోగిత్వ ముఖమని కొందఱు వ్యాఖ్యానించిరి. అపుడు ఈ యభేదము ఎక్కడ అనుయోగిత్వ ముఖముగ నుండునో అక్కడ రూపకము విధే యము' అను తరువాతి గ్రంధమునకు విరోధము కలుగును

'ముఖ చంద్రుఁడు' అనుచోట మాత్రము ముఖాభేదము సంసర్గముగాదు. అటు లయినచో చంద్ర రూపకము ఆపన్నము గాకపోవలసి వచ్చును. ముఖ రూపకత్వమును ఆపన్నము గావలసి వచ్చును. విశేషణ సంసర్గము స్వప్రతి యోగికా భేదమె కాని స్వానుయోగికా భేదము మాత్రము గాదన్నదైతే దురాగ్రహమె. ఇటువంటి యపు డును 'సౌజన్య చంద్రిక' ఇత్యాదులందు సౌజన్యాభేదము చంద్రికకు విశేషణమైన సౌజన్యమునకు సంసర్గము కాదు. మఱియింక చంద్రికా భేదమె. అట్లుగాఁ గూడ సౌజన్య 'నిష్ఠాऽభేద ప్రతియోగిని చంద్రిక' అని పర్యవసించిన యర్థములో భంగ్యంతరముగా సౌజన్యమందు చంద్రికాభేదము సిద్ధింపఁగా రాజునందు చంద్రా భేదము కూడ నిష్పన్న మగుచున్నది. కాన పరంపరితమునందు అనుపపత్తి లేదు. శశి పుండరీకము ఇత్యాదులందును శశి నిష్ఠాభేద ప్రతియోగి పుండరీకము అని పర్యవ సించిన యర్థములో పుండరీకా భేదము భావ మగుట వలన పుండరీక రూపకము

అవ్యాహతమె. ఇట్లు ఇతరమైన యవయవ రూపకములందుఁ దెలియఁ దగినది. ఇట్లు 'ప్రవిమల మౌక్తిక తారా' ఇత్యాదులందును మౌక్తికగతమైన తారావ్యభేదమె తారాది విశేషణములగు మౌక్తికాదులకు సంసర్గ మగుచు రాకా రూపకమునకు సమర్థక మగును" ఇట్లు ఇది సర్వము అనవద్యమె.

ఇక్కడ మఱికొందఱిట్లు చెప్పుచున్నారు.

'కమలా వాసము చేత ఈరాజు సరోవరము' ఇత్యాదులందు ఎట్లు శ్లేషమూలకా భేదాధ్యవసానము చేత ఈ సాధారణ ధర్మమును గ్రహించి రాజ సరోవరములయొక్క రూపకము 'గాంభీర్యము చేత సముద్ర మితడు' ఇత్యాదులందు వలె సంభవించునో అట్లె 'కమలావాస సరోవరము' ఇత్యాదులందును సంభవించును. సాధారణ ధర్మ జ్ఞానమును అభేదారోపమునకుఁ బ్రయోజక మగును. సమర్థకములో రూపక వ్యవహారమైతే భాక్తము. అందులోఁ గూడ శ్లిష్ట స్థలములందు సాదృశ్య మూలకము గాకపోవుట వలన అది యావశ్యకము. ఖలాకాశ రూపకమునకు ఉపయుక్తమైన కిరణా కుసుమములకు ఇచ్ఛాధీనాఽఽహార్య రూపమైన యభేద ప్రత్యయము సంభవించును. సమర్థకారోపమందైతే సాదృశ్య మూలకత్వము ఆవశ్యకము గాదు. తుల్య విత్తి (జ్ఞాన సామగ్రి) వేద్యత్వ రూపముగా చంద్రాభేదములోఁ గూడ ముఖము ప్రతీత మగుట వలన చంద్ర రూపకము అర్థ సిద్ధమైనది వ్యస్తములో శబ్ద సిద్ధము. ఇటు ముఖాభేదము సమాస శాస్త్ర ప్రవృత్తికి ఉపయోగించుట ద్వారా అంగీకారమైనను తాత్పర్య విషయము గాకపోవుట వలన దానిని బట్టి ముఖ రూపక వ్యవహారము చేయ రాదు మఱి యిక్కడఁ బూర్వ పదార్థమైన మయూర వ్యంసకాది సమాసము చేత చంద్ర పుండరీకాద్య భేదమే ముఖ శబ్దాదులందు భాసించుట చేత దోషము లేదు. కనుకనే విశేష్యము పూర్వపదముగా నుండుటకే యీ మయూరవ్యంసకాది సూత్రమని భాష్యకర్త. ఈ విధముగా చంద్ర రూపకమునకు వాచ్యత్వమును సిద్ధించు" నని యందు"రని నాగోజీభట్టు పలికెను

ఈ యభేదము ఎక్కడనైతే అనుయోగిత్వ ముఖమై యుండునో యక్కడ (ముఖము చంద్రుఁడు ఇత్యాదులలో) రూపకము విధేయముగా నుండును. ఎక్కడనైతే అభేదము ప్రతియోగిత్వ ముఖమై యుండునో యక్కడ ముఖ చంద్రుఁడు ఇత్యాదులలో రూపకము అనువాద్యముగా నుండునని గ్రహింప వలయును.

అందు పదార్థ రూపకములలో "ప్రాచీ సంధ్య లసద్బల ద్యుమణియే" అను చోట పరస్పరము ఆరోపింపఁ బడుచున్న యుపమానములకును పరస్పర సారోపవిషయములైన ఉపమేయములకును అనఁగా రూపకములకు ఆనుకూల్యములో అనుగ్రాహ్యాను గ్రాహక భావము – (సమర్థ్య సమర్థక భావము) చూపఁబడినది.

ప్రాతికూల్యములో నుదా :—

కం. ఖలుతో సమాగమంబది
తలఁపఁగ నానంద హరిణ దావానలమౌ
ఇల శీల ద్రుమ దంతా
వళమగు. సుజ్ఞాన దీప వాత్యాహతియౌ.

ఇంకొక యుదా :—

కం. *కరుణాకుసుమాకాశుం
దురుతరవర కాంతి చైత్యహంతభోజుండున్
మరి కీర్తి సురభి లశునుఁడు
ధరఁ బిశునుండెవరిచేతఁ దగవర్ణితుఁడౌ.

మొదటి పద్యములో నాశ్య నాశక భావమును. రెండవ పద్యములో ఆత్యంతిక సంసర్గ శూన్య రూపమైన ప్రాతికూల్యమును ఉపమానములకును ఉపమేయములకును గలదు. అనుగ్రాహ్యాను గ్రాహక భావమైతే ఆరోపములకు సమానమె.

అట్లే

కం. గుణిజన కార్పాసనుర
తుషైక హంత భోజుని మది శాశ్మలిలోనక్షా
గణుతింపఁగఁ బర దుఃఖ ద
హన శమన పవను ఖలు నెవ రగ్గింతురహో.

---

* కరుణ అను కుసుమములకు ఆకాశమును. కాంతియను చైతన్యమునకు అగ్నియు. కీర్తియను పరిమళములకు ఉల్లిపాయయు నగు పిశునుఁడు ఎవరిచే వర్ణింపఁ బడునని యర్థము.

ఇచ్చట రక్షణ శమన పదములు వ్యతిరేక లక్షణచే నాశన వర్ధన రూప విపరీతార్థమును బోధించును ఇట్లు పదార్థ రూపకము స్వల్పముగా నిరూపింపఁబడినది.

విషయమైన (ఉపమేయమైన) వాక్యార్థమందు ఉపమానమైన ఇతర వాక్యార్థమును ఆరోపించినచో వాక్యార్థ రూపక మగును విశిష్టోపమ యందు విశేషణములకు ఉపమానోపమేయ భావము ఎట్లు అర్థ సంబంధమైనదో అట్లే ఇక్కడను వాక్యార్థమందున్న పదార్థముల రూపకము శబ్దమును బట్టి గాక అర్థమును బట్టియే కలిగినదని తెలియవలయును.

కం. దానము తపంబు మొదలగు
వానివలన నాత్మ శుభ్రపఱచుట యనఁగా
ఆ నదులందరి నీళ్ళుల
జానుగఁ బో ఁ చును సూర్య క్షాళించుటయే.

ఇచ్చట ఆరోప విషయ విశేషణములుగా బింబములైన యాత్మయందు దాన తపములందును విషయ విశేషణములుగాఁ బ్రతిబింబములైన సూర్యుఁడు జలక్షాళనము మొదలైనవానికి రూపకము గమ్యమానమై ప్రధానమయిన విశిష్ట రూపకమునకు అంగమై యున్నది 'ఇది రూపకము గాదు. రూపకమందు బింబ ప్రతిబింబ భావము ఉండ' దనువారి సూక్తి విశ్వసింపఁదగినది గాదు వేనియందు 'వలె' మొదలగునవి ప్రయోగించినపుడు ఉపమ అగునో వానియందొక దానిలో ఇంకొకటి యారోపించినపుడు రూపకమగునని గదా నియమము. ఇక్కడ రూపకము నంగీకరింపక పోయినచో నంగీకరింపక పోవచ్చును అప్పుడు 'వలె ఎట్లు' మొదలైనవి యుపయోగించినపుడును ఉపమను అంగీకరింపక పోవలసివచ్చును. ఇట్లు 'అవనిపతి! నీ యెడను గోప మమృత కిరణు' నందు పావకమట్లు' ఇత్యాదులందు స్వకల్పితమయిన విశిష్ట ధర్మితో సాదృశ్య ప్రత్యయమువలన ఉపమను జెప్పినట్లు 'వలె, అట్లు' మొదలగునవి లేనపుడు 'అవనిపతి! నీ యెడను గోప మమృత కిరణు నందు పావకమె' ఇత్యాదులందు రూపకమును జెప్పవచ్చును.

అక్లే.

కం ఈయెడఁ గుంకుమపూఁత క
షాయ వసనములు గలిగిన సంన్యాసియుఁ నీ
లేయెండ చిన్నిమేఘము
ఛాయల సంజయిది; లేదు సంశయమిచటన్.

ఇత్యాదులందును విశిష్ట రూపక మున్నదని తెలియ వలయును 'నీయెడను కోపము' అనుచోట విషయి ఉపమానము చంద్రాధికరణకాగ్ని స్వబుద్ధి కల్పితము గాన కల్పితమైన విశిష్ట రూపకము. ఇక్కడనో కుంకుమపూఁతయందు సంజగుణము ఆ విధముగా కల్పితము గాదు. అని యింతే విశేషము.

ఇటువంటి వానిలో ''దానము తపమ్ము మొదలగు'' ఇత్యాదులలో అభేదము నిశ్చయింపఁ బడుట వలన వానిలో ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష యని చెప్ప వీలులేదు. ఉత్ప్రేక్ష యున్నచో సంభావ్య మానత్వము (ఊహ) ఉండవలయును సంభావ్య మానత్వము పై పద్యములో ఉన్నదనుటయె యిష్టమైనచో 'ముఖము చంద్రుఁడు' ఇత్యాదు లందును ప్రతీయ మానోత్ప్రేక్ష యాపన్నమయి రూపకాలంకారమునకె విలోపము ఆపన్నము కావలసి యుండును.

ఇంక నిపుడు శాబ్ద బోధము విమర్శింపఁ బడును —

శాబ్ద బోధ విషయములో ప్రాచీను లిట్లనిరి.

"విషయిని (ఉపమానమును) జెప్పు వాచక పదము చేత సారోప లక్షణ ద్వారా విషయి యందు (ఉపమానమందు) ఉన్న గుణములు గల దానికి ఉపస్థితి కలుగఁగా విషయమందు (ఉపమేయమందు) విషయినిష్ఠ గల విశిష్టమునకు దానికి భేదసంసర్గముతో విశేషణముగా అన్వయముకలుగును. ఇట్లుకాఁగా ముఖముచంద్రుఁడు అన్నచోట చంద్రుని యందు అభిధచేఁ గావి లక్షణచేఁ గాని - కలిగిన గుణములతోఁ గూడిన యభిన్నమైన ముఖము (చంద్ర వృత్తి గుణ విశిష్టా భిన్నము ముఖము) అని బోధ. కనుకనే "రూపక మంతయు లక్షణయె పరమార్థముగాఁ గలిగినది. (లక్షణా పరమార్థం రూపకం) లక్షణా పరమార్థం యత్ర యావతా కారణేన రూపకం భవ తీత్యర్థః అని యలంకార భాష్యకారుఁ డనెను. సరే అయితే 'చంద్ర సదృశము ముఖము' అను నుపమ కంటె దీనికి భేదమేమి. బోధలో వైలక్ష్యము లేకపోవుట

చేత విచ్ఛిత్తిలో వైలక్షణ్యము లేదు గదా. వృత్తి మాత్రమె వైలక్ష్య మనుట యప్రయోజకము గదా అని యనరాదు. ఏలయన లాక్షణిక బోధ కలిగిన పిమ్మటఁ గలుగుచున్న యభేద బోధ రూపమైన ప్రయోజనము చేతనే వైలక్షణ్యము కలుగు చున్నది. నిరూఢ లక్షణ కంటె అతిరిక్తమైన లక్షణ ప్రయోజనవంత మైనది అను నియమము గూడ నున్నది గదా. ఇంక అభేద బుద్ధి వృత్త్యంతరమగు వ్యంజన యొక్క జ్ఞాన సామగ్రిచే భావింపఁదగి యుండుటచే ముఖము చంద్రుఁడు గాదు అను బాధ బుద్ధి ప్రతిబంధకము కాదు." (అనఁగా బాధ బుద్ధి వ్యంజన జ్ఞానముచే జన్య మైన దానికంటె వితరమైన చోటనే ప్రవర్తించునని దళము ప్రతిబంధక స్థలములో వేయుట వలన అది ప్రతిబంధకము కాదు అని భావము) అని యందురు.

నవీను లిట్లు అందురు.

"నామార్థములకు అభేద సంసర్గముగా అన్వయించుట వ్యుత్పత్తి సిద్ధ మగుట వలన చంద్రాభిన్నము ముఖము అని లక్షణ లేకుండనే బోధ కలుగును. అభేదబుద్ధి పైని జెప్పినట్లు ఉపపన్న మగుచుండఁగా నింక లక్షణను గల్పించుట అన్యాయము. మఱియు రూపకమందు లక్షణ యగునన్నచో ముఖ చంద్రుఁడు అనుచోట ఉపమిత విశేషణ సమాసముల ఉత్తర పదమునకు లాక్షణికత్వము చెప్పుటలో విశేషము లేక పోవుట వలన ఒకటి యుపమ ఇంకొకటి రూపక మనునది వ్యాహత మగును. మఱి యును సాదృశ్య వ్యతిరేక మిశ్రితమైన ముఖము చంద్రసదృశము గాను చంద్రుఁడు" ఇత్యాదులందు సాదృశ్య బుద్ధి యుండుట వీలు పడదు. ఇట్లు 'దేవదత్తుని ముఖము చంద్రుఁడె యజ్ఞదత్తుని ముఖము మాత్రము అట్లుగాదు. కాని చంద్ర సదృశమైనది. ఇత్యాదులందు నఞర్థము (నిషేధార్థము) లక్ష్యమాణ చంద్ర సదృశమందు అన్వ యించుట వలన చంద్ర సదృశము గాదు. చంద్ర సదృశము అని బోధ కదర్థన (బోధావ హేళనము) ఆపన్న మగుచున్నది కూడ. నఞ్‌కు నిషేధార్థకమునకు ఫలీ భూతమైన (అభేదబుద్ధియైన) జ్ఞానవిషయమైన యభేదముగా అన్వయము యుక్తము గాదు. ఇది యన్వయించు సమయములో అది యుపస్థిత మగుట లేదు. అటువంటి యభేద బోధ ఆహార్యము (కల్పితము) అగుట వలన బాధ బుద్ధికి ప్రతిబంధకము గాదు. లేక ఆహార్యాన్వయమునకు వలెను బాధ నిశ్చయ బుద్ధియందు ప్రతిబంధకము లగు వాని కోటిలో శాబ్దాన్యత్వమును గూడ నివేశము చేయవలయును. "అగ్నిచేత తడపుము' అనుచోట యోగ్యతా జ్ఞానము లేక పోవుట వలన బాధ నిశ్చయ బుద్ధి

యుండఁగా అగ్నిచే తడపుటయను జ్ఞానము గల శబ్ద బోధ పుట్టదు. ఇట్లే ముఖము చంద్రుఁడు గాఁడు అను బాధ బుద్ధి యుండఁగా ముఖము చంద్రుఁడు అను జ్ఞాన సహిత బుద్ధి పుట్టదని భావము (శాబ్ది బోధ కలుగును అని అది యప్రమాణమైతే కావచ్చును. కాని శాబ్ది బోధ కలుగదన రాదని నాగేశుఁడు) కొన్నిచోట్ల ఆహార్య మైన యోగ్యతా జ్ఞానమున్నచో అపుడు శాబ్ది బుద్ధి యిష్టమే. కనుకనే యోగ్యతా జ్ఞానము బాధ నిశ్చయముచే పరాహత మైనను శాబ్ది బోధకుఁ గారణమగును. కనుక ఈ రెండిటిలో ఏదోయొక విధముగా కావ్యములో అన్నిచోట్ల బోధ యుపపన్న మగును. ముఖము చంద్రుఁడు అనుచోట ఉపమానోప మేయములైన చంద్రముఖా దులకు మొదట లక్షణచే అభేదము బోధితమై పిదప వ్యంజనచే చంద్ర సదృశా భిన్నము ముఖము అని బోధిత మగునని ప్రాచీనులు నామార్థములకు అభేదాతిరిక్త సంబంధము అవ్యుత్పన్న మను న్యాయముచే మొదట నభిధచేతనే చంద్రాభిన్నము ముఖము అని బోధ కలుగుచుండ లక్షణా స్వీకారము వ్యర్థము. చంద్రా భిన్నము ముఖము అను బోధ ఆహార్యము కాన ముఖము చంద్రుఁడు గాదు అను బాధ ప్రతి బంధకము గాదు బాధ ప్రతిబంధకకోటిలో ఆహార్యాన్యత్వము వేయబడును. కాన అని నవీనులు. ఇది యా మతముల సారాంశము.

మఱియును వానియందున్న (లక్షణా సిద్ధమైన) సాధారణ ధర్మవత్త్వ బుద్ధికి (వ్యంజనా సిద్ధమైన) వాని యభేద బుద్ధి ఫలమెట్లు అగును. సాధారణ ధర్మమందున్న యభేద జ్ఞానము ఆయా యసాధారణ ధర్మమందున్న యభేద జ్ఞానమందు హేతు వగుట యెచ్చటను అవగతము కాదు. ఘట పటములు ద్రవ్యములుగా అభిన్నములని గ్రహించినను ఘటత్వాదులను బట్టి భిన్నములె. తదభిన్నముగా జ్ఞానమున కైతేతద్ధర్మ ప్రతిపత్తి ఫలమగును ప్రవాహముల కంటె అభిన్నమైన జ్ఞానమునకే శైత్య పావనత్వాది ప్రతిపత్తి కలగును. కనుకనే :—

కం. కరుణన్ సుదచేఁ దదుపుము
హరి! తాపముచేత మూర్ఛ నందిన నన్నున్
దర దాన జగజ్జీవన!
మఱి బ్రతికెద, లేదిట ననుమానము సుంతేన్.

ఇత్యాదు లందు సుధాఽభేద బోధ యున్నపుడే కరుణకు తడుపుటలోఁ గార ణముగా నన్వయము. అటువంటి తడపుటకు జీవనమందు హేతువుగా నన్వయించు నని తెలియ వలయును.

సరే. మఱి

"వనధి యితఁడు గాంభీర్యం
బున; సౌందర్యంబుచేతఁ బుష్పాయుధుఁడౌ"

ఇత్యాదులందు బోధ యెట్లు అనఁగా లక్ష్యమాణైక దేశమైన సాదృశ్యమందు తృతీయార్థమైన ప్రయోజ్యత గాని యభేదము గాని అన్వయించుట వలన గాంభీర ప్రయోజ్య సముద్ర సాదృశ్య విశిష్టాఽభిన్నుఁ డితఁడని గాని గాంభీర్యాభిన్న సముద్ర వృత్తి ధర్మ విశిష్టా భిన్నుఁడని గాని లక్షణ లేకుండనే ప్రాచీనుల మతమందు బోధ కలుగును.

అభేద సంసర్గము ద్వారా యన్వయించు వారి మతమైతే ఈ విధముగా నున్నది

కవిచే స్వేచ్ఛా మాత్రము చేతఁ గల్పింపఁబడి స్వతస్సిద్ధముగా లేకపోయినను అంతఃకరణ పరిణామ రూపములైన ముఖచంద్రాద్యర్థములు ఉపనిబంధింపఁ బడు చున్నవి. వానియందు సాధారణ ధర్మములకు ప్రయోజకత్వము ఉండనే యున్నది. తత్సాదృశ్య ధర్మ నిర్మితి తద్దర్శనాధీన మైనది గదా. కనుక గాంభీర్యాది ప్రయోజ్య సముద్రా ద్యభిన్నమని బోధ నిర్బాధక మైనది. లేక జ్ఞాన జన్య జ్ఞాన ప్రకారత్వము తృతీయార్థము. 'ధూమము వల్లఁ బర్వతము వహ్ని గలది' ఇత్యాదు లందు (ధూమ) జ్ఞాన జన్య జ్ఞాన ప్రకారత్వము అని పంచమికి అర్థము గల్పింపఁ బడినది గదా. ఇట్లును "గాంభీర్యంబున" ఇత్యాది స్థలములందు గాంభీర్య జ్ఞాన జన్య జ్ఞాన ప్రకార సముద్రాభిన్నమని బోధ. ఆయీ రూపకము ఉపమానోప మేయాభేదము విషయ విషయులకు సామానాధి కరణ్యమందు సమాన విభక్తిక పద బోధ్యత్వములో వాని పదార్థము గాను గాన సంబంధ విధముగా భాసించును. విశేషణ విశేష్యముగాఁ గాదు. ఎట్లనఁగా —

"ఈ నిఖిలము లోకంబున దేనిచేతఁ దీప్తి చెందునో యాబుద్ధి దీపకళిక" ఇత్యాదులందును. వైయధికరణ్య మందును ఆ యభేదకము శబ్దార్థ రూపముగా శబ్ది నిష్ఠ వృత్తి బోధ్యముగాఁ గొన్నిచోట్ల వాక్యార్థ ముఖ్య విశేష్యమగును. ఎట్లన —

చ. వరుసగఁ దన్వి దేహమున బాల్యము సన్నగిలన్; సమస్త భూ
వరుఁడు రతీశ్వరుం డపుడె పాదమిడం దలఁపన్. దదాజ్ఞ న
త్తఱి ముఖమందుఁ బూర్ణశశితత్త్వము, కన్నుల నంబుజైక్యమున్,
దగియుస్మితంబులో నమృత తాత్త్విక భేద నివృత్తి యయ్యెఁగా.

ఇక్కడ శశితత్త్వము అంబుజైక్యము భేదనివృత్తి అను పదములచేఁ జెప్పఁ బడుచున్న రూపకము వాక్య బోధ ప్రథమాంతము అనువారి మతములో విశేష్యము. క్రియా విశేష్యత్వ వాదుల మతములోనైతే అక్కడనే కొంచెముమార్చి 'అయ్యెఁగా' అను దానికి బదులు 'సిద్ధములె' అను పదము వేయఁగా సరిపోవును

కొన్నిచోట్ల విశేషణ మగును. ఉదా —

గీ. భావన యొనర్పరాని ప్రజ్ఞా విభూతిఁ
ప్రథితుఁడగు మన్మథుని ప్రభావ మహిమ
సుందరీ! నీమొగము సుధాంశుని గుణంబు
నయన మంబుజ భేదశూన్యతను బొందు.

ఉత్తరార్థములో విశేషణమయిన సుధాంశుని గుణము 'పొందు' అను కర్మలో సుధాంశుతో లక్షణచే అభేద రూపముల సారూప్యము అగును. ఇట్లు ముఖము చంద్రుఁడువలె అను నర్థమును జెప్పు ముఖ చంద్రుఁడు ఇత్యాద్యుపమిత సమాసములలోనైతే ఉపమాలంకారమే యగును. మయూర వ్యంసక (వ్యంసకమైన మయూరము అను నర్థము తెలుపు) సమాసములో నైతే (చంద్రుఁడైన ముఖము అను నర్థములో) రూపకాలంకారమె యగును వాక్య బోధ 'శశి పుండరీకము' అనుచోట వలె నిదివఱలోఁ జెప్పిన రీతిగాఁ దెలియఁ దగును

కం. నయనంబుల చేతను మీ
నయుత; కరపదముల పుల్ల నలినవతియుఁ, వెం
డియుఁ గురులచే సుశైవా
లయు, నీ సుందరి సరసి సురసయై యొప్పున్.

ఇత్యాదులందు అభేదార్థక మగుట వలన పూర్వము చెప్పిన ప్రకారము మీన ప్రతియోగికా భేదమునకు నయనము నందు అర్థవశము వలన సరసీ రూపకము నను సరించిన అన్వయము కలుగఁగా నయన నిష్ఠాఽభేద ప్రతియోగి మీనవతి యని బోధ. మీనవత్వమనఁగా మీనాభిన్న నయన ద్వారకము. దీనిని స్ఫురింపఁ జేయుటకే "నయ నంబుల చేతను' అని చెప్పఁబడెను. మీనాభిన్న నయనవతియని పర్యవసించిన యర్థము మీనములందు నయనా భేదము గ్రహింపఁ బడినపుడైతే సరసీ రూపకమునకు పోష కము గాదని యిదివరకే చెప్పఁబడెను

ఇక్కడ సాధారణ ధర్మమైతే కొన్నిచోట్ల అనుగామి గాను (ఉపమేయగతము గాను) కొన్నిచోట్ల బింబ ప్రతిబింబ భావము పొందినది గాను కొన్నిచోట్ల ఉపచరి తము గాను కొన్నిచోట్ల శబ్దాత్మకముగాను ఉండును అదియును గొన్నిచోట్ల శబ్దో పాత్తమై యుండును. కొన్నిచోట్లఁ బ్రతీయ మానముగా నుపాత్తముగాదు. ఉపాత్త మైన యనుగామి కుదా :—

మ. ప్రకృతిన్ బాధిర మొందువారి. జడులన్ బంగ్వంధులన్ మూకులన్
సకలాఘోద్ధరణ క్రియా విధురులన్ సర్వగ్రహగ్రస్తులన్
సకలామర్త్యక ముక్తులన్ నరక కష్టాంతస్థులౌ వారి నం
బిక! రక్షింపఁగ నిందు నీవాకతెవే విశ్వౌషధం బౌదుగా.

ఇట "రక్షింపఁగ" అను శబ్దముచే నుపాత్తమైన బధిరాది రక్షణము భేషజ గంగానదులకు అనుగామి యగు ధర్మము

అనుక్తానుగామి కుదా :—

మ ధరసర్వంబున రాశియేనెదొ సమృద్ధంబైన సౌభాగ్య మా
మురువొప్పన్ జగతిన్ సృజించు హరు సంపూర్ణాంచన్మహైశ్వర్య. మి
ద్ధర సర్వశ్రుతి పుణ్య మయ్యమర మూర్తంబౌ సుహారాజ్య, మి
త్తఱి నీ నీరముతల్లి మా కలుష సంతానమ్ము మాయించుతన్.

ఇక్కడ సౌభాగ్య గంగాజలములందు విషయ విషయుల యొక్క అభావ వ్యాపక దౌర్భాగ్యత్వ పరమోత్కర్షా దాయకత్వాది ధర్మములు అనుపాత్తములై ప్రతీయ మానములైనవి. ఇట్లే ఈశ్వరా సాధారణ ధర్మత్వ పరమ గోప్యత్వ నిరతి

శయ సుఖ జనకత్వాఽన్యాపామర సకల జన జరామరణ హరణ క్షమత్వ ధర్మముపై యారోపములందు అనుగామి యైనది.

"లేయెండ యెఱపు మేఘము
ఛాయలు గల" ఇత్యాదులందు బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందినది నిరూపింపఁ బడినది

ఉపచరితమున కుదా :—

కం. అనయ ముపకృతి సలుపు సు
జనుల కతిమధురిమచే వచస్సమృతంబే
మనసు పయోనిధి. యశసును
జననుత శుచి శారద శశి చంద్రికయె యగున్"

ఇట అమృత రూపకమందు విషయమైన వచస్సున ఉపచరితమైన మధురిమాతి శయ ధర్మము శబ్దముచే నుపాత్తము. పయోనిధ్యాది రూపకమందు మాత్రము గాంభీ ర్యాదులు అనుపాత్తములు.

కేవల శబ్దాత్మకమున కుదా :—

కం. అనయం బక్షవ్రజములఁ
బొనరుచు నెప్పుడు సరోగ భూయిష్ఠములై
మనుజుల తనువులు జగతిన్
వనజములగు సంశయంబు వలదు దీనన్.

అక్షవ్రజములు — ఇంద్రియ సమూహము, పద్మాక్ష వ్రజములు సరో+గ. స+రోగ అవి. ఇట సరోగ శబ్దాదులు ఉపాత్తము లయియే ప్రతీయమాన మగు చున్నవి. లుప్తములు గావు. మొదటిది అభంగ శూన్యము. (పదావాంతర) రెండవ దైతే భంగ సహితము.

కేవల శబ్దాత్మకమె సాధారణమై ఎక్కడ యుక్తి రూపముగాఁ జెప్పఁబడునో అది హేతు రూపకము.

ఉదా :— గీ. పంచ శాఖలఁ గలుగు భవత్కరంబు
కల్పవృక్ష శాఖయె యగు క్ష్మాతలేంద్ర!
అట్లు గానిచో దీనిచే నెట్లు సకల
వాంఛలును నెప్డు పూరింపఁ బడుచునుండు.

ఇట్లు

గీ. ప్రాణపతి వియోగంబుచే వాడియున్న
నీ కపోలము సుందరీ! నిరతమిందు
* ఆ మనోభవ వ్యాధిచే వ్యాప్తమగుట
నిర్మల మగు మృగాంకమై నెఱయు గాదె.

ఇక్కడ శ్లేషచే రస చంద్రులకుఁ గపోలమునకు తాద్రూప్య ప్రత్యయము కలుగుట వలన ద్విరూపకము నిరవయవము. హేతువైతే మూఁటిటి యందును శ్లేషమే. ఇట్లు ఇతర ప్రకారములను దెలియఁ దగినవి.

మఱి —

కం. కరుణా కుసుమాకారుం
డురుతర పరశాంతి శైత్య హంత భోజుండున్
మఱి కీర్తి సుగంధి లకును డు
ధరఁ బకునుం దెవరిచేతఁ దగ వర్ణితుఁడౌ.

ఇక్కడ రూపక మున్నదనుటకు లశునపాకాశనాశములతోఁ బకునివి యందు సాధర్మ్య మేమున్న దన్నచో యశః సౌరభ్యములకును శాంతి శైత్యము లకును కరుణా కుసుమములకును, తాద్రూప్యము శబ్దముచే నుపస్థాపింపఁ బడఁగా పిదప ఉపస్థాపితమైన యశోరూప సౌరభ్యాద్యభావ వైశిష్ట్యమే ఈ సాధర్మ్యము ఇటులు అయినను లశునఖలులకుఁ దాద్రూప్యము సిద్ధింపఁగా లశునరూప ఖలావృత్తి రూపముగా యశస్సౌరభ్యములకు తాద్రూప్యము సిద్ధించినచో యశస్సౌరభములకుఁ దాద్రూప్యము సిద్ధింపఁగా యశోరూప సౌరభ్యము శూన్యమగుట వలన లశునఖలులకుఁ దాద్రూప్యము సిద్ధించును అని యన్యోన్యాశ్రయ దోషము శంకింపరాదు. సకల సిద్ధియు

---

* మనోభవ వ్యాధి – కపోల పక్షమున కామవ్యాధి, మృగాంక పక్షమున మనసున పుట్టిన క్షయ వ్యాధి. చంద్ర పక్షమున – రాజ యక్ష్మ వ్యాధి

గల్పనామయము గదా. కల్పనయు స్వస్వ ప్రతిభకు అధీనమైనదే గదా శిల్పులు ఒకదానిపై నొకటి యాధారము మాత్రము గల రాళ్ళ ఇటుకలలో గృహ విశేషములను నిర్మింతురు గదా.

ఇంక దీనికి ధ్వనియుఁ జెప్పబడును

అందు శబ్దశక్తి మూలమున కుదా :—

మ. ధరలోఁ పండితులందు విజ్ఞత, కవిత్వప్రౌఢి సామాజికాం
తరమం, దాప్తుల మంగళత్వము, సమస్తాలోకులన్ గౌరవం,
బరి హృత్తందశనిత్వమున్, నృపతులం దగ్రస్థ రాజత్వ మిం
దరయన్ దీనుల మిత్త్రభావమును నీయందే ప్రభూ! యొప్పెడున్.

ఇట విజ్ఞత=పాండిత్యము బుధత్వము, కవిత్వ ప్రౌఢి = కావ్యకర్తృత్వ ప్రౌఢి, శుక్రాచార్య ప్రౌఢి, మంగళత్వము=శోభనత్వము' అంగారక గ్రహత్వము గౌరవము=శ్రేష్ఠత్వము గురు బృహస్పతిత్వము. అరిహృత్తందు + అశనిత్వము =వజ్రత్వము, అరిహృత్తందు శనిత్వము మందగ్రహత్వము, రాజత్వము=నృపత్వము, మిత్త్రభావము=మైత్త్రి సూర్యత్వము అని ప్రకృతా ప్రకృతములందు అర్థములు. ఇటఁ బ్రకరణమునుబట్టి శక్తి నియంత్రిత మున్నను బుధత్వ శుక్రత్వాదులు బుధాద్య భేద రూపములై రాజునందు వ్యక్తమగుచున్నవి.

ఇంకొక యుదా :—

కం. ఎడతెగకుండఁ బడియెడి
నిడుదగుదా నాంబుధార నెఱిఁదడిసిన యా
పుడమి గలుగు ధనదాగ్ర సు
దర్ధ మూర్తిని సార్వభౌముఁడీవే దేవా!

అర్థశక్తి మూలమున కుదా:—

గీ. సఖియ! కస్తూరిబొట్టు సంజను రచించు
చిఱునగు మొగమున గృహ శిఖరము గనుము
కుముదములు సంతసముతోడఁ గొప్పదనము
గనుత దిఙ్ముఖములవెల్లఁ గాంతి గనుత॥

ఇట నీముఖము కళంక చంద్రికా విశిష్ట చంద్రాభిన్నమను రూపకము కుముద వికాసాదులచే ధ్వనింపఁబడుచున్నది. కుముదములు దిక్కులు అచేతనములు గాన భ్రాంతిమంతము గాదు. మఱి అచేతనములందు సంతసము అసంభవమగుట వలన తప్పక కుముదము లందు చేతన త్వారోపము చెప్పక తప్పదు గాన భ్రాంతి సిద్ధించు ననరాదు. ఏలన ఇట సంతస పదము వికాసములో లాక్షణికము.

భ్రాంతిమంతముతో మిశ్రితము గావివాని కుదా:—

కం. హరియించు హరిత్తుల ముం
దరి తిమిరముఁ, దప్త జనుల తాపముఁ బాపుఁగా
సరసీరుహ లక్ష్మల నిఁకఁ
బరి ముద్రించును మృగాక్షి! త్వన్ముఖ కాంతుల్.

ఇటఁగూడ ముఖము చంద్రుఁడని గమ్యమాన మగుచున్నది.

మఱి దీనికిని కవి సమయ విరుద్ధముగా చమత్కారమునకు అపకర్షకములైన లింగ భేదాదులగు దోషములును సంభవించును. ఉదా:—

కం. క్షితిమండలాధిపతి! నీ
మతి యర్చి, త్వదీయ యశము మఱి సురనది. నీ
కృతులు శరత్కాలములో
సతతంబగు చారు చంద్ర చంద్రిక యగుఁగా.

ఇట విషయ విషయులందు లింగములను బట్టి విలక్షణమై వానికిఁ దద్రూప్య బుద్ధిలో ప్రతికూలము. మతి స్త్రీ లింగము. అర్చి నపుంసక లింగము. యశము నపుంసక లింగము, సురనది స్త్రీ లింగము కృతులు స్త్రీలింగ బహువచనము. చంద్రిక స్త్రీలింగైక వచనము.

కొన్నిచోట్ల కవి సమయసిద్ధముగానుండి చమత్కార హానికానిచో ఇవి దోషములు గావు. ఎట్లన "తాపశాంతి కరంబౌట త్వన్ముఖంబు చంద్రుఁడగును" ఇత్యాది హేతురూపకమున దోషములేదు.

ఇది రూపక ప్రకరణము—

8. పరిణామాలంకారము

సూ. ఉపమానము ఎక్కడ ఉపమేయరూపముగనే ప్రకృతమందు ప్రకృతోపయోగియగునో స్వతంత్రముగ ఉపయోగింపదో అది పరిణామాలంకారము.

ఇక్కడ ఉపమేయములో నభేదము చెప్పుట ఉపమానమునందు ఉపయోగించను. రూపకమందిట్లు ఉపయోగించుట యుండదు. ఇది దీనికి రూపమునకుఁ గల భేదము.

ఉదా: —

గీ. ఈ యపార సంసారాన నెపుడు విషమ
విషయ వన వీధి విశ్రాంతి విడచి నడచి
నడచి యనసిన జడుని నా యొడలి యుడుకు
యమున దరిని హరితమాల మడఁచుగాక.

విష్ణురూప మగుటచేత నెతమాల వృక్షము సంసార తాప మడఁచునది యగును. మార్గమందు అలసిన జనుల సంతాపమును బోఁగొట్టునది యగుటవలనను రమణీయ శోభను ధరించునది యగుటవలనను తమాలము ఉపమానముగా స్వీకరింపఁబడెను' హరి తమాలము అనివ్యస్తమున విభక్తి భేదము లేకపోవుటచే వాక్యగతమైన సామానాధికరణము.

సమాసగతమున కుదా:—

హరిఁ జింతింపక మత్తుఁడై విషయ చింతాయత్తుఁడై చిక్కి వా
నరముల్ ద్రోసెడినాఁడు కింకర గదా సంతాడితో రస్కుఁడై
ధరణీశోత్తమ। దండ ధృణిఘ్నివసనద్వారోప కంఠోగ్రవై
తరణీ వహ్ని శిఖా పరంపరలచే దగ్ధుండు గాకుండునే.

(భాగ 1)

ఇట వైతరణిని వహ్నిగాఁ బోల్చుటచే దగ్ధుఁడగుట యనునది ప్రకృతోప యోగియైనది. వైతరణీ వహ్నిశిఖ అని ఇది సమస్తము.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. వ్యాస పుత్త్రుఁడైన శుకమహర్షివలన
మధుర వాక్యామృతంబును మాటి మాటి
కాలకించుచు నభిమన్యు నాత్మజుఁడగు
నా పరీక్షితుఁ డానందమందె మిగుల

వ్యధికరణమున కుదా:—

గీ. ఎంతొ పొల్చు మొగముచే నహీన చంద్ర
శుభ్రమైన స్మితముచేత జ్యోత్స్నగలది
వనిత యామె విమల శుక్ల పక్ష రాత్రి
యెవరికిఁ బ్రహర్షమును గలిగింపకుండు.

మొగముచే అహీన చంద్ర, స్మితముచేత జోత్స్నగలది అనుచోట విభక్తి భేదమును బట్టి వ్యధికరణము. మూఁడవ పాదములో విభక్తి భేదము లేకపోవుటచే సామానాధికరణము. ఎవరికి సంతోషము గలిగింపదనఁగా అందఱకు సంతోషము గలిగించునమటచే విరహి జనులకును సంతోషజనకమని లభ్యమగుచున్నది. ఆ సంతోష జనకత్వము స్వరూపముగా బాధితమై వనితారూపముగా సరిపోవుచున్నది. కనుక ప్రకృతోపయోగియై పరిణామమగుచున్నది అదియును పరస్పరాపేక్ష గలిగిన బహుసంఘాత రూపముగా ఉండుటచే సావయవము.

'ఆరోప్యమాణము ప్రకృతోపయోగిగా అయినపుడు పరిణామము' అని యలంకార సర్వస్వకారుఁడనెను. లక్షణము ఇట్లు చెప్పినచో రూపకభ్రాంతిమ దపహ్నుత్యతిశయోక్త్యనుమానములందు అతివ్యాప్తి కలుగునని చెప్పి యప్పయ దీక్షితులు ప్రకృతోపయోగి అన్నపుడు ప్రకృతాత్మగా ఉపయోగియయినచో అని యర్థము చెప్పినచో దోషము లేదనెను. విషయరూపముగ ఆరోప్యము ప్రకృతార్థమున కుపయోగింపఁగా పరిణామమని సాహిత్యదర్పణకారుఁడు దీనిలోను అప్పయదీక్షితులు చెప్పిన దోషములే వచ్చును

కొందఱైతే నిట్లనిరి

"కొన్నిచోట్ల కేవల విషయము స్వస్వరూపముగా ప్రకృతమునకు ఉపయోగి కాదు కనుక నిది ఎచట ఆరోప్య మాణమునకు అభిన్నముగా నుండునో అచట ఆరోప్యమాణ పరిణామము. ఎట్లన "చాన ముఖచంద్రుచేఁ గనుల్ చల్లఁబఱచు" అనుచోట ముఖము చంద్రాభిన్నముగా ఉండును కేవల ముఖము కనులను జల్లఁబఱ చుటకు వీలు లేదు గదా. కొన్నిచోట్ల ఆరోప్యమాణము స్వరూపముగా ప్రకృతోప యోగి కాదు కనుక ఇది ఎక్కడ విషయాభిన్నముగా నుండునో అక్కడ విషయ పరిణామము. ఎట్లన— 'తన్వి ముఖచంద్రుచే స్మరతాపమడఁచు' ఇక్కడ చంద్రుఁడు ముఖాభిన్నముగా నుండును. కేవల చంద్రుఁడు స్మరతాపమును అడఁచలేఁడు గదా. ఇట్లు పరిణామ ద్వయ రూపమైన యిది రూపకమే యగుటకు వీలగును. కనుకనే " ఉపమానోప మేయములకు అభేదమే రూపకము" అని మమ్మటుఁడు చెప్పెను. కనుక రూపకము కంటెఁ బరిణామము వేఱుగాదని యందురు.

ఇక్కడ వాక్య బోధ :-

'హరి తమాలము' అనుచోట విష్ణ్వభిన్న తమాలము అని బోధ నిర్వివా దమె. 'మధుర వాక్యామృతము ' మాటిమాటి కాలకించి అన్నచోట మధురవాక్యా భిన్నామృత మని బోధ. "వాక్యామృతము త్రాగి త్రాగి' అను రూపకములో నైతే వాక్య నిష్ఠాభేద ప్రతియోగి యమృతమని బోధ ఇట్లును 'తన్వి ముఖ చంద్రుచే స్మరతాపమడఁచు' అన్నచోట అనుయోగిత్వ ముఖత్వాభిన్నుఁడు చంద్రుఁడనియు. చానముఖ చంద్రుచే కనుల్ చల్లఁబఱచు అనుచోట ప్రతియోగిత్వ ముఖత్వాభిన్నుఁడు చంద్రుఁడని బోధ.

అట్లే

కం॥ శాంతిని గోరుదువేనిన్
సంతజనుల వాగమృతము చటుకున వినుమీ
స్వాంతమున దేవిఁదాల్చిన
నింతకు నింక మఱల భేద మేర్పడకుండుఁగా.

అను పరిణామములో 'వినుమీ' అనునది తొలఁగించి 'తినుమీ' అని వేయఁగా అందె రూపకములో,

కం. సుజనులు వాక్శరమూలచే
కుజనులచేఁ గొట్టఁగఁబడి మూర్ఛిల్లుదు. రా
సుజనులచే వాక్సుధచే
సుజనులు తడుపఁబడి మరల సుఖియింతురుగా.

అను రూపకము నందును బోధ వ్యవస్థ.

అట్లే పొల్పు మొగముచే 'అహీనచంద్ర' శుభ్రమైన స్మితముచేత జ్యోత్స్న గలది' అను వ్యధికరణ పరిణామమందు అభేదము తృతీయార్థ మగుట వలన పొల్పు ముఖాభిన్న హీనేతర చంద్రయుక్తయని బోధ "కనులచే మీనవతి" అనుచోట నయన నిష్ఠాభేద ప్రతియోగి మీన యుక్తయని బోధ. ఇట్లును ఆరోప్యమాణ మందు విషయ ప్రతియోగికా భావము భానము గాకపోవుటచే పరిణామము గాదు పైఁగా రూపకమె.

ఇంకఁ బరిణామ ధ్వని విమర్శింపఁ బడును. —

అప్పయ దీక్షితులు పరిణామ ధ్వని కుదాహరణముగా దీని నుదాహరించిరి.

కం. చిరకాలము నుండి మనస!
పరితాపము నైతు వింక వదలుము చింతఁ
మఱియింకఁ గలఁడు చల్లని
హరి పాదాంబుజ నఖామృతాంశువు జగతిన్.

ఇక్కడ చిరకాలము నుండి తపించి బాధ పడువానిని గూర్చి హరిపాదనఖము ఉన్నదని ప్రదర్శించుటచే దానినే సేవింపుము. దానిని సేవించుటచే ఈ నీ తాపము శాంతింపఁ గలదని పరిణామము వ్యక్తమగుచున్నది" అని చెప్పెను అది సరి కాదు. ఆరోప్య మాణము విషయాత్మకముగా ప్రకృత కార్యమునకు ఉపయోగ మైనపుడు పరిణామ మని అక్కడనే స్వయముగా జెప్పఁబడెను ప్రకృత కార్యమున కుపయో గించుట మాత్రమె పరిణామ శరీరము గాదు. ఇఁక పైఁగా విషయ గతమైన ప్రకృ తోప యోగితకు నిర్ణాయకమైన విషయ తాద్రూప్యమె పరిణామ శరీరము ఇట్లుకాఁగా ఇక్కడ నఖ చంద్రుఁడు ఉన్నాఁడని ప్రదర్శించుటచే దానిని సేవించుట వలన ఈ నీ తాపము శాంతింపఁగల దనుటచే ప్రకృతోపయోగిత వ్యంగ్యమైనను విషయ

యందు వ్యంగ్య నిర్ణాయకమైన విషతాద్రూప్య రూప పరిణామము వాక్య వాచ్యమగుట వలనఁ గాని శక్తి సంసర్గత్వము వలనఁ గాని ఏవిధమున నైనను వ్యంగ్యత్వము చెప్పుట యుచితము గాదు.

ఇది యుదాహరణ మగుట యుక్తము :—

కం. బంధువు పరసౌందర్యపు
సింధువు నిందుండెఁగాద శీఘ్రంబుగ న
న్నింధుఁ జలుపు నాతాపం
బంధర నికదేనిచేతఁ బోవునాయకటా.

ఇక్కడ వక్త విరహిగాన వర్ణ్యమాన మగు వదనమునకు అభిన్నముగా చంద్రుఁడు అభిప్రేతుఁడగుచున్నాఁడు. అట్లు అయినపుడే చంద్రుఁడు ప్రకృత విరహ సంతాపమును శమింపఁ జేయ హేతువగును ఇక్కడ విషయ నిగరణ రూపమైన యతిశయోక్తిని జెప్పుటకు వీలులేదు. అది యారోప్యమాణమునకు అభిన్నముగా విషయము ప్రత్యయి మగుచున్నది గాన "కనక లతికను కమలము" ఇత్యాదులందు కనక లతికాభిన్న వనితలయందు కమలాభిన్న ముఖమని ప్రత్యయము. ఇక్కడ నైతే ముఖము చంద్రాభిన్న మగుట ద్వారా ప్రత్యయము కలుగుటలో మాత్రము విరహతాప శమన రూప ప్రకృత కార్యసిద్ధి యగు చున్నదని ఆరోప్యమాణమైన చంద్రునికి ముఖ రూప విషయా భిన్నత్వము మృగ్యము అదియును వ్యంగ్యమైనపుడే యగునని యిది పరిణామ ధ్వనియే యగును గాని యతిశయోక్తి కాదు. ఇదైతే అర్థశక్తి మూలము.

శబ్దశక్తి మూల పరిణామ ధ్వని కుదా :—

కం. మందమతి పాంథః యెందుల
కిందుందాపంబుపొంది యెసఁగెదవయ్యా
పొందుచు పరసినినిపుడ యా
నందమ్మను శాంతి సుఖము నయముగఁ గల్గున్.

ఇక్కడ శీఘ్రముగా సరస్సులో స్నానము చేయుమని స్ఫురింపఁగాఁ బిడప మందమతికి బోధింపఁదగిన విశేషము గల స్మరతాప బుద్ధి గలుగఁగా సహృదయునికి సరస రమణీ గూఢ విషయ తాద్రూప్య బుద్ధి కలుగుచున్నది.

లింగాది దోషములు ఇదివఱకు వలెనే యూహింపఁదగును.

ఇది పరిణామాలంకారము

9. ససందేహాలంకారము

సాదృశ్య జ్ఞాన జన్యమై పైకి భాసించు విరోధము గలదై సమానముగాఁ దోఁచు సామగ్రి గలదై అవా యివా యనెడి నానాకోటులుగాఁ దోఁచు జ్ఞానము గలిగి రమణీయమైనది ససందేహాలంకారము

కం. హరు విల్లిత్రియు బంధుల
పరితాపము శాంతపఱచి పై దేహిని నీ
తరుణుఁడు పరిణయ మాడునొ
పరిణయ మాడఁడొ కట! నిరపాయము గాఁగన్.

అను నీ మిథిలాపుర జనోక్తి యందు వారి చింతను దోఁపింపఁజేయు కేవల సంశయమందు అతివ్యాప్తి నివారించుటకె సాదృశ్యాది విశేషణములు చెప్పఁబడెను. "మృగరాజు వోలె నడవి కరుగు లేక ఋని యటు లింటిలోనికిఁ బొమ్మి' అను నుపమా వికల్పములో లేక యనుదానిచే ప్రతీతమైన విరోధము గల అడవి గృహము లనెడి నానా ధర్మములను బొందిన సాదృశ్యము అతిప్రసంగవారణకై సాదృశ్యజ్ఞాన జన్యమె అని వేయఁబడెను. 'క్షమకు భాగధేయము ధర్మమునకాత్మ' అను మాలారూపక మందు అతిప్రసక్తి వారణకై పైకి భాసించునదై విరోధము గల అన్నది చెప్పఁబడెను. ఉత్ప్రేక్ష వారణకై సమానముగాఁ దోఁచు సామగ్రి గలదై యని చెప్పఁబడెను. ఉత్ప్రేక్షలో విధేయాంశమందు భాసక సామగ్రి యుత్కటముగా నుండును. ఈ పై రెండు విశేషణ ద్వయముచేఁ బ్రాప్తమైన యనేకత్వము యొక్క స్పష్టతకే 'నానా

కోటులఁగాఁ దోఁచు' అన్నది చెప్పఁబడెను. మొద్దా పురుషుడా అను లౌకిక సంశయ నివృత్తికై 'రమణీయమైనది' అని చెప్పఁబడెను. లేక సాదృశ్య హేతుకమై నిశ్చయ భిన్నముగాని సంభావనా భిన్నముగాని యయిన రమణీయబుద్ధి ·సంశయాలంకారము" అని లక్షణము. అది శుద్ధము నిశ్చయ గర్భము నిశ్చయాంతమునని త్రివిధము.

శుద్ధమున కుదా :—

కం. మరకతమణి భూధరమో
తరుణ తరంబగు తమాల తరువో యిదంచున్
కరము మునిగణము దూరం
బ రఘుపతివి జూచి సంశయముగని రచటన్.

నిశ్చయ గర్భమున కుదా :—

చ. ఇది యమునా తరింగిణియె యిట్లనరాదది నీరమూర్తి యో
ఇది హరితాశ్మ చంద్రికయె యిట్లనరాదది స్వాదువెల్లగున్
గద. యిట రామచంద్ర తనుకాంతి విలోకన కౌతుకాత్మతన్
మది నిటు నిశ్చయింతురు వనంబుజనంబులు కొందఱాదిలో.

నిశ్చయాంతమున కుదా :—

కం. ధరజలదమునుండి పడిన
మెఱుపా తరునుండి పడిన మృదులతయా యం
చురవడి సంశయమునఁబడి
హరియూర్పులచే విరహిణి యని దృఢవఱచెన్.

ఈ సంశయములందు మంజూషాదులందున్న కటకాదులందు వలె అలంకార వ్యవహారము గలుగుచున్నది.

గీ. విస్మృత సుధైర్య గాంభీర్య వీర్యుఁడగుచు
క్షణము సీత పీడని యట్టి ఘనునిజూచె
అచల దీనుఁ బ్రియా విరహ వ్యథార్తు
జగమరసి రాముఁడొ కాఁడొ సంశయించె.

ఇక్కడఁ గూడఁ జమత్కార మున్నను సాదృశ్య మూలకము గాకపోవుట వలన ఈ సంశయము అలంకారము గాదు. ఇట్లు ఈ సందేహాలంకారము ఆరోప మూలము. అధ్యవసాన మూలముగాఁ గూడఁ గనిపించుచున్నది.

ఉదా :—

రస సిందూరముతోడ నింపఁబడెనో లాక్షారసక్షాళి తో
ల్లసితంబయ్యెనొ కుంకుమద్రవ విలిప్తంబయ్యెనో యీ ధరా
వసథంబంచు జనంబు శంకగొన సర్వత్రాతయై భాను ర
శ్మి సమూహం బుదయాన మీకు సకల క్షేమంబులన్ గూర్చుతన్.

ఈ సంశయమును సూర్యవిషయక కవి రతిని పోషించునది యగుటచే కామినీ కరగత కంకణాదులవలె ముఖ్యముగా అలంకార వ్యవహారమునకుఁ దగి యున్నది. ఇక్కడఁ గూడ వివక్షిత వివేచన చేయఁబడఁగా రస్మి సమూహమందు సిందూరత్వాది కోటిగల సంశయము పర్యవసించుచున్నది అదియును విషయ విష యులకు వాని కనుమాలమైన విభక్తి లేకపోవుటవలన సారోపము కాదు. కాన సిందూ రత్వాదికముగా సంశయ ధర్మము గల రశ్మి సమూహము అధ్యవసింపఁ బడుచున్నది అని.

ఇట పరిశీలింపఁ బడుచున్నది. ఇందు సిందూరాదులు కరణములుగాఁ గలిగి వానిచే పూరింపఁబడిన కోటి కలదై జగదావాస ధర్మముగల సంశయము శబ్దముచే ప్రతీయ మగుచున్నచో ఆ సంశయమందు ఇది సిందూరజమై యుండునో లేక లాక్షా రసమా లేక కుంకుమ ద్రవమా అని సూర్యరశ్మి ధర్మికమైన సంశయాంతరము ఆనుగుణ్యమును ధరించు చున్నది. ఎట్లన మున్నున్న గుల్మమందు ఇది స్థాణువా పురుషుఁడా అని సంశయము కలుగఁగా ఈ భూతలము స్థాణువు గలదా పురుషుఁడు గలడా అను సంశయమందు.

ఇట్లు కాఁగా సూర్యరశ్మి ధర్మికమై సంశయము గుణీభూతమై విషయ విష యులలో వ్యంజనాగమ్య మగుటవలన ఆరోపానుకూల విభక్తిత్వమును అపేక్షిం పదు. సాక్షాత్తు శబ్దముచే దెలుపఁదేగియుండుటను అపేక్షించుచున్నది. గూడ. కనుక సంశయమునకు ఎక్కడ అధ్యవసాన మూలత్వము గలదు. దీనిచే సంశయము అధ్యవసానమూలమని నిరూపించు విమర్శినీ కారుని సూక్తి పరాస్తమైనట్లే.

అప్పయ దీక్షితులు ఇట్లనెను.

శా. రంగుల్ దిద్దెడి బ్రహ్మ గాపువులకున్ రాజౌ వసంతుండొ యా
శృంగారైక రసుఁడు మారుఁడొ ద్యుతుల్ చెల్లించు చంద్రుండొ య
య్యంగా నీ బహువేద పారరతుఁడెందే భోగలీలా విర
క్తాంగుండైన పితామహుం డలరుమేణా గావింపఁగా నేర్చునే.

అనుచోట సందేహ ధర్మముగల చంద్రాదులకే అనేకత్వము గలదు. ప్రకార మైతే వర్ణింపఁ దగిన వనితా స్రష్టృత్వము ఒకటే గనుక అనేక కోటికత్వము లేకపోవుట వలన విరోధముగా పరస్పర ప్రతిక్షేప కత్వముగా నిబంధింపఁ బడిన యనేక కోట్యవగాహితత్వ రూపమైన సంశయ లక్షణము అవ్యాప్త మగుచున్న దందురు. అట్లనరాదు ఏలయన ఇక్కడ ఈమెను సృష్టించుటలో ఎవరైతే ప్రజాపతి అయ్యెనో అతఁడు మారుఁడా వసంతుఁడా అను సంశయము ప్రజాపతి బ్రహ్మ ధర్మికమైనది. చంద్రత్వాది నానా కోటులు గలదే కనుక అవ్యాప్తి ఎక్కడనున్నది. విశేష్యమైన చంద్రాదు లనేకమైనను వసంతుఁడొ మారుఁడొ చంద్రుఁడొ బ్రహ్మగా నయ్యెన్. అను జ్ఞానములో విశేషణమైన బ్రహ్మ యొకఁడే. ఆ పదము విధేయము గాన వసంతాది ధర్మముగల సంశయము ఉన్నదని చెప్పరాదు. అట్లన్నచో బ్రహ్మ పదము మొదట ఉచ్చరింపఁ బడక పోవును. అట్లు మొదటఁ జెప్పుటవలన బ్రహ్మ యుద్దేశ్యమైనది కాన ఉట్టి స్రష్టయైన బ్రహ్మ వసంతుఁడా మారుఁడా చంద్రుఁడా అను బోధలో సంశయ లక్షణము పట్టెను గాన అవ్యాప్తి లేదు.

"అప్రకృతార్థమునకు సామ్యము వలన నిశ్చయములేని ప్రకృతార్థాశ్రయమైన ఏబుద్ధి గలదో అది సందేహము" అను ప్రాచీనుల లక్షణమును అప్పయ దీక్షితులు దూషించుటయు సరిగాదు. సామ్య నిమిత్తమైన నిశ్చయము గాని సామ్య నిమిత్త భావనగాని కాకున్న బుద్ధి అని యర్థము చెప్పినచో ఆ లక్షణలో దోషములేదు. నిశ్చయత్వ మనఁగా సంశయా ఘటితమనియే నిర్వచింప వలయును పై యుదాహరణము లలో సంశయాలంకారము సంశయాది పదములచే వేద్య మగుట వలన వాచ్యము.

గీ. హరిణాంకు రాజ్యలక్ష్మి యొ
నరదగు సౌందర్య సృష్టి కధిదేవతయో
వరలెడి నని రామువనిత
నరయుచు డోలాయిత హృదు లయ్యిరి జనముల్.

ఇక్కడ పర్యాయముగా ఉభయకోటి ఆధారముగాఁ గలదగుటచే దోలాయిత అని దోలా సాదృశ్యము వలన సంశయము ఇక్కడ దోలా శబ్దముచే లక్ష్యమగు చున్నది.

ఇదే వ్యంగ్యమున కుదా :—

గీ. నవ్వుచున్ దీరమున మన్న నారి మోము
విరిసి నీరములందున్న సరసిజమ్ము
పువ్వుఁ దేనెలానఁగోరి ముగ్ధ లైన
భ్రమర బాలకు లిటునటు పరువిడుదురు

ఇక్కడ సరసిజము ఇదా అదా అని అభేద సంసర్గముగా ముందున్న వ్యక్తి ద్వయ ప్రకారముగల సరసిజ ధర్మముగ భ్రమరగత సంశయము వ్యంగ్యము సరసిజాభేద బుద్ధి భ్రమర ప్రవృత్తియే యుపాయముగాఁ గలది అపేక్షింప బడుట వలన ఇదా ఇదా అను సభేద బుద్ధి నిరర్థకమైన దనరాదు ఏక పదార్థ ధర్మముగల యితర పదార్థాభేదబుద్ధి అపర పదార్థ ధర్మికైక పదార్థాభేద బోధయె ప్రయోజక మగుటచేత సరసిజా భేదము పూర్తిగా ఉన్నది కనుక సరసిజత్వము ఇందున్నదా అందున్నదా అను సంశయాకారమైన యిది సంశయధ్వని.

గీ. అవని దాటరాని సుమాస్త్రి నాజ్ఞయేమొ
ఆయమోఘమౌస్మరుచాప యష్టియేమొ
వనమునందుండెడి వనదేవతయొ లేక
ఆశ్రమమునందలి మునికన్యకయొ యీమె

ఇక్కడఁ గూడ వాచక శబ్దములు లేకపోవుట వలన సంశయము వ్యంగ్యమె యగుటకే వీలున్నది కాని విషయ నిరూపణగా స్ఫుటముగా భావము చెప్పఁబడుట వలన ధ్వని యనుటకు హేతువు కాదు. కాని గుణీభూత వ్యంగ్యములలో ఒక రక ముగా వ్యవహరింపనగు. ఇక్కడ అనుగామియును ఇక్కడ ప్రతి సందేహమందును వేఱుగానే నిర్దేశింపబడినది. ఇందు ఆజ్ఞా సందేహములో అవిలంఘ్య నీయత్వమును. వనదేవతా సందేహములో వనస్థితియును వేఱుగా స్వీకరింపఁబడెను.

చిత్ర మీమాంసలో సంశయ ధ్వన్యుదాహరణ ప్రసంగములో అప్పయ దీక్షితులు —

గీ. ఇందు సాక్షాత్తు లక్ష్మియై యెసఁగుచున్న
కనక గౌరాంగి నొక్కతె గాంచి యపుడు
వరదునకు సంశయ మొదవెఁ దలఁత
తనదు వక్షస్థలము వైపు గనుగొనియెను.

ఇక్కడ సంశయము శబ్దముచే నిపాత్తమైనను అంత మాత్రమున అలంకారము గాకపోవుటవలన అలంకార మగుటకుఁ బ్రయోజకమైన - వక్షస్థ్సలమునున్న లక్ష్మియే అక్కడనుండిదిగి ముందున్నది అను సంశయాకారము వక్షస్థ్సలమును గనుగొనెను అనుటచే వ్యంగ్య మగుట వలన సందేహ ధ్వని యున్నది.

ఉదా:—

గీ. అద్దమునఁ దనరూపంబు దిద్దువేళ
వెనుకఁ గూర్చున్న ప్రణయి బింబమరసి
ఎదపఁ దన ప్రతిబింబమున్ వేడ్కఁ గాంచి
సిగ్గు వొలుకాడ నెదొ యెదొ చేష్టచేసె॥

ఇక్కడ ఎదొ ఎదొ యని సామాన్యముగా నిర్దేశింపఁబడిన యనుభవ విశేషణముల ప్రతీతికొరకు సిగ్గు పదము ప్రయోగించినను దానికి స్వవిభావాను భావములచేత రసానుగుణాభి వ్యక్తి రూపమైన ధ్వని" అని యనిరి.

"సంశయ మొదవఁగల" అనుచోట ఒక పదార్థమునందు విరుద్ధమైన నానా పదార్థ సంబంధమున అవగాహించిన జ్ఞానము సాక్షాత్తుగానే నివేదింపఁ బడుచున్నది. అందు నిరుద్ధమైన దేది నానార్థము అను విశేషా కాంక్షలో వక్షస్థ్సలము వైపు చూచుటచే వక్షస్థ్సలమందున్న లక్ష్మి అక్కడనుండి దిగి ఏమి ముందున్నదా అను నర్థము వ్యంజన వ్యాపారముచే బోధింపఁబడుచున్నదై (అభిధా) శక్తిచే సంశయ పద నివేదిత జ్ఞానమునకు విశేషణమైన సామాన్యార్థములో అభేదముగా పర్యవసించుచున్నది.

ఇట్లు పర్యవసింపఁగా సంశయమైనదెల్ల శక్తిచే బోధించుటవలన 'వక్షస్థలమున నున్నది' మొదలైన విషయ విభాగము కూడ విరుద్ధ నానార్థము గలదిగా సామాన్యాకారముగా అవలీఢ మగుటచే (బోధింపఁ బడుటచే) దానిచేతనే బోధిత మగుటవలన వాచ్యార్థసంశయము పర్యవసాయక మగుటవలనను దేనికి (ఏవిశేషమునకు గూడ) ఆ ధ్వని వ్యవహారము యుక్తముగాదు. అన్ని ప్రదేశముల వాచ్యవృత్తి స్పర్శ లేనిదే వ్యంగ్యమగును అని ధ్వనిమార్గ ప్రవర్తకులైన వారిచే సిద్ధాంతీకరింపఁ బడినది గదా.

అట్లే గూడ ధ్వన్యాలోకములో రెండవ యుద్యోతములో శబ్దార్థ శక్తిచే అక్షిప్తమైనను వ్యంగ్యార్థము కవిచే మరల ఎక్కడ స్వోక్తిచే ఆవిష్కరింపఁ బడునో అది ఈ ధ్వనికంటె నితరమైన యలంకార మగును."

అని సూత్రించి,

కం. సంకేతకాలము దెలియ
నుంకించెడి ప్రియుఁగాంచి యొకజాణ యెదో
వంకఁ గనులనిడి లీలా
పంకజమును నవ్వుచుండి వడిగా ముడిచెన్.

అనుచోట సంకేత కాలి మనస్కునిగాఁ దెలిసికొని లీలా పద్మము ముడిచెనని చెప్పు కవిచే లీలా పంకజమును ముడుచుటను ప్రదోషాభి వ్యంజకముగా స్వోక్తి చేత నిషేధింపఁబడినది కాన ఇది ధ్వని మార్గము కంటె నితరమైన గుణీభూత వ్యంగ్య మార్గము. అని చెప్పి

'ముదుసలి తల్లి పండునిట ముందిట నా ముదివగ్గు తండ్రియుఁ' అనుచోట నా దరికి రమ్మని యర్థము మిగిలిన మూడు పాదములచే వ్యంగ్యమైనను అవసర వ్యాహృతి నవ్యాజముగా చెప్పు కవిచేత స్ఫుటముగా స్వోక్తి చేతనే నివేదింపఁ బడినది గాన ఇదియును ధ్వనిమార్గముగా" దని ఆనంద వర్ధనాచార్యులు.

మూఁడవ యుద్యోతములోఁ గూడ గుణీభూత వ్యంగ్య నిరూపణలో వ్యంగ్యార్థము కొంచెమైన ఉక్తిచే ప్రకాశింపఁ బడినపుడు గుణీభావమనుటయే శోభించును. కనుక ఎక్కడ చెప్పకుండ వ్యంగ్యార్థము తాత్పర్యముచేఁ బ్రతీయమాన మగునో

అక్కడ అది ప్రధానముగా ఉండుటవలన అది ధ్వని యగునని దానిని వివేచించు టలో అభినవ గుప్త పాదాచార్యులును చెప్పిరి.

ఇటువంటి వాని విషయములో వ్యంజకమును గాని వ్యంగ్యమును గాని కొంచెము ఉక్తిస్పర్శ యుండుట చేతనే ధ్వనిత్వము నిరాకరించువారు కనుక 'గౌరాంగి నొక్కృత' అను పద్యములో శబ్దాభిహిత వ్యంగ్యములో ధ్వనిత్వమును ఏమని యంగీకరింతురు. ఇట్లే 'అద్దమునఁ దన వెనుక' అను పద్యములో లజ్జ చే ధ్వనిత్వమును అప్పయ దీక్షితులు అంగీకరించుటయు వట్టిదే యగును.

ఈ సంశయములో నానా కోటులందు ఒకచోట ఒకటే సమాన ధర్మము. ఒకచోట సమాన భిన్నము. అదియును ఒకచోట అనుగామి. ఇంకొకచోట బింబ మును పొందినది. కొన్నిచోట్ల నిర్దేశింపఁ బడనిది. కొన్నిచోట్ల నిర్దేశింపఁ బడినది.

"మరకతమణి భూధరమో" అను నిదివరకు ఉదాహరింపఁ బడిన పద్యములో శ్యామాభిరామత్వము ధర్మియగు రామునితో తమాల మరకత భూధర రూపకోటుల లోను ఒకటే యనుగామియైన ధర్మమె ప్రతీయమాన మగుటవలన నిర్దేశింప బడినది గాదు.

నిర్దిష్టమున కుదా :—

కం. కనులకు విందగు సీమం
తిని మోమును గనుగొని మరునిమిషమునందే
వనజంబొ చంద్రబింబమొ
యని జనులందఱును సంశయము గని రిలలో.

అనుచోటఁ గనులకు విందగుట అన్నది ఒకటే అనుగామి ధర్మము నిర్దేశింపఁ బడినది. భిన్నముగా నిర్దేశింపఁ బడినది. ఇదివర కుదహరించిన "అవని దాటరాని సుమాస్త్రి నాజ్ఞయేమొ" మొదలయిన వానియందుఁ దెలియునది.

ఇంకొక యుదా :—

కం. అతితనువయి. ద్యుతి నాభా
సిత సర్వ భువనయయితగు చెలువఁ గను ప్రజా

పతి యిది సౌదామినియో
సితయామినియొ యను శంక చెందిరి మదిలో.

ఇట అతి తనుత్వము సౌదామిని తోడను. ద్యుతి చేత ఆభాసిత సర్వ భువనత్వము సిత (శుక్లపక్ష) యామినితోడను వేరువేరు వేఱుగా అనుగామి యయిన సమాన ధర్మము. ఇందే పూర్వార్ధ గత విశేషణములను రెండింటిని వదలి వేయఁగా అదే అనిర్దిష్ట మగును. 'నవ్వుచున్ దీనమున నున్న నారి మోము" ఇత్యాదులలో బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందుట కుదాహరణము దెలియ వలయును.

ఇంకొక యుదా :—

కం. నునుపగు నెఱ్ఱని చివురులఁ
దనరు లతయొ విరియుతమ్మిఁదగు పద్మినియో
యని ప్రజ శంకించిరి మెఱ
సిన కాల్ చెయి గలస్మితముఖి చెలువము గనుచున్.

ఇచ్చట చివురులు విరియు పద్మము ను పాణి పాదములకు మొగమునకు ప్రతి బింబములైన లతకు పద్మినికిని వేఱుగా నిర్దిష్టము లైనవి.

అనిర్దిష్టమున కుదా :—

కం ఇది జలనిధి యుదరంబో
యిది యత్రిముని నయనంబో. యీశ్వరు మనమో
యిది యని తలఁచిరి దశరథు
సదనమునకా రాముఁడౌదవు క్షణమునఁ గపులున్.

ఇక్కడ జలనిధి యుదరము మొదలగు సంశయ కోటులు మూఁడుచే ఆక్షిప్త మైనసాధారణమైన చంద్రుఁడు ప్రతిబింబము. ఈ బింబ ప్రతిబింబములు నిర్దిష్ట ములు కాకపోయినను ప్రతీయ మానములై సాదృశ్యమును ప్రయోజింపఁ జేయుచు న్నవి. దీనిని బట్టి అనుగామి యైన ధర్మమే లుప్తమగుట సంభవించును గాని బింబి తము మాత్రము గాదు అని చెప్పువారి మాట వరాస్త మైనదని తెలియ వలయును.

ఇదియును కొన్నిచోట్ల అనాహార్యమై (సహజమై) కొన్నిచోట్ల ఆహార్యమై (కల్పితమై) యుండును. ఎక్కడనైతే కవిచేత పరనిష్ఠ (స్వభిన్ననిష్ఠ) మైన సంశయము నిబంధింపఁబడునో తఱచుగా అక్కడ అనాహార్యము. ఎట్లనగా "నళ్వచున్ దీరమున నున్నవారి మోము' (౫౩౬ పుటలో) మరకత మణి భూధరమో (౫౩౩ పుటలో) ఇత్యాది ప్రాగుదాహృత పద్యములందు అనాహార్యము అని తెలియనగు. సంశయించుచునున్న తుమ్మెద మొదలగునవి వానికి గ్రాహ్య నిశ్చయత్వము లేక పోవు చున్నది గనుక. ఎక్కడనైతే స్వగతముగానే యుండునో (కవియే స్వయముగా సందేహించునో) అక్కడ ఆహార్యము

ఉదా :—

కం. తుమ్మెదయొ మృగమ్మో నే
త్రమ్మో యెచట నేవియైన రాజిల్లెడినో
ఇమ్మహి నది యరవింద మొ
యమ్మృగ చిహ్నుఁడొ మృగాక్షియాస్యం బొయగున్.

ఇట వక్తయగు కవి సర్వజ్ఞుఁడు గాన సంశయములు ఆహార్యములే (కల్పితములె.) కవియొక్క ఇచ్ఛచేఁ గలిగినవి. పరంపరితమందోఁ గూడ విది సంభవించును.

ఉదా :—

మ. నిబుధోగ్రార్తి తమస్త్రిమూర్తి రవియో. విద్వేష వంశాటవీ
నిబిడోద్దామ దవాగ్నియో శుభయశోనీహార్య రస్మృష్టియో
ప్రబలానంగ భుజంగ దష్ట వనితా ప్రాణౌషధోయుంచు ని
ట బళీ యూసఁ రెష్ణుఁడెన్ని కల్పనలు కూర్పిందో గదో యేరికిన్.

(వివ:- త్రిమూర్తి రవి = బుగ్యజు సామ రూప త్రిమూర్తి సూర్యుఁడు)

ఇందు దారిద్ర్యాదులందు తమస్త్వాద్యారోపము, రాజు నందలి సూర్యత్వాద్యారోపమునకు హేతువు. కనుక పరంపరితము ఇందుఁగూడ సంశయము స్వగతము గాన ఆహార్యము. కొన్నిచోట్ల పరనిష్ఠ మైనను కవిచే నిబద్ధమై ఆహార్యమగును.

ఇట పరంపరిత మనఁగా ఆరోపమునకు ఆరోప మాత్రముగనే గాని సంశయమునకు సంశయము ఉపాదేయముగా మాత్రము గాదు. దైన్యాదు ల తమస్త్వాది సందేహములకు విషయములు గాక పోవుట వలన అని తెలియఁ దగును.

కం. దివినుండి భువికి జాఱిన
రవియో చల్లఁబడిన యనలంబో యని యి
ట్లు వసిష్ఠ మహాముని స
ర్వవిదుఁడు సంశయమునొందె రాముని యెడలన్.

ఇట సర్వజ్ఞుడుఁగా స్వీకరింపఁబడిన వసిష్ఠుని సంశయము ఆహార్యమే. ఆలోచింపఁగా ఇచ్చట "మునులకును మతిభ్రమ కలుగ వచ్చును' అను సూక్తిని బట్టి ఆ వసిష్ఠునికి సంశయము అనాహార్యమని చెప్పవచ్చును. అయినను కోటిలో నిర్ణాయక ధర్మములైన శిశిరత్వ గగన గళి తత్వములకు అగ్ని సూర్య కోటి ద్వయమందు ఆహార్య బోధ అవశ్యకముగా చెప్పఁదగి యుండుట చేత పురోవర్తి యగు రాముని యందు కోటి ద్వయా భేదాంశము ఉన్నను ఆహార్య బోధయె న్యాయము, ఇందును సూర్యాగ్నిరూప కోటులందు ధర్మ సాదృశ్య దార్ఢ్యము కొరకు ఉష్ణత్వ గగన గళితత్వ రూప వైధర్మ్యమును నిరసించునది లేకున్నను గగన గళితత్వము శిశిరత్వమును వక్త చే ఆరోపింపఁ బడుచున్నవి.

ఈ విధమైన యితర ప్రకారములును బుద్ధి మంతులచే స్వయముగా ఊహింప దగినవి.

ఇది స సందేహ ప్రకరణము

10. భ్రాంతిమదలంకారము

సదృశమైన ధర్మియందు తాదాత్మ్యము చేత ఇతర ధర్మి యొక్క ప్రకారము గల యనాహార్య నిశ్చయము సాదృశ్యమునకుఁ బ్రయోజ్యమై చమత్కారము గలదై ప్రకృతమందు భ్రాంతి యగును. అది పశుపక్ష్యాది గతమై ఏ వాక్య సందర్భములో అనువదింపఁ బడునో అది భ్రాంతిమదలంకారము.

ఇక్కడ భ్రాంతి మాత్రమే అలంకారము. భ్రాంతి మంతము అలంకారము అను వ్యవహార్యము (భ్రాంతి నిష్ఠాలంకారత్వము భ్రాంతిగల దానియందు ఆరోపించుట వలన) ఔపచారికము. ఇట్లును జెప్పఁబడినది.

"భ్రాంతి రూప మైన యితర ప్రమాత్ర (కవి భిన్నని) యొక్క బుద్ధి ఎందు అనువదింపఁ బడునో అది భ్రాంతిమంతమని ఖ్యాతమైనది. అలంకారమంచైతె అది యౌపచారికము.' అని.

మీలిత తద్గుణ సామాన్యాలంకారములను వారించుటకై లక్షణములో రెండుసార్లు ధర్మి పదము వేయఁబడెను. రూపక విత్తి (జ్ఞానసామగ్రి)వారణకై అనాహార్యమని (లేక విభిన్న గతమని గాని) సంశయ వారణకై నిశ్చయమని, ఇది రజితమని రంగ విశేష్యక బోధ వారణకై చమత్కారము గలదని వేయఁబడెను. చమత్కారి అనఁగా కవి ప్రతిభా నిర్వర్తితమని భావము. రంగమందు (తగర మందు) రజితమను బుద్ధి లౌకికము గాన కవి ప్రతిభా నిర్వర్తితము గాదు.

ఆ. జాలిసుండె లేని జముఁడ ! యో ప్రియతమ ?
ఎపుడు నిన్ను వదల నింకముందు
అనుచు నామె వికల యయి చెలికేల్దమ్మి
కేలఁబట్టుకొనియ యాలపించు.

అనుచోట నాయికా సందేశమును దీసికొని వచ్చిన మనుజుని వాక్యములో వ్యజ్యమాన మైన యున్మాదమును వారించుట కొఱకు సాదృశ్య ప్రయోజ్య

మైన అని చెప్ప బడెను. ఇట్లు ఉన్మాదము ప్రధానము గాన సకలాలంకార సాధారణ మైన యుపస్కారకత్వ విశేషణము చేతనే అది వారింపఁ బడుచున్న దనరాదు అదిహాస పారశీంతిక విప్రలంభమునకు ఉపస్కారక మగుచున్నది గనుక పోని సందేశ హారుని నుండి సందేశమును విన్న నాయకుఁడు తన మిత్రునిగూర్చి పై పద్యము చెప్పఁబడెను అని యున్నపుడు ఈ పద్యమందే ఆమె అను పదముచే వ్యంజ్య మాన మగు స్మృతికి ఉపస్కారక మైన యున్మాదమందె అట్లయినను అతి ప్రసంగము గలుగ వలసి వచ్చుచున్నది గాన సాదృశ్య ప్రయోజకత్వము ఆవశ్యకము. ఈ లక్షణములో ఏకత్వము వివక్షితము అట్లు గానిచో చెప్పఁ బోయెడి యనేక గ్రహీతల యనేక విధము గల విశేషక భ్రాంతి సముదాయ రూపమైన యుల్లేఖమందు అతి ప్రసక్తి సంభవించును కావుననే ఏక వచనమును సార్థక మగుచున్నది

ఉదా :—

కం. కరఁగిన బంగరు ద్రవమటు
మెఱయు తరుణి తోడఁ గూడి మీఱిన రామున్
అరసి మెఱుపు గల మబ్బని
చిఱు చాతకములు భ్రమపడి చిందులు త్రొక్కెన్

ఇక్కడ చాతకము లందున్న సంతోషమునకు ఉపస్కారకముగా వానియందున్న భ్రాంతి అలంకారమైనది. ఇక్కడనే 'అరసి విడు నాకుఁ జివురుఁ జిఱు చాతకములు ముదంబు చెందెను వనిలో' అని యున్నచో ఇదే భ్రాంతి ధ్వని యగును.

ఇట సీ కును మెఱుపునకును బింబ ప్రతిబింబభావము. కూడుట గలిగియుండుటలకు శుద్ధ సామాన్య రూపత్వము.

కం. వనిలో స్నిగ్ధతర శ్యా
మని రామునిఁ గడుఁ గనుఁగొని మోదముతో నస
నునుపగు జలదంబను బు
ద్ధిని మెల్లఁగ నాట్యమాడెఁ దిన్నగ నెమిలుల్.

ఇట స్నిగ్ధత్వ శ్యామత్వములకు అనుగామిత్వము.

ఇది భ్రాంతిమదలంకార ప్రకరణము.

11. ఉల్లేఖప్రకరణము

ఒకే వస్తువును నిమిత్తమును బట్టి యనేక గ్రహీతలచే అనేక విధములుగా గ్రహించుట యుల్లేఖము.

కం. తనుగాత్రీ ! నీ యధరం
బును బింబఫలంబుగాఁగ ముఖమబ్జముగన్
గని చిలుకలు భ్రమరంబుల్
మనమున హర్షమున నోలలాడెను మిగులన్.

ఇక్కడ చిలుకలచేత తుమ్మెదలచేత అధరములు ముఖమును బింబ ఫల పద్మములుగా భ్రాంతిగా గ్రహించుటలో అతి ప్రసంగమును వారించుటకై ఒకే వస్తువు అని చెప్పఁబడెను. 'ధర్మమునకు ఆత్మ, భూమికి భాగ్యము' ఇత్యాది మాలా రూపకములో అతి ప్రసంగ వారణకై అనేక గ్రహీతలచేత అని బహుత్వము వివక్షింపఁ బడని గ్రహణ విశేషణము వేయఁబడినది కాన ఇద్దరుకైనను ఇది కుదురును.

శా. వీకన్ గంతిడు నీదు వాజులఖురాల్ వేలేపు పెంధూళిచే
లోకాలోక మహాద్రి కప్పఁబడి యాలోకంబు శూన్యంబె కాన్,
లోకుల్ సర్వులు రాత్రియైనదని లోలోనెంచి నిద్రింపఁగాన్
శోకాగ్నిన్ వికలాప్తిఁ జక్కవలు నేర్చున్, ఘూకముల్ మోదిలన్.

ధూళి రూపమైన యొకే వస్తువును అనేకులైన లోక కోక ఘూక రూపమైన గ్రహీతలు ఒకే విధముగ రాత్రి రూపముగా గ్రహించుచున్నవి గాన దీనియందతి ప్రసక్తిని వారించుటకై అనేక విధముగ అని చెప్పఁబడెను. గ్రహించుట అన్నదానికి గ్రహణ సముదాయము వివక్షితము. ఒకటి యన్నది జాతియందే. అనేక గ్రహీతృక మైన యొక వస్తువు యొక్క గ్రహణము అప్రసిద్ధము గాన అందుచే రెండుగాని పెక్కులు గాని నిమిత్త వశమున గ్రహించుట అన్నదైతే వస్తు కథన మాత్రమే.

ఉదా :—

మ నరులో బ్రహ్మ పద ప్రదాత్రి యనుచున్, స్వర్గంగ యంచున్ సురల్
ఉరుసిద్ధిప్రద యంచు సిద్ధగణముల్, ప్రోద్ధూతసంగుల్ మునుల్
హరి దేహంబని యాశ్రయించినదియౌ నాకాశ గంగానదీ
వరపూరంబది నా శరీరమునకున్ భాగ్యంబులన్ గూర్చుతన్.

ఇచ్చట నిమిత్తములైన లాభేచ్ఛా రుచులను బట్టి గంగా విషయక రతి భావోపస్కారకమైన యనేక గ్రహీతృక బ్రహ్మపద ప్రదాద్యనేక ప్రకారక గ్రహణ సముదాయము గలదు. ఇక్కడి యీ యుల్లేఖా లంకారము రూపకాది మిశ్రమము గాకపోవుట వలన శుద్ధమైనదె.

సంకీర్ణమును జూడఁబడు చున్నది.

ఉదా :—

కం సుందరి! దరహాసంబులు
చిందుత్వదాస్యము తొవయని చెలరేగు నళుల్
చందురు నెఱబింబమనుచుఁ
బొందికఁ జక్కవలు ముక్కుపుటములు కదపున్.

ఇక్కడ ఒక్కొక్కటె గ్రహించు రూపముగల భ్రాంతితో సముదాయాత్మక మయిన యుల్లేఖము సంకీర్ణము.

ఇంకొక యుదా :—

జనని యనియీమె సర్వులు
ననెదరు; లోకులిటు మదిని ననునెద ననసీ!
గనఁగా బాలకులకుఁ బం
డిన తపసని యీమె నెపుడు నే ననియెదఁగా.

ఇట జననీత్వమును వర సమ్మతముగా నిషేధ్యము గవచిరి చుటచే అపహ్నుతిలో సంకీర్ణము.

అప్పయ దీక్షితులు ఇట్లనిరి. "ఇట్లుమ అయినచో

కం· కొందఱుద్యుతిచేఁ జందురుఁ,
డందురు తొవయంద్రు కావి యలరుట నొకరల్
అందుమ మేము త్వదాస్యము
పొందెను నైక్యము తవసున భువిలో రెండుర్.

ఈ యపహ్నవోదాహరణ విశేషములో అతివ్యాప్తి శంకింపఁ దగినది. అపుడు నిషేధము సోకనట్లు అనేకముగా ఉల్లేఖనము అని విశేషణము చెప్పవల యును. అందు మొదటి యుల్లేఖన ద్వయము పరమతోపన్యాస సామర్థ్యము వల్ల గమ్యమాన నిషేధము గలది గాన (స్వోక్త నిషేధము గాదు గాన) అతివ్యాప్తి లేదు" అనిరి. అది సరిగాదు. ఈ యుల్లేఖము రెండు విధములు. శుద్ధము అలంకా రాంతర సంకీర్ణము అని చెప్పి "శ్రీ కంఠ జన పద వర్ణనములో హర్షచరిత్రలో ఏది మునులచే తపోవనమని, వేశ్యలచే కామాయతనమని, అనుచోట శుద్ధమని, యమ నగరమని శత్రువుల చేత, అర్థులచే చింతామణి అని, వజ్ర పంజరమన్ని శరణాగతులచే' అని ఇత్యాదులందు భ్రాంతి రూపకాది సంకీర్ణము" అని స్వయముగానే చెప్పెను. అట్లే ఇక్కడ కూడ అపహ్నుతితో సంకీర్ణ మయిన యుల్లేఖము అని దీనిని చెప్పుట సుఖము· ఇటువంటి యపహ్నుతిని వారించుటకై నిషేధము సోకని అని విశేష ణము చెప్పినచో అప్పుడు —

ఉ. పాలని పిల్లి నాకును గపాలమునంబడు చంద్ర రశ్ములన్
జాలుగఁ జెట్లయాకు చిఱుసందుల నేన్గులు చేరెడున్ మృణా
లాలని, దొర్లి పాన్పువయి ప్రాలిన చీరని కాంతలాగుఁగా
ఈలలి కాంతిమత్తుఁడగు విందుఁడహో భ్రమపెట్టు లోకమున్.

అని స్వయముగా అప్పయ దీక్షితులచే భ్రాంత్యుదాహరణములో పిల్లి మొద లగు ననేక గ్రహీతలచే ననేక విధములుగా ఉల్లేఖనము ఉండుట వలనఁ గలిగిన యీయతి ప్రసక్తి ఎట్లు వారింప నగును. స్వస్వ ప్రియాహార లాభేచ్ఛా రూప నిమిత్త భేదము గూడ అందున్నది గదా. కావున సంకీర్ణ నివారణకై యత్నించుట అనర్థ కమె.

సంశయ సంకీర్ణమున కుదా :—

కం. రవియో యగ్నియు బలియొ స
మ వర్తియో కర్ణుఁడొ బలి మహిపతియొ యితం
డవునని శత్రువు లర్థులు
భువిని వికల్పింతురిటుల భూపతి విన్నన్.

ఇట రెండేసి వానికి ప్రత్యేకముగా సంశయము, సముదాయ మైనచో యుల్లేఖము.

ఫలముల నుల్లేఖించినచో ఫలోల్లేఖనము. ఉదా :—

కం. జనియించె నితండిచ్చుట
కని యర్థులు, ప్రోచుట కని యార్తులు, వధలన్
బొనరించుట కని పీరులు
విను దేవా! తలఁచు చుంద్రు నితనిము భువిలో.

హేతువుల నుల్లేఖించినచో హేతూల్లేఖము. ఉదా :—

కం. హరి చరణ నఖాప్తినని యొ
కరు, హర శీర్షాశ్రయంబు కతనయనుచు నొ
క్కరు, వస్తుమహిమచే నని
సురనది! యొకరంద్రు పూత శుభరూప వినుఁ.

ఇంక వితర విధములుగాఁ గూడ నుల్లేఖము కనిపించు చున్నది. ఎక్కడ గ్రహీతలు అనేకులు లేకున్నను విషయములకును ఆశయములకును సహచరులుగా నున్న సంబంధులలో ఒక వస్తువునకు ఏదోయొక వస్తువు యొక్క యనేకత్వముచే ప్రసక్తమైన యనేక విధత్వము గలదో అక్కడను గనఁబడుచున్నది.

ఇదియును రెండు విధములై. శుద్ధము అలంకారాంతర సంకీర్ణము నని.

విషయానేకత్వ ప్రయుక్తమైన శుద్ధత్వమున కుదా :—

శా. ఓలిన్ దీనుల జాలిగల్గి. రిపులం దుగ్రాత్మయై యుండి. కా
వ్యాలాపంబుల మృద్విభయై. కరినయై యాతర్క వాక్ప్రౌఢి. శ

ర్మాలఁ లోభినియై యలుబ్ధ యయి యర్థంబందు' నన్యార్తులఁ
ఆలోకించుట యందు భీతయయి రాజా! నీ మనోవృత్తియో'.

ఇచ్చట దీనాది విషయము లనేకము గాన చిత్తవృత్తి యనేక విధము. ఈ యుల్లేఖము రాజ నిష్ఠ విషయక రతి భావోపస్కారకము. చిత్తవృత్తి కల వ్యక్తుల కిక్కడ ఏకత్వములేదు. అయినను తదీయ చిత్తవృత్తి రూప సామ్యముచేత వానికి ఏకత్వము వివక్షితము.

ఇంకొక యుదా :—

కం. పర దుఃఖంబులలోఁ గా
తరులు తమ దుఃఖముల నతమ కాతరులుఁ
దర ద్రవ్యముల ననాశా
పరులు యశస్సందు లోభిపరు లిట సాధుల్.

ఇట్టి సాధువు లున్నారు అనుటచే వారు చనిపోయియు చనిపోవని వారే అవియు, ఇతరులు చనిపోకయు చనిపోయినవారే అనెడి అర్థమును వ్యక్తపఱచుట ద్వారా సాధువుల గొప్పఁ దనములో ఇది యుపస్కారక మగుచున్నది.

ఆశ్రయానేకత్వ ప్రయుక్తమున కుదా :—

కం. తాపసులందుఁ దుషారములై
తాపకరంబులయి మిగులఁ దామసులందుఁ
ఏ పాటు రాము క్రీఁగను
లేపాటుత నాకు భూతివృద్ధి కరాలై.

ఇట శ్రీరాముని కటాక్షములు ఆశ్రయా నేకత్వ ప్రయుక్తానేక విధము లయినవి.

ఉదా :—

కం. విమల వివేకులయి బుధుల,
విమల యతుల కడ విరాగి వేషులయి, స్వకీ
య మనుష్యులందు మిగుల వి
షము గ్రక్కుచు నెపుడుండ్రు జగమున దుష్టుల్.

ఇట దుష్టులు వివేకాద్యాది సహచర భేద ప్రయుక్తమైన యనేక విధములుగా నుండిరి. ఇట్లు అన్వయ సంబంధుల భేదము నందును ఊహింపవలయును.

సంకీర్ణమున కుదా :—

కం. నీ కీర్తులు ధరణీపతి!
యాకాశంబందు జ్యోత్స్నలయి యొప్పును. మం
చై కాన్పించు హిమాద్రిని
నీ కాశ్యపిలో జలనిధియే యయి వెలయున్.

ఇటఁ బైకిఁ దోఁచు నుపమ తోడను చివరకుఁ దేలిన యుత్ప్రేక్ష తోడను సంకీర్ణము.

ఉదా :—

కం. పైకిఁ గరవాల సుదా
రాకృతులై పాముకంటె నత్యుగ్రులునై
ఏకద ద్రాక్షా దీక్ష
శ్రీకరులై లోన నెవరా చెలఁగి జయింతుర్.

ఇక్కడ కరవాల అన్నచోట ఉపమ; అత్యుగ్రులు అన్నచోట వ్యతిరేకము ఈ రెండింటితో ఉపమా వ్యతిరేకములకు సముచ్చయముతోను ఉత్ప్రేక్షతోను సంకీర్ణము. రెండు ఉల్లేఖములకు సంకరమును, ఆది పద గ్రాహ్య సంబంధి భేద మందు ప్రయుక్తత్వమును చూపఁ బడుచున్నది.

ఉదా :—

చ. అరులకుఁ బ్రేతభర్తవయి, యాయరి రాజపురాల కగ్నివై
వర ప్రజకున్ యుధిష్ఠిరుఁడవై, ధనకాముల కర్థభర్తవై
శరణును గోరు వారలకు సత్కులిశా రచితాగ్ర్య గేహమై
ధర బహూదా సృజింపఁబడి ధాతృనిచేఁ దగెదీ వాకండవే.

ఇక్కడ కవి రాజును యమత్వాది రూపములు గల వానినిగా రూపించుటచే రూపకములో శత్రురాజుల కితఁడు రాఁగా యమత్వాది రూపముగా భ్రాంతి కూడ సంభవించును గాన భ్రాంతి మంతములో శత్రురాజాదులైన యనేక గ్రహీతలచే

అనేక ధర్మములతో ఉల్లేఖించుటచే ఇదివరకటి యుల్లేఖ ప్రకారముతో సంకీర్ణమైన యిది సంబంధి షష్ఠ్యంత ప్రయుక్త వర్ణ్యానేక విధములు గల యుల్లేఖము.

ఇక్కడ నిది తెలిసికొనఁ దగియున్నది.

ముందుగా నిరూపింపఁబడిన యుల్లేఖ ప్రకారములో "ఎవరిని మహావిష్ణువని వైష్ణవులు, శివుఁడని శైవులు, యజ్ఞ పురుషుఁడని యాజ్ఞికులు. స్వభావమని లోకాయతికులు, బ్రహ్మమని యౌపనిషదులు, చెప్పుచున్నారో అట్టి యాయాది పురుషుఁడు హరి".

ఇత్యాదులందు ఆయా గ్రహీతలు కల యాయా విధమైన జ్ఞాన సముదాయము చమత్కార జనకముగా అనుభవసిద్ధ మగుటచే అలంకారత్వము. రెండవ ప్రకారములో నైతే "ఎవఁడు శిష్టులందు సదయుఁడై దుష్టులయందు భయంకరుఁడై" ఇత్యాదులందు తత్తద్విషయ భేదముచే భిన్నమైన ప్రకార సముదాయ మాత్రమునకు ప్రకార సముదాయ మాత్రత్వమె జ్ఞానాంశ యున్నను చమత్కారిగా అనుభవములోనికి రాకపోవుట వలన అలంకార మైతే కలుగదు. ఉపమాదులకు అలంకారత్వము చమత్కారమును బట్టి కలిగినది. కనుకనే ఒక వస్తువునకు విషయాదులలో ఏదో యొకదానికి అనేకత్వముచే ప్రసక్తమైన 'యనేక విధత్వము' అని రెండవ యుల్లేఖమునకు లక్షణము చెప్పఁబడినది.

ఈ విధముగా రెండు లక్షణములలో ఏదోయొక యుల్లేఖ సామాన్య లక్షణము కలిగియుండుటయె లక్షణమని యందురు. ఇతరులైతే 'రెండు విధములలోను వర్ణ్యవృత్తిగా భాసించు ప్రకార సముదాయమె ఉల్లేఖ'మనియుఁ జెప్పుదురు.

ఇంక ఉల్లేఖమునకు ధ్వని. ఉదా:—

గీ. బహుళ పాపులు కోటి పాపముల వారు
యమభటగదార్దితులును భవార్తి జీర్ణు
లీ సమస్త జనులు. చలియించు తరగ
లొప్పు గంగఁగాంచి సుఖులై మెప్పొగాంత్రు.

ఇందు పూర్వార్థమందుఁ జెప్పఁబడిన నాలుగు విధములై వరగు దర్శకులు సుఖవంతు లగుదురని చెప్పుటచే క్రమముగా తాప పాప రోగ భవనాశకత్వ ప్రకా

రక ధర్మ గ్రహణములు ఆక్షిప్తము లగుచున్నవి. ఇది శుద్ధమైన యుల్లేఖమునకు ధ్వని.

సంకీర్ణమున కుదా:—

కం॥ చిరునవ్వులు కురిపించెడి
యరుదైన విలాసిని నటనారసి యంతన్
పరతరమగు హర్షముతోఁ
బరఁగెఁ జకోరములును నళి పంక్తులు గనుమీ.

ఇట ధ్వనింపఁబడు చంద్రత్వ పద్మత్వ రూపైకైక రూపమైన భ్రాంతిచేత తదుభయ సముదయ రూపమైన యుల్లేఖము సంకీర్ణము. అనేక కర్తృకానేకధాగ్రహణ రూపమైన యలంకార వివిక్త విషయమైన చమత్కృతి యిక్కడఁగూడ ఉండుట వలన ఇక్కడ భ్రాంతికే చమత్కారము. ఉల్లేఖము గప్పివేయవచ్చుననరాదు.

రెండవ యుల్లేఖముయొక్క ధ్వని కుదా:-

గీ॥ నీ యశము మింట మెరయించు నెల్ల జగము
కు ముదినులకు వికాసంబు గూర్చుచుండు
క్షితిని నుండియు సగరుని సుతులుపడిన
యఖిలమగు ప్రయాసంబును వ్యర్థపఱచు॥

ఒకే కీర్తియందు అధికరణ భేదమునుబట్టి కలిగిన చంద్రికాత్వ సాగరత్వ రూపానేక విధత్వము రూపక సంకీర్ణమై ధ్వనింపఁబడుచున్నది.

– ఇది యుల్లేఖ ప్రకరణము –

12. అపహ్నుత్యలంకారము

ఉపమేయ ధర్మములైన ముఖత్వాదులను నిషేధించి సమానాధికరణముగా ఆరోపింపఁ బడుచున్న యుపమాన తాదాత్మ్యము అపహ్నుతి.

రూపకవారణకై సమానాధికరణముగా అన్నంతవఱకు చెప్పఁబడెను. దీని యందును ముఖత్వాద్యుపమేయత్వములను నిషేధించుట వలన ముఖత్వ పద్మచంద్రత్వాదులగు నుపమేయత్వోపమానత్వములకు విరోధము గమ్యమగు చున్నది. రూపకమందైతే ఈ రెండింటికి సామాన్యాధికరణము కలదను ప్రత్యయమువలన ఆ విరోధము నివర్తించును.

ఉదా:—

చ   అవి చిరునవ్వుకాదు తనయంత మనోహరమౌ వికాసమే
యిది ముఖమంద్రు మూఢు లిది యెంతయుఁ దావులఁ జిమ్ము పద్మమే
ఇది పలువరస కాదు ద్యుతులీనెడి ముత్తెపుఁ జాలెయౌనుగా
ఇది లలితాంగి కౌఁగిళులు నిట్టటువంచెడి చెల్వుదీవయే

ఇదియును అనుగ్రాహ్యానుగ్రాహక భావమును పొందిన యవయవ సముదాయ రూపమగుటచే సావయవ నిరవయవగా కూడ నుండును. ఉదా:—

గీ   లలిత నయన కన్నుల రూపు తెలుపు నలుపుఁ
గాదుగాని యమృతమును గరళమౌట
స్ఫుట; మటులఁ గానిచో నివ్విధాన(గ మిగుల
ముదము మోహమున్ యువకులు గనెదరేల।

ఇట ప్రతిజ్ఞాతమైన యర్థమునకు వైపరీత్యమందు బాధకమును జెప్పు వల్ల హేత్వపహ్నుతి. దీనియందు నిషేధార్థక శబ్దములచే సాక్షాత్తుగా పరమత సిద్ధత్వాదులను జెప్పుటచేతను కొంచెము వ్యవధానముగా విషయమునకు నిషేధము బోధింపఁ బడఁగా తఱచుగా వాక్యమునకు భేదము. మిషము, ఛలము, ఛద్మము, కపటము,

వ్యాజము మొదలగు శబ్దములచేతను ఆ నిషేధమందు ఆ వాక్యమునకైక్యము కొన్నిచోట్ల అపహ్నుతి పూర్వకత్వము, కొన్నిచోట్ల విషయతాద్రూప్య విషయ నిషేధములలో ఒకదానికి శాబ్దత్వమును ఒకదానికి ఆర్థత్వమును. కొన్నిచోట్ల రెండింటికి శాబ్దత్వమును మఱి రెండింటికి ఆర్థత్వమును, విధేయత్వము అను వాద్యత్వమును. ఇట్లు అనేక విధములు సంభవించును. కాని అవిమాత్రము వైచిత్రీ విశేషమును పొందవుగాన గణింపఁదగినవి గావు. అయినను దిఙ్మాత్రముగా చూపఁబడుచున్నది– అందు ఇదివఱలోఁ జెప్పఁబడిన సావయవాపహ్నుతిలో మొదటి యవయవమందు 'అది చిరునవ్వుగాదు' అను పాదములో అపహ్నుతి పూర్వకత్వము రెండింటికి శాబ్దత్వమును విధేయత్వమును వాక్య భేదమును. రెండవ యవయవమందైతే "ఇది ముఖమంద్రు మూఢులు" అనుచోట వక్తృగత మూఢోక్తిచే నన్యగత భ్రాంతి ప్రతిపత్తి వ్యవహితమైన విషేధ ప్రతిపత్తియని నిషేధము ఆర్థము. తాద్రూప్యము శాబ్దము. విధేయత్వ వాక్య భేదాప పహ్నవకే పూర్వకత్వములు ఇదివఱకువలెనె. నాల్గవ యవయవములో "ఇది లలితాంగి కాదు" అనుచోటనైతే ఆరోప పూర్వకా పహ్నవము. రెండింటికి శాబ్దత్వ విధేయత్వములును వాక్య భేదమును మొదటిదాని వలెనే.

వాక్యైక్యమునకుదా:—

కం. రసనా మిషచే నా విధి
పిశునుల ముఖమందు భుజగిఁ బెట్టెను
అస లిటుగాక జనము లీ
రసనాప్తి నమంత్రయుతులు బ్రదుకర యట్లుకా.

ఇక్కడ పెట్టెను అన్నది విధేయము గాన ఏక వాక్యత్వము. అనఁగా నిషేధ తాద్రూపకములకు అర్థత్వము అను వాద్యమును. ఇట్లు ఇతరమును ఊహింపఁదగినది. ఈ లక్షణములో ఆరోప్యమాణ మనుదానికి అహార్య నిశ్చయ విషయీక్రియ మాణమని యర్థము. అందుచేత—

మ. రణరంగంబున స్వర్గమొందిన మహారాజుల్ ప్రవేశింప మ
ధ్యమ రంధ్రంబు పడంగ మింటి నలుపంతన్ గన్పడన్ వచ్చు సూ
ర్యుని బింబంబిదె నిప్పుఁబోలి కరములన్ లోకంబులన్ గ్రమ్ముచున్
గనుపట్టుగా శశియంచు నే పలుకు వక్కాణించె నీ భూమిలో.

ఈ నిరహిజన వాక్యములో వీఁడు శశిగాఁడు చిల్లుపడిన సూర్యుఁడని చెప్పుటలో నైతే అపహ్నుతియొక్క ఛాయమాత్రమె గలదు. ఆ జ్ఞానము దోష విశేష జన్యమగుటచే ఆహార్యమగుటవలన అపహ్నుత్యలంకారము గాదు. కాని భ్రాంతి మదాలంకారమె.

కం. తుమ్మెదయొ మృగమ్మో నే
త్రమ్మో యెచట నేదిస్రైన రాజిల్లెడినో
ఇమ్మహి నది యరవిందమొ
యమ్మృగ చిహ్నుఁడొ మృగాక్షి యాస్యంబొయగున్.

అనుచోట ముఖమో అరవిందమో అని కవి నిష్ఠాహార్య సంశయములో ముఖ విషేధ సామానాధికరణ్యముగా గోచరింపుచున్న యరవింద తాదాత్మ్యమునకు నిశ్చయ విషయము లేకపోవుటవలన ఇది సంగ్రహింపఁ బడదు. వికల్పముద్వారా ఇదా అదా అను సంశయ ద్యోతక పద వ్యంగ్య మగుటవలన ఇట ఉపమేయ నిషేధము ఏ పదార్థమునకు అర్థముగాదు అని శంకింపరాదు- ఏలయన ఆ నిషేధము అదా ఇదా అను వికల్పార్థము గలది. ఈ నిషేధము అర్థసిద్ధముగాని నిషేధార్థక శబ్ద సిద్ధము గాదని భావము.

అవయవ రూపక సంకీర్ణమున కుదా:—

గీ. బహుళ సౌవర్ణ మాలల వాన కురిసి యు
నెంతొ హర్షము జనుల జనింపఁజేసి
గర్వ దారిద్ర్య ఘర్మంబు తీయ మొనర్చు
నితఁడు ధారాధరముగాని నృపతిగాఁడు.

ఆరోపమాత్రమె యుపాయముగాఁ జెప్పినచో నిది పరంపరితగాఁ గూడ సంభవించును ఉదా:—

గీ. భువిని దుష్టుఁడు తాను నే మూర్ఖుచేత
మానవుండె యూరఁడనుచుం బలుకఁ బడును
వీఁడొ సజ్జన నీరేజ విపినములకు
సంతతము పొగరెక్కు గజంబె సుండి.

దీని ధ్వని కుడా:-

గీ. దయిత! నీ దంత రుచుల ఛద్మంబు చేత
ఇవిగో కింజల్కము లిట విలసిల్లుచుండు
బహుళ మకరందముల నాను వాంఛతోఁ
భ్రమరములు ముంగురుల సువేషములఁ దాల్చి

ఇక్కడ ఇవి దంతకాంతులు కావు కాని కింజల్కములు ఇవి ముంగురులు గావు భ్రమరములు అని పూర్వోత్తరార్థములచేత రెండు అపహ్నుతులు ప్రకటముగానే నివేదింపఁబడినవి. దానిచేతను నీవు వనితవు గావు కాని తామర తీవవు అని మూఁడవ యపహ్నుతి వ్యంజన వ్యాపారముచేఁ బ్రధానముగా నివేదింపఁబడుచున్నది. వానికి సంబంధించిన వస్తు నిషేధారోపములకు తన్నిషేధారోపములను నివేదించుట న్యాయముగాన తుల్యయోగిత అనుగుణముగా ఉన్నది.

– ఇది అపహ్నుత్యలంకారము –

13. ఉత్ప్రేక్షాలంకార ప్రకరణము

ఉపమానముకంటె భిన్నముగా (చంద్రభిన్నముగా) జ్ఞాతమైన యుపమేయ(ముఖ)మునకు ఉపమేయవృత్తి చమత్కార కాహ్లాదకత్వాది రూపోపమాన ధర్మసంబంధమును నిమిత్తముగా జేసికొని ఉపమానత్వ (తాదాత్మ్య) రూపముగా నూహించుటగాని, ఉపమానాభావవత్త్వముగా జ్ఞాతమైన యుపమేయమునకు ఉపమేయవృత్తి చమత్కార కాహ్లాదకత్వాది రూపోపమాన ధర్మమును నిమిత్తముగాఁ జేసికొని (ఉపమాన గుణములు గలదిగా) ఉపమానవత్త్వముగా నూహించుటగాని యుత్ప్రేక్ష.

అందు మొదటిది అభేద సంబంధము గలదిగాన ధర్మ్యుత్ప్రేక్ష రెండవది సమవాయ సంబంధముగాఁ గాన ధర్మోత్ప్రేక్ష. ఉత్=పైపైకి పోయిన ప్రేక్ష=ప్రతిభతో చూచుట ఉత్ప్రేక్షయని వ్యుత్పత్తి.

"భువిని లోకోత్తర ప్రభావుండవైన
నినుఁ బరుఁడవగు నారాయణునిగ నెంతు.

అనుచోట తాదృశ ప్రభావము గల వానిని నారాయణునియందు నియతముగా నుండు గుణములు గల వానినిగ సంభావించు దశలో తగిన సామగ్రి లేకపోవుటచే అనుమతి కలుగకపోవుట వల్ల ఇతఁడు బహుశా నారాయణుఁడు కావచ్చునని కలుగు చున్న సంభావనలో అతిప్రసక్తిని వారించుటకై ఉపమానముకంటె భిన్నముగా జ్ఞాతమైన' అనిసంభావనయందు బాధ కాలికేచ్ఛాజన్యత్వాహార్యత్వమును పొందించు చున్నది. దీనిచే

కం. వనిలో స్నిగ్ధతర శ్యా
మని రామునిఁ గదుఁ గనుఁగొని మోదముతోడఁ
నును జలదంబగు బహుశా
యని మెల్లఁగఁ నాట్యమాడె నంతట నెమిలుల్.

అనుచోట సంభావన లోను

నును జలదంబగు బు
ద్ధిని మెల్లఁగ నాట్యమాడెఁ దిన్నగ నెమిలుల్.

అను భ్రాంతి యందును అతి ప్రసంగము లేదు.

కం. బాల! ముఖాబ్జముచే నే
కాలమునఁ జెలునవు సుంత కనఁబడుతువొ యా
కాలమున జగము స్మరుచే
పేలఁగ గెలువఁ బడినదని యేను దలంతున్.

ఇక్కడ జగజ్జయ సంభావనలో అతి ప్రసంగ వారణకై ఉపమేయ వృత్తి చమత్కారాహ్లాదకత్వాది రూపోపమాన ధర్మప్రసక్తము అని వేయఁబడెను. చిఱు నవ్వు సంభావనను నుత్పాదించునది యైనను జగద్విజిత రూప విషయ విషయి సాధా రణత్వము లేకపోవుట వల్ల దోషము లేదు. ఇందుచే

ఆ. వె. అకట! చంపఁబడితినంచు ద్రౌపది యేడ్వ
బహుళ దివిపదు. శశి వ్రక్కలగును

పర్వతములతోడ వారినిధులతోడ
మహియు దగ్గరిల్లు, మంచు దిశలు.

ఇక్కడఁ గూడ ఏడ్పునకుఁ గారణమైన కేశ గ్రహణాదుల వలనఁ గలిగిన పాపనిమిత్తముచే ఉత్థాపితమైన స్వర్గ పతన సంభావన యందు అతి ప్రసంగములేదు. బహుశా ఇది స్థాణువై యుండవచ్చును. నిజముగా ఇతఁడు పురుషుఁడు కావచ్చును. దూరమందున్న యితఁడు దేవదత్తుని వలె నున్నాఁడు" ఇత్యాదులందు విశ్చలత్వ చంచలత్వాది సాధారణ ధర్మములు నిమిత్తములుగాఁ గల సంభావనయందు అతి ప్రసంగము కలుగును గాన కవిప్రతిభా నిర్వర్తిత చమత్కారకత్వాది ధర్మగతమైనది స్వీకరింపఁ బడెను. రూపకవిత్తి (జ్ఞాన సామగ్రి) యందు అతి ప్రసంగ వారణకై సంభావనమని చెప్పఁబడెను. ఇక్కడను తాదాత్మ్యే సంసర్గముచే ధర్మ్యుపేక్షను సంసర్గానంతరముచే ధర్మోపేక్షను సంగ్రహించుటకై ఏకోక్తిచే లక్షణములో లక్షణ ద్వయము వివక్షింపఁబడెను.

ఆ యుత్ప్రేక్షయు రెండు విధములు. వాచ్య ప్రతీయమాన అని. వలె, నిజ ముగా, తలఁతును, ఎందును, అనుకొందును, ఎఱుఁగుదును, తెలియుదును, ఊహించు చున్నాను, తర్కించు చున్నాను; ఉత్ప్రేక్షించుచున్నాను ఇత్యాదు (క్యజాచా రక్విబాదు) లతో ఎక్కడ ఉత్ప్రేక్ష సామగ్రి యుండునో అది వాచ్య. ఎక్కడ వలె మొదలగు ఉత్ప్రేక్షా ప్రతిపాదక శబ్దములు లేక, ఉత్ప్రేక్ష సామగ్రి యుండునో అక్కడ ప్రతీయమాన ఎక్కడ ఆ సామగ్రి లేక ప్రతిపాదక శబ్దములు మాత్రము ఉండునో అక్కడ కేవల సంభావనమే గాని యుత్ప్రేక్ష యుండదు.

అదె ప్రత్యేకముగా స్వరూపోత్ప్రేక్ష, హేతూత్ప్రేక్ష, ఫలోత్ప్రేక్ష అని మూఁడు విధములు. అందు జాతి గుణ క్రియా ద్రవ్య రూపములు గాని తదాభావ రూపములు గాని యైన పదార్థములకు తాదాత్మ్య సంబంధముచేఁ గాని ఇతర సంబం ధముచేఁ గాని – వ్యస్తములు లేక సముచ్చితములును, ఉపాత్తములు లేక యనుపా త్తములును, నిష్పన్నములు లేక నిష్పాద్యములును అయిన జాతిగుణ క్రియాత్మక మగు నిమిత్త భూత ధర్మములచేత యథా సంభవముగా జాతి గుణ క్రియా ద్రవ్యా త్మక విషయములందు ఉత్ప్రేక్షించుట స్వరూపోత్ప్రేక్ష. అందు అభేద సంసర్గము చేత ధర్మి స్వరూపోత్ప్రేక్ష యనియు, ఇతర సంసర్గముచేత ధర్మ స్వరూపోత్ప్రేక్ష యనియుఁ జెప్పఁబడును. చెప్పిన ప్రకారములు గల పదార్థములందు ఇదివఱలోఁ

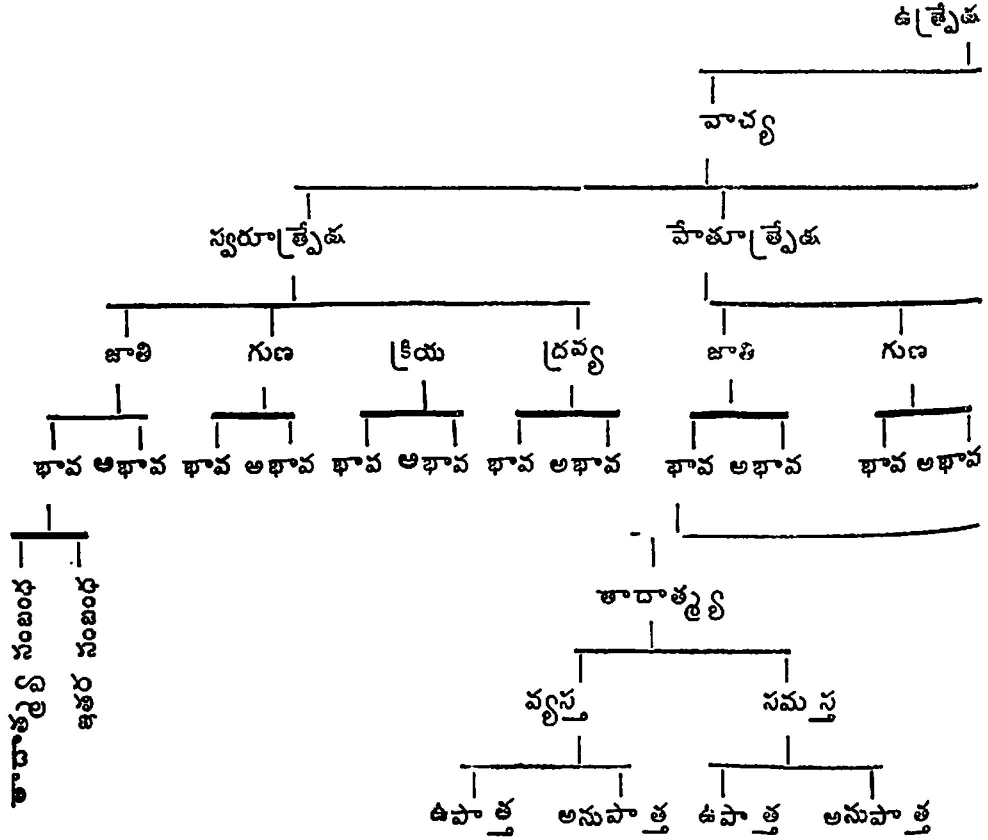
జెప్పఁబడిన పదార్థములకు అటువంటి నిమిత్తముల చేతనే యథా సంభవముగా హేతువుగాఁ గాని ఫలముగాఁ గాని యూహించినచో హేతూత్ప్రేక్ష అని. ఫలోత్ప్రేక్ష అనియుఁ జెప్పఁబడును.

ఇవియుఁ గొన్నిచోట్ల నిష్పన్న శరీరములుగాను, కొన్నిచోట్ల నిష్పాద్య శరీరములు గాను ఉండును. ఈ మొదలయిన బహు ప్రకారములు సంపన్నములగును.

అలంకార సర్వస్వకారుఁ డిట్లుచెప్పెను.

ఉత్ప్రేక్ష వాచ్య ప్రతీయమాన అని రెండు విధములు. వలె మొదలయినవి యున్నచో వాచ్య. అవి లేనిచో ప్రతీయమాన: అందు వాచ్య అప్రకృతములైన జాతి గుణ క్రియా ద్రవ్యములు అధ్యవసాయ రూపముగా చెప్పఁగా నాలుగు విధము లగును. అవి ప్రత్యేకముగా భావాభావములచే రెండు విధములు గాన ఎనిమిది యగును. 8. మరల గుణ నిమిత్త, క్రియా నిమిత్తములను బట్టి పదునాఱు 16. నిమిత్తము మరల ఉపాదానానుపాదములఁ బట్టి ముప్పదిరెండు 32. అవి స్వరూప హేతుఫల రూపముగా ఉత్ప్రేక్షింపగా తొంబదియాఱు 96. ఇందులో ద్రవ్యమునకు స్వరూపోత్ప్రేక్షణమే యుండును. హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలు ఉండవు గాన వాని బట్టి కలిగిన పదునాఱు 16 భేదములు తగ్గింపవలయును. జాత్యాదులకును హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలలో నిమిత్తమునకు అనుపాదానము సంభవింపదు కాన వానినిబట్టి కలిగిన ఇరువదినాలుగు 24 భేదములు తగ్గింపవలెను. అట్లు కాఁగా స్వరూపోత్ప్రేక్ష లేక పోవుట వలన 32 భేదములు హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలు ప్రత్యేకము 12 గాన మొత్తము 24 అయినను వాచ్యలో 32 + 24 = 56 భేదములు. ప్రతీయ మానలోఁ గూడ ఇట్లే లెక్కింపవలయును. అందు స్వరూపోత్ప్రేక్షలోఁ గూడ నిమిత్తానుపాదనము సంభవింపదని భేదము. కనుక స్వరూపోత్ప్రేక్ష 16 విధములు. హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలు ఇదివరకు వలె 24. ఇట్లు 16 + 24 = 40 విధములు. అన్నియు కలిపి మొత్తము 56 + 40 = 96 విధములు.

పండితరాయల మతమున-

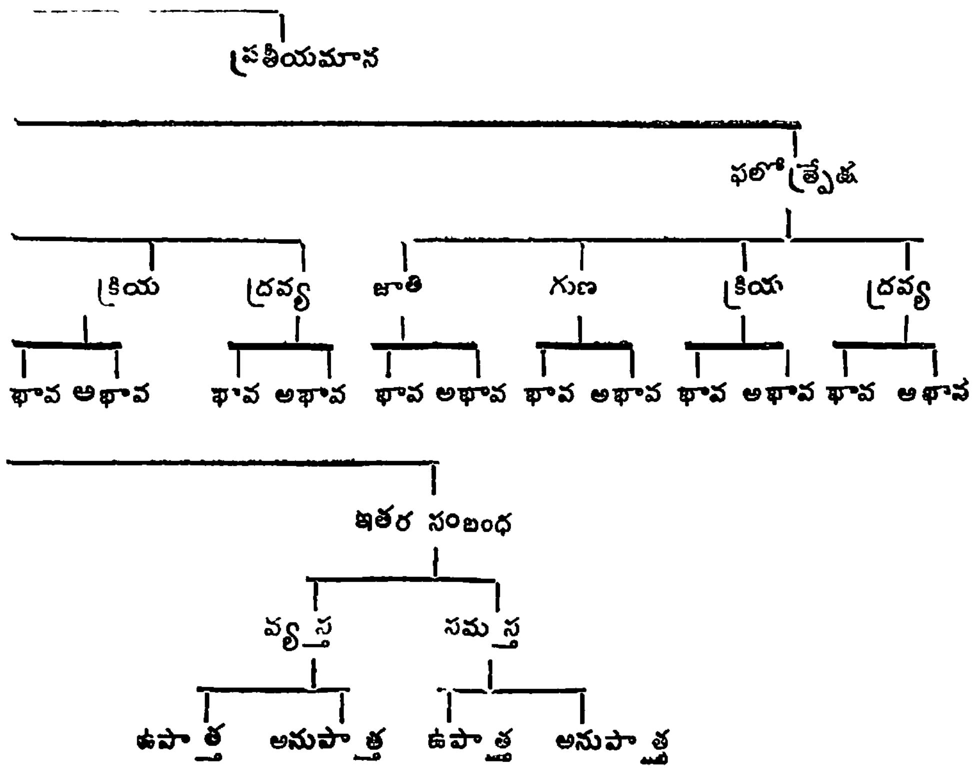

ఉపాత్త, అనుపాత్త అనునవి నిష్పన్న, నిష్పాద్య అని రెండేసి విధములుగా అగును.

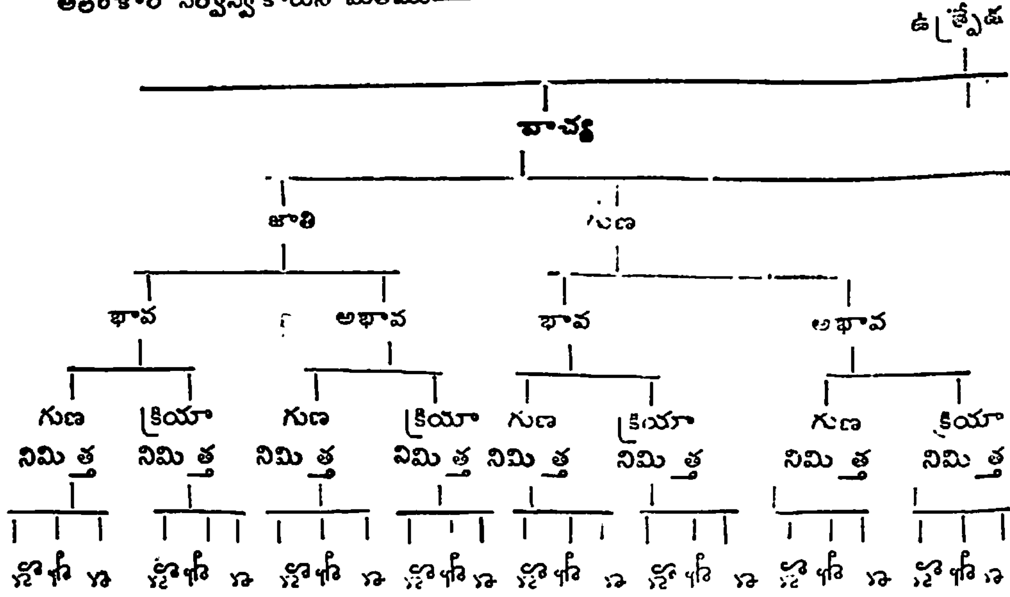
స్వరూప 64
హేతు 64
ఫల 64

మొత్తం 192

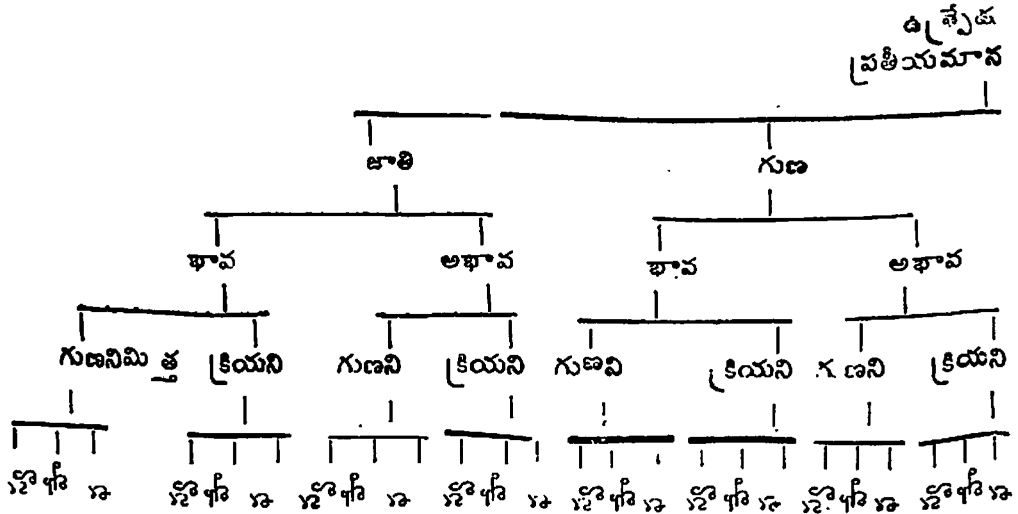
ఇట్లే యన్నిటికి తెలియునది.

ప్రతీయమాన
ఫలోత్ప్రేక్ష
క్రియ
ద్రవ్య
జాతి
గుణ
క్రియ
ద్రవ్య
భావ అభావ
భావ అభావ
భావ అభావ
భావ అభావ
భావ అభావ
భావ అభావ
ఇతర సంబంధ
వ్యస్త
సమస్త
ఉపాత్త
అనుపాత్త
ఉపాత్త
అనుపాత్త

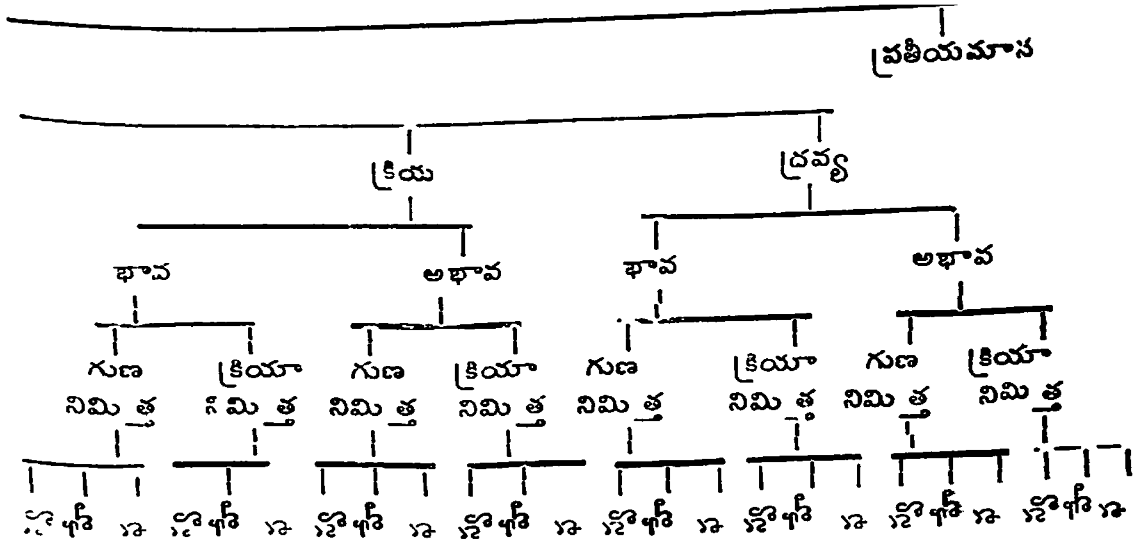
అలంకార సర్వస్వకారుని మతము—

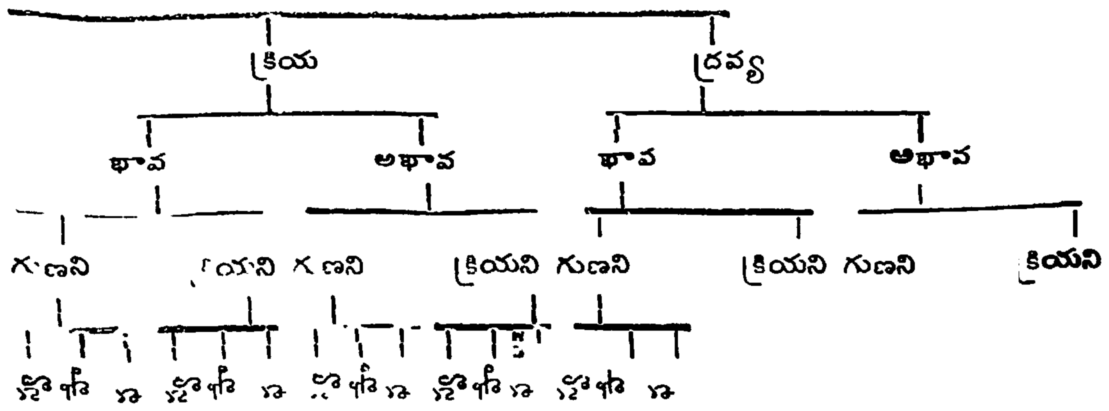

పైవి చూపిన స్వరూప హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలు ఉపాదాన అనుపాదాన భేదములచే ముప్పది రెండు అయ్యెను. 24 + 32 = 56 అని వాచ్యలోని రకములు.

36 + 4 = 40. మొత్తము 56 + 40 = 96.

ప్రతీయమాన
క్రియ
ద్రవ్య
భావ
అభావ
భావ
అభావ
గుణ నిమిత్త
క్రియా నిమిత్త
గుణ నిమిత్త
క్రియా నిమిత్త
గుణ నిమిత్త
క్రియా నిమిత్త
గుణ నిమిత్త
క్రియా నిమిత్త

క్రియ
ద్రవ్య
భావ
అభావ
భావ
అభావ
క్రియని
గుణని
క్రియని
గుణని
క్రియని

విశ్వనాథుఁ డిట్లు చెప్పెను.

అనుపాత్త నిమిత్తములో గుణక్రియారూప భేద గణన లేకపోవుటచే 8 ఎనిమిది భేదములు తగ్గగా వాచ్యలో స్వరూపోత్ప్రేక్ష ఇరువది నాలుగు 24 భేదములు. హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలు ప్రత్యేకముగా 16 పదునారు. ద్రవ్యోత్ప్రేక్షలోని వానికి భావాభావ భేదముచేతను గుణక్రియా నిమిత్త రూపముగా నాలుగు భేదములు ఎక్కువయినవి. ఇట్లు వాచ్యలో 56 ఏబదియారు భేదములు. ప్రతీయమానలోనైతే స్వరూపోత్ప్రేక్ష కూడ 16 పదునారు. అందు నిమిత్తానుపాదనము అసంభవము గాన దానిని బట్టి కలిగిన ఎనిమిది భేదములు తగ్గినవి కనుక ప్రతీయమాన 48 విధములు. మొత్తము వాచ్యయు ప్రతీయమాన కలిపి 104 అని విద్యానాథుడు వాని పేర్లు ఈవిధముగా చెప్పెను:

1 ఉపాత్త గుణ నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
2 ఉపాత్త గుణ నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
3 ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
4 ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
5 అనుపాత్త నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
6 అనుపాత్త నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.
7 ఉపాత్త గుణ నిమిత్త జాతి భావ హేతూత్ప్రేక్ష.
8 ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ హేతూత్ప్రేక్ష.
9 ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాతి భావ హేతూత్ప్రేక్ష.
10 ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాత్యభావ హేతూత్ప్రేక్ష.
11 ఉపాత్త గుణ నిమిత్త జాతిభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.
12 ఉపాత్త గుణ నిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.
13 ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాతిభావ ఫలోత్ప్రేక్ష
14 ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్ష.

అని. యిట్లే గుణక్రియా ద్రవ్యములలోనుఁ జెప్పుకొనవలయును. అపుడు మొత్తము 56 అగును. ప్రతీయమానములో స్వరూపోత్ప్రేక్షలో గూడ నిమిత్తోపాదన నియమముండుటవలన 48. మొత్తము 104 అనిచెప్పెను.

పండిత రాయలు చెప్పిన పద్ధతిలో దిఙ్మాత్రముగా ఉదాహరణలు చూపఁబడును.

జాతి గత స్వరూపోత్ప్రేక్ష కుదా :—

"కుమారుఁడగు మైనాకుని నన్వేషించుటకై దీర్ఘముగా చాపఁబడి జలధి మధ్యను ప్రవేశించిన హిమాద్రి భుజమువలెనైన భాగీరథీ దేవికి నతి" అని. ఇట భాగీరథీ దేవి రూపమైన ద్రవ్యమందు జాతియందుఁ గాని హిమాద్రికి సంబంధించిన భుజత్వ జాతిగత ధర్మము తాదాత్మ్యముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. అందును భాగీరథి యందున్న శ్వేతత్వ శీతత్వ దీర్ఘత్వ జలధి మధ్య ప్రవిష్టత్వ ధర్మములకు నిమిత్తత్వము సిద్ధించుటకై విషయియైన హిమాద్రికి భుజ గతత్వము అవశ్యము సంపాదింపవలయును. వానిలో అనుపాత్తములైన (చెప్పఁబడని) శ్వేతత్వ శీతత్వ ములకు హిమాద్రిని బట్టియే భుజగతత్వము సంపన్నమైనది. ఇతరములను గూడ సంపన్నము చేయుటకై కుమారుఁడైన మైనాకుని యన్వేషణయను ఫలము ఉత్ప్రే క్షింపఁబడినది. దానికి సాధ్యమైన జ్ఞానము దీర్ఘత్వ జలధి మధ్య ప్రవేశానుకూల యత్నము వలన జనించినది గాన. ఇట్లు కాఁగా విషయి యైన హిమాద్రి యందున్న యట్టి యన్వేషణయె ఫలమైన దీర్ఘత్వ జలధి జఠర ప్రవేశములను బట్టి విషయమైన భాగీరథి యందున్న సహజసిద్ధ దీర్ఘత్వ జలధి మధ్య ప్రవేశములందు అభేదాధ్యవసానాతిశయోక్తి చేత సాధారణ ధర్మమును సంపాదించుటలో నిమిత్తత కలుగుచున్నది ఇక్కడ ఫలమునుగూడ ఉత్ప్రేక్షించుట వలన ఫలోత్ప్రేక్ష యగునని చెప్పవీలుకాదు. ఉత్ప్రేక్షింపబడుచున్న ఫలవిశేషణము చేత నిష్పాదితమైన సాధారణీకృత లంబత్వ జలధి జఠర ప్రవిష్టత్వ నిమిత్తముచే ఉత్థాపితమైన స్వరూపోత్ప్రేక్షయందె ఇట్లు (ప్రాధాన్యముబట్టి) విధేయమగుటవలన చమత్కృతి విశ్రమించుట వలనను ఉత్ప్రేక్ష ప్రతిపాదకమైన ప్రత్యయము ఫలముతో అన్వయించక పోవుట వలనను స్వరూపోత్ప్రేక్ష నామము చేతనే ఇక్కడ వ్యవహరించుట యుక్తము. భాగీరథిని ఉపాదానము చేయుటవలన అని గీర్ణ విషయరూపమైన యిదియును ఉపాత్తానుపాత్త గుణ క్రియాత్మక నిమిత్తము కలదై హిమాద్రి భుజము కవి చేతనే అట్లు నిష్పాదిత మైనది గనుక. నిష్పాద్య విశిష్ట శరీరమైన జాత్యుత్ప్రేక్ష యగును.

తాదాత్మ్యముగా గుణ స్వరూపోత్ప్రేక్ష కుదా :

గీ. అన్యరూపాలు దనయింటి నాక్రమింప
అంతటను జేరి శరణని యాశ్రయించు
నా తెలుపటు కొంగల గుంపు యమునలోన
కూయుచును గడు రాజిలి కొమరు మిగులు.

ఇక్కడ సముదాయముగ నైన కూతలతోఁ గూడిన కొంగల జాతియందున్న విషయమందు, ప్రోగయిన తెలుపు గుణము తాదాత్మ్యముగా ఉత్ప్రేక్షింప బడుచున్నది. అక్కడ కొంగల యందలి కూత, నిర్మలత్వము, ప్రోగగుటలును తెలుపు గుణములో నుండుట లేకుండ కొంగలకును తెలుపునకును అభేదముచెప్పుట శక్యము గాదు గనుక దాని సిద్ధికై వానికి విషయిత్వము సాధ్యము. అందు ఏదో విధముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడు విషయి యందు అనుపాత్రమైన నైర్మల్యము సిద్ధమగుటవల్ల కూత ప్రోగగుటల యొక్క నిష్పాదనకై రూపాంతరాక్రాంత గృహత్వము శరణని యాశ్రయించుటయును హేతువుగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడెను. ఇక్కడఁ గూడ ఇదివఱకు వలె సహజ సిద్ధమైన వానికి కల్పితమైన వానితో అభేదాధ్యవసానము వలన సామాన్య ధర్మత్వము. ఇట్లు ఇతరమగు చోటను ఊహింపఁ దగినది. ఇదివరకెట్లు ఫలమును ఉత్ప్రేక్షించిన ఫలోత్ప్రేక్ష కాలేదో అట్లు హేతువును బట్టి ఉత్ప్రేక్షించిన హేతూత్ప్రేక్ష కాదు.

క్రియా స్వరూపోత్ప్రేక్ష కుదా :—

కం. యమునా జలపూరమున స
గము మునిఁగిన బకములు బహుకల నినదములో
తమము పగఁబూని మింగ్రం
గ మృగాంకుని శిశువు లేడ్చుఁ గడు ననుకొంచు.

ఇక్కడఁ బ్రథమాంత విశేష్యక బోధనాదులకు అభేద సంసర్గముగా యమునా జలపూరమున సగము మునిఁగి బహుకల నినదములు గల విషయములైన బకములందు తమఃకర్తృక వైర హేతుకమైన మ్రింగు కర్మకు అభిన్నముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడిన మృగాంకు శిశువులతో తాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షణ పూర్వకమైన ఆక్రోశన కర్తృత్వ రూపమైన ధర్మము ఉత్ప్రేక్షింపఁబడు చున్నది. ఆ యుత్ప్రేక్షలలో

తాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షణములో ధర్మ్యుత్ప్రేక్ష యందలి సాధారణ ధర్మమును సంబంధాంతరోత్ప్రేక్షణములో ధర్మోత్ప్రేక్ష యందున్న తత్సమానాధికరణ ధర్మమును విషయములైన బకములందున్నదై నిమిత్తమగుట ఇట్లు ఉండఁగా ప్రకృతమందు క్రోశన కర్తృత్వ రూప ధర్మోత్ప్రేక్షలలో తత్సమానధికరణమైన మ్రింగుట అను కర్మత్వరూప ధర్మము విషయ గతమగుట సిద్ధించుటకై అనువాద్యముగా మృగాంక శిశు తాదాత్మ్యము అనుపాత్త శ్వైత్య నిమిత్తకముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. అక్కడ ఎట విశిష్టోపమ యందు ఉపమానోపమేయ విశేషణ తద్విశేషములకు అర్థమైన యౌపమ్యమో అట్లే ఇక్కడను విషయ బక విశేషణ తద్విశేషణములకు సగము మునుఁగుబక యమునా జలములకు మూలోత్ప్రేక్ష. విషయి మృంగాక శిశు విశేషణ తద్విశేషణములైన మ్రింగుట తమస్సులతో అభేదము అర్థము. అందువలనను తమఃకర్తృకమైన మ్రింగుట సిద్ధింపఁగా ముఖ్యోత్ప్రేక్ష నిర్వహింపబడును. ఏడ్పు నినదములకును బింబ ప్రతిబింబ భావములచే అభేదము. అందుచే యమునా జలపూరార్ధ మగ్నకృత బహుంకల నినదోభయా భిన్నములకంటె అభిన్నము లయిన బకములు తమస్సుచే మ్రింగఁబడు మృగాంకబాలకా భిన్నములు క్రోశన క్రియానుకూల వ్యాపారవంతములు అని బోధాకారము, వైయాకరణులకు ఆఖ్యాతము భావప్రాధాన్యమైనపుడు అభేదముగా క్రోశనక్రియోత్ప్రేక్ష. ఆ యుత్ప్రేక్షింపఁబడుచున్న క్రోశనక్రియయందు బోధ నిష్పన్నము కాఁగా ఒక విశేషణముగా తోఁచు ప్రతీయమానమైన నినదము అధ్యవసాన వశమువల్ల విషయముగా ఉండును. క్రోశన క్రియ యందును అట్టి బకములు విశేషణము. అట్టి బకములందును అభేదముగా అట్టి మృంగాక శిశువులే విశేషణము. సాక్షాత్తుగా క్రియయందు మృగాంక శిశువులు విశేషణము గావు. ఇట్లే యయినచో బకములకు అన్వయరాహిత్యము కావలసి వచ్చును. విషయ విషయి విశేషణములకు ఇదివరకు వలెనే బింబ ప్రతిబింబ అపన్న ముభావముచే అభేద ప్రతిపత్తి కలుగును.

కం. మదనునికిన్ రాజ్యంబున
నిదె పట్టము గట్టెదరని యెఱిఁగి తటాల్నన్
ఇదిగో సుధాకరుఁడు సుధ
నదె జకతీమధ్యఁ బూయునట్టుల వెలఁగున్.

ఇక్కడఁ గూడ విషయమగు చంద్రునియందు సుధాలేపన కర్తృత్వ రూప ధర్మోత్ప్రేక్ష అని యొక విధమైన దర్శనము.. కిరణములు వ్యాపించుట యను విష

యములో చంద్ర కర్తృక సుధాకరణ లేపనమునకు తాదాత్మ్యముతో ఉత్ప్రేక్షణము రెండవ రకము. అందు మొదటి మతములో ధవళాకారకత్వ రూపమైన నిమిత్తము యొక్క అనుపాదనము వలన అనుపాత్త నిమిత్త విషయముయొక్క యుపాదానము వలన ఉపాత్త విషయి. రెండవ దానియందు ఆ నిమిత్తమునకే అనుపాదానము వలన అనుపాత్త నిమిత్త విషయమును గప్పి పెట్టుటచే అనుపాత్త విషయి యని విశేషము.

తాదాత్మ్యముగా ద్రవ్య స్వరూపోత్ప్రేక్ష కుదా :—

కం. పరిఖయిది కళింగంబన్
గిరినుండి ప్రయాగ దాఁక నెఱి నెవ్వరొ త్ర
వ్వి, రదుగులేని గగన మీ
పరిఖను నల్లఁగ నిదె కనబడునని తలఁతున్.

ఇక్కడ యమునయందు నీలత్వ దీర్ఘత్వ నిమిత్తకమైన ఆకాశ తాదాత్మ్యో త్ప్రేక్షణము. ఆకాశము స్వరూపాత్మకముగాన నిది ద్రవ్యోత్ప్రేక్ష. కనుకనే ఆకాశ పదము వల్ల శబ్దాశ్రయత్వాదుల యొక్క యనుపస్థితి దశలోఁ గాన ఆకాశ బుద్ధి కలుగుచున్నది. నీలత్వ రూప నిమిత్తము విషయియందు సిద్ధించుటకై మూఁడవ చరణ స్వీకారము. దీర్ఘత్వ రూప నిమిత్త సిద్ధికై పూర్వార్ధమును.

జాత్యాదుల కభావోత్ప్రేక్ష కుదా :—

కం. సకల క్షత్త్రా భావము
ప్రకటంబుగ మూర్తి దాల్చు లాగున వెలయున్
సకల భువిఁ బరశురాముఁ
డధిక బలుఁడు ప్రతాప మొప్ప దీప్తి జయించున్.

ఇట జాతి యందున్న యభావము నిరోధిత్వము నిమిత్తముగా తాదాత్మ్యముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. వినాశము అని చెప్పినచో ధ్వంసము. "సకల భువన దుఃఖాభావము" అన్నచో గుణాభావము.

కం. కను లవ్వి లేనివారలు
పొనరించిన సృష్టివోలె భువి యెటులొప్పున్

నను కాటుక యటు
ఘనములచే నిండుదివము కనఁబడె నటులన్.

ఇక్కఁడ గూడ కనులకుండు సామాన్య జ్ఞానము లేకపోవుట యను నిమిత్తముచేఁ జాత్యంతికమైన దర్శన క్రియాభావము ధర్మము. ఇట్లు ద్రవ్య క్రియా భావోత్ప్రేక్ష యును స్వయముగా నూహింపఁ దగినది.

ఉ. రెండగు కండ్ల యింద్రుడయి, రెండు కరంబుల సూర్యుఁ డట్టులన్
రెండవ చంద్రుఁ డట్టుల శరీరము దాల్చిన మారుఁడట్లు మ
ర్త్యుండయి యొప్పె పార్థివుఁ డుర్విగతుండగు గీష్పతిం బలెన్
మెండుగ భూసురుల్ పొగడ మీఱు నృపుండెవఁడో జయించెడిన్.

ఇక్కడ రాజునందున్న ద్వినేత్రత్వాదులకు ఇంద్రాది తాదాత్మ్యమునకు విరోధులైనవానికి విరోధము పోవుటకు విషయులైన వాసవాదులందు ఆరోపించుటచే సాధారణీ కరణము. ద్వినేత్రత్వాదులు చెప్పుట విప్రయోజనము కావలసి వచ్చును గనుక ఇక్కడ ఉపమను నిరూపించుట శక్యము గాదు. సాధారణ్యము లేకున్నను ప్రతీయమానములైన పరమైశ్వర్యాదులచే ఆ యుపమ నిష్పన్నమగుట వల్లను అసుందర మగుటచే ఉపమా నిష్పాదకముగా కవికి ఇష్టము గాకపోవుట వల్లను ఉపమా నిష్పాదకమైన వానికి సాధారణ్యము లేదు. ఇక్కడ రాజునకు ద్వినేత్రత్వాది ధర్మములచే వాసవాదులతో సాదృశ్యము కవికి అభిప్రాయ విషయముగాదు గదా.

ఇట్లు ద్వితీయత్వాదులకు చంద్రాదులందు ఆరోపము గూడ ఉపమ యైనచో అనర్థకమే యగును. అభేద ప్రతిపత్తి యందైతే సహస్ర నేత్రునితో సహస్ర కరునితో విధి సృష్టిలో శరీరము లేని ఒకనితో జలాకారముతో స్వర్గతుని తోను వాని వానితో ఎట్లు దీనికి అభేదము అగునని ప్రతికూల బుద్ధిని పోఁగొట్టుచున్న విషయిగతమైన ద్వినేత్రత్వాద్యారోపములకు ఉపయోగము ఉండనే యున్నది. ఇక్కడ అటు, బలె శబ్దములు లేనిచో దృఢారోపములుగల రూపకము, విషయిగత విశేషణములు లేనిచో ఉపమ, రెండిటిలో ఏ ఒకటి లేకున్నను శుద్ధ రూపకము అగునని తెలియునది. ఇట్లు స్వరూపోత్ప్రేక్షా మార్గము చూపఁబడినది.

ఇంక హేతూత్ప్రేక్ష కుదా :—

కం. భవదీయ పరాక్రమ దీ
ప వహ్ని శిఖలందుఁ బ్రోగుపడు కాటుకచే
దివిపై నిత్యము నీలిమ
నవ మయి యేపారుచును గనంబడు చుండున్.

ఇక్కడ నీలిమ సాధారణధర్మముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడిన కాటుక హేతువుగా నిట ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది. కాటుకపూయ వడి దివి సతము నీలిమ అన్నచో ఇదే క్రియోత్ప్రేక్ష యగును.

గుణ హేతూత్ప్రేక్ష కుదా :—

కం. ఒండొరుఁ గనుగొను ముదమున
నిండి నతభ్రువు పెదవులు నెఱ సొంపుగనెఱ
రెండిటి సొంపు సహింపక
దండిగ నడుమిది కృశించి దాగె నటంచున్.

ఇక్కడ పూర్వార్ధమున మోదగుణమునకు హేతుత్వము ముదమునఅని తృతీయ విభక్తిచే నిర్దేశింపఁ బడినది. ఉత్తరార్ధమందు ధర్మి విశేషణముగా అనూద్యమాన మగు గుణాభావము అనఁగా సహనాభావము "భోక్తగాని భుజించు చున్నవాఁడుగాని తృప్తి పొందును" ఇత్యాదులందు భోజనాదులకు వలె అర్థగతము.

ఇంకొక యుదా :—

కం. రోదసీయను నళుల గుంపుల
మదకల గీతములు విని యమందత్రపచే
ముదమఱ భువిదాఁక గళము
లదె తరు సంతతులు వంచెనని యనుకొందుఁగా.

క్రియోత్ప్రేక్ష కుదా :—

"చాల గొప్పదైన కళింద్రాది గర్వమును జీల్చుటచే నావిర్భవించుచున్న మహా పాతకావళి వేల్లనమువల్ల సంజాత శ్యామవశే"

ద్రవ్య హేతూత్ప్రేక్ష కుదా :—

గీ. నీనులెవని౯ బూర్ణిమకు నదీశుఁడంద్రో
వానిని విమలామృత సరంబని తలంతు
కనెడివారి కిందెదో గొప్ప కాంతి దోఁచు
నిది పయిని నిత్యనీలాభ్ర పదవి౯ దనరు.

ఇక్కడ అమృత సరస్సుగా ఉత్ప్రేక్షింపఁబడిన చంద్రుని యందు నీలముగా నధ్యవసింపఁబడిన కళంకమందు పైనున్న యాకాశ హేతుకత్వము ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. దీనిని బట్టి ద్రవ్యమునకు హేతూత్ప్రేక్షణము లేదను ప్రాచీనుల వాదము నిరస్తమైనది.

అభావము లైన యాజాత్యాదులలో హేతూత్ప్రేక్ష కుదా ;

కం. కరుణయును లేని కాలము
వరమ మనోజ్ఞంబులైన వస్తుల నెల్లన్
విరతమ్ముగ సంహరించును
నరయంగా౯ గనులు లేని యక్కతనఁబలెగా.

ఇక్కడ కాలము సహజముగా సంహారాత్మకమైనది. దానియందు కన్నులు లేకపోవుట అన్నది హేతువుగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడెను.

గుణాభావమున కుదా :—

కం. అనితర నిస్సీమద్యుతి
ఘన సౌభాగ్యము గల నతగాత్రి నయనముల్
అనయం బొందొరు౯ గనుముద
మెనయమివలన బలె నవ్వి యిట౯ జంచలమౌ.

క్రియా భావమున కుదా :—

గీ. చెలియ ! త్వచ్చికురాకృతి కల మహాంధ
కారమిది జనమోహన కారియందు

ఇందు తన్వంగి : త్వద్వద నేందురుచులు
పదమి చేఁబోలెఁ బూర్ణ శోభను దనర్చె.

ఇక్కడ నుత్తరార్థమునఁ గ్రియాభావోత్ప్రేక్ష. పూర్వార్థమందైతే జాతిగత మునకుఁ గాని జాతిగ భావమునకుఁ గాని స్వరూపోత్ప్రేక్షయే.

ద్రవ్యాభావ హేతూత్ప్రేక్ష కుదా :—

కం. నీ వైరి రాజకాంతలు
వావిడి రోదించుచుండ వనగత గజముల్
పేవిధుల కావు శకలం
బై పీనులు లేని కతన బలెనని తలఁతున్.

ఇట కర్ణ శష్కులి గతాకాశము శ్రోత్రము గాన జాతి గుణ క్రియలకంటె నతిరిక్తమైన శ్రోత్రత్వము వివేచింపఁగా ఆకాశ రూపముగా తద్గతా భావమైన ద్రవ్యా భావమును హేతువుగా ఉత్ప్రేక్ష ఇట చేయఁబడెను. ఇట క్రియాభావము విమిత్తము.

ఇట్లు హేతూత్ప్రేక్ష మార్గము ఊహింపవలయును.

ఇంక ఫలోత్ప్రేక్ష కుదా :—

కం. పవలున్ రేయియు కంఠం
బు వఱకుఁ గల నీళ్ళ సూర్యమూర్తి నుపాసిం
చు వనజ పంక్తి యిది హరిణా
క్షీ వదనతకౌఱకయి దపసు చేసెడినేమో.

ఇక్కడ వదనత్వము అవయవ ప్రవృత్తి. 'వదనత' అన్నచోటఁ గల 'తల్' అను ప్రత్యయము యొక్క యర్థము జాతి. 'త్వతల్' అను ప్రత్యయములు ప్రకృతి యొక్క ప్రవృత్తి నిమిత్తమైన భావమున విధింపఁబడెను. ఇదే యిక్కడ సహజ సిద్ధ జలావస్థాభిన్నముగా అధ్యవసింపఁబడిన తపశ్చరణ క్రియకు ఫలముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది ప్రాప్తి క్రియ యొక్క సంసర్గముచేత దానిద్వారానే జాత్యాదులకు ఫలత్వము ఉపపన్న మగుట వలన ఇక్కడ ప్రాప్తికి క్రియ లేకుం డనే శుద్ధజాతి అఫల మగుటచే క్రియకే ఫలత్వమగునని చెప్పరాదు అట్లు గానిచో

ఫలత్వము బోధించు 'వదనత కొఱకయి' అను చతుర్థి యుపపన్న మగును. కను కనే 'బ్రాహ్మణత్వము కొఱకు నుగ్రంబమైన, తపసు చేసి విశ్వామిత్రుఁ డపుడు మిగుల' ఇత్యాది ప్రయోగములు కుదురును.

గుణ ఫలోత్ప్రేక్ష కు —

గీ. హాలహాల పాలాగ్ని సర్పాలిఁ గూడి
వాని దరి విద్య నేర్వను బలెఁ గడంగి
నేఁటికిని శంకరు శిరసందే వసించి
అళశియు వానితోడఁ స్నేహమును జేయు.

ఈ విరహి వాక్యములో నేర్చు క్రియయందు నేర్వను అను తుమున్నర్థముచే ఫలము లభించు చున్నది. వాస్తవమునకు వీని చమత్కారములో విలక్షణత్వము లేదు. కాన నుదాహరింపఁదగనివే. చమత్కార వైలక్షణ్యమైతే హేతుఫల స్వరూపాత్మక మైన మూఁడు విధములైన వానికే. ఇదివఱకు ఉదాహరించిన వానితో వలె మొద లయినవి తీసివేసినచో ప్రతీయమాన యగును. అవి యర్థ సామర్థ్యమును బట్టి కలిగి మని భ్రమపడరాదు. దాని కిట ప్రసక్తి లేనేలేదు.

ధర్మ స్వరూపోత్ప్రేక్ష కుదా :—

గీ. అందముల గనియగు త్వదాస్యంబుతీ ర్పు
నబ్జభవు మోహమది హెచ్చెనని తలంతు
ఇట శశి నిను నుపేక్షించి యిట్టె సుకృత
వికలు'డటు రాడు నెట్లుచేసె నకట దీను.

వికలుఁడగు విధి నీ ముఖమును రాజపద యోగ్యము అని గాని చంద్రుఁడు తద్పద యోగ్యుఁడని గాని వివేచించుటకు శక్తుఁడు గాలేదని భావము. పూర్వార్థమందు ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడిన మోహ రూప ధర్మ సిద్ధికై ఉత్తరార్ధ మందు త్వము దానికి సామానాధికరణ్యముగా ఉపాత్త మైనది. మోహము లేని బ్రహ్మకు మోహమును సమవాయ సంబంధముగా సంభావింపఁ బడినది. దీనియందును స్వరూ పమునకు విషయిత్వమందు నిమిత్తమైన ధర్మము ఉపమయందువలె బింబ ప్రతి బింబ భావాదులచే భిన్నమై యుపాత్తము అనుపాత్తము నైనది. హేతు ఫలములు విషయములైనప్పుడైతే దేనివి గూర్చి హేతు ఫలములు నిరూపింపఁ బడెనో ఆ ధర్మము

కల్పింపఁ బడుచున్నను విషయగత సహజసిద్ధ ధర్మమునకు అభిన్నముగా అధ్యవసేయ మానమై నిమిత్తముగా నగుచున్నది. అది యుపాత్తమే యగును. అట్లు గానిచో దేనిని గూర్చి హేతు ఫలములకు అన్వయము కలుగును. ఇది ఇట్లు సంక్షేపముగా నిరూపింపఁ బడెను.

ఇక్కడను ప్రాచీనులయొక్కయు అర్వాచీనులయొక్కయు దృష్టి (విధానము) అనేక విధములుగా నున్నది. అందు ప్రాచీనుల విధాన మిట్లున్నది — అన్నిచోట్ల అభేదముగానే విషయికి విషయమందు ఉత్ప్రేక్షించుట యగును. సంబంధాంతరముగాఁ గాదు. అట్లే ధర్మ స్వరూపోత్ప్రేక్షయందు "ముఖము చంద్రునిగఁ దలంతు" ఇత్యాదులందు విషయియగు చంద్రునికి విషయమగు ముఖమందు అభేదము స్ఫుటమే. నామార్థములకు భేదముగా సాక్షాత్తుఅన్వయము అవ్యుత్పన్నము గాన. ఇది యుపాత్త విషయ, ఇట్లును

గీ. వనిత నానారదాహ్లాది వదన కమల
నీల కుంతల కుచశైల శిలి భృగువు
చామ శ్రీమహాధారత సర్గయోగ్య
కారణవ్యాస కలితోరు గౌర మహిమ.

(శృంగార నైషధము. ౩. ౨౦౦.)

ఈమె విషయాన మునులు మోహితులటంద్రు (ఇది నా పూరణము) అను పద్యములో ధర్మ స్వరూపోత్ప్రేక్ష యందును ముని సంబంధి యగు ధర్మాంతర విషయమందు విషయమైన దమయంతీ విషయక మోహమునకు భేదముగానే యుత్ప్రేక్ష. ఉత్ప్రేక్షయును సాధ్యవసాన మగుట వలన విషయమును ఉపాదానము చేయకుండుట సరిపోవుచున్నది. నిమిత్తధర్మమో తత్తదంగా సక్తవృత్తిత్వము. ఇట్లు

గీ. అవయవములఁ జీఁకటి పూయునటుల నుండె
ఆకసము కాటుకఁ గురియు నటుల నయ్యె
చెడ్డ నరునకుఁ జేసిన సేవవోలె
నుర్విఁ జూ పుపయోగింపకుండఁ బోయె.

(మృచ్ఛకటిక్యానువాదము)

అను పద్యములో ప్రకృతమాంతరార్థంమను కర్తృయందు లేపన కర్తృత్వాదులు ఉత్ప్రేక్షణ మయ్యెను. అది అఖ్యాతార్థ విశేషణ మగుటచే ఏకదేశము. లేపనాది కర్తృ క్రియా విశేషణ మగుట వల్ల అప్రధాన మగుటచే లేపనాది కర్తృకు అభేదముగాఁ గూడ ఉత్ప్రేక్షణము కాదు. కాని తమస్సు కర్తృగా గల అంగ కర్మగా గల లేపనము ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. నభము కర్తృగాఁ గలిగి అంజనము కర్మగాఁగల వర్షణమును ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్న వానిచే విషయమైన తమః కర్తృక వ్యాపనము నిగీర్ణ మగుట వల్ల అనుపాదానము. కనుకనే ఇటువంటి వాని విషయములో ఇది యనుపాత్త విషయ యని చెప్పఁబడు చున్నది. శ్యామీకారకత్వాదియైన నిమిత్త ధర్మమును అనుపాత్తమే. కనుకనే ప్రకృతము నకు సమమైన దానితో సంభావనము చేయుట యుత్ప్రేక్ష" అని లక్షణము చేసి మమ్మట భట్టులచే "వ్యాపనాదికము లేపనాది రూపముగా సంభావింపఁ బడినదని" యని చెప్పఁబడినది.

ఇట్లు

మ. నిశనెవ్వండిల నాద్యుతిన్ సయిపఁడో నిర్వ్యాజ వైరాన నా
శశి సౌందర్యపు గర్వమున్ బలిమి మై శాంతంబు పొందించె మో
ల్లస దిందీవర పత్త్రి దృఙ్మఖరుచిన్ దానంచు హర్షంబుత
వెస నీ కాళ్ళను పద్మలక్ష్మిపడియెన్ భేషంచు లోనెంచెదళ్.

ఇత్యాదులందు లక్ష్మీ రూప విషయమునందు హేతూత్ప్రేక్షలో గూడ హర రూపమైన హేతువే ఉత్ప్రేక్షింపఁబడుట లేదు. కాని అది హేతువుగాఁ గల కాళ్ళఁ బడుట రూపమైన కార్యము విషయి తాదాత్మ్యముగా సహజ సిద్ధమగు కాళ్ళఁ బడుట రూపమైన విషయమందు హేతు మాత్రముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. లక్ష్మీ రూప విషయమందు హర్షరూప హేతూత్ప్రేక్షలో కార్యమె నిమిత్తమను వాదించు వారిచేఁ గూడ విషయ మందలి తత్సమాన జాతీయముతో అభేదాధ్యవసానము అవశ్యము చెప్పఁ దగినదే. అట్లుగానిచో హర్ష హేతురూప విషయి ధర్మ సమానాధికరణ కార్యరూప ధర్మము విషయమందు ఉండక పోవుట వలన ఉత్ప్రేక్షయె కాక పోవును. ఇట్లు.

గీ. ఇపుడు నింకేమిటి ననుభవింపఁ గలఁడో
యని నుదుటి యక్షరంబులు గనుట కట్లు

అదరి పాఱిపోయిన చోళు నుదుటి చర్మఁ
జీల్చి పైచె వనిన్ ముళ్ళ చెట్టు లెల్ల.

ఇత్యాదులందు ఫలోత్ప్రేక్షలో విషయములైన వనిలోన ముళ్ళచెట్లయందు కేవల మొక్క నుదుటి చర్మమును జీల్చుట నిమిత్తముగాఁ గల నుదుటి యక్షరముల దర్శన ఫలమె ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుట లేదు. కాని పైఁగా అది ఫలముగాఁగల నుదుటి చర్మము చీల్చుటరూపమైన ఫలమువిషయమైనముళ్ళు చీల్చుట మొదలగు విషయమందు తాదాత్మ్యముచే ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. కాన అన్నిచోట్ల అభేదము చేతనే విషయమందు విషయి యొక్క యుత్ప్రేక్షణము చేయఁబడు చున్నదని దర్శనము.

ఈ విషయములో పరిశీలింపఁ బడుచున్నది. అన్నిచోట్ల అభేదము చేతనే ఉత్ప్రేక్షింపరాదు అని నియమించుటలో ఏదైనఁ బ్రమాణము కలదా.

"వని నానా రదాహ్లాది వదన కమల" ఇత్యాది లక్ష్యములందు భేదము చేతఁ గూడ ఉత్ప్రేక్షించుట చూడఁ బడుచున్నది కదా. ముని సంబంధి యగు ధర్మ విశేషమందు మోహము అభేదముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడెనని చెప్పరాదు. భేదముగా ఉత్ప్రేక్షించుటలో బాధకము లేకపోవుటచే ఇట్టి కల్పన నిరర్థకము గదా. ఇందులో పట్టుదల చూపుటకు అభేదము చేతనే ఉత్ప్రేక్షింప వలయునని వేదాను శాసన మెచ్చటను లేదయ్యెను. లక్షణ నిర్మాణము పురుషాధీనము గదా. 'అవయవములఁ జీఁకటి పూయునటుల నుండె' అనుచోటఁ గూడ లేపనాది కర్తృత్వము చీఁకటి మొదలగు విషయములందు ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుననుటయే యుక్తము. అనుకూల వ్యాపారాత్మకమైన కర్తృత్వమే ఆఖాత కర్థము గనుక దానికిని ప్రథమాంత విశేష్యమందు ఆశ్రయతా సంసర్గము చేతనే అన్వయించుట వలన దోషము లేదు. 'భావ ప్రధానము ఆఖ్యాతము' అను దానికి భావము వ్యాపారము తదర్థము ఆఖ్యాతము క్రియా విభక్తి.' అని అర్థము చేసినచో యాస్కోక్తికి విరోధములేదు, 'సత్త్వ ప్రధానములు వదములు' అనునుత్తర వాక్యగత ప్రధాన శబ్దము అభిధేయ పరము. ఫలమాత్రార్థమైన ధాతువునకు అర్థగతమైన ఆఖ్యాతార్థ వ్యాపార వైధికరణత్వ సమానాధికరణత్వములనుబట్టి సకర్మకత్వా కర్మ కత్వ వ్యవహారము. నామార్థములకు భేదముచే అన్వయాభావము వల్లనైతే భావ కృదర్థ వ్యాపారమునకు నామార్థమందు అన్వయము లేదు. కనుకనే 'కర్తరికృత్' అను విశిష్ట శక్తి బోధకము సూత్రముచే 'ఘఞ్' మొదలగు వానియందు విశేషణ శక్తి బోధకమైన భావ గ్రహణము గతార్థము కాదు శబ్దాను వృత్తి

పక్ష స్వీకారము వల్లను 'కర్తరికృత్' అనుచోట ధర్మపదమైన కర్తృ గ్రహణమున కును 'లః కర్మణి' అనుచోట ధర్మ పరత యందుఁ గూడ దోషము లేదు. పోనీ క్రియా విభక్త్యర్థ కర్తకు ఫల వ్యాపారములు అట్లు ఉండనీ. ధాతువిభక్తికి ఆశ్రయము అర్థము. కాని యైతే దేవదత్తుఁడు పచమానుఁడు, ఇత్యాదులందు వలె "దేవదత్తుఁడు వండుచున్నాఁడు" ఇత్యాదులందు వలెఁ గూడ ప్రథమాంతార్థమందే క్రియా విభక్తికి అభేదముగా విశేషణత్వము యుక్తము. భేదముగా మాత్రము గాదు. అట్లుగానిచో ధాత్వర్థ భావనయందు సర్వజన సిద్ధమైన ఉద్దేశ్యవిధేయ భావమునకు భంగము కలుగ వలసి వచ్చును. గతి యున్నపుడు 'ప్రత్యయార్థమందు ప్రకృత్యర్థము విశేషణము" అను నుత్సర్గమునకుఁ గూడ అనుగ్రహమే న్యాయము. "భావ ప్రధానము అఖ్యాతము' అన్నదానికి భావనార్థకము ధాతువు అని యర్థము చెప్పినచో విరోధము లేదు. ఆలంకారిక తంత్రము స్వతంత్రముగాన వైయాకరణమత విరోధము దూషణము గాదు. కాన వైయాకరణ మత విరోధ దూషణము గలుగు ననరాదు. ఇది యిఁకను ముందు విస్తరింపఁ బడును.

ఇట్లును "అవయవములఁ జీఁకటి పూయునటుల నుండి" ఇత్యాదులందు భేదముగాఁ గాని అభేదముగాఁ గాని క్రియా విభక్త్యర్థమునకే ప్రథమాంతార్థమందే యుత్ప్రేక్షణము. సర్వసిద్ధమైన వలె అనుదాని అర్థముయొక్క విధేయతకు అనుపపత్తి యుండుటవల్లను తమఃకర్తృకలేపనమువలె అనుదానివల్లఁ గూడ ఉద్దేశ్యబోధకశూన్య వాక్యమువల్ల ఉత్ప్రేక్షా ప్రతీతి కూడ ఆపన్నమగుటవల్లను ధాత్వర్థ స్వనిగీర్ణమైన వ్యాపనాదులందు మాత్రము ఉత్ప్రేక్షణము గలుగును. ఒకవేళ విషయి సంబంధియగు లేపనాదులచే విషయ సంబంధియగు వ్యాపనాదులకు నిమిత్తత్వము కుదురుటకై స్వతాద్రూప్య సంపాదన ద్వారా నిగీర్ణమగుట వలన అనుపాత్త విషయత్వము అధ్యవసాన మూలత్వమును జెప్పినచో అప్పుడు రూపకమందుఁ గూడ అనుపాత్త విషయత్వము అధ్యవసాన మూలత్వమును జెప్పఁబడుఁగాక. "విషమైన ఖలుఁడు లోకములఁ జంపు" ఇత్యాదులందు ఖల సంబంధి యగు దుఃఖదానాదికి విష సంబంధి హనన రూపముగా అధ్యవసానము చెప్పుటవల్ల. కనుక నిమిత్తాంశమందు అతిశయోక్తియె. ఇట్లు "నిశి నెవ్వండిల నా ద్యుతిన్ సయిపఁడో" అనుచోట లక్ష్మీరూప విషయమందుఁ గాళ్ళయందు పడుట రూపమైన హేతువుగా హర్షము ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. అక్కడ సహజ సిద్ధమైన సంబంధమందు తాదాత్మ్యముగా అధ్యవసింపఁ బడుటయె నిమిత్తము.

అట్లు.

గీ. భువిపయిని జాఱిపడిన నూపురము నొకటి
తన్వచ్చరణ సరోజ వియోగ బాధవలనఁ
బోలె మౌనమూనిన దానిఁ ముమ్ము వెదకు
నేనెచటఁ గనుఁగొంటి నా స్థాన మిదియ.

ఇక్కడఁగూడ మౌనహేతువుగా నూపురమందు వియోగబాధ యుత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. వియోగ బాధతో పాటు నూపురమునం గుండుట వలన అచట నిశ్చలత్వ నిమిత్తకమైన నిశ్శబ్దత్వముచే అధ్యవసింపఁ బడిన మౌనము నిమిత్తము. నిశ్చలత్వ నిమిత్తకమైన నిశ్శబ్దత్వ విషయమందు వియోగబాధ హేతుక మౌనము అభేదముచే మాత్రము గాదు. ఉత్ప్రేక్షయందు పోలె శబ్దముతో నన్వయించిన దానికి ఉత్ప్రేక్షింపఁ దగినది యుత్ప్రేక్ష సిద్ధమైన దగుట వలన. విషయము నిగీర్ణమగుటచే విషయికి విధేయత్వము అనుపపన్న మగుటవలనను నిమిత్తాంతరమును వెదుక వలసి వచ్చుట యాపన్నమగుట వలనను. ఆలోచింపఁగా ఏక కాల ప్రభవత్వాది రూపమైన సాధారణధర్మముగల నిమిత్తము గలదు. అయినను అది చమత్కారి కాకపోవుట వలన ఉపమయందు వలె ఉత్ప్రేక్ష యందును అప్రయోజక మగుచున్నది. ఫలోత్ప్రేక్ష యందును ఇట్లే తెలియఁ దగినది. దీనిని బట్టి "పోనీ హేతుఫల ధర్మ స్వరూపోత్ప్రేక్షోదాహరణము లందును తాదాత్మ్యము గానే యుత్ప్రేక్ష" అని ప్రాచీన మతము ననుసరించు నప్పయ దీక్షితుల వాక్యమును వరాస్త మగుచున్నది.

అలంకార సరస్వ కారునిచే నైతే ఉత్ప్రేక్షకు లక్షణము ఇట్లు చెప్పఁబడినది. — "విషయ నిగరణముచే అభేద ప్రతిపత్తియె విషయికి అధ్యవసాయము. అది రెండు విధములు. సిద్ధము, సాధ్యమునని. అక్కడ సాధ్యత్వ ప్రతీతిలో వ్యాపారమునకుఁ బ్రాధాన్యము కలుగఁగా ఉత్ప్రేక్ష అని. దీని యర్థము — సిద్ధత్వము అనఁగా నిగీర్ణ విషయత్వము. సాధ్యమనఁగా నిగీర్ణ్యమాణ విషయత్వము ఎక్కడ నైతే సిద్ధత్వ ముండునో అక్కడ అధ్యవసింపఁ బడిన దానికిఁ బ్రాధాన్యము. ఎట్లన అతియోక్తి మొదలగు వానియందు. ఎక్కడ సాధ్యత్వ ముండునో అక్కడ వ్యాపారమునకు అధ్యవసాన క్రియకు ప్రాధాన్యము ఉండగా ఉత్ప్రేక్షయని. ఇట్లు అభేద గర్భమైన యుత్ప్రేక్ష లక్షణము చెప్పి "భువిపయిని జాఱిపడిన నూపురము నొకటి" అన్నచోట నూపుర గతమైన మౌనము హేతువుగా బంధరూపమైన గుణము ఉత్ప్రే

క్షింపఁ బడుచున్నది. అక్కడ మౌనమే నూపుర గత నిశ్శబ్దత్వా భేదముగా అధ్యవసింపఁ బడిన నిమిత్తము" అని చెప్పఁబడెను. ఇట్లు 'ఎక్కడ ధర్మమె ధర్మగతముగా' ఇత్యాదికముగా ధర్మోత్ప్రేక్షా ప్రసంగములో 'అవయవములఁ జీఁకటి పూయునటుల నుండె' అనుచోట లేపన కర్తృకోత్ప్రేక్షణలో వ్యాపనాదికము నిమిత్తము' అని చెప్పఁబడెను. ఇదంతయు పరస్పర విరుద్ధము. బాధ గుణోత్ప్రేక్ష యందు అభేద గర్భమైన యధ్యవసానము లేదు గదా. మౌనాంశ మందున్నను అధ్యవసాయము సిద్ధత్వమును బట్టి అతిశయోక్తికే విషయమగును. ఉత్ప్రేక్షకు విషయము కాదు. సర్వస్వకారుని మతములో మౌనము నిమిత్తముగా ఉత్ప్రేక్షింపఁ దగినది కాక పోవుట వలనను. ఇట్లు 'అవయవముల జీఁకటి పూయునటుల నుండె" అనుచోట లేపనాధ్యవసాయమును. అదియును వ్యాపన రూపముగా ఉన్నది. సరస్వ కారునిచే కర్తృకోత్ప్రేక్ష నిమిత్తముగా చెప్పఁబడుట వలనను. "వ్యాపనాదులందయితే ఉత్ప్రేక్షా విషయములో ఇంకొక నిమిత్తము అన్వేషింపఁ దగియున్నది" అని సరస్వకారుఁడే బాధకముగా ఉపన్యసించుట వలన. నిమిత్తాంశా ధ్యవసానము అయితే ఉపమాదులందును ఉన్నది. మఱియును "నిజముగా ముఖము చంద్రుఁడు" ఇత్యాదులందు అధ్యవసాయ మెక్కడ నున్నది ? విషయము జాగరూకమై యుండుట వలన సిద్ధమైన యధ్యవసావ విషయములో విషయము జఠర వర్తి యగును. సాధ్యమందైతే నిగీర్ణ మగుట వలన వేఱుగా ఉపలబ్ధి మగును అని యనరాదు. సాధ్యాధ్యవసానములో ప్రమాణము లేకపోవుట వలన. అట్లుగానిచో రూపకాదులును అధ్యవసాన గర్భములు గావలసి వచ్చును. మఱియును అధ్యవసానము లక్షణలో ఒక రకము. ఇక్కడ విధేయాంశలో లక్షణ యుండదు. అభేదాది సంసర్గములచే ఆహార్య బోధయే స్వీకరింపబడుట వలన. కమక ప్రాచీనాచారుల వాక్కులు విమర్శకు నిల్చునవికావు. ఇది ఇట్లు కాఁగా మేము ఇట్లు చెప్పుదుము.

అక్కడనైతే ధర్మ్యుత్ప్రేక్షా నిష్కర్షము ప్రాచీన మతమును పరీక్షించు సమయమునఁ జేయఁబడినదే. హేతూత్ప్రేక్ష యందు తృతీయాది విభక్త్యర్థము హేతువు. అభేదమును ప్రకృతి ప్రత్యయముల సంసర్గము అను పక్షమందు వియోగ బాధా ఽభిన్న హేతువు తృతీయాద్యర్థము. దానికిని ప్రయోజ్యతా సంసర్గము చేత ఉత్ప్రేక్షణము వలెమొదలగు వానిచే బోధింపఁ బడుచున్నది. ప్రయోజ్యత్వము తృతీయాద్యర్థ మనుదర్శనములో నిరూపితత్వము ప్రకృతి ప్రత్యయర్థముల యొక్క సంసర్గము. ఆశ్రయతా సంసర్గము ద్వారానే ఉత్ప్రేక్షణము, ఉభయ విధముల

తృతీయాద్యర్థనే ఉత్ప్రేక్షింప దగినది. దానిచేతనే వలె లోనగు వాని యర్థము అన్వయించదు గనుక. ఉత్ప్రేక్ష్యతా నిర్ణాయక సంబంధముతో (ప్రయోజ్యత్వ నిశ్శబ్దత్వాదులతో) ఉత్ప్రేక్షింపఁదగిన సమానాధికరణముగల ధర్మములగు అతిశయోక్తిచే మౌనాభిన్నత్వముచే అధ్యవసింపఁ బడిన నిశ్చలత్వాదులు నిమిత్తము. మౌన మూనుట విషయము. మౌనము ద్వారా మౌన మూనుటకుఁ బ్రయోజ్యత్వము సంభావన చేయఁబడుచున్నది. ఇట్లు ప్రయోజ్య ధర్మము గల ధర్మియందు అంతటను ధర్మ ద్వారకము గనే తృతీయాద్యర్థాన్వయము. ఎక్కడ నైతే ధర్మమె కొంత ధర్మాభిన్నముగా అధ్యవసింపఁబడిన సాక్షాద్విషయమో అక్కడ విషయతా నిర్ణాయక ధర్మము నిమిత్తము. ఎట్లన అక్కడనే 'వియోగ బాధ వలనఁ బోలె మౌనమూనె' అను నిర్మాణములో మౌనత్వము నిమిత్తము. ఫలోత్ప్రేక్షయందు తుమున్నర్థాదుల యర్థమే ఫలము. ఇది వలకు వలె ప్రకృత్యర్థ ప్రత్యయార్థములకు అభేదము సంసర్గము. అదియును సాధనత్వ సంసర్గముతో అన్వయించును గాన అ సంసర్గము చేత ఉత్ప్రేక్షింపఁబడును. ఎక్కడ నైతే ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడునో ఆ యంశమందు విశేషణముగా భాసించు ధర్మము నిమిత్తము. అదియును ధర్మి విషయమునందు అభిన్నముగా అధ్యవసింపఁ బడిన ధర్మము. అటువంటి ధర్మ విషయములో తద్విశేషణమైన మౌనత్వము నిమిత్తము. ఇట్లును ఎక్కడ సమాన ప్రత్యయ గుణీభూతమైన విషయమందు హేతుఫలాన్వయము సాక్షాత్తుగా సంభవింపదో అక్కడ ప్రధాన విషయమందే తాదృశ విశేషణ ద్వారకమైన ప్రయోజ్యత్వ ప్రయోజకత్వముల రూపమైన సంసర్గములచే హేతుఫలములకుఉత్ప్రేక్ష తెలిసికొనఁదగినది. ఆలోచింపఁగా విశేషణమందును ఏదో విధముగా హేతు ఫలములు అన్వయించుట వలన విశేషణమునకును విషయత్వము చెప్పుట యుచితము అయినను విషయ విషయుల యుద్దేశ్య విధేయ భావ ప్రత్యయమును అనుసరించి ఈ పద్ధతి ఆశ్రయింపఁ బడినది, దానిని అనుసరింపక పోయినచో అపుడు ప్రాచీనుల దర్శనమే రమణీయమై యుండెడిది. మఱియును ప్రాచీన మతమున హేతుఫలోత్ప్రేక్షా స్థలములో ఆ హేతువు ఆ ఫలము గల కార్య కారణములకే విగీర్ణ విషయములో ఉత్ప్రేక్షించుట వలన స్వరూపోత్ప్రేక్ష యందే పర్యవసాన మగును. హేతు ఫలములకు మాత్రము కాదు. ఇట్లయినచో ప్రాచీనుల విభాగము ఉచ్ఛిన్న మగును. పోనీ స్వరూప తాదాత్మ్యమునకు విశేషము లేకున్నను హేతు ఫలములు విశేషణములుగా లేని శుద్ధ స్వరూపోత్ప్రేక్షకు హేతు ఫలములు విశేషణములుగా గల స్వరూపోత్ప్రేక్ష యందు హేతు ఫలములను

బట్టి కలిగిన భేదమే అగుననన్నచో "కుమారుఁడగు మైనాకుని అన్వేషించుటకై దీర్ఘముగాఁ జూపఁబడి జలధి మధ్యను బ్రవేశించిన హిమాద్రి భుజమువలె నున్న భాగీరథీ దేవికి సఖి' అను పూర్వోదాహృత స్వరూపోత్ప్రేక్ష యందు కుమారుఁడగు మైనాకుని వెదకుట యను ఫలము విశేషణ కోటియందు ప్రవేశించిన దగుట వలన ఫలోత్ప్రేక్ష కావలసి వచ్చును. అపుడు ఉత్ప్రేక్షింపఁ దగిన దానియందు సాక్షాత్తు విశేషణత్వము అప్రయోజకమగును.

ఉత్ప్రేక్షింపఁ దగిన వాని యందును ఏ విషయికి ఉత్ప్రేక్ష విధేయముగా భాసిల్లునో ఆ (యుత్ప్రేక్షతోనే ప్రాధాన్యమునుబట్టి వ్యవహార మగును. అందు చేత 'వియోగ బాధ వలనఁ బోలె మౌన మూనిన' అనుచోట నూపుర గతముగా బాధను ఉత్ప్రేక్షించినను ఆ యుత్ప్రేక్షతో వ్యవహరించుట న్యాయముగాదు అది యంగము గాన అనువాద్య మగును గనుక. కాని తృతీయాద్యర్థోత్ప్రేక్షచే అదే వలె శబ్ద వేద్య మగుటచే విధేయ మగును. అటు 'చోళుల" అనుచోట ఆలోచింపఁగా వనిలో ముళ్ళ చెట్లను బొందినదిగా నుదుటి యక్షర దర్శనోత్ప్రేక్షతోఁ గూడ వ్యవహారము న్యాయము గాదు. పైఁగా తుమున్నర్థోత్ప్రేక్షతోనే వ్యవహరించుట న్యాయము. ఇట 'కుమారుఁడగు మైనాకుని' అనుచోట ఫలోత్ప్రేక్షతో వ్యవహారము కూడదు. 'యమునా నది పూరమున నగము మునిఁగి' అనుచోట మృగాంక శిశు తాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షతోఁగావి తదుత్థాపితమైన తమః శర్తృక వైర హేతుక నిగరణ కర్మ తాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షతోఁ గావి కూడ పూర్వోక్త హేతు వల్లనే వ్యవహారముకూడదు.

ధర్మము కూడ రెండు విధములే — స్వతస్సిద్ధముగనే సాధారణము, సాధారణీ కరణోపాయముచే అసాధారణ మైన దైనను సాధారణముగాఁ జేయఁ బడి నదియునుఅని. ఆ యుపాయమును ఒక్కొక చోట రూపకము, ఒక్కొకచోట శ్లేష, ఒక చోట అపహ్నుతి, ఒక చోట బింబ ప్రతిబింబ భావము, ఒకచోట ఉపచారము' ఒక చోట అభేదా ధ్యవసాన రూపాతిశయము.

ఉదా :—

గీ. సుందరీ : నీదు మోమును మిశశదిందిరమ్ము
మఱి దళగిందిందిరానంద మందిరమ్ము
నై వెలసి యందమీను నిందీవరమ్ము
అనుచు ననుకొందు డెందము నందు నిందు.

ఇచ్చట రెండవపాదములోని మొదటి మందిరత్వధర్మము రూపకము చేత విషయ విషయులకు సాధారణముగాఁ జేయఁబడినది. 'మిళదిందిరమ్మ' అమనదియు విలక్షణ శోభలకు అభేదా ధ్యవసాయము చేత విషయ విషయులకు సాధారణముగాఁ జేయఁబడి నది. ఇది కేవల శబ్దాత్మకముగాఁ గూడ నుండును.

* ఇంచిర = లక్ష్మి, ఇందిందిరములు = తుమ్మెదలు.

శ్లేషలో ఉపాత్తమున కుదా :—

కం. అనయం బక్ష వ్రజములఁ
బొనరుచు నెప్పుడు సరోగ భూయిష్ఠములై
మనుజుల తనువులు జగతిన్
వనజములను శంకఁజేతు బాగుగ ధరణిన్.

ఇది యుపాత్తముగానే యుండును. అర్థ మయము అనుపాత్తముగాఁ గూడ నుండును. ఎట్లన 'రెండగు కండ్ల యింద్రుఁడటు' ఇత్యాదులలో జగదీశ్వరత్వాదులు. సాధారణ్యమే దాని విషయి యందు ఆరోపించుట వలన ఇట ద్వినేకత్వావి రూపసాధారణ ధర్మము ఉపాత్తమే అని యనరాదు. ఏలయన దానికి ఆరోపము చేత సాధారణత్వము చేయఁబడినను అసుందర మగుట చేత ఉత్ప్రేక్షోత్థాప కత్వము లేదు గనుక. సాదారణీ కరణ మైతే ప్రతిబంధక నిరాసము కొఱకు అని చెప్పఁబడినది.

శ్లేషలో అనుపాత్తమున కుదా :—

మ.* నృప ! నీ దృష్టి సుమంగళంబు సభయో యెప్డున్ బుధ శ్రేష్ఠమౌ
నెపుడాస్యంబు సుకావ్య గేహ, మరుణాన్వితంబు నీ మోవియుఁగా
రిపులందున్ జనియించు నల్కఁశనియే హృద్రీతి సోమాస్పదం
బెపుడో వీరవరా ! యనల్ప ధిషణా ! యెల్ల గ్రహోల్దాల్త్తటుల్.

* మంగళ = శుభము, కుజుఁడు. బుధ = పండితులు; బుధ గ్రహము; కావ్య = కావ్యములు; శుక్రుఁడు; అరుణ = ఎఱుపు; సూర్యుడు; అల్క + అళని = అళనియే అల్క + శనియే; సోమ = ఉమ; భక్తితో గూడినది; చంద్రునితోఁ గూడినిది; ధిషణ = బుద్ధి; గురుఁడును.

ఇందు ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్న సర్వ గ్రహ ధారణకు ధర్మములయిన తత్తద్గ్రహాశ్రితాంగకత్వములందు విశేషణము లైన తత్తద్గ్రహములచేత — విషయమైన రాజు యొక్క ధర్మము అయిన కళ్యాణాశ్రయత్వాదులందు విశేషణము లైన కళ్యాణాదులకు — శ్లేషచే తాదాత్మ్యము సంపాదించుట ద్వారా తాదృశ ధర్మములకు సాధారణతా సంపత్తి కలుగు చున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

* కం. అలితాలక యగు నెవతెకుఁ
బలుగతి సొంపైన వైశ్రవణ లక్ష్మలగుచా
లలితతను ! యట్టి నీ చె
క్కుల రుచి నుత్తర దిశ కొన యనుకొందున్.

ఇక్కడఁ గూడ విషయ విషయి ధర్మ విశేషములైన యల కాలకములకు శ్రవణ లక్ష్మి వైశ్రవణ లక్ష్మలకును శ్లేషచే అభేదముగా ధర్మ సామ్యము.

ఇంకొక యుదా :—

**గీ. ఎపుడు వాక్కుల నా సత్య కృతి యెసంగుఁ
గీర్తి నర్జున గతి; ధర్మ కృషియుఁ గర్మ
నెద జగత్ప్రాణ భవనేవ యెసఁగు నెపుడు
పాండుపుత్త్రి లేమందు నీవక్యలు గద.

ఇక్కడ విషయ రూపమైన పాండు పుత్త్రులందు రాజ వశ్య తాదాత్మ్యోత్ప్రేక్ష యందు రాజాశ్రితత్వ రూప విషయి ధర్మము శ్లేషచేత విషయములగు తదాశ్రితాసత్యాభావ శుక్ల గుణ న్యాయ పరమేశ్వరులకు అభేదము సంపాదించుట ద్వారా విషయములతో సాధారణీకృత మైనది.

---

* అలక = ముంగురులు; అలకా పట్టణమును; శ్రవణ లక్ష్మలు = కర్ణ లక్ష్మలు; సొంపైన+వైశ్రవణ లక్ష్మలు = కుబేర లక్ష్మలు.

**నా సత్య = అసత్యము లేక పోవుట; నకుల సహ దేవులు; అర్జున గతి = శుక్ల గుణ రీతి, అర్జునుని గతి; ధర్మ కృషి = న్యాయ కృషి, ధర్మరాజు కృషి; జగత్ప్రాణభవ = భీముడు; జగత్ప్రాణమునకుఁ గారణమైన పరమేశ్వరుఁడు.

అపహ్నవమున కుదా :—

గీ. పయఁట చాటున రత్న రూపంబు దాల్చి
ఎంతొ యనురాగమునఁ బైకి నేగుదెంచి
నీ మనస్సు తన్వంగిరో ; నీదు ప్రియుని
నరయుచున్నది కాఁబోలు నని తలంతు.

ఇక్కడ ప్రియునిఁ జూచుటకు మనస్సు నందు ఉత్ప్రేక్షలో దానికి నిమిత్తమైన లోపల ప్రదేశము నుండి పైకి వచ్చుట ఉత్ప్రేక్షింప దగినది. అదియును రత్నమందు మాత్రమే యున్న వెలుపలి సంబంధ రూపము మనస్సునకు సంభవింపదని రత్నాపహ్నుతిచేత మనోగతము చేయఁబడు చున్నది. బింబ ప్రతిభావమైతే 'యమునా జల పూరమున సగము మునిఁగి' అనుచోటనే నిరూపింపఁ బడినది.

ఉపచారమున కుదా :—

కం. భూరి మధురతా సీమయు
సారసవత వార్ధి మథన సంభూతయు నిం
పారఁగఁ గ్రోలెడి వారి క
పార సుఖదయు నయిన సుధ-వర కవిత భువిన్.

ఇక్కడ కవితలో ముఖ్యములైన మాధుర్య పానములు సంభవింపక పోవుట వలన అముఖ్యములైన ఆస్వాద శ్రవణములకు ఉపచారము ద్వారా ముఖ్యముతో సాదారణీకరణము చేయఁబడు చున్నది. ఇట లక్షణచే శబ్దార్థాభేదముగా లక్ష్యార్థము బోధింపఁ బడినది.

అభేదాధ్యవసాయ మాత్రమున కుదా :—

కం. రొద సేయు నళుల గుంపుల
మదకల గీతములు విని యమంద్రతవచే
ముదమున భువిదాఁక గళము
లదె తరు సంతతులు వంచె నని యనుకొందున్.

ఇచట శాఖానమ్రత్వ గళానమనములకు అభేదా ధ్యవసాయమె త్రపా హేతువైన యుత్ప్రేక్షా నిమిత్తముగా ఉపాత్తమైన గళానమనమునకు నమ్రశాఖా నత గళోభయ సాధారణ్యములో బీజము.

ఇట్లు అన్నిచోట్ల హేతు ఫలములను ఉత్ప్రేక్షించుటలో దేనికి హేతువు గాని ఫలము గాని ఉత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నదో అది యీవిధముగా సాధారణీకృతమై నిమిత్త మగునని చాలసార్లు చెప్పఁబడెను.

ఇట్లు కొన్నిచోట్ల ఉపాత్త మైన ధర్మము విషయ విషయి సాధారణ్యము లేక పోవుట వల్లఁగాని యసుందర మగుటవల్లఁగాని స్వయముగా ఉత్ప్రేక్షించుటనుగూర్చి సాక్షాత్తుగా ఉత్థాపన చేయుటకు అసమర్థ మైనదైనను తదుత్థాపన క్షమమైన ధర్మాంతరమును ఉత్థాపన చేయుట ద్వారా ఆనుకూల్యమును విధించుట వలన ఉపయోగ పడును. ఎట్లన —

కం. కనులవ్వి లేనివారలు
పొనరించిన సృష్టిపోలె భువియెటులొవ్వున్
నునుఁ గాటుక యటు నల్లని
ఘనములచే నిండు దివము గనఁబడి నటులన్.

అనుచోట దివమునకు ఘన పంక్తిచే నావరింపఁ బడిన రూపము గల ఉపాత్త ధర్మము జగత్తునకు కళ్ళు లేనివారి సృష్టియొక్క యుత్ప్రేక్షలో వైయధికరణ్యము వలన అప్రయోజక మైనను స్వప్రయోజ్య నిబిడాంధకార ప్రయుక్త చాక్షుష జ్ఞాన సామాన్య శూన్యత్వ రూపమైన అటువంటి యుత్ప్రేక్షా నిమిత్తమును ఉత్థాపన చేయుటచే జగత్తున నిర్లోచన వర్గ సృష్టత్వము ఉత్ప్రేక్షింప బడుచున్నది విషయముకూడ ఉపాత్తమై 'తనయమై నాకు' అనుచోట ఉత్ప్రేక్షింపఁదగిన విషయి యయిన హిమగిరి భుజమునకు విషయము భాగీరది ఉపాత్తమైనది. ఇట్లు పూర్వ లక్ష్యములలో అది నిరూపింపఁ బడినదే.

కొన్నిచోట్ల ఇది అపహ్నుతము గూడ నగును. ఉదా :—

కం. అమృతమయ కిరణముల లో
క మధ్యగత దేశ మితఁడు కడు నింపుచు బా
ల మృగనయన వదన వ్యా
జముచే నుదయించునేమొ చంద్రుఁడు భువిలో.

— ఇది యుత్ప్రేక్షా ప్రకరణము —

14. అతిశయోక్త్యలంకారము

విషయిచేత విషయమును గప్పిపెట్టి జెప్పుట యతిశయోక్తి.

కప్పిపెట్టుట యనఁగా విషయి వాచక తమాలాది పదములచేత శక్యతానిర్ణాయక తమాలత్వాదిరూపముగానే యన్యమగువిషయమును బోధించుట ఈవిషయములోను విషయవాచకపదమునకు లక్షణవలన శక్యార్థసంబంధ నిర్ణాయకవిశేషధర్మముమాత్రమే ప్రకారముగాగల లక్ష్య విశేష్యక బోధ కాఁశక్యత్వ నిర్ణాయకధర్మ మగును. కనుక శక్యార్థములో అసాధారణ ధర్మమును లక్ష్యార్థములో అసాధారణ ధర్మమును భాసించినను భాసింపకపోయినను విరోధములేదు. కొందఱైతే 'మాత్ర' అను విశేషణమువేయఁ దగదు. అట్లు వేయక పోవుటచే లక్ష్యములోని యసాధారణము గూడ భాసించు నందురు. మఱికొందఱైతే లక్షణ చేత లక్ష్యాసాధారణ ధర్మ ప్రకారముగానే బోధ. పిదప వ్యంజన చేత శక్యార్థ నిర్ణాయక విశేష దర్మ ప్రకారము చేతనె లక్ష్య బోధ అని యందురు. బాధ జ్ఞానము ఎట్లు ప్రతిబంధకము కాదో అది ఇదివఱకే చెప్పఁబడెను. ఇక్కడ ఒకే పదము చేత ఉపాత్త మగుటచే ఉద్దేశ్య విధేయ భావము లేదు.

ఉదా : —

చ. నలుదిశలన్ కళిందగిరి నందిని తీర వనాలు భాసిలన్
వెలుఁగుచు రాకపోకఁ బయనించెను వారి శ్రమంబు బాపుచున్
జెలఁగు పసిండి కాంతిగల చెల్వగు తీవెలు చుట్టుకోఁగ శ్రీ
లొలుకు తమాల వృక్షమిపు డుర్విని నావ్యథలెల్లఁ బాపుతన్.

ఇక్కడ తమాలముచే భగవంతునిఁ గప్పిపెట్టుటలో కళింద నందిని మొదలగు మూఁడు చరణంబు లందలి మూఁడు విశేషణములు ఆ గప్పిపెట్టుట కొఱకు విషయ విషయులకు సాధారణ ధర్మముగా సాక్షాత్తు ఉపాత్తము లైనవి. నాలుగవ చరణ మందలి నాలగవ విశేషణము కూడ అవైయాకరణుల మతమున విషయ విషయులకు సాధారణ ధర్మముగా సాక్షాత్తుగా ఉపాత్త మైనది. వైయాకరణుల మతమందైతే ఉపాత్తమైన తమాలా భిన్న కర్తృకమైన శ్రమ హరణ క్రియచేత ఉన్నీతమైన

తాదృశ కర్తృత్వము సాధారణ ధర్మముగా విషయ విషయులందున్నది. రెండవ చరణ మందును హీనోత్తమ జన్మ సంచరణమునకు మార్గముఁ గాను, మూడవ చరణ మందును తీగలచే గోపికలను గప్పిపెట్టుట అయినది. ఆ భగవంతుని యందె వేల్లన కర్మత్వ తద్ధరణ కర్తృత్వములు సాధారణ ధర్మములు అనుగ్రాహకములు. సాధారణ ధర్మ సంపాదకములు, కనుక ఇది సావయవాతిశయోక్తి. ఎక్కడనైతే సాధారణ ధర్మ సంపాదన గల నిగరణాంతరము లేక యున్న సాధారణ ధర్మాదు లుండునో అది నిరవయవః

ఉదా : —

కం. ఆనందపు సందోహం
బీ నేత్రము లం దమంద మివ్వఁగ శమమౌ
తానెదియో కాదంబిని
వే నా తాపము శమింప వెలసెడి గాతన్.

ఇందు భగవంతుని మూర్తి నిగీర్ణమైనది. రూపకమందు అయితే నామార్థముల కభేద సంసర్గముచే విశేష్య విశేషణ భావము వ్యుత్పన్న మగుటచేత భగవత్త్వరూప విషయ తమాలత్వరూప విషయులకు విశేష్య విశేషణ భావము ఆ సంసర్గము చేత వృద్ధి పొందింపఁ బడినది. ప్రకృత మందట్లు కాదు. తమాలరూపముగా భగవంతుఁడే భాసించుట వలన అభేద సంసర్గకు ప్రసక్తే లేదు. అభేద ప్రధానాతిశయోక్తి యను ప్రవాదమైతే ఇదివఱలోఁ జెప్పఁబడిన సంసర్గారోప రూపకమందు వలె తమాలత్వము నకే భగవంతునితో భేదాభావ రూపముగా నిర్వహింప వలయును. ఆ తమాలత్వ మును కొన్నిచోట్ల ప్రకృతములో నిగరణ దార్ఢ్యము కొఱకు విషయ భగవన్మాత్ర వృత్తి ధర్మ విషయ మాత్ర వృత్తి సమానాధికరణ ధర్మ శూన్యత్వములచేత ప్రసిద్ధము. ఎట్లన — 'నలుదిశలన్ కళింద గిరినందిని' ఇత్యాదులందు తమలత్వాదులు. కొన్నిచోట్ల అప్రసిద్ధమైనను కల్పితోపమాదులందు ఉపమానము వలె కవిచేత స్వప్రతిభచే కల్పితము. ధర్మికివలె ధర్మమునకును గల్పన అవిరుద్ధము గనుక.

ఉదా :—

చ. జటిల మొనర్చుచున్ భువన జాలము వెన్నెలలొ సుధాశిచేఁ
దటుకున మర్త్యులన్ త్రివిధ తాపములన్ శమియింపఁ జేయుచున్

బటుతర బృందకాటవిని బట్టిన దై నతదేవనుత్యమై
యిటుతగు క్రొత్తమేఘ మణఁగించుత నాహృదయాంధకారమున్.

ఇట విషయ ధర్మములతోఁ గూడినట్లు కల్పింపఁబడిన క్రొత్తమేఘముగా భగవంతునిఁ జెప్పుటలో తత్సమానాధికరణములుగాఁ గల్పింపఁ బడిన విశేషణములు అనుకూలములు ఇట్లును నిగరణముచేయుటలో అన్నిచోట్ల విషయియగు భగవంతుని ధర్మరూపముగానే విషయము భాసించును. విషయికిఅభిన్నముగాభాసింపదుఅను విషయ మిట్లు ఉండఁగా "నిగరణము చేసి యధ్యవసానము చేయుటవలన రూపకాతిశయోక్తి యగును' అని చెప్పి "ఈ రూపకాతి శయోక్తి యందు రూపక విశేషణము రూపక మందు చూపఁబడిన ప్రకారములు ఇక్కడఁ గూడ సంభవించును. అవి అతిదేశముచే ప్రదర్శించుట కొఱకు అందుచేత ఇక్కడఁ గూడ అభేదాతిశయోక్తి తాద్రూప్యాతి శయోక్తియె యని కువలయానందములోఁ జెప్పఁబడినది నిరస్తము" అని నవీనులు ప్రాచీనులైతే "రూపకమందువలె ఇక్కడఁ గూడ విషయ్యభేదము భాసించుచున్నది కాని దైయెతే నిగీర్ణ విషయములో ఇది రూపకము కంటె దీనికి (ఆహార్యత్వానాహార్య కృతమైన) విశేషము గలదు. అధ్యవసాయము సిద్ధమగుట చేతఅప్రాధాన్యము వల్లను నిశ్చయాత్మక మగుట వల్లను సాధ్యాధ్యవసాన యగు సంభావనాత్మకోత్ప్రేక్ష కంటె వైలక్షణ్యము." అని యందురు. అయితే మఱి జలమందు పుట్టని యీ కమలము బంగారు తీగె యందు ఉత్కృష్టమై ప్రతిభాసించుచున్నది. మొదలగు వానియందు నిషయతాద్రూప్యక మైన యిదంత్వాదులు చెప్పఁబడుట వలన నిగరణము అన్నచో అట్లనరాదు. ఇది అనుదానికి కమలత్వ విశిష్టమైన విశేషణత్వ మందె అతిశయోక్తి ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదక మందైతే రూపకమే. ఇట్లు ఎద్దుఇది, ఆయువే యిది ఇత్యాదులందును దెలియఁ దగినది. కనుకనే అతిశయోక్తి యందు అభేదము అనువాద్యమె కాని విధేయము గాదు' అను ప్రాచీనులు చెప్పుట సరిపోవుచున్నది. ఇట్లు ఎక్కడ భేదములోఁ గూడ అభేదము ఉండునో అది యతిశయములో ఒక రకము.

మఱి యింకొక రకము - ఎక్కడ అభేద మందును భేదముండునో అది లోకోత్తరత్వ ప్రతిపాదన కొఱకు. ఇదే ప్రస్తుతమునకు అన్యత్వము" అని కావ్య ప్రకాశకారుఁ డనెను.

ఉదా :—

శా. విద్యావంతుల సర్వలోక హిత వాక్ప్రవృత్తి ప్రథల్ వేతెయో
విద్యావంతుల సర్వ వాకృ రచనావేశంబికన్ వేఁబగుణా
విద్యావంతుల రూపు దీనహితమౌ వృత్తాలు లోకోత్తరాల్
విద్యావంతుల సర్వమౌచరితముల్ వేతే మణిక్ వేతెయో.

వర్ణింపఁ దగిన దాని యుత్కర్ష కొఱకు అసంబంధమైన దానియందు సంబంధమైనది యింకొక విధము. ఉదా :—

కం. జలదా. గంభీరమగు ధ్వ
ను లింకఁ జాలించి యిటు వినుము నా కొకటో
నెల గర్వమిపుడు, మదకరి
కలభంబది కడుపునుండి కడుఁ బై కెగురున్.

ఇక్కడ ఆఁడు సింగము యొక్క వాక్యములోఁ బై కెగురు సంబంధము లేకున్నను పై కెగురుట సంబంధముగాఁ జెప్పుట శౌర్యాతిశయమును దెల్పును.

ఇంకొక యుదా :-

కం. అనయము రసికులచే భా
వన చేయందగిన యెవరి వాకుల్ల వినఁ గో
రు ననిలమే తిని తన కడు
పు నింపుకొను శేషుఁ డనన్యపుహృదయ మొప్పన్.

ఇంకొక యుదా :—

కం. తిమిర శరదిందు నక్ష
త్రములు కమల చంపక ముకుళసువిద్రుమముల్
సమముగ నెపుడైనను మిళి
తములైనన్ సుంత త్వద్వదనమును బోలున్.

ఎక్కడ సంబంధ మందును అసంబంధ ముండుట. అది యింకొక రకము.

ఉదా :—

కం. అమృతపు భాండముతోడన్
సమమైన త్వదీయ వాక్కు స్వల్పంబైనన్
అమరికఁ గ్రోలు మాకున్
సుమధుర సత్కావ్య సూక్తి సుఖమిడదు గదే.

ఇవి సుఖ సంబంధ మున్నను అసంబంధము వర్ణితము.

ఇట్లే — ప్రయోజకమునకును ప్రయోజ్యమునకును ముందు వెనుకల మార్పు గలది ఇంకొక రకము. అదియును రెండిటికి సహ భావా సహ భావము వల్లను ప్రయోజకమునకు ప్రయోజ్యానంతర భావము వల్లను గాని అని రెండు విధములు మొదటిదాని కుదా :– "ప్రతి ఖుర నికర శిలాతలముల సంఘట్టనములచే సముచ్చలించుచున్న మెఱపుఁ దీవలచేఁ జేయఁబడిన విస్ఫులింగ ఛటా పటలములైన వాజులకు" ఇచ్చట గుఱ్ఱముల వర్ణనలో విస్ఫులింగ సముచ్చలన విద్యుద్వల్లీకరణములకు సహోత్పత్తి తోఁచుచున్నది.

రెండవదాని కుదా :—

కం ధరణీ వల్లభ ! మొదటనె
యరి నృపతి పురములు భస్మమయిపోయెను, నా
తరువాతన్ నీ భ్రుకుటుల
పరాండ నుండి క్రుధానల కణ పంక్తులు వెడలన్.

ఈ భేద ద్వయములో ప్రయోజకాతిశయ కృతమైన ప్రయోజ్య శీఘ్రత్వాతిశయము గమ్యము.

ఇట్లును "ఈ యయిదు భేదములలో నేదోయొక రకముగా నుండుటయె అతిశయోక్తి సామాన్య లక్షణ' మని ప్రాచీనులు. ఇతరులైతే "సంబంధమందు అసంబంధము, అసంబంధమందు సంబంధము" అని రెండు భేదములు అతిశయోక్తులు గావు. ఇటువంటి యతిశయము స్వభావోక్తి కంటె నితరమైన రూపక దీప కోపమాపహ్నుత్యాదులైన సర్వాలంకారము లందును తఱచుగా ఉండనే యున్నది. యథాస్థితమైన సూక్తియందు ఒకానొక విచ్ఛిత్తియును లేదు. కార్య కారణ పౌర్వాపర్య విప

ర్శయముగూడ దానిచేతనే వ్యాప్తమగుట చేత భేదాంతరము కాకపోవలసి వచ్చును గూడ. కనుక విషయిచేత విషయమునకు నిగీర్ణాధ్యవసానము, దానికే అన్యత్వము· 'ఇట్లయినచో' మొదలగు శబ్దములచే అసంభవమైన యర్ధ కల్పనము, కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయమును అనువానిలో నేదోయొకటి అతిశయోక్తి" అనియందురు. నవీనులైతే "నిగీర్ణాధ్యవసానమే అతిశయోక్తి· ఇతర భేదమైతే అనుగతరూపము లేకపోవుట వలన మఱియొక అలంకారమే. మఱి ప్రస్తుతాన్యత్వభేదమందు భేదముచే అభేదమునకు, అసంబంధమందు సంబంధమను భేదమందు సంబంధముచేత అసంబంధమునకు సంబంధమందు అసంబంధమను భేదమందు అసంబంధముచేత సంబంధమునకును కార్య కారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయ మందును దానిచేతనే (కార్య కారణ పౌర్వాపర్యము చేతనే) అనుపూర్వికిని నిగరణము (కప్పిపెట్టిచెప్పుట) అన్నది రత్నాకర విమర్శనికారా ద్యుక్తప్రకారము చేతనే సంభవించు నన్నచో అట్లనరాదు. అన్యత్వాదులచేత అనన్యవస్తు ప్రతీతియే చమత్కారి. అన్యత్వాదులచేత మాత్రము గాదు. వానికి అనుభవము అసంగత మగుట వలన. వానిలో ఏదో యొకటి యని చెప్ప శక్యముగాదు. విచ్ఛిత్తి వైలక్షణ్యములు ఉండఁగా అన్యతమత్వము అప్రయోజక మగును గనుక, అట్లు గానిచో ఉపమా రూపకాదులు కొన్నిటిలో ఏదో యొకటి యని గాని అన్నిటిలో ఏదో యొకటి యని గాని దాని లక్షణ మగును, ఉపమాదులును దాని భేదములు అనియే చెప్పవచ్చునుగదా· ఇంకొక యలంకార మైనపుడు గౌరవమనికూడఁ జెప్పరాదు. గౌరవ మనుటకు సంక్షిప్తముగాని పదార్థ కల్పన లేదుగదా. ప్రధానముగా ఉత్కర్షగా నుండుటయె అలంకారము అని గూడ అంగీకరింపఁ బడినదే గదా, అలంకారాది విభాజకోపాధి పరిగణనము పురుష కల్పితము గదా" అనియుఁ జెప్పుచున్నారు.

కం. అల గగనమునఁ జరించెడి
జల బింబము పూర్ణమంచుఁ జాటుదురు బుధా
ళులుకాని దశరథు నెదుట
చలించు హృద్రుజ హరించు శశిపూర్ణుండౌ.

ఈ యతిశయోక్తి వేదమందును గనిపించు చున్నది· ఉదా :

సీ. కలసి మిత్రులై మంచి ఱెక్కలను గలిగి
పక్షులవి రెండు నొకచెట్టు పట్టియుండు

అందొకటి రుచ్యమగు ఫల మనుభవించు
రెండవది సాక్షిగా మాత్ర ముండుఁ దినక.
(ముండకోపనిషత్తు ౩ ౧. ౧)

స్మృతి యందునుగలదు. ఉదా:—

సర్వప్రాణి కేది రాత్రో, యందే సంయమి మేల్కొనుఁ
నెందుఁ బ్రాణులు మేల్కాంచు, రాత్రదే చూచుమౌనికిన్.

ఇంక దీనికి ధ్వని :—

కం. నిను దర్శించుట వలననె
యణంగెడిని బుణ్యపాపములన్నియు దేవా,
నిను దర్శింపమిని నిం
కను నశియించు నశేష కలుషము భువిలో.

పుణ్యపాపములు సుఖదుఃఖముల యనుభవమువల్ల మాత్రమె నశించుటచే దర్శనా దర్శనములచే వానివల్లగలుగుసుఖదుఃఖములకు రాశ్యశేష కల్పములచేత జన్మశతముల చేత అనుభవింపఁ దగిన వానికే ఆక్షేపమువలన అగ్రిమ పుణ్యపాపములచే పూర్వ పుణ్య పాపములకు నిగరణము వ్యక్త మగుచున్నది. నాశోక్తి సామంజస్యము కొఱకు ప్రత్యయము నాశకతానిర్ణాయక ధర్మస్థిత మగుట చే తన్నిగరణము అసంభవ మగుటవలన గొప్ప యుపమానము చేత క్షుద్రోపమేయమునకు మహత్త్వము గలిగించుటకు నిగరణము ఉచిత మగుట వలనను "పూర్వముల చేత అగ్రిమములకే నిగరణ మెందుకుఁ గాదు" అనరాదు.

ఇది యతిశయోక్తి ప్రకరణము.

15. తుల్యయోగితాలంకారము

ప్రకృతములకుఁ గాని యప్రకృతములకుఁ గాని గుణ క్రియాది రూపములతో ఏక ధర్మాన్వయము తుల్యయోగిత. (తుల్యమైనయోగిత = అన్వయముగలది) అని వ్యుత్పత్తి.

ఔపమ్య ప్రయోజకమైన సమాన ధర్మమును స్వీకరించుట వలనను వాచకము కాకపోవుట వలనను ఇక్కడ ఔపమ్యము గమ్యము. కనుకనే ఆలంకారికులకు గూఢ సాదృశ్యము వేఱైనపదార్థము. సాధారణ ధర్మరూపమని మాత్రముగాదని తెలియఁ బడుచున్నది. అట్లు గానిచో ఇక్కడ ఔపమ్యము గమ్యమని చెప్పుట అనుపపన్న మగును. కొందఱైతే 'సాదృశ్య భావమె అతిరిక్త పదార్థము సాదృశ్యమైతే తత్త త్సాధారణ రూపమైనదే. వలె మొదలగు పదములకు ఆ సాదృశ్య భావము శక్యమైన ధర్మ విశేషము. తత్తత్సాధారణ ధర్మ వాచక పదములచేత నైతే తత్తత్సాధారణ ధర్మము శక్యమైన తత్తద్ధర్మ రూపముగా బోధించినను సాదృశ్య రూపముగా బోధ వ్యంజన చేత సాధింపఁ దగినదే' అని యందురు

క్రియకు ఉదా :—

కం. ప్రియవరా ! విషాదము విడుమని
ప్రియుఁ డనురాగంబుతోడఁ బిలిచి వచింపన్
ప్రియ కనుల నుండి జలధా
రయు, మానము మనసు నుండి రయమున జాఱెన్.

ఇక్కడ మానవతియగు కాంత వర్ణింపఁ దగిన దగుట వలన ఆ కాంత వగు టచే ప్రకృతమైన కర్తలగు కన్నీటి చాలునకు నభిమానమునకు జాఱుట అను క్రియ సమాన ధర్మముగా స్వీకరింపఁ బడెను. ప్రకృతములైన నేత్ర మనస్సుల పంచమీ విభక్తులకును జాఱుట సమానముగానే స్వీకరింపఁ బడెను. సర్వ కారకములకును క్రియాన్వయము తుల్యము గదా. ఇట్లు నాలుగింటికి క్రియారూప ధర్మైక్య మున్నను రెండు రెండింటికే ఔపమ్యము ప్రతీయమాన మగును. నాలుగింటికి పరస్పరము

మాత్రము గాదు. వాని యుపాదాన పంచమికి తత్కర్తృత్వ రూప విశేషమందు క్రియాన్వయిత్వ రూప కారకత్వ సామాన్యము పర్యవసించుచున్నదిగమక, మిగిలినది తరువాత తెలియఁ దగినది.

అప్రకృతములకే గుణోదా :—

కం. సుదృశకు బాల్యప్రాయము
వదలి చనఁగ గండసీమఁ బాండిమ యదరన్
పిదపన్ మాలిన్యము కడుఁ
గదిసెను రాకేందు లవలి కాంచనములకున్.

కదియు క్రియ సాక్షాత్తుగఁ ధర్ములతో అన్వయించక పోవుట వలన ఇక్కడ గుణము. "అదె మాయమ్మయి చను శారద పూర్ణేందు కనక లతికాంబుజముల్" అన్నచో క్రియ. 'అదె యెపుడు ధవళమగు శారద పూర్ణేందు కనక లతికాంబుజముల్' అన్నచో గుణ విశిష్ట క్రియ.

కం. క్షితి వలయం బంతను విం
ద్ర తుల్యుఁడగు నీవు శాసనం బొనరింపన్
అతిగ నడవులలో రిపు
సతుల కనులును దినములును సతతము గురియున్.

ఇక్కడ ఉభయ సాధారణమైన గుణ క్రియలు లేకపోవుట వలన కురియు నను శబ్దము మాత్రమె సామాన్య ధర్మము. శ్లేష మూలకమైన యభేదాధ్యవసానము చేత నేకముగాఁ జేయఁబడిన యర్థము గాని సాధారణ ధర్మము.

"గుణ క్రియలతో సంబద్ధమై యుండఁగా గుణ క్రియా రూపైక ధర్మాన్వయము కలుగును" అని యలంకార సర్వస్వకారుఁడును కువలయానంద కారుఁడును జెప్పినది ఆపాతరమణీయమె.

కం ఎలమిని నఖండ భూమం
డలమును నృప ! నీవు శాసనం బొనరింపన్
ఇలఁ గొంచెము నిశ్చింతిత
ములగ మనవు శత్రు మిత్ర మండలముల్.

ఇక్కడ అభావ రూపమయిన ధర్మమె యన్వయించు చున్నది. లేక గుణ క్రియలు అన్నది ధర్మ మాత్రమునకు ఉపలక్షణ మైన నగును. ఇట్లు 'ఇలసీవొక్కం డవె యర్థులందు ప్రత్యర్థులందు తొలి దాతవు' ఇత్యాదులందును (ద్రవ్యదాన పరాభవ దాన) దాతృ రూపైకాన్వయ ముండుట వల్ల లక్షణ ప్రవృత్తి. ఏదోలాగున చాలచోట్ల చమత్కారము గల యేకాన్వ మపేక్షిత మగుచున్నది గనుక. ఇందుచేత "ఎక్కడ హితాహితమందు వృత్తిసామ్య ముండునో అది యింకొక తుల్యయోగిత· మిత్ర శత్రులందుఁ బరాభవము సమముగాఁ నీయఁబడు చున్నది" ఇత్యాదులచేత తుల్యయోగితను ఇంకొక రకముగా కువలయానందకారుఁడు లక్షణముచెప్పి యుదాహరించెనో అది పరాస్తమైనది·

ఇదికూడ "ఎక్కడ వర్ణింపఁ దగిన వానికిఁగాని ఇతరములకుఁ గాని ధర్మైక్య ముండునో అది తుల్యయోగిత అని పూర్వ లక్షణముచే సిద్ధించు చున్నది. ఇచట ఏకానుపూర్విచేత బోధింపఁబడి వస్తువు కర్మగాఁ గల దానపాత్రతకుఁ బరంపరగా తాదృశ శబ్దమునకుఁగాని ప్రాగుక్త విధానముగా అర్థమునకుఁగాని ధర్మైక్యము ఉన్నది గదా.

కం. ఎవఁడు పరఁకుచే వేపను
నెవండు నేయి తేనె చేత నిట్టులె దీనిఁగా
ఎవఁడు కుసుమ గంధాదుల
నవి తాకున్ వారికెల్ల నది చేదెయగున్.

ఇత్యాదులందును కటుత్వముతోఁ గూడిన నింబమునకె పరంపరగా ఛేదక సేచక పూజక ధర్మత్వము సంభవించు చున్నది. చెప్పఁబోవు కారక దీపకాదులందు అవ్యాప్తి ఆపన్న మగుచుండుట వలన ఇక్కడ వృత్తి నియామక సంబంధముచేత (ఈ సంబంధము చేత ఈ ధర్మము ధర్మియందు వర్తించు నను దానిచే) ధర్మమునకు ధర్మి వృత్తిత్వము వివక్షితము గాదు. మఱి చంద్రుఁడు వలె ముఖము సుందరము' ఇత్యాదులందు చంద్ర ముఖములందు ఒకే ధర్మము అన్వయించుటవలన అతివ్యాప్తి కలుగును. ఇక్కడ ప్రకృతములకేగాని అప్రకృతములకేగాని అని చెప్పఁబడుట వలన అట్లు అతివ్యాప్తి కలుగదు అనరాదు. అట్లయినను ఇదివఱకు చెప్పిన "ప్రియరో విషాదము విడుమని' అను పద్యమందు ప్రియ కనులనుండి జలధార యటుల మానమెదనుండి రయమున జాఱెఁ' అని యుత్తరార్థము రచింపఁగా ప్రకృ

తమ్ములైన మాన జలధారలందు ఉపమలో అతివ్యాప్తి కలుగును. 'చంద్రుని వలె ముఖము సుందరము' అనుచోట గూడ చెప్పఁబోవు దీపక లక్షణమునకు అతివ్యాప్తి యును గలుగును. ఔపమ్యము గమ్య మాన మైనప్పుడు అనియు విశేషణము వేయ వలయు ననరాదు అట్లు అన్నను —

కం॰ జలములు చంద్రాంశు విమల
ములు చంద్రుఁడు హంస తుల్య-మూర్తినిదగు హం
సలొ శారద సమయమునన్
విలసిత నవనీరజ రమణీయంబు లగున్,

ఇవ్వుట వాచకములు లేకపోవుట వలన గమ్యోపమ యందు అతిప్రసంగము కలుగ వలసి వచ్చును. మఱి ఇక్కడ వ్యంగ్య ఉపమ కాదు కాని సమాసమునకు వాచ్యము' పూర్వపదమునకు లక్ష్యము అని సూక్ష్మముగా చూడఁబడినచో అట్లులై నను 'హంసలొ మానస భువమగు చంద్రులె సంశయ మిందు సుంత తోఁపదు సుమ్మా' ఇత్యాది రూపకములందు అతిప్రసంగము కలుగును. మఱి యిక్కడఁగూడఁ జంద్రాది సాదృశ్య విశిష్టమందు చంద్రాది పదములు లాక్షణికము లగుటవలన ఉపమ లక్ష్యయే యని చెప్పుటకు శక్యమగును. రూపకమందు లక్షణ యుండదు. ఇదివఱకే చెప్పుట వలన అన్నచో అట్లనరాదు, ఎక్కడ యధోక్త ధర్మలకు యధోక్త ధర్మా న్వయమె చమత్కారి యగునో అక్కడ తుల్యయోగిత గావి దీపకము గావి అగును. ఎక్కడ తాదృశ ధర్మాన్వయ ప్రయుక్తమైన సాదృశ్యము గాని అభేదము గాని యుండునో అక్కడ ఉపమా రూపకాదికమే అలంకారతా ప్రయోజకము. సుందర త్వము ఉండఁగా ఉపస్కారకత్వము ఉండవలయునని మాటి మాటికి చెప్పఁబడెను గదా. అట్లు గానిచో సాదృశ్యము ఈ తుల్యయోగితలో గమ్యమాన మగుట వలన దానిని దీసికొని యుపమావ్యహారము కావలసి వచ్చును గదా అని గ్రహింపవలయును

ఇట్లును

కం॰ బలి కర్ణ దధీచుల కడ
జలధి హిమాచల మేరు శైలములందున్
కలుగు నదాతృత భీరుత
విల నీవు కనుగొనఁ బడఁగ — నృపతివరేణ్యా!

ఇత్యాదులందు బలివలెఁ గర్ణుఁడు కర్ణుని వలె దధీచి ఇత్యాదులు ప్రతీత మగుట వలన నిది రశనా రూపముగా యథాసంఖ్య కలిగి యుండును

కం. నిను సభఁ గాంచిన నుగ్రము
గను దోఁచును జంద్ర చంద్రికా చందనముల్;
నిను రణమునఁగన సౌమ్యము
గను దోఁచును శేష వార్ధి కాలానలముల్.

ఇక్కడఁ గూడ ఉగ్ర సౌమ్య స్వరూప ద్వయముచేత రాజ విషయక కవి నిష్ఠ రతి భావము భూషణముగా నున్నది.

ఎక్కడను ప్రకృతములైన క్రియలకే గాని అప్రకృతములైన క్రియలకుఁ గాని ఏక కారకముతో అన్వయ ముండునో అది కారక తుల్య యోగిత.

ఉదా : కం ధనము లిచ్చుటకును గీ
ర్తిని దాల్చుటకును రిపులను దెగనఱకుటకున్
ఘన సకల ధరణిఁ బ్రోచుట
కును రాజా ! నీవు మిగులఁ గోవిదుఁడ వహో.

ఇచ్చట రాజును స్తుతించు వాక్యములోఁ బ్రకృత క్రియలకు ఒకే కర్తయైన సాధారణ ధర్మముతో ఔపమ్యము.

ఇంకొక యుదా : —

మ. చెడు బుద్ధిన్ దవుదొలఁ ద్రోయు. మనసున్ జేయున్ బ్రసన్నంబు. నె
ప్పుడో గావించిన గొప్ప పాపమును నిర్మూలంబు గావించు. నీ
పుడమిన్ గల్గిన యెల్ల ప్రాణుల పయిఁగా బుట్టించు జాలిఁగా గడున్
దడయంగా మంగళమేది కూరుపదు సత్సాంగత్య ముర్వీతలిఁగా.

ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాస రూపమైనది.

మ. ఎవరో కొందఱె నిన్ స్మరింత్రను సత్కరింత్రేకొందఱో నిన్ను వే
ఱెవరో యొక్కరె గాంత్రు పుణ్యులిల స్పర్శింత్రెవ్వరో కొందఱే,

భువినోయమ్మరో ! గంగ ! గౌరి చరణాంభోజస్ర వన్మాధ్వి ! యిం
కెవరో యొక్కరె నిన్ను గ్రోలుదురు సుమ్మీ యెందు భాగ్యాధికుల్.

ఇక్కడఁ గర్మక్రియల కొకటె సాధారణ ధర్మము.

ఇది వ్యంగ్యగాఁ గూడ నుండును. ఉదా :-

శా. లీలాభగ్న పురారి చాపమహిమా ! శ్రీరామ చంద్రా ! సమం
బే లేనట్టి బలంబుతోడ ధృతితో నేపారు నీగాధ లిం
దాలోకింపఁ జలత్ఫణాగ్ర విహితానంతోర్వి శేషం డెవం
డోలిన్ దామటి యెవ్వఁడా కమఠ వంశోద్భూత మాణిక్యమున్.

ఇక్కడ ఎవఁడు అనుదానిచే వాచ్య లక్ష్య వ్యతిరిక్త మగు వ్యజ్యమాన మగు గణనీయత్వమునకు అప్రకృతములైన శేష కమఠములతో అన్వయము తోఁచుచున్నది.

ఇది తుల్య యోగిత

16. దీపకాలంకారము

ప్రకృతములకును అప్రకృతములకును ఏక సాధారణ ధర్మముతో అన్వయము దీపకము.

ఇదివఱకు వలెనే ఇక్కడను ఔపమ్యము గమ్యము. ప్రకృతార్థమై స్వీకరింపఁబడిన ధర్మము ప్రసంగమును బట్టి అప్రకృతమును గూడ దీపింపఁ జేయును ప్రకాశింపఁ జేయును సుందరముఁ జేయును గాన దీపకమని వ్యుత్పత్తి. లేక దీపము వలె దీపకము. దీపముతో సామ్యము ప్రకృతా ప్రకృత ప్రకాశ మగుటచేఁ దెలియఁదగినది.

కం. సుధలను మనువెన్నెలలన్
మధుర లలిత కవితల సుజన జనావళులన్

అదనున నరి నిర్మించుట
ముద మేరికిఁ గూర్చకుండు భూవలయమునన్.

ఇంకొక యుదా :—

కం. మృతునకు లాభేచ్ఛయుఁ దా
తృత లోభికిఁ మఱి కులటకుఁ బ్రేమయుఁ బతిపై
మతిఁ గాముకు శాంతియు, మి
త్త్రిత కుమతికి బ్రహ్మసృష్టిఁ దదయము మున్నన్.

ఇక్కడ అభావము సాధారణ ధర్మము.

ఒకదానికిఁ బ్రకృతత్వమందు దీపకము. అట్లు గానిచో తుల్య యోగితయే. ఎక్కడ క్రియ సాధారణ ధర్మమో అక్కడ అన్ని కర్త్రాది కారకములకు సన్నిధానము. వానికి స్వ స్వ జాతీయముతోఁ గాని అన్యముతోఁ గాని ఔపమ్యము కూడ వేఱుగానే భాసించుట వలన తుల్యయోగితయో దీపకమో వేఱు వేఱుగా నగును.

ఉదా : కం. సుజనులు పరోపకృతియు, స
హజ శూరులు శస్త్రము కృపణాత్ములు ధనమున్
నిజముగ సిగ్గుఁగుల సతులు
తలఁచియుంతురు ప్రాణములను త్యజియించు తఱిన్.

ఇక్కడ కర్త్రు కర్మలకు సాధారణ ధర్మము "త్యజించుట' అను క్రియ. ఇట్లు ముందు చెప్పఁబోవు 'ప్రమదలు లావణ్యముచే' అనుచోటఁ గర్తృకరణములకు

కం. దివమున సూర్యుఁడు నీవా
భువమునఁ బాతాళమందు భుజగాగ్రణియున్
అవలన్ దిక్కుల దిక్పా
లవితతిః రాజిల్లును సుమి రాజశ్రేష్ఠా !

అనుచోట కర్త్రాధికరణములకునని తెలియునది.

ఈ న్యాయముగానే యనేక క్రియలకు ఏక కారకముతో అన్వయము కలుగఁ గారక దీపకము.

ఉదా : కం. ధనముల నిచ్చుటకును గీ
ర్తిని దాల్చుటకును రిపులను దెగనరకుటకున్
ఘనముగ మాదృశులఁ బ్రోచుట
కును రాజా ! నీవు మిగులఁ గోవిదుఁడ వహో

ఇక్కడ వృత్తి పోయిన దీనుని వాక్యములో ధనదాన, స్వరక్షణ రూపమైన ప్రకృత క్రియలకు అప్రకృతమైన రిపువిచ్ఛేదమునకు ఉభయ రూపమైన యశోధారణకు కర్తృకారకము సాధారణమైనది.

ఇంకొక యుదా :—

కం. వసియింపఁ జేయు; దీమ; వి
వసింపఁ జేయుదు బయిల బహుళోద్ధతునఁ;
వెస సకల రిపుల భయమిడు
నసమాన నయ నిపుణుఁడ యవనీపుఁడహో.

ఇట ఒకానొక దీనుడు అతి బలమును సహింపనివాఁడు గాని ఒకానొక శత్రు పీడితుఁడు గాని రాజును గూర్చి పలికిన దానిలో పూర్వార్ధ గత సామాన్య రూపోత్తరార్ధ గత విశేష రూపమైన యప్రస్తుత ప్రశంసలో ప్రకృతమైన యొక క్రియకు అప్రకృతమైన యితరములకును ఆ కర్తృకారకము సాధారణము.

ప్రాగుక్త వక్త కంటె భిన్నుఁడైన రాజును స్తుతించు నీతి బోధకుని వాక్యమిది యైనచో ప్రకృతా ప్రకృతత్వము లేకపోవుట వలన తుల్య యోగితయే యగును.

ఇంకొక యుదా ;—

కం. స్మరియించు స్తుతించు నమ
స్కరించు ధ్యానించుఁ బూజగావించును ని
ర్భర మానందము పొందును
పరమేశ్వరునికి భక్తవరుఁ డెల్లపుడున్.

కావ్య ప్రకాశ కారుఁడు 'ధర్మైక్యైన ప్రకృతా ప్రకృతములకు (ఉపమేయోపమానములకు క్రియాది రూప ధర్మమును ఒకసారియే స్వీకరించుట ఒకరకమైన దీపకము. బహుక్రియ లుండఁగా ఒకకారకమునకు ఒకసారియేస్వీకరించుట రెండవ రకమైన దీపకము" అని లక్షణము చెప్పి రెండవ రకపు దీపకమునకు

కం. నవముగఁ బరిణయమైన వ
ధువు పానుపునఁ జెమటఁ గనుఁ దొలగును దొర్లుఁగా
గవిఁయును గదలుమ నిద్రిం
చు విలోకించు మది నలరు చుంబింపఁ గొనున్.

అని యుదాహరించెను. ఇందు విచారింపఁ బడుచున్నది — మొదటి రకపు లక్షణము చేతనే రెండు రకముల దీపకములను సంగ్రహింపఁ బడుట వలన రెండవ రకపు లక్షణము వ్యర్థము. గుణులకు కారకముల యొక్క గుణ క్రియా రూప ధర్మమునకు వలె, క్రియల యొక్క కారక రూప ధర్మమునకు ఒకసారి స్వీకరించుట కూడ అందు పూర్తిగ నున్నది గదా. క్రియలకు ప్రకృతాప్రకృతాత్మత్వము లేకున్నను శుద్ధ ప్రకృతత్వమందును గాని శుద్ధా ప్రకృతత్వమందును గాని కారకము ఒకసారి స్వీకరించుటయె దీపకము. క్రియాభిన్నములకైతే ప్రకృతా ప్రకృతాత్మత్వమందే క్రియాది ధర్మమునకు స్వీకారము అవి వైలక్షణ్యము ఉండుట వలన రెండు లక్షణములు చెప్పఁబడెను అనరాదు. అట్లన్నచో కారక తుల్య యోగిత యుచ్ఛిన్నము కావలసి వచ్చును. అట్లు అగుట సకలాలంకారిక సిద్ధాంత విరోధ మగును. లక్షణ ద్వయము అనుగతము కాదుకూడ. ఏదోయొకటి లక్షణ మనుట గౌరవము అగును. ఉపమా వ్యుచ్ఛేదము కలుగ వలసి వచ్చును గూడ. ఇట్లుకాఁగా "నవముగఁ బరిణయమైన వధువు' ఇత్యాద్యుదాహరణమున క్రియలు శుద్ధ ప్రకృతములు గాన సరిపోదు కూడ. మఱియును దీపక తుల్యయోగితాదులందు గమ్యమానమైన యౌపమ్యము జీవాతువని సర్వ సమ్మతము. ఇచ్చట చెమటఁ గనుట మొదలైన ఏకకారకాన్వితత్వములకును ఔపమ్యమును కవి సంరంభ గోచరము గాదు కూడ. కాన ఇచ్చట సముచ్చయాలంకార ఛాయ అనుట యుచితము. ధన దానాదుల యుదాహరణము లోను "వసియింపఁ జేయు దీను' ఇత్యాదులందును ఔపమ్య ప్రతీతిలో సహృదయ హృదయమె ప్రమాణము. మఱి 'చెమటఁ గను' ఇత్యాదు లందును ఔపమ్యము ప్రతీయమానమగుచున్నదని పట్టుదల వహించినచో అట్లయినను క్రియలు శుద్ధ ప్రకృతములు

గాన తుల్యయోగిత అయితే కావచ్చును గాని దీపకము కాదు కాన ఇంతతో ఈ విచారణ చాలును.

విమర్శనీకారుఁడు

చ. శశిముఖిఁ గౌఁగిలించుకొనఁ జక్కని యా యమృతంబు గ్రోలఁగన్
యశమును బ్రోవుచేయ గఘనంబగు సంపద పొందఁ గోరగా
గుశలపతోడ నీవయిన్ మిగుల గూడిన భక్తి విలోన నుంచగా
విశదమ్ము పురీతి నాదరము పెంచని వాని నెందు జంతుఁగాఁగా.

ఇక్కడ ఆలింగనాద్యనేక క్రియలకు కర్తగా ఒకే జనము నిర్దేశింపఁ బడెను" అని ఆలింగనాది క్రియలలో అదగము పెంచనట్లు ఒక కర్తనె ఆశ్రయించుట యవసర మైనను పరస్పరము ఏకాశ్రయ కత్వము అనవసరము గాన ఇదియుఁ జింత్యమే. ఎవఁడు యశస్సు పొందుటకు ఎవఁడు సంపద పొందుటకు ఎవఁడు నీపయి భక్తి నుంచుటకు ఆదరము పెంచఁడో వానినెల్లను జంతువునిగా తలఁతును అని తుమున్నర్థములకు భిన్న కర్తృకత్వ మున్నను సరిపోవుఁట యుపపన్న మగును గాన ఏకకారకాన్వయముచే కృతమైన క్రియలకు ఔపమ్యము చమత్కారి యగునని చెప్ప వీలు లేదు. కాని శశి ముఖీ సుధాయశస్సంపత్త్వద్భక్తులకు బింబప్రతిభావ కల్పితమైన యౌపమ్యము చమత్కారి యగును. ఇక్కడ ఏక కర్తృకత్వము చెప్పినచో అర్థ పరిపుష్టి యునులేదు. 'ఆదరము పెంచరాదు' అందఱును పశువులు అనుటకంటె ఒకఁడే పశువు అనుట రమణీయము కాదు. పైఁగా ప్రాతికూల్యమును ఉండును. ఇంక విమర్శనీకారుని వాక్యమును సమర్థింప వలెనన్నచో ఈ విధముగా సమర్థింప వలయును. క్రియలకు కర్త ఒకఁడే కాకపోయినను, కర్తృతా ధర్మమైన యాదరము పెంచక పోవుట ఒకటే గాన దానికే పరంపరగా అనేక క్రియా సాధారణ ధర్మమును ఒకేసారి స్వీకరించుట కలదుగాన దోషములేదు కారకమునకువలె (కారకపదము ఉభయపదము కారకమును బట్టి విభజించిన దానికివి ఒకసారే స్వీకరించుట వల్ల కారక దీపకముగా పరిభాషించుట శక్యమగును. కారకము ఒకసారి స్వీకరించుటకు పైని జెప్పినదే యుదాహరణముగా అనుసరింప వలయును.

ఇక్కడఁ దెలిసికొనఁ దగినది యిది — ధర్మమును ఒకసారే స్వీకరించుటయె మూలముగాఁ గల విచ్ఛిత్తిలో విశేషము లేకపోవుట వలన ఆ విచ్ఛిత్తి పైలక్షణ్యమె అలంకార విభాగమునకు హేతువు గాన తుల్యయోగిత కంటె దీపకమును వేఱుగాఁ

జెప్పఁదగదు తుల్య యోగితలో ధర్మలలో కేవల ప్రకృతము కేవలాప్రకృతము నైన విశేషము ఉండుట వలన ఆ విశేషమును బట్టి రెండు అలంకారములు చెప్ప వలసి వచ్చును కాన ధర్మము ఒకసారే స్వీకరించుటలో విశేషములేకున్నను ధర్మలకు ప్రకృతత్వా ప్రకృతత్వములను బట్టియు ప్రకృతా ప్రకృతత్వములను బట్టియు తుల్య యోగితలో దీపకమునకు విశేషము గలదనరాదు. అప్పుడు అట్లన్నచో శ్లేషయును రెండు కావలసి వచ్చును. అన్ని యలంకారములకు అవాంతర భేదమును బట్టి వైల క్షణ్యము ఆపన్నము కావలసి వచ్చును. మఱి 'దీపకములో వాస్తవమైన యౌప మ్యము గమ్యము. ప్రకృతాప్రకృత రూపమైన యుపమేయోపమానములకు అక్కడ ఉన్నది గనుక ఉపమేయోపమాన స్వరూపము లేకపోవుట వలన తుల్యయోగిత యందును ఔపమ్యము వివక్షితము కనుక వైలక్షణ్యము గలదు" అనరాదు. ఏల యన ఉపమేయోప మానములు ప్రకృతా ప్రకృత రూప మగుటతో మానము లేదు గాన. "అపుడు ఆకాశమువలె జలము జలము వలె ఆకాశము" ఇత్యాద్యుపమేయోపమ యందును ప్రతీపమందును ఔపమ్యము ఆపన్నము కాకపోవలసి వచ్చుచున్నది గూడ. కనుక తుల్యయోగితయె మూఁడు విధము లనుట యుచితము. ప్రకృతము లోనే అప్రకృతములలోనే. ప్రకృతా ప్రకృతములలోను ధర్మమును ఒకసారి స్వీక రించుట అగును. ఇందువలన తుల్యయోగిత కంటె వేఱుగా దీపకమును అలంకార ముగాఁ జెప్పుట కేవలము ప్రాచీనుల పట్టుదలయె అని నవ్యులు.

ఈ యలంకారమును గుణక్రియాది రూపమైన ధర్మము ఆది మధ్యావసాన ములందుండుటనుబట్టి మూఁడు విధములుగాఁ జెప్పుచున్నారు.

ఆదిలో క్రియకు ఉదా :—

కం. భాసిలదు రమ్యమైనను
ఈ సంసృతిలో విరాగ మెనయక యతి రూ;
పే శుచియు లేక విప్రత;
నీ సంగతి లేక మర్త్య నిజలోకమ్ముస్.

మధ్యగతమున కుదా :—

కం. ప్రమదలు లావణ్యముచే
మదాతిరేకంబు చేత మఱి వారణముల్.
అమరును నీపురి
యైశ్వర్యముచే. నీచే వసుంధరా తలియు నృపా !

అంతగతమున కుదా :—

కం. విమలాఖండలుచే స్వ
ర్గము, కుండలి వంశకుండలముచేఁ బాతా
ళము, నీచే భూమండల
మతుల యశోమండన ! రిపు హంతక ; నిండెన్.

ఇట్లు తుల్యయోగిత యందును ఊహింపఁ దగును.

పరిశీలింపఁగా వాస్తవమునకు ధర్మము ఆదిమధ్యాంతరగతమైనను చమత్కార వైలక్షణ్యము లేకపోవుటవలన మూఁడువిధములలోను వాక్యము ఆపాత రమణీయము మాత్రమె. అట్లు గానిచో ధర్మము ఆది సమీప మధ్యసమీపాంత సమీపగత మైనప్పుడును అంతకంటెఁ గొంచెము ఎక్కువ తక్కువ చోట్ల నుండునపుడును అనంత భేదములు చెప్పవలసి వచ్చును.

ఇట్లు కేవలానుగామి సాధారణధర్మత్వములో దీపకము చూపఁబడినది

బింబ ప్రతిబింబ భావము గాను ఇది సంభవించును ఉదా :—

కం. శీలభరము గల కాంత, సు
మాల భరముగల లతికయు మతియర్థ పుభా
రాలన్ మీఱెడి వాణియుఁ
బోలు నేదో చెప్పరాని పుణ్యశ్రీలన్.

కం. శీలభరముచేఁ గాంత, సు
మాల భరముచేత లతిక మతియర్థపు భా
రాలన్ కవితా నైపుణి
పోలునెదో చెప్పరాని పుణ్యశ్రీలన్.

ఇదే కాంతాదులలో నేదోయొకటి ప్రకృతమైనచో దీపకమున కుదాహరణము. అట్లు గానిచో తుల్యయోగితకే ఉదాహరణ మగును. ఇక్కడ బింబ ప్రతిబింబ భావములో కేవలము క్రియారూపమైన యనుగామిత్వమె చమత్కారకారి. ఇది యిక్కడఁ గల విశేషము. కేవల బింబ ప్రతిబింబ భావముచేతఁ గూడ ఉపమాదులకు నిష్పత్తి యగును. ఉదా :— "లేయెండ యెలుపు' ఇత్యాదులందు. ప్రకృతమందైతే అను

గామి లేకుండ ధర్మ స్వరూపమె నిష్పన్నము గాదు గాన అట్లుగాదు. బింబ ప్రతి బింబ భావము మాత్రము చేతనే ధర్మమునకు ఒకసారియే స్వీకారము సంభవింపదు. అట్లు "మృతునకులాభేచ్ఛ' ఇత్యాదులందు మృతాదులును కారక దీపకమునందును కారక తుల్యయోగిత యందును "ధనమిచ్చుటకు' ఇత్యాదులందు క్రియలును ధర్మలు గాన తద్విశేషణములైన ధనాదులకును బింబ ప్రతిబింబ భావము తెలియఁ దగినది.

పై పై దానిలో పూర్వ పూర్వము ఉపకారక మైనపుడు మాలాదీపకము.

ఉదా :—

మ. రసమాస్వాదముచే. రసానఁ గవితల్ కైతన్ సువాక్యంబు. దా
న సుహృన్మత్యమురాగ రసికుండే సభ్యుఁ, డవ్వాని చే
త సభామధ్యము దానిచేత క్షితినాథా ! నీవు, నీచే ధరి
త్రి సమస్తంబును భాసిలుఁగా నతత దారిద్ర్యాగ్ని నిర్మూలకా !

ఇదియుఁ బ్రాచీన మతాను సారముగా ఇక్కడ నుదాహరింపఁబడెను. వాస్తవ మునకు ఇందు సాదృశ్య సంపర్కము లేకపోవుట వలన దీపకమనియే యనగాదు. కాని ఏకావళీ ప్రభేదమని చెప్పఁబడును.

ఈ రెండు అలంకారము లందును క్రియాది ధర్మమునకు ఏకరూపముగా ధర్మలందు అన్వయింపక పోవుట దోషము. ఎట్లనఁగా పూర్వ పద్యములో 'రసికు లవ్వారి చేత సభా మధ్యము' అని కూర్చినచో ఏకవచనాంతమగు ధర్మలతో ఏక రూప్యమైన ధర్మముగా అన్వయించినను సామాజికులు అను బహువచనము భాసిలు ఏకవచన క్రియతో అన్వయింపక పోవుట వలన దోషము. వచన విపరిణామముచేత అన్వయించినచో ఉపమ యందు వలె దోషమే యగును ఇట్లు లింగమును విడిచిన నామార్ధ ధర్మమును ఒకసారి స్వీకరించినచో లింగ భేదమును దోషము.

ఉదా : కం. ధరణిన్ నరజన్మమ్మును
నరజన్మను పాండితి, నట నవ్య కవితయుఁగా
మరియందు నుత్తమధ్వని
దొరకుట నిర్భాగ్యులకును దుర్లభమెయగున్.

ఇట దుర్లభమన్న నామార్ధ రూపమైన ధర్మము లింగము విడచినది. (జన్మ నపుంసకము పాండితి కవితలు స్త్రీలింగము ధ్వని పుంలింగము) దుర్లభ శబ్దమునర్వ

లింగము గలది యగును గనుక (ఇది తెనుఁగులో దోషము గాదనవచ్చును.) ఉత్తరార్ధములో మరి తక్కువ తపసును, దొరకుట శక్యంబు గాదు – తూర్ణమ యెందున్‌' అని క్రియాంతముగాఁ దీర్చిన లింగభేదము దోషము గాదు. ఇట్లు లింగము విడవకుండ నున్నట్టి నామార్థమును ఒకసారి స్వీకరించినను దోషములేదు. ఉదా:– 'మరి యధిక మగు తపస్యకు వరఫలము సరిగఁ గనుఁగొని – పరిశీలించక" అని కూర్చినచో దోషము లేదు

17. ప్రతి వస్తూపమ

ఎక్కడ సాదృశ్యము చమత్కారము గలదై యుండునో అక్కడ ఉపమఅని యిదివరలోఁ జెప్పఁబడెను. ఆ యుపమలోఁ గూడ సాధారణ ధర్మము యొక్క రకములన్నియు యథా సంభవముగాఁ జూపఁబడినవి. సాదృశ్యము చేత ఉపస్కృత మైన యితర వస్తువు చమత్కారముగా నున్నపుడు భేద ప్రధానములు అభేద ప్రదానములు నైన ఇతరాలంకారములు చూపబడిఁ యున్నవి. వానియందును సాధారణధర్మములు అవసరమును బట్టి సంభవించుట చూపఁబడెను. ఇపుడు వస్తు ప్రతివస్తు భావమును పొందిన సాధారణ ధర్మముచేత ఉత్థాపితమైన వాక్యార్థమును పొందిన ప్రతివస్తూపమ నిరూపింప బడుచున్నది. ఇది వాక్యార్థ గత మగుట చేతనే యుపమకంటె వేఱైనది అని భ్రమింపరాదు. 'దివి రవి యెటు భాసించునో భువి భాసించెదవు నీవు పొలుపుగనట్లే" ఇత్యాదులందు వాక్యార్థ మందును ఉపమ సంభవించును గనుక. కనుకనే భిన్న శబ్దములచే ఉపాత్తమైన యేకధర్మ మున్నను ప్రకృతమున రాజిల్లును భాసించును మొదలగు వానిచే ఒక ధర్మమును తెలుపుట వలన వైలక్షణ్యము చెప్ప శక్యముగాదు. అందుచేత లక్షణము ననుసరించి దానికి ఇతరాలంకారముకంటె వైలక్షణ్యము దెలిసికొన వలయును. సరే మఱి దీనికి లక్షణమేమి –– వాక్యార్థమును పొందిన యౌపమ్యమె అన్నచో ఇదివఱకటి వాక్యార్థోపమ యందు అతివ్యాప్తి కలుగును. అర్థగతముగాదానికి విశేషణముచెప్పినచో అట్లుచెప్పినను దృష్టాంతాలంకారమందు అతిప్రసంగము కలుగును గాన అట్లనరాదు. వస్తు ప్రతివస్తు భావమును పొందిన సాధారణ ధర్మము కలిగియుండుట అని కూడ దానికి విశేషణము వేయ వలయు నన్నచో అట్లయినను —

కం॰ మఱియొక వనమునఁ దిరుగుచు
విరసములైన దినములను వెళ్ళింపు పికా !

ధరణి నెవ్వాయొక రసాలముఁ
బొరిపొరి భ్రమరములు మునరఁ బూనెడు వలుకుఁగా.

అను నప్రస్తుత ప్రశంసలో భిన్నశబ్దోపాత్తైక ప్రతిపాద్యమైన వస్తుప్రతి వస్తుభావము అసంభవ మగుట వలన దానిలో అతి ప్రసంగ మగు ననరాదు.

కనుక —

వస్తు ప్రతివస్తు భావమును పొందిన సాధారణ ధర్మముగల వాక్యార్థములకు అర్థ సంబంధమైన యౌపమ్యమె ప్రతి వస్తూపమ. (ప్రతి వస్తు = వస్తువునుగూర్చి ఉపమ దేనితో అది అని వ్యుత్పత్తి.)

కం. తగఁ గదలు ముంగురులు గల
మృగశాబాక్షి ముఖమరసి యేనిపు దెదలో
వగతో భ్రమించు భ్రమరము
ల గుంపుగల సరసిజమ్ము రయమునఁ దలఁతుఁగా.

అనుచోట స్మరణాలంకారములో అతిప్రసంగమును వారించుటకై వాక్యార్థ గతమనిచెప్పఁబడెను. ఇక్కడ ఔపమ్యము అర్థగతమైనను పదార్థగతమేగాని వాక్యార్థ గతము గాదు. స్మరణమునకు (వాక్యార్థముతో) సంపర్కము లేకపోవుట వలన. ఒకే ధర్మమును వేర్వేఱు శబ్దములచే స్వీకరించుట వస్తు ప్రతివస్తు భావము. అట్టి పదాంతర కృతమైతే ఇదివఱకే చెప్పఁబడెను.

ఉదా :—

గీ. ఆపదలు పొందియున్న మహాశయుండు
ఇదివఱకు లేని యౌదార్య మిపుడు పెంచు
అగ్నిమధ్యను సల్లనియగురు తరువు
ప్రకట పఱచు లోకోత్తర పరిమళంబు.

ఇక్కడ పెంచుట ప్రకటపఱచుట యను విభిన్న పదములు వాస్తవముగా ఏకార్థ బోధకములు గాన వస్తు ప్రతివస్తు భావము.

ఇంకొక యుదా :—

కం. భువనాభిరామ గుణ గౌ
రవయుత సుమతుల యలుకయు రమణీయంబే
భువన వ్యాపి పరిమళము
కవియు నగురుతరు వటుతయుఁ గడు రమ్యంబౌ.

ఇది వైధర్మ్యముగాఁ గూడ సంభవించును. ఉదా :—

కం. గుణవంతుఁడయ్యు వంశజ
నిత పురుషుఁడసంగ ఘనత నెఱిఁ బూజితుఁడౌ
కనుఁగొనఁ దుంబీఫల మొ
ప్పని వీణాదండము ఘనపద మొందదుగా.

ఇంకొక యుదా :—

కం గురువుల వరుషాక్షర వా
క్సరణి నరులు ధిక్కృతులయి గాంతురు మహిమన్
తరుగంగ సాన పట్టని
వరమణి లెపుడు నృపమౌళి పద మెక్కవుగా.

ఇక్కడ ఈరెండు ఉదాహరణములలోను శాబ్దికమైన దృష్టాంతము చేత దృష్టాంతమందలి సామాన్య ధర్మ వ్యతిరేకముతోఁ గూడ నున్న ధర్మము ఆక్షిప్త మగుచున్నది. దానిచేత సామాన్య ధర్మముతో అన్వయము సిద్ధించుట ద్వారా ప్రకృత మైన విశేష ధర్మముతో అన్వయ నియమము సిద్ధించుచున్నది గాన తఱచుగా అన్ని చోట్ల వైధర్మమందు ఇది యుండును. ఇట్లు అన్వయము చేత ప్రతివస్తూపమ యందును నియత విశేషము ప్రకృత వాక్యార్థము కాఁగా అన్వయ దృష్టాంతముచేత సామాన్యాన్వయ నియమము సిద్ధించుటద్వారా ఆ నియమసిద్ధి యగుచున్నది. నియమ విశేషములేని కేవలార్థ మాత్రము ప్రకృతమైనచో అప్రకృత వాక్యార్థ నిరూపితమైన యౌపమ్యము మాత్రము గమ్యమగును. అప్రయోజక మగుటవలన నియమము మాత్రము లేదు.

ఉదా .— "గగనమందుఁ జంద్రుఁడు తారకల వెలుంగు
పృథివియఁ బండితులతోడ వెలిఁగెదీవు.' మో॥

సరే మఱి యీ యలంకారమందు అంతట ఔపమ్యము గమ్యమని యెట్లు చెప్పఁబడును. పూర్తిగా నిదివరలోఁ జూపఁబడిన వైధర్మ్య ప్రతివస్తూపమ యందు వాక్యార్థములందు ఔపమ్యమునకు బాధ కలుగుచున్నది గదా· 'వండుచున్నాఁడు. వండుటలేదు" అను వాక్యార్థములందు పాకక్రియ మాత్రము సమానముగా నుండుట వలన ఔపమ్యము గమ్యము గాదు గదా. నిషేధమునకుఁ బ్రతియోగిగా ఉత్తర వాక్యార్థమందు పాకక్రియ ఉదయించక పోవుచున్నదే అన్నచో అట్లనరాదు· ప్రకృత వాక్యార్థము చేత ఆక్షిప్తమైన స్వవైపరీత్యమే ఔపమ్యమునకు ఆశ్రయ మగుట వలన· వాక్యార్థములకు ఔపమ్యము లేదని చెప్పఁబడిన దెట్లు సరిపోవును అన్నచో ఏదో విధముగా వాక్య వేద్య మైనదే ప్రకృతమందు వాక్యార్థముగా ఇష్టమగుచున్నది కాన ఎట్లన

కం. ధరఁ గావ్యమ్ములయెదొయా
వరతత్త్వంబును నొకం డెవండొయెఱుంగుకా·
సరిగా మకరందపు స్తు
త్యరుచి నెదియెఱుఁగు మధువ్రతంబది తక్కన్.

ఇక్కడ ఒకఁడెవడొ యెఱుఁగు నను ప్రకృత వాక్యార్థము విధిముఖమైనను పురుష విశేషుఁడుగాక మిగిలిన వారందఱు ఎఱుఁగరను నర్థవిశేషమును తీసికొనియే పర్యవసించిన దగుచున్నది కాన నిషేధ రూప వాక్యార్థమునకు తాదృశమైన ద్వితీయ వాక్యార్థము తోడనే సాదృశ్యము స్ఫుటముగానే గమ్యమగు చున్నది. "గుణవంతుఁ డయ్యు వంశజనిత పురుషుఁ 'డసంగ ఘనత' ఇత్యాదులందు ఎక్కడైతే విధిరూప మైన ప్రకృత వాక్యార్థము సంగఘనతా విశేష హేతువునకు పూజనాదులలో విదే యత్వ ముండుటవలన స్థిరపడుచున్నదో అక్కడఁ గూడ హేతువులోని వ్యతిరేకము గుణ మగుట చేత ప్రతీయమానమునకు ఔపమ్యము నిర్బాధము గాన దోషము లేదు. ఈ గుణత్వమును సామాన్య విశేష భావమును పొందిన వాక్యార్థములకు అగును అక్కడే ఔపమ్యము గమ్యమాన మగును గనుక· సామాన్య విశేషములకు ఔపమ్యము ప్రతీతము గాక పోవుట వలన సామర్థ్యమును సమర్థించు సామాన్య విశేషములకు అర్థాంతరన్యాసము పిదపఁ జెప్పఁబడును.

కువలయానందకారుఁడు వైధర్మ్యోదాహరణముల నిట్లు చెప్పెను. ఉదా :—

కం. ధరలో విబుధ జనులు పడు
పరిశ్రమను విబుధుఁ డొకఁడె — బాగుగ నెఱుఁగుఁ
గురువైన ప్రసవ వేదన
నెఱుఁగదు గద గొడ్డురాలు హృది నిసుమంతన్.

కం. మనుజులకు గుణములవి యుం
డినచో నవి స్వయముగనే వికసించుఁగా
ఘనమగు కస్తురి వాసన
యెనయ విభావింపఁబడదు హృది శపథముచే

అందు 'ధరలో విబుధ జనులుండు' అను పద్యములో ఏదోలాగున వైధర్మ్యమున కుదాహరణము కావచ్చును. కాని 'మనుజులకు గుణములవి' అనునది వైధర్మ్యోదాహరణ కాఁజాలదు. వైధర్మ్యోదాహరణము అనఁగా ప్రస్తుత ధర్మ విశేషమందు ఉపారూఢమైన యర్థము యొక్క దార్ఢ్యము కొఱకు ఆక్షేపింప బడి స్వాక్షిప్త వ్యతిరేకార్థముతో సమాన జాతీయమును ధర్మ్యంతరాధమునైన యప్రకృతార్థమును జెప్పుట. ప్రకృతములో 'మనుజులకు గుణములవి యుండినచో అపుడవి స్వయముగనే ప్రకాశించును అను ప్రకృతార్థమునకు 'లేనివి యుపాయాంతరముచే నైనను ప్రకాశింపవు. అనునది వ్యతిరేకము. ఇక్కడ ఉత్తరార్థములో దానికి సమానజాతీయమైన యర్థము నిబంధింపఁ బడలేదు. శపథముచే విభావింపఁబడదు. కాని స్వయముగానే విభావింప బడును అని ప్రకృతార్థమునకు అనురూపము గానే పర్యవసించుట వలన స్వయముగానే ప్రకాశించును. ఇతరముచేఁ బ్రకాశింపవు' అను ప్రకృతార్థమునకు సజాతీయమైనదే నిబంధింపఁ బడుచున్నది గూడ. వ్యాఘాత మగుట వలన వైధర్మ్యమందు ప్రకృతమునకు అనురూపత్వము ఒకప్పుడును సంఘటింపదు కనుక ఇది సాధర్మ్యము గానే సంగతమగును గాని వైధర్మ్యముగాఁ గాదు.

కం మనుజుల గుణంబులు స్వయము
గనే ప్రకాశించు. మఱి ప్రకాశింపవ యు
న్యునిచే; కస్తురి వాసన
యెనయ ననుభవింపఁ బడదు హృది శపథముచే.

ఇట శపథముచే ననుభవింపఁబడదు స్వయముగనె అనుభవింపఁబడును అని పర్యవసించిన యుత్తర వాక్యార్థముచే పూర్వ వాక్యార్థమునకు సాధర్మ్య మున్నట్లు వైధర్మ్యము లెదు. అట్లే మనుజులకు గుణములు అన్నచోటను కాని వ్యతిరేక శ్రవణముచేతనే వైధర్మ్యమని యప్పయ దీక్షితు లనుకొనెను నిపుణముగా ఆలోచింపలేదని పండిత రాయలు.

'మనుజులకు గుణములవి యుండినచో' అని పద్యమునకు ఉత్తరార్థము 'ఘనుఁడు బృహస్పతి వాక్యంబున నైనను నాకసమున బొదమవు తీవెల్" అని కూర్చినచో అపుడు వైధర్మ్యము ప్రకృత వైపరీత్య ఘటన వలన యుక్తమగును.

ఇట్లు చెప్పినచో 'మధువ్రతంబది తక్కఁగా" అన్నచోట తుమ్మెద తక్క ఎవరు తెలిసికొనఁ గలరు· "మధు వ్రతమె తెలిసికొనఁ గలదు అని యర్థప్రతీతి వలన వైయధికరణ ముదాహరణము కాదు. ఆక్షేపింపఁ బడిన వ్యతిరేకార్థమునకు సజాతీయమైన యప్రకృతార్థమునె చెప్పుటయే వైధర్మ్యము గాదు కనుక అప్పయ దీక్షితులు చూపిన యుదాహరణము అయుక్తము గాదు యుక్తమె అని నాగేశ పండితుఁడు.

మాలా ప్రతివస్తూపమ కుదా : —

కం. చందన తరువు విషధరము
లందాల్చు. విలువు మసిప్రోగులను దీపంబున్
చందురుఁడుఁ గళంకమును
బొందును, శిశునుల భరింత్రు భూమీపతులుగా.

ఇట ధారణ స్థాపన భజన భరణములు వాస్తవమున కొకటే గాన ప్రతివస్తూపమ.

ఇది ప్రతివస్తూపము.

18. దృష్టాంతము

ప్రకృత వాక్యార్థమందున్న యుపమాదులకును సాధారణ ధర్మములకును బింబ ప్రతిబింబభావము చెప్పఁగా దృష్టాంత మగును.

దృష్టమైన అంకమునిశ్చిత భావము గలది దృష్టాంతము అని వ్యుత్పత్తి.

ఉదా :— కం. తన సత్కర్మాచరణ ము
జనుఁడు ముదమిడు తెలుపకయె జనులందఱకు౯
కనుము శశి, యెవ్వరు కొలువఁ
గ నుదార కరాల విచ్చుఁ గైరవజితతిక౯.

ఇట ముదమునకు విచ్చుట యన్నది బింబ ప్రతిబింబ భావము.

ప్రతివస్తూపమలో ధర్మము ప్రతిబింబితము గాక శుద్ధ సామాన్య రూపముగా నుండును. ఇది రెండింటికిఁ గల భేదము.

వైధర్మ్యమున కుదా :—

కం. మనుజులు సత్కుల జాతులు
ఘనతఁ బరప్రీతి నెపుడు గలిగింతురుగా
కనుఁగొనఁగ ముసిఁడితరు వెం
దును జాలదు తాపభరము తొలఁగింపంగన్.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. నీ కృపాకటాక్షం బెంతదాఁకఁ బడదొ
యావఱకె దేవ ! తాపత్రయంబు నరుల
తూర్పు సతి నొసలు రవి ముద్దులు గొనంగ
పద్మ గర్భ గత తమస్సు పాఱదెటులు.

ప్రీతి జనన తాపహరణా భావములకును తాపత్రయానస్థాన తమో ధావనము లకును వైధర్మ్య రూపముగా నిట బింబ ప్రతిబింబ భావము.

ఇది దృష్టాంతము.

19. నిదర్శన

ఉపాత్తమైన యర్థములకు ఔపమ్యముగాఁ బర్యవసానము పొందిన యర్థగత మైన యభేదము నిదర్శన.

నిశ్చితమైన దర్శనము గలది నిదర్శన అని వ్యుత్పత్తి.

అతిశయోక్త్యాదులకును ధ్వన్యమానమగు రూపకమునకును వారణకై ఉపాత్త మైన యని చెప్పఁబడెను. అర్థగతత్వము అనఁగా ప్రాథమికాన్వయబాధకు విషయము కాకపోవుట. విశిష్టోపమ యందలి విశేషణములకు అభేదము ప్రతీయమాన మగుచో అపుడు బింబ ప్రతిబింబ భావము పొందినది అని ప్రధాన విశేషణము వేయ వలయును ప్రధాన విశేషణముల కైతే బింబ ప్రతిబింబ భావము వాడఁబడెను. ఇది శ్రౌతియగు నిదర్శనకు లక్షణము. ఆర్థీ సాధారణ లక్షణము మాత్రము లలితాలంకార ములోఁ జెప్పఁబడును.

ఉదా :—

గీ. అంతరాత్మ భాసిల్లు నినంతు విన్నఁ
దీర్థముల జడులౌర ! శోధించువారు
నడిమి కంఠాన నొప్పు చింతామణి నిక
మఱచి భువిదుమ్ముల వెదకఁ దిరుగుచుండ్రు.

ఇక్కడ ఈశ్వరునిఁ దీర్థములందుఁబరిశోధించుట కంఠమందున్న చింతామణిని భూమి దుమ్ములో వెదకుట అభిన్నమని దానికి సాదృశ్య మూలమైన బుద్ధి కలుగు చున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. అట్టులిలఁ జంద్రచూడ ! లోకాంతరాత్మ !
నిన్ను నితర దేవులకుఁ దుల్యునిగ వచింత్రు
వారు వాతాయన వివర భాగములకు
నవుర ! పోల్చరాకొ యనంత మాకసమును.

"అంతరాత్మ భాసిల్లు" అనుచోఁ క్రియ యొకటే గాన సాధారణ ధర్మము ఏక వాక్య గతము. ఇక్కడ భిన్నవాక్య గతము. మొదటి దానిలో వస్తు మాత్రము

లకు ఔపమ్య మూలకమైన యభేదము. ఇక్కడనైతే ఔపమ్య జ్ఞానములకు ఔపమ్య మూలకమైన యభేదము అని విశేషము. ఇది వాక్యార్థ నిదర్శన అని చెప్పఁబడు చున్నది. ప్రకృతమైన యేకధర్మియందున్న విశిష్టార్థములకు అర్థాభేదములో వాక్యార్థ నిదర్శన యభిమతము. దీనిలో నున్న పదార్థములకు బింబ ప్రతిబింబ భావము ఆవశ్యకము

పదార్థ నిదర్శన కుదా :—

చ. అగణిత పుణ్యయుక్తి మఘవాదులచే ననుభూయమానమై
జగదుదయస్థితి ప్రళయ సద్రచనాదిక శిల్ప నైపుణీ
దగి, ప్రసరత్సుధాంబుధి నదల్లహరీ సువిలాస భాసితం
బగు భవదీయ నిర్మల దృగంతము బాపుత నాదు పాపముల్.

ఇక్కడ దృగంతాంబుధి విలాసల ఆశ్రయ భేదమును బట్టి భిన్నములై నను సాదృశ్య మూలమైన తాద్రూప్యాభిమానము, లేక దృగంతమందు లహరీ విలాసకు ఆరోపము గాని చెప్పనగును.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. దాశరథి స్వహస్తంబునఁ దాల్చియున్న
చెమట వణఁకును గలిగిన సీతచేయి
మంచునీటి చేతను మంద మారుతమున
వ్యాకులమగు ప్రాభాతాబ్జ భాసఁ బూనె.

ఇక్కడ మంచునీటిచేతఁ గలిగిన వ్యాకులత మంచు బిందువుల యాకీర్ణ రూపము మందమారుతము చేతఁ గలిగిన వ్యాకులతయును వణఁకు రూపమైనవి ఈ రెండింటితోఁ జెమట వణఁకు గలిగియుండుటకు ప్రతిబింబము చెప్పఁబడినది కాన ఇదివఱకటి యుదాహరణ కంటె భేదము. ప్రాభాత పద్మ సన్నిధిని బట్టియును పద్మము కొంచెము వికసించుట ముకుళించుటల జ్ఞానము గలుగుట వలన చేతియందు ఆ రెండు గుణములు సిద్ధించు చున్నవి. ఈ యుదాహరణము లోను ఉపమానోపమేయ గత ధర్మములకు అర్థ సంబంధమైన యభేద ప్రతిపత్తి కలుగుచున్నది. కనుక పదార్థ నిదర్శన యని చెప్పఁబడు చున్నది. బింబప్రతిబింబ భావమైతే ఉపమా

నోప మేయములు విశేషణ సహితముగా నున్నపుడు అగును. అట్లు గానపుడు కాదు అని వివేకము. మఱి వాక్యార్థ నిదర్శనలో విశిష్ట వాచక శబ్దములచేత విశేషణములను గూడ ఉపాదానము చేయుటచేత ఉపాత్తములకు అర్థసంబంధమైన యభేదము అగుఁగాక. పదార్థ నిదర్శనయందైతే ఉపమాన శోభాలీలలలో ఏదోయొక దానినిస్వీకరింపుట యగును. రెండిటికిఁ గాదు అన్నచో శోభాపదము చేత శోభాత్వ రూపముగా రెండును ఉపాత్తము లగుచున్నవి గదా. ఉపమానోపమేయ విశేషణములుగా ఉపాత్తత్వము వివక్షితము గాదు. అట్లయినచో అవ్యాప్తి యగును.

అలంకార సర్వస్వ కారుఁడు

గీ. ప్రథితమగు నీ చరణ నఖ రత్నములకు
నెలమి లత్తుక పూయుట యేది కలదొ
అయ్యదియుఁ గప్పురపుఁ గందమలఁది మిగుల
చంద్రుని (?)ఁ బాండురంబుగఁ జలుపుటగును

అను దానిని వాక్యార్థ నిదర్శన యందుదాహరించి యిట్లు చెప్పెను. ఎక్కడనైతే ప్రకృత వాక్యార్థమందు ఇతర వాక్యార్థము సామానాధికరణముగా ఆరోపింపఁబడునో అక్కడ సంబంధానుపపత్తి మూలకమైన నిదర్శన యగుటయే యుక్తము' అని, అది సరికాదు. అట్లు అన్నచో వాక్యార్థ రూపకమునకు జలాంజలి యివ్వవలసి వచ్చును. అది యిష్టము గాదు. అపుడు వాక్యార్థ నిదర్శననే తొలగింతము. వాక్యార్థ రూపకమునే స్వీకరింతము అను నాక్షేపణము తుల్యమగును. ముఖము చంద్రుఁడు ఇత్యాది పదార్థ రూపకమందు క్లుప్తమైన శ్రౌతాభేదారోపము రూపక జీవాతువని కల్పన యుచితమగుట వలనను 'ఆస్యము చంద్ర శోభను దాల్చు' ఇత్యాది పదార్థ నిదర్శనయందు అభేదారోపము లేకపోవుట వలన నిదర్శనా జీవాతుత్వము సంబందింపక పోవుట వలనను ఇది యుక్తమే. రూపకమందు బింబనము ఉండదనుటలో యుక్తి లేకపోవుట వలన అది శపథము మాత్రమే యగును. మేము చెప్పిన యుదాహరణలో వాక్యార్థ నిదర్శనకు "అంతగాత్మ భాసిల్లు గనంతువిన్ను' అను నుదాహరణలో సావకాశ మున్నది గనుకను సంభవించు వస్తుసంబంధము చేతఁ గాని సంభవింపని వస్తుసంబంధము చేతఁ గాని గమ్యమానమైన యౌపమ్యము నిదర్శన' అని అలంకార సర్వస్వ కారునిచే చెప్పఁబడిన లక్షణము రూపకాతిశయోక్త్యాదులందు అతివ్యాప్తి యుండుట వలన సరికాదు.

మఱియును

గీ. ప్రథితమగు నీ చరణ నఖరత్నములను
నెలమి లత్తుక పూత రంజించు నెవఁడు
వాఁడు కడుఁ జందనపు లేపంబు చేత
చందురునిఁ బాండురంబుగఁ జలుపుచుండె.

అని పద్యమును గూర్చినచో అపుడు నిదర్శన యనుట యుచితమగును. మేము చెప్పినది వాక్య నిదర్శన. ఇది మాత్రము ప్రతీయమాన అనరాదు. అట్లు అన్నచో అపుడు 'ముఖము చంద్రునివలె' అన్నది వాచ్యోపమ ముఖము చంద్రుఁడు అన్నది ప్రతీయమానోపమయె గాని అలంకారాంతము గాదు అనియు సులువుగా జెప్పవచ్చును గదా. కనుక ఆరోపాధ్యవసాన మార్గమునకుఁ జెందని అర్థ సంబంధా భేదమె నిదర్శనా జీవితము. అదియును వాక్యార్థ నిదర్శనయందు కర్త్రాద్యభేద రూపముగా ప్రతిపాదింపఁ బడును. కనుకనే మమ్మట భట్టు.

కం. ఎక్కడ సూర్యువివంశం
బెక్కడనల్ప విషయములె యెఱిఁగిన మతియుఁ
మిక్కిలి జడతఁ బడవచే
నెక్కువ దుస్తర జలధిఁ దరింపఁ దలంతున్.

అని యుదాహరించెను. మఱి విషయిని స్వీకరించినను. విషయమును స్వీకరింపక పోవుట వలన ఇక్కడ నిదర్శన సరిపోవనే సరిపోవదు. నిదర్శనలో రెండిటిని స్వీకరించుట ఆవశ్యకము. కనుక లలితాలంకార మనుటయె యుచిత" మన్నచో అది లలితాలంకార నిరాకరణ సమయములోనే ఇది స్పష్టముగా నుపపాదింపఁ బడఁగలదు. ఇతరులైతే 'ప్రథితమగు నీ చరణ నఖ రత్నములకు' అనుచోట దృష్టాంతాలంకార మనియందురు. కాని బింబ ప్రతిబింబ భావమును పొందిన పదార్థములతోఁ గూడిన నిరపేక్ష వాక్యార్థ ద్వయమె దృష్టాంతముగాన ఇట్లనుటయు సరికాదు. కనుక 'ప్రథిత మగు నీ చరణ నఖ రత్నములకు' అన్నచోట వాక్యార్థ రూపకమేకాని నిదర్శన కాదు. ఇట్లు సంభవము కాని వస్తు సంబంధము నిబంధనగాఁ గల పదార్థ వాక్యార్థ నిదర్శన చూపఁబడినది.

ఆ. ఆకసంబు పయికి నరుదెంచు సూర్యుని
తలను మణిగఁ జక్కఁ దాల్చునేది
యిది తెలుపుచునుండె గృహమేధులకునెల్ల
"నతిథి సేవ చేయనగు" నటంచు.

సూర్యోదయ ప్రదేశ మందలి శిరస్సు గూపమైన గిరికి అతిధి సేవాకరణ విషయి బోధకు అనుకూలమైన ఆచరించుట సంభవించుట వలన నేను జేసినట్లు మీరును అతిధిసేవ చేయుఁడని యౌపమ్యము ఉండుట వలన సంభవించు వస్తుసంబంధ మైన నిబంధనగాఁ గూడ సంభవించును "తెలుపుచుండినది వలె తెలుపుచుండెను" అని అర్థమైనచో నిది ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష "తమస్సు అంగములను పూయుచున్నది వలె" ఇత్యాదులందువలె అగుననన్నచో వస్తువు సంభవించినపుడే అనుటచే అది ప్రసక్తము గాదు' అని యందురు

'మంచములు ఏడ్చుచున్నవి' అనుచోట వలె అచేతనార్థము లాక్షణికము' అను దృష్టితో చూచినచో తెలుపుచుండె అనుచోట ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష సంభవించును.

—ఇది నిదర్శనాలంకారము –

20. వ్యతిరేకాలంకారము

ఉపమానము కంటె నుపమేయమునకు వైధర్మ్య రూపముగా నుత్కర్ష చెప్పుట వ్యతిరేకము

ఉదా :— కం. అనిశమ్ము నయన రమ్య మ
యిన శోభలతోడ సంతసించెదు నీ మో
మునకుఁ నిశి శోభలు పో
యిన పద్మముతో రవంతయేన్ పొత్తు మెటుల్.

"ఇదియును ఉపమేయము ఉత్కర్షముగను ఉపమానము అపకర్షగను గల వైధర్మ్యములు రెండింటిని స్వీకరింపక పోవుటను బట్టియు రెంటిలో ఏదో యొక్కదానిని స్వీకరింపక పోవుటను బట్టియు నాలుగు విధములు. మఱల ఆ నాలుగు విధములను ఉపమకు శ్రౌతి· ఆర్థి ఆక్షిప్త అనుభేదములను బట్టి పండ్రెండు విధములు అయి మరల సశ్లేష విశ్లేషలను బట్టి ఇరువది నాలుగు భేదములని ప్రాచీనులు.

ఉదా :—

గీ. స్వల్పముగ నెఱింగినవాఁడు - పరుషమాడు
ఇట్టిదే యైనచో మనము గావింతుమేమి
చంద్రువంటి దెట్లగుఁ ద్వదాస్యంబు చెలియ
అది కళంకు గలది, కళం కలరని దిది.

ఇట సకళంకత్వ కళంక హీనత్వ రూపమైన యటువంటి రెండు వైధర్మ్యమ్ములు స్వీకరింపఁబడెను. ఉపమయు శ్రౌతి. ఇక్కడనే 'చంద్రువంటి దెట్లగుఁ ద్వదాస్యంబు నీది ఏది యొకపుడును ద్యుతిభేద మెనయకుండు' అని కూర్చినచో 'ఏది నిత్యముద్యుతి భేద మెనయకుండ' అనిగాని కూర్చినచో ఏదో యొకదానిని స్వీకరింపకపోవుట యగును అదియును 'చంద్రువంటి దెట్టులు హరిణాక్షిమోము కాఁగలదు దీవి విజ్ఞులు గాంత్రుగాక' అని కూర్చినచో హేతు సామాన్యానుపాదానమగును. అదియును ఆ రెండింటిలో దేని యనుపానమే యుండునో దానినే (అర్థాత్తు) ఆక్షేపించి దానిని అవగతము చేసికొనవలయును. రెండింటిని ఉపాదానము చేసినను ఉపాదానము చేయకపోయినను అట్లే. అనవగతి మాత్రము లేదు. వ్యతిరేకము అపకర్షచే నిరూపితమైన యుత్కర్ష రూపము గలదిగాన ఆ యుత్కర్షాపకర్షలు వైధర్మ్య ప్రయోజక జ్ఞానము లేకుండ తెలియకపోవుటవలన.

ఇట్లు ఉభయోపాదానమున కుదా :—

గీ. వెలఁది కనులు ఖంజనముల వివిధమైన
యంగ భంగిమలను నిందు నందుఁగాక
కాని భంగుర సంపద గలుగు నంబు
జంబుతో సుదృశ మొగంబు సదృశమెట్లు.

ఈ యర్థమును "భంగుర సంపద గలుగు తమ్మి, తో సుదృశ మోమెటులు తుల్య భాసమగును." అనియు, శాశ్వత సంపద గలుగు తమ్మి తో సుదృశ మోమెటులు తుల్య భాసమగును." అనియు కూర్చినచో ఏదో యొకదాని యనుపాదానమగును. ఆ యార్థియును 'అపుర! యట్ల నిశాది నాయకుని తోడ హరిణనయన మోము సమాన మగును నెట్లు' అని కూర్చినచో ఉభయానుపాదానము ఆ యార్థియును పూర్వార్థమందైతే నిదర్శనమే.

ఆక్షిప్తమవా:—

కం. అవిగత సుఖాప్తి మంగళ
సవిత్రిగాంగ తీరవాస సౌఖ్యము కడుఁ ద
క్కువ చేయుఁగా గతిపయ దివ
సవిలాసము స్వర్గవాస సౌఖ్యమును నటుల్

ఇక్కడ సాదృశ్యమాత్రమందు శక్తిగల వలె మొదలైనవి సదృశ విశిష్ట మందు శక్తి గల సదృశాది శబ్దములను లేకపోవుటవలన శ్రుత్యర్థ మార్గమును ఉల్లంఘించునట్టియు, తక్కువ చేయుట అనుదానిచే నాక్షిప్తమైనట్టియు నగు నుపమయే. 'కతిపయ దిన విలాసము స్వర్గవాస సౌఖ్యము అని తీసివేసి నిస్సంగుల సవాసమగు ఉను ద్యువాస సౌఖ్యము' అని కూర్చినను

కం. భువినెప్పుడు పడుదుమొ యను
నవిరత దుఃఖసహితము నల్పదివస మా
త్ర విలాస స్వర్వసతిఁ ద
క్కువె సేయును మిగుల గాంగకూలపు వసతుల్.

అని కూర్చినను ఏదో యొకదాని నుపాదానము చేయును. ఆక్షిప్తయును – 'భువి నన్యులను గొలువనివారి యఖిలంబులైన నేటి యభీష్టాల వదలి స్వర్వసతిఁ దక్కువ సేవచేయును మిగుల గాంగ కూలపు వసతుల్' అని కూర్చినచో ఉభయాను పాదానము.

గీ. అబ్ధియెట్టులు క్రూర సత్త్వాకులంబొ
యెటుల దోషాకర భవనంబొ యటులు నీవు
అఖిల భూమీవలయ నాథ! యలరనింపు
నిటు స్థిరధృతిని నిర్మలాకృతిపగాన.

ఇట నుపమ శ్రౌతి. క్రూరసత్త్వాకులము· క్రూర జల జంతు సత్త్వాకులము. కఠిన సత్త్వ గుణసహితము· దోషాకర భావ = చంద్రుని పుట్టుకస్థానము. దోషముల ఆకరమునకు కారణము·

గీ. చండమార్తండ మండలోద్దండ శాస
నుండ ! ప్రాప్తవసుంధరా మండలుండ !
అతని నక్రూర సత్త్వుండవైన నీవు
వార్ధివలె నెట్లు కీర్తింపఁబడుచునుంటి.

అనిగాని ఉత్తరార్థములో "సంతతంబయ్యది విషభాజనముగాన, వార్ధివలె నెటులుందువు – పట్టిచూడ" అని గూర్చినచో ఉపమానోపమేయములలో ఎదో యొక దాని యనుపాదాన మగును.

గీ. కవులు నిను మహేంద్ర సమునిగా వచింత్రు
గాక, యేమని వారింతుఁ గవుల నిచట
వేలమంది జనములు సేవింపనొప్పు
నీవు త్రిదశేశుతోఁ సముండెట్లు లవుదు.

ఇక్కడ అర్థి. త్రిదశేశుఁడు = ఇంద్రుఁడు, ముప్పదిమంది జనుల కీశుఁడు. 'క్షోణి రక్షిత గోత్ర పక్షుండ వీవు, వీనికి సమాన కక్షుండ వెట్టులవుదు' అనిగాని. 'క్షోణిని నిరస్త గోత్ర పక్షుండువాఁడు. నీ కెటులు సమకక్షుఁడై నెఱయుచుండు' అని గాని కూర్చినచో ఉపమానోపమేయములలో ఏదోయొకదాని యనుపాదానము

ఈ యలంకారములో ఒకచోట శబ్ద సాదృశ్య నిషేధముచే నాక్షిప్తములైన యుపమేయోత్కర్షయును ఉపమానాప కర్షయును, కొన్నిచోట్లను శాబ్దమైన యుపమేయోత్కర్ష చేత అక్షిప్తములైన యుపమానాప కర్షయును సాదృశ్యభావమును. కొన్నిచోట్ల శాబ్దమైన యుపమానాప కర్షచేత అక్షిప్తమైన యుపమోత్కర్షయు ఉపమేయోత్కర్షాభావమును అందులో మొదటిది ప్రాచీనరీతిచే సభేదముగా ఉదాహృతము. రెండు మూఁడులును తఱచుగా అన్ని భేదములు గలవే

అందు కొన్ని మాత్రమే యుదాహరింపఁబడును.

గీ. సఖి ! కళంక పంకిలుఁడౌ శశాంకుకంటె
నీ మొగము గుణాధికమును నిర్మలమును
గుప్తరసములౌ కవుల వాక్కుల నల్ప
మధురమగు నధరముకంటె నధరములగు.

ఇక్కడ పూర్వార్థములో ఉపమేయోత్కర్ష శాబ్దము, ఉపమా నాపకర్షయు, సాదృశ్యాభావమును అక్షిప్తములు. ఉత్తరార్థములో ఉపమానాపకర్ష శాబ్దము ఉపమేయోత్కర్షయును సాదృశ్యాభావమును అక్షిప్తములు. ఇట్లు కొన్నిచోట్ల రెండిటికిఁగాని మూఁడిటికిఁగాని శాబ్దత్వము సంభవించునుగూడ. అది అంతగా హృద్యము గాదని యుదాహరింపఁబడలేదు కొన్నిచోట్ల మూఁడును ఉపమేయోత్కర్ష, ఉపమానాపకర్ష సాదృశ్యాభావములు అక్షిప్తములే. ఉదా:—

గీ. పారమెఱుఁగక జరుగు సంసారమందు
మున్ను విదికూర్చె నర్జున మూర్తి యొకటి
నిర్మలంబగు కీర్తిచే నృపతి! నీవు
సర్వ మర్జునమూర్తుల సలిపినావు.

అర్జునమూర్తి = అర్జునుని మూర్తి, శ్వేతమూర్తి.

గీ. చండకిరణుండు శీతలోగ్రుండు మఱియు
శశధరుండు మఱి యనుగ్ర శిశిరుఁడగును
ఉగ్ర శీతుండ వందు నీ వొక్కఁడవుదు
క్ష్మాతలాధిప! కోప ప్రసాదములకు.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. వారి దంబయ్యదియొ యందు వారి కురియు
ఈ వుదారాత్మ! మణుల వర్షింతు వెపుడు
అది యమావాస్యనాఁటి రేయటుల నలుపు
నీవొ యిట పైని లోనను నిర్మలుఁడవు.

ఇట ఉపమా, నోపమాన విశేషణోపాదాన సామర్థ్యమువలననే వ్యతిరేకము. కాని వ్యంగ్యమని మాత్రము యెప్పుడును భ్రమపడరాదు. అనుపపత్తి కొంచె మున్నప్పుడు వ్యంజన యుదయింపదు ఇక్కడనో రాజ విశేషణము ఏదో విధముగా స్తుత్యర్థ్యమైనను ఉపమానోపమాన విశేషణోపాదానము, నృపోత్కర్షలేకుండ అనుపపన్నమయియే యుండును. ఎక్కడనైతే ఉపమానోపమాన విశేషణములు

లేకుండనే యుపమేయ విశేషణము. 'సుందరుఁడు దేవదత్తుఁడు' ఇత్యాదులందు వలె వస్తుస్థితి ప్రకాశించుటవలనఁ గృహీతార్థమునైనను వానిచేత అభిప్రాయ విశేషముచే ఉపమేయ విలక్షణ విశేషణ విశిష్టమైన యితర ధర్మివి అపేక్షించి వర్ణ్యమునకు ఉత్కర్ష ప్రతీయమాన మగునో అది వ్యంజనకు విషయము. ఉదా :—

గీ. రాహు రోషశంక యిట స్వల్పమును లేదు
వడిఁగళంకాప్తి పొందు భావమును లేదు
నీ మొగముచట్టు భామిని ! నిత్యమిదిగొ
ఎనియొ శోభ వర్ధిల్లుచునే యెసఁగుచుండె.

ఈ వ్యతిరేకధ్వని యర్థశక్తి మూలము.

అలంకార సర్వస్వకారుఁడు ఉపమానముకంటె నుపమేయము న్యూనమైనపుడును —వైలక్షణ్యమాత్రమె వ్యతిరేక మగుటవలన —వ్యతిరేకమనెను. ఉదాహరించెనుగూడ :—

కం. క్షీణుండు క్షీణుఁడైనను
మానక శశి మరల వర్ధమానుండె యగుఁగా
మానుము దయఁగను సుందరి !
తానిఁక ప్రాయము మరలదు తరుగుచు పోవుఁగా

దీనివి వ్యాఖ్యాత విమర్శనీకారుఁడు పూర్వపక్ష సిద్ధాంతములతో నిట్లు వ్యాఖ్యానించెను. "మఱి యిక్కడ ఉపమానముకంటె ఉపమేయమునకు న్యూనత్వము వ్యతిరేకమనుట తగదు అది వాస్తవమునకు హృద్యము గాదు గనుక. యౌవనము అస్థిరమని ప్రతిపాదించునపుడు చంద్రునిఁబట్టి యధిక గుణము గలదనియే వివక్షితము. ఇది చంద్రునివలెఁ బోవుచు మరల రాదు అని చెప్పఁబడినది. ఇక్కడ చంద్రునివలె వెళ్ళిపోయినదై మరల యౌవనము వచ్చినచో అది ప్రియునిగూర్చి చాలకాలము ఈర్ష్యాద్యనుబంధము యుక్తమయ్యెడిదే. ఈ హతయౌవన మైతే వెళ్ళినది మరలఁ దిరిగిరాదు కాన ఈర్ష్యాద్యంశములు పోఁగొట్టుకొని నిరంతరముగా ప్రియునితోఁగూడ జన్మ సఫల పఱచుకొనవలయును. ఛీ. ఈర్ష్య పనికిరాదు. ప్రియునిపైని గోపము వదలుము. దయఁగనుము. అని ప్రియవయస్యోపదేశ

ములో ప్రియునిపైని కోపమును ఉపశమింపఁజేయుటకు చంద్రునిద్వారా యౌవనము అపునరాగమము నూన్య గుణముగలదిగా వివక్షితము న్యూనత్వమును వ్యతిరేకము రసపోషకముగాన ఇదియును హృద్యమే" అని. ఇవి రెండును సరియైనవిగావు. ప్రియ హితకారిణియొక్క యీ వాక్కులో చంద్రునికంటెఁ గూడ అధిక గుణత్వమే వివక్షితము గాదు. చంద్రుఁడో మరల మరల వచ్చుటచే సులువుగా దొరకును. కనుకనే యౌవనమంత మాహాత్మ్యము గలవాఁడు గాఁడు. ఈ యౌవనమైతే తిరిగి రాకపోవుటచేత అతి దుర్లభతరముగాన అత్యుత్కృష్టముకాన శతజనశ్లాఘనీయములగు విషయములచే విదగ్ధురాలవగు నీవు వృథగా గడపుట తగదుగాన ఇచ్చట ఉపాత్త గుణ కృతమైన యుత్కృష్టత్వము స్పష్టమే. సకల సుఖ నిదానత్వాదిరూపానుపాత్త గుణకృతమైన యుత్కర్షమును ఇక్కడ వాక్యార్థ పరిపోషణకొఱకు సకల హృదయ సరణిలోను అవతరించుచున్నది. అట్లుగానిచో ఏమని యీ నిరవద్య యౌవనము కోసము నాచేత యౌవనమునుండి విరమింపఁ జేయఁబడుచున్నది. యౌవనము పోవును గాక మంచిదే అని ప్రతికూలమైన యర్థముచేత ప్రకృతార్థము అపుష్టము కావలసి వచ్చును. మఱియును ఎక్కడనైన ఒకచోట శాబ్దమైన యుపమేయోత్కర్ష ముండునో అక్కడఁగూడ ఆ యుపమేయోత్కర్షముండును. దానికి వాక్యార్థ పరిపోషకముగా ఉత్కర్ష రూపమున పరిణమించును. ఎట్లన

గీ. అనపరాధులఁ జేయు ద్రోహంబు జగతి
హాలహల విషంబునకంటె నల్పమైనఁ
జంపుఁదుది దాఁక నెల్ల వంశంబు నెపుడు
మఱి విషము కేవలము తిన్న మనుజుఁజంపు.

ఇట అల్పమని యపకర్ష దారుణతాధిక్య రూపమైన యుత్కర్షగాఁ బరిణమించును.

ఇట్లు

కం. పరమోత్కృష్టుఁడు చంద్రుఁడో
తరుగుచునున్నను మఱిమఱి తా వర్ధిల్లుఁ గా
వరతము! యౌవనమిది ఛీ!
మరలన్ రాదిఁక నొకపరి మహిఁ దరిగినచో.

ఇత్యాదులందు ఉపాత్తమైన యౌవనము తిరిగి రాకపోవుట యను ధర్మము మానమునకుఁ బ్రతికూలమగుటచేత ద్వేషముచేతనే ధిక్కారాదులు చెప్పఁబడెను. వాస్తవమైన యుపకర్షముచేత మాత్రముగాదు. ఉత్కర్షకమైనను దుర్లభత్వము ప్రియసమాగ మోల్లాసకత్వమును స్ఫుటముగా నుండుటవలన.

కువలయానందకారుఁడు న్యూనతకు—

ఉ. రాగమునీకుఁ గొంజివురులకా, ప్రియ మేలి గుణాల నాకగుకా
రేగిశిలీముఖాలు మునరెకా నిను, నన్నును మారుఁదేయ గకా
రాగవతీ పదాహతి నెలర్తువు నీ, వశె నేను ; సర్వమి
ట్లీ గతిఁదుల్య ; మొక్క నను నీకుఁ దశోక ; సశోకుఁగూరిచెన్.

అని యుదాహరించి ఇక్కడ సశోకత్వరూపముగా అశోకమునకంటె అపకర్షము పర్యవసించు చున్నదనెను. దీనిని పండితరాయలు ఇట్లు ఖండించెను.

"ఉపమాలంకారమును దూరము చేయుటయే రసానుగుణముగా రమణీయమగును. వ్యతిరేకముగాదు కనుకనే ప్రాచీనులు అసమాలంకారమును అంగీకరింపరు. అట్లుగానిచో ఇంకొక యలంకారముగా దానిని స్వీకరింపవలసివచ్చును. ఎట్లన

గీ. మానవులును దేవతలును దానవులును
కరము నిండిన మూఁడు లోకమ్ములందు
నీకు సమతాపదము పొందు నృపతి యెవఁడు
నుండఁబోఁడుండఁ డిదివఱ కుండలేదు.

కనుకనే సహృదయ ధురంధరుఁడగు ధ్వనికారుఁడు "సుకవియైతే రసమునను సరించి ఒకచోట అలంకార సంయోగమును ఒకచోట అలంకార వియోగమును జేయవలెను" అని చెప్పి 'రాగమునీకు' అను పద్యమును సాదృశ్యదూరీకరణములో ఉదాహరించెను. కనుకనే మమ్మటభట్టు 'ఆధిక్యమాత్రమె వ్యతిరేకము' అనియెను. వ్యతిలేకమందు న్యూనత్వమును నిరసించెను కనుక ఉపమానముకంటె ఉపమేయమునకు ఉత్కర్షయె వ్యతిరేకాలంకారము అపకర్షము కాదు న్యూనత్వముగూడ వ్యతిరేకము అని పట్టుదల చూపినచో అపుడిట్లు ఉదాహరింపవలెను

గీ. కేవలము భూవలయమె రక్షించుచుండి
రాజ! నీవు జగత్త్రియ త్రాణమందు
వ్రతము పూనిన యా సహస్రాక్షునకును
దుల్యుఁడెట్లవుదువు ద్వినేత్రుండ వవుర!

ఇక్కడ ధర్మద్వయము చేతనే న్యూనుఁడవు ధర్మాంతరముచే నైతే సముఁడవని ప్రతీతిచేఁ జేయఁబడిన విచ్ఛిత్తి విశేషణమువలన అలంకారత్వము. అపుడు లక్షణములో అపకర్షమును ఇట్టిదే. (ధర్మాంతరకృత సామ్య సమానాధికరణమె) వేయవలయును" అని పండితరాయలు. "ఉపమానముకంటె నుపమేయమందు వర్ణింపఁబడు వైలక్షణ్యమే గుణాధిక్య కృతమైన వ్యతిరేకము. అది యొకచోట ఉపమేయోత్కర్ష పర్యవసాయమై, ఒకచోట ఉపమేయోపకర్ష పర్యవసాయమై, ఒకచోట ఆ రెండిటి పర్యవసాయము గాకయుండును. ఆధిక్య న్యూనత్వ పదములను ఉత్కర్షాపకర్షములే. 'రాగమునీకు' అనుచోట అపకర్ష పర్యవసాయ. ఈ యుపమేయమందు సశోకత్వాది గమ్య చేతనత్వ సహృదయత్వాదుల చేత శోకరహితత్వ శోకసహితత్వములకంటె తత్తద్గుణాధిక్యము ప్రతీతమైనను శోకరూపముగా అపకృష్టమగుటవలన విరహివాక్యము వలనను వరమైన యచేతనత్వమె మంచిది. ప్రియా వియోగాది జన్య శోకాస్పద చైతన్యాదికము వరముగాదని ప్రతీతి పర్యవసిలచుటవలన విరహోను గుణ కవినిబద్ధ తాత్పర్య విషయకమైన యపకర్ష పర్యవసించుచున్నది కనుకనే ప్రియావియోగాదికమును తుల్యము అని యర్థముగల మనకు సర్వము తుల్యము అని చెప్పుట చరితార్థము. సశోకత్వ వర్ణనలోఁగూడ రాగాది ధర్మములచేత సాదృశ్యమును విప్రలంభమును పోషించునది యగుటచేత చమత్కారమున్నది కాన తదపహ్నవము చేయ వీలులేదు. అట్లు వీలైనచో ఔన్నత్యాది కృత సాదృశ్యమును ప్రతీతము కాకపోవలసివచ్చును. అలంకార వియోగోదాహరణమైతే 'మానవులును దేవతలును దానవులును' అనునది యగునుగాన పండితరాయల ఖండన సరికాదని నాగోజిభట్టు.

మఱియుఁ గువలయానందకారుఁడు అనుభయ పర్యవసాయియగు వ్యతిరేకమునకు ఉదాహరణముగా ని క్రింది పద్యము నిచ్చెను.

కం. ఎపుడున్ దృఢతరమగు ము
ష్టి పొదలి కోశస్థితి వడసి సహజ మలినా

ఇట్టి పరఁగుఁ గృపణ కృపాణము
లిపు డాకారంబుచేతనే భిన్నములౌ.

అది సరిగాదు. ఇక్కడ ఉపమానముకంటె ఉత్కర్షరూపమైన వ్యతిరేకము అనుభయ పర్యవసాయియా లేక అపకర్ష రూపమా? మొదటిది కాదు. ఉత్కర్ష ప్రయోజక ధర్మము ఇక్కడ ఉపస్థితము గాకపోవుటవలన. శ్లేషచేత దీర్ఘాక్షరోపస్థితి యున్నదే యనరాదు. అది యుపమానమందుండుట ఉపమేయాను త్కర్షక మగుటవలన. అర్థాంతరమైన యాకృతి రూపముతోఁ గూడ శ్లేషమూలకా భేదాధ్యవసానము చేత సాధారణీకరణ మగుటవలనను. అట్లు గానిచో శ్లేషమూల కోపమ యుచ్ఛిన్నము కావలసివచ్చును. 'చంద్రబింబమువలె నగరము సకల కలము' ఇత్యాదులందును కలకల సహితత్వ కలా సాకల్యములు వాస్తవమునకు వైధర్మ్యరూపము లగుటవలన. మఱి "సకలకలము" అనుచోట ఉపమయందే కవికి నిర్భరము. ప్రకృతమందైతే భేద శబ్దోక్తిచేత వైలక్షణ్యమందు ఆ కవికి నిర్భరము అని భ్రమపడరాదు. ఇక్కడ ఉపమా నిఘటన రూపమైన వ్యతిరేకము నిర్భరసహము అయినచో ఆకార శబ్దశ్లేష నిరర్థకమగును. కృపణ కృపాణములకు దీర్ఘాక్షరమువల్లనే భేదమని చెప్పియుండును. ఇక్కడ వ్యతిరేకమందు శ్లేషము అను కూలముగాదు. పైఁగా ప్రతికూలమే. ఉపమయందైతే అనుకూలము. ప్రతి కూలమైన దీర్ఘాక్షరరూప వైధర్మ్యము యొక్క సాధారణీకరమువలన. ఆ కృతి భేదము ఉపమానోపమేయములందును ఉండుటవలన. ఇది కవి యాశయము— కృపణ కృపాణములకు 'దృఢతర' మొదలైన విశేషణ సామ్యమువలన తుల్యత్వమే. అక్షరభేదమైతే ఆకార భేదమువల్ల అవిరుద్ధమే అని సహృదయులచే గ్రహింపఁ దగినది.

ఇంక రెండవదియుఁ గాదు. అది ఉక్తిమాత్రముచేతఁ గూడ అసంగతము అహృద్యమును. కనుక ఇట గమ్యోపమయే నిలఁబడినదని పండితరాయలు. నాగేశపండితుఁడు ఇట్లనెను. "ఎప్పుడు మాధవుఁడు" అనుచోటవలె ఈ శ్లేషలోఁ గూడ అభేదాధ్య సాయము లేదు. కాని పరస్పరాన్వయము కొఱకు సంధ్యక్షరము వలన అవయవ సంస్థానమువలనను భేదము అని యర్థద్వయము ఇతరేతరాన్వయి మఱియును అభేదాధ్యవసాయములోఁ గూడ దానికి సాధారణ్యములేదు. భేద శబ్దము చేత దానిని తిరస్కరించుటచేత ఉపమానిష్పాదకము కాకపోవుటచేత 'సకలకలము'

ఇత్యాదులకంటె వైలక్షణ్య ముండుటవలన. ఇంక ఉపమానమనఁగా సాదృశ్య ప్రతియోగి (సాదృశ్యముగల రెండవవస్తువు) అదియును ప్రతీపాలంకార విధముగా కృపాణమునకు ఉన్నదే. దీర్ఘాక్షరత్వ రూప గుణాధిక్యము తదన్యమగు కృపాణమందుండుటవలనను. "సకలంక చంద్రుఁడు అకలంక ముఖ సదృశుఁడు గాఁడు." ఇత్యాదులందు వ్యతిరేకము ఇట్లే నిర్వహింపఁదగి యుండుటవలన. ఉత్కర్షాప కర్షోప భయములో పర్యవసానముగాని అనుభయ పర్యవసాయి అని యర్థముగల తద్గ్రంథ పాఠమునుబట్టి అనుభయ పర్యసాయి అన్నచోట చెప్పఁబడిన యాక్షేపణమును సరికాదు. ఇక్కడ ఈ వైలక్షణ్యము న్యూనత్వ పర్యవసాయియును గాదు. ఆధిక్య పర్యవసాయియునుగాదు. కాని స్వవైచిత్ర్య విశ్రాంతమని భావము. అనుభయ పర్యవసాయి పదముచేత— ప్రకృతాను గుణాకర్షాపకర్ష పర్యవసాయి కాకపోవుటచేత విద్యమానమైన వ్యతిరేకము అలంకారముగాదు. వస్తుమాత్రమే అనియే చెప్పఁబడుచున్నది. అలంకారమో యిక్కడ దీర్ఘాక్షరముచేత భేదము చేయఁబడినను కృపణ కృపాణముల శ్లేషచే లబ్ధమైన గమ్యోపమయే. మిగిలిన దంతయు తుల్యమే అని పర్యవసాన మగుటవలన. తత్కృత చమత్కారమే యుండుట వలనను" అని నాగోజి పండితుఁడు.

ఇది యలంకారోత్థాపితముగా (శ్లేషాన్యాలంకారోత్థాపితముగాఁ) గూడ సంభవించును. ఉదా :—

గీ ఈశ్వర సముఁడు బ్రహ్మ, మహేశ్వరుండె
తండ్రి సాక్షాత్తు, లక్ష్మి భూధరజకు సమ
మాత మాతకుఁదుల్యయౌ, మఱియుఁ దండ్రి
కాష్ఠ సదృశుఁడు తాఁ బావకాభుఁ డగును.

ఇట రూపకానన్వయోపమలు ఉపమేయోత్కర్షకు ఉపమలె ఉపమానాప కర్షకును హేతువులు. ఇట రూప కోపమయొక్క మొదటి సగములో ఉపమేయమగు తండ్రికి ఉత్కర్షిక. రెండవదానిలో అనన్వయోపమ అటువంటి తల్లి కట్టిదే. మూఁడవ దానిలో శుద్ధోపమయె అట్టి తండ్రికి తనకు అపకర్షిక.

ఈ యలంకారము సాదృశ్య గర్భము గాన సాదృశ్యమును అనుగామి, బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న, శుద్ధ సామాన్య రూప త్రివిధ ధర్మోత్థాపియగుట వలన ఇక్కడను తత్ప్రకారానుగమము తెలియఁదగు.

అనుగామియగు ధర్మమం దుదా: —

గీ. అరుణమై యొప్పు విద్రుమ తరువునైన
అతి మృదువగు కిసలయము నైనఁగాని
అబల! త్వదధరము మధురిమాతిశయము
వలన అధరీకరించుచుఁ వఱలుచుండె.

ఇక్కడ ఆరుణ్య మార్దవములు అనుగాములు.

బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్నముల కుదా :—

గీ. లలితమగు వికాసముగల
జలజము సుందర హసితమె—సఁగు నీ యాస్యం
బెలమిని నవ్వఁగా.

ఇక్కడ హాస వికాసములకు బింబ ప్రతిబింబ భావము. లాలిత్య సౌందర్యములకు శుద్ధ సామాన్యత్వము. శ్లేషచే (లడల యభేదముచే) ఉపాత్తమైన జడజత్వము స్వాశ్రయాపకర్షకు హేతువు.

ఇట్లు సాదృశ్య నిషేధాలీఢమైన వ్యతిరేకము నిరూపింపఁబడెను.

ఇది యభేదాలీఢముగాఁ గూడ సంభవించును.

ఉదా :-

గీ. నిష్కలంక! నిరాతంక! నిరతపూర్ణ
వర చతుష్షష్టి కళలతో వరలువాఁడ!
నిఖిల భూమండలాధిప! నీవు మిగుల
చందురుఁడవని యనుట యసత్యవాక్కు.

– ఇది వ్యతిరేకాలంకారము –

21. సహోక్త్యలంకారము

గుణ ప్రధాన భావములతోఁగూడిన యర్థములకు సహార్థ సంబంధము సహోక్తి.

అలంకార సామాన్య లక్షణమునుబట్టి వచ్చిన హృద్యత్వము సకలాలంకార సాధారణమే అని ఇదివఱకుఁ జాలసార్లు చెప్పఁబడినది. ఆ హృద్యత్వమును ఇక్కడ కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్య యాత్మకమును, శ్లేషమూలకాభేదా ధ్యవసాన రూపమును, కేవలాభేదా ధ్యవసాన రూపమును అగు అతిశయోక్తిచేత పోషణమైనపుడు సంభవించునని యందురు.

కం. మనుజ జగతిని విముఖతనొ
యమకూలత్వమునొ కలిసి యలరుచునే తా
మెనయుదు రదృష్ట ఢిల్లీ
జనపతు లన్యోన్యహిత సన్మంత్రముఁ తో.

అనుచోట ప్రసక్తి నివారించుటకై 'గుణ ప్రధానభావములతోఁగూడిన' అని చెప్పఁబడెను.

ఉదా : గీ. శత్రురాజుల సతుల కేశములతోడ
గోశములతో నసువులతోఁ గూడ మిగుల
వింటి నారియు నీచేత వేగముగను
రణమునన్ నిర్దయగ రాజ! లాగఁబడియె.

ఇక్కడ చాపాకర్షణ కార్యములైన కేశాకర్షణాదులు పౌర్వాపర్య విపర్యయముగా సహభావము పోషింపఁబడెను. నిర్దయచేతఁగూడఁ బౌర్వాపర్య విపర్యయము పోషింపఁబడెను.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. శత్రు సిరులతోఁగూడ నొసనమునుండి
తేచుచున్నావు కోపాన రెచ్చిపోయి;

పృథ్వీపాలక ! వెంటనే రిపుల నెపుడు
మృత్యుతోపాటు మిగుల తపించుచుంటి.

ఇదివరలో కర్మకు సహోక్తి. ఇక్కడ కర్తకు సహోక్తి.

కం. అరిమండల ఖండన బహు
వరపాండితి చండు(డీవు వలు కివియంగ౯
గిరివని రిపు సతుల కనులు
గురియును దివసములతోడ(గూడను మిగుల౯.

ఇక్కడ వర్షించుటకు వర్షించుటవంటి యాచరణకును శ్లేషచేత అభేదా ధ్యవసానము.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. జగతి విపదలతో(గూడ సంపదలను
ఇచ్చెదవుగాన రాజ ! నీ కృత్యములను
ఈ వసుంధరాధితలమున నెప్పటికిని
మేము చాల గొప్పగ మెచ్చరేము సుమ్మి.

మొదటిదానిలో కర్తృ సహోక్తి. ఇదిమాత్రము వ్యాజస్తుతితో(గూడిన కర్మ సహోక్తి.

గీ. కమల పత్త్రాలితో(బ్రజ కనులతోడ(
గూడ లోకత్రయంబున గూడు సిరుల
ప్రగతి నున్మీలనము నిమీలనము చేయు
చుండి మార్త్యుని కరములు నొగి జయించు.

ఇక్కడ కమలపత్త్రాది ద్వ్యాశ్రయ భేదముచేత భిన్నములైనను ఉన్మీలన పదార్థ ప్రకటత్వ నిమీలన పదార్థా ప్రకటత్వా ద్యేకోపాధియందు ఉండుటచేత అభిన్నములైన యున్మీలన నిమీలనములు ఉపాదానము లైనవిగాన ఏకక్రియా సంబంధము. కనుకనే శ్లేషము గాదు. అది ప్రతిపాద్య భేదమున్నపుడే స్వీకరింప(

బడును. 'కూడ' అను శబ్దముచే గుణ ప్రధాన భావము. రెండు ప్రధానముగా క్రియాన్వయము కలుగఁగా నైతే యథాయథముగా తుల్యయోగితగాని దీపకముగాని అగును.

"కూడ" మొదలైన శబ్దములు ప్రయోగింపనపుడును ఇది సంభవించును. కాని వలె మొదలైన శబ్దములులేని యుత్ప్రేక్షాదులవలె గమ్య యగును. 'పుత్రునితోఁ గూడ తండ్రి వచ్చెను' ఇత్యాదులందు అతిశయోక్తి కృత హృద్యత్వము లేదుగాన ఇది సహోక్తిగాదు.

ఇక్కడ పరిశీలింపవలసియున్నది—"శత్రురాజుల నతుల కేశములతోడ" ఇత్యాదులందు పౌర్వాపర్య విపర్యయ పోషితమైన సహోక్తి యలంకార మనుట యుక్తముగాదు. ఇక్కడ అతిశయోక్తియే చమత్కృతిని గలిగించుచున్నది. సహోక్తి నామమాత్రముగానె ఉన్నది గనుక. "నీకుఁ గోప మరిక్షితి నృపతి! యొక్కసారె కలుగు" అను నతిశయోక్త్యలంకారము కంటె 'కోపమది రిపు క్షితి తోడఁ గూడ నీకు కలుగుచున్నది' అనుచోట గుణ మాత్రముచేత కృతమైన వైలక్షణ్యమున్నను విచ్ఛిత్తి (చమత్కృతి) లేకపోవుటవలన ఆ చమత్కృతియె యలంకారమును విభజింపఁ జేయుచున్నది గనుక. అపుడు మఱి సాదృశ్యపోషితమైన రూపకాదులకు వేఱుగా నుండకపోవుట కలుగవలసి వచ్చునని యనరాదు. ఇద్ది చంద్రసమానమై యెనఁగ కుండు, నిద్ది సాక్షాత్తుగను జంద్రుఁడే. ఇత్యాదుల చమత్కృతి వైలక్షణ్యము ఉన్నదిగనుక. అట్లుగావిచో తద్వైలక్షణ్యము వేఱుగా నుండనిచో చంద్ర సమానముగా వర్ణించుటకంటె సాక్షాత్తుగ చంద్రునిగా వర్ణించినదానిలో భాసించు సాక్షాత్తు చంద్రత్వ వర్ణన ప్రయుక్తమైన వ్యతిరేకమునకు అనుత్థానము కావలసి వచ్చును మఱియును సాదృశ్యప్రయుక్తమైన రూపకాదులందు సాదృశ్యము అప్రధాన మగుటవలన చమత్కృతి విశ్రాంతిధామములైన రూపకాదులకంటె వేఱుగ నెట్లు వ్యవహరింపఁ దగియుండదో అట్లు సహభావోక్తిచే అద్భుతమైన కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయ రూపమైన యతిశయోక్తికంటె ఈ సహోక్తి వేఱుగా నుండకపోవుటయె యుచితము. ఇతర సహోక్తియును అభేదాధ్యవసానరూపమైన యతిశయముచేత కబళింపఁ బడుటవలన సహోక్తికే విషయము లేకపోవును అన్నచో అట్లనరాదు. అభేదాధ్యవసానమూలమైన సహోక్తి యందైతే అభేదాధ్యవసానముచేత సహోక్తి సంస్కరింపఁబడదు గాన గుణముచేత

(అప్రధానముచేత) ప్రధానమునకు తిరస్కారము గలుగదు. పైఁగా ప్రధానముచేత అప్రధానమునకు శోభ గలుగును గాన సహోక్తి సావకాశమే యగును. గుణ ప్రధానభావము మాత్రము సూక్ష్మదృష్టితో శ్రద్ధగాఁ బరిశీలింప వలయును. మఱియు పర్యాయాభేదా ధ్యవసాన మాత్రము అతిశయమెగాని అతిశయోక్తిగాదు. పరస్పరము అభేదాధ్యవసానము శ్లేషాదులందును ఉన్నది గనుక. ఆ యతిశయోక్తియైతే ఉపమానమువేత ఉపమేయమునకు నిగరణము (చెప్పిపెట్టుట). ఇట్లు కాఁగా "ఉన్మీలనము చేయుచు విమీలతముచే యుండి కురియుసు" ఇత్యాదులందును ఒకదానిచేత ఇంకొకదానికి నిగరణము లేకపోవుటవలన అతిశయోక్తి గంధముఁగూడ లేదు. అతిశయోక్తిమాత్రమైతే ప్రాయికముగా సాధారణ ధర్మాంశమందు చాల యలంకారములకు ఉపస్కారక మగును. 'చంద్రువలె ముఖము శోభించు' ఇత్యాదులందు వాస్తవముగా భిన్నమైన చంద్రముఖ శోభనాలకు అభేదాధ్యవసానము లేకుండ ఉపమ యుల్లసింపదుగదా. కావున కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయ మూలము సహోక్తిలో ఒకరకము' అని సర్వస్వకారులు చెప్పుట ఆగ్రహ మూలకమే. అభేదాధ్యవసాయ మూలమైన రకమైతే సహోక్తికి విషయము అగుఁగాక. ఇంక మఱి దీపకమందు తుల్యయోగిత యందును ఉపమానోప మేయముల ప్రాధాన్యముచేత క్రియాది రూప ధర్మాన్వయము ఉండును. ఇక్కడ సహోక్తిలో మాత్రము 'గుణ ప్రధాన భావము చేతనే' అను విశేషము ఉన్నను విచ్ఛిత్తి (చమత్కృతి) విశేషమును గలిగింపక పోవుటచేత అలంకార తాప్రయోజకము (కారణకము) గాదు. పైఁగా అలంకారావాంతర భేదతకుఁ బ్రయోజకము అగునని విభావింపఁ బడినచో అపుడిది పూర్వాలంకారములందె యంతర్భవించును. కొంచెము వైలక్షణ్య మున్నంత మాత్రముచే ఇది యింకొక యలంకార మన్నచో వచన భంగులు అనంతము గాన అలంకారములు అనంతము కావలసి వచ్చును. గుణ ప్రధాన భావముగల సహభావము అలంకారాంతరముకంటె విచ్ఛిత్తి విశేషమును అనుభవించు ప్రాచీనులే సహోక్తి వేఱే యలంకార మనిరి. అందులో సహృదయత్వము లేదు.

ఇట్లు క్రియయె సాధారణ ధర్మమైనపుడు ఉదాహరింపఁబడెను. గుణము సాధారణ ధర్మమైనపుడు ఉదా:—

గీ. నడక శిశుతతోఁగూడ మందత్వ మందె
మనసుతోఁగూడనే రక్తమయ్యె మోవి

రింపనిచో అనుగ్రాహకత్వ లక్షణముగల సంకరము ఉచ్ఛిన్నము కావలసి వచ్చును. కనుక—

కం. ఏది చంద్రబింబమును నర
యదొ యా నళిని జన్మ వ్యర్థముగఁ జనెన్
పదెపదె యెవ్వఁడుఁ నళినికి
ముదమిడఁ డట్టి చంద్రుపుట్టు వదేలన్.

ఈ పద్యము వినోక్తి ధ్వనియే. కాని పరస్పర వినోక్తి ఫలముచేత విల క్షణమైనది.

– ఇది వినోక్త్యలంకారము –

23. సమాసోక్త్యలంకారము

ఎక్కడ ప్రస్తుత ధర్మికమైన వ్యవహారము, సాధారణ విశేషణములచేతనే ఉపస్థాపితమైన యప్రస్తుత ధర్మికమైన వ్యవహారమునకు అభేదముగా భాసించునో అది సమాసోక్తి.

సమాసముగా సంగ్రహముగా ఉక్తి చెప్పుట అని వ్యుత్పత్త్యర్థము.

ప్రస్తుతాప్రస్తుతములకు సాధారణములైన విశేషణములను మాత్రమే వినుట చేత నుపస్థాపితమైన యప్రకృత ధర్మికమైన వ్యవహారమునకు అభిన్నముగా భాసించు ప్రకృత ధర్మికమైన వ్యవహారము సమాసోక్తియన్నమాట. శబ్దశక్తి మూల ధ్వని వారణకై మాత్రపదము; శబ్దశక్తి మూలధ్వనిలో విశేష్యముగూడ శ్లిష్ట మగుటచేత అప్రకృత ధర్మిని ఉపస్థాపించుటద్వారా అప్రకృత ధర్మికమైనది. వ్యవ హారమును ఉపస్థాపించుటవలన. ఇట్లును—

మ. వటుతాపోశము, నుంపగాలకలయింపం జేతు రస్వేచ్ఛ, వే
మటులంకొాయత కష్టమూనెదవు, జంఘాలలాటతతాళ్

*పరగిం తెంతయు సంగమంబుఁ బరిమర్ద క్రూర చిత్తంబునే
పఱ తావామలయాంగమందు నృప! నీ ప్రాగల్భ్య మాశ్చర్యమౌ.

ఇక్కడ ప్రకృత ధర్మముగల ప్రకృతా ప్రకృత వ్యవహార విషయకమైన శ్లేషలో వారణకొఱకు ప్రస్తుతా ప్రస్తుతత్వములు ధర్మికి విశేషణముగా ఉపాత్తములైనవి. వ్యవహారమునకు విశేషణములుగాని ప్రస్తుతా ప్రస్తుతత్వములను స్వీకరింపనపుడైతే సాధారణ విశేషణ మాత్రశ్రుతిచేత ఉపస్థాపితమైన యప్రకృత శృంగార వృత్తాంతమునకు అభిన్నముగా ఇక్కడ ప్రకృతమైన వీర వృత్తాంతము యున్నదిగాన అతిప్రసక్తి కలుగనే కలుగును. మఱియిక్కడ రాజవర్ణనము ప్రస్తుతమగుటవలన వర్ణనగతములైన రెండు వృత్తాంతములును ప్రస్తుతముగాన అతిప్రసక్తి యెట్లనరాదు. వర్ణనమాత్రమె ప్రస్తుతమైనచో అతిప్రసక్తి గలుగదు. రాజ సంగ్రామాదులందు వీరత్వమాత్ర వర్ణన ప్రస్తావమందైతే అతిప్రసక్తి కలుగనే కలుగును.

గీ మలినముఁ డవుగనున్నను రాగమహిత యగుచు
అతిగఁ త్రేలుచున్నను బ్రఫుల్లాస్య యగుచు
చపలుఁడవె యయ్యు నీయెడన్ సరసయగుచు
నెసఁగు కమలిని నేల త్యజింతు భ్రమర!

ఇత్యాదియైన యప్రస్తుతప్రశంసలో అప్రకృత వ్యవహారము సాక్షాత్తుగా ఉపాత్తమగుటవలన విశేష్యముచేతఁగూడ ఉపస్థాపితమే యగుచున్నది. కాన విశేషణ మాత్రోపస్థాపితము గాకపోవుటవలన అక్కడ అతివ్యాప్తి లేదు.

జలక్రీడాదులందు భ్రమర వృత్తాంతమే ప్రస్తుతమైనచో అపుడు ఇది సమాసోక్తియె యగును.

---

*పఱతువు = పడఁజేయుదువు, అవమానింతువు. చోళము = చొక్కాను, దేశమును. అలకల = కురులే, ఇంపఁజేయుదువు = చక్కఁజేయుదువు. అలక = అలకపురిని, లయింపఁజేయుదువు. వేమఱు + రసేశ్వచ్ఛ = వీరశృంగార రస సంబంధేచ్ఛ, అలంకాయత = పూర్తిగాకాయమున, వేమఱ, లంకాయత = లంకకు ఎక్కువైన, జంఘా లలాటక్షతాలు = జంఘాలలాట దేశనాశములు, అంగము = శరీరము, అంగదేశము వామల = స్త్రీల, వామ = వక్రరాజుల, లయాంగమున.

అక్కడ మఱి —

కం. మిగులంగ ముద్రితానన
యగు పద్మినిని గరస్పర్శ — లడగ వికోధిం
పఁగఁ జేయుచుఁ బొద్దుట విం
దగు ననురాగంబుతోఁ నర్థుఁడెసంగెన్.

అనుచోట కిరణ స్పర్శకరణక ముకుళిత పద్మినీ కర్మక వికా సానుకూల వ్యాపారవ దభిన్నుఁడైన యరుణుఁడెసఁగు చున్నాఁ డనువాక్యార్థము శక్తిచేతనే యిపుడు ప్రతీత మగుచున్నది. హస్తస్పర్శ కరణక ఖండిత నాయికా విశేషకర్మ కానునయానుకూల వ్యాపారవ దభిన్నుఁడు' ఇత్యాదికమైన మఱియొక యర్థము రెండుచోట్ల సంబద్ధమైన యా శక్తిచేతనే శక్త్యంతరముచేతఁ గాని యన్ని విధముల ప్రతీత మగుచున్నదనుదానిలో సహృదయులే ప్రమాణము. మఱి యీ రెండు అర్థములు పరస్పరముఁ గలయక యున్నచో సూర్యునికి కాముకత్వమును కమలినికి నాయికాత్వమును సకల ప్రతీతి సిద్ధము లైనవి నిరుద్ధము లగును .అపుడు రెండును ప్రధానములగుటచేత వాక్యభేదము ఆపన్నమగును. ఇతరార్థము ప్రకృత కర్తయందు ఆరోపింపఁబడినచో అపుడు కమలినీ వికాస కర్తయు నాయికానునయన కర్తయును సూర్యుఁడు అని ఒకదానియందు రెండు అను విషయతాశాలి బోధయు కలుగును. పూర్వోక్తానుపపత్తిపరిహారము మాత్రము గాదు. శ్లేషమూ లాభేదాధ్యవసానముచేత కమలి న్యాదులకు నాయికాత్వాది జ్ఞానము ఉపపాదించినచో అట్లయినను. అశ్లిష్ట పదోప స్థితుఁడగు సూర్యుఁడు నాయకత్వ స్పర్శ లేనివాఁడే యగును. పద్మినీ శబ్దము నకు బదులు నళిని శబ్దమును స్వీకరించినపుడు ఆ కమలినియు నాయికగా ఎట్లు ప్రతీతి విషయమగును. కనుక విశేషణ సామ్యమునుబట్టి ప్రతీతమైన యప్రకృతార్థము స్వానుగుణమైన నాయికాది కార్యమును ఆక్షేపించి (రప్పించి) దానిచే పరిపూర్ణమై కనుకనే విశిష్ట శరీరము గలదై ప్రకృత వాక్యార్థమందు ప్రకృత వాక్యార్థావయ తాదాత్మ్యపన్న ప్రకృతవాక్యార్థావయము అభేదముగా నుండును అదియును అప్రకృత వాక్యమును పరిణామమువలె ప్రకృతరూపముగానే కార్యోపయోగి యగును స్వ స్వ రూపముగా నైతే రసాద్యుపయోగి యగును ఈ సమాసోక్తియందును అప్రకృ తార్థము వేఱు శబ్దములచే స్వీకరింపక పోవుటవలన వాక్యార్థసంబంధముగల రూపము కంటె విలక్షణమైనది ఇది వాక్యార్థ శిష్టమగుటవలన పదార్థరూపకముకంటె నైతే

విలక్షణత్వము స్ఫుటమే. ఆ శ్లిష్టార్థ ఘటితమగుట వలనను, వాక్యార్థ శ్లేషవలన దీనిలో శక్త్యాక్షేపములచేత సర్వార్థము నిర్వాహ మగునని భామహో ద్భటాదులగు ప్రాచీనుల యాశయము. "ఈ శశి నిశముఖము ను జుంబించు నిగుల" ఇత్యాదులందు నిశాశశి శబ్దములు అశ్లిష్టము లగుటవలన ముఖచుంబన మాత్రము పుత్రాది సాధారణమగుటచేత ఎట్లు నియత నాయకుని అపేక్షించును? ఆక్షేపింపఁ బడినది యాక్షేపకముతోనే అన్వయించునుగాన ఆక్షేపింపఁబడిన నాయకాదులకును నిశాశశులందే అభేదాన్వయమును ఎట్లు. చుంబనాదులందు భేదముగా నన్వయము గాదు. భేదముగా ముఖచుంబనాదులందు అన్వయించినపుడును నిశాశశులు నాయికా నాయకులుగ తటస్థులుగానున్నపుడు రసము ఉద్బుద్ధము కాకపోవలసివచ్చును. కనుక "జ్యోత్స్నయిది నిశాముఖమును జుంబనంబు చేయు" "అక్కడిదిగో చుంబించు నహర్ముఖంబు" ఇత్యాదులందు నాయకత్వము ప్రతీయమానము గాదు స్త్రీలింగ ద్యోతక ప్రత్యయములచేత అట స్త్రీత్వ పుంస్త్వములు వ్యక్తమగుచున్నది. స్త్రీత్వ ద్యోతకములచే శ్లిష్ట విశేషణములచేత నిశాశశులకు నాయకత్వము సిద్ధించుచున్నది. ప్రకరణాదులనుబట్టి శక్తిని నియమించుటవలన వ్యంజన వ్యాపారముచేతనే యప్రకృతార్థబోధ కలుగుచున్నది. కనుక ఈ విధముగా వ్యంజన మాహాత్మ్యము వలననే అప్రకృత వాక్యార్థముతో తాదాత్మ్యముగా ప్రకృత వాక్యార్థము నిలుచుచున్నది. వ్యంగ్యమైన యప్రకృత వాక్యార్థము ప్రకృత పరిపోషక మగుట వలన ఇది గుణీభూత వ్యంగ్యభేదమని చెప్పుటయె రమణీయమగు మార్గము.

అలంకార సర్వస్వకారుఁడైతే "విశేషణ సామ్యమువల్లనే ప్రతీయమానమైన యప్రస్తుతము ప్రస్తుతముగా ప్రతీయమానమగును. అట్టిదగుటవలనను వ్యవహార సమారోపమెగాని రూప సమారోపముగాదు. రూప సమారోపమందైతే అవచ్ఛాదిత మగుటచేత ప్రకృతరూప రూపి యగుటవలన రూపకమే యగును'' అనెను. ఇది చెప్పుకొనుటకే రమణీయమైనది. ప్రకృతకర్తయందు అప్రకృత వ్యవహారము నాయకాద్య ప్రకృత వ్యవహార కర్తృ విశేషితముగా ఆరోపింపఁబడుచున్నదా ? లేక నాయకాద్య ప్రకృత వ్యవహార కర్తృ విశేషితమై యారోపింపఁబడుచున్నదా ? ఇందు మొదటిదికాదు. ఇట్లయితే చంద్రాదులు నాయక సజాతీయ వ్యవహారమునకు ఆశ్రయ మగుటచేత నాయక సామ్యము సిద్ధింపవలసియుండును. ఆ సామ్యమును శ్లేషాది భిత్తికా భేదాధ్యవసాయముచేత వ్యవహారాభేదమును ప్రతిపాదింపఁగోరు కవికి ఇష్టము గానిదే యగును. కవికో నాయకత్వమే యిష్టము అదియును నాయకునికి

మఱియు మృగశిశుదృశ నితంబంబు నిదియు
మరునితోఁగూడ సర్వోచ్చ గురులె యయ్యె.

ఇక్కడ పరిశీలింపఁగాఁ గ్రియకూడ గుణముతోఁ గూడ సమాన ధర్మత్వ మును పొందుచున్నది అయినను ఆ క్రియ లేకుండ వాక్యార్థము పూర్తి కాక పోవుటచేత అసుందర మగుటవలన గుణము పర్యవసానములో విచ్ఛిత్తి విధాయకత్వాది సమగ్ర భర సహిష్ణు వగుచున్నది. అధర శోణత్వమానసా సక్తత్వముల చేతను నితంబాధికభారత్వ స్మరోపదేశ కర్తృత్వములచేతను ఉపమేయోపమాన గతములైన నిరుక్త గుణములు భిన్నములైనను శ్లేషముతోఁ డ నిండియుండుటవలన సహభావము ఉపపన్న మగుచున్నది. ఇట్లు శ్లేష లేనిచోటఁగూడ కేవలాధ్యవసానముచేత తెలియఁదగినది.

ఎక్కడ ఒక యుపమేయమే విలక్షణ సహోక్త్యలంబనమై యుండునో అది మాలా సాదృశ్యమునుబట్టి మాలాసహోక్తి యగును. స్వసమానాధికరణమైన యితర సహోక్తి నపేక్షించి సహోక్తికి విలక్షణత్వము తెలియఁదగును. 'శత్రు రాజుల సతుల కేశములతో డ' అనుచోట "కేశములతోఁగూడ కోశములతోఁ గూడ అసువులతోఁగూడ" అని యుపమాన భేదమునుబట్టి కూడియుండుట యనేకమైనను "లాగుట" అన్నది యొకటే యగుటవలన సహోక్తి అభిన్నము. ఏదో విధముగా భేదమున్నను ధర్మైక్య ముండుటవలన వైలక్షణ్యము లేదు. ఇక్కడ వైలక్షణ్య మనఁగా ధర్మమునుబట్టియు నుపమానమును బట్టియుఁ గలిగిన వైలక్షణ్యమె యిందు వివక్షింపఁ బడినది. "ఉన్మీలనము నిమీలనము చేయుచుండి" అనుచోటను ధర్మ వైలక్షణ్యమున్నను ఉన్మీలన ధర్మోత్థాపిత సహోక్తి ఘటకోపమానములైన కమల పత్త్రాదులే నిమీలన ధర్మోత్థాపిత సహోక్తియందును ఉండుటవలన మాలా రూపత్వము లేదు. 'శత్రు సిరులతోఁగూడ నాననమునుండి' అన్నది దీనికి ఉదాహరణమే.

ఇంకొక యుదా: —

గీ. ఇంద్రు మదముతో గూడ భేదింపఁ బడిన
భటుల వింతతోఁగూడ లేపంగఁ బడిన
నీలిగొడుగుకామ, ద్యుతితోఁగూడనె యిటు
గిరిధరుఁడుచేత ధరియించు గిరియె ప్రోచు.

ఇట నీలిగోడుగుకాను ద్యుతి గిరిని దరించినతరువాత కాలమందలిది గాన ఉత్తరార్థగతమును పౌర్వాపర్య విపర్యయాను ప్రాణితయును నగు సహోక్తి నిదర్శనానుప్రాణిత కూడ పూర్వార్ధగతమైన సహోక్తులైతే శ్లేషకంటె నితరమైన రకములుగా సంభవించును.

– ఇది సహోక్త్యలంకారము –

22. వినోక్త్యలంకారము

"లేకుండ" అను నర్థముతో సంబంధము గలదే వినోక్తి యగును. హృద్యముగా నుండవలె నన్నది దీనికి సమానమె ఆ హృద్యత 'లేకుండ' అనుదానిచే గలిగిన వస్తువునకు రమణీయత్వా రమణీయత్వముల వలనఁ గలుగును.

గీ. విభవములతోడ ననవద్య విద్య తోడఁ
గూడియుండి మనుష్యుండు క్షోణియందు
హరిపదాంభోజ మధుర రసామృతంబు
లేక తాను శోభిల్లఁగా లేఁడు సుమ్ము।

ఇంకొక యుదా:—

కం. వదనము సుకవిత లేకయు,
సదనమ్మును సాధ్వియయిన సతిలేకుండన్
అది రాజ్యము సంపద లే
క దనరదు మిగుల నెపుడుఁ గమనీయముగన్.

రమణీయత్వమం దుదా.—

కం. బురదయె లేక సరస్సును,
పరిషత్తును కలిలేక, వరుపాకరముల్
వఱలక కావ్యము, విషయము
తెలియఁగక మనసు విలసిల్లు నెంతయు భువిలో॥

మొదటిది కేవలము వినోక్తియె. ఇదియో దీపకానుకూల.

మిశ్రితమున కుదా:—

కం. రాగంబులేక మౌనులు
బాగుగ భాసింత్రు, మణులో భాసిల వటులన్
తాఁగుటిలతచే మనుజుం
డేగతి భాసిలఁడు, కురులొయిఁక భాసిల్లున్।

ఇటఁ బ్రతివస్తూప మానుకూలమైన వినోక్తి.

కం. రతనములువోలె శూరులు
సతతము భాసింత్రు త్రాస సంగతిలేకన్
క్షితిలో ద్వీపములు వోలెన్
క్షితిపులు దానంబులేక చెలఁగరు ద్యుతితో.

త్రాసము = భయము, దోషము. దానము = త్యాగము, మదము, జలము.
ఇట శ్లేషమూలమైన ఉపమానుకూల వినోక్తి.

గీ. ఎటులు లయలేక గీతియొ
ఎటులన్ మానంబులేక నృపతి వరుండో
ఎటు దానములేక కరియొ
అటులన్ జ్ఞానంబులేక యతి వర్యుండున్.

ఇదివఱలోఁ గ్రియాగుణాధి సంబంధము ఆవశ్యకము. ఇక్కడనో ఉపమా మహిమవలనఁ గ్రియాది సంబంధము తోఁచునుగాన ఆవశ్యకము గాదు.

ఇది కేవలము "లేక" అను శబ్దము ఉన్నపుడేగాక లేక యను యర్థము దెలుపు వఱలక, ఎనయక, యుండక, రహితము, శూన్యము, వికలము మొదలైనవి ప్రయోగించినపుడును వినోక్తియె యగును.

కం. మానవుఁ డధికాడంబరుఁ
డైనను నిర్గుణుఁడు శోభ నందండెపుడున్
పైనే యందమగు విరుల
తో నెసఁగెదు శాల్మలియను ద్రుమము విధానన్.

అలంకార భావ్యకారుఁడు మాత్రము "నిత్య సంబంధములకు అసంబంధము చెప్పుట వినోక్తి" యనెను. ఆ మతములో పైవి యుదాహరణములుగావు. ఈ క్రిందిది యుదాహరణమగును.

కం. విరహంబుచేత దూరం
 బరిగిన బుద్ధికిని శైత్యమది లేకయె, తా
 మర నాచు వట్టి వేర్లుఁ బ
 యరగందము తమ్మితూండ్లు నవగతములగున్.

ఇట శైత్యము తప్పనిసరిగా నున్నను లేనట్లు నిబద్ధమైనది.

ఇంకొక యుదా:—

కం. వెలుఁగది లేకయు దీపము
 చలువఁదనము లేకయుండి చందురు సిరియుఁగా
 లలితములగు మాలతి పు
 వ్వులు సౌరభమేమిలేక పొందవు శోభన్.

ఇతరాలంకారములతోఁగూడి యుండుటవలననే దీనికి హృద్యత్వము. స్వయము గాఁగాదు. కావున అలంకారాంతరమని చెప్పుటయు సరికాదు అనియు నందురు.

ఇంక దీని ధ్వనికుదా:—

గీ. ఇలమ నీ మేను నెవ్వి వీక్షింపలేవొ
 ఆ విశాల నేత్రాలచే నగునె ఫలము
 గంగ! నీ లహరీలీల కలకలంబు
 లోనఁ జొఁటకుంట వీనుల కౌను నిందః

ఇట నీ దర్శనము లేకుండఁ గనులకును, లహరీలీల కలకలము వినని చెవులకును అరమణీయకత్వముకే అగునె ఫలమను ప్రశ్నచేతను, నిందచేతను వ్యక్తమగుచున్నది. అది భావధ్వనిని అనుగ్రహింపఁ జేయుచున్నను ధ్వని వ్యవహారము అవ్యాప్తమే. అట్లుగావిచో అనుగ్రాహక మగుటవలన ధ్వని వ్యవహారము నంగీక

వ్యవహార విశేషణముగా సిద్ధించుచున్నది. మఱియు 'ఈ శశి నిశాముఖమును చుంబించు మిగుల' అనుచోట చంద్రునియందు నాయక వ్యవహార సమారోపమే చెప్పఁదగును గాని నాయకత్వారోపము మాత్రము చెప్పరాదు. ఇట్లే తుల్య న్యాయముననుబట్టి నిశయందును నాయికాత్వ సమారోపమును చెప్పరాదు. కనుక నాయికకు సంబంధించని ముఖచుంబనము మాత్రము అసుందర మగుటవలనను నాయకా సాధారణ వ్యవహారము లేకపోవుటవలనను (ముఖచుంబనము పుత్త్రాదిసాధారణ మగుటవలన) ఆరోపణవలన ఫలమేమి? నిశాపదమందు స్త్రీలింగమునుబట్టి వ్యంగ్యమగు నాయికాత్వము నిరీక్షింపఁబడినచో అపుడు శశిపద గత పుంలింగముచే వ్యంగ్యమగు నాయకత్వము నిరీక్షింపఁబడవలెను. ఇంక నాయక సంబంధముగాఁ దెలియఁబడని ముఖచుంబనము మాత్రము అహృద్యమగుటవలన రెండవదియు సరిగాదు. 'దాటఁగారాని జలధిని తరణిచేత' 'దాటఁగోరుదు నజ్ఞాన దష్టుఁడనయి' అను నిదర్శన కంటె వైలక్షణ్యము కొఱకు పూర్వము చెప్పఁబడిన వైధర్మ్యమందె అన్వయుంచఁదగి యుండుటవలన రెండవది సరికాదు. మిగిలినది వెనువెంటనే చెప్పఁబడును.

ఇంక దీని భేదములు చెప్పఁబడుచున్నవి.

శ్లేషచేతఁగాని, శుద్ధ సాధారణ్యముచేతఁగాని విశేషణసామ్యము కలుగును అదియును ధర్మాంతర పురస్కారముచేఁ గాని కార్య పురస్కారముచేఁ గాని యగును గాన అది ప్రత్యేకముగా రెండు విధములు.

'మిగులంగ ముద్రితానన. యగు పద్మినిని గరస్పర్శ లదర విబోధింపఁగఁ జేయుచు' అనుచోట ధర్మాంతర పురస్కారముగా శ్లేషయందు ఉదాహరింపఁబడినను విశేషణ సామ్యము మరల నుదాహరింపఁ బడుచున్నది.

గీ. గంగ! భవదీయమైన యుత్సంగమందు
నతిమధురములైన పయస్సులాని యాని
యఖిలమగు శ్రమ భారంబులణఁగిపోవ
ఎపుడు చిరకాల మెలమి శయింతుఁ జెపుమి.

ఇక్కడ ప్రకృత వృత్తాంతము శిశు జననీ వృత్తాంతముతో అభేదముగా నున్నది. శ్లిష్టకార్య పురస్కారముగాఁ గూడనిది 'వలితా చోళము సుందరాల కల

యింపఁజేతు' అన్నచోట నుదాహరింపఁబడినది శుద్ధ సాధారణ్యముగా ధర్మాంత పురస్కారమున కుదా :—

మ. తలచుఁగా సీత్కృతిపూర్వకంబ నవబాధఁగా బొందుచున్ మోము వం
కరగాఁ దిప్పుచు వీనులన్ మిగుల సింగారింపఁ గావించు నా
హరిణాక్షీ సుకుమార పాణి కమల వ్యాపారముల్ గాంచునీ
వరజన్మంబిల రమ్యభూషణమ ! సర్వశ్లాఘ్యమై మీఱెడిన్.

ఇట నవవధువుచేతఁ గష్టముతోఁ జెవులందుఁ గూర్చు భూషణము యొక్క వృత్తాంతము నవఖండితా ధర కాముక వృత్తాంతముతో నభేదముగా నున్నది.

ఇంకొక యుదా :—

గీ. విషమ విషయంబులఁ బతన భీతితోడ
తిరుగు గ్రుడ్డినై నాచేత దృఢతనిందు
హిమగిరి శిఖరంబుననుండి యేగుదెంచు
గంగ పట్టుకొనఁబడెను గరము భువిని

ఇక్కడ గిరి శిఖర ప్రభవ వేణు యష్టివ్యవహారముతో అభేదముగా గంగా వృత్తాంతమున్నది.

కార్యరూప ధర్మకృత శుద్ధ సాధారణ్యమున కుదా :—

శా. దేవా ! నిన్నుఁగవుల్ ప్రలోభత స్తుతింత్రేగాక యా మాత్రచే
నీ వెట్టుల్ స్తుతి పాత్రమౌదు. తరుణుండీ త్వత్ప్రతాపుండు తా
నీ వేళఁ ధర బాహుమధ్య నిలుపున్ తప్తిగాఁ దిశల్ లోఁగానున్
యావత్ప్రీతి వరా మరావతి నగమ్యం బొందు, మిగా ముద్దిడుకా.

ప్రతాపుండు అనునది సూర్యుఁడు చంద్రుఁడు వలె పుంలింగ వ్యవహారము.

కార్య ధర్మాంతరము సంకరముచే సాధారణ్యమున కుదా :—

మ. కబరీ భారములోగుఁ బైకెగిరి, వక్రంబై గోనుగా బార్శ్వమిం
కఁ జడందొక్కఁ బదాబ్జముల్ గయికొనుకా, గట్టల్క దూరంబు త్రో

యఁ బటాగ్రంబులఁ బట్టు విట్లు వనులందల్లాడు నీ శత్రు రా
దబలాళిన్ బహుకంటక ద్రుమము లల్లాడింపవే వేమఱున్.

ఇట బహుకంటకము లగుటచేత కబరీగ్రహణాది సంకీర్ణము. బహుకంట కత్వము కార్యము అన్య ధర్మము. రోమాంచ వ్యాప్తత్వము కంటక యుతత్వమని బహుకంటకత్వమున కర్థము. కబర్యాది గ్రహణము కార్యరూపమైన ధర్మము. సమాసోక్తియందు వ్యజ్యమానమగు నప్రకృత వ్యవహారము ప్రకృతమున కుపస్కారకమె గాని ప్రధానము గాదు. దానిచేత నుపస్కృతమైన వాచ్యమే ప్రధానము. అక్కడ వ్యంగ్యమే ప్రధానమైనచో అపుడు స్తుతినిందలు ప్రకృతా ప్రకృత వ్యవహారాశ్రయములు గాన "దేవా! నిన్నుఁ గవుల్ ప్రలోభిత స్తుతింత్రేగాక" అను పద్యమునుండి నిందా వ్యాజముగా వాచ్యము స్తుతియందు పర్యవసించి యుండునని తెలియఁదగును

మఱి —

కం తనుగాత్రి. మనోహర, మఱి
సునిశిత మానస, సుమాక్షి సుమహాసినియుతా
నినుఁ జూచినంత మాత్రన
గనుము వికాసమ్ము నిపుడు గడుపడి సుభగా :

ఇట తనుగాత్రిత్వాది విశేషణ సామ్యమునుబట్టి లోలాక్షియందు లతా వ్యవహారము ప్రతీత మగుచున్నది అందు లతయందు మాత్రమె యున్న వికాసాఖ్య ధర్మారోపము కారణము అట్లుగానిచో విశేషణ సామాన్య మాత్రముచేత నియతలతా వ్యవహారము ప్రతీతము గాదు. వికాసమో ప్రకృతమున ఉపచరితమని తెలియవలయు" అని అలంకార సర్వస్వకారుఁడు అనెను. ఈ విషయము పరిశీలింపఁబడు చున్నది—

ఇక్కడ విశేషణ సామ్య మాత్రము చేత లతా వ్యవహార ప్రతీతి కలుగుట లేదు. లతా రూపా ప్రకృతా సాధారణ వికాసారోప మహిమచేతనే కలుగుచున్నది. అని సర్వస్వకారుఁడు చెప్పెను. కనుక విశేషణ సామ్యమునుబట్టి యప్రస్తుతము గమ్యమగునని సర్వస్వకారుఁడు చెప్పిన సమాసోక్తి లక్షణము ఇట నెట్లు ప్రవర్తిం

చును. "మఱి లక్షణమందు విశేషణ సామ్య గమ్యత్వమేగాని విశేషణ సామ్య మాత్ర గమ్యత్వము వివక్షితముగాదు. ప్రకృతమున అధికమైన వికాసముఁగూడ గమ్యము. ఇంతమాత్రముచే విశేషణ సామ్యమునకు గమకత్వ హాని గలుగదు" అని యనరాదు. అట్లన్నచో శ్లేషయందు అతివ్యాప్తి ఆపన్నమగును. మఱి విశేషణ సామ్య గమ్యత్వము వివక్షితము. ఇట్లయినచో శ్లేషయందు అతివ్యాప్తియును లేదు. 'తనుగాత్రి మనోహర' అనుచోట లక్షణము వర్తించవచు కూడ అని యనరాదు. ఏలయన 'తనుగాత్రి మనోహర' అనుచోట సమాసోక్తియే లేదుగనుక ఎక్కడ సాధారణ విశేషణ మహిమచేత అప్రకృతమునకు స్ఫూర్తి కలుగునో అక్కడ సమాసోక్తి యగును. ఎక్కడనైతే అసాధారణ మహిమచేత అప్రకృతమునకు స్ఫూర్తి గలుగునో అక్కడ వ్యంగ్యరూపకమని విషయము వ్యవస్థాపితము. కనుక ప్రకృతములో సాధారణ విశేషణములున్నను తన్మహిమచే లతకు స్ఫూర్తి కలుగదు. వికాస మహిమచేతనే లతాస్ఫూర్తియగునుగాన వ్యంగ్య రూపకమనుట యుచితము. ఎట్లన,

> కం. ఎందును జకోర నయనా
> నందియుఁ గహ్లోదములకు హ్లాదకరంబున్
> ఇందుఁదమః కదనము నీ
> సుందరమైన వదనము శోభించుఁగడున్.

ఇత్యాదులందు సుందరమని సాధారణ విశేషణమున్నను రూపకమే. అట్లే యక్కడఁగూడ రూపకమే. కొన్నిచోట్ల గుణీభూతము కొన్నిచోట్ల ప్రధానము అను సంగతి వేఱు. సాధారణ్యముగా విశేషణ సామ్య మూలమైన సమాసోక్తికైతే ఇదివఱ కుదాహరింపఁబడిన "విషయ విషయిం బులఁ బతన భీతితోడ" ఇత్యాదికము విషయముగాన నిరవకాశత్వము లేదు. అక్కడ అసాధారణ ధర్మారోపము లేకుండనే సాధారణ విశేషణ మహిమచేతనే అప్రకృతము ప్రతీతమగుచున్నది. కనుక ఇట్లు విషయ విభాగము సంభవించుచుండఁగా, 'తనుగాత్రి మనోహర' అనుచోట సమాసోక్తి వచనము హృద్యముగాదు.

ఈయతిశయోక్తి లౌకిక వ్యవహారమందు లౌకిక వ్యవహారమునకును, శాస్త్రీయ వ్యవహారమందు శాస్త్రీయ వ్యవహారమునకును ఆరోపముచేతను, వీని

విపర్యయము చేతను నాలుగు విధములు. అందు మొదటిది ఇదివఱకే చెప్పఁబడినది.

రెండవదాని కుదా:—

*గీ. పరమగుచు ప్రత్యయాత్మమై పరఁగు చున్న
దేనియెడ గుణవృద్ధులు దీప్తిగనవొ
బుధులలో నేది సత్తని ప్రథితమయ్యె
నట్టి బ్రహ్మం బుపాసింతు మనవరతము.

ఇక్కడ వేదాంత శాస్త్ర సిద్ధ వ్యవహారమందు వ్యాకరణసిద్ధ వర్తమానార్థక శతృశాన ప్రత్యయ వ్యవహారమునకు ఆరోపము.

లౌకికమందు శాస్త్రీయవ్యవహారమున కారోపమున కుదా:—

గీ. స్వార్థ పరతఁ బరార్థ సంసక్తి నలన
నణఁచి, గుణ భూతములఁ నభేదైక్య మొంది
మహిత మహిమ తనంతనే మది స్ఫురింప
ఎపుడును సమర్థతఁ దగు వాఁడిల జయించు

ఇట "సమర్థః పదవిధిః" అనుపాణిని సూత్రగత మహాభాష్యార్థమునకు ఆరోపము. అక్కడ "మఱి ఎవరు వృత్తిని శాస్త్రముచేత నిష్పన్నము చేయుదురో వారు ఏమి చెప్పెదురు" అని యీ విధముగా వృత్తి. జహత్స్వార్థ అని అజహత్స్వార్థ అని యున్నదని పక్షద్వయము నిరూపింపఁబడెను. అక్కడనే ఆ అప్రధానార్థమందే అభేదైకత్వ సంఖ్యయును ధ్వనితమైనది. అది భర్తృహరిచే వాక్యపదీయమున ప్రకటింపఁబడినదికూడ— "మధురసమందు ఔషధరసములవలె ఆహిత శక్తులు అవిభాగముగా ఎందున్నవో అట్టిదానిసంఖ్య అని యందురు" అని

---

*పరము = తరువాత ఉన్నది. గొప్పగా నున్నది, ప్రత్యయాత్మక = శబ్దము కంటె వ్యాకరణములో విధించు ప్రత్యయాది రూపము. చిదాత్మకము, గుణవృద్ధులు అఏలు గుణమని ఆఐఔ వృద్ధిఅని వ్యాకరణ సంజ్ఞ, సత్త్వాది గుణవర్ధనములు, బుధులు = వైయాకరణులు దేవతలు. సత్తు = శతృశాన ప్రత్యయములగు సత్ అని వ్యాకరణ సంజ్ఞ (తౌసత్ అని పాణిని సూత్రము). బ్రహ్మ = శబ్దబ్రహ్మ, పరబ్రహ్మము.

ఏకార్థీ భావమును పొందిన యర్థ బోధకత్వ రూపమైన సామర్థ్యముఁ గూడ అక్కడనే చెప్పఁబడెను.

శాస్త్రీయమందు లౌకికమున కారోపమున కుదా:—

గీ. *ధరణి గూఢార్థమైన సూత్రములచేత
ప్రకృతికంటెఁ బరముగాఁ బ్రత్యయంబు
విని చి. యాగమంబులను భావింపఁజేసి
ముదముచెందు వ్యాకరణజ్ఞ పుంగవుండు.

ఇక్కడ వ్యాకరణ శాస్త్రీయమ వ్యవహారమందు రాజ వ్యవహారమున కారోపము. ఇట్లు ఇతర శాస్త్ర వ్యవహారమందునుఁ దెలియఁదగినది.

ఇది యితరాలంకారములు పెక్కలందును అనుగుణ్యముగా మన్నది. ఎట్లన—

గీ. అర్కుఁడెదురుగ వెలుఁగుచున్నప్పటికిని
పద్మినులు మధుపములతో వఱలుచుండె
ఇంక నతఁడు పూర్తిగ నస్తమించిపోవ
నిందు స్త్రీలపై విశ్వాసమెటులఁ గలుగు.

ఇట సమర్థకత్వముగా ఉన్నయర్థాంతన్యాసకు అనుగుణ్యమును ధరించు చున్నది.

గీ. వనితలుత్తమ లైనను వారియందు
పరఁగ దింత విశ్వాసంబు పురుషులకును
కరము **రాజప్రియులయిన కైరవిణులు
మధుపములతోడ మిగుల సమ్మదముఁ జెందు.

ఇట సమర్థకత్వ రూపముగా ఆరోపము.

---

*ప్రకృతి = ప్రాతిపదికము. అవిద్య. పరముగ = తరువాత, భిన్నముగా. ప్రత్యయము = విభక్త్యాది ప్రత్యయమును, జ్ఞానమును, ఆగమములు = వ్యాకరణా విహితాగమములను ఉపనిషదాద్యాగములను.

**రాజప్రియులు = చంద్రప్రియులు. నృపతిప్రియులు.

కం. గుంజన్మధుకర పుంజపు
మంజుల గీతమ్ముల స్తుతి మదివిని కడు సి
గ్గుంజెంది తరు కుటుంబము
లంజలి నక్షితి మెడ వంచు ననుచుఁ దలంతుఁగా.

ఇటుఁ దరులచేఁ జేయఁబడిన నిజస్తుతిని వినుటచే మెడలు వంచుట మొదలగు విశేషణ సామ్యముచే నుత్థాపితమైన సమాసోక్తిచేత సజ్జన వ్యవహారాభిన్నముగా నున్న తరు వ్యవహారమునందే భూశాఖా సంబంధాద్యవసిత మస్తకముల నయన నిమిత్తముచే నుత్థాపితమైన త్రపా రూపోత్ప్రేక్ష సంభవించును. అట్లుగానిచో కిత వకృత గ్రీవానమనముగూడ త్రపోత్థాపితము కావలసివచ్చును. ఇది యుత్ప్రేక్షానుగుణమైన సమాసోక్తి.

ఇట్లు—

కం. మదనునికిన్ రాజ్యంబున
నిదె పట్టముగట్టెదనని యెఱిఁగి తటాల్నన్
ముదమున సుధాకరుఁడు సుధ
లదె జగతీ మధ్యమునఁ బూయునట్టుల వెలయున్.

అనుచోటఁగూడ స్వామిసేవక వ్యవహార మూలమైన సుధాలేపోత్ప్రేక్ష. ఈరీతిగానే అచేతన వ్యవహారము ప్రకృతమైనపుడు చేతన వ్యవహార సంబంధియగు స్వరూప హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలోను, చేతన వ్యవహారము ప్రకృతమైనపుడు అచేతన వ్యవహార సంబంధియగు స్వరూప హేతు ఫలోత్ప్రేక్షలోను సమాసోక్తియే మూలము.

— ఇది సమాసోక్త్యలంకారము —

24. వక్రోక్త్యలంకారము

ఒక విధముగాఁ జెప్పఁబడిన వాక్యమును కాకుస్వరముచేఁ గాని శ్లేషచేఁగాని ఇంకొక విధముగా యోజింపఁజేయుట ఎందుండునో అది వక్రోక్తి.

గీ. రాజు బహువల్లభుఁ, డతండు లక్ష్మియందు
నతిగ నాసక్తుఁ డౌలక్ష్మికంటె నీవు
తక్కువగు దానివ, యింకేల తక్కువగను
నిన్నుఁ జేసికొందువు కడు నిలచి చూడు.

ఇట తక్కువదానివ అనుచో కాకువుచే నీవును లక్ష్మికంటెను తక్కువదానివి కావని యర్థము తోఁచుచున్నది.

శ్లేషముచే నుదా:—

సుందరి! నిత్యము నీ మది
యందెవ్వఁడు గలఁడు? రాజు; హరువగు శశియా
ఇందు ధరాభృత్తిలకుఁడు
అందమగు సుమేరువ, యని యాళి హసించెకా

ఇందు రాజ, ధరాభృత్తిలక పదములకు శ్లేషచే అన్యార్థము యోజింపఁబడినది కాన వక్రోక్తి. ఈ వక్రోక్తి అలంకారమేకాని కావ్య మునకు జీవితముగాదు. ఇది కావ్య జీవితమని కుంతకుఁడు చెప్పి పద పూర్వార్థ వక్రము, పర్యాయవక్రము, ఉపచారవక్రము విశేషణ వక్రము, పరివృత్త వక్రము, వృత్తివైచిత్ర్య వక్రము. లింగ వైచిత్ర్యవక్రము, క్రియావైచిత్ర్యవక్రము. ప్రత్యయాశ్రయవక్రము మొదలగునవి చెప్పెను ఇవియన్నియు అలంకారములోనే యంతర్భవించును. వక్రోక్తియను దానికి చమత్కృత్యుక్తి రమణీయోక్తియని యర్థము చెప్పినచో అది ఇదివఱలో చెప్పిన కావ్యలక్షణ వివరణమే యగునని తెలియునది.

— ఇది వక్రోక్త్యలంకారము —

25. పరికరాలంకారము

విశేషణములు సాభిప్రాయములై యుండుట పరికరము —

(పరి+కరోతి అంతట సాభిప్రాయముగ ఉపకరించును గాన పరికరము)

సాభిప్రాయములై యుండుట యనఁగా ప్రకృతార్థమును ఉపపాదించు చమత్కారముగల వ్యంగ్యము కలిగియుండుట. కనుకనే యిది హేత్వలంకారముకంటె విలక్షణమైనది. ఉపపాదకత్వము ఉపస్కారక నిష్పాదకములకు సాధారణము. వ్యంగ్యము అప్రధాన మగుటవలన ధ్వని వ్యవహారము లేదు.

ఉదా:—

మ. వరమంత్రచ్యుత, మౌషధిక్షతము, దేవవ్రాత భీతంబు. వ
ల్మికము గ్రస్తంబు సుధాగసాల, గరుడగ్రావాల భిన్నంబు దు
స్తర సంసార భయాహిదష్ట, మగు నాతాపంబు పోఁగొట్టు. మూ
ర్మిరయక్షాళిత కాళియాహిత పదా ! శ్రీదివ్య కల్లోలినీ :

ఇక్కడ సంసార భయ సర్పదష్టతాప దూరీకరణ ప్రార్థనయే యిట వాక్యార్థము. అందు భగవతి యగు గంగ సంసార తాప నాశక యగుట సుప్రసిద్ధము గాన పరిణామముచేత సంస్కార రూప విషయ తాదాత్మ్యము ఆపన్నమగుటచేత సర్పజనిత సంతాప నాశకాత్వమైతే సూపపాదమే. "స్రాస్ను జంగమ సంభూత విషహంత్రికి నమస్సు నమస్సు" అను నాగమ బలమువలనను విషయతాదాత్మ్యము లేకున్నను శుద్ధ సర్పజనిత తాపనాశకాత్వము స్వభావసిద్ధమే. ఇట్లు వాచ్యార్థ నిష్పత్తి యున్నను సౌందర్య విశేషమును గలిగించుటకు "ఊర్మిరయ క్షాళిత" ఇత్యాది విశేషణము సాభిప్రాయకము, ఇక్కడ 'ఊర్మిరయ క్షాళిత వాసుదేవచరణా' అని నామాంతరము రచింపదఁగియున్నను కాళియాహిత శబ్దోపాదాన సామర్థ్యము వలన ఫణాగణ నృత్యముచేత నిస్సారముగాఁ జేయఁబడిన కాళియునియందు లోకోత్తర విహరణ శక్తి యుత్పత్తి సిద్ధమే యయ్యెను. ఆ శక్తియు పాదములను తరంగములచేత క్షాళన చేయుటవలన గంగయందు నాశనశక్తికి ఆశ్రయమైన రేణువుల ద్వారా సంక్రమించినదని గమ్యమగుచున్నది. ఆశక్తి యిదివఱకే కృష్ణావతార

మునకు ముందే క్షీణింపఁబడుటవలన శక్తిరహితమగు చరణముచేత నేఁటి కాళియుని విషయమును హరించుట యెట్లు సంభవించు ననరాదు క్షీణనచేయఁగా మిగిలియున్న యంశరూపమైన శక్తి కొంత చరణమందున్నది. దానిచేత నిపుడు కాళియుని విషమును హరించెనని సాభిప్రాయణ విశేషణముల కంతర్గతమైనదేకాన అనుపపత్తి లేదు ఇట్లు ప్రకారాంతరముగా సిద్ధమైన శక్తిని విశేషణములచేత పోషించుటలో వాచ్యమున కుపస్కారక మగుటచేతనేగాని వాచ్య సిద్ధ్యంగ మగుటచేత గుణీభావము కాదు.

ఇంకొక యుదా.—

గీ. మత్సరము మోహమును కామ మదములనెడు
వైరులిల నీ యెదుటనె నీ వాని నన్ను
నిపుడె లాగుచున్నారు వీక్షింపనేమి
శార్ఙ్గ నందక గదచక్ర శస్త్రధారి!

ఇక్కడఁగూడ నీవానిఅను శబ్ద ప్రతిపాదితమైన స్వామిభృత్య భావముచేతనే విపన్న శరీరముగల యుపేక్షానౌచిత్యమునకు "శార్ఙ్గనందక గదచక్ర శస్త్రధారి!" అను విశేషణము ప్రకర్షకము. ఆమోఘ శస్త్రాస్త్ర సంపన్నుఁడైన వానియెదుటనే శత్రువులచే లాగఁబడు దాసుని ఉపేక్షించినచో నీకు అపకీర్తి కలుగునని సాభిప్రాయము. మఱి నిష్ప్రయోజన విశేషణములను స్వీకరించినచో అపుష్టార్థమను దోషము గలుగునని చెప్పఁబడుటవలన సప్రయోజనమైన విశేషణము కష్టాద్యభావమాత్రమువలె దోషాభావ మాత్రమె యగును గాని అలంకారముకాదు అన్నచో ఈ విషయమున విమర్శినీ కారాదులు ఇట్లనిరి "ఇక్కడ విశేషణములు ఎక్కువగా నుండుట వివక్షింపఁ బడినది. సాభిప్రాయ విశేషణ గత బహుత్వమును బట్టియె ఇక్కడ వైచిత్ర్యాతిశయము కలుగును. దోషాభావ మాత్రమునకు ఒక విశేషణమున్న స్థలములో సావకాశము!" అని ఇది సరికాదు. విశేషణములు ఎక్కువగా నుండుట యన్నది వ్యంగ్యమునకు ఆధిక్యమగుటవలన వైచిత్రీ విశేషణమును గలిగించినచోఁ గలిగించుగాక. కాని విశేషణములు ఎక్కువగాఁ జెప్పుటయె ప్రకృతాలంకార శరీరమని చెప్పుట యుక్తముగాదు. 'ఊర్మిరయక్షోభిత కాళియాహిత పదా' అని యిదివఱకుఁ జెప్పినదానిలో ఒక విశేషణమె చమత్కారమును గప్పివేయుట లేదుగాన అలంకారమె యగును.

కం. ఓలావణ్య జలాశయ!
యాలలిత సుమీన నయన కక్కట! యెంతో
దాలఁగ నీ వుండఁగ మే
మే లలి విస్తరముగ వచియింతుము మిగులఁగా.

ఇక్కడ ఒక్కొక్క విశేషణ మాత్రముచేతనే సకల వాక్యార్థమునకు సంజీవన మగుటవలనను అలంకారమే.

కువలయానందకారుఁ డిట్లనెను. "శ్లేష యమకాదులందు అపుష్టార్థమను దోషము లేకపోవుటచేత సాభిప్రాయమైన యొక విశేషణమునైనను ఉంచినపుడు విచ్ఛిత్తి విశేషము ఉండుటవలన పరికరము అలంకారమగుట ఉపపన్నమగుచున్నది. ఎట్లన. ఊతిభృతైవ సదై వతకా వయం వనవతా (ప్రశస్తవనముగల) నవతాకిమ హిద్రుహా (అరతుకుఁడైన యింద్రునిచే)"అని గోవర్ధన పర్వతవిషయములో నందాదుల నుద్దేశించి భగవద్వాక్యములో" అని. అదియుసరికాదు.

ఈ యలంకారము దోషాభావములలో అంతర్భవించుటవలన అలంకారము గాదని చెప్పువారు శ్లేషయమకాది శబ్దచిత్రములకంటె నితరమైన స్థలములో సాభిప్రాయ విశేషణములందు విచ్ఛిత్తి విశేషమును అంగీకరింతురా? అంగీకరింపరా? విచ్ఛిత్తి విశేషణమును అంగీకరించు పక్షములో దోషాభావమాత్రముచేత అలంకార ప్రయోజ్యమైన విచ్ఛిత్తి విశేషము అలంకారము లేకుండనే నిష్పన్నము కాకపోవుట వలన అన్నిచోట్ల పరికరమునకు అలంకారత్వము సిద్ధించుచున్నది. అంగీకరింపని పక్షములో ఇతరమగుచోటవలె యమకాదులందును గూడ విచ్ఛిత్తి విశేషములేదని సులభముగా చెప్పవచ్చును.

ఎట్లనఁగా, 'ఆపదలో లేనపుడు నరుఁడు మృత్తికా శౌచహీనుఁడైనచోఁ గిల్బిషముగల వాఁడగు' నని పర్యుదాస చేయఁబడినను ఆపత్కాలాదులలో ఎవఁడైన నొఁకడు మృత్తికాశౌచాదులు చేయుచుండ వాని నెవఁడును నిషేధింపనట్లే ప్రకృతములోఁ గూడ దోష నిషేధవిధిలో యమకాదులు పర్యుదాస చేయఁబడినను పుష్టతారూపమైన దోషాభావము కవిచే సంపాదింపఁబడిన దోషము గాకపోవుటయేగాక రస పోషకమును అగును. మఱి యమకమందలి అనుభవమనె విచ్ఛిత్తి విశేషములో ప్రమాణమని యన్నచో అపుడు ఇతరమైన చోటఁగూడ ఆ యనుభవమే ప్రమాణ

మగునవి యమకమునకు వేఱుట నిరర్థకమే. కనుక పుష్టత్వరూపమైన దోషా భావముచేత పరికరా లంకారమునకు విషయవిభాగము దుర్ఘటమైనది అను సంగతి ప్రాప్తముకాఁగా ఈ విషయములో ఇట్లు చెప్పవచ్చును, 'సుందరమై యుపస్కారక మగుటయే యలంకారము. చమత్కారమునకు అపకర్ష లేకపోవుటయే దోషా భావ మనఁగా. వేఱువేఱు విషయములుగల యీ రెండు ధర్మములు దైవవశమున ఒకే విషయ విశేషమందు సమావేశమైనచో అప్పుడు కలుగు హాని యేమి? ఉపదేయము సంకరమైనను ఉపాధి సంకరము కాకపోవుచున్నదిగదా. ఎట్లు బ్రాహ్మణునికి మూర్ఖత్వము దోషమో విద్యయైతే దోషాభావ మను గుణమును అగునో అట్లే యిక్కడఁగూడ ఉపపన్న మగును. దోషాభావత్వరూపముపట్టి ప్రాప్తమైన పరి కరమును ఏమని అలంకారములలో గణించు గౌరవము చేయవలయును అని యన రాదు. ఏలయన, అది దోషాభావ రూపముగా అలంకార రూపముగా ఉభయాత్మ మగుటచేత ఇతర వైలక్షణ్య జ్ఞాపనమే ప్రయోజనము గలదనుటచేత అలంకార గణ నము ఉపపన్నమగును గుణీభూత వ్యంగ్యభేదముగా సమాసోక్తి సంగ్రహింపఁ బడినను అలంకార గణనలో మరల గణింపఁబడినట్లే యిది గణింపఁబడును. ప్రాసాదవాసిగా గణింపఁబడిన యుభయవాసియు (మేడల క్రిందను పైని నివసించు వాఁడును) భూవాసుల గణనలో మరల గణింపఁబడినట్లే యిక్కడఁ గూడ గణింపఁ బడునుగాన ఏదోషము లేదు. అట్లు గణింపరాదన్నచో ప్రాచీనులు అంగీకరించిన కావ్యలింగము కూడ అలంకారము కాకపోవును. అదియును విశ్లేతురూప దోషా భావరూపమే గలదిగాన.

కం. ద్విజరాజ! కళాధర నే
ర్వ జగత్తాప క్షయకర! ప్రతి నిముసంబుఁ జా
త్యజియించి కరుణ, యబల న
ను జవమున దహింతు దారుణోగ్రకరాలన్.

ఇత్యాదులందు విశేషణము లెక్కువగా నుండుటవలన వ్యంగ్యమధికము కాఁగాఁ జమత్కారాధిక్యము కలుగును.

ఇదియును వాచ్యసిద్ధ్యంగ వ్యంగ్య గర్భము ఉపస్కారక వ్యంగ్యగర్భము అని రెండువిధములయి మరల వ్యంగ్యము వాచ్యాయమానమగుట కాకపోవుటలను బట్టి నాలుగు విధములు

మొదటిదాని కుదా:—

గీ. అమృత దేహ మరీచిక లలరుచున్న
దుస్తర సంసారపు మహామరుస్థలంబు
విడచి, మన్మనోమృగి కృపా వీచి నిలయ!
ఈశ! గాఢతర నీనుఁజోఁలు నిష్టపడుమ.

ఇట కృప మొదలైనవానివలన గాహన (చొచ్చుట) సిద్ధ్యంగమైన సముద్రయాన వ్యంగ్యము వాచ్యాయమానమగుచున్నది.

రెండవదాని కుదా:—

గీ. ధృతి భుజాబల ఖర్వీకృతేంద్ర గర్వ!
వక్ర విచ్ఛిన్న నిర్వక్ర నక్ర వక్త్ర!
ప్రకట వివిధ లీలాత్త వరాహమూర్తి!
నన్ను నుద్ధరింప నెటులన్ జాలవైతి.

ఇట గోవర్ధన గజేంద్ర వసుంధరల నుద్ధరించుట వాచ్యాయమానతా స్పర్శము లేకయే ఉపాలంభ సిద్ధ్యంగమైనది. మూఁడవరకము 'శార్ఙ్గ నందక గద చక్రధారి!' అనుచోటను నాల్గవరకము "ఊరిత్ర రయోత్ఫీత కాళీయాహిత పదా" అన్నచోట నున్నదని తెలియఁదగును.

— ఇది పరికరాలంకారము —

26. శ్లేషాలంకారము

ఒకటి పినుటచేత అనేకార్థములను ప్రతిపాదించుట శ్లేషము

అదియు అనేక ధర్మ పురస్కారముచేతను. ఏకధర్మ పురస్కారముచేతను అని రెండు విధములు. అందు మొదటిది రెండు విధములు. అనేక శబ్ద ప్రతిభానద్వారాను ఏకశబ్ద ప్రతిభాన ద్వారాను అని. ఇట్లు శ్లేష మూఁడు విధములు. అందు మొదటి దానిని సభంగశ్లేష అనియు రెండవదానిని అభంగశ్లేష అనియు నందురు. మూఁడవది శుద్ధశ్లేష. ఇట్లు ఇది మూఁడు విధములైనను ప్రకృతమాత్రమును, అప్రకృతమాత్రమును ప్రకృతాప్రకృతోభయములను ఆశ్రయించుటచేత మరల మూఁడు విధములు అందు ప్రకృత మాత్రాశ్రిత శ్లేషలోను అప్రకృత మాత్రాశ్రిత శ్లేషలోను విశేష్య వాచక పదము శ్లేషయుక్తముగా వచ్చును కాకపోవచ్చునుగూడ. ప్రకృతా ప్రకృతోభయాశ్రమములో మాత్రము విశేషణ వాచకపదములే శ్లేషయుక్తము కావలయునుగాని విశేషవాచకపదము శ్లేషయుక్తముకారాదు. అశ్లేషయైనచో శబ్దశక్తి మూలధ్వని యుచ్ఛిన్నము కావలసి వచ్చును. విశేషణములు మాత్రము శ్లిష్టములుగానున్న దానిలోఁగూడఁ బ్రకృతాప్రకృత ధర్మలను స్వీకరించినపుడే శ్లేషము. ప్రకృత ధర్మిని మాత్రము స్వీకరించినపుడైతే అది సమాసోక్తికే విషయము. ఇట్లు ఎక్కడ ప్రకృతమాత్ర విశేష్య కానేకార్థ విశేషణము ఉండునో అది యొకటి ఇట్లు అప్రకృత మాత్ర విశేష్య కానేకార్థ విశేషణ మున్నచోట రెండవది. వేఱుగా నుపాత్తమైన ప్రకృతా ప్రకృతోభయ విశేష్యక నానార్థ విశేషణమున్నది మూఁడవది' వీనిలో నేదో యొకటిగా నుండుటయె శ్లేషకు లక్షణమని పర్యసించిన యర్థము క్రమముగా ఉదాహరణములు చూపఁబడును.

మ. *త్రిజగద్గౌరవ మొందు వేదపతి ధాత్రుండీ జగద్భూతులన్
సృజియింపంగన విష్ణునాభిగతమౌ నేవస్తు నాలంబమౌ

---

*భూతి = జన్మను, ఐశ్వర్యమును, విష్ణునాభిగతము = విష్ణు నాభి గతము, విష్ణు = విష్ణువుయొక్క, న = ఆనందముచే, అభిగతము = పొందఁబడినది, ఏవస్తు నాళంబు అగుఁగా ఏవస్తువును ఆలంబి = ఆలంబముగాఁ జేసికొన్నది. అగుఁగా, ధన్యాళికి = ధన్యమైన, ఆళికి = తుమ్మెదకు, ధన్య = ధనముగల జనుల, ఆళికి = పంక్తికి పద్మాళిశ్రీ = పద్మమనెడి, పద్మా = లక్ష్మి అను పేరుగల.

నిజభాసాకృతి నొప్పు నేది యెదియుకా ధ్యేయంబొ ధన్యాళి కా
ఋజు పద్మాక్షి మనోజ్ఞవస్తువెదొ మీకెంతో ముదంబిచ్చుతన్.

ఈ యాశీర్వాద ప్రకరణములో మోద జనన సమర్థముగా లక్ష్మీ విష్ణు నాభికమ లములు రెండును ప్రకృతము లగుటవలన ప్రకృతమాత్రము నాశ్రయించిన యీ శ్లేషము ఏకశ్రుతిచేఁ బదద్వయ భానముద్వారా భిన్న ధర్మ పురస్కారముచేత అనే కార్థములను ప్రతిపాదించుటవలన సభంగము. విశేష్యములు శ్లిష్టము కానప్పుడును ప్రకృత మాత్రాశ్రితము సంభవించును. పై పద్యము చివరిపాదము "ఋజువౌ పద్మమొ యోగమాయ పదమో యెంతో ముదంబిచ్చుతన్" అని కూర్చినచో నదా హరణమగును.

అభంగాత్మక (ప్రకృతా ప్రకృతోభయాశ్రిత) మయినదాని కుదా:—

కం. *కరకలిత చక్ర ఘటనుఁడు
వర పీతాంబరుఁడు తమసు వైరియుఁ దన యా
పరిజన జడత్వ నాశన
కరుఁడు హరియు మీకు భూతి కలిగించెడుతన్.

విశేష్యములు శ్లిష్టము గానపుడు 'హరియు రవియు భూతి కలిగించెడుతన్' అని కూర్చినచో ఉదాహరణమగును.

శుద్ధ శ్లేషమున కుదా:—

కం గురువర్ణుననకును బరమ
పురుషుఁడు మాయా మనుజుఁడు—మోద కరుండున్
విరతము గుంజాపుంజక
ధరుఁడతడెవఁడొ మిమ్ముఁ బ్రోచుత వ్యథలనుండిన్.

---

*కర = హస్తము. కిరణము, చక్ర = సుదర్శనము, కాలచక్రము. అంబర = వస్త్రము, ఆకాశము, తమసు = రాహువు, చీకటి, జడత్వము = అజ్ఞానము, మూర్ఖత్వము, హరి = విష్ణువు, సూర్యుఁడు.

ఇట గురుపదము శ్లిష్టము. గురుపదము తీసి ఆచార్యపదము వేసినను వేయ వచ్చును. గురువు బోధకుఁడు. బృహస్పతి. ఇట్లు ఈ మూఁడును ప్రకృత విషయకమైన భేదములు.

అప్రకృతమాత్ర విషయమున కుదా:—

కం. హరికర సంగతి నధికము
 గ రమ్య మయ్యె నిట రాగకలితంబయి సుం
 దరి! నీవదనము ముం
 దరఁ గమలాభ కడు విగళిత ప్రభమయ్యెన్.

ప్రకృతమైన వదనము శ్లేషకు విషయముగాదు గాన నిది అప్రకృతము. కమలాభ (కమల+అభ, కమలా+అభ) అనుచోట అధికముగ (అధి+కముగ = జలమందు కేళతి అధి కముగ అని విగ్రహము అత్మని (అధ్యాత్మము అనునట్లు) అను విశేషణాంశమందును సభంగము. ఇతరమగుచోట అభంగము. అప్రకృతము లగు విశేష్యము శ్లిష్టము గానపుడు పై పద్యములో చివరిపాదమును "ముందరఁ గమలా కమలములకుఁ దరిగెను శోభల్" అని కూర్చినచో ఉదాహరణమగును.

ప్రకృతా ప్రకృతోభయ విషయమునకుదా;—

గీ. *కరము మానియుఁ బరిదీర్ణగాత్రుఁ డధిక
 శముఁడు భీష్ముండు ఫాల్గున సంగమున
 నెనసియంతముఁ, గాంచిత కృష్ణవర్త్మ
 యగుచు మాఘతుల్యుండయి యలరుచుండె.

ఇక్కడఁ బకృతా పకృతములగు భీష్మ మాఘములు అశ్లిష్ట మగుటవల్లను, విశేషణము శ్లిష్టములగుటవలనను మూఁడవరకమగును. తుల్యుఁడనుటచే నుపమచే సంకీర్ణమైనది. 'భీష్ముఁ'డన్నచోట మాఘుండు అనియు 'మాఘతుల్యుండయి'

*ఫాల్గున = అర్జునసంబంధి, ఫాల్గునమాసమును. కృష్ణవర్త్మ = కృష్ణుని మార్గము గలవాఁడు, అగ్ని.

అన్నచోట 'భీష్ముండు ఘనుఁడయి' అని (భయంకరార్థముగా) శ్లేషగ్రస్తముగాఁ గూర్చి రూపకమును జేసినచో అపుడును ప్రకృత విశేష్యమాఘుఁడు అశ్లిష్టుఁడుగాన శ్లేషము అఖండితముగానే యుండును. ఇక్కడ అప్రకృత ధర్మికూడ శబ్దవాచ్యమగుటవలన ఇది సమాసోక్తియని యనరాదు. ఎక్కడనైతేఅప్రకృత వ్యవహారమె శబ్దశక్తిని సహించునో అప్రకృత ధర్మియైతే సహింపదో అక్కడ సమాసోక్తి యిష్టముగాన.

ఇక్కడ 'ఈ యలంకారము తఱచుగా ఇతరాలంకార విషయమును ప్రవేశించుచున్నది. అందు ఇది ఇతరాలంకారమును బాధించునా, దానితో సంకీర్ణమగునా లేక బాధింపఁబడునా' అను విషయము పరిశీలింపఁబడుచున్నది.

'ఏది ప్రాప్తించకపోఁగా ఏది ఆరంభింపఁబడునో అది దానిని బాధించును.' అను న్యాయముచేత అలంకార విషయముగానే యిది యారంభింపఁబడి యలంకారాంతరమును బాధించును. ఇంకొక సావకాశము కలిగి యితరమును బాధించని నిమిత్త విషయము ఒకటి ఏదియు దీనికి లేదు. ఎట్లన, అప్రకృత మాత్రములకుఁగాని ప్రకృత మాత్రములకుఁగాని తుల్యయోగితయే యుండును. ప్రకృతాప్రకృతములకైతే దీపకము. వానిచేత ననుమోదింపఁబడిన యుపమాదులును ఉండును. మఱి—

కం. *నీవే యా పాతాళము
నీవే యాశలకు మిగుల నిలయము మఱియున్
నీవె యమర మరుదుర్వివి
యీవే లోకత్రయాత్మ వెందును దేవా।

ఇత్యాది కావ్య ప్రకాశోక్తులందు వివక్త విషయము ఉన్నదన్నచో— రూపకమే యిక్కడ స్ఫుటముగా నున్నదిగనుక, శ్లేషోత్థాపిత పాతాళాద్యర్థము అభేదారోపము లేకుండ లోకత్రయాత్మకత్వము దురుపపాదమును గనుక అట్లనరాదు.

---

*పాతాళము = పాతాళలోకము, పా = రక్షణలో, తాళము = కత్తిపిడివంటివాఁడవు. ఆశ = దిక్కులు, కోరికలు. అమరమరుదుర్వివి = అమరులకు, మరుత్తులకు స్థానము, అమర = అమల (రలలక భేదము) వాయుభూమివి.

అయితే మఱి *'ధరనదీన సంపద దాల్చి నరవుఁడితఁడు సాగరమువోలె' ఇత్యాదులందు ఉపమకు ప్రత్యయమెట్లు? అక్కడనే 'పోలె' అనుదానికి బదులు "సాగరమొ యేమొ" అన్నచో ఉత్ప్రేక్షకును "సాగరంబింకొకటి" అన్నచో రూపకమునకును ప్రత్యయమెట్లు గలుగునన్నచో అట్లనరాదు. ఇక్కడ ఉపమాదులకు ప్రతిభానము మాత్రమెగాని వాస్తవస్థితి లేదు. శ్వేతత్వముచేత శుక్తియందు రజతత్వము ప్రతీయమాన మగుచున్నను వాస్తవముగా లేదు. కనుక ఉపమాది ప్రతిభకు ఉత్పత్తిహేతువైన శ్లేషమె స్వవిషయమందు అన్నిచోట్ల అలంకారము" అని యుద్భటాచార్యులనిరి. దీనినితరులు సహింపక "ఏది ప్రాప్తింపకపోఁగా ఏది యారంభింపఁబడునో అది దానిని బాధించును" ఇత్యాదికముగఁ జెప్పిరిగదా. ఆ విషయములో ఇదివర కుదాహరింపఁబడిన 'పద్మాఖ్య సుమనోజ్ఞవస్తువెదొ మీకెంతో ముదంబిచ్చుతన్' అను పద్యములోను, **'సర్వదోద్ధారి యగుచు ఎపుడు మాధవుఁడోముత మెవఁ డగంగ మతిసులువుగ ధరించెనొ' ఇత్యాదులందు శ్లేషగాక యింకనే యలంకారము గలదు. సాదృశ్య ప్రత్యయవియుతయైన తుల్యయోగితయైతే ఇక్కడ నెట్లు చెప్ప వీలగును. ప్రకృతమందు లక్ష్మీకమలములకుఁగాని హరిహరులకుఁగాని సాదృశ్యము ప్రతిపాదింపఁగోరఁబడలేదు. ఇంకొక యలంకారము నంగీకరించుట కిక్కడ ఒకే శ్రుతి అర్థద్వయోపాదానముగాక చమత్కార జనకమైన దింకేమియును కొంచెము లేదు. ఒక శ్రుతిలో అర్థద్వయోపాదానమైతే శ్లేషమే. ఈ విధముగా సావకాశ ముండుటవలన శ్లేషము ఇంకొక యలంకారమునకు అపవాదకమనుట యుక్తముగాదు. కనుకనే గుణక్రియాదులకు వలె శబ్దమాత్రముఁగూడ సమాన ధర్మ మగుటచేత ఉపమయందైతే బాధకము లేకపోవుటవలన—ఉపమాదులకు ప్రతిభాన

---

*ధరణానదీ = నదులయొక్క, ఇన = జలముయొక్క సంపద, ధరణా+అదీన = దీనముగాని సంపద.

**సర్వదోద్ధారి = సర్వదా+ఉద్ధారి = , సర్వద = అన్నియిచ్చు వాఁడై యుద్ధరించువాఁడు, ఎపుడు+మాధవుఁడు, ఎపుడు+ఉమాధవుఁడు, ఎవఁడ = ఎవఁడే, గంగ+మతిన్ సులువు ధరించె, ఎవఁడు+అగంగము = గచ్ఛతీతి గంగ నడచునదిగాన గంగ. అగంగము = నడవని పర్వతమును. అతి సులువుగా ధరించెనో.

మాత్రమె యని యిదివఱకు చెప్పఁబడినది కూడ సంగతము గాదు. ఇట్లే యలంకారాంతరమునకుఁ గూడ శ్లేష విషయములో పారమార్థిక సత్తయేగాని ప్రాతిభాసిక సత్త లేదు. పైఁగా పూర్ణోపమకు విషయమైనదంతయు త్రివిధమగు శ్లేషచేత నాక్రమింపఁబడుట వలన ఈ సావకాశము నిరవకాశ మగుటచేత స్వవిషయమందు బాధ కలుగుట ఉచితముగాన శ్లేషకే ప్రతిభానమాత్రము గలుగునని చెప్పుట యుక్తము. *"సమరార్చితుఁడై నను అమరార్చితుఁడు" ఇత్యాదులందు శ్లేషకు తిమిరరోగము గలవానికి ఇద్దఱుచంద్రులు భాసించునట్లు ప్రతిభానమాత్రమేగాని తజ్జీవాతువైన ద్వితీయార్థము సుఖముగాఁ బ్రతీతము గాకపోవుటవలన దానికి అలంకారత్వము లేదు. అభాసరూపమైన విరోధముచేఁగాని శ్లేషకు అలంకారత్వములేదనుట స్పష్టమే. కనుక ఇటువంటి 'సమరార్చితుఁడై నను' అనువానిలో శ్లేషప్రతిభచే నుత్పాద్యమైన విరోధమె యలంకారముగాని విరోధప్రతిభచే నుత్పాద్యమైన శ్లేషము అలంకారము గాదు. మఱియు ప్రత్యేకముగా ఉపమారూపకాది పురస్కారముగా ఏ యలంకారముగూడ శ్లేష విషయమందు ప్రాప్తించకపోవుటలేదు. ఇంక అలంకారాంతర పురస్కారము చేత అగునన్నచో ఇటువంటి సమయములో బాహ్య సామాన్యచింతచేత స్వవిషయము నందు ప్రాప్తించిన సర్వమునకు బాధ అపన్నముకాఁగా శ్లిష్ట పరంపరిత రూపకమును శ్లిష్ట సమాసోక్తియును ఉచ్ఛిన్నము గావలసియే వచ్చును. కనుక శ్లేషకు సంకీర్ణత్వమేగాని అపవాదకత్వము గలుగ"దని యందురు.

మఱియొకరైతే 'అలంకారములు ప్రధానముగాఁ జమత్కారాధాయకములై తమ తమ పేరును పొందుచున్నవి. మరల అవే పరోపకారకముగా నుండి ఆయా పేరును విడచుచున్నవి. ఎట్లన —"ఇలను హరిణాక్షి ముఖము రాజిల్లుచుండె. మఱి నభంబున హరిణాంక మండలంబు" అనుచోట ప్రకృతా ప్రకృతాత్మములకు రాజన రూపమైన యేకధర్మము దీపక మనుపేరును పొందుచున్నది చంద్రుఁ డాకస మందట్లు చక్కఁగాను తన్వి వదనంబు భాసించు' అన్నచోట దీపకనామమును విడచుచున్నది కూడ. కనుకనే 'ప్రాధాన్యముచేత వ్యవహారము లు కలుగు' నని చెప్పఁబడుచున్నది. ఇట్టి వ్యవస్థను అంగీకరింపఁగా అలంకారాంతరమునకు ఉపస్కారకముగా

---

*సమరమందు అర్చితుఁడైనను న+మాయస్య =అమా దేనికి పోలిక లేదో అట్టి రా: = ధనము గలవారు అమరులు వారిచే అర్చితుఁడు (స+సహిత. మరార్చితుఁడు సమరార్చితుఁడు అని అర్థము).

మన్న శ్లేషము ఎట్లని స్వగృహస్థుఁడు వోలె శ్లేషాలంకారవ్యపదేశమును వహింపఁదగి యుండునుకాన ఇది బాధింపఁబడినట్టిదే యగు"నని యు నందురు. ఈ విధమున సంక్షేపముగా శ్లేషమార్గము చూపఁబడినది. ఎక్కడనైతే ప్రకృతా ప్రకృతోభయ విశేష్యములకుఁ గూడ శ్లిష్టపదోపాత్తత్వము గలుగునో అదిమాత్రము ధ్వనికి విషయమని చెప్పఁబడెను. అదియు నెట్లనఁగా—

కం. ఎడతెగకుండను బడియెడు
నిడుదగు దానాంబు ధార నెఱిఁదరిపిన యా
పుడమి గలుగు రవ దాగ్రసు
దృఢమూర్తిగ సార్వభౌముఁ డితఁడు జయించున్.

ఇక్కడ రాజు ప్రస్తుతముకాఁగా ఉత్తర దిగ్గజము అప్రస్తుతమైనను వ్యంజన మర్యాదచేఁ బ్రతీయమాన మగుచున్నది. అందు అప్రస్తుతాభిధానము ప్రసక్తము కాకపోవుఁగాక యని ప్రస్తుతా ప్రస్తుతములకు ఉపమానోపమేయము భావమునందుఁ దాత్పర్యము కల్పింపఁబడుచున్నది. ఇది శబ్దశక్తి మూలా నురణన రూపమైన ధ్వనియందురు. ధ్వనికారులచే నుదాహరింపఁబడెనుగూడ—

గీ. తలఁప మన్నత, ముల్ల సద్ధారమగుచు
సరిగఁ గాలాగురుమలీమసంబు నగుచు
ఆ వనిత పయోధర మిందు నవనిపైని
నెవని నభిలాషిగాఁగఁ గావింపకుండు.

మమ్మటభట్టుచేఁగూడ నుదాహృతము—

*గీ. దురధిరోహ తనువు భద్ర కరము శ్రేష్ఠ
వంశ సరసోన్నతియును దుర్వార గతియు

---

*రాజపక్షమున-దురధిరోహ-తనువు = తిరస్కరింపలేని శరీరముగల. వంశ సరసోన్నతి = కులమందు సరసోన్నతిగల. శిలీముఖ = బాణముల. పరవారణ = పరుల వారించు రాజుయొక్క. దానాంబు = దానజలములచే, గజపక్షమున = ఎక్కరాని తనువుగల. వంశ = పృష్ఠదండము, శిలీముఖ = తుమ్మెదలు. వారణ = గజముయొక్క, దానాంబు = మదజలములచేత.

కృత శిలీముఖ గ్రహణమై యెసఁగెడి పర
వారణ కరంబు దానాంబు వార మించె.

అని ఇట రాజు వాచ్యుఁడు హస్తి ప్రతీయమానము.

కువలయానందకారుఁడైతే 'ఈ ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేషోదాహరణములో శబ్ద శక్తి మూలకమైన ధ్వనిని ప్రాచీనులంగీకరించుచున్నారు. అదైతే ప్రకృతా ప్రకృతాభిధాన మూలకమైన యుపమాద్యలంకారము వ్యంగ్య మను నభిప్రాయము గలదే గాని అప్రకృతార్థమునకే వ్యంగ్యమను నభిప్రాయము గలదికాదు. ఏలయన శక్తిచే ప్రతిపాదింపఁదగిన యప్రకృతార్థముగూడ అభిధేయమగుటవలన అసలు వ్యంజనకు ఆపేక్షయే లేదుగనుక.

కం. ఉదయముగని కాంతిగొని ప్ర
మదమున మిక్కిలిగ రక్తమండలుఁడయి యా
మ్రుదు నూతన కరములచే
నిదిగో సర్వస్వము హరియించును రాజే.

ఇత్యాదులందు పరిశీలించినచో ప్రకృతార్థము ప్రకరణవశమున శీఘ్రముగా బుద్ధిస్థము కాఁగానే పిదప నృపతి నృపతిగ్రాహ్య ధనాది వాచులగు రాజ కరాది పదములకు పరస్పరార్థ సంబంధ్యర్థ వాచక శబ్ద సమభివ్యాహార రూపశబ్దాంతర సంనిధి బలమువలన ప్రకృతార్థ విషయక శక్త్యంతర వికాస పూర్వకముగా అప్రకృతార్థము స్ఫురించును. ఇంతమాత్రముచేత ఆ యప్రకృతార్థము వ్యంగ్యముగాదు. ఏల యన, శక్తిచేతఁ బ్రతిపాదింపఁదగినవాని విషయములో అన్నివిధముల వ్యంజనకు అపేక్షయుండదు. పర్యవసించిన ప్రకృతార్థాభిధానము స్ఫురించినచో మిక్కిలి గూఢ శ్లేషము ఉండిన నుండుఁగాక. ప్రకృతార్థము వ్యంగ్యము కాదు' అనియు వృత్తికార్తికములో నిట్లు చెప్పఁబడినది.

'ప్రకరణాద్యనుదాటి వ్యంజనచేతఁగూడ అర్థాంతర జ్ఞానము అన్నిచోట్ల చెప్పుట శక్యము కాదు శక్యమని అన్నచో ప్రకరణాదులు అభిధా నియామకములు అను కల్పనయే వ్యర్థమగును.' 'సైంధవమును తెమ్ము' ఇత్యాది నానార్థ శబ్దస్థలమందు అర్థవిశేష స్మృతి వ్యవస్థకోసముగదా అది. అక్కడ వ్యంజనచేత అర్థసిద్ధి అగు నన్నచో అపుడిది యెట్లు సిద్ధించును. కవి చమత్కారము కొఱకు అప్రాకరణికార్థ

మందుమ తాత్పర్యమున్నచోటనే అశ్లీలాదులున్నచోటనే వ్యంజన అన్నిచోట్లఁగాదు. అను వ్యవస్థ చేయవచ్చును.

మఱియు "ప్రస్తుతాప్రస్తుతోభయ పరమైనను ప్రస్తుతాప్రస్తుతోభయ వాచ్యార్థ మందు అభిధయే వృత్తి. దానిచేత నుపస్థితమైన పదార్థములందు ఆకాంక్షాది సహ కారి వశము వలన ఉభయ విధ వాక్యార్థ ప్రత్యయము కలుగును కనుక అప్రస్తుత విషయమందు పదార్థ ప్రతీతి కొఱకుఁ గాని వాక్యార్థ ప్రతీతి కొఱకుఁ గాని వ్యంజ నను అంగీకరింపరాదు" అని యప్పయ దీక్షితుఁడు చెప్పెను.

పై విషయమును పరిశీలింతము.

"ఉపమా ద్యలంకారములకే వ్యంగ్యత్వము కాని అప్రకృతార్థమునకు వ్యంగ్య త్వము ప్రాచీన సమ్మతము గాదు అని గదా చెప్పఁబడుచున్నది. ఇట్లే యైనచో "అనేకార్థక శబ్దమునకు * వాచకత్వము నియమింపఁ బడఁగా సంయోగాదులచేత వ్యాచ్యార్థము గాని బుద్ధిని కలిగించునది వ్యంజన వ్యాపారమే" ఇత్యాది ప్రాచీన గ్రంథము అప్పయ దీక్షితులచే నేల సమర్థింపఁ బడినది. ఉపమాది వ్యంగ్యత్వము వాచకత్వ నియమమందు అపేక్షింపఁబడలేదు గదా. తన్నియంత్రణమునకు సంయో గాద్యనుసరణము సార్థక మనుకొనుటకు అనేకార్థక శబ్దమునకుఁ గూడ ఉపమాది వాచకత్వము ప్రసక్తము కాలేదుగదా. ద్వితీయార్థ వాచకత్వము నియంత్రితము కాన ప్పుడును గూడ ఉపమాదులకు వ్యంగ్యత్వము నిర్విఘ్నముగా సిద్ధించునే ; కనుక దాని యభిప్రాయమును వర్ణించుట తద్గ్రంథ పరిశీలనా మూలకమే యనుట స్పష్టము. 'శక్తి చేతఁ బ్రతిపాదింపదగిన యప్రకృతార్థము గూడ అభిధేయ మగుట వలన వ్యంజనకే అపేక్ష లేదు'' ఈ మొదలుగఁ జెప్పఁబడెను. అచ్చట అప్రకృతార్థమునకు శక్తిచేఁ బ్రతిపాదన మెట్లు ? తద్విషయమునందు శక్తి నియమింపబడునని ప్రాచీనులే చెప్పిరి గదా. నియంత్రణ మనఁగా మొదటి బోధ జనన మాత్రమె గాని చివరిది గూడ కాదు. ఇట్లును ప్రకృత శక్తి చేత ప్రకృతార్థబోధ కలుగగా చరితార్థము గాని రెండవ శక్తిచేత ప్రకృతము కంటె నితరమైన దాని బోధలో బాధకమైన దేదియు

---

* వృత్తి వార్త్తికములో 'సంయోగో విప్ర యోగశ్చ' ఇత్యాదికము వ్రాయఁబడి పితదర్థ బోధకమగు అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే సంయోగాద్యైః రవాచ్యార్థ ధీకృద్వ్యాపృతి రంజనం' అన్న భాగము వ్రాయఁబడలేదు.

లేదు అన్నచో నట్లనరాదు. మొదటనే అప్రకృతార్థ బోధము కలిగింపక పోవుటయే ఎందువల్ల కలుగుచున్నది? ప్రకరణాది జ్ఞానములో ప్రతిబంధమువల్ల నన్నచో ప్రకృతార్థ బోధను గలిగించిన పిదప ప్రకరణాది జ్ఞానమునకుఁ బ్రతిబంధకత్వము దేనిచేత అపహరింపఁ బడెను. జ్ఞానము త్వరగా నశించునది యగుటవలన అపుడు ప్రకరణాది జ్ఞానమే నశించినదని — ఇంకొక జ్ఞానము కలుగుటలో బాధకము లేకపోవుట వలన — అట్లుఅనరాదు. ఆ జ్ఞానశక్తియె ప్రతిబంధకమన్నచో అపుడు ఇట్లు తత్తద్వ్యక్తిగత ప్రతిబంధకములు వేల కొలఁదిగాఁ గల్పింప వలసిన భారము కలుగును. అట్లు కల్పనాభారము కంటె "చంద్రుఁడస్తమించె" ఇత్యాదులందుఁ గల్పింపఁబడిన వ్యంజననే కల్పించుట యుక్తము గదా. * జైమినీయమున మలమును రశనధరించె" ఇత్యాదులందు బాధితమైన యర్థబోధ శక్తిచే నుపపాదింప శక్యము కాకపోవుచున్నది కూడ. ఏదో విధముగ ఉపపన్నమైనచో ఇట్లయినను దేవదత్తాదులందు తద్వ్యుత్పత్తి వాక్యము వలన అర్థబోధ ప్రాదుర్భవింపక పోవుటయు తచ్ఛాబ్దికాదుల యుపహాస వాక్యము వలన ప్రాదుర్భవించుటయుఁ గలుగదు. వక్తృబోద్ధవ్యాది వైశిష్ట్యము వ్యంగ్య ప్రతిభా మాత్రమె హేతువుగాఁ గలదగుట వలన అని ప్రాచీనుల యాశయము. శ్లిష్ట విశేషణములు గల సమాసోక్తి యందును వ్యంజన చేతనే అప్రకృతార్థ ప్రతీతి కలుగునని స్వీకరించుటవలన 'అప్రకృతార్థము శక్తిచే ప్రతిపాదింపవీలగుననుట సరికాదు. కనుకనే "సమాసోక్తి గుణీభూత వ్యంగ్య భేదము" అనెను. సమాసోక్తి చేత శ్లేషము బాధింపఁబడునని యుద్భటాదులును అనిరి. బాధింపఁబడుట అనఁగా శ్లేష అక్కడఁ బ్రవర్తింపక పోవుట మాత్రమె. శ్లిష్టశబ్ద ప్రయోగమైతే అక్కడ ఉభయార్థత్వ మాత్రముగా నుపపాదింపఁ దగిన దన్నది పెద్ద విషయము గాదు.

వేఁము మాత్రము ఇట్లందుము — 'అనేకార్థ స్థలమందు అప్రకృతార్థాభిధానములో శక్తిని చెప్పుటయుఁ గలదు. యోగ రూఢి స్థలమందైతే అది దూరాపాస్తము

ఈ విషయ మంతయు ఇదివఱకే నిరూపింపఁ బడినది. (చూ. 72 పుట)

---

* జైమినీయమునమలము = జైమినికి సంబంధించిన అమలము = స్వచ్ఛమైన శాస్త్రమును అని యొక అర్థము జైమినీయమున = జైమినికి సంబంధించిన మలమునే అని రెండవ అర్థము.

ఇది మాత్రము ఇక్కడ గ్రహింపవలసి యున్నది —

గీ. రాగయుతుఁడు చంద్రుఁడు సుకరాభిమృష్ట
మైన శ్యామా ముఖమును ముద్దాడుచుండె.

ఇత్యాదులందైతే సమాసోక్తి యనుట నిర్వివాదము. చంద్ర పదమునకు బదులుగా రాజపదమును వేసినచో మాత్రము శబ్దశక్తి మూలధ్వని యగును గూడ. కనుక ఇక్కడ రెండు చోట్లను శ్లిష్ట విశేషణ మాహాత్మ్యము వలన ప్రతీయమానమగు నప్రకృత వ్యవహారము తుల్యమగుట వలన మొదటి దానిలో గుణీభావమును చివరిదానిలో ప్రాధాన్యమును ఎట్లగును ? ప్రకృతము ప్రధాన మగుట వలన అప్రకృతమైతే దానికుపస్కారక మగుటచేత రెండుచోట్లను గూడ గుణీభావమే యుచితమగును. విశేష్యము శ్లిష్టమైనంత మాత్రముచేతఁ వ్యంగ్యమునకుఁ బ్రాధాన్యమును, అశ్లిష్టమైనపుడు అప్రాధాన్యమును సంపాదించుట శక్యము గాదు. నాయకత్వ ప్రతీతి కూడ కొన్నిచోట్ల అర్థశక్తి మూల వ్యంజన తోడను గొన్నిచోట్ల శబ్దశక్తి మూల వ్యంజన తోడను గలుగుట తుల్యమే. ఎవరిచేత నయితే సమాసోక్తిలో ప్రకృత ధర్మియందు నాయకత్వాది ప్రత్యయము అంగీకరింపఁబడదో ఇంక మఱి నాయకాది వ్యవహార ప్రత్యయమే ధ్వనియందును అంగీకరింపఁబడుచున్నదో వారికిఁ గూడ ఒకచోట గుణత్వము ఇంకొకచోట ప్రాధాన్యమును ఏ హేతువువల్ల నగును? ప్రకృతా ప్రకృతములకు ఔపమ్యమో అభేదమో గమ్యముగాఁ జెప్ప బడుఁ గాక. అన్నివిధముల చేతను అది ప్రకృతోపస్కారక మగుట వలన దానికి గుణీభావత్వమే యుచితముగాని ప్రాధాన్యము గాదు. అట్లు గానిచో సమాసోక్తియందును వ్యంగ్యము ప్రధానము గావలసి వచ్చును కనుక నిది శ్లిష్టాశ్లిష్ట విశేష్యమగు సమాసోక్తియే పరాంగ రూప గుణీభూత వ్యంగ్యభేద మనికూడ చెప్ప వీలగును' అని పండిత రాయలు.

ప్రకృతార్థమందు నియామక ద్వయము ఉండుట వలన దానికి మొదట ఉపస్థితి కలుగును. రెండవదాని యందును శబ్దాంతరసన్నిధి రూప నియామక మాత్రముఉండుట చేత దానికిని ఉపస్థితికలుగును కాని తరువాతగలుగును. సురభి (సుగంధ) మాంసమును భుజించు చున్నాఁడు ఇత్యాదికము లయిన పుత్రాది ప్రయుక్త వాక్యముల వలన అశ్లీల బోధ కలుగదు. శ్యాలకాది ప్రయుక్తమైనపుడే (గవాది) అశ్లీలబోధ కలుగును అను వ్యవస్థకూడ వక్తృతాత్పర్యాగ్రహణ తద్గ్రహణములను బట్టి సులభముగా నుపపాదింపఁ దగినది. లేక వక్తృబోద్ధవ్యాది వైశిష్ట్యము యొక్క ఫల బలముచేత నియంత్రిత శక్త్యుల్లాస మందును హేతుత్వ కల్పనవలన దోషము లేదు. ఇదివిశేషము— ఎక్కడ

వక్తృవైశిష్ట్యాది జ్ఞానము విలంబముగాను ప్రకరణాది జ్ఞానము శీఘ్రముగాను గలుగునో అక్కడ వక్తృవైశిష్ట్యాదులు నియంత్రిత శక్త్యుల్లాసకము లగును. ఎక్కడనైతే రెండును ఒకమాఱె యగునో అక్కడ వానికి నియంత్రణ ప్రతిబింబకత్వోత్తేజకత్వమే. వ్యంజనావాదికూడ వానికి వ్యంగ్యప్రతీతి హేతుత్వము అవశ్యము అంగీకరింపవలసి యున్నదే. కనుక వ్యంజనను అంగీకరింపక వానికి శక్త్యుల్లాసాది హేతుత్వ కల్పనమే వరము. ఇట్లు యోగరూఢ పదములకు ఎక్కడ యోగార్థమాత్ర ఘటితార్థాంతర బోధకత్వము ఇష్టమో అక్కడ వానికి రూఢి ప్రతిబంధకత్వమును గాని ఉత్తేజకత్వమును గాని స్వీకరింప వలయును. మఱియును శబ్దశక్తిమూలధ్వని స్థలములో సంబంధ విశేష రూప వ్యంజన వలన బోధ కలుగునని కల్పించుటకంటె లాఘవ మగుట వలన ఉక్తమైన శక్తికే అట్టి కల్పనము ఉచితము. కనుక అశ్లిష్ట సాధారణ విశేషణ యయిన సమాసోక్తియందే గుణీభూత వ్యంగ్యత్వము. శ్లిష్టవిశేషణ యందును ఆరోపాంశమును దీసికొనుచే తత్వము అని దీక్షితుల యాశయము. వాస్తవముగ పరిశీలింపఁగా ద్వితీయార్థము వ్యంగ్యమైనను దానిని బట్టి ధ్వనిత్వము చెప్పుట యుచితము గాదు. ఉపమానాది విధముచేత అదికూడ ప్రకృతార్థమునకు ఉపస్కారక మగుట చేత గుణమగుచున్నది గనుక. అట్లు గానిచో సమాసోక్తియందును గుణీభూత వ్యంగ్యతోక్తి యసంగత మగును గాన అలంకార వ్యంగ్యత్వమును బట్టియె ధ్వనిత్వము ఉక్తము అని తెలియఁ దగినది." అని నాగేశ పండితులు.

ఈ విషయములో పట్టుదల వహింపనిచో ఈశ్లేష సభంగము అభంగమునైన యర్థాలంకారమె అని యొద్భటులు. ఈ రెండును శబ్ద పరివృత్తిని సహింపకపోవుట వలన అన్వయ వ్యతిరేకముల చేతఁ దదాశ్రయములవి యవధారణ చేయుట వలన శబ్దాలంకారములె. మూఁడవది మాత్రము అర్థాలంకారము అని మమ్మట భట్టులు. అన్వయ వ్యతిరేకములచేత హేతుజ్ఞానము ఘటమును గూర్చి దండాదులకు వలె అగును గాక. ఆశ్రయ జ్ఞానము మాత్రము అట్లుగాదు. ఇక్కడనో సభంగశ్లేష జతుకాష్ఠ న్యాయముగా శబ్దద్వయ వృత్తి యగును. అభంగ శ్లేష ఏక వృంత గత ఫల ద్వయమువలె అర్థద్వయ మందుండును. ఇట్లు ఒకటి శబ్దాలంకారము. రెండవది అర్థాలంకారము అని స్పష్టమే ఆలోచింపఁగా రెండవదియును 'ప్రతి ప్రవృత్తి నిమిత్తమును గూర్చి శబ్దభేదము ఉండవలయును' అనునయములో శబ్దద్వయ వృత్తి యగుట చేత శబ్దాలంకార మనుటయె యుచితము. అయినను శక్తతానిర్ధారుకాను పూర్వియొక్క యభేదమువలన అభేదాధ్యవసానము వలన శబ్దద్వయ వృత్తిత్వ జ్ఞానము దుఃశకము. అట్లుగానిచో "ప్రతి యర్థమును గూర్చి శబ్దనివేశము చేయ

వలయును' అనునయములో వరాభిమతమైన యర్థశ్లేషము గూడ శబ్దాలంకారమె యగును". అని యలంకార సర్వస్వకారాదులు.

ఈ శ్లేష యుపమవలె స్వతంత్రమైనను అక్కడక్కడ సకలాలంకారములను అనుగ్రహించునదిగా నున్నదై సరస్వతికిఁ గ్రొంగ్రొత్త సౌభాగ్యమును ఆవహించు చున్నది అది నానావిధ లక్ష్యములందు సహృదయులచే విభావింపఁ దగినది

ఇది శ్లేషాలంకారము

25. అప్రస్తుత ప్రశంస

గమ్యమగు నప్రస్తుతము వాచ్యమైన ప్రస్తుతమునకు ఉపకరింపఁగా సమాసోక్తి చెప్పఁబడెను. ఇపుడు దానికి విపరీతముగా అప్రస్తుత ప్రశంస చెప్పఁబడు చున్నది —

అప్రస్తుత వ్యవహారము చేత సాదృశ్యాది ప్రకారములలో నేదోయొక ప్రకారముగా ప్రస్తుత వ్యవహారము ఎక్కడ ప్రశంసింపఁ బడునో అది యప్రస్తుత ప్రశంస.

ప్రశంసించుట యనఁగా వర్ణించుటయె గాని స్తుతి గాదు. అట్లన్నచో

గీ. జగతి దేని నీడయుఁ గూడ సాయపడదొ
అట్టి తాటిచెట్టున్నది సార్థకంబె.

ఇత్యాదులందు అవ్యాప్తి కలుగును'

ఇది యయిదు విధములు అప్రస్తుతముచేఁ దనకు సదృశమైన ప్రస్తుతము గమ్యమగునది యొకటి. కార్యముచేతఁ గారణము గమ్యమగునది యింకొకటి. కారణము చేత కార్యము గమ్యమగునది మూఁడవది. సామాన్యముచే విశేషము గమ్యమగునది నాల్గవది. విశేషముచే సామాన్యము గమ్యమగునది యైదవది.

మొదటిదాని కుదా :-

చ. కరులు మదార్ద్రగండములు గ్గి దిగంతములన్ వినంబడుగా
కరిణులు జాలిపాత్రము. మృగంబులు తా మసమాన శీలముల్
మఱి యిఁక సాటిలేవి కొనమల్పిన గోళ్ళ యఖండ పాండితిన్
సరిగతి నీ జగాన నెటఁ జకఁగఁ జూపు మృగాధిరాజికన్.

శ్లిష్ట విశేషణములు గలదిగాఁ గూడ నిది కనిపించుచున్నది. ఉదా :-

కం. అనయము నీచంబుగ నుం
టి ననుచు ఖేదమును కూప ! నీవొందకుమీ
ఘన సరస హృదయము గలిగి
యును పరుల గుణము గ్రహించు చుంటివి గానన్.

సమాసోక్తి ప్రకృతాలంకార విరుద్ధమైన స్వరూపము గలది గాన ఇది అనుగ్రహించుటకు వీలులేని దగుట వలన ఇక్కడ సమాసోక్తి దీనికి అనుగ్రాహకము అని యనరాదు.

ఈ శ్లిష్టవిశేషణ సాదృశ్య మూలా ప్రస్తుత ప్రశంస యని చెప్పఁబడును. దీని యందును వాక్యార్థము కొన్నిచోట్ల పూర్వోక్తోదాహరణములందు ప్రతీయమానార్థమునకు తటస్థముగానే యుండును. కొన్నిచోట్లను స్వగత విశేషణాన్వయ యోగ్యతను బొందించుటకు ప్రతీయమాన భేదము నుపేక్షించును. ఎట్లన —

గీ. దైవవశతఁ మధుకరంబు దరికి రాఁగ
కుటజ ! యెపుడవవేళను గొనకుమోయి
మధుర మకరంద తుందిల మయియెసంగు
వికసితారవిందములకుఁ బ్రియుఁడితండు.

ఇంకొక యుదా :-

కం. మఱియొక వనమున నుండుచు
విరసములైన దినములను వెళ్ళింపు పికా !
ధరణి నెదొ యొక రసాలముఁ
బొరిఁ బొరి భ్రమరములు మునరఁబూనెదు వఱకున్.

ఇక్కడ వృక్ష పక్షులకు సంబోధనము అనుపపన్న మగుటచేతఁ బ్రతీయ మానాంశ తాదాత్మ్యమును అపేక్షించు చున్నది.

గీ. మలినుఁడవుగ నున్నను రాగ మహిత యగుచు
అతిగఁ బ్రేమచున్నను బ్రఫుల్లాస్యయగుచు
చపలుఁడవె యయ్యు నీయెడఁ జా సరస యగుచు
నెసఁగు కమలిని నేలఁ ద్యజింతు భ్రమర !

ఇక్కడఁ ద్యాగా నౌచిత్య హేతువుగాఁ గమలినికి స్తుతి రూపమైన విశేషణము ఉపాత్తము. అదియును సంభవింపదు. భ్రమరమందు శ్యామత్వాదికము దోషమును స్తుతియగుటకు కమలినికి శోణత్వాదికము గుణమును గాదు. కనుక వాచ్యార్థమునకుఁ బ్రతీయమాన తాదాత్మ్యము విశేష్యాంశ యందును విశేషణాంశ యందును అపేక్షింపఁ బడును. మొదటి దానిలో అంశగాను ఇక్కడనో సాకల్యము గాను అపేక్షింపఁ బడునని విశేషము. కొన్నిచోట్ల ప్రతీయమానము గూడ కొంత యంశలో వాచ్య తాదాత్మ్యమును, వాచ్యము కొంత యంశలో ప్రతీయమానమును అపేక్షించు చున్నది. ఎట్లన —

కం. సరజస్క పాండువర్ణయు,
హరహర ! బహుకంటక నికరాన్వితయునై
పరఁగెడు కేతకి భ్రమర ! య
వుర ! సేవించుచును నేల పొందవు సిగ్గున్.

ఇట సరజస్కత్వము ఎట్లు వాచ్య ప్రతీయమానములు రెండును సేవించుటలో ననౌచిత్యమునకు నిమిత్తమో యట్లు పాండువర్ణత్వ కంటకిత్వములు నిమిత్తముగావు. పాండు వర్ణత్వము కేతకియందు దోషము గాదు. పైఁగా గుణమే కనుక పాండుత్వాంశలో కేతకియందు నాయికా తాదాత్మ్యము అపేక్షింపఁ బడుచున్నది. నాయికయందున కంటకిత్వాంశలో కేతకి తాదాత్మ్యము. పులకితత్వము కామినీ త్యాగమునకు అననుగుణ మగుటయే గాక తత్సేవనానుగుణము గూడ.

కార్యముచేత కారణము గమ్యమగుట కుదా :—

కం. సరసిజమాల కడుఁ బరుషః
పరిశోధను దమ్మితూండ్లు పరఁగవు మృదువై

మఱి నీ యంగకములు మృదు
తర మగుచోఁ జివురుల కథ తక్కువ యగునే.

ఇట పల్లవాది తిరస్కార రూపకార్యము చేత సౌకుమార్యాతిశయ కారణము గమ్యము. ఇక్కడ జ్ఞానమునకే కార్య కారణ భావము. కనుక మృణాల గతముగాఁ దెలియఁబడుచున్న పారవశ్యము స్వరూపముగా అంగ సౌకుమార్యమును జనింపఁ జేయక పోయినను క్షతి లేదు.

కారణము చేత గమ్యమగు కార్యమున కుదా :-

గీ. మంచిమాటల వారింపఁబడియు
నేను దూరదేశము చనన్ లేచి నిలువ
బాల హస్తాంగుళి నిదేశవర్తియయిన
యాడుకొను పిల్లికూనచే నడ్డగించె.

ఇక్కడ ప్రవాసమునుండి మరలివచ్చితి నను ప్రస్తుతార్థము అప్రస్తుత కారణముచే గమ్యమగుచున్నది.

సామాన్యముచే గమ్యమగు విశేషమున కుదా :-

గీ. చేసిన మహోపకారమున శీఘ్రగతిని
పాలువలె నిరాతంకుఁడై పట్టిత్రాగి
పైఁగఁ బంపఁగ యత్నంబు ప్రపన్నుచుండు
పుడమిఁ గాకోదర సహోదరుఁడు ఖలుండు.

ఇక్కడ సామాన్యార్థము చేతఁ బ్రస్తుత విశేషము గమ్యమగుచున్నది. ఉపమకూడ దీనికి అనుగుణముగా నున్నది.

విశేషముచేత సమ్యమగు సామాన్యమున కుదా :-

మ. వరపాండిత్యము పీడిపేని కొఱకై బందిత్వ మొందంబడెఁ
గురుకష్టంబుల హృత్తుచేసియునఁ గైకోరాని తావొందె వేఁ
డరయున్ బూర్వ మహోపకారములు స్వాహాచేయు నా దుష్టుఁడే
స్థిరుఁడై విల్చునయేని వానికిఁక నిందేమంచు వాక్రుత్తమో.

ఇక్కడ దుష్టులకుఁ జేయఁబడిన యుపకారము పరిణామములో సుఖమును గలిగింపదను ప్రస్తుతమైన సామాన్య విషయము విశేషముచే గమ్యమగుచున్నది. ఇంకొక యుదా :-

కం. ఉరమున నజ్ఞుం డెవ్వఁడొ
సరికేసిన ముత్తియంపు సరమును గపి తా
నరయుచు నాకును మూర్కొనుఁ
బొరిఁ బొరి నలుపుచు గనుఁగొని మోమును నెత్తున్.

ఇక్కడ అప్రస్తుతమైన కపి వృత్తాంతము చేత అజ్ఞులయెడ రమణీయ వస్తు సమర్పణము నాశనమునకే యను సామాన్యము గమ్యమగుచున్నది.

ఇట్లు ప్రాచీనుల ననుసరించి ఈ యప్రస్తుత ప్రశంస అయిదు విధములుగా నిరూపింపఁ బడినది. పరిశీలింపఁగా అప్రస్తుత ప్రశంసలోని మొదటి రకము అనేక విధములగుచున్నది. ఎక్కడ వాచ్యమగు నత్యంతాప్రస్తుతము చేత ప్రస్తుతము గమ్యమగునో ఆరకము ఇదివఱకే చెప్పఁబడినది. ఏస్థల విశేషమందు వృత్తాంతద్వయము గూడ ప్రస్తుతముగా నుండునో అదియును ఒక రకము. ఎట్లన జలక్రీడా ప్రకరణములో భ్రమరములు కమలినులు మొదలైనవి యెదుట నుండఁగా స్వనాయికయందు అనురక్తుఁడు కాని నాయకుఁడు ప్రక్కనుండఁగా ఒక నాయిక చెలికత్తె వాక్యములో

గీ. మలినుఁడుగ నున్నను రాగమహితయగుచు
అతిగఁ బేలచు నున్నను ప్రఫుల్లాస్యయగుచు
చపలుఁడవె యయ్యు నాయెడఁ జా సరస యగుచు
నెసఁగు కమలిని నేలఁ ద్యజింతు భ్రమర!

అను పద్యములో అప్రస్తుత పదముచేత ముఖ్యార్థ తాత్పర్య విషయీ భూతార్థాతిరిక్తమైన యర్థము వివక్షితము. కాన నిట వాచ్యార్థము ప్రస్తుతమగుటచేత ఈ లక్షణము పట్టదు గాన ఇక్కడ అప్రస్తుత ప్రశంస ఎట్లున్నదనరాదు. అది యొక చోట అత్యంతము అప్రస్తుతము. ఒకచోట ప్రస్తుతమును గాన ఏ దోషము లేదు. మఱి అపుడు ధ్వనియైన దెల్లయు అప్రస్తుత ప్రశంస యగునే యని యనరాదు. కనుకనే ఆ లక్షణములో సాదృశ్యాదులతో ఏదో యొక ప్రకారముగా అని విశేషణము వేయఁబడెనని గ్రహింప వలయును. దీనినే ప్రస్తుతాంకుర మను నలంకార

ముగాఁ గువలయానందకారుఁ డనెను. కార్య కారణ భావ సామాన్య విశేషభావ మూలకములైన నాలుగు రకములు గుణీభూత వ్యంగ్యభేదములు.

గీ. ఎల్లకడలఁ బక్షులు మింటి కెగిరిపోవు
భ్రమరములు రసాలపు ముకుళములఁ జేరు
సరసు సంకోచమెంద నీదరిని దీన
దీనతఁ జేప యపుర ! యేస్థితిని గనుత.

ఇక్కడ క్షీణ రాజులయును. ఆక్షీణ రాజుల నాలంబించిన పురుషాదులయును వృత్తాంతము ప్రస్తుతము కాఁగా అప్రస్తుత ప్రశంసయే యనుట నిర్వివాదము. సరో వృత్తాంతమును రాజ వృత్తాంతమును రెండును ప్రస్తుతమైనచో అపుడు పైవిచెప్పిన విధమె తెలియవలయును. ఇక సరోవృత్తాంతమె ప్రస్తుతమైనచో అపుడు గుణీభూత రాజ వృత్తాంతరూప వ్యంగ్యమందె ఏయలంకార ముండును ఇట ప్రస్తుతమె ప్రశం సితము గాన ఇది యప్రస్తుత ప్రశంస మాత్రము గాదు సమాసోక్తియును గాదు. సమాసోక్తి జీవాతువైన విశేషణ సామ్యము లేదు గనుక. మఱి అప్రస్తుత ప్రశంస అనుచోట అప్రస్తుతమునకు ప్రశంస అనిగాక అప్రస్తుతము చేత ప్రస్తుత ప్రశంస మెక్కడ చేయఁబడునో అట అప్రస్తుత ప్రశంసయని చెప్పినచో ఇట అప్రస్తుత ప్రశంసయె యగునని విశేషము గ్రహింపవలయును

ఇది యప్రస్తుత ప్రశంస.

26. పర్యాయోక్తము

ఒకవిధముగా వివక్షింపఁబడిన యర్థము ఇంకొక విధముగా ప్రతిపాదించుట లేక ఆక్షేపము గాని పర్యాయోక్తము.

ఉదా :—

గీ. సుందర వనితా నివహ నిష్ఠుర సద్దైర్య
గర్వనాశైక చతురునిన్ గని రణాన
ప్రతి నృపతులు కొందఱు నూత్న రాజలక్ష్మి
యస్ఖలితపు స్వామి ప్రత్యక్షమందె నపుడు.

ఇక్కడ శత్రువుల రాజ్యసంపద యంతయు నిన్ను పొందినదను వివక్షి తార్థము ఆ విధముగాఁ జెప్పఁ బడుట లేదు. ఆ రాజ్యలక్ష్మి పాతివ్రత్యము స్ఖలిత మైనది అని అస్ఖలిత స్వామివ్రత్యమును పొందినదని యింకొక విధముగాఁ జెప్పఁ బడినది.

ఇంకొక యుదా :-

గీ. అర్కచంద్రులు స్వీయకరాళి చేత
ఏయతని వల్వ రంజింపఁ జేయుచుంద్రు
ఎవనికగ్ని మైపూఁత సృజించుచుండు
నట్టి పరమేశ్వరునికి నే నంజలిడుదు.

ఇక్కడఁ గూడ గగనాంబరుఁడను విషయము సూర్యచంద్ర కర రజ్యమాన వస్త్రుఁడను రూపముగాను, భస్మమె మైపూఁత అను విషయము అగ్ని సృజ్యమా నాంగ రూపముగాను నిరూపింపఁ బడినది.

ఈ యలంకార మందును గమ్యమునకు ఏ రూపముగా గమ్యతయో దానికంటె వితరమైన రూపముగా వాచ్యత గలుగును. కనుక పర్యాయముగా అనఁగా భంగ్యంత రముగా ఉక్తమయినవ్యంగ్యము ఎక్కడనుండునో అది పర్యాయోక్తముఅని ప్రాచీనుల లక్షణము వ్యంగ్యత్వవాచ్యత్వములకు విరోధముండుటవలన అసంగతమని ఆశంకింప రాదు. ఇట ఒకే రకమైన దానికి ప్రకార భేదముచేత వ్యంగ్యత్వ వాచ్యత్వము లుండును గాన విరోధము లేదు. లత్తుక, కుంకుమపువ్వు, దానిమ్మపువ్వు మొంకెన పువ్వుల ఎఱుపు రంగులు రక్తత్వాది రూపముచేత వాచ్యమైనను వాని వాని పై జాత్య రూపము ప్రత్యక్షత్వమె గాని వాచ్యత్వము గాదు. ఇట్లే యిక్కడను అని మమ్మట భట్టులు. గమ్యమును గూడ భంగ్యంతరముగాఁ జెప్పుట పర్యాయోక్తము. గమ్యమె యుండఁగా అభిధాన మెట్లన్నచో కార్యాది ద్వారముగా అని అలంకార సర్వస్వ కారుఁడు.

రావణుని గవినంత నైరావణ ముఖ
మందు మదమును హరి హృదయంబునందు
మానసంపద చిర రూఢమైన స్వర్గ
వాస వాంఛయు విడువఁగాఁబడియె నకట

—(శే. వెం. రాఘవయ్యంగారి తెనుఁగుసేఁత)

అనుచోట ఇంద్రుఁడును ఐరావత గజమును మాన మదములను విడిచెనని వ్యంగ్యముకూడ మానమద త్యాగ మాత్రమునకు వ్యంగ్యత్వమందు పర్యవసించు చున్నది. ధర్మ్యంశ యభిధా గోచరముగాన. వ్యంగ్యాంశ ఎప్పుడును రూపాంతర పురస్కారముగా అభిధీయమానము గాదు. ఏ ధర్మి అభిధీయమానమగునో అది యైతే అపుడు అభిధాశ్రయ మగుటవల్ల వ్యంజనా వ్యాపారమునకు ఆశ్రయము తానే కాదు. కనుక వ్యంగ్యము ప్రకారాంతముగా అభిధీయమాన మగుట యసంగతమే. కనుక కార్యాది ముఖముగ ఉక్తమువలె (ఆక్షిప్తమువలె అని భావము) పర్యాయ ముండును. ప్రాచీనులచేత ధర్మికిని జెప్పఁబడిన వ్యంగ్యత్వము తద్వ్యంజనిక బోధ విషయమైన సమస్త వాక్యార్థమునకే వ్యంగ్యత్వము అను నభిప్రాయముతో ఔపాధిక భేదముచే ఘటాద్యులందు భేద ప్రతీతి వలె ధర్మికిని భేదము ఉండుట వలన వ్యంగ్యమునకు అభిధా విషయత్వము ఉండనే యుండును అనియు నందురు. అందు వివేకింపఁగాఁ గొన్ని యభిధా మాత్రమునకు గోచరములు. కొన్నియును వ్యంజన మాత్రములును అని తెలియును. అని వారి యభిప్రాయమును "పర్యాయముగా అనఁగా వాచ్యము కంటె నతిరిక్తమైనవిధముగా-వ్యంగ్యము చేతను లక్షితమై చెప్పఁ బడిన అభిహితము పర్యాయోక్తము" అనియభినవగుప్తపాదాచార్యులు. వారి యాశయ మిది — "పర్యాయ శబ్దముచేత ప్రకారాంతమైన ధర్మాంతరము చెప్పఁబడినపుడు వివ క్షితార్థత్వాతిరిక్త ధర్మపురస్కారముగా అభిహితమనియోగార్థము కనుక. దశ కంఠ నిధనకరుఁడు దాశరధి పుండరీకాక్షుఁడు" ఇత్యాదులందు రామత్వము కంటె నతి రిక్తమైన ధర్మ పురస్కారముగా రామునే చెప్పుటవలన పర్యాయోక్తము ప్రసక్తము కావలసి వచ్చును. వ్యంగ్యము యోగార్థములో అంతర్గతము గాదు కాన వ్యంగ్యమె క్కడ ప్రకారాంతరముగాఁ జెప్పఁబడునో అది పర్యాయోక్తము. అని చెప్పరాదు పోనీ యోగార్థమందు అంతర్గతము కాకపోయినను అది లక్షణాంతర్గత మగుననరాదు. ఏలయన ఇట్టులైనచో వ్యంగ్యమునకు లక్షణములో ప్రవేశము ఆవశ్యకమైనపుడు పర్యాయ శబ్దముచేత వ్యంగ్యమునే గ్రహించుట యుచితమగును గనుక. వ్యంగ్యము చేత నుపలక్షితమై ప్రకారాంతరముగానే చెప్పఁబడిన దగునుగాన ప్రకారాంతర గ్రహ ణము అత్యావశ్యకము గాదు అని. కనుకనే ఆక్షేపముగాని పర్యాయోక్తమని పక్షాంత రము కూడ చెప్పఁబడెను.

ఈ యలంకారములో వ్యంగ్యము వాచ్యపరము. అప్రస్తుత ప్రశంసయందైతే వాచ్యము వ్యంగ్యపరము. అందుచే నీయలంకారము వాచ్యసిద్ధ్యంగ గుణీభూతవ్యంగ్య భేదమని ధ్వనికారాను యాయులు.

ఇక్కడ దెలియఁ దగినదిది. — ధ్వనికారునికంటెఁ బ్రాచీనులైన భామహోద్భటాదులచేఁ దమ గ్రంథములందు ఎక్కడను ధ్వనిగుణీభూత వ్యంగ్యాది పదములు ప్రయోగింపఁ బడక పోయినను వారు ధ్వన్యాదులను స్వీకరింప లేదనుకొనరాదు. సమాసోక్తి వ్యాజస్తుత్యప్రస్తుత ప్రశంసాద్యలంకారముల నిరూపించునపుడు ఎన్నో గుణీభూత వ్యంగ్యభేదములు వారిచేతఁ గూడ నిరూపింపఁ బడినవి. ఇతరమైన సర్వ వ్యంగ్య ప్రపంచమును పర్యాయోక్తములో ఇమిడి యున్నది. ధ్వన్యాది శబ్దములచేత మాత్రము వారు వ్యవహరింపలేదు" అని.

ఈ యలంకారము కొన్నిచోట్ల వాచ్యమగు కారణముచేతఁ గార్యము గమ్యమానముగను, కొన్నిచోట్ల వాచ్యమగు కార్యముచేతఁ గారణము గమ్యమానముగను కొన్నిచోట్ల కార్య కారణములు రెండును ఉదాసీనముగ నుండి సంబంధి మాత్రముచేత సంబంధి మాత్రము గమ్యమానముగను అయి వివుల విషయమై యుండును. అందు 'సుందర వనితా నివహ' అను పద్యములో పాతివ్రత్య స్ఖలన రూపమైన కారణముచేత రాజును గూర్చి ప్రాప్తి కార్యమై గమ్యమగు చున్నది. ఇక్కడ సమాసోక్తి యుత్థాపిక యగుచున్నది.

కం. ధృతరాష్ట్ర ! నీ కుమారులు
సతతము చేయు నపకార శతములచే ని
శ్చితముగఁ బాండు సుతులలో
మత్రి బీజము నాటఁబడుచు వృద్ధిని గాంచున్.

ఇట బీజవాప రూపమైన కారణము చేతఁ గులక్షయ రూపమైన కార్యము గమ్యమగుచున్నది.

కార్యముచేఁ గారణము గమ్యమగుట కుదా :-

కం. నరపతి ! నీ శత్రు నృపుల
మర వనితాధర పల్లవాళుల మిగులఁగా
నిరతంబు దారుణంబయి
పరఁగెడి దంతక్షతాల బాధింతురు గా.

ఇట వైరుల సురవధూ సంగమ రూప కార్యముచేతఁ మరణరూపమైన కారణము గమ్యమగును. ఆ రెండిటి యౌదాసీన్యమున కుదా :-

గీ. అర్కచంద్రులు స్వీయ కరాళిచేత
నే యతని వల్వ రంజింపఁ జేయుచుంద్రు'

అను పూర్వ పద్యములోఁ గార్యముచేతఁ గాని కారణము చేతఁగాని కాకుండ సూర్య చంద్ర కర రజ్యమాన వస్త్రత్వ రూపమైన కేవల సహచరితము చేత గగ నాంబరత్వము గమ్యమగుచున్నది.

కం. చరణతల త్రాణీకృత
వర కమలాసన భుజంగపతి లోకం దా
యురుతమసర్వావయవా
వరణ పటీకృత భవాండ వటువు జయించున్.

అనుచోట త్రాణీకృత పటీకృత అను పదములచే తద్భేదము తెలియుటచేత రూపకము సంభవింపదు గాన పర్యాయోక్త మగును. అంతర్వ్యాప్త చరణత్వమును అంతర్వ్యాప్తావయవ కత్వమును గమ్యము.

ఇది యిట్లు సంగ్రహముగా త్రివిధము. వాగ్భంగులను పర్యాలోచన చేయఁగా ఒకే విషయమందు అనంత ప్రకారములు సంభవించును. ఇంక విషయభేద మున్న పుడు చెప్పున దేమున్నది . ఎట్లన 'ఇక్కడకుఁ దమరు రావలయును" అను విషయ ములో ఈ దేశము అలంకరింపఁ దగినది' ఇది పవిత్రీకరింపఁ దగినది; ఇది సఫల జన్మము చేయఁదగినది; ప్రకాశింపఁదగినది: ఈదేశ భాగ్యములు ఉజ్జీవింపఁ దగినవి, తమస్సులు తిరస్కరింపఁ దగినవి. మా కనుల సంతాపము హరింపఁ దగినది. మా కోరిక పూరణీయము. ఇత్యాదికము గ్రహింపఁ దగును.

ఇది పర్యాయోక్తము.

27. వ్యాజస్తుతి

శబ్దమువల్ల వృత్తిచే మొదటఁ బ్రతీతమైన నిందచేత స్తుతిగాని. స్తుతిచేత నిందగాని పర్యవసించుట వ్యాజస్తుతి.

వ్యాజముచేత స్తుతి వ్యాజస్తుతి, వ్యాజరూపమైనస్తుతి వ్యాజస్తుతి అని తృతీయ తత్పురుష కర్మధారయములచేత స్తుతి నిందలురెండు ఇట అర్థమె. మొదటఁ బ్రతీతమైన నిందయు స్తుతియు పర్యవసానములో నిందగాను, స్తుతిగాను ఉండవనుట చేత అవి బాధితమగునని తెలియునది. కనుకనే ఈ వ్యాజస్తుతి ధ్వనికాదు. ధ్వనియందో బాధింపఁబడని వాచ్యముచేతఁ గప్పిపెట్టఁబడని మహిమచేత అర్థాంతరము అవగమ్యమగును. ప్రకృతమందు అట్లుగాదు.

మొదటి దాని కుదా :—

మ. ధరణీశా నేనిటు లేలుచుండ శ్రమ సుంతైనన్ గనన్ రాదిఁకె
వ్వరికంచున్ దృఢమీవు పల్కునుడి దేవా ! యెట్లులన్ నమ్మనౌ.
మఱి నీ శత్రుతతుల్ దివింబఱచుచున్ మామందె కోపంబుతో
నిరతంబున్ భవదాది కర్తను రవిన్ భేదించుచుం బోవుటన్.

ఇట రాజ వర్ణన ప్రస్తావనలో నింద బాధితమై స్తుతి యందుఁ బర్యవసించుచున్నది.

రెండవ దాని కుదా :—

క. ఖల ! దివ్యమతీ ! నీకుం
గల గుణగణ పక్షపాత గతి నేమందున్
ఇలఁ గల గుణ శాలులను ని
ఖిల సాధుజనుల ననిశము కృప మఱువవుసూ.

ఇట దుష్టులను గీర్తించు ప్రస్తావములో స్తుతి బాధితమై నిందయందుఁ బర్యవసించుచున్నది.

ఇక్కడను ఒక యర్థమే ఏకో యాకారముతో స్తుతికో నిందకో విషయమై ప్రకరణాదులను బట్టి ప్రకారాంతరముగా నిందకో స్తుతికో విషయ మగును. అందు ఎంత యంశము బాధితమగునో యంతే యంశము వేఱు విధముగాఁ బర్యవసించు చున్నది మిగిలిన యంశ మాత్రము స్వభావముగానే యుండును. ఇది యలంకారాంతర సంకీర్ణమై యుండును గూడ. ఉదా :—

శా. దేవా! నిన్నుఁ గవుల్ ప్రలోభత స్తుతింత్రేగాక, యామాత్రచే
నీవెట్టుల్ స్తుతిపాత్రమౌదు తరుణుండీ త్వత్ప్రతాపుండు తా
నీవేళా ధర బాహామధ్యనిలుపుఁ తృప్తిన్ దిశల్ కౌఁగిలిన్
యావత్ప్రీతి వరామరావతి నగమ్మన్ బొంచు మిఱాముద్దిడున్.

ఇటఁ గార్ముక ప్రతాపమునకు సమాసోక్తిచేత మహా విట వ్యవహారము ప్రతీత మగుచున్నది, తన్మూలకమైన నిందయు స్తుతియందుఁ బర్యవసించుచున్నది.

మధు: నీ కృపాణి యాకర్ణింపు మ కర్ణ నయన! రాజ!
నీ కరాబ్జంబున స్ఫురించి నిందు యుద్ధాగ్రమందు
పఱచుచున దరుణ త్వద్విపక్ష వతుముల ప్రాలు
అనుపరత కామముల్ ప్రౌఢమగు శ్యామ ప్రకృతులౌర!

ఇట వ్యాజస్తుతి అర్థాంతరన్యాస పోషితము. మఱి యిట వాచ్యములే యయిన నిందా స్తుతులచేత స్తుతినిందలు గమ్యమగునపుడే దానిని అంగీకరించుటవల్ల ఇట మఱి వ్యాజస్తుతి యెక్కడ. ఇటఁ గేవల చాప ప్రతాపమునకు కేవల వసుమతాళింగనము వాచ్యమై నిందాస్పదము కాదు గదా. సమాసోక్తి చేత ఆవిర్భూతమైన విట వ్యవహారము నిందాస్పదమైనను వాచ్యము గాదు. పైఁగా గమ్యమే యన్నచో మొదటఁ బ్రతీతమైన అనుదానిచేతఁ బ్రతీతిలో అపర్యవసిత్వ మాత్రమె యిట వివక్షితము కాని గౌరవము గాన వాచ్యత్వ పర్యంతము గాదు. ప్రకృతములోను అంత మాత్రముచే స్తుతిపాత్రమెట్లు 'ఇత్యాదులచేత నిందయే ప్రకట మగుట వలన సమాసోక్తి సాచివ్యముగా మొదటఁ బ్రరూఢమైన నిందయే తరువాత స్తుతియైనది గాన ఏ దోషమును లేదు. ఇట్లు వ్యాజస్తుతి సమాసోక్త్యాదులచేఁ బోషింపఁ బడగా

కం. చెప్పుము శాల్మలి వృక్షమ !
గొప్పదయిన నీదు భాగ్యగుణ మేమందున్
ఎప్పుడు ఫలాశ ద్విజతతి
తప్పక సేవించుచుండఁ దనరెదు గానన్.

అనుచోట అప్రస్తుత ప్రశంసతో సంకీర్ణముగాఁ గూడ నగుచున్నది. ఇందు చేత —

మ. 'పనియేమీ పర గేహ సంగతులు తెల్పన్, దాక్షిణాత్యత్వంభావుం
దను వాచాలుఁడ నౌట మౌనమున నుండంజాల వాక్రొందు, దే
వ ! నితాంతమ్మును దేశదేశములలో బాజార్ల నల్వీధి త్రో
వను కల్లంగడిఁ బిచ్చిదట్లు తిరుగున్ త్వత్కాంతయౌ కీర్తియే.

అనుచోటఁ బ్రక్రమింపఁబడినను స్తుతి పర్యవసాయియగు నింద "కీర్తియే" అనుమాటచే నున్మీలింపఁ బడినది. ప్రరోహమును మాత్రము పొందలేదు" అని సర్వస్వకారునిచేఁ జెప్పఁబడినదియు దాని — వ్యాఖ్యలో విమర్శినిలో 'ఇది వ్యాజ స్తుతికి ఉదాహరణము కాదు అని ధ్వన్యాలోచన కారోక్తిని చిన్న క్రీఁగంటిచూపు చేతఁ జూచి చెప్పఁబడినదియు — విరస్తము. "పని యేమీ పరగేహ సంగతులు తెల్పన్' ఇత్యాదులచేత నిందయే మొదట ప్రకట మగుట వలన సమాసోక్తి యొక్క యుద్గతికి వాచ్యత్వము కారణము కాకపోవుట వలనను, అన్వయ క్రమముచేత మొదట త్వత్కాంతతో అన్వయింపఁగా ఆదియును కీర్తికి అభిన్నముగా ఉండఁగా పిదపఁ బ్రకరణాది పర్యాలోచన వశము వలన పుత్రక్రమముగా అన్వయబోధ కలుగుట వలనను అది విరస్తమే. కనుక ధ్వన్యాలోచన కారులు చెప్పిన యుదాహరణము సంగతమే.

ఈ వ్యాజస్తుతియు ఏవస్తువుపకు స్తుతినిందలు మొదట ఉపక్రమింపఁ బడునో దానికే నిందాస్తుతులు పర్యవసించునో అపుడే అగును. వైయధికరణ్యములో మాత్రము కాదు అని ప్రాచీనాలంకార శాస్త్ర ప్రవర్తకుల సమయము. కనుకనే ఎక్కడ శబ్దముచే నభిధీయ మానమై స్తుతిగాని నిందగాని బాధిత స్వరూపము గలదై నిందయందును స్తుతియందును తన్నుసమర్పించునో అని అప్రాచీనులచేత అక్కడక్కడ తమ గ్రంథములందు నిబంధింపఁ బడినది. కనుక —

కం. పరులను సేవించుటలో
పరఁగు ననంతోగ్ర కష్ట పావక శిఖలన్
నిరతము సోఁకని మనసున
వఱలెడు సాధువుగ బ్రదుకుఁ బాదపములిలన్.

ఇత్యాదులలో సాంసారిక జన నిందాపర్యవసాయిని యైనను పాదపస్తుతియందు వ్యాజస్తుతి లేదు. మొదటఁ బ్రతీతమగు స్తుతి యిట బాధిత మగుట లేదు గాన. ఇట్లు నిందచేత స్తుతి గమ్యమాన మగునపుడును దెలియఁదగును. అట్లే అన్యస్తుతి చేత అన్యస్తుతియు అన్యనిందచేత అన్యనిందయు గమ్యమగునపుడును ఈ యలంకారము ప్రవర్తింపదు.

ఉదా :- కం. పురవైరీ ! యెవరు నిను
నిరతము ధ్యానింత్రా వారె నేర్పరులెంతో
మఱి నీకంటె నితరులను
గరము తలఁచు వారి జన్మగతమగు వృథమై.

ఇక్కడ ధ్యాతృ స్తుతి నిందలచేత ధ్యేయస్తుతి నిందలు అవగతమగుచున్నవి.

కువలయానందకర్త స్తుతినిందలచేత వై యధికరణ్యముగా నిందాస్తుతులందు స్తుతినిందను అవగతమైనపుడు ఇంకను నాల్గురకములు ఎక్కువగా వ్యాజస్తుతిలోఁ జెప్పెను. అది ప్రాచీన మతవిరుద్ధము.

ఇది వ్యాజస్తుతి

28. ఆక్షేపము

ఉపమేయము ఉపమానమునకు సంబంధించిన సకల ప్రయోజనములను నిష్పన్నము చేయుటలో సమర్థమైన దగుటవలన నింక ఉపమాన మెందులకని యుపమానము నధిక్షేపించుట యాక్షేపము. అది కొందఱనిరి. దీనిని కొందఱు ప్రతీపమనిరి.

వారి మతములో ఉదా :-

గీ. విషమ శరచాప మహిమ విర్విఘ్నమయ్యె
ఎల్లలోక తాపముఁ బోయె నిపులతోడ
సుతను ! యెల్లెడన్ నీమోము సుధలఁ జిమ్మ
నేల తెలి చంద్రుఁ డెపు డుదయించు చుండు.

ఇట ఉపమాన ప్రయోజనము నిష్పన్నముచేయుట శాబ్దము. ఇంకొకయుదా.

కం. ధరణీవలయ పురందర !
నిరతము విలసిల్లుచుండ నీ కేల్దమ్మిల్,
వర చింతామణి దైవత
తరు కామ గవుల వలనను దగు ఫలమేమీ.

ఇట ఫల నిష్పాదనము అర్థగతము.

మఱికొందఱు "పూర్వోపన్యస్తమైన యర్థమును పక్షాంతరాలంబనము వల్ల నిషేధించుట అక్షేపము" అనిరి. వారి మతములో నుదాహరణము :-

మ. అమరారామము కంటె నింపు త్వరగా నత్యుగ్ర యుండ్యూనిలా
క్రమతన్ గొప్పతరుల్ ధరన్ బడినచో ప్రహ్లాదముం గాంతురా
క్షమ సర్వుల్, పనియేమికన్ శివశివా ! జ్ఞానంబు లేనట్టి యా
ద్రుమ రాజిన్ జిరమెప్డు ఢిల్లి విభుఁడిండఁగా తాను జీవించుతన్.

ఇట 'పనియేమికన్' అని చెప్పుటచే పూర్వోక్త ప్రతిక్షేప మాత్రము పక్షాంతరాలంబనము చేతఁ జేయఁబడుచున్నది.

ఇంకొక యుదా :-

కం. ఎందుకు నిశ్శంక నిదుర
చెందుదు. మృత్యువుగ వత్తు శేషవయసునన్
ఇందున్ బోనీ నిదురం
జెందుము కడుగంగ తల్లి చెంతనె యుండెన్.

మఱికొందఱైతే "విశేషముగా వ్యంగ్యరూపమైన యర్థ విశేషమును జెప్పుటకు వివక్షితమైన ప్రకృతార్థము యొక్క నిషేధ సదృశము అది ప్రత్యాఖ్యాన

రూపము అది వక్ష్యమాణ విషయము ఉక్తవిషయుమని రెండు విధములు అని యందురు వారి మతములో ఈ క్రిందిది యుదాహరింపఁ దగును.

గీ. అమృతముఁ గురియు నీదు వాక్యములరీతి
కృతివరులు మెచ్చఁదగు నాకృతిని దావి
నవల నతిలోక కరుణా రసార్ద్ర కృతిని
నెఱుగఁ జిత్తము ప్రసరింప దెవ్వరికిని.

ఇటఁ జేయఁబోవు మనఃప్రసారమును నిషేధించుట వర్ణనీయమునకు అనిర్వా చ్యత్వమును బోధించుటకే.

కం. జ్ఞాన మనుమాన వేద్యం
బౌ శీతము లవయవములు — నచలము చూపున్
ఓసుభగ యామెకథ యిటు
లే సరియుండుట వచియింపు మింకొక్క కథన్.

అలంకార సర్వస్వకారాదులైతే "ప్రాకరణి కార్థము అప్రతిష్ఠితము గాన నిషేధము ఆభాసరూపమై ఇంకొక యర్థ విశేషము యొక్క విధానమును వ్యక్తపఱ చును. అదియొక రకము. అప్రాకరణిక విధి అట్టిదే యయి ఏది నిషేధమునఁ బర్యవ సించునో అది యింకొక రకము ఇట్లు ఈ యాక్షేపము రెండు విధములు.

అందు నిషేధాభాస రూపమైతే మరల రెండు విధములు. ఉక్త విషయము, వక్ష్యమాణ విషయము అని. ఉక్తవిషయముగూడ కొన్నిచోట్ల వస్తుమాత్ర నిషేధము వలన కొన్నిచోట్ల వస్తు కథన నిషేధము వలన అని రెండు విధములు వక్ష్యమాణ విషయమైతే వస్తు కథన నిషేధాత్మకమే యయి సామాన్య ధర్మావచ్ఛిన్న ప్రతియో గితాకమై శబ్దముచేత సమర్ప్యమాణమైనను విశేష రూపేష్ట నిషేధ రూపముగానుండి నిషేధ్యమానములోని యితర విశేషమును ధరించి యుండును. ఆ వక్ష్యమాణ విష యము గూడ రెండు విధములు. సామాన్యాశ్రయమైన యేదో కొంత విశేషమును నిరూపించుట నిరూపింపక పోవుట యని. అందు నిరూపితమైన యేవో కొన్ని విశే షములందుఁ బ్రయోజనము లేకపోవుట వలన నిషేధము ప్రవర్తింపక వక్ష్యమాణ విషయమే యగును. నిరూపితము కానివాని యందైతే ఇంకను ఎక్కువ.

ఈ చతుర్విధమైన యీ యాక్షేప మందును ఇష్టార్థము, తన్నిషేధమును, తద నిత్యత్వము, అర్థగత విశేష ప్రతిపాదనము నను నాల్గు నుపయోగించును. అందుచే

ఇక్కడ నిషేధ విధి లేదు. విహిత నిషేధమును లేదు. పైఁగా అసత్య రూప నిషేధము చేత విధి ఆక్షిప్యమాణ మగుటవలన యోగార్థము వలన ఆక్షేపము. అదియును పూర్వ రీతిగా నాలుగు విధములు. అసత్యమైన విధిచేత నైతే నిషేధమునకు ఆక్షేపము గలుగఁగా ఇది యింకొక యాక్షేపము. ఇందును అనిష్టార్థము తద్విధి దానికిని ఆభాస రూపత్వము అర్థగత విశేష ప్రతిపాదనము అని నాల్గువిధములు ఉపయోగించును" అని చెప్పిరి. వీరి మతమున ఉదాహరణములు :—

కం. జనపతి ! యసత్య వర్ణన
మొనరింపఁగ మేము కవులమును గామయ్యా !
అనిలో నినుఁ జూచునపుడు
దినమూకంబగును తరుణ దినకరుఁ డింకన్.

ఈ పద్యములో కవి వాక్యమందు కవిత్వ నిషేధము బాధితమై మిధ్యావాదిత్వ నిషేధ రూపముగా పర్యవసించుచు నుత్తరార్ధ గతార్ధమునకు సత్యత్వ రూప విశేషమును వ్యక్తపఱచు చున్నది.

మ. నను రక్షింపను బెట్టు యుక్తము స్వతంత్రాత్ముఁడవౌ నీమెదన్
నను దీనుఁగా మఱపంగరాదనుటయున్ శ్లాఘ్యంబె విజ్ఞానులం
దు నిటుల్ దోష విచారణాకులత నిందున్ దేవ ! వక్తవ్య నై
పుణి దారిద్ర్యముచే వచింపమెది నీవున్ బ్రోమ్ముంఖుండై ననున్.

ఇట రక్షణ దానములు చెప్పుట యిష్టమగుట వల్ల నిషేధము బాధితమై వాని వివక్షితత్వమందు బర్యవసించుచు అవశ్యానుష్ఠేయత్వమును వ్యక్తపఱచు చున్నది.

కం. ఖల ! నీ చరితము విద్వాం
సుల దరి వివరించి చెప్పఁ జూచెద నిపుడే
కలుషాత్మ ! పోని చాలును
నిలహతమగు నీ కథను వచింపఁగ నెటులున్.

ఇట ఖల సంబంధియగు వృత్తాంతమును జెప్పుట రూపమైన సామాన్యము చేతఁ బ్రకృత పైశున్యాది వక్ష్యమాణ వృత్తాంత కథనము యొక్క నిషేధము కథ్యమానమై వానికి చింతిత దుఃఖప్రదత్వమును వ్యక్తపఱచుచున్నది.

కం శాసస మనుమానవేద్యం
బౌ, శీతము లవయవములు. నచలము చూపున్

ఆసతి దెది మఱి యడిగెద
వాఁతి హతవార్త యిట్లై యలరుత సుభగా!

ఈ పద్యములో ఆమెకు సంబంధించిన వార్తలోని యొక యంశమైన క్వాసతనుత్వాదికమును చెప్పి పిదపఁ జేయఁబడు నిషేధము వక్ష్యమాణ మరణ వార్తా విషయక మగుచు ఆమె యొక్క ముఖమునుండి వెడలకుండుటను వ్యక్తపఱచుచున్నది. ఈ యుదాహరణములలో నిషేధము నిలువక పోవుట వలన విహిత నిషేధము లేదు. నిషేధ విధియును లేదు.

గీ. ప్రథిత మునివర! కౌశిక! రామచంద్రు
వనిచిఁ గొనఁబోఁ గొము వికల్పంబులేల
వనముల వసించుచున్న జీవములుగూడ
ననయముగను పుణ్యమున ధన్యంబులగుత.

ఇక్కడ పుత్ర స్నేహాకులుఁడైన దశరథుని వాక్యములోఁ గొనుము అని విధి బాధితమై కొనకు మను నిషేధములోఁ బర్యవసించినదై తీసికొనివెళ్ళినచో నా ప్రాణ వియోగమె కాఁగలదు అను నర్థమును వ్యక్తపఱచు చున్నది. కావున నిది విధ్యాభాస రూపమైన యాక్షేపము. ఇట్లును ప్రాథమిక మతసిద్ధమైన యాక్షేపము ప్రతీపములో ఒక రకము ద్వితీయ మతసిద్ధమైనదైతే విహిత నిషేధమే కాని యాక్షేపము గాదు. అట నిషేధము ఆభాసముగా నున్నది కాన అని వారి యాశయము.

ఇంకఁ గొందఱైతే "నిషేధ మాత్రమే యాక్షేపము.

చమత్కారిత్వము అలంకార సామాన్య లక్షణము ప్రాప్తించునే గదా. అదియును వ్యంగ్యార్థ మున్నపుడే సంభవించునుగాన సవ్యంగ్యమైన నిషేధము అంతయు ఆక్షేపాలంకారమె. కనుక ఉపమేయ కృతోపమాన కైమర్థక్య. పక్షాంతరాలబనకృత ప్రాచీన పక్ష కైమర్థక్య. విశేష ప్రతిపాదన ప్రయోజకోక్త వక్ష్యమాణ కథన కైమర్థక్యములకును అనువదోక్త నిషేధ విధ్యాభాసలకును సంగ్రహము గలుగుననియు ననిరి.

ఇంక ఆక్షేపధ్వని వారి మతానుసారముగా నుదాహరింపఁ బడుచున్నది

కం. వినుఁ దప్పక సృజియించుచు
ఘనుఁడెవఁడు కళాధరుని నీకన్ మఱి సృజియిం

చెనొ యా పురాణముని నే
ర్పును నేమని చెప్పఁగలము భువనములోనన్.

"ఇక్కడ వేరికి ఉపమాన మెందు"కని యాక్షేపమో వారికి నీవుండఁగా నింకఁ గళాధరుని చేత నేమి ఫలమను సంశయము దీసికొని వేరికివి "నిషేధ మాత్రమైన యాక్షేపమో" వారి విషయములో వృద్ధబ్రాహ్మణునికి నేర్పులేదను సంశయము దీసి కొని ధ్వని. మఱి 'ఆ పురాణ ముని నేర్పును నేమని చెప్పఁగలము' అని బాధతోఁ గూడిన నేర్పు చటుకున నేర్పు లేకపోవుటలో పర్యవసించుట వలన ఉపమానక్షేప యము దానికిని వెంటనే ప్రతీతి యగుటచేత అది వాచ్యముతో సమాన మగుట వలన ధ్వని యెట్లగును అన్నచో ఇది దోషము గాదు. నిన్ను సృజింపఁగోరు బ్రహ్మకుఁ గరణ పాటవ సంపత్తి కొఱకు మొదట తెల్లని రేకును గీయునట్లు చంద్రుని నిర్మిం చిన యాతని నేర్పు ఏమి చెప్పుదుము అను నేర్పు సంగతి నిర్బాధ మగుట వలన ఆదిలో విశ్రాంతి కలుగఁగా తరువాత అవశ్యము పురాణముని అనుదాని యర్థము యొక్క పర్యాలోచన చేత నేర్పు లేకుండుట చంద్రుడే అను నర్థములు పర్యవ సించు చున్నవి గాన ధ్వనికిఁ జెఱనము గలుగదు. ఎవరి మతములో ఆభాసరూపమె ధ్వనియగునో వారికి నిదివరకుఁ జెప్పఁబడినది ధ్వనికాదు. ఈ క్రిందిది ధ్వనియగును.

కం. కవులెల్లరు నిను సురగురుఁ
గ వచించినచో వచింత్రు గావునఁగానీ
భువి వానికి సమకక్షుం
డ వగుచు నుంటివనుమాట నా కభిమతమౌ.

ఇక్కడఁ గవి వాక్యములో బాధిత మగుట వలన ఆభాస రూపమైన 'నేను గవిని గాను అను నిషేధము గమ్యమాన మగుచు 'మిథ్యావాదిని గాను' అను రూప ముగాఁ బర్యవసించుచు ఉత్తరార్థమునకు సత్యత్వ రూప విశేషమును దోపింపఁ జేయుచున్నది.

అలంకార సర్వస్వకారుఁడు 'ఆభాస రూపమైన నిషేధమె ఆక్షేపమని చెప్పి --

కం. జల కుంభంబుల నెవ్వఁడు
జలనిధిని గొలువంగ మిగుల శక్తుండగునో
యలయతఁడు హయగ్రీవు స
కల గుణములు సరిగఁ జెప్పఁ గలుగును భువిలో.

అను నాలంకారిక సరణికి వ్యవస్థాపకుఁడగు ధ్వనికారుడు ఆక్షేప ధ్వనిగా నుదాహరించిన పద్యము తాను జెప్పిన యాక్షేప మిట వ్యక్తమగుట లేదుగాన ఇది ఆక్షేపధ్వని కుదాహరణము కాదనెను. అది సరికాదు.

ఇది ఆక్షేపాలంకారము.

ఇంక విరోధ మూలాలంకారములు.

31. విరోధాలంకారము

ఒక యధికరణమందు సంబద్ధములుగాఁ బ్రతిపాదింపఁ బడిన రెండు అర్థములను ఒక యధికరణము నందు అసంబద్ధముగాఁ బ్రతిపాదించుట విరోధము.

అది ప్రరూఢము అప్రరూఢమునయి యుండును. బాధ బుద్ధిచేతఁ దిరస్కరింప బడకుండుట ప్రరోహము. దానికి విపరీతమైనది అప్రరోహము. అందు మొదటిది దోషమునకు విషయము. రెండవది యలంకారమునకు విషయము. కనుకనే దీనిని విరోధాభాస మందురు. ఆ అనఁగా కొంచెము భాసించుట ఆభాసము. విరోధమైన యాభాస విరోధాభాసము. మొదటనే ప్రతీయమానమగు విరోధము అనఁగా వెంటనే గలుగుచున్న యవిరోధ బుద్ధిచేతఁ దిరస్కరింపఁ బడిన దన్నమాట. అందును గూడ కార్య కారణాది బుద్ధిచేత నాలీఢముకాని విరోధాభాసము విరోధాలంకారము. కార్య కారణాది బుద్ధిచేత నాలీఢమైనదైతే విభావనాదిక మగును. దానికిని జాతి గుణ క్రియా ద్రవ్యములగు పదార్థములలో జాతికి జాతి గుణక్రియా ద్రవ్యములతోను. గుణమునకు గుణక్రియా ద్రవ్యములతోను. క్రియకుఁ గ్రియా ద్రవ్యములతోను. ద్రవ్యమునకు ద్రవ్యములతోను విరోధము ఆభాసించుటనుబట్టి అపునరుక్తములైన పద భేదములు గలుగును. క్రియ అనఁగా ఇక్కడ శుద్ధ భావన రూపమును గాదు స్పందన రూపమును గాదు. తత్తద్ధాతు వాచ్యమైన విశిష్ట వ్యాపార రూపమయినదె యగును.

ఉదా :— కం. కుసుమములు శరములయ్యెను
బిసములు లోహ కఠినముగ వెలసె సుదతికిన్

వెసఁ బూర్ణిమ విప్పయ్యెను
సదనసదన గత గగనము మేటి జలనిధి యయ్యెన్.

ఇక్కడ మొదట జాత్యాదులకు విరోధము స్ఫురించినను విరహిణీ దుఃఖ జనకత్వ విమర్శలవలన అది నివర్తించు చున్నది

కం. కనఁబడగ నీవు, నీచే
కనుంగొనఁబడంగ నీ జగంబున నృపతీ!
కనఁబడు మహత్తరమయిన
నణువుగ, నణువులయినను మహత్తరములగన్.

ఇట గుణమందు మహత్త్వాణుత్వములకు అణుత్వ మహత్త్వములకు విరోధము.

కం. ఖలుల పలుకు లవుర! కో
మల మయ్యు నుశీతల మయి మఱి కనఁబడినన్
ఇలలో సాధుల హృదయం
బుల ఛేదించును దహించు బూర్తిగ నెపుడున్.

ఇట కోమలత్వ శీతత్వ గుణములకు ఛేదించుట దహించుట అను క్రియలకు విరోధము.

కం నిరతమ్ము నిర్మల మగు నీ
వర మహిమను శ్రద్ధతోడఁ బరిశీలింపన్
పరమాత్మ! యాకసంబును
బరమాణువు రూపము నిఁక బడయును జూమీ.

ఇట ద్రవ్యములకు విరోధము.

కం. తరుణీ జనంబు మన్మథ
పరవశులగు యువకుల నొకపరి నిడుణములోనన్
మఱి సంతస పఱచెద నొక
పరి క్షణమునఁ గాల్చు రవుర! వనితలు పరుషల్.

ఇట సంతస పఱచుట కాల్చుట అను క్రియలకు విరోధము.

కం. వనిలో విలపించెడి నీ
ఘన శత్రు మృగాక్షుల ముఖగత దేవతలన్

విని యెల్లెడ నత్యంతం
బును దిక్కులు మదిని క్షోభ పొందెను జుమ్మీ.

దేవతా కర్తన క్రియకును క్షోభ అనుగుణమునకును విరోధము.

ఇత్యాదులు స్వయముగ నూహింపఁ దగును.

ఇట జాత్యాదిక మన్నది ఉపలక్షణము గాన ధర్మి మాత్రము వివక్షితము. కనుక 'బాలుఁడయ్యును పురాణ పురుషుఁడు విశుద్ధమూర్తి యయ్యును నీలాంబుద నిభుఁడు' జగద్ధిత కారి యయ్యును జగదహితకారి' అగోద్ధారకుఁడయ్యును నాగోద్ధారకుఁడు ఇత్యాదులందు సఖండోపాధికిని అభావమునకును పరిగ్రహము. వాస్తవముగా జాత్యాది భేదములు అహృద్యములు గాన శుద్ధత్వ శ్లేష మూలత్వములనుబట్టి రెండు విధములని తెలియనగును. మఱి హితకారి యయ్యును అహితకారి. అగోద్ధారకుఁడయ్యును నాగోద్ధారకుఁడు ఇత్యాదులందు విరోధము ప్రతిభామాత్రమె శ్లేషయే యలంకారము. అది స్వవిషయములో సర్వాలంకారములకు అపవాదక మగుటవలన అన్నచో అపును కవి వినుచున్నాడు. ఇది మాత్రము తెలియఁదగును. ఎక్కడ అయినను అయ్యును ఇత్యాదులు విరోధమునకు ద్యోతకములో అక్కడ విరోధము శాబ్దము. మిగిలినచోట అర్థగతము అని ప్రాచీనుల సిద్ధాంతము. అక్కడ శాబ్దత్వము శబ్ద కరణక ప్రతీతి గోచరత్వము విరోధమునకు ఘటింపదు. 'క్రికమయినను అక్రిక్రము' ఇత్యాదులందు నియత మయిన విశేషణ విశేష్య సంసర్గములందు విరోధము ఎక్కడను సమావేశము గనుక మఱి తదధికరణావృత్తిత్వము వలె తత్ప్రతియోగిత్వమును విరోధము. అట్లయినచో ప్రకృతమున నఞర్థోత్తర పదార్థములకు ప్రతియోగిత్వము సంసర్గత్వము వలన సంసర్గమందే విరోధమునకు సమావేశము అని యన రాదు ఏలయన అట్లనన్నను 'సుప్తుఁడయ్యును ప్రబుద్ధుఁడు' ఇత్యాదులందు విరోధము సమావేశము లేకపోవుట వలన. లక్షణాది సృష్టికి ప్రయత్నించుటకు సుప్తుఁడు సుప్తత్వ విరుద్ధ ప్రబుద్ధత్వ సహితాభిన్నుఁడను శాబ్దబోధ అనుభవసిద్ధము గాదు. మఱి యిక్కడ నిట్లు అందురు. – సుప్తుఁడైనను ప్రబుద్ధుఁడు. క్రికమైనను అక్రికము. ఇత్యాది విరోధో దాహరణము లందు శబ్దములు రెండిటిచేత శయిత్వ జాగరితత్వాది ధర్మములు రెండును మొదట ఉపస్థితము కాఁగా శబ్ద సాచివ్యమగు సంబంధి జ్ఞానము వలనను తద్గత విరోధము కూడ స్మరింపఁబడుచున్నది. పిదప ప్రతిబంధక సామగ్రి ప్రతిబంధక మగుట వలన ఈ ధర్మములు నిరుద్ధములని మానసికమయిన గావివైయంజనిక మయినఁగాని విరోధ బోధ కలుగఁగా దానిచేఁ బ్రతిరోధము వలన శయిత జాగరితములకు అభేదబుద్ధి పుట్టక పోవుట వలన రెండవ శక్తిచేతఁ బాదుర్భ

వింపఁ జేయఁబడిన రెండవ యర్థమును దీసికొని యన్వయ బోధ కలుగును గాన విరుద్ధార్థత్వము కలుగదు. విరోధ బుద్ధియు శిథిల మూలమై నివర్తించుచున్నను కవి సంరంభ గోచరముగా చమత్కార కారణ మగునని ప్రాచీనుల సిద్ధాంతము

నవ్యులైతే — అర్థ ద్వయము ప్రాదుర్భవింపకుండ విరోధాభాసమే సంభవింపదు. అందు ఒకటి విరోధమును ఉల్లసింపఁ జేయునది. రెండవది అన్వయ బోధకు విషయము అనుట సత్యము. కాని నైయితే అన్వయ బోధకు విషయమైన రెండవ యర్థములో విరోధోల్లాసకమైన యర్థముతోడ భేద మున్నపుడును శ్లేష భిత్తికాభేదాధ్యవసాయము చెప్పనగు నను మార్గము ద్వారా అభిన్నముగా భాసించును. ఇట్లును అవిరుద్ధమైన రెండవ యర్థమును దీసికొని యన్వయబోధ కలిగినను తనకు ఆస్పదమైన విరుద్ధార్థము నిశ్శేషముగా నివర్తించక పోవుట వలన సగము చచ్చినవాఁడు ఊపిరి తీయుచున్నట్లు విరోధము కూడ మానసిక బోధాంతరమును పొందును. కనుకనే చమత్కారి యని చెప్పఁబడుచున్నది నిశ్శేషముగా నివర్తిల్లిన విరోధము చమత్కారము కలిగింపఁ జాలదు చమత్కారమును గలిగింపనిది అలంకారము గాదు కదా. కనుక విరోధ బుద్ధికి శిథిల మూలత్వము ఎక్కువగాఁ గలుగదు. అత్యంతనివృత్తియుఁ గలుగదు' అని యందురు.

ఇక్కడ అతి నవ్యులు నాగేశు లిట్లందురు. "సుప్తుఁడైనను ప్రబుద్ధుఁడు" ఇత్యాదులందు సమానాధికరణ విభక్త్యర్థములకు అభేదము. అయినను అను శబ్దముతోఁ గూడఁ జెప్పఁబడిన యేక పదార్థక విరుద్ధత్వము అపర పదార్థత్వము నందు ద్యోత్యమగును. అక్కడ గమక ద్వయము ఉండుట వలన నియామకమగు ప్రకరణాదికము లేనందున అర్థ ద్వయమును ఒక్కమాటుగా అవభాసించును అక్కడ అభేదము ముఖ్య వాక్యార్థ మగుటవల్ల తద్యోగార్థమునకు విరుద్ధార్థ శ్లేష భిత్తికాధ్యవసాయము చేత అక్కడ విరుద్ధార్థమునకు విశేషణత్వ మగుననుట యుక్తము కనుక స్వాప విరుద్ధ జాగరణాభిన్న విశిష్ట జ్ఞానాశ్రయుఁడని బోధ చెప్పనగును ఎక్కడనైతే 'అయినను' ఇత్యాద్యపి శబ్దార్థకములు లేవో అక్కడ మొదటగా శాబ్దాన్వయము కలుగఁగా సహృదయతా వశము వలన ద్వితీయార్థోపస్థితి కలుగఁగా విరహాదులను ఉద్బోధించు సహకృతైక సంబంధి జ్ఞానవిధము చేత విరోధోపస్థితి జనింపఁగా వ్యంజన చేతనే తాదృశ బోధ కలుగును. కనుకనే అపి శబ్దార్థక పదము లేనపుడు విరోధము వ్యంగ్యము విరోధమునకు ఆభాసత్వమును ఆహార్యబోధ విషయమగుట వలన కార్య నిష్పాదకత్వాభావముచేత నగును' అని యందురు.

మఱి అపి శబ్దార్థకములు ప్రయోగించినపుడు శాబ్దికమైన విరోధము భాసించు ననుట యసంగత మైనది. అపి శబ్దార్థకములకు శాబ్దికాన్వయమందు శక్తిని స్వీకరిం పక పోవుట వల్ల అన్నచో నిరూఢ లక్షణకు వలె నిరూఢ ద్యోతనకును శక్తియుండు టతో సమకక్ష యుండుటవల్లను అట్లనరాదు. కుసుమములు శరము లయ్యేను. శశి దాదబమయ్యెఁ బొగులు స్వాతంబునకుణా' ఇత్యాదులందు ఆరోప మూలమైన రూప కమే యుల్లసించుట వలన మఱి జాతులకు ద్రవ్యములకు విరోధాలంకారము అగు టకు వీలులేదు ఒకవేళ ఆరోప మున్నను విరోధాభాస మగునన్నచో 'ముఖము చంద్రుఁడు' అనుచోటను అదియే చెప్పవలయును. రూపక విషయ మంతయు విరో ధము చేత ఆక్రమింపఁ బడుట వలన రూపకమునకు నిర్విషయత్వము ఆపన్న మగును గాన నట్లు గుణామలంచు సావకాశమున్న విరోధమునకు స్వవిషయమందు రూపకము అపవాదక మగు ననరాదు. 'కుసుమములు శరము లయ్యేను, మృణాల వలయాది దవ దహన రాశి, చంద్రుఁడు బడబాగ్ని. శంకర చూడాపగ కాళింది' ఇత్యాదులందైతే అభీష్టమైన విరోధమునకు అసిద్ధి కావలసి వచ్చునే అన్నచో నిజమె ఇక్కడనో అలంకార వర్గమందు ఏది యెక్కడ సహృదయ చమత్కృతి పథమును అవతరించునో అదే అక్కడ అలంకార మగుననుట నిర్వివాదము. కనుక ముఖము చంద్రుఁడు ఇత్యాది రూపకమందు విరోధ మున్నను అది అక్కడ ప్రతిపాదింపఁ గోరిన విషయము గాదు. పైఁగా చంద్ర నిష్ఠమయిన యాహ్లాదకత్వాది సకల గుణము లను ముఖమునందుఁ దెలుపుటకై చంద్రాభేదమే చెప్పఁబడు చున్నది కనుక అది చమత్కారి విరోధము గాదు. పైఁగా విరోధమున్నను అది వివక్షితార్థమునకు అను గుణము కాకపోవుటచే దూషి 'మైనది గాన అలంకారము గాదు. విరోధము ఉండుట అన్నది మఱేమియు పెద్ద విషయము కాదు "కుసుమములు శరము లయ్యేను' ఇత్యాదులందైతే విరహిణ్యాదుల యవస్థ యత్యద్భుతముగ చెప్పఁదలఁచి యుండుట వలన దాని యానుగుణ్యము కొఱకు అంతర్గర్భితమైన యస్వగత విరోధము గూడ నుల్లసించు చున్నది. గాన అదే అలంకారము. మఱి యిట్లయినను రూపక స్థలమందు విరోధము అవివక్షితము గాన అలంకారము కాకపోవుఁగాక 'కుసుమములు శరము లయ్యేను' ఇత్యాది విరోధము స్థలమందైతే విరోధోత్థాపన కోసము అభేదము అవ శ్యము చెప్పఁదది యుండుట వలన రూపకము అపన్నమగునని అనరాదు. ఏలయన విరోధ వివక్షానాలింగతమయిన అని రూపక లక్షణములో నివేశింపఁ దగియున్నది గాన. లేక ఇక్కడ కుసుమములు శరము లయ్యేను అనుచోట విరోధోత్థాపన కోసము స్వీకరింపఁ బడిన యభేదము చమత్కారకారి కాదు గాన రూపకాలంకారత్వము

యుక్తము గాదు ఆయా యలంకార లక్షణములందు అలంకార సామాన్య లక్షణము నందు చమత్కారియై యుండవలయునని చెప్పఁబడినది గదా. మఱి యింక విరహిణ్యాద్యవస్థకు అత్యద్భుతతాద్యేకము వివక్షితము గాదు. అవ్యర్థమో గర్భీకృతమును గాక యున్నది. కాని పీడా జనకత్వ శ్యామత్వ (శంకర చూడాపగ అన్నచోట) ద్వతిశయ మాత్రము వివక్షింపఁ బడుచున్నదో అపుడు ఇక్కడ రూపకమే. నగర విశేష స్థితి అద్భుతము అను వివక్షచే ఎక్కడనైతే స్త్రీల ముఖము చంద్రుఁడని చెప్పఁబడునో అక్కడ విరోధాభాసమె అని తెలియ నగును. మఱి సుప్తుఁడయినను ప్రబుద్ధుఁడు ఇత్యాదులందు ఎట్లు ఒక యర్థము చేత విరోధోత్థాపనము. ఇంకొక యర్థము చేత విరోధ నివృత్తియును, ఇట్లే గంగయందు గొల్లపల్లె, మంచము లేద్చుచున్నవి, కుంతములు ప్రవేశించు చున్నవి, ఇత్యాదులందును శక్యార్థము చేత విరోధోత్థాపనమును లక్ష్యార్థము చేత విరోధ నివృత్తియును అని విరోధాభాసము ప్రసక్తమగును, దృష్టాంతమందు విరోధోత్థాపక నివర్తకములైన యర్థములు శక్తిచేత ఉపస్థితములగును దార్ష్టాంతిక మందయితేనె వేఱు వృత్తిచేత నుపస్థితమగును అని ఈ వైలక్షణ్య మున్నదనరాదు వైలక్షణ్య మున్నను వారు చెప్పిన విరోధాభాస లక్షణమునకు అతిప్రసక్తి హరింపఁ బడదు. లక్షణములో విరోధోత్థాపక నివర్తకములైన యర్థములకు ఏకవృత్తి వేద్యత్వము గాని వివక్షితము గాదు. అట్లయినచో కుసుమములు శరము లయ్యెను ఇత్యాదులందు ప్రాచీన మతరీతి చేత అవ్యాప్తి ప్రసక్తమగును అన్నచో విరోధము ఇక్కడ ప్రతిభాసించినను కవి సంరంభ గోచరము కాకపోవుట వలన చమత్కారి కాదు. కాన అవ్యాప్తి ప్రసక్తము గాదని తెలియవలయును.

ఇది విరోధాలంకారము

32. విభావన

కార్యమును సాధించు ప్రసిద్ధి కారణముల వంటి వ్యతిరేకములయిన యితర కల్పిత కారణముల చేతఁ బ్రతిపాదింపఁబడు కార్యోత్పత్తి విభావన.

(విభావ్యతే విచార్యతే హేతుః అస్యాః ఇతి ఇందు హేతు వూహింపబడు గాన విభావన)

ఉదా :- గీ. తెలివిగల యువక హృదయములను గూడ
ఎట్టి శస్త్రంబు లేక ఛేదించుచుండి
చాల నేర్పున సుందర లీలలొప్పు
నీల పద్మాయతాక్షులు నెఱి జయింత్రు.

ఇట ఛేదించుటలో శస్త్రము కారణము. అది లేకున్నను ఛేదించుట చెప్పఁబడి పైకి విరుద్ధముగానున్నను అదికామినీశీలాన రూపకల్పిత హేతువుగా పర్యవసించు చున్నది. ఇట ఛేదించుట యన్నది మనస్సుకు బాధ కలిగించుటలో పర్యవసించు చున్నది. ఛేదన మనోబాధా కరణములకుసాదృశ్య మూలమైన యభేదాధ్యవసాన రూపాతిశయము చేత శస్త్రముకూడ మనోబాధా కారణ మగుచున్నది. ఈ యలంకార ములో అంతటను కార్యాంశయందు అభేదాధ్యవసాన రూపాతిశయోక్తి అనుప్రాణిక ముగా నున్నది.

అతిశయోక్తి విభావనయం దంతటను అనుప్రాణికము కాదు. కొన్నిచోట్ల మాత్రమే.

గీ. తగు నుపాదాన సామగ్రి తనరకుండ
భిత్తియే లేని చోటున వింత రీతి
లోక చిత్రంబు రచియించు లోకపతికి
తూలికిఁ గళాచతురునకు జోత లిదుచు.

అనుచోట విభావనలో అధ్యవసాన మూలమయిన యతిశయోక్తి అనుప్రాణి కముగా లేదు. మఱి కారణము లేనపుడు కార్యోత్పత్తి యసంభవ మగుచు కవిచేత అభిప్రాయ విశేషము చేత నిబంధింపఁ బడినదే విభావన. అనఁగా ఇట విభావన యగుటకు ఇతరోపాదానమే లేనపుడు జగదుత్పత్తి పరమేశ్వరుని నుండి కలుగుట యసంభవ మయినది కాదు. అసత్తే లేదు. సౌమ్య ! ఈ సత్తే మొదట నుండెను. దానినుండి సత్తుపుట్టెను'. ఇత్యాది శ్రుతులను బట్టియు "నేనే మొదట నుంటిని ఇతర మైన సత్తుగాని అసత్తుగాని పరమైనది లేదు". ఇత్యాది స్మృతులను బట్టియు సృష్టికాల ములో భగవంతునికంటె వేఱయిన వస్తుజాతము లేదని నిషేధించినట్లు తెలియుటవలన ఇక్కడ విభావనకు సంభావనయే లేదు. ఇంక అదే లేనపుడు అతిశయోక్త్యనుప్రాణి తత్వ వ్యభిచారము (అతిప్రసక్త మగుట) యెట్లు అన్నచో అట్లనరాదు. ఇట భగవంతుని నుండి కేవల జగదుత్పత్తి కవికి అభిప్రేతము గాదు కాని కేవల లోక

చిత్రమునకు ఉపాదాన సామగ్రి లేదనియే. కేవల చిత్రమునకు ఉపాదానములైన సిరా, అరిదళము మొదలైన రంగులు, ఆధారమైన భిత్త్యాదులు లేనపుడు కేవలాకాశ మందు చిత్రోత్పత్తికి అసంభవమే కలుగుచున్నది అదియు దానికి లోక రూపత్వాను సంధానము వలన తత్కారణ తదాశ్రయ వ్యతిరేకమైన యితర కారణములను దీసి కావి వివర్తించును గాన 'తగు నుపాదాన సామగ్రి తనరకుండ' అనుచోట విభావన తప్పక యున్నది కాన అతిశయోక్త్యనుప్రాణిత వ్యభిచారము కలుగుచున్నది. అన్ని చోట్ల విభావన యందు అతిశయోక్తి యనుప్రాణిక కాకపోవుఁగాక. ఇక్కడ ఆహార్య భేదబుద్ధి మాత్రమే అనుప్రాణకము. అదియు కొన్నిచోట్ల అతిశయోక్తి చేతను కొన్నిచోట్ల రూపకము చేత అనుప్రాణక మగును. కాన దోషము లేదు.

"ఈ విభావన ఆఱు విధములనియు, కారణము లేకుండ కార్యోత్పత్తి మొద టిది. కారణములు సమగ్రము గానపుడు రెండవది. ప్రతిబంధక మున్నను కార్యో త్పత్తి యగుట మూఁడవది. కారణము కాని దానివల్లఁ గార్యోత్పత్తి నాలుగవది. విరుద్ధమైన వాని వల్ల కార్యోత్పత్తి యగుట యైదవది. కార్యము వలనఁ గారణో త్పత్తి ఆఱవది" అని కువలయానంద కారుఁడు చెప్పి వీనికి క్రిందివి యుదాహరణ ముగాఁ జూపెను.

౧. లాక్షారస సిక్తము కాకున్నను తన్వి పాదాబ్జము రక్తము.
౨. తీక్ష్ణ కఠినములు గావి యస్త్రముల చేత మన్మథుఁడు జగత్తును జయించు చున్నాఁడు.
౩. నీ ప్రతాప తపనుఁడు సాతపత్రమును శీఘ్రముగా దహించుచున్నాఁడు.
౪. శంఖము నుండి యీ వీణా నినాదము బయలుదేఱు చున్నది ఇది మహా ద్భుతము.
౫. శీతాంశు కిరణములు అపురా' సుదృశ యొకతె దృశములను దహించు చున్నవి.
౬. కరకల్ప తరువైన నీవలన యశస్సముద్రము అయ్యెను" అని.

వీని యన్నిటిలోను కారణము లేకుండ కార్య ముత్పన్న మగు ననుట సమా నమె, విచ్ఛిత్తి విశేష మున్నదని నాగేశ పండితుఁడు.

ఈ విభావన రెండు విధములు — ఉక్త నిమిత్త అనుక్త నిమిత్త అని. అందు అనుక్త నిమిత్తము "తెలివిగల యువక హృదయములనుగూడ" అనుచోటఁ జూపఁబడినది హృదయ వ్యథ కలిగించు విలాసలు అక్కడఁ జెప్పఁబడలేదు.

ఉక్త నిమిత్తమున కుదా :—

గీ. ఎంతలో విలాస భవన కాంతమైన
యౌవనము చంద్రవదనప నలరి యొప్పె
అంతలోననే కాల్చెడి యగ్నిలేక
యువక హృదయాలు దగ్ధమౌచుండెఁ జుమ్మ.

ఇట ఉపాత్తమైన యౌవనమందు దాహ హేతుత్వము పర్యవసన మగు చున్నది.

కం. కమల మనుదకములోనన్
గమలమునఁ గువలయము, లవి కనక లతికపై
నమరఁగ నది కోమల సుభ
గ మిటుల నుత్పాత పంక్తి క్రమ మిదియేమీ.

ఇట విభావన గలదు. కమల మనుదకము నన్నచోట శాబ్ది, కమలమున ఇత్యాదుల ఆర్థి అని సంగ్రహము.

ఇది విభావన.

౩౩. విశేషోక్తి

ప్రసిద్ధ కారణ కలాపముతో సామానాధి కరణ్యముగా వర్ణింపఁబడు కార్యానుత్పత్తి విశేషోక్తి.

అందు కారణ సమవధాన మున్నను కార్యము పుట్టకపోవుటలో విరోధము భాసించు చున్నదై ప్రసిద్ధమైప యితర కారణ వైకల్య బుద్ధిచే నివర్తించు చున్నది.

ఉదా :- గీ. బాగుగ నుపనిషత్తులు త్రాగఁబడియె
అపుర ! గీతయు మతి పథం బందఁబడియె
అయినఁ గాని యకటా ! యమృతాంశు వదన
నూనన గృహంబునుండియుం బయటఁ జనదు.

ఇట ఉపనిషదర్థ విమర్శలో సకల లోకానిత్య జ్ఞానము ప్రసిద్ధ విరతి హేతువు ఉన్నను విరతి పుట్టలేదని వర్ణించుట వలన రాగాదిక్య రూప ప్రతిబంధకము ప్రతీత మగు చున్నది. విరత్యనుత్పత్తి నిమిత్త ప్రతిబంధము అనుపాత్తము గాన నిది యనుక్త నిమిత్త.

ఇంకొక యుదా :—

కం. ప్రతి నిముష మఖిల జగములు
మృతి ముఖమునఁ జొచ్చుచుండ వీక్షించియు నీ
హత చిత్తంబిట నేఁడున్
మతి విరమింపదు విషయ వనంబుల నుండిన్.

ఈ పద్యములో రాగ తమోంధము వ్రాసి నేఁడుకా" అని కూర్చినచో ఉక్త నిమిత్త అగును కొందఱు అచింత్య నిమిత్తను మూఁడవ దానిని జెప్పెచున్నారు. ఈక్రింది పద్యము నుదాహరించు చున్నారు గూడ.

కం. హరియించి తనువు, నెవ్వని
పరబల మది యిలహరింపఁ బడదో శివుచే
అరరే ! యా సుమబాణుఁ డొ
కరుఁడె జయించు సకల జగంబులు సతమున్.

అనుక్త నిమిత్తలో నిమిత్తము నిమిత్తత్వ రూపముగాఁ జింత్యమానమై ప్రతీయమాన మగుచున్నది. కాని ఏదో నిమిత్తము సంభవింపఁ గలదను రూపముతో ప్రతీయమాన మగుచున్నది కాన అనుక్త నిమిత్త కంటె అచింత్య నిమిత్తకు భేద మని వీరి యాశయము. ఇతరులైతే భేదాంత కల్పనా గౌరవ ప్రసంగము వలన అనుక్త నిమిత్తలోఁ జింత్యత్వము నిమిత్త విశేషణము కాదు కాని చింత్యము అచిం త్యములను ద్విప్రకారకమైన నిమిత్తముగూడ ఎక్కడఁ జెప్పఁబడదో అది యనుక్త నిమిత్త. అందుచే అచింత్య నిమిత్త అనుక్త నిమిత్త కంటె వేఱు కాదు.'' అని యందురు. ఇక్కడను కారణ సమవధానము కార్యానుత్పత్తి వలన బాధింపఁ దగిన దగునని పెక్కురు వాస్తవముగాఁ జూడఁగా కార్యానుత్పత్తియే ఈ యలంకారమందు బాధ్యము.

కం. కడుఁ గర్వారంబటు ద
గ్ధుడె యయ్యు నెవఁడు బలసహితుఁడొ యెల్లర నా

తఁ దవార్య వీర్యుఁడగు నా
స్మరునకు వందనము లిడుదు సతతము భక్తిన్.

కం. అరరే యా సుమబాణుఁ డొ
కరుఁడె జయించు సకల జగంబులు సతముగా
హరియించి తనువు నెవ్వని
వీరబలమది యపహరింపఁ బడదో శివుచే.

అను ప్రసిద్ధోదాహరణములలోఁ గామ శరీర నాశరూపమైన కారణ సమవధానము ప్రమాణసిద్ధ మగుటచేత బాధ్యము కాదు. 'కాముని శరీరము నశించినను శక్తిబలములు ఎందుకు నశింప వనియే సర్వ జనీనమైన ప్రత్యయము కాని శక్తిబలము బంపఁగా శరీరనాశ మెట్లు అయినదని మాత్రము ప్రత్యయము గలుగుట లేదు.

కం. ఎవఁ డుదయింపని తఱి నీ
భువనము కనఁబడు నుదయము పొందఁగ మఱియీ
భువనము కనఁబడదో యా
యెవఁడో యొక జ్ఞాన రవికి నివియే మ్రొక్కుల్.

అనుచోట ఉదయింపనపుడు జగద్దర్శనమును. ఉదయింపఁగా దర్శనా భావమునకు వర్ణన మున్నను విభావనా విశేషోక్తులు లేవు. ఇక్కడ సహజ సిద్ధుఁడగు సూర్యుఁడు వర్ణింప బడుట లేదు అట్లు వర్ణింపఁ బడుచో వానికి ప్రసక్తియే యగును. అట్లే యైనచో ఉక్తియే సంభవింపదు కాని బ్రహ్మైక్య బోధయె సూర్యోదయము. దానికిని జగ దదర్శనమె కార్యము జగద్దర్శనము మాత్రము కార్యము కాదు. అట్లయినచో సూర్యోదయమునకువలె దీనికిని ఉక్త సంభవము కానేకాదు. కమకనే వ్యతిరేకోల్లాసము తాద్రూప్య రూపకాలీఢమందే సరిపడును. కారణ భావ కార్యాభావముల కెచ్చట వ్యతిరేకత్వ (ప్రతియోగిత్వావచ్ఛేదక) విశిష్టవైశిష్ట్యముగా శ్రుతిచే ప్రతిపాదన ముండునో అక్కడ విభావనా విశేషోక్తులు శబ్ద గతములు. మఱొకచోట అర్థగతములు ఎట్లన —

కం. భగవంతుని పదనాబ్జముఁ
బగలుగా రాత్రియును సరిగఁ బరికించెడి యు
ట్టి గోప భామల కంటికి
మిగులన్ తృష్ణ యుదయించె మేదిని లోనన్.

లోకములో దగ్గరగా నుండక పోవుట తృష్ణకుఁ గారణ మగును. ఆ దగ్గరగా నుండకపోవుట లేకపోఁగా సంనికర్షములోఁ గూడ తృష్ణ చెప్పఁబడినది. అట్లు సంనికర్ష తృప్తికిఁ గారణము. అది యున్నను తృప్తి లేకపోవుట బాధితము. కాని కారణాభావ కార్యాభావములకు ఇదివఱలోఁ జెప్పినట్లు ప్రతిపాదనము కాదు. అని ఆ రెండిటి సంశయ సంకరములకు అర్థగతత్వమే. ఈ భావమునే మనస్సునం దుంచుకొని మమ్మట భట్టు "ఎవఁడు కౌమార హరుఁడో' అను పద్యము ఉదాహరించి యిక్కడ ఏ యలంకారము స్ఫుటముగా లేదు అనెను. వామనుఁడైతే "ఏకగుణ హానికల్పన యందు సామ్యదార్ఢ్యమే విశేషోక్తి అని చెప్పి "ద్యూతమనఁ బురుషునికి సింహాసనము లేని రాజ్యమె' అని యుదాహరించెను. ఇక్కడ ద్యూతమందు రాజ్యము తాదాత్మ్యముగా ఆరోపింపఁ బడుచున్నది. అక్కడ సింహాసనము లేని ద్యూతము సింహాసనమున్న రాజ్యముతోఁ దాదాత్మ్యమును ఎట్లు పొందును అను నారోపానుమూలక యుక్తి నిరాసకొఱకు ఆరోప్యమాణమగు రాజ్యమందును సింహాసన రాహిత్యము కల్పింపఁ బడుచున్నది. అందుచే దృఢారోపము గల రూపకమే యిది. విశేషోక్తి మాత్రము గాదు. కనుక —

గీ. నాల్గు వదనంబుల ధరింప నట్టి బ్రహ్మ
హస్తములు రెండె దాల్చిన యవర హరియె
ఫాలమున లోచనము లేని శూలపాణి
అల్ల భగవానుఁడౌ బాదరాయణుండు.

అను పద్యమునందును రూపకమే. అట్లు గుణాధిక్య కల్పన యందును రూపకమే. "తనువుఁ బూనిన ధర్మంబ ధర్మజుండు" ఇత్యాదులందును రూపకమే. ఇందుచే 'ఏకగుణహాన్యుపచయాది కల్పనయందు సామ్య దార్ఢ్యమే విశేషణము' అని విశేషాలంకారమునకు లక్షణము చెప్పువారును నిరసింపఁ బడినవారె యగుదురు.

ఇది విశేషోక్తి.

34. అసంగతి

పైకి విరుద్ధముగా భాసించుచున్న – కారణ కార్యముల వైయధికరణ్యము (ఒకచోట నుండక పోవుట) అసంగతి.

కం. దనుపును నీవు స్పృశింపఁగ
జనపాలురు పొందరెవరు స్వాపము, సత మిం
క నీ నయన కోణ మెఱుపు
గన నేపాలేంద్ర ! యెవఁడు గను సుఖనిద్రన్.

ఇచ్చట ధను స్పర్శన నయన కోణిమ రూపమైన హేతువులకు స్వాపనాశ రూప కార్య వైయధికరణ్యమందు అతి ప్రసంగ వారణకై విరుద్ధముగా భాసించు చున్న' అని చెప్పఁబడెను ఇందును నిభిన్న దేశమందున్న యీ స్పర్శన కోణిమలే కార్య ప్రయోజకములు గాన విరోధము లేదు. ఎఱుపుచే అభివ్యక్తమైన రోషము కాలిక సంబంధము చేత హేతు వగుట వలన కార్య భిన్న దేశి అగుఁ గాక లీలగాఁ జేయఁబడిన చాప స్పర్శమైతే స్వరూపముగా హేతువుగాకపోవుట వలన దాని జ్ఞానము స్వాపనాశమందు హేతువుగా నంగీకరింప వలసి యున్నది. ఇందుచే దానికి వైయధి కరణ్య మెట్లు కలుగు ననరాదు ప్రయోజకము గూడ హేతు పదముచే నిక్కడ గ్రహింపఁబడు చున్నది గాన దోషము లేదు. ప్రయోజకత్వ మనఁగా సాక్షాత్తుగాఁగాని పరంపరగాఁ గాని కారణ మగుట. లీలగాఁ జేయఁబడిన చాపస్పర్శ భ్రమాత్మక రోషానుమితికి లింగము గాన ప్రయోజక మగుచున్నది.

ఉదా :- కం సుకుమార తరంబగు నం
గకములచే విరుల సిరిని గొంత హరించున్
విరి పిల్తుఁడు జగతీతలి
వఱలెడు యువకుల హృదులను వడిఁ బ్రహరించుకో.

ఇట శుద్ధ. ప్రహరించుట అచచోట అభేదాధ్యవసాయ లక్షణమైన యతి శయము చేత అపరాధ నిమిత్తక తాడన రూపముగా నున్న కామ పీడన మందు విషయ్యంశమును ఆధారము చేసి దానిని గూర్చి సమానాధికరణముగాఁ బ్రసిద్ధమైన

యపరాధ రూప హేతువు యొక్క వైయధికరణ్య జ్ఞానము వలన స్ఫురించు చున్న విరోధము — విషయాంశ విమర్శ చేసిన పిదప దానిని గుఱించి భావనోపనీతమైన కుసుమ శ్రీ హరణాది వ్యక్త శోభా విశేషమును గాని తద్భావనను గాని హేతువుగా ప్రతిసంధించుట వలన — నివర్తించును కనుక ఇట్లు అభేదాధ్యవసానము అనుప్రాణకము విరోధాభాస ఉత్కర్షకము నగుచున్నది. ఇట్లు ఇతరమగుచోట్లను దెలియఁదగును.

*కం. హరిణాక్షి దృష్టి మిగుఁ గా
బరిశీలించు శ్రుతులందు బహు నిశితముగన్
మరి బంధము నుండియు నొక
పరి విడఁబడుఁ గురులు వింత వైఖరి గతియో

ఇక్కడ శ్లేషోప బృంహితమని విశేషము.

దీనియందును విభావన యందు వలెఁ గార్యాంశతో అతిశయోక్త్యనుప్రాణనము ఆవశ్యకము అట్లు గానిచో విరోధము పరిహృతింపరాని దగును. అని అలంకార సర్వస్వ కారాదుల మతము అది 'హరిణాక్షి దృష్టి మిగులన్' అనుచోట వ్యభిచరించుట వలన నసంగతము. 'బంధము నుండియు నొకపరి విడఁబడుఁ గురులు' అనుచోట కేశబంధన ముక్త్యంశలో అతిశయోక్తి లేదుగదా. శ్లేష భిత్తికాభేదాధ్యవసానము మాత్రమె గలదు. కనుక ఏదో విధముగా కార్యాంశలో అభేదాధ్యవసానము ఆవశ్యకమని చెప్పుటయె సంగతము ఆలోచింపఁగా హరిణాక్షి దృష్టి మిగులన్. ఇత్యాదులలో 'గారణాంశలోఁ గూడ శ్లేషాదులకు అభేదాధ్యవసాయము సంభవించును. అయినను ఇది ఆ యంశలో నియతము గాదు.

వ్యధికరణముగాఁ బ్రసిద్ధమైన వానిని సమానాధి కరణముగా ఉప నిబంధించుట విరోధాలంకారము. సామానాధి కరణముగాఁ బ్రసిద్ధమైన వానిని వైయధికరణ్యముగా ఉపనిబంధించుట యసంగతి పూర్వోక్తాసంగతి లక్షణములో 'కారణ కార్యములు' అన్నది సమానాధికరణ మాత్రమునకు ఉపలక్షణము. కనుక 'ఆమె నేత్రంబా చూడ నిరంజనంబు, మేము శూన్యులమియ్యది మిగుల వింత అనుచోట నిరంజనత్వ

---

*శ్రుతులందు = చెవులయందు, వేదములయందు, ఉపనిషత్తులు. బంధము = జుట్టుముడి. కారాగారము.

శూన్యత్వములు ఉత్పాద్యోత్పాదక భావ లక్షణ సంబంధములో అంతర్భవింపక పోవుట చేత శుద్ధ సమానాది కరణముగాఁ బ్రసిద్ధమైన వానికిని గూడ అసంగతి సరి పడు చున్నది. ఇట్లు విరోధాలంకారము కంటె అసంగతికి భేదము స్ఫుటమే.

ఇది అసంగత్యలంకారము.

---

35. విషమాలంకారము

అనురూపముగా లేని సంసర్గము విషమము.

అనురూపముగా లేని యనఁగా యోగ్యతలేని అనియర్థము. యోగ్యతయనఁగా ఇది యుక్తము అను లౌకిక వ్యవహారమందు గోచర మగుట. సంసర్గము రెండు విధ ములు. ఉత్పత్తి లక్షణము సంయోగాది లక్షణము నని అందు ఉత్పత్తి లక్షణరూప సంసర్గమునకు స్వగుణ విలక్షణ గుణ కార్యోత్పత్తి చేత అయోగ్యత. ఇష్ట సాధన ముగా నిశ్చితమైన కారణము వలన అనిష్ట కార్యోత్పత్తులచేత సంయోగాది లక్షణ రూపమైన సంసర్గమునకు అయోగ్యత. రెండిటిలో నేదోయొక గుణ స్వరూపము చేతఁ దిరస్కరింపఁ దగిన యేదోయొక గుణ స్వరూపముగా సంసర్గులకు అయో గ్యత. ఇట్లును అననురూప సంసర్గత్వముచే సామాన్యముగాఁ జెప్పఁబడినట్టియు చెప్పఁబోవు నట్టియు సర్వ ప్రభేదములను సంగ్రహింపఁ బడుచున్నవి.

క్రమముగా ఉదాహరణములు —

గీ. అమృత లహరిఁ జంద్రిక రమాస్యాంబుజమును
నణఁగఁ ద్రొక్కు నిస్సీమ దయాబ్ధివయిన
నీ వలన నుండి యెటుపుట్టె దేవ ! యిటుల
ప్రళయ దహన కీలోగ్ర పరాక్రమంబు.

ఇక్కడ మాధుర్య శైత్యాహ్లాదకత్వ దయాద్యనేక గుణయుక్తమైన కారణము వలనఁ దద్విరుద్ధ గుణయుక్తమైన పరాక్రమమునకుఁ బుట్టుక యెట్లు గలిగెనని యన నురూపమైన కార్య కారణ భావము. అభేదాధ్యవసాయ రూపమైన యతిశయముచేత

*సమవాయి కారణ రూపముగా నున్న నిమిత్త కారణమందును సమవేత కార్యరూపముగా నున్న నిమిత్తి కార్యమందుఁగాని విషయాంశమును ఆధారము చేసికొని స్ఫురించిన విరోధము విషయాంశ విమర్శ పిదప నివర్తించునవి ఇక్కడఁ గూడ అభేదాధ్యవసానమె అనుప్రాణకము. తదుత్థాపిత విరోధాభాస పరిపోషకము ఈ యంశమే యిక్కడఁ గవి ప్రతిభా నిర్మిత మగుట వలన అలంకారతకు బీజము.

'ఇష్టసాధనముగాఁ దెలియఁబడిన కారణమునుబట్టి అనిష్టకార్యోత్పత్తి' అనుచోట అనిష్టకార్యోత్పత్తి అనునది *యేకపదఘటితమైన యేకశేషము తెలియఁదగినది. నఇష్టము అనిష్టము = అనర్థము. అనిష్టమైన కార్యోత్పత్తి 1. అనిష్టకార్యోత్పత్తి. నఇష్టకార్యోత్పత్తి 2. అనిష్టకార్యోత్పత్తి ఇష్టకార్యోత్పత్తి కానిదియని యర్థము. 1, అనిష్టకార్యోత్పత్తి 2 అనిష్టకార్యోత్పత్తి కలియఁగా అనిష్టకార్యోత్పత్తులు అయినది. అనిష్ట కార్యోత్పత్తులు (పై రెండును 1 + 2 కలిసిన రకము) అనిష్ట కార్యోత్పత్తి (కలియక విడిగానున్న 1 మొదటి రకము) అనిష్ట కార్యోత్పత్తి (కలియక విడిగా నున్న (2 రెండవ రకము) మొత్తము అన్ని కలియఁగా అనిష్ట కార్యోత్పత్తులు అని యేకశేష యగుచున్నది దీనిచే ఇష్టకార్యానుత్పత్తియు అనిష్టకార్యోత్పత్తియుఁ గలిసిన రకము ఒకటి. ఇంక ప్రత్యేకముగా అనిష్టమైన కార్యోత్పత్తి రెండును ఇష్ట కార్యోత్పత్తి లేనిది మూడు. ఇట్లు మూఁడు రకములు ఇష్టమును — తనకు కించిత్సుఖ సాధన వస్తు ప్రాప్తియు. 2 దుఃఖ సాధన వస్తు నివృత్తియు. 3 పరునికిదుఃఖ సాధన వస్తు ప్రాపణము. 4 సుఖ సాధన నివృత్తియునని నాలుగు విధములు. అందుచే ఇష్టాప్రాప్తి ఘటితమైన భేదద్వయ మందును నాలుగు విధములు. ఇంక అనిష్టమును తనకు సాధన వస్తు ప్రాప్తియు. పరునికి సుఖ సాధన వస్తు ప్రాప్తియు దుఃఖసాధన

---

*సమవాయ సంబంధముచేతఁగార్యోత్పత్తికి గారణమైనది సమవాయికారణము అవయవావయవులకును గుణగుణులకుఁ గలసంబంధము సమవాయ సంబంధము. తంతువులు వస్త్రమునకు, వస్త్రము వస్త్ర రూపాదులకుఁ గారణము.

* ఏకశ్లేష అనఁగా ద్వంద్వ సమాసములో ఒక రకము. సమాన రూపము గల శబ్దములు మొదలైన వానికి సమాసము చేసినచో ఒక పదమె మిగులును.

ఉదా:- రాముఁడు రాముఁడు రాముఁడు అనఁగా రాములు. మొదలయిన వానికి అనఁగా పిత - మాత = పితలు - సోదరుఁడు సోదరి = సోదరులు. ఇత్యాదులు వ్యాకరణమునఁ దెలియఁదగును.

వస్తు నాశము నని మూఁడు విధములు తనకు ఇష్టాప్రాప్తియైతే లెక్కపెట్టఁబడినది కాన అనిష్టమందు లెక్కింపఁ బడదు. అనిష్టప్రాప్తి ఘటిత భేద ద్వయమందును మూఁడు విధములే.

దిఙ్మాత్రముగాఁ జూపఁబడును. ఉదా :-

కం. ప్రియునిఁ దూరము చేయఁగ
దయిత యలుక చేతఁ గొట్టెఁ దామరపువుతో
ప్రియుఁడా సత్వర కరతాడితుఁ
డయి కవుఁగిలిఁ జేర్చుకొనియె నామెను వేగన్.

ఇట ప్రియ దూరీకరణ చేష్టకై ప్రయుక్తమైన పద్మ తాడన రూప కారణము చేత ప్రియ దూరీకరణమై దూరము పోవుటయే గాక పైఁగా తత్కర్తృక పరిష్వంగ రూపానిష్టము ఉత్పన్న మయ్యెను.

ఇంకొక ఉదా :-

కం. గోవును వెదుక నికుంజము
కై వెడలిన యల ఖంజనాక్షి వనితచే
గోవింద ముఖాబ్జ మరసి
గోవులు సకలము హరించికొని పోఁబడియెన్.

పూర్వోదాహరణములో వాస్తవమైన యనిష్టమే. యిక్కడనైతే సకలేంద్రియము మాత్రము లోకములో అనిష్ట ప్రాయమే. అయినను తత్పురస్కారముగా ఇక్కడ చమత్కృతి లేకపోవుట వలన గోహరణ పురస్కారము గానే చమత్కారము. శ్లేషమూలకా భేదా ధ్యవసాన మందు సకల సురభి హరణ రూపానిష్ట రూపముగా అది యున్నదని విశేషము. "వెదకఁ బడుచున్న గవీరూపమైన యిష్టము యొక్క యప్రాప్తి చెప్పఁబడక పోవుటవలనఁ గేవలానిష్ట ప్రాప్తికి ఇది యుదాహరణము ఇదివఱకటిది రెండింటికిని అని విశేషము చెప్పరాదు. ఏలయన సామాన్యమైన సమస్త గవీహరణముచే వెదకఁ బోవుచున్న యామెకుఁ గూడ గోవుయొక్క యపహరణములో నమ్మక మున్నది గనుక.

ఇట్లు ఇష్టాప్రాప్తి యనిష్ట ప్రాప్తి యను రెండిటిచేతఁ గలిగిన సంసర్గానను రూపత్వము సామాన్యముగాఁ జెప్పఁబడినది. ఇదివఱలోఁ జెప్పఁబడిన నాలుగు భేదములు కల యిష్టాప్రాప్తికి పూర్వోక్త త్రిభేదములు గల యనిష్టముతో సంసృష్టిలో

ఇదే పంద్రెండు విధములు గలది యగును. అందు తనకు సుఖసాధన వస్తుప్రాప్తి రూపమయిన యుభయ భేద మిపుడు ఉదాహరింపఁ బడినది.

తనకు దుఃఖసాధన వస్త్వనివృత్తి దుఃఖాంతర సాధనాప్తి రూప ద్వయమున కుదా :-

గీ. రూపమున నరుచి నిరసన
కై పద్మాక్షుని ముఖేందు గత సుందరతకా
తీసిగొను సుదృశకు శివ శి
వా! పుట్టె నరుచి కళేబరాంచిత జగతికా.

ఇక్కడ ఆలోచింపఁగా బ్రహ్మ దర్శన మైన పిదప జగత్తులో వైరాగ్యరూప మైన యరుచి పుట్టినను భగవన్ముఖ సౌందర్య దర్శనము వలన రూపమందలి విలక్షణ మయిన యరుచి ఏదో నివృత్త మయినదే యని చెప్ప వీలగును. అయినను జగదరుచి రూపముగా సకలా రుచులకు అభేదాధ్యవసాయము వలన రూపారుచి నివృత్తికి అప్రత్యయమే. అట్లు గానిచో సుఖ హేతువు వలన వైరాగ్య రూపారుచికి దుఃఖాంతర సాధనత్వమును ఉపపాదింప శక్యము అగును గాన ఇది యుభయోదాహరణ మగును.

పరునికి దుఃఖసాధనా వాప్తి, తనకు దుఃఖాంతర సాధన ప్రాప్తిఅను రెండిటి కుదా :-

మ. దరి సాక్షాద్భగవంతుపై శరము సంధానింప దేవాళి ముం
దరఁ జెక్కుల్ పులకింపఁగాఁ దన భుజాదర్పంబు చూపించు నా
స్మరు దేవ ప్రమదా విలోచన సుమస్రక్పూజితాంగంబు చె
చ్చెఱ ఫాలానల దగ్ధమై భసిత రాశీభూత మయ్యెకా భువిన్.

పరునికి సుఖ సాధనా నివృత్తియు. తనకు దుఃఖ సాధన ప్రాప్తియు అను నీ రెండిటి కుదా :-

మ. కనులకా గల్పదు హాస పూర్వముగ వక్కాణింప దీనిన్నుఁ గూ
ర్చిన యాయా కథలందుఁ గన్పొపలు వక్రీభూతముల్ సేయునం
గనయంచుకా బ్రియుముందటన్ దగ ద్విషత్కాంతా కథల్ చెప్పుచుం
డిన స్త్రీచే శిథిలీకరింపఁ బడియెన్ స్వీయానురాగ స్థితుల్.

ఇక్కడ అజ్ఞాత యౌవనగాఁ బ్రియునికిఁ దెలిసిన సవతియందు ఆమెయందు అనురాగము కలుగకుండుటకై ప్రియుని ముందర ఆమె దుర్గుణములను దెలుపుచున్న యొకానొక ప్రౌఢచేతఁ జికీర్షితమయిన యర్థము పొందఁబడలేదు. తనయందు అను రాగ క్షతియును సంపాదింపఁ బడినది అని. నిజమునకు సుఖసాధన నివృత్తి దుఃఖ సాధన రూప మగుట వలన వేఱుగా గణన యుచితము గాదు. అయినను దుఃఖ సాధన నివృత్తిలో సుఖమునకు వలె సుఖ సాధన నివృత్తిలోఁ గూడ ప్రతి నియత మయిన కారణము జన్య రూపముగా దుఃఖమునకు నియతము గాకపోవుట వలన వేఱుగా ఉపాదానము

ఇట్లు ఇతర మయిన యుభయ భేదములు ఊహింపఁ దగినవి

కేవలేష్టప్రాప్తి కుదా :—

గీ. ప్రణయునెడఁ దమిఁ బ్రొద్దుటి ప్రభను గప్పఁ
బ్రియుని నేత్రాబ్జమును చేత వేగమూసెఁ
గాని పద్మిని తావి దొంగలగు పిల్లఁ
దెమ్మెరలచేఁ దుదకతండు తెలిసెఁ బ్రొద్దు.

ఇటఁ బ్రియునికిఁ బ్రభాత విషయక జ్ఞానము లేకుండుట కామినికి సుఖసాధన ముగా నిష్టమయినది. అది ఆమెచే సాధింపఁబడియును సిద్ధము కాలేదు కాన ఇష్టా ప్రాప్తియే. లేక ప్రభాత జ్ఞానము ఆమెకు దుఃఖ సాధనము. తన్నివృత్తి రూప మయిన ఇష్టమును సాధింపఁబడుచున్న దైనను అట్లు కాలేదు. ఇట్లు రెండు రకము లైన యిష్టాప్రాప్తియే యిట సంభవించును. దీని కితర విధములను ఊహింప నగును.

కేవలానిష్ట ప్రాప్తి కుదా :-

గీ. కనులు మూసికొని విషవృక్షము తటాన
గందమును గోకికొను నేస్గు కాయమంత
ఆసమయ దహన జ్వాలల వ్యాప్తమగుచు
నాకులం బయి పోయెను నాక్షణమున.

ఇక్కడ ఇష్టాప్రాప్తి లేదు. కాని కనులు మూసికొని అనుటచే కండూయన జన్య సుఖము ప్రాప్తించుట వలన ఇష్టప్రాప్తియ దీనికి భేదద్వయము ఊహింపఁ దగును. గ్రంథ విస్తర భయము వలన ఇక్కడ నుదాహరింపఁ బడుట లేదు. ఇట్టి

సాధనములుగా నిశ్చిత మయిన కారణము వల్ల అనిష్ట కార్యోత్పత్తుల యీ భేదము లన్నియు ముందు చెప్పఁబోవు విషాదనాలంకార సంకీర్ణములే అని ఆ ప్రకరణములో నిరూపింపఁ బడును.

ఇట్లు ఉత్పత్తి లక్షణ సంసర్గమునకు అననురూపత్వము నిరూపింపఁబడెను. సంయోగాది లక్షణ సంసర్గమునకు అననురూపత్వమున కుదా :-

కం. సుమసారాంగి శశికళో
పమయయి తగు నా జనకుని పట్టి యెచట క్రూ
ర మహా సుర ఖదిరాంగా
ర మధ్య వాస వ్యథల పరంపర యెచటఁగా.

ఇట కేవల సీతకు కేవల రాక్షస స్త్రీల సంసర్గము అననురూపముగా నున్నను అది కవి వివక్షితము కాదు కాని సుమసార ఖదిరాంగార సంసర్గమునకు ఏ యనను రూపత్వ మున్నదో అది కవి వివక్షితము అనుట స్ఫుటమే. అది అలౌకికము గాన నఁగవి ప్రతిభాపేక్షిత మగుచున్నది.

ఇది విషమాలంకారము.

36. సమాలంకారము

అనురూపమయిన సంసర్గము సమము.

"సహతుల్యతయా మీయతే ఇతి సమం" కూడా తుల్యముగాఁ గొలువఁబడు చున్నది గాన సమమని వ్యుత్పత్తి.

సంసర్గము ఇదివఱకు వలె ద్వివిధము. ఉత్పత్తి లక్షణము సంయోగాది లక్షణము. అందుఁగారణము వలన స్వసమానగుణ కార్యోత్పత్తిచేతను ఎటువంటి గుణములుగల వస్తుసంసర్గము ఉండునో అటువంటిగుణముల యుత్పత్తిచేతను ఏదోయొక యిష్ట ప్రాప్తికి ప్రయుక్త మయిన కారణము వలన అటువంటి గుణముల ప్రాప్తి చేతను ఉత్పత్తి లక్షణమయిన సంసర్గత్వమునకు అనురూపత్వము కలుగును. ఉత్కృష్టోత్కృష్టాంతర ప్రాప్తిలో నైతే ప్రహర్షణము చెప్పఁబడును సంసర్గము గల రెండును ఏదో యొక గుణ స్వరూపముచేత ననుగ్రహింపఁదగిన యేదో యొక గుణ స్వరూపములు గల లక్షణచేత సంయోగాది లక్షణ మయిన సంసర్గమును అనురూప మగు

చున్నది. ఇట్లు సామాన్య లక్షణముగల అనురూప సంసర్గముచేత భేదము లన్నియు పరిగ్రహింపఁ బడిన వగుచున్నవి.

ఉదా – గీ. కీర్తి వీని కువలయ లక్ష్మిని హరించు
ఇందులోఁ జూడఁగాఁ జిత్రమేమి గలదు
ఏలయన దీని లోకనమే నిదాన
మింక దీని పాదాబ్జమొ యీవెకాదె.

ఇందులో కారణ కార్యధర్మములకు శ్లేషచేత ఐక్య సంపాదనము.

ఇంకొక యుదా :–

గీ అమల మంత్రాలతో ప్రేల్చు హవిసుచేత
దీప్తి పొందు హుతాశన దేహమందు
పుట్టు పాంచాలి యా శిఖా ముట్టుకొనుట
నా సుయోధనుఁడట దగ్ధుఁడయ్యె తగును.

ఇక్కడ మరణ దాహములకు అభేదాధ్యవసాన రూపమయిన యతిశయము చేత ఐక్య సంపాదనము.

రెండవ భేదమున కుదా :–

కం జ్వలిత బడబాగ్ని హాలా
హల లక్ష్మీ మకర పన్నగాళులతోఁ బా
లెలమిగా వర్ధిల్లిన యా
కళానిధి యెట్టు లసుహరుఁడు గాఁడు నృపులకుగా.

ఇట లక్ష్మికూడా మారకముగానే కవికి వివక్షితము.

మూఁడవదాని కుదా :–

కం. నితరాము ధనము పొందెదు
మతి నర్థిగణమ్ము నిన్ను మఱిమఱి సేవిం
చి తగినటు *నిధన మొందిరి
క్షితిపతి! యిష్టదము నీదు సేవ ధరిత్రిగా.

ఇక్కడ మరణ బహు ధన ములకు శ్లేషచేత ఐక్యము కలుగఁగా బహుందరూపేష్ట రూపముగా వాంఛితాప్తి రూప సమాలంకారము. ఇక్కడవ్యాజ

స్తుతిలో మొదట ధనప్రాప్తి రూప స్తుతి స్ఫూర్తి దశలో సమాలంకార మున్నది మరణ ప్రతీతి దశయందైతే వ్యాజస్తుతియె పూర్ణాంగమగుటచేత దానిచే విషమాలంకారము బాధితమగును. సంయోగాది రూప సంసర్గమునకు అనురూపత్వము రెండు విధములు. 1 స్తుతి పర్యవసాయిని 2 నిందా పర్యవసాయినియు నని.

మొదటిదాని కుదా :—

మ. నిను స్నేహార్ద్రను నే ననాథుఁడ గతిన్ హీనుండఁ బుణ్యప్రదన్
జనతోద్ధర్త్రిని* నేచ్యుతుండ నుద్గదహతుండన్ నిన్ను సిద్ధౌషధిన్
ఘన పీయూష నిధిన్ తృషార్తుఁడఁ గదున్ బాలుండ నిన్నున్ సవి
త్రిని నేఁబొందితి నిందు నీ కుచిత రీతిన్ బ్రవర్తింపుమీ.

ఇట అనాథత్వాది విశిష్టమయిన దానికి స్నేహార్ద్రత్వాది విశిష్టమయిన దానితో సంసర్గకు అనురూపమై భాగీరథీ స్తుతి పర్యవసాయిని యయినది.

రెండవదాని కుదా .—

గీ కపుల సభలోనఁ దరుల శాఖల గణంబె
మృదులమగు నాసనంబగునిది యుచితము
చెలఁగు చీత్కారములె సుభాషితము లగును
అల్ల గోళ్ళ పళ్ళల గీఱ లతిథిసేవ.

ఇట నప్రస్తుతముగా నున్న నింద తదాక్షిప్తమయిన ప్రస్తుతమందుఁ బర్యవసించును.

ఇది సమాలంకారము.

---

* నిధనము = మరణము, ని = నితరాము = ఎక్కువ, ధనము = ధనము

* చ్యుతుండు = జాతి పడినవాఁడు, పాప పతితుఁడు, ఉత్ = గద, గొప్ప గద గొప్ప రోగము, సవిత్రి = సూర్యుని సంబంధిని, గంగ, సవిత్రి = కన్నతల్లి

37. విచిత్రాలంకారము

ఇష్ట సిద్ధి కొఱకు ఇష్టమునకుఁ బ్రతికూలముగా ఇష్టమును గోరువానిచేఁ జేయఁబడు పని విచిత్రము.

ఉదా :— జనము స్వబంధముక్తికయి సల్పు మఖాదిక కర్మపాశముల్
మనసు ప్రశాంతిపొంద మునిమాన్య మతాధికచింతఁ జేయదే
మునుఁగుదురెల్ల తీర్థముల ముందఱుభాంబుధి పారమెక్కఁగా
జనులు భవంబునన్ భ్రమను జల్పునివెల్లిఁ బ్రమాదయుక్తముల్.

ఇందు మొదటిపాదములోని విచిత్రము రూపకానుప్రాణితము. యజ్ఞాది కర్తృకరణమునకు యజ్ఞాదులకు పాశత్వము సిద్ధింపకపోఁగా బంధముక్త వైపరీత్యము అసంగత మగుచున్నది గన. రెండవచరణమందున్న ద్వైతేచ్ఛధము శాంతిలో చింతస్వరూపముగానే విపరీతముగనుక ఇష్టమనుగోరు వారికి భ్రాంతత్వాభిశక్తి తుల్యముగాన స్వతస్సిద్ధమైన యిష్టమందు తదనుకూలాభాస ప్రయోగమును ఇష్టైషి కర్తృకమై విచిత్రమని చెప్పుచు అపుడు వైలక్షణములోను ప్రతికూల పదమునకు బదులు అననుకూలపద ముంచినచో అపుడు ఈ క్రిందిదికూడ నుదాహరణమగును.

చ. దశదిశలాప్తమౌ నెవనిధామను సర్వజగంబు లొప్పుచుం
డు, సకలమందు నేను నిదిలోనగు జ్ఞానమెవండు దాల్చె, నా
రసమయు విష్ణుఁగూర్చి పదులన్ స్వమనోజ్ఞులె ప్రశ్నచేతు ర
య్య సరి యిదేనె మేల్ శివ శివా! ప్రజలెవ్వరు ప్రస్తుతింతురో.

ఇట జీవరూపముగా సకలలోక ప్రత్యక్షసిద్ధుఁడైన పరమేశ్వరుని దెలిపికొన ఇతరులను గూర్చి ప్రశ్నము అనుకూలాభాసము. ముఖ్యమైన యనుకూలమైతే స్వహృదయమే. సాక్షాత్తుగా అపరక్షమైనదే బ్రహ్మ! అనుశ్రుతి వచనముఁవలన కారణములకు అననుకూలమైన కర్తృకుగాని ఇది విషమాలంకార భేదమని యనరాదు విషమములో పురుషప్రకృతికి అపేక్షయుండదు. కార్యకారణగుణ వైలక్షణ్యము చేతనే తద్భేదములు నిరూపించుటవలనను. ఇది విషమభేదముగాదు.

ఇది విచిత్రాలంకారము.

38. అధికాలంకారము

ఆధారాధేయములలో నేదో యొకదానిని అతి విస్తృతముగాను ఇతరమైన దానిని అతి న్యూనముగాను గల్పించుట యధికము.

ఉదా:—మ కవి లోకాలవిపత్తుఁ బాపెదు మతిం కళా సంపదలే గూర్తు వం
చును మందాత్ముల గొప్ప జల్పితములకా క్షోణీశ! గర్వింప: కే
లన నీ వల్లభ కీర్తియీ లఘుతర బ్రహ్మాండ భాండోదరం
బున మేవ్ గొప్పదెయ్యైన ముడిచికొని యట్నో యెంతో కష్టించుఁగా.

ఇక్కడ ఆధారమైన బ్రహ్మాండమును అతి సూక్ష్మమైనదానినిగాఁ గల్పించుట చేత ఆధేయమగు కీర్తిచాల గొప్పది యని ఫలించినది. దానిచేత వ్యాజస్తుతి పోషింపఁబడుచున్నది.

కం. నరపతి! నీ హృదిస్ఫూర్తి
మరి యందనిది సుమ్మి యెట్టిమాటల కైనకా
సరి విశ్వాధారుం డెటు
కరము శయించి బహుసావకాశతనుంటకా.

ఇట "సావకాశత" అనుదానిచేతఁ గల్పితమైన యాధేయ న్యూనత్వముచేత ఆధారమునకు మహత్త్వము పర్యవసించుచున్నది. మరి సావకాశత అన్నది విశ్వాధారుఁడన్నచోటఁగూడ అన్వయించినచో అపుడు శృంఖలా రూపమైన యాధారాధికాలంకారమున కిదే యుదాహరణమగును.

కం. నిండగు బ్రహ్మాండంబునఁ
బిండీకృతమయ్యి నిముడ వెవియెట్టైనకా
మెండయిన యీ గుణమ్ములు
నొండొరు నపరిచితమౌచు నుండునునీలో.

ఇట నుభయవిధమైన యీ యలంకారమునకును సామానాధికరణ్యము. లక్షణములో కల్పించుటఅనుటచే ఎచట నాధారాధేయములలో నేదోయొకదానికి న్యూనత్వముగాని యధికత్వముగాని వాస్తవముగనుండునో యట అతి ప్రసక్తి లేదు. కనుక—

సీ. సర్వేశ నే రజో జనితుండ మూఢుండ
ప్రభుఁడ నేనని వెట్టి ప్రజ్ఞగమున
గర్వించినాఁడను గర్వాంధకారాంధ
నయనుండఁ గృపఁజూఁడు వినుఁ బ్రధాన
మహ దహంకృతి నభో మరుదగ్ని జలభూమి
పరివేష్టితాండ కుంభంబులోన
నేడుజేనల మేన నెనయు నే నెక్కడ
నీ దృగ్విధాండంబు లేరికైన

గీ. సంఖ్య సేయంగరానివి సంతతంబు
నోలిఁ బరమాణువులభంగి నొడలిరోమ
వివరములయందు వర్తించు విపులభాతి
నెనయుచున్న నీ వెక్కడ నెంత కెంత.

(భాగవతం ౧౦ పూ. ౫౫౮)

అను బ్రహ్మస్తుతిపద్యము ఈ యలంకారమునకు ఉదాహరణము కాదు. దిక్కాలము లచే గొలువరాని పరమేశ్వరుని భూమతత్త్వము సర్వవేదసిద్ధముగనుక కవిప్రతిభ చేత ఉల్లిఖితము. కల్పితముగాదు.

ఇది అధికాలంకార ప్రకరణము

---

39. అన్యోన్యాలంకారము

రెండిటిలో పరస్పరములో పరస్పరమునకు విశేషము గలిగించుట అన్యో న్యము. విశేషమును గుణక్రియాదిరూపమైనది.

ఉదా:—కం. మణిజాలము గెలిచిన శో
భన శ్రమజల కణమాల వరసలచేతన్
వనిత నొసలి హేమద్యుతు
ల నిగనిగలచే పరస్పరము ద్యుతి యెదొయా.

ఇట ద్యుతి గుణముగనుక గుణరూప విశేషము గలిగినది విధాన రూపక్రియాత్మక విశేషము గలిగెనని శంకించరాదు. ఏలయన, భావనా సామాన్య రూపమైన విధానము చమత్కారి కాకపోవుట వలన అవిశేషము కనుక.

కం. పరపూరుష దృష్టి పతన
గురువజ్రాహతికి భయముగొని ప్రియుని హృదిగా
ధరణిజ చొచ్చెను. నతఁడును
త్వరగఁ బరపతి భుజగిభయవశతఁ బ్రియహృదిగా.

ఇటఁ క్రియారూప విశేషము గలిగినది.

ఇది అన్యోన్యాలంకారము

40. విశేషాలంకారము

ప్రసిద్ధమైన యాధారము లేకుండ ఆధేయమును వర్ణించుటయును, ఒక యాధేయము పరిమితమైన యేదోకొంత యాధారమందున్నను ఒక్కసారిగా అనేకాధారములందున్నట్లు వర్ణించుటయును విశేషాలంకారము

ఒక్కసారిగా అనుటచేఁ జెప్పఁబోవు పర్యాయాలంకారములో అతిప్రసక్తి కలుగదు.

"ఏదోకొంత కార్యమును నారంభించుదానికి అసంభావితాశక్య వస్త్వంతర నివర్తనము మూఁడవ రకము" అని ప్రాచీనులు. అందు మొదటిది రెండు విధములు. ఆధేయమును ఆధారాంతరగళముగాను నిరాధారముగాను వర్ణించుటచేత.

క్రమముగా ఉదాహరణములు: —

గీ. క్ష్మాప! యాలింపు వింత, యా కర్ణ నయన!
దశదిశల మౌళిఁదగుఁ ద్వదాధార కీర్తి;
గుణనిధి! త్వదేక నిలయమౌ గుణగణంబు
ప్రౌఢ కవిముఖంబుల నెప్డు భాసిలుఁజుమి.

ఇటఁ గీర్తి దిఙ్మౌళి గతముగా వర్ణింపఁబడెను.

గీ. అనఘేందువు దినమున కరుగ, దాని
నాశ్రయించు వారికి నాశమగు టుచితమె
కానియిదియె విచిత్రము, వావికీర్తి
యాదు జగతి మింటివయి నిరాశ్రయమయి.

రెండవవాని కుదా :—

క. జానకి భుజముల మధ్యము
లోనుండి కదలకె కోసలోర్వీపతి కాం
తా నేత్రముల రిపులెదుట
మానిత కవి వాక్కులందు మహిత గతి గనెఁ.

మూఁడవ రకమున కుదా :—

గీ. దశముఖునిఁ జంపఁబూని కోదండ పతిత
కాండ మండల కీర్ణలోకత్రయుఁడగు
రాముఁ గాంచు ప్రజకు గోచరంబెయయ్యె
కీలహూతలోక దుర్దర్శ కాలవహ్ని.

ఇట రామదర్శనము చేయువారికిఁ గాలవహ్ని దర్శనరూపాశక్య వస్త్వంతర నివర్తనము గలిగినది. మఱి

గీ. గవ్వల ప్రలోభమున రాత్రి కలుగువఱకు
పెరుగు నమ్ముట కోసము తిరుగుచున్న
గోప బాలికచే నొక గొప్ప నీల
మణి పథముమధ్యమ్మునం బడయఁబడియె.

అను చెప్పఁబోవు ప్రహర్షణ విషమాలంకారయోగమున మూఁడవరకమునకు అతివ్యాప్తి కలుగుచున్నది. పెరుగునమ్మకమును ఆరంభించిన బాలకు నీలమణి ప్రాప్తి వర్ణనమువలననన్నచో అట్లనరాదు. ఇట అశక్య వస్త్వంతర నివర్తనములో తదభేదాధ్యవసాన నిబంధనత్వమె విశేషణము. కాలవహ్నిచూడ గోచరంబయ్యె అని ఇంతక్రితము ఉదహరించిన విశేషాలంకారమందు ఎట్లు అశక్య వస్త్వంతర రూపవహ్నివీక్షణము రామకాల వహ్నులకుఁ గాని తద్దర్శనములకుగాని అభేదాధ్యవసానముచేత

వివర్తింపఁబడినదో అట్లు 'పెరుగు అమ్మట కోసము తిరుగుచున్న' అన్నచోట నీల మణి దర్శనము నివర్తింపఁబడుటలేదు గాన దోషము లేదు. భగవంతునియందు నీల మణి యొక్క యభేదాధ్యవసానముచేత అది నివర్తింపఁ బడినదే యని యనరాదు ఏలయన కొంత కార్యము 'ఆరంభించుచున్న' అనుచోట ఏ కార్యము విశేషణముగా ప్రవేశించినదో దానితోఁగూడ అశక్య వస్త్వంతరముయొక్క యభేదము వివక్షిత మగుటవలన ప్రకృతమందును విక్రయముతోఁగూడ నీలమణియొక్క యభేదము అధ్యవసింపఁబడక పోవుటవలనను. పోనీ అతిశయోక్తిచేత విశేషాలంకారములోని మూఁడవరకము గతార్థమగుననియుఁ జెప్పరాదు. ఈ యుదాహరణములో విషయ మైన రామునికి విషయమైన కాలవహ్నిచే నిగరణము (కప్పిపెట్టుట) లేకపోవుటవలన రూపకముచేతను గతార్థముకాదు. కాలవహ్ని వీక్షణకర్మగా వినఁబడుటచేత స్మృతి కర్తృత్వము సిద్ధముకాకపోవుటవలన. కనుక అశక్యవస్త్వంతరకరణము విశేషాలం కారముయొక్క ప్రభేదమెయ ప్రాచీనుల యాశయము.

ఇది విశేషాలంకారము.

41. వ్యాఘాతాలంకారము

ఎక్కడనైతే ఒక కర్తచేత నేకారణముచేత కొంత కార్యముచేయఁబడెనో లేక చేయఁగోరఁబడెనో అది యింకొక కర్తచేత ఆ కారణముచేతనే తద్విరుద్ధకార్య మును జేయుటచేతఁగాని చేయఁగోరుటచేతఁగాని వ్యాహతమగునో/బాధింపఁబడునో అది వ్యాఘాతమగును

ఈ వ్యాఘాతములో పూర్వకర్తనుబట్టి యింకొక కర్తయొక్క వైలక్షణ్య జ్ఞానమువలన వ్యతిరేకసిద్ధి ఫలము. కర్తృత్వమనఁగా కార్యమును ఉద్దేశించి ప్రవ ర్తించుటయే. ఈ వివక్షకు ఫలము అనుపదములోనే చెప్పఁబడును.

ఉదా :—కం. ఖలగణములచే నిరతము
పలుకులఁ దళితమగు దీనపాదప గతి నా
పలుకులచేతనె యుల్లసి
తులగుచుఁ జివురింత్రు సుజనధుర్యులు సతముగా.

ఇక్కడ శ్రుతిప్రతిపాదిత వచనత్వ రూపైకధర్మ పురస్కారముచేత అభిన్నముగాఁ జేయఁబడిన పరుష మధుర వచనములకు ఏకత్వాధ్యవసానమువలన మొదటఁ దోఁచు విరోధము ప్రాతిస్విక రూపకముగాఁ తత్తత్కార్య హేతుత్వ విమర్శ వలన నివర్తించుచున్నది గాన విరోధ మూలత్వము.

ఈ క్రిందిది మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

కం. మెండయిన యేప్రచండపుఁ
పాండిత్యము చేత మదము పడయుదురొ ఖలుల్
మెండగు నా పాండితి నే
నింపి సుజనులు స్థిరశాంతి నెగడుదురు కడున్

ఇట దుర్జన సజ్జనులు మదశమ కర్తలుగా నున్నను వారి యుద్దేశము చేత ప్రవృత్తి గాదు గాన దీనికి లక్షణగత కర్తృవిశేషణముచేత సంగ్రహము కలుగదు. ఇది వ్యాఘాతమున కుదాహరణ మగుటలో దోషమేమి యన్నచో నట్లనరాదు. ఆశ్రయ విశేష స్వభావ సాచివ్యముచేత ఒక కారణ మొక విరుద్ధ కార్యద్వయమును జనింపఁ జేయుటలో బాధకము కాకపోవుట వలన వ్యాహతియే లేదుగాన ఉదాహరణ మగుటయేలేదు లోకసిద్ధమైనయర్థము కావ్యాలంకారమునకు ఆస్పదమగుటకుఁదగదు.

ఇంకొక వ్యాఘాతమున కుదా.

చ. ప్రియతమ యీమెయంచు నను వీడి గృహంబునఁ బోవనెంతువేన్
ప్రియ ! ననుఁ బ్రేమయంత్రితుఁడవే యయి తీసుకపొమ్ము కూడ నీ
ప్రియను దలంతువేన్ బ్రకృతి భీరుఁగ నన్గను సర్వభీతి కారణ
క్షయకర బాహుమండలపు శ్రద్ధను వేఱుగ నెంచకెప్పుడున్.

ఇది దండకకుఁ బోవనెంచు దాశరథినిగూర్చి భగవతి సీతయొక్క వాక్యము. ఈ రెండు విధములైన వ్యాఘాతమందు పూర్వ కర్తకు అభీష్టము వ్యాహత మగుట యెపుడు తుల్యమే యని ప్రాచీనుల సిద్ధాంతము.

అపుడు వారిమతమున కుదా.

కం. కనుచూపుచేఁ దగులఁబడు
మనసిజుఁజూపుననె యెవరు మనుపుదురా వా
రునయనల విరూపాక్ష జ
యినులను స్తోత్రంబొనర్తు నెప్పుడు మదిలో

ఇక్కడ నిది చర్చింపఁ బడుచున్నది–వ్యతిరేకమె యిక్కడ అలంకారము. "వామనయనలను విరూపాక్ష జయినులను" అని వ్యతిరేకమున బ్రకాశింపఁ జేయుట వలన ఇక్కడ వ్యతిరేకమె యలంకారము. ఇక్కడ వ్యతిరేకోత్థాపకముగా వ్యాఘాత మున్నదనరాదు. అట్లన్నను దానికి అలంకారత్వము సిద్ధముగాదు. వ్యతిరేకాలంకారోత్థాపకమగు నలంకారమే యిక్కడనుండఁదగి యున్నదను నియమములేదు. "అకలంకమగు నాననముచేత కళంకియగు చంద్రుని జయించుచున్నది" ఇత్యాదులందు వలె వస్తుమాత్రముచేతఁగూడ వ్యతిరేకోత్థాపనము ఉపపన్న మగుచున్నది. పోని స్వాతంత్ర్య మవలంబించుటకు దీనికి ఉక్తప్రకారవ్యతిరేక నిర్ముక్తమైన విషయము లేదుగదా. కనుక అలంకారాంతరా వినా భూతాలంకారాంతరమువలె నిక్కడఁగూడ అలంకార భేదకమైన యవాంతరవిచ్ఛిత్తి విశేషముగలదను ప్రాచీనుల మాటయె ఇక్కడశరణము.

మఱి యిక్కడ

కం. తామ దరిద్రుండగునని
లో నెంచియె లోభి ధనములు త్యజింపఁ డిలన్
తాను దరిద్రుండగునని
లో నెంచియె దాతగూడ రొక్కము విడచున్.

అను పద్యము నుదాహరించెను. ఇట తాత్కాలిక భావిజన్య దారిద్ర్య రూపకారణ భేదమున్నదిగాన నిది సరికాదని పండితరాయలు తాత్కాలిక. జన్మాంతరీయ దారిద్ర్య శంకలకు అభేదాధ్యవసానము గలదు గాన లక్షణము సమన్వయించునని నాగేశ పండితుఁడు

ఇట్లు శ్లేషాతిశయోక్త్యాద్యుపాయములచే నున్మీలితమైన కించిదంశాభేదాధ్యవసానముచేత మొదటనే ప్రాదుర్భవింపఁ జేయఁబడిన విరోధము విచ్ఛిత్తిమాత్ర రూపమై మెఱుపువలె ననువర్తించుచున్నది. తన్మూలకమైన విరోధాభాసాదులు వ్యాఘాతము వఱకు నిరూపితములు. "అవియును నానారూప వైచిత్ర్యమును పొంది విరోధాభాసక్షేత్రప్రభేదములు కాని–బంగారముకంటె కంకణాదులు వేఱైనవి కానట్లు–దానికంటె వేఱుకావు" అని యొకరు. అట్లన్నచో ఔపమ్య గర్భములగురూపకదీపకాదులు ఉపమలోని భేదములు గావలసివచ్చును. ఇట్లు చాల వ్యాకులము కావలసివచ్చును గాన పరస్పరచ్ఛాయామాత్రానుసారులై భిన్నమైన విచ్ఛిత్తిగలవై భిన్నములే యగు" నని కొందఱు.

ఇది వ్యాఘాతము

42. కారణమాలాలంకారము

ఇంక శృంఖలా మూలములైన యలంకారములు.

వరుసగా నిబద్ధములైన యర్థములలో మొదటి మొదటిదానికి తరువాతి తరువాతిదాని యందును, తరువాతి తరువాతి దానికి మొదటి మొదటిదానియందు సంసృష్టి కలిగి యుండుట శృంఖల.

అదియు కార్యకారణత్వ విశేషణ విశేష్యత్వాది నానా రూపములు గలది. ఇదియును స్వతంత్రాలంకారము కాదు. ఇది వక్ష్యమాణ ప్రభేదములచేత గతార్థమగును. మఱి దీనికి అవిలేకుండ వివిక్తమైన విషయములేదు. రూపకాదులందు అనుప్రాణకముగా నున్న యభేదాంశముగాని. సమాన ధర్మాంశముగాని ఎట్లు శేషు అలంకారము కాదో. అట్లే ప్రకృతమందును అవి యుండురు. అది మఱికొందఱు వహింపరు. "సావయ వాది భేదములచేత రూపకమును పూర్ణలుప్తాది భేదములచేత నుపమాదులును గతార్థమగుట వలన స్వతంత్రాలంకారములు కాకపోవును. వివిక్త విషయము కలుగుటకు విశేషమునుండి నిర్ముక్తమైన సామాన్యము ఉండదుగదా కనుక శృంఖలకేకారణ మాలాదులు భేదము"లని ఈ రెండు మతముల తత్త్వమును తరువాత వివేచింతుము.

ఆ శృంఖలయే ఆనుగుణ్యమునకుఁ గార్యకారణ భావరూపత్వమున్నపుడు కారణమాల.

అందు మొదటిది మొదటిది కారణమై తరువాతిది తరువాతిది కార్యమైయున్నపుడు ఒకరకము. మొదటిది మొదటిది కార్యమై తరువాతిది తరువాతిది కారణమైనపుడు మఱొక రకము.

వరుసగా నుదా.

కం. సుకృతమున నుత్తమసతి దొ
రకు, నా సతిచే పవిత్రులైన సుపుత్రుల్
ఇఁక ను సుపుత్రులచే స్వ
చ్ఛకీర్తి దాన వితవికగు స్వర్గంబెపుడుఁ

గీ. దానలక్ష్మి స్వర్గము మోక్ష ధనముఁగనును
ఇంక దానమును బహుసమృద్ధి కనును

బహుసమృద్ధి మహాభాగ్య పదవిఁగనును
భాగ్యమును శంభు ! నీ పాద భక్తికనును.

ఇక్కడనో అదిలో కారణోక్తియే ప్రస్తావించినచో అపుడైతే దానికిఁ గారణము, దానికిని గారణమునని. అది ఒకదానికిఁ గారణమై అదియును ఒకదానికిని అని కారణమాల యుక్తమగును. ఎప్పుడైతే కార్యోక్తి చెప్పఁబడునో అపుడు దానికి గార్యము. దానికిని కార్యము అని. అది యొకదానికిఁ గారణమై అదియును ఒకదానికి అనిగాని యుక్తము. అన్నివిధముల ఏశబ్దము కార్యకారణ తోపస్థాపకమై ఆదిలోఁ బ్రయుక్తమో అదే నిర్వహింపఁదగినది. ఇట్లు క్రమముగా నిబంధించుట ఆకాంక్ష రూపము గాన రమణీయము. ఆకాంక్ష రూపముగా నుండనిచో అది ప్రక్రియ భంగమగును. ఎట్లన,

గీ. వినయము జితేంద్రియతకుఁ గారణమ యగును
వినయము వలన గుణవృద్ధి గొనఁగఁ బడును
జనము లనురాగముంత్రు సద్గుణునిపైని
జనుల యనురాగమున సంపదను వరించు.

ఇట సరిగా ఆకాంక్షలేదు. ప్రక్రియభంగమున్నది కాన రమణీయము కాదు.

ఇది కారణమాల

43. ఏకావళ్యలంకారము

ఆ శృంఖలయే సంసర్గమునకు విశేష్య విశేషణ భావరూపత్వ మున్నపుడు ఏకావళి యగును.

ఏకావళి = హారమువంటిది గాన ఏకావళి. అదియును పూర్వపూర్వమునకు ఉత్తరోత్తరమునుగూర్చి విశేష్యత్వమున్నపుడును. విశేషణత్వమున్నపుడును నని రెండు విధములు: అందు మొదటిదానిలో ఉత్తరోత్తరవిశేషణమునకు స్థాపకత్వమును బట్టియు అపోహకత్వమును బట్టియు రెండు విధములు: స్వసంబంధముగా విశేష్యత్వ నిర్ణాయక ధర్మమును నియమించుట స్థాపకత్వము స్వవ్యతిరేకముగా విశేష్యత్వ నిర్ణాయక ధర్మవ్యతిరేక బుద్ధిని గలిగించునది అపోహత్వము.

ఉదా. గీ. ఎతఁడు స్వహితార్థదర్శియో యతఁడె బుధుఁడు
ఎది పరానపకారమో యదియె హితము
వేరు శ్రితసాధు భావులో వారెఘనులు
ఎందు హరియుండు నదె సాధు కృత్యమగును.

ఇట బుధత్వాదిసిద్ధాయక ధర్మము నియమింపఁ బడుచున్నదిగాన స్థాపకత్వము.

గీ. అతఁడు బుధుఁడుగాఁడు, స్వహితం బరయఁడెవఁడు
ఇది హితముగాదు పరతృప్తి నీయ దేది
హితులుకారు వా, రెవరు సాధుతను గనరొ
అదియు సాధుత కా దెందు హరియె లేఁడొ.

ఇందు బుద్ధత్వాది నిర్ణాయకధర్మ వ్యతిరేక బుద్ధి గలిగింపఁబడుచున్నదిగాన నిది పూర్వ పూర్వమున కుత్తరోత్తరమునకుపోహకము. ఇటస్థాపకత్వములోఁ గూడఅపోహకత్వము గమ్యమగుచున్నది. అది శబ్దముచేఁ జెప్పఁ బడుటలేదు గాన దోషములేదు.

గీ. బుద్ధి నీది ధర్మముచేత శుద్ధమయ్యె
బుద్ధిచే నదె లక్ష్మి నిబద్ధమయ్యె
లక్ష్మిచే తుష్టులైరి సర్వ ప్రజలును
ప్రజలచే నీతమయ్యె భవద్యశస్సు.

ఇందు పూర్వ పూర్వముచేత స్వావ్యవహితముగా నుత్తరోత్తరము విశేష్యము చేయఁబడుచున్నది. ఏకావళియొక్క యీద్వితీయ భేదమందు పూర్వ పూర్వములచేత ఉత్తరోత్తరమునకు ఉపకారము చేయఁబడుచు ఏకరూపమైనచో అపుడిదే ప్రాచీనుల చేత మాలాదీపకమని వ్యవహరింపఁ బడుచున్నది.

ఇది ఏకావళి

43. సారాలంకారము

ఆ శృంఖలయే సంసర్గమునకు ఉత్కృష్టాపకృష్ట భావరూపత్వము గలిగినపుడు సారమగును. అదియు పూర్వ పూర్వమునుబట్టి ఉత్తరోత్తరమునకు ఉత్కర్షాపకర్షాదులచేత ద్వివిధము,

కం. సంసృతిఁ జేతను లటు వి
ద్వాంసులు నట సాధువులును, దగుసాధులలో
సంసక్తి రహితులును, నా
సంసక్తి రహితులలోన జ్ఞానులు ధన్యుల్

ఈ యలంకారమును ఏకానేకవిషయముగా మరల ద్వివిధములని చెప్పుచున్నారు, ఏకవిషయత్వములో అవస్థాది భేదములను ఆశ్రయించుట ఆవశ్యకము. ఉత్కర్షాపకర్షలు భేదనియతములు గాన, అవస్థాదిభేదకము లేకుండ ఏవస్తువును స్వాపేక్షచే తాను అధికముగాని న్యూనముగాని యగుటకు వీలు లేదుగదా.

ఏక విషయమైన యుత్తరోత్తరోత్కర్ష కుదా.

కం శైశవముదాటి లీలగఁ
గైశోరముదాటి, దాటి కౌమారంబున్
నీ శుభదేహము యౌవన
వాసముచే విజృంభణంబు పడసెను వరుసన్.

అనేక విషయమైన యుత్తరోత్తరోత్కర్ష కుదా.

కం. గిరులు గురువైన, వందున్
ధర గుర్విియ యందును జగదండము, గురువౌ
మరి జగదండముకన్నను
గురులు మహాత్ములు లయమునఁగూడ స్థిరాత్ముల్.

కఠోపనిషత్తులోఁగూడ నీ యలంకారము కనిపించుచున్నది.

గీ. మహతుకంటె నవ్యక్తము మఱియుగొప్ప
దరయ నవ్యక్తమునకన్నఁ బరమ పురుషుఁ

దఱిగ గొప్పవాఁడు, పురుషుకన్న గొప్ప
దేదియులే, దదే తుది, మోక్షపదము వదియ.

(నా యుపనిషత్పథ కఠ, 1-3-11)

పూర్వమున గుణకృతమైన యుత్కర్షము. ఇక్కడ నైతే స్వరూప మాత్ర కృతమైన యుత్కర్షమని విశేషము. పురుషుఁడు నిర్గుణుఁడుగ నంగీకరింపఁ బడుటవలన ఇక్కడ గుణకృతమైన యుత్కర్షము చెప్పరాదు. ఈవిధముగనే అవకర్షకూడ నూహింపఁదగును.

ఇదిమాత్రము తెలిసికొనఁ దగినది:– ఏకవిషయమున శృంఖల చారువుగాదు కాన తదను ప్రాణితమైన సారము చారువుకాదు. అది స్వాభావిక భేదమును అపేక్షించి యుండుట వలన అవస్థాదికృత భేదమందును అనుల్లాన మగుచున్నది కాన. కనుకనే ఈ విషయమునవర్ధమానాలంకారము ఇతరులచే నంగీకరింపఁ బడినది. "రూపధర్మముల చేత నాధిక్యము కలుగఁగా వర్ధమానకము" అని దాని లక్షణము రచింపఁబడెను. కనుక కారణమాలాదులు ఎట్లు శృంఖలా విషయములో అట్లు సారమును జెప్ప వీలుపడదు. అపుడు ఏక విషయమున అలంకారాంతరమును నంగీకరింప వచ్చును. "గుణరూపములను బట్టి పూర్వ పూర్వములకు వైశిష్ట్యము గలుగఁగా సారము" అని సారమునకు లక్షణము చెప్పుట యుక్తము. అదియు కొన్నిచోట్ల శృంఖలానుప్రాణితమై కొన్ని చోట్ల స్వతంత్రము అని అనేక విషయత్వము ఏక విషయత్వము దానికి తగియున్నదే. ఇట్లు శృంఖలా విషయమైన యలంకారములకు విచ్ఛిత్తి వైలక్షణ్యము అనుభవసిద్ధ మగుట వలన వేఱుగా అలంకారత సిద్ధముకాఁగా శృంఖలకు విరోధాభేద సాధర్మ్యము వలె అనుప్రాణకత్వమే యుచితము. కాని వేఱుగా అలంకారత్వము ఉచితము కాదు. అట్లుకాఁగా భేదాదులకును వేఱుగా అలంకారత్వము ఆపన్నమగును. పూర్ణలుప్తాదులం దైతే విచ్ఛిత్తివైలక్షణ్యము లేదు. కాని ఉపమావిచ్ఛిత్తియే యుండునని సంప్రదాయము. మఱి విచ్ఛిత్తి యనఁగా నేమి? అలంకారములకు పరస్పర విచ్ఛేద రూపమైన వైలక్షణ్యమునకుఁ గారణమై జన్యతా సంసర్గముగా కావ్యనిష్ఠమైన కవి ప్రతిభయేః తజ్జన్యత్వ ప్రయుక్తమైన చమత్కారిత్వముగాని విచ్ఛిత్తి యగును.

ఇది సారము

45. కావ్యలింగాలంకారము

అను మితి కరణత్వము చేతను సామాన్య విశేషములచేతను అనాలింగితమై ప్రకృతార్థోప పాదకముగా వివక్షింపఁబడిన యర్థము. కావ్యలింగము (కావ్యమందు అభిమతమైన లింగము కావ్యలింగము) ఉపపాదకత్వమనఁగా తన్నిశ్చయజనక జ్ఞానవిషయమైయుండుట. అనుమానార్థాంతరన్యాసలను వారించుటకై అనాలింగితమై అనునంత వఱకుఁజెప్పఁబడెను. ఉపమానాదివారణకై ఉపపాదకముగా అన్నంతవరకు జెప్పఁబడెను. పంచమ్యాది శబ్దములచేఁ బ్రతిపాదితమైన హేతుత్వముగల హేతువునే వారించుటకై ఉపపాదకముగా వివక్షింపఁబడిన అని చెప్పఁబడెను. శబ్దముచేత ఆరూఢముగా బోధింపఁబడిన అనునర్థఫలకము మాత్రముగాను ఉంటచేత "భయానకత్వమువలబట్టి పరివర్జనీయుఁడవు. దయాశ్రయత్వమునుబట్టి దేవా! సేవ్యుఁడవైతివి. ఇత్యాదులందు అలంకారము లేదు గమ్యమాన హేతుత్వముగల హేతువే సుందరముగ ఆలంకారికులచేత కావ్యలింగములో అంగీకరింపఁ బడుచున్నది. అదియు నామక్రియా విభక్త్యంతార్థత్వములను బట్టియె ద్వివిధము. మొదటిదియు శబ్దాంతరార్థ విశేషిత శరీరము శుద్ధైకనామ విభక్త్యంతార్థరూపమునని ద్వివిధము. ఇందులోను మొదటిది సాక్షాత్తుగాఁగాని పరంపరగాఁగాని వ్యాక్యార్థవిశేషితము, విభక్త్యంతార్థమాత్ర విశేషితమునని ద్వివిధము. క్రియావిభక్త్యంతార్థమైనదికూడ సాక్షాత్తుగాఁగాని పరంపరగాఁగాని వాక్యాంతరార్థ విశేషితము, నామవిభక్త్యంతార్థమాత్ర విశేషితమునవి రెండు విధములు. శుద్ధ భేదమైతే క్రియావిభక్త్యంతార్థమునకు సంభవింపదు. ఏలయన, క్రియకు కారక విశేషిత్వమునకు అవశ్యకము గనుక. మిగిలినది తరువాత నిరూపింపఁబడఁగలదు.

ఉదా: చ. పతితులచేఁ ద్యజింపఁబడి బాగుగ మత్తులచే వినింద్యమై
చ్యుతతతిచే నవాచ్యమగుచున్, దమిచేఁ బిలునాశ్యహాస్యమై
సతతముమీఱులోకకలుషంబుల నెన్నియొ పాఱఁద్రోలుచున్
క్షితినెపుడున్ శ్రమంపదని నీవెయొకర్తవెయుందు గొప్పగా

ఇక్కడ అనన్యసాధారణముగా ప్రతిపాదింపఁబడిన గంగోత్కర్షముపైకి అఘటమానమైన దానిని ప్రతిపాదించుటకు అనవరతసకలలోక పాపహరణ సమానాధికరణమైన శ్రమాభావము నామవిభక్త్యంతార్థము విశేషశరీరము గలదై హేతువుగా ఉపాత్తమైనది.

చ. ఎవనిని నుద్ధరింపఁ దగుకృత్యములోఁ ద్రపచెందుఁ దీర్థముల్;
జెవిని గఱంబుపెట్టుకొని చెచ్చెఱఁ గాంత్రౌ కపాలిముఖ్యు, లీ
వివిధకుపాపి నవ్ జననిః వేగఁబవిత్రునిజేసి పాప నా
శ విషయదర్పమెల్లఁదిది చల్లఁగఁ జెందెద వోదయానిధీ!

ఇట సకల దేవతీర్థ దర్పదళన సిద్ధికై స్వాత్మ పవిత్రీకరణము వక్తచే నిబద్ధమైనది. అదియు క్షుద్రమగుట వలన తాదృశ సిద్ధికి అసమర్థమైన యింకొక విశేషకము నాకాంక్షించుచున్నదవి తీర్థకర్తృక శ్రపాకరణము కపాలి ప్రభృతికర్తృకకర్ణముద్రణమును అనువాక్యార్థద్వయ స్వాత్మరూపకముద్వారా విశేషకముగా ఉపాత్తమైనది. తద్విశిష్టమైన తాదృశ పవిత్రీకరణమును భాగీరథియందు ఉపారూఢమై తాదృశ కార్యోపపాదన సమర్థమైనదని హేతువగుచున్నది.

గీ. పద్మభవముఖ నిర్జర ప్రకట చిత్త
వృత్తి దుష్ప్రాపమహిమ! నీ విమల గుణము
లిందుఁ బొగడ నితాంత విశ్రృంఖలుఁడను
నను మనుప శివ! శివ! యిటందగవు నీవు.

ఇట శిశుత్వరూప శుద్ధైక నామ విభక్త్యంతార్థము అపరాధము క్షమించుటలో హేతువు. అట్లే మహిమశ్శ్వము అచింత్యమాహాత్మ్యము నామవిభక్త్యంతార్థ విశేషిత నామభక్త్యంతారరూపమై బ్రహ్మాదిచిత్త దుష్ప్రాపత్వముతో హేతువు. ఇట్లు తాదృశ పరమేశ్వర గుణకర్మస్తవము మనుపుటలో హేతువు తాదృశస్తవములో విశృంఖలత్వమని శుద్ధనామ విభక్త్యంతార్థోదాహరణమందు విశిష్టనామ విభక్త్యంతార్థమునకు నుదాహరణము.

మ. నిను నాధారము చేసికొంచు జననీ! నే గొప్ప గర్వాన వెం
టనె యెల్లన్ బుధులకా నిరాసపుర వందానమొందించినాఁ
డను నౌదాస్యము పొందుదేనిపుడు నేలాగమ్మ! గంగమ్మయిం
క నిరాధారుఁడ నేదుపేరిదరి. వక్కాణింపుమీ! యక్కటా.

ఇట విరాధారుఁడ ఇత్యాదులచేత నభివ్యక్తమైన వక్తృనిష్ఠ సకలకర్తృక ద్వేషమందు ఆత్మకర్తృక నిరాసపురపథ నయన రూపమైన నామవిభక్త్యంతార్థ విశేషితమైయా విభక్త్యంతార్థము ఉపపాదకము.

గీ. ఎవరు మధురోక్తిచేత నమ్మించి మిగుల
సాధువుల వినయముగ వంచన మొనర్త్రు
వారలనుగూడ (దల్లి! విశ్వంభరమ్మ!
మోయుదువు; బుద్ధినీకును బోయెనేమి.

ఇందును పృథివీ బుద్ధి నాశోపపాదనములో క్రియా విభక్త్యంతార్థమైన ధారణము నామ విభక్త్యంతార్థ విశేషితమైన యా జనధారణాత్మ రూపమునకే అసామర్థ్య ముండుట వలన సాధువంచన రూపవాక్య విశేషితమైన ధారణము హేతువు. విశేషణత్వమును కర్మయందు విశేషణముగా నుండుట వలన పరంపరగా తెలియఁదగును. ఈ భేదములును ప్రాచీన కల్పిత పదార్థ వాక్యార్థ భేదద్వయమువలె చాతుర్య మాత్రముచేతఁ గల్పింపఁ బడినవి. వైచిత్ర్య విశేషత్వముచేత మాత్రము కాదు. "వైచిత్ర్య రూపమైన విచ్ఛిత్తి లేకపోవుట వలన కావ్యలింగము అలంకారము కాదు. విచ్ఛిత్తి విశేషమనఁగా జన్యతా సంసర్గముగా కవి ప్రతిభా విశేషము. తన్నిర్మితత్వ ప్రయుక్తమైన చమత్కృతి విశేష ముగాని ఆ రెండిటిలో ఏదియు నిక్కడ లేదు. ఇత్యాదికముగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు.

ఇది కావ్యలింగము

46. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము

సామాన్యముచేత విశేషమును విశేషముచేత సామాన్యమును సమర్థించుట అర్థాంతరన్యాసము.

అందు ప్రకృతములైన సామాన్య విశేషములు సమర్థింపఁ దగినవిగాను అప్రకృతములైన విశేష సామాన్యములు సమర్థించునవిగను ఉండుట తఱచుగాఁ జూడఁ బడుచున్నది. అదియు సాధర్మ్య వైధర్మ్యములఁబట్టి రెండు విధములు.

ఉదా. తే. కనుల కీ నిరంకుశులైన కవులు చేయు
నీ జలజదళ సామ్యంబు నేల నీవు
సాదృతిఁజెలి! తీరుబడిగా నాలకింతు
ఇంతులు విపరీతముగ గ్రహింత్రు గాదె.

ఇందు సంబోధ్య కర్తృకమైన తదీయ నేత్రవృత్తి జలజదళ సామ్య సాదర శ్రవణమునకు అనౌచిత్యము ప్రతిపాదింపఁ బడుచున్నది. అదియు దానికి అనిష్టసాధనత్వము కలిగినపుడు సరిపడును. అనిష్ట సాధనత్వముగూడ తాదృశ శ్రవణము ఇష్ట సాధనమను బుద్ధిచేత శ్రవణము చేయుచున్న వనితకు భ్రాంతాత్వము లేకుండ ఉపపాదింపరాదని స్త్రీత్వరూపముగా భ్రాంతాత్వము ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది. అది యును సంబోధ్య స్త్రీ విశేషభ్రాంతత్వ రూపవిశేషమునకు సామాన్యము సమర్థకముగూడ నగుచున్నది

గీ. ఆపదను బొందు సద్గుణుఁ డనవరతము
నన్యులకు నుపకారంబె యాచరించు
మూర్ఛఁబొందిగాని మృతిని బొందిగాని
అఖిల రోగాలఁ బారదం బపహరించు

ఇట ఆపద్గత సద్గుణ కర్తృకోపకార రూపమును ప్రకృతరూపమునైన సామాన్యమునకు మూర్ఛితమృతపారదకర్తృక రోగాపహరణము విశేషము. ఉదాహరణ రూపముగా సమర్థకము గూడ. పారదవృత్తాంతమే ప్రకృతమైనచో అపుడు పూర్వోత్తరార్థములకు వ్యత్యాసము చేయఁబడఁగా సామాన్యమునకు విశేషసమర్థకత్వమును ఇక్కడనే సంభవించును. అట్లు—

కం. అనిలో నొకరాముఁడె
యనేక రాక్షసులఁ జంపె నతి సులభముగా
కన నెదియొ గొప్ప వీరత
ననయము గాంతు రసహాయులైన మహాత్ముల్.

ఇట విశేషమునకు సామాన్యము సమర్థకము వైపరీత్యమునందైతే సామాన్యమునకు విశేషము సమర్థకమగును. కననెదియొ' ఇత్యాదికమైన యుత్తరార్థమునకు బదులుగా "కనుడురు సహాయసంపద యనయంబు పరాక్రమంబు లందనివారల్" అని కూర్చినచో విశేషము వైధర్మ్యముగా సామాన్యమునకు సమర్థకమగును. అర్థవైపరీత్య మందు దుర్బలవృత్తాంతము ప్రకృతమైనచో మాత్రము వైపరీత్యము. ఈ యలంకార ములో సమర్థ్య సమర్థక భావము అర్థగతము. శబ్దగతమును యలంకారతాప్రయోజకమె. కావ్యలింగమందు హేతు హేతుమద్భావమువలె అర్థగతము మాత్రమెకాదు. ఎట్లు ఎందువలన మొదలైన ప్రతిపాదకములు లేనిచో అర్థగతము. అర్థగతమైతే మూర్ఛ బొందిగాని మృతిని బొందిగాని' అనుచోటఁ జెప్పఁబడినది. ఆ శబ్దములున్నచో శాబ్దము అదియు "విపరీతముగ గ్రహింత్రుగాదె" అనుచోటఁ జెప్పఁబడినది.

ఇంకొక యుదా.

గీ. పతిత పాషండ కాధమ వ్రాత్యతతుల
నెటులఁ బ్రోచు స్నేహంబు త్యజింప వమ్మ ;
ఇటులె పాపాల మైత్రి త్యజింపనమ్మ
ఏలనఁ బ్రకృతి త్యజియింపఁ జాలనిదియె.

ఇట భగవతి యయిన భాగీరథికిని స్తోత్ర కర్తకును గల విశేషములను సమర్థించు చతుర్థచరణ ప్రతిపాద్యమైన సామాన్యముయొక్క సమర్థకత్వము 'ఏలన' అనుదానిచే జెప్పఁబడుచున్నది.

గీ. ఎండిపోవు దీనులచేల్ త్యజించి మబ్బు
దాల్చునౌ దార్యము హిమభూధరముపైని
దుర్మదుల విపులోన్నతిఁ దొరగఁబొంది
ఔర ; నీదు వివేకము జ్ఞాతమయ్యె.

ఇట దానముచే గౌరవింపఁబడని విద్వాంసుఁ డురాజాను గురించి వర్ణించిన కోప వచనములోఁ బూర్వార్థగతమైన విశేషము ఉత్తరార్థగతమై ప్రస్తుతమైన సామాన్య మందు సమర్థకమగుచున్నది. ఇట్లు అప్రకృతముచే ప్రకృతమును సమర్థించుట యుదాహరింపఁ బడినది.

ప్రకృతముచే ప్రకృత సమర్థకమున కుదా.

కం: తనుగాత్రి ; మార్మికుఁ డెవఁడు
కనుఁదృష్టిని రమ్యమైన కల వస్తులలో
తనుము సరోజిని యంతిక
మును వర్జించి భ్రమరమ్ము పోవ దెచటికిన్.

జలక్రీడలోఁ దూరముగాఁబొమ్ము, అని చెప్పు కామినినిగూర్చి నాయకోక్తియిది. ఇందు రెండు వృత్తాంతములును ప్రకృతమె. కొన్నిచోట్ల ప్రకృతముచేత అప్రకృత మునకు సమర్థనము సంభవించును. కాని యా యప్రకృతము ప్రాంతమందు ప్రకృత పర్యవసన్నమగును. పైకి మాత్రము అది యప్రకృతముగా నున్నది. అన్నివిధముల అప్రకృతమును సమర్థించుట ప్రసక్తము గాదు.

ఉదా. కం. ప్రభువును యాచిత కాముఁ డ
యి భజించును వెస లఘుత్వమిల వామోరూ ;

అభిరతి నధరార్థిని నే
రభసమున విముఖిచే నిరాకుఁడ నౌటన్॥

ఇట ప్రక్రాంతమైన ''బలాత్కారముగా అధరము గ్రహించుటకు ప్రభువు నయ్యు నేను నీకు వశుఁడనగుటచే నీ యెదుట యాచకుఁడనే"అను కాముక వృత్తాంత విశేషముచేత అప్రస్తుతమైన దాతృ యాచక వృత్తాంతరూపమైన సామాన్యము సమర్థింపఁ బడుచున్నది.

"కారణముచేత కార్యసమర్థనము, కార్యముచేత కారణ సమర్థనము" అను రెండు భేదములను గూడ అలంకార సర్వస్వకారుఁడు నిరూపించెను.

"విశేషముచేతఁ గూడ సామాన్యార్థమును సమర్థించుటలో ఎక్కడ సామాన్య కార్యార్థమునకు ఉపపాదనాపేక్ష యుండునో అక్కడ అర్థాంతరన్యాస. ఎక్కడనైతే స్వతస్సిద్ధమునే విశదీకరించుటకు తదేక దేశభూతమైన విశేషము స్వీకరింపఁబడునో అక్కడ ఉదాహరణాలంకారము అని విమర్శనీకారుఁడు.

ఇది అర్థాంతరన్యాసము.

46. అనుమానాలంకారము

అనుమితి కరణము అనుమానము.

సాహచర్య నియమ రూపవ్యాప్తి గల పక్ష ధర్మతాజన్య నిశ్చయజ్ఞానము అనుమితి. ఎక్కడెక్కడ పొగకలదో అక్కడక్కడ నిప్పుగలదు. నిప్పులేనిచోట పొగలేదు అను సాహచర్యనియమము వ్యాప్తి. అవ్యాప్తిప్రకారముగాఁగల పక్షధర్మతా (సాధింపఁదగిన నిప్పు ఎక్కడ సందేహింపఁబడునో అది పక్షము.) జన్యమైన "నిప్పు గలదు" అను నిశ్చయజ్ఞానము అనుమితి. ఇది కవి ప్రతిభోల్లిఖితముగా చమత్కారి యైనపుడు అలంకారమగును.

ఉదా : కం మణిగణము లంధకారం
బును బాపఁగ విశలె లేని పురమున వెనువెం
టనె విరహమొందు కోకము
లు నట సశోక మగుచుఁ దెలుపు దినపుఁదుదిన్.

ఇటఁ దెలుపుట స్ఫుట బోధము. అదియు అనుమితి రూపమై చక్రవాక వియోగ రూప లింగము వ్యాప్యముగా నిశ్చయ కారణము వలన నుత్పన్న మగు చున్నది. అందును అంధకార విశేషాభావము తత్సామాన్య భావముగా నద్యవసానము కాఁగా నిశలు లేకపోవుట సిద్ధింపఁగా దానియందు దివసావసాన సిద్ధ్యభావ ప్రయుక్తమైన దివసావసానానుమితి యుండుటచే అందు కవి ప్రతిభోల్లిఖితత్వము కలదు

ఇంకొక యుదా :-

మ. త్వరగా శాత్రవ కైరవాలు మొగిడెఁ దైన్యాంధకార వ్రజం
బరిగెఁ నల్గడఁ దామసంబులు క్షయంబందెఁ స్వసన్మార్గముల్
విరిసెఁ సాధు సరోజముల్ మిపులఁ బుష్పించెఁగదా కావునన్
మరి దేవా! యుదయించెనంచుఁ దలఁతుఁ ద్వచ్ఛౌర్యసూర్యుండిలన్.

పూర్వము లింగ లింగులకు శుద్ధత్వము. ఇక్కడనో రూపకానుప్రాణితత్వ మని విశేషము. కవి ప్రతిభోల్లిఖితత్వమైతే స్ఫుటమే. ఇందులో నెక్కడ లింగ లింగు లుండునో అక్కడ తలఁతును ఊహింతును మొదలైన పదములు అనుమితి బోధకములు. సాదృశ్యాది నిమిత్తము లున్నచోట మాత్రము ఉత్ప్రేక్షను బోధించు నని వివేకము. కనుక —

కం. మదనామాత్య మహామహుఁ
డిదిగో నేతెంచునంచు నే నిపుడెంతున్
ఇదె కన్న చమత్కారం
బు దాల్చు నవుర ! యది యిదె పో కోకిలమే.

ఇత్యాదులందు అనుమితియే ఉత్ప్రేక్ష కాదు.

ఇక్కడఁ దెలియఁ దగినదిది—తలఁతును, ఊహింతును, ఇత్యాది వాచక పదములు స్వీకరించినపుడు అనుమానము వాచ్యము. చెపనెను. దెలుపును. ఇత్యాది లక్షక పదములున్నపుడు అనుమానము లక్ష్యము. ఎట్లన 'శ్లోకముల నట సశోక మగుచు' ఇత్యాదులందు. ఇంక ఆ రెండిటిలో నేదియు స్వీకరింపనపుడు అనుమితి సాధ్యాక్షిప్తమైనపుడు ప్రతీయమానము. ఎందనఁగా, "త్వరగా శాత్రవకైరవాలు మొగిడెన్" అను పద్యములో. 'మరి దేవా! యుదయించుఁ దావక మహామార్తాండ బింబంబలన్' అని నాల్గవపాదము కూర్చినచో వ్యంగము. సాధ్యమునుగూడ స్వీకరింపక లింగమును

మాత్రము స్వీకరించుటచేత ఎక్కడ సాధ్యము కప్పఁబడక యుండునో యక్కడ ధ్వన్యమానము

ఉదా. కం. పరిపరి నిటునటు తిరుగుచు
మురియుచు మధురముగ మిపుల ముదమున రొదలన్
మొరయుచుఁ దుమ్మెద పిండుల్
సరసులలో రాకపోక లొనరించెఁదమిన్.

ఇది సాధ్యమయిన శరదాగమమునకు అనుమానము ధ్వన్యమానమగుచున్నది. ఈ వ్యవస్థ అనుమితికరణము అనుమాన మనుపక్షమునఁ గుదురదు. అనుమతి కరణమునకు జ్ఞాయమానము లింగమనుపక్షమున కేవల వాచ్యత్వము ఆపన్నమగును. లింగజ్ఞానము అనుమతికరణమను పక్షములో వాచ్యత్వ లక్ష్యత్వములు అనాపన్నములు కావలసి వచ్చును. కనుక అనుమితియే యనుమానము. దానికి వాచ్యత్వ లక్ష్యత్వ ప్రతీయమానత్వ ధ్వన్యమానత్వములు స్వేచ్ఛగా సిద్ధించును.

ఇది అనుమానము

48. యథాసంఖ్యాలంకారము

ఉద్దేశక్రమముగా అర్థముల సంబంధము యథాసంఖ్యము.

పదార్థసంఖ్యను అతిక్రమింపక యథాసంఖ్యము అని వ్యుత్పత్తి. అతిక్రమింపక అనఁగా మొదటిదానికి మొదటిదానితో రెండవదానికి రెండవదానితో నీ విధముగా క్రమముగ సంబంధము కలుగుట యని భావము.

ఉదా.—

మధురాక్కర. యౌవనోదయమందు నితాంత శంకితములగుచు
శీల శౌర్య సామర్థ్యద్యుతీ లోభితంబులగుచు
జానకీ నేత్ర నీరజ సంపదలవ్వి యింక
కరము సంకోచమొందు వికసించు రామునందు.

ఇక్కడ యౌవనోదయ నితాంతశంకితములై సంకోచించుచున్నవి. శీల శౌర్య సామర్థ్యద్యుతి లోభితములై వికసించుచున్నవవి ప్రథమ ద్వితీయ క్రియలకు ప్రథమ

ద్వితీయ విశేషణ సహితములతోఁ గూడిన కర్తతో నన్వయము. అదియు శాబ్దము. భావసంధి ఇక్కడ ప్రధానము.

ఇంకొక యుదా.

గీ. ధరణిరుహ పుండరీక విద్వాంసులెపుడు
భూమిని సమస్త సంతోష పోషకరులు
కటకటా! కుఠార తుషార ఖలులచేత
వ్యర్థమ వధింపఁ బడుచున్నవారు గాదె.

ఇక్కడ దీపకానుప్రాణకము.

ఇంకొక యుదా.

కం. తులసీ పితృగహన చరులు
సలలిత సుమశర జనివధ శక్తిహితులున్
అల చక్రశూల ధరులయి
యలరెడి హరిహరులు నాభయము బాపెదుతన్.

ఇక్కడ రెండుచోట్ల అర్థగతము. మొదట సమాసముతో సమాసమునకు అన్వయము కలుగఁగా పిదప సమాసగతావయవ పదములకుఁ గలుగును. మఱి క్రమముగా నన్వయబోధలో నియామకమేది. "ఇట కొందఱు" యోగ్యతా జ్ఞానమె నియామకము. ఎట్లన 'తులసీ పితృగహన చరులు' అనుచోట హరియందు శ్మశానచారిత్వమును, హరునియందు తులసీవన చారిత్వమును బాధితమగుట చేత అన్వయబోధ కలుగకపోఁగా హరియందు తులసీవన చారిత్వము, హరునియందు శ్మశాన చారిత్వమును యోగ్యతనుబట్టి అన్వయబోధ కలిగి క్రమముగా అన్వయబోధ కలుగును. అట్లే ఇతరమగు చోట్లను, అని యందురు. ఇతరులైతే యోగ్యతా నియామకమన్నచో క్రమభంగము దోషము కావలసి వచ్చును. "నీ కీర్తి ప్రతాపములు సూర్య చంద్రులవలె భాసించుచున్నవి" ఇత్యాదులలో కీర్తియందు చంద్రసాదృశ్యమును, ప్రతాపమందు సూర్యసాదృశ్యమును వ్యుత్క్రమముగాఁ జెప్పఁబడినను, యోగ్యతా వశమువలన ప్రతీతి ఉపపన్నము గాకపోవలసి వచ్చును. మఱి క్రమికాన్వయమే యోగ్యము. ముఖ్యార్థమునకు క్షతికలిగించు అపక్రమాన్వయము అయోగ్యము. అట్టి క్షతి యనుభవసిద్ధము. కనుక అన్వయిసమసంఖ్య పదార్థజ్ఞానమునకు యథాసంఖ్యాన్వయబోధ కార్యతానిర్ణాయక ధర్మమని యనరాదు. కనుక కీర్తి ప్రతాపములు సూర్య

చంద్రులవలె భాసిల్లుచున్నవి. అనుచోట యథాశ్రుతములైనవానికి యథాసంఖ్యాన్వయ బోధ బాధనిశ్చయముచేఁ బరాహతమైనది. కావున ముఖ్యార్థమునకు క్షతి యుండుట వలన క్రమభంగము పూర్తిగా దోషమే. అని ఇత్యాదికముగ నందురు. ఇదిమాత్రము తెలిసికొనవలయును. యథాసంఖ్యాన్వయబోధ ఎలాగో యొకలాగు అగుఁగాక, అది ఇక్కడ గ్రహింపము. యథాసంఖ్యము అలంకార పదవినే యిపుడెట్లు అధిష్ఠింపఁ గలుగునన్నదే యిపుడు పరిశీలింప వలసినది. లోకసిద్ధమైన దీనియందు అలంకార జీవాతువైన కవి ప్రతిభా నిర్మితత్వమన్నది లేశముగానైనను ఉపలబ్ధి మగుటలేదు. అట్లు ఉపలబ్ధమైనచో అలంకార వ్యవహారము తగియుండును. కనుక అపక్రమత్వ రూపదోషము లేకుండుటయె యథాసంఖ్యమనఁగా, కనుక ఉద్భట మతానుయాయుల వచనములు అరమణీయములె. దీనిచే యథాసంఖ్యమునె క్రమాలంకారముగా వ్యవహరించు వామనుని వాక్కులును వ్యాఖ్యాతములు" అని నవ్యులు.

ఇది యథాసంఖ్యము

49. పర్యాయాలంకారము

క్రమముగా అనేకమైన యాధారములు గలిగిన యొక యాధేయముగాని క్రమముగా అనేకాధేయములు గలిగిన యాధారముగాని యొక పర్యాయము.

ఇందు ఇదివరకుఁ జెప్పఁబడిన విశేషాలంకార ద్వితీయ భేదమందు అతి ప్రసక్తి వారణకొఱకు క్రమముగా అని చెప్పఁబడినది. అందు ఆధేయము క్రమముగాఁ గాక ఒక్క మాటుగా అనేకాధారములందు సంబంధము కలిగియుండుట వలన అతి ప్రసక్తి లేదు. రెండవ లక్షణములో చెప్పఁబోవు సముచ్చయాలంకారమందు అతి వ్యాప్తి నివారించుటకు క్రమముగా అని చెప్పఁబడెను.

ఉదా. గీ. జగములను మూఁటిఁగన బ్రహ్మసద్మ వెడలి
కుతుకమున దేవులఁ దినాల్ కొన్ని గడపి
యవనిఁ దిరిగి మహా కవ్యపాస్య వాణి
నృప ! త్వదాస్యాబ్జి సత్యపురిని సుఖించు.

ఇందు మొదటి చరణమందలి యాధారము అర్థగతము. సద్మను వెడలి అని చెప్పఁబడెను గాని సద్మయందు ఉండి అనకపోవుటచే ఆధారము అర్థగతమయినది. మిగిలినచోట శబ్దగతము.

ఇంకొక యుదా.

కం. మకరాలయమధ్య వలలి
యిఁక నమృత భుజుల ముఖమున నెసఁగి చిరంబున్
అకలంకమ్మగు నీ వద
న కమలమున నమృత మెపుడు నరపతి ! నిలుచున్.

ఇదివఱకుదానిలో అవరోహము. ఇక్కడనైతే ఆరోహము. పూర్వ పూర్వ స్థలములను విడచుటలో అరుచి బీజమును అని విశేషము.

రెండవ రకమున కుదా.

మ. అనుకోకుండనె నేను రాఁగ గురుసేవాసక్తిలో మున్గియుం
డిన యిందీవరనేత్ర హ్రీభరచల న్నేత్రస్థతారంబులో
కను, లాదవ్వుల విస్మయ స్తిమితమై కన్పించు, నాపైని దోఁ
చును జాంచల్యయుతంబులై పరిచితిన్, దోఁచుఁగా మీఁద స్ఫారద్యుతిన్

ఇటఁ జిరప్రోషితుఁడైన ప్రియుఁడు అకస్మాత్తుగా రాఁగాఁ జూచిన స్త్రీయొక్క నయన రూపమైన యొక యాధారమందు విశేషములైన స్తిమితత్వాద్యాధేయములు ఒక్కమాటుగా సంభవింపవుగాన కారణక్రమ వశమువలన క్రమికత్వము.

గీ. మొదట సాగరు మదిలోనఁ బిదప శివుని
కంఠపీఠికఁ దుది మహాకవుల జిహ్వఁ
గ్రమముగా నిట్టుల నభివృద్ధిఁ గాంచినావు
కాలకూటమ ! ఇది నీ స్థితి చాలమేలు.

(శే. వేం. రాఘవఅయ్యంగారు.)

ఇది పర్యాయము

50. పరివృత్తి

పరకీయమైన యేదోయొక వస్తువును దీసికొని స్వకీయమైన యేదోయొక వస్తువును పరునికిచ్చుట పరివృత్తి.

క్రయమనిభావము. అది రెండువిధములు. సమపరివృత్తియు విషయపరివృత్తియునని సమపరివృత్తికూడ-ఉత్తమమైనవానితో నుత్తమములకును. తక్కువవానితోఁ దక్కువవానికిని అని. విషమపరివృత్తికూడ ఉత్తమములతోఁ దక్కువవానికిని, తక్కువవానితో నుత్తమములకు నని రెండు విధములు.

వరుసగా నుదాహరణములు.

కం. అంగము లర్పించి సువ
ర్ణాంగి! కొనెదవేని నరులప్రాణంబులు నీ
సంగతి యిట నుచితంబె య
గుం. గాని దృగబ్జయుగముగొనుట నుచితమౌ.

ఇందు బూర్వార్ధ విషయమందె సమపరివృత్తి. ఉత్తమములతో నుత్తమములకు. ఉత్తరార్ధమందయితే విషమ పరివృత్తియే.

కం. ఎముకల మాలికలమయం
బ మేనుగొని తలల మాలమయమయిన శరి
రముగొను నీ ముందున్న జ
నములకు నగు లాభమే మనంగా రి! యిలన్.

ఇట తక్కువవానితోఁ దక్కువవానికిఁ బరివృత్తి

గీ. గొప్పదైన నీ యందంబు కొల్లఁగొట్టి
తక్కువది యైన చంచలంబగు ధనము గొనెదె
తక్కువది చలమైన ధనమువదలి
గొప్పదియు శుభంబు మానంబు కోరికొనుము.

ఇట వేశ్యకు బోధ చేయఁబడుచున్నది. ఇట పూర్వార్ధమున గొప్పదానితోఁ దక్కువదానికి బరివృత్తి. ఉత్తరార్ధమున తక్కువదానితో గొప్పదానికిఁ బరివృత్తి.

ఇది పరివృత్తి

51. పరిసంఖ్యాలంకారము

సామాన్యముగా ప్రాప్తించిన యర్థమునకు ఒకానొక విశేషమువల్ల వ్యావృత్తి పరిసంఖ్య.

పరి = వర్జితమైనసంఖ్య = బుద్ధిదేనియందో అది. పరేర్వర్జనే అనిపాణినిసూత్రము.

ఇది శుద్ధి ప్రశ్నపూర్విక యని రెండు విధములు. మరల ఆర్థగత శబ్దగత అని నాలుగు విధములు.

ఉదా. గీ సేవ గోరుదేన్ శ్రీపతి సేవ చేయు
చింత కోరుదేన్ చక్రిని జింత సేయు
గోష్ఠి కోరుదేన్ హరిగోష్ఠి గోరు మనస!
నిదురఁగోరుదేన్ ముక్తిలో నిదుర పొమ్ము.

శ్రీపతి సేవాదులు చేయుము. ఇతర సేవాదులు చేయకుము అని 'కోరుదేన్ అని యుద్యర్థక పదము జెప్పి ఇతర సేవాదులను వ్యావృత్తి చేయుచున్నది. కాన అర్థగతము శుద్ధము

మ. ఎది తీర్థంబు మురారి పాదభజనం, బేవీ మణుల్ సన్మతుల్
ఎది శాస్త్రంబగు దేన ద్వైతతమముల్ కృత్తంబులై పోవునో
ఎది స్నేహంబు సదోపకార రస సంభృత్తత్త్వ బోధంబొ యిం
కెది శత్రుత్వము భేదదానకుశలంబీ వాసనా రాశియే.

ఇట మురారి పాదభజనాదికమే తీర్థాదికము మరొకటి కాదనునర్థము తాత్పర్య మర్యాదచేఁ బ్రతీయమానమగుచున్నది కనుక ఆర్థి ప్రశ్నపూర్వికయును.

మ. అవనిన్ దీర్థము గంగ, దానికితరం బాస్వచ్ఛనీరౌఘమే,
యవు నాదేవుల్, నదిఁబుట్టి మెట్టినస్థలా, లన్యుల్ నికృష్టుల్ సురల్,
భువిలో నయ్యది యెం దవేజన పదంబుస్, మట్టియే యన్యముల్
ఎవఁడద్దానికి మొక్కఁ వా డె బుధుడౌ, నింకన్యు లజ్ఞానులే.

ఇక్కడ 'నీరౌఘమే' ఇత్యాది గతి నిర్ధారణార్థకములు తీర్థత్వాదివ్యావర్తకములుగాఁ బ్రతీయమానమగుచున్నవి గాన శాబ్ది శుద్ధ.

గీ సఖు లెవరు తుది సుకృతమె జనులుగారు
ధ్యేయుఁ డెవఁ డీశ్వరుఁడె పుత్త్రు లెవరుఁగారు
కామ్యమెది మోక్షపదమె భోగములుకావు
అనెడి దెది హరిపేరె యన్యంబుగాదు.

ఇక్కడ శాబ్దీ ప్రశ్నపూర్వకయునని ప్రాచీనుల మతము. ఇతరులైతే 'వ్యావృత్తి యర్థగతమైనపుడే పరిసంఖ్యాలంకారము. అట్లు గాని చో మాత్రము శుద్ధ పరిసంఖ్యయే. ఎట్లన హేతువు అర్థగతమైనపుడె హేత్వలంకారము. ఇట్లు గానిచో హేతువు మాత్రమే. కనుక ఇది రెండు విధములే' అని యందురు. కొందరైతే వ్యావృత్తి అర్థగతమైనను అలంకారము కాదు. సత్యము పలుకుము. ధర్మముచేయుము. ఇత్యాదు లందును అవి ఉన్నదనవలసివచ్చును కాని ఏది కవి ప్రతిభానిర్మితమో దానికి తాదృశ వ్యావృత్తియుండును ఎట్లన "ఏ వసుమతీంద్రుఁడు పరిపాలించుచుండ మహానసములందు సంతాపము, శరధి హృదయములందు సశల్యత్వము, మంజీరములందు మౌఖర్యము, భేదులందు తాడనము. కామినులకుంతలములందు కౌటిల్యము, గతులందు మాంద్యము, ఇత్యాదులందుండును ఇక్కడఁ బ్రధమాంతార్థము కవిప్రతిభచేత 'ఏకీకృతము'గాన తద్వారా తత్ప్రతియోగివ్యావృత్తి నిర్మితము కాన 'సేవగోరుదేన్' ఇత్యాదులందు ఇతరుఁడు సేవ్యుఁడుకాఁడను నర్థము ప్రతీతమగుటవలన పరిసంఖ్యయుండవచ్చును గాని పరి సంఖ్యాలంకారము ఉండదు. ఇట వ్యావృత్తి వాస్తవము గాని కవి ప్రతిభను అపేక్షించి నది కాదు 'ఏది తీర్థంబు' అనుచోటనైతే ప్రశ్నపూర్వకమైన దృఢారోప రూపకమె" అట్లు గానిచో 'విషమును విషమనరు. బ్రాహ్మణుని ధనమె విషము, ఇత్యాదులందు పరిసంఖ్య యాసన్నమగును. ఏది శాస్త్రంబు అన్నచోటనైతే పరిసంఖ్యామాత్రమె. "అవనిన్ దీర్థము గంగ" అనుచోటను గూడ శుద్ధయయిన పరిసంఖ్యయే ఇదివఱలోఁ జెప్పిన హేతువు అర్థగీతముగాదు గనుక. కనుక 'మహానసములందు సంతాపము' ఇత్యాదికమే దీనికి ఉదాహరణము అని యందురు.

ఇది పరిసంఖ్య

52. అర్థాపత్తి

ఒకానొక యర్థముతో తుల్యన్యాయము కలదగుటవలన అర్థాంతరము ఆపన్నమగుట అర్థాపత్తి.

న్యాయమనఁగాఁ గారణము. అదియును ప్రకృతముతో అప్రకృతమునకు, అప్రకృతముతో అప్రకృతమునకు ప్రకృతముతో అప్రకృతమునకు, అప్రకృతముతో ప్రకృతమునకు అని నాలుగు భేదములు గలది. అది ప్రత్యేకముగా అర్థాంతరము యొక్క సామ్యన్యూనాధిక్యములచేత పండ్రెండు విధములు, పిదప భావత్వా భావత్వ ములనుబట్టి యిరువది నాలుగు భేదము కలదగును. దిఙ్మాత్రముగా నుదాహరింపఁ బడును

మ. వరలీలాహృత శారదానగర దీభాగ్యుల్ మముంబోట్ల ముం
దర విద్యాగృహనిర్గళత్కణముషల్ తద్బాలిశుల్ గంతిరన్
దొరఁకొంద్రేనియు నేఁడొ రేపొ పణులన్ ద్రొక్కన్ పతత్త్రిల్, శశాల్
కరి నెత్తిన్‌దిరుగున్ పచార్లిడును నక్కల్ సింహశీర్షంబులన్.

ఇక్కడఁ బ్రకృతముతో అప్రకృతమైన యుత్పాద్యమానమునకు సామ్యము మాలారూపత్వమును.

కం. హృదిపై నీ చరణాబ్జము
లఁ దాల్చి నా కాపదలు త్వరగఁ మాయనిచో
పద పడి చండకరునిచే
నుదితంబగు దివసమధ్య నుల్లసిలు నిరుల్.

ఇట 'మాయనిచో' అను ప్రకృతార్థముకంటె "చీకటులు ఉల్లసిల్లు" అను నప్రకృతార్థము ఉత్కర్షముగా నున్నట్లు ఆపన్నమగుచున్నది.

గీ. ఎపుడు స్నేహార్ద్రవగు గంగ! యేమిలేని
యిట్టి పత్సపై సురభియల్లెపుడు కృపను
నిలుపవేన్ జడాల్ చింతామణి సురతరులు
ఎట్లు కణభిక్షనే నర్థి కిచ్చుఁ జెపుమి.

ఇట అభావముచేత అభావాపాదనము. స్నేహార్ద్రా జాహ్నవీయాపి ప్రకృతార్థమును బట్టి చింతామణ్యాదులు జడమగుటచేత న్యూనత్వమును వీనియం దాపాద్యమైన యప్రకృతము.

కం. అనురక్తను ననువిడి వెడ
లిని నీ విట పురుష సింహ ! నృపతీ ! యింకన్
వనమిది వనలక్ష్మిని విడి
చనదే యేమి విచిత్రసంగతి యిచటన్.

రాజైన నలునిచేత నడవిలో విడువఁబడిన దమయంతి ధ్యానములో వచ్చిన యా నలుని గురించి పలికిన వాక్యమిది. ఇట ఆపాద్యమానమై వన వృత్తాంతముకూడ సంనిహిత మగుట వలన ప్రకృతమేగాన రెండును ప్రకృతమే. పురుష సింహానిబట్టి వనము నపుంసకముగాన న్యూనము. కనుకనే ఏమి విచిత్రసంగతియని చెప్పఁబడెను.

కం. ఎది మేడి పండ్లను బలెఁగా
నదా యజాండములు వీని సకలము తినునో
అది సర్వ గర్వ హర కా
లదంష్ట్ర; దానికిని దోమలము మేమెంతల్.

ఇట నప్రకృతమైన బ్రహ్మాండ భక్షణముచేత సమస్త భూతములకు అనిత్యము కైముత్య న్యాయముచేతఁ బ్రకృతము ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది.

కం. సకల క్షత్రియ వంశాం
తకుఁడనయిన నాకు నీవు తగు లక్ష్యము కా
వు కులాచల గర్వ విభే
దక వజ్రమ్మునకు రామ ! తరు లేపాటుల్

రామునిగూర్చి జామదగ్న్యుని వాక్యమిది. ఇక్కడ ప్రతివస్తూపమ మహా వాక్యార్థము. దానికి ఉపమేయ వాక్యార్థము ఉపమాన వాక్యార్థమునని దళములు రెండు. అందు ఉపమేయ వాక్యార్థగతమైన యర్థాపత్తిలో ఆపాద్యమానమును, తన్నిమిత్త మాత్రమునని రెండు అర్థములును ప్రకృతములై ఉపమాన వాక్యార్థగతమందైతే అప్రకృతములు. ఇట్లు ఇతరమును ఊహింపఁ దగును.

ఏ న్యాయముచేత ఒకయర్థము సిద్ధమగునో ఆ న్యాయముచేతనే యితరార్థము సాధింపనర్హ మగును గాన ఈ యర్థాపత్తి యిట్టిదిగానే యగును. ఇందును అర్థాంతరము లోకములో లేకపోయినను కవిచేత స్వప్రతిభచేత కల్పింపఁబడి ఆపాద్యమాన మగునో అపుడు అది యలంకారమగును. ఎట్లనఁగా— "ఫణులన్ దొక్కన్ పతత్త్రిల్" మొద లగువానియందు. అట్లు గానిచో కైముతికన్యాయము మాత్రమే యగును. ఎట్లన— మేడిపండ్లను బలెన్" ఇత్యాదులందు. ప్రాచీనరీతిగా నిది యుదాహరింపఁబడెను. కనుకనే కైముత్యన్యాయముచేత అని చెప్పఁబడెను.

ఇది అర్థాపత్తి.

---

53. వికల్పాలంకారము

విరుద్ధమైనవానికిఁ దాశికమైన ప్రాప్తి వికల్పము.

ఉపమకు వ్యతిరేకమువలె నిది సముచ్చయమునకు ప్రతిపక్షమైనది. ఇక్కడనో వికల్పింపఁబడువానికి ఔపమ్య మలంకారబీజము. దానినిబట్టి చమత్కారము ఉల్లసిల్లును. అట్లుగానిచో వికల్పముమాత్రమె. ఎట్లన – జీవనమైన అగుఁగాక మరణమైన నగుఁగాక ధర్మమునుమాత్రము విడువను"ఇత్యాదులందు. ఇక్కడ జీవనమరణములకు ఔపమ్యము ప్రతీతమగుటలేదు.

ఉదా. గీ. ప్రాణముల నీయుమిఁక సీతనైనసరియె
తృప్తిపఱచుము గ్రద్దల ద్విజులనైన
యముని బొందుము రామునినైన సరియె
అందు నీ కిష్టమున్నటు లాచరింపు.

ఇక్కడ కర్మలకుఁ గ్రియాఫలరూపమైన సమానధర్మముతోనే యౌపమ్యము "జీవనమైన అగుఁగాక మరణమైన నగుఁగాక" లనుచోటఁ గూడ సత్తారూపధర్మైక్య మున్నను కవి ప్రతిభా తాత్పర్యము లేకపోవుట వలను అది యలంకారము కాదని గ్రహింపవగును. కొన్ని చోట్ల లుప్తమైన సమానధర్మమును దీసికొనికూడ ఔపమ్యము గమ్యమైనపు డీయలంకారము ఉండును ఉదా: చత్తువా స్వర్గమొందెదు. గెల్తువా రాజ్యమేలెదు. (తెనుఁగుగీతనాది) కనుక ధాత్వర్థములకు వికల్పమని కొందఱు. ఆ ఖ్యాతార్థముల కని మఱి కొందఱు.

ఇది వికల్పము.

54. సముచ్చయాలంకారము

ఒక్కసారిగా పదార్థములు అన్వయించుట సముచ్చయము.

'ఒక్కసారిగా' అనుటచే కొంచెము కాలభేదమున్నను సముచ్చయమునకు భంగములేదు. అది ధర్మిభేదమునుబట్టియు ధర్మైక్యమునుబట్టియు రెండు విధములు. ధర్మైక్యములోఁగూడ రెండు విధములు. కారణత్వాతిరిక్త సంబంధముగా ఒక ధర్మితో నన్వయము ఉన్నపుడును, కారణముగా ఒక ధర్మితో నన్వయమున్నపుడును అని. ఈ విధముగా మూఁడు విధములైన దీనియందు మొదటి రెండు భేదములలో గుణములకును క్రియలకును గుణక్రియలకును, మూఁడవదానిలో రమణీయములకు అరమణీయముల కును రమణీయారమణీయములకును సమన్వయము. "ఒకదానిచేత కార్యము నిష్పాద్య మానమైనను అకస్మికముగా వచ్చిన యింకొక కారణముచేత సౌకుమార్యాతిశయము సంపాదింపఁబడు చోట సమాధ్యలంకారమునకు విషయము. దీనియందైతే సముచ్చయ ప్రభేదములో ఎక్కడ ఒక కార్యమును సంపాదించుటకు ఒక్కసారిగా అనేకములు కపోతములు ఒక కళ్లమందువలె అహమమికచేత కార్యమునుగూర్చి పడు చున్నవో ఏ యతిశయమును లేదో అది విషయము. క్రమముగా ఉదాహరణములు.

కం. జలదమ్ము పుట్టఁగాఁ గ
జ్జల మలినంబయ్యె నంత సకల నభంబున్
అల పథికుల హృది రాగం
బలరె, మృగాక్షినునుఁ జెక్కులగుఁ బాండువులై:

ఇట గుణములకు ఒక్కసారిగా భిన్నధర్మితో నన్వయము

కం. ఉదయించెఁ జంద్రమండల
మది గనియు వియోగివర్గ మదలం జొచ్చెన్
ముదమందెనుగూడ సకల
మదవతిమణిశాసకుఁడగు మదనుండంతన్.

ఇట క్రియలకు ఒక్కొసారిగా భిన్నధర్మితో నన్వయుము.

మ. ఎఱుపై యద్రిసుతాప్రియాంఘ్రినఖ సంహృద్రుచీ వీచి, బం
గరురంగై త్రిపురారి శీర్షజనటాగ్రభాజితజ్యోత్స్నలన్

వరనై జంబున నచ్ఛమౌక్తిక ఫలాభాగుచ్ఛ సచ్ఛాయమై
సురకూలంకష మమ్ముఁ బ్రోచునఘ సంహార్యవ్యథా దేహాలన్

ఇట గుణములకు ఏకధర్మితో నన్వయము పరిశీలింపఁగా హరిచరణ సంసర్గ సమయములో సంసర్గము లేదు గాన రక్త పీతవర్ణములకు ఒక్కసారిగా సంసర్గము అసంభవము అయినను సహజ శ్వైత్యముతో వానికి సంసర్గము తప్పక సంభవించును గాన దోషములేదు

శా. దేవా! విన్నుఁగవుల్ ప్రలోభత స్తుతింత్రే గాక యామాత్రచే
నీ వెట్టుల్ స్తుతిపాత్రమౌదు, తరుణుండీత్వ త్పతాపుండు తా
నీ వేళఁ ధర బాహు మధ్య విలాసుఁడ, దృప్తిఁ దిశల్ కౌఁగిలుఁ
యావత్రీతి వరామరావతి నగమ్యఁబొందు, మిఁ ముద్దిడుఁ.

ఇటఁ గ్రియలకు ఏకధర్మితో నన్వయము.

జన్మ శ్రీపతి పాదరజంబులందు
వసతి భర్గ జటాజూట భవనమందు
తల్లి! వ్యాసఁగమొ పతితోద్ధరణమందు
కలుగదెటు నీకు ఘనత జగంబుకంటె.

ఇట్ల మూఁడింటిలో నొకదానిచేతఁగూడ ఘనత కలుగుచుండఁగా మూఁడును ఘనత్వజననము కొఱకు స్పర్ధచేతబలె వచ్చుచున్నవై రమణీయములుగా నున్నవి.

ఉ. చందనపాదపాహిముఖ సంభవవాయులు తాపపెట్టుచుఁ
జిందులుత్రొక్కు నెట్టునయి చిచ్చులఁ గన్నులఁ గొల్చు నామ్రముల్
క్రందుగ హాలహాలములు గ్రమ్మెడుఁ గూఁతలఁ జిమ్ముఁ గోయిలల్
కుందెడు చాల బాల బిసకోమల ప్రాణములెట్లు నిల్పెదుఁ.

ఇక్కడ మూఁడును జీవననాశము కొఱకు ఆపన్నములై అరమణీయములుగా నున్నవి.

కం. బ్రతుకిది మృత్యుగ్రస్తము
క్షితి సంపదలును శ్వాసకృత విభ్రమముల్
మతి రాములు తటిదారా
మతుల్యలు శరీరులకివి మఱి శల్యంబుల్.

ఇట జీవితాదులు స్వభావగుణముల వలన రమణీయములు గాన నిస్సారము చేయుటకు అశక్యములు. విశేషణ మహిమవలన అరమణీయములు దుఃఖజనకములును కనుకనె శల్యతుల్యములు రమణీయారమణీయములలో రమణీయశబ్దము అరమణీయ శబ్దమునకు విశేషణము. ఇట్లు అరమణీయ రమణీయములకును ఏకకార్యజననము కోసము కలుగుచున్నవానికి సముచ్చయము సంభవించును

కం. ఈ గాత్రము జ్ఞానకరము
రోగము విష్ణుస్మృతియెడ రుచి గలిగించుఁ గా
వేగమ్మె విపత్తులును వి
రాగము నిడు మూఁడు సుఖకరము సుజనులకున్

శరీరాదులు స్వభావముగా అరమణీయములయ్యును భేదక విశేష మహిమవలన రమణీయములు.

ఇది సముచ్చయము

55. సమాధ్యలంకారము

ఒక కారణము వలన జన్యమైన కార్యమునకు ఆకస్మికముగావచ్చిన యింకొక కారణముయొక్క సన్నిధిలో సౌకర్యము కలుగుట సమాధి.

అదియును కార్యము అనాయాసముగా సిద్ధిచేతను సాంగసిద్ధిచేతను కలుగును.

ఉదా మ హరిణాక్షుల్ మది నుల్లసిల్లుటకుఁ దానై వచ్చె నీ రాత్రియే
మరి నామానము నేఁ డెటుల్ హృదిస్థిరంబై నిల్చు' నంచున్ నిరం
తర మూహాపోహలు పద్మనేత్ర యిటులెంచంఁ గన్ మదిఁ జేయు నా
వఱకే కామనృపాతపత్ర శశిబింబంబంత భాసించెఁ గా.

ఇక్కడ రాత్రి సంనిధానమువల్లఁ గూడ సిద్ధించు మానవినాశము చంద్రోదయమువల్ల అనాయాసముగా సిద్ధించినది ఇది శుద్ధము.

ఇంకొక యుదా:—

కం. స్మరదీపదీప్త దృశతో
నరయుచు గాఢతమమునను బ్రాణాక్షియు గృహం

బరిగెడి కాంతకు నప్పుడె
మెఱపులు స్నేహమునఁబోలె మెఱసె నలుగడన్.

ఇట నిర్విఘ్నముగపతి గృహయానమునకు హఠాత్తుగాఁ గల్గిన యితర కారణ సన్నిధానమందు హేతువు నుత్ప్రేక్షించుట వలన ఉత్ప్రేక్షాలీఢమైన సమాధి. ఇటఁ గూడ అనాయాసమునఁ గార్యసిద్ధి.

కం. ఎప్పుడు నతాంగి దయితుని
యొప్పయిన నవప్రసంగ మొప్పెనొ యాశన్;
అప్పుడె పదులు కప్పఁగిటియుఁ
జవ్వనవె ఘనుఁ డఱములఁ జలిపె ఘనముగన్.

ఇట ఘనధ్వనులచేత నాలింగమునకు సాంగతాసిద్ధి.

ఇది సమాధి.

56. ప్రత్యనీకాలంకారము

ప్రతిపక్షమునకు సంబంధించినదానిని తిరస్కరించుట ప్రత్యనీకము.

అనీకముతో (సేనతో) సదృశమైనది ప్రత్యనీకము అని వ్యుత్పత్తి. ఇక్కడ ప్రతిపక్షమందు బలమును. తనయందు దుర్బలత్వమును గమ్యమగుచున్నది. సంబంధించినది తదుపజీవ్యోపజీవక మిత్రాదిభేదములనుబట్టి యనేకవిధము.

ఉదా. గీ. ఓ మదీయచిత్తమ ! మానసోద్భవారి
పాదపంకజ యుగమెప్డు భజనసేయు
నన్ను సంసారగర్తంబు నడుమ నేల
వైతు వింతతో నీ పుత్త్రిబాధచనదు.

ఇందు ఉపజీవ్యమునకుఁ దిరస్కారము.

గీ. ముత్తియపు సంపదలఁ గెల్చిపొల్చు దంత
కాంతి సహవాసమున హర్షమెంతొకూర్చు

నాసికను విరసమున నణంగద్రొక్కి
నీదు ముత్యము సాహసనిపుణ ! యిపుడు.

ఇక్కడ ఉపజీవకమును దిరస్కరించుట వలన వైరవమునకు అర్థగత శబ్దగతత్వములం బటియు వైలక్షణ్యము. ఇట్లు లితరమును నూహింపందగును.

ఇది ప్రత్యనీకము.

---

57. ప్రతీపాలంకారము

తిరస్కారముగా ఫలించిన యుపమాపకర్షబోధకు అనుకూలమైన వ్యాపారము ప్రతీపము.

(ప్రతి + గచ్ఛంతి అప: యస్మిన్ ప్రతీప: నిమ్నోన్నతస్థలం. తద్వశా లంకారేలక్షణ ఎమసుగా మెరకకు నీరు పోవున్నటము. దానివంటిది గాన ప్రతీపము అని వ్యుత్పత్తి.)

ఇది యయిదు విధములు. ప్రసిద్ధమైన యౌపమ్యమునకు విపరీతముగా వర్ణింపంబడిన యౌపమ్యము ఒకటి. విపరీతముగా అనంగా తదుపమానోపమేయములకు ఉపమేపమానకల్పనము. ఉపమానోపమేయములలో ఏదో యొకదానికి ఏదో కొంత గుణమునుబట్టి అద్వితీయోత్కర్షత్వమును బరిహరించుటకు ద్వితీయమును ప్రదర్శించుటద్వారా ఉల్లసింపంబడుచున్న దృశ్యము రెండువిధములు (ఇందు రెండు మూండు విధములున్నవన్నమాట) ఉపమానముకుం గైమర్థ్యము (ఇది యెందుకు అని) చెప్పుట. నాలుగవదియు సాదృశ్యవిఘటనము అయిదవది.

గీ. నాదు తనువు సువర్ణ వర్ణంబటంచు
నీవు ముగ్ధతన్ బ్రేలెద వేలయకట !
ఒడలిది హుతాశనునిలోనంబడినను పడు
అదెహతాశ ! నీ మేనిరంగగును జుమ్మి.

ఇక్కడం బూర్వార్ధోపమచే గమ్యమానమైన సువర్ణాదిక్యమును తిరస్కరించి యుత్తరార్ధమునం బ్రతీపము బాలశరీరవర్ణమునకు ఆధిక్యమును తోంపింపంజేయుచున్నది. హుతాశనులోంబడకుండం బ్రతీపముగూడ దుర్లభమగును. ఉపమించుటకు స్వప్నమందును సంభవింపదని ముగ్ధత్వ హతాశత్వములనుబట్టి గమ్యమగుచున్నది

రెండవదాని కుదా :

శా. నేవాదున్ మహిమంపుసీమ. మనయింటిన్ విల్చు గాంభీర్యమున్
నేనొక్కండనె రత్నగేహమను వెందేరీ మముంబోటు. లం
చే నీ వెప్పుడునెంచి గర్వపుఁ దమంబీలాగునన్ బొందఁగా
నే నాఁడొప్పదు క్షీరవార్ధి ! వెలయున్ నీసాటి ధిల్లీశుఁడే.

మూఁడవదాని కుదా :

కం. మరలన్ నీ గౌరిమఁ గని
మఱి హృదిమానంబుతోడ మసలకుసుమ్మీ
అరయుమి యింటింటను నీ
శరీరవర్ణలు దొరలెడును స్వర్ణపు మాలల్.

నాల్గవదాని కుదా :

గీ. విషమ శరచాపమహిమ విర్విఘ్నమయ్యె
ఎల్లలోకతాపముఁబోయె విరులతోడ
సుతను ! యెల్లెడన్ నీ మోముసుధలఁ జిమ్మ
ఏల తెలిచంద్రుఁ డెపు డుదయించుచుండె.

అయిదవదాని కుదా :

గీ. కనుల కీవిరంకుశులైన కవులు చేయు
నీ జలజదళ సామ్యంబు నేలనీవు
సాదృతిఁజెలి ! తీరుబడిగా నాలకింతు
ఇంతులు విపరీతముగ గ్రహింత్రుగాదె.

ఇట నెట్లు 'ఆలకింతువు' అనుటచేత పోలికయె సంభవింపదని గమ్యమగు చున్నది. అర్థాంతన్యాసకూడ ఈ యర్థమునే పోషించుచున్నది.

ఆలోచింపఁగా నిందు మొదటి మూఁడును ఉపమలోని ప్రభేదములె. నాలుగవది యాక్షేపాలంకారమగును అయిదవది యనుక్తవైధర్మ్యమగు వ్యతిరేకములో నంతర్భవించును.

ఇది ప్రతీపము.

58. ప్రౌఢోక్త్యలంకారము

ఒక యర్థములో ఏదో యొక ధర్మమునుబట్టి యతిశయము ప్రతిపాదించు కోరికతో ప్రసిద్ధమైన యా ధర్మముగలదానితో సంసర్గమును (ఉత్ =) ఎక్కువగా భావించుట ప్రౌఢోక్తి.

సంసర్గమును సద్రూపముగాఁ గాని అసద్రూపము గాని సాక్షాత్తుగాఁ గాని పరంపరగాఁ గాని యగును.

కం. పుట్ట కడుపులో నుండియుఁ
  బుట్టిన త్రేళ్లకును దోఁడఁ బుట్టువులై యా
  మెట్టిన దుష్టుల దృష్టులు
  చట్టునఁ బీడించి కుట్టి-చంపును గట్టా!

ఇట త్రేళ్లకుఁ దోఁబుట్టుఁ దనముచేత మారకత్వము సంభవింపదు. కాని పీడాజనకత్వము మాత్రమె సంభవించును. కివికైతే పీడను గలిగించి చంపుచున్నవను నతిశయము వివక్షితము. కనుక పుట్టలోనుండి పుట్టినయని త్రేళ్లకు వేయఁబడిన విశేషణము సర్పాధారవృత్తితారూపమై మారకత్వరూపముగా స్వప్రతిభచేత కవిచే గల్పింపఁబడెను.

ఇంకొక యుదా:

గీ మందరగిరి భ్రమణవేగమహిమ లొంగి
  యే సుధాకణాకక్షీరాబ్ధి నెగిరె వాని
  సరస నైక్యమగు వివిధౌషధుల దేవ!
  ధాత నీదు దయాదృగంతములుచేసె.

ఇచ్చట దృగంతములందుఁ గేవలము సంజీవకత్వాదులైన యమృతమాత్ర గుణములనే కవి బోధింపఁదలఁచి యుండును. ఇంకను నిఖిలజనవశీకారత్వాలైన యితరగణములుగూడ బోధింపఁదలఁచెను గాన సుధాకణములందు ఔషధ సంసర్గము విశేషణముగా అతిశయము కొఱకు ఉపాత్తమైనది. ఇక్కడి యుత్పాద్యోత్పాదక భావమో లోకసిద్ధము కాదు కవి మాత్రనిబద్ధమే.

ఇంకొక యుదా:

కం. నీ యంగణమునఁ బుట్టియు
  నాయా కుంకుమ జలాల నార్ద్రించగు క్రొం

దీయని లవలీలత తా
నేయపుదౌత్వదంగ తులన నెనయంటోలున్.

ఇక్కడఁ గేవల లవలీలతకు ఉపమానభర సహన సామర్థ్యము లేకపోవుట వలన ఆ సామర్థ్యసిద్ధికై నాయిక గృహనాస కుంకుమ జలసంయోగములు ఉపాత్తము లైనవి ఇందును ధర్మివిశేష సంసర్గము వలన ధర్మ్యంతరగతమైన యతిశయము వ్యంజన విషయమైనపుడే యలంకారము. వాచ్యముగా తత్త్రత్ప్రయుక్తముగాఁ జెప్పఁబడినచో సమాలంకార విషయమే యగును.

ఇది ప్రౌఢోక్తి.

59. లలితాలంకారము

ప్రకృతధర్మియందు ప్రకృత వ్యవహారమును ఉల్లేఖింపక నిరూపింపఁబడు నప్రకృతవ్యవహార సంబంధము గలది లలితాలంకారము.

"ఇతరు ద్రవ్యంబు గైకొన నెంచునీవు, విషమె భక్షించుచుంటివి వినుము ధ్రువము" ఇత్యాది నిదర్శనావారణకై ఉల్లేఖింపక అని చెప్పఁబడెను. 'అప్రస్తుత ప్రశంసావారణకుఁ ప్రకృత ధర్మియందు' అని చెప్పబడెను.

ఉదా. చ. సుమశరవైరిఫాలమును కోషిలఁజేసెడి రాముఁడేద నై
క మఖభుగగ్రధీరులయి గ్రాలుత్వదీయులు వీరులెక్కడన్
విముఖత లోకముల్ దగులఁబెట్టు లయాగ్ని మహోగ్రకీలలకా
సుమృదుల పద్మనాళకరసూక్ష్మ హిమంబున నార్పఁబూనితే.

ఇటఁ బ్రకృతధర్మిన రావణుయైనియందు—ఇతఁడు పరదత్త పురోడాశాదుల భుజించు దేవతముందు ధీరులైన కుంభకర్ణాదులయిన వీరులచేత భగవంతుఁడగు రామునికి పరాభవమును గోరుచున్నాఁడు—అను నిచ్ఛారూపమైన ప్రకృత వ్యవహార విషయమును జెప్పకయే తాదృశహిమ కరణక తాదృశాగ్ని ప్రశమనవ్యవసాయ రూపమైన యప్రకృత వ్యవహారము విషయిగా నుపాత్తమైనది. విషయము ఉపాత్త మైనచో నిదర్శనయే యగును.

ఇంకొక యుదా :

గీ. ఈ ధరిత్రి సురూపయింకెవతె లేదె
చెపవె నీకనురూప యాసీతయేన
చందన తరుశాఖనులాగ నిందు కోరు
నీవు ఫణిరాజు నిదె లేపినావుసుమ్మి.

ఇక్కడనుగూడ రామ సంబంధి నాయికా హరణ ప్రయుక్తమైన తదీయ క్రోధోద్బోధమును జెప్పకయె చందనసంబంధి శాఖాకర్షణ ప్రయుక్తమైన ఫణిరాజ ప్రబోధనము చెప్పఁబడెను. ఇక్కడ భేదమందును అభేదము' అను నతిశయోక్తిచే గతార్థమగు ననరాదు. అక్కడ పదార్థముచేతఁ బదార్థమునకే అభేదాధ్యవసానము. "కనక లతయందు చంద్రుఁడు కరమువెలుఁగు" ఇత్యాదులందు చూడఁబడెను. కాని వ్యవహారముచేత వ్యవహారమునకు మాత్రము గాదు కాన ఇది అతిశయోక్తికి విషయముగాదు. సాదృశ్యమూల యగు నప్రస్తుత ప్రశంసచేతఁగాని గతార్థము గాదు ధర్మియంశలో అప్రస్తుతము లేకపోవుటవలన. నిదర్శనయుఁగాదు. ఏకధర్మిగత వ్యవహారద్వయోపాదానమందె అది ఇష్టమగుటవలన. కనుక 'ఉపాత్తములైన' అని ఆ లక్షణములో విశేషణము చెప్పఁబడెను. ప్రస్తుతము దీనిలో ప్రకృత వ్యవహారము అనుపాత్తమగుట వలన అలంకారాంతరమే కాన—

కం. ఎక్కడ సూర్యుని వంశం
బెక్కడ నల్పవిషయమగు నీ నామతియున్
మిక్కిలి దుస్తర జలనిధిని
తెప్పున తరిచేత దాటదలఁతు జడుఁడనై.

ప్రస్తుతమందు వర్ణనీయవాక్యార్థ ప్రతిబింబమునకు వర్ణనము లలితము అని ప్రాచీనులు. అనునది దీనికే యుదాహరణము.

దీనిని కావ్యప్రకాశకారుఁడు నిదర్శనకు ఉదాహరించెను. నిదర్శనలో రెండిటి యుపాదానము నియతము. ఈ లలితాలంకారములో మాత్రమట్లు గాదు. కనుకనే 'ఎక్కడ సూర్యుని వంశము' అను పద్యములో వాక్యార్థ నిదర్శన యని నాగేశుఁడు.

ఇది లలితము.

60. ప్రహర్షణాలంకారము

సాక్షాత్తుగా దానినుద్దేశించిన ప్రయత్నము లేకుండఁగూడ అభీష్టము సిద్ధించుట ప్రహర్షణము.

ఇది మూఁడు విధములు. అందు అకస్మాత్తుగా అభీప్సితసిద్ధి యొకటి. వాంఛితార్థసిద్ధికొఱకు యత్నము చేయఁబడఁగా అంతకంటెను అధికతరమైన యర్థము సిద్ధించుట రెండవది. పొందఁదగినసిద్ధికొఱకయిన ప్రయత్నమువలన సాక్షాత్తుగా ఫలము సిద్ధించుట మూఁడవది దీనియందు అవ్యాప్తి కలుగకుండుటకే పై లక్షణమున సాక్షాత్తుగా అని చెప్పఁబడినది.

ఉదా. గీ. కౌఁగిలించు ప్రియున్ క్రుధన్గాంత త్రోయ
నతఁడు హరిణాక్షికి విముఖుఁడయి పరుండె
ఏమితఁడు మూర్ఛిలె ననుచు వింక నొకతె
కరమువడి వచ్చి ముద్దిడి కవుఁగలించె"

ఇట యత్న సామాన్యశూన్యునికి అభీష్టసిద్ధి.

ఉ. మెల్లనఁ గేళిమందిరముమెట్టి వయస్యల సంజ్ఞఁబంపి; నేఁ
బెల్లగు నల్కనిద్రగొను నీరజనేత్రకు వీచుచుండఁగా
నెల్లయుఁదెలిసి తెల్యనటులెంతయు వంచనఁ గండ్లుమూసిశ్రాం
తిల్లివి వోసఖీ! యనుచు నెమ్మది నా చెయి గుండెపై నిడెన్.

ఇక్కడ భామినిరోషనివారణకై యత్నించుచుండ రోషనివారణకంటెఁ గూడ నధిక సుఖప్రదముగా నామె కాముకుని చేతిని దన గుండెపైని వేసికొన్నట్లు వర్ణితము. ఇక్కడ మూడవరకమున్నదని శంకింపరాదు. ఏలయన. వీవనచే విసరు సమయములో కాముకుని ముఖ్యోద్దేశ్యము మాననివారణమే గనుక గుండె తాకుట యను నితరఫలము అనువస్థితము.

ఇంకొక యుదా :

గీ. పైసల ప్రలోభమున రాత్రి పడెడువఱకు
పెరుగు నమ్ముటకోసము తిరుగుచున్న

గోపబాలికచే నొక గొప్ప నీల
మణి పథముమధ్యమ్మునం బడయఁబడియె.

ఇందు రెండవరకము స్ఫుటమే. అననురూపసంబంధమును దీసికొని విషమాలంకారమును గలదు అందుఁ గొప్ప నీలమణి. అను నతిశయోక్త్యలీఢమై విషయ విషయులకునుగూడ ప్రహర్షణములో అను గుణత్వముగలదు. ఏలయన, వాంఛితమైన దానికంటె నధికమైన ప్రయోజనము మణి భగవదుభయసాధారణనుగుట వలన. విషమమందైతే నీలమణిరూపమైన విషయమాత్రమునకే అనుగుణ్యము. ఏలయన పైనలుమాత్రమె గోరువానికి కోటిమూల్యముగల గొప్ప నీలమణికి సంసర్గము ఎట్లు అననురూపమో అట్లు భగవత్సంసర్గము అట్లు అగుటకు వీలులేదు. అజ్ఞానులకు భగవత్సంసర్గము అననురూపమే యనరాదు. ఇట్లైయైనచో పెరుగునమ్మకొను గోపిక అజ్ఞానిని కాన పైనల లాభరూపమైన హేతువును జెప్పుట అనతి ప్రయోజనముగా ఆపన్నమగును. ఎట్టి వాంఛితసిద్ధికై యత్నము చేయఁబడునో అట్టి వాంచితసిద్ధియందైతే సమాలంకారమె.

గీ. ఆమె దర్శనోపాయము లరయుకొఱకు
నామె సఖియింటికై నేనె యరిగి సరిగ
నపుడె దాక్షాయణిని గొల్వ నరుగుదెఱు
వచ్చు జలజాక్షిఁ సాక్షాత్తుఁ బడసినాను.

ఇట సాక్షాత్తుగా ఆమె దర్శనము లభించినది.

ఇది ప్రహర్షనము.

61. విషాదనాలంకారము

అభీష్టమునకు విరుద్ధమైనది లభించుట విషాదనము.

ఉదా. గీ. 'స్వస్వకృత్యాలలో' మున్గి జనులు పోవ
ముక్కుకొనతో తలుపు దీసి పోదునింక
పంజరమునుండి' అని చిల్క వాంఛసుధల
నానుచుండ తొంథముఁబోలు నహియెచొచ్చె.

ఇష్టార్థముకయి కారణప్రయోగము లేకపోవుటవలన నిది విషమప్రభేదమునకు విషయము కాదు. ఇష్టార్థమై ప్రయోగింపఁబడిన కారణముతోఁగూడ విరుద్ధార్థమునకు ఉత్పద్యోత్పాదక భావలక్షణ సంసర్గమునకు అననురూపమైనది విషమము. ఎక్కడ నైతే ఇష్టార్థమై ప్రయుక్తమైన కారణము వలననే విరుద్ధార్థము లభించునో అక్కడఁ దాదృశకారణ విరుద్ధార్థములకు ఉత్పద్యోత్పాదక భావలక్షణసంసర్గ అననురూపముగా నుండుటవలన విషమించఁబోవు విరుద్ధార్థము లభించుటవలనను విషాదనమని సంకీర్ణత్వమె కనుక దీనికి విషమభేదములచే గతార్థత్వము గలుగునని శంకింపరాదు. విరుద్ధలాభాంశము విషాదనమునకు విషయము విరుద్ధలాభేష్టార్థ ప్రయుక్తకారణము లకు సంసర్గాననురూపాంశము విషమమునకు విషయము. కనుక అది కొంత యంశలో విషమము కొంత యంశలో విషాదనమనని రెండిటికిని సమావేశముండు నని తెలియఁదగును.

ఇది విషాదనము.

62. ఉల్లాసాలంకారము

ఇతర గుణదోషములవల్ల నితరము యొక్క గుణదోషములను పొందుట యుల్లాసము.

అదియును గుణముచే గుణమును గాని దోషమును గాని, దోషముచే గుణమునుగాని దోషముగాని పొందుట అని నాలుగు విధములు. పొందుట అనగా అది కలిగియున్నదని బుద్ధి.

ఉదా. గీ. ఎపుడు నరుదైన పువ్వుబావి నెది హరించు
విగహ శస్త్రక్షత హృదుల వెదకిచంపు
పవనము లీలనల్లాడు నీదు
వీచి వ్యతికరాన జగాల్ పవిత్రపఱచు.

ఇట వీచుల పావనత్వాతిశయముచేత వాయువునకు పావనత్వ గుణాంతరము వర్ణితము.

గీ. ఇలను నీ మేను నెవ్వి వీక్షింపలేవొ
యీ విశాల నేత్రాలచే నేమిఫలము
గంగ ! నీ లహరీలీల కలకలంబు
లోనఁ బొలకుంట వీనులకొను నింద

ఇట శ్రీగంగా రమణీయత్వ గుణముచేతఁ దద్రూపకర్ణి విముఖములైన నయనములకుఁ జెవులకును నైష్ఫల్యరూప దోషములు గలిగెను.

ఇంకొక యుదా :

హింసయేచేయు రాక్షసబృందములను
ఏది యపవిత్రమైయుండె నెల్లయపుడు
అట్టి వింధ్యవనతతి రామాంఘ్రి తాక
ధన్యయయ్యె మునిపతి విధానవిపుడు

ఇటఁ బూర్వార్ధములో దోషముచేత దోషమును, ఉత్తరార్థములో గుణముచే గుణమును అని విశేషము.

ఇంకొక యుదా :

కం. స్వకులము నగరము దేశము
సకల ద్వీపము కనఁబడు సకల భువనంబున్
నీఁక భూషితంబులు మురాం
తక భక్తులచేత, దూషితాల్ విముఖులచే.

ఇట ఉత్తరోత్తరవ్యాపకత్వముచే గుణముచే గుణము దోషముచే దోషమును అని విశేషము.

గీ. బహుళసంశయ విచలచ్ఛ్వపాకతతుల
వదలఁబడు పాపగోష్ఠుల సదనమైన
నన్ను నుద్ధరింప జననీ ! నడుముకట్టు
నిన్ను నే నరపశువు వర్ణింపఁగలుగు.

ఇట వక్తృగత పాపరూపదోషముచేత వాని నుద్ధరించు శ్రీ గంగకు శ్లాఘ్యత్వము గుణము.

ఇంకొక యుదా :

గీ. ఇటు శ్వవృత్తి నాకృషియు: ప్రేయటయుఁ బ్రకళతి
వాదమలవాటు• దినచర్య పరపిఖునత
ఇట్టి నా గుణాల్ వివివిని యేషణము
నీవు తక్క నామోము నింకెవరు గాంత్రు•

ఇక్కడఁగూడ నిదివఱుసవలెనె• కాని వ్యంగ్యమని విశేషము "కావ్యలింగ ముచే నిది గతార్థమగును. సేతే యలంకారము కాదు" అని యొకరు. "లౌకికార్థ మయమగుటవలన అలంకారమేకాదు" అని కొందఱు.

ఇది ఉల్లాసము

---

63. అవజ్ఞాలంకారము

ఉల్లాసమునకు విపర్యయమె అవజ్ఞ.

విపర్యయము = అభావము లేకపోవుట• ఇతరమునకు ఇతరగుణదోషములను బట్టి గుణదోషములను గలిగింపకపోవుటయె అని పర్యవసించిన యర్థము•

ఉదా. గీ. అఖిలవేదాంత నిష్ణాతుఁడయ్యు ఖలుఁడు
అల్పమైనను వైరాగ్యమందఁ డెపుడు
తాను జలనిధిని మునింగి నానికూడ
తడియుమైనాకగిరి మెత్తఁబడనియట్లు,

ఇటఁ బూర్వార్థమందు ప్రపంచానిత్యత్వరూప వేదాంతశాస్త్ర గుణమును బట్టి ఖలునియందు వైరాగ్యరూప గుణాధానమునకును ఉత్తరార్థమున ద్రవత్వరూప జలనిధి గుణమునుబట్టిమైనకమందు మార్దవత్వరూపగుణాధానమునకును విపర్యయము వర్ణింపఁబడెను

గీ. కరము గళమధ్య గరళంబు తిరుగుఁగాక
తలను ఫణిరాజు• నుదుట హుతాశుఁడగుత

అయిన భవవహ్నిగతులచే ధ్యాతమైన
త్వత్తనుశ్రీ యపుడె హర ! పాపునుడుకు.

ఇట తాపకతారూపగరళాది దోషప్రయుక్తమైన క్రూరత్వాది దోషాధానము భగవన్మూర్తియందు లేదు. ఇట చెప్పఁబోవు నతద్గుణ మనునలంకార మున్నదని యనరాదు. ఏలయన. యమునాజలస్థ రాజహంసలు ఎట్లు యమునాజలగత శ్యామత్వము గ్రహింపలేవో అట్లు భగవన్మూర్తి కరళత్వాది క్రూరత్వాదులను గ్రహించుట లేదనివివక్షింపఁబడెను. పైఁగా తాదృశక్రూరత్వప్రయుక్తమైన యితర క్రూరత్వము ఆవిష్కృతమగుటలేదని విశేషము. అఖిల వేదాంతనిష్ణాతుఁడయ్యు అనుచోట తద్గుణమునకుఁ బ్రసక్తియే లేదు.

గీ. ఓసి ! నా వాణి ! మాత్సర్యయుతులెయైన
కుజను లాదరింపరని లోఁ గుందఁబోకు
లలితకావ్యారవింద మరంద మధువె
వ్రతముగల రసికుల మోములను జరింతు.

ఇందు పూర్వార్థములో అనాదరరూపఖలదోష ప్రయుక్తమైన విషాదరూప దోషము కవి వాణియందు విషేధింపఁబడుటవలన అప్రతిష్ఠానముచేత అభావము శాబ్దము. వాణీగత రమణీయత్వరూప ప్రయుక్తమైన సంతోషరూప గుణాధానము ఖలునియందు లేకపోవుటమాత్రము అర్థగతమె. కాన అవజ్ఞ యుభయవిధముగూడ. ఉత్తరార్థమందైతేసరసతారూపమైన సహృదయగుణముచేత వాణికివిహారరూప గుణాధానమని యుల్లాసమే. విశేషోక్తిచేతనే గతార్థమగును గాన ఇది యితరాలంకారము కావనియు నందురు.

ఇది అవజ్ఞ.

---

64. అనుజ్ఞాలంకారము

ఉత్కటగుణ విశేషలాలసచేత దోషముగాఁ బ్రసిద్ధమైన వస్తువునుగూడఁ బ్రార్థించుట అనుజ్ఞ.

ఉదా. గీ. మ్రొక్కి దేవ ! బద్ధాంజలి పుటుఁడనగుచు
ఇది యొకండె నిన్ను వెస యాచింతుఁ జుమ్మీ

ఇందు గోవిందపాదారవింద భజన
సలుపు కర్షకులిండ్ల నాజన్మ యగుత.
ఇక్కడ హరిభక్తిలాలసచేతఁ గర్షకుల జన్మ ప్రార్థింపఁబడుమన్నది.

ఇది అనుజ్ఞ.

65. తిరస్కారాలంకారము

దోషవిశేషానుబంధమువలన గుణముగా ప్రసిద్ధమైనదానినిగూడ ద్వేషించుట తిరస్కారము.

ఉదా. గీ. మత్తగజ ఘటాగండ భ్రమన్నిమ్మళింద
మధుర సంగీత సుశ్రీలు మాకువలదు
వానిలోమున్గు ధనరస పతిత హృదుల
హరిపదార్చన సౌకర్య మంతరించు.

ఇట హరిచరణ భజనచ్యుతి భయమువలన రాజ్యసుఖము తిరస్కరింపఁబడినది.

ఇది తిరస్కారము

---

66. లేశాలంకారము

గుణమును అనిష్టసాధనమగుటచేత దోషముగాను, దోషమును ఇష్టసాధనమగుటచేత గుణముగాను వర్ణించుట లేశము.

ఉదా గీ. ఈవు కస్తూరి! యతిగర్వమేనయకెపుడు
సకల పరిమళ మౌళియౌ సౌరభమున
గిరిగహ నగుహణంగి కరముదీన
మైన స్వజనమున్ జంపెదు దీనిచేత.

ఇట గుణమును దోషముగా వర్ణించుటమాత్రము అర్థాంతన్యాసానువిద్ధము

కం. గుణములు లేకుంటె వరము
గుణగౌరవ మెపుడుగూడఁ గొఱగానిది ఛీ!
కను మన్యతరులు రాచిలు
ఘనచందన తరువు లెపుడు ఖండింపఁబడున్.

ఇందు దోషమును గుణముగా వర్ణించుట యర్థాంతరన్యాసానువిద్ధము

గీ. అవనితల శోకమును బాప దివిని దొరలి
భవునిచే జటాజటాన బద్ధవైతి
అమ్మ! నిర్లోభులకును లోభమ్ముగూర్చు
త్వద్గుణముల కీదోషంబె పరిణమించె.

ఇట దోషము అపరాధము. కనుక అపరాధముగా గుణములకు దోషత్వము చెప్పఁబడెను. ముఖ్యప్రతిపాదితార్థమునకు వైపరీత్యముగా ఇందెల్లెడను పర్యవసించుట వలన—స్తుతినిందారూపమైన వ్యాజస్తుతిచేత నిది గతార్థమగుననరాదు. "ఈకస్తు కస్తూరి యతి గర్వమెనయకెపుడు" అనుచోట కస్తూరిని స్తుతించుటయందు కవి తాత్పర్యములేదు పైఁగా జనక ప్రాణాపహారమగుటచేత నిందయందె. కనుకనే అప్రస్తుత కస్తూరీవృత్తాంతాభివ్యక్తమైన ప్రస్తుత వృత్తాంతమందును దానియందె విశ్రాంతి. ఇట్లు "గుణములు లేకుంటె వరము" అనుచోట ఇతర తరువులకు నింద వివక్షితముగాదు. కాని సుఖావస్థానమె వివక్షితము స్వగుణముచే దుఃఖితుఁడైన గుణవంతుని యీ వాక్యమందు నిర్గుణముల నిందయే వాచ్యమగుటవలన. "అవనితల శోకమును బాప దివిని దొరలి" అను భాగీరథీస్తుతి ప్రకరణమందుఁ బఠితమైన పద్యమందు భాగీరథి స్తుతియును గలుగుఁగాక. వ్యాజస్తుతి కితరమగుచోట సావకాశముండుటవలన దీనికి బాధకము గాదు.

గీ. రవి తురగదిగ్గజంబులు ప్రబలియుండ
స్వర్ణగిరివార్ధి ధనదకోశంబులుండ
ధరణిపాలక! యీ నేనె దాతనంచు
ఏల గర్వము గదు నావరించుచుంటి.

ఇట ప్రతీయమానమగు రవి తురగాది పరిసంఖ్యాక పదాతిరిక్త సకల వస్తుదానరూపమైన గుణమును దోషముగా వర్ణించుటవలన దోషరూపముగా

వర్ణింపఁబడు రవి తురగాద్యదానమును అగుణమగుటవలన గుణదోషములు భిన్న విషయముగా ఉండుటచేత లేశస్పర్శ లేశము లేని వ్యాజస్తుతి గాన సావకాశత్వము స్ఫుటమే. కనుకనే లేశము గూడ వ్యాజస్తుతిని బాధింపదు. కాన పై వివెప్పిన జాహ్నవీ స్తుతిలో రెండును సమావేశమైనవి

ఇది లేశాలంకారము

67. తద్గుణాలంకారము

స్వగుణమును త్యజించి తన దగ్గటి యితరవస్తువునకు సంబంధించిన గుణమును గ్రహించుట తద్గుణము.

తస్య ఉత్కృష్టగుణస్యగుణాః అస్మిన్నితి తద్గుణః అని వ్యుత్పత్తి.

ఉదా. కం. తనుగాత్రి ముక్కుదగ్గర
నునిచిన మాలతి సుమాల యుత్కర మిపుడున్
నునుమంకెన భావంబును
గనియె నధరవర్తియైన ఘనరాగముచే.

ఇందు మాలతీ కుసుమోత్కరము అధరరాగరక్తమగుటచే బంధూకభావము ఉపపన్నమగుటవలన తద్గుణము.

ఇంకొక యుదా:

కం. అధరముతోడ సమాగమ
ము ధరించిన రదములు శుద్ధమూర్తి యరుణిమచే
నధరితమైనను హారిణా
క్షీ ధవళ హసితమున మరలఁ జెలఁగె విలాసలీ.

ఇందును పూర్వార్ధమునఁ దద్గుణము స్ఫుటమే. కాని ఉత్తరార్ధమందలి ప్రతీ ప్రసవతుల్యమైన హాసముచేత అపోహ్యమానమగుటచే భంగురమైనది. మఱి

హాసముచేత అధరమును దెలుపుచేయుటద్వారా ఆ యరుణిమకు బాధకలిగినచో అపుడు అక్కడఁగూడ తద్గుణమె దీనిని గొందఱు సర్వరూపమందురు. ఆలోచింపఁగా ఉల్లాసములోఁగూడ ఇతరగుణముచేత ఇతరమునకు గుణాధానముగలదు. అయినను అక్కడ ఇతర గుణప్రయుక్తమై గుణాంతరము చూర్ణాదిక్షారతా ప్రయుక్తమై హరిద్రాదులకు శోణత్వమువలెఁ గలిగింపఁబడుచున్నది. ప్రకృతమందైతే జపాకుసుమ లోహితత్వము స్ఫటికమందువలె అన్యగుణమే ఇతరమగుచోట అని దానికంటె భేదము

ఇది తద్గుణము.

68. అతద్గుణాలంకారము

తద్గుణముకంటె విపర్యయమైనది అతద్గుణము.

గీ॥ ప్రకృతినీలమౌ కనులచే వ్యాప్తమయ్యు
నీ గులాభిచెక్కిలి పొందవు నీలిరూపు
ఈ మృగాంగాలఁ జిరము వసించి జననిఁ
యరుగదెటకో కస్తూరి స్వసురభినుండి

ఇట పూర్వార్థమున పరగుణాగ్రహణము శాబ్దము. స్వగుణత్యాగాభావము అర్థగతము. ఉత్తరార్ధ గతదృష్టాంతములోనైతే స్వగుణత్యాగాభావము శబ్దగతము పరగుణాగ్రహణమైతే అర్థగతము. ఇది అవజ్ఞనుండి యతిక్రమింపదు. ఉల్లాస విపర్యయమె అవజ్ఞ. తద్గుణ విపర్యయము అతద్గుణము అని ప్రతియోగి భేదము వలననే భేదము సిద్ధించుచున్నది.

"ఇక్కడ గుణాగ్రాహకాపేక్షచేత సంనిహితమైన గుణవంతమైనది. ఉత్కృష్టత్వసమత్వములనుబట్టి ద్వివిధము." అని సర్వస్వకారుఁడు. అతని యాశయ మిది— అపకృష్టసంబంధిగుణమును గ్రహింపకపోవుట సహజముగుటవలన నై చిత్ర్యమును గలిగింపదు గాన అపుడది యలంకారమేగాదు. ఇందుచే అపకృష్టత్వమునుబట్టి మూఁడవరకము సంభవింపదు." అని

"అన్యదీయలింగముల భేదమును గ్రహించకపోవుటవలన ప్రత్యక్షవస్తువు యొక్క లింగములచేత అనధ్యక్షవస్తువు ప్రకాశింపకపోవుట మీలితము' అని సంగ్రహలక్షణము.

సామాన్యవారణమునకు అనధ్యక్షము అని చెప్పఁబడెను. అందు అధ్యక్షమైన వస్త్వంతరమునకు గ్రహణములేదు తద్గుణమందు వస్త్వంతరగుణము లు భిన్నముగా గ్రహింపఁబడకపోయినను వస్త్వంతరగ్రహణము ఉండనేయున్నది. కాన అక్కడ ప్రసంగములేదు.

ఉదా. గీ. విందినరసంబుగల నీటికుండ నపుడె
సరసినుండియుఁ దెచ్చుచు నరుగునీదు
తీరకుంజ గూఢవిలాస తీరులన్ని
యుర్వి భగవంతుఁడౌ మారుఁడొకఁడె యెఱుఁగు.

ఇట విలాసగమకములైన స్వేదకంపనిశ్వాసములకు జలకుంభానయనత్వరా జనితములగు నా స్వేదాదులతో విలాసజననములగు స్వేదాదులు వేఱు జలకుంభాన యనత్వాదిజనితము లు వేఱు అని భేదము గ్రహింపఁబడకపోవుటచేత విలాసపుతీరులు ప్రకాశితములగుటలేదు. ఇక్కడ ప్రత్యక్షవస్తులింగములు ఆగంతుకములు.

ఇతరులైతే "అవాంతరచమత్కారవిశేషము లేకపోవుటవలన ద్వివిధము ను గాదు" అని యందురు.

మఱికొందఱు "గుణగ్రహణహేతువులు ఉండఁగా ఉత్కృష్టగుణవస్తు సంనిధానమందు తద్గుణగ్రహణ రూపకార్యాభావరూపమైన యీ యతద్గుణము విశే షోక్తికి అవాంతభేదము. కాని అలంకారాంతముకాదు తర్యకారణభావము ఇక్కడ వివక్షితముగాదు కాని సంనిధానమందును తద్గుణగ్రహణాభావమనియే వివక్షితము. కనుక విశేషోక్తికంటె అతద్గుణము భిన్నమనుటమాత్రము యుక్తముగాదు. 'సంని ధానమందును' అనుటచేత విరోధముగూడ గమ్యమగుచున్నది. అట్లుగానిచో జీవా తువు లేకపోవుటవలన అలంకారమేగాదు. అదియును కార్యకారణభావము వివక్షింపక పోవుటచే నగునని 'వివక్షితముగాదు' అని యెట్లు చెప్పఁబడుచున్నది" అనియు నందురు.

ఇది అతద్గుణము.

69. మీలితాలంకారము

స్ఫుటముగాఁదోఁచు నొకానొకవస్తువుయొక్క లింగముఁలతో అతిసామ్య ముండుటవలన భిన్నముగా గ్రహింపఁబడని వస్త్వంతరలింగములు స్వకారణములకు ననుమాపకములుగా నుండకపోవుట మీలితము.

ఇంకొక యుదా :

గీ. సరసి జోదరసురభులఁ జల్లుచున్న
అధరిత సుబింబమై మీయనధరమెసఁగి
మణిరదనమా నీదు వదనపుసీమఁ
దాంబులము దేస గురుతింపఁదగు మృగాక్షి!

ఇక్కడఁ బ్రియుఁడు దాంబూలమును ఎందుకు వేసికొనలేదు. అనఁగా 'ఇంత సేపును తాంబూలమును తినియేవచ్చితిని' అని చెప్పు ప్రియురాలినిగూర్చి యీ వాక్యము. ఇక్కడ ప్రత్యక్షలింగములు సహజములు.

ఇది మీలితము.

70. సామాన్యాలంకారము

ప్రత్యక్షముగాఁ గనిపించు వస్తువును బలవత్సజాతీయవస్తుగ్రహణమునుబట్టి దానికి వేఱుగా గ్రహించకపోవుట సామాన్యము.

మీలితమందైతే కప్పిపెట్టఁబడువస్తువు ప్రత్యక్షముగాఁ గనిపింపదు గాన అందు అతివ్యాప్తిలేదు

ఉదా. గీ అతత హిమానీ నికరావదాతమైన
యద్రియొక వెన్నెలలె యన్నయటులు మెఱయ

వాలపుచ్ఛములే లేనివానివోలె
పున్నములఁ జమరీమృగములు చరించు.

ఇట వెన్నెలలకంటె వేఱుగా హిమాచల చమరీపుచ్ఛములు కనిపింపకపోవుట వలన ఉత్ప్రేక్షయుత్పన్నమగుచున్నది. దానియందు సామాన్యాలంకారము గుణమై యున్నది.

కొందఱైతే ఇదివఱకుచెప్పిన లక్షణములో 'వేఱుగా గ్రహింపకపోవుట' అన్నది దీసివైచి 'భిన్నజాతీయముగా గ్రహించకపోవుట' అని చెప్పఁదగును' అపుడు వ్యక్తి భేదమున్నను సామాన్యమె అలంకారము. ఎట్లన.

గీ. స్తబకభరములు నిండియు సౌరులొల్క-
గాలికల్లాడు తీవెల లీలలొప్పి
నీ మహావనమిది యవనీతలేంద్ర!
వైరిమహిళల పొఁదోఁటవలె వెలుంగు.

ఇట మహావనమనుటచేత మహావనకార్యము గోపనము చేయఁబడుచున్నది ఆ స్త్రీల ప్రత్యక్షముచేత నీ భటులు తీవెలతోఁగూడ తత్తద్వ్యక్తులుగా భిన్నరూపమున గ్రహింపఁబడినను భిన్నజాతీయముగా గ్రహింపఁబడకపోవుటవలన ఆ గోపనమును నిష్పన్నమగుచున్నది. పూర్వమతమందైతే ఇంకొక యలంకారము నంగీకరింప వలసివచ్చును" అని యందురు.

మఱి భేదమును గ్రహింపనపుడే మీలితసామాన్యతద్గుణములకు సాధారణము ఒకే యలంకారమగుఁగాక. మూఁడు అలంకారములను వేఱుగాఁ జెప్పుటయేల. మీలిత మందు ప్రకృతాప్రకృతధర్మిగుణములభేదము గ్రహింపకపోవుట యుపపాదింపఁ బడినదేగదా. సామాన్యమందుఁ గొందఱు గుణగుణులకు భేదమును గ్రహింపరు. కొందఱు కొన్నిచోట్ల దీనిని కొన్నిచోట్ల జాతిమాత్రభేదమును గ్రహింపరు. తద్గుణ మందును రక్తగుణమందు రంజక గుణభేదమును గ్రహింపఁ బడదు. అవాంతర భేద ముండుటవలన ఒకే యలంకారమగుట యుపపన్న మగునని యనరాదు. అపుడు లుప్తోపమాయలకంటెఁ బూర్ణోపమాదులకు వేఱైన యలంకారములు కావలసి వచ్చును. కనుక భేదము గ్రహింపక పోవుటలో మీలితాదులు మూఁడును అవాంతర భేదములేగాని వేఱే యలంకారము గావు అన్నచో—ఇట్లైనచో అభేదముకూడ ఒక యలంకారము చెప్పవలస వచ్చును రూపక పరిణా ద్యతిశయోక్తులు మొదలైనవి

కూడ దాని యవాంతర భేదములే అనియుఁ జెప్ప శక్యమగును. విచ్ఛిత్తి భేదమైతే ప్రకృతమందును తుల్యమే.

ఇది సామాన్యము.

71. ఉత్తరాలంకారము

సమాధాన వాక్యమునుబట్టి ప్రశ్నను గల్పించుటయును. చాలసార్లు ప్రశ్నింపఁగా ఊహింపరాని సమాధానము గలుగుటయును ఉత్తరము.

గీ. ఓయి వర్తక! మాకోడ యల్లసమున
చంచలాలక ముఖియౌచు నంచరించు
నంతకాలము నేనుంగు దంతములును
వ్యాఘ్ర చర్మ మెటు లభించు నయ్య మాకు

రెండవదాని కుదా :—

కం ఏది విషయము—దైవము గతి
ఏది పొందఁదగినది—గుణము గ్రహించు సుజనమే.
ఏది సౌఖ్యము—సుకళత్రము
ఏది దుఃఖము—నిరతము ఖలు లెసఁగు జగంబే.

ఇది ఉత్తరము.

72. సూక్ష్మాలంకారము

ఆకారముచేఁగాని యింగితముచేఁగాని చూడఁబడిన సూక్ష్మార్థము ఒకానొక భంగిగా ఎవరిచేత సూచింపఁబడునో అది సూక్ష్మము.

ఉదా : గళముకుంకుమ చెమ్మటన్ గరఁగ నొప్పు
కాంతఁ గని సఖి చేయిఁ గీచెఁ గత్తి రేఖ;
నేను గనుచుండఁ గురులతో నేర్పుఁగత్తె
కరము పాపటఁ గల మణిన్ గప్పివైచె.

పూర్వార్థమందు ఆకారముచేత స్త్రీ పురుషాయితమును చెలి చేతిపై ని గీచిన ఖడ్గాకార రేఖచే సూచితము. ఉత్తరార్థము మణిని గప్పిన ఇంగితముచే రాత్రి సంకేతము సూచితము.

ఇది సూక్ష్మము.

73. వ్యాజోక్త్యలంకారము

అన్య హేతువును జెప్పి తన యాకారమును గప్పివైచుట వ్యాజోక్తి.

ఉదా : గీ. ఇదిగో సఖి! చూడు పూఁదోట నెగురు
ధూళిచే మేను దనరెను ధూసరముగ.

ఇట సంగమ సమయమున నంటుకొన్న దూళికి ఇంకొక హేతువును జెప్పి గప్పివైచఁ బడినది.

ఇది వ్యాజోక్తి.

74. స్వభావోక్త్యలంకారము

స్వభావసిద్ధమైన వస్తువును సురుచిరముగా వర్ణించుట స్వభావోక్తి.

స్వభావసిద్ధముగానున్న వస్తువులతో అలంకార మిఁకేమియు నుండదు కాన అది యలంకారము కానేరదని కుంతకుఁడు. అన్ని స్వభావ వర్ణనలు అలంకారములు కావు. కాని అందముగా నున్న స్వభావవర్ణనమె చమత్కృతమై శోభావహ మగునుగాన అదీ అలంకారమె. శరీరమె అలంకారమైనచో అది యింకొకదానిని

ఎట్లు అలంకరించును? "ఆత్మయె ఆత్మయొక్క స్కంధమును అధిరోహింపదు గదా" అని కుంతకుఁడనెను. అన్ని శరీరములు అందముగా నుండవు. కాని కొన్ని యవయవసన్నివేశములుగలవి అతిలోకసౌందర్యముగలిగి ఆనందము గలిగించును. కాన అట్టి నిరుపమ శరీరలావణ్యము అందమేయయి తనకుతానే అలంకారమగును. అట్టి స్వభావోక్తి అలంకారమే అగును

ఉదా. మ. తను వెన్నాడు రథంబు మాటిమాటి కెదయందంబొప్పఁ బల్మాఱు చూ
చును. ముల్కాల్ పడునన్న భీతిఁగడుముడ్చున్ వీపు, వంచున్ మెడన్
తినుచిన్ దర్భకొనల్ శ్రమంబెఱచుమూతిన్ రాలి దారింబడన్
గనుమా చెంగుచు దాటుచుంట భువిపైఁ గాల్మోసకే యేగెడున్.

(నా మధురశాకుంతలము)

ఇది స్వభావోక్తి.

75. ఉదాత్తాలంకారము

లోకాతిశయసంపత్తివర్ణనము ఉదాత్తము.

ఉదా. గీ. వీటనెల రాలఁగట్టిన మేటికట్ట
డములు మబ్బుల క్రిందుపడంగఁజేయ
వెన్నెలల వేడిమిఁగరంగి వెలికి వెడలు
వెల్లువలఁ బూవుఁదోఁటలు పెంపుగాంచు.

(కే. వెం రాఘవయ్యంగారు)

ఇది ఉదాత్తము.

76. అత్యుక్త్యలంకారము

శౌర్యాదులను అద్భుతముగా నతిగా వర్ణించుట అత్యుక్తి.

గీ. నృపవరేణ్య! దాతవయి నీ వెసఁగుచుండ
నమరతరువులగుచునుండ్రు యాచకులును

ఇది అత్యుక్తి.

77. నిరుక్త్యలంకారము

వ్యుత్పత్త్యర్థమునుబట్టి నామములకు అన్యార్థకల్పనము నిరుక్తి.

ఉదా. ఇట్టి నడతలచే నీవు హిమకరుండ!
సత్యముగ వెలయుదువు దోషాకరుఁడుగ.

ఇదివఱలో (భావశబలత దగ్గఱ) ఎక్కడ కావ్యమునకు ప్రధానముగా ఇతరార్థము వాక్యార్థమైయుండి దానికి సంబంధించిన రసాదులు అంగములై చారుత్వమును గలిగించునో అక్కడ రసాదులు రసవదాద్యలంకారములగు'నని చెప్పఁబడెను.

ఇది నిరుక్తి.

78. ప్రేయస్వి, 79. ఊర్జస్వి,
80. సమాహితాలంకారములు

సూ. కావ్యగత వాక్యార్థమునకు రసము అంగమైనచో రసవదాలంకారము భావములు అంగములైనచో ప్రేయస్వి; రసాభాస భావాభాసలు అంగములైనచో

ఊర్జస్వి: భావశాంతి రసశాంతులు అంగములైనచో సమాహితము అను నలంకారము అగును.

ప్రేయస్విలో వాక్యార్థమునకు రసమంగమగుట కుదా :

మ. అలవైకుంఠపురంబులో నగరిలో నామూలసౌధంబు దా
పల మందార వనాంతరామృతసరః ప్రాంతేందుకాంతోపలో
పల పర్యంక రమా వినోదియగు నా పన్నప్రపన్నుండు వి
హ్వల నాగేంద్రము పాహి పాహి యనఁ గుయ్యాలించి సంరంభియై

ఇట ఆర్తరక్షణ రూపవాక్యార్థమునకు రమావినోది అన్నచోటునఁగల శృంగారము అంగమైనది.

వాక్యార్థమునకు భావము అంగమగుట కుదా :

ఉ. అచ్చపుఁ జీఁకటింబడి గృహవ్రతులై విషయప్రవిష్టులై
చచ్చుచుఁ బుట్టుచున్ మరలఁ జర్వితచర్వణులైనవారికిన్
జెచ్చెరఁ బుట్టునే పరులు చెప్పిననైన నిజేచ్ఛనైన నే
మిచ్చిననైనఁ గానలకు నేగిననైన హరిప్రబోధముల్.

(భాగవతము)

ఇక్కడ భక్తికి నిర్వేదము అంగమైనది.

ఉర్జస్విలో రసాభాస అంగమగుట కుదా :

గీ. అనిన నేమియు ననక యవ్వనజ గంధి
మేన జవ్వాదిపస కదంబించు నొడలు
గడిగికొని పొచ్చి ప్రవరుండు గార్హపత్య
వహ్ని నిట్లని పొగడె భావమునఁ దలఁచి.

(స్వా. మనుచరిత్ర)

ఇట "ప్రవరుని అగ్నిస్తుతి ప్రయత్నమునకు ఒడలు కడిగికొని" అను శృంగార రసాభాస అంగమైనది.

భావాభాస యంగమగుట కుదా :

ఉ. పాప వివిశ్చయుండు సతి పయ్యెద కొంగు కడంగిపట్టినన్
గోపముతో నుదల్చికొని కోమలియున్ వెసవాని వేయుడుం
బో పడి వాఁడు చిత్రముగ భూమితలంబునఁ దెళ్ళి మారుతా
క్షేప విభగ్న మూలమయి చెచ్చెరఁ దెళ్ళు మహీరుహంబునాన్.

(భారతము ఆ. ౬. ౧౯౦)

ఇట సైంధవుఁడు ద్రౌపదిని బలాత్కృతి చేయునపుడు ద్రౌపది వానిని క్రిందఁ బడవైచును. అను వాక్యార్థములో రతిభావము ఆభాసమై అంగమైనది.

భావశాంతి యంగమగుట కుదా :

ఉ. బంటు తనంబు మాటలకుఁ బొలకు పాండునృపాలు పాలకై
కొంటయ చాలుసన్న నృపకుంజరు పల్కుల కడ్డమాదరా
కుంట యెఱుంగవే.

(భార. ఉద్యో. ౩. ౫౯)

భీముని రెచ్చగొట్టిన కృష్ణునికి న్యాయవాక్యములు చెప్పు భీముని పల్కులివి. కర్తవ్యమను వాక్యార్థము ప్రధానము. దానికి "అడ్డము రాకుండుట యెఱుంగవే" అని క్రోధ రూప భావ శాంతి వాక్యములు అంగములు.

భావ శబలత అంగమేగుట కుదా .

పాపుఁడ బాల ఘాతకుఁడ బంధు విరక్తుఁడన్ గడున్
గోపనుఁడన్ జరన్మృతుఁడఁ గ్రూరుఁడ బ్రాహ్మణహంతభంగి మీ
పాపలఁ జంపితిం బయలి పల్కుల నమ్మితి సాధులార నా
పాపము బగ్గడింపక కృపాపరులై కనదే శమింపరే.

(భాగవతము ౧౦. ౭. 158)

యోగమాయ ఆకాశముపైకిఁ బోఁగా దేవకీ వసుదేవుల దగ్గఱకువచ్చి కంసుఁడు పలుకు పలుకులివి. ఇట పశ్చాత్తాపము వాక్యార్థము. ఇందు శోకము.

నిర్వేదము క్రోధము గ్లాని శంక మోహము, దైన్యము, ఆవేగము మొదలైన భావముల శబలత అంగమైనది.

సాహిత్యదర్పణములో, హేతువు, అనుకూలము, మాలాదీపకము, అనునవి యెక్కువగా నున్నవి.

చంద్రాలోకములో-పరిణాంకురము, వ్యాజనింద, అసంభవము, అల్పము, మాలాదీపకము, కారకదీపకము, వికస్వరము, సంభావన, మిథ్యావసితి, ముద్ర, రత్నావళి, పూర్వరూప అనుగుణము, ఉన్మీలితము, గూఢోత్తరము, పిహితము, భావికము, అత్యుక్తి, నిరుక్తి, ప్రతిషేధము, మిథ్యాహేతువు, ఎక్కువగా నున్నవి.

పైవానిలోఁ గొన్ని ఇదివఱకుఁ జెప్పఁబడినవానిలో అంత ర్భవించును. కొన్నిటిలో విశేషములేదు. కొన్ని పునరుక్తములు. కాన అవి యిందుఁ జెప్పఁబడలేదు.

ఇవి ప్రేయస్వి, ఊర్జస్వి, సమాహితములు

సంసృష్టి-సంకరములు

లోకములో హిరణ్మయములు మణిమయములునగు నలంకారములకు అన్యోన్య సంపర్కమున చారుత్వాతిశయము కనిపించునట్లు ఇందును ఉపమాదులకు పరస్పర సంబంధమువలన సౌందర్యాతిశయము ప్రతీయమానమగును.

ఆ సంబంధము సంయోగరూపముగను సమవాయరూపముగను ఉండును. సంయోగమున తిలతండులన్యాయముచేత సంసృష్టము. సమవాయమున క్షీరనీర న్యాయముచేత సంకరమును గలుగును. ఇవి వేఱుగా చారుతాతిశయ హేతువులగుట చేత అలంకారములగుచున్నవి. ధ్వనిప్రకరణములో వ్యంగ్యములైన అలంకార ధ్వనులకును సంసృష్టిసంకరములు చెప్పఁబడెను. ఈ క్రిందఁ జెప్పఁబోవునవి వాచ్యములయిన యలంకారములకు సంసృష్టియు సంకరమును.

అందు సంసృష్టి శబ్దాలంకారగతము అర్థాలంకారగతము ఉభయాలంకారగతము నని మూఁడు విధములు.

ఉదా. వడిగ సంసృతిధ్వాంత విధ్వంసహంస!
కంస సూదన! సరసిజకాంతవదన!
దుష్టశిక్షక! రక్షక! శిష్టనయన!
నయనజిత పద్మ! మముఁబోవు ప్రియతనుజులఁ

ఇందు మొదటిపాదమున అనుప్రాస. మూఁడు నాలుగు పాదములలో యమకము. ఈ రెండు శబ్దాలంకారములకు సంసృష్టి. 'సంసృతిధ్వాంత' అనుచోట రూపకము. 'సరసిజకాంతవదన' అనుచోట ఉపమ ఈ రెంటికి సంసృష్టి. మొత్తము పద్యమందు అంతటిలో శబ్దాలంకారార్థాలంకారములకు ఉభయములకు సంసృష్టి.

అలంకారములు అంగాంగిభావమునుబట్టియు, ఏకాశ్రయమునుబట్టియు సందేహమునుబట్టియు, సంకరము త్రివిధము.

ఉదా. కం. అనురాగవతియె సంధ్యయు
మునుకొని దివసమును దానిముందె చరించున్
కన దైవముగతియెట్టిదొ
యొనరదు కలయికయు వార లుభయులకెపుడున్.

ఇందు సమాసోక్తి విశేషోక్తికి అంగము అని విశ్వనాథకవిరాజు. ఇట ధ్వనికారులనుతమున ఆక్షేపమునకు విశేషోక్తి యంగము.

ఏకాశ్రయానుప్రవేశమున కుదా:

'వడిగ సంసృతిధ్వాంత విధ్వంసహంస!' అనుచోట రూపకానుప్రాసములకు ఏకాశ్రయమందు అనుప్రవేశము

సందేహసంకరము—

సంతతముఁ జీఁకటిక్షయంబు సలుపుచుండి
ఎందును నమందలోచ నానందకరము
నిండువెన్నెలలను నిందు మండలంబు
నిదిగొ నాకాశమందు భాసించుచుండె.

ఇక్కడ ముఖమును చంద్రుఁడుగా అధ్యవసించుటవలన అతిశయోక్తియో. ఇదిగో అని ముఖమును నిర్దేశించిచంద్రారోపము చేయుటవలన రూపకము ముఖచంద్రు

లకు ఏకధర్మాభి సంబంధమువలన తుల్యయోగితయు. చంద్రుఁ డప్రకృతమగుట వలన దీపకమా. విశేషణసామ్యమునుబట్టి అప్రస్తుతముఖము గమ్యమగుటవలన సమాసోక్తియా. ఇత్యాదికముగా అనేకాలంకారములు సందేహాస్పదముగా నుండుట వలన సందేహసంకరము.

ఇంకొక యుదా :

'ముఖచంద్రుని గనుగొందును' అనుచోట ముఖము చంద్రుఁడుఅని యుపమయా. ముఖము చంద్రుఁడే అని రూపకమా. అని సందేహము. సాధకబాధకములలో నేదోయొకటి యున్నచో సందేహము గలుగదు. 'ముఖచంద్రుని ముద్దిడు' అన్నచో ముద్దిడుట ముఖమునకు అనుకూలము గాన అది ముఖమునకు సాధకము. చంద్రునికి ప్రతికూలము గాన రూపకమునకు బాధకము. 'ముఖచంద్రుఁడు ప్రకాశించు అన్నచో ప్రకాశరూపధర్మము రూపకమునకు సాధకము. ముఖమందు ఉపచరింపఁబడుటచేత ఉపమాబాధకము గాదు.

రాజనారాయణున్ హృదిన్ లక్ష్మిచేరు౯' అన్నచోట వనితాలింగనము నాయకునికి సదృశమగుటచేత ఉచితము. లక్ష్మియాలింగనము రాజునందు అసంభవము గాన ఉపమాబాధకము. నారాయణునియందు సంభవము గాన రూపకము. ఇట్లు—

'హరిణాక్షిముఖాబ్జము చంచలలోచనంబు' అనుచోట వదనమందు లోచనము సంభవించుటవలన ఉపమకు సాధకము. పద్మమందు అసంభవము గాన రూపకమునకు బాధకము'.

ఇత్యాది విశేషములు ధీమంతులు ఆయా లక్ష్యములందు ఊహింపవలయును.

ఇది అర్థాలంకారప్రకరణము.

* లక్ష్యసిద్ధి *

సృష్టిలో జీవితో పాటే భావము పుట్టినది. భావముతో భాషయు, భాషతో వాఙ్మయము సాహిత్యము కవిత్వము బయలుదేరినవి. 'ముఖే ముఖే సరస్వతీ' అన్నట్లు ఒక్కొక్క కవియొక్క ముఖమున లోకోత్తరచమత్కృతి గల వాక్కులు వెడలినవి. ఆ చమత్కృతి వాక్కులలో భామహుఁడు చెప్పినట్లు వక్రోక్తి ఉండి తీరును. అది లేనిదే ఏవాక్కును సుందరము గానేరదు. ఆ సుందర వాక్కులను విశ్లేష పఱచి దానిలోని యంద చందపు తీరులను తెలుపుటకు అలంకార శాస్త్రమనెడి సాహిత్య విమర్శ బయలుదేఱినది. ఇటువంటి నిరూపణము ఇతర భాషలలో విస్తారముగాఁ గనిపింపదు. ఆ విమర్శ ఫలితముగా వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యార్థములు రసము సంఘటన గుణము మొదలుకొని ఉపమాద్యలంకారములు వెలసిల్లినవి పింగళి సూరన చెప్పినట్లు వెన్నెలల చెలువునకు సౌరభము వలె కప్పురపుఁ బలుకులకుఁ గోమలత వలె మలయ పవనపుఁ గొదమలకు మాధురివలె శబ్దార్థములకు రసభావములతోపాటు వెన్నెల చెలువు పుష్పసౌరభము నవనీత కోమలత మలయ పవనపు మాధురి సిద్ధించినవి. కవుల యుదాత్త భావములను విశ్లేష పఱచుటచే సిద్ధించినవే ధ్వని రసశబ్దార్థాలంకారాదులు. ఆ సిద్ధించిన వానికే పరిశుద్ధ సక్రమ నిరూపణ నిర్వచనమే అలంకార శాస్త్ర రచన. సహజ ప్రతిభ లేనివారికి ఆ ప్రతిభ ఉన్నవారికిఁ గూడ ఈ యలంకార శాస్త్రము వ్యుత్పత్తిని గూర్చి సరస రచనా సంస్కారమును జనింపఁ జేయును. ఆ సంస్కారము ఒక్కొక్కప్పుడు సహజముగాఁ గూడ నుండవచ్చును కాన ఈ యలంకార శాస్త్రములు చదివి రచన చేయవలయునా అను ప్రశ్నకు తావు లేదు. ఆ వాక్కుల వివిధ రీతులె ఒకే భావమునకు అనేక ప్రకారమైన రచనా పద్ధతులే వాచ్య లక్ష్య వ్యంగ్యోపమాద్యలంకార రచనా నామమును పొందినవి కనుక వీని ద్వారా యుదాత్త భావములను — మనస్సును రంజింపజేసి హృదయమునకు హత్తునట్లు చెప్పి మానవులను ఉత్తమ లక్ష్యములపైవు చేర్ప వచ్చును. విశ్వశ్రేయస్సును గలిగింపవచ్చును. అందుకై ఇది మానసమంజుల నికుంజమును చివురింపజేసి కుసుమింపజేసి ఫలింప జేయును. ఆనంద సామ్రాజ్యమున నోలలాడించును. అపుడు మనస్సు వాక్కు శరీరము ఒక్కటే యయి తన్మయత్వము పొంది బ్రహ్మ సమాధి నిష్ఠ పొందును. అపుడే జీవి నిత్య సచ్చిదానందమూర్తి కాఁగలఁడు. ఇట్టి యుత్తమోత్తమ లక్ష్యసిద్ధి కొఱకు ఈ సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము ఉపయోగపడఁ గలదని ఆశింతుము గాక.

16134

ఇందలి ముఖ్యమైన సవరణలు

ఉన్నవి	ఉండవలసినవి	పుట	పంక్తి
వాక్షవి	పగ్తే	viii	5 పేరా
కిసు	కవి	viii	మొదట
కావ్య	కావ్య	iv	4 వ
లోకేశు	నాయాకన్		1
శ్రుతి.	శ్రుతి		3
ఘూజా	ధుజా		5
వాగేశ	నాగేశ	8	16
శ్రేష్ఠ	శ్రేష్ఠ	17	0
ంభి	ప్రతిభ	20	13
కావ	కావ్య	21	6
అలంకారం	అలంకరణ	23	17
వాద్యలు	వాద్యములు	26	28
వంల్లిచు	వల్లించు	24	14
స్నీకరించి	స్వీకరించి	8	5
భ్రమి	భ్రమ	39	22
గాంద్రివా	గాండీవా	40	14
వీరు	పీరు	44	8
అర్థాతరము	అర్థాంతరము	47	16
తని	అని	50	4
పాన	పావన	52	9
సారోపణలక్షకు	సారోపలక్షణకు	11	19
నూర్య	సూర్య	55	1
అహారమైన	ఆహార్యమైన	56	9
మయిన	యయిన	57	24
దవు	డపు	57	27
న్యయ	న్వయ	57	.
ధ్యనసానము	ధ్యవసానను	58	16
వలన	వలన	59	3
త్యాదు	ఇత్యాదు	61	10
భావమ	భానము	61	18
.	.	..	21
అవాచ్య	అవాచ్య	63	11
తాదశ	తాదృశ	64	6
నతే	నల్తే	64	19
లెరు	లేరు	65	1
అద	అద్ద	66	14
ఉలాన	ఉల్లాన	66	20
వ్లాషింత్రో	శ్లాఘింత్రొ	67	10
వాకుకు	వాహకు	69	1
నానార	నానార్థ	69	10
యరము	యర్థము	69	23
ఈ పరస్వతి	సరస్వతి	70	35
నతంజ	పతంజ		
ఇత్యాస్థ	ఇత్యాదిస్థ	70	15
లచే	ఇట	70	21
గపేషకులు	గవేషకులు	71	23
చివ	చిన	72	చివరి
పాధాన్యత	ప్రాధాన్యము	77	24
మగుట	మేగుట	79	8
హరికథ	పరికథ	85	25

ఉన్నవి	ఉండవలసినవి	పుట	పంక్తి
విషేదా	విషేదా	92	25
గొపి	గోపి	95	20
కష్ణ	కృష్ణ	96	4
అర్థాంం	అర్ధాం	99	18
పలం	సంల	102	2
అవి	అవి	103	5
× ౫	× ౪	105	21
వ్యవస	వ్యవస్థ	108	22
లేశ	లేశ	123	7
సిద్ధాంతా	సిద్ధా	123	19
పలికెదను	పలికెద న	131	5
యిట్ల	యిట్లు	132	9
కారము	కారములు	134	4
మహేంద్ర	మహీంధ్ర	135	24
స్వర్గ	స్వర్గము	136	10
	ముచేనక్క	136	చివరి
కలయి లో	కలయికలో	140	24
అటే	అట్లే	143	22
మానస్త్రాది	మ నస్త్రాది	160	7
అనీవాచ్య	అనిర్వాచ్య	162	29
మన్నాడు	మన్నాడ	164	2
చెటందు	చెట్టంద్రు	168	2
శ్రేవు	శ్రేష్ఠ	17	2
యాహిమ	మహిమ	173	5
నెపు	నెప్పు	174	15
దేని	దేవి	178	2
వ్యర్థోరు	వ్యర్థోరులీ	178	19
సంసృష్టి	సంసృష్టి	279	21
టకి	కిట	179	చివరి
అమగ్లా	అను	180	3
లెక	లేక	..	12
ఆయా	ఆయా	180	12
అట్లు	అట్లు	189	చివరి
జొవ	దోప	192	23
చార్యును	చార్యులు	..	28
లేవి.	లేవి,	199	21
గోద	గోచ	99	25
బడివ	బడి	200	24
అనేక	నేఅక	201	26
అయినచో	అయిన	201	26
	రసము	202	చివర
రూపా	రూపాం	203	17
విష్కన్న	నిష్పన్న	204	13
వర్ణింతు	వర్ణింతురు	205	6
వాద్యారుడు	వాద్యారులు	205	చివర
వాట్య	నాట్య	206	11
రసమునకు	రసమును	206	17
అంతరభ	అంతర్భ	206	18
కాపోవు	కాబోవు	208	9
నర్వణ	చర్వణ	208	22
జాదిత	జాదిగత	208	27
ర్యాపారము	వ్యాపారము	208	30
విశ్వాసన	నిశ్వాసన	212	11
ఉష్టాష్టవర్జ్య	ఉషేష్టవర్జ్య	213	17
కబ్బి	కబ్బిన	215	6
సభాష	సంభాష	223	11

ఉన్నవి	ఉండవలసినవి	పుట	పంక్తి
సాయి	ప్రాయి	229	14
అవాప్య	అప్రాప్య	231	7
ంగ	భంగ	232	2
చిత్తి	చిత్త	232	1
క్రాన	కోన	232	23
విశ్వాసా	విశ్వసా	235	1
గము	గను	246	16
నాది	నాతి	246	17
క్ష్మ	భ్మ	247	8
దకుడు	ద్రకుడు	247	13
విశ్వంక	నిశ్శంకు	248	0
కుపిరి	కుపిత	249	5
నాగరి	నాగర	249	6
మిర	మిట	252	4
కలిస	కలిసి	253	10
మక్కాక	కువ్వాక	257	8
ఘటికాద్యయిక	ఘటికాద్యవయ	261	21
సేవున	సేవు	267	చివర
అరిటిస్టా	అరిస్టాటిలు	268	13
ఇంద్రజాన	ఇంద్రజాలా	•	9
చారిత్రిక	చారిత్రికా	271	10
స్త్రాదు	స్త్రారు	276	19
గతార్థత ర్థ	గతార్థ	277	12
శాకుం	శకుం	283	9
అనుండు	అనంగు	285	18
శంకించునే	శంకించుక్	290	10
ప్రాణు	పాణు	291	14
ద	వద	294	3
ఆర్యులారా	ఆర్యురాలా	296	2
బోయినది	బోయినవి	3 2	19
వాసివి	దావివి	316	16
నన్ని	న్నవి	3 5	చివర
యేలి	మేల	320	8
గింతుకరాకా	గింతురాకో	321	6
కారము	కార్తకము	331	19
చుంచిపు	చుంచింపు	331	చివర
వేలు	వేలచే	335	6
సీత	సీతా	336	6
ధ్వనితో	ద్వనితో	336	చివర
వంగ్య	వ్యంగ్య	339	3
క్యావము	కావ్యము	339	8
శ్రాయ	శ్రేయ	311	15
వాచె	వారె	344	1
నందంతటి	నంతంటి	350	21
వలంపిపుల	వేలపింపుల	352	8
శ్రవణమె	శ్రవణమె	353	22
శఖార	శఖార్ద	353	చివర
వాచకోది	వాచకాధి	358	12
మాధుర్యా	మాధుర్యాది	358	23
ఖార్ద	శఖార్ద	359	8
నమఱు	నమరు	370	చివర
యఙ్ఞ	యజ్ఞ	373	8
ప్రయోగములకు	ప్రయోగములను	373	7
పరాఙ్ముఖ	పరాఙ్ముఖ	373	18

ఉన్నవి	ఉండవలసినవి	పుట	పంక్తి
పరదము	పరిము	376	9
ఏష్టత	స్పషత	379	8
వషువ	వనము	379	చివర
దాటి	దాట	380	0
వరిము	వర్జితము	28	8
మూర్జర	ఘూర్జర	382	2
అకార	ఆకార	382	6
వాక్వ	వాక్య	382	15
చ్చ్	చ్యుత	38	19
మూర్ఛిలి	మూర్ఛి	381	0
శోపము	శోపమ	381	13
షోనమ	శోపమ	384	14
సాంస్కృతి	సంస్కృతి	389	18
లక్ష్యం	లక్ష్యము	389	19
స్వాతత్ర్య	స్వాతంత్ర్య	391	12
క ర్తము	కర్తవ్యము	392	7
ఆపహ్నవ	అపహ్నవ	402	5
ప్రదసి	ప్రసిద్ధ	403	28
కళడు	కళకు	409	8
దగుచ్చు	దగుచు	4 5	(
గారుని	కాదుని	4 7	25
గలభే...లే	గళ.. చే	418	5
వ	వతి	4 8	7
కత	గత	420	2
	దళవిదళదరవింద సుందరము	4 5	17
నప్పుడే	నప్పుడె	426	4
ప్రూవు	పూవు	482	15
బధము	బంధము	432	16
లగుగు	లగును	433	7
యొజన	యోజన	434	13
పెటిరి	పెట్టిరి	434	చివర

ఉన్నవి	ఉండవలసినవి	పుట	పంక్తి
మ్యోపాయ	నోపాయ	4 6	7
నఃవతి	నరపతి	44(	8
గమనమ	గమనము	4 3	1
యత్నుస్న	యట్లన్న	446	2'
అభిహత	అభిహిత	4 9	8
దని	అని	45	2
మందని	మందలి	-52	8
జెప	జెపు	455	6
యాప	యుప	455	2
న్నది	చున్నది	456	9
అంటు	అంబు	15	1
న్నచో	నున్నచో	463	27
బడిన	బడినది	464	మొదట
వి_లు	వి:ములు	467	17
యెడను	యెడమ	468	25
గలగు	గలదు	472	5
యున్నచో	యన్నచో	478	13
నిచ్చటక్	నిచట	480	2
హేత్వాంత	హేత్వంత	480	22
పట్టిశో	పట్టిశో	488	?
బొందనో	బొందవో	485	22
సాదృశ్వ	సాదృశ్య	488	10
వ్యంగము	వ్యంగ్యము	494	28
వియయి	విషయి	499	17
మాలత	మాలక్	510	8
రిక్తని	రిక్త	510	10
దు	లేదు	511	6
తివ్య	దివ్య	5 2	14
పో... చును	పోయుచును	5 6	11
అతని	అవని	516	28
తాక్షణిక	లాక్షణిక	5 6	5
వళము	వచనము	5 6	20

....※....

నాఽనృషిః కురుతే కావ్యం

ఆర్ష విజ్ఞాన పరిషత్తు

వ్యాఖ్యాతాధ్యాపకులు

చి. వేమల నరసింహమూర్తి

- చి అకుంఠి రాజగోపాలం

: ప్రచురణలు :

ఉపనిషత్సుధ 3-00
(ఈశకేనకఠ)

గీతాంజలి 4-50
(ఠాగోరు-తెనుగు)

తెనుగుగీత 2-00
(భగవద్గీత శ్రీకృష్ణచరిత్ర-
మూలానువాద సహితము)

యోగతత్త్వ
దర్శనము 0-75

సిద్ధాంత తత్త్వ
దర్శనము 1-00

భక్తి తత్త్వదర్శనము 1-00

సోక్రటీసు జీవితము -
సంఘటనలు 3-00
(ఉపనయన వివాహావిధి)

మూలమంత్రతాత్పర్య
అనువాద సహితము 6-00

మధుర శాకుంతలము 1-32

ఉత్తరరామప్రణయ
చరిత్ర 1-25

భర్తృహరినిర్వేదము 1-00
(శాంతరస నాటకము)

చీకటిలో జ్యోతి 3-50
(టాల్‌స్టాయి)

ఇంకా అనేకం

ప్రముఖ వ్రాయుడు

